

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી: રા. કનૈયાલાલ આણેકલાલ મુનશી, બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ

લવાજમ: હિંદુસ્તાન: રૂ. ૮. દેશવર: રૂ. ૧૦. છુટક નકલ: રૂ. ૧.

ટેકાણુ:—“ગુજરાત” કાર્યાલય, મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

આયુર્વેદની અપૂર્વ કૃતિ.

લાખો માણસોથી પ્રશંસા પામેલી

પ્રખ્યાત 'આંતરિકનિગ્રહ ગોળી' આ

નરસાહ અને નિરાશ બનેલા નબળાઓમાં રસેલાઓને તંદુરસ્ત, તાકાતવાળા તથા દીર્ઘાયુથી કરે છે.

લાખો જીવાતોની જીંદગીને બચાવી લેનારું.

ઉત્તમ ઉપદેશ દેનારું : કામશાસ્ત્ર : ન વાંચું હોય તો

કોમલ કે પોસ્ટેજ કાંઈપણ નહીં.

મુંબાઈ ઓરીસ :
કાલબાદેવી રોડ,
મુંબાઈ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

ભાનનગર-કાઠીઆવાડ.

‘ઝેનિથ’ દ્રાક્ષાસવ.

ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી શાસ્ત્રોક્ત બનાવવામાં આવેલ છે. આના સેવનથી ક્ષયની પ્રથમાવસ્થા, દમ, ખાંસી, તેમજ જાતીનાં દરદો, સળેખમ, અરૂચી, અજીરણ, બેધક્રોચ, હારીયા ઓઝકર, આત્મવીત, ઉલટી, કંઠરાગ વિગેરે તદ્દન મટી જાય છે. તેમજ નાનાં બચ્ચાઓને ઉઠાડીયા ઉપર પ્રણેજ સારો ફાયદો આવે છે. પીવામાં ધણુજ લીજ્જતદાર છે. તેમજ આના નિયમિત સેવનથી દરત સાફ આવે છે ને કકડીને જીજ્ઞ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધારે છે અને અત્તપર રૂચી ઉત્તમ કરે છે. રાત્રીએ સૂતી વખતે “ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ” પીધાથી જીમ સારી આવે છે અને સવારે ઉઠતાં કામ કરવાને ઉત્સાહ ને જોમ રહે છે.

ધી ઝેનિથ કેમિકલ વર્કસ,

આરબ બીલ્ડીંગ, લુહાર ચાલ, મુંબાઈ નં. ૨.

આ ‘જીનરાલ’ થી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમિટેડ માટે ‘જનરલવિજન્ય પ્રેસ’ માં મોદીખાના, વડોદરા અને પ્રજાશક્તિ શિવશાલક ઠાકરે જાણુ અને દયારાજકર મજિશંકર ભટ્ટે ‘જીનરાલ’ કાર્યાલય, મોદીખાના, વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે. તા ૨૬-૩-૨૮

આજેન શરૂ કરો 'ડ્રાક્ષાસવ' હાલના સ્વાસ્થ્ય

તંદુરસ્તી તાકાત તથા તાઝી મારે :

બીનહરીફ અને અકસીર

અલેબિક

ડ્રાક્ષાસવ

— આયુર્વેદિક ચિકિત્સાની બનાવેલું —

એલેબિકનું 'કિયાશુદ્ધ અને સ્વાદિષ્ટ' દ્રાક્ષાસવ ખીવામાં મેકર છે. તેનું સેવન કરવાથી રોગ પેટ સાફ આવે છે. અછરણ, બધાં રોગો

અને વેધો યતો દરેક મઠી નબ છે, સારી ભુખ લાગે છે, પાચનશક્તિ

વધે છે અને સારી ઉધ આવે છે. એલેબિક દ્રાક્ષાસવ તનમનની થીક દૂર કરી તાકાત વધારી તંદુરસ્તી સાથે તાઝી બહે છે.

કરદીના દરદો, નવી યા જુની ખાસી, દમ તથા છાતીના વિકારો, ખડી રોગોની પ્રથમા

બંધા, નાની બરથાઓના ઉટાટીયા ઉધરસ, વિગેરે પર સારી અસર કરે છે.

કી. ૧૦ રતલ રૂ. ૧-૧૨-૦; ૧ રતલ રૂ. ૧-૬-૦; ૩ રતલ રૂ. ૦-૧૦-૦

ચોખ્ખું અને સર્વેથી ચઢીયાતું

એલેબિક કોલન, વાટર

આજકાલ બધે ભણીતુ અને માનીતુ થયું છે તાવમાં અને માયામાં સખત દુ ખારમાં તે આસીર છે. બળી મુજબ અને તેણમાં શરસ દોષ છે. કિ મતમાં થયું ન સરુ છે

૧૦ ઓંસ ખાટી કિ. રૂ. ૩-૪-૦, ૮ ઓંસ રૂ. ૨-૧૨-૦ નાની રૂ. ૧-૪-૦

આબરૂદાર વેપારીને ત્યાંથી મળશે. ગુજરાતી કેટલોગ મારે લખો :

વી. એલેબિક કેમિકલ વર્ક્સ લી.

કારખાતું-વડોદરા : : : : : રેલવે પ્રીન્સેપ સ્ટીટ, મુબાઇ

ગુજરાતનું નવું વર્ષ—

ઐત્ર ૧૯૮૪ થી શરૂ થાય છે

તમા તમે શું શું જોશો?

ગુજરાત

રંગબેરંગી ચિત્રો
નવીન ત્રિરંગી રાષ્ટ્રકલ
ગુજરાતના જાણીતા લેખ-
કોના આદર્શમય લેખો,
નવીન ભાવના આલેખતી
રસમય વાર્તા, નોટક, કાવ્ય

એ બધું તમેને આ માસિક પત્રમાં મળશે.
માટે આજેજ તેના પ્રાદર્શક થાઓ.

લખો :

વ્યવસ્થાપક : 'ગુજરાત' કાર્યાલય,

મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

એક વખત વાપરો પછી હંમેશાં વાપર્યા કરશો.

અમારાં અમૃતાંજનથી તમારો માથાનો દુખાવો, સરદી, જખમો, ધસારો, બળતરા, તેમજ
લયક અને ખીજાં શરીરનાં દરદો સારા થઈ જશે. તેની અનુભવશ
કરો. તમારા ગાંધી પાસે તે માંગો, ૧ ટીનીની કિંમત આના ૧૦.
દરોજનો મલમ.

સર્વ જાતની દોરાજ અને પુજારીને માટે બરોસાવાત્ર
અને નિષ્ફળ ન જાય એવો ઇલાજ. ત્રણવાર લગાડવાથી સરતર
નાશુદ્ધ થાય છે. ૧ ટીનીની ડીનીની કિંમત આના ૧૦.
દંત મંજન.

આ ઉત્તમ સુગંધીરાજો, અને મનોમોહક દુધ પાકિર
લોહીના વહેવાને અટકાવે છે. દોનોને રૂવેજ અને સફેદ કરે છે
તેમજ તેઓને મજબુત કરે છે. ૧ ટીનીની ડીનીની કિંમત આના ૨૦.

ઠેકાણું :—અમૃતાંજન : ડીપો, ૧૦૬, કીચર રોડ, સુબાન.

ચૈત્ર ૧૯૮૪ ની અનુક્રમણિકા :

—ચિત્ર દર્શન—

લાઠકું-તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ : ફાઇ-ચિત્ર
 વીનસ-ડી-મીલો : ૩૩
 હંચુડીસ-નરેહનું કેતુ લલ્લ મહાકવ્ય : ૩૩
 દેવી ક્ષમા કરે! : રા. જ. મીસ્ત્રો

—સાહિત્ય સૂચિ—

એક પ્રવાસ : રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૧
 વેદના સ્ત્રીશુધનમાં એક ડોકીઠિ : વેદાણનું સ્ત્રી શવન. રા. ઉદરગરાય ઓઝા ૨૩
 આશા : એક સંજેન જુની ખાવડની હાસ્યકથા. રા. જ્યોતીંદ્ર દવે ૨૭
 લગને લગને કુંવારો લ લી : રા. લીલા મુનશી ૩૧
 આસિસારની કરણ દયાનું હૃદયવેષક ચિત્ર.
 ફાંસીની સમ : એક રમણીનું આત્મજસિદ્ધાન. રા. દયાશંકર ભટ્ટ ૩૩
 હું જુજર ભૂમિ મારી! : (મગ) : રા. મનહરરામ મહેતા ૩૯
 લગવાન દૈવલ્ય : રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૪૧
 જેમાં મેંતાકી રાજરમત ખેલવી શરૂ કરે છે.
 ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી : રા. અખાલાલ પુરાણી ૪૯
 ગાંધીયુગનું રસિક સિંદૂરલોકન.
 મારી નોંધપાથી : રા. ગુપ્તા ૫૭
 પાધડી વિ. ટોપી : અ. અતિયુખશંકર ત્રિવેદી ૬૧
 પાધડી પ્રદેશો કે ટોપી તેના લાભાંલાલ સમગ્રવતી રસિક વાર્તા.
 એસ્પેરિશ્યા : સ્ત્રી સ્વતંત્રતાની મૂર્તિનું રેખાચિત્ર. રા. જ્યોતીંદ્ર દવે ૬૫
 થોડાંક રસ. ગીતો : રા. 'ઇંદ્રધનુ' ૬૯
 દગાખોરી : રમણુત જમાનાની રસભરી વાર્તા. રા. ચુનીલાલ શાહ ૭૩
 તંત્રીસ્થાનથી : ૭૭
 નવું સાહિત્ય : અ. ખુશાલ શાહ તથા રા. હર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ૭૯

લવાજમ : હિંદુસ્થાનમાં : રૂ. ૮. પરદેશમાં : રૂ. ૧૦. છુટક નકલ : રૂ. ૧.

: સંત્રી ખાતુ : : વ્યવસ્થા ખાતુ :
 ૧૧૧, એસ્પેરિશ્યા, મુખ્યાલય : ગુજરાત : : બ્રાહ્મીખાના રોડ, વડોદરા.

—શરીર તંદુરસ્ત તથા તાકાત બનાવનાર—

મહન મેનરી

આ દિવ્ય ગોળીઓ પાચનશક્તિ વધારી દસ્ત સારું લાવે છે. હાથ પગની કળતર, વાસાની ફાટ વીગેરે નબળાઇને લીધે થતા દરેક દરદો દૂર કરે છે, તથા પેસાળ કે સ્વપ્નામાં જતુ વીધે બંધ કરી અખુટ બળ નવું જીવન આપે છે

કી. ગોળી ૪૦ ની ડબી એકનો રૂ. ૧)

રમણવિહારસિનીધક્ષિ

શ્રી રમણ કરનાર અકર્મી દવા આ દવામાં નામ તેજાનું ચુલુ છે

કી. ડબી ૧ નો રૂ. ૧).

મુખાબ, ઔષ્ધ.

૩૯૩, કાવ્યાદેવી રોડ, ભાટીયા મહાજનવાડી સામે

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી

હેડ ઓશીસ:-જામનગર (કાઠીઆવાડ).

સક્રિય એજન્ટ - ભારત મેડીકલ સ્ટોર્સ. કતપોર ખજાનો-સક્રિય.

વેડોદરા એજન્ટ - ડી. નાનુભાઈની કુંઠ, હેડ યાવર પાસે, વેડોદરા.

મેહમદન ચૂલુ

પેશાબમાં બળતરા થવી, પેશાબ અટકી અટકીને આવવો, રસીનું પડતું વિગેરે પરમા સંબંધી દરેક દરદ, આ ચૂલુના સેવનથી નાશુદ્ધ થઈ પેશાબ છુટથી આવે છે. કી. તોલા ૧૦ ના ડબી ૧ નો રૂ. ૧).

નયુંસકત્વારિ ઘૃત

પુરુષનાં શુદ્ધ ભાગની દરેક ખામીઓ આ લેપ લગાડવાથી નાશુદ્ધ થઈ ખરી મરદાપ્તમાં થાય છે. કી. ડબી ૧ નો રૂ. ૧).

વીરચન વટિકા

જીવાળી અકસીર દવા. કી. ડબી ૧ નો ૦-૧૨-૦.

— 'ગુજરાત' માટે જાહેર ખબરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે	વાચન ભાગની બહાર
એક પાલું ૬૧ માસે .. ૩ ૧૬	એક પાલું ૬૧ માસે ... ૩. ૧૨
અર્ધ પાલું " " .. ૩. ૧૨	અર્ધ પાલું " " ... ૩. ૭
પાપાલું " " .. ૩ ૫	પા પાલું " " ... ૩ ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો

હેતુના સમજવા.

લખો ન્યવસ્થાપક: "ગુજરાત" કાર્યાલય.

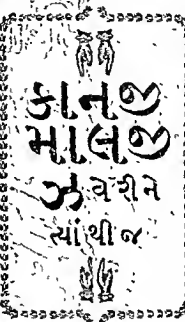
મોઢીઆના રોડ, વેડોદરા.

— સર્વે જાતના કાંચના વેપારી —

સુદામા પેપર માઈ

નં. ૧૧૭, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, મુંબઈ
કાર્ટ-મુંબઈ.

સોના ચાંદી તેમજ
જીવેરાતના
વિવિધ ડીઝાઈનના
દાગીનાઓ
કચાંથી ખરીદ
કરશો ?
ફોન : ૨૦૭૮૨

KANJI
MALJI
JEWELLER

PHONE
20782

SHAK MEMAN STREET,
BOMBAY. 2.

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ૨.

બહારગામના ગ્રાહકો તાકીદેવી. પી.થી મોકલવામાં આવે છે.

તમારા ધંધાને દેશપરદેશ જાણીતો કરવો હોય તો
ગરવા ગુજરાતીઓનું 'ગુજરાત' માં તમારી જાહેરાત
માનીતું માસિક પત્ર જાહેર કરવો.
સાથે મટે આજેના વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' માંથી જાણના રોક,
લખો વડોદરા.

દિલ્હીના ઇતિહાસની પ્રેમ ને શૌર્યભરી રોમાંચક સચિત્ર નવલકથા.
શરૂઆતથી અંત સુધી વિવિધ રસથી ભરપૂર

લેખક : રા સાદીક સુલ્તાના રઝીયાં ચિત્રકાર : રા ગોરદાસ

ઉપોદ્ધાત લેખક : સાક્ષરશ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

અસ્તમશ ખાનદાનની
ઈતિહાસ મશહૂર વીર
મુસ્લીમ મલેકા—
સુલ્તાના રઝીયાના
જીવનની પ્રેમ, શૌર્ય,
અને રોમાંચ ભરી
કથનાઓ આ પુસ્તક
મા આપેખવામાં આવી
છે રઝીયાની ઉદ્ધારના,
વીરતા અને રાજકાર્ય
કુશળતાનો એમાં આ
મેહુબ ચિતાર આપવા-
માં આગ્યો છે. દરેક
પ્રકરણો એક બીજાથી
ચઢીઆતાજ છે એક
રખત પ્રસંગો તે
ફરી ફરી વાચવાનું
મન મશે.

અયુબ અને યાકુબના
સાહસ કર્મો, ભયંકર
યુદ્ધ, ગિરધમનો પાર
ચમ, કુલિદાની કપટ
બળ, ઝોરરાની હુલ
વૃત્તિ, અને તેની વફા
દારી, ખેડ સહકુન
બેદી હીનચાલો, પેઢી
મેહરામખાનની ખેડ
માની એ સંઘર્ષો
ખનાવો તમોને પહેલા
થી હેવટ સુધી રોકી
રાખશે એટલુંજ નહીં
તુર્કસરફાર અલગુનીયા-
ના પ્રાક્રમો અને સુલ્તા-
નાનું અભિન્ય સંભળો
વચ્ચે શએલું ખુન કરુણ
ઉપખવશે.

દરેક પુસ્તકાલય અને ઘરમાં રાખવા લાયક ઉત્તમ
ઐતિહાસિક ગ્રંથ

દિરંગી પાકું પુસ્તક ગ્રંથ કાગળ, મુદ્રણપાઠ અને ચિત્રો છતાં કોંમત માત્ર રૂ. ૩૦.

આજેજ લખો : ધી મુસ્લીમ પબ્લીસીટી કંપની.

એમ. પી. ખારીઆ બીલીંગ, જી. પાયધુની—મુંબઈ. ૩.

સાથી શક્તિનો સંગ્રહ કેમ કરશો ?

આંતરડાંનો સડો અટકાવી

પાચનશક્તિને ધુળ ખીલવી
સંગીનમાં સંગીન ખોરાક પચાવી

જ્ઞાનતંતુની નબળાઈ.

સાધારણ નબળાઈ

ગમે તે નબળાઈ મટાડી

તનદુરસ્તી-તાકતની

જમાવટ કરનાર

બધી મોસમમાં વાપરવા લાયક

અંડુની

સુવર્ણમિશ્રિત

મકરધ્વજ ગુટી

સ્વલ્પ ચંદ્રોદય મકરધ્વજ-મૈષજ્યરત્નાયલી ધ્વજ

પૂર્ણ ચંદ્રોદય તથા સોનું

તથા ચંદ્રોદયનું અનુપાન

મેલવી ધનાવલી

સોનેરી પડવાલી

સુંદર ગોળીઓ વાપરી

સાથી શક્તિનો સંગ્રહ કરો

અંડુ ફા. માસ્યુટીકલ વુર્કસ લી. મુંબઈ નં. ૧૪

૧૩૬૨ નાં એન્ટર વે. બચાવી શકે હરિશંકરની કુંઠ, ઘીકાંટા, ટાપર

—કીમત તોલા એકના રૂપિયા આઠ—

વધારે વિગત માટે મકરધ્વજ ગુટી માહિતીપત્ર માંગો

THE CENTRAL BANK OF INDIA LTD.

હમો તમારે માટે શું કરી શકશું ?

જ્યારે—તમને એક ચલુ યા સેવાગે ખર્ચિ ખર્ચવું હોય ત્યારે હમને યાદ કરશો,
કારણ કે હમારા નિયમે તમને ધણાજ લાભકારક માલમ પડશે

જ્યારે—તમને લાખી યા દુકાનુદત માટેની બાધી ડીપાઝિટો કરવી હોય ત્યારે હમારા
લાખો ખીન સાથે સરખાવશે તો તે તમને ધણાજ ફાયદાકારક જણાશે

જ્યારે—તમને સરકારી કાગળ્યા અને ખેડો જોઈતા હોય ત્યારે હમને મલશે,
કારણ કે તે તમને ધણા ફિઝાયત લાવે આપીશું

જ્યારે—તમે કોઈ જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીના શેર લેવા માંગતા હોય ત્યારે હમારી
મારફતે લેશો, કારણ કે હમે હમારા ધરાકાને કાંઈપણ કમીશન કીધા વગર
સારા લાભે અપાવીએ છીએ

જ્યારે—તમને કોઈ પરદેશી બેંક સાથે ધધાની બાદ ખોલવી હોય ત્યારે હમે
તમને મદદ કરીશું, કારણ કે જાણીતી પરદેશી બેંકો સાથે હમે લેવડ
દેવડનો સંબંધ ધરાવીએ છીએ.

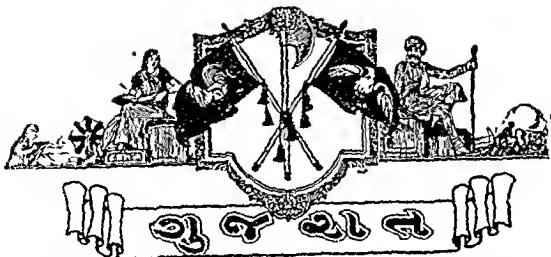
જ્યારે—તમને ચોખ્ખા સોનાની જરૂર પડે ત્યારે હમારી દસ દસ તોલાની ચોખ્ખા
સોનાની લગડીજ માગશો, જે હવે જગજગદેર ચંદ્ર છે

જ્યારે—તમારા દરદાગીના સાચવવા કોઈ સલામત જગ્યાની જરૂર પડે ત્યારે અમારા
સેફ ડીપોઝિટ ખાતાનો લાભ લેવાની તમને લલામણુ કરીએ છીએ. 'વરસે
કેવડે ૩૧ ૨૦ માં તમે સેફડો, હજારો, લાખોની નુકસાનીમાથી બચી રહશો

જ્યારે—તમને કાંઈપણ નાણા સંબંધી સલાહ જોઈતી હોય ત્યારે અમે તમારી
મેવામા હાજર છીએ મહેરબાની કરી યાદ રાખશો કે 'સેન્ટ્રલ બેંક'
તમારી પોતાનીજ બેંક છે

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા લી.,

વ્યવસ્થાપકો રોડ, કોટ-મુબાહ.

પુસ્તક ૧૩]

ચૈત્ર ૧૯૮૪

[અંક ૧

ગુજરાત અને યુગધર્મ

૨૦૧૭૦૦૦૦૦૦

ઉગતી પ્રજાને

સુસાજ છે મારે હરેલાં બીજામાં રહી નિઃસ્વે-
 તન લીંગલીઓ જમણા માં વખણી શાકત મેળવળે,
 ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવળે. અભ્યાસથી કાર્યદક્ષતા મે-
 લવળે; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધ લેખી કરળે; છે તેજ
 જીવનમાં રમ કેળવી-લિલિસ અનુભવળે; અને આમ
 ઘડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરળે. રાજદેખાં, વિચારમાં,
 ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં, સુખમાં લય ધારી વિના,
 કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન સમૃદ્ધ થવું
 હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવા હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને
 આ માનવતા સળવળીજ પડશે.

સ્ત્રીયાસાહ મુનશી

ક્રમાર ન આપાક ૮૨ ના અંકમાંથી.

ગુજરાત, ચૈત્ર ૧૯૮૪] લાઠીકુન-તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ. [એક પ્રવાસ ૫૩ ૧૭
(આકૃતિ નં ૧૫)

મારા પ્રવાસની :
બીન-જવાબદાર કહાણી

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માલ્લિકલાલ મુનશી
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

[: : અનુસંધાન પુ. ૧૧; અંક ૧. પૃ. ૬૦ થી : :]

અંક ચોથો : નેપલ્સ

નરેન્દ્રનાં પાપાણી મહાકાવ્યો

૧

નેપલ્સ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ સર્જવેલું
ધામ છે તેની ખીજે દહાડે ખાતી યધ.
પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે દીવાનખાતું
સુશોભિત હોય તો રમેડુ ગંદું ચાલી રહે.
કોલર અને ટાઇ નવાં હોય તો રુમાલમાં યુંટી
ચકાય, અને તે રુમાલ પાછો ગજવામાં રાખી
ચકાય. ભવ્ય વીસુવીઅસ, અસંત રમણીય
અખાત, ભુગં સાગરનાં જળ અને ભવ્ય
હાટસોથી દુનીઆમાં રમણીયમાં રમણીય ગણાતું
નેપલ્સ પહેલે દહાડે જોયું. ખીજે દહાડે અમે

તેની શેરીઓ જોયા નીકળ્યા. કુદનો ભામીઓ
ફહે છે:

Naples is perhaps, the loveliest
spot in Europe...the universal
verdict of visitors is, that neither
pen nor pencil ever gave any
real conception of the surpassing
loveliness of Naples and its bay
as seen from the sea.

(નેપલ્સ યુરોપમાં રમણીયમાં રમણીય
જગા છે. મુસાફરો સર્વાનુમતે કહે છે કે નેપલ્સ

અને તેના અખાતનું દૃશ્ય દરીઆ પરથી જોઈએ
તો એવું અપ્રતિમ રમણીયતાથી ભરપૂર છે કે
સાહત્ય કે ચિત્ર તેનો ખ્યાલ આપી શક્યાં નથી.)

આ બહારનું દૃષ્ટિમંદુ. ગરીબ રહેવાશીની
દૃષ્ટિમંદુએ નેપથ્ય એટલે સાંકડી શેરીઓ અને

આનાથી સારી લેખાય એમ મારાં મિત્રે
અભિપ્રાય આપ્યો.....

Via Roma એ એક શહેરનો સુવિખ્યાત
રસ્તો છે. ઇતિહાસ અને નાટકમાં તે ટોલેડોને
નામે પ્રસિદ્ધ છે.

લક્ષ્મીમાળના ચક્રામાં સ્નાન કરી જોડી વાનસ ઉભી કરી દે

તેમાં ગંદી પાટલુનમાં હાથ ધાલી ઉભેલા
નિરનેજ અને હુખડીબારસ લોકો. વીસ વરસ
પહેલાંના અમદાવાદની શેરીઓ કેટલેક દરજ્જે

—મેં લોકોથી ઉભરાતા ધણી
રસ્તા જોયા છે. શેખરમેમણ રૂઢીટ
ઉર્ફે ઝવેરી બજાર ઉર્ફે મારવાડી
બજાર ઉર્ફે ખારા કુવા આગળ થઈને
સદાગલીના નાકા પરથી અનેક વાર
હું ગયો છું; પગે ચાલીને, બાહુતી
વીકટોરીઆમાં—બાહુતી અને પોતાની
મોટરમાં,—અને રમણીયકિત દગો ન
દેતી હોય તો એક વખત રાતના
અગીઆરેક વાગે કેટલાક સંમિત્રો
સાથે, બળદના રેકડામાં; અને દરેક વખત
આટલા બધા લોકો એ રસ્તા ઉપર કેમ
માતા હશે એવી અભ્યધની થઈ હતી.
પણ ‘Via Roma’ જોયા પછી એ
વિસ્મય પામવાની શક્તિ મારી ગઈ છે.
એ રસ્તો કોણ જાણે કેમ સાંકડો લાગે
છે; અને કોણ જાણે કેમ દરેક જણ
ખીન્નબધનિ ધકકો મારી ચાલી જતું
દેખાય છે. જો મનુષ્યને હું કીડીરૂપે
કહી શકું તો કીડીના દરમાંથી બહાર
નીકળવાનો રાજમાર્ગ એવું કંઈ આનું
વર્ણન હું કરી શકું. ....

નેપથ્ય, એ યુરોપનું પહેલ વહેલું
મોડું શહેર મેં જોયું, અને હોંફરયાન-
ના શહેરોથીજ પરિચિત મારી દૃષ્ટિએ
એક નવીનતા પડી. જ્યાં જાણે

ત્યાં રસ્તા વચ્ચે પુતળાંઓ—સુવિખ્યાત
સિદ્ધીઓની કલાકૃતિઓ નજરે ચડી. નિર્જીવ
દેખાતી ધણી શેરીઓમાં બધા દેવળો સાંપડતાં,

નેમાં જતાં અકલ્પ્ય સૌંદર્યથી ભરપૂર ચિત્રો દૃષ્ટિએ પડતાં. આપણાં ગામેમાં જોઈએ તેટલો કચરો નજરે ચડે છે તેમજ ઇટાલીનાં ગામેમાં. પણ ત્યાં, આપણે ઘણીવાર કદી પણ શકીએ નહીં એવાં અને એ કચરાથી નિર્લિપ્ત એવા સૌંદર્યનાં દર્શન સાથે સાથે થાય છે. ઇટાલીની કલાસમૃદ્ધિ નેપલ્સમાંથી જોરી શરૂ કરી અને પેરીસના અને લંડનના અંગ્રદર્યાન જેવાં ત્યાં સુધી જોવાં કરી; અને નેરાસા માગ અંતરમાં પળી ..

કેટલાક અગાધી ચિત્રકારોની કલાત્મિક પરવારી ગતિ છે. એ વખતે પીનમ્પ દી મીશે-Vermeer de Mito વીશેમે પ્રગતિસભ્ય અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો એક સ્વદેશાભિમાની મિત્રે લખી જણાવ્યું હતું કે પીનમ્પ દી મીશેથી મરમ આકૃતિ હીદુસ્તાનમાં ઘણી એ પડી છે; અને તેમાંથી એક એ મિત્રે અમદાવાદમાં જોએની અને બીજાનાં એમણે અંગણમાં કેટલક દેકાણે દર્શન કરેલાં! આ અભિપ્રાય જોઈ શું કરવું!-હસવું કે રડવું ?

હું નાનો હતો ત્યારે એ ઈસીઅસની સ્પર્ધા કરનાર એક મદાકાવ્ય લખવા માંડ્યું હતું. એક હેતાળ પિતાએ તેના આઠ વર્ષના પુત્રે લખેલી એક નવસિકા ગુજરાતમાં આવતી સારામાં સારી નવસિકાની સ્પર્ધા કરે એમ છે એમ કહી મને મોકલવેલી યાદ છે. મારી અને આ પુત્રપેલા પિતાની માન્યતા મારા સ્વદેશાભિમાની મિત્રની

માન્યતા કરતાં હજારગણી વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. હીદુસ્તાનમાં પ્રગટ થતાં ચિત્ર અને સિંદ્ધાન્તિઓ જોઈ મને આંસુ આવે છે. રોમ અને ગ્રીસના સૌંદર્યને આપણી દૃષ્ટિએ 'સૌંદર્ય' કહેવું એ પાપ છે. એ વિષયમાં વેતીઆ જેવા આપણે

માણેકચોકમાં વિન્સો પીનમ્પ ઉભી કરી દે.

અભિપ્રાય દર્શાવવાનો શો અધિકાર ધરાવીએ છીએ ?.....

—ઇટાલી અને ફ્રાન્સમાં જોએલા સૌંદર્યથી હતાશ થએલો હું એક વખત બોલી ઉઠ્યો:

“એ સૌદર્ય મારા ગુજરાતમાં ક્યારે આવી વસશે ?”

“આવશે, આવશે. એક દહાડો આવશે” આશાવાદી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

મેં ટેબલ પર હાથ ઠોક્યો. “કદી નહીં, કદી નહીં.” વળી મને વિચાર આવ્યો. ને મેં એક છેવટેનો ઉપાય સૂચવ્યો. “હા એક રસ્તો છે. ન કરે નારાયણ અને ગુજરાતમાં કોઈ નેપોલીયન જન્મી પડે, પાંચ લાખ ગુજરાતીઓ નુ દુર્જય સૈન્ય લઈ ઇટાલી પર ઉતરી પડે, અને ઇટાલીમાં ઠેર ઠેર દેખાતી કલાકૃતિઓ લઈ જઈ ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર ઉભી કરી દે—”

“પણ તેનાથી શું ?” મારા મિત્રે પોતા નો સંશય દેખાડ્યો.

જ્યારે હું સરસતા વીશે કદપનાના ઘોડા ધારતક દોડાવી રહ્યો

હોઈ તે વખતે કોઈ વહેમની લગામ ખેંચે એ કેમ સંભૂ જાય ? મેં ઉગ્રતાથી જવાબ વાળ્યો : “તે વિજેતા લશુભાષના ચક્રામાં રનાન કરી ઉઠેલી વીનસ ઉભી કરી દે, અમદાવાદના માણેકચોકમાં વિજેત્રી વીનસ ઉભી કરી દે, ભુવેશ્વર યદ્ધ મંદિરોમાં દર્શન કરવા જતા લક્ષ્મીજનના લાભાર્થે એપોક્ષો બેલ્કોન ઉભો કરી દે તો સમયના પ્રવાહે સૌદર્યની તૃણા જાગે અને લાવિ

ગુજરાતજોને પેટે કોઈ શીટીયસ કે કોઈ માઈકેલ એન્જેલો કે રાફેલ જન્મે.”

“એ કેમ બને ?” લક્ષ્મીએ શંકા ઉઠાવી; “મુંબાઈના મ્યુઝીયમમાં એવાં પુતળાંઓ જોતાં આપણી મુંબાઈની સ્ત્રીઓ ઝપ દઈને લાજ કાઢે છે.”

મેં અધીરાપથી કહ્યું : “ધુમટામાંથી જોતાં પણ કોઈક દહાડો તેમને સૌદર્યનું લાન થશે. ક્યારે મારા ગુજરાતમાં હર્ફલસ સમો કોઈ યુવક ને વીનસ સમી કોઈ સુંદરી-સર્વાંગ સંપૂર્ણ પેદા થશે ?”

મારાં મિત્ર જે આ વખતે બહુ શંકરલાલને એક પત્ર લખતાં હતાં તેમણે તેમાંથી હંથું બેંધને કહ્યું : “પાંચ લાખ ગુજરાતીઓ ઇટાલીમાં આવે તોને ?”

મેં કહ્યું : “હા; જરૂર.”

“તમને શી ખાત્રી

કે એ જાધા ઇટાલીમાં આવ્યા પછી-તેને શુભા પછી-પાછા જશે ? અહીં રહી ન પડે ? -શા મારે પાછા જાય ?”

મેં નહીં કહ્યું ? કદપનાના ઘોડા કુદાવતા હોઈએ સારે કોઈ લગામ ખેંચે સારે વાત અધરી યદ્ધ પડે છે. પણ આ લગામના જ્યેસ્થી મારા ઘોડાઓ અટકી પડ્યા, ફસડાઈ પડ્યા. પ્રભો ! દીનાનાથ ! પાંચ લાખ ગુજરાતીઓ પાછા જાય એની શી ખાત્રી ? મારી આંખે

મીસરની ટીંગડી-મહાકાવ્યનો એકડેએક.

આકૃતિ નં. ૧.

અધારાં આવ્યાં. શું ગુજરાત આખરે એવું
ને એવુંજ રહી જવાનું ?

૨

નેપલ્સના મુઝીઅમના મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે:
એક, ખીમત્સ રસથી ભરપૂર 'પોગમી'ઓની
અવશેષવસ્તુઓનો. આ ખંડ સામાન્ય રીતે બધે
રહે છે અને ઘણું ખરું પુરુષોનેજ ત્યાં જવા
દેવામાં આવે છે.

ત્યાં જવાનું પેહેલેથી
મેં માંડી વાળ્યું.

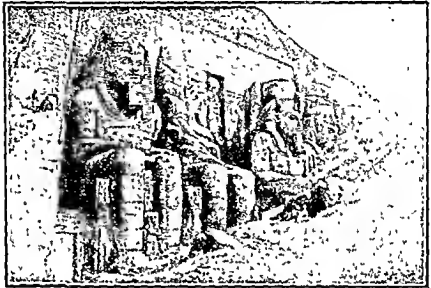
ખીમત્સ એક
અગત્યનો વિભાગ-
રોમના સમ્રાટોનો
છે. એ વિભાગમાં
જુલીઅસ સીઝર
અને ઘણાખરા
સમ્રાટોના ખરડો-
(મોઢું, માથું, અને
છાતીનો ઉપલો
ભાગ) છે. જે
નરોએ સત્તા અને
વિશ્વાસની અવધિ

કરી છે; જુલિ કે કુરતાનાં સ્મરણોનો વારસો
દુનીયાને આપી ગયા છે તેનાં મુખો જોતાં રસ
પડે એમાં શી નવાઇ ? તેમાં ખાસ કરીને
જુલીઅસ સીઝર વીશે જે વિચારો અને ઊર્મિઓ
આગશે દિવસે મને ઉદ્ભવ્યાં હતાં તે પાછાં
ફરી ઉદ્ભવ્યાં. પણ ત્રીજા વિભાગમાં ગ્રીસના
શિલ્પના નમુના નજરે નજર પહેલી વાર જોતાં
ઉત્સાહ અને પ્રશંસાના કંપથી આપું મન
અને શરીર કંપી રહ્યાં.....

નેપલ્સ આગળ ગ્રીકોએ એક થાણું સ્થાપ્યું
હતું. અને. અહીંનાં ગ્રીક શિલ્પસ્વામીઓ-
ની અને તેમનું અનુકરણ કરનારાંઓની અપૂર્વ

કૃતિઓ જડે છે. આ સંગ્રહસ્થાનમાં એ કૃતિઓ-
ને સમયના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવી છે.

પહેલાં પુરોગામી શિલ્પીના નમુના-પછી
પોલીકલેટસની-પછી ફીડીઆસની-પછી પ્રેક્સી-
ટેલીસની-અને પછી અનુગામી કલાકારોની
કૃતિઓ; અને આ બધા સ્વામીઓમાં
ફીડીઆસની કૃતિઓ તે સદાયે અપૂર્વ અને

ખીસરમાં કાનરેલાં નરદેહો એકતા પામે છે.

આકૃતિ નં. ૨.

અનુકરણીય....

આ ગ્રીક શિલ્પસ્વામીઓની કૃતિઓ
નેપલ્સમાં, રોમમાં, ફ્લોરેન્સમાં, પેરીસમાં અને
લંડનમાં છુટી છવાઇ પડી છે. પણ એ કૃતિઓ-
માંથી નીતરી આવતી મનુષ્યદેહની અપૂર્વ કથા
કેવી અદ્ભુત છે !

મનુષ્યદેહને દેવનું ઇશ્વરસદન-એ નામ
આપવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિમાં દેવીમાં દેવી
વસ્તુ તે મનુષ્યદેહ છે. એ દેહ પર દિવ્યતાના
અંબાર સીંચી આરસમાં સરખવવાની અદ્ભુત
મહેજા-ઇશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની અદ્ભુત ઇચ્છા-
થી પણ વધારે સુંદર અને આકર્ષક છે.

માનવદેહના પાયાણુમાં લખેલાં મહાકાવ્યો મહાભારતથીએ સર્વં આહી છે—ઈલીઅરથીએ અપૂર્વ છે. સમય નય—સંસ્કૃતિ આવે ને નય—મૃત્યુના પયગંબરો મનુષ્યદેહમાં જઈ કલ્પનાદારા ગમે તે અને ગમે તેવું જીવે; પણ ગંડેરીઆ હાથપગનું પ્રયુક્ત વદન ને વિશાલ નયનમાં શીલનો રુદ્ર-પુષ્ટ બાહ્યદેહ, વિજય કે શક્તિ કે સત્તા દાખવનો પુરવદેહ, મૃદુતા, વિશુદ્ધિ કે વિશ્વાસ દાખવનો નારીદેહ; એનો જેવી મોહિની—વિશુદ્ધ અને ભાવના-શીલ મોહિની—શામાં રહી છે ?

—કેટલાં વર્ષો પૂર્વે તે

કહી શકાતું નથી, કયા દેશમાં તે પણ કહેવાતું નથી, કયે પ્રસંગે એ પણ કોઈને ખબર નથી, કોઈએ મનુષ્યદેહ કોગવે

શરુ કર્યો—પૃથ્વર પાર, હાથીદાંત પર કે સેકેલી માટી પર મહાકાવ્યની શરુઆત થઈ, સરસતા અને મોહિનીનાં મૂલરૂપ દેહે કલ્પનાપર પાડેલા સરેકારો વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયાસ થયો. કેટલાં વર્ષો થઈ ગયાં તે કાણુ કહી શકે ?.....

કયા દેશે કોની પાસે એ મહાકાવ્યના આંકડા ઘુંટયા એ ઠાણુ જાણે ?...

હજારો વર્ષ સુધી નરદેહની આકૃતિ વધારે સુરેખ થતી ગઈ અને કોઈ પાયાણુના મહાકવિએ એક દેહથી બીજો દેહ જોળખાય એવી વિશિષ્ટતા પોતાની કલાકૃતિને આપી. એ કાવ્યમાં અમર સવા માટે રાજાઓએ રાજસિંહાસનની ભાલય આપવા માંડી, અને પાયાણુકવિઓએ નરેશને અમર કરવા અનેક કૃતિઓ સરજવી.

એસીરીઆની ત્રાસમૃતિ.
(આકૃતિ નં ૩).

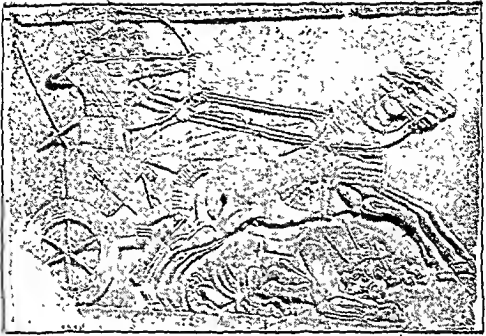
મીસર કલા ને કૌશલ્યની, પીરમીડ ને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની માનુષ્યમિ છે. મનુષ્યદેહ કોતરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ ત્યાં થયેલો જણાય છે. એ પ્રયાસ આજે પ્રયાસ કહેવાય;—આજથી પાંચ હજાર વરસ પર તે કલાનો મહાન વિજય લેખાતો હશે. પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનો, બજેલી માટીનો નરદેહ જોઈએ—મહાકાવ્યોનો એકે એક. (આકૃતિ નં. ૧) યુગરાતનાં ગામડામાં સુચરો ને કુભારો દીગલીઓ કરે છે તેજ દશામાં તે છે જેણે આ પહેલી કરી હશે એ તો જગર કલાકારની અમર દશાએ પહેર્યો હશે ..

મીસરનાં એસીરીઆનાં, હીંદનાં દુર્ગાંય છે. કળા પ્રગટે છે; અને પ્રજ્ઞાલિકાબદ્ધ ચક્રનય છે.

સ્વાભાવિકતા ને સરસતાને બદલે પ્રજ્ઞાલિકાની નિશ્ચેતનતા તરત દેખાય છે. મીસર નરદેહની આકૃતિઓ સરજ્યું જાય છે, તેને સુંદર અને સ્વાભાવિક બનાવવાના પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ કરતાં પોતે સરજેલી કૃત્રિમ પ્રજ્ઞાલિકાને વશ થાય છે.

રાખમાં, પાયાણુમાં કે રંગમાં સરજાવેલી દરેક પ્રકારની સરસતાને પ્રજ્ઞાલિકાના હિમમય સાગર તરીકે જવું પડે છે. જો તરીકે તે જાય તો અપૂર્વતા પામે છે—જો ન તરીકે તો પોતે હમમય—જડ, નિશ્ચેતન થઈ જાય છે.

મીસરનાં નરદેહની સરસતા આ સાગર તરવા જતાં, પોતે જડ બની જાય છે...

એસીરીઆની ભયંકર નરદેહની ભાવના. (આકૃતિ નં. ૪.)

મીસરમાં કોતરેલા નરદેહો અસ્વાભાવિક એકતા પામે છે. (આકૃતિ નં. ૨). દરેક આકૃતિઓ ઉભી હોય, ખેડી હોય ચાલતી હોય તો પણ સીધી લીટીમાંજ ઉભી હોય છે, અને જોનારની સામેજ સીધું ને સીધું જોવા કરે છે. કોઈ આકૃતિ વળતી નથી, કોઈ આકૃતિનાં માથું અને શરીરનો ભાગ ઉભી સીધી લીટીમાંથી—Law of frontalityની પ્રણાલિકામાંથી ચળતું નથી. તેજ પ્રમાણે બધી આકૃતિઓ બે પગ જમીન પર ચપાટ મુકે છે; આખા શરીરનો ભાગ બે પગ પર નાખે છે. Perspective પર—વાસ્તવિક દર્શન—પર કોઈ ધ્યાન આપતું નથી અને ચિત્રને બદલે નકશો નજરે પડે છે. આમ કલામાં જડતા દેખાય છે; પ્રણાલિકાઓ નિશ્ચેતન બને છે. મહાકાવ્ય સુત બને છે.

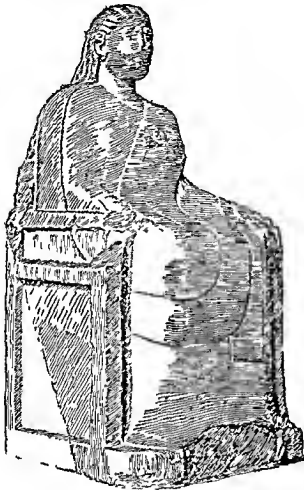
એસીરીઆમાં પણ નરદેહની કથા રચાય છે. તેમાં શક્તિની ભાવનાનો સંચાર થાય છે. શક્તિની અતિશયોક્તિભરી પ્રતિમા એમાંજ એસીરીઆની આકૃતિઓની સરસતા. મોટી

ખીદામણી આંખો, અકદમ્ય શક્તિ દાખવતા રનાયુઓ, અસ્વાભાવિક ઉચાંચ, આદર્શ કે રિમત વિનાનું મુખ,—આવા અંગવાળી કૂર જનવરી શક્તિની મૂર્તિઓએ નરદેહની કથા રચે છે. (આકૃતિ નં. ૩).

આજથી ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે એસીરીઆમાં જે ભયંકર નરદેહની ભાવના (આકૃતિ નં. ૪) કોતરાઈ તેનો નમુનો આ મૂર્તિઓ આપે છે. આ ત્રાસદાયક મૂર્તિ જોઈ એના સમપના લોકો ગભરાતા હશે એમ માનવાને કારણ નથી. જ્યારે કલાકારે આ કૌર્મ્યમૂર્તિ સરળતાથી ત્યારે તેના ગર્વનો પાર નહીં રહ્યો હોય, તેની આંખે તેનાં જોવારણાં લીધાં હશે, રાગએ તેને ચરપાવ બંધાવ્યો હશે. આ રાગની મૂર્તિ જોઈ રાણી પ્રણયપેલી થઈ હશે, દરબારીઓ કૂર મુખે તેની ખીરદાવણી ગાતા હશે, જનસમાજ સર્વાનુભવે મુગ્ધ થયો હશે.....

પણ પાપાણી મહાકાવ્યોમાં અપૂર્વ એવા કવ્યો તો ગ્રીકોએજ રચ્યાં. ગ્રીકો સ્વતંત્ર દત્તા, નીડર દત્તા, વહેમ ને પ્રણાલિકા તેમના આત્માને

કદી ડારતાં નહી. તેમનામાં રસિકતા હતી, દેવદેવીઓ તેમને મન ત્રાસથી પુત્રવાની કે દીનતાથી પ્રાર્થવાની શક્તિઓ નહોતાં; પણ વાત કરવાનાં, દીલ ખોલવાના આદર્શો—મૂર્તિમાન કરવાનાં મિત્રો હતાં, ત્રીસે રવાતંત્ર ખીલવ્યું,

શાળ શેરીસની મૂર્તિ. (આકૃતિ નં. ૫)

સૌંદર્ય સરળવ્યું—તે પ્રકૃતિજન્ય, ચેતનને રવાધીન રહીને, તેને જડ બતાવીને નહીં. તેમણે મીસર અને એસીરીઆની કલાનું અનુકરણ કર્યું ખરું, પણ અનુકરણ કરતાં તેને અદ્ભુત રવર્તન-તા, અને નૈસર્ગિકતા આપવા માંડી. નરદેહમાં અપૂર્વતા વ્યક્ત કરતા કૃત્રિમ અપૂર્વતાના સિદ્ધાંતો—પ્રણુ સિકાઓથી દૂર ને દૂર રહ્યા, નૈસર્ગિક અપૂર્વતા એ એક જ સનાતન ધ્યેય તેઓ રાખી રહ્યા.

૩

છટ્ટી સદીની એક આકૃતિ રામ શેરીસ (આકૃતિ નં. ૫)ની—લખએ. એમાં મીસરની સ્થૂલતા ઉપરટપકેથી દેખાય છે, પણ એની રેખાઓમાં એના ડાઘના મરોડમાં મીસરમાં કદી ન આવી એવી સ્વાભાવિકતા છે. એ પાષાણનું પુતળું નથી—એ સજીવ થવા માંડતો નરદેહ છે. છજીનની આકૃતિઓમાં સનાતન તત્ત્વ ભલે દેખાય. બોધિસત્ત્વનાં આપણાં પુતળાંઓમાં શાંતિનું સત્ત્વ ભલે અભ્યાસી-ઓને જણાય, પણ ગ્રીકોના આ પ્રથમ પ્રયાસમાં સજીવતા છે. એ નરદેહની આકૃતિ નથી, નરદેહની જડ પ્રતિમા નથી, પાષાણનો રચેલો નરદેહ છે.....

—શા માટે આવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ મને સુએ છે? હું તો હાંદી રહ્યો. મારે તો હેવલ અને આનંદ કુમારસ્વામીના મહાપ્રયત્નોથી નજરે પડેલાં સૌંદર્યમાંજ સરસતા જોવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મારે તો નિષ્ચેતન, ધણી વખત કદરૂપાં દેખાતાં, ભયંકર આંખોવાળા બોધિસત્ત્વનાં પુતળાંઓમાં આધ્યાત્મિકતા જોવી જોઈએ. અનેક પ્રણુસિકાએ ધડેલી એક જ પ્રકારની નીરસ, પ્રાર્થનાયની મૂર્તિ-ઓમાં કલાનું સત્ત્વ જોવું જોઈએ. હાંદુ મંદિરોમાં કેતાઇ ગએલી કમરવાળી, વાંકા પગની, ધટ સમાન રતનથી નમી રહેલી ભયંકર મૂર્તિઓમાં ભાલિય, અને સુરેખતા જોવાં જોઈએ.....

મારે દુહાંએ હું તે જોઈ શકતો નથી એ બધામાં સજીવતા નથી, એમાં નરદેહની લાવના સંતોષાય એવી અપૂર્વતા નથી. એ કલાકૃતિઓ સ્વદેશી છે માટે પ્રિય છે, પણ સ્વદેશી છે માટે સર્વોત્તમ હું કેમ કહી શકું? પોતાની જી પ્રિય હોય કારણ કે પોતાની છે, પણ તેને વીનસ-ડી-મીલો-થી સૌંદર્યમાં કોઈ પણ સરસ કેમ કહી શકે?...

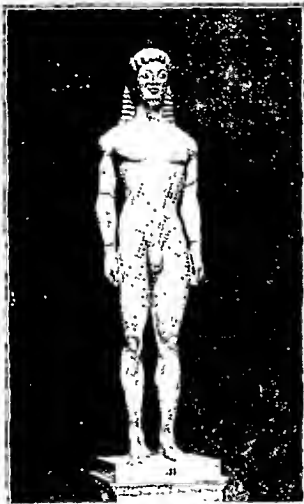

ગુજરાત એપ્રિલ ૧૯૮૪] વીનમ-ડી-મીલો : વિલામદેવીની મૂર્તિ. [એક પ્રાસ ૫૪ ૧
(આકૃતિ નં ૧૧)

આપણી પુરાણી ક્ષાત્રીઓ જીવીસો વર્ષો પહેલાંની ગ્રીસનાં મહાકાવ્યોને સ્પર્શી શકે એમ નથી એમાં નાનગ શી ? એવીસે વર્ષ પહેલાંની ગ્રીસની અપૂર્વ કલાકૃતિઓને આજ સુધા કોણ પહેંચી વળ્યું છે-કોઈ દેશમાં કે કોઈ યુગમાં ?

ગ્રીસ એટલે નાનકડો, રૂપાળો પ્રદેશ; સ્વચ્છ તીર્થ આકાશ; નાનો, નિર્મળ સમુદ્ર; નાના-મોટા સુંદર ટાપુ-ઓનો સમાવેશ; અને સ્વસ્થતા, સ્વતંત્રને સંરક્ષી જનસમૂહ. એમાં નહીં પૂર્વજોની કરમાવતી છાયા, ને નહીં અદૃશ્ય દેવોનો તાસ... આશરે છ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં એના એક ટાપુમાં એક શિશ્વી પથ્થર-માંથી મહાકાવ્ય રચવા બેઠો...

ગ્રીસ નો આરસ એટલે સુંદર, સુવાળો, સહેલાણી કામમાં લઈ શકાય એવો સંગેમરમર. એ સંગેમરમરની કીર્તિ પ્રાચીન ગ્રીક શિલ્પીઓની અને બીજા શિલ્પીઓની કલાકૃતિઓ સાથે સાથે જોતાં જણાય છે. બીજા બધાની મૂર્તિઓ પાસેથી જોતાં આરસની-
૨-૧

હજી આ પુતળું છે. એમાં સંદર્ભ છે, સચ્ચતા નથી (આકૃતિ નં. ૭.)

પથ્થરની-જણાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક ધર્મી મૂર્તિ પથ્થરની લાગતી નથી. જોતજોતામાં એ મૂર્તિ નીચે લોહી વહેતું હોય, ચેતન ધબકતું હોય એવું લાગે છે. એ કળા શિલ્પીની કે એ પ્રતાપ પથ્થરનો તે કહી શકાતું નથી.

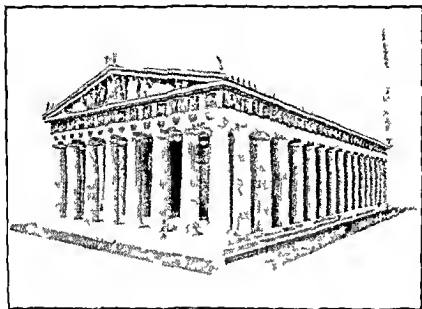
એ પુરાણી શિલ્પી

મહાકાવ્ય લખવા બેઠો. એણે હાથમાં હથોડી લીધી. નિશ્ચલતામાં અપ-કર લાગતી મીસર ને એસીરીઆની આકૃતિઓ તેને સ્પીનદો. તે પોતે સર્જવતી કૃતિ જોડે ગ્રે મ માં પડ્યો — બહા સરસ્વતીની જોડે પડ્યા હતા તેમ. આકૃતિ સજીવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પથ્થરની પુતળીને પહેલી વાર હસની કરી.

મીસરવાસી-ઓ સ્ત્રીની પ્રતિમા ધક્કતા નહીં, અને ધક્કા તો તેના પગ જકડી રાખતા. એસીરીઓની સ્ત્રી-

ની મૂર્તિ કોતરતા નહીં. આ ગ્રીક શિલ્પીએ સ્ત્રીની મૂર્તિ કોતરી, અને તેને હસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મૂર્તિ તે માત્ર નરદેહનું સ્વરૂપ નહીં-એક ભાવનાનું શુદ્ધ પ્રદર્શન નહીં પણ એ પોતાનો સ્વભાવ, વ્યક્તિત્વ ને આત્મા

દર્શાવતો, ભાવનાથી નીતરતો, પાષાણી માનવ દેહ. આ શિલ્પીની વિજ્યા દોડી રહી છે તે હસે છે—કૃત્રિમતાથી (આકૃતિ નં. ૬) હજી પાષાણ-ને હસાવવાની કલા કલાકારના હાથમાં આવી નથી મુખના ખીમ ભાવોમાં નિશ્ચલતા છે. છતાં આ શિલ્પી મીસરની બધી પ્રણાલિકાઓ તોડે છે. મૂર્તિ સીધી નથી, બે પગ પર ઉભી રહી નથી, નિશ્ચલતાની ભાવના દર્શાવતી નથી, મુખ પરથી પાષાણી અડગતા કાઢી નાખવા મથે છે

સરસતાના સર્વ સરણુ' પાર્થીનેલ

૪

આમ સ્વાતંત્ર્ય શિલ્પસર્જનને ગ્રીસ સંજીવન કરવા માટે છે, અને પ્રથમ પગલા તરીકે અવયવોનું સર્જન શરૂ કરે છે ગ્રીક શરીર એટલે સ્નાયુઓની સુરેખ સંપૂર્ણતા. એ સંપૂર્ણતા એપોલોની મૂર્તિમાં સંજીવ કરવા શિલ્પીઓ તત્પર' બન્યા મુખ રૂપાણુ પણ નિશ્ચય, ઉભા રહેવાની રીત નિશ્ચેતન. બને પ્રણાલિકાનિર્મિત. માત્ર શરીર સ્વાભાવિક—માત્ર સ્વાભાવિક નહીં—પણ સ્વાભાવિક અપૂર્વતા દર્શાવતું. આ એક એપોલોની મૂર્તિ

જોઈએ. એનો નરદેહ એટલે સ્નાયુઓની સંપૂર્ણતાની પાષાણી ભાવના. મુખ, માથું મીસર દેશનું; હાથ કૃત્રિમ—ઔદાય' દેખાડવાનો પ્રયત્ન. મુખ ભાવવિહીન; આંખો મર્મ'વિહોણી; ઉભા રહેવાની રીત સંજીવતા વિનાની. હજી આ પુતળ છે એ ખરું, એમાં સૈદ્ધં છે—સંજીવતા નથી. (આકૃતિ નં. ૭) ....

ધીમે ધીમે પ્રગતિ પામતા દેશો ને સંસ્કારો ધણી વખત વિશ્વહની ઝડુનથી એકદમ વિકાસ

પામે છે, તેમ ગ્રીસને થયું. ઇ. સ પૂર્વે આશરે ૧૫૦ માં ઇરાની શહેનશાહ દારા (Darius)-એ પોતાનું દુર્જય અને અમેય સૈન્ય ગ્રીસ તાબે કરવા મોકલ્યું. એથેન્સના લશ્કરે મેરથોન આગળ તેને હરાવ્યું. હારેલો દારા પાછો ઇરાન ગયો અને રખેને એ દારા વીસરી જવાય માટે એક

ગુલામને હુકમ કર્યો કે જમતી વખતે દરરોજ સ્મરણ કરાવવું : “માલીક ! એથેનીઓનાં સ્મરણ કરો.” દારા સ્મરણ કરતો કરતો મરી ગયો અને ખુશરુ (Xerxes) ગાદીએ આવ્યો ખુશરુ લશ્કર લઈ જમીનને રસ્તે ગ્રીસ પર ટુટી પડ્યો, ગામો બાળી મુક્યા એથેન્સના શહેરીઓએ ઘેરાંછાકરા ખીમ ટાપુમાં મોકલી આપી લશ્કરી વહાણો પર લદવા તત્પર થઈ બેઠા. ખુશરુએ એથેન્સ બાજુ. થર્મેપીલી આગળ

સ્વદેશ સામ્યવા જતાં લીઝોનીડાસ અને ત્રણસો રૂપાટાના વીરો કપાઈ ગયા. પણ સલામીસના અખાતમાં ઝીક અને ધરાની નોકા સૈન્યોનું મદાયુદ્ધ થયું. થેગીરોકલીસ એથન્સનો સેનાની હતો. ખુશરુ એક ટેકરી પર આરસના સિંહાસન પર બેસી યુદ્ધ જોઈ રહ્યો હતો. ધરાનીઓ હાર્યા-નાહા અને રખે ઝીકો પાછા જવાનો રસ્તો બંધ કરે તે ખીકે અપાટાબંધ ધરાન પહોંચ્યા.

તે સમયની મહાપ્રતાપી શહેન-શાહતની જોડે યુદ્ધ કરતાં ઝીસ અને ખાસ કરીને એથન્સ વિજયી થયું. આ વિમ્બદને લીધે એથન્સે ઝીસનાં અનેક શહેરો પર અને ટાપુઓ પર સત્તા મેળવી. ઝીસના સંરક્ષણાર્થે જે શહેરોએ સંપત્તિઓ તે બધાને બચાવવા નિયંત્રણમાં લાવી એથન્સ ચક્રવર્તી થયું.

આ વિજયથી ઝીકનાં શક્તિ, દૌરમત, શુદ્ધિ અને કળા પર અજબ પાતો ચડયો; અને કળા, શક્તિ,

સુવર્ણયુગ એથન્સમાં પ્રસર્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૦ થી ૪૩૫ સુધી પેરી-કલીસે લોકશાસનાત્મક એથન્સમાં અને એથન્સે ઝીસમાં એકચક્રે સત્તા ભોગવી. સરસતા અને લોકોત્કર્ષની ભાવનાથી પ્રેરાએલો આ નરસિંહ દુનીઆના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે. એથન્સ એની શબ્દભોરલીએ નાચે છે. ઝીસ અને ધરાન એનાં શાસનોથી

કાંપે છે. ગંભીર અને ભવ્ય દેવદેવેન્દ્ર જ્યુધીટર સમો તે સર્જન અને વિનાશન પ્રેરે છે. એની પ્રેરણા નીચે એથન્સ સંસ્કાર અને સમૃદ્ધિનું કેન્દ્રસ્થાન બને છે, તત્ત્વવેતાઓ વિકસે છે; નાટ્ય-કારો અપૂર્વ કૃતિઓ સર્જાવે છે. ઇતિહાસ કાં રો ઇતિહાસના પાપા નાંખે છે; એરો-શીઆ સમાનતા સ્વાતંત્ર્ય અને દાં પસંદગી વનનો આદર્શ રચે છે; અને ફીડીઆસ સરસતાના સત્ત્વ સરખું પાથીનાન સર્જે છે. એ ભવ્ય સ્થાપત્યની સરસ-

પેરીક્લીસ

સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારનો તાની કથા તો વળી નીશળી, સજીવતાનો

ડાસ્કોપોલીસ-ચક્રક્રીયા (આકૃતિ નં ૮).

સ્પષ્ટ કલાને પણ લાગ્યો ચીસરની પ્રણાલિકાઓ લગભગ અદૃશ્ય થઈ. ગતિ અને સ્નાયુની સંપૂર્ણતા બે સાથે સધાયાં મુખ પરથી નિશ્ચિતનતા ગમ્મ અને સ્વસ્થતા આવી. આખોમા જીવંત તેજ પ્રગટ્યું. આત્મા સુંદર નમુનો માયરનનું 'ચક્રક્રીયા'—discobolus. (આકૃતિ નં. ૮)

'ચક્રક્રીયા' ચક્ર નાખવા વળેલો ત્રિકોણ વળેલો છે—જોરથી નાખવા નીચો છે. દરેક અવયવ કસરતથી સુરેખ, તે સગસ રીતે દર્શાવી રહ્યો છે એકે એક સ્નાયુ અપૂર્વ છે. એની દૃષ્ટિમાં, એની રીતમાં, એના ડાકની મરોડમા સજીવતા છે પાપાણી નરેદ ઉમરાલી

શક્તિના કંપમાં સજીવ લાગે છે. એ જીવંત મહાકાવ્ય છે. એમાંથી સરસતા ઝરે છે. માત્ર મુખ ઉપર લાવ નધી-લુની પ્રણાલિકા આટલી જ નજરે ચડે છે.

પોલીકલાષ્ટક એ માયરનનો સમકાલીન અને ખીજો મહાન શિલ્પસ્વામી હતો. એણે પણ આરસ માં મહાકાવ્ય જોતરવું શરૂ કર્યું. એણે શરીરની સપ્રમાણતા અને ઉભા રહેવાની છટા મૂર્તિમાં ઉતારી. અલ્પાર સુધી મૂર્તિઓ મીસરના કાનુને પ્રમાણે બે પગે ઉભી રહેતી. આ સ્વામીની સર્જકતાએ એ મૂર્તિને એક પગ પર લાર મુકી ઉભી રહેતી કરી. મૂર્તિ દેવ પુતળ નહોતું; છટાથી સ્વાભાવિકતા દાખવતો અપૂર્વ નરેદ હતો : એણે—એમેઝોનો—ત્રીરાગના (આકૃતિ નં. ૯)—સળેલી. સશક્ત, સપ્રમાણ, ગભીર, મુઠમાં ઉતરવાને ઉત્સુક એવી સર્વાંગસુંદર સ્ત્રીની લાવના પોલીક-સાઈસની એમેઝોન જોતી સંતોષાય

છે અને આસાદર્શમાં રહેલી સગસતાનું જાન થાય છે.

પ

—પણ આ બધા શિલ્પસ્વામીઓમાં ક્રેક એવો પાપણનો કવિ—શિરોમણિ તે પ્રીડીઆસ. પેરીકલીસનો જમણો હાથ, એરપેશીઆનો મિત્ર—એણે એથેન્સને સુંદર બનાવવાના પ્રયાસોમાં પચીસ વર્ષ ખોલા, અને નરેદની લાવના આરસમાં એવી તો ઉતારી કે પચીસમે વર્ષ પછી પણ એ પાપણી લાવનાની પાર જવાને આપણી કલ્પના આશતી નથી.

સ્નાયુની સંપૂર્ણતા, અવયવોની સપ્રમાણતા, ગતિની મોહકતા તો એના બે સમકાલીન

સાહિત્યરસમી એના જેવીજ શીડી-
આસે આરસમાં ઉતારી. સમૃદ્ધ-
રચનામાં પણ તેણે સજીવતા
આણી; અને નરનારીઓ અને
ગનવરોનો સમૂહ (આકૃતિ નં. ૧૦)
પોતાની સ્વાભાવિક ગતિથી પણ
સરસ ગતિ પરદરોમાં ખતાવી રહ્યો.

પણ શીડીઆસની ખરી મહત્તા
તે તેના દેવદેવીઓના મુખ પરના
ભાવમાં હતી. એના નરનારીઓના
મુખ પર સપ્રમાણતા, સૌંદર્ય,
સજીવતા તો તેના સમકાલીનો
જેવાંજ હતાં; પણ એ ઉપરાંત
શક્તિ અને સૌંદર્યનું અદ્ભુત
મિશ્રણ તેણે અવ્યય અને એ બધા
પર દૈવી ભગ્નતાનું દર્શન કરાવ્યું.

એણે સર્જવેલી કૃતિઓ ધણી
થોડી રહી છે. તેનાં અનુકરણો પરથી
તેની સર્જકતાનો કેંક ખપાઇ
આવે છે. એના અનુકરણમાં કરેલા
“ન્યુસના” મુખથી શું વધારે ભવ્ય
હોઇ શકે ? વીનસ ડી મીલેની—
વિલાસદેવીની મૂર્તિ (આકૃતિ નં. ૧૧)

પણ શીડીઆસના સંપ્રદાયનીજ છે
એમ ધણા વિદ્વાનો માને છે. કદપના-
શક્તિ એ મૂર્તિમાંથી પ્રગટતી શક્તિ, સૌંદર્ય
ને ભવ્યતા કદપવાને અશક્ત છે.

આ વીનસ-ડી-મીલેનું પુતળું પેરીસના
લુવ્રમાં આવેલા સંપ્રદાયનામાં એક આખા
ઓરડાની વચ્ચે મુક્યું છે. એથી ભવ્યતા દીપી
નીકળે એવી રીતે ચારે તરફ સોફાઓ મુક્યા છે
અને દરેકજ સેંકડો પ્રેક્ષકો અને અભ્યાસીઓ
ત્યાં બેઠા બેઠા તેની અપૂર્વતા નરી આંખે કે
કુરખીન વતી જોયાં કરે છે. એમ પણ કહેવાય છે

સરાઇ, સપ્રમાણ, જંભીર, સર્વોચ્ચ મુંદર સ્ત્રી.
(આકૃતિ નં. ૯).

કે અમેરીકાએ એ પુતળું ક્રાન્સ પાસે કરોડો
રૂપીઆના દેવા પેટે માગેલું, પણ એ પુતળું
આપવાને બદલે ક્રાન્સે ગમે તેમ કરી દેણું
વાળવાનું પક્ષદ કર્યું. આપણી ધારાસભા આગળ
એ પ્રશ્ન હોત તો મને ખાતરી છે કે લગભગ
સર્વાનુમતે એ પુતળું ખારોખાર અમેરીકા ત્યાંથી
જાત...

—ધણાં વર્ષો પહેલાંની એક વાત યાદ આવે
છે. મુંબાઈમાં મેં પહેલું ઘર માંડ્યું, અને

હીત શણગારવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એ પુતળાના ઉપલા ભાગની છબી ચારેક આનામાં કપાકથી લઇ આવી ત્રણ આનામાં મઢાવી હીત પર મેં ટંગાવી દીધી. સામાન્ય રીતે વીનસ-ડી-મીસે એટલે હાથ વગરનું ઉભું પુતળું એવો ખ્યાલ હોય છે. પણ આ તો માન મોઢું, માથું અને જાતીના ચોપા ભાગની છબી હતી. એક મિત્ર આવેલા યાદ છે. તે “યુવતીજનકપામુકલાવે: પરેયામ્” એ સિદ્ધાંતના સુસ્ત બક્ષ હતા અને એમની કળાના ગાનની ક્ષિતિજ પર વીનસ-ડી-મીસે ભાગ્યેજ આવેલી. એ મોઢા, એમણે ચઢા પીધી, ધરનાંની ખજર પુકી, અને પાય-પંદર વખત શરમભરી આંખે આ કોઇ અપરિચિત સ્ત્રીની છબી પર શરમાતા નાખી. મારા મનમાં મને ધણું દસપુ આવ્યું. એ ખારે વીશે શું શું ધારતા હશે એ ગળણવાની ઉકેલ યદ્ય. આખરે તે જવા માટે ઉઠ્યા અને છત્રી લેતા લેતા પિતા-તુલ્ય ગાંભીર્ય આણી કહ્યું: “લાઇ! આવી છબી તે બહાર રાખીએ!”

મારા હમવાનો પાર રચા નહી. મેં કહ્યું: ‘સુરખીથી! આ છબી સ્ત્રીની નથી-પુતળાની છે.’ તે હસ્યા: “અરે રામ રામ! પણ ભાઈ, મને તે કોઈ આવે અને આવી છબી જુએ તો ધારે શું?”

જાણે કેમ મનુષ્યની ધારણા અને તેમાં ખાસ કરીને પારકા પર આસેપ મુકવાની ધારણા પર કોઈ પણ સંયમ મુકી શકતું હોય!

કેટલાકને વીનસ-ડી-મીસેમાં કે દેખાતું નથી. વાંક એ પુતળાનો કે આંગોનો એ તો

શ્રીમદ્ભગવત્ સૂત્ર : પારંગિનનો એક દુકાનો.
(આકૃતિ નં. ૧૦).

મહુ જાણે. એક અમેરીકન બહુ ધનાઢ્ય થયો એટલે પોતાનો મહેલ સરસમાં સરસ રીતે શણગારવાનો તેણે હુંકમ આપ્યો, અને દુનીયાની સુંદરમાં સુંદર કલાકૃતિઓની નકલ મહેલમાં ગોઠવાય એવી આસા કરી. પરિણામે યુરોપથી સુંદરમાં સુંદર પુતળું એમ કહી એક પેટી આવી. તેમણે પેટી ખોલી તો પુતળું બે હાથ વગરનું હુંકું-એક ઠેકાણેથી જરા ભગિણું. તરત તેમણે વેચનાર ઉપર ભાગેણું પુતળું મોકલવા માટે નુકશાની બહલ હાથો માંડ્યો. જ્યારે કોર્ટમાં ગયા ત્યારે એમને ભાન આવ્યું કે જે હજારો રૂપીયા એમણે આપ્યા હતા તે એક હુંકા પુતળા માટે આપ્યા હતા. હાથ ભાંગેલી વીનસ ધરમાં નજ રાખવી એ એમનો દૃઢ સંકલ્પ હોવાથી એમણે પ્રતિવાદી વેપારીઓને કહ્યું કે ભલે પૈસા લીધા છે તે રાખો; પણ ગમે તે બે હાથવાળું પુતળું આપો અને આ હુંકું પુતળું લઇ જાઓ. ફ્રેન્ચ વેપારી દરયા; બીજા બે હાથવાળા કોઈ વીનસ આપી; અને હુંકું પુતળું પાછું લીધું. ધનાઢ્ય પુરા થયા કે આખરે બે હાથવાળું પુતળું તેમનો મહેલ શોભાવશે.

વેપારી પણ પુરા થયા કે વીનસ-ડી-મીસેની કીમત લઇ એમણે ગમે તેટલું જાણતું પુતળું પધરાવ્યું. અને વીનસ-ડી-મીસેનું પુતળું પણ

રાજ થયું હશે કે એ આ એકદરના ધનાઢ્ય હાથ-મથી છૂટ્યું. આસા છે કે જ્યાં એનું હુંકાપણું કોઈને ન ખુચે એવા કોઈ પ્રાસાદમાં માનવેરે તે આખરે રથપાણું હશે.

—પણ આ તો કાદબાંધક વાત. એક શુભરાત્રી મિત્ર પેરીસમાં

અમને મળ્યા. તેમણે પુછ્યું : “ક્યાં જાઓ છો ?” અમે કહ્યું : “લુવના સંગ્રહસ્થાનમાં વીનસ-ડી-મીસેનું પુતળું જોવા.”

“વીનસ-ડી-મીસે ?” તેમણે મીઠાજથી કહ્યું. “તમે પણ આ પેરીસના લોકો જેવા ગાંડા થઈ ગયા ! એમાં જોવાનું શું અવધું છે ? અડધી નાગી, હાથ તુટેલી, કાન ખરેલી પુતળામાં એવું તે શું છે કે મફતનો વખત યુમાવે છે ?”

હું અવાચક થઈ ગયો...

સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રીથી એ મૂર્તિ જુદી છે. માનવ સ્ત્રીથી એ ધણી મોટી છે. શાંતિ દર્શાવતી આંખો; સત્તાં દર્શાવતું કપાળ; વિશ્વાસ દર્શાવતા ગાંઠ; ઢાંડ અને દહના બંને દાખવતા હોઠ; શાંત ને આત્મનિષ્ઠ પ્રભાવ દાખવતો ડોકનો મરોડ; સંયમ અને વિશ્વાસ બંને દાખવતા રવનો; શારીરિક બલ અને છટા બંને દાખવતી કંમર; અને આખા અંગ પર રહેલી દૈવી શાંતિ ને સત્તાની છાપ-આ બધાં કે.ઈ.પૂ. સ્ત્રીમાં મળવાં અશક્ય છે. આ પાપાણી સ્ત્રીમાં કોઈ પણ સુંદર સ્ત્રીમાં જડે તેનાથી નીરાળી અપૂર્વતા છે. દુનીયાની સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો કલ્પનાની મદદથી ભેગાં આણી એક અસંભવિત સંગ્રહસ્થાનને એવી એક.

તાનતા અર્પી છે કે તે આદર્શમાં પ્રેક્ષકોની ડાબેના દેવીમાં માનવ આદર્શ છે. (આકૃતિ નં. ૧૩).
લેખાય. એ મૂર્તિ સ્ત્રી નથી લાગતી, પણ સ્ત્રી અને વાસ્તવિકતા એવી છે કે એવી સ્ત્રી હોઈ કેવી હોઈ શકે, હોવી જોઈએ તેના આદર્શ ખરો કરે છે.

અને છતાં એને જોતાં સુંદર અને જોષ આ હકચારીસ-જોષએ. નરદેહનું કેવું ભવ્ય

મહાકાવ્ય (આકૃતિ નં. ૧૨) શરીરની ભાવનાનું કેવું અદ્ભુત સર્જન! શક્તિ ને સાદર્ય તીરાણાં પડતાં નથી. મુખ પરની ભવ્યતા ખિન્નતામાં ભળી માનવજીવનના તીખાસ હૃદયની કથા કહી રહી છે. જેટલો આ બળદેવ પ્રબળ છે,

પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં મળે એવોજ આનંદ અનુભવી-
એ છીએ. જ્યારે શુજરાતના કાષ એક અપાડા-
માંથી આવું એક અપૂર્વ મહાકાવ્ય તીકળું
જોઈશ ત્યારે—ત્યારે હું મુક્તિ પામીશ.....

૬

પેરીકલીસ શુજરી ગયો. એથન્સ-

ની શાંતિ ને સત્તા તુટવા લાગી. એ-
રખેગી આના મિત્ર ને શિષ્ય સોફિસ્ટીસ,
અને પ્લેટોએ ચિંતનશીલતા કેળવી.
ઉલ્લાસમય એથન્સ વિચારશીલ
યથું. દુઃખના, વિચારના પ્રાણથે
તેણે દેહના મહાકાવ્યોમાં ફેર કર્યો,
પ્રેક્ષીટેલેમની કલાકૃતિઓમાં (૩૮૦
૪ પૂર્વે) શીડીઆસની વિજયી શક્તિ
ને તેથી ભવ્યતા નથી; તેમનાં મુખ
પર, તેમની ગતિમાં, તેમની રેખાઓ-
માં અનુપી ભાવ છે, માનવ હૃદય
ને પરિચિત એવા વિચાર છે.

પ્રેક્ષીટેલેસની આ કાચેના
દેવીમાં મોહું લાંબું યથું છે;
આંખોમાં ગદનતા આવી છે; કપાળ
આગળ વધ્યું છે. પહેલાં જેમાં
ભાવનાશીલતા સ્થાન ભોગવતી હતી
તેમાં હવે વાસ્તવિકતા છે. સ્વસ્થતાને
અદ્ભુત સુક્રમારતા દેખાય છે. દેવી
ભવ્યતાનું સ્થાન આર્દ્ર માનવતાએ
લીધું છે. (આકૃતિ નં. ૧૩).

આર્દ્રતાના સંચારથી અપૂર્વ-
તાનું સ્થાન સંરક્ષિતાએ લેવા
માંડ્યું. દેવમૂર્તિમાં તટસ્થતાને

અદ્ભુત વિલાસી છટા કે માનવ ભાવો આવવા
લાગ્યા. પૂજ્યભાવ કરતાં આકર્ષણ કરે અને
ભિન્નિઓ દશોવે એવા દેહની મૂર્તિઓ ધકાઈ.
જેમ એક સંપ્રદાયે વિચાર ક્રાંતિયો, તેમ

જહ્નદેવનીમૂર્તિમાં પરિચિત મોહકાળે (આકૃતિ નં. ૧૪).

તેટલો ભક્તો છે. એની શરીરરેખાઓમાં રહેલી
સરસતા ચક્રિની વાંછનામાં રહેલી ભાવનાને
રીઝવે છે; અને દેવને હાજર એવા દેહની
અપૂર્વતામાં મુગ્ધ બની, પરમ આનંદ—જેવો

ખીજીએ લાવ અને ઊભી કોતર્યા, અને ત્રીજીએ સંસ્કારિતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. લાઘવીપસના સંપ્રદાયની આ યુદ્ધદેવની મૂર્તિમાં (આકૃતિ નં. ૧૪) છટા છે. તેના મુખમાં સત્તા નથી, શાંતિ નથી, સંસ્કારિતા છે. તેની આંખોમાં માત્ર તેજ નથી, ક્રમાશ નથી, મૂર્તિમાં દુષ્પ્રાપ્ય આદર્શ નથી, પરિચિત મોહકતા છે.

કોથ, દુઃખ, વેદના એ બધાં રસસમૃદ્ધિ વધારી રહ્યાં. વીરસ્વભીનાં મહાકાવ્યોને બદલે રસભીનાં ઊર્મિગીતો પૃથ્થરમાં કોતરાયાં. કક્ષામાં લાવના ને વારતવિક્રતાનો સંયોગ જતો રહ્યો. વારતવિક્રતાની નિર્મલતા વ્યક્ત થવા લાગી. તેનો અર્પણ નમુનો તે “ લાઘ્યોક્તુન ”— (આકૃતિ નં. ૧૫) તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ (ઇ. સ પૂર્વે ૫૦).

લાઘ્યોક્તુન ટ્રોયનો ધર્મશૂર હતો. ઐકોએ લાકડાનો ઘોડો ફેરવી તેમાં વીરોને છુપાવ્યા હતા. ટ્રોયના મૂર્ખાઓ તેને શહેરમાં લઈ આવતા હતા. લાઘ્યોક્તુને ના પાડી. સમુદ્રદેવે બે સર્પો મોકલ્યા અને લાઘ્યોક્તુન અને તેના પુત્રોને તે વીંટાઈ વળ્યા. ખાપ અને બે દીકરાની આસપાસ સર્પોએ સુડ ભેરવી. ત્રણે એક ખીજીની આગળ મરવા લાગ્યા.

પિતાના મુખ પર શી વેદના છે ! તેની આંખમાં શી ભયંકર નિરાશારી ! તેનાં રનાયુઓમાં કેવું આક્રંદ ! આકૃતિ જોનાં જોનાં ત્રાસ છુટે છે. —સર્પની સુડ આપણને વળગતી લાગે છે. આપણી કંઈ પણ કાંપે છે.

વેદનાનું કેવું આભેહુખ ચિત્ર ! એમાં માત્ર વારતવિક્રતા છે, લાવનામયતા નથી. એટલે અર્પણતા વિનાની દક્ષતાનો ખ્યાલ આવે છે. અને દેવોમાં પણ કેવો ફેરફાર ! તેમની

તટસ્થતા ગઈ અને તેમાં ક્ષોભ આવ્યો; શાંતિ ગઈ અને અધીરાઈ આવી; શક્તિ ધટી, પણ છટા ને સંસ્કારિતા વધ્યાં.

જેમ એપોલોમાં ગ્રીકકલાનું બાલપણ છે; વીનસ-ડી-મીલોમાં કળાની મદભર જીવાની છે, તેમ એપોલો બેલ્લીડરમાં તેની પ્રૌઢા અવસ્થા છે. એપોલો બેલ્લીડર (આકૃતિ નં. ૧૬) દૂર વસતા દેવના દેહની છબી નથી—માનવોમાં વસતા કાલ મોહક નરોત્તમની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ જોઈને વૌકલ્યભેને જે આનંદ અનુભવ્યો તેના ઉદ્ધારો સાંભળવા જેવા છે:—

“ જે પ્રાચીન પુતળાઓ જંગલીઓનું ઝંતુન અને કાલની વિનાશક શક્તિમાંથી બચ્યાં છે તેમાંથી એપોલોનું પુતળું સર્વાનુભવે ભવ્યમાં ભવ્ય છે. એમ કહીએ તો આતે કે કલાકારે એક લાવનાત્મક સ્વરૂપ ધણું છે અને સ્થૂલ વસ્તુનો ઉપયોગ તો માત્ર એ સ્વરૂપને મૂર્તિમાન કરવા કર્યો છે. જેમ હોમરે આપેલું એપોલોનું વર્ણન ખાંખ બધા કવિઓનાં વર્ણન કરતાં સરસ છે, તેમ આ પુતળું એ દેવનાં બધાં પુતળાંથી સરસ છે. એનું કદ માણસથી મોટું છે અને એનો ઉચ્ચ રહેવાનો દસ્સો એનું દૈવી ગૌરવ દેખાડે છે. શાશ્વત વસંત-એલીસીઅમ (સ્વર્ગ)નાં આહ્વાદક ઉપવનોમાં પ્રસરી રહે છે એવી—આ મુંદર શરીરને રમણીય સુવાવસ્થામાં મટે છે અને તેનાં અંગોની સુરેખ રચના પર માર્ધ્ય પ્રસારે છે. આ સર્વોત્તમ કૃતિના શુભ પારખવા મટે આપણે બુદ્ધિપ્રધાન સૌંદર્યને અંતરમાં ઉતારવું જોઈએ અને અને તો દૈવી સ્વભાવના થયું જોઈએ; કારણ કે આ કૃતિમાં મર્ત્યલોકની કે અર્પણતા નથી. તે શરીર નસોથી કંઈક નથી, તંતુઓથી કંપાખમાન નથી, પણ આખા રમણીય સ્વરૂપમાં મીઠી વરાળ ફરતી હોય તેમ દૈવી ચેતનથી તે સજીવ

જણાય છે. દેવ પાયથોનની પાછળ પડ્યા હતા; તેની પાછળ પહેલી વખતે પોતાનું દુર્જન ધનુષ્ય ખેંચ્યું હતું; અને તેને પકડી પાડી કારી ધા કર્યો હતો. પોતાના પ્રતાપના જાનથી પૂર્ણ, એકાગ્ર આનંદમાં ચક્રચુર તેની લબ્ય દષ્ટિ વિજયની પણ પેલી પાર અનંતતામાં જોઈ રહી છે. તેના હોઠ પર તિરસ્કાર છે; પુણ્ય પ્રકોપ તેના નરકારાને પુલાવી રહ્યો છે, અને તેનાં લવાં પર ચઢ્યો છે; પણ તેના કપાળ પર નિશ્ચલ શાંતિ ઠરી રહી છે; અને જાણે કલાદેવીઓ તેને લગાવી રહી હોય તેમ તેની આંખમાં અમી છે. જ્યુપીટર (ગ્રીક લોકના ઇંદ્ર) દેવનાં જે પુતળાં હાથ લાગ્યાં છે તેમાંનાં કોઈમાં જે ગૌરવ હોમરની છુદ્ધિએ જોયું તે જણાતું નથી, પણ એપોલો દેરીડારના સ્વરૂપમાં બધા દેવાનું વિશિષ્ટ સૌંદર્ય ભેગું મળ્યું લાગે છે. કપાળ જ્યુપીટરનું છે ને તેમાં સરસ્વતી દેવીને નિવાસ છે; ભાવ, તેની ગતિથી તેની પ્રાદ ઇચ્છા-શક્તિ દેખાડે છે; મોટી આંખો દેવાની સામ્રાટીના જેવી છે, ગૌરવથી ભરેલી છે; અને ન્યા વિશ્વાસ સદા શોભે છે એવા મુખ પર બેકસની પ્રતિમા છે. વેલો પર ચઢે ફળગા જાણે મરુતના શ્વાસથી જાલતા હોય તેમ તેના રુપાળા વાળ તેના શીશની આસપાસ વીંટાય છે. તેમાં દેવાને પ્રિય સુવાસ છે અને કલાદેવીઓએ તેને સુંદર રીતે સમાયાં છે. આ કલાત્મક કૃતિને ચમત્કાર જોઈ હું બહું ભૂલી જઈ છું. મારું મગજ એની તુલના ગૌરવથી કરવાને યોગ્ય એવા મુદ્દમ સ્વભાવ સ્ત્રીકારે છે. હું પ્રશંસા કરતાં આનંદ અનુભવું છું. લવિષ્યવેતાઓ જેવી પ્રેરણાથી હોય તેમ મારું હૃદય ઉભરાય છે. ડેલોસમાં, સીરીઆની પુનિત કુંજોમાં, ન્યાં એપોલો

વીહરતા ત્યાં હું વીચરું છું, અને પુરાણા પીત્ર-મેલીઅન જેવું સૌંદર્ય અર્પતા તેવું સૌંદર્ય આ મૂર્તિને સચેતન બતાવે છે. આ અપ્રતિમ અને પરમ કૃતિ । હું તારું કેમ વર્ણન કરું? એ માટે મારી લેખિનીને કલાની પ્રેરણા જોઈએ. પણ જે લક્ષણો મેં વર્ણવ્યાં છે તે તારે ચરણે ધરું છું. જે દેવાને તાજ પહેરાવવા આવે તેને તો તે ચરણ આગળજ રાખવો પડે છે, કારણ તેમને માથે તો તેનાથી પહેંચાતુંજ નથી.”^૧...

અરે । પણ હું આ શું લખું છું? હું કાણુ? હીંદુસ્તાનનો વતની. હુંધારી ન્યાં સુંદર મનાય છે ત્યાં રહેતો હું સ્નાયુ અને સંપૂર્ણતાની વાતો શાની કરું છું? આપણે તપસવીઓનાં સંતાનોને વળી સ્નાયુ શા? શક્તિ શી? સૌંદર્ય શુ?

—નાનપણમાં મને યાદ છે કે અમે ડેલોસથી સ્નાયુઓ કેળવવા મથતા હતા. એક મારો મિત્ર કસગત કરી નહાવા બેઠો હતો. ત્રણ પેઢી જોઈ ચલુઓ જેનાં ત્રિકાલકા થયાં છે એવાં એક વૃદ્ધ સગાં પાસે આવ્યાં અને ભત્રીજાને જોવા બેઠાં. ‘આ શુ કરે છે?’ તેણે કહ્યું; ‘આપ દાદા તો દેવ જેવા સુંવાળા હતા ને આ મુવા ધાડીઓ જેવા ગાંઠા ગાંઠા...શા માટે બનાવે છે?’

—એક વખત ન્યાત મળી હતી ત્યારે એક જણની ફરીઆદ સાંભળેલી. “હવે બધા છીછરા છોકરાઓ ન્યાતના પટેલીઆઓ થઈ બેઠા છે. પહેલાંના પટેલીઆઓનાં શરીર ગોળમટોળ એવાં હતાં । આજે એક જણ તો એવા બતાવે ।”...

ખરી વાત છે, આપણને સ્નાયુઓ જોડે શક્તિ જોડે-સૌંદર્ય જોડે શા સંબંધ?... એ

એપોલો બેલ્વેડેરિઅર.

(આકૃતિ નં. ૧૬).

બ્રહ્મસંબંધ ક્યારે આવશે?... મુક્તિ ક્યારે મળશે ?

૭

તેપક્ષનાં દેવાસયો જોયાં. 'હુઓમો' એવલ ઓફ ફરડીને-ડો,' અને 'સેન ફાન્સીકો ડી-પાઓલા-એ ત્રણ આકર્ષક લાગ્યાં. યુરોપનાં મહાન દેવાસયોમાં જે વાતાવરણ છે તેના પહેલો અનુભવ કર્યો.

એ વાતાવરણ ઉંચાઈથી-લંબાઈથી અને અંદર આવતા પ્રકાશના માદ્દવથી રચાય છે. વિશાસતાનો ખ્યાલ લાવી જોનારને અત્પતાનો ખ્યાલ કરાવી, જંગમની ઝાંખી કરાવી પૂજ્ય ભાવ પ્રેરવાની ઉત્કંઠા તેમાં દેખાય છે સાગર અને બોમના એકાંતમાન પૂજ્યભાવ અનુભવનાર હું પથ્થર અને રંગીન કાચમાંથી આવતા પ્રકાશમાંથી પૂજ્યભાવ અનુભવી શક્યો નહોતો; એ વાતાવરણની કીંમત આંકવાની પણ ટેવ હજી પડી નહોતી....

આ દેવાસયોમાં પણ ચિત્ર અને ચિત્રપનાં સંગ્રહસ્થાનો છે, એટલે છટાલીના ચિત્રસ્વામી-ઓની પ્રસાદી ઘોડી થોડી ચાખવા માંડી...

તેપક્ષમાં એક વિચિત્ર ચીજ તો ત્રણ થોડાંની ગાડી જોઈ. વચ્ચે મોટો થોડો અને આસપાસ બે નાના થોડા....

રાતે ઓપેરા જોવા ગયા. તેપક્ષનું ઓપેરા હાઉસ ફુનીઆમા મોટામાં મોટી નાટકશાળામાંનું એક છે. લાંના ઓપેરાની ક્ષતિ પણ જગવિખ્યાત છે. છટાલીમાં ઓપેરા-સંગીત નાટ્ય-નો જન્મ થયો એમ કહેવાય છે, અને છટાલીમાં પણ એ નાટ્યનો પ્રકાર તેપક્ષમાં ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકાએ પહોંચ્યો એમ ધણા માને છે

યુરોપીય સંગીત તેમાં ખાસ કરીને ઓપેરા-

નું સંગીત અપરિચિત હીંદુને પહેલી વાર ધણુંજ વિચિત્ર લાગે છે....

—ધણાં વર્ષો પર મુખાષમાં એક અંગ્રેજ

ઓપેરા જોવા હું ગયો હતો. નાટક શરૂ થયો સ્વારથીતે અંત મુખી લગભગ ત્રણ કલાકમાં ચારેક પાત્રોએ ગા ગા કર્યું; અને તે પણ ધણીજ વિચિત્રતાથી. જાણે દરેક પાત્ર વારાફરતી ઉચે નીચે રાગે ઉ-ઉ-ઉ...ઉઉઉ... કરી કુકવો કરતો હોય એવો કે ખ્યાલ થયો. એક સદ્ગત વૃદ્ધ જે રડતા કુટવામાં 'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' એવાં મહારથી હતાં તે મોઢું વાળતાં કલાકોના કલાકો સુધી "ભાઈ તને મરવો નહોતો ધાર્યો ઉ...ઉઉઉ..." કરતા તેમનાં પુણ્ય સ્મરણો સતેજ થયાં....

—એ પાત્રો સાથે ગાય સારે સંવાદી સુરમાં ગાય અને તેમના સંગીતની સા-રી-ગ-મ એક જ હોય એ આપણા દેશમાં નિશ્ચય નિયમ છે. એ નિયમનો ધ્વંસ કરીને પુરવ અને સ્ત્રી બુદ્ધે બુદ્ધે સુરે ગાતાં-એક પડજનો સુર કાઢતો હોય સારે ખીજી પંચમનો સુર કાઢે એવી-રીને વિ-સંવાદી લાગતું સંગીત સાંભળતાં અકળામણ પણ થઈ આવી હતી....

પણ જેમ પરિચય વધ્યો તેમ ઓપેરાનું રહસ્ય સમજાતું ગયું. સંગીત મારફતે દરેક ભૂમિ અને દરેક ભાવ દર્શાવવાનો એમાં પ્રયત્ન હતો. આપણા ઉસ્તાદી સંગીતમાં નિર્ણયિત કરેલા સુરવિધિની અમાવડ રહેલી છે. યુરોપીય સંગીતમાં ભૂમિકાનું રહેલું છે.

—આખો ઉધાડી રાખીને સંગીત સાંભળવામાં મને મજા આવતી નથી. ગાનારીનું મુખ જોઈ કે તેના મુખના કે હાથના ચાળા જોઈ કે તેના નખરમાં મુઝ બની સંગીત સાંભળવામાં મને ઝાઝો રસ પડતો નથી. ધણી વખતે ઉસ્તાદો સુરની અમાવડ

અને સુરવાધ્યની ચોકસી કરવા જતાં આપણા સંગીતની ખુશી ખોજ નાખે છે. જેને સુરતું બાન હોય તે સુરગણિતશાસ્ત્રીની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા થઇ શકતા હશે તેની મને શંકા નથી. પણ સંગીતની ખરી મજા લેવા માટે હું આખો મોંઘી દઉં છું; અને ત્યાં સુધી ખીન્ત વિચારોનો અવરોધ કરું છું, અને માત્ર કાન દ્વારા નાદના સંસ્કારો આવવા દઉં છું... ધીમે ધીમે એ નાદની મોહિની અણધારેલાં ચિત્રો-અણધારેલી પરિસ્થિતિ-વિધવિધ દશ્યો ઉભાં કરે છે... એ કદપનાચિત્રો ઊર્મિનો પ્રવાહ પ્રગટાવે છે. પ્રવાહ અંતરની આસપાસ ફરી વળે છે... હું તેમાં સ્વચ્છંદે મારા નાદના તરંગો પર પડ્યો પડ્યો તણાઉં છું... અને જ્યારે સંગીત પુરું થાય ત્યારે પણ એ પ્રવાહની છોળમાં રનાન કરતો કરતો હું તણાયો જાઉં છું....

આપણા સાધારણ ઉસ્તાદો આવાં ચિત્રો અને આવો પ્રવાહ પેદા કરી શકતા નથી. આપણે ત્યાંની ધણી ગાનારીઓ સટકા અને નખરાંથી પોતાના સંગીતની ઉજુપ પુરે છે.

આ દશાનું કારણ એકદર એતાજંદ છે. તેને ઊર્મિકથન નથી જોઈતું. તેમાં જે 'તાનતોલ ખાન' હોય તેને અટપટા સુરની પટાખાજ જોઈએ છે. બાકીનાને તોફાન જોઈએ છે, મસ્તી જોઈએ છે, આગળ આવી મજાક કરવા જોઈએ છે; તેમને સંગીત સાંભળવું નથી. તેમને તો સ્વરપવાન જે સાથે નરફટ જીભાજોડી કરી અંતરમાં છુપાએલી લાલસાનો શાબ્દિક સતોવ મેળવવો હોય છે. અને છતાં કોઇક ગાનાર આવી ફુદંશા પર પણ વિશ્વ મેળવે છે....

—એક વખત તોફાની, નિર્વજ્જ, નરફટ, પોતાની હાંશીધારીમાં મગરુર જંદને એક ઓએ વજ્ર કરેલો મેં જોયો છે. તેણે ગાવા માંડ્યું ત્યારે તોફાન ને નરફટાઇને પાર નહોતો.

જેમ તે ગાતી ગઇ તેમ મધુર મુરલીએ સર્પ નાચે તેમ આખો જંદ મુગે મોઢે વશ થઇ સાંભળી રહ્યો. ત્યારેજ આપણા સંગીતમાં ઊર્મિકથન કેટલું શક્ય છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો....

—યુરોપીય ઓપેરામાં તોફાન શમાવવાની કલાકારને તરદી લેવી પડતી નથી. નેપદસના ઓપેરામાં ગયા ત્યારે લગભગ પાંચ હજાર માણસો મુગે મોઢે આતુરતાથી જોડાં હતાં. ખત્તીઓ છોળવાઈ ગઇ. અધકાર-ઊર્મિઓ અતુલવવાનું એક પ્રયત્ન સાધન સુલભ થયું. પડો ઉપડ્યો. તે ઉપડ્યો ત્યારથી તે પડ્યો ત્યાં સુધી એક સળી પડવાનો પણ અવાજ સંભળાયો નહોતો; બધાંના શ્વાસ પણ જાણે રૂંધાઇ ગયા. આવી પરિસ્થિતિમાં ઓપેરા શરૂ થયો. સંગીત કાંપનું, વિશાલ નાટ્યશાળામાં યુગળાતું ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યું. કાંધ, આજીજ, દેપ, તિરસ્કાર, માન અને પ્રભુત્વ બધાં માત્ર કંઠના નિઃશબ્દ નાદ દ્વારા બહાર પડ્યાં.

ઓપેરામાં વસ્તુ ધણી સામાન્ય હોય છે, ને અંત કરણ હોય છે. કલાકારના કલાકો સુધી એક કે એ પાત્રો એક પણ સ્વરચુક વગર, ધણી વખત સાજની મદદ વગર આસાપપરપરા લયાં જાય છે.

યુરોપીય કલાકારના અવાજની ખીમવટ અને તેના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવો કઠણ છે. પા કલાક સુધી બુલંદ અવાજે આલાપના શિખર પરથી શિખરે અવાજ લઇ જવો અને જ્યારે તે ગગનભેદી ગૌરીશંકર પર ચઢ્યો હોય ત્યાંથી તેને એકદમ છેક નીચે લાવી પટકવો એ છાતી અને ફેફસાંની શક્તિ બાબતે એ રાખીએ તો પણ ન વળુંવી શકાય એવી ખુબી છે....

—હું ઊર્મિના તરંગો પર ઉછળી રહ્યો-ત્રણ કલાક જેત જોતામાં ચાલી ગયા. છેલ્લા અંકમાં

પ્રણયીઓ સદાને માટે મરવા માટે છુટા પડતાં હતાં... નાયક અને નાયિકાના ગળામાંથી નીકળતા નાદબ્ધની અર્પવ ધારાઓ વહી રહી. તેમના સુરમાં પ્રેમ હતો; આવી પહેંચેલા વિરહના ખ્યાલથી વધુરતો ભય હતો; અકદમ્ય આક્રંદ હતું કે તલસાટને! જલ્પ કંપ હતો; અને છેદની વાર છુટા પડતાં બંનેના અવાજને ક્ષણ બંધુર દેહોમાંથી આત્માને પણ જાણે બહાર કાઢી ગગન ભેદવા પાઠવતા હોય તેવા મારા અંતરને

ગુંગળાવી રહ્યા....

છેદલાં મરતા નિઃશ્વાસે ઉઠ્યા ને ઉઠ્યા જતા અવાજને એકદમ નીચે લાવી નાયિકા ભોંય પર પડી-એકદમ પડે! પડ્યો ને દીવાઓ ચેલા; સારે મને થયું કે એ નાદબ્ધમાં મારો આત્મા એવો તન્મય થઈ ગયો હતો, કે તે અદૃશ્ય થતાં મારો આત્મપ્રદીપ પણ પલ વાર ઝંખવાયે;— એક મળ વાર મૃત્યુ સમાન શૂન્યકાર પ્રસરી રહ્યા..... પણ...

[આ રસિક પ્રવાસવર્ણનનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.]

વેદના સ્ત્રી જીવનમાં એક ડોઝ

: : : લેખક : : :

૨૧. ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા

પ્રીતિચાચના

(અયર્ષવેદ-
૧-૧-૮)

જેવી રીતે
ઝાડને વેલડી-
ઓ ચોમેરથી
બાંધી છે તેવી
રીતેજ તું મને
બાંધ; જેથી
તું મારીજ
કામના કરતી
રહે, જેથી
તું મારી પા-
સેથી કદિ
પણ ખસે
નહીં. ૧

જેવી રીતે
ગરુડ ઉડતો
ઉડતો પૃથ્વી
પર પોતાની
પાંખનો પ્રદાર
કરી તેને
દાખી દે છે
તેવીજ રીતે

જેવી રીતે ઝાડને વેલડીઓ ચોમેરથી બાંધે છે
તેવીજ રીતે તું મને બાંધ,

હું તારા
મનને દાણું-
જેથી તું મારી-
જ કામના
કરતી રહે,
જેથી તું મારી
પાસેથી કદિ
પણ ખસે
નહીં. ૨

જેવી
રીતે સૂર્ય
પોતાથી વિ-
શાલ બાથમાં
પૃથ્વીને અને
આકાશને સ-
માવે છે તેવી
રીતે હું તારા
મનને મારી
વિશાલ બાથ-
માં સમાવું-
જેથી તું મારી-
જ કામના
કરતી રહે,
જેથી તું મારી
પાસેથી કદિ
પણ ખસે
નહીં, ૩

પ્રીતિયાચના

(અથર્વવેદ ૧-૧-૬)

તલસ, તલસ મારા શરીર સારુ
મારા ચરણ સારુ, મારા નયન સારુ;
તલસ મારાં જાનું સારુ તું
મારી કામનામાં સુકાઓ
તારાં નેણુ, તારા કેશ, મારે માટે તલસંતાં
હું તને મારી કરકંકણુ કરું !
હું તને મારી હૃદય વેણડી કરું !
જેથી તું મારાંમાંજ સમાઈ જા.
જેથી તું મારા મન સોંસરી મન સરખી થા. ૧
જેની નાભિમાં અવલેહ છે
જેના હૃદયમાં સંવનન છે
તેવી ધૃતમાતા ગાવડીઓ
મારી પાસ ત્યાં તારું સંવનન કરો. ૨

ગર્ભાધાન

(અથર્વવેદ ૫-૫-૨૫)

વાદળ ફળથી, આકાશ ગર્ભથી અંજે અંજે
આણેયો ગર્ભ,
ગર્ભાધાતા પણુછમાંથી તીર છુટે તેમ
મુકો ! ૧
જેની રીતે આ વિશાલ પૃથ્વી પ્રાણીના ગર્ભ
ધારણ કરે છે તેની રીતે હું તારામાં ગર્ભ મુકું
હું, તેને માટે તને હું સહાયમાં બોલાવું છું. ૨
હે સેનાપતિ ગર્ભ મુક. હે સરસ્વતી ગર્ભ
મુક, કુમુદમાલિન અશ્વિનો, તારામાં ગર્ભ
મુકો ! ૩
મિત્રાવરણે તારામાં ગર્ભ મુકો; દેવ બૃહ-
સ્પતિ તારામાં ગર્ભ મુકો; ઇંદ્ર, અગ્નિ અને
ધાતા તારામાં ગર્ભ મુકો ! ૪
વિષ્ણુ તેનું ત્રિગ કલ્પો; ત્વષ્ટા તેની આકૃતિ
ધરો; પ્રજાપતિ તેપર રસ ભિંચો, ધાતા તારા-
માં ગર્ભ મુકો ! ૫

જેને વરુણરાજ જાણે છે અથવા જેની દેવી
સરસ્વતીને ખબર છે, વૃત્રણુ ઈંદ્ર જે સમજે છે
તે ગર્ભાધણુ તું પી જા ! ૬

તું ઐ ધર્મીઓનાં ગર્ભ છે, તું વનસ્પતિઓ-
નો ગર્ભ છે; તું વિશ્વતો, જૂનોનો ગર્ભ છે.
હે અગ્નિ આમાં તું ગર્ભ મુક ! ૭

શુર થા, વીર થા, ગર્ભાશયમાં ગર્ભ મુક,
તું મદ છે, મદાનીકર્યો છે. પ્રજા માટે તને
નિમંત્ર્યો છે. ૮

હે બાર્હસ્ત્રામે, દૂર થા; તારા ગર્ભાશયમાં
ગર્ભ મુકાઓ ! સોલમાપા જે દેવો તેણે ખંતેમાં
અંશભૂત ધરને તને પુત્ર આપ્યો છે. ૯

હે ધાતા, શ્રેષ્ઠ રૂપથી ધડી આ નારીના
ગર્ભાશયના અંતરમાં દશમે માસ પ્રસવવા અથે
નર-પુત્ર ગર્ભ મુક ! ૧૦

હે ત્વષ્ટા શ્રેષ્ઠ..... ૧૧

હે સપિતા, શ્રેષ્ઠ..... ૧૨

હે પ્રજાપતે શ્રેષ્ઠ..... ૧૩

પ્રીતિયાચના

(અથર્વવેદ ૩-૨૫)

ઉત્પ્રેરક દેવ તને ઉત્સાહો !
તારી સમ્યામાં તું (બેદરકાર) શાની પડી
રહે છે ?
કામદેવનું ભીષણુ જે આ બાણુ
તેનાથી હું તને હૃદયમાં વીંધું છું. ૧
આધિ-તલસનામ તેનું પીધું થાઓ;
પ્રીતિ કામના તેનું બાણુ થાઓ;
સંકલ્પ-દૃઢેણુ તેની પણુછ થાઓ;
તેને બરોબર ખેંચી
કામ તને હૃદયમાં વીંધો. ૨
પણુછ ચઢાવેલું, આંતરડાં શોષતું
સારી પેટે ખેંચેલું જે કામનું શર
તે વતી હું તને હૃદયમાં વીંધું છું. ૩

આવ, ચાલી આવ, મારી પાસઃ
દર્દ્યાયલ, તવસતી તલસતી,
સુકાતે મુખ, કામળાત્મા, ગંગમાનિની,
દેવલ મત્પરવશ, પ્રિયવાદિની,
અનુવ્રતા બનીને, (ઓ પ્રિયતમે) ૪

તને હું ખેચું છું; (પ્રીતિના) પાશમાં નાખો,
દૂર તારી જનનીથી, દૂર તારા જનકથી;
જેથી તું મારામાં સમા,
જેથી તું મારા દીલસરમી દીલ-મોંસરી થા. ૫

ઓ મિત્રાવંશો ! તેના હૃદયમાંથી, તેના
ચિત્તમાંથી તમામ સંકરપો કાઢી નાખો, તેને
અક્ષતુ કરો, તેને મત્પરાયણ બનાવો. ૬

વન્ધ્યત્વ વિનાશ

(અથર્વવેદ ૩-૫-૨૩)

જેનાથી તું (વેદ) વન્ધ્ય રહેશે તેનો અમે
નાશ કરીએ છીએ. તેને તારાથી દૂર દૂર લઈ
જઈએ છીએ. ૧

ભાયામાં જેમ બાણ આવે તેમ તારા
આશ્રયમાં ભલું આવે; પુત્ર આવે. આવે
અહીં વીર ! જન્મે તને દસ માસનો પુત્ર. ૨

તું નર પુત્ર પ્રસવ, તેની પછી પણ પુત્ર
જન્મે. પુત્રોની તું માતા થા, જન્મેલાની,
જન્મવાનાની. ૩

પ્રમુ ગાયમાં કલ્યાણ બીજો જપનો પકડે
છે તે રીને તું પુત્ર પકડ. ૪

તારા પર પ્રાન્તપત્ય આવ્યું છું,
તારે ભલું રહે !
હે નારિ તું પુત્ર પ્રાપ્ત કર !
એ તને ભદ્ર નીવડે !
તું એને ભદ્ર નીવડ !
આશશ જેનો પિતા,

૨

પૃથ્વી જેની માતા,

સમુદ્ર જેનું મુખ,

જેવી જે વેલડીઓ હોય છે તે તારે પુત્ર-
પ્રાપ્તિ અર્થે દિવ્યોપધિ થઈ પ્રમત્ર થાઓ !

સપત્ની નિવારણ—(વનસ્પતિ સહિત).

(અથર્વવેદ ૩-૫-૧૮)

હું આ ઔપધિ ખોદું છું !
વનસ્પતિઓમાં એ બિલ્લિષ્ઠ છે;
જેનાથી શોક્ય બાધિત થાય,
જેનાથી પતિ પરાયણ બને ૧

હે પ્રકૃત્વ પાદરી, (હિતાનપણે)
હે સુભગે, હે દેવજીવે (પ્રેરિત)
હે શક્તિમતિ (સરસ્વતિ)
મારી શોક્યને સુદર કાઢ !
પતિને કેવળ (મત્પરાયણ) કર. ૨

તેણે તારું નામ પણ લીધું નથી;
આ, મારા પતિ તારા રમણ નથી ચાલ,
દૂર સુદૂર મારી શોક્યને આપણે કાઢી મુકીએ. ૩

હે ઉત્તરે (શ્રેષ્ઠ), હું ઉત્તર છું;
ઉત્તરોથી પણ હું તો ઉત્તર !
જે મારી શોક્ય છે ને તે તો નીચી !
જે નીચા છે તેનાથી પણ તે નીચી ! ૪
હું તો સરમાના (શક્તિમતી) છું
તુએ પણ શક્તિશાક્ષિની છેજ ને !

આપણે સરસ્વતી બની, ચાલ મારી શોક્ય-
ને દાખી દઈએ ! ૫

તારે મારે પ્રભાવ ધાર્યો છે,
તારે લાધે મેં પ્રતાપ પાડ્યો છે,
તારું દીવ, ઓ, મને અનુસરો
મારું પાછળ વાળકું અનુમરેને તેમ !
પ્રવાહનેજમાં પારિ ધસે ને તેમ ! ૬

પતિપ્રાર્થના

(અથર્વવેદ ૨-૬-૩૬)

સુમતિ આ કુમારીને અમારા સૌભાગ્યથી,
હે અગ્ને, રમણુ પ્રાપ્ત થાઓ ! એ વરલુછ છે,
એ ઉત્સવ-રમણીયા છે, એને પતિવડે સૌ-
ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાઓ. ૧

આ સૌભાગ્ય તો મોમલુછ છે; બલ્લલુછ
છે; અર્થમંદીધુ છે; દેવ ધાતાના સસથી આ
પતિવેદન (કર્મ) હું કરું છું. ૨

આ નારી, રે અગ્ને, પતિ પ્રાપ્ત કરો,
સોમરાજ એને સુભગા બનાવો; પુત્ર-પ્રસવા એ
મદિર્ધાપદ પામે. પતિ પ્રાપ્ત કરી એ સુભગા
વિરાજ રહે. ૩

હે મધવન ! જેવી રીતે વનચરોને આ મૂઠા
સુંદર, પ્રિય, નીરાતે વિશ્રાંતિ લેવા જેવી થાય
તેવીજ રીતે સૌભાગ્યવતી આ નારી પતિને
(સર્વથા) અનુકૂલ યજ્ઞ સંપ્રિયા બનો. ૪

પૂર્ણ, સરસરાટ ચાલતી સૌભાગ્ય નૌકામાં
તું ચઢ ! અને એ નૌકામાં બેસાડી જે વર
(છટ પ્રતિકામ્ય) છે તેને અહીં લાવીને ઉતાર ! ૫

હે ધનપતે (કુબેર), પોકાર, વરને આ
તરફના મનવાળો કર ! જે વર છટ છે તેને
સર્વથા આ દિશા તરફ વાળ (જમણી બાજુ
તરફ ફેરવું, અનુકૂલ બનાવ.)

આ દિરઘય, આ શુગળ, આ ઐક્ષ
(ગોરોચની) અને આ વળી સૌભાગ્ય. આ
સર્વ તને તારા પતિ માટે, તારી છત્તા મુજબ-
ના વરને માટે આપવામાં આવ્યાં છે (૧) ૭

અહીંયાં સવિતા આણો, આણો એ પતિ
જે છટ (પ્રતિકામ્ય જેની તું તેની કામનાના
જમણમાં કામના કરે છે) છે. તેને હે ઔપધે,
તું તેને અહીં મુક. ૮

લેખક:

રા. જયોતીન્દ્ર હ. દવે,

હિપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

આ શાનો પરિચય કરાવું? પણ જગત-
માં એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે

આશાનો પરિચય પૂર્ણ રીતે કરાવી શકે. જગત-
ની કોઈ પણ ભાષા પાસે એવો શબ્દ નથી કે
જે આશાનું અધુરું વર્ણન પણ આપી શકે.
જગતના કોઈ પણ ચિત્રકાર પાસે એવી પોંછી નથી
કે જે આશાના વહનની એક પણ રેખા આલેખી
શકે. જગતની કોઈ ડોસી પાસે એવી જીમ નથી
કે જે આશાનો આછો ખ્દાલ પણ આપી શકે.
આશાને તો નીરખી હોય તેજ એના મુખનું
લોકોત્તર લાવણ્ય સમજી શકે.

સદ્ભાગ્યે એ મારીજ સાતિની હતી. એનું
મૂળ વતન આરનરના આર પ્રદેશમાં હતુ. એના
પિતા ધંધાને અર્થે લાંબ રહેતા. એની માતા
એને નાની મુજાને-એના બ્રવિધ્યનો કે પણ
વિચાર ક્યો વગર-કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિથીજ મરી
ગઈ હતી! એને લગભગ મારા જેટલીજ ઉંમર-
નો એક ભાઈ હતો. તે અમારા શહેરની

કોલેજમાં ભણતો હતો. તેની જોડે એ રહેતી
હતી.

પૂર્વ જન્મમાં જેણે બળે દાથે દાન કર્યા
હશે, (શરૂઆતનાં વીસ વર્ષો બાદ કરતાં)
આંખ દ્રવવા માટે તે ગળું રુંધાઈ જાય ત્યાં સુધી
યતના ધુમાડા ખમ્યા હશે તેજ એની પ્રાપ્તિના
અભિલાષ રાખી શકે. પૂર્વ જન્મમાં મેં એવી
તપશ્ચર્યા નહોતી કરી એમ કોઈ ખાત્રીપૂર્વક
કહી શકતુ નથી, એટલે મારા મનમાંજે એની
પ્રાપ્તિના અભિલાષ જાગે તો તે હાસ્યારપદ નથી.

સમયથીનું સખ્ય સહેલાઈથી સધાય છે;
એટલે એના ભાઈ સાથે મૈત્રી કરવાનો મેં વિચાર
કર્યો. જે વિચાર મારા મગજમાં સ્ફુરે છે તેનો
અમલ તરતજ થઈ જાય છે-ક્યાં તો મારાથી કે
ક્યાં તો કોઈ બીજાથી. એટલે થોડા વખતમાંજ
અમારે જોળખાણ થઈ ગયું. એ ન્યારે કોલેજ
જતો સારે ઢું પણ 'મારે પણ એજ રસ્તે કામ
છે' કહીને એની જોડે જતો; સાંજે દંભેઈાં મળતો;

નાટ્યલીલા નીકળી આશા બોલી ઉઠી: 'હાય, હાય, બા ! આવા માણસ તો મને મુદ્ધ ન ગમે. એ બીચારી તમારી પામે આવવાને મરી જાય ને તમે એનાથી દૂર ને દૂર નાસો ! (ગંગી સામુ જોઈ) ગંગી ! આમ ચાલી આવ. તારે એનું શું કામ છે ? (મારા સામુ તિરસ્કાર-પૂર્વક જોઈ)

તદ્દન પાશલા !
થોડી વાર સુધી
એ મારા સામું
એવી રીતે જોઈ
રહી મને લાગ્યું
કે મારાથી રહી
દેવાશે. પછી
સ્ત્રીવર્ગમાં બહુ
જાણીતો, હોક-
વતી ' પુચ્ચ '
એવો તિરસ્કાર-
સૂચક અવાજ
કરીને આશાએ
મારી સામેથી
નજર ફેરવી
નાખી. હું તદ્દન
ગભરાઈ ગયો.
શુ કરવું તે
સમજી ન શક્યો,
થોડી વાર સુધી
મેં માથું ખંજ.

વાળા કીધું, ટોપી હીકાક કર્યાં કીધી,
કોટનું ખટન ફેરવ્યા કીધું, પગ હલાવ્યા
કર્યાં અને બગાડ્યાં બાવા કર્યાં આખરે કાંઈકની
હીમત ઉધાર લાવી, મંકોરાતાં હાય લંબાવી,
હોક વડે પ્રેમસૂચક અવાજ કરી ગંગીને (જે
આશાની આંતરો સંવિનય લંગ કરી હજી સુધી

મારી પામેજ એસી, રહી હતી તેને) મેં
પંપાળી.

ગંગી તો આટલા ઉત્તેજનનીજ વાટ જોઈ
રહી હતી. એ આવીને ઝડપથી મારા જોળામાં
ચઢી બેઠી. ઉધાર આણેલી બધી હીમત મારી
પાસેથી સરી ગઈ. ન એને હું પંપાળી શક્યો

મારા હાથમાં એક બીને હાથ આવ્યા. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો.

કે ન દૂર કરી શક્યો. આખરે મેં ગજવામાંથી
રુમાલ કાઢી પરમેવો લુછવા માડ્યો એકદમ
તરાપ મારીને ગંગીએ મારી પામેથી રુમાલ
ઝૂંટવી લીધો. આવી એક પામર બીલાડી મારો
અડી રૂપીઆનો રુમાલ પળવારમા આમ
હતો-ન હતો કરી નાખે એ મારાથી જોઈ ન

શકાયું. મેં એની પાસેથી રૂમાલ પાછો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુને પણ અનાયાસે તો જવા નજ દેવી આ સૂત્ર ગંગી બહુ સારી રીતે જાણતી હોય એમ મને લાગ્યું. તાણાતાણુ ખુબ યદ્ય. થોડી વાર પછી ચાળણી જેવો અનાવીને ગંગીએ મારો રૂમાલ ફેંકી દીધો. આમ ગંગીને પ્રત્યક્ષ વિજય મળ્યો, પણ મને પણ પરોક્ષ રીતે એક લાભ થયો. આ તાણાતાણુમાં મારી ખીક છેક જતી રહી હતી. ખુરદો કરી નાખવાની જતિને મહા મહેનતે દબાવી મેં ગંગી સામે પ્રેમથી જોયાં કીધું, એની પીઠ ચાબડી, પંપાળી. આરાલખાં વદને એ મારી તરફ જોઈ રહી, આમ અમારી વચ્ચે પ્રેમનું ખીજ રોપાયું.

“મને ખીજાડીએનો બહુ પરિચય નથી, ’ આશા સામું જોઈને હું બોલ્યો; “પણ ગંગી તો બહુ ઉમદા જનવર દેખાય છે; માણસાઈ-વાળું પ્રાણી છે. મને જરા પણ ખબર નહીં કે એ આરી સારી હશે.”

“હું, ” કોઈ પણ મનુષ્યના ઉત્સાહને ઠડો કરી નાખે એવો જવાબ મળ્યો.

પણ હવે તો હું ને ગંગી પરસ્પર બહુ દળી ગયાં છીએ. દરેકજે કે ને કે લાઇ આવીને હું એને ખવડાવું ને પુંછડી હલાવતી હલાવતી આશાનો પણ ત્યાગ કરીને તે મારી પાછળ બમે.

એક દિવસ આશાના બાઇએ ગંગીને મારા બોળામાં બેઠેલી જોઈને કહ્યું: “ગંગીને તારા પર બહુ માયા છે, ખરુંને ?”

“ને મને પણ એના પર બહુ માયા છે, ” મેં કહ્યું ને આશા સામે જોયું. આશાની ઉત્તેજક મુખમુદા જોઈને હું ખીલી ઉઠ્યો; “એને ખાતર હું મારો પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું.”

“એમ ? તારે તો ગોઠવી દેતે ચોપડું, જનવર સારુ પણ આટલો બધો પ્રેમ ?”

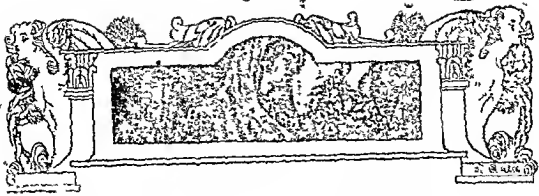
“એમાં કે નવાઇ નથી. જનવર જોડે પરણ્યાના દાખલા પણ ધ્યાનમાં છે, ” કેક મંભીરઃછયી મેં કહ્યું. ‘બોલતાં તો હું બોલી ગયો, પણ એવો એકે દાખલો મને ખબર નથી એમ યાદ આવતાં હું એટલો બધો શરમદા પડી ગયો કે મારી આંખમાં લગભગ ઝળઝળાઆં આવી ગયાં. આશાના બાઇએ મને કે પુછ્યું તો નહોં પણ એ એની હંમેશાની ટેવ પ્રમાણે હતી પડ્યો—હા, હા, હા, હા; હી, હી, હી, હી; હો, હો, હો, હો, હો—” એમ હસતા હસતાં એણે હકારની બારાખડી પુરી કરી. કોઇ મનુષ્ય “શરમાઇ શરમાઇ મરે” ત્યારે આમ તેની સામું “હા, હા—હી, હી” કરવું એ તેનું ખુન કરવા જેવું છે એમ વાચક ! તનેએ નથી લાગતું ?

૩

“રઘલાભાઇ—”

આશાએ મારું નામ રઘલાભાઇ પાડ્યું હતું એ વાત જ્યારે એના બાઇએ મને કહી ત્યારે હસતું કે રડતું તે ન સમજવાથી એ બંને બાવ મુખ પર લાગવાનો નિષ્કલ પ્રયત્ન કરતો શૂન્યવદને હું એના સામે જોઈ રહેલો. આશા જ્યારે મને એ નામે સંબોધતી ત્યારે એનાથી હસી દેવાતું, ને મારા આખા શરીરમાં ગલીપત્તી થઇ રહેતી.

“રઘલાભાઇ, ” મને એક દિવસ આશાના બાઇએ મારે ઘેર એકાએક આવી બહુ મંભીર-તાથી કહ્યું: “મારા પિતાનો આજે મારા પર પત્ર આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે, ‘આપણી આશાનાં લગ્ન આપણા ગામના મહેશચંદ્ર જોડે વૈશાખ સુદ પાંચમેનાં નિરધાર્યા છે, વગેરે—’ પણ ચરે ! તું આણું દયામણું મોડું ના કર. મારાથી હસી પડાશે. જે આજે ચૈત્ર સુદ પચિમ

લગને લગને કુંવારાં લાલ !

લેખક :

સૌ. લીલા મુનશી,

સરખ, સાહિત્ય સંસદ

રજનગરની એક શેરીમાં ઓઝોનું એક ટોણું લમનાં માટલાં લેવા જવાની તેઓરી કરી રહ્યું હતું. શેરીના ચોકડાના કુવા ઉપર એક બાઇ પાણી ભરતી ભરતી તેમાંની એક સ્ત્રી સાથે વાત કરતી હતી. આસપાસના ધરના ઓઠલા પર થોડી પ્રોલ કે વૃક્ષ સ્ત્રીઓ જતી ઓઝોને જોવા અને સલાહ આપવાને ઉભી હતી. પરબડીમાં થોડાં ચકલાં દાણા ખાતાં હતાં અને એ ત્રણ કુતરાં ધરમાં ને બહાર આમ-તેમ ફરી ભસતાં. તેમને હાંડી કાઢવાને પ્રયત્ન કરના નોકર પશ્ચે થોલીવાળાની મદદ સાથે કરી રહ્યો હતો.

શેરીમાં એક વિધવા આવી તે આ સૌભાગ્યવતીઓના જુથને જોઇ અપશુકન ન પડે માટે આડી ફંટાઇ દૂર દૂરથી ચાલી ગઇ. હજુ શુકન સાંપડતા ન હોવાથી સ્ત્રીવર્ગ એમ ને એમ થંભી ગયો. એક વૃદ્ધાએ ઓઠલા પરથી ટૂંકું કર્યું.

“બાઈ ! બરાબર શુકન જોએ કે આ

વખતે તો બચારાનું ધર બરાબર મંડાય. ચાર ચાર વાર પરસ્પરી તોએ ચોક પુરાયાજ નહીં. આ પાંચમી તો પરમેશ્વર આવશે બધીઓ ! એક ગીન તો ગાવ. આમ ઓઝો રહ્યું રહીએ છો ?”

ઉભેલી સ્ત્રીઓ મંડોમાંથી એક ખીન્નને ગીત ઉપાડવાની સુચના કરવા લાગી ને સામેથી ગાય આવી, “શુકન આવ્યા, શુકન આવ્યા” બેચાર સ્ત્રીઓ સામડી બોલી ઉઠી અને દીવડો ઝાલી વરમા થયેલાં મોટાં કાઠીએ “શુકન જોઇ ને સાંચરજે રે” તું ગીન ઉપાડ્યું. સ્ત્રીવૃંદ તે સ્ત્રીયું ને ચાલવા માંડ્યું. સરજાઈવાળાએ તતુડાં કુંકવા; ટોલીઓએ ટોલ દમકાવ્યાં અને આખી શેરી આ સુર ને નાદથી ગાજ રહી.

ગાનારીઓનો સાદ દૂર ને દૂર જતો ગયો. પટોશી ઘરમાં ગયા, કુતરાં એ તથા વાર શેરીના નાકા સુધી ભસી આવી પાછાં હતાં લાંનાં લાં ફરી રહ્યાં. ધરના માળાએ હાંચકે બેઠેલા ત્રીકમ નવા લગના ઉદ્દાસમાં ચુંચું કરતા કમના

સંગીત સાંધે હોયકા ખાત રહો.

આ ત્રીકમ તે આ ઉત્સવનો નાયક હતો, એના કપાળમાં તામ્ર કંકુ ને ચોખા ચોટેલાં હતાં. રેશમી ખમીસ અને લાલકોરની ધોતી તેના અંગને શોભાવતાં હતાં. તેના પાતળા નસોવાળા કાંડા પર સોનાનાં સાંકળાં આમતેમ ફરતાં અને આંગળીના ઢેકાને આધારે રહેલી માણિકની વીંટી આખી આંગળીનો ગોળાકાર ચક્કવો લ્યાં કરતી.

પહેલી નજરે તેની વચનું અનુમાન બરાબર ચતું નહીં પણ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષથી તેનું વય વધારે નહોતું. તેના શાકમાં તવેચા પડ્યા હતા. તેની આંખો અસ્થિર રીતે આગ તેમ ફરતી. તેનું અસાધારણ મોટું કપાળ અને તેના પર થોડા કાળા, થોડા ઘોળા એવા કાબરચિત્રા વાળની તેણે બાબરી હોળેલી હતી. ખીડીથી કાળા ચએલા હાથ પર પાનની રતાશ ચઢી હતી. કાનમાં પહેરેલી ત્રણ મોતીની વાળા તેના મુખની શોભાને વધારતી કે ઘટાડતી તે કહી શકાતું નહોતું.

આજે રાત્રે તેનાં પાંચમી વારનાં લગ્ન હતાં; અને મહીના દિવસ પર સુવાવડમાં મૃત્યુ પામેલી તેની ચોથી પત્ની કમળાનો શોક હોવાથી તેમાં કશી ધામધુમ કરવાનો તેમને વિચાર ન હતો. માટલાં લાવવા, ગણેશ બેસારવા વગેરે સૌ નાની મોટી વિધિ આજના એકજ દિવસમાં આટોરથી, થોડાને બદલે ચાકીમાં બેસી અને જમ્યા અછાળાને બદલે સાદો રેશમી કોટ અને નવા તોરાની રાતી ચોળ પાધડી પહેરી રાત્રે નવી વહુને પરણવા જવું એવો સર્વાતુમતે નિર્ણય થયો હતો.

ત્રીકમ લોકોના કહેવા પ્રમાણે ખીચારો બસો માણસ હતો. ચાર વાર મેદીકમાં નાપાસ થઈ, બાપા મરી ગયા એટલે તેણે વિધવા મા અને બે નાના ભાઈઓનો બાર પોતાના માથે ઉપાડ્યો હતો. શરાશીની દુકાને તે બાજવટાનો ધંધો ફરતો. સાંજે વાણ કરવા ઘેર આવતો અને પાછો

ફરવા નીકળી પડતો તે રાત્રે અગીઆર વાગે ઘરમાં આવવા તે નવરો થતો. પણ એના ગળ પ્રમાણે એ બે પૈસા દીક કમાતો અને માત્ર પ્રહરશા નખળો હોવાથી, તેનો સંસાર ચાલતો ન હતો; એટલી વાતની ખામી બે ન હોત તો પાંચ દહાડે સુખી માણસમાં તેની ગણતરી થાય એવી હતી.

ત્રીકમની મા નીચે કામ કરતાં હતાં. પશવો પણ નીચે પરસાળમાં બેસી ચોખા વીણતો હતો. બે ભાઈઓ બહાર ગયા હતા અને તેમની પત્નીઓ માટલાં લેવા ગઈ હતી એટલે માળ પર માત્ર ત્રીકમ સીવાય બીજી કોઈ હતું નહીં.

લગ્ન જેવો શુભ પ્રસંગ હોવા છતાં આજે તેનો છવ જરા ઉદાસ હતો. ભૂતકાલમાં પોતે ચાર ચાર વાર અનુભવેલા આજના જેવા પ્રસંગે તેને અસારે ચાદ આવતા હતા અને તેની ખિન્નતાને વધારી રહ્યા હતા.

તેના છવનમાં બહુ સ્વપ્નાને અવકાશ ન હતો પણ એકાંતે કે અસાધારણ પ્રસંગે તેમને ધસડી આપ્યાં હોય તેમ ધીમા હોયકા ખાતાં ત્રીકમના જગજગમાં ભૂતકાલનાં ચિત્રોનું સામાન્ય પ્રવર્તનું હતું, અને તેને લીધે બાવિ સુખમાં એ વિઘ્નની આશંકાથી તેનું મન ડોલતું હતું. બે કે તેના મનમાં આસેખાતાં ચિત્રો નીચે વણ્યાં છે તેટલાં વીજતવાર નહોતાં પણ જમનાનમાં ઉડતાં માણસની દૃષ્ટિ, નીચે દેખાતા સુષ્ટિપટ પર જેમ એક સામટી ફરી વળે તેમ બાવિ સ્વપ્ના વિચારમાં ઉડતું તેનું મન ભૂતકાલ પર એક સામટી દૃષ્ટિ કરી વળતું હતું.

આજના જેવોજ પ્રસંગ આજથી વીસ બાવીસ વર્ષ પર તેણે સૌથી પહેલો અનુભવ્યો હતો. ભારે તો તે માત્ર દસ વર્ષનો બાળક હતો, અને જમન મહેતાની નીચાળમાં ત્રીજો ચોપડીનો

સંપાદક :

રા. દયારાંકર

મ. ભટ્ટ

સભ્ય,

સાહિત્ય સંસદ

ફાં સી ની

સળ

ચિત્રકાર :

રા. જગન

ભાઈ ન

મી સી

૧

નગરમાં ત્રણ ચાર દહાડાથી બારે ધમાલ મચી રહી હતી. દુરમન રાજાની સેના શહેર પર હુમલો લઈ આવવાની છે એવા ખબર ત્રણ ચાર દહાડાથી શહેરમાં ફેલાઈ રહ્યા હતા. યુદ્ધના રસીઆ ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓનાં લોહી એ વાત સાંભળીને ઉછળી રહ્યાં હતાં. આખા શહેરમાનો પુખ્ત ઉમરે પહોંચેલ પ્રત્યેક રાજપુત વીર પોતાનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર સજ્જને યુદ્ધને માટે તૈયારી કરી રહ્યો હતો. મહોદ્ધે મહોદ્ધે ફરી બાટ ચારણો શોધીને ઉત્તેજીત કરે તેવાં ગીતો ખુદ્દંદ સ્વરે પોકારતા જતા હતા. રાજદરબારે રાજા નિલ ક્ષત્રિય જીવાનેને એકઠા કરી સરખાવ વહેંચતા, ઉગ્મણીઓ આપતા, અને યુદ્ધમાં જોડાવા તૈયાર થાય તેવા સાં જીવાનેને લાખકાત પ્રમાણે માથે ગરાસ કે વર્ષાસન લખી આપતા. રોજે રોજ યુદ્ધમાં જોડાવા ધ્વજનારાઓની સંખ્યા ખુબ વધતી જતી હતી.

રાજપુત જીવાન વીરસિંહના પિતાએ યોદ્ધાજ સમય ઉપર પૂર્વેના એક યુદ્ધમાં નગરનું રક્ષણ કરતાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા. ક્ષત્રિય જોદ્ધાની પતિવ્રતા પત્ની-વીરસિંહની માતાએ- પતિની ચિંતા ઉપર પ્રાણ સ્વેચ્છાથી હોભી દીધા હતા. માતાપિતા વિદોણી મુઘ્ઘા કન્યા દેવબા

એકના એક બાઈ વીરસિંહના આશ્રયે ઉઠરી મોટી થતી હતી-બાલ્યાવસ્થા વીનારી દમણાંગ યૌવનમાં પ્રવેશ કરતી થઈ હતી.

વીરસિંહ બાપીસ ત્રેવીસ વરસનો ઉછરતો જીવાન હતો. શુરવીર પિતા તરફથી શૈથિ વારસામાં પ્રાપ્તો હતો, અને રાજાના આશ્રયે ઉછરી યુદ્ધકલામાં પ્રવીણ થયો હતો. એને હણુ પોતાની તલવારને મેદાનમાં ઉઠાજવાનો એકે અવસર પ્રાપ્ત થયો નહોતો. યુદ્ધની વાત સાંભળી લારથી એ અવસર મેળવવા તે ઉંચો નીચો યથા રહ્યો હતો. શુરવીર પિતાના બાલક વીરસિંહે યુદ્ધમાં જવા માટે નામ નોંધાવ્યું ત્યારે ખુદ રાજાએ એની પીઠ યાજડી ને કહ્યું : “ સિંહનો બાલક સિંહજ હોય. વીરસિંહ ! તમારા પિતાની પેઠેજ ક્ષત્રિય કુલની લાજ સાચવજો. ” એ શબ્દોએ બહાદુર વીરસિંહની નસેનસમાં લોહી ધમધમ વહેતું કરી નાખ્યું હતું.

સેના તૈયાર થઈ ગઈ. વીરસિંહને રાજાએ ઘોડેસ્વારોની એક દુકડીના નાયક બનાવ્યો. દુરમનો બીજે દહાડે બપોર સુધીમાં નગરને બારણે આવી પહોંચ્યો એવી ગણુનરી થઈ હતી. સાંજે રાજમહેલમાં મોટી મીનલસ મજા યુદ્ધમાં દાખ કેમ બેલવા ને કેવી રચના-બૃહ કરવા તે વીશે અનુભવી સેનાપતિએ સર્વ

યોદ્ધાઓને સુચનાઓ આપી. બીજા દિવસના પ્રભાતની આતુ તાથી ગઢ જોના ક્ષત્રિય શૂરવીરો યુદ્ધના સ્વપ્નો માણુવા મેલી નાને ધીબીર સુષ રહ્યા.

૨

પ્રભાત થયું નગરમા નાગરિકો હમેશની પેઠે નિલ કપડે વળગ્યા અનેક યુદ્ધોના અનુભવી નગરજનોને કશો ભય લાગતો નહોતો. શહેર દીલ્લા વડે ચારે દિશાએ સુગંધિત વાયુ ફરમતોનો પગરવ પાસે ને પાસે આવતો જતો હતો, તેમ તેમ લટવાને તરબી રહેના ષ્ણીરો વધુ ને વધુ ઉત્તેજિત થતા હતા.

વીરસિંહને બા જો ઉત્તમ અશ્વ શણગારાઈ યનગતોનો હતો. ધરમા વીરનિહિ સુધે અટવાતી તેઆરી કરી નહો હતો. યુદ્ધનો પોષાક સજ્જો, શસ્ત્રો બધ્યા, અને પગી કાળે કુકુમરું વિજય તિલક કરવા માટે વીર સિંહ બહેન દેવબાને યોજાવી.

ખીસતા યૌવનની મસ્તીભરી દેવબા હાથમાં કુંકાવટી ચોપા લઈ રહી જતા બીનને ધધાવવા આવી.

“મગ્ગે પણ પાકો ન ફરજે” એ આસિર્વાચન બોનત્રા આવી પણ, દારમા ઉભેલા શસ્ત્ર સજ્જોના બે જતા યોદ્ધાને જોઈને દેવબાને ઝોંકે એ શબ્દો આવતા અટકી ગયા એનું ક્ષત્રિય દલ ઈંક દીણ પડી ગયું અને-અધુ પ્રેમ ઉત્તમ-પ્ર ગયો હાથમાં કુંકાવટી રી ગખી બધની મામે જોઈ દેવબા ધવીમગ સુગી બની રહી. એની આખો બીની થતા લગી.

“બહેન મને ચરહો કુ. અને આસિર્વાદ આપ. વખત થતો આરે છે.”

“વીરસિંહ મારું મન નથી માનતું હું લટવા ન જાતો ?”

વીરસિંહ ખડખડાટ હસી પડ્યો ‘બહેન,

તાગ મોમા આ શબ્દો ! દેવી ! તરી પામેથી આ આસિર્વાચનની મે આશા નહીં ગમેતી. હું ક્ષત્રિયનો પુત્ર હદિ નહીં ને આનંદે શેર બેસી રહું ?”

“મને અમંગલ શુભન થાય છે. બાધ યુદ્ધમાં તારું મૃત્યુ થશે તો ?”

“તો શુ ? મારી પાછળ કોણ એવું છે કે જેની મારે ચિતા કરવી પડે ? ઓ નથી, બાલક નથી...”

“પણ એક કુમારી બહેન છે”

“એ ચિંતા નહો”

“પણ એનું કોણ ?”

“પરમેશ્વર”

દેવબાની આખમા આસુ આઘ્યા ક્ષત્રિય બાનકને એ ન મળું’ દેવી ! તુ રાજપુતની દીકરી પ્રે-દનાણી છે તરી આખમા આ કાણે આસુ ન રોમે”

“હું એ મનજી હું, વા-! પણ આજે એ અમંગલ કામ અનાય સે થઇ ગય છે બાધ, માયા વિનાની તુ તારે અલ્લે ઉઝગી છુ તારી સીમા જગતમા કોન રાજન બધનું, જોયું નથી માર શુ થવાનું હશે એ મને ખબર પડતી નથી આજ સુધી એક કાણ તારા વિનાની માગી નથી તુ જીવાન થયો હતા તે તારે પ્રેમ દોળવા માંડી ઓ જોડી નથી મે મરું હૃદય પાય તાર કોઇ પુત્ર પ્રાપ્ત કરી નથી; તારો ને તારો પુરો પ્રેમ દેવવ એજ મ મર્ગ મણી શક્યો છે. મારી ને તારી જોડ ખાડત થાન એ કન્યા મરી નગની નથી.

નજપુતના હતા પગ બહેનના મુકુ શબ્દો ટુંક ખેટ અમગ કવા લાગ્યા ધરી, બે ધરી, બહેનની આખોમા આખ મેલી રીતનિહિ ઉમેરો નહોતો ડેહી-દેહ વા બહેનને અવેશથી ભેટી પડ્યો, જેનથી વદલી બહેનને હવાના આપી,

અને પછી, કુંકુમ નિયંત્રી રાત્રી ન જોતાં, બહેનના આશિર્વાદ લીધા વિનાજ, અધ ઉપર ચઢી બેઠો, અને કશું બે કશુંબો આપ દેવતાની દૃષ્ટિ મર્યાદાથી દૂર થયો.

૩

રાજા સુદાં આખા નગરના અને રાજ્યના સર્વ ક્ષત્રિયો રણના મેદાનમાં ઝડપી રહ્યા છે. ક્ષત્રિયાણીઓ રણના સમાજોએ કીધી યજ્ઞવિજય પાટે માતાની આરાધના કરી રહી છે. ધડીએ ધડીએ દૂત આપી પુદ્ગલ સમાચાર અ તો રહે છે. રાજ્યનો જય યતો જરાનાં સમાચાર મળતા રાણી અને અન્ય ક્ષત્રિયાણીઓ દૂતને આગ્રહણો ને અસંકારો ઉતારી ઉતારી આપતી ગય છે.

ક્ષત્રિયાણીઓના એ રોગામાં સુગંધ દેવતા રાણીની પડખે બેઠી છે. કાટકાટ થતા નવમં.વનને પ્રભાવે અધારમાં તેજ પાડે તેજુ તેજુ મનોહર રૂપ વિદ્યુતના અપ કારા લેધ રહ્યું છે. વારંવાર દૂત એને વીરસિંહનાં પગક્રમેના ખગર આવે છે. એ સાબળી સાબળીને દેવતાના ચી જોવા સુન્દર વદન પર હર્ષની છાયા છવાઈ ગઈ છે, ઉત્ત યોધને અર્ચ રજુ કરી લાંબાનાનાં અગેવાણુ દેવું હર્ષના ઉત્તરે ઉભી રહે છે.

એક દિવસ, બે દિવસ વીતી ગયા. ધડીએ ધડીએ દૂત આવતો તે હવે અબે ધડીએ આને

છ. પછી એથીએ મેડા મેડા આવે છે. દોડને પડે આવતો તે હવે ધીમા પગમાં પાડતો આવે છે. વગર પુકે પુદ્ગલ વર્તમાન આપતો તે હવે મહા મુરદાવી પુછાતા સવ લોના જવાબ આપે છે એક પછી એક ક્ષત્રિયાણી સાભાગ્યથી વૃથિન થતી જવાના ખગર લાવે છે.

ત્રીએ દિવસ થયો રાજ્યના નગરનો કીલ્લો તોડી દુરમનો નગરમાં આ-વા. ચોતરફ હાહાકાર ફેલાઈ રહ્યો. રાજા મરાયા, ખીજા અનેક ક્ષત્રિયવીરો મરાયા, સૈન્યનો પરાજય થયો. દુરમનો પ્રથેક ક્ષત્રિ ગજ-મહેલની વધુ ને વધુ નજીક આવતા ગયા.

રાજમહેલના આગણા-મા ચિતાઓ રચાઈ. સ્વર્ગે પહેલેલા સ્વામીને બેઠવા માટે એક પછી એક ક્ષત્રિ-અણી હસતી હસતી ચિતા-મા પડવા લાગી. શહેરમાં દુરમનો હુદકાટ ચલાવવા લાગ્યા મર્ત્ય દારણુ કંઈકાંત

દેવતા લાયકામાં કાવળી ચોખ્ખા મચી રહ્યો. રજે જતા વીરોને સુદરણુમાંથી આવતા વવાવા આપી એક દૂતને 'દેવતાએ

ખગર દમા પુછવું: "મારો લાઇ ક્યાં છે ?"

"વીરસિંહ માપુ છવે છે-પણ કેડ પકડાયા છે. દુરમનની છાવણીમાં તેમને પુર્યા છે "

જાતી સતીએને છોડી, રાજમહેલને એક પાછવે દવાજોની દેવતા ચાસી નીકળી. શહેરનાં ચુપ્ત માર્ગોની જાણી ની એ રાજપુત બાલાએકે પછી એક રતો બદલવી નગરવી દૂર ગાઠા જંગલમાં જઈ પડેલી રાત પડવા આવી

હતી—આરે તરફ અંધકાર છવાઇ રહ્યો હતો. જંગલમાં અખંડ શાંતિ હતી. યુદ્ધના ધ્વજ પછાડા, યોદ્ધાઓના જયનાદ કે ચીચીઆરીઓ કશું ત્યાં સંભળાતું નહોતું.

૪

યુદ્ધ પૂર્ણ થયું. દુશ્મનોનો જય થયો. વીરસિંહ જીવતા પકડાયો અને તેને યુદ્ધના કેદી તરીકે દુશ્મનના કબજામાં રાખવામાં આવ્યો. નગર છુંટી છુંટીને એ દુશ્મનો યાકયા. દુશ્મનોનો વિજયી સરદાર પાછો વહેતો નહેલો સ્વદેશ જવા ઉત્સુક હતો, એટલે યુદ્ધ સમાપ્તિને ખીજેજ દહાડે લશ્કરને પાછા ફરવાની તૈયારીઓ કરવાનો એણે હુકમ આપી દીધો.

ખીજ દિવસની સંધ્યા હતી. વિજયી થએલા દુશ્મનો રાજના રાજમહેલમાં આવી અનેક પ્રકારે આનંદ ઉડાવી રહ્યા હતા.

મહેલના જે ભાગમાં રાજ રહેતા ત્યાં એ સૈન્યના સરદારે પોતાનો નિવાસ રાખ્યો હતો. સુંદર સુસજ્જિત એ આવાસની સુખ સામગ્રીમાં વિજયના નશાથી મત થએલ એ સરદાર વધુ નશા માટે શરાબ ચઢાવી રહ્યો હતો. આસપાસ ગાંતતાન, ટોળ ટપ્પા ચાલી રહ્યા હતા. જીતેલા સીપાહીઓ આમ તેમ ફરતા, પડતા. પોતાના મનને રુએ તેવી રીતે રાજમહેલની સૌ સુખ સામગ્રીઓનો ઉપભોગ કરી રહ્યા હતા.

નગરમાં સર્વત્ર શન્યકાર વ્યાપી ગયો હતો. ખુદ રાજમાર્ગ ઉપર પણ શબોનો ઢગલો ઘડ રહ્યો હતો. રસ્તાઓ પર પ્રકાશ નહોતો. એ વખતે—હજી તો રાતની શરૂઆતજ થઇ હતી તો પણ—કોઇ પણ મનુષ્ય ચાલતું દેખાતું નહોતું. કોઇની તાકાત ન હતી કે લોહીના પ્રવાહથી ભયંકર બની રહેલા એ રાજમાર્ગ ઉપરથી પણ આવે વખતે ચાલી શકે.

એ અંધકારમાં, શંખના ઢગલાઓની વચ્ચે-

થી માર્ગ કરતી કરતી એક નવચાવના ચાલી જાય છે. એનાં પગલાંમાં વેગ છે, અંધકારનો તેને ભય નથી. ચાલતાં ચાલતાં એના નાભીક પગ લોહીથી ભીના થાય છે એની એને પરવા નથી. આભુઆભુ ક્યાંએ જોયા વિના એ સીધી રાજમહેલ તરફ ચાલી જાય છે. એ દેવળા છે.

રાજમહેલને આરણે દરવાજ નથી, અંદર કોઇ રોકતારું નથી. રાજમહેલના માર્ગોની માહીતમાર રાજપુત મુઘા સીધી રાજના આવાસ પાસે આવી પહોંચે છે. ત્યાં શરાબની મસ્તીમાં ચક્ર્યુર થએલો એક સીપાહી એને રોકે છે.

“મારે સરદાર સાહેબને મળવું છે.”

ધીમા પણ સ્પષ્ટ શબ્દ દેવળા બોલી.

સીપાહી એ સુંદરીની સામે જોઇ રહ્યો. કેવું મનોહર રૂપ ! એના અવાજમાં, એના વદનમાં, એની આંખોમાં કોઇક એવી શક્તિ હતી કે નશામાં ચક્ર્યુર થએલો એ શુદ્ધિહીન સીપાહી પણ એને કે પ્રસ્ત ન કરી શક્યો. અંદર જઈ સરદારની એણે પરવાનગી મેળવી, અને દેવળા થોડીવાર ગંજી પોતાના રાજના આવાસમાં, દુશ્મન સરદારની હજીરમાં ચાલી ઉભી.

દુશ્મનોની દીપમાલાના પ્રકાશમાં એ સુંદરીનું મોહક સૌંદર્ય ઝળહળી રહ્યું. વિજય અને સુરાના એવડા નશામાં ચક્ર્યુર બનેલો સરદાર એ રૂપવતીને જોઈ સ્તબ્ધ બની રહ્યો. ધીમે પગલે દેવળા આગળ ચાલી. સરદાર બેઠો હતો તે ખુરશી પાસે આવી. અને જે હાથ જોડી તેની સગીપમાં જમીન પર બેસી ગઇ.

સરદારની વિષયી આંખો તો દેવળાના મનોહર વદનપરથી ખીલકુલ ખસતી નહોતી. તાકી તાકીને તેની સામે ખુબ જોયા પછી એણે પુછ્યું: “કોણ છે તું બાઈ ? અહીં શું કામ

આવી ? ”

રૂંધાએ કહે, ગદ્ગદ થતા અવાજે મુઝા બોલી: “સરદાર સાહેબ, મારા એકનો એક વહાલો બાપ આપના હાથમાં કેદ પકડાયો છે.”

“કોણુ એ ? એનું નામ શું ? ”

“વીરસિંહ.”

“હા. વીરસિંહ એને આજે રાત્રે શ્રોત્રી-એ લટકાવવાનો હુકમ નીકળી ચુક્યો છે.”

“દયાળુ સરદાર, મારા જેવી એક નિરાધાર બાલા ઉપર દયા કરો. મારે આખા, જગતમાં મારા એ ભાપ સીવાય ખીન્ને કોઈ આધાર નથી. કૃપા કરી એને છોડી મુકો.” દેવબા બોલતી બોલતી રડવા લાગી, અને સરદારના પગ પાસે દંડવત્ પડી ગઈ. પાપાણુ હૃદયનો સરદાર એના કાલાવાલા સાંભળી ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“એને કેમ છોડાય ? છોકરી ! પુદ્ધમાં પકડાએલા કેદીને જીવનો છોડવાની આદત નથી.”

“સરદાર સાહેબ ! ધ્રુવર તમને એનો રૂડો બદલો આપશે. એક નિરાધાર કન્યા ઉપર દયા લાવો.”

દીનતા, દુઃખ અને કારુણ્યને લીધે વધુ ને વધુ સુંદર થતી દેવબાને જોઈ સરદારનો વિષયાન્નિ પ્રબલિત થતો ગયો. ધડીભર ચુપ રહી એ બોલ્યો.

“એને છોડી દઉં તો બદલામાં તું મને

શું આપીશ ? ”

“મારી પાસે કેંઈ રહ્યું નથી. મારું સર્વસ્વ છુટાઈ ગયું છે, ને આપના હાથમાં આવી ગયું છે.”

“પણુ હજી એક વરતુ છુટાઈ નથી, મારા હાથમાં આવી નયો.”

“એ શું ? ”

“તારું કન્યા-”

રાજમહેલના આંગણમાંજ વીરસિંહનું રામ શ્રોત્રીને લાકડે લટકી રહ્યું હતું.

તારું આ નાનપ્રકૃતિલત યૌવન.”

સરદારના રાખડો સાંભળી પવિત્ર રાજપુત

કુમારી કાંપી ઉઠી. એની આંખોમાં લોહી ભરાઈ આવ્યું. એજ ધડીએ લાંબી ઉઠી પાછા આંસી જવા મન થયું, પણ વળી પાછો ભાઈ સાંભર્યો. “ભાઈ જીવતો છે-એકવાર એને ન મળાય?”

“સરદાર સાહેબ, આપ તો બહુ દયાળુ છો, સમજી છો. મારા જેવી કુમારિકાના શીયળનો ભંગ કરવાથી આપના હાથમાં શું આવશે? વિચાર કરો, જગતમાં મારી આખર જાય, કુલનું નાક કપાય, અને મને કોઈ રાજપુત વરે નહીં.”

“તે સાથે મારે કેં લેવા દેવા નથી. તારું અમે તે ચાચ, પણ જો તારા ભાઈને તારે છોડાવવો હોય તો આ એકજ માર્ગ છે.”

દેવબાએ ધણી કાલાવાલ કીધા, પણ સરદારના દીક્ષ પર કંથી અસર ન થઈ. એના મનમાં તો એકજ વાત રમી રહી હતી. દેવબાના સૌંદર્યે એને ગંડો કરી મુક્યો હતો.

કાલાવાલા, વીનંતી, બધું અક્ષલ. હેવટે ગુરસે યદને સરદારે કહ્યું: “છોકરી, આપણે વાતો કરીએ છીએ તેટલી વારમાં તારા ભાઈના ગાળામાં હીરાની દેરીનો શસો નખાઈ જશે. તારી પ્રાર્થનાઓ હું બીજકુલ સામળવાનો નથી. તારા રૂપે મને આધળો કરી નાખ્યો છે. એકજ માર્ગ છે. આજની રાત તું મારી ચંદા રાજ હોય તો તારા ભાઈને છોડી દઈ-બીજે એકે રસ્તો નથી.”

દેવબાના મનમાં થયું: “ભાઈ બહે મરી જાય. આવી લાંચ આપીને ક્ષત્રિયનો બાલક મોતમાંથી ઉગરવા રાજ ન હોય.” વળી વિચાર થયો. “યુદ્ધમાં ન મર્યો એ ભાઈને આ રાક્ષસો શસીએ ચઢાવશે. ભાઈ અહીંજ છે. અરેરે! હું તેને ક્રૂર જોઈને શકું તોએ કેવું સુખ યાય!”

સરદારની ધીરજ ખુટવા આવી. રાડ પાડી એ બોલી ઉઠ્યો: “કેમ શું વિચાર કર્યો?”

શરત કશુલ છે?—નહીં તો હમણાં તારી નજરેજ તારા ભાઈનો વધ કરાવું છું.”

ધમધમી આંકિત્રા ત્રાસ પામી. એ બાઈને મરતો કેમ જોઈ શકાય! “શીયલ, પવિત્રતા અને સતીત્વનો નાશ થશે એ સાથે આદેહનોએ ભને હું અંત આણીશ, પણ મરતાં પહેલાં એક વાર તો ભાઈને બેરીશ.”

રાજપુતાણીએ નિશ્ચય કર્યો, સદ્ગુણ અને સત્યનિષ્ઠા ઉપર બધું-ત્રેમે વિજય મેળવ્યો. બાઈને ભેટવા માટે ક્ષત્રિઆણી-મુગ્ધા ખાલા-પવિત્રતા ખોવા તૈયાર થઈ.

“તમારી શરત મને કશુલ છે.” રસ્તાં રસ્તાં દેવબા બોલી; “હવે એક વાર મને મારો ભાઈ બનાવો.”

“હમણાં નહીં.” સરદાર હસતો હસતો બોલ્યો: “આજની રાત વીતે પછી, કાલે ખેમાતે.”

૫

રાજના રાજનખંડમાં દેવબાને પુરી રાખી છે. અર્ધ રાત વીની જવા આવી છે. આખો ધખત રદન કરી કરી રૂપવતી દેવબાની કાળી આંખો લાલ બની રહી છે, સોજ ગઈ છે. વિપાદ, લય, અને અંતરમાં ઉભરાતા હજારો; મંદકંપ વિકરણોથી એનું મગજ ભમી ગયું છે. અને એ છતાં એ કુમારિકા અત્યારે વધુ શુભ-સુરત બની રહી છે. રાજના રાજનશૂરનની મગમગતી બત્તીઓનો પ્રકાશ એના શુભાખી વદનને વધુ ઝાંઝળાવે છે.

નશામાં ચક્રચુર થઈ મધરાત વીતે વિધ્વી મરદાર રાજનખંડમાં આવ્યો. પરંપરાના પ્રેમથી ઉભરાઈ જતાં હૃદયોવાળા પ્રમીઓની એ સુધા-કાત નહોતી. અંતર ઉછળે, વાણી બંધ થાય

હે ગુર્જર ભૂમિ મારી !

લેખક :

રત્ન. મનહરરામ હ. મહેતા
મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

હે ગુર્જર ભૂમિ મારી !
હે દેવી જયકારી !
મમ વતન ભાગ્યશાળી !
હે માતા મમ વહાલી !

કેમ ધવલ સ્મિત હાસ્ય કંતુ' મુખ ઉદ્દામીન ભાસે ?
કેમ શ્યામ વિસ્તીર્ણ વેણી તવ વિખરાઈ ચાપાસે ?
શૂન્ય મૂઠ થઈ કેમ ઝેડી છે ? ગયું તારું ક્યાં ભાન ?
કોટિ પુત્ર તવ અંક પડયા છે કરાવ મા ! પયપાન.

ગાંડી કહે તુજને માત !
અમને પણ મારે ભાત,
પહેલી પડી કરતા વાત,
એવી અમ થઈ છે જાત.

રસકસ તવ ક્ષણ કુદ્ધ ધરતીનાં અમારી નસમાં રેડ
નવીન રુધિર આણી અંજે દુઃખ દુર્ગંજતાનાં ફેડ.

દારિકા પાટણ પ્રભાસ,
જેના પવિત્ર ઉભાસ,
વળી સ્તંભતીથે ભૃગુપુર,
શુભ સુરત હિંદનું સુર—

એ સહુનાં હાડ પડયાં તે પર અમૃત અંજલિ છાંટ,
ઉઠાડ તું અદ્ભુત સોરઠને જગાડ સુંદર લાટ.
સહસ્રબાહુ અર્જુનનું તું જળ અમ લુજમાં આપ,
ચક્રવર્તિ નૃપ રુદ્રદામના અખંડ પ્રોઠ પ્રતાપ,
અગર યશસ્વી સિદ્ધરાયનાં શૌર્ય ધૈર્યને જોમ,
વીર્ય વિક્રમી જોગાર કેરાં પુર અચળ અમ રોમ.

જયમ સાગર તવ ઉભરાય,
અમ હૃદય ઉંમગી થાય.

ઉછળે મહી રેવા તાપીનાં પ્રલય કાળનાં નીર,
ત્યમ ઉછળાવો અમ નાડીમાં ધમધમ ઉબળુ રુધિર.

કયમ માત લગાડે વાર,
પડે શ્રવણ યુદ્ધ ધડકાર;
પ્રાર્થીએ પડીને પાય,
મંગળ મુહૂર્ત વહી જાય,
ધરી વિનતિ અમારી ધ્યાન,
મા દે સત્વર પરદાન.

ગિરિવર તવ ગિરનાર તણાં ઉત્તત શૃંગો સમન્વીય
ધારી માત તવ વિજય વાવટો ઉડાવીએ ચોદિશ.

ગા શિશુપીની વિજયા દોડી રહી છે.
તે હસે છે—કૃતિમતાથી.
(આત્મિ ન ૧)

ગુજરાત ચેત્ર ૧૯૮૪]

—૪ પ્રવાન ૫૪ ૧૦

“દેવી ક્ષમા કરો! ... .. દુઃખની ભારી આવી થુ.”

ભગવાન જીટિલ્ય

લેખક :
 રા. દેવેયાલાલ માલિકલાલ મુનેશી,
 પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ,
 ચિત્રકાર :
 રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

સમય :
 ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.
 સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

રાજગૃહ

તક્ષશિલા } અફઘાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને આટે વિખ્યાત હીંદુ રાજનું પાટનગર.

કમવાર આધર્તા પાત્રો

રાક્ષસ } મગધના નેરેંદ્ર દિરણ્યપુષ્પનો મંત્રી.

વક્રનાસ } મગધના નેરેંદ્ર દિરણ્યપુષ્પનો અમતિ.

સુમોહા } તક્ષશિલાના રાજા સુમ્યાહુની પુત્રીને દિરણ્યપુષ્પની રાણી.

દિરણ્યપુષ્પ } શુદ્ર મહાપત્ર નહતો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો અધર્તા રાજા.

શેષ...કુલ્લક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષાશક્તિનો યુવરાજ ને સુમોહનો બાહ.
 ભિખ્યુ યશ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત.....હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાકી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના ભ્રાતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબધુ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 દંડુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 રથુલભદ્ર }
 કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
 કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રેન્દ્રનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’નું બીજું ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના શુભ તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેકે સમાચાર લેઈ આવ્યા. અંતઃપુરના રાક્ષસ સેનાજિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વક્તાસ ગયા.

મંત્રી રાક્ષસે આંભિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડેના હતા અને આંભિને પ્રાણહુન્નિત આલીને શકટાલને ત્યાં ગયા તેની વાત કરી. અને તેણે અંતઃપુરમાં ગયા.

અંતઃપુરમાં નરેન્દ્રની મદાદેવી સુમોહા આ અંતઃપુર ને રાજ્ય, રાજ ને આકરોથી કંટાળી વીમાસજી કરતી હતી, ત્યાં રાજને મંત્રીઓ તેને મળવા નય છે.

રાજ સુમોહાને હમીને તેના બાહ આંભિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કે તરફને સાધવા નિર્દોષ સુમોહા પાસે આંભિને આમંત્રણ અપાવે છે.

હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચીસેક વર્ષનો છે. તે દખાવડો છે, અનાદી ને કર્તવ્યપ્રય છે. તે સુમોહાને કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર આપે છે. સુમોહા તેની બાવિ પત્ની વીરો પુછે છે. સેનાજિત પોતાની પ્રિયતમાને મળવા અધીરો બની ધાર તરફ નય છે. એના ધરમાં એ એક અજ્ઞાત કેદીને બાવાનું આપવા નય છે. અજ્ઞાત કેદીને વિષ્ણુગુપ્ત તામના પ્રાણહુન્નિત આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અજ્ઞાત કેદી એને ચેતવણી આપે છે ‘આવડી પૂર્ણિમાએ તે નાસી જશે.’

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી ભોંયરાનું બારણું બંધ કરી ઉપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અભિધાન વિચારો ધોળાયા કાલા હતા.

તેનું હૃદય શકટાલને ત્યાં જઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિષ્ણુગુપ્તને મળવા અધીરું થઈ રહ્યું હતું. તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાનિત અશ્વિનોને મંદિર દર્શન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાનું તેને નિમંત્રણ આપ્યું. તે ત્યાં ગયો. દરેક જીવાન પત્નીના ઘરના પતિઓમાં પ્રયત્નતા રોગને હંમેશાં વશ હોનાથી એ પોતાની સ્ત્રી પાછળે માંડોય છે. સેનાનિતને જોતાં દરેક પોતાની પત્ની મૈનાકીને કેકે અકથ્ય રોગ થયો છે એવું કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનવતી કરી.

સેનાનિત મૈનાકીને ઓળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મૈનાકીને ગમમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાગજ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આકર્ષતરી રીતે કહી મૈનાકીના રોગના ઉપચારો અજમાવવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી નય છે, અને સેનાનિત ચાલી નય છે.

મૈનાકી સંનિધાતાને રાજગૃહમાં વહાય કરે છે અને સુકેતુને બોલાવે છે.

સુકેતુને મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તના અને કુમારના સમાચાર જણાવે છે અને એ વિષ્ણુગુપ્ત કોણ છે તેની ચર્ચા કરે છે.

રાક્ટાલને ત્યાં વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્યને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, હુદ્રક માર્કવેના દૂત પ્રહિષ્ઠિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આને આ લક્ષ્માં અર્પાતિ ને કેકે નવીનતા પયસાર્થ રહ્યાં હતાં. સેનાનિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૌરીના જે ઘરમાં તે વગર રત્નએ જઈ શકેતો તે ઘરમાં પ્રવેશ કરવા આજે તેને રત્નની વાટ જોવી પડી. આ અપમાનથી એનું હૃદય આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું. તેણે મન પરનો કાષ્ઠ ગુમાવવા માંડ્યો. છેવટે અગ્નિહોત્રી પણ આચાર્યનાં દર્શનને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બારણા બાગળ એક યુવાન તપસ્વીને જોઈ તે થોડી વાર થંભી ગયા; આખરે અગ્નિહોત્રીએ એને પોતાના પુત્ર કદ્દુ તરીકે ઓળખી કાઢ્યો.

સેનાનિત રાક્ટાલને જઈ મળે છે. તે એની લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે. ઉત્તરમાં રાક્ટાલ કહે છે જે દિવસે મહારાજ નહ તેને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન. આપે તે દિવસે લગ્નતિથિ. વિષ્ણુગુપ્ત અર્ધાના દ્વાનિયોની અંધમ દશાથી લક્ષીતા યાપ છે. ત્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તને શુભ વેરો મળે છે. ને કુમાર અંદ્રગુપ્તનો પત્તા નથી, અર્ધાનું જીવન તેને અકાકે થઈ પડ્યું છે એમ જણાવી મદદ માગે છે. ઉત્તરમાં વિષ્ણુગુપ્ત આ દેશ છોડી ચાલી જવાની તૈયારી કરી આવવા કહે છે.

રાક્ટાલ વિષ્ણુગુપ્તને સેનાનિત સાથેના ગૌરીના ત્રિવાહની વાત કરે છે. વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્ય પાસે છે ને આ લગ્નનો સખત વિરોધ કરે છે. રાક્ટાલ પુછે છે: 'તું એને પરણીશ ?' વિષ્ણુ ગૌરીને જગાડી બોલાવે છે ને તેને પ્રમ્ત પુછે છે. ગૌરી આખરે નિશ્ચય કરે છે 'વિષ્ણુગુપ્ત ને હું વરીશ.'

નરેન્દ્રદેવ ઉપદેશો કહે છે ને સેનાનિત, રાક્ષસ તથા વકનાસ પાસેથી બધા સમાચાર જાણે છે. વિષ્ણુની વાત સાંભળી તેને દુઃકેમ કરવા તેના પાટ ધડે છે.

આંભિ તેની બહેન સુમોહાને મળવા આવે છે. બહેન દુઃખી છે ને તેની સાથે તક્ષશિલા આવવા માગે છે એમ સમજી નય છે. નરેન્દ્રદેવ ત્યાં જ મળે છે. આંભિ સાથે વાત થતાં સુમોહાને એનાં માતાજી માંડાં છે તેથી તક્ષશિલા જવા દેવાં એમ નક્કી યાય એટલામાં સમાચાર આવે છે કે ગૌતમ ઓવારે નવા આવેલા બ્રાહ્મણે કેકે સૈનિકને માર્યાં. નરેન્દ્રદેવ રાક્ષસને આ બાબતમાં તપાસ કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે. આંભિ તેની સાથે બહાર નય છે.

આંભિ ને રાક્ષસે અપાટાબંધ ગૌતમ ઓવારે જઈ પહોંચ્યા. આચાર્યને મળ્યા. શૌનકને એક સ્થાન નિકે હેરાન કરવા મડિલો. આચાર્યે દ્રુથી તેને એક કર્પણ વડે વીંધી નાખ્યો હતો. સ્થાનિક જીવો બોલેતો હતો. ને મળેલી કંક આચાર્યની હાંમત વગેરે જોઈ રાજની વિડંબના કરતી હતી. રાક્ષસ વગેરે શૌનકને

લેઈ બિખુલુ યસની કું પડીએ ગયા. શેનાકને યસે હપચાર કર્યો. ને આંભિની નિજાસા સતોપવા બહત યસે ગોતમ આનારાની કથા કહેવાં માંડી.

ગૌરી હપરાંકપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઇ હતી. ગમરાઇ ગઇ હતી. પોતે શો નિર્ણય કરે ? તેને કોઈ સલાહકારની જરૂર હતી. તેનો એક ભાઈ સ્થૂલભદ્ર કોશા ગણિકાને લાં પડ્યો. પાથર્યો રહેતો. તે સમય સાધી લાં તેને મળવા ગઈ. અભુધાર્યા બનાવથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નડું ચેતન આવ્યું. તે કોશાને ત્યજી ચાલી નીકળ્યો ને અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી અહાંથી બનાસ થઇ ઘેર ગઈ. સેનાનિતે આવી શકતાવને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નહીં યશે ' આ સાંભળી ચક્રાલે નૈમિષારણ્ય જવાનું મુક્તવની રાખ્યું.

ગૌરીને સંકટનું વાવળ દૂર થયું હોય એમ લાગ્યું. રાત્રે બધાં જમીપરવારી સુતાં મોડી રાત્રે એક છે પુરુષ આવ્યાં. એક પુરુષ ગૌરી યાસે આવ્યો. તે મૈનાકી તરીકે ઓળખાઇ ગયો. મૈનાકીએ ગૌરી તરફ આવ દર્શાવ્યો ને હેતુભારથી ગૌરીનું હૃદય મૈનાકી આગળ ખુલી ગયું. તેણે તેને પોતાના લગ્નની ને આવી પડેલી ગુંચવેલોની વાત કહી. મૈનાકીએ સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દાખવ્યો. બીજે દિવસે ગૌરીએ સમાજમા સેનાનિતની બહેન બહેન બહેન એમ નિર્ણય થયો. મોડી રાત્રે તે ચાલી ગઈ.

સંનિધાતાને એક ટુકડા સુધ આપ્યો હતો. નરેન્દ્રદેવને જઇ એ ટુકડો તેમણે ક્લો. પણ વકનાસ તે વખતે હાજર હોઇ નેહએ તેટલી સફળતા ન મળી. લાં કોશાએ આવી નરેન્દ્રદેવને સ્થૂલભદ્ર પાછો આણી આપવા માર્યતા કરી. વકનાસે સીતાપદ્મને એને સોંપવા એમ નિર્ણય કર્યો. કોશા રહતી કંઈગતી ચાલી ગઈ.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૨૫ મું.

સમાજનો પ્રારંભ

ચો થની સવારથી પાલકિપુરથી રાજ-ગિરિના રસ્તો માણસોથી ઉભરાવા લાગ્યો.

—એ રસ્તા પરથી સવારથી પગે ચાલી જનારાઓ જવા લાગ્યા. ઘણાએ બેસાં છોકરાં સાથે લીધાં હતાં. કેટલાક કુદતાં હસતાં છોકરાં ખભે ચઢાવ્યાં હતાં. કેટલાક વહો, છોકરાંઓથી દોરાતા હતા છતાં, નિસ્તેજ આંખે નડું જોવાંનો ઉત્સાહ લાખવતા જતા હતા.

—એ રસ્તા પર બળદનાં વાહનોમાં જનારા, પંચુધીમે ધીમે દેખાવા લાગ્યા. તોફાને ચઢી,

બળદની ગાડીની શરતો દોડાવી હોઠાર ને કુસાંટા થી તે પોતાનો ઉત્સાહ દર્શાવી રહ્યા હતા. બે પખાલીઓ, એક પાડા પર અને એક ગંધેડા પર ખીગણ નેણે હાથી પર ચઢ્યા હોય એવા દમાંમથી ચાલ્યા જતા.

—એ રસ્તા પર રંગેલો, શણગારેલો, ઝાંઝરીઆળા ધોડા પર ચઢી, મળદમાં ચકચુર બનેલા સવારો પણ ધોડા ચનગનાવતા, પગે ચાલનાર બેડે ટોલ ટોપા મારતા આવી લાગ્યા.

—એ રસ્તા પર કોઇ વહ ગળપુરુષ, કોઇ અત્યંત બેઠી, કોઇ રૂપગવિતા સ્ત્રી-સંસ્ક-

સનિગત સૈનિકાથી વીંટાએલી-પાલખીએ ચઢી આવવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાની પાલખી પર જરીનાં કપડાં ઢાક્યાં હતાં. અને પોતાનું રૂપ જોષ કુતૂહલ થાય તેનાથી વધારે કુતૂહલ પેદા કરવાની પેરવી કરી હતી.

—એ રસ્તા પર રથ અને હાથી શોભાવનારા મહાજનો પણ આવી લાગ્યા. રથોના ઘોડા ચાલતા નહોતા, નાચતા હતા; હાથીઓ પણ ચાલતા નહોતા, થનક થનક ડાલતા વિહરતા હતા. રથ ઉપરની ધન્યો ફરકતી; અંબાડીઓનો શિખર ચમકતાં.

—આ રસ્તે શ્વેત ને પ્રતાપી, મુવજે રંગેલા એવા હયયુગલો ઝપાટાઝંઘ દોડતા ધુળ ઉડાડતા આવ્યા; અને લોકોમાં આપે ન આપે તે પહેલાં તેમના દેહીયમાન રથને લઈ ગયા. જનારા લોકોએ રત્નમાં ચમકતી, રશ્ટિકશી શોભતી, દેવાંગનાસખી દેહીયમાન એક સ્ત્રી-વીજચમકની ઝડપથી-જતી જોષ; અને સ્મરણપટમાં નેંધિયું કે મહામાય સંનિધાતા દર્શકની મુવિખ્યાત સ્ત્રી જોષ તેમનું જીવન આજે કૃતાર્ય થયું...

—એ રસ્તે પ્રતાપી રાજપુરુષો, અધ્યક્ષો ને સૈનાપતિઓ પણ આવ્યા. સંનિધાતા દર્શક પણ પોતાતા હાથી પર આવ્યા. અંતઃપુરના રથો પણ જરીના પડદા પાછળ હસતી યુવતીઓનું કૌલિય સંતાડતા આવ્યા.

—અને આખરે રાજહરતી પણ આવ્યો; હિરણ્યયુત નંદ સાથે આલિકુમાર વિરાજતા હતા; પાછળ વક્રનાસ તેં રક્ષસ અને આલિનો મંત્રી બેઠા હતા. આસપાસ ત્રણસો સશસ્ત્ર ધોડેસ્વારો સેનાન્વિતની આઠા પ્રમોજી-ચાલતા હતા.

આ બધા રાજગિરિ પર રચેલો મહામાજ જેવા જતા હતાં. જુદા પોટનગર પર જવા.

એથી ગમગીની આજે દૂર થઈ હતી. બધા ઉદ્વેગસથેલા બન્યા હતા. ઘણે વખતે ધનનંદે આમ પ્રમોજનને પોતાના આતિથ્યનો લાભ આપ્યો હતો.

રાજગિરિ એક ટેકરી હતી. તેના પર મોટા યોગાનમાં સમાજ રચવામાં આવ્યો હતો.

મગધરાજના સમાજને જગવિખ્યાત હતા. ચાલુર મુષ્ટિના યુદ્ધ માટે કેસે રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે આંકર્ષણ હતું; પાંડવોની પરીક્ષા માટે દ્રોણાચાર્યે રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે વીરતા હતી; યાદવોએ રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે તોફાન હતું.

આ યોગાન હજાર ધનુરુ લાંબુ અને પાંચસો ધનુરુ પહોળું હતું. તેની પશ્ચિમે સરસ્વતીનું મંદિર હતું. આખું યોગાન એ મંદિરનું સજાગૃહ બની રહેતું.

આ મંદિરના વિશાલ પથ્થરના ઓટલા પર રંગભૂમિ હતી; અને યોગાનની એ તરફ બે માળનાં પ્રેક્ષાગારો હતાં.

જમણી બાજુએ પહેલો પ્રેક્ષાગાર નરેંદ્ર દેવનો હતો; અને સામેનો પ્રેક્ષાગાર અંતઃપુર માટે હતો. પછી ઘોડા પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા મહાજનોના હતા. ચાર પછીના પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા ગણોના હતા જ્યાં નગરજનો જેવા બેસતા.

દરેક જણે પોતપોતાનું પ્રેક્ષાગૃહ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શણગાર્યું હતું. બધે રંગબેરંગી આગ્રહનો હતાં. દરેક ગૃહમાં યોગાનમાં જોષ શકાય એવી રીતે-મંચાતિમંચ-મંચ પર મંચ ગોઠવ્યા હતા. અંતઃપુરના ગૃહ પર સદમ ગળની જવનિકા નાખવામાં આવી હતી. નરેંદ્રદેવના પ્રેક્ષાગૃહ પર સોનાના વરખ ચોટાડ્યા હતાં; અને અંદરના પથ્થરે રંગીન કપડાં અને પુષ્પથી શણગાર્યાં હતા.

મંદિરની સામેની બાબુ બુદ્ધી,
હતી; હા મરી નરનાગી-
ઓ આરી ખેડા હતા

જે પ્રેક્ષાગાર વચ્ચે
પશુઓને આવવાનો
માર્ગ હતો. મંદિર પર
અને બધા પ્રેક્ષાગારો પર
વાજિત્રો હતા, અને
ઢાલ ને તૂરિના નાદો
ગગન ભેદી રહ્યા હતા.

પ્રેક્ષાગારની પાછલી બાબુએ
રાગના રસોષ્યાઓ સમાજમાં
આવેલાને માટે માસ, અનેક પ્રકારનાં
અન્ન, અને સુવાસભરી સામગ્રી
તૈયાર કરતા હતા. બોયમા દાટેલા
વાસણોમાં પાણી ભરી રાખ્યા હતાં.
ઢેકેકાણે ફળ, અવદશી અને સુરા
મહાપુરુષો માટે રાખવામાં આવ્યા હતાં.
પાટલિપુત્રનો જનસમૂહ જે દિવસ ને જે
રાત અહીંઆ ઉત્સવ કરવા આવતો
હતો.

ગૌરી આ બધું જોઇ દિશ્મુદ
બની ગઇ સેનાજિતની બહેન સુનેત્રા
આધેડ વયની, જાડી અને બધી હતી.
તે પોતાની સગી, સહચરીઓ સાથે
સેનાજિતનું પ્રેક્ષામૃદ શોભાવતી હતી.
ગભરાતી ગૌરી તેને પસંદ નહોતી;
તેનો ભાઇ ખરાબ વહુ લઇ આવ્યો
હતો એમ તેનું માનનું હતું; તેને કાંઇ
મહાપુરુષની કન્યા લાગતી તરીકે ગમત.
પણ તેના તેજસ્વી ભાઇથી તે બીતી;
અને રખે તે શુભે થાય એવા ઉરથી
તેણે નક્કો કરેલી વધુ ઉપર વારી
જવાનો ડોળ તે કરતી.

ગૌરી જોઇ રહી. આટલાં બધા
માણસોનો ને આટલાં બધાં ધનાઢય

મારે તરફતે છે બેયુ-અને એકદમ હવે નજર સેનાજિતના
પ્રેક્ષાગાર તરફ કરી

૧ ઉત્તેજક પદાર્થ.

ઋષુઓનો સમૂહ તેણે કદી દીડો નહોતો. તે બધાને જોવામાં પડી; અને સુનેત્રાને બધા ગામ ને ઝાળખાવવામાં રસ પડ્યો.

તેણે ગરીબોને હરખાતા આવતા જોયા; પૈસાવાળાઓને મલકાતા આવતા જોયા. કૂટૂંબીઓમાં ધુમ્તા મરકરી કરતા, હસતા પીરો; કુટુંબીઓમાં ધુમ્તા ધનાઢ્યો; અચંબો પાત્રી રહેલા ખરેદશીઓ; મીઠાજમાં પગ દેવતી મુંદરીઓ; આડંબર દર્શાવતા સામંતો; ગવંથી આવતા રાજપુરો; આ બધા એક પછી એક આવતા તેણે જોયા. અને પાટલિપુત્રની સમૃદ્ધિ ને સપ્તાનું પ્રદર્શન જોઈ પિતાની અધોગતિનું દુઃખદ સ્મરણ થયું. તે અભારે અમાત્ય હોત તો તે—

જે સુવર્ણરંગી ધોડાવાળો, ઇંદ્રનો હોય એવો રથ ઉડતો હોય તેમ આવ્યો, અને નરેંદ્રેવના પ્રેક્ષાગાર પાસે ઉભો રહ્યો.

દરેક ડોક પ્રેક્ષા-ગૃહમાંથી આગળ લંબાઈ, દરેક આંખ કુતૂહલથી જોઈ રહી.

“આ કોણ ?” ગૌરીએ સુનેત્રાને પૂછ્યું.

“ઉંહ.” સુનેત્રાએ મોં મચકોટ્યું. “એ તો પેલી મૈનાકા” તિરસ્કારથી તેણે કહ્યું. પોતાના પતિની એક સામાન્ય અધ્યક્ષની પદવી, પોતાની સાધારણ ધનાઢ્યની સ્થિતિ, પોતાનું સામાન્ય રૂપ એ બધાથી યાદી રહેલી સુનેત્રા મૈનાકાને

દરેક ડોક પ્રેક્ષાગૃહમાંથી આગળ લંબાઈ. “આ કોણ ?” ગૌરીએ સુનેત્રાને પૂછ્યું.

જોઈ બળી બળી થઈ રહી.

“કોણ દેવી !”

સુનેત્રાની સદચરીઓ જરા તિરસ્કારથી જોઈ રહી. સુનેત્રા દેખતાં મૈનાકાનાં વખાણ કરવાં એટલે તેનો કોષ વહેરવા જેવું થતું. સુનેત્રાની આંખો ગુસ્સામાં ફાટી—અને છતાં બાકુથી હોય તેમ નીચે હરી રહી.

હીરા ને રત્નમાં સૌંદર્યના સ્વપ્ના સમી મૈનાકા રથમાંથી ઉઘી, છટાબરી—તે ઉતરી. ચારે તરફ તેણે જોયું—અને એકદમ ઉઘી નજર સેનાગિતના પ્રેક્ષાગાર તરફ કરી. તે હતી.

સુનેત્રા ને તેની સખીઓના મુખ પરનો ક્રોધ જતો રહ્યો—ને નમ્રતાભર્યા આવકારતું દીન હાસ્ય છવાઈ રહ્યું.

મૈનાકી પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં વળવાને બદલે સુનેત્રા તરફ આવી. સુનેત્રાએ ગૌરીને પુછ્યું: “તમને મૈનાકી ઓળખે છે કે?” તેના અવાજમાં માન હતું.

“હા. દેવી મારાં બહેનપણી થાય છે” ગૌરીથી ગર્વ દર્શાવાઈ ગયો. બધાં એકદમ ગૌરી તરફ સખીમુખી બને રહ્યાં. આ છોકરી મૈનાકીની બહેનપણી!

અધિકારઘરત વાદળમાંથી ચઢતી આવે તેમ ચમકતી મૈનાકી આવી, “કેમ ગૌરી! કેમ છે?” હીરાઓ ચમક્યા. સુગંધ ને સુવાસથી આખો ખંડ ચારે તરફ ભથ્થે રહ્યો. હાથ જોડી બધાં હસી રહ્યાં. સુનેત્રાના મોં પર હાસ્ય છલકાઈ ગયું.

“દેવી! આમને ઓળખ્યા?” ગૌરીએ શરમાઈને કહ્યું; “મૈનાજિતનાં બહેન”

“સુનેત્રાદેવીને હું ઓળખું છું” મૈનાકીએ હસીને કહ્યું. સુનેત્રાના મોંદામાં પાણી આવ્યું. “તમે બંને મારી પાસે આવોની. ના નહીં કહેશો. આવો! સેનાજિત પણ ત્યાં આવવાનો છે.”

સુનેત્રાની આંખે અંધારા આવ્યાં. આખા પાટલિપુત્ર દેખતાં મૈનાકીની સાથે ખેસવું, હસવું, ખાવું, સુવું! ખરેખર તેના બાઈએ ધણીજ સરસ વધુ પસંદ કરી હતી. ગૌરી ન હોત તો મૈનાકી સાથે ખેસવાનો લક્ષ્યો મળત?

ગૌરી ના કહેવા જતી હતી. પણ સુનેત્રા ખીજ વાર કહેવાની વાટ જુએ એવી નહોતી. તેણે પોતાની શાલ હાથમાં લીધી અને સાથે ગૌરીની પણ લઈ લીધી.

“અધ્યક્ષરાજ આવે તો કહેજે કે હું દેવીના

પ્રેક્ષાગૃહમાં છું.”

મૈનાકી આ બેતો લઈ પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં આવી. નંદરાજના ગૃહથી બરાક ઓછું દેદીપ્યમાન આ હતું; પણ તેમાં ચીતરેલાં ચિત્રો, મટલો શણગાર અને પાથરેલાં પુષ્પો તેને ધણુંજ રમણીય કરતાં હતાં. અંદનની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. આ પ્રેક્ષાગારમાં નાના ખંડો હતા. ચારે તરફ દાસ દાસીઓ રૂચી કરતાં.

ગૌરી આ બમકો ને વિલાસ જોઈ મુગ્ધ થઈ ગઈ. સુનેત્રા અંજાઈને દીન વદને જોઈ રહી, આ બધામાં દેવાંગના સખી મૈનાકી પ્રતાપનાં કિરણો ફેંકતી ફરતી હતી. વાજિત્ર વગડ્યાં વરિના નાદ થયા, દુંદુભિ ગગડ્યાં. હઝારો-લોકોએ જય જય ઉચ્ચાર્યો. અને નંદરાજની અને તેમના અતિથિની પધરામણી થઈ.

ગૌરીની નજર રાજહસ્તી પર, નહોતી, ધનનંદ પર નહોતી, આંબિકુમાર પર નહોતી. રાજહસ્તીની આસપાસ ફરતા સુસજ્જ ધોડે-સ્વારોના નાયક પર તેની નજર ચોંટી હતી.

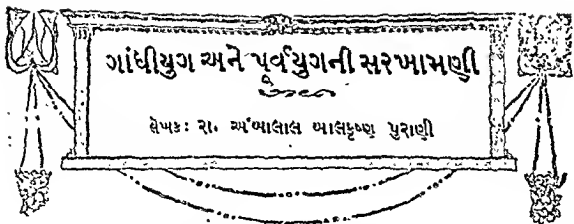
તેનો ધોડો પંખાઓ હોય તેમ ઉડતો; તેનું સુવર્ણમય બખતર સર્પ તેજનું બન્યું હોય એમ ચમકતું; તેના સુકુટ પર મોરપિંચ ગર્વથી, આનંદથી ફરકતું. તેના સ્વરૂપવાન મુખ પર પ્રભાવ હતો. તેના અવાજમાં મોહક સત્તા હતી.

ગૌરી બધું વીસરી ગઈ. તેને એકજ મુરુબ દેખાયા: સેનાજિત—ઉદ્ભાસ ને સત્તા ને વીર્યના અવતાર સરખો તેનો અણુથી. તેની આંખો ઠરી રહી. સેનાજિતનાં સ્વરૂપે સ્વરૂપ તેણે આંખોમાં, હૈયામાં મઢ્યા.

જ્યારે તે નંદરાજના પ્રેક્ષાગૃહમાં અદ્ય યથોત્થરે આંખો મીચી તે સ્વરૂપોને કાદવંનિક રંગથી ફરીથી જોઈ રહી.

તે પ્રેક્ષાગૃહમાં ગઈ.

[વધુ મટલો બુઓ પૃષ્ઠ ૬૭]

[—બાવનગરમાં મળેલી સાતમી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યવાહકોએ ‘ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી’ બીરો એક ઇતિહાસી નિબંધની દરીકાઈ જાહેર કરી હતી. આવેલા નિબંધોમાંથી ત્રણ નિબંધો એન્જન-વલ્લભ કોટિયા જાહેર થયા છે, તેમાંથી રા. અંબાલાલ પુરાણીનો લેખ અમે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

—ઉપતંત્રી.]

ગુજરાતમાંથી વિશ્વમાન્ય ગણ્યા એવી વ્યક્તિઓ ઘણી થઈ નથી. સમસ્ત હિંદના મહાન પુરુષોમાં તેનો ફાળો સારો છે. પરંતુ વિશ્વમાન્ય ગણ્યા એવી વ્યક્તિઓ તો બેઝ: એક, આયસમાજના આઘ સંરચાપક, વેદધર્મના ઉદ્ધારક, હિંદુ સંસ્કૃતિના તારક-સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી. અને બીજા, અહિંસા અને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોમાં અડગ શ્રદ્ધાનો અને તેમના અંતિમ વિજયનો ઝુંડો ફરકાવનાર કર્મવીર, મહાત્મા મોદનદાસ કરમચંદ ગાંધી. બંનેની કામ પદ્ધતિ, કામ-પ્રદેશ, શાક્ષણિક વિશિષ્ટતાઓ પડે છે નાખતરનું મન થાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષય સાથે તેનો સંબંધ નહીં હોવાથી કોઈ બીજા સમય ઉપર તે કામ રાખી ગુજરાતના, વિશ્વમાન્ય, મહાત્મા ગાંધીના યુગની પરીક્ષા શરૂ કરીશું.

સને ૧૯૧૪ ની આગળના સમયને હું પૂર્વયુગ ગણું છું. મન ૧૯૦૪થી પૂર્વ યુગ શરૂ કરીને ૧૯૧૪ ના અંત સુધીના સમયને ‘પૂર્વયુગ’

એવી સંજ્ઞા આપીએ તો ખોટું નહીં, એમ કું માનું છું. ૧૯૧૪-૧૫થી ધોમે પગલે પરંતુ વધારે ને વધારે વેગથી આગળ ધપતો ‘ગાંધી યુગ’ ૧૯૧૯માં તેની વિજયપતાકા એમેર ફરકાવી રહ્યો હતો અને ૧૯૨૧ સુધી તેની જ્વલંત અક્ષર સમસ્ત ભારતમાં શહેર શહેર અને ગામે ગામ પ્રગટ્યવનમાં રૂપદ દેખાત આવતી. ૧૯૨૧ પછી ગાંધીયુગની ઝાટ ગણીએ તો તેમાં અતિશયોકિત નજર કહેવાય.

હવે પ્રગટ્યવનના એ ‘પૂર્વયુગનાં’ લક્ષણો કયાં હતાં? તેને Nationalist -Extremist-‘શત્રુવાદી’-‘જહાત્ત’ વગેરે નામો અપાઈ ચુક્યાં છે; તથા ‘મવાલ’ અને ‘વક્ષદાર’ પદોની પણ ને યુગમાં ગણતરી થાય છે. પરંતુ હિંદના મહાન નેતાઓનાં નામ વડે જે આપણે યુગને ઓળખીએ તો તે યુગને ‘તિલક યુગ’ કહેવો એક રીતે અયોગ્ય ન ગણાય. પરંતુ એ નામ તે યુગનું પરેપુરું અર્થવાદક નથી. અપમત. પ્રમદાય અસ્મિતાનાં સર્વ તત્વોને—એકએક જાગે—લોકમાન્ય તિલક અગ્રણી તો,

તેમની રાજનીતિની પ્રણાલિ દોરી રહી હતી; પરંતુ “ગાંધીયુગ” કે ભુદોજ, વિશાલ, સર્વ વ્યાપી, અને કેવળ રાજકીય કાર્યથી નીરાળો પ્રદેશ પણ આપણી નજર આગળ ખરો કરે છે. તિલકના પ્રતિરૂપી હતા પીરોજશાહ મહેતા અને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે: ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનો કોષ પ્રતિરૂપી હતો નહીં.

એ આખો પૂર્વયુગ કેળવ્યાએલા મુડીમર હોદીઓની રાજકીય જાગૃતિનો યુગ હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. બંધારણ પુર:સર, સનદશીર ચળવળ કરી, હોંદના નાજમ બંધારણમાં ખીટીશ સરકારને અરજીઓદારા પીનવીને કેટલાક સુધારાઓ મેળવવા એ મવાલોના અંતિમ લક્ષ્યને ખસેડી તિલકે “સ્વરાજ માટે મહાસલા છે” એ નિમારને વારત્તવિક બનાવી મુક્યો. પરંતુ તેમણે સામાન્ય જનવર્ગમાં પણ ચળવળ શરૂ કરીને તેની સહાનુભૂતિ મેળવવીજ જોઈએ એ સિદ્ધાંતને પણ અમલમાં મુકવા માંડ્યો હતો. તેનો અમલ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ પુરતોજ ચમક્યો હતો. વળી, ચળવળ કરનારાઓનો વર્ગ કેળવ્યાએલા લેકામાંથીજ પેદા થતો. ગાંધી યુગ કેરળ ચળવળનો યુગ ન હતો. તેમાં ચળવળનો અભાવ ન હતો પરંતુ ચળવળ ઉપરાંત રચનાત્મક કાર્યક્રમ, આર્થિક સમઠન, સામજિક સુધારણો વગેરે પૂર્વે ગોણુ ગણાના પ્રશ્નો ગાંધીયુગમાં આગળ પડતા થયા.

પૂર્વયુગમાં વાણી અને વર્તનની એકતા હતી નહીં. નીદાન તેના ઉપર લેડોતો ઝોક ન હતો. “વાત વધારે ને કામ ઓછું” એ પી પ્રમુદીય જીવનની તે સમયે સ્થિતિ હતી. ખીજ બાજુથી -ખીટીશ સરકાર સામે બળવો ઉડવી અચર્યા અમલદારોનાં ખુન કરીને સરકારને ત્રાસ પહોંચાડનાર વિશ્વવાદીઓનો સમૂહ બંગાળમાં અને ખીજ પ્રાંતમાં પણ ઉભો થતો હતો. એ

પૂર્વયુગમાં રાષ્ટ્રીય તરવામાંથી વિશ્વવાદીઓનું તત્ત્વ કે નહયુ” ગણીને કાઢી તો નજ નાંખાય.

ગાંધીયુગના પ્રારંભમાં તેને ત્રણ પ્રકારનાં બળો સાથે કામ લેવાનું હતું. ૧. તિલકમતન રાષ્ટ્રવાદીઓ; ૨. નરમ અથવા તો બંધારણસર ચળવળ કરવાની તરફેણવાળો-મવાલ પક્ષ; અને ૩. વિશ્વવાદીઓનો પક્ષ.

આ ત્રણે પક્ષોનો તેજેપહાર કરવામાં ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વે, તેમની સચોટ દેખાતી તર્કશ્રેણીએ અને જ્વલંત આત્મભાગ સાથે સિદ્ધાંત પ્રમાણેજ આચરણ કરવાના તેમના આગ્રહે જેવો તેવો ભાગ લખ્યો નથી. ૧૯૧૬ ના ઓગસ્ટની ૧ લી તારીખે લો. તિલક સ્વર્ગવાસી થયા અને મહાત્મા ગાંધીજીને વાદ વિજયી થવાની સર્વે પરિસ્થિતિ જાણે આખોઆપ ઉભી થઈ! સારથી તે ૧૯૨૧ સુધી એક સરખો ચઢતો સીનારો ગાંધીવાદે સમસ્ત હિંદમાં અબૂન પૂર્વે રીને ભેગવ્યો. પ્રણુનિ લાગેલું કે ૧૯૨૦ ની કોએસમાં હીદુસ્તાન સ્વતંત્રતાથી એક ખેતરવા દૂર હતું. અને બારડોલીના સસાગ્રહની શરૂઆતમાં તો સ્વરાજ હાથવેતમાં દેખાએલું! એ આખીએ પ્રમુદનની લબ્ય આશાજનકતા અને આત્મનિશ્વાસ ગાંધીવાદના પ્રયોગની પરાકાષ્ટા હતી.

એ ત્રણે પક્ષોને ગાંધીવાદે તલન બુદી બુદી રીતે મહાત્ ક્યાં હતા. સૌથી મજબુત તિલકના નેતૃત્વવાળો રાષ્ટ્રમતવાદ હતો તિલકના ગયાથી તેના ઉચ્ચતમ વ્યક્તિત્વનો લાભ તે પક્ષે ખોયો; તેમના વ્યવહાર સિદ્ધાંતોની સામે મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાતન સત્યોની સત્યાતનતા બળપૂર્વક રજુ કરી. સઠં પ્રતિ શઠયમ પોકારનાર તિલકપક્ષને સાબરમતીથી શઠ પ્રતિ ભવિ સત્યમ નો પ્રાંતરનિ મળ્યો “સાધુઓનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ નથી” એ વાક્યની સામે “સાધુતા

વિના રાજકીય જીવન, અરે ! રાજકીય સ્વતંત્રતા પશુ, નકામાં છે'—એવો ઉત્તર મળ્યો. નવા જન્મેલા એ ગાંધીવાદનો મહારાષ્ટ્રે સ્વીકાર ન કર્યો; પ્રતિગાંધીને મદાન કરવાનું બળ પોતાનામાં નથી સમજીને મહારાષ્ટ્રે મૌન ધારણ કર્યું. પ્રાચીન

મરાઠાઓ પેટે પોતાનો લાગ આવવાની તે વાટ જોવા લાગ્યો. ગાંધીવાદનો ડોકો વાળ્યો, કેળવાયેલા માણસોને લાગ્યું : “કેટલી સન્દેહતા ! નીતિ ને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં વિરોધ શા માટે ? હોવા જોઈએ ? શા માટે કાવા દેવા કરવા ? ઉધાડે છેગે પ્રમાણિકપણે આપણી માગણી શા માટે ન કરવી ?”

રાષ્ટ્રવાદીઓમાંથી ધણા ગાંધીવાદમાં આવ્યા. મવાલ-નરમ-પક્ષ સામે ગંધીજીએ જીદી રીતે કામ લીધું. તેમનો પક્ષ એટલે સૌથી વધારે લાગવગવાળો-સારા, મીઠા માણસોનો-પક્ષ. તેમને સરકારનાં શુભકૃત્યો પ્રત્યે પ્રતિકાર—

(સવિનય-પ્રમાણિક-અને અંતરના અવાજ પ્રમાણે, પ્રતિકાર)—કરવાની અમલ બતાવવામાં આવી. અંધારણુ પ્રમાણે ચળવળ કરવાનો ભાગે બંધ પડતાં સવિનય-સલામત-કાયદાનો લાગ-કર નહીં આપવાનું વગેરે સવિનય-

દુઃખિત હૃદયે—શા માટે કરવાં આવશ્યક છે તે સમજાવવામાં આવ્યું. મોટે ભાગે તો એ પક્ષની વ્યક્તિઓને પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી; મીઠી જલ અને તેમના વિચારો બદલા માટે દબાણ નહીં કરવાનો આશય કરીને, —સાદાઈ-નમ્રતા અને વિચાર અને આચારની એકતાથી તેમના ઉપર અસર કરી તેમને જીતી લીધા.

શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી

હોંડું સંસ્કૃતિના તાક : સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી.

ત્રીજો પક્ષ વિશ્વવાદીઓના હોતો. તેમને ખીજ બેની પેઠે “દેશ બકતો” તરીકે ગાંધીજીએ ખુબ વખાણ્યા. તેમના લાગની ઉત્કટતા; અને દેશદાંતે સૌથી પ્રથમ મુકવાં. પોતે તેમના પક્ષમાં લાગવાની તૈયારી બતાવી, પોતાને

સમગ્રવી તેમના પક્ષમાં લેવાને તેમને આમંત્ર્યા. તેમના કાયકમની અશક્તિ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અહિંસાના અંગથી થતી હાનિ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ અગાધરે દેશને કેટલું નુકસાન કરી રહ્યા છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રમાણે વિશ્વવવાદીઓને નૈતિક રોકા આપનાર કેળવાએલા રાષ્ટ્રવાદીઓને પોતાના તર્કથી સમગ્રવી કેવળ વિશ્વવવાદીઓને છુટા પાડી નાખ્યા. અને છેવટે તેઓમાંના કેટલાકને બદલ્યા. બાકીના મહાબૂતના તિલક-રાષ્ટ્રવાદીઓની પેઠે માન ધારણ કરી ગયા. તેમણે જાણ્યું કે હમણાં આપણો સમય નથી. ગાંધીજીએ ત્રણે પક્ષોને પોતાના પક્ષમાં કેવી રીતે-નીદાન-તાત્કાલિક-લીધા તે મહાસભાના ધ્યેયના સૂત્રમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાવ છે. “શાંતિપૂર્વક અને કાયદેસર સર્વ પગલાં ભરીને સ્વરાજ લેવું અને સરકાર પ્રજાની માગણીનો અસ્વીકાર કરે તો અસહકાર કરી છેવટે મહેસુલ ન ભરવાની પ્રજાને સલાહ આપવી.”

ઉપરના દરેક પક્ષની પ્રત્યેક આગળ પડતી વ્યક્તિને મહાત્મ કરવામાં-ગાંધીજીના પોતાના કેટલાક લાક્ષણિક ગુણો ધણાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યા. અમુક અમુક તો “મારા પૂજ્ય છે” “તેમને વીશે આવું બોલાવજ નહીં;” “તેમની દેશભક્તિ અચળ છે;” “મારા ઉપર તો તેમને નાનાભાઈ જેટલું વહાલ છે;”-વગેરે સામાના ગુણગાહીપણાથી અને તેના સ્વભાવના સારા તત્ત્વોના ઉપર ભાર દઈને તેમને ગાંધીવાદના સક્રિય સહાયક કે સહાનુભૂતિવાળા કે નહીં તો છેવટે, તટસ્થ દ્રષ્ટા, કરી મુકવામાં ગાંધીજીએ મહાન ફેરોડ મેળવી.

પૂર્વયુગના ગુજરાતનું આપણે સિંહાવલોકન

કરીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. દયાનંદનું નેતૃત્વ ધર્મના ક્ષેત્રમાં અને પૂર્વયુગનું સમાજના ક્ષેત્રમાં હતું. રાજકીય ગુજરાત, ક્ષેત્રમાં તેની અસર આડકતરીજ પડતી. પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુજરાત ‘ધણી વિનાના દોર’ના જેવી અવસ્થામાં હતું એમ ગામડીયા ભાષામાં કહીએ તો ખોટું નથી. ખરું જોતાં-મહારાષ્ટ્રની પેઠે ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વની ગુજરાતમાં ખોટ હોવાને લીધે પ્રજાની અસ્મિતા જાગ્રત થતાં ગુજરાતને પોતાનું ઐતિહાસિક સાતત્ય શોધવું મુશ્કેલ પડ્યું. કુલિનતા અને મુનિયાદ વિના સમાજમાં વ્યક્તિ પોતાનું સ્થાન જાણી શકતી નથી. તેમ પ્રજામાંથી પણ ઐતિહાસિક સાતત્યનો લોપ થતાં તે પોતાનું સ્થાન જાણી શકતી નથી. ગુજરાતે જાળીને જોયું તો તેને જણાયું કે તેણે ગુજરાતની સંસ્કારિતાની પુનઃકલ્પના આરંભીજ કરવાની છે ! પૂર્વકાળની સંસ્કૃતિના ભવ્ય અંતરના પાયાઓ એ પુનઃકલ્પનામાં કેાઈક કેાઈક સ્થળે જરૂર કામ લાગવાના. પરંતુ સમસ્ત રચના-વર્તમાન ગુજરાતે કરવાની બાકી છે. આ કડવું સત્ત્વ પૂર્વયુગના રાજકીય ગુજરાતને સચોટ લાગુ પડે છે. ગુજરાત એટલે વ્યક્તિત્વહીન પ્રાંત. ગુજરાત એટલે રાજકીય પરાધીનતાનો પ્રાંત. “ગુજરાતી” એટલે “શામળભાઈ.” અને દેશભક્તો ? દેશભક્તોની ભૂમિ તો મહારાષ્ટ્રજ. જીવન તો ત્યાંજ સમર્પાવાનાં ! દેશનેતાઓ ત્યાંથીજ જન્મવાના. વક્તાઓ ? જોકે અંગાળામાંજ પાકવાના. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તો મહારાષ્ટ્રમાંજ ઉભી થાય ! અને તેના પૈસા ? ગુજરાતમાંથી આવે-આવવા જોઈએ. ભારખાનાના ડબ્બા પેઠે ગુજરાતીઓનો મહાસભાનો રાષ્ટ્રીય પક્ષ ધડીકમાં અંગાળ, તો ધણી ખરીવાર મહારાષ્ટ્ર સાથે જોડાવાને સરજાએલો

દાન; રાજેન્દ્ર પ્રસાદ મિશ્રના બિહાર પ્રાંતમાં, બેલગાંગે, વગેરે સમસ્ત હોદ્દામાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે.

પૂર્વયુગમાં અને ગાંધીયુગમાં—આપણે રૂપેષ્ટ પ્રભેદ રેથૂસ દષ્ટિએ પણ જોઈ શકીએ તેમ છીએ. પૂર્વયુગમાં પ્રજાના નિશ્ચયનો અમલ કરવા માટે હડતાળોનો ઉપયોગ ગાંધીજીએ કાળા કાયદાઓ રદ કરવાની શરુઆત કરીને કર્યો તેવો કદી ન હતો. સંમત હોંતી રંગબેરંગી પ્રજાનો એક કાર્યક્રમ એક વખતે, આગળથી નહીં કરેલા સમયે, અમલમાં મુકવાનો સફળ અખતરો પ્રથમ ગાંધી યુગમાં જ યજ્ઞેષો જણાય છે. હડતાળો અને પ્રાયના—એ બે વસ્તુઓ રાજકીય જીવનમાં આવી. ને ઉપરાંત સમસ્ત હોદ્દામાં સ્ત્રી વખતે સરખો કાઢવાનો કાર્યક્રમ શરુ થયો. રાજકીય વિચારોના ઉચ્ચારણમાં અને પ્રકાશનમાં નિડરતા આવી. જેલ જવાનો ભય તો કેવળ નાશુત થયો કહીએ તો પણ સાચે. અદાલતો, હકામો, સરકારી નીશાળોનો વગેરે નો લાગ કરવાની હીમાયતથી સરકારની પ્રતિષ્ઠાને ભારે ઘોડા પહોંચ્યો.

પરદેશી કપડાંની હોળી ૧૯૦૭ મા થયેલી. પરંતુ તે જુજ પ્રમાણમાં—મોટાં મોટાં શહેરોમાં—અને બહુ જ નાની. પરંતુ પરદેશી કપડાંની હોળી ગાંધીયુગમાં થઈ તેની સરખામણી પૂર્વયુગની હોળીઓ સાથે નજ થઈ શકે. નાગપુરમાં રાષ્ટ્રધ્વજની લટક માટે સર્વ પ્રતિભાંથી સ્વયંસેવકો આંખ્યા અને સલાઅહના સમયમાં સંવિનય ભંગ કરીને ૩૦ હજાર માણસો આખા હોદ્દામાં જેલમાં ગયા એ અધુ ગાંધીયુગનું કાર્ય છે. પૂર્વયુગમાં “સ્વદેશી”નો ઠરાવ રજુ કરનાર પરદેશી પોષાકમાં સજ્જ હોય તેમાં કોઈને કે અસામાન્ય લાગતું નહીં. ગાંધીયુગમાં એ અશક્ય થઈ પડ્યું. પ્રજાને હીવા જેવું જણાયું કે અંગ્રેજ જેવી

વ્યવહાર પ્રજા પાસેથી હકકો લેવા માટે સંગીન કામ કરવાની જરૂર છે; કેવળ ઠરાવોથી સરકાર કદી પણ ડરવાની નથી; અને રાજકીય સ્વનંતતા આપવાની નથી. પ્રજાકીય જીવનની બાજુ નીશાની તરીકે ખાદી, અને વધુ પ્રમાણમાં ધોળા ટોપી, આખાએ દેશમાં સ્વીકારાઈ. જીવનમાં—પોષાકમાં—રહેણી કરણીમાં—સામાજિક રીત રીવાજોમાં—સાદાઈ આવી. નકામા ખર્ચો ઓછા થયા.

છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સરકારના વિરોધી તત્વોની એકતા કરવામાં ફત્તહ મેળવી. છતાં, તેની અનંત શક્યતાઓના પ્રમાણમાં ગાંધી યુગની મરજતા ન થઈ એ તો આપણે સંભેદ સ્વીકારવું પડશે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં “કૈક” કરવાને કિસ્ક હોય એવા સર્વેને ભેગા કરી સમસ્ત પ્રજાની અસ્મિતાને વ્યવહાર સ્વરૂપ આપવાની ઉત્તમોત્તમ તક મળ્યા છતાં ગાંધીજી તે ન કરી શક્યા એ તો રૂપેષ્ટ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ એ મધ્યસ્થ અધન છુટતાં રાજકીય જીવનની જે ઇતિહાસ અવરથા થઈ ગઈ છે તેમાંથી હજી પણ હોદ્દ ઉઠી શક્યું નથી.

એ પ્રમાણે થવાનાં ધણાં કારણો છે. મુખ્ય કારણ “ગાંધીવાદ” છે. પ્રત્યેક મહાન વ્યક્તિનું જીવન ખરું જોતાં “વાદ” હોઈ શકે નહીં. પરંતુ કળાસીએ થોડાજ સમયમાં તે “વાદ”નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને “વાદ”નો સ્વીકાર કરવાનો પ્રજાના માનસ ઉપર જે જે આઘાત થયો તેમાં રાજકીય નેતૃત્વની ખામી હતી એટલું જ નહીં પરંતુ નિષ્ફલતા અને પ્રજાકીય જીવનની ઓટની શરુઆત હતી. સરકારના અન્યાય સામે થવાની મરજી હોતી એ એક વાત છે અને રાજ એક હજારવાર સુતરનો તાર રેડીયા ઉપરથી કાઢવાની મરજી જુદી વાત છે. માનવના સ્વભાવની વિવિધતાને માટે સ્થાન રાખી વિદેશી

સરકાર સામે “ક્રોડ” પણ કરવા આગ્રહ ઉપયોગમાં લેવાશે નોંધતો હતો. તેને બદલે સરતોની પરંપરા એવી બાંધવામાં આવી કે પ્રજાજનોનો જીવલે રીતો રાખી ગયો. પ્રજાજીવન આગળ ધપે છે તે હંમેશાં વિચારશીલ ચિંતનને પરિણામે નહીં, પરંતુ કાંઈકવાર જાણનામુખીના કાટવાને લીધે થતા વિષય અને ધરતીકંપની પેડે. જુની વસ્તુઓ જમીનદોરત થઈ જાય છે, નવાં તલોનાં ખીજ એ બૂકંપમાં જ રોપાઈ જાય છે. સદીઓ પછી તેનું રૂપ બદલાય છે. પરંતુ બૂકંપને સ્થાયી અવસ્થામાં ફેરવી તે દ્વારા પ્રજાજીવન બદલાવો પ્રયત્ન કરેલો એ મોટી ભુલ છે. લોકો ગરમ થઈ લાલ યોગ થઈ ગયું તે જ સમયે હથોડાના ધાથી તેને આકાર આપી શકાય છે. તે ગરમી રાખી ગયા પછી હથોડાના ધાની અસર થતી નથી. પ્રજા જીવનમાં પણ જ્યારે એવી આંતરદશા પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે તેના એ સ્થાયી લાભના-રૂપમાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. પ્રજાજીવનમાં ભરતી આવવાનાં કારણો પુરેપુરું આપણને જાત નથી. અને એવી ભરતી આવે તેનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરી લાભ લેવાને બદલે તેને બાંધી રાખવા પ્રયત્ન કરીએ તો ઓટ થાંજ આપણે શું થઈએ છીએ તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. ૧૯૧૬ પછી પ્રજાજીવનમાં જે જીવન આગળ એવો પ્રયત્ન જીવન ૧૯૧૪ માં “હોમરુલ”ની ચળાણ વખતે દેશ અંશે દેખાઈલો. અને ફક્ત ૧૯૦૭ માં જ તેની રૂપરેખા કરે એવો ધસારો થયેલો. પરંતુ ૧૯૧૬માં આવેલા જીવનનો બદલાવ લાભ પુરતા પ્રમાણમાં ન લેવાવાથી ઓટના સમયમાં પ્રજાજીવનમાં નિરાશા, નિરૂત્સાહ અને સંશયપ્રભવતા દાખલ થયાં.

જીવનમાં આવ્યું છે કે “જીવન” અને “વાદ” એ બે તદ્દન જુદી ગાંધી વાદનાં વસ્તુઓ છે. પરંતુ “વાદ” તત્વો, હંમેશાં “જીવન”નું સ્થાન લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે “વાદ”ની સમીક્ષા આવશ્યક બને છે.

ગાંધીવાદ આધુનિક વિશ્વ પરિસ્થિતિનું પરિણામ અથવા તો તેના પ્રત્યે પ્રતિક્રિયા, સુચવે છે. નીદાન તેનાં બહિરંગનાં ધણાં સ્વરૂપો પશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી સીધેસીધાં ઉતરી આવેલાં જણાય છે. મુડીવાદનાં અનિષ્ટ પરિણામો પ્રત્યે કાર્લ માર્ક્સે સમાજ સત્તાવાદની જે તાત્વિક વિચાર સરણી રજૂ કરી તેનાથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં એક નવો જ યુગ સ્થાપન થયો એમ કહેવું જોઈએ. સૈકાઓથી સ્થાયી મનાતો સ્વાવેલો, મુડીવાદના ઉપર ચાલેલો, સમાજનો પાથો ડોલી ઉઠ્યો. વ્યક્તિએ સમાજને વર્ણોથી દૂરી કરી; માકસ પછી સમાજ વ્યક્તિને પાતાના નિયમનમાં લાવવાનો હક્ક જાહેર કરી તેનો અમલ કરવાની શરૂઆત કરી. ટોલરેન્સની નવી વિચાર સૃષ્ટિ એ નવીન સમાજ સત્તાવાદના ઉપર ચાલેલી હતી. ગાંધીવાદમાં પણ આપણને એ તરત્ત્વ રપટ જણાઈ આવે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સર્વગ્રાહી મુડીવાદની સામે એ પ્રતિક્રિયા છે. સાથે સાથે ભૌતિકશાસ્ત્રની શોધ-ખોજોનાં અનિષ્ટ પરિણામો સામે પણ તે એક પ્રતિક્રિયા છે. કેટલે સુધી એ પ્રતિક્રિયા કાળ થશે એ તો હજી જોવાનું છે; પરંતુ એ તરત્ત્વ ગાંધીવાદમાં “છે” એટલું તો “હીંદુ સ્વરાજ” અને “આરોગ્ય વિદ્યાનાં મુળ તરત્ત્વો” વાચનારને સ્પષ્ટ થયા વિના નહીં રહે. ગાંધીવાદમાં એક વધારાનું તરત્ત્વ જૂનકાલને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન પણ છે. જુદા અને જોડા ધર્મમાંથી “અદિસા” ના સિદ્ધાંતને ખીસીધર્મમાં

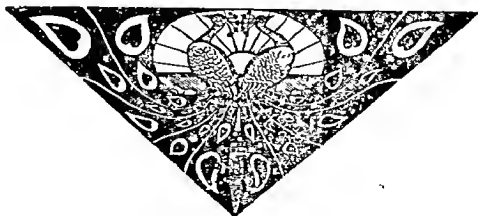
હવે, આપણે જોઈએ “ગાંધીવાદ” કહીએ છીએ તે શું છે? એ તપાસવાનું છે. આગળ

અપાયું છે તેટલુંજ પ્રાધાન્ય (ખરેકે તેનાથી પણ વિશેષ) ગાંધીવાદમાં અપાયું છે. નીતિના સિદ્ધાંતોનું અર્પણિત પાલન કરવાનો દૃઢ આગ્રહ એ ગાંધીવાદનું એક લક્ષણ છે. રાજયોગના પ્રાથમિક, આવરયક, અંગ શમ અને દમને તો આપણે ગાંધીવાદના પ્રાણ તરીકે ગણીએ તો પણ ખોટું નથી. શમ અને દમનાં તત્ત્વોમાંથી અહિંસા અને સત્યને ગાંધીવાદમાં અગ્રસ્થાન મળેલું છે. અને એ એ માલિક સિદ્ધાંતોમાંથી “અહંકાર” “હીંદુ-મુસલમાન એક્ય” “અસ્પૃશ્યતા નિવારણ” “બાદી અને રેંડીઆતું પુનઃપ્રતિષ્ઠાન,” “દારુ-નિષેધ,” વગેરે તો કેવળ સ્વાભાવિક ગૌણ અનુમાનોની અને તર્કસરણીની પરંપરાજ મણાવી જોઈએ.

ગાંધીવાદની વ્યવહારતા વીશે આપણે અહીં કેટલુંક વિવેચન કરીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. અહિંસાનો સિદ્ધાંત હોય. ખરું છે કે માનવ જાતિએ અસાર સુધી “હિંસાનો” “યુદ્ધનો” વગેરેનો આગ્રહ લઈને રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉકેલ સાવવાના જે

પ્રયત્નો કર્યા તેમાં તેને ફતેહ મળી નથી. પરંતુ અહિંસાનો વ્યવહાર અમલ આધુનિક પરિસ્થિતિમાં અપાધિતપણે કેટલે અંશે શક્ય છે એ પણ વિચારવાનું છે. એવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો તો હાવિજ આપી શકે, તો પણ “અહિંસાના સિદ્ધાંતનું અપાધિત (અપવાદ વિનાતું) પાલન વ્યક્તિના જીવનમાં પણ શક્ય નથી ” એટલું તો અહિંસાના આધુનિક પેગંબર પોતે પણ સ્વીકારી ચુક્યા છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં તો તેનો અમલ હજી પણ ઘણુંજ દૂર હોય એમ માનવાને કારણે મળે છે. દાખલા તરીકે, ધારો કે, સ્વતંત્ર થએલા હિંદના ઉપર અફઘાન લશ્કર ચડાઈ કરે—તે સમયે અહિંસાના સિદ્ધાંતનું પાલન કેટલે અંશે શક્ય તથા ધ્રુવ છે ? અલબત્ત, “અસારે હું” એ સિદ્ધાંતનું સંપૂર્ણ પાલન શક્ય નથી ધારતો પરંતુ આખીએ દુનીઆમાં એવો સમય આવશે. ”—વગેરે દલીલો અપાય છે. પરંતુ એ સિદ્ધાંત વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રના જીવનમાં આજે કેટલે અંશે વર્તનમાં મુકી શકાય તેમ છે એ જોતાં બહુ આશાજનક પરિસ્થિતિ દેખાતી નથી.

(આ નિબંધનો વિરોધ બાળ આવતા અંકે)

મારી નાંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

એક વાત ધણા વખતથી મારા મનમાં ઘોળાઈ રહી છે. આપણું વિવેચનનું સાહિત્ય નિષ્પ્રાણ, નિર્માલ્ય ને નિરતેજ છે એવા આરોપ ધણા તરફથી કરવામાં આવે છે. ૨૫. નવલરામ ને ૨૫. રમણભાઈ અને કેંક અંશે વિદ્યમાન વિજયરાય જેવા અપવાદો બાદ કરતાં ઉપરું ક્યન મોટે ભાગે સાચું છે એમાં સંશય નથી.

આ સ્થિતિ સુધારવાને કેંકે ઉપાયો અજમાવવામાં આવ્યા છે, અને એ ઉપાયો છેક વિક્ષ નીવડ્યા નથી. વિવેચનના અધિકારમરત સાહિત્યમાં પ્રકાશના ફેલક ફેલક કિરણો પડ્યા છે અને તેને લીધે લાંબા વ્યાપી રહેલું અંધારું વિશેષ દૃષ્ટિગોચર બન્યું છે. કોણે કાનામાંથી કેટલું 'તફાવત' છે, અમુક લખાણમાં નીતિની ભાવનાનું ખુન કેટલે અંશે થયું છે, એવી જુદી જુદી દૃષ્ટિથી લખાએલા લેખો પ્રતિભાસે કે આઠવાડીએ સામયિકોમાં આવે છે.

પરંતુ આ અનેઆવા ઉપાયો પુરતા નથી. ધણાં કાર્યાલયો ને મંડળોના મંત્રીઓ તથા સભાસદો વારંવાર ફરી રહ્યા છે તેનું વાક્ય

મારે પણ કહેવાનું છે; 'આપણે કેંક પણ કરવું જોઈએ.' કાર્યાલયો ને મંડળોના મંત્રીઓ તથા સભાસદો ઉપરું વાક્ય બોલવા શીવાય બીજું કેંક પણ કરતા નથી; શું કરવું જોઈએ તે સુચવતા નથી. પરંતુ હું શું કરવું જોઈએ તે પણ સુચવવાની યુક્તિ કરું છું.

યુનીવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં શુદ્ધતાતિનો અભ્યાસ દાખલ કરવાને જેમ આપણે દટિબદ્ધ થયા છીએ, તેમ પ્રાથમિક શાળાઓ 'હાઈક્રૂસે' ને 'કોલેજો'માં શુદ્ધતાતિ સાહિત્યનાં વિવેચનો શીખવાય, નમુના રૂપે કેટલાંક વિવેચનો પ્રગટ કરી તે પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે રવીકારાય, અને તે પરથી તેની રીતનાં અન્ય વિવેચનો શિખ્યા પાસે તેઆર કરાવાય એટલા માટે આપણે અવિચારીત પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

દાખલા તરીકે 'કોપી' લખતા છાત્રો માટે વિવેચકોં સામાન્ય રીતે જે વાક્યો વાપરે છે તે તેમની 'કોપી શુભ'માં રખાવવાં. 'આમાં મિસિક્તા નથી. નવલકથા કેવી હોવી જોઈએ તેનું એ લેખકને જ્ઞાન નથી. આવી વાર્તા વર્ષો પૂર્વે અને એક અંગ્રેજ માસિકમાં વાંચી હતી. આપણી નૈતિક ભાવનાઓ, આપણા આચાર-

વિચારો, આપણું પ્રાચીન ગૌરવ: એ કશાને લેખકને ખ્યાલ હોય એમ લાગતું નથી. પર પ્રકાશ ચમકતા આ કવિકલાધરની રસચન્દ્રિકા કવચિત્ કવચિત્ મ્હાન ને નિરતેજ યષ્ઠ જ્વલ્ય છે' હસાદિ આ અને આવાં વાક્યો લખતાં લખતાં યાજ્ઞકોના મનમાં એના સંસ્કાર દૃઢ રીતે પડશે અને મોટી ઉમરે એવાં વાક્યોના, અભારે થાય છે તેથી પશુ સરસ ઉપયોગ તેઓ કરી શકશે.

આ ઉપરાંત 'હાઇસ્ક્રોલો,' તથા 'કોલેન્'માં લખ્યતા વિદ્યાર્થીઓને, બુદ્ધા બુદ્ધા ગ્રંથોનું લિખ લિખ દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકન નમુના તરીકે કરી બતાવી એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુથી તે તે ગ્રંથોનું વિવેચન લખવાનું કહેવું. આથી અભારે જેમ કેટલાક એક પુસ્તકનું અવલોકન લાપાશસ્ત્રની દૃષ્ટિએજ કરે છે, કેટલાક તેમાં સમાવેલા નૈતિક કે રાજકીય સિદ્ધાંતો પરજ પોતાના વિવેચનનો આધાર રાખે છે, કેટલાક એનો લેખક કાણ છે, અને તેને ને પોતાને કેવા સંબંધ છે તેટલુંજ જુએ છે, અને કેટલાક એના પર પુરોગામી લેખકની કેટલી અસર થઈ છે તેજ દર્શાવવાનું યોગ્ય ધારે છે, તેવું યશે નહીં. પણ એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે એક પુસ્તકનું સમગ્ર અવલોકન કરતાં વિદ્યાર્થીઓને આવડશે.

નીચે મેં જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી કેટલાંક પુસ્તકોનું અવલોકન લખ્યું છે. એ રીતે લખાએલાં અવલોકનો વિદ્યાર્થીઓને દર્શાવી તે સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે પ્રત્યેક પુસ્તકનું અવલોકન તેમની પાસે લખાવવું.

નવું અંગ્રંગશિત: કર્તા રા. બ. ખ. મોદી
મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

કર્તા તરફથી ઉપલું પુસ્તક આમને અવલોકન નાથે મળ્યું છે. વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે અને

ખરેખરા અંતરથી, જેને તે શીખવાનું છે એવા વિદ્યાર્થીઓ એના પર ટીકા કર્યા વગર રહેવાના નથી એવી અમારી ખાત્રી છે. એટલે આમે માત્ર એકજ વસ્તુ તરફ એ વિદ્વાન ગણિતશાસ્ત્રીનું ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ.

જગતમાં એ પ્રકારની ભાવના પ્રવર્તી રહી છે-આસુરી ને દૈવી. એમાં દૈવી ભાવનાવાળા નીતિપરાયણ મનુષ્યોનો પહેલાં નહીં, મધ્યે નહીં તો છેક છેવટે પશુ, જમ થાય છે. અને આસુરી સંપત્તિનું બળ, હાલે પ્રથમ દુર્જય બાસે, પરંતુ અંતે તો દૈવી સંપત્તિના સામર્થ્ય આગળ તે હતાશ થઈ જાય છે અને તેની ક્ષમા માગી, પશ્ચાત્તાપ કરી કરીને આખરે મૃત્યુ પામે છે. જેણે આપણાં નાટકો જોયાં હશે તેને આ વસ્તુ તરત સમજાશે. આ સંસારનું સમર્થન કરે એવા ગ્રંથો રચવા એ પ્રત્યેક સાહિત્યકર્તાનું કર્તવ્ય છે. આ સત્ય જેમાંથી નીકળતું ન હોય એવા સર્વ ગ્રંથો બર્થ છે. અને એનાથી વિપરીત રીતે અનીતિ, દુષ્ટતા કે નીચતાનો વિજય થતો જેમાં દર્શાવ્યો હોય, અથવા જેના વચનથી પાપ કે પાપી તરફ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય તેવા ગ્રંથો સાહિત્યના કલંકરૂપ છે.

અમને કહેતાં અત્યંત દીક્ષગીરી થાય છે કે પ્રસ્તુત અંગ્રંગશિતનો ગ્રંથ વાંચતાં વાચકના મનમાં પોતાની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવાની મહેચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી; એટલુંજ નહીં, પરંતુ એમાં અનીતિ ને હુમ્મ્યાઈનો ચોખ્ખો વિજય વર્ણવ્યો છે. એમાં જ નામનો એક દુષ્ટ પુરુષ છે તે જ નામના ગરીબ સ્વભાવના મનુષ્યને વારંવાર છેતરે છે, ફસાવે છે, હરાવે છે ને તેની પાસેથી પૈસા છુટી લે છે; અને છતાં અંતે, પાછળ પરિશિષ્ટમાં લેખકના પોતાના અભિપ્રાય સમા જવાએ જોતાં જણાય

છે કે, એ હંમેશાં વિજયીજ નીવડે છે. દાખલા તરીકે:—

“અને વ એ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે જ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે જ એ દોડવા માંડ્યું. અર્ધે રસ્તે જ એ જ ને ધકકો મારી પારી નાખ્યો. જ ને ઉભા થતાં પાંચ મીનીટ થઈ ને પગ અચકાઈ જવાથી એની ગતિ અર્ધાં થઈ ગઈ. જતાં એણે દોડતું પાછું તરતજ શરૂ કર્યું. તો એ શરતમાં પહેલો કેટલો મીનીટ વહેલો આવશે ?”

આ વાંચતાં અમને થયું કે પ્રમાણિકતા-વીહાણા જ ને જરૂર પથરે શિક્ષા કરી, હશે; અર્ધે રસ્તે એકાએક કોલેરાનો ભોગ થઈ એ મૃત્યુ પામ્યો હશે અને શરત આપમે જ છતી ગયો હશે. પરંતુ એ તો હજી આથીએ વધારે નફાકારક ને હુઆઇથી પ્રક્રિયા કરવા જીવતા રહ્યો ! જવાબ જોતાં જણાયું કે શરત જ જ હતી હતો.

નાટકના કુદૃષ્ટ પાત્રની પેઠે પાછળથી પણ એ સુધરતો નથી. પરંતુ એમાં એનો વાંક નથી. વાંક અંચકતાનો છે. એના પરકોષ્ટ પણ પ્રકારતું દુઃખ પડતું નથી એટલે એ ક્યાં સુધરે ?

છેક છેલ્લા પ્રકરણ— “પરચુરણ: ૫૦ મા મનોપાત્ર” માં પણ લખ્યું છે:

અને વ એ પાણી વડે ટાંકી ભરવા માંડી. જ કલાકનાં પાંચ ગેલન ને વ કલાકના સાત સાત ગેલન પાણી ભરી શકે છે. જ ની ટાંકીમાં ૭૦ ગેલન ને જ ની ટાંકીમાં ૮૫ ગેલન પાણી માય છે. પણ જ ની ટાંકી કાણી હોવાથી તેમાંથી દર કલાકે જોડે ગેલન પાણી ટપકા નામ છે. એમાંથી કોણ પહેલી ટાંકી ભરી રહેશે ને ખાત્ર કરતાં કેટલો વહેલો ભરી રહેશે ?

જવાબ જોતાં માલમ પડે છે કે જીત જ ની જ થાય છે ! જ ની ટાંકીમાં કાણું જ એજ પાડ્યું હોતું જોઈએ. એક વખત હું ‘કોલેરા’ માં હતો ત્યારે, બધાનીજ ‘સાઇકોસી’ ના ‘ટાપર્સ’ માં કોષ ‘પંકચર’ પારી ગયેલું. મને લાગે છે કે તે ‘પંકચર’ પાડનાર આ જ જ હોવો જોઈએ. અને તે વેળા પણ એનોજ વિજય થયો હતો. અન્યે વ્યક્તિને ગાળ દેતા, હાથ વડે સાધકલ ધસડતા, યાત્રાને લોચ થએલા વિદ્યાર્થીઓને પગ ધસડતા થેર જતા જોઈને જ ને કેટલો આનંદ થયો હશે !

પાપ અને પાપીનાં પરાક્રમોનો વિજય આલેખતું આ પુસ્તક કુમળી વયના વિદ્યાર્થીઓના મગજ ‘પર કેવા સંસ્કાર પાડશે ? હુઆઇ ને શક્તા તરફ નાનપણથી તેમને પક્ષપાત થાય ને આગળ જતાં જ કરતાં પણ વધારે ગ્રોટા શક તેઓ થાય તો તેમાં વાંક આ પુસ્તકનોજ ગણાશે. આ ઉપરાંત એમાં વીસ વીસ ટકા વ્યાજ ખાનારાઓની સમૃદ્ધિનાં વર્ણન પણ છે. આવાં આવાં પુસ્તકો શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે શીખવાય, પછી જમત બગાડતું નામ છે એવી ફરીઆદ કરવાનો અર્થ શો ? નાનપણથીજ છોકરાંઓને તમે હુઆઇ કરતાં શીખવો, વીસ વીસ ટકા વ્યાજ ખાવાની મહેચ્છા તેમના મગજમાં રોપો પછી પરિણામ ખીજું શું આવે !

આવાં પુસ્તકોથી સમાજમાં પેસતો સડો અટકાવવાનો એકજ ઉપાય છે. તેની પ્રત્યેક નકલ બાળીનાખવી જોઈએ, ને તેની રાખ થાય તે પણ ફરીઆમાં (નદીમાં નહીં; કારણ કે નદીનું પાણી પીવામાં આવે છે) નાખી ફેંકી જોઈએ. કોષ શંકા કરે કે પછી ગણિત શી રીતે શીખવતું તો તેને એટલુંજ કહેવું પાસ છે કે “વેડ વાંચ” અથવા “ગણિત ન શીખવું”

તો શુ નુકશાન થઇ ગયું ? ” છતાં અભ્યાસ ક્રમમાં ગણિત રાખવું જ હોય તો અનીતિને બદલે નીતિ તરફ પક્ષપાત થાય એવા દાખલા એમાં આપના દાખલા તરીકે ઉપલા ‘અક’ ગણિત ‘માથી ઉતારેના દાખલાઓજ નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી આપી શકાય

અ ને વ અ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે જ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે વ એ દોડના માંડ્યું’ અર્થે રસ્તે જ એ વ ને ધકકા મારી પાડી નાખ્યો. પરંતુ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ વ ને બહુ વાગ્યું નહોતું પાંચ મીનીટ જમીન પર એ પડી ગયો આથી એને આરામ મળ્યો ને એની ગતિ પહેલા કરતા બમણી થઇ ગઇ ધકકા મારવાથી ઝનો દાય અચકાઇ ગયો ને દાય તરફ જોવા જતા એ રસ્તામાં ઝાડ જોડે જોરમાં અથડાયો (હુઆઇનો બદલો ઇશ્વર હમેશા આપે છે એ તરફ નિશ્ચયીત્વ ધ્યાન એથીએ છીએ) આથી એની ગતિ અર્ધી ઓછી થઇ ગઇ તો એ શરતમાં કોણ છતે ને તે ખીજા કરતા કેટલો વહેલો આનશે ?

એક મારવાડીએ એક સદૃશરથને ૨૦ ટકાના વ્યાજે રૂ ૫૦૦૦ પાંચ વર્ષ માટે ધીર્ધા (નોંધ રૂપિયા વ્યાજે લેવા આપવા એ બંને વસ્તુ ખગબ છે) પરંતુ મારવાડીની કુટ્ટ ઇચ્છા જોઇ ઇશ્વર પ્રાપ્તમાન થયા ને તેથી મારવાડી ના ધર્મમાં આગ લાગી, જેમાં એ પોતે તથા પૈસા ધીર્ધાના દસ્તાવેજો બળી ગયા એમ જો ન થયું હોત તો પાંચ વર્ષ ગહીને પેલા સદૃશરથ પામે મારવાડીનું ટ્રેટુ લરેપ્ત નીકળતે ?

જ ને ય એ પાણી વડે ટાકી ભગવા માડી જ કલાકના પાંચ ગેલન ને ય કલાકના સાત ગેલન પાણી ભરી શકે છે જ ની ટાકીમાં ૭૦ ગેલન ને ય ની ટાકીમાં ૮૫ ગેલન પાણી માય

છે જ એ વ ની ટાકીમાં ૧૦૦ પાંચ આથી વ,ની ટાકીમાંથી કલાકના ૧૦૦ ગેલન પાણી વહી જના માંડ્યું’ જ ની આ અન્યાય વર્તણૂક જોઇને ઇશ્વરે એને શિક્ષા ક’વા ક ને મોઢલ્યો ક એ આવીને જ ને એની ટાકીમાં નાખી દીધો ને સાજા મુગળાઇને એ મૃત્યુ પામ્યો. જ એ જ ને વ ની ટાકીમાં કાણુ ન પાડ્યું હોત અને ક એને શિક્ષા કરત નહોતો તો જ ને વ એ એ પ્રેમાંથી કોણુ પરેશો ટાકી ભરી ગહેતે અને ખીજા કરતા કેટલો વહેલો ભરી રહેતે ?

અને ઇશ્વરીએ છીએ કે રા બ ખ મોદી પોતાના ‘અકગણિત’ ની એકેએક નકલ બાળી નાખે ! અને એમને ‘અકગણિત’ પ્રગટ કરવું જ હોય તો જ ને એઓ ઉપર અમે દર્શાવ્યા છે તે રીતના દાખલાઓનાજ ‘અકગણિત’ પ્રસિદ્ધ કરે

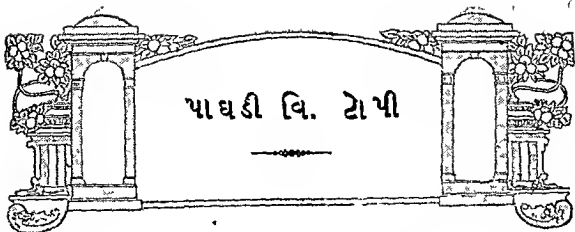
સ્ત્રીસ્નાત અથવા કતાં પ્રો વાડીઆ, અનુનાદક સૌ સરોજિની મહેતા

આ પુસ્તકમાં વિદ્વાન પ્રો વાડીઆએ ઇંગ્લેન્ડમાં આની રહેલી આધુનિક સ્ત્રીસ્નાત અની અગવગતો ઇતિહાસ એમના પોતાના અનિપ્રાય સાથે, આપે છે પરંતુ સા મુડીદાર અને મીલમજુરો વચ્ચે ઝગડો ચાલી રહ્યો છે તેનું શું વસન્ત રજતમહોત્સવ સ્મારન પ્રથમ

આ પુસ્તક આપણા નિર્બંધ ને નાનકડા મનુષ્યોના દેશમાં પહેલવાન ગામો મોભે છે તેમ, નાનકડા, નાનકડા ને જટ પુઠામાંથી છુટા થઇ જાય એના પુસ્તકોથી ભરેલી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં એના કદ ને દીપ્તિ રચ્યું છે

એમાં શુભરાતના જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના લેખો છે પણ સગભગ દરેક નેખમાં, દરેક પાને—અરે ! લીંગીએ લીંગીએ અપહરણ તરવરી રચ્યું છે આજ ભાગ્યે જ આન દશ કરે નો ટોટો’ આપે છે તે અમે અન્ય સ્થળે જોયા

[વધુ માર જુઓ પૃષ્ઠ ૬૩]

લેખક:

અ. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

[નોંધ : (૧) આ લેખને પરિણામે પાઘડી બાંધનારા કે વેચનારાઓને તુકશાન થાય તો તેને માટે લેખકને શિરે જવાબદારી નથી.

(૨) વળી, કચેરીઓમાં, શાળાઓમાં, સભાઓમાં લોકો ટોપી પહેરીને જતા થાય તો તેને માટે પણ લેખકને શિરે જવાબદારી નથી.]

હાલના જમાનાની ખાસીઅત છે કે પાઘડી કરતાં ટોપીને વધારે પસંદ કરવી. સભાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય, શાળા મહા-શાળાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય, નાટક શાળાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય; આમ સર્વત્ર ટોપીનો રિજ્ય વાવટો ફરકી રહ્યો છે. મને તો શંકા થાય છે કે સો વર્ષ પછી જમાનો એવો આવશે કે હાલ જેમ જુના જમાનાનાં ધરેણાઓમાંનાં કેટલાકનાં નામ સમજી શકાતાં નથી કે જુના જમાનાના આયુષોમાંનાં કેટલાંકનાં નામ માત્ર શબ્દોચ્ચાર રૂપે રહ્યા છે ને અર્થનો કેં પણ અવશેષ ટકી શક્યો નથી, તેમ પાઘડીને વીશે પણ થશે.

ગરીબ ખીચારી પાઘડી ! શોખીન પહેરવેશ-માંથી તારો દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ બહિષ્કાર થતો જાય છે તેથી મને તારી દયા આવે છે. કારણ હું એટલું તો માનું છું કે તારું અસ્તિત્વ નિરર્થક તો નથીજ.

અગાઉ એમ મનાતું કે પાઘડીનું દર્શન એટલે પ્રતિષ્ઠિતાનું દર્શન, પાઘડીવાળો એટલે મોજા-વાળો, પાઘડીવાળો એટલે ઠરેલ, પાઘડીવાળો એટલે માનભરતપાવાળો ને વિશ્વાસને પાત્ર. એટલુંજ નહીં પણ 'મુછાળો' ને 'પાઘડીવાળો' એ બે સજામગ પર્યાય શબ્દો ગણાતા. પરંતુ હવે જ્યાં મુછોજ જવા બેડી છે, ત્યાં પાઘડી ટકે ? મુછ તો શરીરનો ભાગ 'હું' પોતે '—માનું' કેંક; તે જો ખુશીથી રદ ખાતલ કરવામાં આવે તો માત્ર બાહ્ય ઉપાધિના તે શા હીસાજ ? પાઘડી તો મને તેટલી પણ માત્ર બાહ્ય ઉપાધિ છે.

ખરેખર એ ઉપાધિજ છે ! કેટલાકને તો એ એક માત્ર લપ લાગે છે. એટલું તો ખરુંજ કેની કે પાઘડી એટલે ટોપીના કરતાં કેંક વધારે વજનદાર વસ્તુ. શા માટે માથાને વધુ બોળે આવવો ? જુના જમાનામાં પુખ્તતા ને પ્રતિષ્ઠિતાની સચક તરીકે પાઘડીનો બાર લોકો ખીચારા

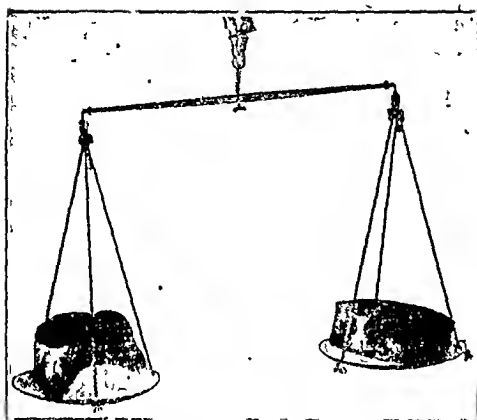
વેડી લેતા હતા. પરંતુ આ સગવડપૂર્ણતા ને સ્વતંત્રતાના જમાનામાં એ કે નીમે નહીં. શિક્ષક એમ વિચાર કરે કે હું શીખવું છું, ક્યાં પાઠ્ય શીખવે છે? શોખીન એમ વિચાર કરે કે હું નાટક સીનેમા જોવા જઈ છું, ક્યાં પાઠ્યી તેમ કરે છે? ભાષણકર્તા સભામાં જતાં એમ વિચાર કરે કે હું ખોલીશ ક્યાં પાઠ્યી ખોલવાની છે? વેપારી વિચાર કરે કે હું વેપાર ખેડીશ, ક્યાં પાઠ્યી વેપાર ખેડવાની છે? તો આ વિચાર વલણોને કે ખોટાં તો નજ કહી શકાય. કમનસીબે એ ચેપી વલણ છે. ચેપ જેમ માણસનો માણસોને લાગે છે, તેમ વિચારનો વિચારને, વલણનો વલણને પણ લાગે છે. દુષિત વલણો ખીખ વલણોને ચેપ લગાડતાં ગય છે. એમ પણ કહી શકાય કે હું કામ કરવાનો છું, ક્યાં મારા કપડાં? હું શીખવવાનો છું, ક્યાં મારા કોટ? હું ભાષણ કરનાર છું, ક્યાં મારા કોટ કે હાફકોટ? વરગળ પણ કહી શકે કે હું પરણવા જવાનો છું, ક્યાં મારાં વજ્ર? ક્યાંદિ ક્યાંદિ. તે ગમે તેમ હો, એક વલણ ખીખ ગમે તેટલાં વલણોને ચેપ લગાડે, પરંતુ પાઠ્યી એક જતની લપ છે, એટલું તો સ્વીકાર્યા વિના છુટકોજ નથી; ને તેની વિરુદ્ધ ટોપી મોટી સગવડની વસ્તુ છે.

એટલુંજ નહીં, પણ ટોપીમાં ખીખ ઘણા ગુણો છે. ટોપી એટલે સમાનતાનો વિજયધ્વજ. આ જમાનો સ્વતંત્રતા ને સમાનતાનો છે જોણે અગણે, મને કમને પણ પાઠ્યીવાળાઓને સમાજ ને અમરશાન આપવું પડે છે. કોઈ સલા હોય ને ત્યાં પાઠ્યીવાળા ને ટોપીવાળાઓ જાય તો ખીજી રીતની લાયકાત સરખી હોય તો ટોપીવાળાનું સ્થાન પાઠ્ય આપે છે ને પાઠ્યીવાળાનું આગળ. આ મતભેદ શા માટે જોઈએ? સમાનતાનો હીમાયતી આપણો આધુનિક યુગ, એ અસમાનતાને ચાહતો નથી. તો પણ પાઠ્યી

જેમ ઓછી તેમ સામાન્ય વર્ગને બળતરા ઓછી. વળી ખીજી બાબત પાઠ્યીમાં પુરાણાપણું છે; ટોપીમાં જમાનાપણું છે. શું સમજ્યા? પાઠ્યી પંદરનારને માટે જેમ પ્રતિષ્ઠા સચિત થાય છે, તેણે પુરાણાપણું પણ સુચવાય છે. મોટે ભાગે પાઠ્યીવાળાઓ એટલે જુની બાબતોને ચાહનારાઓ, સંરક્ષકવૃત્તિવાળા. રે! એટલુંજ નહીં પણ જરૂર બેઠાંવાળા, સજ્જત ને મક્કમ ભાવનાઓવાળા માણસો એવું જોણે યુવાનોમાં ખાસ મનુષ્ય પ્રચલિત થઈ ગયું છે. પછી વસ્તુતઃ તે ખરું હોય કે નહીં તે જુદી વાત છે. આની વિરુદ્ધ ટોપીવાળા એટલે પ્રગતિશીલ, રે! ઉચ્છેદક, ખીજું કે નહીં તો નમદાશંકર જેને 'રક્ષક છેદક' કહે છે એવા તો ખરાજ, અર્થાત ટોપીવાળા એટલે જમાનાવાળા; ટોપીવાળા એટલે ઉત્સાહવાળા, ટોપીવાળા એટલે દેશદાઝ જણનારા, ટોપીવાળા એટલે મુશારાવાળા, ટોપીવાળા એટલે શાશ્વત જીવાનીવાળા.

અને શાશ્વત જીવાની કેને નથી ગમતી? યથાતિની વાત જગતના ધણા ગદન સલના કથન રૂપે ગણી શકાય તેમ છે. જીવાનીમાં કેટલા બધા લાભ છે! જીવાની હોય તો કામધંધો થાય, જીવાની હોય તો, કદાચ કામધંધો ન થાય તો પણ કામધંધાને માટે લાયકાત ધરાવતો તો આપણે ગણાઈએજ. લોકો કે ધોળા વાળને અમથા કાળા નહીં કરતા હોય. જીવાની હોય તો જે કે મોજશોખ ભોગવવી હોય તે ભોગવાય; એટલુંજ નહીં પણ આડે રસ્તે તે ભોગવાય તોયે તેનો બચાવ થઈ શકે કે હોય જીવાની તો નાદાની છે. જીવાનીના ચિન્નરૂપે આજકાલ પાઠ્યીનો બદિષ્કાર ને મુછનો બદિષ્કાર અને બાબત સ્પર્ધા કરી રહી છે. લાંબે સમયે ચરતમાં કંઈ વધારે ફાવશે તે હાલ સમજી શકાતું નથી. જીવાનીના લાભ વૃદ્ધોને પણ લેવા હોય તો પાઠ્યીનું વર્જન

એટલું તો ખરૂં કે પાપડી એટલે ટોપીના કરતાં કેં વધારે વજનદાર વસ્તુ

કરવું ને સુઝને પણ રજ આપતી; પછી બીનું કે નહીં તો દશ પંદર વર્ષ તો તેઓ નાના ગણાશે જ.

આ પ્રમાણે, પાપડીની વિરુદ્ધ ટોપીના નીચે મુજબ સ્પષ્ટ લાભ છે:—

- (૧) ટોપી સ્વતંત્રા ને મમાનતાની પોષક છે. જુઓ કે સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓ અત્યારે ટોપી-વાળોઓની છે.
- (૨) ટોપી પ્રગતિ સુચવે છે. પ્રગતિશીલ ને સુધારક બધાને થવું ગમે છે.
- (૩) ટોપી જીવાની સુચવે છે. તેના પેટાલાભ ધણા છે. તેમ થએ ગમે તે પ્રકારનું જીવન મજાથી ગાળી શકાય છે. વળી જીવો થાય તો ક્ષમાને પાત્ર ગણાય છે. સર-

કારી કે ખાનગી નોકરી કરનારને જે લાભ વાળ કાળા કરવાથી મળે છે તે તેને ટોપીથી મળી શકે છે. ઉપરાંત, મિત્રના પણ કેળવવી હોય તો ટોપીથી કેળવી શકાય છે; કારણ મિત્રો પણ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ, કદાચ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને કરવી હોય તો જીવાનીમાં વધારે સહેલાઈથી કરાય છે; ને આ શું નાનો સુનો લાભ છે ? વળી, ટોપી જીવાની સુચવે છે તેથી તે તેના પહેરનાર-ને મરજમાં આવે તેમ બોલવા લખવાની છુટ આપે છે. અને આવી છુટ કેને પસંદ નથી પડતી ? સારાંચ, જીવાનીના લાભ તે ટોપીના લાભ,

(૪) ટોપી સાથે જે કેં કરવું હોય તે સરળ-
તાથી કરી શકાય છે. દોડવું હોય તો
ટોપી ફાવે, પાધડી નહીં. કદાચ મારા
મારી યાય તો ટોપી ફાવે પાધડી નહીં.
રે ! મારામારી થતી જોવી માત્ર હોય
તો તે પણ ટોપી સાથે ફાવે છે, પાધડી
સાથે નહીં. પાધડીવાળાઓ જુઓ તો તે
નિન્દા ગણાય.

(૫) ટોપી સાથે આપણે ગમે તે સ્થળે સમાધ
શકાએ છીએ. સલા મીકાર હોય, કે
કાષ્ટ સ્થળે મીજલસ કે જલસો હોય ને
હઠ ખરાખર જામી હોય, મહામુશીબતે
બધા ગોઠવાયા હોય, એવી તકે જે કાષ્ટ
પાધડીવાળો ત્યાં આવે તો તેને નાખવો
ક્યાં એમ મોટી મુશ્કેલી યાય છે; એ
મુશ્કેલીનો ખ્યાલ સમાજો વખતે લોકોને
બેસાડવાનું કામ જેમને શિરે હોય છે
અથવા તો ઘેર લગત કે જલસો હોય ને
મોટા મોટાઓને છુટથી નોંતર્યા હોય ને
તેઓ સાહેબો નીરતિ મોડા આવે તે
વખતે તેમને યોગ્ય સ્થળે બેસાડવાનું કામ
જે ધરધણીને કરવું પડે તેને સચોટ હોય
છે. ખરેખર ! જે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેઓ
પોતાના વિચારો જાહેરમાં મુકે તો ‘આને
નાખવો ક્યાં ?’ એજ મુશ્કેલીનો વિચાર
તેમનો આગળ પડતો માલમ પડશે.
એટલુંજ નહીં, પણ એવી તકે હઠમાં
જેઓ આગળ ખીરાજમાન હોય છે ને
તેથી Danger Zone માં મતલબ
ભયના વર્તુલમાં હોય છે, તેમનાં હૃદય
પાધડીવાળા નવા આવનારનું દર્શન થતાં
કેવાં ધડકે છે તે તેમના સમાગમમાં
આવનારા સારી રીતે જાણે છે. પરંતુ
જે તે સમયે ટોપીવાળો કાષ્ટ આવે તો

તેનો ગમે ત્યાં સમાવેશ થઈ શકે છે.
એટલુંજ નહીં, તે આવનાર ગૃહસ્થતી
દષ્ટિએ પણ ટોપીમાં લાલ છે, પાધડીમાં
નહીં. ટોપી પહેરી હોય તો છેલ્લી હારમાં
પણ તેને ઉભાં રહેતાં સંકોચ નહીં
આવે, પણ પાધડી સાથે તો તેને તે જરા
સાલશે.

(૬) મુસાફરી કરતા હોયએ તો ટોપી વાસણુ-
ની ગરજ કેટલેક અંશે સારી શકે છે,
પાધડી તેમ નહીં કરી શકે. થોડું કાચું
કારું મુકવા માટે ખીલું કે સાધન ન
હોય તો ટોપી આવી શકે છે,
પાધડી નકામી પડે છે.

(૭) જગત માત્રને ટોપીવાળો ગમે છે,
પાધડીવાળો નહીં. કુટુંબમાં જુઓ પિતા
પુત્રને જોરવમાં પોતાથી ઉતરતો જોવા
આહે છે, ને તે ટોપીવાળો હોય તોજ
બને. માતા પુત્રને બાળક તરીકેજ જુઓ
છે ને જોવા આહે છે, ને તે પણ તે
ટોપીવાળો હોય તોજ ફાવે છે. પદની
પતિને યુવાવરયાનાં લાવે જોય છે ને તે
તે ટોપીવાળો હોય તોજ તેને ફાવે છે.
ભગિની બ્રાતાને સમાનતાથી, મિત્ર તરીકે
જુઓ છે, ને તે પણ તે પાધડીવાળો
એટલે મોઝાવાળો કે ભારવાળો હોય
તો નજ ફાવે, તેણે સમાન બનવું જોઈએ,
ને સમાનતા ટોપીથીજ આવે છે. જેમ
કુટુંબમાં તેમ સમાજમાં પણ ટોપીવાળો
ઓનેજ લોકો આહે છે. કોઈને કોઈની
કે મદદ માગવી હોય તો ટોપીવાળો
પાસે એકદમ મંગાય છે, પાધડીવાળો
પાસે તે માગતાં સંકોચ આવે છે. ભારા-
વાળો ભારો લઈને જતી હોય ને યાક

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૫]

એ રૂપે શી આ

મુળ લેખક :

પ્રો. મીચેલ ફેશલ

અનુવાદક :

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

[—એરુપેશીઆ વીશે માહિતી મેળવવાની શુભરાતમા હમ્મા પ્રગટી છે. એ હમ્મા સંતોષવા શીકાઓ સુનીવરણીદીના થોડેસર મીચેલ ફેશલનાં ઐતિહાસિક સંશોધનના સારરૂપ આ નિબંધ અમે પ્રગટ કરીએ છીએ.]

હાસનાં યુદ્ધવૈભવ ને કલા વિકાસની પ્રકાશાએ પહેાંચ્યાં તે સમય ગ્રીસના ઇતિહાસમાં પેરીકલીસના સુવર્ણયુગને નામે ઓળખાય છે. ગ્રીસના આ સર્વોત્તમ શૈલ્ય-નીતિજે, ઉચ્ચ આદર્શોથી પ્રેરાઇને, એથેન્સને આખા હેલાસભરમાં ઉન્નત અને ઉચ્ચ પ્રકારની અસર ફેલાવે એવા મહારાજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યાં. પોતાના વતનના સર્વ મહા પુરુષોને એણે પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને લલિત કલાઓ પામે પણ, એથેન્સનું દારી કૃત્ય કરાવીતેની સત્તા ને ગૌરવ વધાર્યાં. દુનીઆ-એ કદી ન દોડેલા એવા યુધ્ધવૈભવ ને કલા-વિકાસના યુગને સિદ્ધ કરવાના ત્યાં બધાં સાધનો તેચાર હતાં. તામેદાર મિત્ર રાજ્યોની અંડણીથી ભેગો રચેલો અખુર ધનભંડાર પેરીકલીસના ઉપયોગ વાસ્તે પડ્યો હતો. ગ્રીક પ્રજાના ઉચ્ચ-

તમ આદર્શોને મૂર્તિમંત કરે એવાં સાર્વજનિક મકાનો બાંધવાને લેઇતી સામગ્રી પેન્ટેલીકોનની પાયાણુખાણોથી પુરી પડે એમ હતું. મુસદ્દી-ઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, કલાકારો, નાટ્યકારો, ઇતિ-હાસકારો ઉચ્ચ જીવનની પ્રત્યેક શાખામાં નિષ્ણાત એવા મનુષ્યો, તે સમયે એથેન્સમાં હતા. એ સામા પેરીકલીસનો મિત્ર ને સલાહકાર શીકીઆસ, 'શૈલ્યનીતિમાં જેમ પેરીકલીસ તેમ કલાના વિષયમાં જે અધિષ્ઠાતા હતો' તે મોખરે હતા.

જે નગરે થોડા સમય પૂર્વેજ એરકલીસ શુભાંબ્યો હતો, જે નગરને થોડા સમયમાંજ એનોફેન, પ્લેટો ને એરીસ્ટોટલ શોભાવવાના હતા અને જે નગરે પોતાના ગૌરવશાલી મૃતાત્માઓ-નાં સંભારણુંકે અર્થે તેમનાં પુતળાંઓ ઉઠાં કર્યાં હતાં, તે એકજ શહેરમાં મોડીકલીસ અને

પુરીપાછડીસ, હીરોડાટસ અને યુસીડાઇસ, મેટન અને હીપોક્રેટીસ, એરીસ્ટોફેનીસ અને શ્રીડીઆસ, મોક્રેટીસ અને એનેક્ઝાગોરાસ, એપોલોડોરસ અને ન્યુક્સીસ, પોલીબોટસ, પેરેશીઅસ: આ સર્વ પેરીક્લીસના સાથી તરીકે ભેગા મળતા એનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ યુગ કદ્યો બન્ય હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.”

“આવા સ્વામીઓના શિષ્યો ગ્રીસના સ્વામી થયા એમાં કંઈ પણ આશ્ચર્યકારક નથી. યુસીડાઇસ કહે છે કે એથેન્સ તે સમયે ગ્રીસની જેમ અન્ય જરૂરીઆતો પુરી પાડતું તેમ તેને યુરુપે પણ વીરાજતું. સોફીક્લીસના નાટ્યજીવનમાંથી જાણી શકીએ છીએ કે ગ્રીસના પાર્થિનનમાં અથવા ન્યાં પેરીક્લીસ તેમની સાથે દેવી વાણીમાં વાત કરતા લાંબામાર્ગ-જન્ય છે; યુરોપ અને એશીઆના મહાવિમહનું વર્ણન કરતા હેરોડોટસને તે સુણે છે; ક્ઝાસનો હીપોક્રેટીસ અને એથેન્સનો મેટન, જેમાંના એકે વેદકવિદાનો અને અન્યએ ખજાળાશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો તેમને તે સાંભળે છે; પદાર્થ કરતાં પરમેશ્વર-સંબંધીની ભાવના વિભિન્ન છે એ સિદ્ધાંત પ્રગટ કરનાર એનેક્ઝાગોરાસને અને નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો રચાવનાર સોક્રેટીસને સુણે છે. કલા, ઇતિહાસ, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. જે કલાનો એથેન્સ સૌથી વધારે સત્કાર કરે છે તે કલાઓમાં સર્વોત્તમ એવી શિલ્પ કલા છે; કવિતામાં એ નાટ્યનું સ્વરૂપ સ્વીકારે છે. કવિની પ્રતિભાના આવિષ્કાર માટે નાટક એ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે; કારણ કે, જેમ શિલ્પકલામાં બીજી સર્વ કલાઓની સહાય લેવી પડે છે, તેમ નાટકમાં કાવ્યનાં સર્વ સ્વરૂપો સમાઈ જાય છે. આ પુણ્ય સમયે એથેન્સની સત્તા તેમજ એ શહેરને દોરનારા અને સંકારનાગ

પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની પ્રતિભા બંને ગૌરવવર્ધક બને છે.”

દુકામાં, એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર એથેન્સ-નું, એના મહાજલાલીના સમયનું દોરણું ચિત્ર આ પ્રમાણેનું છે. એ યુગમાં એ શહેર મેળવેલું સામાન્ય અને ગૌરવ માત્ર એકજ મનુષ્ય પેરીક્લીસની અપૂર્વ રચનાત્મક બુદ્ધિને આભારી છે. અને પેરીક્લીસની બુદ્ધિની મદત્તાને ધડનાર બક્ષો ક્યાં હતાં તે જોવાને આપણે એનું અંગનું જીવન તપાસીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે એનું મુખ્ય પ્રેરણાસ્થાન એક સ્ત્રી હતી: એ સમયની સ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રતિભાવાળી અને સુશિક્ષિત એવી માટેસની એરપેશીઆ.

પ્રાચીન કાળની અસાધારણ સ્ત્રીઓમાં એરપેશીઆનું સ્થાન અમગણ્ય છે. એ સ્ત્રીજાતિમાં અમગણ્ય પદ પામી છે તેનું કારણ એ છે કે પેરીક્લીસયુગના મહાપુરુષોના તેજસ્વી સમૂહમાં એક એજ સ્ત્રીનું નામ પ્રકાશે છે, અને એ મહાપુરુષોમાં પણ જે નેતાઓ હતા તે પોતાને શિક્ષણ અને પ્રેરણા એના તરફથી મળ્યાં હતાં એમ સ્વીકારે છે. એથેન્સના જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ લગ્નવનાર અને જેના વીશે આપણે ધણું જાણીએ છીએ એવી એ એકજ સ્ત્રી છે, અને મીકની સ્ત્રીઓમાં અદ્વિતીય એવું સ્થાન એણે મેળવ્યું છે.

એકસીઓક્સ નામના કોઈ પુરુષની એ પુત્રી હતી, અને એશીઆ માહોનારના સૌથી રસિક અને વિલાસપ્રિય શહેર, મીલેટસમાં જન્મી તથા ઉછરી હતી. એના બાલ્યકાળની કથા અધિકારમાં છુપાએલી છે, પરંતુ આપણને એમ માલમ પડે છે કે વક્તવ્યકલા, સંગીત, અને બીજી લલિત કલાઓનું તેને સાઠું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમજ સ્ત્રીઓને ઉચિત એવી સર્વ કલામાં તે પારંગત થઈ હતી.

મીસ્ટરસનીજ પ્રખ્યાત ચારજેલીઆ, જેણે 'પર્સીઅન વૉર' વખતે મહારાજાની મદદમાં પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને અંતે જે થેસલીના એક ગામને પરણી હતી, તે એની શિક્ષિકા હતી એમ કહેવાય છે. એરપેશીઆને એથેન્સનું આકર્ષણ કેમ થયું તે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ એક કારણ સંભવિત લાગે છે. અનેક ઝગોરાસે તત્ત્વજ્ઞાનના તથા પ્રાટેગોરાસ તથા બીજાઓએ વકતૃત્વ કલાના શિક્ષક તરીકે એથેન્સમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી; તે જોધને એરપેશીઆએ પણ વકતૃત્વ કલાની તેજસ્વી ને યુવાન શિક્ષિકા તરીકે એથેન્સમાં નિવાસ કર્યો હતો. અહીં એરપેશીઆ એ એથેન્સના સર્વ વિદ્વાન ને સુશિક્ષિત પુરુષોને ભેગા કર્યા. વિકાર ને વૈભવને પોષનારી એ માત્ર વિલાસ મૂર્તિ નહોતી; પરંતુ પોતાનાં સૌંદર્ય ને સંસ્કાર વડે એણે શહેરના અગ્રગણ્ય પુરુષોને પોતાની તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો-એટલાજ માટે કે તેમની પાસેથી એ કે શીખે અને એની પાસેથી તેણી પણ કે શીખે. "અરૂપ સમયમાંજ એમ સર્વજન જાણીતું થઈ ગયું કે એ મનુષ્યનાં હૃદય બંદીવાન બનાવે છે તે માત્ર પોતે શીખેલી મોહિની વિદ્યાના પાશ વડેજ નહીં. એનો સ્વભાવ ઉત્તમ અને સંસ્કારી હતો, સૌંદર્યને એ ધરાબર પીછાંપી શકતી, અને એનો વિકાસ પણ સુયોગ્ય નથા અનુકૂલ રીતે થયો હતો. સ્ત્રીત્વના લાલિત્ય-

થી એાપી એક સ્ત્રીને પહેલીજ વાર હેલનની સંસ્કારસમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ; અને એ અપૂર્વ ધટના તરફ સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. રાજનીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કલાના વિષયોની એ અપૂર્વ છટાપૂર્વક ચર્ચા કરી શકતી; અને તેથી ગંભીરમાં ગંભીર એથેનીઓનો, સોક્રેટીસ જેવા પુરુષો પણ એનો વાર્તાલાપ સાંભળવાના પ્રસંગો શોધતા "

પેરીક્લીસ અને એરપેશીઆ મળ્યાં ત્યારે

અમારા 'રેલ સંકટ' અંકમાં

પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી સૌથી સરસ લેખ તરીકે

શ્રી. છાટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી સમ્ય, સાહિત્ય સંસદને

'દાદરનો જલપ્રવચ' નામક લેખ

તંત્રી મંડળે જાહેર કર્યો છે.

આ લેખનું જાહેર કર્યા પ્રમાણે સૌથી સરસ લેખ માટેનું રૂ. ૧૫-૦-૦ નું પારિતોષિક એમને આપવામાં આવે છે.

—ઉપતંત્રી.

એથેનીઅન સ્ત્રી સાથે સુલભ એવી લગ્નપ્રતિષ્ઠા જોડાઈ શકે એમ નહોતું, કારણ કે એરપેશીઆ પરદેશી હતી. તેથી તેમના સંબંધને કાયદાની અનુમતિ મળત નહીં; પરંતુ માત્ર નામ સીવાય સર્વ પ્રકારે કોમળમાં કોમળ ને સાચામાં સાચી લાગણીથી થયેલું અને યાવજીવન ટકનારું એ લગ્નજ હતું.

એરપેશીઆ તરફ પેરીક્લીસને એટલો બધો ભાવ હતો કે, ખુટકાં કહે છે તેમ, 'એ જ્યારે

સ્વાભાવિક રીતે જ બંનેને અન્યના આત્મામાં પોતાનો પરિપૂરક દેખાયો. પેરીક્લીસ એથેન્સની પોતાના સમાજમાંની એક સ્ત્રીને પરણ્યો હતો, પરંતુ એમનું પરિણીત જીવન સુખી નહોતું. અને બંને પરસ્પર કષુલતથી લગ્નબંધનમાંથી છુટાં થયાં; અને પેરીક્લીસે પોતાની પત્નીને માટે અન્ય પતિ શોધી કાઢ્યો. પછી એરપેશીઆને એણે પોતાને ઘેર લાવી પત્ની બનાવી. તેણી

જપાર્જ અહાર જતો અથવા અહારથી ઘેર આવતો
 ત્યારે ત્યારે એથેન્સનો એ મહાપુરુષ એસ્પેશીઆ
 ને મુખન કરવાનું લુક્ષતો નહીં. 'એથેન્સના
 કોટુબિક જીવનમાં એ અસાધારણ લેખાતું
 હશેજ, નહીં તે એ ઉદયેષ યોગ્ય ગણાત નહીં.
 આથી વિરલ સ્ત્રીતું પતિત્વ એ મહાન મુત્સદ્દીને
 ધણી બાબતમાં અમૂલ્ય નીવડ્યું હતું. 'પુટાક'
 કહે છે કે પેરીક્લીસ, મીપેટસની એ સ્ત્રી તરફ
 એના શાલુપણ ને રાજકીય વિષયની કુશાચ
 બુદ્ધિને લીધે પ્રથમ આકર્ષાયો હતો. સેક્રિટીસ,
 જેણે સુદ્ધાં એસ્પેશીઆનું પોતાના પરંતુ ઝણ
 કબુલ કયું છે, તે કહે છે કે વક્તવ્યકલાના
 વિષયમાં એસ્પેશીઆ પેરીક્લીસની શુરુ હતી,
 એટલુંજ નહીં પણ એનાં બાપણો પણ લખી
 શકતી. પેરીક્લીસ સ્વભાવે મીલનસાર નહોતો,
 પોતાના ઓદ્ધાને લગતી બાબતો સીવાય બીજે
 ધ્યાન આપતો નહીં, અને પોતાની આસપાસના
 મનુષ્યો નેડે ઝાઝો ભેળાતો નહીં. આથી એસ્પે-
 શીઆ એને માત્ર નિવૃત્તિના સમયનું વિનાદ-
 ર્યાનજ નહીં, સહાનુભૂતિપરાયણ મિત્રજ નહીં,
 આપકાળનો સલાહકારજ નહીં, પરંતુ પોતાની
 આસપાસના મનુષ્યોના દૈનિક જીવન નેડે
 સાધનારી કડી જેવી લાગતી. દરેક પ્રકારના મનુ-
 ષ્ય સાથે સહેલાઈથી લગતાં તેને આવડતું.
 પેરીક્લીસને બાણવા જેવા જેજેબનાવો શહેરમાં
 જનતા તેની તે ખજર રાખતી; આખા હેલાસમાં
 ચાલતી મહત્વની હીલચાલોની ખાતમી રાખી
 એ હીલચાલો વડે એથેન્સનું મહત્ત્વ વધાર-
 તા તેને આવડતું, અને આ સર્વ તેમજ બીજી
 ધણી બાબતોમાં પેરીક્લીસના રાજકીય જીવનમાં
 તે ધણી ઉપયોગી થઈ પડતી.

પેરીક્લીસ એને પ્રથમ મળ્યો ત્યારે એણે
 જીંદગીની પહેલી વીશી લાગે પુરી કરી દશે,
 અને પેરીક્લીસ પોતે એના કરતાં ઘણો મોટો

હતો. એસ્પેશીઆનું વ્યક્તિત્વ ધણુંજ મોહક
 હોતું જોયે, અને એનાથીજ એ મહાન મુત્સદ્દી
 એના તરફ આકર્ષાયો હશે; પરંતુ એનાં શુદ્ધિ-
 વૈભવની વાત બાણુએ મુકતાં, અત્યારે એની
 મોહિનીતું પૃથક્કરણ કરવું ધણું કઠિન છે. ગ્રીસના
 આદર્શો પ્રમાણે એ સુંદર હતી એવા રીતનું
 કોઈ ખાસ પ્રમાણ મળતું નથી-જે કે સ્વાભા-
 વિક રીતે એનું અતુમાન આપણે દોરી શકીએ
 ખરા. પ્રાચીન લેખકોએ એને 'લગી' 'શાણી'
 'વક્તવ્ય કલામાં કુશળ' ઇત્યાદિ વિશેષણો લગા-
 ડ્યાં છે, તેઓએ એના 'સુવર્ણ' જેવા અથવા
 'મધુરંગી' કેશ વીશે, એના 'રૂપેરી અવાજ' વીશે;
 એના 'નાનકડા ધનુષ્યશા ચરણો' વીશે ઉલ્લેખ
 કર્યો છે; પરંતુ તે સમયના કોઈ પણ લેખકે એને
 ખાસ સુંદર કહી નથી મુદાપનાં 'મ્યુઝીઓ'માં
 એનાં નામવાળાં કેટલાંક પુતળાં છે; પરંતુ એ
 પુતળા, માત્ર સૌદર્ભથી નહીં પરંતુ તેના મુખના
 ઉંડા ને ગંભીર વિચારદશ્યક ભાવથી અને સુરેખ
 ને નાજુક આકૃતિથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.
 એસ્પેશીઆની મોહકતા એનાં અંગ અને આકૃતિ-
 ની સંપૂર્ણતા કરતાં એની પ્રણામાં, એની
 પ્રકુલતામાં, એની વાણીની મીઠાશમાં હતી એ
 નિઃસંશય છે.

એસ્પેશીઆએ પેરીક્લીસના ઘરને વિદ્વાન
 કે કલારસિક પુરુષોને મળવાનું કલાભવન
 જનાવ્યું, અને ઇતિહાસમાં એ પ્રથમજ કલા-
 ભવન હતું એમ આપણને માલમ પડે છે. કઈ
 સ્ત્રીએ એના કરતાં વધારે તેજસ્વી મિત્રોનો
 સમૂહ ભેગો કર્યો હશે ? શ્રીડીઆસ તથા એના
 પ્રખ્યાત કલાકારોના સમુદાય સાથે એ એકોપો-
 લીસને સુંદર મંદિરો અને પુતળાંઓ વડે શય-
 ગારવાની વાતો કરતી; એનેકઝગોરાસ અને
 સેક્રિટીસ સાથે એ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો સંબંધી
 તથા એથેનીઓનોની અંધ સ્થિતિસંરક્ષક વૃત્તિ

વીશે ચર્ચા કરતી; સેદ્ધિકાકીસ અને યુરીપાઇડીસ સાથે એ તેમનાં નાટકોનાં આદર્શ સ્ત્રીપાત્રો વીશે અથવા નાટ્યકારોની કૃતિઓ વીશે વાર્તાલાપ કરતી. એ વિદ્વન્મંડળમાં હીરોડોટસ અનુકરણીય વાર્તાકાર ગણાતો અને ગમગીન ધ્યુસી-ગાઇડીસ માનવ કૃત્યો હેઠે રહેલી ગદન કરણુતા ની ચર્ચા કરતો. કટાક્ષપ્રિય એરીસ્ટોફેનીસ પશુ સાં કેટલી વાર આવતો; કારણ કે ખેડોના સંવાદો પરથી આપણને માલમ પડે છે તેમ, એ સ્વભાવે મીઠનસાર હતો; અને એણે પોતાનાં નાટકોમાં ઔદિક સહચાર ગમતો. યુવાન અને આનંદી આદમીખીએડીસ પશુ સાં ઘણું ખર્ચ આવતો અને એસ્પેશીઆ સાથે સહેરના ખાનદાન કુટુંબોના ધરના તાળ ખનાવો વીશે, વિવાહો, લગ્નો, નિંદા વગેરે વીશે વાર્તા કરતો.

પેરીકલસને એક પુત્ર આ તેજસ્વી વિદ્વાનોના સમૂહ તરફ તિરસ્કારથી જોતો, અને તેમના તત્વજ્ઞાનનાં અનુમાનો ને વિદ્વાભરી ચર્ચાની મસ્કરી કરતો. પરંતુ આ ઉપરથી એટલું જ માલમ પડે છે કે આણું વિદ્વન્મંડળ એક સ્થળે ભેળું થય એવી પ્રથા એથેન્સને અજણી હતી; અને તેથી એના હક્કો ન સમજી સકનારાઓએ એના પર સખ્ત ટીકા કરી તથા એ સંજર્ણી અનુચિત નિંદા ફેલાવી. રાજનીતિ, તત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યની ચર્ચાની ગંભીરતા સંગીત, કવિતા અને નર્મવચનોથી હળવી થતી. એસ્પેશીઆનું એ કલાભવન ધણું ઉત્તમ લેખાણું હોયું જોઇએ કારણ કે ધણા પુરુષો, પોતાના પૂર્વજોની પ્રણામિકા તોડીને એ પ્રખ્યાત 'હેડીરા' સાથે પત્નીધર્મ વીશે ચર્ચા કરવાને, પોતાની પત્નીઓને લખતે સાં આવતા. એણે સ્ત્રીના ધર્મ તથા નિર્માણ વીશે ઘણે ઉડો અને ગંભીર વિચાર ક્યો હોય, એથેન્સની સ્ત્રીઓનું જીવન કેટલું સંકુચિત છે

તે સમજી હોય, અને તેમની રિચિતિ સુધારવાને આકાંક્ષા રાખી હોય એમ લાગે છે. એ કેવી રીતે વાત કરતી તેનો કંઈ ખ્યાલ એસ્પેશીનીસે એના એક સંવાદમાં એનેશ્વિન તથા તેની પત્ની સાથેનો એનો વાર્તાલાપ આપ્યો છે તે પરથી આવે છે:-

"બોલ, શીલીશીઆ," એસ્પેશીઆએ કહ્યું; "તમારા કરતાં તમારા પાડોશીની પાસે વધારે કૌમતનું સુવર્ણ હોય તો તમે એનું સુવર્ણ વધારે પસંદ કરો કે નહીં ?

"હા," શીલીશીઆએ જવાબ દીધો. "જો એની પાસે સ્ત્રીનો જન્મો અથવા અલંકારો તમારા કરતાં વધારે સારાં હોય તો તે તમને તમારા જન્મો ને અલંકારો કરતાં વધારે ન ગમે ?"

"ગમે" એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. એસ્પેશીઆએ કહ્યું: "પશુ તમારા પતિ કરતાં એનો પતિ વધારે મુશુવાના હોય તો તમને તમારા પતિ કરતાં એનો પતિ વધારે પસંદ ના પડે ?"

આ સાંભળી શીલીશીઆ ચરમાઇ ગઇ. પછી એસ્પેશીઆએ એનેશ્વિનને પુછ્યું: "એનેશ્વિન, તમારા પાડોશીની પાસે તમારા કરતાં સારો ઘોડો હોય તો તમે તમારા પોતાના ઘોડા કરતાં એનો ઘોડો પસંદ કરો કે નહીં ?"

"કરું," એણે જવાબ દીધો. "એની પાસે તમારા કરતાં વધારે મૂશ્યવાન ખેતર અથવા મીઠકત હોય તો તમે શું પસંદ કરો."

"મારા પાડોશીનું ખેતર, એટલે એમાંથી વધારે મૂશ્યવાન હોય તે."

"પશુ તમારી પત્ની કરતાં એની પત્ની સારી હોય તો તમે તમારા પાડોશીની પત્ની પસંદ ન કરો ?"

એનેફાઇન મુગા રહ્યો. ત્યારે એરપેશીઆએ કહ્યું: “જેનો મારે ખાસ જવાજબ એધેના હતો તે વીશીજ તમે જાને મુગાં રહ્યાં છે. તો તમે એ વીશી જુધારો છો તે હું જ તમને કહું છું. શીલીશીઆ! તમે સારામાં સારો વર, અને એનેફાઇન, તમે સારામાં સારી પત્ની મળે એવું ઇચ્છો છો, અને તેથી તમારા જાને કરતાં જગતમાં વધારે સારો પતિ કે પત્ની રહે નહીં, એવી રીતે તમે પ્રયત્ન-શીલ થાઓ નહીં ત્યાં સુધી તમે જેને સર્વોત્તમ માનતા હશે તેને જ હમેશા વાંચવા કરશો. એનેફાઇન! તમને સારામાં સારી પત્નીને પરજીવાની ઇચ્છા રહ્યાં કરવાની, ને શીલીશીઆને સારામાં સારો પતિ મેળવવાની આકાંક્ષા રહેવાની.”

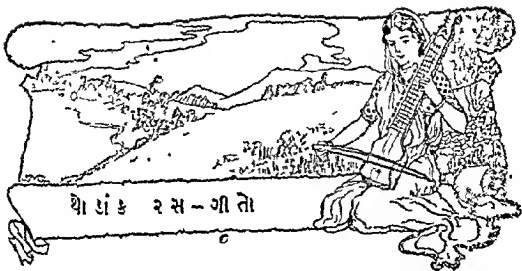
આ પ્રમાણે મૃદના આનંદ ને દંપતીજીવનના ઐક્યમાં પતિ અને પત્ની જીવનનું પરમ સુખ માણી શકે એવા હેતુથી આ તેજસ્વી અને કૌટુંબિક લાવનાથી લારેલી સ્ત્રી સ્ત્રીઓને સારામાં સારી પત્ની થવાની ને પુરુષોને વિવેક-શીલ પતિ થવાની સલાહ આપતી. એની પાસેથી ધણીએ પત્નીઓ પત્નીધર્મના, રઢિએ શીખવ્યા કરતાં ધણા વધારે ઉંચા આદર્શો શીખીને જતી, અને પોતાનું ઘર પોતાના પતિના માટે પહેલા કરતાં વધારે આનંદનું ધામ થઇ પડે એવા યત્નો કરતી. પરંતુ આ સ્ત્રી અને પુરુષોના સંમેલન તરફ ધણા શંકાની નજરે જોતાં. અને આ પ્રજાજિક્ષાભંગ તેમને પાપાયર શીવાય ખીજી કંઈ દેખાતું નહોતું. પતિઓને પણ આ નવીન પ્રજાજિક્ષા ભયપ્રદ લાગતી, કારણ કે તેમની પત્નીઓ જે સ્વતંત્ર યાજ તો તેમની પોતાની વિદ્યાસત્તા અર્પાદિત થઇ જાય. આ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે સૌથી વધારે એરપેશીઆ પ્રયત્ન કરતી. એથેન્સની

સ્ત્રીઓની રિપતિ ધણી ઉચ્ચ તો નહોતીજ; અને તેમાં સુધારો થવાની ધણી જરૂર હતી; અને સ્ત્રીને એની ગુણગી દશામાંથી મુક્ત કરવાને જોહીલયાવ થઇ રહી હતી તે હીલયાલતું મુખ્ય કારણભૂત કાણુ હતું તે આપણે એવા જમણે તો માન્ય પડશે કે એ બુદ્ધિમતી અને દૂરદર્શી એરપેશીઆ જ હતી.

એ પેરીકલીસયુગમાં એથેન્સની બૌદ્ધિક જાગ્રતિ થવાથી તેમજ હેલનના બુદ્ધા બુદ્ધા દેશમાંથી નવીન વિચારોની લારતી આવ્યાથી એથેન્સમાં પેરીકલીસ અને એનેક્ઝાગોરસના નેતૃત્વ નીચે એક ઉદાર મતવાદીઓનો પક્ષ રચાયા હતા. એ પક્ષને મોખરે ક્લાસિક અને મુસિક્સિન મનુષ્યો હતા. જ્ઞાન એજ શક્તિ છે એમ તેઓ માનવતા, રૂઢ ધર્મને તેઓ તિરસ્કારતા, અને સ્ત્રીની પદવીને ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેઓ તે સમયની પ્રચલિત કૌટુંબિક પ્રથાને ઉલ્લેખતા. નાટ્યકાર યુરીપાઇડીમની ખેડે સોફિસ્ટસ પણ એ પક્ષના ધ્યેય સાથે સર્વાંશે સંબંધ હતા. સામા પક્ષમાં મુરત રિપતિસંસ્કરો હતા; અને સીમોન અને એરીસ્ટોફેનીસ એ પક્ષના મતિનિધિઓ હતા. એરીસ્ટોફેનીસે અનેક વાર પેરીકલીસ, એરપેશીઆ સોફિસ્ટસ અને યુરીપાઇડીસને પોતાના કટાક્ષના વિષય બનાવ્યા હતા. તે સમયના એ ‘ટોલી’ઓ-પ્રરક્ષા-ને એ નવીન પક્ષના સિદ્ધાંતોથી સર્વ જુના બંધારણો ઉચલાઇ જશે એમ લાગ્યું, અને તેથી તેઓએ પ્રચલિત લાવના અને સંસ્થાના સંરક્ષણ માટે એ નવા પક્ષનો સખ્ત વિરોધ કર્યો.

એનેફાઇનના ‘કોમેડીક ઇકોનોમી’ પરના નિબંધના અંતલાગમાં, ઇરકોમેક્સની વાર્તાથી

સેખા:

રા. 'ઇંદ્રધતુ'

સ શેવરત કાઢે મારી છાતી પર તારું નાભુક
શિશુ મુખી તુ આકાશી તારલા નીલાણે
છે સારે તારું રુપાણું મુખ ભોવાયા હું તલ્લીન
થઈ જાઉં છું

અતિ દૂર આવેલા સ્વર્ગનો તારે તું વિચાર
પરી રહી છે સારે સ્વર્ગને મારી પામેજ આવેલું
ભોમ મારો આનંદ ઉભારાઈ જાય છે.

આકાશનો ચંદ્ર સરોવરના સ્પર્શ જળ પર
ગોમી રહ્યો છે તે એને પ્રાપ્ત કરી મરોવરના
જળ દર્પમાં ઉછળે છે માગ ચંદ્રે પણ મારી
છાતી પર વિરાજવાની કૃપા કરી છે ને એના
મધુમ કાર નીચે મારું હૈયું અનિદ્રા આનંદના
ધનકારા અનુભવે છે

પરંતુ એકાએક તુ તારા શિશુ ઉપાડી લે છે
ને ચમોવી દરિયાની નેમ ઉભી થઈ જાય છે.
એક દદ આસિંગન આપી મીઠા સુખનમા હું
મારો ને ગતનો આનંદ પણ કરું છું ને ધીમે
સ્વરે તને પ્રજુ છું 'તને તારું સ્વર્ગ જડ્યું'

'ના' તારી ઉદાસીન આંખો ઉતર વાળે છે,
'પરંતુ મને એ મળી ગયું છે' આજુ રિખત
કરી હું બોલી ઉઠું છું ને મારી આંખો વિજય
મા નાચી રહે છે. પરંતુ બીજી પળે તારા
વિરહના વિચારે મારો ચહેરો શોકમય બની જાય
છે ને તારી કામળા હથેલી આંખ પર મુખી હું
તને વીનવું છું. 'ઓ મુજ સ્વર્ગ' એક ક્ષણવાર
પણ મને દૂર ન કર ! મારે માટે એ અસલ છે.
કૃપા કર !'

x x x

અમરજ્ય તારલાઓના ટોળામાં રાજ શો
વિરાજતો નિજ ચંદ્ર નીલાણી કુસુદિતીના નાન
કમ દેવામાં દુપ માનો નથી ને ગર્વથી એ ડાહ્યા
લાગે છે એમ મારા પ્રિયતમ ! મિત્રા ને અનુચરો
ના ટોળાથી ઘેરાએલો તું તાગ ધીર મંજીર
પમના ઉપાડે છે ને તારી કૃપાદષ્ટિ પામવા પામ
મેરકા તજ્જી રહે છે સારે તારી આ પ્રિયાનું
નાનકડું હૈયું તાગ પગવાના લાલ પર નાચવા

મોટે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

‘હું કેવી સદ્ભાગી છું ! તારો પ્યાર પામવા મોટે હું કેટલી નાસાયક છું ! તું કેટલો મદાન છે ને મુજ રંક પર કેટલી ઉદારતાથી તોં તારી કૃપાદષ્ટિ કરી છે !’ ફરી ફરીને મારા મગજમાં એ વિચારો ઘોળાયા કરે છે, ને તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચવા મોટે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

ને કાઠની પથ્થુ દરકાર કર્યા વિના તું ટોળીમાં સોની પાછળ શરમાતે મુખેડે ચાલી આવતી તારી આ નાસાયક પ્રિયા પાસે દોડી આવી હેતથી એનો હાથ પકડી સોની આગળ ખેંચી જાય છે ને તારી સાથે સાથે પગલાં ભરવા એને ફરમાન કરે છે ત્યારે લોકો આશ્ચર્ય ને અદેખાઈમાં એના સામું આંખો ફાડીફાડીને જોઈ રહે છે, ને તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચવા મોટે છે, એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

x x x

‘તારું ચિંતન કરવું એ કેટલું મધુર છે !

તું બારણે ટકોરા કરે છે ને ધીમેકથી મારું નામ ઉચ્ચારે છે. અચાનક પ્રાપ્ત થયેલા અતિથય આનંદમાં લગભગ દીવાના જેવો હું બારણે દોડું છું ને ‘ મને ક્ષમા કરજો. વહાલી ! તારો સાંદ એટલો ધીમે છે કે પહેલાં હું સાંભળી ન શક્યો. પધારો, પ્રિયે ! ’ ફરી તારો નાનુક હાથ પકડવા મારો હાથ લંબાવું છું. પરંતુ કોઈ નથી ત્યાં તો ! માત્ર બ્રમ-સ્વપ્ન-ગાંડપણ !

એ બ્રમના ક્ષણિક આનંદથી સંતોષ પામતો ને તારા વિરહના કોર સત્યથી દાઝતો હું નિરાશ હોયે પાછો ફરું છું, ને આકાશના તારાઓ સામું

જોઈ ગયુગલું છું, ‘ એનું ચિંતન કરવું એ કેટલું સુખભર્યું છે ! ’

ને તારાઓ ટંબટમે છે પવન સ્નેહથી મારા વાળ સાથે રમત કરી મને આશ્વાસન આપે છે. વૃક્ષો પર્ણો એકબીજાને આપણા સ્નેહની વાત કરે છે. દૂરની કુંજોમાંથી કો વિરહી કાચલીની ‘ હૃ...હૃ... ’ શબ્દ સંભળાય છે ને ફરીથી હું તારાં સ્વપ્નોના અગ્નિપથ અદ્ભુત પ્રદેશમાં ઉડું છું.

આહા ! તારું ચિંતન માત્ર કેટલું આરામદાયક છે ! કેટલી મળ છે એમાં ! ને જો તું પણ આજ રીતે મારું ચિંતન કરતી હો....

x x x

મુજ જીવનની એ મંગલ પક્ષે મેં મારી સધળી મીલકત તારે ચરણે ધરી છે.

બદનામાં તારી સધળી મીલકતનીમેં આશા નથી કરી :

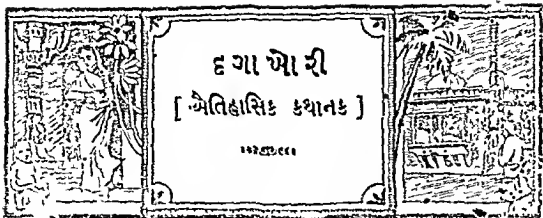
તારી પુલમાળાનું માત્ર એકજ પુલ રે ! એક પાંખડીજ !

ને તારું કૃપાગાન ગાતો આનંદથી ઉછળતે હોયે હું પાછો ચાલ્યો જઈશ.

સૂર્યરાજને સત્કારવા અધીરી ઉપા મનોહર રંગ રંગી ચુંદડી જોદી નિજ કોમળ હસ્તમાં સુવણ વીણા લઈ મૂક સંગીત છેડે ને પક્ષીઓ મધુર ગાન ગાઈ રહેતે પળથી તારું પ્યારું મુખકું નીહાળવા હું તારે બારણે આવી ધુળમાં બેસી રહું છું. વધું નહીં; માત્ર એકજ વાર ઐદ્ય દર્શન યાય ! માત્ર એક જ વાર નયનો મળે !

ને તારું રૂપગાન ગાતો આનંદથી ઉછળતે હોયે હું પાછો ચાલ્યો જઈશ.

ખીલને પ્રજાતે, નમતી સાંજે ને મધરાતની મીઠી શાંતિમાં તુજ રંજનાથે ગીત ગાઈ સદ્ભાગી થતો, હું મારાં સધળાં કામ છોડી, રણુવારે [વધુ મોટે બુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૦]

લેખક :

રા. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

૧

દગા સત્તરમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી વર્ષ છે. દીલ્હીમાં બાદશાહ જહાંગીરનો અમલ છે અને ગુજરાતમાં તેનો મુખો રાજ્ય ચલાવે છે.

વાંકાનેરના પાંચરમાં એક વિશાલ વડના વૃક્ષહેઠળ ચોમેર પડદા બાંધી નાની સરખી રાવડી બનાવેલી છે. પાંચે પાંચે થોડા હોળા છે અને શીઆળાની રાત હોવાથી વડનાં મુકાં પાંદડાંનું તાપણું કરી પાંચ-સાત પુરુષો અને એક છોકરો તાપે છે. એક બાલુએ એ માફા છોડેલા પગ છે અને માફાના બળદ માફાના ધુમરા પાસેજ મેડા મેડા વાગેલે છે.

સરતાનજીએ પાંદડાંની આચકો તાપણામાં નાખનાં કહ્યું: "રાગજી! કહે, હું શું કારે છે? બાજરીઓ હા પાડશે કે ના?"

"એ તો શી અજર પડે? આજકાલ ગાલાવાડમાં બાદશાહના મુઆના હાકા-ગાપા વધી ગયા છે, એટલે એની બીકથી બાજરીઓ આપણને આશરો આપવાની ના પાડે તો નવાઈ નહીં, દેવો બાજરીઓ શણે માણસ છે

અને આપણે મુંઝવણના વખતમાં તેનો આશરો માંગીએ છીએ, એવું તે મનમાં સાવે તો આશરો આપે પણ ખરો. કે નક્કી કહેવાય નહીં."

"દૂધ દહીં જેવી વાત કરી તેં તો. બોલ, વાંકાનેરમાં રહેવું છે કે બટકતાં આગળ જવું છે?" સરતાનજીએ ચીકાતાં કહ્યું.

"ગહેવા મળે તો ધણું રહેવું છે. આપણ મરતને તો કે નહીં, પણ બિરા-હોકરને લખને વગરે બટકવું પડે છે એ બટુ અકારું લાગે છે." રાગજીએ મનોભાવ ધ્યાનથી.

"સારે એમ બોલતને!" એમ કહેતાં સરતાનજીએ તાપણામાં બીજાં પાંદડાં ફેંક્યાં.

એટલામાં નજીકમાં કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં-સરતાનજીએ પગલાંની દિશાએ નજર કરી અને તાપણાના અજવાળાઓમાં વીરમને જોયો. "બોલ વીરમ! સિંદ કે શીઆળ?"

"શીઆળ બાપુ! મુઆએ સાંને શીઆળ બનાવી મુક્યા છે!" વીરમે જવાબ આપ્યો.

"એટલે 'શું' દેવો બાજરીઓ વાંકાનેરમાં

આપણને આશરો આપવાની ના પાડે છે ? ”
સરતાનજીએ કેંક રોપમાંજ પુછ્યું.

“ હા, બાપુ ! તે તો કહે છે કે તમે સુખી સાથે વેર બાંધ્યું છે ને હું તમને આશરો આપું, તો જેવી તમારી દયા થઈ તેવી મારી દયા થાય ! તે એટલું કહે છે કે તમે પાધરમાં ખુશીથી રહો; હું તમને ત્યાંથી કદાવી નહીં મેલું. ”

“ એમ તો ગાડરડાંએ ક્યાં પાધરમાં પડી રહેતાં નથી ? પણ મેં તો હવે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે રહેવું તો વાંકાનેરમાંજ, નહીં તો આ ગાડ હેઠળ મરવું ! ” સરતાનજીએ વીરમનો હાથ પકડીને તેને એમી તાપણ પામે એમ્નાડ્યો.
“ એણ તારી શી મરજી છે ? ”

“ બાપુ ! એવી તે ગાંડી પ્રતિજ્ઞા હોય ? જોરજુલમથી કે કોષના ગામમાં રહેવાય છે ? વાંકાનેરમાં નહીં તો બીજે ગામ જઈને આશરો લઈશું, એમાં કાચર થા માટે થવું ! ” વીરમે ઠાવકાઈથી જવાબ આપ્યો.

“ કાચર તો હું કે તું ? બાબરીઆએ ના પાડી એટલે કાચર થઈને તું અહીંથી આજ્યા જવાની વાત કરે છે. મેં અને રાગજીએ નકડી કરી રાખ્યું છે કે હવે તો વાંકાનેરમાંજ રહેવું. ”

વીરમ હસીને બોલ્યો : “ બાપુ ! તમે લઈને બાબરીઆને દયાવવાનું ધારતા હશે, પણ આપણી પાસે બગ કેટલું છે કે તમે લદવાની વાત કરો છો ? અહીં તો આપણે પાંચ-સાત જણ છીએ; પચાસ માણસ પાછળ આવે છે, તેટલાથી કે લદાઈ થાય ? ”

“ કેમ ન થાય ? લદાઈ કે એક રીતે યતી હશે ! જો, હું બાબરીઆને દગો કરીને દાર મારીશ, તું મારું થોડું કામ કર ! ” સરતાનજીએ કહ્યું.

“ ના, બાપુજી ! ”

“ હે ! વીરમ ! તારા મોદામાંથી નકાર નીકળ્યો ? અથ્થા, ચીમડામાંથી વસાળ નીકળી ? ” તાપણમાં પાંદડાં ઉમેરાતાં બધે થઈ ગયાં. તાપણ હોડવવાતું જતું હતું.

“ બાપુજી ! બાબરીઆએ આપણો એવો શો વાંક ક્યો છે કે આપણે દગો કરવો ? ”

“ એ વાત પછી; પણ તારા મોંમાંથી નકાર કેમ નીકળ્યો ? અથ્થા, મારો બધો ગુણ તું વીસરી ગયો ? ” સરતાનજીએ વીરમના મોંબણી એકાદશે જોઈ રહેતાં પુછ્યું.

“ આપનો ગુણ નથી વીસરી ગયો બાપુજી ? અને એ ગુણના બદલામાંજ હું આપને કહું છું કે દગો કરવાની વાત જવા દો અને બીજી જે કે વાત કરવી હોય તે કરો. ” વીરમ બોલ્યો.

સરતાનજી તો વીરમના મોં સામે સુગે મોટે જોજળ રહ્યો રાગજીએ ધીરેથી કહ્યું : “ બાપુ ! એ વાત હવે તમે જના દો. વીરમને બદલે મને કામ બતાવો. ”

સરતાનજીના મગજમાં ગુચળાં વળતાં દનાં વીરમ જેવો પોતાનો એકનિષ્ઠ સરદાર પોતાનું કામ કરવાની પહેલીજવાર ના પાડે તે તેનાથી સદન થઈ શકતું નહોતું. દસ વરસથી તે તેની પામે રહેતો હતો. સરતાનજીના પિતા પૃથ્વીરાજજીનો પણ તે વિશ્વાસુ માણસ હતો. પોતાના સુએ સુખી અને દુઃખે દુઃખી થતો હતો, એ માણસ અસારે પોતાનું કામ કરવાની ના કહે તે સરતાનજીથી સાંપી શકતું નહોતું. પણ સરતાનજીથી વીરમસિંદ વધે મોટો હતો એટલે તત્કાળમાં તો એ કદુ પ્રસંગ ગળી ગયો અને કશું બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો. થોડી વાર સુપટી પ્રસરી રહી. છેવટે સરતાનજીએ પોતાના નાનામાઇને કહ્યું : “ રાગજી ! તું બાબરીઆની પાસે જા, અને કહે કે, બધે એ પાધરમાં પડ્યા રહીશું, પણ અમારે બધાને સુખા પાસે અમલ-

ચોતાના પિતાની દાગળોરીની વાત વીરમને કરતો ભેદ સરતાવછ બહુ યુરમે યોગ અને તેને કુતકાસી કાઢી
તેની પાસેથી તલવાર આંચકી લીધી. ' યાદ્યો. જન, નીશકદરામ ! અસારેજ યાદ્યો જન ! '

વાદ જલુ છે અને પાછળ અમાગ બેરા-ઠોકરને
ગાઈ હેરાન ન કરે, એટલું જોતા રહેતે !”

“ ઠીક, જઈ છું ” એમ કહી ગમ્મલ
હીને ગામ તરફ ચાલ્યો

થોડીવાર પાછળ મહેલા પગપાળા માણસો
છુટા છવાયા આવવા લાગ્યા અને વડ હેઠળ
એકઠા થવા લાગ્યા વીરમ હોલવાઈ ગયેલા
તાપણા પામેજ દુલ મેઠો હતો તેની પામે
તેનો દમ વરસની વધતો પુત્ર જોતો બેરો હતો
મરતાનજ આકાશમાંના તાગ ગણતો હોય એમ
હવે નગર કરીને વિચારમા બેસી ગયો હતો.
ઢેલીક વારે રાત્રીજ પાછો આવ્યો અને તેણે
ખખર આપ્યા કે બામરીઆએ બેગ-ઠોકરની
સલાજ રાખવાની હા કહી છે અને જો કોઈ
તેમને હેગન કચે તો પે તે તેમને ગામમા
લાવીને રાખશે

‘ ઠીક થયું હવે લુઓ આપણા માણસોએ
નજીકમા છુગાજવાયા ભગઈ બેસતું અને અમે
પાય-સાત જણા ગવડીમા બેરાને વેરે છુપાઈશું
કાને સાજે સામગીયાને ખખર પહોચાડ્યા કે
સુઆના માણસો આપણા બેરાને હેગન કરે છે
બામરીઓ બેરાને ગામમા નજીક આવે,
તેમની સાથે આપણે પણ ગામમા પેસી જતું
અને પછી આપણે આપણું પતાકમ જતાવી
આપણું ભનાઈ બેઠાના બધાએ પણ તે વખતે
ગામમા પેમીને ધમરોળ મચાવવો, સમજ્યા ?”
સગતાનજ એ દગો કચવાની પોતાની યોજના
સમજાવી

‘ બાપુ !’ વીરમ મોલ્યો, “સારે હવે મને
ગમ આપો ! ભાગ્ય લગ જશે ત્યાં દુનું અને
જોજો જઈશું ગારાથી આપની માથે નહીં
મહેવાય !”

“ અત્યા, પાછો ફાટ્યો કે ? મગતાનજ

સાથે દુશ્મનાવટ નાધવી છે ?” સગતાનજ એ
આખ ફેરવીને કહ્યું

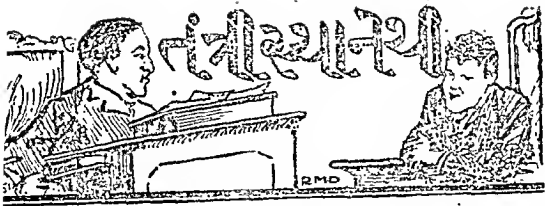
“ બાપુ ! દગાખોરીના ડડવા ફળ મે જોયા
છે હવે દગાખોરીનો સાથ મારે કરવો નથી !”
વીરમે જવાબ આપ્યો

“ ક્યા કડવા ફળ તે જોયા ?”

“ પૃથ્વીરાજજી બાપુએ દગાખોરી કરીને
સુઆ સાથે વેર બાંધ્યું અને તે ક્યા તે ક્યારે
મુઆ તે આપણે જાણતા નથી ! હવે આપ
દગાખોરી કરો, તેના કડવા દગા કેવા મળશે તે
કેણે જાણ્યું ?” વીરમે પોતાના મનોભાવની
સ્પષ્ટતા કરી

વીરમની વાત સાચી હતી મગતાનજના
બાપુ પૃથ્વીરાજજીએ ૪ મ ૧૬૦૪ મા વડ
વાણીની સતતત્ર ગાદી રચાવી હતી તેણે એક
વાર બાદલાદનો ખખનો નુકસાન, તેથી મુઓ
તેને પકડવા મે દગા મેનિમેનુ લરમર લખને
આવો તેણે પૃથ્વીરાજજીને વહાલ્યું કે હું
પેશકથી ઉદરાવવા નીકળ્યો છું મારે મારી માથે
આવો પૃથ્વીરાજજીએ સુઆ તરફથી દગો
થવાનો મશ્ય દર્શાવ્યો, એણે મુઆએ કુરાલ
હાથમા લખને સોગદ લીધા કે જો પૃથ્વીરાજજી
દગો નહીં મે તો હું દગો નહીં મે” પૃથ્વીરાજજી
જી સુઆની સાથે ક્યો એક મુખમે પાણીની બદ
તગી પડી પૃથ્વીરાજજીએ એક કુસાની ઉપર
પોતાના તથુ નાખી કુસાને છુપાવી દોરો અને
સુઆના માણસને મહુ” કે આટનામા ક્યાએ
પાણી મળતું નથી પૃથ્વીરાજજીના માણસોને
સહેનાઈથી પાણી મળવા લાગ્યું અને સુઆના
માણસોને તથુ-ચાર ગાઉ દૂરથી પાણી લાવવું
પડતું, એ વાત જ્યાં મુઆએ જાણી ત્યારે તેણે
પૃથ્વીરાજજીની દગાખોરી જોઈને પોતાને સોગદ
થી મોકળો થયેનો માની તેને દે દુર્યો પછી

[વધુ મારે જોયો પૃષ્ઠ ૧૧૩]

સર રમણભાઈ

સર રમણભાઈ મદીપતરામ નીલકંઠે તારીખ ૬ ફી માર્ચને દિવસે સ્વર્ગવાસ પામ્યા

એવા સમ-
યાર સાંજ-
ળાને અમને
અત્યંત દી-
લગીરી થઇ
છે.

નર્મદયુગ
પછીના આ-
દિલકામાં
મર રમણ-
ભાઈનું સ્થાન
પણું કંચુ
છે. એમની
સાદિલસેવા
અમૂલ્ય, વે-
વિધ્ય ભરી
અને ચિર-
જીવ નહે
એવી છે.
પ. સ.
૧૮૮૭ માં
એ મ ભે
'સ્થાન સુધા'

માસિકનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું, ને ૧૯૧૮ સુધી-
એ માસિક બંધ પાણું હાં સુધી-એ પદ દીપાનું.
" વક્ત "ના તંત્રીપદે પણ એમણે બાર

સર રમણભાઈ મદીપતરામ નીલકંઠે.

વર્ષ સુધી
કાપું કપું
છે. એમની
અને સ્વ. નવલ-
રામની સાદિ-
લસેવા વચ્ચે
પણું સામ્ય
છે- પ્રકારમાં
તેમજ ગુણ-
વત્તામાં બંનેએ
વિવેચનનું અ-
પૂર્વ ને શિષ્ટ
સારિલ સર-
નાયુ છે;
બંનેએ પ્રખ્યા-
માં અદ્ય પણ
ગુણવત્તાની
દૃષ્ટિએ ઉત્તમ
એવાં કાવ્યો
લખ્યાં છે; બં-
નેએ સરલ ને
સુંદર એવું
પરંતુ એમ

નાટક લખ્યું છે; અને એ આ ગંભીર ગુજરાત-ની ગંભીરતા તજવી છે.

“ કવિતા અને સાહિત્ય ” અને આઠમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા તેમજ અન્ય પરિષદોના એમના ભાષણો એમની વિદ્વત્તા ને અવલોકન શક્તિની સાખ પુરે છે; “ રાષ્ટ્રનો પર્વત ” અને ‘ મકરંદ ’ ને ઉપનામે લખાએલાં એમનાં કાવ્યો એમની સૂક્ષ્મ રસિકતાની પ્રતીતિ કરાવે છે, ને હાસ્યરસના આપણા સાહિત્યમાં અનોકા એવું ‘ ભદ્રંભદ્ર ’ તથા ‘ હાસ્યમંદિર ’ એમની કટાક્ષબેખનની કુશળતા, હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની અદ્વિતીય કલા ને જનરસભાવનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં રચાયેલી ‘ ગુજરાત સાહિત્ય સભા ’ ના તેઓ આરંભકાળથી અઘાપિપયં ત પ્રમુખસ્થાને હતા. ઇ. સ. ૧૯૮૫ માં તેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક સભાના સભાસદ થયા હતા અને ૧૯૧૨ થી અત્યાગ મુધા એ સોસાયટીના માનદ મંત્રી તરીકે એમણે કાર્ય કર્યું છે.

એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પેઠે એમની જીવન પ્રવૃત્તિ પણ ઘણી વિવિધ છે. સસાર મુધાગની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે એમણે વર્ષો સુધી લોકસેવા કરી છે. જુની ધારાસભામાં એક વાર અમદાવાદની પ્રજા તરફથી ચુંટાઈને તેઓ ગયા હતા. જનતાએ આઠમી સાહિત્ય પરિષદનું એમને પ્રમુખસ્થાન આપીને એમની સાહિત્ય સેવાનાં, અને સરકારે એમને ‘ રાવ બહા-

દુર ’ અને ‘ સર ’ ની ઉપાધિ બક્ષીને એમની લોકસેવાની કદર કરી છે.

આવા આદર્શ સાહિત્યક, કતવ્યનિષ્ઠ પ્રજાસેવક ને સાચા સંસારસુધારકના અવસાનથી ગુજરાતને ન પુરાય એવી ખોટ ગણ છે. ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપે !

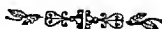
૨૫. પ્રો. મસાણી

વડોદરા કોલેજ ધણી વખત ધણા રતોને એકઠાં કરે છે. પ્રો. મસાણી એ ખુબ રતનામાં એક હતા. વડોદરા કોલેજમાં નેચરલ સાયન્સના પ્રોફેસર તરીકે એ આવ્યા ને એમની એ વિષયની વિશારદતા, શીખવવાની શૈલી ને વિદ્યાર્થી પ્રેમે એમને લોકપ્રિય બનાવ્યા.

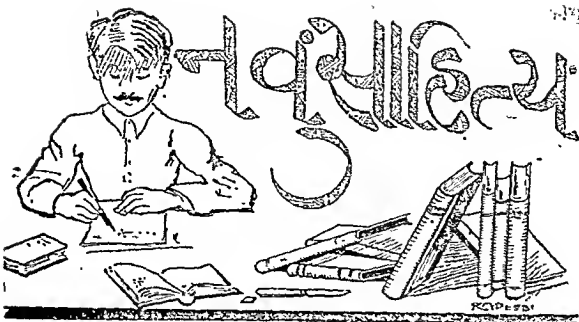
શ્રીમત ગાયકવાડ મરકારે વડોદરા રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણીનો અખતરો શરૂ કર્યો ને તેને ‘ શક્ય ’ બનાવવાની મદદાન જવાબદારી એમને સોંપી. જે યોજના-ફરજિયાત કેળવણીની યોજના-ક્રીડીશ સરકારને અશક્ય જણાતી તેને તેમણે ધણાજ ખત ને ઉત્સાહથી ‘ શક્ય ’ કરી બનાવી.

૨૧ર્ગરથ મુંબાઇ યુનીવર્સિટીના વોસ વર્ષ સુધી-મૃત્યુ સુધી, ફેરો હતા. તેમણે આદરા ગુજરાતની કેળવણી વિષયમાં ખુબ અમૂલ્ય મેવાઓ બજાવી છે. ને ગુજરાતના ઘડતરમાં, તેના સંસ્કારને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ઉપયોગી ને આવરયક ભાગ અર્પ્યો છે.

અમે સદ્ગતના આત્માને શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ !

લેખક :

૨૧. ખુશાલ તલકશી શાહ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

સ્વમદદશા. સંસદ ગ્રંથાવલિ ૧૫, લેખક :
૨૧. કનૈયાલાલ મા. મુનશી. પ્રકાશક :
૨૧. એમ. સી. કોહારી; રાવપુરા રોડ, વડોદરા.
મૂલ્ય: રૂ. ૧-૮-૦.

સ્વમદદશાએને “સ્વમદદશા”ની પીઠાન કદર-કરાવવાનો અધિકાર વસ્તુતઃ સંભવતો નથી. ૨૧. કનૈયાલાલ મુનશીએ જેએલાં સ્વપ્નાં એમના સમવર્થી સમસંસ્કારી હીંદીવાનેને તે વખતે જરૂર આવ્યાં હશે. એટલે “સ્વમદદશા”નું ખરું મહાત્મ્ય, તેની ખુબી તેમજ ખામી, ખરે-ખર તો એને પાછળના ઝમાનાવાળાઓને વધારે સારી રીતે દેખાવા સંભવ છે, કર્તા પોતેજ કહે છે કે:

“આ સમયમાં સ્વમદદશાં ચતુઃએ બધાનો અધિકાર હતો.” અને જેણે જેણે એ અધિકાર વસ્તુતઃ ભોગવ્યો હશે; જે મુખ્યાત્મ ઇત્યાદિમાંની કોઈપણ પાઠશાળામાં ૧૯૦૫-૧૦ વચ્ચે લખાતા

હશે; જેને બંગાળગની હીલચાલથી પ્રથમજ સ્વદેશીયતાનું અંગત રહસ્ય પ્રલક્ષ્ય થયું હશે; જેમને અરવિંદ ધોવથી માંડી ખુદીરામ બોઝ મુધીની વ્યક્તિઓ સાથે સ્વપ્ને પણ સંસર્ગ હશે, તેમને આ પુસ્તકમાં બહુધા નૂતનતા નહીં લાગે પણ કલાત્મક નજરે-અને વીશ વર્ષ વહી જવા બાદ-તે સમયનો, તે વખતની મનોદશાનો સ્વારની પ્રબળપ્રિય મૂર્તિઓનો, આવો આગેહુમ ચીતાર વાંચી ધણાએને પોતાનાં ઝાંખાં પડતાં સ્વપ્નાં પુનઃ સતેજ, સજીવ, ચર્તા લાગશે. અને તેમ ચર્તા આ નવીન કૃતિમાં નવીન મોહકતા જણાશે.

સ્વપ્નાં તો ભાગ્યેજ અને બાગ્યશાળાઓનેજ સિદ્ધ થાય. સ્વપ્નાંનો એ નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે. આથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે સ્વપ્ન જેવાની મનોકામના પણ વ્યર્થ છે; એ શુદ્ધ પણ આકર્ષણનું ચિન્હ છે; એ સ્વભાવ પણ

નિર્વીચિતાની નીશાની છે. દુનીઆની જે જે મહાન હીલઆલોએ જન-સ્વભાવપર ઉઠી અસર કરી, સમાજના મુળ બંધારણને અનેકવાર ફેરવી નાખ્યું છે, તે તે તમામની શરૂઆત મુખ્યત્વે સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં જ થયેલી જણાય છે. પણ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવતા આદર્શો, સંકલ્પો, ભૂમિઓ નિષ્ક્રિય થઇ પડવાનો પણ મોટો ભય રહે છે. આપણા દેશમાં, અને વિશેષમાં ગુજરાતી સમાજમાં, -એ ભય ખાસ સંભવે છે. અને કદાચ એજ કારણે, -જનપદે અજનપદે- 'સ્વપ્નદષ્ટા' ગુજરાતી સમાજ પર આ તીવ્ર આક્ષેપ વધુ લખ્યો મુકે છે.

“સ્વપ્નદષ્ટા” છે નવલકથાના રૂપમાં, મળુ અમો કેવળ વાર્તાનીજ નજરે જોવા માંડીએ તો બહુ જોવા જેવું નહીં જણાય કદાચ તે “વ્યવસ્થા પ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્ય વાદી અને વિશ્લેષ ઇચ્છનાર રાષ્ટ્ર ભક્ત, બંનેની માનવતા જેટલી કલાની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે, તેટલીજ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે” [ગુજરાતીમાં Punctuation કયારે લખવું થશે ?] ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ એણે સીનેમાના ચિત્રદર્શનની ઢબે વાંચનાર સમક્ષ તાદૃશ્ય ખડું કર્યું છે. એમાં જેને વાર્તાની મુળ “વસ્તુ” કહીએ તેવું બહુ નથી; છતાં સુદર્શન-સુલોચનાની કથની સદંતર નીરસ કોઈ પણ નહીં કહી શકે. અને ગ્રો. કાપડીઆનો ચીતાર તો પ્રથમ પીછાને કલ્પીએ તેના કરતાં આખરે કૈંક નવોજ નીકળે છે. માત્ર ચીતાર, તેમજ પ્રસંગ વર્ણન, રા. મુનશીની જાણીતી કલાનું પુનર્દર્શન કરાવે છે. બારમું પ્રકરણ કેટી કલ્પની નવજોન-એક દૃષ્ટિએ જેમ મુનશીની કલા તેમજ શક્તિની ફીક પીછાન કરાવે છે, તેમજ બીજી દૃષ્ટિએ હોદના ઇતિહાસનાં પ્રકરણો-કથીક-એની સ્વપ્ન સૃષ્ટિની અદ્ભુતતા, એની કલ્પના શક્તિની

મહત્તાના સારા નમુનારૂપ છે. સુદર્શન સુલોચના નું સેવટ શું આવશે તેની વાંચનારને બહુ ચિંતા નહીં લાગે, તે લાગવાનો વખત પણ નહીં મળે. કારણ બીજા પ્રસંગો અને બીજી વ્યક્તિઓના ચીતાર એવા આકર્ષક છે કે વાંચનાર તેના મોહમાં વાર્તાનું મુળ સત્ર વીસરી જાય છે ઘણાંએને કદાચ ધનીનું આખર દરજ અણધારે અણમાન્ય-લાગ્યું હશે. અને કોઈ કોઈ વાંચનારમાં વાંચનાર પોતાને અંગનપણે મતભેદન ધવનિ પણ થયા કરવાનો સંભવ છે. સંવાદ પરત્વે લખતાં ઉમેરવાની જરૂર જણાય છે મુનશીની આગળની કૃતિમાં પણ સંવાદનો રસ બહુજ લાગે; પણ તે મુખ્યત્વે બેજ પાત્ર વચ્ચે હવે મુનશી વાર્તાલાપ (Conversation) એક કરતાં વધારે પાત્રો વચ્ચે પણ રસભર આકર્ષકપણે, અપ્રકારક, રાજ્યોમાં કરી શકે છે. એમ આ પુસ્તક સિદ્ધ કરે છે. ઘણીવાર અંગ્રેજી વાક્યો પણ આવે છે; પણ તેના વ્યાકરણ ? Idiom પર પુરૂ સુધારનારે વધારે ધ્યાન આપ્યું હોત તો વ્યર્થ ન જાત.

પણ સૌની મૂલ સમજુતી માત્ર એટલીજ કે આ પુસ્તક મૂલ વાર્તા નથી, નવલકથા નથી, પરંતુ સમાજના ઇતિહાસના એક અવિસ્મૃત પ્રકરણનું દર્શન છે. કલાકારની નજરે-ટીકાકારની દૃષ્ટિએ-“સ્વપ્ન દ્રષ્ટા” નું સ્થાન વા સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ છે; અને એને વાર્તાનો વેશ દીધો છે. પણ તેથી તેને ઐતિહાસિક નવલકથા તો કહી શકાયજ નહીં. સમાજ શાસ્ત્રનો તેટલોજ ઇતિહાસનો; ચાણક્યના અર્થમાં અર્થશાસ્ત્રનો તેટલોજ કથાકૃતિનો તેમાં અંશ આવિર્ભૂત છે. કલાના કથા કાનુનો એને લાગુ પાડવા તે ખુદ

છતાં પણ માંદાથી તપકીરનીજ વાસ આવતી હતી. પાટો બંધાઈ રહ્યા પછી મને એક પછી એક ઉપરાચારી એવી તો છીક આવવા માંડી કે ત્રણ ચાર વાર તો ગોર મહારાજની 'તાલમ્મી' સાથે મારું માથું કુટાઈ ગયું.

આખરે આશાને મારી સામે પધરાવી હોય એમ મને લાગ્યું. કારણ કે સમજાયું નહીં છતાં પણ ધણું મનુષ્યો હસવાનું રોકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય એમ મને લાગ્યું.

“લાઈ ! બહેનનો હાથ જાણો” ગોર મહારાજે કહ્યું ને મેં હાથ લાંબો કર્યો. મારા હાથમાં એક ખીન્ને હાથ આવ્યો. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો. કોનો છે તે કહી શકું તે પહેલાં તો ચોરડો આપો અટ્ટહાસથી ગાજી ઉઠ્યો.

જોરમાં મેં આંખ પરનો પાટો કાઢીને ફેંકી દીધો ને જોયું તો સામે ગંગી ગંભીર મુખે સ્ત્રીની માફક બેઠી હતી ને તેનો મેં હાથ-પગ પકડ્યો હતો ! એકે એક જણ પેટ પકડીને હસતા હતા ને આશાનો લાઈ તો હસતો હસતો જમીન પર આંખોટતો હતો.

ખીંટી પર ગમે તેમ પડી રહેલા કોટને આંગળી અડકતાં તે ઢગબો થઈને નીચે પડે ને દેશકાલની દરકાર રાખ્યા વગર ગજવામાંથી

અનેક વસ્તુ નીકળવા માંડે. તેમ નિરાશ થઈને હું છોબીલો થઈ ગયો ને મુખમાંથી કે કે શબ્દો બહાર કાઢવા લાગ્યો. આખરે કે ન મુજબાથી ખાસે પડેલી ગોર મહારાજની પાધડી લઈને કકકાવીને જોરથી મેં ગંગીને જડી કાઢી. લયકર ચીસ પાડીને ગંગી મારી કોટે બાજી પડી.

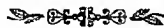
“અરે ! હજી તો હમણાં પરવ્યાં ને એટલામાં આમ લલી મરો છો ? લગ્નનો લહાવો લેવાની શરૂઆત કરી દીધી ? ગંગી ! છોડી દે !” આશાના બાઈએ બોલ્યોલા ગાલ લુછતાં લુછતાં કહ્યું. પછી શુ થયું તેની સ્મૃતિ રહી નથી.

x x x

ઉપર્યુક્ત બનાવ બન્યાને ઘણો સમય વીતી ગયો છે. આશાના બાઈ ને મારી વચ્ચે સમાધાન થઈ ગયું છે. આશા હજી કુંવારીજ છે. ને હજીએ આશા મળશે એવી મને આશા છે.

સાચું કહેજે, વાચક ! આ મારી કથામાં તારી કથાએ નથી વ્યલેખાઈ ? તુંએ આમ કોઈ હૃદયની આશા ગ્રામ કરવા જતાં બન્યો નથી ? ને છતાં એજ વસ્તુને કાજે તું હજીએ પ્રયત્નો નથી આદરી રહ્યો ?

આશાની આ બનાવટ તો 'સર્જન-શુની' છે.

હાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાયાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો :—એન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાયાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

લગને લગને કુંવારા લાલ !

૨૩૩૬૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨ થી]

અબાસ કરતો હતો. તેનું શરીર સારું નબળું રહેતું. સૌ છોકરા તેને માથકાંગસો ગણી સતાવતા. દરેક જણ તેને ચીઢાવીને મજાદ માણતું અને જ્યારે જ્યારે તેના તરફ નજર પડે સારે મહેતાજી સોડી ઉગામ્યા સ્ત્રીવાય ગહેતા નહીં.

પણ જ્યારથી તેના લગ્નની વાત નીકળી હતી સારથી સૌ તેની તરફ પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ જોતા. આવડો નાનોશો છોકરો પતિની પદરી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો એટલી વાતજ તેના તરફ માન ઉત્પન્ન કરવાને પુરતી હતી. વર્ગના ને વર્ગ અહારના છોકરાઓ તેના મુખેથી તેની વહુના નામનો ઉચ્ચાર સાંભળવાની આતુરતા દર્શાવતાં, પણ એટલી નાની વયમાં પણ તે એટલો પાછો હતો કે તેણે કદી તેની વહુનું નામ દીધું ન હતું. ત્રીકમને પોતાને અસારે એ સમય યાદ આવતાં કેક હસતું આવ્યું.

તે પછી એક રાત્રે તે, અડધો ઉઘમાં આવે અર્ધો ભગિનિમાં, તેનાથી બે વર્ષે મોટી એક બાર વર્ષની વહુ પરણી આવ્યો હતો. છોકરીનો કન્યાકાળ જતો રહેતો હોવાથી વીજળીને તેના માથાપે ઉતાવળમાં પરણાવી હતી. વીજળીની સાથે પ્રથમ વિવાહ મેળવેલો વર ચીતળામાના કોષમાં ન આવી ગયો હોત તો કદાચ ત્રીકમને એ વહુ પરણવાનું સફલામ્ય આટલું જરૂરી પ્રાપ્ત ન થાત ! પણ દુનીઆમાં તો એકની કમનસીબી-માંજ. ખીન્નના ભાગ્યનો ઉદય રહેલો હોય છે ને !

તે વીજળી તે ખરેખર વીજળીજ હતી. તે ત્રીકમને છાનીમાની સાનો કરીને બોલાવતી. કોષક વાર એકસી હોય સારે તેનો હાથ ખેંચતી અને પીએરથી આવતાં પાછની પેન કે પૈસાનું

ખાવાનું આણી રાખતી અને કોષની નજર ન પડે એમ હોય સારે ત્રીકમને આપતી. અણુ-સમણ ત્રીકમ પેનની કે ખાવાની લલામ હોય તેટલી વાર મુગો રહેતો અને પછી “ઓ બા ! જોને આ મને કે કરે છે” કહી નાસી જતો. પરિણામે માતાજી આવી ખીમારી વહુને લઈ નાખતાં. “કેમ અલી ! ફાટી કે ? મારા દીકરાને સું કરે છે ?” અને સાંજ પડતાં પહેલાં આખા કુળીઆમાં વહુની વાત પહોંચી જતી.

વરસ એ વરસમાં વહુને યૌવન આવ્યું અને નાના વરની નારની પુકે શેરીના છેલ છત્રીલાના ડોળા ફરવા લાગ્યા. એ બહાર જતી સારે લોકો પાછળ પડતા, એના આંગણુ આગળ લોકો અપશબ્દો બોલતા, એ ન્યાતમાં જમવા જતી ત્યાં જુવાનીઆ ટોળે મળતા. એ રસ્તે મળે તો અટક્યાળાં કરીને તેને હેરાન કરવાનો લોકોમાં રીવાજ થઈ પડ્યો હતો.

પહેલાં તો ખીમારી બાળા બહુ ગભરાઈ પણ દંડાડા જતા ગયા તેમ જીંહીનો આ જાણે હંમેશનો કમજ હોય તેમ તેણે નક્કર થતી ગઈ. અને ઘડી ઘડીમાં બા પાસે દોડતા વર અને સાસુના જુલમથી ત્રાસી રહેલી હોવાથી તેને આ બધા તોફાનમાં આનંદ પડવા માંડ્યો. ચોદ વર્ષે તેનામાં ચોવીસ વર્ષની સ્ત્રીનું જ્ઞાન હતું. રસ્તે જતી સારે તે નખરાળા ચાલે ચાલ્યા પવના રહેતી નહીં. હજી સુધી તેનામાં અપલક્ષ્ય નહોતું પેહું પણ કન્નોડીલા કંથને જોઈ નિરંતર બળતું તેનું હૈયું તક મળે તો સરી પડવાને તૈયાર હતું.

સાસુજીને વહુનાં લક્ષણ રીક ન લાગ્યાં અને તેની ઉગતી જુવાનીને સતોવવા દીકરો તેર વર્ષનો મયો સારે ઝોરડો કરાવ્યો. સંસાર વ્યવહારની રસીમણ વીજળીવહુએ પોતે જોને લણી હોશીઆર ગણતી એવી અણુધડ રીત

પ્રમાણે ત્રીકમને સંસાર જ્ઞાનનો પ્રથમ પદાર્થ-
પાઠ શીખવવા માંડ્યો.

ત્રીકમને અસારે એ બધા દિવસો યાદ
આવ્યા. તેના અણુસમલુ અંતરમાં જે ત્રાસ ને
જિજ્ઞાસાનો સંચાર સારે થયો હતો તે પણ યાદ
આવ્યાં. અને અસારે પણ તેનું અસંસ્કારી
હૃદય તેનાથી કમકમી રહ્યું.

વીજળીનો પતિ તરફનો અસંતોષ દિવસે
દિવસે વધતો ગયો અને એની વૃત્તિ અને આંખો
વધારે ને વધારે બહારના રસ્તા તરફ વળવા
લાગી. માત્ર લાગ નહોતો મળ્યો એટલેજ તેની
નિર્દોષતા છેદાઈ નહોતી.

પણ સાસુજી વડુનાં લક્ષણો જોઈ એલાં
અને સારથી તેની દરેક હીનચાલ પર તેમણે
દેખરેખ રાખવા માંડી. નાના દીયર એની દરેક
વાત વધારીને માની આગળ કહેતા, પડોશીઓ
એની બોલીમાણીની લાંબી કુચલીઓ કરતાં
ચાકતા નહોં અને શેરીના ને શાળાના છોકરા-
ઓ ત્રીકમના દેખતાં તેની વીજળીવડુની
મસ્કરીઓ કરીને, તેની માણુસાઈ અને વર
તરીકેનો અધિકાર વાપરી, વીજળીવડુને ત્રીધી
દોર કરી મુકવાની આકાંક્ષાને ઉરકેરી આવતા.
નાદાન હોતી વીજળી પર આમ બધી બાલુથી
સામટો દહણો આવવો શરૂ થયો અને તેની
રક્ષા કરવાનો ભાર સૌએ પોતપોતાના ગળ
પ્રમાણે ઉપાડી લીધો. આખી ન્યાતમાં તે અપ-
લક્ષણી તરફ પંકાઈ ગઈ હતી. સૌ તેના બાલક
વરની અને દુષ્ટીઆરી સાસુની દયા ખાવા ને
સદાનુભૂતિ દર્શાવવા મૂડી પડ્યાં હતાં અને તેથી
વીજળીને દાગવાના દરેક પ્રયત્નમાં આખા
સમાજનું નૈનિક બળ એ બંનેની પાછળ રહેતું
હતું.

વીજળી પહેલાં તો આ બધાથી ત્રાસી પણ
પછી નફરત થઈ જે સખ્ત મોંએ આવે તે તેણે

સામા ફેંકવા માંડ્યા. ખીચારા પંદર સોળ વર્ષ-
ના ત્રીકમને માટે નાર પાંશરી કરવાનો ભુનો
પુરાણો એકજ ઉપાય બાકી રહ્યો. અને જરૂર
પડે સારે પાડ્યો, ચાળી, વાડો, પથરો, જે કે
હાથમાં આવે તેનો ઉપયોગ તેણે કરવા માંડ્યો.

એક દિવસ વીજળી પીએર ગઈ હતી અને
સાંજ પડે ઘેર આવવાનો વખત થઈ ગયો છતાં
તે આવી નહોતી. ત્રીકમ અને તેનાં મા બંનેને
હવ ક્યારનો તજે ઉપર થવા કરતો હતો. અને
જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેમનાં
ચિંતા અને ગીજળની ડીઝીનો પારો વધતો
જતો હતો. આમ ચિંતા કરવા કરતાં તેની શોષ
કરવા જવાનો નિચાર બેમાંથી એકેને આવ્યો
નહોતો. પણ એટલામાં તો સફાઈગે કે દુભાઈગે
વીજળી રાતના આડેક વાગે અંતરમાં ધ્રુજતી
છતાં બહારથી નફરત જણાતી ધરમાં દાખલ
થઈ. એના આવતાને વારજ ત્રીકમ પોતાનાથી
પડાય તેટલો મોઠામાં મોટો પાંટો પાડી બોલ્યોઃ
“રાં... કયા... ને ઘેર અસાર સુધી ગઈ હતી !
બાલ, નહીં તો વાંસો ભાંગી નાખીશ.”

બંનેનું વિકાલ સ્વરૂપ જોઈ વીજળી બીક-
થી યચરી ગઈ. “કં નહોતી ગઈ. મારી બાને
એકદમ તાણુ આવ્યું અને ધરમાં બીલું કોઈ
નહોતું તેથી વાર લાગી.”

“માને તાણુ આવ્યું કેમ ! માને તાણુ
આવ્યું ! ઉભી રહે, હમણું એ બધું તાણુ નીકળી
જશે.” અને તૈયાર રાખેલી સોટી વીજળીના
વાંસામાં તણાવ પડવા માંડી. દીકરાને ઉરકરતાં
હોય તેમ સાસુજીએ પણ વડુને ગાળો દેવી શરૂ
કરી દીધી.

“ઓ બાપરે ! મરી ગઈ. સાધ સાજ !
હું ખરું કહું છું. બીજે ક્યાંય નહોતી ગઈ.
મારી માને તાણુજ આવ્યું હતું.” પણ જેમ

એ વધારે બેલવાનો પ્રયત્ન કરતી તેમ શુરે
અદેસો ત્રીકમે તેને વધારે ઝપટાવવા માંડી. તેમાં
તેને પોતાની ફરજ અમળ્યાને આનંદ પડે
હતો.

આલુઆળુને એટલે ને બારીએથી પડોશી-
ઓ તમારો જોષ :લાં હતાં. વર વહુને મારે
તેમાં પારકાં માણસથી બીજું શું થાય ? પણ
તેમાંથી એક બે માણસો ત્રીકમ તરફ તેમ પી
પુરેપુરી સહાનુભૂતિ હતી છતાં વીજળી પર
પડતા મારેના ત્રાસ ન ખમાવાથી હોમન ફરીને
આગળ આવ્યા અને મકાપરાણે ત્રીકમના હાથ
પકડ્યા. "ભાઈ ! હોય. જાગક છે. જુલ થઈ હશે
તો ફરી એવું નહીં કરે. આટલી શિક્ષા કે એટલી
નથી." અને બેભાન થએલી વીજળીને તેમણે
ઉંચકીને એરડાના ખુશામાં લઈ જઈ નાખી.

"ફરી જલ થું ?" ત્રીકમ તકકયો. "રાં...
ની બો લુકાવી નાખું."

ધીરે ધીરે મા દીકરો સાંત પડ્યાં અને
પડોશી ધરમાં ગયાં. વહીવહીને બંને થાકી
ગએલાં હતાં અને બંનેને લુખ પણ કકડીને
લાગી હતી. વીજળીને તો આજના આવડા
મોટા અપરાધ પછી ખાવાનું આપવામાં ચુંડો
હોય તેમ તેને બેમાંથી એકએ પુછ્યું નહીં અને
ખાઈ પરચારી મા દીકરો બંને પોતપોતાના
રથે જઈ સુઈ રહ્યાં.

અચીતો અડધી રાતે શેરીના ચોકડાના
કુવામાં ધમકારો થયો અને જિઠાસા અને કુત્ર-
હલની મારી આખી શેરી જાગી ઉઠી. સૌના
મનમાં આગલી રાતના બચકારા વાગતા હતા.
અને તેથી પહેલે વિચાર સૌને એકજ પ્રકાર-
નો આવતો હતો. "વીજળીનહુ તો કુવે નહીં
પડી હોય ?"

ખુશ શરમકાર થયો. કાષ્ટતારાને શોધવા
ગયું, કાષ્ટએ દોરડાં આપ્યાં અને બેત્રણ

કલાકે શયનીકળ્યું; તે વીજળીનહુનું હતું એમ
સૌની ખાતરી થઈ ગઈ. સૌના છવ ત્રાસ પામ્યા
છતાં આવી અશ્વમતા તેમની વચ્ચેથી દૂર ગઈ.
માટે સૌએ તીરાંતનો ત્રાસ લીધો. બેકે સવારે
વીજળીનહુની મા માંદી હતી તેથી તેને રાત્રે
ઘેર આવતાં મોકલું થયું હતું એ વાત ખરી ફરેલી
જણાઈ. પણ બનવા કાળ તે બન્યું. તે ન બને
એવું કરવામાં કોઈનો ઉપાય આવે તેમ ન હતો.

વીજળીનહુના મૃત્યુના પાંચ દસ દહાડા
વીતી ગયા અને પંચવર જેવા બીજવર ત્રીકમને
ફરી વરાવવાને માતાજી આવુર બન્યાં. એમનું
ધર કુળજાન ગણાતું એટલે માગાંઓની જોડ
નહોતી. એક પૈસાદાર માખાપની શાણી સુલકાણી
પુત્રી કાન્તા બેકે ત્રીકમના ત્રિવાદ જોતજોતામાં
મળ્યા. માખાપ સુધરેલાં હતાં એટલે તેમણે ચરત
કરી કે કન્યા અગીઆર વરસની થતાં સુધી તેને
પરણાનીથું નહીં.

પણ ત્રીકમ હવે જાગક મરી યુવાન થયો
હતો અને વીજળીનહુની સતત સંતાતી
ચિંતામાંથી મુક્ત થયો હોવાથી સસરના લડાવા
લેવાને તેનું મન તરસી રહ્યું હતું. પણ કાન્તા
વહુની વાટ તો એને પણ વરસ જોવાની હતી.
અને એટલામાં એની ઉમરતો જુવાનીને ઝાલી
રખાય એમ ન હતું.

સમવયના મિત્રોએ તેને સંજાહ આપી અને
તેણે આ દુઃખમાંથી છુટવા સારું યોડા-યોડો
સ્વચ્છ કે જળવા માંડ્યો. પરિણામ એવું આજુ-
કે આ નખળા બાંધના નાચુઅનુભવી યુવકનાં
શરીરમાં જાંઘી સુધીનો સડો પેસી ગયો.

લગનેનો સમય પાસે આવતો ગયો. સારે
કાન્તાનાં માતપિતાની આજો આ જામતમાં
ઉઘડી. તેમણે લગ્ન વરસ દિવસ વધારે લગ્નબાં-
પણુ તેટલામાં તો ત્રીકમના શરીરની વધારે હાલ-
હવાથી ચતા મોડી. ત્રીકમની માતાએ જોયેલું

અચાંચ કરવા માંડ્યો કે “ વહેવાઈ કન્યા ન પરણાવે ત્યારે જીવાન છોકરાં શું કરે ? નહોતા પરણાવતા તેમાંજ એનું શરીર અગડતું હતું. લગ્ન થાય તો કાલે ઉઠીને એનું શરીર સુધરે. ”

કન્યાનું દિલ ગમે તેટલું દૈરે વસતું હોય પણ ન્યાતના કાયદામાંથી કે છુટાય છે ? અને એક છોકરીનો જાત માટે આખા ધરનાં બધાંએ ચિંતા ને દુઃખ વેઠવાં એ પણ અયોગ્ય નહીં ? ખીચારાં કાન્તાનાં, માતપિતાને પૂર્વ જન્મના કર્મ પ્રમાણે કાન્તાનું નશીલ ત્રાકમ સાથે જોડતું પડ્યું અને બાર વર્ષની બાળક કાન્તા ત્રીકેમના લગ્નાતુર દેવાની હેરાંશિ પુરી પાડવા પરણીને આવી. ચાર ચાર વર્ષ વાદ જોઈ રહેલા ત્રીકેમને મન તે દિવસે સોનાનો સૂર્ય હોયો. લગ્નક્રિયામાં પણ તેણે તે વખતે જે ઉમળકા અને આતુરતાથી ભાગ લીધો તેવા ઉમળકા અને આતુરતા તે પછી તેણે કદી અનુભવ્યો ન હતો.

વર ને સાસુ ધરમાં વહુનાં પગલાં જોઈ હર્ષભાષ ગયા. વહુને શજીગારવા ને રીઝવવાને બંને જોઈ જોઈ યથ જતાં. રાત્રે ત્રીકેમ મેડીમાં બજારમાંથી જાતજાતનાં ખાવાનાં પડીકાં નવી વહુના આનંદને સારુ લાવતો, ને તેના દરેક દોડ પુરવાને તે સદા તત્પર રહેતો.

બેચાર મહીને વહુને અધરણી આવ્યું. અને ત્રીકેમનો ને તેની માતાના દર્ષનો પાર ન રહ્યો. સારાં પગલાંની નવી વહુને પ્રતાપે હવે ખરેખર સુખી થવાશે એમ તેમને લાગ્યું. અને દિવસે દિવસે નબળા થતી જતી વહુની તબીબતના બંનેએ સખદુમાન જાતન લેવા માંડ્યાં. કેટલાંએ તાલીજોનાં પાણી, કેટલીએ ગોળધૂણીઓ કરવાની બાધા અને કેટલાંએ મંત્રોનાં માદળીઓ તેને માટે આજીવામાં આવ્યાં. પુત્રને ધેર પુત્ર આવે

અને પિતૃઓ સ્વર્ગમાં શાંતિ પામે એવી ખીજી રુઝું શું હોઈ શકે ?

પણ ખીચારી કાન્તાવહુ ! ન ખીલી, ન પુલી, ન શલી ને તેટલામાં તે મરી મઇ. એક અંધ બાળકને જન્મ આપી વેદનાની એક કાગમી ચીસ નાખતાં નાખતાં તેનો ત્રાણ ઉઠી ગયો. તેનાં માથાપ હાહાકાર કરી રડી રહ્યાં, ત્રીકેમ અને તેની માતા વીણે મુખે અને ઉદાસ અંતઃકરણે અંધ બાળકને ઉછેરવાની વિકટ ઉપાધિના ભારથી દબાતાં ધેર આવી કાન્તાવહુને સંભારી આંસુ સારી રહ્યાં.

પણ એકવીસ વર્ષનો યુવાન પત્નીનો શોક કેટલા દિવસ પાળે ? સંસારબચરહારની ઉપાધિમાં અને ભર જીવાનીના કાળમાં કે સંજાસી થઇ બેસાય છે ? એનું ધર કોણ સાચવે ? એનું અંધ બાળક કોણ સાચવે ? એની વૃદ્ધ માતાને ગૃહકામમાં મદદ કોણ કરે ? એને જે વાર ઉઠી ઉઠી રસોઇ કરીને જમાડે કોણ ? કાન્તાવહુની પાછળ એનું જીવન તો ખારું યથ ગયું હતું. પણ આ બધી સુશકેલીઓનો ઉપાય ન હતો તેથી પરગામ વસતા એક હેડમાસતરની ચૌદ વર્ષની, આવી ને તરત ધર ઉપાડી લે એવી કન્યાને ત્રીકેમ પંદર દિવસ પછી કચીએ ધામધુમ વગર પરણ્યો. લગ્નનો આ એનો ત્રીજો અનુભવ હતો.

એણે આયુષ્યનો સુખીમાં સુખી સમય ગાળ્યો હોય તો તે આ હીરાવહુના રાજ્યમાં હતો. હીરાવહુ માસતરની છોકરી હોવાથી ગુજરાતી પાંચ ચોપડી ભણેલી હતી. તેને થોડું ભરતાં ચંચતાં આવડતું, ધરનું કામ કરતાં અને રાંધતાં તેને કોઈની મદદની જરૂર પડતી નહીં. શરીર તે પ્રુષ્ટ હતી અને ચપળતાથી તે આખા ધરમાં સપાટાખંડ કરી વળતી. તેણે ‘સતીચરિત્ર’ ના બંને ભાગ પણ વાંચ્યા હતા અને તેને

પોતાને તેમના જેવી થવાની હેંશ હતી. તેના માતાપિતાએ તેને સાસુની અર્થાદા કેમ સાચવવી, પતિને કેમ પ્રસન્ન કરવો, દીધરીઆને કેમ રાજ કરવા, અને સુનીતિને માર્ગે કેમ ચાલવું એ સૌનો બોધ તેને પરણતી વખતે આપ્યો હતો. હીરાના મનમાં હલચલ સુકુળને ઉત્તર કરવાની મહેચ્છા હતી.

ત્રીકમનું જીવન હીરાના રાત્રીમાં ખરેખર સુંખી હતું. હીરાની સંગતિથી તેની ટેવો થોડી થોડી સુધરતી જતી હતી. તેના નખળા થઇ ગએલા શરીરની સંભાળ હીરાને હાથે સરસ લેવાતી હતી. પિતા ગયે વખતે મૃત્યુ પામ્યા હોવાથી તેણે અભ્યાસ છોડી ધંધો કરવા મંડ્યો હતો અને નાનપણની બધી ટેવો છોડી તે ધરના વડા તરીકે ગંભીરતાથી રહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે રીતસર જન્મ મરણને પ્રસંગે ન્યાતમાં જવાનું શરૂ કર્યું. તેણે ન્યાતની ઉત્તિ કરવા માટેનાં એક બે ભાષણો પણ આપ્યાં, પુત્રજન્મની એકજ લાલસા તેના મગજમાં અણપુરાએલી રહી હતી.

તે એ-શુભ સમય પણ પાસે આવવાનો સંભવ થોડા વખતને માટે તો સૌની આશાને ઉત્કેરી રહ્યો. પણ દુર્ભાગ્યે પુત્રીજન્મ થયો. "આજે છોકરી થઇ તો કાલે છોકરો આવશે" એમ ગણી સૌએ મન વાળ્યું.

એ હીરાવહુના સદૃશ્ય શે શુભાય ? એક વાર ત્રીકમ ખુબ માંદો પડ્યો હતો ત્યારે રાતને દિવસ ખડે પગે એણે જે ચાકરી કરેલી તે તો જેણે નજરે જોઇ હોય તેજ એની કદર કરી શકે. એને યાદ કરતાં આજના શુભ મંગલ પ્રસંગે પણ ત્રીકમની આંખો બીની થયા વિના રહી નહીં.

તે ફરી વર્ષે દહાડે પાછો હીરાને શુભ અવસર સાંપડ્યો. ત્રીકમના મંદવાડ વખતે

એનું શરીર જરા નખળું પડ્યું હતું, તેનો થ્રમ તેને આ વખતે લાગ્યો. પછે નવ માસે ત્રીકમને લાંબા પચીસ વર્ષે પહેલી વાર પુત્રજન્મ થયો ત્યારે તો સાસુ, વહુ અને પતિ ત્રણેનાં હૃદય આનંદથી-પ્રુલી ગયાં. ત્રીકમના જીવનમાં આથી સુખની પરમાવધિ આવી ગઈ. પિતૃઓએ સ્વર્ગમાં મોકલવાનું તેના જીવનનું એકનું એક મહદ્ કાર્ય તેણે સફલતાથી પાર પાડ્યું હતું.

પણ વિધિ કાર્યોનાં હોય છે. એને કાંઈનું સુખ ગમતું નથી. અધુરી વાસનાને લઈને પ્રેત-ભોનિમાં ભટકતું વીજળીનું શૂત હીરાનું સુખ સદન ન કરી શક્યું. મહીનાના પુત્રને લઈને હીરા પહેલવહેલી પતિગૃહે ગઈ ત્યારે ક્યાંકથી આવી એના જીવ કાપ્યો. બીકની મારી હીરાને તે રાતે તાવ આંધ્યો તે આંધ્યોજ. અને થોડા દિવસે તેમાંથી કાપરોગની શરૂઆત થઈ.

ખાટસે પડેલી હીરા માંદો માંદો પતિનું અને પુત્રનું કામ પોતાનાથી બને એટલું કરતી. મંદવાડ તો કાલ મટી જાય પણ ધરનું કાર્ય કાણ કરે ? અને જુદા સાસુનાં દેવદર્શનમાં ખામી આવે તો તેમનું ઘડપણ રમણે તેનું કેમ ? હીરાનું પતિવ્રત તેની પાસે એવું અધુકત આચરણ કરવા દે તેમ ન હતું.

પણ છેવટે તો તે ખીચારીનું એ ન સાધ્યું. માનસિક બળને આધારે ઉઠતાં શરીરે છેવટે મનના આગ્રહ છતાં ઉઠવાની ના પાડી. હીરા, છેક પથારીવશ થઈ.

ત્રીકમ ને તેની માતાએ પહેલાં પહેલાં તો હેંશથી ચાકરી કરવા માંડી. પણ દિવસ લખાતા ગયા અને હીરાની સારા થવાની આશા ઓછી થવા માંડી. ત્રીકમની દશા બહુ ખુરી હતી. મરદ માણસ ધંધો ધારી છોડીને માંદો બેરીની પાછળ ક્યાં સુધી બેસી રહે ? અને માતાજીએ ખીચારા શું કરે ? ઘડપણમાં પ્રણવું નામ કાઢ

ત્રણ યજ્ઞને મારા આ હાથ હોય ! મારે, તો ફરી પરણુંગ નથી.”

માતાજીનાં આંસુ આંખમાંથી સુકાઈ ગયાં અને સ્વરમાં કંટોરતા આવી. “અરે ગાંડા ! કેં ચાલે ? આટલે વર્ષે આ છોકરાંની જન્મજન્મ મારા ઉપર નાખી મારું કેં ઘડપણ બગાડવું છે ? હું તો ચોખ્ખી વાત કહું છું કે મારાથી તારા ઘરનો કારભાર નહીં ચાલે.”

ત્રીકમ દીન વઢને ત્રીચું માયું કરી માતાજીનું કહેવું સાંભળી રહ્યો. ફરી લગ્ન કરવાની જરૂરી, આત આગળ એને, પોતાની લાગણીઓને મદદલાવવાનો અવકાશ ન હતો. મને કમને એણે સંભતિ આપી અને ન્યાતમાં તે વખતે મોટી કન્યાઓ ન હોવાથી એક દસ વર્ષની બાળા સાથે તેના વિવાદ મળ્યા. “આજે નાની દશે તો કાંસે મોટી થશે. કેં જીવવાન માણસથી વાંદા રહેવાય છે ?” માતાજીએ કહ્યું.

ફરી ત્રીકમભાઈનાં લગ્ન-દર્યા, અને લોકો-એ જાણ્યું કે આ ચોથીએ ચોક પુર્ણે, ચાર વાર પરણે પછી તો માણસનું ઘર જરૂર મંડાય. કેટલાંક ત્રીકમની મદદદાની દયા ખાતાં. કેટલાંક એને પાધડીએ મંગળ છે એમ માનતા. અને આ છેલ્લીજ વાર મહાવ્રતાનું મંગલે એમ પણ ધારતા.

કન્યા દસ વર્ષની તો હતી પણ સિંદરય વર્ષ હોવાથી લગ્ન બીજા વર્ષે દર્યા. આ આખું વર્ષ ત્રીકમે અનેક પીડાઓમાં કાઢ્યું. વયમાં તેના વ્યાધિએ પણ જોર ક્યું અને તેનું આખું શરીર ફેલાઓથી ભરાઈ ગયું. સ્ત્રી વગર આવી વખતે કોણ ચાકરી કરે અને કોણ કામ આવે ?

એમ તેમ કરતાં ત્રીકમભાઈ વર્ષને અતિ પરવયા. પણ આ વખતે કન્યા એટલી અગ્ન નીકળી કે લગ્નની પહેલીજ રાતે ત્રીકમથી બીધી અને પછી એણે સાસરે જવાનીજ ના પાડવા

માંડી. ઘેર જવાનો વખત યાય એટલે સ્ત્રીઃ કકળાને, ઓરડામાં ભરાઈને, કે બારીના સળી-આ પકડીને તે ન જવાની હક લઈને બેસતી. પણ હીંદુ સંસારમાં પરણેલી-પારકી કરેલી દીકરીને માઆપને પોતાને ઘેર કેમ રખાય ! ધણી વાર એને સંધ્યાકાળે હાથ પગ બાંધી ઉંચકાને ઘેર મુકી આવવી પડતી. રાત્રે બીધેલી કન્યાની ચીસો કે રદન પાડોશીઓને સંભળાતાં તો કાં તો તે તેની મુખાંધ પર દસતા કે “બીચારા ત્રીકમના નથીજમાં સુખજ નથી” એમ કહી તેની દયા ખાતાં.

ત્રીકમ આટઆટલી વાર પરણ્યો પણ આ પત્ની જેવો અનુરુવ તેને ક્યારેય નહોતો થયો. જે વાત તેને ધણી સ્વાભાવિક લાગતી, જે વર તરીકેના હક્ક એણે તેર વર્ષની વયથી પુરા અધિકારથી વાપર્યા હતા તે એક નાદાન છોકરીની હકને લીધે અસ્વાભાવિક ખનતા હતા. એક નાની સરખી છોકરીને વશ ન કરી ચક્રવા માટે આખી દુનીઆ તેની હાંસી કરતી હતી. ઘેર ઘેર ને ચક્રે, ચક્રે ત્રીકમ ના ઘર સંસારની વાતો એક કાનેથી બીજા કાને જતી સંભળાતી. કેટલાક આવડી અગીઆર વરસની કન્યાના અગ્નિ પર અને સાસરે ન જવાની હકને લીધે આખા હીંદુ સમાજનું અવળું ભાવિ આવી પહોંચ્યું છે એમ માનતા હતા. કેટલાક કન્યાને ખેતરપાળ પરણી ગયો છે. એમ ધારતા. કેટલાક ત્રીકમના બાયલાપણા પર દસતા. એક ચાર આગળની છોકરીને લીધે ધણી વાર બીચારા ત્રીકમથી નીચેથી ઉંચું જોવાનું નહીં. ધણી વાર એથી એનું ઝનુન પણ વધતું અને પરિણામે પડોશીઓ રાત્રે રહની કકળતી કમુની થોડીક વધારે ચીસો સાંભળતા.

માતાજીને પણ વડના આવા વર્તનથી થોડો ધણો ગુસ્સો ચઢતો નહીં. ઘડપણમાં એમને શાંતિ

આપવાને બદલે આવી કુપાત્ર વડુને લીધે રોજ દુનૈતા થતા તેથી એમની આંતરડી કકળતી અને તેથી સદગુણી હીરાવડુને સંભારી ઘણી વાર આંસુ સારતાં.

રોજના સંતાપથી ધીરે ધીરે કમુને તાણુ આપવા માંડ્યું. અધુરામાં પુરું એને અધરણી રહ્યું. થાકી હારીને ત્રીકમે અને તેની માતાએ કમુને પીએર મોકલી દીધી.

સાત માસે કમુને મુએલો ઊઠારો આવ્યો. અને આ દુનીઆમાં અકારી થઇ પડી હોય તેમ તેણે પશુ પ્રાણુભાગ કર્યો. મરતાં મરતાંએ બહાવરું વદન અને ફાટેલા ડોળાથી એ બચાંકર લાગતી હતી.

આમ હોંચકા ઉપર એકલા બેઠાં બેઠાં ત્રીકમના મન આગળ ભૂત જીવનના આ બનાવો રમ્પતિ-પટ પર એક પછી એક આવ્યે જતા. અને તેથી હવે, શોક, દુઃખ એ બધાના મિશ્રિત ભાવો તેના અંતરને દર પળે જીદી જીદી રીતે રંગતા. છેઠાં છેઠાં જ્યારે કમુના દુઃખ જીવનનાં ચિત્રો એના મન આગળથી પસાર થયાં સારે દુઃસ્વપ્ન આવ્યું હોય તેમ ત્રીકમનું હૃદય ફફડી રહ્યું. ને એ બધાંને અતે પલ વાર તેને વીજળી, કાન્તા, હીરા અને કમુ અંતરીક્ષમાં અદર લટકતી દેખાઇ. જાણે ચારે જણીએ એક સામટી કહેતી હોય: "શા માટે શીઠર કરો છો? મૃત્યુ પછી જે પુનર્જન્મ આવે છે તેમાં પતિપત્ની ફરી મળે છે એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે અને આપણે પશુ પતિ પત્નીએ તરીકે ફરી મળવાનાં જ છીએ. આત્મા તો અવિનાશી છે. દેહના જેવો ક્ષણ-ભંગુર નથી. અને અમે મન, વચન, ક્રયાથી ગયા જન્મમાં તમારા સીવાય બીજા કોઇનું ધ્યાન ક્યું નથી. એટલે આવતે જન્મે પશુ તમે મળશોજ. ત્રીકમજી ! અમે તમારી વાટ જોઇએ છે. વહેલા વહેલા ક્યારે આવો છો?" અને આ

અવનવું સસ કહીને આનંદ પામેલી સુંદરીએ અદૃશ્ય કરતી અદૃશ્ય થઇ.

ત્રીકમના પગ હોંચકા ખાતાં ખાતાં થંભી ગયા. તેણે આંખો ચોળી. શું આ ભૂતાવળ હતું? શું પોતે ખરેખરો ઉઘી ગયો હતો કે ગમત સ્વપ્ન જેતો હતો? શું ખરેખર આ બધી સ્ત્રીએ તેને ફરી જન્મ થાય તેમાં મળવાની હતી? માત્ર હીરા એકલી મળવાની હોત તો તો ઠીક. એ તો બીચારી સદાએ ચાકરી કરતી; તેનો પડ્યો બોલ ઉઠાવી લેતી. તેની સારી ખોટી દરેક ધ્રુષ્ટા-એને પુરી કરતી. એણે તો તેને આ પૃથ્વી ઉપરનો પરમેશ્વર કરી બરાબર પુણ્યો હતો. પશુ આ બીજી બધી? તેમનું શું? એક એક જણીએ આટલો ત્રાસ આપ્યો તો બધી સામટી મળે તો શું થાય? "એનું મન શંકામાં આમ તેમ ડાલી રહ્યું."

પશુ એટલામાં તો દૂરથી માટલાં લઇ ગાતી ગાતી આવતી સ્ત્રીઓનો સાદ આવ્યો. સાથે તતુડાં અને ઢોલ એનાં બધાં સ્વપ્ન અને શંકા-એને ઓગાળી નાખતાં હોય એવાં સંભળાયાં. તેણે ખારીએ જઇ ધ્યાનથી સંભળવા માંડ્યું. ગીતના શબ્દો ચોખ્ખા સંભળાતા હતા.

એક આવે, બીજી આવે, ત્રીજી વડામાર
મારો વીંજણો રે,
ચોથી કાગળ મોકલે, સવારે વહેશે આવ,
મારો વીંજણો રે.

"ચોથી શું. હવે તો પાંચમી આવશે" ત્રીકમથી મનમાં ને મનમાં હસતાં હસતાં બોલાઇ ગયું. બધી જીની સ્ત્રીઓના વિચારો તેના મનમાંથી આનંદદાયક સાદને પ્રતાપે ક્ષણવારમાં જતા રહ્યા. નવી વડુની આકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં તત્ક્ષણ તેનું મન રોકાઇ ગયું.

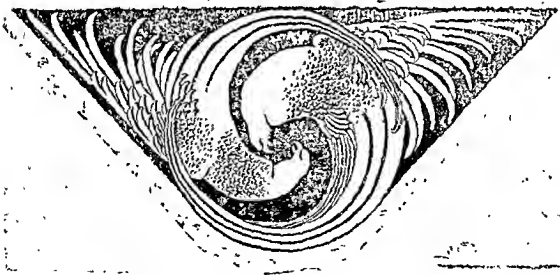
સ્ત્રીદંડ પાસે ને પાસે આવતું ગયું અને સ્ત્રીઓએ બીજું ગીત ઉપાડ્યું:

લાડકડી ચડી રે કમાડ, બાળાવરને નીરખવા રે.
હાદાજ એ વર જો જો એણે મારાં મન વસ્યાં રે.
ત્રીકમના આશાતુર અંતરમાં આ શબ્દોએ
અવનવું તોફાન બગાડ્યું. તેણે નવી વહુને આ-
તુરતાથી પોતાની વાટ જોઈ રહેલી કહી, અને
તેનું મુખ હસું હસું થઈ રહ્યું.

માનારી સ્ત્રીઓ ઘરમાં આવી, અને નંદરાય
નહોં તેમ માટેલાં સાયવીને ઠેકાણે મુક્યાં. થોડી
વાર એકમાં ખારેક પતાસાં અપવાની તૈયારી-
ઓ ચાલી રહી. મેડીની બારીએથી ત્રીકમ ગીત
ગાતા, ધાંટા પાડતા, ખારેક પતાસાં લેવાની ઉતા-
વળ કરતા સ્ત્રીવૃંદને લાલસાની દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો

અને નવી વહુ આવે ત્યારે આમાંથી કેના જેવાં
લુગડાં ધરેણા અપાવી તેનું મન રીઝવવું તેના
વિચારમાં તે કુખ્યો.

વાંચનાર ! એ રાત્રે ત્રીકમ પાંચમી વાર
પરણ્યો એમાં તો કે શંકા છેજ નહીં. સૌની
સાથે આપણે પણ એને આશીર્વાદ આપીએ કે
ખીચારાતું હેતાતન (જે કે આ શબ્દ સ્ત્રીને
માટે વપરાય છે પણ આ જમાનામાં આપણે
પુરખને માટે વાપરવા જેટલી છુટ લઈ શકીએ)
અખંડ રહે. અને ફરી ફરીને પરણવાની ખીમમાં
થી પ્રભુ એને બચાવે !

ફાંસીની સજા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી]

હૈયાથી હૈયાં અંપાય, અંગોમાં અંગો લપાઇ જાય
અને આંખોથી આંખો વાતો કરી રહે એવો એ
પ્રસંગ નહોતો. એક રાક્ષસે એક અપ્સરાને
કબજે કીધી હતી. એના ઉપભોગ માટે
રાક્ષસ તૃપ્તિ રહ્યો હતો. અપ્સરાની આખો
બંધ હતી, એનું શરીર એ રાક્ષસની મીઠી
પડથું હતું, પણ એનું મન, હૃદય, કયાંક બીજે
ભટકી રહ્યું હતું.

થયું. ભાઇના પ્રેમ ઉપર દેવળા નિર્દોષતા
અને પવિત્રતાનું બિંદુ આંખી ચુકી. અનેક
રણચુરા રાજપુતોના હૃદયમાં રમી રહેલ એ
નવયૌવના અપ્સરાની પવિત્રતા સરદારે ક્ષણ
બેક્ષણની પોતાની રાક્ષસી લીલામાં બાળીને
બરમ કરી દીધી. શેષ રાત્રિ ઉઘાડી આખે, વ્યથિત
હૃદયે રડતાં રડતા દેવળાએ કાટાની જેમ ખુંચતી
સરદારની શય્યામાં માંડમાંડ વીતાડી.

પ્રભાત થયું. વાહના પાંજરામાંથી છૂટી
છૂટે તેવી રીતે સરદારની મલિન શય્યા છોડી
દેવળા ઉભી થઇ ગઇ. ચોધાર આસુએ રડતી,
જમીન પર આંખો રાખી સરદારને નમી તેજોલી.

“ હવે આપનું વચન પાળો, ‘સરદાર, મારા
ભાઇને છોડી મુકો.’ ”

પશ્ચાતાપ કે દયો જેવી લાગણીઓ જોણે
કદિ અનુભવી નહોતી તે સરદાર હજી એ કામની
ધેનભરી આંખે રડતી કુમારિકા તરફ જોઇ
રહ્યો અને બોલ્યો: “ છોકરી, તારા ભાઇ ઉપર
તેને બહુ હેત લાગે છે. એને જોવાની તને બહુ
ધગ્ગા લાગે છે. ભલે, જો, પેલી બારી ઉઘાડ,
એટલે તરતજ તારો ભાઇ તને દેખાશે. ”

આવેશથી દેવળા બારી પાસે દોડી. જેસથી
ધક્કો મારીને બારીનાં બંને બારણાં ઉઘાડી
નાખ્યાં, અને સામેજ આંગણમાં નજર
કરી. ક્યાં ? રાજમહેલના આંગણમાંજ
વીરસિંહનું શય ફાંસીને લાકડે લટકી રહ્યું હતું
તેના ઉપર.

કરપીણ દશ્ય દેવળાએ જોયું. આવેશ
ને લાગણીઓ ફરી ગયાં. ન સમજી શકાય તેવું
પરિવર્તન ! શાત મૂર્તિ સરીખી તે ફરી.
એક સ્થિતિ ને વેધક દૃષ્ટિ તેણે સરદાર તરફ નાખી.
એ દૃષ્ટિમાંથી તણુખા ઝપાં. સરદાર દાઝી ઉઠ્યો.
વીજળાનો આચકો લાગે તેમ આચક ખાઇ
તે ઉભો હતો ત્યાંજ પછાઇ પડ્યો. ને તેજ કાણે
બારીએ ધમધમ થયો. ”

* કેટલાક વખત ઉપર પસ્તીના કાગળના ટગલામાંથી લગભગ ફાટી છુટી અવસ્થામાં આ સિક્કો વાર્તા
મને મળી આવી. કેટલાક પાન પણ ખોલાય ગયા હતાં ને મુજ લેખકનું નામ પણ મળી શક્યું નથી.

—સંપાદક.

મારી નોંધપોથી

૧૯૩૨-૩૩

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦ થી]

છે, 'નિવેદન'માં પહેલે પોતેજ 'પૂર્વે દરબારમાં કવિ, પંડિત અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન અને આશ્રય મળતાં' એવું વાક્ય છે, તે "વિનાશક" ન શોભત્તે પશ્ચિતા વનિતા સ્ત્રી: ૧ એ સંસ્કૃત વાક્ય પરથી લીધેલું છે. અને ૭ મે આમ વાક્ય છે; "આમ માનસિક શ્રમ એણે નહોતો" તે હમણાંજ અમે એક અંગ્રેજી અંશમાં વાંચેલા "Thus he suffered mentally" નું સ્મરણ કરાવે છે. પુનઃ હરિ: બોમ્ એ લેખમાં નું 'પણ એ વીશે બીજે કાષ્ટ પ્રસંગે' એ વાક્ય Robert E. Benchley ફ્રં 'Of all Things' નામના પુસ્તકના ૧૨૧મા પૃષ્ઠ પરના "Some time I'm going to have him paged" નું ભાષાંતર હોય એમ નવી લાગતું "વસન્ત"ના ૨૭૧૦૨૫૫ એ લેખમાંનું પૃ. ૧૭મા પરનું વાક્ય, "આપણે માનસિક જોરાક આજે " જાણીએ " ને " માસિકો " છે— " Newspapers and Magazines supply the necessary food for our intellectual feast " એ એક માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ ચએલા વાક્ય પરથી 'તદ્ગ્રાણ્ય' છે. પૃ. ૧૦૯ પર આપેલો દાખલો "All men are mortal, Socrates is a man; Socrates is mortal" તે પ્રો. આત્મજ્ઞાનકર ત્રિવેદીના 'લોજિક'માંથી અક્ષરસઃ ઉતાર્યો છે ! આવા તો અનેક દાખલાઓ આપી શકાય. અપહરણ એવું ખુબીથી કરવામાં આવ્યું છે કે જેનું વાચન અતિ વિચાર લેવા તેજ એ પકડી શકે. અમુક એક પુસ્તકમાંથી નહીં, પરંતુ જુદી જુદી ભાષાના જુદા જુદા પુસ્તકોમાંથી, વાક્યોના દુકાળો શ્રદ્ધા

ભેગા કર્યા છે. પ્રત્યેક લેખકની ફરજ છે કે ક્યો અર્થ એણે કર્યાથી લીધો છે તે દર્શાવવું; અને એમ કરીને કોઈનું પણ યશ: અસ્વીકૃત રહેવા દેવું નહીં. દાખલા તરીકે નીચે અમે એક કંડિકા આપીએ છીએ.

લૌકિક (વસન્ત ૨૪૦૨ મહોત્સવ સ્મારક અંશ પૃ. ૭૩) દષ્ટિએ (સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૧). વીચારતાં ('યુગરાત', ૧૯૮૪ માધ) માલમ (નમોદાશકરને શબ્દકોશ) પડે છે ('નવચેતન', ૧૯૮૪, પૌષ) કે ('સ્મરણસંહિતા') મનુષ્ય (આપેતો સંસ્કૃત કોષ) મુઓ (ગં. ૨૧. અંજાલખમી). તથાપિ (પ્રો. દરકાલકૃત 'વાંચક જુદાં પુલ') મનુષ્ય (આપેતો સંસ્કૃત કોષ) કદી ('પંચતંત્ર'નું ભાષાંતર) અલ્પાંતિક (શાંકરભાષ્ય) વિનાશ (૧૪ મી ફેબ્રુઆરીનું 'હીંદુસ્તાન') પામતો ('એ ધડી મોજ' તા. ૧૧-૩-૨૮) નથી. (મારો દેણદાર).

એકંદરે આ સ્મારક અંશ ઉત્તમ કાઠિનો અંશ છે છતાં આવા અપહરણોથી એ કલુષિત થએલો જોડે અને અત્યંત ગ્તાનિ ઉપજે છે.

'સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૩-૩-૨૮ સૌરાષ્ટ્ર પ્રકાશ કંપની લિમિટેડ, રાણપુર (ખી. એસ. રહેલે)

'સૌરાષ્ટ્ર' ના અન્ય અંકો કરતાં આ ખાસ જુદો નથી—અલખત, લખાણ ને તારીખ દ્રમેરા કરતાં જુદાં છે. અવલોકનકારો માસિક ને સામાનિકના મુખ્ય વિભાગ તરફ દ્રમેશાં દુર્લભ કરે છે. એ મુખ્ય વિભાગ તરફ તેઓ દષ્ટિલેપ પણ કરતા હશે કે નહીં તેની પણ અમને સંકા રહે છે. આથી 'સૌરાષ્ટ્ર' ના અન્ય વિભાગનું વિવેચન ન કરતાં અમે અહીંયાં

એના પ્રધાન વિભાગ-મહેરખખરો-નું જ વિવેચન કરીશું.

એકજ પત્રમાં આપું અનુપમ વૈવિધ્ય, શૈલીનું વૈવિધ્ય, છપાઇનું પણ વૈવિધ્ય એમાંની મહેરખખરોમાં માલમ પડી આવે છે. વસ્તુની પસંદગી દૈનિક જીવનના વિષયોમાંથીજ કરવામાં આવી છે. અસારના લેખકો અદ્ભુત, જીવનને અનુસૂચી વિષયો પસંદ કરે છે તેના કરતાં આ મહેરખખરોના લેખકોએ ચર્ચા માટે જે જીવનના નિત્ય પરિવ્યથના વિષયો પસંદ કર્યા છે તે અમને વધારે અસરકારક લાગે છે. પોતાની ધારેલી કન્યાના ન મળવાથી અમુક પુરુષે આપઘાત કરીધો; એના કરતા મદ્રાસ વેત્ત્ય કંપનીમાં પાંચ રૂપીઆની 'રીસ્ટવેચ' મળે છે ને તે લેનારને ખીજ વીસ વસ્તુઓ ઇનામમાં મળે છે એ અમે વધારે માનીએ છીએ; એટલુંજ નહીં, અમને એના રસ પણ વધારે પડે છે. "તાકાત, તાઝી ને તંદુરસ્તી માટે દાક્ષાસવનું સેવન કરો" એ વાક્યના પદલાલિસ આગળ 'પડે છે, રડે છે, જડે છે, નડે છે' એ લીટી અમને છેક કચરા જેવી લાગે છે. "તન-મનનેા શ્રમ કરનારાં ! તમે વાપરું કે ?" એ પ્રશ્નથી અમારા હૃદયમાં જેટલી ઉત્કંઠા જાગે છે તેના શતાંગે પણ નાયક નાયિકા સાથે પરપ્રેયો કે નહીં તે જાણવાની ઉત્કંઠા અમને યતી નથી. "દર રવિવારે પેઘરાજ અમદાવાદથી મુંબાઇ આવે છે" એ વાંચીને દર રવિવારે અમને મુંબાઇથી અમદાવાદ જવાનું મન યાય છે. અસલ લાટ કયા પ્રદેશને કહેતા તે અમે જાણતા નથી, તેમજ જાણવાની અમને પરવા પણ નથી. એ જાનના કરતાં "તમારા મહેમાનો ને મિત્રોને સારી જો કે. ચાલ પીવાડશો તો તેઓ ખુશ થશે અને તમારી મહેમાનગીરીનાં વખાણ કરશે"

એ જહાંગીર બ્રધર્સે આપેલું જ્ઞાન અમને વધારે ઉપયોગી લાગે છે.

કેટલીક મહેરખખરો અત્યંત રસમય, કેટલીક ઉપયોગી માહિતીથી ભરેલી, કેટલીક મથન્નાત્મક, કેટલીક નિંદાત્મક, કેટલીક અદ્ભુત શૈલીવાળી, કેટલીક સામાન્ય વિષયોનું સામાન્ય વર્ણન કરતી, કેટલીક સામાજિક, કેટલીક આર્થિક, કેટલીક નૈતિક તો કેટલીક રાજકીય; એમ વિધવિધ જાતની ને વિધવિધ શુભોવાળી મહેરખખરો એ આ અંકનું ખાસ જૂથાય છે. અને આવા તદ્દન જુદા વિષયો હોવા છતાં રસક્ષતિ જરા પણ થતી નથી.

છતાં સર્વશુભસંપન્ન તો કે પણ હોતું નથી. આમાંએ કદામની કચારા કયાંક કયાંક જણાઇ આવ્યા વગર રહેતી નથી. લેખકનો હાથ હજી નથી બેઠો, સિદ્ધરત લેખક થતાં એને હજી ચાળીસ પચાસ વર્ષો નેહશે એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે નીચેની મહેરખખરો જુઓ.

"જેમ્સ છે-વણિક વિધવા અથવા કન્યાને ઉત્તમ તક. માસિક રૂ ૩૫) ની આવકવાળા ખાનદાન કુટુંબના વણિક યુવાનને લગ્ન માટે કુટુંબની સુસિત ને યુવાન વણિક વિધવા અથવા કન્યા નેહએ છે. લખો—"

આ પત્રમાં આવી બે ચાર મહેરખખરો છે. એ મહેરખખરોના લેખકને આશ્ચર્ય શૈલીમાં, રસિકતાથી ભરેલું લખતો આવડતું નથી. ઉપજુંજ લખાણ કેંક નીચે મુજબ કયું હોય ને તેને નાના મોટા 'ટાઇપ'માં જાણું હોય તો વાચકપર તેની અસર કેટલી બધી યાય ?

ઉત્તમ તક

કોને ?

વણિક વિધવાને-
તે યુવાન હોય,
તે ખાનદાન હોય,
તે સુશિક્ષિત હોય,
તો.

તમે અનેક વસ્તુની
કચ્છા ક્યાં કરતા
હશો. પણ તમને
કોઈ છંદ છે તે
જાણો છો ? જાણવું
હોય, જાણીને માણવું
હોય તો લખો—

ધણીજ ઉત્તમ

પ્રભુતામાં પગલાં
પાડવા માંગે છે.
એક

વણિક યુવાન
સંસ્કારી ને ખાનદાન,
કમાતો ને રૂપિયન,
મહાને મહાને
રૂપીઆ પાંતરી સ
જેનું શરણું મોઢે છે,
એ યુવાનને જોઈએ છે,
પોતાની સાથે એક
પ્રભુતામાં પગલાં પાડનારી.

ઉત્તમ તક

કોને ?

વણિક કન્યાને-
તે યુવાન હોય,
તે ખાનદાન હોય,
તે સુશિક્ષિત હોય,
તો.

તમે અનેક વસ્તુની
કચ્છા ક્યાં કરતા
હશો. પણ તમને
કોઈ છંદ છે તે
જાણો છો ? જાણવું
હોય, જાણીને માણવું
હોય તો લખો—

બોક્સ A. ૯/૦ આ પત્ર.

ભદ્રંભદ્ર: લેખક ત્રિ. અંબારામ ત્રિ.
રમણભાઈ નીલકંઠ.

આપણા સાદિલમાં જીવનચરિત્રો ઘણાં
જોઈ લખાયાં છે, પરંતુ આપણે ચરિત્ર લખવાની
હજી સુધી કોઈએ હાંમત કરી નથી.

જીવન ચરિત્રો દર્શનાં આદર્શભૂત વ્યક્તિ-
ઓનાંજ લખવામાં આવે છે. જે જે વ્યક્તિનાં
જીવનચરિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં હોય છે તે
વ્યક્તિઓનાં અસામાન્ય ભુદિ વૈભવ, અદ્વિતિક
હૃદયશુચિતાને અપૂર્વ અધ્યાત્મિક સંપત્તિનું
વર્ણન એક સરખુંજ કરાએલું હોય છે. આથી
એક વ્યક્તિનું વર્ણન બીજી વ્યક્તિને સર્વથા
લાગ પડી શકે છે. ઉમ્મર અને જનિએને અંગે
છટતો ફેરફાર કરી લઈએ તો એક જીવનચરિત્ર
બીજા બંધાના જીવનચરિત્ર તરીકે આંધી શકે.

પરંતુ ભદ્રંભદ્રનું ચરિત્ર નો આપણા ચરિત્ર
મધોનાં સાદિલમાં ભુદીજીવના પાડે છે. પ્રથમ
તો ભદ્રંભદ્ર મહાપુરુષ નથી. મહાપુરુષ નથી એટ-

હુંજ નહીં પણ સામાન્ય પુરુષ પણ નથી—અધમ
ક્રાંતિના મનુષ્ય નહીં છે! અધમ એટલે દુર, ગેર,
લંગર. ખુની એવો નહીં. એવો ધવાની એનામાં
શક્તિ નથી—પરંતુ વ્યગ્રની, શુભાની,
ખંડિત અને ગેર, ટુંકામાં જેને આપણે '૬'
હાંએ છીએ તેવો.

અવા સુઃ પુરુષનું જીવનચરિત્ર આલેખવાનો
નિયામ માત્ર અંબારામનેજ સુત્રો! એ અંબારામ
કેવળ છે તે અમે જાણતા નથી. મંથના પ્રતિદ્ધ
કર્તા મર રમણભાઈએ તેની ઉંમર તથા ઉંચાઈ
એ જોઈ જણાવ્યાં છે. બીજું કે નહીં તો એની
પહેળાઈ પણ જણાવી હોત તો સારું થાત.
એ ભદ્રંભદ્રનો પરમ ભક્ત છે. અધ્યવહારું છે
તે મદામુખ છે.

મદામુખ અંબારામ પામર ભદ્રંભદ્રનું જીવન
ચરિત્ર લખે એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય
તો સર રમણભાઈ જેવાએ એ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ
કર્યું છે તે જાણીને થાય છે. શું અંબારામની
એમના પર શેઠ પડી ? એમણે અંબારામને

ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવું એટલું હતું કે આવા પુસ્તકને તો બાળાજ નાખવું જોઈએ. આપણામાં આવી દીક્ષા નથી. તેથીજ દર વર્ષે દળદેરા કચરા જેવાં કાગળાં, નિર્માણ નાટકો અને નૈતિક ભાવના વિરોધી નવલકથાઓ પ્રગટ થાય છે છંદગાંડમાં એક લેખકે પોતાના પિતાને પોતાની કવિતાનું દરન સિખિન પુસ્તક વાંચવા આપ્યું. વાંચીને પિતાએ કહ્યું: ‘આના કરતાં તો તું મરી ગયો. હોત તો સારું!’ સરમણભાષાએ બાળાગમને આવેળ જવાળ દેવો જોઈના હનો. સરમણભાષા ઉત્તમ કાવિના વિવેચક છે.....

દુર્ભાષે મરમણભાષા સ્વર્ગવામી થયા છે. એટલે એમને એ વીશે જાણું લખવા નથી. ‘ભદ્રંભદ્ર’ નો દ્વિતીય ભાગ, પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયા પછી ઘણો લાંબો વખત એ જીવ્યા તો પણ એમણે પ્રગટનજ કર્યો તે પરથી સહેજે ધારી શકાય કે એમણે પોતાની ભુલ જોઈ હશેજ અને હૃદયે એમને દીર્ઘ આયુષ્ય બક્ષ્યુ હોત, તો પોતાના ધરથી ધણે દૂર કોઈક મેદાનમાં જઈને ‘ભદ્રંભદ્ર’ ની બધી નકલો એમણે બાળી મુકી હોત! અમને આશા છે કે એમના વારમે એમની એક અંતિમ હજી પુરી પાડશેજ.

તા. ૧૦-૩-૨૮.

ગયા ‘શુદ્ધરાતી’માં એરપેશીઆનું રેખાચિત્ર આપ્યું છે તે એ લેખમાં વચ્ચેના મોટા ખોટાક-માં વાંચકને ફેટલાક પ્રત્નો પુછ્યા છે.

‘શુદ્ધરાતી’કારને વાચકની મવાદ લેવી પડે છે, તેમને પ્રત્નો પુછવા પડે છે તે જાણીને મને ઘણી દીલગીરી થાય છે

એમણે જે પ્રત્નો પુછ્યા છે તેનો જવાબ લખવાનું મને કાણજ મન થયું. પરંતુ એવા કોમળ બીજના ધરની અંગત બાબતમાં માયું મારવું હીક નહીં એમ ધારી હું આખરે મુગોજ રહ્યો. એમણે જે પ્રત્નો પુછ્યા છે તે આદિત્ય વિષયક નથી રાજકીય નથી, પરંતુ એમના અંગત હોય એવું વધારે લાગે છે. સુસિદ્ધિ છતાં પતિની સ્વાધીનતામાં રહેતી ન હોય એવી સ્ત્રી

મારી કે શુદ્ધામ ઘણને રહે પણ હોઠ જેવી હોય તેવી સ્ત્રી મારી એ એમના પ્રત્નોનો ભાવાર્થ છે.

‘શુદ્ધરાતી’કાર કંદાચ સ્ત્રીની પસંદગીના વિષયમાં તરત નિર્ણય નહીં કરી શકતા હોય. પરંતુ તેથી તેમને આવી રીતે જાહેરમાં પોતાની અશક્તિ કબુલ કરવી પડે છે તે જોઈને મને ઘણી દીલગીરી થાય છે. મારી તો એટલીજ સલાહ છે કે જે તમને ખતિ તરીકે સ્વીકૃત તરફ ખાસ અણગમો ન હોય તો પછી તમે ગમે તે સ્ત્રી પસંદ કરી લેશો તો વાંધો નહીં આવે. પછી આપની મરજી!

પરંતુ એમાં વાંક પેલી એરપેશીઆનો છે. એ જન્મી હતી બહુ કમનસીબ શુદ્ધાના યોગમાં. યુરોપમાં પણ એને ન્યાય મળી શક્યો નહીં, તો હીંદુસ્થાનમાં તો ક્યાંથીજ મળે? ગમે તેટલી હોંશીઆર હોય, ગમે તેટલી ક્ષાનિપક્ષ હોય, ગમે તેટલી શુદ્ધશીલા હોય છતાં એનું નામ એરપેશીઆ હતું તેજ એની અધમતાનો ખ્યાલ આપવા પુરતું નથી? એકે એને વખોડી ને બીજને વખાણી, ભલે હિતહાસનું સંશોધન કરનારાઓને એ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની અજોડ જનની બામે, પણ જગતમાં દમેશાં વખોડનારાજ સાચા ગણાયા છે ને ગણાશે હૃદયની પણ એવી. જ હજી હતી કે એરપેશીઆએ ભારત વર્ષમાં નીંદાવું નહીં; તો બીજ એરપેશીઆ એ ઉત્પત્ત કરત નહીં; બીજ એરપેશીઆ ઉત્પત્ત કરત તો પોદરામાં ‘વમતોલસવ’ ઉત્તવવાનો પ્રસંગ લાવત નહીં. પ્રસંગ લાવત તો મા. લીલાવતી મુનશીને એરપેશીઆ વીશે બોલવાની પ્રેરણા કરત નહીં, તેમ કરત તો લાંબા વિદ્વાધિકારીને પ્રમુખ થવા દેત નહીં, ‘રીપોર્ટર’ પામે બને એરપેશીઆનું એડીશન થવા દેત નહીં.

પણ કોઈને મુછો ઉમન તો એ મઠો કહેવાનું જેવી વાત કંવા કરતાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે ‘શુદ્ધરાતી’ જેવા પત્રમાં આવા હુદ પ્રત્નો જેને લીધે પુછવા પડ્યા તે એરપેશીઆનો જોડો વાક કાઢીએ નેટમે એહોજ છે.

ભગવાન કૌટિલ્ય

૬૩૭૮૮૮૮

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮ થી]

ચારે તરફ લોકો ભગ્ન ગયાં; સામાન્ય લોકોની હક સામે ગેરસી ગઈ. રાખનાદ; યજ્ઞ રહ્યો.

અર્ધાં શાંત યજ્ઞ ગયાં;

સરસ્વતીના મંદિરે આગળ વક્રનાસ ને ધનનંદ અને એ બીજા આવ્યા. સરસ્વતીની પૂજા કરી યજ્ઞરાત્રી અસિદ્ધાન આપ્યું. લોકોએ જય જયકાર ઉચાર્યો. અંદોજનોએ પ્રશંસાઓ ગાઈ. આજીવોએ આશિર્વાચન કર્યાં. નરેન્દ્રદેવ ને વક્રનાસ પાછા તેમના ગૃહમાં ગયા અને પાછા વાગ્નિત્ર વગડ્યાં. પાછો રાખનાદ થયો અને શાંતિ પ્રસરી.

એ ગદાધરો સામાન્ય રીતે દશ માથુજ દ્વાર તોજ ઉચકાય એવી મોટી ગદા લઈને આવ્યા. મગધના એ એ વિધવિખ્યાત ગદાધરો હતા.

તેમનું દંડયુદ્ધ યજ્ઞ. એ નાલિકા મધી નિઃશબ્દ જનસમૂહ એકી ટસે જોઈ રહ્યો. જાને મહારથીઓ કદપના કદપી ન શકે એવું દારુણ યુદ્ધ કરી રહ્યા; અને છતાં એમાંથી કોઈને આંચ આવી નહીં. નરેન્દ્રદેવ આંખિને પોતાના બળની પ્રશંસા સંભળાવી રહ્યા. આખરે તેમણે આંસા કરી. ગદાધરો પ્રણામ કરી વીરમ્યા. નરે તેમને શીરપાવ આપ્યો અને લોકોએ 'જય જય' શબ્દોએ તેમને વધાવ્યા.

પાછાં વાગ્નિત્ર વાગ્યાં અને લોકોમાં કોલાહલ શરૂ થયો. ખાવાનું તૈયાર થઈ ગયું હતું. નરેન્દ્રદેવ, આંખિકુમાર ને વક્રનાસ જમવા માટે અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગૃહમાં ગયા.

સંનિધાના પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં જમવા

ગયા. સુનેત્રાના પતિને મૈનાકીએ જમવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું; હોવાથી તેમણે આવ્યા. અર્ધા જમવા બેઠા. ગૌરીએ આશા રાખી હતી કે સેનાજિત આવશે; પણ તેને લાન આવ્યું કે નરેન્દ્રદેવ જમે સારે અંતઃપુરના સેનાધ્યક્ષે સાંઢાજર રહેલું જોઈએ. આશા નષ્ટ થઈ. સામાન્ય લોકોને રાજાનાં પકવાનાં ખાવાનો લાલ મળવાથી ગમ્મતનો પાર રહ્યો નહીં.

પાછાં વાગ્નિત્ર વાગ્યાં ને લોકો પોતપોતાને સ્થાને આવી બેસવા લાગ્યા. નરેન્દ્રદેવને આંખિકુમાર પણ પોતાને સ્થાને પાછા આવ્યા. સંતિધાતા તેમની પાસે ગયા. સુનેત્રા ને તેના પતિ પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં ગયાં.

ગૌરી મૈનાકી જોડે એકલી રહી અને પૂજ્ય ભાવથી આ દેહીધ્મમાન અપ્સરાને નીરંખી રહી. મૈનાકી જોતી હતી. અને અવારનવાર ગૌરીને કોઈ ઓળખાવતી હતી કે કે સમજાવતી હતી.

“આ પેલા ગૃહમાં કોણ છે?” ગૌરીએ એકદમ પુછ્યું.

“એ ગણિકાને પ્રેક્ષાગૃહ છે. પેલી દેરા” —

“હા, મેં ઓળખી,” ગૌરીએ કહ્યું ને નીસાસો મુક્યો. તેને તેનો લાજ સાંભર્યો.

“આ પેલા સીતાધ્મક” મૈનાકીએ કાચા પાસે બેઠો એક રાજપુત્ર ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું. “એ ક્યાંથી? હંમ. એ તો નરેન્દ્રદેવે કાચાને એને સોંપી છે.”

ચરમની મારી ગૌરી. નીચું જોઈ રહી. કોણે પછ તેજ વખતે મૈનાકી અને ગૌરીને જોયાં. અને એક દાસીને બોલાવી કે: સદેશો કરો.

હલુ નાટ્યપ્રયોગ શરૂ થયો નહોતો એટલે તે દાસી ઓગાનમાં થઈ મૈનાકીના પ્રેક્ષાગૃહ તરફ આવી. મોટી વારે એક મૈનાકીની દાસી

પોતાની શેઠાણી પાસે આવી.

“ દેવી ! બહાર એક દાસી ગૌરીદેવીને સંદેશો કહેવા આવી છે. ” ગૌરીને લાગ્યું કે મેનાજીતનો સંદેશો હશે. તે સહર્ષે ઉઠી. .

“ જા ” સમજતે મેનાજીએ કહ્યું. ”

ગૌરી પાછલે બારણે ગઈ. ઠાણાની પેલી દાસી ઉભી હતી. “ કમ ? ” ગૌરીએ અધીરાધથી પુછ્યું.

“ દેવી ! તમારો બાપ શોધવા જેને ત્યાં તમે ગયાં હતાં તેણે એક પ્રાયના કરી છે. ”

“ કોણ કો— ”

દાસીએ મોઢા પર આંગળી ધરી. “ હા. તમે તેની પાસે યાચના કરી, તેવીએ અત્યારે કરે છે. ”

“ શ્રી ? ”

“ એને મેનાજીદેવીને મળવું છે. ”

“ અરર-પણ— ”

“ કોણ મળવા માગે છે ? ” મેનાજીએ પુછ્યું. દાસીએ મેનાજીને ઓળખી ને પ્રશ્નિપાત કર્યા.

“ ઠાણા. ”

“ મોકલ ” મેનાજીએ આજ્ઞા કરી; “ ને આ પાછલા ખંડમાં બેસવા કહેજે. ”

ગૌરી અજબ થઈ. મેનાજી જેવી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી ઠાણાને મળે ? તેને ખબર નહોતી કે મેનાજી હવે રાજનીતિના પાઠ પઢતી હતી. થોડી વાર પાછો શંખનાદ થયો. અને લોકો સાંત થઈ ગયા. અંધારું થવા લાગ્યું હતું. મંદિરના ઓટલા પર પાંચસો મથાલચીઓ મથાલ લઈ ગર્ભદ્વારની બે તરફ ઉભા રહી ગયા હતા.

એ બેની વચ્ચે ઉધાડા ઓટલા પર ‘દક્ષયજ્ઞ’ નો નાટક શરૂ થતો હતો. લોકો એકચિત્તે જોઈ રહ્યા હતા.

સૂત્રધારે નાંદી બોલવા માંડી.

એક દાસીએ આવીને મેનાજીના કાનમાં

સંદેશો કહ્યો; એટલે તે ઉઠી, ગૌરીને બેસવાનું કહી તે બાજુના ખંડમાં ગઈ.

એ ખંડમાં એક દીવેલનો દીવો બળતો હતો. મેનાજીએ જોયું. સામે ઠાણા ઉભી હતી.

“ દેવી ક્ષમા કરો ! મારા જેવીને તમારી પાસે આવવાનો અધિકાર નથી. પણ દુઃખની મારી આવી છું. ” ગદ્ગદ કંઠે તેણે હાથ જોડી કહ્યું.

સંખતાધથી મેનાજીએ જોયા ક્યું.

“ દેવી ! આપ બહુતાં હશે. મારું હત-ભાગિનીનું નશીબ કુટ્યું છે. ”

“ શું છે ? ”

“ સ્થૂલભદ્રદેવ જતા રહ્યા. ” ઠાણાએ ધુસ્કું ખાધું.

મેનાજી બોલી નહીં.

“ ને અમારાથી રાજઆદા ઉઘાપાય નહીં. નહીં તો દેહાંત હંડ થાય. નરેંદ્રદેવે સીતાધ્મક્ષને મારે માટે મોકલી આપ્યા છે. ”

મેનાજી તિરસ્કારથી મુગીજ રહી.

“ મને ખચાવો. હું પતિત છું—પણ માનવ જાત છું—સ્ત્રી છું. દેવી ! તમે સ્ત્રી છો. હું શૂદ્ર છું—પણ મારી વહારે ધાઓ. નરેંદ્રદેવને આપના પતિ મારફતે કહાવો ને આજ્ઞા રદ કરાવો. સંનિધાતાનું નરેંદ્રદેવ માનશે, સ્થૂલભદ્ર સીવાય મારે બધા વળખા છે. ”

“ એ મારું કામ નહીં ” પુઠ ફેરવી મેનાજીએ કહ્યું.

“ દેવી ! દેવી ! ” ઠાણા પગે પડી. “ તમારા સીવાય કોઈએ કરી શકે નહીં. સંનિધાતા સીવાય કોઈ નરેંદ્રદેવને સમજાવી શકે નહીં. મને જીવન-મારો ધંધો-આસ ને પ્રાણ અકાર્યાં થયાં છે. મને મદદ કરો. મારો ઉદ્ધાર કરો. ”

મેનાજીએ ગવંથી ઠોકું ઉઘું ક્યું. પતિત સ્ત્રીઓની વહારે ધાવાનું તેનું કામ નહોતું. તેણે

એક ડમરું લયુ—ને વિચાર આવ્યો. તેની આંખો ચમકી ને તે પાછી ફરી. “કાશા નરેન્દ્રેવ નહીં માને તો શું કરશે ?”

“સીતાબ્ધને તો પ્રાણ લઇશ કે મારો આપીશ.” કાશાએ દબતાયી કહ્યું.

“નરેન્દ્રેવને તું કેમ મળતી નથી ?”

“મળી, પણ ના કહે છે. વક્રનાસ મનક કરે છે.”

“ભારે એ નહીં માને.” મૈનાકીએ કહ્યું.

“કેં રસ્તો તો ખતાવો.”

“એક જથ્થુ રસ્તો ખતાવે તો ખતાવે. મારી

અછલ ચાલતી નથી.”

“કાણુ ?”

“શકટાકને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યા છે. તેને પુછી જો. કહે છે કે એ સર્વશાસ્ત્ર-વિશારદ છે.”

મૈનાકી ચાલી ગઇ. કાશા દિગ ચઇ જોઇ રહી ને નીસાસો નાખ્યો ને સાંધી ભારે હૈયે પાછી વળી.

મૈનાકી ગૌરી પાસે ગઇ ભારે મનમાં મલકાતી હતી. તે હવે રાજનીતિમાં પ્રવિણ થતી હતી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

તે રાતે

મૈનાકી પાછી આવી અને થોડા વખતમાં સેનાજિત આવ્યો. ગૌરીનું અંતર દમ્બસ્થ થઇ રહ્યું.

રંગભૂમિ પર શંકર પાર્વતી પ્રેમ કરતાં હતાં. સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. મશાસેના આજા ઉત્તમથી પ્રેક્ષાગૃહમાં રમણીય—આજા બહારના પ્રકાશથી મોઠક અંધકાર પ્રસર્યો હતો. સેનાજિત આવ્યો ને તેણે મુગટ દૂર મુક્યો, તેની આંખો પણ નાચતી હતી. મૈનાકીનાં વસ્ત્રોમાં સફળ થયેલી ગૌરીને જોઇતે પણ વાર મુગ્ધ બની ઉભો અને પછી આવી વાતો કરવા લાગ્યો. મૈનાકી ચતુર હતી. તેણે બંનેને થોડું હસાવ્યાં અને સુવાતું બહાતું કાઢી બીજા અંગમાં ચાલી ગઇ. બે પ્રણયીઓ એકલાં રહ્યાં.

બેમાંથી કોઇ બોલી શક્યું નહીં. બહાર પાર્વતીજી પોતાનું રૂઢ કરી રહ્યાં.

પછી સેનાજિત બોલવા લાગ્યો. તેમના લમ્પમાં પડેલા વિશેષની વાત કરી; પોતાની આશાઓની વાત કરી. ગૌરીએ પોતાની મુશ્કેલી સૂચવી.

પિતાની જીવ વીશે એ બોલ કહ્યા. સેનાજિતે આચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. ગૌરીથી બોલાઇ ગયું; “એ આચાર્યજી આવે આવે છે.” બહી બીચારી નિર્દોષ ગૌરીથી ન કહેવાનું કહેવાઇ ગયું. સેનાજિતનાં ભવાં સંકોચાયાં.

“એજ વયમાં આવે છે. એની દાનત તને પરણવાની છે.”

ગૌરી શું કહે ? તે નીચું જોઇ રહી.

સેનાજિત ઉકળ્યો, વિષ્ણુગુપ્ત વીશે બે કહેવાનું હતું તે કહ્યું.

ગૌરીને પણ એ વાત ખરી લાગી. એ નહીં આવ્યા હોત તો આ બધી પીડાઓ ઉભી થાત નહીં.

થોડી વાર બંને મુગાં બેઠાં. આચાર્યજી વચ્ચે આવે છે એમ બંનેની ખાત્રી થઇ ગઇ. ગૌરી સેનાજિતના મીઠા, લાવભયાં સ્વરની મોહિનીમાં બધું વીસરી પ્રણયબેલી થઇ. સેનાજિત ગૌરીની દાનનીમાં કર્તવ્ય વીસરી કાસોથેલો થઇ ગયો. અનિશ્ચિત ભાવિની ચિંતા કરતાં બંને ‘દક્ષ’

યસ' જોતાં હતાં, ખીછ થોડી વાતો કરતાં હતાં, ઘણી વાર મુંઝાં બેસતાં હતાં, એક ખીમની પ્રભુપદ્મમાધી સચેતન બનતાં હતાં.

‘સેનાનિજે પોતાનાં કર્તવ્યની પરવા કરી નહીં. આવો લઢાવો ક્યારે મળશે ? તેમાં હાંથ-માંથી સરી જતી ગૌરી નગર આગળ દત્તી ને આંવા વાતાવરણમાં-એકાંતમાં. તે લાંબાં બેઠો. રાત જવા લાગી. એ પ્રભુશ્રીને વખત ગયો તે જણાયો નહીં. સેનાનિજ વીસરી ગયો કે રાતે નગરમાં પોતાને લાંબાં જઈ આવવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પોતાને લાંબાં પડેલો છુપ્યો કેદી તો ક્યાંથીજ સાંભરે ?

મધરાત વીતી ગઈ. કેટલાક પ્રેક્ષાગારોમાં લોકો સુવા માંડ્યા. ભોંમ પર બેઠેલા લોકોએ લંબાવવા માંડ્યું. નરોના અવાજ ખોખરા થયા. મશાલનાં બળતાં નિસ્તેજ થવા લાગ્યાં.

નાટકના રસીઆઓને પણ ઉંઘ આવી. ગૌરી ને સેનાનિજતની વાત ખુટી નહીં. બેમાંથી કાઢને ઉંઘ આવતી જણાઈ નહીં.

મૈનાકી સુતી હતી તે ખંડમાંથી એક ભુવાન પુરુષ બહાર પડ્યો. અધિકારમાં તે આગળ વધ્યો.

તેને એક ખીજે પુરુષ મળ્યો. થોડે દૂર તે ગયો ને બે થોડાઓ તેઆર ઉભા હતા તેના પર બેઠા. બધા મોજમજાદ કરી, ખાઈ ઉંઘતા હતા, કે નાટક જોતા હતા. કોઈએ તેમને જોયા નહીં.

પેલા બે પુરુષોએ નગર તરફ થોડા મારી મુક્યા. ગુપ્ત મંત્ર ઉચ્ચારતાં, દરવાનેએ દરવાજા ઉઘાડ્યા; અને પેલા બે જણ સંનિધાનાના પ્રાસાદ તરફ આડિગરને-યથ ગયા.

થોડે દૂર એક માણસ ઉભો હતો તેના હાથમાં તેમણે થોડા સોંપ્યા. અને ઉનાવળે પથો તેઓ સંનિધાને પાછા જોવાર ગયા. એક

દાસીએ તરત આરણ્ય ઉઘાડ્યાં ને એ બે જણ અંદર પેઠા.

અપાટા બંધ ઉપર જતાં બંને જણ સુકેતુને જોયો.

“સુકેતુ !” બેમાંના એક જણ કોમળ અવાજે કહ્યું.

“જયું યથ ગયું. કુમાર અંદર છે.”

“ને આચાર્ય—”

“આ ખંડમાં દમણું આવશે” સુકેતુએ કહ્યું. સુકોમળ અવાજે પુછનાર દોડતે, અધીરે પણ અંદરના ખંડમાં ગયો. સંનિધાતાના પ્રાસાદના એક સુશોભિત ખંડમાં એક પુરુષ ઉભો હતો નવા આવનારને સાંભળતાં તે પાછો ફર્યો. તે દરેકો ને દર્શથી તેણે હાથ લંબાવ્યા “મૈનાકી !”

નવો આવનાર એક કુદકે તેના હાથમાં જઈ પડ્યો.

પુરુષ ઉઘો અને સરાજી હતો. એની આંખોમાં નીખાલસપણું, વિશ્વાસ અને દીગતની ચમક હતી. તેના ચુંછળાંવાળા વાળ તેના કપાળ પર, તેના ખભા પર નાચતા હતા.

સેનાનિજતના ભોંધરામાં આ માણસ નિસ્તેજ દેખાતો. અસારે ઉત્સાહથી તે કાંપતો હતો. તેણે મોટે અવાજે કહ્યું: “આખરે તે મને છોડ્યો ખરો. મને ખાતી હતી કે તું મારા વિના નહીં રહી શકે.” તેણે મૈનાકીને જોયથી દાખી. ‘મૈનાકી સુખની લહેરો અનુભવતી હતી. તેણે આંખો મીચી પોતાની જાતને અંધારા દીધી.

“કુમાર !” થોડી વારે મૈનાકીએ કહ્યું: “મારે તમારા વગર ચલાવવું પડશે, કારણ કે તમારે દમણું ને દમણું પાટવિપુલ છોડી આવી જવું પડશે.”

કુમાર દરેકો અને મૈનાકીને ધસડી પોતે ખાટલા પર બેઠો. મૈનાકી તેના હાથમાંની છુટી

સામે ઉભી. “કુમાર !” તેણે કહ્યું; “અત્યારે ને અત્યારે તમારે અહીંઆંથી ચાલી જવાનું છે.”

“કુમારે હસ્યો. “તારે ક્ષિપ્રએ તે કર, હું અહીંઆંથી જરાએ ખસવાનો નથી.”

મૈનાકી ગંભીર થઇ. “તમે મરકરીની વાત જવા દો. તમને ખબર છે કે તમને હોડવતાં મને કેટલું થયું છે ?”

“આખરે હું છુટયો ખરોતે !” પગ પર પગ ચઢાવી કુમારે નીરાંતે કહ્યું.

મૈનાકીએ કચવાઇને પગ ઠોક્યો; “તેમાં શું વળ્યું ? જરા સાંભળો તો ખરા.”

“રાત ધણી ચોટી રહી છે. નહીં તો તને સાંભળવાની મારે કોઇ દહોડો ના છે ?”

“કુમાર !” મૈનાકીએ ગાંભીરપંથી કહ્યું; “મરકરી ધણી થઇ સાંભળો. શેષ તમારા સગા યાજ છે એટલે તે અહીંઆં છે ત્યાં સુધી તમને નરેંદ્રે કેદ કર્યા. લોકો એમ માને છે કે તમે શીકાર કરતાં કરતાં ગ્રાંજ્યોતિપ ગયા. એટલામાં અહીંઆં મહાદેવીના ભાઇ આંબિકુમાર આવી પહોંચ્યા. પરમ દહોડે સવારે આંબિકુમાર ને શેષ પાટલિપુત્ર છોડી જવાના છે.”

“હા,” કુમારે મૈનાકીનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું; “તેમાં મને શું ?”

“નરેંદ્ર તમારા પર, મારા પર આંભિ પર અને શેષ પર ધણાજ ગુસ્સે છે. તમે અહીંઆં હશે તો તમારી જાંઘળી જોખમમાં પડશે.”

કુમારે હસ્યો. “હું તો જન્મથીજ જોખમ ખેડતો આવ્યો છું.”

“સાંભળો તો ખરા,” અધીરાઇથી મૈનાકીએ કહ્યું. મૈનાકીની અધીરાઇ જોઇ કુમાર ગંભીર થઇ ગયો. મૈનાકીએ આગળ ચલાવ્યું; “કેમ ક્યો તમારો પંથો લાગતો નહોતો. આખરે આંભિ કુમારના આચાર્ય પાસે ફરું ગઇ.”

“કોણ વિષ્ણુચુત-ને પગે ચાલી શકેટાલ-ને લાં ગયો હતો તે ?”

મૈનાકીએ ચમકીને પુછ્યું; “તમે કેમ બોલ્યું ?”

“મને સેનાજિતે કહ્યું હતું. એ વિષ્ણુચુત શકેટાલનો અસલનો શિષ્ય તો નહીં? તદ્દશિલાના કોઇ આચાર્યનો છોકરો છે; નાનો સરખો છે.” હસીને તેણે ઉમેયું; “મારા પ્રમાણમાં.”

મૈનાકીની અજમખીનો પાર રહ્યો નહીં. “તમે ક્યારથી ઝોળખો છો ?”

કુમારે સ્મરણ તાણું કરતાં કહ્યું; “મને યાદ છે. હું ઘણો નાનો હતો ત્યારે એ છોકરો મને નદીને પેલે તીર મળેલો. શું કરતો હતો તે ખબર છે ? એ ત્યાંની બધી દુર્વા ઉખેડી નાખતો હતો. મેં પુછ્યું કે ‘આટલી બધી દુર્વા શું કામ ફાંચે છે ?’ એણે જવાબ આપ્યો કે ‘એક વખત સમિધ ભેગાં કરતાં મારે પગે દુર્વા લાગી ત્યારથી આ બધી દુર્વા ઉખેડી નાખવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે. મેં એને ગાંડો ધારી કહ્યું કે આ શું ગાંડપણ લાગ્યું છે ?’ જાણે છે ? તેની આંખો લાચંકર રીતે સ્થિર થઇ ગઇ ! નિશ્ચય, કારમા અવાજે તેણે મને કહ્યું; ‘છોકરા ! ચાલી જા. મારી વાતમાં વચ્ચે પડવામાં સાર નહીં.’ હું એનાથી એક હાથ ઉઠ્યો હતો, દશઘણો સખાજ હતો; પણ મારા હૃદયમાં એનો ધાક પેસી ગયો છે. પછી એમે મળ્યા હતા. મેં એમ પછું સાંભળ્યું હતું કે એ ઘણો વિદ્વાન હતો. પણ પછી એ એને દેશ ગયો ને શું થયું તેની મને ખબર નથી. એજ આ વિષ્ણુચુત હશે.”

મૈનાકીના આવાજમાં પણ ખીકભાણું ગાંભીર હતું. “કુમાર ! એજ વિષ્ણુચુત. આવા વિષ્ણુચુતો એ ન હોઇ શકે. અને એની આત્મા છે કે તમારે હમણાં ને હમણાં અહીંઆંથી ચાલી જવું.”

“ મૈનાકી ! શું કામ ફાંફાં મારે છે ? એવા દશસદસ આચાર્યો મને અસારે અહીંઆથી ધરની બહાર પણ મોકલી શકે એમ નથી. એવો તે કેવાએક થયો છે કે તેં પણ એનું કહેણું કણલ કયું ? ”

“ કુમાર ! કુમાર ! તમે એમને મળ્યા નથી તેમાં એમ કહો છો. શેષ જેવો એને પૂજ્ય લેખે છે. સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણુક જેવો ભમંકર પુરુષ એના પાદ સેવે છે. યમનો પણ જેને ડર નથી એવો શકટાલ નાના છોકરાની માફક એનું કહ્યું કરે છે. વક્રનાસ અસારે કાંપી રહ્યો છે અને કાલે સવારે નરેન્દ્રની સત્તા ડોલશે, પછી એ અહીંઆથી જશે. ”

કુમારનું હાસ્ય વિશ્વાસપાત્રીહાણું હતું. “ ગાંડી ! બારા પર એણે છુરકી નાખી છે. ”

“ ના, “ મૈનાકીએ કહ્યું, “ એણે મારી પરીક્ષા કરી. હું તમારે માટે ધર બહાર ને પ્રતિજ્ઞા છોડવા તૈયાર છું કે કેમ તેની કસોટી કરી; અને મને રસ્તો સુઝાડ્યો. ”

“ મને દેશપાર કરવાનો ? ” અવિશ્વાસથી માર્થુ ધુણાવતાં કુમારે કહ્યું.

“ હા. ”

“ શા માટે ? ”

“ તમને પાછા લઈ આવવા માટે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

મૈનાકી વિપલ વાર ગાંભીર્યથી જોઈ રહી.

“ તમને મગધને સિંહાસને બેસાડીને. ”

કુમાર ચમક્યો. તેની મોટી આંખો પણ વધારે મોટી થઈ. તે પાછો અવિશ્વાસથી હસ્યો. “ તારો આચાર્ય કેમ કરીને મને મગધને સિંહાસને બેસાડશે ? ” કુમારે ડોકું ધુણાવ્યું.

“ શકટાલ અને હું અહીંઆ, આચાર્ય ને તમે પરદેશ, એ બે વચ્ચે ધનનંદની સત્તા ને પ્રતાપ બે કચરાઈ જવાના. ”

કુમાર હસ્યો. “ મૈનાકી ! આખરે સ્ત્રી તે તો સ્ત્રીજ રહી. ઘેર બેઠાં તને ધનનંદની સત્તાનો શો ખ્યાલ આવે ? તને ખબર છે કે આખું આર્યાવર્ત એતે નામે કાંપે છે ? તને ખબર છે કે ભારતના મુઠમાં નેટણું અક્ષૌહિણીસૈન્ય હતું તેથી ત્રણગણું એ સમરાંગણે લઈ જઈ શકે એમ છે ? હું એનો એક સેનાનાયક છું. હું એની શક્તિ જાણું છું. ”

કુમાર આગળ બોલે તે પહેલાં સૂકેટુ આવ્યો. “ કૃપાનાથ ! આચાર્ય આવ્યા. ”

કુમારે બારણા તરફ જોયું. તેને આગા આપવાની જરૂર નહોતી. વર્ષો પહેલાં દરોતું નિકંદન કાઢતો, શકટાલનો શિથિ ઉંમર વધે વધારે પ્રતાપી વ્યાકત્તવ દાખવતો, બારણામાં ઉભો હતો.

કુમારના અવાજમાં જરા સ્થાલ હતો. “ ત્રણ વિપ્રયુક્ત ? ”

અમાનુષી તટસ્થતાથી જવાબ આવ્યો:

“ ચંદ્રયુત માર્થ ! હા; હું તેજ. ”

આચાર્ય ખંડમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું

ચાણક્ય અને ચંદ્રયુત

આચાર્ય ઘોડી વાર જોઈ રહ્યા. તેની સામે ચંદ્રયુત અજબબીથી જોઈ રહ્યો. આખરે

ધીમેથી આચાર્યે કહ્યું. “ કુમાર ! મૈનાકીને ન હોય તો મને ખબર છે. બધું મળી દશ

અક્ષોહિણી સિન્ધ છે. પણ તને એક ખખર નથી. તક્ષશિલા, કમ્બોજ ને કુદ્ધકમાદલવો આને તારા છે. કાલે સવારે કાશી તારું થશે. આચાર્ય ચકટાલ અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક મગધના ધોધરમાં જવાલા પ્રગટાવી રહ્યા છે. ”

“ પણ મને સિંહાસન પર—એ શું ? ”

“ હું કહું છું; તારા સુકેતુ નજી છે; આ મૈનાકીને ખાત્રી છે. ”

ચંદ્રગુપ્ત હસ્યો. “ અરે આચાર્ય તમે પણ શું ખોલો છો ? એમ તે નંદોતું રાજ્ય જવાતું હતું ? ”

“ કેમ જણ્યું કે નહીં જાય ? ”

ચંદ્રગુપ્ત મુગો રહ્યો. હસીને તેણે પુછ્યું : “ એ ન થાય તો ”

“ એ કેમ ન થાય ? તે હું કદી શકતો નથી. ” આચાર્યે ઠંડે પેટે કહ્યું.

“ અરે પણ હું, ” કુમારે કહ્યું; “ સારી પેટે કદી શકું છું. તમારી ઇચ્છા શી છે ? આજે હું ખાદ્ય પી મોજ કરું છું તે છોડી શશ્યુંગ શોધવાને નીકળું ? ”

“ અરે કુમાર ! ” મૈનાકીએ ખોલવા માંડ્યું; “ આચાર્યની આંખો રિધર ચઢ ને તે રિધરતા જોઈ ખોલતી અટકી પડી. ”

“ મૈર્ષ ! ધણી વખત શશ્યુંગ શોધવામાં પણ મદત્તા હોય છે. અસારે તું પરાધીન છે, આગ્રિત છે. તને ક્યારે મારી નાખશે તે કહેવાતું નથી. મૈનાકી તારાથી ક્યારે વીખુટી પડશે તે કહેવાતું નથી. અને જો મારું શશ્યુંગ જડશે તો મગધનું સિંહાસન, મૈનાકીનો હાથ અને સનાતન કીર્તિ ત્રણે મળશે. ”

“ મૈનાકીનો હાથ ! ” મૌર્યે ચમકીને મૈનાકી તરફ જોયું.

મૈનાકીનું તેજસ્વી મોં ગર્વ અને ચરમથી ઝગમગતું હતું. તેણે સુકેતુ તરફ જોયું. સુકેતુ હિસાઈથી હસતો હતો.

“ હા, ” આચાર્યે કહ્યું; “ મૈનાકીના મહો બચંકર છે. એને લલારે મગધનું મહાદેવીપદ લખાયું છે. ”

કુમારે હસ્યો. “ મારે લલારે મગધરાજ ચવાતું ક્યારે લખાયું છે ? ”

“ જ્યારે મારી આજા પ્રમાણે ચાલશે ત્યારે. ”

“ શી આજા છે ? ”

“ હમણાં તે હમણાં સુકેતુ જોડે જ. એ તારા કેસ કાપી તને બિચ્છતો વેષ પહેરાવશે. સૂર્યોદયે કામંદનો પુત્ર વસ જૌતમ એવારેથી નદી જોળંગી વંશાલી જવાનો છે. તેની સાથે વૈશાલી જ. ”

ચંદ્રગુપ્તની આંખો મનકમાં હસી રહી. તે પોતાના મનમાં હસતો હોય એમ લાગ્યું. તેણે પુછ્યું : “ પછી ? ”

“ વૈશાલીમાં મૈનાકીનો માથુસ તને સજ્જ ને ધોડા આપશે. ”

“ પછી ? ”

તે લઈ ને બિચારવડમાં પ્રમંડકના આશ્રમમાં જઈ મારી વાટ જો. હું પણ કાલે નીકળી આવી પહોંચું છું. ”

ચંદ્રગુપ્ત એકદમ ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેનાથી દસતું ખળાયું નહીં અને તે હાંથકા પર એસી ગયો.

મૈનાકી ને સુકેતુ ગબરાઈથી અને આચાર્ય સખતાઈથી તેના તરફ જોઈ રહ્યા.

આચાર્યે પુછ્યું : “ તને આ પ્રપંચ લાગે છે ? ”

“હું તમને શુ બાળક, લાગ્યું હું ?” કુમારે પૂછ્યું.

“ના. મૂખ લાગે છે, અધમ ગણાતા લાયાતની આગળ હું અવનિમાં અપ્રતિમ એવું સામાજ્ય. ધરું છું, અને મતિમંદ તે ના પાડે છે.

ચંદ્રગુપ્ત તું મને સારી રીતે ઓળખે છે. તને મારો મિથ્યાવાદ લાગતો હોય તો તારું દુર્ભાગ્ય.”

“મારું દુર્ભાગ્ય શા માટે ? ધનનંદ રાજાને ઘેર અવતર્યો, હું લાયાતને ઘેર અવતર્યો. એ રાજ કરે છે, હું મોજ કરું છું.”

[આ વાર્તાનો વધુ ભાગ આવતા અંકમાં]

સં સ દ ગ્રં થા વ લિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખક: સ્વ. રણજીતરામ વાવાલાલ મહેતા.	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજ્ય અને અવિલક્ષ્ય આત્મા.	૧-૦-૦
૪. કોનો વાંક ? બીજી આવૃત્તિ ...	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવલ્લભ. ત્રીજી આવૃત્તિ ...	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ. ...	૪-૦-૦
૭. રાજધિરાજ....	૪-૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો સૌ. લીલા મુનશી કૃત.	૩-૦-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખક: સ્વ. નર્મદાશંકર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાતો. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧-૮-૦
૧૧. મોહન-માયા ...	૧-૮-૦
૧૨. સ્મરણમુકુર ... નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીયા કૃત	૩-૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ... કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત	૩-૮-૦
૧૪. ગુજરાતના જ્યોતિર્ધર્મે ...	૧-૦-૦
૧૫. સ્વપ્નદ્રશી ...	૨-૦-૦

ઉપરના બધાં પુસ્તકોનું પેસ્ટેજ છઠ્ઠું પડશે.

લખો : વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વસોદરા.

પાધડી વિ. ટોપી

૩૩૨૬૮૯

[અનુસંધાન ૫૪ ૬૪ થી]

ઉતારવા માટે તેને તારો ઉતારવો હોય તો રસ્તે જતા ટોપીવાળાને તે વીનવી શકશે, પાધડીવાળાને વીનવતાં સંકેતોથી. રસ્તામાં, રેલેશનપર, ગાડીમાં, શાળામાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં મદદને માટે માગણી જેને કરવી પડે છે તેને ટોપીવાળા પાસે જતાં ફાવે છે, પાધડીવાળા પાસે નહીં. પાધડીવાળો એટલે દૂરથી નમવા લાયક અથવા તો ડરવા લાયક માણસ ગણાય છે; પાધડીવાળો સ્નેહથી આકર્ષણ કરતો નથી. તેટલા માટે, ખાસ કરીને તેના મોજબાને લીધે પાધડીવાળો સમાજમાં મહાન અનુપયોગી પ્રાણી છે.

આ પ્રમાણે પાધડી પહેરાયા પછી તે અમુક અમુક ભાંગગડો ઉભી કરે છે. એટલુંજ નહિ, પહેરાતાં પહેલાં પણ તે ત્રાસ આપનાર નીવડે છે. પ્રેમાનંદે પાધડીની અતિશય લીધી હતી તે પણ શું બતાવે છે? જ્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિ થાય નહીં, સ્વમાન જળવાય નહીં, મોજબો સ્થપાય નહીં, ત્યાં સુધી પાધડી પહેરવાનું માણસને ગમતું નથી. ટોપીને વીશે એવું કશું નથી; બધે કાર્યસિદ્ધિ શક્ય હોય વા ન હોય, સ્વમાન જળવતું શક્ય હોય વા ન હોય, ગમે તે રિથિતિમાં એ પહેરવી ગમે છે. ટોપીની મૈત્રી સદા 'સર્વ સંજોગોમાં ફાવી શકે છે; જ્યારે પાધડીની મૈત્રી અમુક રિથિતિમાં ફાવે છે. રસ્તે વ્યવસાયે ચલિતરૂઢિ

સંસ્થિતિ. સુખદુઃખની સદાની સાથી તો ટોપીજ; પાધડી તો મોભાની, ઉચ્ચતાની સાથી છે.

પણ આ ટોપી ને પાધડીનું વિવેચન આટલે-થીજ અટકતું નથી. જરા ઉંડા ઉતરીશું તો માલમ પડશે કે ટોપી એટલે આશા, ને પાધડી એટલે નિરાશા; ટોપીવાદ એટલે આશવાદ ને પાધડીવાદ એટલે નિરાશવાદ. પાધડી બંધારણ, સન્નિવેશપણ, સંકેતની સ્વચ્છ છે. ડહાપણ, નિયમન, સંકેત, રૂઢિ-એ બધાંની સાથે નિરાશાવાદ બહુ જોડાએલો છે. ટોપી પાધડીના કરતાં વધારે સારા જીવનવાદનો અંશુસિનિર્દેશ કરે છે.

અરે ! એટલુંજ નહીં, ટોપી વિશુદ્ધતા પણ વધારે સારી રીતે સૂચવે છે. ટોપી ધોવાય છે; પાધડી કે ધોવાઈ ! તે તો ઠીક, પણ પાધડી જાતજાતની હોય છે, ને તેમાંની કેટલીકમાં તો એટલા બધા આંટા હોય છે કે તે કપડી મનુષ્યોના હૃદયની આંટીઓની સ્પૃશ રીતે સ્વચ્છ ગણાય છે. પાધડીવાદ એટલે વ્યવહાર, કપટ, લુચ્ચાઈ; ટોપીવાદ એટલે સરળતા, સ્પષ્ટતા, નિઃકડીપણ.

ટોપીવાળાઓનું આપણા દેશપર સામ્રાજ્ય છે તે કે અમથું નથી; તે માત્ર બાહ્યબળનુંજ રાજ્ય નથી. ટોપી એટલે ઉત્સાહ ટોપી એટલે આશા, ટોપી એટલે સગવડ, ટોપી એટલે વિશુદ્ધતા, ટોપી એટલે પ્રામાણિકતા, ટોપી એટલે સત્યતા; જગતમાં ટોપીનો જય તે નહીં જલ્દી નીતિ નિયમોનો જય લાગે છે. મને તો એ ઉત્પ્રેક્ષ સગભગ અદાશીલ બનાવી દે છે.

છતાં પાધડી હજી જીવે છે. જગત તે ડાહ્યું છે કે ગાંડું ?

નવું સાહિત્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૦ થી]

એ કૃતિકારને પોતાને પણ નિશ્ચિતપણે જણાવવું મુશ્કેલ લાગશે. પુસ્તકના ચરુઆતના પ્રસંગો અને પ્રકરણો મોઢક છે, ઉત્તેજક છે, આસાવાદી છે. આખરમાં નિરાશાના ઘોષ ધ્વનિત લાગે છે. સ્વમાં—તે સ્વમાંજ ! લખનારની પોતાની પણ આજ માન્યતા હશે કે ? જીવનનો ઉપભોગ તેમજ

અનુભવ એટલુંજ શીખવે છે કે ? આદર્શનું રથાન-પોથી માહેનાં રીંગણાંનું કે ? માન આજ એક પુસ્તકના અધ્યયનથી આવા આવા અનેક સંભવિત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની કોષ ધૂટના કરશે, તો તે લેખક કરતાં પોતાને વધુ અન્યાય આપવાનું સાહસ ખેડે એવો સંભવ છે.

(૨)

લેખક:

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વિજ્ઞાન વિનોદ:—લેખક: પોપટલાલ જોવિંદલાલ શાહ, એમ. એ., બી. એસસી. પ્રકાશક: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ભડોળ કમીટી તરફથી શ્રી. જલ્લંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૮-૦૦

લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ધણુંજ થોડું છે. એટલે આ ગ્રંથ જોઈને આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથ વિજ્ઞાનનો મોટો ગ્રંથ નથી. વિજ્ઞાનની સાદી પણ જગતના અનેક નાના મોટા ખનાવોનું રહસ્ય સમજાવે એવી વાતોનો નાનો સંગ્રહ ગ્રંથ છે. અલગત આ સંગ્રહ તદ્દન નવો નથી. પણ છેલ્લાં અગ્નીઆર બાર (ઇ. સ. ૧૯૨૬ પહેલાંનાં ૧૧-૧૨) વર્ષમાં માત્ર શ્રી. પોપટલાલ જોવિંદલાલ શાહે જુદાં જુદાં સામયિકોમાં છુટા છુટા આપેલા લેખોનો સંગ્રહ છે. પણ આ વૈજ્ઞાનિક નિબંધોના વિષયોની પસંદગી, સામાન્ય કેળવણી પામેલા-ખાસ વૈજ્ઞાનિક

કેળવણી ન લીધી હોય, એવા વાંચનાર પણ જેક સમજી શકે એવા વિષયોની પસંદગી કરવામાં આવી છે. મતલબ કે વિજ્ઞાનની કોષ શાખાનું ઉડું કે વિજ્ઞાન જ્ઞાન આપવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ નથી પણ પદાર્થોને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોવામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને ઉદ્દેશ સફળ રીતે સધાયો છે. એમ નિબંધો વાંચવાથી લાગે છે. ઇ. ત. ઇ. સ. ૧૯૨૪માં 'ગુજરાત'માં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલો અને રમેશચંદ્રાની પંક્તિઓથી શરૂ થતો 'ધુળ' ઉપરનો નિબંધ જુઓ. વૈજ્ઞાનિક શોધોનાં પરિણામો અતિશય સાદી ભાષામાં આ નિબંધમાં રજુ કરેલાં છે. અને ઋષભત્રીથી તથા કુસુમમાગાની પંક્તિઓથી નિબંધને આકર્ષક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

“ માણસને આખો બે કેમ ? ” એ નિબંધ પણ જુઓ. “ કેટલા એક જાતની કીડીઓને ૧૦૦૦ આંખો ગણવામાં આવી છે; સાધારણ માખીની આંખમાં ૪૦૦૦ કેટલીએક જાતના

પતંગીઆમાં ૧૨૦૦૦ અને કેટલીએક નવતના બીટલને ૨૫૦૦૦ આંખો હોય છે " (પા. ૧૫૮) એ વાક્ય વાંચીને હંમેશાં કીડીઓ અને માખીઓને સામાન્ય રીતે જોનારાઓને આશ્ચર્ય થશે. કેટલાકને ગપ લાગે તો નવાઈ નહીં. આવાં પુસ્તકો વિજ્ઞાન જે નવી દૃષ્ટિ આપે છે તેનો પરિચય કરાવવાં માટે ઉપયોગી છે. એથી જીવનમાં નવું ઉડાણ આવે છે. વિજ્ઞાનની કોઈ પણ શાખાનો ખાસ અભ્યાસ કરવાનું ભાગ્ય કેળવણી-એજાઓમાં થોડાંઓનું હોય છે. પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિનો પરિચય તો આ જમાનામાં જીવનાર કેળવણીમાં લેખાતા બધા માણસોને હોવો જોઈએ. અને આપણી સામાન્ય કેળવણીમાં વિજ્ઞાનને બહુ થોડું સ્થાન છે. વિજ્ઞાનના પાંચે અથવા રસસાત્ર (Chemistry) વગેરેનાં પ્રાથમિક પુસ્તકોમાંથી જે અલ્પ જ્ઞાન સાળા પાઠ શાળામાંથી મળ્યું હોય છે તે વ્યવહારમાં પડ્યા પછી તદ્દન ભૂલી જવાય છે એટલે અંબીર રીતે નહીં તો દુરસદની વખતે વાર્તા તરીકે પણ આવાં પુસ્તકો વંચાય તો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ-આપણા પ્રાચીનો જેને શાસ્ત્રચક્ષુ કહેતા તે જરાતર ઉઘાડું રહે.

આ સુલ ઉદ્દેશથીજ 'સગડી અને હવા' તો નિમંધ સંવાદ શૈલીમાં અને 'હીરા બનાવનારની વાર્તા' મી. એચ. જી. વેલ્સના એક પુસ્તકમાંથી કિનારવામાં આવી છે. કુલ ૧૩ નિબંધો દ્વારા "ખગોળ વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Geology) ભૌતિક ભૂગોળ વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Physiography), શરીર વ્યાપાર શાસ્ત્ર (Physiology), પ્રાચીન અને અર્વાચીન રસાયન વિદ્યા, ભૌતિક વિદ્યા (Physics) પ્રકાશ વિદ્યા, (Light) ઉષ્માવિદ્યા (Heat) પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્ર (Psychology) વગેરે વિજ્ઞાનની શાખાઓમાં અંતુષ્પાત કરવામાં આવ્યો

છે. " એચ. જી. વેલ્સની ઉપર કહેલી વાર્તા અને અને ડૉ. પ્રુલ્ડસન દ્રારાનાં હૌદુરસાયન શાસ્ત્ર સંબંધી બે ભાષણોના અનુવાદ સીવાય, નિબંધો સ્વતંત્ર અભ્યાસનું ફળ છે.

વૈજ્ઞાનિક લેખો લખવામાં આપણે ત્યાં મોટી મુશ્કેલી પારિભાષિક શબ્દોની છે. વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક શબ્દોનો કોષ કોષ તો તૈયાર નથી. ને વસ્તુતઃ પારિભાષિક શબ્દો કદજ હવે લખવાના છે. સમર્થ વૈજ્ઞાનિક લેખકો ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપર નોના મોટા લેખો અને ગ્રંથો લખે અને તેઓએ ચોજેલા પારિભાષિક શબ્દો ખીજ લખનારાઓને સચોટ ભાગવાથી, ખીજઓ પણ વાપરવા લાગે, એ રીતે પારિભાષિક શબ્દો ચક્ષુ સીકાઓ થવા જોઈએ. પછીજ એનો કોષ સંલેખે પણ આવું વિશાલ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં દેખાતાં તો યુગો જશે એવું લાગે છે. અલારે તો જુદા જુદા લેખકો જેમ છુટક લખાણો લખે છે તેમજ છુટા છુટા પારિભાષિક શબ્દો યોજે છે. એક વખત એક અર્થમાં વપરાયેલો શબ્દ ખીજ વખત એ અર્થમાં વાપરવો જોઈએ એવો આગ્રહ કોષ રાખવું નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં ભાષા શ્રી પોપટલાલ શાહે પોતે વાપરેલા પારિભાષિક શબ્દોનો એક કોષજ મંથાનતે આપ્યો છે. છેવટે કક્ષાધારી શબ્દ સંગ્રહ પણ આપ્યો છે.

આ વિજ્ઞાન વિનોદ વિનોદ ખાતર દુરસદ વખતે વાંચવાથી વિનોદ થશે એમ ફરી કહેવું પડે છે. અને આ અવલોકન પુરું કરતાં ભાષા શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહેને 'વ્યવસાય'માં પણ ગુજરાતમાં ગુજરાતીદ્વારા વિજ્ઞાનનો થયા સંલેખ પ્રચાર કરવાનું ધર્મકૃત્ય આણ રાખવાની વીનવતી કરું તો ધૃષ્ટતા નહીં ગણાય એમ આશા રાખું છું.

એસ્પેશીઆ

૨૨૨૨૨૨

[અનુવંધાન પૃષ્ઠ ૭૦ થી]

પ્રેરાધને ક્રીટાબ્જુલસ, પોતે પણ પોતાની યુવાન પ્રતીતિને સુશિક્ષિત શી રીતે બનાવી શકે તે બાબતે ધ્રુવે છે, અને સોફિસ્ટીસ તેને એસ્પેશીઆની સલાહ લેવાનું સૂચવે છે. સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓ એના તરફ જે સખાહુમાન રીતે જુએ છે તે પરથી પણ માલમ પડે છે કે વિગતીય સંબંધને લગતા પોતાના પ્રગતિમાન વિચારો માટે, ઘણે અંશે, તેઓ એના ઋણી હતા. આથી, નિર્ણાયક પ્રમાણ ન હોવા છતાં પણ, સ્ત્રીને લગતા પ્રશ્ન વીશે કરાએલા પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો અને અપ્રસ્તુત નિર્દેશો પરથી એટલું તો નિર્વિવાદ રીતે દેખાઈ આવે છે કે પ્રાચીન એથેન્સની એ મહાનારી ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના હીઠ્યાલની પ્રથમ જનની હતી.

મહાપુરુષોના સંસર્ગને લીધે રાજ્યમાં એસ્પેશીઆની સત્તા નિઃસીમ હતી, અને એનું મિત્રમંડળ પ્રણાલિકાવાદીઓનાં ફીલ દુભાય એવા વિચારોનો ઉદ્દ્યોત કરતું. આથી જે સખ્ત ટીકાના તીરો એ વિચારનેતાઓ પર વરસાવ વાયા આવ્યાં તેમાંથી, સ્વભાવિક રીતેજ એ પણ ખચી જાય એમ નહોતું. સ્ત્રીત્વના પ્રણાલિકાબદ્ધ પ્રદેશને ઓળંગનાર સ્ત્રી તરીકે એના પર સંસિનમાં મસિન નિંદાવર્ષણ કરવામાં આવ્યું. એને આ પેરીકલીસસ્ટ્રી ‘ઝયુસની હીરા,’ ‘ઓનફેલ,’ તે સમયના ‘હીરેકલ્સની ડીએનીરા’ એવાં એવાં ઉપનામો મળ્યાં. એ પોતાને માટે જેવું સ્વાતંત્ર્ય હક તરીકે માંગતી તેવુંજ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી એની સખીઓ અને શિષ્યાઓની ધણી સખ્ત નિંદા કરવામાં આવી એણે નીચમાં નીચ હેતુથી પ્રેરાઈ પેરીકલીસને પેલોપોનેસીઅન

અને સેમીઅન વિગ્રહો કરવા ઉરકેર્યો એમ પણ કહેવાયું. આ વિરોધપક્ષના મુખ્ય કાર્યકર તરીકે પરિહાસિકોલેખકો, તત્ત્વજ્ઞાનીના પક્ષ સામેના આ અતિ ક્રૂર અને અન્યાય નિંદાવર્ષણ માટે કટિબદ્ધ થયા પરંતુ એમને એકે આલેપ સહ્ય હતો એમ કહી શકાય નહીં; અને આ સુંદર, સુશિક્ષિત અને સ્વતંત્ર સ્ત્રીતરફ અજ્ઞાન વર્ગની ઇર્ષ્યા અને વિરોધ લક્ષમાં લેતાં એ સર્વ આલેપોનો પરિહાર સહેજે થઈ શકે છે. ઇસ્વીસન પૂર્વેની પાંચમી સદીના એથેન્સમાં, જે સમયે સદીઓ થયાં બંધા-એલી સંકુચિત પ્રાણુલિકાઓ તોડવાની મનુષ્યોએ શરૂઆત માત્ર કરી હતી, તે સમયે નહીં સાંભળેલી હદ સુધીની સ્વતંત્રતા ભોગવતી, તથા પોતાની પ્રતિભાથી શહેરના મોટામાં મોટા પુરુષોનું સન્માન પામતી એક સ્ત્રી નીચમાં નીચ પ્રકારની નિંદાનું પાત્ર બને તેમાં કેં નવાઈ નથી. સોફિસ્ટીસ કહે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ એ સદૃશ્યુનો અભ્યાસ છે; અને એસ્પેશીઆની પેઠે કાંઈ પણ દુષ્ટ સ્ત્રી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે નહીં.

તત્ત્વવેત્તાઓના પક્ષને પોતાના વિચારો માટે સહન કરવું પડ્યું. શીડીઆસ પર ચોરીનું તહોમત મુકવામાં આવ્યું, અને એ કારાગૃહમાંજ મૃત્યુ પામ્યો; એનેક્રાઝોરસે, પોતાના પર મુકાએલા આરોપોમાંથી છટકવાને, એચિલ્ડ દેરાવટો સ્વીકાર્યો; અને નાસ્તિકતાના આરોપસર એસ્પેશીઆને ન્યાયસન સમક્ષ ઉભી કરવામાં આવી. એ આરોપનો અર્થ એટલોજ હતો કે પોતાના મિત્રમંડળની માથક એ પણ જનતાના અનેકેશ્વરવાદની અવગણના કરી વિશ્વનું સામ્રાજ્ય એકજ સર્ગક ચેતન્ય ચકાવે છે એમ માનતી. પાછળથી એજ અભિપ્રાય ધરાવવા માટે સોફિસ્ટીસને શહીદ થવું પડ્યું હતું. ન્યાયાધીશે સમક્ષ એને ખડી કરવામાં આવી, અને પેરીકલીસે

એનો બચાવ કર્યો. પ્લુટાર્ક કહે છે કે એણે આંખમાં આંસુ સાથે એનો બચાવ કર્યો; અને લોકોથી પોતાના આ મહાનાયકની લાગણી સામે થઇ શકાયું નહીં એટલે એ છુટી ગઇ.

પેલોપોનેશીઅન વિગ્રહ કાઢી નીકળ્યો; શ્રેષ્ઠ શહેરને નિર્જન બનાવી મુક્યું; પોતાની પ્રિય જનતા અસંતુષ્ટ થઇ ગઇ: પેરીક્લીસના જીવનના અંતિમ દિવસો આમ શોકમાં પસાર થયા. આવા તેજસ્વી સ્વર્ણનો આવો કરુણ અસ્ત કદી થયો નહોતો. છતાં જીવનની અંત ઘડીએ પણ એના વિચાર પોતાની કેમળમાં કેમળ લાગણીના અધિકારી બનેલા એના બંને પ્રિય વિષયો વીશેજ હતા. મરતી વખતે પેરીક્લીસે કહ્યું હતું: “એથેન્સે એનું ગૌરવ અને એસ્પેશીયાએ એનું સુખ મને સોંપ્યા છે;” અને એસ્પેશીયાના ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ માટે, પેરીક્લીસના જીવન પર એણે કરેલી અસર માટે, અને એથેન્સના એ સુવર્ણયુગમાં એણે બજવેલા ભાગના મહત્વ માટે એનાથી વિશેષ સખલ પ્રમાણ મળી શકે નહીં.

એથેન્સ અને એસ્પેશીયા-મૃત્યુ પામતા એ મુક્તદીના મનમાં એ સંકળાએલાં હતાં; અને જેમ એણે એકને ગૌરવમયું ‘બનાવ્યું’, તેમ અન્યને અમર બનાવી. એસ્પેશીયાને મેળવવાનું સામાન્ય એના જીવનમાં ન લખાયું હોત, એસ્પેશીયાના સાહચર્યે એના સ્વાભાવમાં મીઠાશ ન પુરી હોત; એની રાજનીતિ કેંક અંશે એસ્પેશીયાની સલાહ અને સુદ્ધિ વડે ન ‘ધડાઈ’ હોત, એસ્પેશીયાના કલાસિક સ્વભાવથી એની રસિકતા આવી સૂદ્ધ અને સંસ્કારી ન થઇ હોત, તો જે કલાકૃતિઓ વડે ‘એથેન્સ’ અભારે જગતમાં લાવનાના વિષયમાં અઘૌઠિક અધિપત્ય ભોગવી રહ્યું છે તે કલાકૃતિઓ વડે એ શહેર શણગારાયું ન હોત. આંની અસર જ્યાં સૌથી મહત્વની ગણાઇ છે ત્યાં હંમેશા એ શાંત રીતેજ થઇ છે અને પુરુષદારાજ શલવતી બની છે. “વાયોલેટ કુસુમનો તાજ ધારતા એ શહેર’ પર એસ્પેશીયાનાં કાર્યોએ જે અસર કરી છે તે માટે એને વિજયમાલા નથી ધરતી ?

થે ડાંકે રસ-ગીતો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૦ થી]

દોઢે મુકવા હણુહણી રહેશે ને દાખડા પછાડતો
મુજ તેછમે અથ આરણે ઉતો રાખી તારે
દાર મિશ્રકની જેમ બેઠા છું.

તારા ઉલોગી કલોકોમાંથી માત્ર એકજ
વાર તારા કોઝલ કંઠના માત્ર એકજ આલાપની
મને ઇચ્છા છે.

‘ને તારી ઉદારતાનું માન ગાતો આનંદથી
ઉછળને હૈયે-હું’ પાછો આર્થો જર્જરા.

x x x

‘મારા દયાહીન રાગ ! નીંદરઆરે મારા
પોપચા ઢળી જાય છે. હવે મને ઉઘી નવાની
રજા આપ !

તારા નયનનાં સ્નેહકિરણો, તારાં ચુબનોનો
ચરામ, તારા અશ્વિંગનનો અલેક્ષિક આનંદ
હવે વધુ નહીં. મારા દયાહીન રાગ !

આલસે આંચણે ઉપા દેવીએ ક્યારનાએ
સુવર્ણ સારીઆ પુરી દીધા છે, ને સુર્પરાજનું
આગમન યામ તે પહેલાં તો જાગૃત થયું જોઇએ.

રજા આપ મારા દયાહીન રાગ ! નીંદરઆરે
મારાં પોપચાં ઢળી જાય છે.

‘પણ કોણ તમને જાગૃત રહેવાને ફરમાવે
છે મારાં દયાળુ રાણી !

‘નિદ્રાધીન થવાને તો હું તમને ક્યારનોએ
વીનવણી કરું છું. પરંતુ તમારે ક્યાં નીંદર લેરી
છે ? ને તમારી દયા કોહના પર આવાં આજ
ચકાવવામાંજ પુરી રામ છે કે, મારાં દયાળું
રાણી !

તમારી નાણુક તખીઅત ખરાબ થશે. મારી
ખાતર હવે નિદ્રાધીન થાઓ. સમયની મિત્રતા ન

ન કરો, પ્રેમ ને પ્રેમીઓ અમર છે. મારાં દયાળુ
રાણી ! સુખેથી આપ નિદ્રાધીન થાઓ.’

‘પણ તમારા મધુરા શબ્દે મારી નીંદર
ઉઠી જાય છે.’

‘તો આજ પળથી હું એક અક્ષર પણ
નહીં ઉચ્ચારું.’

‘પણ તમારા મનોહર મુખડા પરથી હું
મારી આંખોને પાછી નથી બોલાવી શકતી.’

‘તો હું મારું મુખ ફેરવી જઈશ.’

‘પરંતુ મારી આંખ નથી છુટતી.’

‘તો એમાં મારા શો વાંકે, મારાં દયાળું
રાણી ?’

x x x

મહારાણી ! મને તમારો સેવકજ થવા દો.
તમારો મિત્ર થવાની મારામાં લામકાન નથી. તે
મિત્ર બનીને શરમમાં નીચું મોં રાખી નમ્રારી
સાથે અચકાતાં ડગલાં બરત્તા કરતાં સેવક બનીને
મર્વથી છાતી પુલાવી તમારી પાછળ પાછળ
આલવામાંજ મને વધારે આનંદ મળશે.

મહારાણી ! મને તમારો સેવકજ થવા દો.

મિત્ર-તરીકે, મારી તૃષ્ણાને હદ નથી.

તમે મને ઘણું અર્પો છો-સર્વસ્વ અર્પો
દો છો, મારે કણલ કરવું જોઇએ; પરંતુ મને
તમિ નથી થતી; મારું અસંતોષી રસ પ્યાહું
કદિ છત્રોછલ બરાલુંજ નથી.

એટલેજ મહારાણી ! મને તમારો સેવક
થવા દો. પછી તમારી અર્પ બેટથીએ મને
સંતોષ થશે, આનંદ થશે. કુનીઆમાં સૈથી
વધુમાં વધુ આનંદ મને તમારી સેવા કરતાં
મળે છે.

‘પણ મિત્ર-તરીકે તમે મારી સેવા સ્વીકારતાં
નથી. મને તકલીફ પડશે એવી ખોટી ચિંતા
કરી નાહક મારા આનંદ કાર્યમાંથી તમે મને

દૂર કરે છે. ને તમે નારાજ ન થાવો એટલા માટે વગર એલે મારું બધું સુખ જતું કરવું પડે છે. એટલેજ મહારાણી ! મારે તમારા એવક થવું છે. પછી તો આપની સેવા એ મારી ફરજ ગણ્યારો.

પ્યારી !

પહેલાં મારું હૃદય અંધારા એરડા જેવું હતું. પરંતુ જ્યારથી મને તારો પ્યાર પામવાનું સૌખ્ય પામ્યું ત્યારથી એ અંધકાર એ સદાને માટે ટળી ગયો છે. જ્યારે તું પાસે હોય છે ત્યારે તારા રનેહદીપથી મારો અંધાર એરડો ઝળાઝળાં યથ રહે છે. ને મારાથી દૂર જતી વખતે પણ તું મારે એરડે તારા વિરહને તથુખો નાખતી જાય છે. એ તારી દયા છે. ને કે એ તથુખો મારા એરડાને બાળે છે પરંતુ પ્રકાશ આપે છે એટલે મને ગમે છે. એકલ જીવનના અંધકારથી હું મુકાયો હતો.

x x x

પહેલાં હું જાણતો નહોતો કે મારું સુખ ક્યાં સંતપ્ત થયું છે. મેં ધાયું કે સુખ જેવી મહાન વસ્તુ મોના રૂપા ને ઝવેરાતના ઢગલામાંજ સંતાએલી હોવી જોઈએ.

અથાગ વિગ્રમ લઈને મેં એ દગ મેળવ્યા. પરંતુ એ ફેંદતાં એમાંથી મને નિરાશા ને દુઃખજ મળ્યાં.

ના. મારું સુખ ત્યાં નહોતું.

પછી મેં માન્યું કે એ લોકોની પ્રશંસામાં લખાયું દરો.

એક પણ પણ આરામ લીધા વગર હું એને પ્રાપ્ત કરવા મર્યો. પણ જ્યારે મેં એ મેળવી લઈ તો મારું દુઃખ અચ્છ થઈ પડ્યું.

ના. મારું સુખ ત્યાં પણ નહોતું.

ત્યાર પછી એ ક્યાં દસે તે હું કદી ન શક્યો. મારી કદપના હારી હતી. છતાં એની શોધમાં હું આખેતેજ બટકતો-મટકતોજ; કેમકે હું ક્યાં જઈ છું એની મને પોતાનેજ ખબર નહોતી.

એકાએક વીજળીના ચમકારાથી મારી અખિ અંનમ્ ગઈ. એ ચમકાર બે ટાળી આંખોમાંથી આવતો હતો, આદા એ પ્રકાશમાં હું જોઈ શક્યો-જેને માટે આરમાન પાતાળ એક ક્યાં દર્તા એ મારા સુખને આર્થાતુંજ જોઈ શક્યો. તે બે આંખોમાં સંતાઈ ગયું હતું બે કાળી વિશાલ અખિમાં !

હા. એ ત્યાંજ હતું !

x x x

એક પણ જુલ ક્યાં વગર તારી સન્મુખ સારામાં સારી રીતે હું ગાઈ શકે એટલા માટે મેં મારું ગીત દળર વાર એકમાં એકલાં ગાયું હતું. પરંતુ છેવટે ઉદ્વેગસભરે હું મારી ખીન લઈ તારે બારણે આબો ત્યારે મારા પર લેશમાન દયા સાબ્યા વિના ફરે બની ને એ અંધ કરી દીધું.

ગવેયા ! તારું ગીત સાંભળવાનો મને સમય નથી એટલા તરસકારમાં બોલાએલા વારા શબ્દો મારે કાને પડ્યા ને બાહ્યાની જેમ એમણે મારું હૃદય બેદી નાખ્યું.

પછી તને વિનવણી કરવા હું ઉભો ન રહી શક્યો. મારાં આંસુડાથી પીમળે એટલું કામળ દેખું તારું નહોતું. તારે બારણે જળે જડાઈ રહેલાં મારાં પગલાં બસાકારે મેં ઉપાડી લીધાં ને અત્યંત નિરાશાથી ઉપજેલા ગાંડપજુમાં ઘેર આવી મેં મારી નાજુક ખીન પણ તોડી નાખી.

તને જીતી જવા મેં ફરીફરી પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મારો આખો સ્મૃતિપટ તારી વિધંવિધ

તારક રમ્મતિઓથી ચમકતો હતો. તારા પ્યાર માટેનો મારો અંતરનો તલસાટ તારી પ્રત્યે બેધરવા બનાવી મને સુખીથવા દે એમ નહોતો. ને હજીએ મારા એ દિનભાગી ગીતના ભાંગ્યા તુટ્યા શબ્દો મને યાદ આવી બધ છે ને તારી-બેવફાઈ પર મારાથી હૈયાફાટ રહી પડાય છે. ઓ પાપાણુ હૃદયી !

x x x

હા. હું જાણું છું. તારી પાસે પુષ્કળ બહાનાં છે; કારણ એકે નથી. તારી મીઠી જીભ પર અનેક સુંદર શબ્દો ગેઠવાઈ રહ્યા છે; અંતરમાં ઉભરો એકે નથી. તું બીણુંબીણું હસી રહી છે એ પણ મારા

ઉપદાસમાં છે; સત્કારનું હાસ્ય હું પારખી શકું છું.

અંતરમાં શેરામાત્ર રનેહ નહોં હોવા છતાં મારા માટે મરી શીટવાનો ટોંગ કરનારી ! હું તને ઓળખું છું.

મારા જેવા કેટલાએ દીવાનાને તું આશાના દોર પર નચાવે છે. તારું અભિમાન સંતોષવા તું કેટલાએનાં જીવન વિષમય બનાવે છે.

બેવફા !

હું તને બરાબર ઓળખું છું. તું ક્યારી છે. દગાખોર છે. વિશ્વાસઘાતી છે. ફૂર છે.....હું જાણું છું. જાણું છું છતાં તારા વગર મને ચાલતું નથી એજ દુઃખગિય છે.

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિ. રૂ. ૬) ટ. ખ. સાથે ૬૫૦)

ગુજરાતી બાષાના કેટલાક કદિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની નતનું એકજ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને હાઇસ્કૂલમાં આ પુસ્તકની એક પ્રત અવશ્ય હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાથકો ને આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષની અત્યંત જરૂરિયાત છે. હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દો કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમા ગુજરાતી શિષ્ટ તેજ કેટલાક તલપદ શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે—કિમત રૂ. ૬ અથવા મ. ઓ. થી ૬-૬-૦ મોકલો. મફત—વિજ્ઞાપક માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે વા. ઇ. રૂપિયા બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું—જયદેવ પ્રેસ કારેલીબાગ-વડોદરા.

દગાખોરી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૬ થી]

પૃથ્વીરાજજીનું મરણ થયું તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહીં. આ વાતની ખબર વડવાણમાં પડી ત્યારે પૃથ્વીરાજજીના દીકરા અને રાજજી વડવાણમાંથી કુટુંબ-કબીલા સાથે નાસતા હતા અને અસારે તેમણે વાંકાનેરના પાંધરમાં પડાવ નાખ્યો હતો. વડવાણનો કોલ્સો સુખાએ કબજો કર્યો હતો.

પોતાના પિતાની દગાખોરીની વાત વીરમને કરતો જોઈ સરતાનજી બહુ ગુસ્સે થયો અને તેને ધુવકારી કાઢી તેની પાસેથી તલવાર આંચકી લીધી. “આલ્યો જ, નીમકદરામ ! અસારેજ આલ્યો જ ! મારાં બાપનું વાંકુ બોલનારને હું વાંકી નાખ્યા વિના ન રહું, પણ જન, કુતરા ! તારામાં સત્તા હોય તો દગાખોરીનું કડવાં ફળ મને દેખાડજે અને એટલા મારેજ તમને બાપ-દીકરાને હું જીવતાં મુકું છું.”

એજ ક્ષણે એ બાપ-દીકરા આંસી નીકળ્યા.

સરતાનજીએ પોતાની ગોઠવણ પાર પાડી.

પોતાનાં માણસોને આસપાસમાં છુપાવી દીધાં, અને પોતે બાર માણસો સાથે બેરોના વેશમાં રાવડીમાં પેસી ગયાં. બીજો દિવસે સાંજે એક માણસ સાથે બાજરીઆને ખબર કહાળ્યા કે અમને સુખાનાં માણસો આવીને રજાડે છે. બાજરીઆ પચીસ માણસોને લઈ વડ-હેઠળ આવ્યો, તે વખતે રાવડી તોડીને અને બીજી ભાગ-ફેડ કરીને સુખાનાં માણસો આલ્યાં ગયાં હોય એવો દેખાવ તેણે બેરો. તેણે રાતોરાત બધાં બેરો તથા છોકરાને ગામમાં પોતાના નિવાસ સ્થાનના એક ઓરડામાંજ લાવીને રાખ્યાં. રાત્રે સરતાનજી, રાજજી અને બીજાં માણસોએ

હડીને પહેલાં ચોક્કીધારોને, પછી હજીરીઆને અને છેવટે બાજરીઆના આખા કુટુંબને કેતક કરી નાખ્યાં અને પ્રેરોડ સુધી કાઢીને કથુંબ-ણવા દીધું નહીં. પ્રેરોડમાં સરતાનજીના પચાસ દથીઆરખંધ માણસો રાજ. મહેલમાં ચોક્કી પર બેસી ગયા અને ગામમાં ઓમેર બાય વર્તીરહો. એ રીતે સરતાનજીએ દગાખોરીથી વાંકાનેરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં સફળતા મેળવી. તે ધણીવાર મુજમાં દસીતે બગડતો : “વીરમ ! વીરમ ! દગાખોરીનાં કડવાં ફળ જેવાં હોય તો આવ અને જો.”

“દકરાણાં ! તમારા બાપ આવા ભુખડી ખારસ દશે, એની મને ખબર નહીં; નહીં તો આમ એકજ દિવસ જન રાખીને નીલાયગીરી આપે ખરા ?”

“હાકાર !” સરતાનજીની નવપ્રરણીત વ્યૂહ રાજબાએ કહ્યું : “મારા બાપને કશો વાંક કાઢશે તુઢી; એ વાંક તમારો છે.”

“મારો વાંક ! શું મેં ઓરડામાં રહેવાની ના કહી હતી ?” સરતાનજીએ પુછ્યું.

“પણ મારું તમારી સાથે લમ થયું એમાં કચ્છના રાવનો વિરોધ છે અને વિરોધનું કારણ તમારો કોઈ વીરમદેવ નામનો જીનો સરદાર છે.” રાજબાએ પહેલીખવાર ખુલાસો કર્યો.

“વીરમ તો બાર વરસ પહેલાં મારો સરદાર. શું એ કચ્છના રાવની પાસે નોકરી કરે છે ?”

“હા, મહારાજ ! એ વીરમદેવે ગુણને લભેઈ, એટલે તેમણે મારું સમ તમારી સાથે ન કરવાની મારા બાપને સેતવણી આપી. મારા બાપે ઝટપટ પરજીવીને તમને નીલાય કર્યાં નહીં તો કોણ જીવે રાવ. શું એ કરત ?”

“હીક હીક-હીક. સારે રાવના વિરોધથી

તમારા બાપે અમને એકજ દિવસમાં વીદાય-ગીરી આપી એ હવે સમજાયું. વીરમ સાથે મારે હાથ વેર તો નથી, પણ એને મેં દુભવેલો ખરો અને એ મારો વાંક તમે ગણતા હશે.”

“તમારે કેાઈની સાથે વેર હોય અને એ વેર આમ આહુ આવે, તેમાં મારા બાપનો શો વાંક ? તેમને તો બહુએ હોંશ હતી; પણ રાવની ખીક ઘણી, એટલે શું કરે ?”

સાંજનો સમય છે. સરતાનજી આડેસર હાથેવાળે પરણવા ગયો હતો. તે પરણીને પાછો વળતાં કમ્બળના રણમાં તંત્રુઓ નંખાવી પોતાના માથુસો સાથે રાત ગાળવા રોકાયો છે. સાથે બસો માથુસનો રસાળો છે, તેમાં મોઢાંડીનું એક ટાળું છે અને સો ખીજ લટકેલા છે. ઢાંડીનું ટાળું તેમના સરદાર લાખા રોડોડની સાથે થોડે દૂર છાવણી નાખીને પડ્યું છે, અને ખીજ માથુસો સરતાનજીના તંત્રુની આસપાસ નાની મોટી રાવડીઓ નાખી પડ્યા છે, અત્યારે પોતાના તંત્રુમાં સરતાનજી અને રાજ્યા વાતો કરતાં બેઠાં છે. રણમાં ધીમી ધીમી વાયુની લહરિ વાય છે અને રેતીનાં કણ ઉડે છે. માથુસો બોગનની વરચામાં પડ્યા છે, અને થોડા તથા બળદોને ચાર નીરાય છે.

અર્ધો પહોર રાત વીતી, આં તો દૂરથી થોડાના હજુહજુટ સંભળાયા ! રાજ્યાને ગમે હાય નાખી દાંપત્ય વિનોદ કરતા સરતાનજીના કાન અમકયા. તે એકદમ તંત્રુની બહાર આવ્યો અને જુમ પાડી: “અથા, અત્યારે દૂરથી થોડાના હજુહજુટ શાના સંભળાયા ?”

“બાપજી ! કેાઈનાં થોડાં આવતાં લાગે છે !” એક રજપુતે જવાબ આપ્યો.

રાજ્યાએ રાવના વિરોધની વાત કહી હતી એટલે સરતાનજીને વહેમ આવ્યો કે કદાચ એ રાવનાંજ માથુસો હશે. તત્કાલ તેણે જુમ પાડી.

“અથાઓ, તેંચાર થઈને રહો; વખત છેને કેાઈ દુશ્મનનાં માથુસો હોય; જાઓ, લાખા રોડોડને કહો કે એમના ઢાંડીના ટાળાને લઈને અહીં આવે.”

જેત જોતામાં રાવના સો થોડેસરનાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું કે રાજ્યાને એમને પાછી મેંપો, નહીં તો લટવા તૈયાર થાઓ, સરતાનજી કરડો ગ્રહો રજપુત પોતાની સ્ત્રીને ખરાયા હાથમાં સોંપવા તૈયાર થાય એ સંભવિત નહોતું. વળી—

થાપો શક્તિ માતનો, ગાલાકેરી ઢાલ,
તેનો વાંકાવાળ, કરનારો દેખ્યો નહીં.

આવાં વચનો સાંભળીને શક્તિમાતાના શ્રદ્ધાળુ ગાલા રજપુતો મુઝવણને વખતે પણ પાછા હટવાનું સમજતાજ નહીં. રાવના માથુસો કરતાં સરતાનજી પાસે વધારે માથુસો હતાં. એટલે તેને કેં ચિંતા પણ નહોતી. પુરતજ મારામારી શરૂ થઈ, પણ સોરઠના થોડાઓ રેતીમાં કામ આપી શક્યા નહીં. અને કમ્બળનાં થોડાં ટેવાએલાં હોવાથી રાવનાં માથુસો જતમાં હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. રોડોડ પોતાના ઢાંડીના ટાળાને લઈને આવ્યોજ નહીં અને સરતાનજીએ લાખાના પડાવ તરફ બહુએ માથુસોને દોડાવ્યા પણ સંદેશો લઈ જનારાએ કેાઈ પાછા ફર્યા નહીં. સરતાનજીએ જરૂર્ય કે લાખાએ દગો કર્યો, પણ હવે શું થાય ? તેનાં માથુસ મરાઈ ગયાં હતાં, કેટલાક હાયલ થયા હતાં અને છેવટે તે પણ હાયલ થયો. છાવણીમાં કેાઈ કેાઈનો ભાવ પુછે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી.

મધરાત થવા આવી એટલે એક જુવાન કમ્બળી સરદાર ધુમતો ધુમતો સરતાનજીની પાસે આવ્યો. તેના હાથમાંની બળતી મશાલના અજવાળામાં તેણે સરતાનજીને ઓળખ્યો અને

તેની પાસે તે બેઠો. “કેમ ઠાકાર મને ઝાળખો છે ?”

સરતાનજીએ શક્તિહીન નેત્રે તે જુવાનને ઝાળખવા શ્રમ લીધો પણ તે ઝાળખી શક્યો નહોતો. જુવાન બોલ્યો: “બાપુ ! હું વીરમદેવનો પુત્ર બોલેજી !”

“તું બોલે ? ઠીક. તારા બાપે વેર પાળ્યું, .. બોલ !”

“સરતાનજી બાપુ ! અમારે વેર પાળવું હોત તો હું તમારા ખસે માણસોની પાછળ સો માણસો લઈને ન આવ્યો હોત ! વેર તો પાળ્યું છે બાબરીઆએ !”

“બાબરીઓ ક્યા છે ?” સરતાનજીએ ચમકીને પુછ્યું.

“તમારા ઢાઢીનો સરદાર લાખો બાબરીઓ. દેવા બાબરીઆનો બનીને !”

“હું !”

“હા, ઠાકાર ! દગાખોરીનો ખદનો ..એણે દગાખોરીથી લીધો, તે જોયું ? દગાખોરીનાં કડવાં ફળ એવાં હોય !”

સરતાનજીનો દમ બંધાઈ જવા લાગ્યો. એટલામાં રાજબા કાપલ ચએલા સ્વામીને શોધતી હાથમાં મરાલ લઈને લ્યાં આવી. બોળએ તેવું કાંડું પકડ્યું. સરતાનજીએ કહ્યું: “બોળ ! થોડી દયા કરીશ ?”

“કહો ઠાકાર !”

“મણીને હું લાખાને બોલાવવા મોકલું છું, લ્યાં સુધી તું પકડીશ નહીં.”

“ભલે, બાપુ !”

સરતાનજીએ લાખાને તેડવા માટે રાજબાને મોકલી. રાજબા લાખાને સમજાવીને તેડી લાવી. તેને જોતાંજ સરતાનજીનાં રામ ઉભાં થઈ ગયાં. દુર્બલ હાથમાં તલવાર પકડી તેણે લાખા ઉપર લા કર્યો. લાખો લવાઈને પડ્યો અને બોલ્યો: “કેં શીકર નહોં, ઠાકાર ! પણ તમે કરેલી દગાખોરીનો મેં તમને ખદલો આપ્યો છે !” એમ કહેતાં લાખાએ પણ સરતાનજી સામે લા કર્યો અને સરતાનજી બે શુદ્ધ થઈ ગયો. રાજબાને પકડી બોળે ચાલતો થયો.

થોડીવારમાં ઢાઢી લોકો આવ્યા. સરતાનજી મરણનાં ડચકાં ભરતો હતો. ઢાઢીને લાખા બાબરીઆની દગાખોરીની ખબર નહોતી. એટલે તેમણે પોતાના રાજની આંખી દશા ચએલી જોઈને બહુ કષ્ટાંત કર્યું. સરતાનજીએ તેમને ઈશારતથી સૂચવ્યું કે-તમે રાવનાં માણસોની પાછળ જઈ રાજબાને પાછી મેળવો; ઢાઢી લોકો ગયા, રાવના માણસો સાથે લદયા રાજબાને પાછી પણ લઈ આવ્યા. પણ રાજબા અને સરતાનજીએ એક બીજાને જોયાં, તેજ ફાણે સરતાનજીનો આત્મા પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો. રાજબા તેની પાછળ સતી થઈ. ઢાઢી લોકોએ પણ ત્યાંજ પોતાના પ્રાણની આહતિ આપી. વાંકાનેરનું ચાંદું ફરીથી કાઢીને પકડ્યું નહોં.

આજે એ રજુનો પ્રદેશ “સરતાનજીના રજુ” ને નામે ઝાળખાતો સાંભળીએ છીએ.

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતી સંસ્કૃતિના સંબંધેલું દિગ્દર્શન—૧૫ ખંડોમાં]

પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ

તરફથી

સામાન્ય તંત્રી:

ડૉ. રા. કમ્પાક્કાસ માલુકલાસ મુનરી, બી. એ., એલ. એલ. બી., એડવોકેટ

સહાયક તંત્રી:

ડૉ. રા. ક્યોતોદ્રિ ઉરિહરશંકર દવે, એમ. એ.

ખંડ ૫ ભા. : મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત. ૧૪૫૬ થી સંવત ૧૯૦૮)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન સાહિત્યકોના મનનીયે અગ્રણેયો

તંત્રીશ્રી નામ નોંધાવી નવી યોજનાનો લાભ લેઇ ગુજરાતી સાહિત્યનો

ઇતિહાસ સસ્તામાં ખરીદો.

નાના ત્રાતા ૪૫-૫૦ પાનનાં ભાગોની, ખાસીએ પ્રકર કરવાનું નહીં કરવામાં આવ્યું છે

અને દરેક ભાગે માત્ર આઠજ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર પડશે—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક ભાગોની પાત્રી અત્યુક્ત દોવાથી આખરે એક પુસ્તકાકાર બંધાઇ શકશે.

એક વર્ષમાં આવા બાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી લવાત્તમ આપનારને બાર ભાગના રૂ. ૪-૦-૦ દરેક છુટક ભાગના ૮ આના (૮. ખર્ચ ૯૯૬.)

લખો:—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્કોનેડ રોડ, કોટ-મુંબાઇ.

"C" (REGD.) TIME PIECE FREE!

TO ONE
AND
ALL

TO
YOU
ALSO

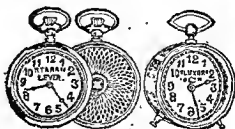
We give our "C" Regd. Time Piece if you order one of our 22 Carat Rolled Gold Wrist Watches, guaranteed for ten years, and given with Silk Strap free: Price of the Wrist Watch Rs. 7 only. Write now.

V. S. WATCH CO.

POST BOX 105, MADRAS.

ચાર દિનની ચાંદની.

અમારું ૨૮ કેરેટ રોલ્ડગોલ્ડ ડાયલમાંજ
માંચ વર્ષની ગેરંટી સાથેનું "તારા"
રજીસ્ટર્ડ પોકેટ વોચ (દિલ ડાલાવનાર
ખીરસાતું ધડીઆળ) કીમત રૂ. ૫-૦-૦

લેનારને રજીસ્ટર્ડ "સી" લાઇમપીસ ધનામઃ ચાર દિનની ચાંદની પેઠે
આ લાલ ટુક વખત મારેજ માનજો. મારે આજેજ

લખો:-કેપ્ટન વોચ કું. પાસે જો. નં. ૨૬૫. મદ્રાસ.

તમારા પુસ્તકાલયને

કિત બનાવવું હોય તો

‘પુસ્તકાલય’ માસિકના આહુક થાઓ.

પુસ્તકાલય-

માં

દેશપરદેશનાં પુસ્તકાલયોની વિગતો :
 સ્ત્રી-ઉપયોગી, બાલોપયોગી, તેમજ લિંગ-
 લિંગ વિષયો પરત્વેનાં પુસ્તકોની યાદીઓ;
 ચાલુ સાહિત્ય તથા વાર્તાસાહિત્યનો દિશા-
 સૂચક પરિચય; માળકો, સ્ત્રીઓ, અંધ
 વગેરેનાં પુસ્તકાલયોની યોજનાઓ; છાપ-
 કામને લગતા માહિતીપૂર્ણ લેખો; માસિકો-
 ના અંકો બહાર પડ્યાની વિગત, તથા
 એમાંના વાંચવા જેવા લેખોની યાદી;
 પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની ચાલુ નોંધ : દુકામાં
 પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અને વાચકોને
 માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં અનેક લખાણોનું
 ૪૮ પૃષ્ઠનું વાચન દર મહીને આવે છે.
 ઉપરાંત દરેક અંકમાં વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરી
 ડિપાર્ટમેન્ટ સહયુક્ત તથા અવારનવાર જુદાં
 જુદાં પુસ્તકાલયોનાં પ્રકાશનો વગેરેનાં ચિત્રો
 પણ આવે છે. કાગળ, છપાઈ, રૂપરંગ બધું
 સુંદર હોય છે. પુસ્તકાલયોને ઉપયોગી ન
 હોય તેવી જાહેરખબરો લેવામાં નથી આવતી.

:લવાજમ:

વરક્ષના રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશના રૂ. ૫-૦-૦

આ માસિક ત્રિના તમારું

પુસ્તકાલય અપૂર્ણ રહેશે;

માટે તુરત આહુક થાઓ.

વર્ષની શરૂઆત બહુઆરીથી થાય છે.

પાછલા અંકો શિલકમાં હશે

ત્યાં સુધી મળી ચકશે.

વ્યવસ્થાપક, ‘પુસ્તકાલય’

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

પુસ્તકાલય-સ. સ.-મંડળ લી

વડોદરાએ

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો

મે. લા. ડિ. ના સરકારી, સૂચનાઓ

જાહેરાતો વગેરેનું એકીકરણ. ૧-૮-૦

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય

-પ્રવૃત્તિ ... ૩-૦-૦

રાજ્યપુત જીવનસંધ્યા. ... ૧-૦-૦

મહારાષ્ટ્ર જીવનપ્રભાત. ... ૧-૮-૦

(આ બંને પુસ્તકો સ્વ. રમેશચંદ્ર

દત્તની રાષ્ટ્રપ્રેમપૂર્ણ જંગાળી નવલ-

કથાઓના શ્રી. નરસિંહભાઈ ઇ.

પટેલ કરેલા અનુવાદની બીજી

આવૃત્તિઓ.)

તારામંડળ (બાલ વાર્તાસંગ્રહ)

પાકું પુર્ણ ૦-૬-૦

કાચું પુર્ણ ૦-૩-૦

કુમાર વીરમેન (બાલવાર્તા) ... ૦-૪-૦

ચાર બાલ સંવાદો. ... ૦-૩-૦

થોડો કેશવ કર્વેનું આત્મચરિત્ર .. ૩-૦-૦

આ ઉપરાંત

‘બાલમિત્ર’ની વાનો. ભાગ ૧ લો. છપાય છે.

કુમાર વીરમેન.

(ચિત્રો સાથેની બીજી આવૃત્તિ) ”

લખો :

વ્યવસ્થાપક, ‘પુસ્તકાલય.’

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

સદાએ તમારી સેવામાં

આર. વનમાળીદાસનીકું.

બુક સેલર્સ.

અમારી સાથે કામ પાડ્યા પછી આપને ખાત્રી થશે કે માત્ર વ્યાજબી નફો લઈ ગ્રાહકોને સેવાભાવે સંતોષ આપનાર બુકસેલર તરીકે અમારી જોડ નથી.

અધી' કીમતે આપવાની ખોટી લાલચો અમે નથી આપતા. ખરું કહીએ તો સારાં પુસ્તકો ઉપર એટલું કમીશન આપવું પોતાતુલ્ય નથી. અધી' કીમતની લાલચે રહી પુસ્તકો સેવા કરતાં પુરી કીમતે માત્ર એકજ સુંદર પુસ્તક લઈ શકે લાજપત્રીને શોભાવતી એ બહેતર છે :

પ્રમાનના રંગ. લે. વિજયરાય વેલ. ૨-૪	બાળ વાર્તાવાલ. શ્રી. હંસા મહેતા ૧-૮
શુભરાતનો રાગરંગ. બટ. જોશી કૃત. ૨-૦	મત્સ્યગંધા અને ગાંગેય. ... ૧-૮
બે અભ્યાસો. રા.ગજેન્દ્ર પંડ્યા કૃત. ૦-૧૪	માલાદેવી અને બીજાં નાટકો. ... ૧-૮
જગન્મોહિની અને નટરાજ.	રશ્મિજીતશમના નિબંધ સંગ્રહો. ... ૧-૮
મૂળ લેખક. પ્રો. બેદન. (સચિત્ર). ૨-૮	કુરોપના સંસ્મરણો (સચિત્ર). ... ૧-૮
સ્વર્ગનું અમૃત. સ્વ. પટ્ટીઆર કૃત. ૧-૮	હુસેનનો મદાન સલામદ. ... ૨-૮
ચીશ મદાન. (સચિત્ર) ઐતિહાસિક. ૧-૮	કાન્તસ્મારક મંથ. (સચિત્ર). ... ૪-૦
ધંકમટેકસ અને સુપરટેકસ. .. ૩-૦	ના ના લાલ કવિનાં દરેક પુસ્તકો.
વેપારી રાદબર. ... ૧-૪	બાણકાર. પ્રો. કોકાર. ૨-૦
અમીરશ્યાં. નાની વાર્તાઓ. ... ૧-૮	દર્શનાયુ. નાની નાની વાર્તાઓ ... ૧-૦
કુસલક્ષ્મી કમળા. ... ૧-૪	મુકુલ (નાની નાની વાર્તાઓ). . ૧-૦
	મદન મોદના (શામળબટ કૃત) ... ૧-૦

ઠેકાણું : ૩૯૭, કાલબાદેવી રોડ, મહાજનવાડી સામે,
મુંબઈ નં. ૨

ગુજરાતમાં પહેલા નંબરનું ગણાયેલું

દાન આપવાનું ઉત્તમ સ્થાન

હીંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

કે જેમાં હાલ ૧૫૦ અનાથો પાસે છે, એક દિવસના ખોરાકો પોશાકોનાજ રૂ. ૫૦ થાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે.

ધાનતી, મોટી બાળા, વિધવા, સધવા, દુધ વીગેરેનો સ્ત્રી વિભાગ ખોલ્યો છે અને આ ખાતે દાનની ધણીજ જરૂર છે.

‘ગુજરાત’ના વાંચકો, આપશો ?

લખો:— મંત્રી, હીંદુ અનાથાશ્રમ—

નડીઆદ.

અકબર છાપ રજીસ્ટર્ડ

અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પદાર્થને લીધે થોડાજ વખતમાં માલકોમાં સંપૂર્ણ સતોષ મેળવી ચુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સગીરીદેશો મળેલી છે.

“રજીસ્ટર્ડ અકબર છાપ” ની કસ્ટુરી-બત્તી ઉત્તમ ખુશખોવાળી હોઇ મળજને આનંદ આપી તમાગ ધરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છના પાથરી ખુશખોવાળી બહેકાવી દેશે. એક વખત વાપરશો તો હમેશના અદક યશો. કીમત ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૩-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજી,

૨૦૧, વડગાદી માંગની, મુંબઈ, ૩.

કેસંટ બામ

સદન ન થઈ શકે તેવો સખત માથાનો, કમરનો દુઃખાનો, સંધીનો, વાંધુરોનો, દાંતનો દુખાનો, ખાસી, શરદી વગેરે ઉપર ધણીજ આગ્રીર ધવાજ કેસંટ બામના અસરકારક શુભોને લીધે “કેસંટ બામ” આજ દશ વર્ષ, ચયાં સર્વ ઘરોમાં ભળીના છે” વગેરે.

કીમત ૫ આના દરેક કેમીસ્ટ દુકાનસ વેચે છે

એન ટ:-એ. એચ. નાસરની દુકાની,

મીન્સેસ રીડ, મુંબઈ

સોના ચાંદી તથા ઝવેરાતના દાગીનાના
પ્રખ્યાત વેપારી

સો
ની

નરોત્તમદાસ ભાઉ

ઠેકાણું :

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ,

મુંબાઈ.

ઝ
વે
રી

ટેલિફોન :
૨૦૫૬૫

બીજી દુકાન :

સુથાર ચાંડી,

મુંબાઈ.

અમારે ત્યાં પ્રેઝન્ટ આપવા લાયક

સોના ચાંદી અને ઝવેરાતના દાગીનાઓ
મોટા જથ્થામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે

અને

બહાર ગામના ઓર્ડર પર પુરતી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે.

HAIR OIL KUSUMOL

LIFE OF THE HAIR.

કુસમોલ હેર ઓઇલ

વળ માટેનું

પુરાણમાં તેલ છે. માથામાં નાંખવાથી તેની કુસમ કુસના જેવી મનહરણ કરનારી મુગંધ વાપરનારને પ્રિય લાગે છે. એકજ અજમાયશથી આ તેલના ગુણ તથા તેની આકર્ષક મુગંધની આજેજ ખાતરી થઇ શકશે. આજેજ લખો :

ફી. ખા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦ : ત્રણ બાટલીના રૂ. ૨-૮-૦

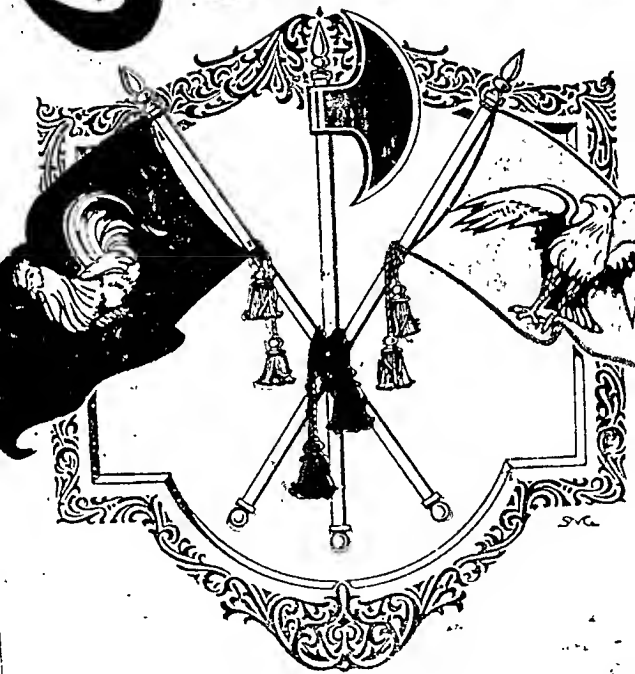
[જી. પી. ખર્ચ જુદું.]

THE KATHIAWAR TRADING CO.

PERFU. RS BOMBAY N°4

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી: શ. કનૈયાલાલ માલુકલાલ યુનશી, બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ.
 સંપાદક: દીનુસ્તાન: રૂ. ૮. દેશવર: રૂ. ૧૦. પુસ્તક નકલ: રૂ. ૧.

ટીપ્પણ:—“ગુજરાત” કાર્યાલય, મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

ધંધાની મગજમારી અને કામના અણુઉતાર બોજથી શરીર ઘસાવી
નાખતા થીમંતો મારે

અકસીર અમૃત શક્તિસંજ્વની વૃદ્ધિ

સોનાના બખત-
રવાળી આ ઉચી
-કીમતી ગોળી-
ઓ પાપરનારના
શરીરને લોહા
જેવું મજબુત
કરે છે. અને
શરીરના પ્રત્યેક

કીમત- { ગોળી ૬૦ ની શીશી ૧ ના રૂ. ૧૨ બ્યાર. ગોળી ૩૦ ની શીશી ૧ ના રૂ. ૮ બ્યાર. (કમીશન કંપિયજી નહીં.)

જીવનતત્વમાં ચેતનનો અખુટ પ્રકાશ દાખલ કરે છે. આ શબ્દો આલંકારિત નહીં પણ
વાસ્તવિક છે. અનુભવ કરો.

મુંબાઇ ઓશીસ : } વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.
કાલબાદેવી રોડ,
મુંબાઇ. } આતંકનિમિદ્ધ બીધાસય,
જામનગર-કાઠીઆવાડ.

‘ઝેનિથ’ દ્રાક્ષાસવ.

ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી યાત્રાકૃત બનાવવામાં આવેલ છે.
આના સેવનથી ક્ષયની પ્રથમાવસ્થા, દમ, ખાંસી, તેમજ છાતીનાં દરદો, સળેખમ,
અરુચી, અજીરણ, બધકોષ, હારીયા ઓઝકાર, આગ્નપીત, ઉલટી, કંઠરોગ વિગેરે
તદ્વન મટી જાય છે. તેમજ નાનાં બચ્ચાંઓને ઉઠાડીયા ઉપર ધણોજ સારો
ફાયદો આપે છે. પીવામાં ધણું જ લીજાતદાર છે. તેમજ આના નિયમિત સેવનથી
દરત સાફ આવે છે ને કકડીને જીવ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધારે છે અને અજબ
રુચી ઉમેળ કરે છે. રાત્રીએ સુતી વખતે “ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ” પીધાથી જીવ
સારી આવે છે અને સવારે ઉઠતાં કામ કરવાને ઉત્સાહ ને જોમ રહે છે.

ધી ઝેનિથ કેમિકલ વર્કસ,

આરબ્બ ખીલ્ડીંગ, લુહાર ચાલ, મુંબાઇ નં. ૨.

આ ‘ગુજરાત’ ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ મારે ‘ભારતવિજય ગ્રેસ’ માં મોદીખાના, વડોદરા મધ્ય
પ્રભુલાલ શિવલાલ કલકેદે બાપુ અને દયારાઈર મણિશંકર બહેડે ‘ગુજરાત’ કાશીવય, મોદીખાના,
વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે. તા. ૨૧-૪-૨૮

આજેન શરૂ કરો

તંદુરસ્તી તાકાત તથા તાઝગી માટે

બીનહરીફ અને અકસીર

અલેવિક

— આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી બનાવેલું —

એલેમ્બિકનું 'ક્રિયાશુદ્ધ અને સ્વાદિષ્ટ' દ્રાક્ષાસવ પીવામાં મધુર છે. તેનું સેવન કરવાથી રોજ પેટ સાફ આવે છે. અછરથુ, અંધકાર અને તેથી થતાં દરદો મટી જાય છે, સારી શુષ્ક લાગે છે, પાચનશક્તિ વધે છે અને સારી ઉંઘ આવે છે. એલેમ્બિક દ્રાક્ષાસવ તનમનનો યાક દૂર કરી તાકાત વધારી તંદુરસ્તી સાથે તાઝગી બદો છે.

મરદીનાં દરદો, નવી યા જુની ખાંસી, દમ તથા છાતીના વિકારો, ખડી રોગની પ્રથમા વૃથા, નાની બચ્ચાઓના ઉઠાડીયા ઉધરસ વિગેરે પર સારી અસર કરે છે.

હી. ૧૫ રતલ; ડા. ૧-૧૨-૦; ૨ રતલ ડા. ૧-૬-૦; ૩ રતલ ડા. ૦-૧૦-૦

ચોખ્ખું અને સર્વેથી ચઢીયાતું

એલેમ્બિક કોલન વાટર

આજકાલ બધે જાણીતું અને માનીતું થયું છે. તાવમાં અને માથાનાં સખત દુઃખારામાં તે અકસીર છે. વળી મુગ ડી અને તેછમાં સરસ દોવા છતાં કિમતમાં ધણું સસ્તું છે.

૧૦ ઓંસ ખાંટલી કિ. ડા. ૩-૪-૦, ૮ ઓંસ ડા. ૨-૧૨-૦ નાની ડા. ૧-૪-૦

આખરદાર વેપારીને ત્યાંથી મળશે. શુભરાતી ફેરલોગ માટે લખો:

ધી એલેમ્બિક કેમિકલ વર્ક્સ, કં. લી.

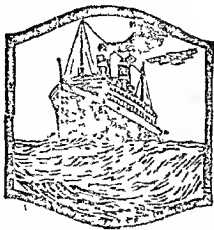
કારખાનું-વડોદરા : : : : : રોડ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ

કોઇ પણ જાતની તકલીફ લીધા વગર પાસપોર્ટ કઢાવવા અમારાં શિરનામું
ટેલીગ્રાફિક એજેન્સી] નાંધી લેવો : [COLONIAL

ઈ સ મા ઈ લ ભાઈ વા હે દ

પેસેન્જર એજન્ડ

૬૦ ધોખીતલાવ, સ્મોલકોઝ કોર્ટની બાબુમાં,
પોષ્ટ નં ૨ મુંબાઇ.

મુખાઇથી દરીઆથી મુસાફરીએ જનારા પેસેન્જરો-
ને પાસપોર્ટ તથા સ્ટીમરની ટીકીટ વીગેરેનો અંદાજસ્ત
કરી સારી સગવડે સ્ટીમર ઉપર ચઢાવી આપવામાં
આવશે. આફ્રીકાથી મુખાઇ આવતા પેસેન્જરોને
મુખાઇમાં રહેવા માટે ઇલેક્ટ્રીક લાઇટવાળું હવાદાર
મકાન ઉપર લખેલા ટેકાણે રાખવામાં આવ્યું છે.

હીંદુ તેમજ મુસલમાન પેસેન્જરોને જુદી જુદી સગવડ કરી આપવામાં આવશે.
આન્વ-રેશન રોડ,
મુરત.

તા. ક. આફ્રીકા જનારને કંઈ પણ ફીશન લીધા વગર ટીકીટ ખરીદી આપવામાં
આવશે. અને સ્ટીમર ઉપડે ત્યાં લગી રહેવાની જગ્યા મફત મળશે.

એક વખત વાપરો પછી હંમેશાં વાપર્યા કરશો.

અમારાં અમૃતાંજનથી તમારો માથાનો દુખાવો, સરદી, જખમો, ઘસારા, બળતરા, તેમજ
લયક અને ખીર્ન ગ્રીસનાં દરદો સારાં થઇ જશે. તેની અજમાયશ
કરો. તમારા ગાંધી પામે તે મંગિા, ૧ શીશીની કીમત આના ૧૦.
દરાજનો મલમ.

સર્વ જાતની દરાજ અને ખુજલીને માટે બરોસાપાત્ર
અને નિષ્ફળ ન જાય એવો ઇલાજ. ત્રણવાર લગાડવાથી સદંતર
નાશુદ્ધ થાય છે. ૧ ટીનની કીમત આના ૬.

દંત મંજન.

આ ઉત્તમ સુગંધીવાળો, અને મનમોહક દુધ પાઉડર
લોહીના વહેવાને અટકાવે છે ઘાતોને સ્વચ્છ અને સફેદ કરે છે
તેમજ તેઓને મજબુત કરે છે. ૧ ટીનની કીમત આના ૨.

ટેકાણું:—અમૃતાંજન હીપો,

૧૦૯, ક્રીઅર રોડ, મુંબાઇ.

∴ વૈશાખ ૧૯૮૪ ની અનુક્રમણિકા :

—૨૦૨૨૬૬—

—ચિત્ર દર્શન—

- ∴ પરીએ રાજકુંવરીને.....કોઇ રાજકુંમારે મળશે નહીં : રા. જગમોહન મીસ્ત્રી
 ∴ પાછું ફરીને કુમાર તરફ એક મીટ માંડે છે : રા. સોમાલાલ શાહ
 પછી એકદમ દોડી મને વળગી : રા. જગમોહન મીસ્ત્રી
 ખંત, મહેનત અને અક્ષલ : ફોટો-ચિત્ર

—સાહિત્ય સૂચિ—

- પાપીટા : રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ ૧૧૭
 એક પરોપકારી આધના ભવ્યજીવનની રસિક વાર્તા
 ચિત્રકાર, રા. જગમોહન મીસ્ત્રી
 નૈવેદ્ય : કુમાર ને કુમારીના પ્રેમી જીવનનું રમિક સપ્તચિત્ર રા. લલિતમોહન ગાંધી ૧૨૫
 ચિત્રકાર રા. સોમાલાલ શાહ
 કર્મભાએલું કમળ : પ્રેમી હૃદયોની કમળ કચલી રા. રમણિકલાલ દલાલ ૧૩૩
 ગાંધીયુગ ને પૂર્વયુગની સરખામણી : રા. અંબલાલ પુરાણી ૧૪૧
 ગાંધીવાદની અસરોની મનનીય મીમાસા.
 સાહિત્ય અને અસ્પષ્ટતા : સાહિત્યની હાસ્યગસિક વ્યાખ્યા રા. જ્યોતીર્દ દવે ૧૪૩
 એક દૈતુક : કાવ્ય ગો. શ્રી. વ્રજનાથ વિ મહારાજ ૧૪૭
 વનમાં એક પ્રભાત : વનરાજીનું હૃદયગમ દર્શન. રા. અશોક ૧૪૮
 ડાયરીમાંથી : નિલ જીવનમાના કેટલાક બનાવો વીશે વિચારો. રા. વિજયરાય ૧૪૯
 કોયલ ટહુકારે : અજની ગીત. રા. પૂર્ણાનંદ વ્યાસ ૧૫૨
 કોયલ ટહુકારે : " રા. શાંતિલાલ તોલાટ ૧૫૩
 કેકે નવું : ફનીઆની કેટલીક અભ્યયગીઓ રા. નાગરદાસ પટેલ ૧૫૪
 અમિ : ભાર્તગહેનના પ્રેમની કરુણકથા. રા. મનાતન જુથ ૧૬૧
 મારી નાંધપોથી : રા. ગુણ ૧૬૭
 કેટલાંક સંવનન : રા. અવનરાય ગુડલ ૧૭૩
 સંવનનના કેટલાક પ્રકારની રસિક વાર્તા
 ચિત્રકાર રા. ચોરધનભાઈ પટેલ.

નવું સાહિત્ય :

રા. દયાગકં ભટ્ટ ૧૭૬

લવાજમ : હિંદુસ્થાનમાં : રા. ૮. પરદેશમાં : રા. ૧૦. છુટકે નકલ : રા. ૧.

: તંત્રી ખાતુ :

વ્યવસ્થા ખાતુ :

. ૧૧૧, એસ્પેનેડ રોડ, મુંબાઈ. :: ગુજરાત :: ગ્રામીણના રોડ, વડોદરા

તિહીના ઇતિહાસની પ્રેમ ને શૌર્યભરી રોમાંચક સચિત્ર નવલકથા,
શરણાતથી અત સુધી વિવિધ રસથી ભરપૂર

વેબક
રા સાહીત્ય સુલતાના રઝીયા ચિત્રકાર
રા ગોરક્ષકર

ઉપાદ્યાત લેખક સાક્ષરશ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

અદત્તમશ ખાનદાનની
ઇતિહાસ મરાહર વીર
મુરનીમ મયેકા—
સુલતાના રઝીયાના
જીવનની પ્રેમ, શૌર્ય,
અને રોમાંચ ભરી
ઘટનાઓ આ પુસ્તક
મા આનેખવામાં આવી
છે રઝીયાની ઉદારતા,
વીરતા અને ગજકાર્ય
કુશળતાનો એમા આ
બેહુમ ચિતાર આપવા
મા આ થો છે દરક
પ્રકરણો એ ખીમયા
ચલીઆતાજ છે એક
વપત વાગશે નો
ફરી ફરી વાચનાનું
મન થશે

અયુષ્ય અને વાકુળના
સાહસ કર્મો, બપકર
યુદ્ધ, મિત્રધર્મનો પાર-
ચય, કુસિદાની કષ્ટ
જળ, ઝોહરાની દુષ્ટ
વૃત્તિ, અને તેની વફા
દારી, બેદરામ ડાકુની
બેદી હીલચાલો, વઝીર
બેદરામખાનની બેધ
માની એ સધળા
ખનાવો તરોને પહેલા-
થી કેવડ સુધી રાહો
રાખશે એટલુજ નહી
તુક સરદાર અનુભવીયા
ના પ્રાક્રમો અને સુલતા-
નાનું અજબ સજોગો
વચ્ચે ચએલુ જીવન કરણી
ઉપજાવશે.

દરેક પુસ્તકાલય અને ઘરમાં રાખવા લાયક ઉત્તમ
ઐતિહાસિક ગ્રંથ

દ્વિતીય પાકુ પુકું ગજ કાગળ, સુદરછપાઇ અને ચિત્રો છતાં કોમલ માત્ર રૂ. ૩૦.

આજેના લખે : ધી મુસ્લીમ પબ્લીસીટી કંપની.

એમ પી. ખારીયા ખીલીગ, ૭ પાયધુની—મુબાઈ. ૩.

— સર્વે જાતના કાગળના વેપારી —

સુદામા પેપર માર્ટ

નં. ૧૧૦, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ,
કોટ-મુંબાઈ.

સોના ચાંદી તેમજ
જુ અવેરાતના જુ
વિવિધ ડીઝાઈનના
દા ગીના ઓ
કચાંથી ખરીદ
કરશે ?

ટે. નં. ૨૦૭૮૨

કાનજી
માલજી

અવેરીને
ત્યાંથી જ

KANJI
MALJI
JEWELLER,

PHONE.
20782.

SHAK MEMAN STREET,
BOMBAY. 2.

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ. ૨.

બહારગામના ઓર્ડરો તાકીદે વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

તમારા ધંધાને દેશપરદેશ જાણીતો કરવો હોય તો
ગરવા ગુજરાતીઓનું 'ગુજરાત'માં તમારી જાહેશ્વર
માનીતું મારિક પત્ર આપી લોકપ્રિયતા
મેળવો.

સાપ માટે આજેજ વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' મોદીખાના રોડ.
સંપા: વડોદરા.

સાથી શક્તિનો સંગ્રહ કેમ કરશે ?

આંતરડાંનો સડો અટકાવી

પાચનશક્તિને ખુબ ખીલવી
સંગીનમાં સંગીન ખોરાક ખચાવી

જ્ઞાનતંતુની નખળાઈ

સાધારણ નખળાઈ

ગમે તે નખળાઈ મટાડી

તનદુરસ્તી-તાકતની

જમાવટ ઠરનાર

બધી ગોસમમાં વાપરવા લાયક

ઝંડુની

સુવર્ણમિશ્રિત

મ.કરધ્વજ ગુટી

સ્વલ્પ ચંદ્રોદય મકરધ્વજ-મૈષ્ણ્યરત્નાવલી ધ્વ.

પૂર્ણ ચંદ્રોદય તથા સોનું

તથા ચંદ્રોદયનું અનુપાન

મેઝવી યનાવેલી

સોનેરી પડવાઢી

સુંદર ગોળીઓ વાપરી

સાથી શક્તિનો સંગ્રહ કરે.

ઝંડુ ફા. માર્સ્યુટીકલ વૃર્કસ લી. મુ'અમ્મ નં ૧૪

વડોદરાના એજન્ટ : વૈદ્ય ભવાનીશંકર દરિશંકરની ફાંબ, લીલાટા, ટાવર

—કોંમલ: તોલ્યા એકના રૂપીયા આઠ—

વધારે વિગત માટે મકરધ્વજનું માહિતીપત્ર માગો

૧૫ - ભેટ-ભેટ - ૧૫

અમારું

૧૮ ફેરેટ તારા લીવર
રોલ્ડ ગોલ્ડ પોકેટ

ઘડીચાળ

પાંચ વર્ષની ગરંટી
કીંમત : રૂ. ૪-૮-૦ વાળું

મંગાવનારને નીચેની
પંદર વસ્તુઓ ભેટ મળે છે.

એક ફ્રામ, એક જોડી પાંચનાં બટન, એક
કાંસડી, એક ભરતકામવાળું ડુલ, એક વીરી,
એક ચાપુ, એક સાણુ, એક સાંકળી, એક
એક ફાઉન્ટન પેન. આ પંદર વસ્તુઓ

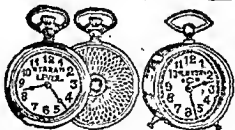
દર્પણ, ચાર બટન, એક રકાઉટ શુક અને
મફત છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૪-૮-૦

ધી ઈંગ્લીશ એમ્પોરીઅમ

પોસ્ટ બોક્સ ૧૦૫, મદ્રાસ.

ચાર દિનની ચાંદની.

અમારું ૧૮ ફેરેટ રોલ્ડગોલ્ડ ડાયલમાંજ
પાંચ વર્ષની ગરંટી સાથેનું "તારા"
રજીસ્ટર્ડ પોકેટ વોચ (દિલ ડોલાવનાર
ખીસ્સાનું ઘડીચાળ) કીંમત રૂ. ૫-૦-૦

લેનારને રજીસ્ટર્ડ "સી" ટાઇમપીસ ક્રનામ. ચાર દિનની ચાંદની પેઠે
આ લાભ હુંક વખત મટેજ માનજો. મટે આજેજ

લખો:-ફેરેટ વોચ કું. પોસ્ટ બો. નં. ૨૬૫ મદ્રાસ.

THE CENTRAL BANK OF INDIA LTD.

હમો તમારે માટે શું કરી શકશું?

જ્યારે—તમને એક ચાલુ યા સેવીંગ ખાતા ખોલવા હોય ત્યારે હમને યાદ કરશો, કારણ કે હમારા નિયમો તમને બાજુ લાભ મળે માલમ પડશે.

જ્યારે—તમને લાંબી યા ટુંકી મુદત માટે બેંક ડીપોઝિટ દરની હોય ત્યારે હમારા બાવો ખાતા સાથે સરખાવશો તો તમને અત્યંત ફાયદાકારક જણાશે.

જ્યારે—તમને સરકારી કાગળો અને બેંક નોટ્સ હોય ત્યારે હમને મલશે, કારણ કે તે તમને ધણી ફિડાઈવ બાવે આપીશું.

જ્યારે—તમે કોઈ બેંક-ટ સ્ટોક કંપનીના શેરો લેવા માંગતા હોય ત્યારે હમારી મારફતે લેશો, કારણ કે હમો હમારા ધરાકાને કાંઈપણ કમીશન લીધા વગર સારા બાવે અપાવીએ છીએ.

જ્યારે—તમને કોઈ પરદેશી બેંક સાથે ધંધાની આંટ બોલવી હોય ત્યારે હમો તમને મદદ કરીશું, કારણ કે જાણીતી પરદેશી બેંકો સાથે હમો લેવડ-દેવડનો સંબંધ ધરાવીએ છીએ.

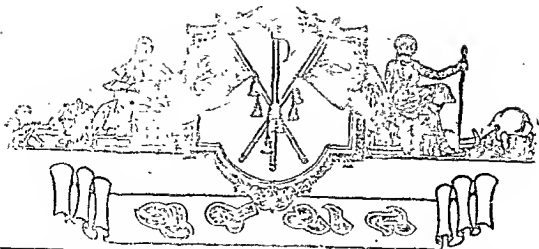
જ્યારે—તમને ચોખ્ખા મેનાની જરૂર પડે ત્યારે હમારી દસ દસ તોલાની ચોખ્ખા મેનાની લગડીજ મળશે, જે હવે જગજગદેર યત્ન છે.

જ્યારે—તમારા દરદાગીના સાચવવા કોઈ સલામત જગ્યાની જરૂર પડે ત્યારે અમારા મેક ડીપોઝિટ ખાતાનો લાભ લેવાની તમોને ભલામણ કરીએ છીએ. વરને ફક્ત રૂ. ૨૦ માં તમો સેંકડો, હજારો, લાખોની વુકસાનીમાંથી બચી શકશો.

જ્યારે—તમને કાંઈપણ નાણાં સંબંધી સલાહ જોઈતી હોય ત્યારે અમે તમારી મેવામાં હાજર છીએ. મહેરબાની કરી યાદ રાખો કે 'સેન્ટ્રલ બેંક' તમારી પોતાની જ બેંક છે.

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા લી.,

એરુપથેનેક રોડ, કોલ-મુબાક.

પ્રસ્તાવ ૧૩]

વૈશાખ ૧૯૮૪

[અંક ૨

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રભાને

સમાજ

કે ધર્મે

ઘડેલાં પ્રીત્યાં-

માં રહી નિશ્ચેતને

દીગલીઓ બનશે

મા. તપથી શક્તિ મેળ-

વળે, ભાવનાથી શુદ્ધિ

મેળવળે, અભ્યાસથી કાર્ય-

દક્ષતા મેળવળે; જ્ઞાનથી સંસ્કાર

સમૃદ્ધિ ભેગી કરળે; છે તેજ ભવન-

માં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ અનુભવળે; અને

આમ ઘડાયેલી માનવતાને વ્યક્ત કરળે—

શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,—

કોઈનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના,

ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થર્કુ હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય

તો તેની ઉગતી પ્રભાને આ માનવતા સર્જવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી

પરીએ રાજકુંવરીને... ..કોઈ રાજકુમાર મળશે નહીં.

પા પી ષ્ટા

લેખક :

રા. મુનિકુમાર મણિશંકર લલ્લ

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મોસ્ત્રી

—o—

“આ પુ ! રડો નહોં; હું તમારી મા યદ્યશ.”

સુધાકરે ઉંચું જોયું. વિપુલ અશ્રુધારાના અનેકરંગી પડદા પાછળથી તેને ચાર વર્ષની નાની બાલાનું મુખ નજરે પડ્યું. એ નિર્દોષ મુખ ઉપર સ્પષ્ટ તરી આવતા બાવોમાં દેવળ અનુકંપા અને વાતસલ્યજ નહોં પરંતુ ગાંભીર્ય સુદ્ધાં જોઇ શકાતાં હતાં. એ મુખાપૂર્તિમાં સુધાકરની થોડા કલાક ઉપર વિદેહ યજ્ઞેશી પોતાની પ્રિય માતાના ચહેરા સાથેનું સામ્ય તે ધડીભર નીલાળી રહ્યો. તીવ્ર વેદનાના આવેગ વચ્ચે અશુદ્ધ અને માદૃવ-ભર્યાં વાક્યોએ સુધાકર સચેત યથો, તેણે આ જનનીપદધારિણી એકાકી પુત્રીને આલિંગન કર્યું.

ડોક્ટર સુધાકર ઉસરડ નામે નાના ગામના એક બ્રાહ્મણનો છોકરો હતો. ઉસરડના શ્રીમંત બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિજનોના તિરસ્કાર વચ્ચે, સહાધ્યાયી-બોની ઇર્ષ્યા વચ્ચે, અનિવસલ માતાની વલાસસોઇ મહેનતને લીધે, પોતાની જીવિશક્તિને લીધે, આગ્રહી મનોવૃત્તિને લીધે તે ખુબ ભણ્યો. ડોક્ટરોની પરીક્ષામાં સૌથી મોખરે રહ્યો અને વધારે અભ્યાસ માટે તે યુરપ ગયો. જત્રીસ વરસ સુધી માતાપુત્ર વચ્ચે વિરલ રત્નેદસંબંધ ટકી રહ્યો. તે યુરપથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેની માતાના

છેલ્લા મનોરથોની પૂર્ણાહુતિ થઇ. ડો. સુધાકરના પાછા ફર્યા પછી થોડાજ વખતમાં તેની માતા સ્વર્ગવાસી થઇ. જ્ઞાતિજનોએ તેમનો સુધાકર પ્રત્યેનો દ્રેષ પુરુષોરો આ પ્રસંગે ખાલી કર્યો. જત્રીસ જત્રીસ વરસ સુધી જીવનના આધાર સમી માનું મૃત્યુ સુધાકરને મોટામાં મોટો આઘાત હતો. લોકો ઉપર ક્રોધ, પ્રકૃતિ રચના ઉપર અવિશ્વાસ અને માતાનું મુખ ફરી નહોંજ જોઇ શકવાની પ્રતીતિની નિરાશા એ સર્વથી સુધાકર ક્રુધ્ધ હતો તે વખતે તેના સંતપ્ત મન ઉપર અમૃતધાર જેવા શબ્દો પડ્યા: ‘આપુ રડો નહોં; હું તમારી મા યદ્યશ.’”

સુધાકરે આ પછી એ નિષ્કૃયો કર્યો. તે બન્ને તેની આપુત્રી વીશે હતા. સુધાકરનું લગ્ન તો ક્યારનું યદ્ય ગયું હતું. તેના વીલાયત ગયા પછી આ પુત્રીનો જન્મ થયો હતો. અને હજી તે ‘આપુ’ને થોડાજ દિવસથી તે જોળખવા શીખી હતી.

એ બંને નિષ્કૃયો તેણે જીવન પર્વત પાળ્યા. અથવા એ પૂર્ણ કરવામાં તેણે પહેલાં પોતાની પત્નીની અને પછી પોતાની આહુતિ આપી. તેણે એક વીલ કહ્યું હતું. તેમાં તેની પુત્રી પ્રજાને પોતાની બધી અતુલ સંપત્તિ આપી હતી. તેની દેખરેખ રાખવાને ઉસરડના એક વડીલ ગોવિંદજી

શેઠને વર્ષાસન મળવાનું હતું તેને જ્ઞાતિના આ-
હ્વાનોથી દૂર રાખનાની હતી અને હિસરડના નાના
બગલામાં તેની એક વૃદ્ધ દામી સીવાય બીજા
કોઈને રહેવાનું નહતું. પરિણામે એકજ દાસીના
સીધા રક્ષણ નીચે અને અનેક જુદા જુદા દુસ્ત્રી
ઓની દેખરેખ નીચે પ્રજા ઉછરી બધી તેની
આવીસમી વર્ષગાઠ આવી

૨

વીરમગામનો પોર્ટર આશ્ચર્યથી એ બાઈ
સામે જોઈ રહ્યો “પણ બા મારી પાસે ખરું
રહ્યું નથી”

“ન હોય તો કે નહીં. તું ગપ”

પોર્ટરને લાગ્યું કે બાઈ કાં તો છુપાવેશમાં
કોઈ મહારાણી છે અથવા કોઈ દીવાની છે તેણે
ફક્ત એટલું જ કહ્યું હતું કે તેની ઘડી માને મદદ
કરવા જવાની ઉતાવળ હોઈ બાઈએ ડમ્પમાં
જઈ બેસી જવું પણ ઝડપ કરવાને બદલે બાઈએ
પોર્ટર ઉચકેલી સ્ટ્રીટ કેસ પોતાના હાથમાં લઈ
લીધી અને પોર્ટરને એક રૂપિયા આપ્યો પોર્ટર
છતાં પણ ઉભો રહ્યો એટલે બાઈએ તેને રમ
આપી, “જગ્યા દુ શોધી લઈ, તું જા”
પોર્ટર બાઈના ચહેરા સામે ફરીથી જોયું, અને
તેને એ ચહેરા દ્રશ્ય ગણીને મળતો લાગ્યો
તેની ખાતરી થઈ કે તે મહારાણીની હતી તે
બળાયો “રાણી સાહેબા! ગરીબનું મોઝું ચાંચુ
માફ કરજે, અમે આપણા ઊંચું કહેવાઈએ
મારી કમ્પર માફ કરજે”

“જો તું જગપણ વધારે ના રાજાઈ તો
દુ ગુરમે થઈય તું જા”

પોર્ટર ગયો અને લગભગ ત્રેવીસ વર્ષની
એક યુવતી સ્ત્રીઓના સેકન્ડ ક્લાસના ડમ્પમાં
તરફ ગઈ જેની તે બેસવા જતી હતી તેની
એક યુવાન અને સુંદર, દુ ખી દેખાતી સ્ત્રી એ

ડમ્પમાંથી ઉતરી મુસાફરોની ગીદીમાં ઝડપથી
અદૃશ્ય થઈ ગઈ

ડમ્પમાં બેઠા પછી થોડીજ વારે ગાડી
ઉપડી. અને પ્રતાપુમારી એકલી પડી.

દોઢ વરસ મુસાફરી કર્યા પછી આજે તે
પાંચી ફરતી હતી તે દરમિયાન અનેક રથો તે
ભરી, અનેક દંપતી જોયા પણ એ શ્રમ પછી
પણ તેનું ભાવિ તો એકાકી મહેવાનેજ સમર્પિત
હતું તેને સ્ત્રી મિત્રો મળવળી જુદી અને વારસા
મા મળેલ આગ્રિયબળના વૈષમ્યને લીધે ન
હોતા તેને પુરખામત્રો નહોતા કેમકે કે કોઈનું
વર્ચસ્વ સ્વીકારવા તેઓ નહોતી એમને દોઢ
વરસ પહેલાં જીવનમાં જે શુનકાર લાંબને તે ગઈ
હતી તેમાં જગપણ ફેરફાર કરી સફળ નહોતી.

એ શુનકાર પણ તેને કેવો દુર્દમ્ય લાગતો
હતો તેની આવીસમી વર્ષગાઠને દિવસે ગોવિંદ
જી શેઠ સીવાય કોઈ આવ્યું નહતું કોઈને. પર
નહતો સવારના પોતાની એકલવાઈ દશા માટે
તેણે એકાદ અશ્રુ પણ પાડ્યું; કેમકે તેનું સ્મરણ
કુનાઈ જગનભગ માંદાજ નહોતું અને તે દિવસે
એ એકાતમાર તેને અસહ્ય લાગ્યો આખા દિવસ
દરમિયાન તે જ્યાં જ્યાં ફરી સા સા તેને ગમ-
ગીન બતાવનારા સ્મરણો તરી આવ્યા તેની
આત્માની આહ્વાની, તેના પિતાનું મૃત્યુ, એ બંનેની
યાદ અપનાઈ જગ્યામાં તો તેનું જીવન વિગત
થઈ જશે એમ લાગ્યું

તેને મુસાફરીએ નીકળનાનો ખ્યાલ આવ્યો.
પણ થોડો મુસાફરી કરતા હતા તો તે પોતે શા
માટે ન કરે ? પરંતુ તેને જરા ધારતી લાગી,
પણ તે તો નવીન દેશો જોવાનાં પ્રયોજનથી
ચાલી ગઈ તેણે નિષ્કેય ક્યો તેને બીજેનું દિવસે
ઉપડવાનું દરખાસ જ્યારે તેણે તેની દામીને વાત
કરી સાંભળે તે દેખનાઈ ગઈ ગોવિંદજી મેના વૃદ્ધ
નગજમાં તો એ વિચાર સૂઝા બરાબર ઉતરી

નહીં પણ પ્રસા તો નિશ્ચય કરી ચુકી હતી અને તે ઉપડી.

સ્ટેશન ઉપર એ ચાર વૃદ્ધ પુરુષો અને એવીજ સ્ત્રીઓ તેને ઓળખતી હતી. એક ડોસીએ ઉદ્ગાર કર્યો: “છકેલ.” એક વૃદ્ધ મૃદુરો

તેનાં ભવ્ય સ્વપ્નો વિનષ્ટ થયાં હતાં, માત્ર કોઇ સુંદર સ્મરણો રહ્યાં તે પણ માત્ર જળ્યાઓનાં; માણસોનાં નહીં. તેના હૃદયમાં તો હજીએ સુનકાર ભર્યો હતો, જે અદ્ભુત જાદુની ભુરફી-થી માનવના જીવનમાં ઉદ્ભાસ આવે, માધુર્ય

“બાપુ! રડો નહીં, હું તમારી મા થઈશ.”

આવે તે જાદુ હજી તેને અજાણ્યો હતો. તેને જીવનમાં કેવળ વ્યર્થતાનાજ બાળકાર વાગતા હતા.

ગોવિંદજી શેઠને ખુણામાં લઈ જઈને માહિતી આપી કે “કળજગ આવી ચુક્યો છે.” આ સંભળના સમર્થનમાં પ્રસાને જતી બનાવી ઉમેર્યું કે “નહીં તો આવું ન બને.” આ બધું પ્રસાએ માંભાળ્યું છતાં તે મુસાફરીએ ગઈ; અને હવે દોઢ વરસ પછી તે પાછી ફરતી હતી. મુસાફરીથી

હવે પાછું ઘેર જવું અને જળી ડોશી સાથે જીવન પાછું ફરી શરૂ કરવું! પ્રસાની દાસી જડાવ એ વયથી નહીં પણ સંસારથી ડોશી હતી. અને તેની આ નાની શેઠાણી જેને તેણે આશ્વ-કાન્તથી ઉછેરી મોટી કરેલી તેની ઉપર હૃદયથી આક્રીન હતી. પ્રસા જડાવની આ ભક્તિથી અજાણ નહોતી. અને તેની પત્તા શેઠાણીને જોઈ કેટલી ખુશી થશે તેની ગનમાં કલ્પના કરી-ને આનંદ પામતી. જડાવ હમેશાં તેને પત્તા

કહેતી અને જગતનાના ઈતિહાસમાંથી કાઢક વાર સાબજેથી એક યાત્રા પોતાની અપ શક્તિઓથી નના નના ગો પુરીને કેવી રીતે પજાએ એમ ગજકુમારને પાળી પોરી મેળે કરેલો તેની વાન વાનવાગ કરેલી પ્રતાને એ વાર્તાઓ યાદ આવી છેક બાલક રાજકુમાર, રમતો રાજકુમાર, હમનો ગજકુમાર મેળે થનો રાજકુમાર વગેરે અનેક વસ્તુઓ તેને યાદ આવી તેનું પોતાનું આગક મેમ ઉઠેરવું એના ઉમેગ થી ધગમા કેટલો ઉલ્લાસ વધે એ મર્વ મીરી કલ્પનાઓના મહુર સ્વપ્નોમા તે પડી ગઈ

૩

લલિતા હુઝે હુઝે ગંગી હતી

શીહોગના જાની હુઝે અને ગણા હુઝે તાથે વેર હતુ અને એક આગલા પેરની માફકજ તેનો હૃદય થયો હતો પહેલા અને હુઝે મો વચ્ચે અસત રનેહ સમધ હતો અને એ સમધને ચિ રયાથી કરના માટે એક કુદ મે પોતાની કન્યા લલિતા વીજ હુઝે મમા આપી અો વેતાદને માડવેથી કલદના ગણેગ મ ગયા વ નભરામ જાનીને મતાનમા એક પુત્રો લલિતા ન વનભગમને એમ લલીજે હતો તેણે તો વનભરામની મીનકતને હાથ સુદ્ધા ન અડાડવા મભીર પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એમને વનભરામની મધી મીલકત લલિતાના પુત્રને સુપ્રત થાય તેમ હતું તેવામાજ કનહ ઉઠો થયો અને એ કનહમા ધૂનરે લલિતાને પુત્ર આજો લલિતાના સાસરીઆ એ નવા મહેમાનને દુશ્મન રૂપે જોતા હતા વનભરામના દૂગના મગાઓની આ નવા પેરાણુથી પેમાદાર થવાની છેત્રી આગા ભાગી પડી હતી લલિતાના મમન પાસે તેના પુત્રને ફરી પંચાવવાનું એકમાત્ર સાધન જણ રહ્યું હતુ એ બધાને ઉપેન એમનેજ હતો

કે કા તો લલિતાએ મરી જવું અથવા તેના પુત્રે મરી જવું

લલિતાને બાનક મરી જવાના કશા પશુ આશાપર ચિહ્નો બનાવવાને બદલે દીર્ઘજીવી થયે એવી ખાની આરે એટલે તદુરસ્ત હતો અને વેગથી અધ યએલ ન હોય તેની ચક્ષુઓને તરત આમંત્રણ કરે એટલે સિગન, ગૌર અને મનોહર હતો તે આખો વખત જલો નેને માથે લગ હોયજ નહીં એમ હરયા કરતો તેના પ્રયેક હામન માથે લલિતાનું હૃદય ચીરાઈ જવું લલિતા અથવા તેના પુત્ર બેમાંથી એકનો વિનાશ કરવો જ પડે તેમ હતુ અને તે માટે તૈઆરીઓ આવતી હતી

તેવામા લગ્નો કરવાની ઝાતુ આવી પહોચી અને એમ જાન ગુજરાત તરફ જવાની હતી તેમા લલિતા અને તેના પુત્રને પશુ જવાનું હર્થ પરદેશમા નાનાં બાગકો ઘણીવાગ કોનેગથી મહુ સહેલાઈથી ગુજરી જઈ શકે છે અને લલિતાના માનકનું પશુ કાળ ચોવડીઉં હતુ એવું બલિધ્ય જેનીએ પહેલેથીજ બાખ્યુ હતુ નલિતાને જવું પડકું, પશુ લણે લણે તેના કે તેના માતકના મૃત્યુના વિચારે તે ક પી ઉઠતી ઘણા રથા વિચારોથી તેનું નાનું મગજ ભર્યા પડી તેો દૂર દૂર આશાનું એક અકુર દેખાયુ, જે માનક તેની પાસે ગઢે તો તેનો વિનાશ ચોક્કસ હતો તેને પોતાને પશુ બચાવવામાં આનગે એવો ભરોમો ન હતો તેના મરણુ માદ માલમના દુ ખો કેલ્લા અસલ્ય થશે તેનો તે ખ્યાલજ કરી શકી ન હતી તેને બાગકને દેવ ની વ્યા ઉત્ર છોડી દેવાનો વિચાર થયો વિચાર આ ને વિચારમા વીગમમામ રહેલન આવ્યુ. નલિતા એમ મેકન્ડ કતામતા ડગાને ખાતી જોઈ તેમા લાખન થઈ અને મ મડીઆ અશરે એક નાની ચીઠ્ઠી લખી તેમા બાલકનું નામ સવુ છે,

તે બ્રાહ્મણ છે અને જેને તે હાથ પડે તે તેને રનેહથી પોષે એ ત્રણ વાતો હતી. અને ફરી દુધ પાત્રા માટે એક શીશી સુકી બાલકને શાલમાં તેલે લપેટ્યું. તેવામાં એજ ડબ્બામાં કોઇ ઉતારુ આવતું હોય તેવી શંકા પડી. અને લલિતા જેવી ડબ્બામાંથી ઉતરી મુસાફરોની ગીદીમાં ઝડપથી અદરથ થઇ તેવીજ એક તંદુરસ્ત બાલકા પોતાના હાથમાંજ પોતાની બેગ લઇને એ ડબ્બામાં ચઢી.

એમનાર સ્ત્રીજ છે એ બાને લલિતાને સંતોષ થયો.

૪

“અહોહો! પ્રજાબહેન! ક્યારે પુછીએ?” ઘોળા જંગલને એક વૃદ્ધ યત્રા જતા ગૃહસ્થે ગામડાના મધુર આવકારબર્ણા સ્મિતથી પ્રશ્ન કર્યો

“આવો ગોવિંદજી કાકા, હજી હમણાંજ ગુજરાતમાં આવી અને હવે ઉતરડ જાઉં છું.”

“તમે તો બહુ ફર્યા! દેશમાંથી બહાર પણ કેટલા બધા મહીના તમે રહ્યાં. મારી ખાત્રી છે કે સાત આઠ મહીના તો થયાજ હશે.”

“કાકા આજે અદાર મહીને હું ઉતરડ ફરીવાર જાઉં છું.”

“ઓહોહો અદાર મહીના! પ્રભુ! પ્રભુ! કાળ પણ શો ઝડપથી ફરે છે ના. હજી કાલે સવારે તો જાણે તમે સફરે નીકળ્યાં હો. એમ મને તો લાગતું હતું.”

સણાસરા આવ્યું અને ગોવિંદજી વજીરે એક ન્યુસ પેપર ખરીદીને વાંચવા માંડ્યું. પ્રજાની પાસે અલાર સુધી શાંત પડી રહેવ એક બાલકે આકંઠથી પોતાની હાજરી જાહેર કરી. પ્રજાએ તેને એકદમ તેડી લીધો અને રમાડવા માંડી. ગોવિંદજી શેઠ ન્યુસ પેપરને સ્ટેજ નીચું કરીને બાલકને રમાડતી પ્રજા તરફ સંતોષ અને આનંદની મિશ્ર લાગણીઓથી ભેઈ

રહ્યા. થોડીવારે તે બાલકને પોતાના હાથમાં લઇને રમાડવા લાગ્યા. અને ગળામાં પહેરાવેલ માથા તરફ નજર ઠેરવી પુછ્યું: “ત્સીટ-ત્સીટ હેમ-પ્રજાબહેન! ધણો મજાનો બાલક છે. કાનો છોકરો?”

કોઇ ઘણી નાની ઉંમરની બાલિકા પોતાની ઢીંઢી કે ફોક કે ચુંદડી કે અન્ય કોઇ વસ્તુ મટે જેટલા ગર્વ અને જેટલી નિર્દોષતાથી ઉત્તર આપે તેટલીજ નિર્દોષ સરલતાથી પ્રજાએ, ઉત્તર આપ્યો: “મારો—”

આશ્ચર્યથી ગોવિંદજી શેઠ સ્તબ્ધ થઇ રહ્યા. એ ખચર ખુશાલીના ગણવા કે નહીં તે સુધી તેઓ સમજી શક્યા નહીં. જાણે એ ખચર, ન જાણવામાં પોતાને એ દોષ હોય તેમ તે ખીસીઆણા પડી ગયા છતાં સ્વમાન જાળવી રાખવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યા: “હં, બરાબર, બરાબર, હું પણ કેવો મૂર્ખો! મને મોઢા ઉપરથી એમ લાગતુંજ હતું. પણ સાચું હમણાં હમણાં મારી રમરજીશક્તિ બહુ નબળી પડી ગઇ છે. તેમાંએ આ તો હદજ થઇ કહેવાય. આદરો, ભુલકણો હું કદી નહોતો થયો. પણ તમે તો પરણ્યા ખરું, અમને બોલાવવાં તો દનાં. ગામનાં લોકોને આમ છેક ભુલી જાપને પરણી જાઓ તે કે સારું કહેવાય? અમારો કે વાંક-ગુન્હો તો કહો? પણ તમારી કંઠોત્રી આવ્યાનું એમને યાદ આવતું નથી. તમે ક્યારે પરણ્યાં?”

“પણ ગોવિંદજી કાકા, તમે મને કાં હપકો આપો છો? તમને તોડાબા તગર હું કે પરણું? મારાં લામ હજી થયાંજ નથી.”

ગોવિંદજી કાકાના હાથમાંથી, બાલક પડી ગયો. ન્યુસ પેપર દૂર જઇ પડ્યું. અને જાણે પાછી પેટમાં ઉતરી જવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ લાગ્યું. શેઠની મુદામાં પ્રજાના છેલ્લા વાક્ય પછી થયેલો ફેરફાર તે જોઇ રહી હતી.

તેણે તો એમ ધાંધુ હતું કે તેના છેલ્લા ખુલાસા પછી ગોવિંદજી શેઠ સંતુષ્ટ અને ખુશી થયો, પણ જ્યારે તેમની સુદામાં આવેા ફેર પડ્યો જોયો કે તરત પોતે કશીક ભુલ કરી છે એમ પ્રતાને લાગ્યું. પહેલાં તે નૈસર્ગિક શરમથી લાલ યધ ગઇ અને પછી ધારતી ખાઇ શીકી બની. બનાવોની એક નાની ચિત્રમાલા તેના મગજમાંથી પસાર યધ ગઇ.

અનેક અનુભવોનાં સ્મરણો તાજાં કરતી કરતી, અને વિચાર માલાઓ ચુંચતી ચુંચતી તે નીરમગામથી ઉપડેલી ગાડીની બારી પાસે હવા ખાતી ખેડી હતી સારે અકસ્માત તેની નજર તેની સામેની ગાદી ઉપર પડેલી કેાઇક વસ્તુ ઉપર ગઇ હતી. ડાહ્યામાં તે એકલીજ હતી. તેણે જોયું તો એક આકર્ષક બાલક મીડી નિદ્રામાં પડ્યું પડ્યું હસતું હતું. તેની સાથે ગરમડીઆ અક્ષરોમાં એક ચીઠ્ઠી હતી. શું કરવું તેના વિચારે તે ગભરાઇ ગઇ. અને ક્ષણે ક્ષણે લાગના ડાહ્યાના આંચકાથી બાલક ગભરી ન જાય માટે એક હાથનો ટેકો આપી તે એ નાની મુખાકૃતિ તંદર એકચિતે જોઇ રહી. સ્પર્શથી બાલકે તેનાં મોઢા નયનો ઉઘાડ્યાં અને અપરિચિત સયોગો, દૃશ્ય અને વ્યક્તિ દેખતાં બાલકે તુરંતજ કસાપણુ પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ધાન વિના રુદનનુંજ પ્રકરણ શરૂ કર્યું.

એક પવિત્ર, ભવ્ય, મંબીર છતા અર્કલિત હૃદયગમ લાગણીના આવેશથી પ્રતાએ બાલકને ખોળામાં લઇ છાતી સરસો ચાપ્યો, અને પૂર્વે કદી નહીં અનુભવેલા એ નવીન વિદ્યુતસ્પર્શ પ્રતાનું હૃદય કેાઇ સ્વર્ગીય આનંદને ચમકારે સ્પર્દિત યધ રહ્યું. તેને ઉમળકો આવ્યો. અને બાલકને ચાંત ખાડવાના યત્નો કર્યા. બાલક ચાંત યધું. પ્રતાના અવિકસિત આત્માના અંતર-મર્મમાં મનોરમ બાવોના અનેક તરંગો ઉછળ્યા

રહ્યા. તર્જનીથી તેના ગાલને અટકીને બાલકને હસાવવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે તે કેાઇ ભવ્ય ભિમ્બના આવેશથી કંપતી હતી. જ્યારે બાલક ખરેખર હસ્યો સારે પ્રતાનાં તરલ નયનો પણ સજ્જલ યધ ગયાં અને તેને હંધા સરસો દાખી તેણે સુંબન કર્યું. તરત તેને વિચાર આવ્યો કે આ મધુર કલીને તે ગમે તેમ તરછોડી મુકે તો કેટલી અક્ષમ્ય ફૂરતા થાય ? તેની સાથે સાથે ખીજી વિચારસરણી પણ ચાલી રહી હતી કે પતિની પરતંત્રાભરી કુંસરી વહેવાના પ્રસંગ વિના તેને માતૃત્વનો અવસર આવ્યો તે જવા દીધા પહેલાં તો મરી જવું બહેતર; તેના ત્રીજે ખ્યાલ સૌથી ભયકર હતો. બાલકને જો તે એમ તરછોડી મુકે તો તેને કેાઇ અનાયાશ્રમનું ત્રાસદાયક જીવન વીતાવવું પડે.

છેલ્લા ખ્યાલે તેણે પોતેજ બાલકની માતા થવો હદ નિશ્ચય કર્યો. ગોવિંદજી શેઠની વિકૃતિથી નેને સમાજની અંદર યનાર અપકૃતિનો ખ્યાલ આવ્યો. તેને પોતાને સમાજ સાથે કે લાગતું વળગતું ન હતું. ક્ષણભર તેને ગોવિંદજી શેઠના આગળ બધું કણસ કરી દેવાનો વિચાર આવ્યો. પણ તેમ કરે તો કદાચ એ બાલક ફરી તેના માતાપિતાને સુપ્રત કરેા પડે અને ફરી તેમને એ બાલકને ખીજે સ્થળે નાખવાની ફરજ પડે. પ્રતાને સમાજિક અધનોમા આસ્થા નહોતી. કાપડો તેને અધા પ્રમોનો ઉકેલ લાવે એટલેા સપૂર્ણ નહોતો લાગતો, અને તેનાં ઉરનાં બધાં ઉછળતાં મોજાઓ ચુંજ ચુંજને મળે તેને કાનમાં કદી રહ્યાં હતાં કે બાલક તારે આશરે પડ્યો છે. તારે તેનું રક્ષણ કરવું ધટે, તેની ઉપર રતેદ રાખવો ધટે. પેલી ખરબચડા અક્ષરે લખેલી ચીઠ્ઠીમાં પણ એમજ લખ્યું હતું.

ગોવિંદજી શેઠને એટલી વારે વાચ્યા આવી, “ શું ? શું ? હું ગરાબર સમજ્યો નહીં. ”

પ્રસાએ નિર્ણય કરી મુકયો હતો, કેક મરતીથી અને કેક શરમથી લાલ લાલ થઇ જતાં પ્રસાએ ઉત્તર આપ્યો: “હા, કાકા, ખરેખર હું પરણી નથી.”

ગોવિંદજી શેઠના પેટમાં ફાળ પડી. ભણી ભણીને છોકરી વંદી ગઇ એમ ખાત્રી થઇ. અને છતાં બીજું કોઇજ નહોતું ને પ્રસા! પ્રસાકુમારી! તેનીજ પાસે ઉછરેલી છોકરી! આટલી પાપીષ્ઠા!

“અરે રામ! રામ! કેવી આશ્ચર્ય! પણ પ્રસાખાઇ એટલું તો ખરું ને કે તેના બાપની ઉપર કેસ માંડીને હવે તેને બદલો.....”

પ્રસાને ગોવિંદજી શેઠની દયા આવી. એ વૃદ્ધના સ્નેહાળ હૃદયને નિહુર આઘાત કરવાની તેની હોંમત ન ચાલી. તેણે નિર્દોષતાથી કથુલ કયું: “તેના બાપને હું જાળખતી નથી.”

પણ આ જવાબથી ગોવિંદજી શેઠની મુંઝવણ અને ક્રોધ બંને વધ્યાં. ગોવિંદજી શેઠ ભલા હતા, દુઃખ અને અનુભવે તેમને ક્યાંક ક્યાંક ક્ષમાશીલ બનવાનું પણ શીખ્યું હતું. પણ કુમારી કન્યાનું માતૃત્વ કે પિતાહીન પુત્રનું અસ્તિત્વ તેમના ક્ષમ્ય અપરાધોના પત્રકમાં ક્યાંકજ આવતાં નહતાં.

“એમ કે, હે ભલા ભગવાન! આ કળજીગનાં હવે આ ઉમ્મરે જેટલાં કૌતક ના દેખાય એટલાં જોણાં, બી ચ્યા રાં પ્રસાખાઇ! હું પહેલેથીજ બધાં જીવાન લોકાને કલ્લા કરતો હતો કે આવડી જીવાન છોકરીથી આમ બહાર ન ફરાય. હવે ફરીફરીતે તમને શો લાભ થયો? એના કરતાં ઘેર રહ્યાં હોત તો મારે કે તમારે આવા દી’ દેખવાનો વારો તો ન આવત, અને હવેએ શું? હવે મને ખાત્રી છે કે તમે ધરખાર ફર્નીચર બધું વેચી નાખશો. અને પાછાં જશો.

અને હવે અમે તમારું મોહું સુધાં જોવા પામશું નહીં.”

“ના, ના, કાકા!” ફરી તેણે એટલીજ નિર્દોષતાથી અને એટલીજ અનુકંપાથી પ્રેરાધને ઉત્તર આપ્યો; “હું તો હવે કાયમ માટે મારા બંગલામાંજ રહેવાની છું, એટલે બધાંને મળી શકશે.”

પણ આ જવાબથી તો ગોવિંદજી શેઠ વધારે અસ્વસ્થ થઇ ઉઠ્યા. “અરે અરે, પ્રસાબહેન! જરાક તો વિચાર કરો! તમારી તે કેં કોણી વાધરીની નાત છે કે આવું ચાલી શકે? અને ગામને મોટે કે ગરબું બંધાશે? તમારી નાતનાં લોકા પાસેથી અને વળી તેમાંએ ડો. સુધાકરની દીકરી પાસેથી તો ગામના માણસોને ધડો મળવો જોઇએ તેને બદલે તમેજ ઉઠીને ચાવાં કરમ કરો. તમારા બાપનું જોળો! હાય દેવ! ફુનીઆનું તે હવે શું થવા જોઈ છે?”

પ્રસાની આંખો અશ્રુથી ભીંજી ગઇ. ગોવિંદજી કાકાનું ચિત્ર બેઠક હતું, તેને તેના પિતાના એકના એક એ વૃદ્ધ સ્નેહીની પણ દયા આવી. તેણે પાસે પડેલા ખાલક સામે જોયું. ખાલક નિદ્રાવશ થયો હતો. પ્રસાને તેનો નિર્ણય યાદ આપ્યો. ખાલકને તો સોંપાયજ કેમ? તેણે લાચાર મુદ્રાથી જવાબ આપ્યો: “હશે, હું શું કરું? મારે મારાજ ઘરમાં ન રહેવું એવું હોય?”

ગોવિંદજી શેઠનો ગુસ્સો હદ વટાવી ગયો. “હા. મોટીબેન હા, જે તમારે તમારું ધાર્યું જ કરવું હોય તો પછી અમારે તો કેં જોસવાનું રહેવુંજ નથી.”

પ્રસાની આંખમાં ફરી તોફાનની ચમકારી આવી ગઇ, તેણે સહેજ હસીને કહ્યું: “નહોં સ્તો; વળી.”

પણ ત્યાં તો શીહોરનું સ્ટેશન આવ્યું. એ સ્થાને બધાંજ તેનાં જોળખીતાં હતાં, ગાડીવાળો

તેને ઉસરડ પહોંચાડવા રાહ જોઇને બહાર ઉભો હતો. મજુરે સામાન ગાડીમાં મુકતાં પ્રતા-
ના બાલક તરફ આંખ મારીને ગાડીવાનને કહ્યું:
“ગોઠ માગવી બુલતો નહોં, હોં !”

પ્રતા ફરીથી વિચારમાં પડી. જડાવડોશી-
ને જમને તરત હવે તે કહી શકશે કે તેણે-
પન્નાએ પન્નાની માફકજ એક રાજકુમારનું
રક્ષણ કર્યું છે. બાલકને જોઇને જડાવ ખુશી
ચશે ? તેને બધી વાત કહી દેવી ? બાલકનું નામ
તો હતું સતુ. સતુ ? આખું નામ શું સલકામ ?
કાશુ બલે આપનું નામ શું ? પ્રખ્યાત સલકામના
આપનું નામ કશું હતુંજ નહોં. આ સલકામના
આપનું નામ હોવાની શી જરૂર ?

તે ઉસરડ રહી.

x

x

x

વરસો વહેવા માંડ્યાં.

એકાકિની પ્રતાકુમારીએ તેનું ધર વરનીથી
ભરી દીધું. મોટા મોટા પગારો આપીને તેણે
માળી, નોકર, દાસી વગેરે રાખ્યાં. પ્રતાની વાત
સાંભળીને ધણાં તેને ત્યાં રહેવા નારાજ હતાં
તોપણ ગરીબીને કારણે નોકરી સ્વીકારેલી અને
પ્રતાના સ્વભાવથી તેને વશ થઇ ગયાં. પરંતુ
એટલું કાચું સાધવું એ પણ કોઈ રીતે સહેલું
તો નહોતુંજ.

પ્રથમ વિરોધ જડાવ તરફથી ચલ્યો. તેને
કે પણ ખુલાસો પ્રતાએ કર્યો નહોં. પ્રતાની
રાજકુમાર વીશેની વાત પણ તેને રહી નહોં.
ગામ આખામાં બીજું કોઈજ નહોં અને તેની
પન્ના શેઠાણીજ આવું પાપી કૃત્ય કરે એથી તેને
ધણું માહું લાગેલું. છતાં અનેક વર્ગોના સહવાસ
અને મત્તવને લીધે તે એ ધર છોડી શકી નહોં.
અને દિવસો જતા તો તેને બાલક સલકામ ખરે-
ખર આકર્ષક લાગવાં માંડ્યો હતો. પ્રતા જ્યારે
કોઈકવાર તેને રમાડતી હોય ત્યારે કે કે કે મિત્રે

તે બહાર આવતી, અને એ બંનેની રમત આંદ
નયને નીહાળી રહેતી.

“કેવો દુસ્મનનેએ વહાનો લાગે એવો
છોકરો છે !” એકવાર તે બોલી.

પ્રતાએ હંચું જોયું. “ખરી વાત ડોશી.
કેવો લુચ્ચો છોકરો છે. મારો છોકરો ખરોને,
કેમ નહોં ?”

જડાવની નીતિની ભાવનાઓ આ પ્રશ્નથી
ધવાઇ ગઇ. અને તે જેમની તેમ ઉભી રહી.
ફરી પ્રતાએ પુછ્યું: “મારું કે કામ છે ? ધર-
માં આવું ?”

“ના રે ના, બહેન ! હું તો રાંધણીઆમાં
છાણું લઇ જવા બહાર આવી હતી. તમે તમારે
રમોને.” પ્રતા હસી. છાણુંનું સ્થાન તો તે હતી
તેથી કેટલુંએ દૂર હતું.

અને એમજડાવ ડોશી પણ બાલકમાં મુગ્ધ
થતાં ગયાં.

પણ ગામમાં પ્રતાની વિટંબણાઓ વધારે
હતી. એકવાર સલકામ માંદો પડ્યો અને
ગામના વૈધે પ્રતાના ધરને વેરપાવાડો કહી ત્યાં
જવાની ના કહી. પ્રતાને ભાવનગરથી ડોક્ટર
તેડાવી મંગાવવો પડ્યો. એકવાર પ્રતને ફરવા
જવાની ઈચ્છા થઇ. નાની બાબાગાડીમાં સલ-
કામને બેસાડી બહાર નીકળી. સામેથી માથે
પાણીની હેલ લઇને આવતી કેટલીક સ્ત્રીઓ તેની
સામું આંખો ફાડીને જોઇ રહી. અને તેને
બતાવી એક બીજાને કહેવા લાગી, આ ઝોળખી ?
એ તો પેલી પન્ના; એ પાપીધણુ ગામ આખાં
હારે ચાલે છે ને વળી છોકરાને આમ દેખાડતી
ફરે છે તે મુઠ લાજતી નહોં હોય ?” વગેરે.

કોઈકવાર કોઈ યુવાન છોકરાઓ તેને સામે
મળે અને જો એકલા હોય તો તેની સામે તાકી
રહેતા. અને હસતા અને જો ટોળાંમાં હોય તો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૭]

નૈ વેદ.

જીવંતી.

લેખક :

રા. લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી.

જીવંતી.

: પાત્રો :

કુમાર.....જગતનો એક યુવાન.
બાલા.....જગતની એક મુગ્ધા.
માતા .....જગતની એક માતા.

અંક પહેલો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : આને અડતાં દિમાલયનાં ધવલ ગિરિશૃંગો—તે પરની એક ચટ્ટી
—(પથિકાનું વિશ્રામસ્થાન) અને તેનું આંગણું.

સમય : ખ્રિસ્તુમા ઉપા—અરુણના આગમનનો.

[કુમાર “ચટ્ટી”માંથી કાશ્મીરી શાલ
ઓઢી બહાર આવીને દિમશૃંગો
જોતો ઉભો છે. આત્મામાં આનંદ

બરતી રેવી રહે છે. ઉપા ધીમેધીમે
વિકસતી જાય છે. નિસ્તેજ મન્દાન
ચંદા કરમાતી જાય છે. અંધકાર

મહીથી ઉગતી ઉપાનો આણે આ-
ભાસ જગત પર પથરાઈ રહેલો
દેખાય છે.

કુમાર

(અનિમેષ જોતો) શી લવ્યતા ! અહીં
જોયાંજ કરવાનું ગમે છે સૃષ્ટિનું અનુપમ સૌંદર્ય
અહીંજ આવી વસ્યું હોય એમ લાગે છે. આ
વાતાવરણ અનુભવ પ્રાણીએતના પ્રેરે છે. આ જોએ
આખો દરે છે.

[કુમાર સૃષ્ટિને નમે છે. એનાં પોપચાં
અર્ધાં મીચાય છે. સૃષ્ટિનાં સૌંદર્ય
આખો પી રહે છે; કોયલના ટહુકાર
જેવો અવાજ આવે છે. ચમકે છે.
અને પાછું ફરી જુએ છે.

હું તો ચમક્યો. બ્રહ્મમુદ્ધત કોયલ ક્યાં
ટહુકી ?

[એક સુંદર મુગ્ધા-ચૌદેક વર્ષની
દાખલ યાય છે]

કાણુ બાલા !

બાલા

(હસતાં) હા, શું કરતા હતા ? સવારના
પહોરમાં શું ચટકું લાગ્યું છે ?

કુમાર

કે નહીં. જરા વહેલો ઉઠ્યો તો એટલે થયું
કે લાવ હિમગિરિ પર સર્વોદય કેવેક લાગે છે તે
જોઈ લઈએ. હવે એ જોવાના બહુ દિવસો નથી
રહ્યા. ખરેખર હિમાલય છોડી જતાં દીલ નથી
ચાલતું. અહીંનાં તેજ અવનવાં છે.

બાલા

ખરેખર અહીં તો બધુંજ નવું છે ! પશુ-
પક્ષી, વનસ્પતી, જીવન સર્વસ્વ અહીં અનુભવ
છે. મને તો અહીં બહુ ગમે ! કેાઈ જાનની
પંચાત નહીં. અર્ધાં સાથે બોલવા દરવા દરવાની

છુટ ! ગામ શું સારુ ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવાનું !
ખીજ સાથે વાત કરતાં જાણે સ્ત્રી વર્ગ અલગાઈ
જતો હોયને !

[કુમાર વિરમય પામતો બાલાને જોઈ
રહે છે-બાલા એને અપૂર્વ લાગે છે.

કુમાર

બાલા, ખરે સાચું કહ્યું છે !

બાલા

સારે બીજું શું ! જુઓને અહીં તમારી
સાથે આખો દહાડો વાતો કર્યા કરે છું. સાથે
સાથે ગદ્ય ચદવાની, ચાલવાની કેવી ગમ્મત પડે
છે ! યાદી ગયાનો ટોંગ કરી બેસી જઈ તમને
હેરાન કરવાની કેવી મઝા પડે ! ગામમાં મારાથી
એક શબ્દ પણ બોલાય ખરે કે ! બાકી અમે
સ્ત્રીઓ એટલે પાંજરે પડેલાં જુલજુલ. પાળનાર
પુરુષને ગમે તો જુલજુલ ગાય ! નહીં તો સમાજ-
ના વાતાવરણના સોનેરી પિંજરા મહી પુરાઈ
રહેવાનું.

કુમાર

ખરેખર, અહીંના વાતાવરણમાં મલિનતા
નથી. અહીં સારી સૃષ્ટિમાં કેાઈ ટેકાણે પાપ
વસતું નથી. બદોકેદાર તો પ્રભુનું ધામ છે.
હિમગિરિનાં શૃંગોળ અવનવાં છે. અહીંનું જીવન
અનુભવ છે. જુઓને તમારી તખીઅત કેવી સરસ
થઈ છે !

[બાલા લજ્જાય છે. ગાલની સુરખી ઘેરી
ધાય છે. કુમાર એને ધડીભર જોઈ
રહે છે.

બાલા

મને અહીં રહેવું બહુજ ગમે છે.

કુમાર

(એક ધીરે નિઃશ્વાસ મુકે છે). ગમે છે
તેમાં હશું ખોટું નથી. આપણી સમાજે સ્ત્રીઓ-
ની આસપાસ એવું વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે કે

સ્રીઓ એમાં શુંગળાષ્ટ મરે છે. સ્રીઓએ શું કરવું અને ન કરવું તે વીશે પુરુષ જ્યાં સુધી પોતાનો અમલ ચલાવ્યા કરશે ત્યાં સુધી હોંદુ સમાજની સ્રી ખીયારીજ રહેવાની !

ખાલા

સ્રીઓને મન પુરુષની સદિ લુદી હોય છે. એ એક સપાટી પર મળી શકે એમ ખીયારી સ્રી માની શકતી નથી !

[બનેને વાતવું શુંગળામણ થાય છે. કુમાર વાત ફેરવે છે.

કુમાર

ખાલા, મારાં મા શું કરે છે !

ખાલા

તાપે છે. એમણેજ મને કહ્યું કે તમે અહીં છો. બા ને બાપુ બંને હજુ હમણાંજ ઉડ્યાં. હજુ નીકળતાં વાર છે. એટલે જરા બહાર જોવા નીકળી કે તમે શું કરો છો !

કુમાર

આ ગિરિશૃંગોને જોવું મને બહુજ ગમે છે.

ખાલા

એવું એમાં શું છે !

કુમાર

એક જાતનું અપૂર્વ સૌંદર્ય. આજે મારો આત્મા ઉડી આંખમાં આવી વસ્યો છે.

ખાલા

શું કહ્યું ? એ સૌંદર્ય સૌંદર્ય બધા શું કહ્યા કરે છે ! મને એ નથી સમજતું !

[કુમાર ખાલાને એક ક્ષણ જોયા કરે છે.

કુમાર

એ શી રીતે સમજતું ? એ કદી ફરતાં ફરતાં જેવી નજર પડતાં અમુક વસ્તુ જોઈને આંખ ફરી ગઈ છે ! કેંક આપણે જોવા તલસતા હોઈએ એવું આત્માએ અનુભવ્યું છે ?

ખાલા

સાચું. ઘણી ફેરા કેંક એવું જડે છે કે તેના પર આંખ પડતાં નજર ફરી જાય છે. અને એ

ફરી ફરી જોવા દીલ તલસ્યાં કરે છે.

કુમાર

ત્યારે એ સૌંદર્ય.

સૌંદર્ય એટલે આત્માનાં ઓજસ. સૌંદર્યના ભાસ-સાક્ષાત્કાર-એટલે સ્નેહ. સૌંદર્ય એટલે સ્નેહ અને સ્નેહ એટલે પરમઆનંદ.

ખાલા

એ બધું મને

નહીં સમજતું.

કુમાર

એ તમને નહીં સમજાય. તમે જીવન નથી

જોયું.

બાલા

જીવનમાં શું જોવાનું છે-આ જીવીએ છીએ-
'ખીલું' શું ?

કુમાર

ના. બહુ જોવાનું છે. એના એક જુદા છે.

બાલા

તમને કેવું જીવન ગમે ?

કુમાર

એ કયા રીતે તમને સમજાવું ?

બાલા

અરે એવું તે હોય ! તમને જે જીવન ગમે
તે તમને કહેતાં ન આવડે !

કુમાર

એ લાગે તેટલું સહેલું નથી. પ્રેમ, આનંદ,
'ઔદાર્ય' અને જ્ઞાન. એ જીવનના આદર્શો-એને
'વીટી વળતું જીવન-એમાં બધું સમાઈ જાય.

બાલા

શું કહ્યું ? મને સમજ ન પડી.

કુમાર

પ્રેમ એટલે વિધિપ્રેમ-એ જીવનમાં દરેક
'દાર્પ', દરેક વિચાર, દરેક શબ્દમાં એ ઝરતો હોય.

બાલા

પછી ?

કુમાર

જીવનનાં આનંદ. જીવન સુકાષ્ઠ ગએલી
મનોદશામાં જીવવામાં નથી સમાઈ. હંદગી જીવનાં
'આવડે તોજ જીવનમાં આનંદ.

બાલા

(હસતા) એ પણ ઠીક.

કુમાર

એ આનંદ વસ્તુઓના લેપ ન હોય ત્યાં ન
સંભવે. એને માટે ઔદાર્ય જોઈએ.

બાલા

ઔદાર્ય એટલે ?

કુમાર

હુલ્લક જીવનની પણ સૃષ્ટિકર્મમાં મહત્તા.
એ બતાવવાની, અનુભવવાની ભાવના.

બાલા

તમે તો બહુ મોટી મોટી વાતો કરો છો.
એ જીવનમાં કેમ ઉતરે ? મારાં બાને મોટે તમે
કહો તો તમને ગાંડામાં ગણી કાઢશે.

[બાલા મંદ હસે છે. એને કુમાર એ
પળ જોઈ રહે છે.

કુમાર

એ બધું મને તો બહુજ સહેલું લાગે છે
આમજનમાં પ્રવેશન કરતાં શીખાય, નિજ
રનેહી સાથે એકપ સાધી, સર્વજૂત માત્રમાં ચૈત
ન્યનાં દર્શન થાય. એટલે જીવનમાં આનંદ, પ્રેમ
'ઔદાર્ય' અને જ્ઞાન બધું મળે. એકજ શબ્દમાં
કહું તો જીવન એટલે લાગ-રાગ મહોજ લાગ
(એકાદ ક્ષણ થોભીને) કેમ નથી ખોલતાં ?

બાલા

શું બોલું ! તમે બોલી ગયા તે શબ્દ
મને બહુજ ગમ્યા. પણ 'ખીલું' કેં નહીં ગમ્યું
ખરેખર, તમે બહુજ મીઠાબોલા છો ! (હસે છે)

કુમાર

(નિગરા થતો) કારણ તમને એની ભાવના
ન સમજાય.

બાલા

હશે. પણ સારે એ તમે શું કહ્યું ? આમજન

કુમાર

હા...! આપ્તજન... એટલે.....

બાલા

એટલે વદજન ! (હસે છે) કાણ મને
બધાને વદુ શા માટે જોઈતી દશે ! મેં તે
જલપ્યું તું કે તમે ગણા દશે ! પણ તમે પણ બધ
જેવાજ છો ! ચાલો, ઠીક પણ તમને કેવીકે વદ
ગમે ?

કુમાર
(હસતાં) કહુ ? જાઓ નથી કહેતો.

બાલા
જા પાછા— (સરોવ જોઈ રહે છે).

કુમાર
(બાલાને જોતો) મને અમીભયો, મીઠાં
ધેરાં નયન માંડતી, તોફાન અને સ્વાસ્થ્યના
પ્રાસંગિક અનુભવ કરાવતી, શુદ્ધશીલા દેવલોકની
દેવસુંદરી જેવી.....

બાલા
જા પાછાં કવિ ચમ ગયા ! જા મને નહો
ગમે.

કુમાર
સારે કેમ વર્ણવું !
બાલા
તે તમને કાલે તેમ. પણ ગાંડું ગાંડું નહો
બોલતા.

[કુમારનાં કલ્પના સંજ્ઞાન કરતાં નયનો
અર્ધ મીચાય છે.

કુમાર
આભમાંથી પીનજી સરેલે ઉતરી આવી
હોયને એવી, બ્રહ્મચંડીના મીઠા બોલ મોલતી,
પ્રેરણાની મૂર્તિ સમી કલ્યાણીની હસતી ને હસાવ-
તી કોઈક.

બાલા
જાઓ હવે નહો બોલું. (સરોવ જોઈ રહે છે.)

કુમાર
'નહો, નહો, લો હવે સમગ્ર એવું કેંક.

બાલા
બોલો સારે !

કુમાર
ધ્રુવા ચમકતી હોય દેહે તોએ વહને બાર
વર્ષની કુમારિકાના ભાવ રમી રહ્યા હોયની, નવ
પડદો પડે છે.

વર્ષની સુકુમાર બાલાનાં તોફાન અને રમતીઆળ-
પણું નયનમાં ચમકી રહેતાં હોયની, પાંચ
વર્ષની નિર્દોષ બાલિકાની ઉદ્ધાસ રેખાઓ ધડી-
બર એની મુખમુદ્રા પર આલેખાતી અને જુસાતી
હોય એવી કોઈક.

બાલા
આલો, હંમર સમગ્ર. પણ તમને કાળી
ગમે કે ગોરી !

કુમાર
એ તો કેમ કહું ! પણ મેલાખાદિત ચંદ્રથી
વિધવા સરીખડી નિસ્તેજ રજની એના મુખચંદ્ર-
થી સોભાગ્યવતી દીસે એવી.....

બાલા
તમે તો છેક જ ગોડા ! જાઓ હવે નહો બોલું.

કુમાર
મેં એમાં શું ક્યું ?
બાલા
કેં નહો. પણ તમે બહુ સારું સારું બોલો
છે. તમે...

[બાલાના વૃદ્ધ માતૃપિતા અને કુમારનાં
મા ચટ્ટીમાંથી બહાર આવે છે.

માતા
કુમાર, ચાલો, દીકરા. બહુ દિવસ ચડી ગયો.

[કુમારને બાલા પાછાં ફરે છે અને
બધાને જુએ છે, પાછું ફરીને
કુમાર તરફ એક મીઠું મોઝે છે અને
સ્મિતનાં મરકલણ પડે છે.]

કુમાર
ચાલો.
[સૂરો જાય છે]

અંક બીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : કુમારનું મંદિર

સમય : બપોરનો

[કુમાર પુસ્તકોથી ભરપુર પિઠિકા પર માથું નાખી દષ્ટ ઉઘાડા પુસ્તક પર હાથ નાખી તે પર માથું ટેકવી પડ્યો છે. એના સાંભા સુવાળાં મનોદર ભુલ્યાં ઉડે છે. ઘડીમાં એના સુહાગી ભાલ પ્રદેશને ઘડીભર જ્ઞાનના તેજના ચમકારે ચમકતી આંખોને આવરી દે છે. હાથવડે વાળને ઊરાડે છે. વાળ મઢી આગળાંઓ ભરાવી રમતો નજરે ચડે છે.

કુમાર

કલ્પના ! જીવનનાં સ્વપ્ના ! હૃદયના તરંગો !
અરે તેં કેટલાને દુઃખી કર્યા છે ! દિમાલયના
શૃંગો ગયાં ! સાંતું અદ્ભુત વાતાવરણ ગયું !
સૃષ્ટિની પરમ વિભૂતિ અદૃષ્ટ થઈ ! નિર્દોષતા
ગઈ ! અહીં તો ઉચી ઉચી સમાજ નિયમની
વાડ ચારેગમ આવી રહી છે. છતાં કલ્પના મને
કેમ મુંઝવે છે ! હશે મારીજ ભુલ હશે !

[ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયેલો જણાય છે.

ના. ભુલ નહીં. આંખે જોયું અને આત્મા-
એ પરખ્યું, અંગના અણું અણુંએ ઓળખ્યું.
એ શી રીતે ખોટું હોય ! (ઉઘાડા પડેલા પુસ્તક
પર હાથ અફાળે છે.)

સારે શું ! બાલાએ મારા તરફ કેવું જોયું !
કવિતા રેલાઈ ગઈ. એક અનુપમ દૃષ્ટિયે !

[આંખો મીંચી દેતો હોયને તેમ પોપચાં
ખીડાતાં જણાય છે.

હા, એમજ !

માથું ગરદનપર નાખી દીધું-જરાક ડાબે
પડખે નમતું અને આંખોની એક તીરછી નજર
-દીલના દર્દભર્યા તીરછાં નયનઆણુ. એ
સુંદર કીકીઓ-જીગરમાં ખુંચે એવી નજર-
અને હોડેથી સરી પડતું અનેકું, રિમત ! કેટલું
સુંદર ! કેવું અપૂર્વ ! જીવતું. જાગતું સ્વપ્ન ! એ
રિમતમાં સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય સરી પડતું હોયને !
એ નજર તો અંતરમાં કોરાઈ રહી છે. એ
હોઠને આંપવા હલુએ દીલ લલચાય છે. (કુમાર
હોઠ કરડે છે)

બાલા, તું કેટલી સુંદર છે !

[ખભાં મરડે છે અને આંખોનાં પોપચાં
વધુ દૃઢ ખીડાતાં દેખાય છે.

બાલા, આજ છ મહીના થઈ ગયા
તોએ હલુ તે દૃષ્ટિપાત નથી ભુલાતો ! એ નજર !
હાશ !

[અનિમેષ માથું ઉંચું કરી જોતો થોડી
પળો જોઈ રહે છે.

ભુલ તો નથી કરતો ? મારા અંતરના
ભાવ તારા હૃદયે તો નથી આરોપતો ! રત્ન
બેઠો પાછો છે. એને પોતાને ચરમે ફુનીઆને
જોવાની ટેવ પડી ગઈ છે.

અઠી મહીના સાથે રહ્યાં, માછલો ને માછલો
ચાલ્યા. દિમગિરિના આ શૃંગપર પેલા શૃંગપર
નિર્દોષ મૃગલાં જેવાં કુદર્થાં કુદરતને ખોલે રમ્યાં.
તું ભુલી હતી. છુટા પડ્યાં સારે તને શું થયું ?
પથ બાલા, તું આપું દીલદર રીતે જોતાં કર્યા
શીખી ! કેવો શીખ્યું !

[અવકાશમાં એક સુંબન ફેંકે છે.

ના તને કોણ શીખવે ! રત્ન કરતાં માનવી.

ને કોણ શીખવતું હતો ! સ્નેહના પાઠ
સનાતનજ છે ને ! શું તારી કાઠીઓ મહીં પ્રેમ
આવી વિરાળ્યો હતો ? એ મદંભર લોચનીઓના
તેજ મહીં સ્નેહની ચીનગારી ચમકતી હતી !

[વિચારમાં પડી રહે છે.

નહીં, મારું હૈયું મને છેલ્લે દેતું હોય એમ
લાગે છે. જો તને મારા થવા ગમતું હોય તો
હજી સુધી મારી કને તને આવવું કેમ ન ગમે ?

અને તેં શું પુછ્યું ! જીવનની પરિપૂર્ણતા
સાધવા મને કેવી જીવનસદચરી જોઈએ !

ના, ના. પણ બાલા, શું તે ધડીએ શું
સંભળવાની અપેક્ષા રાખી હતી ? શું તારે દીલનો
એકરાર જોઈતો હતો.

મેં શું કહ્યું હતું ! (વિચારમાં પડે છે.)

સંખ્યા સમયે રમવા નીકળી પડેલી સફેદ
ફુલ જેવાં વસ્ત્રો સજેલી, પુરો પડે રમતી સંખ્યા
દેવી સરખાડી.....એવુંજ કેં કહ્યું હતું ને !

હા, એમજ. તને ક્યાંથી સમજાય ! ગાંડી
ખખર છે એ મેં શાથી કહ્યું હતું ? તારું જહાની-
ના નિમંણાં જળ મહીં ધોઈતું ફેનડેળા જેવું
ઉજળું બરફ જેવું ગવન-અને પાલવના છેડાવતી
રમતી તું ! એ કલ્પના તારીજ કલ્પના-

પણ તું તો નરી સરલતા હતી, એ તને
ક્યાંથી સમજાય ?

બાલા, તું બહુજ પુટડી છે !

[માથું ઊંચકે છે અને અવકાશમાં એક
ચુંબન ફેંકે છે.

દીલકાના ચોરને શાં શાસન હોય !

[અને પિકિકા પર માથું ટેકવી દે છે.
આંખો મહીં આંસુનું ખિંદુ ચમકી
રહે છે. કુમારની માતા દાખલ થાય
છે.

માતા

દીકરા તને શું થયું છે ! હિમાલયથી પાછા

ફર્યા પછી તારી પ્રકૃતિ સ્વરથ રહેતી હોય એમ
દેખાતું નથી.

કુમાર

કેં નહીં, મા. (કુમાર આંખ લુછે છે).

માતા

બાપુ, તારી આંખ કેમ આંસુભીની થઈ ?
તું અત્યાર સુધી શું કરતો હતો ?

કુમાર

હું અભ્યાસ કરતો હતો.

માતા

જો પાછો—

કુમાર

કેં નહીં મને આજે ગમતું નથી. મને બહુ
સુંતું લાગે છે,

માતા

રામાયણ મને વાંચી સંભળાવજો એટલે
ગમશે.

[કુમાર ઉઠીને રામાયણ લે છે.

માતા

ક્યાં સુધી વાચ્યું હતું ?

કુમાર

રામ સીતા પંચવટીમાં આભ્યાં લાં સુધી.

માતા

તારે હવે તો રામ સીતા પંચવટીમાં પહોં-
ંટ્ટિ બાંધીને રહ્યાં તે આવશે.

કુમાર

હા. એમનું સુંદર દરખતી જીવન...

[કુમાર વિચારમાં પડી જાય છે.

માતા

કેમ શું થયું ?

કુમાર

કેં નહીં, જરા કલ્પના કરતો હતો કે રામ-
સીતાનું જીવન કેવુંક હશે ?

માતા

જો ગાંડો ! એવી તે કલ્પના થાય ! એ દેવ
આપણે માણસ—

કુમાર
મનુષ્ય દેવ નહીં થઇ શકે ?

માતા
એ કેમ બને ?

કુમાર
મનુષ્યની અવનતિ માયાથી થાય. પણ
માયા મનુષ્યનો સારથી થાય તો માનવી દેવ
થાય.

માતા
એ મને નહીં સમજાયું.

કુમાર
જો પુરુષની માર્ગદર્શક સ્ત્રી બને તો પુરુષ
મનુષ્ય મટી દેવ થાય.

[કુમારની આંખો મઢી એની માતા
મીઠીભર જોઇ રહે છે. કુમારના
હૃદય તંત્રીના સુર પકડે છે અને
આંધું સ્મિત વદ્ધ મુખમુદ્રા પર
જવાઇ રહે છે.

પડે પડે છે.

અંક ત્રીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : ગમનના નદી કીનારો.

સમય : આચમતા પહેરનો.

[કુમાર પગ લાંબાવીને નદીની રેતી પર
કાણી ઉપર ઘરૂં રોકી પડેલો
છે. અને નજીકમાં રેતી પડે બાલા
લાંબા હાથપર માથું મુકી સૂતો
છે. એક બીજાને જોઇ રહ્યાં છે.
મુખનાં કુમળાં યત્નાં જતાં કિરકે
બંનેને રમ્યતા આપે છે.

માતા
કુમાર, જા આજે નથી વાંચ્યું.

કુમાર
કેમ મા ?

માતા
(હસતાં) કે નહીં. પંચવટીમાં રઘુવીરને
સીતાનું જીવન મારા કુમારની સીતા સંભળાવે
એવી મને હોંશ થાય છે.

[કુમાર શરમાય છે.
કેમ નથી જોણતો ? મારા કુમારની સીતા
થવા બાલાને મેં ક્યારનીએ શોધી કાઢી છે.
[કુમાર અવાજ કમો રહે છે. એની મુખ-
મુદ્રા પર પ્રસન્નતા જવાઇ રહે છે.
નહીંજ જોસે ? બલે, હું જાઉં છું.

[કુમારની માતા જાય છે.

કુમાર
(પિઠિકા પર એક તરફ માથું ટેકવી લાવે
છે) આ.....લા.....
[ચોપડીપર માથું નાખી દષ મોં
સંતાડી દે છે

બાલા

ચાત્રો, આપણે ઘેર જતાં રહીએ. ભોકા
જોશે તો કહેશે કે વહી ગયાં.

કુમાર
હટા ભોકાના સારા અભિપ્રાયપર જીવવા
મથે તો હવંચું મુરકેલ થઇ પડે.

(વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૪)

પાછું ફરીન કુમાર તરફ એક મીટ માટે છે.

કુમાર
મનુષ્ય દેવ નહીં થઈ શકે ?

માતા
એ કેમ બને ?

કુમાર
મનુષ્યની અવનતિ માયાથી થાય. પણ
માયા મનુષ્યનો સારથી થાય તો માનવી દેવ
થાય.

માતા
એ મને નહીં સમજાય.
કુમાર
જો પુરુષની માર્ગદર્શક સ્ત્રી બને તો પુરુષ
મનુષ્ય મટી દેવ થાય.

[કુમારની આંખો મઢી એની માતા
ધડીભર જોઈ રહે છે. કુમારના
હૃદય તંત્રીના સુર પકડે છે અને
આર્ષુ સ્મિત શ્વેદ મુખમુદ્રા પર
છવાઈ રહે છે.

પડે પડે છે.

અંક ત્રીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : ગામનો નદી કીનારા.

સમય : આયમતા પહોરનો.

[કુમાર પગ લંબાવીને નદીની રેતી પર
કાણી ઉપર ઘરીર ટેકવી પડેલો
છે, અને નજીકમાં રેતી વડે બાલક
લાંબા હાથપર માથુ મુકી સૂતો
છે એક બીજને જોઈ રહ્યો છે.
સૂચના કુમળાં થતા જતા ફરફો
બનેને રમતા આપે છે.

માતા
કુમાર, જા આજે નથી વાંચવું.
'કુમાર
કેમ મા ?

માતા
(હમતાં) કેં નહીં. પંચવટીમાં રઘુવીરને
સીતાનું છવન મારા કુમારની સીતા સંભળાવે
એવી મને હોંશ થાય છે.

[કુમાર શરમાય છે.
કેમ નથી બોલતો ? મારા કુમારની સીતા
થવા બાલાને મેં ક્યારનીએ શોધી કાઢી છે.
[કુમાર અવાક કબો રહે છે. એની મુખ-
મુદ્રા પર પ્રસન્નતા છવાઈ રહે છે.
નહીંજ બોલે ? બલે. હું જાઉં છું.
[કુમારની માતા જાય છે.

કુમાર
(પિઠિકા પર એક તરફ માથુ ટેકવી લેવે
છે) આ.....લા.....
[ચોપડીપર માથું નાખી દષ્ટ મોં
સંતાડી દે છે

બાલા
આમે, આપણે ઘેર જતાં રહીએ. લોકો
જોશે તો કહેશે કે વહી ગયાં.
કુમાર
હટા લોકોના સારા અભિપ્રાયપર છવવા
મથે તો છવવું મુરકેલ થઈ પડે.
[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૪]

કરમાએલું કમળ

લેખક :

રા. રમણિકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ.

૧

એ ક મોટું ટાળું ધરતું આવતું હતું-કોલા હલ પથુ ધલોજ થતો હતો. એક મોટા પક્ષંગ કેટલાક માથુસોએ ઉપાડ્યો હતો. ખીજાનું પથુ અતિશય મૂલ્યવાન હતું. અત્તર ને ગુનાખની મુગધિ હવામાં પમરી રહી હતી. પેલા મોટા જમીનદારનાં તમામ માથુસો એને વીંટાઈ યજ્યાં હતાં. દાસદાસીઓનું ધાડું પાછળ આવતું. એ જમીનદારના એ પુત્રોને કદાચ જીવનમાં પહેલીવારજ આજે ઉધાડે પગે ચાલવાનો વખત આવ્યો હશે. ચોતરફ પૈસા છુટે હાથે 'વેરવામાં' આવતા. શીકાર પર તરાપ મારતા ગરુડોની પેટે બીખારીઓનું ટાળું કુદી રહ્યું હતું. એમની જુમાશુમ દાનવમંડળની મહાસભાને એ વીસરાવે તેવી હતી. 'રામ બોલો...જય રામ' ની ધુન એક ધડીભર પથુ અટકતી નહોતી. રસ્તાની જંને બાલુએ પથુ લોટોનાં ટોળેટોળાં ઉભરાતાં. જાણે કોઈ મહોત્સવનું સરધસ ન હોય !

પરંતુ એમાં કશુંએ નવાઈ જોતું નહોતું. એ મુલકના મથકર જમીનદારની પત્નીની એ રમ-શાનયાત્રા હતી. એમાં વૈભવ-પ્રદર્શનની ઉણપ હોય ખરી !

૨

છતાંએ તું એક ગરીબ પિતાને આંગણે અવતરી હતી. તને જુલાવનાર તારી જનનીના ભાવભર્યા હસ્તો માત્ર કાચની બંગડીઓથીજ શૃંગારાએલા હતા. એનો પોષાક પથુ સાદો ને આછો હતો. તારા બાલ્યમાં તારા માતપિતા બાંહુઓ ને મિત્રોના ભાવ વિના તારી પાસે કશુંએ નહોતું. તારા લગ્નના દિવસે સર્જનદારે બહેલા સૌંદર્ય સીવાય તારી પાસે ખીન્ને એક પથુ અલંકાર નહોતો-કયા સદ્ભાગ્યથી-પૂર્વ જન્મના કયા પુણ્યથી તું આવી ભક્ષકભરી રમ-શાન યાત્રા પામી શકી ? જે ગરીબ ઘરમાં તે સુચંદ્રકાશ પ્રથમ ખીજાઓ એ સાદા ગામડામાં તારી અંતિમ ધડી આવી ઉભી હોત તો આવો ગૂઢ-પ્રશ્ન પુછી શકાત ખરો ? કદાચ કોઈ શોકના હૃદયમેદક વિલાપો સંભળી શકત. કદાચ દુઃખના કપરા વાદળે એ ગરીબ ઘરને પોતાના સ્થામ આલિંગને રૂંધી નાખ્યું હોત; કદાચ તારી ચિતાન બડકામાં કેટલાક આત્માનાં આનંદ ને શાંતિ રાખમાં પલટાઈ જત; પરંતુ તારા અંતિમ વિરામમાં આવી વૈભવશાળી વીદાય કે મળત ? આટલા બધા અનુભવીઓના આકંઠસર દિગ્ગમે ને ડોલાવી રહ્યા હોત ખરા ? આ વિશાલ

પાટનમરનાં પ્રળમ્બનોનાં વિરક્ષરિત નયનો તારા પર ફરી રહ્યાં હોત ખરાં ? મૃત્યુના મદારાભ્ય પ્રતિ તારા વિજ્ય પ્રસ્થાનને પ્રકાશમાં આણુવા આકાશને ચીરી નાખેના આવો ગમ્ભ્ય કોલાહલ કદીએ ચાત ખરો ? ખરે ! આજે તારા જીવનની ધન્ય ધડી આવી ઉભી છે ! મહાન 'જીવપતિ' કુટુંબના સ્તંભ પ્રતાપરાયના મનોમંદિરની તું મહારાણી હતી ! તારા મનોહર અંગોને પ્રળબ્ધી નાખનાર અનલ મારા હૈયાની આગને કેમ જુગાવી જતો નહીં હોય ? મારા જેવા દુઃખી કમભાગીને ક્યા અંધને તારી જોડે જડી દીધો છે ? મૃત્યુથી પણ મરી ન જનાર એવું તે અંધન કયું છે ? મારી હૃદયરાણી ? હવે તું નથી જનાર તારે માટે મારા હૈયામાં હજીએ આગ લલુગી રહી છે. ગુજરાતી શાળાના એક ગરીબ શિક્ષકનું આ અહંભાવી સાહસ તો નહીં હોય !

સ્મશાનસંઘ આગળ વધે છે—હું પણ એની વાંસે ધસડાયે જઈ છું. તારા પતિના અમીર કુટુંબીઓ સાથે ચાલવાનો મને હક્ક નથી

અચાનક કેંક થયું. સરયસ ધડી ચંબી ગયું. આગળ જતું ગાહુ કે ગાડી અટકી પડી હતી. બે મીનીટ અમે બધાએ ઉભા રહ્યા. તારા મનોરમ વદનનું દર્શન કરવા બંને બાજુનું ટોળું આગળ ધર્યું

બે વિદ્યારથી યુવાનો—એમના દેખાવ પરથી, હાથમાં ચોપડીઓના થોકથી હું એમજ કહી શકું—જેક આગળ ધર્યા ને પછી ચમકીને પાછા પડ્યા. “આવા સૈદ્ધર્થને અવસાન !” એક બીજાના તરફ જોઈ બળડ્યો. “જીવનમૃતિ કેવીક હશે ? આનું સૈદ્ધર્થ ચિત્રો સીગવ મેં તો જોયુંજ નથી. કોના ધરમાં અંધકાર જરી જતી હશે ?”

બીજાએ તેને કોણી મારી શાંત કર્યો—મારા તરફ આંગળી કરી બળડ્યો : “ચુપ ! કદાચ

આજ તેનો પતિ હશે !”—તેઓ ટોળામાં અદશ્ય થયા. આજની ગાડી ચાલી. અમે પણ ચાલ્યા.

એનો પતિ ! પેલા યુવાનો નાદાન હોવા જોઈએ—આફી મને એનો પતિ કોણુ ધારે ? દુનીઆના ડાહ્યાઓએ એ વાત સાંભળી હોત તો એમને હસી કાઢ્યા હોત. મારાં નેત્રો રાતાં ચોળ બની ગયાં હતાં—મારા વાળ ચુંચાઈ ગયા હતા—કોઈ ગાંડાની પેડે હું દોડ્યો જતો હતો—માત્ર તેથીજ તમે મને એનો પતિ ધારી લીધોને ? હજીએ તમે નથી ભણ્યા કે આ સંસારસાગરમાં પ્રેમને કશેજ દહી નથી—કશેએ દાવો નથી. લક્ષ્મી ને કુસિનતા આગળ પ્રેમ શી વીસાતમાં ? કશુંજ નહીં. એથી પણ છુલ્લક. એ મહારાણી છે. હું એક ગરીબ શિક્ષક છું.

અમે સ્મશાનભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા. ચંદનની ચિત્તા રચાઈ. એના શયને પથરાવવામાં આવ્યું. હવે એ દારૂપ શાને ? દેશવટો દેવાએલી સુરસોકની સામ્રાજિ ! તું તારી જન્મભૂમિમાં પાછી વગે છે શું ? દોષ મહાકોપી મુનિરાજના શાપથી આ સંસારમા ઉતરી આવી હતી ? તું અમારી સાથે હતી ભારે અશુભ સ્મિત તેથીજ મેં કદીએ નીહાળ્યું નહોતું ? સ્વયં મૃત્યુદેવ તને નવવધૂં માની વધાવે છે ભારેજ તું પ્રથમવાર હસે છે ?

અસિદ્ધ દેવાયો—એના રથમળા કેશકલાપમાં ઝળિની હળારો જુબી નાગજો ચિત્કાર કરી રહી. અધારધેરી રજનીમાં એમની તુટેલી જીહ્વાઓ આમનેમ સળવળી રહી. મારાથી એ ન જોવાયું—હું ભાન્યો.

૨

“ચિનીત”ની પરીક્ષા પસાર કરી : વિદ્યાલયના પગથાર પર પગ મુક્યો ભારે કોઈ પણ સ્તંભને એ ધાણું નહોતું કે હું એક ગરી

શિક્ષક તરીકે રવઠીયા. દરેક જણ મને કુદ્દત્તીપક ગણતા. મારી માતાના અંગ પર એક પણ અલંકાર નહોતો. છતાંએ એની લાવિ નવરધ તો હીરાનાં કંકણ પહેરશે એમ તે નક્કી માનતી. એના વહાલા અનુપમે પહેલજ તકાડે ઇતરૂતિ મેળવી હતી. આગળ જતાં તે મોટો વજીર તો જરૂર બનવાનો. હજીએ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે મારી એ વજીરાત કોને વરી દશે? ને પેર્લા હીરાનાં કંકણ ! હા-નેં કોઇના હાથ પર જોયાં પણ તે મારી પત્ની નહોતી. પરંતુ મારી માતાની શ્રદ્ધાને ચલાવમાન કરવાની કાંઈનામાં પણ તાકાત નહોતી. પોતાના અજમ પુત્રને વિધિ આમ કરૂ દગો દઈ શકે એમ તે છેદ્દી ધડી સુધી માની શકી નહોતી.

એક પડુ પડુ યદ રહેલું મકાન-પાસે એક નાનકડું તજાવ ને થોડાં ગરીબ સગાં વહાલાં-એ મારા પિતાના વડીલોનો વારસો. અમારા ઘરમાં રહેલું ને અમારું લુણ ખાવું એમાં અમારાં સગા વહાલાંને કશુંએ નવાઈ જેવું લાગતું નહોતું. વડીલો પાસેથી એ દક્ક એમને વારસામાં મળેલો હતો, એમાં ઉપકાર શાનો ? એ લોકો આભાર માને એવું અમને શમતું. પણ આવતું નહોતું. મારા પિતાજી ખુબ મયતા ને થોડુંક કમાતા. અમારાં અદપ સાધનોયી બે છેડા બેગા કરવા મારી માતા એથી પણ વધારે મયતી. બીજાં માત્ર ખાછપીને બેધ રહેવામાં આનંદ માણતી. મારા માતાપિતાથી મારું વિદ્યાલયનું ને અમદાવાદનું ખર્ચ પુરું થાય તેમ નહોતું-પરંતુ ભવિષ્યના એક બાહોશ વજીરને ધટતું જ્ઞાન પોતાના પુત્રને ન મળે એ મારી માતાને પાછવે તેમ નહોતું. એટલે દસતે વડને તે પોતાના અલંકાર મને ઉનારી આપતી; ને એ મુઠીએ હું વિદ્યાની શોધમાં અંધારાવતો. એ વેળાએ મને પુરેપુરી આચા હતી કે મારી

માતાને હવે એની જરૂર રહી નથી. એ પહેરતી હોત તો હું જરૂર તેને લારી આપત એ વિચારે હું શાંતવન મેળવું છું.

એક નાનકડી નાળમાં આવેલા તણ મજલાના મકાનની બેજવાળી કાટડીમાં મારા યુવાનીના પહેલા દિવસો વ્યતિત થયા હતા. મારા સદાપ્રવાસીઓમાંના કેટલાકને લક્ષ્મીની ઓથ હતી. તેઓ તેમના નિષિધ વિલાસોમાં બે ધડી મોજ માણતા. મારા જેવા ગરીબોને એવાં આનંદનાં ધામો ક્યાં હોય ? ધડીક એ સદ્ગામી સંનિત્રોની ઝાટકણી કાઢીએ કે પૃથ્વીની દરેક ક્ષુદ્રતક વરતુની કોમત પર ભાપણ મારીએ. એ અમારા ધડીમરના ઉદ્દાસો. પાટનગરના વંલચોમાં વિહરતા ગર્ભશ્રીમંતો ગામડાંના ગરીબ ધરને સહેલાઈથી ભુલી જઈ શકે. પણ મારે તો એક ગંધાતી એરડીના અંધારા ખુણામાં ભરાઈ બેસવાનું. હાથમાં પુસ્તક રાખી માથું ધુણાવવાનું. મારાથી ગામડાની લહેર કેમ ભુલાય ? મારા ગરીબ ધરની સાદી સ્વતંત્રતા માટે હું ધણીએ વાર વળખાં મારતો. અમદાવાદમાં આવે અનેક વર્ષો વીતી ગયાં. છતાંએ હજી હું તો ગામડીઓ જ રહ્યો હતો. મારી આજીઆજીના વાતાવરણમાં મારું દીલ ચોટતું જ નહોતું.

કેટલાંક વર્ષો વહી ગયાં. અંતે એક દિવસે હું કાલુપુરના રેશને રવાના થયો. મારું મગજ પાકી ગયું હતું. મારા અંગમાં આગ લાગી હતી. મારા હાથમાં એક નાનકડી ટૂંક હતી. મારો સંસારી ખજાનો એમાં લપાઈ હતો. મારી પરીક્ષા ખતમ થઈ હતી. હું દોડતો દ્રેષનમાં ચડી બેઠો. મારી જાના અલંકારોએ મને આટલે ઉંચે પહોંચાડ્યો-પણ હવે ? મારાં ખીરસાં સાવ ખાલી હતાં. મેં પાસ થઈ નોકરી લેવાનો વિચાર કર્યો. ખાનગી રીતે એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવાના અભિલાષ હતા. દ્રેષનમાં બેઠે બેઠે પરીક્ષામાં

કેટલા માર્કસ મળશે તેની મેં ગણતરી કરી. ઉચ્ચો નંબર આવે તો કદાચ છાત્રવૃત્તિ પણ મળી જાય.

સાથઠાણે હું મારે ગામ પહોંચ્યો. સ્ટેશન ને મારા ઘર વચ્ચે માત્ર એક જ ખેતર હતું. અંધારું થઇ ગયું હતું. નાખી નજર પણ પહોંચતી નહીં. છતાંએ મારી માનસિક દૃષ્ટિમાં મારું વહાલસોયું આંગણું તરવરી રહ્યું. અભાવે મારી બાએ ધીનો દીવો પ્રગટાવ્યો હશે. ક્યારાની પવિત્ર તુલસીને વંદન વંદી રહી હશે. એની વેણી વહુદી ગઇ હશે. એના કેશકન્ધાપ વસુંધરા ને ચુમી રહ્યો હશે. મારાં નાનાં બાઇબહેન દાદી-માને વાત કહેવા પન્નવતાં હશે. રસોડાની ધુણી-થી અકળાઇ મારાં ફોઇ પાડામાં આમતેમ આંટો મારી રહ્યાં હશે. ને મારો નાનકડો પ્રભોષ કવિતા લલકારી રહ્યો હશે. અમારું ઘર શ્યામળા આકાશમાં ધાબા સરખું જણાવા લાગ્યું.

મને જોઇ બધાંએ દોડી આવ્યાં. દરેક વેળા મારી બા મને જોઇ મૃદુ સ્મિત કરતી, પરંતુ આજે તો એના આનંદનો પાર નહોતો. આખું એ કુડુંબ કોઇ અવનવા બનાવથી નલપાપડ થઇ રહ્યું જણાતું હતું. થોડીજ વારમા હું એમનો બેઠક કળી ગયો. ગરીબ ગુજરાતી ગામડીઆ ના આનંદહીન એક સરખા અસ્તિત્વમા એક કે બે પ્રસંગોજ સાચા આનંદનું પુર ઉલગતી શકતા. એટલે મારે લાંબી વાટ જોવી પડી નહીં. મારાં નાનકડાં બાઇ બહેન-મારી આગળ વધાઇ ખાવા ઉતાવળાં થઇ રહ્યાં હતાં. મારા વિવાહની વાત થઇ હતી-કન્યા પણ પારખવામાં આવી હતી. તે ગરીબ માખાપની પુત્રી હતી. પરંતુ એ વાતાવરણમાં તો સૌંદર્યમૂર્તિ લેખાતી. એની સુંદરતાથીજ મારી બાનું મન ચળી ગયું હતું પહેરખણીમાં પૈસાએ ન મળે તેની તેને પરવા નહોતી. એનો પુત્ર ભવિષ્યમાં મોટો વકાલ થનાર

હતો. એને શ્રીમંત ડાહ્યા કન્યા વરાવવાના તેને કોડ નહોતાજ. બહુજ લગભગ નક્કી થયું હતું. માત્ર મારે કન્યા જોઇ આવવાનું બાકી હતું. ને મારા પિતાજીને ખંબર કરવાની હતી.

ઘણાને વિચિત્ર લાગશે કે આ બહુ મારા પિતાની અઝણમાંજ કેમ બનવા પામ્યું હતું. પરંતુ તેનુંએ કારણ હતું. વર્ષનો મોટો ભાગ મારા પિતાજીને બહારગામ ધંધાર્થે ગાળવો પડતો. મારી બાને પત્ર લખતાં આવડતું નહીં. માત્ર પ્રભોષ તેમને ઘરની ખબર લખતો. પરંતુ વિવાહની વાતમાં બાને પ્રભોષનો વિશ્વાસ પડતો નહીં. એવી વાતો એને લખતાં ન આવડે. કદાચ મારા પિતાજીને નાહક ગુસ્સે કરી મુકે. કપું કારવ્યું ધુણ મળી જાય. એટલે તે થેર આવે તેનીજ તે વાટ જોઇ રહી હતી. ભારે જતેજ બહુ ત્રિહિત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનો અભિપ્રાય પણ એ વેળાએ સાથે સાથે જણાવી દેનાર હતી. દરેક જણ એમ માનતા કે મારા પિતાજી ચીઠાશેજ. મારી ભલી બાના કરતાં તેમનામાં વ્યવહારુ જ્ઞાન વધારે હોવુંજ જોઇએ. મારી બાવિ યકાલાતમાં પણ એમને એટલી બધી શ્રદ્ધા નજ હોય.

એમને પાછા વળવાના થોડાકજ દિવસ બાકી હતા. એટલા માટે કે કન્યાને જોઇ આવવાનું મુલતવી રાખવાની જરૂર નહોતી. એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. હું મારો ભ્રાત્ર પ્રભોષ ને બીજા બે ત્રણ મિત્રો એ ગામ તરફ ઉપજ્યા. વિવાહસંબંધ વીશેના નવા જમાનાના વિચારો માટે મારી બાને સહેજ માન હતું એટલે કન્યા જોવા મને જવા દેવામાં તેણે જરાએ વાંધો લીધો નહીં.

બે વાત અમે જાણતા હતા. કન્યાનો બાપ ઘણોજ ગરીબ હતો. કન્યા ઘણીજ સુંદર હતી. આંગણમાં પ્રવેશતાંજ પહેલી વાતની તો ખાત્રી

થઈ ગઈ. અંદરના ખંડમાં અમને લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાં એ સાધારણ ખાટલા ઢાળવામાં આવ્યા હતા. ઉપર લુની-શાંત્રી બીજાવવામાં આવી હતી. અંદર ગૃહપતિ ને તેમના એ ત્રણ મિત્રો એકલા હતા. અતિશય નવ્રતાલયમાં દીન વચને દારિદ્ર્ય ઢાંકવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અમારી બધીએ મુઝવણીનો અદસો વાળે તેવી સંદર્શની દેવી તો હતી

પડા પાછળજ હતી.
પેલા વૃદ્ધ વારંવાર
અંદર આવ જન કરતા,
એથી અમે ધારી લીધું
કે આ ધન્ય ધડી માટે
વસ્ત્રાલંકાર સજ્જત્યા
હજી તૈયાર થતી હશે.

વખત વીતાવવા
અમે આહાર નાશતાને
હંસાદ આપ્યો. મારી
ધીરજ તો હવે ખુરી
જવા આવી હતી
આવી પ્રસ્તાવના ક્યાં
મુખી પહોંચશે? મારા
જમાનાના બીજાનું યુ-
વાનો પેઢે કમાડે થયા
મીઠાવ પરણું હીક
નહીં એવા મતનો હું
પણ હતો. પરંતુ
કન્યાના સંદર્શની

વાતોએ મારા એ સિદ્ધાંતોને હવા બેળા કરી દીધા
હતા; છતાં એ હજી તેનું પ્રલક્ષ દર્શન બાકી હતું.
એટલે હું અંધીરો બનું એમાં જરાએ આશ્ચર્ય
પામવા જેવું નહોતું. મારા મિત્રો તો એ બધો
સમય ગાળ્યાં ઢાંકી મોજ માણી રહ્યા હતા.

એકાએક મને લાગ્યું કે પાસેના ખંડમાં

મહિલામંડળ ઉભાચું. અવકાશના આહાર
અપકારે ને નવીન વસ્ત્રોના ફરફારો સાંભળી પુરી.
સાચકાળના મુવલ્યાં પ્રકાશે આપણી આ પુરાણી
પૃષ્ઠીએ જલદુષ્કારનો ઢાળ્યો કે દ્વાર ઉઘડ્યું:
કોમાળથી નીતરતી એક કન્યકા આગળ આવી.

એના પિતાની ગરીબાઈનું પ્રદર્શન તો
ક્યારનું એ થઈ ચુક્યું હતું. પરંતુ એના સૌંદર્ય-

કોમાળથી નીતરતી એક કન્યકા આગળ આવી.

પડ્યા પણ સાચાજ ની-
વજા. આ પ્રસંગ માટે
કદાચ કોઈ વસ્ત્ર કે અલં-
કાર માટે માગી આવ્યા
હશે પરંતુ એની ને-
રગિંકે કુમારો એ વાત
વીસરાવી દેતી. આવા
ગરીબ ઘરમાં તેણે અવ-
તાર લીધો હતો એ
માનવું પણ ધડીભર
કપરું થઈ પડતું. કોઈ
શ્રીમંતના મદાલયમાં તે
આટલી અન્નદ દીપી
પણ નજ રહેત. જલ્દ-
લયાં મારાં નયનોને
જણાવું કે સંધ્યાનું સુ-
વર્ણ તેજ મૂર્તિ સ્વરૂપે
મારી સમક્ષ ખડું થયું
હતું; સંધ્યાતારક છેક
અંધરપરથી ઉતરી
આવી એના નયનોના

સ્પર્શના ઉડાણમાં ઝળહળી રહ્યા હતા.

મેં સાંભળ્યું હતું કે કન્યા દશઅંગીઆર વર્તી-
ની બાલક હતી. પરંતુ જુના જમાનાના સમાજ-
થી છુપાવેલું જુઠાણું આજે જલ્દેર થઈ ગયું.

“તારું નામ શું? બહેન!” મારા એક
મિત્રે પૂછ્યું.

“ સુવર્ણ ” તેણે ઉત્તર દીધો. એના સ્વરથી બીજાએ માત્ર એનું નામજા જાણ્યું. મેં તો એના બાહ્ય સૌંદર્યને ધટવુંજ આંતરિક સૌંદર્ય નીહાળ્યું.

કન્યાને અંદર બોલાવી લેવામાં આવી. એના પિતાને કહેવામાં આવ્યું કે કન્યા ગમી હતી. અમે પાછા વળ્યા. સંધ્યાનું તેજ પશુ સરી ગયું. માત્ર મારા અંતરમાં સુવર્ણ દીપક પ્રકાશી રહ્યો.

અમને કન્યા ગમી તેથી મારી બાના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. મારી બહેનો તો પ્રબોધને મોંએ કન્યાનું વર્ણનજ સાંભળ્યા કરતી. તેઓ મને પુછવા આવ્યાં હોત તો ખરેખર ! નીરાશજ યાત. એનાં મદભર નયનોનું, એના મનહર વદનનું, એના ચમકતા સ્થામળા કેસકલાપનું મારે જીવ જાત તોએ કશું વર્ણન કરી શકત નહીં. મારા અંતરમાં એની તેજભરી છબી વીરાજ રહી હતી પણ એનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી.

લગ્ન લગભગ નક્કી થઇ ગયું. અમારા ઘરમાં કોલાહાલ વધતોજ ગયો. પેલા ચિર સ્મરણીય સાયંપ્રકાશના મનહર રંગોની કદવનામાં મારું હૈયું વિકાર કરતું. હાથે ચટ્ટેણું કાર્ય પુરું કરનાર બીજા આંતરે સંધ્યાની હું આતુરતાથી વાટ જોઈ રહ્યો હતો. પરીક્ષાના પરિણામની પણ મને પ્રવેશ નહોતી.

અણુધાર્યાં મારા પિતાજી ઘેર આવ્યા. ધણીજ સાવચેતીથી મારી બાએ બધી વાત કહી. સુવર્ણની કાંતિ ને કુમાર પર એક નાનકડું ભાષણ માણું. પરંતુ મારા પિતાને તે પહેલેથી શંકા નહીં. સૌંદર્ય કરતાં દ્રવ્યના કીમત તેમને મન વધારે હતી. એમને આવો મફતીઓ સંબંધ કેમ બને ? વંટોળીઓ વાંચો. તુફાન મંડાયું. ઝૂલતી યુગ્મ તકરારમાં મારા આનંદસૂર ફરી ગયા.

મારી બાએ છેલ્લું શસ્ત્ર ઉગામ્યું. અશ્રુનાં પુર ઉભરાયાં. કન્યાના પિતાને એણે કાલ દીધો હતો. એ કેરી રીને ઉઠાપે ? અહાર કહેવાય કેનું ? એના દુઃખથી મારા પિતા જરા પલ્લવ્યા નહોતા પણ તેથી કેં વળે તેમ નહોતું.

એવામાં મારા એક દૂરના કાકાનું આગમન થયું. સિંધુ તરી પાર જવાની તેમણે હામ બીડી. મારી બાનું મન મનાવ્યું : “ જુઓને બાબી ! ” તેમણે ચલાવ્યું ; “ આમ કક્ષાણુ કરો તે ઠીક કહેવાય ? જોત જોતામાં હું તમારી મુઝવણ ટાળી નાખીશ. મારા ભાઈ બીચારા બહા માણસ છે. વ્યવહારમાં એ ન સમજે, આમ ધમાધમ તે થતી હશે ? ” મારા પિતાને એમણે શું કહ્યું તેની મને ખબર નહોતી.

અંતે એ કારમો દિવસ ઉગ્યો. મારી બાએ મને હસારી રવાના કર્યો. અમારું ઘર સર્ગા વહાલા ને મિત્રોથી ભરાઈ ગયું. સૌંદર્યભૂતિ નવવધુને નીહાળવા દરેક જણ આતુર થઈ રહ્યું હતું. કોઇ વિજયી સેનાપતિના ઉલ્લાસમાં હું ધુમ્મસ લાગ્યો. સુવર્ણના સૌંદર્ય સર્જનમાં જાણે મારો કેં ભાગ ન હોય !

એ ગામ વચ્ચે કે મહુ અંતર નહોતું. સુવર્ણને ગામ પહેંચ્યા ત્યારે હજી સાયંકાળ થયો નહોતો. બાએ રસ્તે મારા પિતાજીએ મારા કાકા બોડે કેંક કડાકુટ કર્યાં કરી હતી. મેં ધાયું હોત તો એમની વાતો તરફ હું કાન માંડી શક્યો હોત; પરંતુ કોણ જાણે કેમ ! એ વેળા કશા પર મારું દીલ ચોટી શક્યુંજ નહીં.

ગરીબને આંગણે ધામધુમ તો હોયજ શેની ? બહુ ધમાધમની કોઇએ આશા પણ રાખી નહોતી. પણ થોડીએ ધામધુમ નજરે પડી નહીં. કન્યાનાં થોડાં સર્ગા વહલાંજ આવ્યાં હતાં. એક બે મશાલો સળગાવવામાં આવી. એક ધુળધોયો ચંદરલો બાધી દેવામાં આવ્યો.

પરંતુ સ્વામી તો સહ્ય દેરાયું. ઉરના ઉમળકાની તો રેલમહેલ થતી સાગી. મારા પિતાજી ને કાકાએ ગંભીર વસ્તે એક ખુરો જગ્યા કરી. કન્યાના બાપ તો આંગણે આવેલા અતિથિને આનંદવા આકાશપતાળ એક કરી રહ્યા. નમ્રતા ને વિનયના તો પુવારાજ ઉડતા.

બારણીની બરાબર સામે મને બેસાડવામાં આવ્યો. અંદરના ખંડમાં મહિસામંડળ બરાયું હતું. એમના તરફનો આછોરો દરિયાત પશુ નયનોને નીરાંત અર્પતો. મરદાને ઉદ્ધારી ખતાવવા દગ્ગર જનના ઉપાયો યોજવા પડે. પરંતુ નારીના નામમાંજ આનંદ બધો છે-ગમે તેવા કપરા પ્રકારે પશુ તેઓ પક્ષકર્માજ આદાહિત બની શકે છે.

કન્યા પધરાવવામાં આવી. એના આંધે તાણેલા છેડાથી મારાં નયનોને નીરાંત નવળી. મહાજનની સાક્ષીએ ધાર્મિક પ્રવિષ્ટે તે મારી ધનાર હતી; પરંતુ મેં તો પેલા સાધ્વિકાસના અમકારે ક્યારનીએ એને હૃદયમંદિરે સ્થાપીજ દીધેલી હતી. પેલી શાંત સંખ્યાએ જે મારા હૃદયના શાંત ઉડાણે લપાઈ બેઠી હતી તેને દુતીઆના ડાલાઓ દોઝ વગાડી મારી સમીપ સાવી રહ્યા હતા.

કન્યા પધરાવી કે મારા પિતાજી ને કાકા આગળ આવ્યા. એને માધ્યાથી પદાની સુધી નીકાળી રહ્યા, કે મારા કાકાએ ધડાકો કયો: "કન્યાના અલંકારો ક્યાં? પડેરામણી વગેરે સર્વ અહીં રણુ કરો."

સુવર્ણના વિના તો આ ૧૦૦૧ને કુજી ઉભ્યા. "મારાથી બન્યું તેટલું દાગર કડું છે" તે મહામહેનને બમળ્યા.

મારા કાકાના હોઠ પર એક તીખું હાસ્ય ફરક્યું. "એ તો જાણે સમજ્યા. મળક કરવાનો હક્ક છે તે મને કરો. પશુ રીતની વાત પહેલી.

જે આપવા ધાર્યું હોય તે જાહેર દો. પછી પેટ બરીને સુબેથી હસજો."

કન્યાના પિતા કરગરી પડ્યા. "આથી વધારે હું આપી શકું તેમજ નથી-આ ગરીબ પહેલાઈ પર કૃપા કરો."

મારા કાકાનું વદન બર્ષકર થતું ગયું. "શું કહ્યું? આવી ચાલ્યાજી છેક સુધી નહીં ચાલે." તેમણે ત્રાડ નાખી. "એક પુટી બદામ પશુ પરબાબા વિના આવે. મહામુસનો જમાઈ પાગ્યા તોએ હજી સંતોષ નથી! કન્યાને વાસની વીંટી પશુ પહેરાવવા મળતી નથી! વરરાજા મારે ધડીઆળ ક્યાં! અછોડો ક્યાં! સીંધી સનાતે કામ પાર ઉતારવું હોય તો છાનામાના બધું દાગર કરો; નહીં તો તમારી કન્યાને ધર-માંજ પધરાવો."

કન્યાના બાપે મારાં પિતાના પગ પકડી લીધા. દયામણે અવાજે તે બોલ્યા: "દયા કરો! દયા કરો! મારી આબરુ ન દો. એક ગરીબ બ્રહ્મણની કુસિનતાનો વિચાર કરો. કશાએની જરૂર નહીં પડે એવી પ્રથમથીજ મને ખાતરી આપવામાં આવી હતી. નહીં તો આ પ્રસંગે અવતર નહીં."

મારા પિતા કે બોલે તે પહેલાંજ મારા કાકા ગાજી ઉઠ્યા: "હં-ખાતરી આપી હતી! ક્યા કાકાએ ખાતરા આપી હતી? અમે હાથચો તો કર્યુંએ જાણ્યતા નથી, પહેરામણીમાં તો એક પાઈએ આપવાની નથી પશુ કન્યાના આંગ પર અલંકાર પશુ ન મળે? વરરાજાને માદગીરીમાં પશુ કર્યુંએ આપવાનું નહીં! અમને ખીજી કન્યાઓ નહીં મળતી હોય-બરુને?"

એટલામાં કન્યાપક્ષના કાઠ મીઠજી જીવાની-આએ ઘી હોમ્યું. "કેવા જંગલી જેવા છે? ખીચાર ગરીબ સર્જનની ઉંડેલી ધડીએ આમરુ લેવા બેડા છે!"

પછી તો રણુસંઘામ મંડાયોજ તો “ચોરી ને વળા શિરનેરી ? ચાલો, બાપ્પો ! આપણે કે અપમાન ખમવા નથી આવ્યા.” એક વટાળીઆની પેઠે જન બહાર ધસી. એ ચાર જણ આવી મને પણ ધસડવા લાગ્યા. ધમાધમમાં એક બે દીવીઓ પણ હાથી વળી, ઐશિઓએ રડારાળ કરી મુકી. મરદોએ હુમાયુમ પાડવા માંડી. મારે આખા દિવસનો ઉપવાસ હતો. આખા દિવસના શાકથી ને-છેવટના ગળજ કઠાકાથી હું તો ભાનહુલો બની ગયો. છતાંએ સુવર્ણા તરફ છેવટની નજર નાખવા મથ્યો. પોતાના બાજુ પર તે ટટાર બેઠી હતી. એનું વદન ઉધાકું થઈ ગયું હતું. એના નયનમાં સદીઓનું દર્દેભર્યું હતું. જાણે મારા પર અંગાર વરસી રહ્યા ! એક ક્ષણભર મેં જોયું ને ચોમેર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.

ધરતી બહાર-ફળીઆની બહાર-મને ધસડી જવામાં આવ્યો હતો. થોડે દૂર અમરાં ગાડાં છોડવામાં આવ્યાં હતાં. આટલાં જલદી ફરી જોડાં પડશે એવા કાળને શમણે પણ ખ્યાલ નહોતો. ગાડીનો ને રખવાળો ગમે ત્યાં વેરાઈ ગયા હતા. હુમાયુમ થઈ રહી, ગાળોનો વરસાદ પણ શરૂ થયો. મારા કાકા ને પિતાજી રણુવીર સેનાનીની માફક ધુમી રહ્યા. માત્ર મારો બાઈ પ્રભોધ મૂઠ બની ગયો હતો-એણે પણ સુરણાની દર્દભરી નજર જોઈ હતી.

થોડી વાર પછી હું ભાનમાં આવ્યો- મેં શું કહ્યું ? એમની ફર બાજુનો હું નિર્જીવ પાસો કેમ બની ગયો ? રાત્રિના પડદા પાછળ સુવર્ણાનાં દર્દેભર્યાં નયનો ચમકી રહ્યાં. મને દોષ દઈ રહ્યાં. કે કરી બતાવવા મને ઉત્તેજ રહ્યાં.

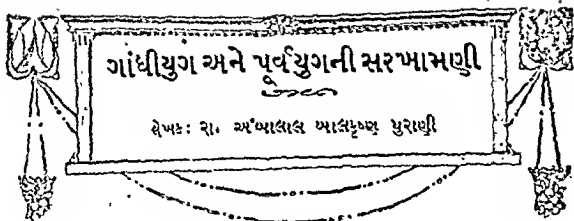
બધા હુમાયુમમાં ધુંધવાઈ રહ્યા હતા તે વેળા હું અણુદોડી દૂર સરી ગયો. મારા વડીલો-

ના રાયને ધડીભર ભુલી ગયો. થોડીજ ક્ષણમાં સુવર્ણાના દાર પર બદલ ઉઠ્યો. પણ ત્યાં તો બધાએ કોલાહલ શરૂ કરી ગયો હતો. ઈશિઓના આક્રંદસર પણ ક્યાંએ ગયા હતા. એટલામાં મેં એ તણુ જણને બહાર આવતા દીઠા. હું બાજુમાં લપાઈ ગયો. તેમના વદન પર પેટ ભરીને અપટયાની નીરાંત હતી “ચાલો બાપ ! જે થયું તે સૌ સારું થયું” એક બોલ્યો. “એ છોડી પણ કેવી બાગ્યશાળી ? એક ગામ ડીઆ કારકુનના પુત્રને વરવા જતાં શ્રીમંત જમીનદાર પ્રતાપરાયનું ઘર જડ્યું. એક બે અલંકારની માથાકુટમાં કન્યાને હીરાના હાર સાંપડ્યા.”

બીજાએ રુમાલ હાથમાં ટાપશી પુરી; “નવો વર જરા મોટો ખરો-પણ મરદની લંભર કાઢ જુએ છે ? હું તો ધાર છું કે કન્યાને જોતાંજ છુટ્ટા કાકા મોહી પડ્યા. કદાચ તેથીજ હાથે કરી ને પેલી બધી ધાધલ મચાવી. એનું ધ્યાન સ્વાથે સાધવામાંજ હશે, એનાજ દીકરાએ વરરાજના ગાપનું અપમાન કર્યું હતું.” એમ બબડતા બંને જણ પસાર થયા.

વીલે જોડે લીલે તોરણેથી હું પાછો વળ્યો. હજી હમણાંજ ગાડાં તેઆર થઈ રહ્યાં હતાં ધમાધમમાં મારી કાઢનેએ પડી નહોતી, અમે ઘેર પહોંચ્યા.

બીજેજ દિવસે હું અમદાવાદ ઉપડી ગયો. મારી બા રડી પડી. પણ એનાં આંસુઓ હવે મને રોહી શકે તેમ નહોતાં. પરીક્ષા જેમ તેમ કરી પસાર કરી. મને શિષ્યવૃત્તિ ન મળી. મારે નોકરી લેવી પડી. આગળ અભ્યાસ કરવાની મદતવા-કક્ષા કોણ જાણે ક્યાંએ ઉડી ગઈ.

[અનુસંધાન ગતિક પૃષ્ઠ ૫૬ થી]

ગાંધીવાદમાં સચોટ દલીલોનો દેખાવ હોય છે, પરંતુ તેનાં ધણાં ખર્ચાં મંતવ્યો પ્રથમથી સ્વીકારી લીધેલાં હોય છે. આત્મ-વિશ્વાસનો, અનિશ્ચયોક્તિઓનો, અને જીલમરેલી તક ઝેણીનો ગાંધીવાદમાં નોરો નથી. ઉદા-દરજી તરીકે, “ શકિત-સીલમાં જઈને સ્વરજ્ઞ્ય વાદીઓ કુમરો ને પગલે સરકારના હાથોનો વિરોધ કરે તેમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે. ” એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ, “ સરકારની અસલ રાજ્યનીતિ સામે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર કરવા મઠે લીંદતી પ્રજાએ મહેસૂલ નહીં ભરવાની નીતિનો અમલ કરવો જોઈએ. ” એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું; અને એનાથી અહિંસાનો ભંગ થતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું !

મદાસભામાં કે પ્રાંતિક રાજકીય પરિપક્વતાં અંગ્રેજી માણના બોયકાટ-જહિરકર-નો હાથ સ્વીકારવાથી પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ પરદેશી કપડાંની દોષી કરવામાં તેનો ભંગ થતો નથી પરંતુ પ્રજા જીવનની શુદ્ધિ થાય છે, એ જાતેમાં રહેલો મુદ્દમ બેઠ જાણ સમજ કે

સ્વીકારી ન શકે એ સંભવિત છે.

મદાસભાએ મંજુર રાખેલા પાંચ અસહ-કાર: નીચાળ, કેટ્ટે, હાકાઓ, પરદેશીમાલ, કાકિ-સીલ-મદાસભાના કાર્યવાદકોએ પોતે તો અમલમાં મુકવાન જોઈએ એવું મદાસભા ગાંધીએ પોતે આમદપૂર્વક જણાવેલું અને એ અતલજનો હાથ કાર્યવાદક સમિતિએ પસાર કરેલો; તો પછી, જોડગામના ગંગાધરરાવ દેશપાણેને ધોટીય અદાલતમાં જવાની જુટ આપવાની હામાયત તેમણે અપવાદરૂપે અમદાવાદમાં મળેલી કાર્યવાદક સમિતિમાં કેવી રીતે કરી તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

રેડીઆને આર્થિક ઉત્પત્તિના સર્વોચ્ચ માધન તરીકે અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારતા નથી એ તો આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ દેશનું કાર્યકરનારાઓ તેનો સ્વીકાર કરે એ સમજ સકાય તેવું છે. પરંતુ “ રેડીઓ ફરવવાથી સ્વરાજ મળશે ” એવી દલીલ ન્યારે કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં અનિશ્ચયોક્તિ લાગ્યા વિના રહેતી નથી. સુસ્ત અસહકારીને પણ એ દલીલ સિદ્ધ કરી આપવી અપરી પડ્યા વિના નાજ રહે. ” રેડીઓ અસાવવાને પરિણામે

મહેસુલ નહીં ભરવા માટે પ્રજા તૈયાર થશે. ” એ દલીલ પછી એવી પાયા વગરની લાગે છે, કારણ કે રેંટીઓ ફેરવીને માણસ નિર્ભય રહી શકે; પરંતુ સરકારને કર નહીં ભરવાનું કાર્ય એટલું-સલામત નથી એ તો સૌ કોષ જોઈ શકે તેમ છે. વળી, જેઓ બે ચાર ઘાના વધારે કમાવા ખાતર રેંટીઓ ફેરવશે તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ હોમીદમ્પ કર નહીં ભરવા તૈયાર થશે એમ માનવું વધારે પડતું લાગે છે. રેંટીઆમાં સંગીતના અને સ્વંતતાના જ્ઞાનિ તો મહાત્મા ગાંધીને કે દેશબંધુ સી. આર. દાસ જેવા સંસ્કારી કેળવાયેલા વર્ગને સંભળાય-પરંતુ પેટને ખાતર રેંટીઓ ચલાવનારને એ અનુભવ ન થાય એ ધણીવાર રેંટીઆના હીમાયતીઓની નજર બહાર જતું રહે છે. આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે રેંટીઓ નકાર્યો છે. પરંતુ તેનું રાષ્ટ્રજીવનમાં જે સ્થાન છે તે સ્વીકારતાં પછી તેની હીમાયત કરનારાઓએ-મહાત્માજીએ સુદાં ધણી અતિ-સચેતિએ કરેલી છે એટલું તો કહેવું પ્રાથમિક છે.

“સત્ય”ના ઉપર ગાંધીવાદમાં ભાર મુકવામાં આવે છે. તે સ્વીકારીએ તો પછી મોન્ડીય પાયલેટની પેઠે કોષ સંકાશીલ હૃદય પ્રગટ કરી શકે કે “સત્ય એટલે શું ?” બવહારમાં સંપૂર્ણપણે કદી પછી પાળી ન શકાય એવા નીતિના સિદ્ધાંતો “સત્ય” છે ?

વળી, રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાના ઉદ્દેશથી કોલેજી વિદ્યાર્થીઓમાં અને શાળાઓમાં શિક્ષણને જોડી રચના આપી મહાસમાના ઠરાવોનો અમલ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો પાસે કરાવવાનો આગ્રહ થોડો જ ખરો ? સરકારી શાળાનો લાગ કરનાર કેળવણી ઉપર સરકારના અંકુશનો નિરાદર કરવા તૈયાર છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં જોડાયા પછી તેના ઉપર કેટલુંક વર્તન ચ. માટે

“ફરજિઆત” તરીકે નંખાવું જોઈએ ? વિદ્યાર્થીના મનનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવામાં એવો બંધનો બાધક નથી ? શિક્ષણનું કાર્ય રેંટીઓ ચલાવવા જેટલું-જટલું તેથી વધારે-ઉપયોગી નથી ? તો પછી શિક્ષકોના કાર્યને રાજકીય ચળવળથી અને મહાસમાના ઠરાવોથી અલગ શા માટે ન રાખવામાં આવ્યું ?

રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં અંતઃજ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનો આગ્રહ સૌ કોષ વધારી લે છે. પરંતુ, તે ઠરાવનો અમલ ન કરનાર શાળાને સંયોજીત ન કરવાનો આગ્રહ કરીને કેટલીક શાળાઓના ઉપર દયાણુ કરવામાં આવ્યું તેમાં માળાપોના છુના વિચારોને લીધે સરકારી નીશાળોથી ઉડી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને સહન કરવું પડ્યું નથી ?

આર્યસમાજના પ્રજ્ઞેતા દવાનંદ સરસ્વતીના ઉપર “વેદોની મૂર્તિપૂજા સ્થાપન કરવાનો” આરોપ મુકનાર મહાત્માએ શું “ રેંટીઆની મૂર્તિપૂજા સ્થાપના પ્રયત્ન કર્યો નથી ?

વળી, ભૌતિકશાસ્ત્રની આધુનિક શોધોજાળ નો લાગ કરવાથીજ તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકાય તેમ છે, એ વિચાર શું સર્વોચ્ચ ખરો છે ? યુરોપમાં કામદાર વર્ગનું બંધારણ રચવાયા પછી અને અમેરીકામાં હેનરી ફોડે જેવા મુડીરાળાઓએ ઉદ્યોગોમાં સુધારા દાખલ કરવાના જે નવીન પ્રયાસો આદર્યા છે તે પછી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે દવાખંડ વિમાન, વાયરલેસ, સજમેરીન, રેલ્વે, તાર વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રની સગવડકારી શોધનો લાગ કરીનેજ આપણે આધુનિક સંસ્કૃતિનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકાએ એ દલીલ સાચી નથી. હેનરી ફોડે મશીનોને કૌટુંબિક જીવન આપવામાં ફસેદ મેળવી છે. મશીનોને જુદા [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૭]

લેખક:

રા. ગયોતીન્દ્ર હ. દવે,
ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

અ ક પ્રાચીન લોકો કિત છે કે આદાર ને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ રીતે બોલનારા સુખી થાય છે. આદાર અને વ્યવહારમાં કદાચ એમ હશે; પરંતુ સાહિત્યમાં તો તદ્દન ગુદુંજ છે. એમાં તો અસ્પષ્ટ કાવ્યો ને લેખોજ ઉત્તમ ગણાય છે. પ્રાચીન કાળના આદર્શો બદલાયા તેમાં કે વ્યવહાર ને સાહિત્ય બે કેવળ ભિન્ન છે તેથી કોણ જાણે કેમ પણ વ્યવહારના વિષયમાં આવશ્યક મનાએલું સ્પષ્ટ વસ્તુત્વ સાહિત્યમાં વર્જ્ય છે. સાહિત્યમાં તો અસ્પષ્ટ કાવ્યો ને લેખોજ ઉત્તમ મનાય છે. અસ્પષ્ટતા એ તો મ્હાનતા કાવ્યકુસુમસ્વ રસાયનાનિ-કરમાધ ગમેલા કાવ્ય કુસુમને પુનરજન્મન દેનાર રસાયન સમી છે. આજ કારણથી મહાકવિઓ ને લેખકો વખણાય છે, પણ વચ્ચાતા નથી. કાવ્યો અને લેખકો લોકોત્તર પુરુષો છે, અને ભવભૂતિએ કહ્યું છે તેમ લોકોત્તરણાં હિ ચેત્તાંસિ કોતુ વિજ્ઞાતુમર્હતિ । લોકોત્તર પુરુષોનાં હૃદયો કોણ સમજ શકે એમ છે? જો એમનાં હૃદયો

સમજાય એવાં નથી તો પછી એ હૃદયમાંથી નીકળેલાં કાવ્યો તો કેમજ સમજાય?

એકલા કાવ્યોમાં નહીં પણ સાહિત્યના સર્વ વિભાગોમાં અસ્પષ્ટતા આવશ્યક છે. અસ્પષ્ટતા એ તો સાહિત્યનો પ્રાણ છે. અસ્પષ્ટતા નીકળી જાય તો સાહિત્યમાંથી-ખાસ કરીને આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાંથી કેટકેટલાં કાવ્યો, લેખો, નાટકો વગેરે માર્યા જાય ?

પરંતુ અસ્પષ્ટતા માત્ર અર્વાચીન સાહિત્યમાં જ નેવામાં નથી આવતી. સાહિત્યના સર્જન-કાવ્યથી અસ્પષ્ટતા પણ ચાલી આવી છે. સાહિત્ય ને અસ્પષ્ટતા એ બે જોડીઆં બાંધાયેલ છે. માનવ વાણીનો પ્રથમ સાહિત્યશબ્દ તે વેદ. આર્ષપ્રજ્ઞના એ પરમ પૂજ્ય ગ્રંથને નીલાળો. પ્રથમ દર્શને તમારાથી એક અક્ષર પણ નહીં સમજાય. વેદ એટલે અસ્પષ્ટતાનો ભંડાર. કદાચ એના સર્જન સમયે વેદ અસ્પષ્ટ નહીં હોય; પરંતુ તે સમયે એટલો પૂજ્ય ગણાતો પણ નહીં હોય. જેમ જેમ એની અસ્પષ્ટતા વધતી ગઈ તેમ

તેમ એની પૂજ્યતા પણ વૃદ્ધિ પામતી મળે. જુના કવિઓનો અભ્યાસ કરવાનું પણ આજ કારણ છે. જેનામાં જેટલી અરપણતા તેટલું તેનું મહત્વ; આ સૂત્ર સર્વાંશે સત્ય છે. કેઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં અરપણ લેખકો પુખ્ત થાય છે તેટલા બીજા કોઈ પણ પુખ્ત થાય તે શુ પણ વંચાય પણ નથી. ઇંગ્લંડના મીલ્ટન ને બ્રાઉનીંગથી માંડી અભારના બર્નાર્ડે શા સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોની કૃતિઓનો પાયો ઉપલા સૂત્ર પરજ રચાયો છે.

એથી પણ આગળ વધીને કહું તો ઇશ્વરને આપણે શા માટે પુછએ છીએ ? એ દયાસાગર છે તેટલા માટે ? વિના વાંકે નિર્ધનતાના ભાર હેઠળ કચરાઈ રહેલા જીવે મરતા મનુષ્યોને પુછો. આજીવન અન્યનું લહુ કરવા છતાં પોતે નિરતર દુઃખ ભોગવી રહેલા માણસોને પુછી જીવો; ઇશ્વરે તમારા પર કેટલી દયા કીધી છે ? ઇશ્વર સર્વશુભસંપન્ન છે, ન્યાયી છે, દયાળુ છે, ભક્તાધીન છે વગેરે વગેરે વાતો આપણે કહીએ છીએ તે માનીએ પણ છીએ. પરંતુ છાતી ઠોકીને કાણ એમ કહી શકે એમ છે કે ઇશ્વર આવેળ છે ? ઇશ્વરને આપણે જાણતા હોત તો એને નામે ને એણે રચેલા ધર્મને નામે આપણે એક બીજાનાં ગળાં કાપતે ? ઇશ્વરને આપણે એળખતા હોત તો આપણે એને પુજત ખરા ? એની કૃતિ પણ એટલીજ અરપણ છે. એની રચનાને ગદન માનવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આપણાથી તે તે સમજાતી નથી. ઇશ્વરની પોતાની વ્યક્તિ તરીકેની અરપણતા અને એની કૃતિની અરપણતા એજ એની પૂજનું કારણ છે. જગતમાં સર્વથી અરપણમાં અરપણ વસ્તુ તે ઇશ્વર ને એની કૃતિ છે માટે પૂજ્યતમ પણ એજ ગણાય છે.

આ પ્રમાણે પૂજનીયતા અરપણતા પરજ અવલંબે છે. એટલુંજ નહીં પણ અરપણતા

વિના સંપૂર્ણતાને પણ અવકાશ નથી. અરપણતા એટલે સંપૂર્ણતા. Perfect art returns to nature એ, આંગણ કહેવત પણ આજ વાત સિદ્ધ કરે છે. જ્યારે કલાસંપૂર્ણ દશાએ પહોંચે છે ત્યારે તે કુદરત-અર્થાત્ અરપણતા (કુદરતની અરપણતા, ઇશ્વરની કૃતિ તરીકે સ્વયંસિદ્ધ થાય છે) રૂપ બની જાય છે. અને આથીજ ઇશ્વર પણ સર્વ રીતે સંપૂર્ણ ગણાય છે.

સૌંદર્ય ને લાલિત્યનો આધાર પણ અરપણતા પર છે. રૂપ પ્રકાશવાળા મધ્યાહ્નના સૂર્યને સુંદર ન ગણતા, ઉષા ને સંધ્યાનાં આછાં ને અરપણ તેજ પર આપણે મોહી પડીએ છીએ; રાગ ને તાલમાં ગાનાર ગવૈઆના કરતાં કોયલનો દૂર દૂરથી સંભળાતો અરપણ અવાજ આપણા હૃદયમાં અતેરો ભાવ જગવે છે; વાદ ને સિંહની રૂપ ને ઇચ્છાસૂચક ગર્જના કરતાં સાગરનાં ગર્જન વધુ આહ્વાદજનક લાગે છે; ને બહેનના કરતાં સ્ત્રી વધારે સુંદર લાગે છે તેનું કારણ પણ એજ છે. લોકસૃષ્ટિ કરતાં કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે સુંદર છે કારણ કે કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે અરપણ છે. સ્ત્રીઓને પરદેશીન રાખવાનો રીવાજ વહેમ કરતાં સૌંદર્યના એ ઝીણા તરવરી સમજનો સૂચક નથી ?

સત્યનું આલંબન પણ અરપણ છે. આથીજ એક લેખકે કહ્યું છે કે Truth is more romantic than romance itself. (અદ્ભુતતા કરતાં સત્ય વધારે અદ્ભુત છે.) સત્યને શોધવાને મનુષ્યોએ કેટકેટલાં ફાંફાં માર્યા છે ? ને છતાં હજી સત્ય કોઈને જકડ્યુંજ નથી. 'અજ્ઞ સત્ય છે, જગત અસત્ય છે', 'અજ્ઞ ને જગત બંને સત્ય છે', 'અજ્ઞ અસત્ય છે. જગત સત્ય છે', 'અજ્ઞ ને જગત બંને અસત્ય છે', ઇત્યાદિ અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો સત્યના ઉપસકોએ સત્ય થું છે તે દર્શાવ-

વા કાઢ્યાં છે. સત્યનું પાલન કરવાથી દરિશ્વર પ્રથમ દુઃખી થયો ને અંતે સુખી થયો; પરંતુ એજ પ્રમાણે સત્યનું પાલન કરવાથી અમારા દરિલાઈ પ્રથમ સુખી થયા, પંકાયા ને પછી દુઃખી થયા-એમને જોઈમાં જરૂરું પડ્યું ! આ પ્રમાણે સત્ય ને તેનાં પરિણામ કેવળ અસ્પષ્ટ છે. 'શું' છે ને શું નથી એ એવો ગદન વિષય છે કે કે છે ને કે નથી એમ મહાપુરુષો પણ કહી શકતા નથી' તેનું કારણ આ સત્યનું અસ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે.

જોગસુ ને પ્રભાવનું મૂલ પણ અસ્પષ્ટતા છે. દુરંભનો સામાના સૈનિકાની સંખ્યા અને તેનું બળ બહુતા નથી ત્યાં સુધી ગણરાયા કરે છે; પણ એક વાર એ વાતની ખચ પડી એટલે રણાંગણમાં સર્જી યદને ચાલ્યા આવે છે: શરીર-બળ કરતાં આત્મબળ હુસુ ગણવામાં આવે છે; સોટી કરતાં ઉપવાસનું મહાત્મ્ય મોટું મનાય છે. એ સર્વ શું બતાવે છે ? સાગા મનુષ્યનું બળ આંખણે માપી નથી શકતા ત્યાં સુધીજ તેને મોટો માનીએ છીએ, શરીર ને સોટી બહાર-બહારથી જોઈ શકાય એવી વસ્તુઓ છે; આત્મા ને ઉપવાસ અદૃશ્ય વસ્તુઓ છે-અસ્પષ્ટ છે. તેથી તેનો પ્રભાવ વધારે પડે છે. આત્મા તો કેવળ-અસ્પષ્ટ વસ્તુ છે, -છે કે નહીં તે પણ ખાતરીપૂર્વક કોઈ કહી શકતું નથી. તેથી આત્મા એ ઉચ્ચતમ વસ્તુ ગણાય છે. અયમાત્મક વ્રજ એમ છેક થઈ પણ એનેજ માનવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે મહાપુરુષો અસ્પષ્ટ છે, સંપૂર્ણતા અસ્પષ્ટ છે, પ્રકૃતિ અસ્પષ્ટ છે, સૌંદર્ય અસ્પષ્ટ છે, કલ્પના અસ્પષ્ટ છે, સત્ય અસ્પષ્ટ છે, જોગસુ ને પ્રભાવ અસ્પષ્ટ છે. આ સર્વ ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ અસ્પષ્ટ છે તો સાહિત્ય અસ્પષ્ટ શા માટે ન હોય ? સાહિત્યનો વિકાસ એટલે અસ્પષ્ટતાનો વિકાસ. પુષ્પની સુગંધનો શો અર્થ ? તો સાહિત્યકુસુમની સૌરભનો પણ શો

અર્થ હોય ? મેઘનાં ગર્જનોનો શો અર્થ ? કોયલના કુહરનો શો અર્થ ? ઉપાની સાન્નિધાનો શો અર્થ ? સંધ્યાની સુકુમારતાનો શો અર્થ ? બાલકનાં રુદનનો શો અર્થ ? જીવનને મૃત્યુનો શો અર્થ ? આપણી દરેક વસ્તુનો અર્થ શોધવાની વૃત્તિનો શો અર્થ ? તો સાહિત્યમાં પણ અર્થ જોઈએજ એવો આગ્રહ શા માટે શાખવો ?

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટતાનાં બીજાં માત્ર દેખાય છે. પણ એ કલાનો વિકાસ તો આપણા અર્વાચીન લેખકોજ કરી રહ્યા છે. ભિન્ન ભિન્ન લેખકો આ સાધ્યને લુંદાં લુંદાં સાધતો વડે, અનેકાનેક શુક્તિપ્રયુક્તિઓ વડે, અસામાન્ય કલાચાતુર્ય વાપરી સાધી રહ્યા છે. અપરિચિત ને અજિનવ શબ્દો વાપરીને, અલંકારોના પ્રવાહમાં અર્થને કુખાવી દબને, વિચારની અગાધતા દર્શાવવાને બદલે અર્થના અસ્તિત્વનો લોપ કરી ધ્યાદિ અનેક, ભાગે લેખકો અસ્પષ્ટતાનો વિકાસ કરી રહ્યા છે. અને એ દિશામાં રવિંદ્રનાથ ટાગોર જે ફાળો આપ્યો છે તે હુલાય એવો નથી. રવિંદ્રનાથ પોતે તો જોઈએ તેટલા અસ્પષ્ટ નથી; પરંતુ એના ગુંગરે વારસોએ આ કલાનો જે વિકાસ થયો છે તેનું મૂલ્ય તો અપરિમેય છે. કેટલાક દોહડાણાઓ લીકા કરે છે કે "બળદના શરીરની મહત્તા પોતાના પરિવાર આગળ બતાવતાં દેખી ફાટી મછ તેમ એ મહાકવિની વિગ્રહભાવના પોતાની વામનતામાં ઉતારવા જતાં આપણા લેખકો અણસ ને અર્થના પ્રદેશની બહાર જતા રહે છે. પોતાનું વિચારદારિદ્ર બાપાના અન્યવચિત બડોળ હેડળ છુપાવવા મગિ છે", ને માત્ર તેમનો છર્ચાળુ સ્વભાવ બતાવે છે.

આચાર કરતાં વિચારનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ છે, અને ભાવનાનું સ્વરૂપ એથી પણ સૂક્ષ્મ છે. આથી મનુષ્યનું વર્તન આપણને દેખાય છે તથા

સમજાય છે; એના વિચારો અર્ધાજ સમજાય છે; ને એની ભાવના આપણાથી જરાએ સમ-
નતી નથી. એ સમજ્યા વગર કેટલાક ટીકા
કરે છે કે, “લેખક પોતે પણ શું કહેવા માંગે
છે તે સમજતો નથી, કે કહેવા માંગતોજ નથી,
અથવા કહેવા માંગે છે તે કહી શકતો નથી.
લખવાના લોભમાં વક્તવ્ય શું છે તે વીસરી
ગયો છે. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ધ્રુવ ને પાણી સમજી
કપડાં ઉંચા લેતા દુર્ધોષન જેવી બુદ્ધિ એ લેખક
બતાવી રહ્યો છે”. ખરુંતો એવા અણુસમજી
ટીકાકારોની પરવા એવા લેખકો રાખતાજ નથી,
અને પોતે લખ્યાજ જાય છે. કદાચ એવી ટીકા-
ઓનો પ્રત્યુત્તર આપવો પડે તોએ એવો આપે
છે કે ટીકાકારો ને તેમનું આખું કુટુંબ એ
પ્રત્યુત્તરની પહેલી લીટીથી આગળ જઈ શકતાજ
નથી ! પરિણામે એ ટીકાકારોને પોતાની
બુદ્ધિની દૃઢતા વીશે સદેહ પડવા માટે છે ને
આખરે, ‘લખે છે તો સારું; પણ આપણાથી
સમજાતું નથી’ કરીને એ વાત પડતી મુકે છે,
અથવા તેની પ્રશંસા પણ કરવા માટે છે. કદાચ
પ્રશંસા ન કરે અને તે લેખકો પર ટીકા કરવાનું
ચાલુ રાખે છે તો તેથી લેખકો ગભરાતા નથી.
કારણ કે તેઓ જાણે છે કે કેટલી સમજણ
નહીં તેથી કે વસ્તુની કીંમત ધરી જતી નથી.
ઉલટું એથી તો તેની કીંમત વધે છે. પડદો
ઉઘડ્યા પહેલાં પ્રેક્ષકોની કંપના કેટલી ઉંચે ઉડી
રહે છે અને પડદો ઉઘડ્યા પછી આકાશમાંથી
અવનિ પર આવ્યા હોય એવો અનુભવ પ્રેક્ષકો-
ને થાય છે. ખરુંતો ઉપર કહ્યાં તેવાં લખાણોમાં
અસ્પષ્ટતાનો પડદો કઢી પણ ઉંચકતોજ નથી,
તેથી વાચકને કંપના મંદ થવાથી ઉત્પન્ન થતી
નિરાશાનો અનુભવ થતોજ નથી.

નવીન કહેવાની ઇચ્છા સર્વને હોય છે.
પણ નવીન કહેવાનું બહુજ ઓછાને જડે છે.

આથી કહેવું હોય ને નવીન કહેવાનું કે જડવું ન
હોય તેણે અસ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ. એમ કરવા
થી એ પોતે કેંક નહુંજ કહું છે એમ એને પોતાને
પણ લાગશે અને વાચકને પણ એવોજ ભાસ
થશે. નવીનતા નહીં તો નવીનતાનો ભાસ તે
આવશેજ. અને ખરું પુછો તો જગતમાં નવીન
છેજ શું ? નવીન લાગે છે તે નવીનતાનો ભાસ
માત્રજ છે. અસ્પષ્ટ લખાણમાં નવીનતાનો ભાસ
હોય છે એટલુંજ નહીં પણ એમાંથી જેને જે
અર્થ કાઢવો હોય તે કાઢી શકે છે. લેખક કોઈ
પણ રીતે બંધાતો નથી, ને જુદા જુદા વિચારના
મનુષ્યોને લાગે છે કે એ અમારાજ મતનો છે !
ધ્વનિકાવ્ય તે આજ, ‘કવિત કેરી સરિત’ તે
આનુંજ નામ. એ સરિતમાંથી જેને જોઈએ
તેટલું પાણી ચંચુ ભરીને લઈ જાય અને ફાવે તે
કાળમાં એનો ઉપયોગ કરી શકે. આવી સાહિત્ય-
સરિતનો રસપ્રવાહ અવિરામ ખારે વહી રહ્યો
હોય છે તેનાં દર્શન પણ અર્થની પાળથી ચારે
બાજુએથી બંધાઈ રહેલા ખાખોચીઆમાં
ક્યાંથી થાય ?

સાહિત્ય એટલે જીવનનું પ્રતિબિંબ અને
જીવન એટલે અસ્પષ્ટતાની પરંપરા. અમુક મનુષ્ય-
ના અમુક બનાવો બનવાના છે એમ કહેવાની
હીમત જોશી સીવાય કોઈ કરી શકતું નથી.
અને જોશી ખીચારો પણ એવી અયોગ્ય
હીમત પેટને ખાતર કરે છે. અને છતાં એવી
હીમત દર્શાવતી વખતે પણ બને તેટલો અસ્પષ્ટ
થવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે. જીવનની પળે પળ
અસ્પષ્ટતાના આવરણ હેઠળ ઢંકાએલી છે.
જીવનમાં અસ્પષ્ટતા ન હોત તો જીવન જીવવા
જેવાં થાત ? સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટતા ન હોત તો
ગદ્ય કાવ્યો ને લેખો લખાત ?

આથી અસ્પષ્ટતાનો વિકાસ કરવો એ સર્વ
લેખકોનું ધ્યેય હો ! એવો અભિલાષ અત્યારનું
વાતાવરણ જોતાં વધારે પડતો નથી.

૦૦૦ : : : 'એક કૌતુક' : : : ૦૦૦

લેખક :

ગો. શ્રી. મજનાથ વિ. મહારાજ

કવિશ્રી

તોલક.

૧

સખિ ! કૌતુક નંદનિકેતનમાં
અતિ અદ્ભુત પેખિ ભુલી જગ આ;
નિજ પુત્ર યશોમતિ અંક ગણી,
મુખ ચુમ્બતી ઉત્કટ પ્રેમ યકી.

૨

શિશુ ગોઠણીએ રમતું કરતું,
અહ ! તોતડી વાણી મૂઢ વદતું;
પયપાન બહુ હઠથી કરતું,
સખિ ! ધૂળિ ઉડાડી તણ ભરતું.

૩

અવલોકી શશિ, નસમાં શિશુએ,
રમવા કથતો લઇ દે મુજને;
જળપાત્ર ભરી અટ મુકી દીધું,
નિરખી પ્રતિબિંબ શિશુ કીડતું.

૪

નવનીત લઇ પ્રમુદિત હૃદે,
કુદતું હસતું વળી નૃત્ય કરે;
જનની મનના સહુ કોડ પુરે,
પ્રિય ભક્તતણા હૃદયેજ વસે.

: : વનમાં એક પ્રભાત : :

લેખક :

રા. અશોક

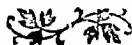

પ્રભાત
ભાતીગળ આ મોર પગલીઓ,
લીમડીઆની આ ફુલકળીઓ;
રમતીલી ખળખળ જળઝરીઓ
પ્રભાતને પહોર.
તેજ અને છાયાઓ ડાલે,
આમ ઘટાના પરિભલ ધોળે;
શાંત મધુરું હસતું કોઈક
પ્રભાતને પહોર.

વનરાધ
ઝાડ ઉભું આ એકલડું
માથે ખાઉધરું ગીંધડું;
પાનતણા આ ઢગલા, હેઠળ,
પવને ખડખડતા.
ખાવળ કાંટ કુડી કુડી છે;
કેંક ચૂળો રસ્તે છુટી છે;
અહીં આગળથી કેડી ચાલી
વનમાં સંતાઇ.

કોયલ
દીડી નથી આને રતરાણી
સુણી નહીં કુલવંતી વાણી;
નવપક્ષવ છાયા નવ ડાલી
કોયલ ક્યાં જોલી ?
સખિ ! તુજ ગાલ વસંત અડે ન્યાં,
રસ દષ્ટિનાં સ્વપ્ન ચડે ન્યાં;
આંતર સુષ્ટિ ફરી ઉઘડે ત્યાં
કોયલ તું જોલી

હાથરી માંથી

લેખક :

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય

સબ, સાહિત્યસંસદ.

બન્યુઆરી

તા. ૧૮ મી : ૫૨મ ફેબ્રુઆરી, “ગંભીર માંદગી છે”; કાલે, “તમીચોત સુધારા પર છે”; આજે, “મરી ગયા.” માણસને મારવું હોય સારે કુદરત આવો જે ચિંતા, આશા અને કટકાનો ત્રિવિધ ક્રમ ઘણી વાર સ્વીકારે છે, તે એણે ટોમસ હાર્ડી માટે પણ સ્વીકાર્યો. એને માટેનું મારું સૌથી વહેંચું સંસ્મરણ, ખારેક વર્ષ પર ‘બ્રુકમેન’માંની અગ્રેજ નવસકારોને લખતી એક મુળાક્ષરી કવિનામાં આ લીટી વાંચેથી, એ છે : “H is for Hardy, a classio that lives” અને ખરેખર, જીવન સંભાષામાં શિષ્ટપદ્ય યજ્ઞનું અતિચિરલ મન તેને મળેલું—જેમ કેટલેક અંશે આજે ત્યાં ગોવર્ધનરામને મળેલું તેમ.

તા. ૧૪ મી : એક જુના જેવા સવાલનો જવાબ આજે ‘ટાઇમ્સ’ના સર વી. મારીસ વીશેના અગ્રેજમાંથી મળી ગયો. મોન્ટેક્ઝી રીપોર્ટનું મૂલ્ય તેને કેવળ સાહિત્યદષ્ટિએ વિચારીએ તો કેટલું ઉચું છે તે એના વાચકોને ખબર છે. આ કારણથી એ બહાર પડ્યો ત્યારે ખાસ મહેનત કરી એનો કેટલોક ભાગ વાંચ્યો હતો; ને પ્રભુનો પાક માન્યો હતો કે રાજ્યવહીવટના રાજકામની શુદ્ધતા વચ્ચે પણ રસિકતાને સજીવ

રાખનાર માણસો, એ રીપોર્ટ લખનાર જેવા, હજી હયાત છે ખરા. અગ્રેજ કહે છે કે એ લખનાર તે વી. મારીસ—આ નોંધતાં ગુજરાતી રીપોર્ટની રૌલી માદ આગ્યા વિના રહેતી નથી. આપણી ભાષામાં રાજકાજના સરા રીપોર્ટ તો પ્રાતિક સ્વશબ્દ પછી એકાદ પેઢીએ લખાતા થશે. પણ અસારે તો (ત્રીજા ને સાતમી સીવાયની બધીજ) સાહિત્યપરિચયોના રીપોર્ટની કૌલી પણ, નિરપેક્ષ ધોરણે, કેટલી બધી કચ્છના રણની મુસાફરીનો અનુભવ કરાવતી હોય છે ?

તા. ૨૦ મી : સ્વતંત્ર, કલ્પનાપ્રધાનકૃતિ માટે એકજ શબ્દ જોઈએ, તો ‘તસનીફ’; ને સંશોધનની બુદ્ધિપ્રધાનકૃતિ માટે ‘તાલીફ’; આ અરબી શબ્દો આજે મોલવીસાહેબ પાસેથી વાતેવાતમાં જળપ્યા. ગુજરાતીમાં ઘણા અરબી-ફાર્સી શબ્દો છે, તેમ આને પણ અપનાવ્યા હોય તો ?

તા. ૨૬ મી : આજના છાપામાં મવઆરીના અરબીયિત (‘અરટ’) નો ફેટો ને એ બુદ્ધિ મુકાવાનો અહેવાલ છે. મુખ્ય વસ્તાએ એમની જોડેજ, સેવાસદનના કામ સંબંધમાં સ્વ. દયારામ ગીદુમજને સંભાર્યા છે. એ તો બરાબર;

પણ તેના ત્રીજા વિધાતા—કેં નહીં તો, પહેલા બીજા જેટલાજ મદાન ત્રીજા વિધાતા—ને કેમ કોઈ યાદ નહીં કરતું હોય ? મને ભરોસાલાયક એક જાણકારે થોડાજ દિવસ પર કહેલું કે એ સંસ્થાની કલ્પના, વિચારણા ને યોજનામાં ગંજીરે સાહેબનો અસાધારણ હીસ્સો હતો. પણ દુનીઆ તો પરિણામવાદી છેને ? એ કલ્પનાદિને જેણે મૂર્તિ, સ્વલ્પ પરિણામમાં આપ્યાં, તે બેનાં યશોગાન સ્વાભાવિકપણે તે ગાવાની. ત્રીજાની જેવા હોય તેને માટે આદિ કાળથીજ કાળના ઉડા અંધારા કોતરમાં દટાઈ જવાનું સરખાવું હોય છે.

તા. ૨૭ મી : સાહિત્યપરિષદની નિબંધ ભાગણીનો પત્ર આવેલો તો ચારેક દિન પર પણ એને નીરાંતે આજેજ વાંચ્યો. ને એ ‘નીગ્રાંત’ જેવી કે, ત્યાં પાંચમાંથી એક વિભાગનો નિબંધ મોકલજો એમ હતું, ત્યાં પાંચે વિભાગનો એકેક નિબંધ લખજો, એમ મેં વાંચ્યું. પણ આ અપવાચનનું પરિણામ તો આપણા દરેક લેખકે અજમાવવા જેવું છે. આપણને સાહિત્ય ને ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર ને ધર્મ-તત્ત્વ-ચિંતન: એ દરેક વીશે એકેક નિબંધ લખવાનું સોંપાયું હોય, તો આપણા સામાન્ય (general) જ્ઞાન ને અસામાન્ય (extraordinary) કેળવણીની આછોતરાઈનું કેવું લગ્ન પ્રદર્શન ભરાય, એ નિબંધોમાં ?

તા. ૨૯ મી : કેટલીકવાર હીંદુસ્તાન અમેરીકા કરતાં પણ વધુ પૈસાદાર બનેલું નથી લાગતું ? જેમકે, હમણાં ચાલે છે તેવી લગન-સરા વખતે. ગમે લાંબી, પણ નાણાં આવા સમયે ઉભરાઈ ઉઠે છે એ તો ચોક્કસ. તાલેવનો ભરપૂર તીજોરીમાંથી, મધ્યમ વર્ગ માંડ જવાવેલ મુડીમાંથી, ગરીબો કરજના પાશમાં બાજુથી જકડાઈને ગમે તે રીતે, પણ દરેકે લગન, જનોઈ

વગેરે વેળા કુબેરે ભગવાનના સગા પુત્ર હોવાનો સાજ સજવોજ પડે. આ વર્તનને શું નામ આપવું-એવકુશી કે સહીદપણું ?-ધર્મરૂપ બનેલી એવકુશી કે કમનનું સામાજિક સહીદપણું ?

તા. ૩૦ મી : રેપેનીશ નવલકાર ધબાણેજી મરી ગયાના સમાચાર આજે મળે છે. ત્યાંના સાહિત્યસેવકોના રૂવેયા પ્રમાણે તે સારી જેવી પુંછ સુકતો ગયો છે. વધુમાં, પોતાનું મદાલય સાહિત્યાશ્રમ બનાવી શકાય તે રીતની ગોઠવણ પણ કરતો ગયો છે. એ સદ્ભાગી સાહિત્યધાર આ પ્રાંતમાં જન્મ્યો હોત તો ? તો મોટા દુર્ભાગી તરીકે મરત; કેમકે કાં તો તેને સાહિત્યસેવન-માંથી સારી કમાણી થઈ જ ન હોત, અથવા જો ચાત, તો બધી કુટુંબના ફેટલાક મરણપરણના ખર્ચોમાં સજા થઈ હોત, ને તેનું મદાલય તેની પાછળ લહેણદારોએ હરરાજ કરી ખાધું હોત.

ફેબ્રુઆરી

તા. ૧ લી : બેંગલોરની એક બેવડી નવાઈ, તાર પર ને ‘ટાઈમ્સ’ મારફત, આજે આવી પહોંચી છે. તેના સાર : “મહીમુરના દીવાન સાહેબ મીરજા મદમદ હસમાઈજી બલામથુ કરે છે કે વિદ્વાનોએ મંસ્ફૂન લાપાનું કોઈ એવું સરળ રૂપ ઘડી તેઆર કરવું, જે હાંદની રાખૂ લાપા બની શકે. ” જાવનાપહે, હસમામીએ કુરેલી તરીકે આ લલામથુ જેટલી આનંદકારી અને માનપાત્ર છે, તેટલીજ છે, વહેવારપહે અદ્યદર્શી ને અવગણનાપાત્ર નથી ?

તા. ૨ છ : પેરીસનો ખાસ તાર છે કે અણીને વખતે ફ્રેંચ પ્રજાતા મદારસેમમીનો એક માર્ચલ જ્યોફ્રે ધરખાર વિનાનો થઈ પડ્યો છે. પ્રજાએ પોતાના અડગ સેવકને અવગણ્યા-નો આ દાખલો પહેલો નથી. અને પ્રજાને તેમ વાડમપનો દત્તિદાસ પણ તેવા દાખલાથી અર્થો છે : (૧) અર્વાચીન બંગાળનો મદાલવિ

મધુસૂદન દત્ત મુશ્લીસીથી સળડતો, પારકાઓ વચ્ચે, જાહેર ધરપીતાલમાં મરી ગયો હતો; અને, (૨) પ્રો. ગજનનાં બંધ સ્વપ્નોને સાર્થ કરવાની અનુકૂળતા ધનવાન ગુજરાતી પ્રજા પણ તેમને આપી શકી નહોતી. બાકી, એમનું કાવ્ય તો પ્રજાનાં ધનસંપત્તિમાંજ વધારો કરે તેવું નહોતું ?

— : જુનું 'વેસ્ટમીનસ્ટર ગેઝેટ' મુદીદાર છાપાં-સાહસિકાના 'ડેલી ન્યુસ' માં એજવી નાખવું પડ્યું. જગતના સ્વતંત્ર પત્રકારિત્યને આ એક વધુ ધા.

તા. ૫ મી : આજે જાહેર યએલી 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની નવી યોજનામાં બીજું બધું બરાબર છે-નથી બરાબર તે માત્ર એનું નામ. યોજનાની દરેક વિગત સાથે પુરેપુરા સંમત થવું તે ખરા દેશપ્રેમીની અભારે ફરજ છે. પણ દેશપ્રેમે તેની વિવેકશુદ્ધિને મૂકી ત નહીં કરી હોય, તો એ માગણી કરશે કે વિદ્યાપીઠ શબ્દને આમ આત્મવચના કરનારો ખોટો પ્રયોગ આપણે ન કરીએ; આપણે નવા મંડળને 'ગુજરાત પ્રજોદ્ધારક મંડળ' કે એવું કોઈક યોગ્ય નામ આપીએ. કેમકે એ સંસ્થાના નવા કાર્યક્રમ જેવો કાર્યક્રમ જુની કે નવી, દેશી કે પરદેશી, કોઈ પણ વિદ્યાપીઠમાં કદી દોઢો-સાંભળ્યો નથી. વિદ્યાપીઠ એટલે જ્ઞાનમંદિર, ક્રિયાક્ષેત્ર નહીં. નવી યોજના 'વિદ્યાપીઠ'ના પ્રદેશમાં સક્રિય રાજકારણ, સક્રિય સમાજ સુધારો, સક્રિય અર્થસાધના, વગેરે આજી છે. આ બધી વસ્તુઓ આ સ્વરૂપે, જ્ઞાનસેવનની જ્ઞાનસંચયની જ્ઞાનવિકાસની બાધક છે. કદાચ એમ કહેવાય : "તમારા જ્ઞાનજ્ઞાનની અભારે પ્રજાને જરૂર નથી. પ્રજાનાં બધાં માણસોએ કેવળ રાષ્ટ્રોદ્ધારમાંજ મત્તી રહેવું જોઈએ એવી સ્થિતિ છે." કશુંક; ધણા હેતુબાસોથી જાણે છતાં, વાદને ખાતર, એ દલીલ કશુંક રાખીએ. પણ જો જ્ઞાન અને વિદ્યા નકામાં છે, તો વિદ્યા-પીઠ એ ગૌરવવંત

ને અર્થવાહી નામ પણ કેટલું નકામું છે ?- ઉપલી રીતે જવાબ દેનારા, માટે. અને જો સંસ્થાને વિદ્યાની ખરેખરી પીઠ રાખવી હોય, તો ઉત્તમ માર્ગો, આનંદશંકરસમિતિએ સૂચવેલ પદ્ધતિથી અનુસ્નાતક જ્ઞાનવિકાસ આદરવો, એજ નહોતો ? એ સ્વીકારાત તો, આજ મંડળમાંનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ અને બીજા અધ્યાપકો, સાચી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ખીલવતી જોઈએ તે જ્ઞાનની વિવિધ અણખીચી શાખાઓને ખીલવવામાં રોકાઈને પ્રજાકીય સંસ્કૃતિને સારી રીતે સમૃદ્ધ કરી શકત તેઓ અભ્યાસ પુરતા ભરે ગામડાંમાં જાય, ને પ્રજાની ઉત્તરિના 'બળતા પ્રતો' ની ચર્ચા કરી, વહેવાર માર્ગો પણ સૂચવે ને યોગ્ય માધ્યમો દ્વારા અમલમાં મુકાવે. પ્રજાહૃદયના ધણકારથી તેઓ વિમુખ ન રહે તે સમજી શકાય તેવું છે. અને, સંસ્થા "રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને અંગે" ઉત્પન્ન થઈ છે તો રાષ્ટ્રીય, બીનસરકારી શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે કેવળ શિક્ષણનાજ પ્રદેશમાં તેણે ક્યાં જોઈ કરવાનું છે કે તેની શક્તિને શિક્ષણ-તર પ્રદેશમાં યોજવાની-વેડવાની ફરજ પડે ? સરકારી પદ્ધતિના અનેક દોષોથી મુક્ત એવું શુદ્ધ શિક્ષણ તે આપી શકે, વળી, જે કામો સરકારી યુનીવર્સિટીઓ કદાચ દસકાઓ લગી કરીકરાવી શકવાની નથી, તે સ્વમાયાના ઉચ્ચતર વાક્યમ-વિકાસની કાર્યો-જેવાં કે શાસ્ત્રીય ગુજરાતી કોષ, સ્વતંત્ર જ્ઞાનકોષ, ગુજરાત ભારતના ઇતિહાસો, વગેરે-પણ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ નહીં કરે તો કોણ કરશે ? બીજે-ઈંગ્લંડમાં, ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજમાં-એવાં કાર્યો વિદ્યાપીઠેજ ઉઠાવીને પાર પાડ્યાં નથી શું ? વિદ્યા-પીઠ પાસેથી પ્રજાને સમજી વર્ગો એ રીતનીજ આશા રાખે છે ને રાખે. એ આશાએ અભારે તો ધુળમાં રૂઝોળવાનો, સંસ્કારવિકાસને લગભગ રૂંધવાનો, હક જાય એ સંસ્થા ભોગવે. પણ એમ ક્યાં પછી એ પોતાને 'વિદ્યાપીઠ' કહે ન્યાયે કહેવરાવશે ?

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૦]

: : કોયલ ટહુકારે ! : :

લેખક: રા. પૂર્ણાનંદ છગનભાઈ વ્યાસ

(અંગી)

૧

મંદ વહંતી સરિત સમિપમાં,
આમ્ર-તરુની નીલ ઘટામાં,
વસંતની મધુરી સંધ્યામાં,
કોયલ ટહુકારે.

૨

વિરહાનળને અધિક વધારી,
રસિકજનોને મુગ્ધ બનાવી,
લલનાઓનાં હૃદય નચાવી,
કોયલ ટહુકારે !

૩

વિરહાનળ એને નવ બાળે,
પ્રેમતત્ત્વ કયાંથી એ બાળે ?
સમાન લેખી સર્વ હૃદયને,
કોયલ ટહુકારે !

: : કોયલ ટહુકારે : :

લેખક : શ. શાંતિકાન્ત તોલાડ

(અંજની)

૧

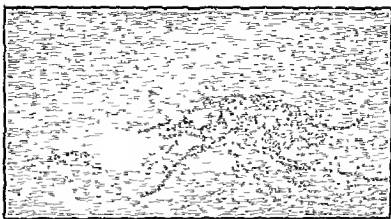
કિશિર વીતી ને વસંત આવી,
ઋતુરાણી રુમઝુમ કરતી,
હહુ હહુ શબ્દે વસંતફૂલી,
કોયલ ટહુકારે.

૨

હશે અભાગી એકલવાયાં,
વિરહાનળ જેને બાળે,
પણ પ્રેમીના રસ-ઉત્સવમાં
કોયલ ટહુકારે.

૩

કમળ-સમર ને મંજરી-કોયલ,
પ્રેમ પત્વ સર્વે બાળે,
પ્રણયમંત્રના ગીત ગુંજતી
કોયલ ટહુકારે.

કેંક નવું

સંપાદક :

રા. નાગરદાસ ઇ. ખેડેલ

કુદરતી સેનાની :

તમને બંદુક ફેડતાં આવડે છે ?
આ જમાનામાં બહુ થોડા એનો
જવાબ હકારમાં આપી શકશે.

તમને નથી આવડતું તે એક નાના સરખા
જીવડાને આવડે છે કુદરતે એને બચાવનું સાધન
એવું આપ્યું છે.

જ્યારે એના ઉપર કાંઈ મોટો દુરમન
એકાએક તુટી પડે છે ત્યારે એ ઉભી પુછડીએ
નાહુંજ જાય છે અને પાછળથી એક ખતનો
પદાર્થ કાઢવુંજ જાય છે. એ પદાર્થ બહાર
આવતાંજ ધડકા યાય છે અને ધુમાડા જેવા
ગોટા વાતાવરણમાં ફેલાય છે; એટલે એનો
દુરમન યુગ્મચાય છે અને એને નાસ્તી જવાનો
વખત મળે છે. એક સાથે પાંચ પચીસ ધડકા
પણ એ કરી શકે અને એવી રીતે જ્યાં સુધી

એને સંતાઈ જવાની જગ્યા મળી શકે ત્યાં સુધી
શત્રુને હંફાવી શકે છે.

જીની દુનીઆં

હજારો વર્ષની જીની વાત છે.

ધરતી પર ખરફના વરસાદ વરસ્યા,
જંગલોનાં જંગલને મેદાનનાં મેદાન વરસાદમાં
દબાઈ ગયાં, અને લાગાં ખીચારાં પશુઓ પણ
દટાઈ મુઆં.

અને પછી તો એ જગ્યાની આબો હવા
બરસાઈ ગઈ. તે વરસોના વરસો સુધી લાંબી
ખરફ ખરચોજ નહીં.

છેવટે હજારો વર્ષ વહેવા પછી પૃથ્વીની
ચતિના હેરફેરને લીધે એ જગ્યા વરનો પીગળવા
લાગ્યો અને એ વખતનાં દટાઈ ગયેલાં પશુઓ
નીકળવા લાગ્યાં. એ રીતે નીકળેલા એક હાથી-

એ ગરમી ક્યાંથી આવી ?

આ સાથે જોડાવીઆમા આવેના ઝડાનું ચિત્ર

ખાજી પર આપ્યું છે તેમાંથી દરરોજ ૫૫ લાખ ગેનન ૧૦૯ ડીઝી ગરમ પાણી ઘણે ઉંચે ઉડીને વહે છે એ અગતી ઉંડાં ૧૭૦૬ ફીટ છે આટલા ત્રિપુલ પ્રમાણમા આપલા બધા પાણીને કાણ ગરમ કરતું કરે ? એટલી બધી ગરમી ક્યાંથી આવતી દશે ? એ પ્રશ્નો આપણા મગમમા સહેજે એ ઉભી આવશે.

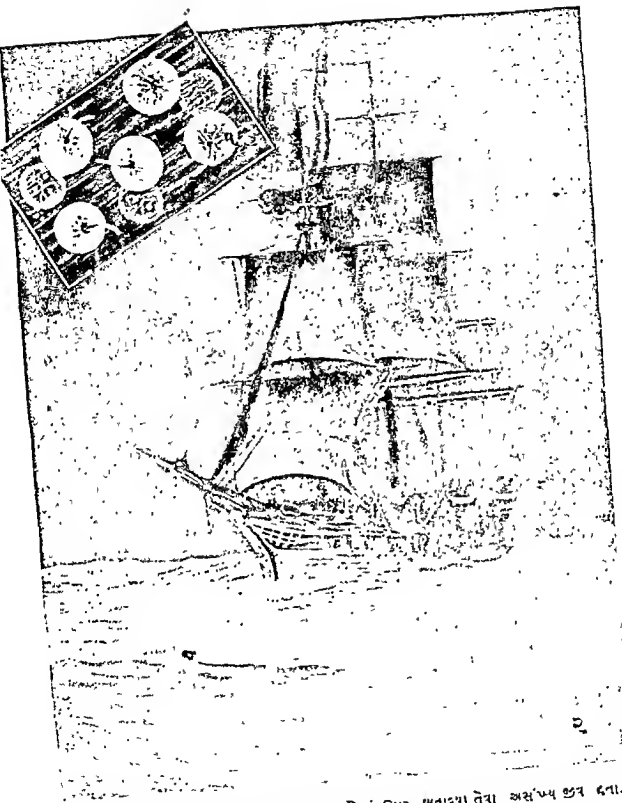
જુદીના પેટામા પુષ્કળ ગરમી છે અને તે એટલા બધા પ્રમાણમા છે કે લોખંડ પથ્થુ એના થોડે પ્રવાહી રૂપ વાગણ કરે એટલી સખત ગરમીના થોડેજ પથ્થુ વખત ધ-તીક પ થાય છે, અને જવાળ મુખી પરંતો ફાદી નીકળે ?

ક્ષીર અમુદ :

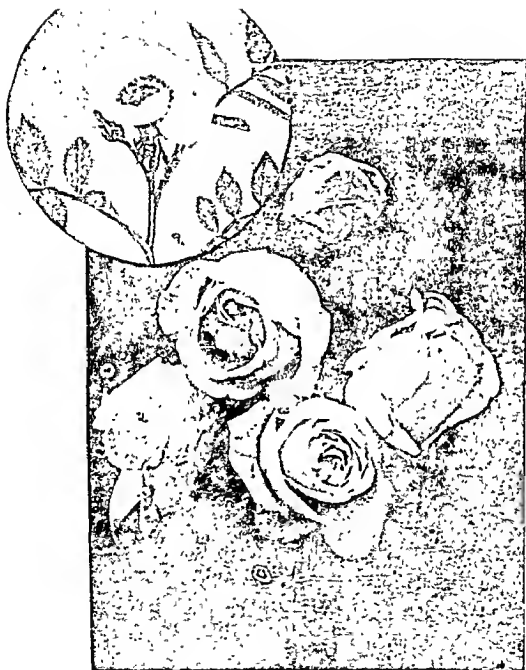
આપણામા દુધના અમુદની જુની કલ્પના છે. વળને એ કોષએ જોયો દશે એટલે એ કલ્પો દશે

મદારા 'ફારિકા અને જગદીશ્વર' વાળા વેળમા ટેલકાક ચકચકિત અને રેંગી માછના લીંગે થોડુ ક મે લખ્યુ છે ટેલકાક પ્રાણીઓમા આગીઆની માફક પુષ્કળ ફોસ્ફોરમ હોય છે અને જેવા અ ગણિત અને અસંખ્ય જીવડાં પાણીમાં હોવને લીધે પાણી પ્રમશિત થઇ જાય છે

એ જાનનાં ટેલકાક જીવડાનું આ મ થે ચિત્ર આપ્યુ છે અને જોડેના ખીત ચિત્રમા કેપ્ટન કોંગમેન નામના વદાજી-વગીનું 'યુર્ગિંગ રટાગ' નામનું વદાજી એવા ક્ષીર અમુદમાંથી પસાર થતું ચિત્રાયું છે એ કહે છે કે એનું વદાજી જ્યારે લીંદી મદા-સાગાગમાંથી પસાર થતુ હતું ત્યારે સારી તેવીસ મ દલ સુધી આવા તેજસ્વી જલમા

થઈને એનું વડાણ પસાર થયું હતું. એ વખતે એમાં ઉપર બતાવ્યા તેવા અસંખ્ય જીવ હતા.
એ પાણી શીશામાં ભરી રાખીએ તો નવ ઘંચ હેટ રહીને વાંચી રાખાય એટલે એનો પ્રકાશ પડે.

ખાત, મહેનત અને અકસ્ત :

એ ત્રણેનો ઉપયોગ માણસે કર્યો છે અને જંગલી સીંગેમાંથી ધીમે ધીમે દાલની સુંદર ફળદ્રુપ-
ની જાતો પેદા કરી છે

ગુલાબનું ડુલ પહેલાં બે ચાર પાંખડીનું હશે તેમાં અનેક અખતરા કરી ખંત, મહેનત ને અક્ષતનો ઉપયોગ માણસે આજનું સુંદર અને મધમધતું ગુલાબ તૈયાર કર્યું છે.

એજ રીતે હવે જાતનાં અનાજ, કપાસ અને બીજી ચીજોમાં પણ એ ત્રણે સદ્ગુણોનો માણસે યથાશક્તિ સફળપણે કર્યો છે ને કર્યો જાય છે.

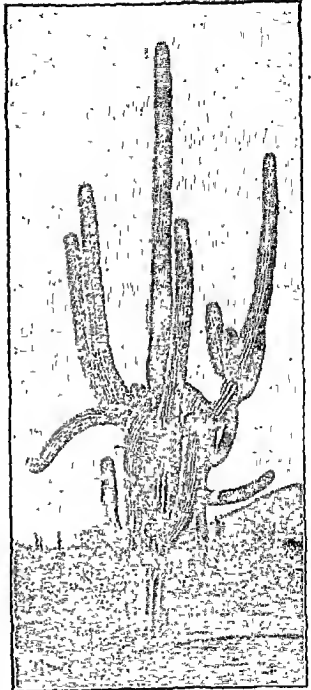
પણ ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી દીંદુરતાનમાં એ ત્રણે સદ્ગુણો યુવાનોમાં આ દિશામાં જરાજર પીલવતી નથી એટલે આપણે ત્યાં અક્ષતના છુટા જરા વધારે અથવાય છે.

રણની પરખ :

કુદરતની અજબ કળાની બલીદારી છે ! જર રણમાં પણ ત્યાં પાણી મેળવવાની સખત હાડમારી હોય છે ત્યાં પ્રાણીઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને ખાતર કુદરતે પરખો માંડી છે. અને એ પરખો એવાં તરસાં જતાવરોનો જીવ બચાવે છે.

એ પરખો તે એક જાતનાં 'કેકસી' નામનાં જાડ. એમાં પુષ્કળ પાણી જેવો પ્રવાહી પદાર્થ ભર્યો હોય છે અને એ પીને પ્રાણીઓ પોતાની તરસ છીપાવે છે.

જ્યારે આબુમાબુની રેતી ને જમીન તાપથી તપીને વાતાવરણમાં ૨૦૦ ડીગ્રી થી વધુ ગરમી હોય છે ત્યારે આ જાડની અંદરની ગરમી માપવામાં આવતાં તેમાં ફક્ત ૫૫ ડીગ્રી ગરમી માત્રમ પડી છે. ત્યાં વરસામાં લાગ્યે આઠ દસ દિવસ વરસાદ પડે છે ત્યાં પણ આ જાડ લહેરથી ફાટે છે અને વરસો સુધી ટકે છે.

એના ઉપર અનેક અખતરા કરાયા છે અને પાણી સીવાય એ વરસો સુધી જીવન નિર્વાહ કરી શકે છે એમ પુરવાર થયું છે.

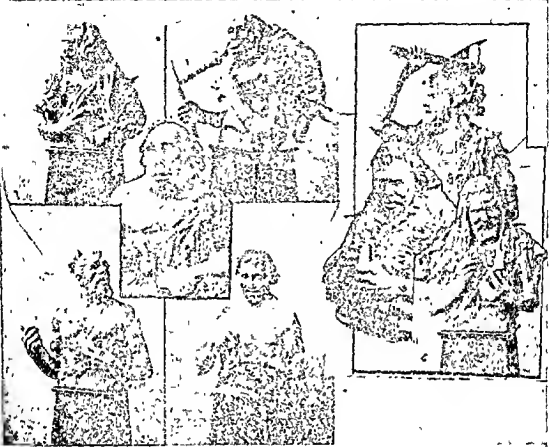
આપણા દેશનાં થોર, શાકડા થોરી અને ખરસાણી લગભગ એજ વર્ગનાં જાડ છે.

સતલજની હોડી:

પળખમા સતલજ નદીની સામી પાગ પાગ ઉતરે છે
જવાને માટે એક વિચિત્ર હોડી તેઓ કરવામા અને ઉતરી રહીને એની ગડી વાગીને સાથે
આવે છે. લઇ જાય છે

મુએલા દોરનું આપુને આપુ ચામડુ લઇ
તેમા પવન ભરીને પ્રનારામા આવે છે એના એમદ હોડી કોઇ મધી વળુદ ગુદરય
પુલાવેલા ચામડા પર ભેગીને ત્યાના ગડીશો નદી અને મોકલી આપને તો ઉપકાર થશે

માણસજાતની ઉત્પત્તિ ને ઉત્તતિ :

જમન પ્રોફેસર 'રોડે' માણસનો વિકાસ ક્રમ દર્શાવતાં 'હ્યુમન મેએક્ટ' નામના શિશુ પાસે કેટલાંક પુતળાં તૈયાર કરાવ્યાં છે. તેમાંનાં ઉત્પત્તિ ને ઉત્તતિનો વિકાસક્રમ દર્શાવતાં આઠ ચિત્રો આ ઉપર આપ્યાં છે.

માણસ જાતના નજીકમાં નજીકના સગાઓ વાનરો છે એમ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. સાધારણ વાંદરાઓ અને માણસજાતની વચ્ચે વાનરની એ ત્રણ એવી જાતો છે કે જે માણસ જાતને ખીલ કરતાં વધુ મજાતી આવે છે. સૌથી વધારે મજાતી આવે

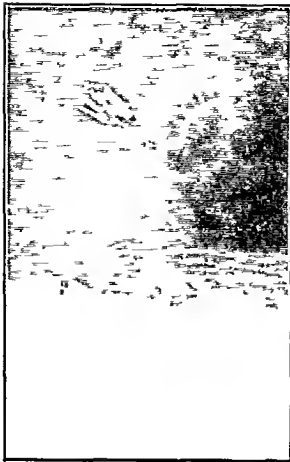
એવી શીપાઝી નામની વાનરની જાત છે. તે પછી ગોરીલા, ઉરાંગઉટાંગ વગેરે આવી શકે. શીપાઝી આપણી માથું મગજનો ઉપયોગ હીક હીક કરી શકે છે અને તેના, દાંત અને દાદ પણ ધણું ખરું મજાતી આવે છે. એ સુધરેલી ક્રમે આણું ખાઈ શકે છે, હસી શકે છે અને ગાય છે ને નાચે છે પણ ખરા !

કહે છે કે માણસને એવી સ્થિતિમાંથી અસ્થાનની સ્થિતિએ આવતાં રહેને વીસ લાખ વર્ષ લાગ્યાં હશે ! ખરું જોડું કાણ જોવા ગયું છે ! એ પાંચ હજાર આમ કે તેમ !

બરફમાં ઉગતા
છોડ :

જ્યાં બરફ બારે
ગામ પડ્યો ને પાથર્યો
રહે સા કૈં છોડ બોડ
ઉગતા હશે ખરા ?

એવા પણ છોડ
છે કે જે એવી રિથિ-
મા પણ ઉગે છે આ
હિંસ પર્વત પર પુષ્કળ
બરફ પડેલું રહે છે
અને તે કૈં એકદમ
પીગળી જતું નથી
કેટલાક છોડવા બરફ

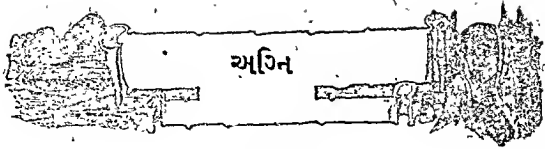
પીગળવાની રાહ લુએ
છે અને થોડા તક
મળતાંજ બહાર નીકળે
છે, જ્યારે સાથેના
ચિત્રમાં બતાવેલો
'સોહાને લા' નામનો
પુલરોપ બરફ કારીને
ઉગે છે અને એની
ગરમીથી બરફ ધીરેથી
થોડે થોડે પીગળે છે.
એને નાલુક વાદળી
કે જાંબુડીઆ ગગ
ના સુદર પુલ
આવે છે

: : ભગવાન દૈતિલય : :

અમારી રસમય ચાતુ વાર્તા

રથળ મ કાયના કીધે આવતા અંકે કપર મુલની રાખવી
પડી છે, માટે વાચકોની ક્ષમા ઇચ્છીએ છીએ — ઉપતંત્રી.

અગ્નિ

લેખક:

રા. સનાતન મહારાજકર બુચ

મું બાઈના પેડરેડના શાંત માર્ગે ઉપરના એક બંગલાના દરવાજામાં એક બાળકાબંધ શેઠરોયેટ મોટરકારે પ્રવેશ કર્યો અને પોત્યામાં જઈને ઉભી રહી. અંદરથી પચ્ચીમેક વર્ષનો એક તેજસ્વી અને દેખાવડા યુવાન સંપૂર્ણ અગ્રેજી પોષાકમાં ઉતર્યો. શેઠરોયેટે હેંક ફલી દમામથી પગથીઆ ચઢવા માંડ્યો. મોટર ચાલી ગઈ.

તેના મુખ ઉપથીજ તેની વિદ્વતા અને સંસ્કારિતા દીપી ઉઠતી હતી. અને એ ઉતર્યો અને પગથીઆ ચઢવા માંડ્યો. એટલીજ વારમાં કોઈ જોનાર તેના પહેરવેપ, હલનચલન વગેરેમાં તેની શિષ્ટ રસવૃત્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકતું હતું. અને એ બધુંએ જાણે કે તેને તદ્દન સ્વાભાવિક હોય તેવું અકૃત્રિમજ લાગતું હતું. ધડીક તો, એજ એ બંગલાનો માલીક હશે એમ લાગે એટલો રુઆબ તેનામાં ખુલ્લો જણાઈ આવતો હતો.

ઝોટલા ઉપર સ્ટુલ ઉપર લેંચે બેઠો હતો તે મોટરે પ્રવેશ કરતાં ઉભો થયો હતો તેણે સલામ કરી.

“મેરી ટપાલ હૈ ?” મોટું જરા ઉંચું કરીને પોતાનાં રીમલેસ ચશ્મામાંથી સત્તાની દૃષ્ટિ નાખતાં યુવાને જૈયાને પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, ટેમલ પે રખી હૈ,” લેંચાએ સંપૂર્ણ વિનયથી જવાબ આપ્યો. ન સાંભળ્યું હોય તેમજ યુવાન અંદર રુઆબથી ચાલ્યો ગયો.

એ યુવાન એટલે મી. અનિલકુમાર ઉર્ફે એ. કે. મહેતા મુંબાઈ યુનીવર્સિટીના ફર્સ્ટ ક્લાસ એમ. એ. એમ. એસસી. થયેલા હતા. અસારે જે જગલામાં એ ઉતર્યા તે એમના સમવયસ્ક મિત્ર શેઠ માધવલાલ ખી. એ. નો હતો. શેઠ પોતાના બીજા બંગલામાં રહેતા હતા. મી. મહેતાની વિદ્વતા, સંસ્કારિતા વગેરેથી બુધ થઈને શેઠ માધવલાલે તેમની મેત્રી સાધેલી અને પછી તો પોતાના અંગત. મંત્રી બનાવીને હંમેશને માટે પોતાનીજ પાસે રાખી લીધા. હજી તેમના પરિચયને ચારજ માસ થયા હતા પણ તેમને સંબંધ એટલો ગાઢ થયેલો કે ધણી કાળનો હોય તેમ લાગતું હતું. શેઠ પોતે વાદકેશ્વર પાસે રહેતા હતા. મી. મહેતાની માગણીથી એમણે પોતાનો પેડરોડ ઉપરનો બંગલો ખાસ જુદો એમનેજ સોંપ્યો હતો.

મોટરમાંથી ઉતરીને અનિલકુમાર અંદર ગયા. તે પોતાના ખંડમાં જઈને કોટ વગેરે ઉતારી નાખ્યાં. વાળ જરા સરખા કરી વીજળીનો ટેબલેન ચાલુ કરી પોતાની ટપાલ હાથમાં લીધી અને એક હેક્ટર ઉપર બેસીને વાંચવા મંડ્યા.

પહેલો પત્ર એમના પિતાનો લીધો. મી. મહેતા વડોદરાના રહેવાસી હતા અને જેને સાધારણ સ્થિતિના કહેવાય તે વર્ગના સંસ્કારી કુટુંબમાં એમનો જન્મ હતો. પત્ર ઉઘાડ્યો અને વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

ચિ ભાઈશ્રી અનિલ,

તારો પત્ર મળ્યો.....તું આગ્રહપૂર્વક લખે છે તો મારી ના નથી. તારા શેઠની તારી ઉપર બહુ કૃપા છે તો તારાં નસીબ બહુજ સારાં થશે. માટે તું ખુશીથી જજે. પૈસાદાર લોકોના આશ્રયથી તારું સદા કલ્યાણ થશે.....અમને મળવા ક્યારે આવીશ ?...ચિ બહેન સુધાની તબીબે ત જરા બગડી છે. હીક થઇ જશે...ક્યારે આનીશ તે લખજે.

બાપુના આશીર્વાદ.

જેમ જેમ પત્ર વંચાતો ગયો તેમ તેમ અનિલ ના મુખ ઉપર લુહા લુહા ભાવની રેખાઓ નાની તળાવડીમાં પડતી લદ્દરીઓની જેમ દોરાવા માંડી, ઘડીકમાં ઉત્સાહ, આનંદ, ઉદ્વેગ વગેરેનો અનુભવ તેણે કરી લીધો. પત્ર વાંચતાં એકંદરે આનંદની લાગણી તેનામાં ઉગી હતી એમ ચોખ્ખું જણાયું. પત્રોત્તર પર મુકા ફેંકી ખુરસીમાં પડ્યો ને વિચાર સ્વપ્નમાં ગુંથાયો. લંડનનું રાજધામ, પેરીસનો રસિક જનસમાજ ને વૈભવશાળી સુંદર મહાલયો, મોન્ટે કાર્લોની ધનની હાકમછાળ, ઇટલીનાં કલામંદિરો, જર્મનીનાં ઉલ્લોગ ભવનો વગેરે અનેક રમણો ઉપર તેની કલ્પના વેગભરી દોડી આવી ને તેને આશાવંત અનાવવા લાગી.

શેઠ માધાવલાલ એકાદ માસ પછી અનિલને સાથે લઇને યુરપની મુસાફરીએ જવાના હતા. પિતાની સંમતિ હોય તો સારું એ ઇચ્છાથી અનિલે પુછાવેલું. તેનો આજ નવાળ આગ્યો.

તેની એકજ હેતાળ બહેન જે તેનાથી પાંચેક વર્ષે નાની હતી તેની માંદગીના તેમાં ખબર હતા.

અનિલ થોડીવાર એકદમ ઉભો થયો. ટેલીફોન લીધો ને શેઠને ખબર આપ્યા કે સંમતિ મળી ગઇ છે. શેઠે એ સમાચાર ધણી ઉત્સાસથી વધાવી લીધા ને મળી જવા કહ્યું. અનિલ શેઠ પાસે જઇ આવ્યો. શેઠે તેઆરીમાં રહેવા અને જોઈતી બધી વસ્તુઓ સાથે લેવા માટે તૈયાર રાખવા વગેરેની સુચનાઓ આપી. અનિલે બધું માથે લીધું. પિતાને લખ્યું કે જતા પહેલાં મળી જઈશ.

વીસેક દિવસ વીતતાં તો વારજ ન થઇ. હવે તો આવતા અડવાડીઆમાં યનિવારે પી. એન્ડ ઓ. ની એસ. એસ. " નાર્થકુડામાં " શેઠ અને અનિલ વીદાય થવાના છે. ટાઇમસ કુક ઍન્ડ સન્સને ત્યાં બધી મુસાફરીની સગવડ અનિલે કરી લીધી છે. હવે વડોદરા એકાદ દિવસ જઇ આવવાનો વિચાર થયો. શેઠની રજા લીધી અને દીલ્હી એક્સપ્રેસમાં અનિલ વડોદરા તરફ વીદાય થયો. સવારમાં તેના પિતા સ્ટેશન ઉપર આવેલા. પુત્રને સેકન્ડ ક્લાસમાંથી ઉતરતો જોઇ બમણા હાથથી વધાવ્યો. તેમના મન તેમનો પુત્ર સુખના સાગર તરફ પ્રયાણ કરતો હતો કારણ કે તે પૈસાવાળાનું કૃપાપાત્ર બન્યો હતો.

ઘેર પહોંચ્યા પછી અનિલે પ્રથમ વારજ ગળદણ કે સુધા સાધારણ માંદો નહોતી. તેનો મંદવાડ બહુજ વધી ગયો હતો. કેટલીક વાર તો ભાન પણ ચાલ્યું જતું હતું. પ્રથમ તેને જરા ગળી લીધા પછી બીજા ખંડમાં વીલાયત જવાની વાતો ચાલી. ત્યાં કેમ જશે, ક્યાં ક્યાં જશે, ક્યારે આવશે વગેરે અનેકાનેક પ્રશ્નોથી અનિલની જુજાની લેવાઇ. અનિલે પણ યુરપ ગયા પહેલાંજ યુરપનું વળતું કરી નાખ્યું. ત્રણ ચાર દિવસ ઘેર રહ્યા. તેમાં મુખ્ય વાત એજ ચાલી.

સુધાનો આટલો મંદવાડ પણ ગૌણ થઇ ગયો.

રવિવારે આવેલો અનિલ-મંગળવાર રાત્રે પાછો જવા તૈયાર થયો. જતાં પહેલાં બહેનને મળવા આવ્યો. ગાહજ અશક્તિને લીધે સુધા બહુ બોલી નહોતી શકતી. કેક કેક અરપટ બોલતી. અનિલ આવીને ખુરશીપર બેઠો. સુધા આંખ મીચીને પડી હતી.

“બહેન ! સુધા ! ” થોડીકવાર મૌન રાખ્યા પછી તેણે બોલાવી.

ઉત્તરમાં બહેને તેની સામે આંખ ઉઘાડી ને શીઝી દ્રષ્ટિ નાખી.

“હું જાઉં છું હેકે, ” અનિલે ફરીથી કહ્યું.

“ક્યાં...જાઓ...છો ? ” સુધાના મુખ-માંથી ધીરા છુટા શબ્દો નીકળ્યા. અનિલે બહેનને કપાળે હાથ મુક્યો: “વીલાપત જાઉં છું, સુધા ! ”

“સારું” કહી સુધા શાંત રહી. ભાષનાં દુઃખડાં લેવાની ક્ષમ્ભા થઇ. પણ અશક્તિ ઘણી-જ હતી. ધડીકે શાંત રહીને શીઝા ને કારણે ભયાં રિમત સાથે તે ધીમેથી બોલી: “મને... સંભારશોને?” ઝ્રજ ધણે કરુણ લાગ્યો. અનિલ-ને જરાક અસર થઇ. પણ જવાના ઉત્સાહમાં પાછી ઉડી ગઇ. ‘એણે તો તરત આનંદની છુનમાં જવાખ વાળ્યો: “હા, બહેન ! સંભારીશ હું. તને નહીં તો કે’ને સંભારીશ ? તને વીલા-પતથી કાગળ લખીશ ને તમને સારું થઇ જાય પછી મને જવાખ લખજે હું. સુધા ! તારે હું જાઉં ને ? ” પ્રત્યુત્તરમાં બહેને સ્હેજ મોહું હલાવ્યું. એટલા શીઝા મુખ ઉપર પણ તે નિસ્તેજ આંખમાંએ ધડીક વાઃસ્યતી ભિર્મિ ઝળકી ગઇ. અનિલ પણ મુગ્ધ બન્યો.

અસ, ભાષજબેન છુટા પડ્યાં, વીલાપત જવાના ઉમંગમાં અને પોતાના શુદ્ધિવાદની

વિચાર પરંપરામાં જીવનની આ કરુણતા અનિલ વીસારી શક્યો. પણ કેટલીકવાર પ્રસંગો લુલાય છે; તેના સંસ્કારો નથી લુસાતા. રાત્રે ઉપડી કુખવારે સવારે મુખાષ આવી પહોંચ્યો. બધી તૈયારીમાં પાછો ગુંથાયો. ધરને ગાડીમાંથી જ બુલીને આવ્યો હતો.

શુરુવારે બપોર પછી ચઢા વગેરે થઇ ગયા પછી પહેલે માળે બાદકનીમાં ખુરશીપર બેસીને અનિલ કેક વાંચવામાં પરોવાયો હતો. થોડીવાર થઇ ત્યાં બેઠાએ આવીને તેના હાથમાં તાર મુક્યો. સહી કરીને કાગળ પાછો આપ્યો એટલે લેયો આવ્યો ગયો. અનિલે અનેક તર્કવિતર્ક સાથે તાર ઉઘાડ્યો. અંદર આટલું જ લખ્યું હતું

“સુધાની સ્થિતિ ગંભીર છે. તમે તો જવાનું કાયમ રાખજો.”

અનિલ એકદમ ઉભો થઇ ગયો. એક બે આંટા મારી વળી પાછો આરામ-ખુરશીમાં બેસી ગયો, હવે શું કરવું ? એ પ્રશ્ન તેને વિચારમાં નાખી દીધો.

“સુધાની તબીબેન માટે વિચાર કરીજ રાખ્યો છે કે એ જમે તે સ્થિતિમાં હેાય તોએ મારે તો જવુંજ.....ત્યારે મારે કરવું શું ? જવું કે નહીં ?.....હા, પણ રોકાઈને હું શું કરી શકીશ ? અતારે પણ શું કામ કરી આવું છું ? અને રોકાઈને કદાચ એકદમ અકવાડીએ કે મહીનામાં એ મરી જાય તો પછી શું ? મારે તો અહીંજ રહેવાનું એટલે મારી બધી મુસાફરી ખોઈ. એટલે કે યુરપનાં બધાં સ્થળો જોવાને અલબ્ય લાભ યુમાવું.....નહીં, નહીં, મારે જવું તો યુરપજ. હવે બીજે ક્યાંય નહીં.

વિચારોની ગડમથલ ખુણ ચાલી. અનિલની અહંતા અને મોહ બંનેએ બહુ જોર ધર્યું પરંતુ અતે તો તેની સદૃષ્ટિઓએજ વિનય મેળવ્યો. થોડીવાર વિચારમાં બેસી રહ્યો ત્યાં બહેનની

માંદગી યાદ આવી અને તરતજ બહેનના વિચારો આવવા માંડ્યા. પાંખ ખીરેલા પંખીની જેમ વેગભરે એ જૂનકાલમાં સરી ગયો નાની નાની વાતોમાં એ બહેનનું વાતસલ્ય, પક્ષપાત વગેરેનો અનુભવ તેને યાદ આવ્યો. “મારો ભાઈ” કહેતાની સાથે ઉભરાઈ જતા સ્નેહનું સ્મરણ જૂનકાલની સંતાનની તલવારની જેમ તેને વાળ્યું.

“અરરર ! મેં તેના શો બદલો વાળ્યો ? શુદ્ધિવાદ ! સ્નેહનાં એ પૃથક્કરણ ન હોય ! શુદ્ધિ એટલેજ હૃદયહીનતા ફૂરતા એમ ? મેં એ બધાં સ્નેહીઓને ગાંઠાં કલાં છે, જંગલી કલાં છે, મૂખ કલાં છે. શુ શું કહ્યું છે ? જૂનકાલ ! જૂનકાલ ! ફૂર જા.” અનિલે એકદમ પોતાની આંખે હાથ દબાવી. ધડીક વિચારશૂન્ય બેસી રહ્યો. તેના હાથની હથેળીઓ આજે પહેલીવાર તેની બહેન માટે ભીની થઈ. તે ધીમેથી રડીજ પડ્યો. તેના યૌવનમાં આજે પહેલીવાર હૃદયનો મૃદુલ ભાવ તેણે અનુભવ્યો. જૂનકાલનો પડદો સંકેલાયો ને એક દશ્ય તેની સમક્ષ આવીને ઉભું રહ્યું.

અનિલ પોતાની અખ્યાસની ઝોરડીમાં વાંચતો હતો. થેડીવાર થઈ ત્યાં સુધા અવાજ કર્યા વગર અંદર આવી ને અનિલ ન જાણે તેમ ધડીક ઉભી રહી બોલવાનો પ્રત્યન કરતી હોય તેમ કેટલીકવાર મુંગીજ ઉભી રહી. મોઢા ઉપર તો એમજ જણાતું હતું કે જાણે દમણું રડી દેશે. અંતે ગળગળે સ્વરે બોલી.

“ભાઈ ! હું જાઉં છું.” અને હૃદય ભરાઈ આવ્યું. વધારે ન બોલી શકી. અનિલે ચમકીને ઓડીમાંથી બહેન સામે જોયું. બહેનની આંખમાંથી આંસુનાં ખિંદુ પડતાં હતાં. શું બોલતું તે અનિલને ન મુઝ્યું. એક રતુલ પાસે પડ્યું હતું તેની ઉપર સુધા બેસી ગઈ. પહેલીવાર સાસરે જતાં વીદાય લેવાને એ આવી હતી.

પાલક આંખે રાખી ધડીક હેયું ખાલી કયું. પછી સ્વસ્થ બની બોલી : “ભાઈ ! હવે તો આપણાં મળવાં દોઢાં. તમે તો કોણ જાણે કયાં નોકરી કરશો ને અહીં ક્યારેએ આવશો. હું પણ ક્યારેક આવું. એ કે મેળળ નહીં રહે. હવે કે નહીં તો પસલીને દિવસે મને યાદ કરજો હોં.....

સીતેમાની શીશ્મની માથે એ આખો પ્રસંગ તેની દષ્ટિ સમક્ષ તરવરવા લાગ્યો. સારની બધી વાતચીત, તેણે આપેલાં વચનો વગેરે બધું એ અસારે સંભારવા લાગ્યો. આંસુનાં ખિંદુ પાડતી બહેન તેની સામે ઉભી રહી. “ભાઈ ! હું જાઉં છું.”

વિચાર ચક્ર એકદમ ફરી ગયું.

“અરેરે ! શું ફક્ત પૈસા અને તેના વૈભવ માટે આટલી મોહાનધતા ? થોડાં સારાં કપડાં પહેરવા મળ્યાં, સારું સારું ખાવાનું મળ્યું, મોટર વગેરેમાં દરવા ફરવાનું મળ્યું એટલે મારી એ બહેનને જુલો જવી ? બહેનના વાતસલ્ય કરતાંએ આ પૈસાનો હાઠ મેં વધુ મુગ્ધવ્યો ?” એક કંપારી અનિલના અંગ ઉપર ફરી ગઈ. “નહીં, નહીં, મારાથી જવાબજ કેમ ? આવી ક્ષુદ્ર લાલસાઓમાં મારી અમુલી બહેનને જુલું !

“મને સંભારશોને ?” અનિલના કાનમાં શબ્દો અથડાયા. પરમ દિવસેજ મુંગાઈ આવતી વખતે સુધાએ ઉચ્ચારેલા એ શબ્દો હતા. અનિલનો યુરપ જવાનો નિશ્ચય પાયામાંથી ડગમગવા લાગ્યો. વાતસલ્યના પ્રતાપે મોહનાં વાદળ ઓગળતા માઝાં. એના કાનમાં એજ સ્વર રમી રહ્યો : “મને સંભારશોને ?”

અનિલ ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો. “બસ, આજે પાછું વડોદરા જવુંજ.” શેડને જતન તાર જનાવ્યો. અને પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો. શેડ શનિવારે સવારે આવી જવાનું કહી રમી આવી.

રૂઝે તો અનિલ વડોદરા તરફ સીધાવ્યો. આખી મુસાફરીમાં તે હંધોજ નહોતો. તેની સદ્વૃત્તિ-ઓએ તેને ખરાબર સતોવવાં માંડ્યો હતો. મળસકે વડોદરા આવ્યું. ગાડી કરીને પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો. અનેક વિચારો ઉભરાતા ને શમતા હતા. તેની ગાડી દોડતી હતી ને સવારનો મંદમંદ મીઠો પવન આવતો હતો. રસ્તો નિર્જન જોવાળ હતો. ઝટઝટ જમને બહેનને મળું એમ તેનું હૃદય તલસી રહ્યું હતું. અચાને મોટર યાદ આવી કે એ હોત તો ક્યારનો પહોંચી ગયો હોત. તેની દૃષ્ટિએ આજે ગાડી અત્યંત ધીરી ચાલતી હતી. તેની પોળમાં ગાડી પહોંચી ને તેણે મૃત્યુ-પોંક સાંભળી. ધરતીકંપના સખત આંચકા સાથે કોઇ ગગનચુખી મહેલાત કડક કરતી જમીનદોસ્ત યજ્ઞ જ્વલ્ય તેમ અનિલના હૃદયના સુરેચ્છુરા યજ્ઞ ગયા. એ તો લાંથીજ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો. અમંગળ યયું એમ ધારીને ચાલ્યો. તેની ધારણા ખરી હતી. એ સ્ટેશને ઉતર્યો હશે તેજ સમયે તેની બહેને સ્વર્ગનો માર્ગ લીધો. એની ખાત્રી યજ્ઞ ત્યાં તો અનિલ-થી ન રહેવાયું પોતાના ઘર પાસે બેસીને એ હૈયાફાટ રડવા લાગ્યો. આટલી એટીકટ રાખનારો ને રડવાને હલકું ગણનારો અનિલ અચાને નાના બાળકની માફક રડ્યો. તેનાથી રહેવાયું નહીં. હાય ! તેની એકંતી એક બહેન તેને છોડી ચાલી ગઇ. અરે ! એક ધડી પથ્થુ છેવટે મળવાની નં મળી ? બસ, એજ વિચારે તેને બહુ મુંઝવ્યો.

બધી ક્રિયાઓ થઇ ગઇ. અનિલના હૃદયમાં તે દિવસે તો આખો દિવસ અંગારા બળતા હતા. કે પથ્થુ ખાવું ભાવ્યું નહીં. અને તેને ખબર

પડી કે મરતાં મુધી લાઇને સંભારતી હતી સારે..... વાંચનાર ! અનિલની એ સ્થિતિનું આલેખન લેખિનીથી પર છે.

બધેરે પોતાની ઝોરડીમાં એકાન્તમાં બેસી ને અનેક પ્રસંગો સંભારી સંભારી ખુબ રડ્યો. “ પૈસા ! પૈસા ! ચારરર ! એણેજ મને ખરાબ કર્યો. જાણ્યો, જલ્દતમમાં જાણ્યો એ બધું. બહેન ! બહેન ! હું તને સંભારીશ હોં. તારું વાક્ય હવે મારે મન છવનમૂત્ર છે. મને હવે વૈભવ મળે કે નહીં તેની પરવા નથી. બહેન ! હવે શીખ્યો-મોડો મોડો તોએ શીખ્યો કે પૈસા કરતાં, ખાવાપીવા કરતાં, મોજશોખ કરતાંએ વધારે મૂલ્યવાળી વસ્તુ જગતમાં છે, જે પવિત્ર છે, શાશ્વત છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ”

તે દિવસે તાર કરી દીધો ને શેઠને ખબર આપ્યા. “ બહેન સ્વર્ગવાસ પામી છે. મારાથી નહીં અવાય. ”

x x x

જગતથી દૂર છતાં જગતની વચ્ચે અનિલે એક મંદિર બંધાવ્યું છે. તેમાં તેણે જવલંત અગ્નિને પધરાવ્યા છે. એ દરેરાજ તેની પૂજા કરે છે. પુરુષજાત કોઇકવાર ત્યાં તહેવારના દિવસે આવે છે ને કેંક કૃત્રિમતા દેખાડી જાય છે. ખાટી એ અગ્નિને નિલ જવલંત રાખવા અસંખ્ય પત્નીઓ, માતાઓ, ભગિનીઓ ને પુત્રીઓ આવે છે. તેઓ પોતાની સામગ્રીથી અગ્નિને સચેત રાખે છે. અનિલ કહે છે કે એ અગ્નિને એ સ્ત્રીઓજ સાચવી જાણે છે. અને એ લોકો સાચવશે ત્યાં મુધી સંચવાયા કરશે.

પુરુષસંધ નહીં પથ્થુ સ્ત્રીસંધન એ અગ્નિને સાચવી જાણે છે, સાચવે છે ને સાચવશે.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોગ્ય . વિદ્વદ્ભોગ્ય

સામાન્ય સાહિત્યનું

યા

ખાસ વિષયનું

કોઈ પણ પુસ્તક

ચોખ્ખા લાવે

વિના વિલંબ

લેખનું હોય

તો

એક વેળા લખી લુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હીંદી યા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેએ મેળવી આપશું.

લખો—

ગદુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૭૦, ગીરગામ બેંકરોડ, મુંબાઈ.

મારી નાંધ ચોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૯-૪-૨૮

ર. 'સાહિત્યપ્રિયે' તા. ૯-૪-૨૮ નો 'પ્રમખંધુ' માં મારા ગયા વખતના અવસોકન પર ટીકા કરી છે તે 'મારી ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવી છે.' એમણે ટીકા કરતાં લખ્યું છે :

“અ અને વ એ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે અ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે વએ દોડવા માંડ્યું. અર્ધે રસ્તે અએ બને ધકકા મારી પાડી નાખ્યો, ” છતાં. આ દાખલો આપીને મી. ગુપ્તાએ પચાસ પચાસ ક્યું તે તો હીક; પણ “અંકગણિત” કરના સંપ્રદાયને બતાવવાનો તો હેતુ રાખ્યો નથી ? તો પછી ૪ માઇલની ઝડપે દોડનાર અ ૫ માઇલની ઝડપે દોડનાર બને અર્ધે રસ્તે ધકકા મારીને પાડી નાખી શકે શી રીતે વારુ ? બના હાથ વાગના વાર જેટલા લાંબા હશે કે “રા. બ. ખ. મોદી” કિંવા “ગુપ્તા” પોતે અંકગણિતના “ખા” હશે ?

વાંચવામાં આવતી નથી, ઘણી ટીકાઓનો મને જવાબ મુજતો નથી. કેટલીકનો સુએ છે તો દુષ શકાતો નથી. અને જવાબ દઉં છું ત્યારે હંમેશા ટીકા કરનારને સંતોષને બદલે અસંતોષ થાય છે, અને સુએહનો ભંગ થવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે.

પરંતુ રા. 'સાહિત્યપ્રિય' ની ઉપલી ટીકાનો જવાબ લખવા હું પ્રવૃત્ત થાઉં છું, તેનું કારણ એટલું જ છે કે એ ટીકા, ખરી રીતે, મારા પર નથી; પરંતુ રા. બ. ખ. મોદી પર છે ને બીજાની ટીકા કરવા તેમજ બીજા પર થએલી ટીકાનો જવાબ વાળવા હું હંમેશા કટિબદ્ધ થાઉં છું—મારો સ્વભાવજ એવો છે.

મને લાગે છે કે મારો એકલાનો જ નહીં પણ ઘણા મનુષ્યોનો સ્વભાવ એવો હોય છે. મેં એવા ઘણા મનુષ્યો નોંધ્યા છે કે જેઓ પોતાના પર ટીકા થાય તો તે ઉતરી ગએલે મોઢે સાંભળ્યા કરે; પણ એમના કોઇક સગા કે એાળખીતા કેટલીક વાર એમને છેક અળગવા એવા મનુષ્ય પર કોઈ ટીકા કરે તો તરત તેમનું મગજ ઉકળી આવે. મારા એક મિત્ર છે. તેમના પર કોઇ ટીકા કરે તો તે, કુરખાની કરવા તૈયાર કરેલી બકરી જેવું મોં રાખી, સાંભળ્યા કરે; પણ એમના

સાધારણ રીતે મારા પર કરવામાં આવતી ટીકાઓનો અનેક કારણોને લીધે હું જવાબ આપતો નથી. ઘણી ટીકાઓ મારા સાંભળવા કે

કાકાના છોકરાનું કાષ્ટ નામ દે તો એકદમ તેમનું મગજ જતું રહે છે. મારા એક લેખક મિત્રે મને પોતાની કૃતિના ગુણદોષો પૂછ્યા. મેં દોષ કરતાં ગુણ વધારે ગણાવ્યા. એમણે દોષો ગણાવવાનો આગ્રહ કર્યો. ‘બાવતું’ તે વંદે કહ્યું. એ ન્યાયે મેં એ પ્રિયકર કાર્ય આરંભ્યું. શરુઆતમાં તો હસતે મુખે એમણે માંલજ્યાં કયું. પરંતુ સંધ્યા થતા ધીરે ધીરે અધકાર વધતો ગય છે, તેમ ધીમે ધીમે એમના મુખ પર વિપાદ ઘેરાવા માંડ્યો. દોઢેક હગ્ગર દોષો દર્શાવ્યા પછી એમનું સાંત્વન કરવાને મેં કહ્યું: “આવા તો બીજા અનેક દોષો છે. પણ ચમરાશો નહીં. આમાંના ધણા ખરા દોષો તો નાનાલાલમાં પણ છે.” એક ખુલ્લું શુદ્ધ વર્ણને પડી રહેલો નામ મનુષ્યનો ગરણ સ્પર્શ થતાં એકાએક કૃષ્ણ કાઢીને સિત્કાર કરી ઉઠે, તેમ વિપાદ ને નિરાશાથી લીધા પડી ગએલા મારા સાક્ષરમિત્ર એકદમ ગરજ ઉઠ્યા: “શું કહો છો? નાનાલાલના દોષો વીશે ઉલ્લેખ કરવાનો શો હક છે? તમને કે મને? એવાંઓનો નામોચ્ચાર સામગ્રનાં આપણે તો માત્ર કરસંપૂટ જોડીને ઉભા રહેવું ધટે” બીજે દિવસે પ્રસંગવશાત મારે એમને ઘેર જવું પડ્યું. લાં, ભુલમાં, ‘સ્વીન્દ્રનાય કુનીઆનો મોટામાં મોટો કવિ નથી’ એમ મારાથી કહેવાઈ ગયું; ને પરિણામે માર ખાઈને હું ઘેર પાછો આવ્યો.

બીજા પર થએલી ટીકાનો જવાબ આપવાની ઇચ્છા આમ, સર્વવ્યાપી નહીં તો, મનુષ્યોના મોટા ભાગમાં પણ સ્વભાવિક રીતે રહેલીજ હોય છે. એ ઇચ્છા અધીન થઈ રા. બ. ખ. મોદી તરફથી પ્રત્યુત્તર હું આપું છું.

રા. બ. ખ. મોદી તરફથી મારે જવાબ. વાળવો પડે છે તેનું એક બીજું કારણ પણ છે. એઓ અસારે જીવતા નથી-ખરું પુછાવે તો કદી જીવ્યાજ નથી એટલે એ જવાબ આપી શકે

એવી સ્થિતિમાં હતા નહીં, છે નહીં અને આવશે પણ નહીં.

કલાકના પાંચ માઈલ દોડતા ચને કલાકના ૪ માઈલ દોડનો જ, અર્થે રસ્તે, ધક્કો શી રીતે મારી શકે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે અંકગણિતકારને પુછો. હું શુભાભું!

બીજું, મારું અવલોકન માત્ર એકજ દષ્ટિબિંદુ વડે લખાએલું હતું. તેમાં આવી ભુલો શોધવાનો અવકાશ નહોતો. એવી તો એમાં અનેક ભુલો છે.

રસારવાદ લેતી વેળા દૈનિકદષ્ટિ રાખતી-અરે! દોષના અસ્તિત્વનો વિચાર સરખો કરવો તે પણ પાપ છે. જમતી વેળા, ‘આનાથી મને અજીર્ણ થશે, આફરો ચડશે, અમિમાંઘ થશે, ખાધા પછી ઘેરે જવાશે નહીં’ એવા વિચાર બોજનપ્રિય મનુષ્ય કરતો નથી. પણ રસારવાદની પ્રવૃત્તિમાં ‘મંડી પડે છે’; તેજ પ્રમાણે માહિલના એચ્છુઓએ પણ કરવું ધટે છે.

મારા એક મિત્ર છે (આ નોંધપોથીમાં જ ‘મારા એક મિત્ર’નો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે કે તે ‘એક મિત્ર’ તે ‘એકજ મિત્ર’ નથી; પણ જુદા જુદા મિત્રો છે એમ સ્પષ્ટ કંવાની આવ. સ્પષ્ટતા ધારું છું.) સદૃષ્ટિ સોદધના એ શોખીન છે. તેમાં પણ મધ્યરાત્રિએ સદૃષ્ટિસાધનનાં દર્શન કરતાં-ખાસ કરીને એકાંતમાં નિર્જન જગ્યાએ જઈને-તેને એ જીવનનો પરમ સદાશે મારે છે. એક વખત ઉનાળાની રજામાં સદૃષ્ટિની શોધા જોવા, એમના જોગખીતાને લાં ગામડે એમની સાથે દૂં ગયો હતો. કેટલાક માને છે કે મામાન્ય રીતે દેખાતી સ્ત્રીઓ માત્ર સામાન્ય પ્રકારનીજ હોય છે; શુરબો જોડીને ફરતી સ્ત્રીઓ કેક મુંદર હોય છે; પણ સ્ત્રીઓની અધિરાસીઓ તો જનનખાનામાંજ પુરાઈ રહે છે; તે પ્રમાણે મારા

મિત્રને એવો, ઘણા અનુભવને આધારે અંધા-
એસો, મત હોતો કે સૃષ્ટિની શોભાને શહેરોમાં
તો માત્ર પડછાયો જ હોય છે; ગામડાઓમાં એ
શોભા કેક, આછી, અસ્પષ્ટ રૂપે વસે છે; અને
વનમાં એ શોભાની સમૃદ્ધિ ઉભરાઈ જાય છે.
અને તેમાં પણ જેમ જેમ રાત પડતી જાય છે
તેમ તેમ એ શોભા, કુમુદિની, ચંદ્ર અને ચંદ્રાનના-
ની પેઠે અધિકાધિક ખીસતી જાય છે. આથી
એક દિવસે મધ્યરાત્રિએ ગામના પાદરની પેઠે
પાર જંગલ જેવું હતું ત્યાં જવાનું એમણે ઠરવ્યું.
તે દિવસે સાંજે મને કાંઈ એ સંભાર્યો, તેથી ઠોકર
વાગી. એટલે મેં એમને કહ્યું: “મારાથી આજે
તમારી જોડે આવી શકાશે નહીં તમે એકલા જ
જાઓ. મારા મિત્ર સહચારના ઉપાસક છે. કાંઈ
પણ સ્થળે, ખાસ કરીને રાત્રિને સમયે, એકલા
જતા એમને-તેાક ભાગ્યની આશ્વત્થા મેંવીને કહું
તો-ખીક લાગે છે. એટલે એમણે મને આગ્રહ કરવા
માડ્યો. “અરે આમ શું કરે છે ? આવી સરસ
સૃષ્ટિ શું તારે નથી જોવી ?” “સૃષ્ટિશોભા મારે
જોવી છે, પણ મારા પગની આ અશોભા સૃષ્ટિને
મારે ખતાવવી નથી. રાત, એકાંત રમણીય સ્થળ-
માં મારા જેવો લંગડાનો મનુષ્ય કનકરૂપ નહો
ભાસે ?” એમણે ઘણો આગ્રહ કર્યો. પણ અંતે,
ન વળવાથી એઓ એકલા જ ગયા. ખીજે દિવસે
સવારે, સૌંદર્ય નીવાળીને આવેલા મનુષ્યના
કરતા એમને દેખાવ કેક જુદો લાગવાથી મેં
એમને પુછ્યું: “કેમ સૃષ્ટિસૌંદર્ય બરાબર
જોવાયું કે નહીં ?” એમણે જવાબ દીધો:
“શું જોવાય ? તને વળી ઠોકર વાગી-” “પણ
તેમાં કેં મારો વાંક ? મને કાંઈ એ સંભાર્યો તેમાં
હું શું કરું ?” “અરે ! સંભારનારને શું કહું
ને તને પણ શું કહું ? શોભાનાં સરોવરો છલકાઈ
જતાં હતાં, ને ત્યાંથી હું તરસ્યો આવ્યો. તરસ્યો જ
આવ્યો હોત તો ઠીક, પણ ગભરાઈ ગયોલો,

ખીધેતો આવ્યો.” “કેમ એવું શું થયું ?
સૃષ્ટિશોભાએ, વાયના નિષ્કળ જતાં સ્ત્રી કરે તેમ
રુદ્રસ્વરૂપ ધારણ કર્યું ?” “એમ તો છેક નહોં.
પણ મનમાં એમજ થયાં કરતું કે આ જાડીમાંથી
વાધ નીકળશે તો ? કદાચ કાંઈ ઠેકાણે ચોર
છુપાઈ રહ્યો હશે તો ? મનમાં ખીજો વિચાર જ
નહોં આવતો. રાત અંધારી હતી કે અજવાળી
તે પણ મને ખબર નથી. જે જે જાડ સામુ મારી
નજર-ને ધમ્મા ઉપરાંત નજર લાંબ જમાવ
કરતી-તે બધામાં ચોર છે કે વાધ. છે એમ
એમ મને થયાં કરતું. અરે ! મારાં પગનાં પણ-
‘ચોર નીકળશે કે વાધ નીકળશે !’ એમ તાલ-
માંજ પડ્યાં હતાં. આમાં શી સૃષ્ટિશોભા
જોવાય ?”

સાહિત્યને કે અંગગણિતને આસ્વાદ
લેવાની ધમ્મા રાખનાર જવારે પ્રત્યેક પુષ્ક કે
દાખલામાંથી ‘ચોર નીકળશે કે વાધ નીકળશે’
જેવી રીતિ રાખે સારે મારા જેવીજ એની પ્રજ્ઞ
સ્થિતિ થાય. જેનો આસ્વાદ લેવો હોય તે
મળી શકે ને ગ્રમ અધૂર જાય. એમાં તો “એક
જવાલા જવલે તુજ નેનનમાં રમજોત નીહાળી
નમુ-હું નમું” કવિ નાનાલાલના એ સુંદર
ગીતની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ પૃથક્કરણ
કરવા બેસીએ તો એનું બધું-સૌંદર્ય-
ઉડી જશે. જવંત આ ગીત જોમે છે. સારે
જવા બેલાન હતી; કુખી જતી અચારીને જવંતના
શિષ્યોએ ‘જળનીતરતી’ એને ત્યાં આણી, હતી.
આવી સ્થિતિમાં એના ‘નેત્રમાં જવાલા; શી
રીતે જવલે ?’ એના નેનનમાં કદી-પણ ‘જવાલા’
હોત તો તે પાણીથી કંડી પડીને હાલરાઈ ગઈ
નહોત ? અને કદાચ હોતવાઈ ગઈ નહોત તો
પણ બેલાન જવાની આંખમાં જવાલા જવલતી
જવંત શી રીતે જોઈ શકે ? શેક્સપીયરના
‘મેકમેથ’માં લેડી મેકમેથ ઉપમાં ચાલે છે સારે

દુઃખાતિરેકથી, ‘અરેખીઆનાં અત્તરો પશુ આની માસ નહીં ઉરાડી શકે’ એવું કૈંક બોલી પોતાના બંને હાથ મસજો છે. તે વેળા એના હાથમાં મીથુનતી હોય છે, (આગળજ લખ્યું છે કે, લેડી મેકથેય હાથમાં મીથુનતી સાથે પ્રવેશ કરે છે.) તેનું શું થાય છે? લેડી મેકથેય સળગી કેમ જતી નથી? એવી શંકા હાય એ સ્વાભાવિક પશુ વ્યર્થ છે.

અંકગણિતોમાં તો આવું ઘણી વાર થાય છે. એમાં આ વસ્તુ ૧૧ રીતે બને એવો વિચાર કરવાનો રહેતોજ નથી. મારા એક અધ્યાપકે અંકગણિત લખવા માંડેલું હતું. તેમાં એમણે લખ્યું હતું: “હું એક મનુષ્યને ૫૦૦૦૦ રૂપીઆ ધીરું.....” આ વાત એમને ઓળખનાર કોઈ પશુ મનુષ્ય માને એવી નથી. એઓ કોઈને એક પાછ પશુ ધીરે તો-એવો બનાવ મારાથી કદપી શકતોજ નથી.

અંકગણિતની રચનામાં સુધારો કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, એમાં ઘણા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. એવા ઘણા ફેરફારો કેવી રીતે કરવા તે પશુ મેં નકકી કર્યું છે, પણ તે વળી કોઈક બીજે પ્રસંગે દર્શાવીશ. અત્યારે તો એટલુંજ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આવા પ્રકારના દોષો અંકગણિતમાંથી શોધી કાઢવાની જરૂર છે. એને ત્યાંજ રહેવા દેવા. આમ છતાં, એના હાથ વારના વાર લાંબા હતા; અથવા રા. બ. ખ. મોઢી કિંવા ગુપ્તા પોતે અંકગણિતના ‘ખાં’ છે; અથવા ‘એ ત્રણ વસ્તુ છે’ એમ માનવાથી રા. સાહિત્ય પ્રિય’ની શંકાનું સમાધાન થાય એમ હોય તો એમને એમ માની લેવાની હું સાચદ વીનંતી કરું છું.

તા. ૧૨-૪-૨૮

બે એક વર્ષ પૂરે મેં એક નવલકથા લખી હતી. ‘સાક્ષરોનાં ઉત્તમ અભિપ્રાય મળી ચુક્યા છે, એમ કૈંક (‘ઉત્તમ’ એ વિશેષણને લીધે ‘કૈંક’ શબ્દ અનિવાર્ય થઈ પડે છે) પ્રમાણિકતાથી કહી શકાય એટલા માટે છપાવતા પહેલાં મેં જાણીતા સાક્ષરો પર અભિપ્રાયો દસ્તલિખિત પ્રત મોકલી આપી હતી. એમાંના ઘણાખરા સાક્ષરોના અભિપ્રાયો આવી ગયા છે.

ઘણા લેખકો પોતાના પુસ્તકની સાથેજ એવા અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ કરે છે. પરંતુ પુસ્તક છપાતાં પહેલાંજ ‘સાક્ષરોના ઉત્તમ અભિપ્રાયો’ પ્રસિદ્ધ કરવા એ મને વધારે ચોગ્ય લાગે છે. જેમ ‘મારા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી’ એમ લખીને એ અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક વીશે જનતાની ઉત્કંઠા જન્યત કરવાની જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ‘મારા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક વીશે સાક્ષરોના અભિપ્રાયો’ એમ પણ લખવાની આવશ્યકતા છે. આથી એ પુસ્તક કયું છે, કેવું છે તે જાણવા પહેલાંજ લોકોને યશો કે એ પુસ્તક ઉત્તમ છે; અને તેથી પુસ્તકની ખપત વધવાનો થલો સંભવ રહેશે.

દરેકના આખા અભિપ્રાયો અહીં ઉતારવા તે અભિપ્રાય આપનારને તેમજ જેના સંબંધમાં અભિપ્રાય અપાયા છે તે બંનેને માટે, અનેક રીતે, ઉચિત નથી. માટે અહીં એ અભિપ્રાયોમાંથી કેટલાક ઉતારાજ માત્ર આપું છું.

એક સાક્ષર લખે છે: “તમારી નવલકથા આખી વાંચી ગયો. વિવેચ ઐતિહાસિક હોવા છતાં વિધવાવિવાહ જેવા સામાજિક પ્રશ્નો વીશે તમે સચનાત્મક રીતે લખ્યું છે તે ઘણું પ્રશંસનીય છે. વિધવાવિવાહની પ્રથા ધૃષ્ટ છે એવું તમારું મંતવ્ય હોય. એમ લાગે છે.”

ખીજ એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લખે છે: “તમારું પુસ્તક ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો. વિષય સામાજિક હોવા છતાં; વિધવાવિવાહ જેવા લગભગ ઐતિહાસિક બનેલા પ્રશ્નને છેડ્યો નથી, એ આ પુસ્તકની ગંભીર-હિલુપ છે. આમ છતાં સમગ્ર રીતે પુસ્તકનું બારીકાઈથી અવલોકન કરતાં તમે વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધ હો એવો ભાસ થાય છે. એ તમારે માટે, આ સુધારાના જમાનામાં, ઇષ્ટ નથી.”

એક ત્રીજા સાહિત્યપ્રિય જણાવે છે: “તમારું પુસ્તક વાંચતાં મને લાગે છે કે તમે વિધવાવિવાહ જેવો સામાજિક પ્રશ્ન, અથવા કોઈ ઐતિહાસિક વસ્તુ, તમારા અંધના વિષય તરીકે સ્વીકારી હોત તો વધારે સારું. માત્ર રાજકીય બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેના કરતાં ઉપર લખેલી બાબતો પર ધ્યાન આપ્યું હોત તો તમારી સેવા વધારે ચિરંજીવી ને યશસ્વી નીવડતે.”

એક પ્રસિદ્ધ વિવેચક જણાવે છે: “વસ્તુ વિધાન શિથિલ છે; પાત્રાલેખન ઘણું સુંદર છે. શૈલીનો એકધારો પ્રવાહ હરીમર મુઝબ બનાવે છે. તમે એક ખીજ લખો.”

એવાજ પ્રસિદ્ધ ખીજ વિવેચક લખે છે: “પાત્રાલેખન નિર્જીવ છે; વસ્તુ વિધાન બહુ કૌશલ્યથી કરાયેલું હોય એમ લાગે છે. શૈલીનો પ્રવાહ અરુચિત નથી. તમે ખીજ વાર્તા લખવાનો વિચાર કરો તે પહેલાં શૈલી સુધારવાનો પ્રયાસ કરો.”

એક ઉત્તમ કોટિના સાક્ષર શિરોમણિ લખે છે: “પુસ્તકનું ૨૭ મું પ્રકરણ ‘master-piece’ (ઉત્તમોત્તમ) છે. આખા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવો જોડો નહીં જડે.”

એટલીજ ઉત્તમ કોટિના ખીજ વિચારક જણાવે છે: “તમે ૨૭ મું પ્રકરણ કાઢી નાખો

તો ? સોનાની યાળામાં સોદાની મેખ જેવું એ નથી લાગતું ? બધાં પ્રકરણો સરખી કોટિનાં હોય એમ હું કહેવા નથી માગતો. પણ આખું નિર્જીવ લખાણ આપણા આખા સાહિત્યમાં શોધ્યું નહીં જડે.”

એક અન્ય વિદ્વાન એજ ૨૭ મા પ્રકરણ વીશે લખતાં જણાવે છે: “૨૭ મું પ્રકરણ આખા પુસ્તકનું કેન્દ્રસ્થાન છે; મધ્યખિન્દુ છે. ખીજાં સર્વ પ્રકરણો એની આસપાસ પરિભ્રમણ કરી રહ્યાં છે. એકલું આ ૨૭ મું પ્રકરણ વાંચવાથી આખા પુસ્તકનું વિવક્ષિત સમગ્રજ્ઞ જાય છે. પુસ્તકમાંથી એ પ્રકરણ કાઢી નાખો, તો મનુષ્યના શરીરમાંથી હૃદય કાઢી લો તે તેની સ્થિતિ થાય, તેવી તમારા પુસ્તકની સ્થિતિ થાય.”

બહેરમાં એ વિદ્વાનના અભિપ્રાયોનું સર્વ સ્થળે સમર્થન કરનાર એમના મિત્ર એક અન્ય વિદ્વાન લખે છે: “તમારા પુસ્તકનું ૨૭ મું પ્રકરણ સારું છે. પણ અહીં એ અરથાને હોષ્ટ અપ્રાસંગિકતાને પોષે છે. એ પ્રકરણ આ પુસ્તકમાંથી કાઢી નાખો તો જરા પણ રસક્ષતિ થવાનો, કે પુસ્તકનું કાંઈ સમજવામાં અડચણ આવવાનો સંભવ નથી.”

ચોકસાઈને માટે પંકાતા એક સાક્ષરે લખ્યું છે: “તમારાં બધાં કાવ્યો વાંચી ગયો. તમારી કાવ્યશૈલી કેક મારા જેવીજ છે. વિષયોની પંસદ ગી પણ મારા જેવીજ છે. પણ ઘણે સ્થળે છંદો ભંગ થાય છે, એટલી મારા કરતાં તમારી વિશિષ્ટતા છે.” આ અભિપ્રાય મળ્યા પછી એક અટવાડીઈ રહીને એમને ખુલાસો આપ્યો, “તમારા પુસ્તકના સંબંધમાં મારી ભુલ થઈ છે. તમારી નવલકથાને બદલે ભુલમાં હું મારાં કાવ્યોજ વાંચી ગયો હતો. નહિ ખીજ પાસે કરાવી હતી એટલે અક્ષર ઓળખાયા નહીં,

“લીલી! કેવો વિચિત્ર, કેવો કદંબો સવાલ ! હું કેમ ચાહુ છું તે તમે પુછો છો? જો તમારે મને આવો કચેતરો પ્રશ્ન પુછવો હોય તો હું પણ તમને પુછું છું કે બાળક શા સારુ અવતરે છે? પુષ્પ શા સારુ ખીલે છે? સૂર્ય ચંદ્ર શા સારુ પ્રકાશે છે? હું તમને ચાહુ છું કારણ કે મારે તમને ચઢાવાંજ નોખજે. મેં જે જે બાળાઓ નોખ તેમાં તમેજ મને ગમી ગયાં અને એટલાજ વારતે તમે મને વહાલાં છો. તમે આદર્શ ગૃહિણી બની શકો એમ છો તેથીજ હું તમને ચાહુ છું. તમે બોલુ બોલુ કરી રહ્યાં છો તે બોલી નાખો. કહો, કહો કે ‘હું તમારી છું.’ તમારી અંદર જે ચાલી રહ્યું છે તે તમે મને નતેજ જણાવી દો. ઇશ્વરે તમારા પર દુઃખના કુંગર નાખ્યા છે, એ કુંગરા તમારા પરથી ઉથલાવી મારા માથે ચઢાવી લેવા ઇશ્વરે મને સરજ્યો છે. તમારો જાગ હું ઉપાડી લઉંશ. તમારાં દુઃખ હું સહી લઉંશ.”

એ સાંભળ્યાજ કરતી હતી. જેમ જેમ હું બોલતો ગયો તેમ તેમ એના ગાલ પર રતાશ તરી આવી. હું બોલતો બંધ થયો એટલે એનાં હોઠાં નેત્ર ઉઘડ્યાં. એ નેત્રનાં અજળ તેજ આગળ ચંદ્રકિરણનું તેજ કુચ ખીસાતમાં નહોતું.

“હું તમારીજ છું.” એ બોલી શકી. “ઇશ્વરની એવીજ મરજી જણાય છે. જેવી હોય તેવી મને સ્વીકારો. હું હવે સદાને માટે તમારીજ છું. જે નવું જીવન જીવવાની ભેગવાઈ ઇશ્વરે આપણને કરી આપી છે તેનો આપણે લાભ લઉંએ.”

૨

“લીલી!” થોડીવાર રહી મેં બોલાવી. મારા બોલાવવાથી જાણે ચમકી ઉઠી હોય એમ એણે ક્યું.

“લીલી!” હું ફરીથી બોલ્યો; “મારી

તમારી પાસે એક માગણી છે. ફક્ત એકજ. તમે મારાં સદૃષ્ટ્યારિણી થાઓ.

એણે મારા સાંતું બાળ્યું. મને લમ ઉપનયો કે એની આંખમાંથી અગ્નિ વર્ષાશે કે શું?

“આવા બોલ બોલવા એ સારું નહીં. સમજ્યા?” એ બખાળી ઉઠી.

“સારુ નરતું, ખરું બોલું છું કે સમજ્યું નહીં. હું તો એટલુંજ સમજ્યું છું કે હું તમને ચાહુ છું. મારે આજરુની પરવા નથી. નિંદાથી હું ડરતો નથી. તમારો પ્રેમ એજ મારુ ધક્ક્યાન છે.”

એ લગાર દબાઇ. એનાં નેત્ર અસલ રંગ ધરતાં જણાયાં.

“લીલી!” દીનતાથી મેં કહ્યું; “હું માતું છું કે તમે પણ મને ચઢાઓ છો.”

એ દીનતા અસરકારક જણાઇ. એના હોઠ હાલતા જણાયા. ‘સંબળાયું’, સમજાયું નહીં. કદાચ બોલી શકી પણ ન હોય.

“આપણો પ્રેમ આપણને જે રસ્તો લેવા સુચવે તે આપણે લેવોજ નોખજે. એમાંજ આપણું શ્રેય. પરિણામની પંચાત અત્યારે શા માટે નોખજે?”

“મને તમારા પર વિશ્વાસ છે.” છેવટે એ અરપટ શબ્દો ઉચરી. મારા બધી બાળી રહી. કે વિચાર આવતાં એણે એનો એક દાઘ મારા ખભે મુક્યો ખીજ દાઘે મારો ખીજને દાઘ લઇ મૃદુતાથી બે તણ વાર દબાવ્યો.

“લીલી! મને ખાતરી છે કે તમે મને ચાહો છોજ; નહીં તો તમે આમ કરી શકો નહીં.”

મેં એના સાંતું બોલું તો એના ગાંઠે શેરડા પડતા જણાયા, ગુલાખી પથરાતી જણાઇ. એની આંખમાંથી આંસુ ગરવા લાગ્યાં.

“લીલી !” મેં પુછ્યું; “આમ રડવાનું કે કારણ ?”

એણે આંસુ ખાળવાં મોઢયાં પણ ખળી ન શક્યાં.

“તમે જે કે કહ્યું તેથી મને ઘણી અસર થઈ છે.” બાલકના નેટલી સાદાપથી એ બોલી.

“તમે મારા માટે આટલાટલી કાળજી રાખો છો તેથી મને સારું લાગે છે.

તમને હું કદાચ અભિમાની જણાઈ હોઈશ, તમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે હું તમારી ક્રીમત કરી શકતી નથી, તમારા મનમાં એમ પણ ઠસી ગયું હોય કે હું જે કદર છું. સ્પષ્ટ કહું છું કે એવું કેવ નથી. મારા આ વિદાસીન વર્તનનું એક કારણ છે.”

“કારણ ?”

“હા કારણ. તમે જે વાત કરો છો તેનો સમય હજી દૂર છે. હમણાં કે નહીં.”

“લીલી ! મારા સાસું જાઓ; નેહ.”

“તમારા સાસુજી નેહિં છું.”

“બોલો. નેહએ હું તમને ચેહાડિ છું. હું તમારી છું.”

“લાચાર, હું એ પ્રમાણે બોલી શકતી નથી. હું તમારી થઈ શકતી નથી.”

“હું કેટલો બળી રહ્યા છું તે તમે નથી દેખતાં ? મને શું થાય છે તે તમે નથી જાણતાં ? તમને મારી તમા નથી ? તમને મારી દયા નથી ?”

“હું બધુએ જાણું, છું, જોઉં છું. પણ બળવુંજ નોંધએ; જો બળવાનું બ્યાજખી કારણ હોય તો.”

વજના પ્રદાર જેવો આ ઉત્તર લાગ્યો.

“લીલી !” નિરાશ થઈ જઈ મેં કહ્યું “ત્યારે તમે મને નહીંજ ચાહી શકો ? તમે મને દૂર કરવા માંગો છો. ? એકલું આંખથી

એકદમ હું ઘુટણીએ પડવા ગયો.

નહીં પણ અંતરથી સુખમાં ? શું મારે તમારી આશા મેલીજ દેવી ?”

“જી હા. જો એમ કરવાની જરૂર હોય તો.” ઠટે કસેજે હુંકો ટચ જવાબ મળ્યો.

“હું શુ બોલું? એકદમ માથે હાથ દબાવી બેસી ગયો. મારા પગમાંથી કોષ્ટએ જાણે હાકાકાજ કાઢી લીધાં હોય! એણે તો ચાલવા માંડ્યું. જતા જતાં એ બોલીઃ “સાહેબજી! ગુનાઈટ.”

૩

“પ્રેમ, આશા, અભિલાષા મહત્વાકાંક્ષા એ સર્વને જ્યારે મેં છેલ્લી સલામ કરી ચાલતી પકડી ત્યારે મને ફક્ત ..... વીસ વર્ષજ થયાં હતાં. મારે માટે અશાંત અંતઃકરણ અને સ્વસ્ત એક રંગી જીવન પથ હતો. મારાં વીતક-જાને વર્ષો વીતી ગયાં. હવે એનાં સંભારણાંજ રહ્યાં છે. એમ છતાં આજ ફરીથી એ બધું તાલું કરી તમને સંભળાવવાનું કારણ શું તે તમે જાણો છો!”

એણે ડોકું ધુણાવ્યું.

“લીલી! તમે રડો છો?” એને ગળે હાથ નાખી નરમાશથી પુછ્યું: “તમે શા માટે રડો છો? તમને ખોટું લાગે છે? તમને કે દુઃખ થાય છે? અગર તમે મને ચાહો છો?”

કેંજ નવાખ ન મળવાથી ફરી પાછો મેં એજ સવાલ પુછ્યો.

“લીલી! તમે મને ચહારો?”

એણે ઉંચી ડોક કરી મારા સામું જાણ્યું.

“લીલી ડીઅર! સાંભળો. હું તો પકડે પાથે માનું છું કે તમે મને ચાહો છો. તેથીજ અને તેથીજ હું આ માહસ કરી શકું છું. તમે મને જે આપશો તેની સરખામણીમાં તો મારું આપેલું નપાસ નીવડશે. છતાં હું અંતરના ઉમંગકાથી આપું છું, એટલે એ છેક નાખી દેવા જેવું નહીં ગણાય. હૃદય સુખનો હું લાલચું નથી. મારી એ લુખ તો ક્યારનીએ મરી ગઈ છે. હું તો તમારા પવિત્ર પ્રેમજ માથું છું. તમે જોઈ શક્યાં હશેજ કે મને તમારા

પર કેટલી બધી શ્રદ્ધા છે. હું તમારા પર કેટલો બધો વિશ્વાસ સુકું છું એ કે તમારાથી અન્નવધું નથી. હું તમને મારાથી જુદાં ગણતોજ નથી હું તમારા આગળ કરો પણ ભેદભાવ, કશું પણ કુડકપટ રાખ્યા વિના મારું દીવ ખોલી રહ્યો છું. હવે હું તમને પુછું છું કે એ દીવ તમારા લાયક છે કે? તમારા કામ આવે એમ છે કે? તમારા કામમાં આવે તો તમે લઈ શકશો કે?”

“હું તમને ચાહું છું” ફક્ત એટલુંજ એ બોલી.

“મારે હોઠના શબ્દ ન જોઈએ. હું તો દેયાના શબ્દ માણું છું. મારું દુઃખ જોઈ દયાથી પીગળી જઈ મને ચહારાં નહીં. પાછલી વાતો હવે સંભારવી નથી. ભૂતને ભૂન માની દૂર ભાગે એ દિવસો ગયા. આપણી યુવાનીએ બળી ગઈ. એ પછીથી અલાર સુધીનું મારું જીવન કેવું ગયું તે બતાડવાથી કેંદ્રાપદો નથી. બેડી ભોંયનો પોપડો ઉવેખવામાં કેંજ માલ નથી. મારી ખરી રિયલિટી નો સાક્ષી એકલો ઇશ્વરજ છે. એ જીવન એ એક પ્રકારની વેઠ હતી. એ દિવસો, એ રાતો સંભારતાં આજ પણ હું કમકમી ઉઠું છું. ઘેવછા, મેવકુશી, લુલોની એ એક પરંપરા હતી! હું તો good for nothing (નકામે) થઈ ગયેલો. તપશ્ચર્યાનો અવધિ પૂરો થયો એનું ફળ દષ્ટિગોચર થાય છે.”

મેં દયામણે મોટે પુછ્યું: “તમે મને ચાહો છો?”

“હા.”

૪

હું એની પાછળ પાછળ ગયો. પહેલજ પગથીએ મેં એને પકડી પાડી. એણે પાછું વાળીને બોલ્યું તો મને દોડો. તરતજ મેં એનો હાથ પકડ્યો કે હવે એ નાશી ન જાય. હવે એ

છટકી શકે એમ ન રહ્યું.

“તમે મારાં ઘરો ?” મેં કંપતાં કંપતાં પશુ મુદ્દાનો સવાલ એકદમ પૂછ્યો.

એની આંખમાંથી ખળખળ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

“અરે !” અસ્ફુટ સ્વરે એ બોલી; “તમને મારી દયા આવે છે. તેથીજ તમે મને આપું પુછો છો ?”

“ના, ” મેં કહ્યું; “એમ નહીં. હું તો તમને ચહાઉ છું. પ્રેમ, નહીં કે દયાના આ શબ્દો છે.”

એના ગાલ પર જાણે ગુલાબ ખીલ્યાં. એના હાથ પરથી મારો કાશુ ઓછો થયો. એનો લાજ લઈ હાથ ખેંચી લઈ એ ધખધખ કરતી પગથીયાં ચઢી ગઈ. મેં પશુ એની પુક પકડી. જ્યારે એને લાગ્યું કે હું એનો કેડો નહીં મુકું ત્યારે એ ઉપરની બારીની ઓથમાં ઉભી રહી. સમય ઉગના શીઆળાના સ્પર્શિતનો હતો.

“મારું કહેવું થોડું ઘણું તો સાંભળો; મને તમારી સાથે મોકળા મને ખોલવાની તક આપો. થોડી માનીતી? મારે માટે જાદુ છે” મેં કહ્યું.

“અરે ! હમણાં નહીં, હમણાં નહીં.” બોલી લાગી જવા પગ ઉપાડ્યો. હું સમજી ગયો. ઝટ મેં એનું કાંડુ પકડ્યું. આ વખતે એની જતાં રહેવાની દાનત ન જણાઈ. મેં પશુ આ વખતે પોસુ પોસુજ કાંડુ પકડી રાખ્યું. એ ધુજતી ધુજતી ઉભીજ રહી.

“કહો, કહો, હમણાં કેમ નહીં ?” મેં કહ્યું; “મારું કહેવું તમે સાંભળી શો. તમારી મરજી હશે તો હું ટુંકામાં અટપીશ. પશુ તમે હમણાંજ, અચધડી જવાખ આપો. જે જવાખ આપવો હોય તે આપો. હવે લંબાવો નહીં. મારું કહેવું તમે સમજો છો ? હું તમને વધારે વાર ખોટી નહીં કરું.”

એણે કબુલ કર્યું. હું એનો હાથ ઝાલી લઈ ગયો. ત્યાં અમે એકાંતમાં બેઠાં. કલાકેક પછી હસીખુશીને અમે કોઈ આવતા પહેલાં અમારે રસ્તે પડ્યાં.

૫

“મને કહેવા દો કે ચાર વર્ષથી મેં તમને મારા હૃદયમાંદિરમાં પપરાવ્યાં છે. કોઈ ન જાણે એવી રીતે હું તમારી પૂજા કરતો રહ્યો છું. તમને કોઈ પણ પદભટ્ટ કરી શકે એમ નથી. તમે મને જાદુ કર્યું છે. હું પુરેપુરો પરવશ બની ગયો છું. હવે મારાથી તમારા વગર રહેવાશે નહીં, નાત જીવી, રિથિતિ જીવી, સંભેગો જીવી તેથી શું ? તમારું હાલતું ચાલતું. ખોલતું કરતું, પકેરતું બોલતું મને એટલું તો ગમી ગયું છે કે હું તમને ચાહું છું. હું તમને પ્રાણ કરનાં પણ પ્રિય ગયું છું.”

શું કહેવું તે એ સમગ્રી શપ્ત નહીં. ખોલ્યો શબ્દ પણ એને ન મળ્યો. એ મને ખોલતો ન અટકાવે એવુંજ મારે જોઈતું હતું. મારે જે કહેવું હતું તે એકવાર ફરીથી હું કહી ગયો.

“પછી !” ટુંકાટચ સવાલ થયો.

“તમે તો કેજ નહીં બોલો ? તમે મને નહીંજ ચાહી શકો ?” નિરુત્તર.

“તમે નહીં માને પણ હવે મને કામ ધંધો પણ સુત્રોતો નથી.”

“ચાલો મને જવા દો. સત્તાવો નહીં.”

“તમારે જવું છે ? અજબ છે કે તમે જમ શકો છો. મારું હૃદય લઇને તમે કેટલે જશો ? હું તમને નહીં જવા દઉં. મારી આંખ આગળથી દૂર નહીં ચલા દઉં. મારા કપાળમાંથી તમે નહીં છુટી શકો. હું બદલો માગું છું. મારું હૃદય તમે લીધું તો સાટામાં તમારું મને આપો. સમજ્યાં ?”

“તમે જે માગો છો તે કેકાણે નથી. કેટ.”

લાક વખતથી ખોવાઇ ગયું છે. ચાલો જના દો.
હું શોધી કાઢું.”

“ખોવાઇ ગયું છે ? જો ખોવાઇ ગયું
હોય તો શોધવાની જરૂર નથી. એ મારી
કનેજ છે.”

“તમે મને શું બતાડો છો ? તમારા વગર
મારે મરવું કે તમારા માટે મારે જીવવું ? તમને
શું ગમે ?”

“તમને ગમે તે ખરું. હું શું કહી શકું ?”

“ના. એમ નહીં. તમે તમારાજ શ્રીમુખે
કહો કે તમે મને હતાશ કરવા માગો છો કે
નવજીવન આપવા માગો છો ?”

[આ લેખને વિશેષ લાભ આપતા અંક.]

— : ૦ : —

“જાઓ, જાઓ, બહુ થયું. હવે મને
એકલી પડવા દો.”

“તમને મારું મોં ન ગમતું હોય તો આ
ચાલ્યો; પણ એક વાર ઉત્તર દો.”

“તમને ગમે તો મારા વગર મરી જાઓ,
હીંમત હોય તો મારી ખાતર જીવો, થયું ?”
છણકા કરી એ બોલી. એ છણકા રીસતો
નહોતો એ કહેવાની જરૂર નથી. “મહેરબાની
કરી હવે મને વધારે પળવો નહીં.”

“મારી સિંહણ ! હું તમને પાળીશ એટલે
મારે ડરવાનું નથી. હું તમારી ખાતર જીવીશ.
હું તમારો છું અને તમારોજ રહીશ. તમે મારાં.
હું તમારો.”

ઝાડને નામે કૃષ્ણ વહેંચવાનો સમય ચાલ્યો ગયો !!

જમાનો કેંક વિશેષતા-ઉનમતા-સગવડતા અને નવિનતા માગે છે.

પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો આહુકો
પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રશંસા કરે છે.

કારણ કેનાથી અજાણ્યું છે ? ?

કો હી નુ ર હલ વો

અસલ સીકા છાપ રજીસ્ટર્ડ સર્વિસી ચડીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં
બાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, દુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

બાકસ કીમત : રૂ. ૦), ૦૧, ૦૧૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪ મુઘી.

બહારગામવી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાથોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઈ.

લેખક:
રા. દયાશંકર મ. લક્ષ્મી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વસંત રજત મહોત્સવ સમારક ગ્રંથ :
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગુજરાત પત્ર-
કાર મંડળ અને ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી
રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
અમદાવાદ. મૂલ્ય : રૂ. ૪-૦-૦.

ગુજરાતના મુખ્ય પ્રસિદ્ધ ને શ્રેષ્ઠ માસિક
'વસંતે' પરથી સર્વ વર્ષ પુરાં કર્યાં તે નિમિત્તે એ
પત્રના પ્રાણુભૂત આચાર્ય આનંદશંકર બાપુલાલ
કુવને 'ગુજરાત પત્રકાર મંડળે' વસંત રજત
ઉત્સવ સમયે ખાસ અભિનંદન આપવાનો
નિર્ણય કર્યો. "પરંતુ એ અભિનંદન માટે
માનપત્ર આપવાની ગાલુ પ્રણાલિકા પસંદ નહીં
કરતાં, એમના સહાધ્યાયીઓ, એમના મિત્રો,
એમના શિષ્યો, એમના પ્રશંસકો અને વસંત
માસિકના લેખક વર્ગ પાસેથી, તેમના પોતાના
અભ્યાસના ખાસ લેખો મેળવી, તે લેખોનો
સમગ્ર સંગ્રહ એક સમારક ગ્રંથરૂપે, બહુર
મેળાવડો કરી, અપૂર્ણ કરવાનો મંકલ્ય કર્યો.
અને તે કાર્યમાં 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા'ની

સહાયતા માંગી." અને એ સંકલ્પ તથા
સહાયતાને પરિણામે આ 'દળદાર' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ
પામ્યો છે.

ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તથા હીંદી:
એવા ચાર વિભાગમાં આ ગ્રંથને વહેંચેલો છે.
પ્રથમ વિભાગ, સ્વાભાવિક રીતેજ, સૌથી મોટો
છે. તેમાં રા. નરસિંહરાવ દોલેટીયા, મહાત્મા
ગાંધી, દી. બા. કેશવલાલ કુવ, સર રમણલાલ
લેડી વિદ્યાગૌરી, રા. લલિત, રા. ખખરદાર,
અ. કાન્તિલાલ પંડ્યા, રા. કનૈયાલાલ મુતસરી,
રા. ડાભાભાઈ દેરાસરી, રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી,
રા. કેશવ હ. શેઠ, અ. રામાનારાયણ પાઠક,
રા. મન્નુલાલ મજમુદાર, અ. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા,
રા. પ્રણાલયન પાઠક, રા. દુર્ગાશંકર સામી,
અ. જ્યેન્દ્રશંક દૂરકાળ, રા. મનહરરામ મહેતા,
રા. હીરાલાલ પારેખ; ઇત્યાદિ ગુજરાતના સુ-
પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ને લેખકોનાં નામ માલમ પડે છે.

રા. નરસિંહરાવ ઉપાધ્યાયનાં નર્મદાશંકર,
નવવરામ, મણિલાલ ત્રિવેદી વગેરે લેખકોના

શેખમાંથી તથા લેખોના ઉતારા આપી ભાષાશૈલીનો વિકાસ શી રીતે થયો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તે ઉપરાંત 'સૂક્ષ્મ સૌંદર્યનું પૂજન' એ વીશેનું એમનું કાવ્ય પણ આ અંશમાં માલમ પડે છે.

૨૧. રત્નમણિરાવ બીમરાવનો 'ગુજરાતનું વહાણવટું,' ૨૧. મનહરરામ મહેતાનો 'ગુજરાતી પદ્યરચનાની મીસાંસા,' ૨૧. રસિકલાલ પરીખનો 'એરિસ્ટોટલની કાવ્યશીર્ષામાંથી કેટલાક ક્ષેત્રો,' ૨૧. ભરતરામનો 'આપણી વર્ણમાળાની પ્રાચીનતા,' આચાર્ય જીવજિતજીનો 'કુવલયમાળા,' ૨૧. પ્રાણજીવન પાઠકનો 'કલાનાં મૂલ તત્ત્વોમાં સૌંદર્યનું સ્થાન,' અધ્યાપકરામનારાયણ પાઠકનો 'પર્યાયોત્તમાનના નિયમો અને તેને ઉપમારક વ્યાપારો,' ઇલાદિ લેખો માહિતી અને નવીનતાતી ભરેલા છે. અને તે તે વિષયમાં રસ લેના વાચકને વાંચવા યોગ્ય છે.

૨૧. સક્ષિત, ૨૧. અબરદાર, ૨૧. કેશવ શેઠ ને ૨૧. દેર સેરીનાં કાવ્યો તેમજ આ એકસરખા ભારે લેખોમાં ભાન પાડતી અને તે રીતે ખાંસ આવરયક લાગતી ૨૧ મુનશીની વાર્તા સર્વ પ્રકારના વાચકને આકર્ષક લાગશે.

અગ્રેજી વિભાગમાં ડૉ. બાહારકરનો, પ્રો. બેલવલકરનો, ૨૧. નાનાલાલ મહેતાનો તથા આચાર્ય ત્રિધુરેશ્વર બટ્ટાચાર્યના લેખો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે.

હીંદી વિભાગમાં માત્ર ૨૧. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાનોજ લેખ માલમ પડે છે.

એકંદરે અંથ ધણો ઉત્તમ કોટિનો થયો છે એનાં સંદેહ નથી. આચાર્ય આનંદશંકર જેવા રસિક ને પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાનને અપૂર્ણ કરવામાં આવેલાં આ અંથ એમની યોગ્યતાને સર્વ રીતે જ જે જે બનાવવો 'સ્મારક અંથ સમિતિ' નો પ્રયાસ ધણે અંશે સફળ થીએ.

[રચણ સંક્રાંતને લક્ષ બીજા પુસ્તકો માટેના અભિપ્રાયો આ અંકમાં નથી આપી રાહયા—ઉપતન્ત્રી.]

થયો છે એમ કહી શકાય. વિદ્વતા ને અભ્યાસના શોખીનને આ અંથ ધણો ઉપયોગી થઈ પડશે.

કથામંજરી ભાગ ૩: સંપાદક અને પ્રકાશક: ગ. જીવનલાલ અમરશી મહેતા. અમદાવાદ, મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ ૫૪ મું પુસ્તક છે. ૨૧. જીવજીલાલે લુદા લુદા લેખકોની સામાન્ય વાચકો પણ સમજી શકે તેવા પ્રકારની વાર્તાઓનો સંગ્રહ રજૂ કરી પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે.

આ પુસ્તકમાંની કેટલીક વાર્તાઓ અનુવાદ રૂપે છે, કેટલીક સુચિત છે ને કેટલીક સ્વતંત્ર છે, ને કેટલીક અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી છે.

'રાત્ર્યશ્શીની વાર્તા' અમે અન્યત્ર કોષક બંગાલી લેખકે લખેલી વાંચ્યાનું સ્મરણમાં છે; મોખાસાની નેક્લેસની વાર્તાને લગભગ મળતી આવતી 'શરદ પૂર્ણિમા'ની વાર્તા ૨૧. શયદાનાં 'અમી ઝરણાં'માં આવતી 'હીરાની પીન' કે એવીજ કોષક વાર્તા સાથેનું સામ્ય તાજી કરાવે છે, ને 'એક યાહુદી વીરોગના'નું મુગ્ધચાન અગ્રેજીમાં છે.

આ વાર્તાઓમાં સરસતા કરતાં પ્રચારકાર્ય વધારે સધાયું છે: કદપનાપ્રધાન નથી પરંતુ ઉદ્દેશ પ્રધાન વાર્તાઓ છે. સમાજમાં પ્રચલિત અનેક વહેમ, રુઢિઓ ને બાવનાઓની વાર્તાના રૂપમાં કુલગુ થણી કરવી ને ગમ્મત સ યે જ્ઞાન આપતું એ આ વાર્તાઓનો ઉદ્દેશ સધાયો છે એમ કહેવામાં જરાકે અતિશયોક્તિ નથી. માત્ર એમાં કલા દૃષ્ટિની કચૂપ સાલે છે એટલુંજ અમે કહીશું.

'વડીલનો વારસો' 'માણેકની મુક્તિ,' 'આપનીતી,' 'જસોદાની સેવા શુદ્ધિ' એ વાર્તાઓ વાંચવા જેવી છે.

સામાન્ય જનતાને કદાચ ધણું ગમી નવ્ય એવું વાચન પુરું પાડવાના જે પ્રયાસો ૨૧. જીવજીલાલે કરે છે તે માટે અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

કરમાએલું કમળ

૧૪૭૭૬૬૭

[અલુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી]

૩

હુંક મુદ્દતમાંજ મારા પિતાજીનું અવસાન થયું. થોડાક દિવસ અમારું ગામડાનું ઘર ઉઘાડું રહ્યું. રાતદિવસ માથાકુટ કરી હું જેમ તેમ પુરું કર્તો. પરંતુ એમને બારે પડવા માંડ્યું. વળી મારે મારા ભાઈઓને ભણાવવાના હતા. છેવટે વતનના ઘરને તાળું દેવાયું. મારી બા ને નાનાં ભાંડુઓ અમદાવાદ આવ્યાં. બીજાં સર્ગાનું અમે પોષણ કરી શકીએ તેમ નહોતાં. એમણે દરેક પોતપોતાનું ઠેકાણું કરી લીધું.

અમારું પુરાણું ઘર જરી ગએલું હતું પણ વિશાલ હતું-હતા અજવાળાની ખોટ નહોતી. પરંતુ અમદાવાદનું ભાકુતી ઘર-એની તો બસ વાત ના પુછો: એને શોધતાં શોધતાંજ નવનેભ થયા. નવા જોડાનાં તળીઆં પણ સાફ થઇ ગયાં. છતાંએ મન તો મનાવવાનુંજ રહ્યું. મારી કોટડી કરતાં તો અવશ્ય સારું હતું-પણ વહાલા વતનની તોલે આવે ? મારી બાનું હાસ્ય તો ઉડીજ ગયું હતું. છતાંએ એના માયામયા વદનને લીધેજ આ ગંધાતું ઘર પણ મારું વહાલસોયું વતન થઇ પડ્યું.

અમદાવાદમાં ગીચ વરતી છે કે નહીં તે તો રામ જાણે-પણ મિત્રે મળવા તો મુશ્કેલજ હતા. અમારા નાનકડા ઘરની ચીમેર રાજસી મકાનોનો ગંજ ખડકાયો હતો. દરવાજે દરવાજે પટાવાળા ખડા રહેતા. શેડીઆની મોટરોનો ગડગડાટ સંભળાતો. કોઈ કોઈ વાર જીતતની દુર દર્શન દઇ અદશ્ય થઇ જતી. અમારે મન તો એ બધાં સજીવ રમકડાંજ હતાં. ચાલતાં મિત્રે હતાં, એમને જીવતાં નરનારીઓ ભાગ્યેજ ધારી શકતા.

અમારું ઘર એક સાંકડી ગલીમાં હતું. સામે જ એક રાતા પથ્થરનું મહાલય ઝડપી રહ્યું હતું. એના આગળના ભાગમાં એક મનોરમ ઉદ્યાન હતો. એનું મુખ્યદ્વાર રાજમાર્ગ પર પડ્યું. અમારી ગલીમાં તો એની પછીત હતી. નોકરોની આવજા મારે એક નાનકડું દ્વાર હતું. મારાં ભાઈ બહેને તો માળી જોડે થોડાજ વખતમાં ભાઈબંધી કરી દીધી. બાગનાં ફળપ્રસ પણ ધીમે ધીમે મારા ઘરમાં આવવા લાગ્યાં. એ મહાલય કાનું હતું તેની મને ખબર નહોતી. અમારા તરફની બારીઓ ભાઈએજ ઉઘડતી.

એક દિવસ હું શાળામાંથી પાછો વળ્યો. ભારે મધુ ને તારા રડતાં હતાં. મેં પડપુછ કરી તો જણાયું કે પેલા વિશાલ મહાલયમાં મોટી મીજલસ થવાની હતી. અતિથિઓને આનંદવા સુંદર યોજનાઓ કરવામાં આવી હતી. તારા ને મધુને વણનોંતર્થાં પણ જવું હતું. બાએ તેમને ન જવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મહામહેનતે મેં તેમને મનાવ્યાં ને પ્રબોધ જોડે વીકટોરીઆ બાગમાં ફરવા મોકલ્યાં.

શાળામાંથી પાછા વળ્યા બાદ પણ વિશ્રાન્તિ મારે કરમે નહોતી લખાઇ. ફરીથી લુગડાં પહેરી બીજા વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી અભ્યાસ કરાવવા જવાનું હતું;

ગલીની બહાર આવતાંજ સમરત વાતાવરણ સજીવ થઇ ગએલું લાગ્યું. ભારે તૈયારીઓ થઇ રહી હતી. હરીઆળા નીલરંગી મયદાનમાં વીશાલ સમીઆનો ઉજો કરવામાં આવ્યો હતો. ત્રિજળીની દીપાલક્ષીનો સુમાર નહોતો. અંધકાર તો ક્યાંએ છુપાઇ ગયો હતો. બાગનો પુલવૈભવ હુંટાઈ ગયો હતો-ઘરની યુવાન લલનાઓ કુદરતના એ અમુલા ઉપદારને રહેવા દે ખરી ? દાસદાસીઓનાં વૃંદ આમ તેમ ધુમી રહ્યાં હતાં. દરેક વ્યક્તિને મહોત્સવની તાલાવેલી લાગી રહી હતી.

પરતુ એ બધું નીરાને નીલાળવાની મને દુઃસદ નહોતી હું રસ્તે પડ્યો

હું પાછો વળ્યો ત્યારે ઉત્સવની જમાવડ થઈ ગઈ હતી મહિલાનો મધુર સ્વર સધ્યાની શાંતિમાં ઉત્સાહ ભરતો હવામાં સુગંધના તરંગ ઉછાળતો ફરતી દીવાન પર બહારના લોકોની મેદની જામી હતી રસ્તો કર્તાએ મને કેટલીક માથાકુટ કરવી પડી અવાગનવાર સગીતો હમકે ચતો, વાહવાહના અવાજો ગગનમેદી નાખતા આમંત્રિત શૂદરો તો આ મવ મા ઓછોજ ભાગ લેતા કોઈપણ ચીજની કીંમત આકે એ પણ ટેલાકે તો પસાર કરી દીધી હતી

ટાળુ ગીચ થતું ગયું મને માર્ગ ન મળ્યો આખું મકાન દીપમાળાઓથી ઝળહળી રહ્યું હતું બધાએ બારીમારણા ઉઠાડી નાખનામા આવ્યા હતા અદરનો પ્રકાશ પણ બહારના અધકારને મેદી આકાશપ્રતિ ઉડી જતો

એકાએક મારી દષ્ટિ થબી ગઈ આ શું ? એ અહીં ક્યાંથી ? મારા હૈયાએ પારખેતું અગાર અરતુ સૌંદર્ય આ શૂન્ય ને ગબીગ મહાનય શી રીતે સાચવી શક્યું ? આટલા દિવસ અજણ્યો જ ગયો ?

વાતાયનને અટકી ઉભેલી સૌંદર્યમૂર્તિ રવર્ત્રની મહામાયા લાગી-એ સુવર્ણજ હતી એને એ એના પિતાને આગલો છેલ્લી દીકી હતી આજે તે ભવ્ય સુવર્ણજ હતી એની દેહવતા હીરા માણેકથી ઝગમગી રહી હતી એની પહેલાની મૃદુતાને સ્થાને આરસના પુતળાની સખ્તાઈ આવી હતી છતાં એ હું બુઝ્યો તો નહોતોજ એના ચમકતા નેત્રો નિર્દોષતા ને નમ્રતાના ઝરણા સમાવડા નહોતા રહ્યા છતાં એને હું વીસરી શક્યો નહોતોજ એક ક્ષણભર તેણે નીચે બગીચા મા નજર નાખી એનાં ચમુઓમાં ધીકતો તિરકાર બર્ષો હતો તે દૂર થઈ એ ધડાકા

સાથે બારી દેવાઈ ગઈ એ આતુ ઉભેના માણસને પ્રશ્ન કર્યો— ‘ આ શું છે તે ? ’

“ શ્રીમાન પ્રતાપરાય છત્રપતિને ત્યા પૌત્ર પ્રાપ્તિ થઈ તેનું ઉજમણુ છે આજે મોની મીજ લમ ગખવામાં આવી છે જુઓ, પેના રહ્યા એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ” મેં જોયું એક પ્રૌઢ મનુષ્ય આમતેમ ફરી રહ્યો હતો એનું વદન આકર્ષક શરીર જરા સ્થૂન હતું એનું તાનવાણુ માથું ચમકી ગયું હતું સુવર્ણ-આની માતા !—“ પ્રતાપ રાય કયા ? ” મેં પુછ્યું

“ પ્રતાપરાય ! એ રામ ! પ્રતાપરાય અહીં ક્યાંથી હોય ? એમને તો એ વર્ષથી લકવો થયો છે તે જરાએ ફરી ફરી શકતા નથી ”

સુવર્ણના નયનમાંથી ઝરતા અગારનો અર્થ હું હવેજ સમજ્યો મારા હૃદયમાં ઈંક પ્રકાશ પડ્યો જેમ તેમ કરી મેં મારો માર્ગ મોકળો કર્યો હું ઘેર પહોંચ્યો આખી રાત મીજલસનો કાલાહલ આતુજ રહ્યો શયતાનના ચિત્કારથી મારા કર્ણ મેદાઈ રહ્યા

આજ સુધી એ ગતા મહાનયને હું નિજન સમજતો પણ હવે મને એમાં રસ પડવા લાગ્યો મારી જિજ્ઞાસા જામત થઈ મેં જોયું કે રોજ અમારા તરફની એકાઃ બારી તો ઉઘડતીજ કોઈક વાર કોઈ દાસી ડોકીકે કરતી તો પ્રાંતવાર કોઈ બાલક નજરે ચડતું પગતુ જેના માટે હું મથી રહ્યો હતો તે એકજ વાર દેખાઈ અમારા ઘર તરફ તે તાકીને જોઈ ગઈ શું તે જાણતી હશે ?

જાણતી હોય તોએ શું ? હવે તે અંમતાઈમાં આનંદ કરતી ને દુઃ—શુન્દરગતી શાગનો ગરીબ શિક્ષક ! મેં ઘણુંએ મારા મનને મનાવ્યું પરતુ એ રાપિત શ્રીમંતાઈમાં એને ધૈર્ય દેનાર હુંજ હતો એ વાત હું બુદ્ધી રાક્યો નહીં વિશેષ ઉગ્રા ને આશ્ચર્યા કાલયકી

શ્રીમંતની પશુ પરવા નથી, ગરીબની પશુ દર-
કાર નથી. મારી બા પ્રબોધ માટે કન્યા શોધવા-
ની ગંઢમથલમાં પડી હતી. એણે એમ. એ. ની
પરીક્ષા પસાર કરી હતી. મેં એમાં જરાએ
ડબ્બલ કરી નહીં. મારા ધરનું સુકાન હવે કે
મારા કાકાના હાથમાં જનાર નહોતું.

અમે ધણીએ કન્યાએ ભેષ. પરંતુ કોણને
માટે પશુ નિર્ણય કરી શક્યા નહીં. કેટલીક
મારી બાને ગમી તો પ્રબોધને કાવતી ન આપી.
કોણ એને ગમી તો મારી બાની કસોટીમાં પસાર
થઈ શકી નહીં. અમારી પાડોશમાં એક ખાલા
હતી. એની વાત પશુ ઉપાડી ભેષ. એના પિતા
ગરીબ હતા. કન્યા સુંદર હોય તો ગરીબાઈ
હવે આડે આવે તેમ નહોતું. પરંતુ તલ્લ સાદી
હતી તેથી મારી બાનું મન માન્યું નહીં.

વિશાખનો મુરજ તપતો. અમારી શાળા-
માં રજા પડી હતી. પરંતુ કેટલાકને હું ખાનગી
રીતે શીખવતો હોવાથી હું સવાર સાંજ મારા
કામમાં મુંઝાએલો જ રહેતો. એક દિવસ જુન
ધામ થયો. જરાએ હાથપાનું દીઠ થતું નહીં.
પરંતુ બહાર નીકળ્યા વિના છુટકો નહોતો.
મારા પોકારીની પેલી સાદી કન્યાનું તેજ રાત્રે
લમ હતું. પ્રસંગ પતવવા તેના પિતા ધરને
ધરાણે મુકનાર હતા. સાંદવ કરતાં લક્ષ્મીને
વરવાનું ધણીએ પસંદ કરતા. હું ધરની બહાર
આવ્યો તો તેના ધરને આમોપાલવનાં પાનાંથી-
શણગારમાં આવતું હતું. આંગણમાં વાળવાળા-
એ ખોતાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પાડોશનાં
ખાલકો એમની ચોમેર ઉભરી પડ્યાં હતાં.
વાળની તાનમાં ડાલી રહ્યાં હતાં. મારા લાઇ
બહેન પશુ સારાં સારાં કપડાં પહેરી લ્યાં હાજર
થઈ ગયાં હતાં. મને તે પ્રબોધને પશુ આમંત્રણ
તો હતુંજ. પરંતુ અમે તો સાંજના હાજર રહી
આપત્તિધર્મ નિવારનાર હતા. હું આગળ વધ્યો

એટલામાં પેલા રાતા મદાલપનું દાર ઉઘડ્યું.
રેશમી વસ્ત્રો પહેરી એક દાસી બહાર આવી.
એના હાથમાં ઉપદારનો થાળ હતો. જમીનદાર-
ના કુટુંબનું એક ભુલકું એની આંગળીએ
વળગાડ્યું હતું. ગરીબ પાડોશનો આનંદમાં
બાગ લઈ તેના પર આવી રીતે આહારનું પોટકું
ચડાવનાર હતા. મદાલપના મદાજનોને તો
ત્યાં આવવાની ધુરસદ કપાંથીજ મળે ? મારે
મોહું થતું હતું એટલે હું તો રવાના થયો.

મારા શિષ્યોને પાઠ આપી હું પાછો ફર્યો.
ગલીઓમાં દીવા થઈ ગયા હતા. એટલે ઘેર
જવાને બદલે મારા પાડોશીના આંગણા તરફજ
વળ્યો.

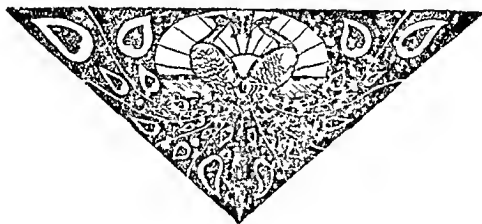
પશુ આ શું ? ધડીમર મને લાગ્યું કે હું
સ્વપ્નસંદિમાં વિહાર કરી રહ્યો હતો. મારા
જીવનની પેલી યાદગાર રજની ફરી ઉપરિથત
થએલી લાગી. વરપક્ષ તરફથી પેલી મુજન-
ભુની યાદાવાટજ વચાઈ રહી હતી. કન્યાનાં
સગાં મુગમુમાંતરથી કરગરી રહ્યાં હતાં. મહિલા-
મંડળના વણજુદ્યા આકંદ સુર ફરી એકવાર
વાનાવરણને ગળવી રહ્યા હતા. બીજાજ પળે
લાગ્યું કે આવાં દૃશ્યોનો મુજરાતમાં સુમારજ
નહોતો.

હું આવ્યો સારે નાટકનો છેલ્લો ભાગ ભજ-
વાઈ રહ્યો હતો. વરનાં સગાં દમબેર બહાર પડ્યાં.
ચોડીજ વારમાં એમનો કોલાહલ સ્થામ રજની-
માં ભળી ગયો. કન્યાનો પિતા કેહેલી પહેરામણી
આપી શક્યો નહોતો. તેથીજ એ કંગાલ પ્રસંગ
ઉભો થયા પામ્યો હતો. બીચારી કન્યા એ
ધમાધમથી બેમાન થઈ ઘણી પડી હતી. એની
લાળ કકડવાની કોણનેએ ધુરસદ હોય તેમ લાગતું
નહીં. દરેક જણ સરી જતી આબરુ સાચવવા
ગમે તેવા વર. ગોઠવી. દેવાની વેતરણમાં હતું
—કન્યા ન પરણે તો કુટુંબ યાતિ બહાર મુકાય.

ફાની દુનીઆનો ત્યાગ કરી વિધિના અગમ્ય પ્રદેશમાં વિલીન થયું હતું. આફત અણધારીજ હતી. ટ્રાઇને કહેવાનો સમય નહોતો. કોઇ આવી શક્યું નહોતું. અત્યારે સૌ રમશાન યાત્રાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

હું ત્યાં ચોડીજ ગયો. આજ મુધી અમારા જીવનમાં અજગા હતા. એના અંતિમ પ્રવાસે એ નીકળી ચુકી હતી. મૃત્યુના સ્વામ અધારે સમાધ જનારને અંતિમ વીદાય દેવા હું પણ નીકળી પડ્યો.*

* મૂળ લેખિકા-શ્રી. સીતાદેવી.

દાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

સખો:—ઓન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી]

જુદા ધરમાં વસાવી તેમને ઘેર બેઠાં કામ આપવાની અને લેવાની વ્યવસ્થા કરી છે. નીશાળો, રમતગમત માટે મેદાનો, પુસ્તકાલયો, બાગ બગીચાઓ, મંડળાઓ વગેરે સામાજિક સુખનાં સર્વ સાધનો તેણે પોતાના કામદારોને પુરાં પાડ્યાં છે. અને તેમને નવરાજ મળે, મજૂરી મીવાપ બીજાં ઉચ્ચ કાર્યોમાં મન પરોવવાની તક અને સમય મળે તે માટે પણ સગવડો કરી આપેલી છે. અને એ દિશામાં તે હજી પણ વધારે આગળ પગલાં ભરીને નવી કામ પદ્ધતિ અમલમાં મુકી મોટા પાયા ઉપર આવતા ઉદ્યોગોને પરિણામે જે હાનિ થાય છે તે દૂર કરી શકાય તેવી છે એવું તે સાબીત કરવા માગે છે.

વળી, યંત્રના અને આધુનિક સુધારાના ચિન્હ ગણાતાં સાધનોને “આદર્શ” જગતમાંથી ખાતલ કરનારા “મહાત્મા” પણ પોતાના વર્તનમાં સામંજસ્ય સાચવી શક્યા છે એમ કોણ કહી શકશે ? “નવજીવનની” ત્રીસ હજાર નકલો ખપી તે યંત્રને પ્રતાપે. અને એક વર્ષ સુધી સમસ્ત દેશને ચારે ખુલ્લું મહાત્માએ સંદેશો પહોંચાડ્યો તે પણ રેલ્વે, ટપાલ, તાર વગેરેનો ઉપયોગ કરીને.

હકીકત એમ લાગે છે કે પ્રત્યેક માનસિક આદર્શ તર્કવટે અમે તેવે સકારણુ લાગનો હોય પરંતુ વ્યવહારમાં તેને બાંધછોડ કર્યા વિના કદી ચાલતું નથી. અને એ બાંધછોડ કરવાની વૃત્તિમાં તેની નિષ્ફલતાનો આરંભ છે. ગમે તે માનસિક આદર્શ હોય, વિશ્વ બંધુત્વ, પ્રેમ, સેવા, પરોપકાર, અહિંસા-વગેરેની ઉત્તમતા દલીલ વડે સાબીત કરવી બહુજ સહેલું કામ છે. પરંતુ વ્યવહારમાં ઉતારતાં તે આદર્શો અશક્ય બની

નથી છે; અથવા તો આલુઆલુની પરિસ્થિતિ જોડે તેમને બાંધછોડ કરવીજ પડે છે. “પ્રેમ” અને “ન્યાય” બન્ને ઈર્ષ અને ઉત્તમ છે. પરંતુ એ બંનેનું સંપૂર્ણ પાલન વ્યવહારમાં કરવા જતાં પરસ્પર વિરોધી બની રહેવાનો સંભવ ધણો વધી જાય છે. “ન્યાય” જે કરવાની ફરજ પાડશે તેનો “પ્રેમ” ઇન્કાર કરશે ?

અને વર્તનમાં એવી બાંધછોડ સ્વીકારીએ તો પછી તેની સીમા કોણ નક્કી કરી શકે ? હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન પણ તેવો છે. માંસ ખાનાર માણસ હિંસા કરે છે અને વનસ્પતિનો ખોરાક લેનાર હિંસા કરતો નથી અથવા તો ઓછી હિંસા કરે છે એવું મનાતું હતું. આજે વનસ્પતિમાં પ્રાણીના જેવુંજ જીવન છે. એ એ ભૌતિક શાસ્ત્ર સાબીત કરી રહ્યું છે. અને તે બાદ કરતાં પણ “આસેઆસે હિંસા થઈ રહી છે” એ કવિની અતિશયોક્તિ ભરી ઉક્તિ નથી, ભૌતિક શાસ્ત્રની એક નગદ હકીકત છે ! અને જીવન ટકાવવા માટે “હિંસા” યત્ની અનિવાર્યજ હોય તો પછી તેની સીમા કય ? “જીર્દિપ્તક મારવાનું” અને “નહી મારવાનું” તેમાં પણ સમાજને ભયરપ થઈ રહેલ કુતરાઓને જ્યારે મારી શકાય ત્યારે પ્રજાને કે સંસ્કૃતિને ભય રૂપ થઈ રહેલ શત્રુને શા માટે નહીં ?

જીવનમાં હિંસાની અનિવાર્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અહિંસાના ચુસ્ત હીમાયતી કેવી અર્થે વિનાની દલીલો કરે છે તેના એક બે પુરાવાઓ આપીશું. સત્યાગ્રહ આશ્રમના વિનોબા લાવેએ નવજીવનમાં એકવાર એવી દલીલ કરેલી કે “આદર્શ અહિંસા અનશનવન કરી દેહલાગ કરવામાં સમાએલી છો” અહિંસાના એવા હીમાયતીને પોતાના વિચારોમાં રહેલી અસંગતતા દેખાય નહીં એ સ્વાભાવિક છે. કેવળ દલીલ તરીકે તેને સ્વીકાર કરતાં પણ તે ખૂબી ફટતી

નથી, કારણ કે અનશન કરી દેહત્યાગમાં રહેલાં અનેક જંતુઓનો વિનાશ થવાનો તેનું શું ? અને દેહત્યાગમાંજ જીવનની ઉત્તમતા હોય તો માનવ જીવનનું પરમશ્રેય શું મૃત્યુ સમજવું ? “સ્વદેશીધર્મ”માં પણ “દરેક માણસે પોતાને જોઈતી વસ્તુ પોતે ઉત્પન્ન કરી લેવી જોઈએ.” એવો સિદ્ધાંત પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવ્યો છે. એ પણ કેટલો અશક્ય છે તે વાંચનારને સહેજે જણાઈ આવશે. માનવ પ્રકૃતિમાં રહેલી વશિષ્ટતાને પરિણામે માનવ પોતાને જરૂરની બધી વસ્તુ જાતે પેદા કરી લેતો નથી એ હકીકત છે. અને એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની બધી જરૂરીઆતો પુરી પાડવા પ્રયત્ન કરે તે વ્યક્તિની અને સમાજની પ્રગતિ માટે ઇષ્ટ છે કે કેમ ? એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

વળી, હોદના દરેક માણસને પહેરવા કપડાં મળે નહીં ત્યાં સુધી કૌપીન પહેરવાનો આગ્રહ બળતી દેશદાઝ અને ગરીબાઈ પ્રત્યે ઉદાત્ત સહાનુભૂતિ બતાવે છે. પરંતુ એજ સરણીએ “દરેકને ખાવા ન મળે ત્યાં સુધી હું ખાઈશ નહીં.” એવો આગ્રહ કરે તો યોગ્ય ગણાય કે કેમ એ વિચારવાનું છે. વળી દેશનો પ્રત્યેક અભણ માણસ ભણે નહીં ત્યાં સુધી પોતે કેળવણી લેવી એ પણ એક પ્રકારનો સ્વાર્થ ઠરતો નથી ? અને એવા અભણ અભણ દેશબંધુઓ કેવી રીતે ઉન્નતિ કરી શકે ? એ પ્રશ્ન પણ ઉઠેલાનો છે.

કયા મહાપુરુષના જીવનમાં એવા વિરોધ અને વિરોધાભાસો નથી ?—મહાપુરુષનાં કાર્યની એવી પરીક્ષા કરવા જતાં આપણે સમગ્ર જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થતો અસંખ્યભાગ ભુલી બેસીએ તો બહુજ ખોટું કહેવાય. ઉપર જણાવેલી વિચાર સરણી બાજુ ઉપર મુકી વિચાર કરશું તો જણ્યુરો કે ગાંધીયુગે હોદમાં—અને દુનીઆમાં પણ—કેટલાક મહાન વિચાર પરિવર્તનોનો

આરંભ કર્યો છે. હોદી પ્રજાના જીવનમાં ગાંધી વાદે એક નવીન વિચાર પદ્ધતિ અને જીવનમાં એક નવીન દૃષ્ટિ કોણે દાખલ કર્યો છે. અને તેમાં પણ, સમસ્ત હોદમાં તેની કેટલીક અસરો ધણી, ઊંડી અને ચિરસ્થાયી થવાને સરળએલી છે. ઉદાહરણ તરીકે, હોદીભાષાનો દેશની રાષ્ટ્ર-ભાષા તરીકે પ્રચાર કરવાની મજબુત હીમાયત કોઈ નેતાએ કરી હોય તો તે મહાત્મા ગાંધીજી. અને તે પણ કેવળ હીમાયત કરીને અટક્યા નથી પરંતુ જુદા જુદા પ્રાંતમાં તેના પ્રચાર માટે વ્યવહાર ઉપાયો પણ તેમણે યોજ્યા છે. તામીલ નાડુમાં હોદી ભાષાનો તથા ખાદીનો પ્રચાર ગાંધીયુગને આભારી છે. વાયેમમાં હોદ્દુ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા માટે અસ્પૃશ્ય ગણાતા હોદી ભાઈઓનો સલામત અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ પ્રત્યે એક ડગલું આગળ પ્રગતિ સુચવે છે; અને તામીલ સાહિત્યમાં રાજકીય પુસ્તોની ચર્ચા કરનાર પત્રો અને પરિભાષા-નવાં ઉર્માં થયાં તે પણ આ યુગને લીધે. આંધ્રમાં અવશેષ રહેલી પ્રાચીન કાંતવાની કળાને તથા ઝીણી ખાદીના વણાટને પુનરુજ્જીવન મળ્યું; આંધ્રમાં “જાતીય કળાશાળા”—અને રાષ્ટ્રીયશાળાઓને ઉત્તેજન મળ્યું. પતિત નારીઓના ઉદ્ધારના પ્રયાસો થયા અને અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ રાજકીય નેતાઓએ પોતાના એક આવશ્યક કાર્ય તરીકે સ્વીકારી લીધું.—એ બધું ગાંધીયુગને આભારી છે.

પંજાબમાં શીખ ધર્મમાં પરિવર્તન થઈ “અકાલી” ઓનું વ્યવસ્થિત બંધારણ ઉભું થયું. અને તેમનો “સલામત”—શાંતિમય-સંવિનય કાયદાનો ભંગ એ પણ ગાંધીયુગના સલામતના સિદ્ધાંતનીજ એક વ્યવહાર application ગણી શકાય—પરંતુ પંજાબમાં—હોદ્દુ મુસલમાન એકથ, ખાદી પ્રચાર વધારે સ્વીકાર્યા જણાતાં નથી. અને અસ્પૃશ્યતા તો

આર્ય સમાજે ધણે અંશે દૂર કરેલી હોવાથી તે દિશામાં પંચનબ અહુ હોંદુ કરવાનું હતું નહીં.

બંગાળમાં ડૉ. રોયે ખાદીકાચમાં જે રસભર્યો ભાગ ઉત્સાહપૂર્વક લીધો અને ખાદી પ્રતિષ્ઠાનની સંસ્થા સ્થાપન કરી એ ગાંધી યુગની બંગાળમાં થએલી અવહાર અસરનું ઉદાહરણ છે. બંગાળની વિચાર સરણીમાં કે તેના રાજકીય દષ્ટિબિંદુમાં ગાંધીવાદની મહારાષ્ટ્રમાં થઈ છે તેટલીજ—(નહીં જેવી)—અસર થએલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અલખત અસહકારની ભરતીના સમયમાં દેશબંધુ દાસ અને હજારે બંગાળીઓ જેલમાં ગયા—તેને તો આપણે તાત્કાલિક ઉત્કરણીના કાર્ય તરીકે ગણીશું; તે સમયે બંગાળના ઉપર ગાંધી વાદનો બાલ વિનય તો થયેલોજ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં તિલક મહાવિદ્યાલય એજ અરસામાં સ્થપાયું—અને ખેલગામના ગંગાધરરાવ દેશપાંડે—એ તિલકને ગુરુસ્થાને મહાત્માને સ્વીકાર્યા ! મહારાષ્ટ્રમાંથી ગાંધીવાદને મરાઠાની લાક્ષણિક દૃઢતાથી અને ચીવટાઇથી વળગી રહેનાર કાલેલકર, ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, ભાવે વગેરે મહાત્માના રથીઓ મળ્યા. પરંતુ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં તેની અસર ઉંડી કે સ્થાયી થઈ નથી.

અને ગુજરાત ! ગુજરાતમાં તો પ્રમુખવનનું એક પણ એવું અંગ નહીં હોયજેમાં ગાંધીવાદની થોડી ધણી પણ અસર આપણને ન દેખાય. સમાજસુધારો, કેળવણી, મ્યુનીસીપાલિટી, સેનીટશન, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ગામડાનું રચનાત્મક કાર્ય, મંદિરોનો સુધારો; મેળાઓની ઉજવણી, પત્રકારના ક્ષેત્રમાં “ નવજીવનની ” શરૂઆત અને વ્યવસ્થિત પ્રયત્નોનો આરંભ; કાકીઆવાડની પ્રજામાં નવચેતનનું—પ્રગટી નીકળવું; ઠેકાણે ઠેકાણે ખાદી ભંડારો અને ખાદી કાર્યાલયોની સ્થાપના—એ અને

એવાં અનેક કાર્યો ગાંધીયુગને સીધી કે આડકતરી રીતે આભારી છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અતિશયોકિત નથી.

“ નવજીવનમાં ” દર અઢત્તાડીએ પ્રગટ થતાં સરળ અને જીવસાદાર લખાણોએ ગુજરાતી ભાષામાં રાજકીય લખાણોનો નવો યુગ શરૂ કર્યો એમ કહેવું બેઠકે. તેમાં ઈંદુલાલના પ્રેરક અને બળતા લેખો પણ ગણવા બેઠકે, “ નવજીવનની ” વિચારસરણીને અનુસરનારા લેખકોની એક ટાળીજ ઉભી થઈ, અને તેમણે પ્રજાને રાજકીય વિચારોનું શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું.

ગાંધીયુગે ખબરદારને પ્રેરણા આપી ગુજરાતી ભાષામાં દેશભક્તિનાં ગીતો રચાયાં; નાનાલાલને “ ગુજરાતના તપસ્વી ” ની પ્રેરણા આપી અને કેશવ શેઠની કૃતિઓને જન્મ આપ્યો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. રાયચુરામાં પણ ગાંધી યુગનું પ્રેતસાદન સ્પષ્ટ છે. અનેક કવિઓની કલમને તે યુગે પ્રેરણા આપી છે.

કાકીઆવાડનું “ સૌરાષ્ટ્ર ” અને મેઘાણીની સાહિત્ય સેવા; સુરતનું “ નવચેતન ” અને દયાળજીભાઈ તથા કલ્યાણભાઈ વગેરેની સુરતની સેવાઓ; દરબાર ગોપાળદાસનો લાગ અને ખેડસદના કાર્યની શક્યતા; વદનભભાઈ અને તેમની સાથે અમદાવાદના બીજા જીવિકાશાળી દૃઢ અસહકારીઓનાં કાર્યો; સુરત, નહીઆદ અને અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલિટીની સરકારના અંકુશથી સ્વતંત્ર કેળવણી આપવાની લઠતો—ગોધરામાં શરૂ થએલાં અંલગઅલગ અને અમૃતલાલ દક્કરનો બીલીસેવાશ્રમ વગેરે અનેક નાનાં મોટાં રચનાત્મક કાર્યો—દેશ સેવાના અનેક સફળ અને નિષ્ફલ પ્રયોગો અને ઉચ્ચ જીવનો ગાંધીયુગને આભારી છે.

શુદ્ધ સાહિત્ય વીશે મહાત્મા ગાંધીના વિચારો બળપૂર્ણ છે. “ ખેડુત માટે તમે શું કર્યું ? ”

એવો પ્રશ્ન તેઓએ ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદ-માં વિદ્વદ્ બોબ્બ લખાણ કરનાર લેખકોને પુછેતો હતો. પરંતુ-સાહિત્યનો આત્મા “ કલા અથવા તો રસાત્મક કૃતિની ઉત્પત્તિ છે ” એવો મત જો સ્વીકારીએ તો આપણે સખેદ કશુંક કરવું પડશે કે શુદ્ધ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગાંધીવાદે બહુ થોડી સેવા બજાવી છે. સાહિત્યનો આત્મા સૈંદર્ભ, તેની પૂજા અને તેનો આધિભાવ છે, એ દૃષ્ટિએ સાહિત્યમાં “ રૂપ ”ના સૈંદર્ભને અનુપમ સ્થાન મળે છે; ગાંધીવાદમાં તે ગૌણ રહે છે. ટાગોરનાં કાવ્યો બંગાળમાં હીક પ્રચાર પામ્યાં છે. પરંતુ તેનો અર્થ બધા માણસો તે કાવ્યો સમજે છે એવો નથી થતો. વળી, લેખિકામાં પ્રચાર પામવા માટે તેમનામાં રૂપના સૈંદર્ભનો અભાવ હોવો જોઈએ એમ માનવું પણ સહ્ય નથી. ગાંધીજીની પોતાની તે સમયની શૈલીમાં સરળતા, સ્પષ્ટતા અને ઓજસ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. સમોદતા પણ એછી નથી. પરંતુ સુંદરતા, કદરવા, રૂપની છટા ભાગ્યે જોવામાં આવે છે. એમની પોતાની શૈલીમાં સહૃદયતાની ઉઠી છાપ લગભગ હંમેશા હાજર હોય છે. પરંતુ એજ શૈલીમાં લખવા પ્રયત્ન કરતા એમના અનુયાયીએ લેખિકામાં આપણને એ સંગીનતાની ખામીનું દુઃખકર ભાન થયા વિના રહેતું નથી. ઘણું ભાંગે તો સહૃદયતાની ગેરહાજરીને લીધે એ લખાણ કૃત્રિમ, શુષ્ક અને કાષ્ઠકાર ગાણું-દોહ ગાણું પણ-જાગે છે. અલપન, ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને લીધેનાર્ટ્ટીય પાઠ્યપુસ્તકોનાં લેખન તથા પ્રચારને પરિણામે અને પુરાતત્ત્વ મંદિર સ્થાપનાને લીધે પ્રાચીન જૈન ઐતિહાસિક અભ્યાસની વિશિષ્ટ શોધબોળને પ્રેરમાદન મળ્યું છે. પરંતુ સર્જક સાહિત્યમાં ગાંધીવાદે વિવેચન અને રાજકીય સાહિત્ય સીવાય બહુ સંગીન કૃતિઓ આપી હોય એમ લાગતું નથી. ગામગામોને

લગતું સાહિત્ય જેની આપણા સાહિત્યમાં ખોટ હતી-તે ગાંધીયુગની અસરને લીધે ઉત્તું થયું એમ કહેવું જોઈએ. ગ્રામ્ય જીવનના પ્રત્યેક રાજકીય કાર્યકર્તાઓની દૃષ્ટિ ખેંચી રહ્યા છે અને કેળવાયેલા વર્ગના મનમાં ગામગામમાં કામ કરવાની અગત્ય પૂર્વયુગ કરતાં વધારે સમજવા લાગી છે, તે પણ ગાંધીયુગને લીધે.

પૂર્વયુગમાં સમાજ સુધારાના અને આર્થિક પ્રત્યેક ગાણુ ગણુતા અને રાજકીય પ્રત્યેકની પાછળ રહેતા-ગાંધીયુગમાં અરપૃથક્તા નિવારણ અને ખાદી પ્રચાર રાજકીય પ્રત્યેકની આગલી દરોહમાં આવી ગયા. પૂર્વયુગમાં ભાષણો, દરાવો અને રાજકીય ચળવળ સીવાય ખીજા કાંઈ પણ કાર્યમાં મહાસભાનું રોકાવું અશક્ય જેવું લાગતું. જ્યારે ગાંધીયુગમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ, અરપૃથક્તા નિવારણ-ખાદી, અરખો વગેરે પ્રત્યેકનો મહાસભાએ સ્વીકાર કર્યો છે. ગાંધીયુગની સાથે રાજકીય ક્ષેત્રમાં એક પ્રકારની ભાવનાશીલતા આવી નીતિના સિદ્ધાંતોને રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થાન મળ્યું, સ્વતંત્રતા કાળે દુઃખ સહન કરવાની અગત્ય પહેલાં કરતાં વધારે સ્વીકારાઈ અને રચનાત્મક કાર્યનો સ્વીકાર થઈ વ્યવહાર પગલાંઓ બરવા ઉપર ભાર મુકાયો.

સામાજિક પ્રત્યેકમાંથી અરપૃથક્તા નિવારણ દારુનિરેષ અને સામાજિક જીવન સાથે જોડાયેલા આર્થિક પ્રત્યેકમાં અરખાને અઅસ્થાન મળ્યું. પૂર્વયુગમાં અરપૃથક્તાને સશસ્ત્ર દરાવનારા પડિતો પણ મળી આવતા. ગાંધીયુગમાં તેમનો અત્રાજ સંભળાતો નથી. પૂર્વયુગમાં જેટલે અંશે અરપૃથક્તાને દોષ દૂર કરવામાં આવ્યો હતો તેના કરતાં ગાંધીયુગમાં થયેલું વ્યવહાર કામ અનંતગુણ વધારે કહેવાય.

પૂર્વયુગમાં હિંદુ મુસલમાન એકતાનો પ્રશ્ન અગત્યનો ગણાતો હતો તેને ગાંધીયુગે ને અગત્ય આપી તેટલી તે સમયે અપાઈ ન હતી. મેટે ભાગે રાજકીય ચળવળનું કાર્ય સંસ્કારી હોંદુનેતાઓના હાથમાં હતું એમ કહેવામાં અનિશયોક્તિ નથી. પરંતુ ગાંધીયુગમાં મુસલમાનોને રવરાજ્યની ચળવળમાં હિંદુઓને પણે ઉમા રાજરાની ધમ્મછાથી કે શુદ્ધ ભાતુભાવની લાગણીથી પ્રેરાઈને માહાત્મા ગાંધીએ ખીલાફતનો ધાર્મિક પ્રશ્ન રાજકીય ચળવળમાં ભેળવ્યો. તેનું પરિણામ અસાન, અનુની અને ધર્માંધ મુસલમાનોની નમ્રતિમાં આવ્યું ખરું. પરંતુ ખીલાફતના સડી ગયેલા જુનાં ખોખાંને મુરતકા કમાલના નેતૃત્વ નીચે નવીન તુર્ક પ્રજાએ સદાને માટે નિકાંગસિ આપી હીંદી મુસલમાનોની દખલગીરીનો કડક રદીઓ આપ્યો; હ્યારે ખીલાફતની ચળવળને પરિણામે નમ્રન થયેલી ધર્માંધતા હોંદુઓ પ્રત્યે વળી અને કોહાટથી કુર્ગ અને મૈમનસિંગથી

સદરનપુર, નાગપુર, અકોલા, અને અર્વી-માં કોમી અધ્યક્ષો શાંદી નીકળ્યા. હિંદુઓની અચ્ચવરયાનો, નિર્બંધતાનો, ઉદા-રીનતાનો, અને એકતાની ખામીનો તથા અનુનના અભાવનો, લાભ મુસલમાનોએ લીધો. અસહકારના રથમાં ગણાતા મુસલમાન નેતાઓએ—અલી ખીરાદરોએ—ઉધાડે છાગે રાષ્ટ્રીયવાદને નિલાંગસિ આપી, કોમી વાદને-સ્વીકાર્યો. પરિણામે, હિંદુ રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓમાં પણ ભાગ પડ્યા. કોમીવાદનાં અનિષ્ટ સ્વરૂપો રાજકીય ક્ષેત્રમાં અઢાર પડવાને લીધે નવીજ પરિસ્થિતિ ગાંધીયુગની પાછળ ઉપરિચિત થઈ છે. હજી દેશ એમાંથી મુક્ત થયો નથી. એક લેખે, હિંદુ-મુસલમાનનો અત્યાર સુધી અનુપાર રહેલો પ્રશ્ન પાછો પ્રમ્ણકીય નેતાઓની સમક્ષ એ રીતે પણ ઉપરિચિત થયો છે તે સારું પણ છે. કારણ કે એનો ઉકેલ લાગ્યા નિના રાજકીય સ્વતંત્રતાની આશા મૃગજળ સમાન છે.

[આ નિબંધનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે]

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (ફિ. રૂ. ૬) ટ. ખ. સાથે ૬૫૫)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક સહિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની નવવું એકજ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક પ્રત અવશ્ય હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુલ્ક નાથકો ને આવશ્યક લાગ્યું છે હ્યારે આવા એક કોષની અભવ્ય તો અનિવાર્ય છે એ કૃપીતું છે “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દોનો કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી શબ્દો તેમજ કેટલાક વલ્લપદા શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે—” પ્રિમ્ત રૂ. ૬) અથવા મ. એ. થી ૬-૯-૦ મોકલો.

મફત—“વિજ્ઞાપક” માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. લ. રૂપીયા બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું—જયદેવ ધ્રુવસિ કારેલીખાગ-વડોદરા.

ચાલુ જમાનાનો ચમત્કારીક ઈલાજ !!

—(ફાયદો ન કરે તો પૈસા પાછા)—

અશક્તિ મટાડી દીલી નસોમાં અપૂર્વ તાકાત આપી
લોહી તથા વીર્યને સુધારી કામ પ્રદક્ષિ કરનાર સર્વોત્તમ ઔષધ

ચન્દ્રકળા ચાકુતી

ચમત્કારીક દેશી ઔષધ.

અસલ ચન્દ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અલૌકિક અને ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર રાજા મહારાજા, અમીર ઉમરાવ તથા શ્રીમંત લોકોજ નજી છે પણ તેની કીમત ઐટલી તો ભારે છે કે, ગરીબ તેમજ સાધારણ માણસો હંમેશાં તેના ઉપયોગથી દુરજ રહે છે. તેથી અમેએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર ઉત્તમોત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાયકુશળતાથી ઉપર જણાવેલા ઉમદા રમનું તેમા અનુપાન સાથેજ મીશ્રણ કરી તેનું “ચન્દ્રકળા ગોળા”ઓ એવું નામ આપ્યું છે, અને તેનાજ પ્રતાપથી આ ગોળાઓ પાસે કેસર, કસ્તુરી, અંબર, શીશાજીત, સુવર્ણ તથા મૌતીક મીશ્રીત ગોળાઓ, પાકો, મોદકો તથા ચૂર્ણાદિ કાંઈપણ દવાનું ખીલકુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સાબીત કરી આપ્યું છે.

આ ગોળાઓનું સેવન કરનાર મનુષ્યના શરીરમાથી જીવાની કદી જતી નથી. શરીર દ્રઢ રહે છે અને કાંઈપણ કારણથી પ્રાપ્ત થયેલી અશક્તિ (નામદીપ્ત)તો નાશ કરી શરીરના દરેક અવયવોની નસોને ઝડી, લાંબી, મજબુત, લોહીઆળ, તથા વીર્યના ટકાઉવાળી બનાવી આહે તેવા વીર્યહીન થએલા પુરૂષને પણ નવી જીવાનીમાં લાવી મુકે છે.

ફક્ત એકજ ડબ્બીના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, મુખધાત, સ્વમાવરથા, પેશાબ અને દસ્ત વખતે ધાતુનું જલુ, શીથીલતાથી નીરાશ થવુ, વીગેરે ધાતુના વિકારથી થતાં તમામ દરોગે તાત્કાલીક નાબુદ કરી લોહીને લાક્ષ, વીર્યને ઘટ તથા જઠરાગ્નિને સતેજ કરી શીક્ષા તેમજ તવાઇ ગયેલા શરીર તથા અહેરાને યુનઃ ગુલાબી તથા કાન્તિવાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પખવાડીઆંના પુરા સેવનથી શરીરની ધાતુઓને, ખાંધાની નસોને, લોહીને, માંસને, હાડકાંને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુષ્ટી આપી શરીરના દરેક અવયવોને બળમાં આશ્વર્યકારક વૃદ્ધિ કરી નબળા પડેલી છાતીમા મેદફ જુરસો આપી તદ્દન અશક્ત નિર્મોલ્ય થયેલા શરીરને પણ રૂઝપુષ્ટ મજબુત બળવાન તથા કદાવર બનાવે છે.

કીમત ગોળી ૨૪ ની ડબ્બી ૧ ના રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ.

નમુના માટે આઠ ગોળોની બાટલીનો રૂ. ૧-૦-૦.

ગુપ્ત ભાગની નસોની કમળેરી દૂર કરી વિજ્ઞાનિક શક્તિ આપનાર
: ચમત્કારીક વીદ્યુત લેખ :

ચન્દ્રાકામોદય ધૃત

નાંમરદી કે નપુસકતાના નાશ કરી વીજ્ઞાનિક શક્તિ આપનાર આ લેખ ધ્રુવોજ ચમત્કારીક છે. ફક્ત એકજ શીશીના ઉપયોગથી હસ્તદોષથી દુઃખી પડેલી પ્રજાનેન્દ્રીયને મુળ સ્થિતિએ લારી તદ્દન નામરદ થએલા પુરોને પણ પુરા મરદ બનાવે છે. કોષપણુ ગતના પંદરવનો આનાથી નાશ થાય છે, કુકમંથી નબળી પડેલી નસોમાં નવો જોસ પેદા થાય છે તથા તુટેલી નસોને પણ જોડી દંધ કમળેર નસોને મહાખળવાન બનાવી સંસાર મુખ ભોગવવામાં કાયમની મર્યાદા જણે છે.

કી. તોલા ૨૫ ની શીશી ૧ ના રૂ. ૭. નમુનાની ૦૫ તોલાની શીશીના રૂ. ૧૫

પંદરવનાશક રપેશીઆલ વાજીકરણુ—“ ઘી ” (પુરુષત્વ પ્રાપ્તિનો સિદ્ધ ઉપાય.)

સેંકડો રૂપીઆની માત્રાઓ, રસાયણો અને યાકુતિ કે માત્રુમો ખાઈને થાક્યા હો, તીલાઓ અને તેલો લગાવીને કંટાળ્યા હો, અને કોષપણુ પ્રકારે નામરદાઈ નહોં મટવાથી નીરાશ થઈ બેઠા હો તો છેવટની ખાત્રીના ઉપાય તરીકે આ શાસ્ત્રસિદ્ધ “ વજીકરણુ ઘી ” અજમાવો.

ખાંચસો વરસ પહેલાંના દ્રાવીડ ભાષામાં તાલપત્ર પર લખેલા અલંકાર, પ્રાચીન ગ્રંથને આધારે આ દવા બનાવી સિદ્ધ કરી છે. તેની માત્ર એકજ સળી પાનમાં લગાવી તે પાન ખાસથી માત્ર એકજ કલાકમાં અદ્ભુત કામ જાગૃતિ થઈ અપાર જુસ્સો આવી મનુષ્ય સંસાર મુખ ભોગવવા સમર્થ થાય છે, અને સાત દીવસના પુરા ઉપયોગથી નપુસકપણું સાવ નાશ થઈ પુરેપુરી મરદાઈ આવી જાય છે. આ દવા નપુસકપણા મરોજ છે. કી. તોલા એકના રૂ. ૨૦) આ ઘી ખાત્ર તથા લગાવવાના બંને કામમાં આવે છે.

રેત રેતલક માત્રા. (શયદો ન થાય તો પૈસા પાછા)

૫૦૧ વરસના પુર્વના પ્રાચીન ગ્રંથ પરથી ધણી ખરયાને પરિશ્રમે તૈયાર કરેલી વીર્યચંબનની રામબાણુ દવા.

(૧) વીર્ય એક મિનીટ પણ સ્થિર ન રહેતું હોય,

(૨) કામેચ્છા વખતેજ પાતળું વીર્ય પાણીની માફક ઝરી પડતું હોય,

(૩) સ્ત્રી સમાગમમાં સ્થિતિસ્થતાથી નીરાશ બની નાશીપાસ થતા હો,

(૪) જીવાનીમાં પણ વિષય મુખનો આનંદ ચાલ્યો ગયો હોય.

હારે રેત રચલક માત્રાની ફક્ત એકજ ગોળી દુધ સાથે લેવાથી એક કલાકમાંજ કામેચ્છાકનો અપાર જુસ્સો પ્રાપ્ત થઈ ખરેખર બે કલાક વીર્યનું રચલન કરે છે તથા પાતળું પડેલું વીર્ય પત્યરની માફક મજબુત થઈ બને છે અને સ્ત્રી સમાગમમાં અપૂર્વ આનંદ આવી જુદાપણામાં પણ જીવાનીનો ખરો જુસ્સો લાવી બતાવે છે. પહેલેજ દિવસે એનો શુભ આવે છે. રસાયણોનો જીજ્ઞાસુ નથી, પરહેજ મુદ્દલ નથી.

કી. ગોળી રૂઢ ની બાટલીના રૂ. ૧૦. ગોળી ૧૦ ની બાટલીના રૂ. ૫.

હીન્ડોચા કાર્મસી.

કાલબાદેવી રોઠ, ભાંગવાડી સામે, પહેલે માળે, “S” મુખાક નં ૦ ૩.

આ દવામાં કમીશન કોઈને પણ આપી શકાય તેમ નથી.

નૈવેદ્ય

૭૭૭૭૭૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી]

બાલા

ના. ના. પણ લોકો બબડે કે જોયુ બીજા કોઇને વહુ હોય છે કે નહીં કે ભાઈ લઈને નીકળી પડ્યા ! તમારે માટે આવું બોલાય તે મારાથી નથી સાંભળી શકાતું.

કુમાર

જો ગાંડી. મારે એવી વાતો નથી સાંભળવી.

બાલા

ત્યારે શું બોલું ?

કુમાર

આપણે હિમાલય પરથી આવ્યા પછી તને ખાતરું હતું કે ?

બાલા

મને તો બહુજ ગમતું હતું.

કુમાર

(કચવાતા) એટલે ?

બાલા

કેમ તમને નહોતું ગમતું ? મને તો બહુજ ગમત પડતી હતી.

કુમાર

શેમાં ?

બાલા

હિમાલયમાં શું શું જોયું તે બધું યાદ કરવામાં.

કુમાર

યાદ કરવામાં તે કે ગમત પડતી હશે ?

બાલા

(તોફાને નયન નચવતા) એ તમને નહીં સમજાય.

કુમાર

કેમ વારું ?

બાલા

જુઓને, તમારાં બા અમારે ઘેર આવતા પછી અમે બંને હિમાલયની વાતો કરતાં. મને બધું રજો રજા માદ છે, હું બધું કહેતી તે સાંભળવાની તમારી બાને બહુજ ગમત પડતી. પણ તમારાં બા બહુ પક્ષાં છે જો !

[ધડીભર કુમારને જોઈ રહે છે.

કુમાર

કેમ ?

બાલા

હું તમારી કે વાત કરું તો સાંભળે અને મારી વાત કરું તો કે નહીં.

કુમાર

પછી ?

બાલા

પછી શું ? હું એવી રીતે વાત કરતી કે મારી વાત આગળ બે બેળા દેતી એટલે પછી સાંભળવીજ પડે.

કુમાર

ત્યારે પછી શું ? પક્ષાં કેમ કહેવાય ?

બાલા

ત્યારે બીજી શું ? વાત સાંભળતાં જાય અને કહેતાં જાય કે આપણા બેની જોડ કેવી સરસ થાય ?

કુમાર

(ધીમેથી) એમાં શું બોલું ?

બાલા

જાઓ નથી બોલવાની તમારી સાથે.

[મોં આડું ફેરવીને પડી રહે છે. કુમાર હાથ લખાવી એની લટો સાથે રમે છે.

કુમાર

તો ત્યારે હિમાલયની વાતો કરવીજ ન હતી.

બાલા

તે મારી મરજીની વાત છે. તમે કાણ કહેનાર ?

કુમાર

ત્યારે એટલુંજને કે તને મારી બા કહેતાં હતાં તે ગમતું હતું ?

બાલા

ખીલકુલ નહીં.

કુમાર

દીલ એક કહે અને જીભ જુલુંજ લવે એ વાત ખરી લાગે છે.

બાલા

તદન જુડી વાત. મને તો તમારે માટે એટલો બધો કંટાળો હતો !

કુમાર

કંટાળો કેમ આવ્યો ?

બાલા

અરે બધેથીજ જુલમ ! તમારી બા વાત કરે, મારી બા પણ એજ વાત કરે અને પાછી કહેતી જાય 'બાલા ! તને અને કુમારને ઠીક હોજી ગયું છે' એવું કહેને મારે. જીવ જતો રહે.

કુમાર

ત્યારે પરણી શું કામ ?

બાલા

(તોરમાં) એમાં કે અમારો ભેરનો ઉપાય ચાલે છે ? બધાંએ તમારાં વખાણ કરી કરીને મને તમારે ગળે વળગાડી દીધી.

કુમાર

બાલા, તું મારી સાથે લડે છે શું કામ ?

બાલા

લડું નહીં તો શું કરું ? હિમાલયમાં તમારા આપજનનું વર્ણન કરીને અભાર લગી મને ચુંગાળી નાખી.

કુમાર

બા... લા... !

બાલા

તમને ક્યાં દયા છે ? - પુરુષ એટલું જડ પ્રાણી ફુલીઆમાં શોધું ન જડે.

કુમાર

જો પાછી, તે દિવસે જતાં જતાં એવડના મારા તરફ દીક્ષના દર્શણને જોઈ ગઈ હતી. એ નજરે મને આ છ મહીનામાં દીવાનો બનાવી મુક્યો છે.

બાલા

(કુમાર તરફ મીટ માંડીને) વદાલા !

[કુમાર ચુમવા વાંકું વળે-છે.

બાલા

(તોફાનમાં) ના. હજી પરણીને કુળદેવીને પમે લાગવાનું બાકી છે.

કુમાર

(હસતાં) હુમ્મી !

[ત્રાંસી નજરે જોઈ રહે છે. બે મારે

પગ અનિમેષ વીતી જાય છે.

દીક્ષનો એકરાર પુરો થાય છે.

બાલા

તમે ક્યારે બહારગામ જવાના છો ?

કુમાર

એ વળી તને કોણે કહ્યું ?

બાલા

મેં સાંભળ્યું કે કોઈ કેકાણે તમે આખાપક થવાના છો.

કુમાર

અરુ.

બાલા

લમારાં બા બખડતાં હતાં કે ઘરનો ધંધો મુકી આવું ધર્તીનું શોધી કાઢ્યું છે ?

કુમાર

એ એમને શી રીતે સમજાય ? બાલા, મારે જીવનમા મારા આદર્શો ઉતારવા છે.

બાલા

એ શું વળી ?

કુમાર

શુભી ગઢ ? હિમાલય પર કલા હતા તે.

બાલા

પથ તમે જતા રહો તે મને કેમ ગમે ?

કુમાર

એમ ગાંડાઈ કરે કેમ ચાલશે ? અધ્યાપક યજ્ઞ મારે ઉગતી પ્રજ્ઞમાં પ્રાપ્ત રેડવા છે. આજના વહેતીઆ આદર્શો મહાવીરો આપણી મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ (Superman) સરજવાના મને કોઈ છે. જીવન મહા ઉત્સાહ વિનાની, સત્યના આગ્રહ વિનાની નિર્માલ્ય વ્યક્તિઓને બદલે રંગેરંગ મહા નવચેતન રેલાતું હોય એવી નવી પ્રજા ધડવાની અનિલપા છે. માનવ જીવન સુલ્લસક છે છતાં એ મહાએ મહત્તા વસે છે એ અનુભવ કરાવવાની મને તૃષ્ણા છે.

બાલા

(નિરાશ થતા) પણ તમે જાઓ એટલે મને અહીં નહીં ગમે.

[અખભાં અસુનોં બિંદુઓ ચમકી રહે છે. આયમતા સૂર્યના તેજમાં અથુ બિંદુઓ બાલાને અતિશય મોહક બનાવે છે. કુમાર એને જોઈ રહે છે. સૂર્યસ્ત થાય છે]

૪૩૯ ૫૩ છે.

[આ નાટકનો વિશેષ આગ આપતા અંક]

કુમાર

બાલા, જોયું ? સૂર્ય પશ્ચિમમા આયમ્બો અને પૂર્વ દિશા રંગાઈ રહી છે.

[બાલા ઉંચે જુએ છે]

બાલા

હા, એમ કેમ થયું ?

[કુમાર ઉંચું જોતી બાલાને જમણા કપોલે ચુમે છે. બાલા ચમકે છે અને પાછું ફરે છે. મુખમુદ્રા પર લજ્જાની છાંયો પથરાઈ રહે છે]

કુમાર

બાલા ! (જામો ગાલ ખંતાવીને) અહીં કેમ લાલી ચઢી આવી ?

[બાલા સરોપ જોઈ રહે છે.]

બાલા

ચાલો, તમને તો કોઈ જાતની લાજ થરમ નથી. સારું છે કે અહીં કોઈ નથી બાકી કોઈ જોઈ જાય તો કેવું ખરામ લાગે !

[કુમાર હસે છે.]

મોડું થયું. તમારાં બાં જીવન મારતાં હશે. ધડપણે એમને રાધવુ તે કેટલું અધરું થઈ પડે ?

કુમાર

(હસતા) હવે મને શુભ નથી રહી

[બંને એક ખીજના સામું ધડીબર જોઈ રહે છે. ચોડીનાર પછી બંને ખડખડાટ હસે છે. અને બંને ઉડીને જાય છે]

પાપીટ્ટા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૪ થી]

એક બીજને બતાવીને કહેતા “આ તો પેલી પ્રસા, બાપ વિનાનાં ઊકરાવાળી પાપીટ્ટા” વગેરે.

સત્યકામના વિકાસ માટે તેને બધે રચણે લઇ જવાની જરૂર પ્રસાને લાગી. એક દિવસ તે તેને મંદિરમાં લઇ ગઇ. ત્યાંનો પુનઃ જીવન આલેખ હતો. પ્રસાને દેવળના ઓટલા ઉપર ચઢતી જોઇને તે ચુસ્ત થયો. એકદમ બહાર આવ્યો, બહાર શું તમાસો થાય છે તે જોવા પ્રસા પાછળ ફેરવાઇ શોડો આવેલા હતા. શોડો ને દેખી પુનઃ જીવન શરૂ ચઢ્યું અને પુછ્યું: “પધારો બહેન, બાપ તો ફાંસીનાં દર્શને પધારતાં જ નથી, કહેા જોઇએ આ ઊકરાનો બાપ કોણ છે?”

પ્રસાને પશું કશીક નવી કસોટી થવાની વડી તો હતીજ. તેણે નિશ્ચિત મને જવાબ દીધો, “આપણે બધાનો બાપ પરમેશ્વર તેજ આ ઊકરાનો બાપ છે એટલું જ પુનઃ જીવન થઇને તમે સમજતા નથી?”

પુનઃ જીવન જોવાની પડી ગયો. પ્રસા ચાલી ગઇ.

બહારના જગતમાં આટલું બધું દુઃખ, વેદના, અપમાન, તિરસ્કાર સહન કરવા પડતાં હતાં છતાં પ્રસાનું ધર તો સ્વર્ગીય આનંદોથી ભર્યું હતું. એ આનંદ નિત્ય નિત્ય નવીન સ્વરૂપ ધરતો હતો. પહેલાં સત્યકામે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પ્રસા તેને હાથરકું ગાતી હતી. એક પુરું થયું એટલે બીજું ઉપાડ્યું તે સત્યકામને ગમ્યું નહીં, તેણે તેના સુકોમલ નાના હાથ લાંબા કરીને વિરોધ કર્યો, “આ-આ-આ-” પ્રસાએ કહ્યું “આ આ નહોં, બા” કહે, અને સત્યકામે માનુષાપાના પ્રથમ શબ્દનો ઉચ્ચાર સફલતાથી

કર્યો. પ્રસાને ખાતરી થઇ કે તે માતા બની ચુકી.

એમ કરતાં કરતાં એ વર્ષો વહી ગયા. સત્યકામ હવે આઠ વરસનો હતો. કરતો થયો હતો. તેને વાર્તા સાંભળવાનો શોખ બહુજ હતો. એક સાંજે પ્રસા બાગમાં બેઠી બેઠી સત્યકામની રમતો તરફ જોઇ રહી હતી. સત્યકામ રમતો છોડી ઉભો થયો ને હવામાં વાળનાં ઝુલ્કાં ફરકાવતાં ફરકાવતાં આવીને તેણે પ્રસાને કહ્યું: “બા! બા! એક વાર્તા કહેાને. મારે વાર્તા સાંભળવી છે” આ દિવસોમાં પ્રસાને મન તેનું આખું વિશ્વ સત્યકામમાં સમાઇ ગયું હતું. તે તેની બધી નિર્દોષ માગણીઓ પુરી પાડવા તત્પર હતી. તેણે પુછ્યું: “નવી કહું કે જુની?”

ટેવથી બાલકે ઉત્તર આપ્યો “જુની”

“જુની; કંઈ કહું”

“ના, ના, જુની નહોં નવી.”

આ વખતે આ સ્વર્ગીય આનંદો વચ્ચે કોઇકવાર એક દુઃખદ વિચાર હમણું હમણું તેને સતાવવા લાગ્યો હતો તે એ કે હવે કોઇ આવીને સત્યકામની માગણી કરે અથવા બીજી રીતે તે અને સત્યકામ જુદાં થાય તો તેની દશા શી? સત્યકામ આવ્યા પહેલાં પણ તે એજ વિચારમાં હતી તેવામાં તેણે વાર્તાની માગણી કરી અને પ્રસાએ વાર્તા શરૂ કરી:

“એક મોટા, મોટા રાજમહેલ હતો. એ મહેલમાં એક કુંવરી એકલી રહે. રાજ સવારે ઉઠીને કુંવરી તેની બારીમાંથી ડોકાય. પણ કોઇ નજરે પડે નહોં. ઘણી કુંવરીઓને મળવા રાજકુંવરો નવ્ય પણ આ કુંવરીને મળવા કોઇ અથ નહોં.”

“બા શું કામ નહોં જતા હોય?”

“કાં કે એ રાજકુંવરી બીજી કુંવરીના જેવી નહોતી. બીજી કુંવરીઓ તો રૂપરૂપના અવતાર અને આ તો બીચારી સાદી. કુંવરો

ખીજી કુંવરીને ન મળે તો કુંવરીઓ ખીગય અને આ ખીચારી ભક્ષી એટલે કે બોલે નહીં. હવે એક દિવસ એ કુંવરી બહુ નાની હતી સારે આકાશમાંથી એક પરી આવી. પરીએ રાજ-કુંવરીને કહ્યું કે તને કોઇ રાજકુમાર મળશે નહીં. સારે રાજકુંવરીએ કહ્યું કે તે ન મળે તો કે નહીં. મને એક બાળક આપજો, બાળક.”

“ બા બા બાલક પરીએ આપ્યો ? ”

“ હા. ”

“ બા એ બાલક શેના જેવો હતો ? ”

“ શેના જેવો ન કહેવાય, કોના જેવો કહેવાય. ”

“ બા કહોને બાળક કોના જેવો હતો ? ”

“ એ બાળક તારાજ જેવડો અને તારીજ જેવો હતો. ”

સત્પત્રામ મોટેથી આ સામ્યની કલ્પના કરીને દરથો. સાંજનાં વેળાએ આવીને કહ્યું: “ પત્તા બહેન, ગોવિંદજી શેઠ કોઇકને લઇને મળવા આવ્યા છે. ”

પ

જ્યારે મહેલ વહેતો ઇન્ડુએન્જા ફાટી નીકળ્યો ત્યારે તેણે અનેક માણસોની મુરદો અનેક રીતે ધુળમાં મેગવી દીધી. ધણી જીવવાનો તેમાં મરી ગયા; ધણી જુદો તેમાં સપડાઇને પોતાના જીવના રોગોથી મુક્ત થઇ ખીજાં વધારે વરસો જીવવાની આશા પામ્યા. એ ઇન્ડુએન્જાના જીવલેણ સપાટામાં લલિતા અને તેનો વર જન્મે ગરી ગયા. લલિતાનો સસરા અને તેનો બાપ વલ્લભરામ પણ મરી ગયા. તેમાં વલ્લભરામે તો પોતાની બધી મીઠકતર્તુ વીસ લલિતાના લાભમાં કરીને તેના એકઝીક્યુટર તરીકે વીસાવત બેરીસ્ટર થવા ગયેલ તેના બત્રીજ શીશકુમારને નીચો હતો.

શીશકુમાર બેરીસ્ટર થઇ પાછે કપે સારે તેને આ બધી ખબર પડી. લલિતા તેને માટે

એક ચીટી મુકી મળ હતી.

બાઇ,

માને છોકરાં વાલાં હોય, પણ મા તો આપ મુએ પણ છોકરાને દુઃખી નો કરે. એટલા વારતે મારા છોકરાને મેં વીરમગામમાં એક ઉપામાં મુકી દીધી એકવાર કયામાં બટ બાપ કોઠ સલકામની વાત કેતા હતા. હ છોકરો બાપ વન્યા મરને ધર્મે બલ્લવા રીયા. એમ મારો છોકરાય તે બાપ વન્યાજી ભવાનો એટલે મેં એનું નામ લખ્યું હતું. બાઈ હ છોકરો તું માતીને તારે ઘેર ન રાખ તો આ મરતી બેનની તને આપુ છે. જો બલેતો નહીં, વીરમગામમાં હ ઉપામાં કોઠ બાવડી ચટ્ટી હતી.

પત્રમાં ખીજું ધણું હતું. પણ શીશકુમાર માટે આટલી માહિતી બસ હતી. તેણે તપાસ કરી. જે લોકોએ લલિતા ઉપર આટલો જીવન કપો હતો તેઓ તો તેનાં પરિણામ જોવા હયાત નહોતાં. અને આવી નિષ્કુર જાતિ સાથે સંબંધ પણ અનિષ્ટ એમ વિચારી શીશકુમારે લગ્ન કરવાનીએ ના કહી હતી. પણ લલિતાની મરતી વખતની ઇચ્છા મને તે બોગે પુરી પાડવાનો દહ નિશ્ચય હતો.

તે વીરમગામ ગયો. સાંજે કોઈને કશી ખબર ન હતી. તે ‘એટરન્સ’ ઉપર આમતેમ ફરતો હતો સાંજે એક પોર્ટર મળ્યો. ટ્રેનને આવવાને વાર હતી એટલે તે પોર્ટર સાથે વાતે વળગ્યો. ઉતારેઓ હવે પૈસા આપતા નથી અને સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસનાર પણ કંજુસ છે એ વિષય ઉપર પોર્ટરની જામ છુટી. “અરે મેરેબાન સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસવા વાળાંયુ” બાઈયુ” તો મરી ખુટી, મરી. એક બાઈ હતી સાચી સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસવા વાળી. એ તો કયાંકની રાણી હતી. એણે મને એક રૂપીઓ આપ્યો. અને સામાન પોતે ઉપાડી લીધો. એ રૂપીઆથી મારી માનો જીવ બચ્યો. પરમેશ્વર એ બાઈનું કલ્યાણ કરે. ”

શીલકુમારે અમરતુંજ પુછ્યું: “પણ એ બાઈની જોડે કોણ હતું?”

“જોડે કોઈ હતુંજ નહીં, આ-એક બાઈ આ ડબ્બામાંથી ઉતર્યાં ને આ બાઈ ચઢ્યાં એટલુંજ. મેરબાન એ વાતને આજ સાત આઠ વરસ થઈ ગયાં છે પણ તોએ મને જાણે એ કાલજ ખન્ધું હોય એમ થાય છે.”

આ માહિતીથી શીલકુમારના વિચારમાં કેંક અજવાળું પડ્યું. તેણે વીરમગામની કાઠી-આવાડ બાલુ તપાસ શરૂ કરી. પણ ક્યાંક પતો મળ્યો નહીં એટલે શીહોર પાછો ફર્યો.

માહિવાળો તેને ઓળખતો હતો. જૂદા હતો. અને મુશ્વરની સુંદર સૃષ્ટિમાં લોકોને બરાબર રહેતાં આવડતું નથી એવો તેનો મત હતો. “જુઓને લાખ દુનીઆના દંગ! આ લલિતા બેનના છોકરા માટે આપ આખ ધરતી એક કરો છો. અને ઓલી ઉસરવાળા પન્ના પૈસા-દારની છોકરી છે તે જેની તેની સાથે નાચી. પછી છોકરું લઈને નફ્ટ નાફે ગામ આખામાં ફરે છે.”

શીલકુમારને રસ પડ્યો. તેણે બધી માહિતી મેળવી. પછી તે ઉસરડ ગયો અને ગોવિંદજી શેઠને મળ્યો. ત્યાં એ છોકરાનું નામ પુછ્યું.

“સત્યકામ” જવાબ મળ્યો.

શીલકુમાર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. સત્યકામ નામ અમુક સંનિગોમાં લલિતાએજ પાડ્યું હતું. તેણે ગોવિંદજી શેઠને પ્રજ્ઞા વીશે પુછ્યું. પણ છોકરો પ્રજ્ઞાને શી રીતે યોગ્ય તે એ પોતે પણ જાણતા નહોતા. પણ તેઓ બન્નેએ પ્રજ્ઞાકુમારીને મળવા નિશ્ચય કર્યો. શીલકુમારની વાત પછી ગોવિંદજી શેઠને પણ નવો પ્રકાશ મળ્યા જેવું લાગ્યું. છોકરાને ઓળખવાનું એક નીશાન હતું, તેના ગળામાં એસરી માળા હતી. અને તેની યીજ સર લલિતાએ પોતે રાખી હતી કે જેથી

તે બાળક ઓળખી શકાય. ગોવિંદજી શેઠને બતાવતાં તેમણે તરત કણ્ણ કધું કે તેમણે છોકરાને રમાડવા લીધો ત્યારેજ તેની એક ખુટતી સર તરફ ધ્યાન ગયું હતું. પણ પછી તો તે પણ ઉધે રસ્તે દોરવાઈ ગયા.

“અને ગામ આખાએ આટલું આટલું માથે વીતાડવા છતાં પ્રજ્ઞાકુમારીએ શું એક શબ્દ પણ કોઈને કહ્યો નથી?”

“જરાએ પણ નહીં.”

તેઓ બન્ને પ્રજ્ઞાકુમારીના બંગલા તરફ ઉપડ્યા.

ઉસરડ ગામનાં ખેતરો શરૂ થાય છે ત્યાંજ એક મનોહર ઉઘાન વચ્ચે, દાર વચ્ચેના હીરા જેવો, એક સુંદર બંગલો છે. એક સંનિ ત્યાં એક લગભગ ત્રીસેક વરસની લાગતી સ્ત્રી સુંદર કપડામાં નાની ગોદરી ઉપર બેઠી હતી. તેની સામે પ્રકાશિત અને કુતૂહલ ભર્યાં નેત્રો રાખી, એક ચિત્તે તેની વાણીનો પ્રવાહ જાણે પીતો હોય તેમ એક બાલક બેઠો હતો. બંગલાની ઓસરી ઉપર એક વૃદ્ધ સ્ત્રી આ દેખાવ ઉપર રિમત કરી રહી હતી. ખેતરેથી પાછો ફરતો કોઈ ખેડુત આ દેખાવથી મુગ્ધ થઈ ઉભો રહી ગયો હતો અને ઉપર પકીઓ કદબોલ કરી રહ્યાં હતાં.

જ્યારે શીલકુમાર અને ગોવિંદજી શેઠ દરવાજામાં દાખલ થયા ત્યારે કોઈ બાલકનું મથુર હાસ્ય સંભળાયું.

અકસ્મત આનંદથી ભરેલાં મુખે ગોવિંદજી શેઠ બોલ્યા: “પ્રજ્ઞાબહેન! અહીં આવો તો એક ખુણ બંધર છે. તમારે ઘેર એક મહેમાનને પણ લાગ્યો છું.”

સત્યકામને તેડી પ્રજ્ઞા ધીમે ધીમે આગળ આવી. અનેક ચિંતાની રાત્રિઓ પછી અને અનેક દુઃખો જગતમાં તદ્દન એકલાં સહન કર્યા પછી ઘણે વસ્તે પ્રજ્ઞાની નવીન પવિત્ર મુદ્રા બેઠ

તે અટકી ગયા અને બોલવું હતું ને પણ એક દુર્ઘમનીય લાગણીના બેરે લુપ્તી ગયા.

“તહેન ! બહેન ! તેં મારા જેવા ધરડાને આજે શરમાયો છે. દુનીઆમાં ઉઘાર માણ્યો થતાં હશે પણ બહેન કોઇકના છોકરા માટે વગર મુન્હે દુનીઆની નિંદા સહેવાનું અને આટલું દુઃખ વેઠવાનું તો મહાત્માઓથીજ બની શકે. આજ આ તારે ગોવિંદજી કાકો બોલી શકતો નથી. બહેન બોલતો નથી પણ તારે પગે પડું છું. તું તો દેવી છો. મને માફ કર.”

ગોવિંદજી શેઠની આ વૃત્તિઓમાં કશું નવાઇ બેરેલું ન હતું. અનેક વર્ષોના બ્રહ્મચર્ય પ્રણાને દીપ્તિ આપી હતી. અનેક વેદનાની કેવળ પોતાનાજ મનમાં સમાવેલી યાતનાએ તેને સૌમ્યતા અપી હતી, અને અનેક દિવસો સુધી અવિરત વચ્ચા કરેલા વાતસલ્યના ઝરાએ તેની મુદ્રાને ચિરલ સૌદમ્ય આપ્યું હતું.

સલકામ આમાં કશું સમજ્યો નહીં. તેણે તરત પુછ્યું : “બા ! બા ! આ કાણ છે ?”

ઉત્તર મળ્યો : “આપણા ગોવિંદજી કાકા.”

ફરી પુછ્યું : “આ બીજું કાણ છે ?”

શીલકુમાર વચ્ચેજ બોલ્યો : “હું એ બાલકનો મામો છું. અને બહેન જ્યારથી વીરમ-

ગામના મલુર, જેની માતું જીવન આપને પ્રતાપે બચ્યું છે, તેની પાસેથી શીઘ્રરમાંથી, અહોથી, ગોવિંદજીમાઇ પાસેથી આપની હકીકત સાંભળી ત્યારથી આપને માટે મારી કેટલી પૂજ્ય ભુદિ જગત્રન થઇ છે તે હું વર્ણવી શકતો નથી. બે હાંદુ સોનાં તેનેજ મોઢે વખાણુ સધ શકતાં હોય તો હું કહું કે આપ અદ્ભુત છો.”

“શા માટે ? શું માતૃત્વ એ સ્ત્રી માત્રનો જન્મસિદ્ધ હક નથી ?”

“જરૂર છે. પણ હાંદમાં આવ્યા પછી આવાં ચિરમ સાધીતું દર્શન પામીશ એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. પણ આજે તો અમે આપને શોધ્યાં. એક વધારે મહત્ત્વને કામે હું હવે પછી આપની રજા હશે તો આવીશ.”

તેઓ ગયા. સલકામે દાવે ફરી રજુ કર્યો : “બા ! બા ! પેલી વાર્તા કહોને. પછી એ રાજા કુંવરીના બાલકનું શું થયું ?”

“હમણાં નહીં. મને લાગે છે કે એ રાજા કુમારીની વાર્તા તદ્દન ખોટી હતી. ચાલ હું તને અંદર જઈને બીજી વાર્તા કહું.”

પણ એ વાર્તા ને આ વાર્તા સાથે સંબંધ નથી.

ડાયરીમાંથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૧ થી]

તા. ૭ મી : આપણે માત્ર દરવાન કે ‘ઉદાણી જેવી પાઘડી’ (સ્વ. ભોગીદરાવ) વાળા વેપારી તરીકે જોને ઝાળખીએ છીએ, તે આરબ કેટલે જાનપ્રખ્ય છે ? તે સાતઆઠમી સદીમાં આપણા દેશમાં અવીને તક્ષશિલામાં ભણ્યો, ખગોળ ને ગણિત શીખ્યો, ને યુરપમાં એ ફેલાવ્યું. પછી ત્રણેક સૈંદ્ર એ પ્રાગમાં અલબેરુની થયો-સંસ્કૃત-

નો પ્રખર પડિત ને ‘યોગસૂત્ર’ ને અરબીમાં ઉતારતાર. ને આજે કરોતો તાર છે કે આરબની જાનપિપાસા એકસી એક અલબજાર યુનીવર્સિટીથી છીપતી નથી, એટલે તેના નેતાઓએ તેને માટે ગીઝામાં નેવું-એકરી નવી યુનીવર્સિટી રચાવી છે.

સાહિત્યનો નવો ફાલ

બે આખ્યાન : (૧) વલ્લભ ગર્જનાખ્યાન
(૨) ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાન
લે. પ્રો. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા, એમ. એ. બી. ટી.

અધ્યાપક ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ. કીંમત ૦-૨૪-૦. ટપાલ ખર્ચ ૦-૬-૦
(એક ચિરંગી સુંદર પ્લોટીંગ પેડ બહારઆમવાળાઓને ઓર્ડર સાથે મળશે.)
આ પુસ્તકમાં બે આખ્યાનો આપ્યા છે જેમાં પ્રાચીન અર્વાચીન સાહિત્યના વીશે પ્રેમાનંદસુન વલ્લભના વિચારોની કદપનાનો ભાસ કરાવ્યો છે. જેમાં વલ્લભ પ્રાચિન ગુર્જરી-ને વખોડનારાઓ ઉપર ક્રોધથી પુંકાડા મારી લુદા લુદા કવિઓ અને લેખકો વિષે તેમજ અર્વાચિન સાદિલ વિષે સખ્ત પ્રકારની ટીકા કરે છે. દલપતરામ, પ્રેમાનંદ, ભાલણ, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, નવલરામ, હરીલાલ સૌ સાથે તેનો સંવાદ કદપાય છે પણ તેમાં તેના પુંકાડા સમતા નથી વીગેરે પુસ્તક એકંદરે ધણુંજ રસિક છે.

બીજાં સારાં પુસ્તકો

પ્રભાતના રંગ. લે. વિજયરાય વેધ. ૨-૪	જગન્મોહિની અને નરરાજ.
ધુરોપનાં સંસ્મરણો (સચિત્ર). ... ૧-૮	મૂળ લેખક. પ્રો. ખેડન. (સચિત્ર). ૦-૮
ગુજરાતનો રાજરંગ. લદ્દ. જોશી કૃત. ૨-૦	પ્રો. બ. ક. ઠાકોરની પ્રસ્તાવના સાથે ૨-૮
હંકમટેક્સ અને સુપરટેક્સ. .. ૩-૦	નવી ગુજરાતજી. હાસ્યરસિક ... ૨-૦
મસ્તકદીરની મસ્તી. (સચિત્ર) ... ૨-૦	આજ વાર્તાવલિ. શ્રી. હંસા મહેતા ૧-૮
દેશમેવક દંપતી. (સામાજિક) ... ૨-૦	સોલાગ્યવતી સાવિત્રી નવલકથા ... ૩-૦
મહાગદ્યા અને ગાંધેય. ... ૧-૮	માલાદેવી અને બીજાં નાટકો. ... ૨-૦
ભણકાર. પ્રો. ઠાકોર... .. ૨-૦	દર્શનીયું. નાની નાની વાર્તાઓ ... ૨-૦
રણજીતરામનો નિબંધ સંગ્રહો. ... ૧-૮	સ્વર્ગનું અમૃત. સ્વ. પદીઆર કૃત. ૧-૮
ગુજરાતી ખંગાળી શિક્ષક ૩-૦	અમીઝરણાં. નાની વાર્તાઓ. ... ૧-૮

દરેક જાતનાં ગુજરાતી પુસ્તકો માટે લખો :

મળવાનું જાણીતું સ્થળ:—

આર. વનમાળીદાસની કું.
બુક સેલર્સ.

ઠેકાણું: ૩૯૭, કાલબાદેવી રોડ, મહાજનવાડી સામે મુંબાઈ નં. ૨

—શરીર તંદુરસ્ત તથા તાકાતદાર બનાવનાર—

મદન મંજરી

REGD.

આ દિવ્ય ગોળીઓ પાચનશક્તિ વધારી દસ્ત સાફ લાવે છે. હાથ પગની કળતર, વાંસાની ફાટ વીગેરે નબળાઇને લીધે થતાં દરેક દરદો દૂર કરે છે તથા પેશાબ કે સ્વપ્નામાં જતું વીર્ય બંધ કરી અખુટ બળ તથા નવું જીવન આપી ચહેરો ગુલાબી બનાવે છે.
કી. ગોળી ૪૦ ની ડબી એકનો રૂ. ૧)

રમણવિલાસિનીધટ્ટિકા

REGD.

વીર્ય સ્થાન કરનાર અકસીર દવા. આ દવામાં નામ તેવાજ ગુણ છે.
કી. ડબી ૧ નો રૂ. ૧).

મુખાઇ ઔન્ય :
ઉલ્ક, કાલબાદેવી રોડ,
ભાટીયા મહાજનવાડી સામે.

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી

હેડ ઓફીસ:—જામનગર (કાઠીઆવાડ).

ભરૂચ એજન્ટ:—ભારત મેડીકલ સ્ટોર્સ, કંતપોર બજાર, ભરૂચ.

વડોદરાના એજન્ટ:—ડી. નાનુભાઈની કુંાં, ઠેં ટાવર સામે વડોદરા.

મેહમદન ચૂર્ણ

પેશાબમાં બળતરા થવી, પેશાબ અટકી અટકીને આવવો, રસીનું પડવું વીગેરે પૂરમા સંબંધી દરેક દરદ આ ચૂર્ણના મેવનથી નાબુદ થઇ પેશાબ છુટથી આવે છે.
કી. તોલા ૧૦ ના ડબા ૧ નો રૂ. ૧)

નયુંસકત્વારિ ઘૃત

પુરુષનાં ગુહ ભાગની દરેક ખામીઓ આ લેપ લગાડવાથી નાબુદ થઇ ખરી મદદાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. કી. ડબી ૧ નો રૂ. ૧)

વીરેચન વટિકા

જીભાગની અકસીર દવા. કી. ડબી ૧ ના ૦-૧૦-૦.

— 'ગુજરાત' માટે જાહેર ખબરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે

એક પાનું	દર માસે.	...	રૂ. ૧૬
અર્ધું પાનું	" " ...	...	રૂ. ૧૨
પાપાનું	" " ...	...	રૂ. ૫

વાચન ભાગની બહાર

એક પાનું	દર માસે	...	રૂ. ૧૨
અર્ધું પાનું	" " ...	...	રૂ. ૭
પા પાનું	" " ...	...	રૂ. ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો છેવટના સમજવા.

સખો: વ્યવસ્થાપક: "ગુજરાત" કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

તમારા પુસ્તકાલયને

ઉત્તમ બનાવવું હોય તો

પુસ્તકાલય માસિકના આલુક થાઓ.

પુસ્તકાલય-

માં

દેશપરદેશનાં પુસ્તકાલયોની વિગતો;
શ્રી-ઉપોગી, બાલોપોગી, તેમજ બિજા-
બિલ વિષયો પરત્વેનાં પુસ્તકોની યાદીઓ;
ચાલુ સાહિત્ય તથા વાર્તાસાહિત્યનો દિશા-
સૂચક પરિચય; આળોકો, શ્રીઓ, અંધ
વગેરેનાં પુસ્તકાલયોની મેળનાઓ; છાપ-
કામને લગતા માહિતીપૂર્ણ લેખો; માસિકો-
ના અંકો બહાર પહોંચી ગયા, તથા
એમાંના વાંચવા જેવા લેખોની યાદી;
પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની ચાલુ ત્રિવિધ : દુકામાં
પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અને વાંચકોને
માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં અનેક લખાણોનું
૪૮ પૃષ્ઠનું વાચન દર મહીને આવે છે.
ઉપરાંત દરેક અંકમાં વડોદરા સેંદ્રસલાયગ્રેરી
ડિપાર્ટમેન્ટના સર્ક્યુલર તથા અવારનાર જુદાં
જુદાં પુસ્તકાલયોનાં મકાનો વગેરેનાં ચિત્રો
પણ આવે છે. કાગળ, છપાઈ, રૂપરંગ અધુ-
નું દર હોય છે. પુસ્તકાલયોને ઉપોગી ન
હોય તેવી જાહેરખબરો લેવામાં નથી આવતી.

:લવાજમ:

વરસના રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશના રૂ. ૫-૦-૦

આ માસિક વિના તમારું

પુસ્તકાલય અપૂર્ણ રહેશે;

માટે તુરત આલોક થાઓ.

વપની શરૂઆત જન્યુઆરીથી થાય છે.

પાછલા અંકો શિલકમાં દશે

તાં સુધી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક: 'પુસ્તકાલય'

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.

વડોદરાએ

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો

મે. લા. ડિ. ના સરકુલરો, મુદ્રનાઓ

જાહેરાતો વગેરેનું એડીકરણ. ૧-૪-૦

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય

-પ્રવૃત્તિ ... ૩-૦-૦

રાજ્યપુત જીવનસંધ્યા ... ૧-૦-૦

મહારાષ્ટ્ર જીવન પ્રભાત ... ૧-૮-૦

(આ બંને પુસ્તકો રવ. રમેશચંદ્ર

કાન્તી રાષ્ટ્રપ્રેમપૂર્ણ અંગણી નવલ-

કથાઓના શ્રી. નરસિંહભાઈ ઇ.

પટેલે કરેલા અનુવાદની બીજી

આવૃત્તિઓ.)

તારામંડળ (બાલવાર્તાસંગ્રહ)

પાકું પુસ્તક ૦-૬-૦

કાચું પુસ્તક ૦-૬-૦

કુમાર વીરસેન (બાલવાર્તા) ... ૦-૪-૦

ચાર બાલ સંવાદો ... ૦-૪-૦

ધોડો કેશવ કવેનું આ-મયચિત્ર... ૩-૦-૦

'બાલમિત્ર' ની વાતો. બાગ ૧ લો.

પાકું પુસ્તક ૦ ૧૨-૦

કાચું પુસ્તક ૦-૪-૦

કુમાર વીરસેન

(ચિત્રો સાથેની બીજી આવૃત્તિ.) ૦-૬-૦

લખો :

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

ગુજરાતમાં પહેલા નંબરનું ગણાયેલું

દાન આપવાનું ઉત્તમ સ્થાન

હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

કે જેમાં હાલ ૧૫૦ અનાથો પગાય છે. એક દિવસના ખોરાકી પોશાકીનાજ રૂ. ૫૦ થાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મૂકત મળે છે.

ધાવતી, મોદી બાળા, વિધવા, સધવા, જૂદ વીગેરેનો આ વિભાગ ખોલ્યો છે. અને આ ખાતે દાનની ધણીજ જરૂર છે.

‘ગુજરાત’ના વાંચકો આપશો ?

લખો:— મંત્રી, હિંદુ અનાથાશ્રમ—

નડીઆદ.

અકબર છાપ રજીસ્ટર્ડ

અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પમરાટને લીધે યોગ્ય વખતમાં આહકોમાં સંપૂર્ણ સતોપ મેળવી ચુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરકારીકેટા મળેલી છે.

“રજીસ્ટર અકબર છાપ” ની કસ્ટુરી—અતી ઉત્તમ ખુશખોવાળી હોષ મગજને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છતા પાધરી ખુશખોવાળી બહેકાવી દેશે. એક વખત વાપરગો તો હ મેશના આહકે યશો. કીમત ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૩-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજી,

૨૩૧, વડગાદી માંડવી, મુંબઈ, ૩.

કેસંટ બામ

સહન ન થઈ શકે તેવો સખત માથાનો, કમરનો દુખાવો, સંધીવા, વાયુરોગ, ફાવોનો દુખાવો, ખાંસી, ચરતી વગેરે ઉપર ધણીજ અસીર હલાજ કેસંટ બામના અસરકારક શુભેને લીધે “કેસંટ બામ” આજ દશ વર્ષે યથા સર્વ ધરોમાં લખાઈ છે” વગેરે.

કીમત ૫ આના દરેક કેમીસ્ટ ડ્રગીસ્ટ નેચે છે
એન્ટ:-એ. એચ. નાસરની કંપની,

મીન્સેસ રીટ, મુંબાઈ

સોના ચાંદી તથા ઝવેરાતના દાગીનાના
પ્રખ્યાત વેપારી

સો
ની

નરોત્તમદાસ ભાઉ

ઝ
વે
રી

ડેકાણ્ઁ:
શેખ મેમન સ્ટ્રીટ,
મુંબાઈ.

બીજી દુકાન:
મુથાર ચાલી,
મુંબાઈ.

અમારે ત્યાં પ્રેઝન્ટ આપવા લાયક

સોના ચાંદી અને ઝવેરાતના દાગીનાઓ
મોટા જથ્થામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે

અને

બહાર ગામના ઓર્ડર પર પુરતી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે.

HAIR OIL KUSUMOL

LIFE OF THE HAIR.

કુસમોલ હેર ઓઇલ

વાળ માટેનું સુગંધિત ચર્મચિકિત્સક ઓઇલ

પુરાણમાં તેજ ૧. માથામાં નાંખવાથી તેની કુસમ ફૂલના જેવી મનહરજી રસવારી સુગંધ વાપરનારને પ્રિય લાગે
અકબર બલ્લાલશર્મા આ તેલના ગુણો તથા તેની આકર્ષક સુગંધની આજેજ ખાતરી થઇ શકશે આજેજ લખો :

કી. ખા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦ : તથા બોટલીના રૂ. ૨-૮-૦

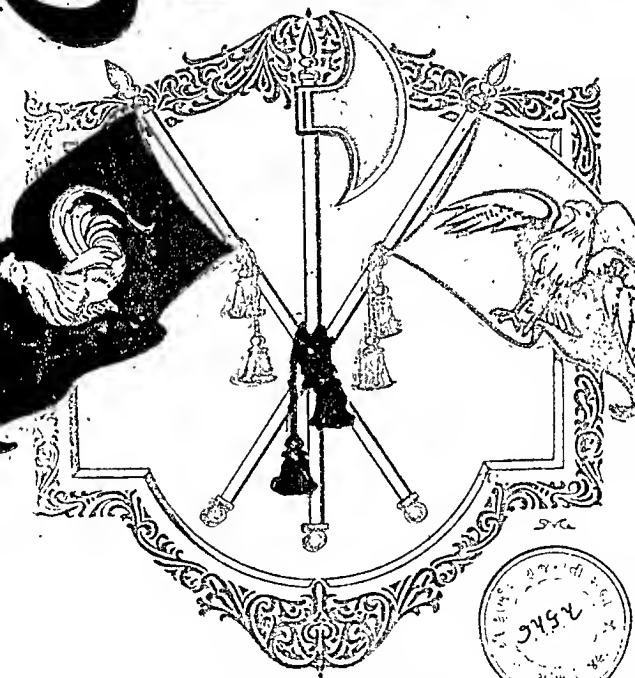
[તો પા. ખર્ચ ગ્રહ.]

THE KATHIAWAR TRADING CO.

PERFUMERS BOMBAY No 4

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી: શ્રી. કનૈયાલાલ મણેકલાલ ગુનશી, બી. એ., એલ. એલ. બી., એડવોકેટ.
 સંપાદક: શ્રી. ડી. સુભાષ, સ. ડી. દેસાઈ: સ. ૧૦. મુદ્રક નંબર: સ. ૧.
 પેપર: "ગુજરાત" નાચાલિય, મોહીખાના રોડ, વડોદરા.

ધધાની મગજમારી અને કામના અણુઉતાર બોળથી શરીર વસાવી
નાખતા શ્રીમંતો માટે

અકસીર અમૃત શ્રીકૃતિસંજીવની વટી

શ્રીમંત- { ગોળી ૬૦ ની શીશી ૧ ના રૂ. ૧૨ ખાર. શરીરને લોહ
ગોળી ૩૦ ની શીશી ૧ ના રૂ. ૮ આઠ. જેવું મજબુત
(કમીશન કમિષન નહીં.) કરે છે. અને
શરીરના પ્રત્યેક

જીવનતત્વમા ચેતનનો અણુટ પ્રકાશ દાખવ કરે છે. આ શબ્દો આલંકારિત નહીં પણ
વાસ્તવિક છે. અનુભવ કરો.

મુ'બાઇ ઓશીમ : } વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.
કાલ્યાદેવી રોડ, }
મુ'બાઇ. } આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.
જામનગર-કાઠીઆવાડ.

‘ઝેનિથ’ દ્રાક્ષાસવ.

ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી શાસ્ત્રોક્ત બનાવવામાં આવેલ છે.
આના સેવનથી ક્ષયની પ્રથમાવસ્થા, દમ, ખાગી, તેમજ છાતીનાં દરદો, સળેખમ,
અરૂચી, અજીરણ, બધેકોષ, છારીયા ઓઝકાર, આત્મપીત, ઉલટી, કફરોગ વિગેરે
તદ્દન મટી જાય છે. તેમજ નાનાં બચ્ચાઓને ઉશ્કેરીયા ઉપર ધણેજ સારો
ફાયદો આપે છે. પીવામાં ધણુજ લીજાતદાર છે તેમજ આના નિયમિત સેવનથી
દરત સાફ આવે છે ને કકડીને જીખ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધારે છે અને અન્નપર
રૂચી ઉત્તમ કરે છે. રાત્રીએ સુતી વખતે “ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ” પીધાથી જીંધ
સારી આવે છે અને સવારે ઉઠતા કામ કરવાને ઉત્સાહ ને જોમ રહે છે.

ધી ઝેનિથ કેમિકલ વર્કસ,
આરબ બીલ્ડીંગ, હુહાર ચાલ, મુ'બાઇ નં ૦ ૨.

આ ‘જુનરાવ’ પી સાદિલપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે ‘ભારતવિજય પ્રેસ’માં મોદીખાના, વટોદરા ખર્ચે
પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કર-બાપુ અને દયારામકર મણિશંકર ભટ્ટે ‘જુનરાવ’ કાર્યાલય, મોદીખાના
વટોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે તા ૨૯-૫-૨૮

આજે ૨૩ ફેબ્રુઆરી

તન્દુરસ્તી તાકાત તથા તાઝગી માટે
 બીનહરીફ અને અકસીર

અલેવિક

દ્રાક્ષાસવ

— આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી બનાવેલું —

એલેમ્બિકનું 'ક્રિયાશુદ્ધ અને સ્વાદિષ્ટ' દ્રાક્ષાસવ પીવામાં
 મધુર છે. તેનું સેવન કરવાથી રોગ પેટ સાદુ આવે છે. અછરણ, બધકાશ
 અને તેથી ચર્તા દરદો મરી જાય છે, સારી ભુખ લાગે છે, પાચનશક્તિ
 વધે છે અને સારી ઉંઘ આવે છે. એલેમ્બિક દ્રાક્ષાસવ તનમનનો ચાક દૂર કરી તાકાત
 વધારી તન્દુરસ્તી સાથે તાઝગી બક્ષે છે.

શરીરનાં દરદો, નવી યા જુની ખાંસી, દમ તથા છાતીના વિકારો, ખડી રોગની પ્રથમા
 વર્યા, નાનાં બચ્ચાઓના ઉઠારીયા ઉધરસ વિગેરે પર સારી અસર કરે છે.

કી. ૧૫ રતલ; ડા. ૧-૧૨-૦; ૨ રતલ ડા. ૧-૬-૦; ૩ રતલ ડા. ૦-૧૦-૦

ચોખ્ખું અને સર્વેથી ચઢીયાતું

એલેમ્બિક કોલન વાટર

આજકાલ બહુ નલ્લીનું અને માતીનું યજુ છે. તારમાં અને માયાનાં સખન દુઃખારમાં તે
 અકસીર છે. વળી મુગ, અને તેજમાં સરસ દોવા કરતાં કિંમતમાં ઘણું જ સસ્તું છે.

૧૦ ઔંસ ખાટલી કિ. ડા. ૩-૪-૦, ૮ ઔંસ ડા. ૨-૧૨-૦ નાની ડા. ૧-૪-૦

આમરૂદાર વેપારીને ત્યાંથી મળશે. ગુજરાતી ફેરલોગ મટે લખો:

વી. એલેમ્બિક કેમિકલ વર્કસ, કં. લી.

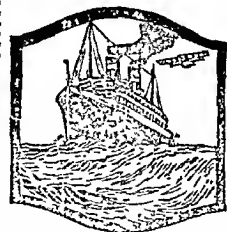
કારખાનું-વડોદરા : : : : : રોડ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ

કોઇ પણ જાતની તકલીફ લીધા વગર પાસપોર્ટ કઢાવવા અમારું શીરનામું
ટેલીગ્રાફિક એજન્સી નાંધી લેવો : [COLONIAL

ઇ સ મા ઇ લ ભા ઇ વા હે દ

:પેમેન્ટ એજન્ટ

૪૦ ધોખીતલાવ, બહુરામ મહાલ,
પોષ્ટ નં ૨ મુંબાઇ.

મુંબાઇથી દરીઆથી મુસાફરીએ જનારા પેમેન્ટરો-
ને પાસપોર્ટ તથા સ્ટીમરની ટિકીટ વીગેરેનો ખંદોખસ્ત
કરી સારી સગવડે સ્ટીમર ઉપર ચઢાવી આપવામાં
આવશે. આફ્રીકાથી મુંબાઇ આવતા પેમેન્ટરોને
મુંબાઇમાં રહેવા માટે ઇલેક્ટ્રીક લાઇટવાળું હવાદાર
મકાન ઉપર લખેલા ઠેકાણે રાખવામાં આવ્યું છે.

હોદ્દા તેમજ મુસલમાન પેસન્ટરોને જુદી જુદી સગવડ કરી આપવામાં આવશે.
આન્ય-રેશન રોડ, આન્ય-રેશનની બાબતમાં
મુરત. નવસારી,

તા. ક. આફ્રીકા જનારને ક' પણ કમીશન લીધા વગર ટિકીટ ખરીદી આપવામાં
આવશે. અને સ્ટીમર ઉપરે લાંબી રહેવાની જગા મફત મળશે.

એક વખત વાપરે પછી હંમેશાં વાપર્યા કરશે.

અમારાં અમૃતાંજનથી તમારો માથાનો દુખાવો, સરદી, જખમો, ધસારો, બળતરા, તેમજ
લયક અને ખીખં શરીરનાં દરદો સારાં થઇ જશે. તેની અજમાયશ
કરો. તમારા ગાંધી પાસે તે માંગો, ૧ શીશીની કીમત આના ૧૦.

દરાજનો મલમ.

સર્વ જાતની દરાજ અને ખુજલીને માટે બરોસાપાન
અને નિષ્ફળ ન જાય એવો ઇલાજ. ત્રણવાર લગાડવાથી સંતર
નાથુદ થાય છે. ૧ ટીનની ડીમીની કીમત આના ૬.

દંત મંજન.

આ ઉત્તમ મુગધીવાળો, અને મનમોહક દુધ પાઉર
લોહીના વહેવાને અટકાવે છે દાંતોને સ્વચ્છ અને સફેદ કરે છે
તેમજ તેઓને મજબુત કરે છે. ૧ ટીનની ડીમીની કીમત આના ૨.

ઠેકાણું :—અમૃતાંજન ડીપો,
૧૦૯, ક્રીઅર રોડ, મુંબાઇ.

: જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૪ ની અનુક્રમણિકા :

—૦૩૨૦૯૨—

—ચિત્ર દર્શન—

... ભક્તી ભોળી જોરીને આ જ્ઞાન કેમ થયું : રા. જગમોહન મીસ્ત્રી
બીજીજ દક્ષે એ તેનો હાથ પકડ્યો : ... ..

—સાહિત્ય સૂચિ—

સગવાન દૈરિદ્ય : રા. દનૈયાલાલ મુનશી ૨૦૧
ચંદ્રગુપ્તની મહત્વાકાંક્ષા કેમ જીવંત થાય છે તેની રોમાંચક કથા.

ચિત્રકાર : રા. જગમોહન મીસ્ત્રી.

વ્યાયામ પરિષદ : રા. દયાશંકર ભટ્ટ ૨૦૯
ગુજરાત વ્યાયામ પરિષદનું રસિક સિંહાવલોકન.

નૈવેદ્ય : ભાવનાત્મક નાટિકા. રા. લલિતમોહન ગાંધી ૨૧૭
ચિત્રકાર : રા. સોમાલાલ શાહ.

જનમ્યુ : એક કળાવીરની કરુણ કથા. રા. પ્રતાપરાય પંડ્યા ૨૨૩
કવિતાકથા છે : રા. શ્રીકર ૨૨૮

ગાંધીયુગ ને પૂર્વયુગની સરખામણી : રા. અંબાલાલ પુરાણી ૨૨૯
ગાંધીયુગની અસરોનું તત્ત્વદર્શન.

મારી નાંધપેથી : 'પેલા પેટી'ની હાસ્યરસિક નોંધ. રા. ગુપ્તા ૨૩૩
એક યુવકની આત્મકથા : રા. રાવજીભાઈ પટેલ ૨૩૭

ચિત્રકાર : રા. ગોરધનભાઈ પટેલ.

હાંડુમાંથી મુસલમાન કેમ થયો તેની હૃદયદ્રાવક કથની.

પરિવર્તન : રા. મલીક ૨૪૯
ઝીઝો પુરુષો થાય તો ?—દારયરસિક વાર્તા.

ચિત્રકાર : રા. જગમોહન મીસ્ત્રી.

સવાજમ : હીંદુસ્થાનમાં : રૂ. ૮. પરદેશમાં : રૂ. ૧૦. છુટક નકલ : રૂ. ૧.

: તંત્રી ખાતુ : : વ્યવસ્થા ખાતુ :

-૧૧૧, એસ્પેક્સ રોડ, મુંબાઈ. : : ગુજરાત : : ગ્રાંદીખાના રોડ, વડોદરા.

નોંધ : ગતિકર્મા : 'અમિ'ની વાર્તાના લેખક રા. સનાતન મદાશંકર કુચને બદલે રા. સનાતન જન્મશંકર કુચ એમ સુધારી લેવું.

ત્રેત્ર અંકમાં : 'કાંતીની સંભ'ની નીચેની પુટનોટ વાંચી નીચેનો ખુલાસો વાંચવો :

એ વાર્તાના મુળ લેખક રા. ભાઈ રામુ દક્કર છે એ જાણવતાં અમને આનંદ થાય છે.

—ઉપતંત્રી.

ચાંદની જેવી શીતળ

ઝંડુની

શિલાજીત-લોહયુક્ત

અંદ્રપ્રભા

લોહી સુધારી

લોહીની હાલી વધારનાર

પીસાખ સાફ લાવી

પીસાખની ગરમી મટાડનાર

આંતરડાંને બળ આપો

કબજાઆત થતી અટકાવનાર

એકંદરે પીસાખનાં બીજાં અનેક દરદા મટાડી વેળાસર

સાચી શક્તિ આપનાર

અનુપમ ઔષધ આજથી અજમાવવા માંડો

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ, લી.

સયાની રોડ, મુંબઈ નં. ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ : વેદ ભવાનીશંકર હરિશંકરની કુંઠ, ઘીકાંઠા, ટાવર

તોલા એકનો રૂ. મવા; :: તોલા પાંચના રૂ. ૫; :: ગલતા રૂપીઆ પોણા નવ.

આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર આજેજ મંગાવો.

દિલ્હીના ઇતિહાસની પ્રેમ ને શૌર્યભરી રોમાંચક સચિત્ર નવલકથા.
રાજઆતથી અંત સુધી વિવિધ રસથી ભરપુર

લેખક : રા. સાદીક સુલ્તાના રઝીયા ચિત્રકાર : રા. ગોરકાંકર

ઉપોદ્ધાત લેખક : સાક્ષરશ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

અસ્તમશ ખાનદાનની
ઈતિહાસ મશહૂર વીર
મુસ્લીમ મલેકા—
સુલ્તાના રઝીયાના
જીવનની પ્રેમ, શૌર્ય,
અને રોમાંચ ભરી
કથનાઓ આ પુસ્તક-
માં આલેખવામાં આવી
છે. રઝીયાની ઉદારતા,
વીરતા અને રાજકાર્ય
કુશળતાનો એમાં આ-
મેદુઅ ચિતાર આપવા-
માં આગ્યો છે. દરેક
પ્રકરણો એક બીજાની
ચઢીઆતાંજ છે. એક
વખત વાંચીશો તો
ફરી ફરી વાંચવાનું
મન થશે.

અયુઅ અને યાકુબના
સાહસ કર્મો, ભયંકર
યુદ્ધ, મિત્રધર્મનો ખર-
ચમ, કુસિદાની કપટ
બળ, ઝોહરાની દુષ્ટ
વૃત્તિ, અને તેની વફા-
દારી, બેદરામ કાકુની
બેદી હીંમતવાળો, વઝીર
બેદરામખાનની બેધ-
માની. એ સધળા
ખતાવો તમેને પહેલા-
થી ક્રેવટ સુધી રોજી
રાખશે. એટલુંજ નહીં
તુર્કસરદાર અસ્તુનીયા-
ના પ્રાક્રમો અને સુલ્તા-
નાનું અન્ય સંગેગો
વચ્ચે યોગ્ય ખુન કરાવ્યા
ઉપખતરી.

દરેક પુસ્તકાલય અને ઘરમાં રાખવા લાયક ઉત્તમ

ઐતિહાસિક ગ્રંથ

દિરંગી પાકું પુકું ગ્લેઝ કાગળ, સુંદર છપાઈ અને ચિત્રો છતાં કોંમત માત્ર રૂ. ૩૦.

આજેજ લખો : ધી મુસ્લીમ પબ્લીસીટી કંપની.

એમ. પી. બારીઆ બીલીંગ, જી. પાયલુની—મુંબઈ. ૩.

એકની પાછળ પંદર.

અમારું મુંદર પોકેટ વોચ
રૂ. ૪-૮-૦ ની કીંમતનું ખરી-
દનારને પંદર વસ્તુ ભેટ
આપવામાં આવે છે.

ફાઉન્ટેન પેન, હેરબોર્થલ,
કર ચીફ, તકતો,

— અને —

નેકલેસ, સાબુ, ચપ્પુ, વીંટી
અને શર્ટનાં બટન

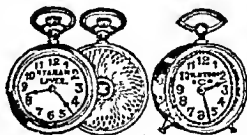
વગેરે મુંદર ચીજોનો લાભ લેવો હોય તો
આજેજ લખો :-

ધી ઈંગ્લીશ એમ્પોરીઅમ

પોસ્ટ બોક્સ ૧૦૫, મદ્રાસ.

ચાર દિનની ચાંદની.

અમારું ૧૮ કેરેટ રેલેગોલ્ડ કાયલમાંજ
પાંચ વર્ષની ગેરંટી આપેનું “તારા”
રજીસ્ટર્ડ પોકેટ વોચ (દિલ ડાહ્યાવાર
ખરીદનારને રજીસ્ટર્ડ “સી” ટાઇમપીસ ધનામ.
ચાર દિનની ચાંદની પેઠે
આ લાભ હુંક વખત મરેજ માનજો. મરે આજેજ

લખો:-કેપ્ટન વોચ કું. પોસ્ટ બો. નં. ૨૬૫ મદ્રાસ.

— - સર્વે જાતના કાગળના વેપારી - —

સુદામા પેપર માર્ટ

નં. ૧૧૦, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ,
કોટ-મુંબાઈ.

સોના ચાંદી તેમજ
જી અવેરાતના જી
વિવિધ ડીઝાઈનના
દાગીનાઓ
કચાંથી ખરીદ
કરશે ?

ટે. નં. ૨૦૭૮૨

કાનજી
માલજી
અવેરીને
ત્યાંથી જ

KANJI
MALJI
JEWELLER

PHONE.
20782.

SHANK MEMAN STREET,
BOMBAY. 2.

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ. ૨.

બહારગામના ઓફિસ તાકીદે વી. પી. ધી મોકલવામાં આવે છે.

તમારા ધંધાને દેશવરદેશ જાણીતા કરવો હોય તો
ગરવા ગુજરાતીઓનું 'ગુજરાત'માં તમારી જાહેરખબર
માનીતું માસિક પત્ર આપી લોકપ્રિયતા
મેળવો.

લાવ મારે આવજો વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' માહિયાના રોડ,
લખો : વડોદરા.

THE CENTRAL BANK OF INDIA LTD.

હમો તમારે માટે શું કરી શકશું?

ન્યારે—તમને એક ચાલુ વા મેવિંગ ખાતું ખોલવું હોય ત્યારે તમને યાદ કરશે, કારણ કે હમારા નિયમો તમને ઘણાજ લાભકારક માલમ પડશે.

ન્યારે—તમને લાંબી વા હુંકી મુન્ત માટેની બાંધી ડીપોઝિટ કરવી હોય ત્યારે હમારા ભાવો ખીન્ન સાથે સરખાવશે તો તે તમને ઘણાજ ફાયદાકારક જણાશે.

ન્યારે—તમને સરકારી કાગળ્યાં અને બેરોઝો બોક્ષતાં હોય ત્યારે તમને મક્કશે, કારણ કે તે તમને ઘણા કિફાયત ભાવે આપીશું.

ન્યારે—તમો કોઇ બેંકન્ટ સ્ટોક કંપનીના શેરો લેવા માંગતા હોય ત્યારે હમારી મારફતે લેશે, કારણ કે હમો હમારા ધરાકાને કાંઈપણ કમીશન લીધા વગર સારા ભાવે અપાવીએ છીએ.

ન્યારે—તમને કોઇ પરદેશી બેંક સાથે ધંધાની આંટ ખોલવી હોય ત્યારે હમો તમને મદદ કરીશું, કારણ કે જાણીતી પરદેશી બેંકો સાથે હમો લેવક દેવડનો સંબંધ ધરાવીએ છીએ.

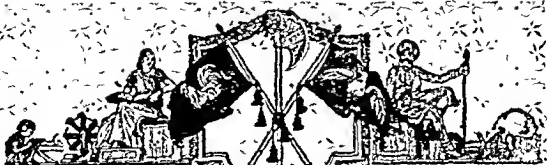
ન્યારે—તમને ચોખ્ખા માનાની જરૂર પડે ત્યારે હમારી દસ દસ તોલાની ચોખ્ખા સોનાની લગડીજ માંગશે, જે હવે જગમનદેર ઘણ છે.

ન્યારે—તમારા કરદાગીના સાચવવા કોઇ સલામત જગ્યાની જરૂર પડે ત્યારે અમારા સેફ ડીપોઝિટ ખાતાને લાભ લેવાની તમોને લાભમળ કરીએ છીએ. વરસે ફક્ત રા. ૨૦ માં તમો સેંકડો, હજારો, લાખોની નુકમાનીઆથી બચી શકશે.

ન્યારે—તમને કાંઈપણ નાણાં સંબંધી સલાહ બેંકની હોય ત્યારે અમો તમારી મેવામાં હાજર છીએ. મદદગારી કરી યાદ રાખશે કે 'સેન્ટ્રલ બેંક' તમારી પોતાનીજ બેંક છે.

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા લી.,

એરુપ્લેનેટ રોડ, કોર-મુંબાઈ.

ગુજરાત

પુસ્તક ૧૩]

જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૪

[અંક ૩]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે થોડાં ખીખાંમાં રહી નિશ્ચેતન ઢીંગલીઓ બનશો મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવજો. અભ્યાસથી કાર્ય દક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ હવનમાં રસ કેળવી ઉદ્ધારે અનુભવજો; અને આમ થડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો— શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,—કોઈનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના; ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને આ માનવતા મર્જવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનેશી

‘કુમાર’ : આવાદ ‘દરના અર્થમાં’.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, માહિત્ય મંસદ.

ચિત્રકાર

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

મમય :

ઈ. મ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોત્તી માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુમુદપુર

રાજગૃહ

તક્ષશિલા ... અફઘાનીસ્તાન આગળ આવેલું વિશાળ માટે વિખ્યાત હોદ્દુ રાજ્ય પાટનગર.

કંભાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવ્યયુગ્મનો મંત્રી.

વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવ્યયુગ્મનો અમાત્ય.

ગુમોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા મુનાકુની પુત્રી ને દિવ્યયુગ્મની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મદાપત્ર નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનંદ }

શેષ...સુલ્લક માલલોના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહનો ભાઈ.
 ભિખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાનિજિત.....હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાનિજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુઅંધુ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કંદુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 સ્થૂલભદ્ર }
 કૌશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
 કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'નું ખીરદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાગતો હતો.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમોહાનો ભાઈ આંભિ ધણે વર્ષે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એના પ્રાણજી મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં પ્રાણજી પગે ચાલીને જાય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ વ્યાજ ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને બધા જાણતા થયા હાળ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ્ય ધર્ષ. મહાપદ્મ નંદે કે હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાનિજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાના દર્શકની પત્ની મૈનાડી, ધરડા પતિની જીવાન પત્ની હતી. મૈનાડી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચઢાવી હતી પણ તે કયાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાડીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખબર જાણવડ તેને મળવા જાય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ દ્વિપશુક, રાક્ષસમંત્રી, હુદક માલલોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા સેનાનિજિત પણ નવા આમંત્રકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર વાદ જોયા પછી ધરમાં પ્રવેશ થઈ રોક્યો. આ અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાનિજિત શકટાલને લગતિથિ નક્કી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત આદીના ક્ષોત્રિયોની અધમ દરાથી જાણીતા થાય છે. ત્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છેડી જવા પ્રેરે છે.

સંકટાદ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વસાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુગુપ્ત ગૌરીને પરણવા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રદેવે આંખિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલાં હયમચાટથી ડરે છે ને એમને કુમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંખિએ સુખોદા સાથે આવતી નેમો જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં કહું આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી હપરા હપરી બનતા અદ્યુત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાનિત કે વિષ્ણુગુપ્ત સાથે ? એ કંટાળી એનો એક બાઈ સ્યૂલભદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાથર્યો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણધાર્યો આગમનથી સ્યૂલભદ્રમાં એકદમ નડું ચેતન આવ્યું. તે કોશાને લથ્થ અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા જાત્રી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગ્નારા થઈ પર ગઈ. સેનાનિતે આવી શકતાવને કહ્યું : ‘ નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીચેરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે. ’

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

‘ મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તને સંકેત મમાલે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી. ’

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શક્યો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રગુપ્ત ત્યાંથી નાસ્તો છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને હાલ દુરત ત્યાંથી જાણી જવા કહે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

મકરણ રૂ મું (પાછું)

ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત

“ આ કારણથી કાપર બને છે ? તો જાણુ હે મૈત્ર ? કે તારો પિતામહ કુમારગુપ્ત સૈથુનાગ મહાનંદીનો ઔરસપુત્ર પુત્ર હતો. મુરા દાસીનો પુત્ર નહોતો ” આચાર્યે કહ્યું.

‘ ચંદ્રગુપ્ત આંખો શાડી શબ્દોના અર્થ ન સમજતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો. ’

મૈનાકી પણ વાર જોઈ રહી, અને ઉઠીને ચાણક્યની સામે આવી. તેનું તેજસ્વી મોહું નિરાસા અને દયાવેશા ઉત્સાહથી તપ્ત સુવર્ણ સમું જ્વલંત લાગતું હતું.

“ કોણ ? કુમારગુપ્ત-મહાનંદીના ઔરસ પુત્ર ? ”

“ શું કહો છો ? ” નિર્જલ અવાજે ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું.

“ જો સવાર પડ્યા આવી છે ને વખત છે નહીં. તું દાસીપુત્ર છે તે જુસી જા. તારા પિતામહ કુમારગુપ્ત મહાનંદીની મહાદેવી સુભગાના પુત્ર હતા. ”

“ કપાથી જાણ્યું ? ” મૈનાકીએ પુછ્યું. આ પ્રશ્નના જવાબમાં રહેલા ગાંભીર્યથી તેના મુખ પર લોહી તરી આવ્યું.

ચમ્. તે સ્વરચ હતા છતાં તેના મોં પર હૃદયમાં
બળતી જ્વાલાઓનાં તેજ દેખાવા માંડ્યાં.

“પણ ત્યારે એ ફાંફાં શા માટે ?”

“માથે ! એ પાવકની રચાપના એ મારા
સંકલ્પની સિદ્ધિ—એજ મારો સ્વાર્થ.” તે
અટક્યા. તેની સ્થિર આંખોમાં હૃદયની જ્વાલા-
ઓની આંચ લાગી ને તે લબુકી ઉડી. તેના
અવાજમાં સવલક્ષી અગ્નિની વિનાશક ગર્જના-
નો પ્રતિશબ્દ સંભળાયો. તે સદા ચાંત ને તટસ્થ
દેખાતા હતા, પણ અસારે જાણે અચાંત તેજો-
મય વૈશ્વાનરની મૂર્તિ જેવા જણાયા; અને
તેમના બ્યક્તિવર્માયા પ્રદીપ્ત લાવનાઓના
શબ્દતણુખા ઉડાવવા લાગી. “તે સંકલ્પ
સિદ્ધિનું દર્શન કરવું છે ?”

કોઈ એટલું નહીં. આચાર્યે આંખ મીંચી.
તે પગપદ દુનીઆની વાત કરતા નહોતા, પોતાના
જીવન સર્વસ્વના રહસ્યનું દર્શન કરાવતા હતા.

“તાત ! તને હું રાજ્યદંડ હાથમાં લેતો
જેઉં છું ત્યારે સર્વ ધર્મના આશ્રયરૂપ વિદ્યા
તને હું પ્રેરતી જેઉં છું—પ્રજ્ઞા, વાક્ય ને ક્રિયામાં
તને વિશારદ કરતી જેઉં છું—લોક કલ્યાણમાં તને
મર્યાદા રાખતી જેઉં છું. ત્રણે વેદો વડે લોકને
રક્ષતો, વર્ણાશ્રમને સાચવતો, આર્ય મર્યાદાઓને
જાળવતો, સ્વધર્મમાં પ્રબળને પ્રવૃત્ત રાખી તેને
સ્વર્ગ ને આનંદ આપવતો હું તને જેઉં છું.
હું તને ખેતી વધારતો, પશુને પાળતો
વાણિજ્યથી વૈભવને વિસ્તારતો જેઉં છું.
લોકચાત્રાના આધાર રૂપ દંડનીતિથી અલબ્ધનો
લાભ મેળવતો—લબ્ધને રક્ષતો—રક્ષિતને વધારતો
—વધારને મુયોગ્યોમાં વહેંચતો હું તને જેઉં છું.
અને મોખંદ્રિય ! ચારે વિદ્યાથી રાજ્યચક્ર
ચલાવતો, તારા જીવ નીચે અનેક રાષ્ટ્રો ને
ગણો સંધરતો, આર્યોના ધર્મો વડે લોકસંમંદને

ઉદ્ધારતો, મહર્ષિઓના જીવનમંત્રોને જ્ઞાતન
કરતો, અવનિને આર્યાવર્તની સીમાઓ એક
કરી નાખતો હું તને જેઉં છું. માથે ! આ
મારો સ્વાર્થ.”

તે જરા વાર થોભ્યા. “ચંદ્રગુપ્ત !” તેણે
આજ્ઞા કરી; “એ સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થા.
માલ.”

આચાર્યની આજ્ઞાની ગર્જના બધાના
હૃદયમાં ભય પ્રસારતી, ખંડમાં ભયંકર પ્રતિ-
શબ્દ કરતી દૂર ને દૂર જતી સંભળાઈ. મૈનાડી
પૂજ્યભાવથી અવાક બની જોઈ રહી. ચંદ્રગુપ્ત
આંખો વિકાસી, સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહ્યો.

શકટાલની નિસ્સેજ આંખમાંથી દડ દડ
આંધ્ર પડતાં દત્તાં. તેના હોઠ યર યર કંપવા
હતા. હાથ લંબાવી, તે લયડને પગે, તે એક
બે ડગલાં પાસે આવ્યા. હાથવડે વિષ્ણુગુપ્તને
શોધ્યો. તેનું માથું શોધી તેના પર તેણે જમણો
હાથ મુક્યો.

“વિષ્ણુ... ! આધુમાન... !” તેનો
અવાજ રડોડો હતો; “જદ્દ શકટાલની આશ્રિય”
તે ગુંગળાઈ ગયા. તેણે હાથવડે વિષ્ણુગુપ્તને
લીધાને છાતી સાથે દાખ્યા.

મૈનાડી ધુરંકાં ભરતી હતી.

વિષ્ણુગુપ્તે છુટા પડી હાથ જોડ્યા. તેણે
ચાંતિ ને તટસ્થતા જ્ઞેતજ્ઞેતામાં પાછાં મેળવ્યાં.

“કૌટિલ્ય !” શકટાલે સખદુમાન કહ્યું;
“આજે હું શિષ્યનો પણ શિષ્ય થવામાં
સફળાગ્ય સમજું છું. જા, વિજય કર !”

“જેવી ગુરુદેવની આજ્ઞા” કહી આચાર્ય
ચંદ્રગુપ્ત તરફ ફર્યા.

ચંદ્રગુપ્ત ધુજતો હતો. તેની આંખો, વણ
પજાં આંધ્રથી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી, તે
એકથી બીજી તરફ જોતો હતો.

“તાત !” ચાણક્યે સ્થિતિથી પુછ્યું; “શું કહે છે ? મારો સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર છે કે નહીં ?”

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું—દાઘ ભેજ્યા તે ચાણક્ય આગળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર મુક્યું.

“આચાર્યદેવ ! તમારો સ્વાર્થ તે મારો ધર્મ, હું તૈયાર છું.”

“ચંદ્રગુપ્ત ! યાદ રાખજો. જ્યારે મારા આ સ્વાર્થની સામે જશે તે દહાડે તું છવ્વી જશે.”

“મુરુદેવ !” રડતે આવજો ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું:

“તમારા સ્વાર્થ વીસરતાં પહેલાં હું પોતે જીવતી જાણુ.”

“ચાત જીવ તાત !” કહી ચાણક્યે તેને ઉઠાવ્યો ને કહ્યું; “તું મૈનાદ્રાની રાજા લખ લે. મુકેલુ તને યસ પામે લખ જશે. પૈશાલીમાં તારે માટે બધી તૈયારી થઈ ગઈ છે.”

“જેવી આજ્ઞા”

“આર્થ !” ચાણક્યે મૈનાદ્રાને કહ્યું;

“તમે પણ પાછાં જાઓ. સવાર પડવા આવી.”

“જેવી આજ્ઞા !” કહી શરમાતી મૈનાદ્રાએ નીચું જોયું.

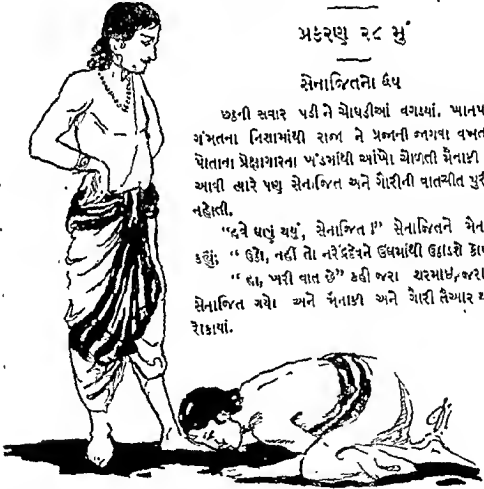
પ્રકરણ ૨૮ મું

સેનાજિતનો ઘેવ

છઠ્ઠી સવાર પડી ને ચોપડીયાં વગડ્યાં, ખાનપાન ને ગંભતના નિસામાંથી રાજા ને પ્રજાની જાગૃતા વખત થઈ. પોતાના પ્રેક્ષાગારના ખંડમાંથી આવ્યો ચોળતી મૈનાદ્રા બદાર આવી ભારે પણ સેનાજિત અને ગૌરીની વાતચીત પુરી થઈ નહોતી.

“દેવે ધણું થયું, સેનાજિત !” સેનાજિતને મૈનાદ્રાએ કહ્યું; “ઉઠો, નહીં તો નરેન્દ્રદેવને ઉધમાંથી ઉઠાડશે કેણ ?”

“હા, ખરી વાત છે” કહી જરા ચરમાઈ જરા દસી સેનાજિત ગયો અને મૈનાદ્રા અને ગૌરી તૈયાર થવામાં રોકાયાં.

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું—દાઘ ભેજ્યા, તે ચાણક્ય આગળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર મુક્યું.

થોડીક નાલિકા પછી નરેન્દ્રનાં દર્શન પુરુષો-
એ અને મહાદેવીનાં દર્શન સ્ત્રીઓએ જવાનું
હતું એટલે આખા સમાજમાં પ્રવૃત્તિ આવી
અને બધા નહાવા, ધોવા, વસ્ત્રાન્કાર પહેરવામાં
રોકાયા.

વળત થયો એટલે સરસ્વતીના મંદિર
આગળ પુરુષો આવી, દેવીનાં દર્શન કરી, નરેન્દ્ર-
ની વાટ જોતાં બેઠાં.

નરેન્દ્રેવ આવ્યા; સાથે આંબિકુમાર, વક્ર-
નાસ, સનિધાતા, રાક્ષસ વગેરે મહાપુરુષો
આવ્યા. લોકોએ જળજળ પોકારી દર્શન કર્યા,
અને બધાની સમક્ષ સરસ્વતીનું પૂજન થયું.

અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગારની પાછળના ચોકમાં
વિધિવિધ શલુગાર સજી સ્ત્રીઓ ભેગી મળી.
અલંકારોથી ઓપતાં, પાસે આવતી સ્વતંત્રતાથી
ઉદ્દેશસભર્યા મહાદેવીએ દર્શન આપ્યાં. આ
સમૂહમાં તેને હવે રસ નહોતો—તેની આંખ તો
તક્ષશિખાના પર્યંતો પર ફરી હતી.

શંખ ટુંકાયા અને વાજિત્રો વગડ્યાં અને
નરેન્દ્રેવ પ્રેક્ષાગારમાં ગયા. લોકો વીખરાયા,
અને નાના મોટા ટોળામાં વહેંચાઇ જઇ ગયા,
વગાડવા લાગ્યા. કેટલાક નટ, ચિત્ર ને ગાયકો
પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરવા બેઠા. કેટલાકો
અખીલ ગુજરાત વહેંચવા લાગ્યા. કેટલાકો ઉડા-
વવા લાગ્યા. કેટલાક મંદિરાનું પાન કરવા લાગ્યા.
બધા પ્રસોની લહાણ કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પોતાના પ્રેક્ષાગારોમાંથી હસી
હસીને જોવા માંડ્યું. કેટલીક ગંમતમાં આવી
સૂખીઓને ખભે હાથ નાખી કુદવા લાગી. કેટ-
લીક તાળી લેવા લાગી, કેટલીક નીચે જતા
આવના લોકોની ચેષ્ટા કરવા લાગી.

આખા યોગાનમાં સામાન્ય લોકો ગાવા,
કુદવા અને નાચકા માંડ્યા. ગુજાલથી વાતાવરણ
લાલ થઇ ગયું. બધી તરફ પ્રેક્ષાગારમાં મહા

પુરુષો ને સ્ત્રીઓ આ ગંમત જોઇ, ગંમતમાં
આવવા માંડ્યાં.

નરેન્દ્રેવે પીયકારી ભરી કેસરથી નીચે
જતા ઘંદને છાટી નાખ્યું. તરત અનેક પ્રેક્ષાગારો-
માંથી કેસર ને કેસુકાની પીયકારીઓ નીચે
અમલ કરતા લોકો પર રંગ વર્ણવવા લાગી.
ધીમે ધીમે પાસે પાસેના પ્રેક્ષાગારોમાંથી મહા-
જનો એક બીજાને રંગભીના કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પણ એક બીજા પર કે સગાં
મંત્રધીઓ તરફ પીયકારીથી સહલાવ દર્શાવવા
માંડ્યો.

આંબિકુમારને પણ રસ ચડ્યો. તેણે
પીયકારી ભરી નરેન્દ્રેવને છાંટ્યા. નરેન્દ્રેવે
આંબિને છાંટ્યા. રાજપ્રેક્ષાગારમાં આનંદની
રેલમહેલ થઇ.

અંતઃપુરમાં રાણીઓને પણ રસ લાગ્યો.
કેસુડે તેમણે એક બીજાના પાલવો રંગી નાખ્યા.
નીચે લોકો તાનમાં આવી નાચવા લાગ્યા.
રંગની રેલમહેલ થઇ રહી.

અધીરા મેનાજિતને કામ કે નહોતું તે
સંનિધાનાના પ્રેક્ષાગારે ગયો. ત્યાં તોફાનનો સ્પર્શ
નહોતો. ગૈરી તો માત્ર જોવામાંજ રસ લેતી
હતી. મોજાલી મેનાકી અત્યારે ગંભીર નયનોએ,
તિરસ્કારથી આ હિસ્સર જોઇ રહી હતી.

“કેમ દેવી ! તમે કે રસ લેતાં નથી ?”

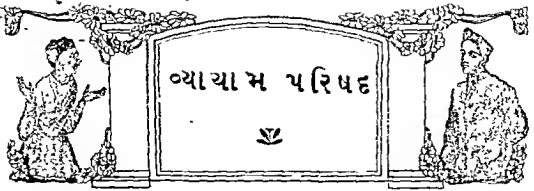
“મને કહો છો તો તમે કેમ ? ગૈરી આ
લે પીયકારી” કહી ત્યાં પડેલી પીયકારી તરફ
તેણે આંગળી કરી.

ગૈરી શરમમાં નીચું જોઇ રહી.

“દેવી—” મેનાજિત બોલવા જતો હતો.

“અધ્યક્ષરાજ !” મેનાકીનો સેવક આવી
મેનાજિતને પગે લાગ્યો; “બહાર આવતો
માણસ આવ્યો છે તે જોલાવે છે.”

[વધુ મંદિર જોવા પૃષ્ઠ ૨૧૫]

લેખક :

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

—o—

એક વખતની ગરીબડી ગુજરાતમાં આજે જીવનના એકેએક પ્રદેશમાં નવમેતન પ્રસરી રહ્યું છે, અને સાર્થ ગરવી ગુજરાત બને છે. ગુજરાતના જીવનમાં ધાંધલીઆ જીવનનું ઉપરછદનું મેતન નહીં જણાય પરંતુ જીવનનાં નીરમાં તલ સુધીનો ખગલગાટ અને મંથન જણાશે ક્ષીની તે વ્યવહારુ ગતિએ ખેય પ્રતિ આ ગુજરાત આવી રહ્યું છે. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના પરિવર્તન અને મંથનમાંથી નવ ગુજરાતનો જન્મ થઇ રહ્યો છે.

ગુજરાતના શરીરને સુદૃઢ, રનાયુઆળું સચકત, વીર્યવાન અને પ્રાણુવાન બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા એક ઉગતા ગુજરાતી બ્રાહ્મણે આજથી વીસ વર્ષ પૂર્વે સેવી, એ મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અર્થે એણે ઉચ્ચ પ્રયત્નો શરુ કર્યા.

૧૯૦૭ નું હોદ્દનું રાજકીય વાતાવરણ વડોદરાના કેટલાક યુવાનોને સ્પર્ધા હતું. એમના અંતરમાં 'માતા' નો સાદ પડકાર દેતો હતો. કોઇ પણ પ્રકારે 'મા' ની સુકૃતિ અર્થે સ્વાતંત્ર્યની

સિદ્ધિ અર્થે, આ શરીરચેદિનું બલિદાન દેવા તે તલસતા હતા.

આ યુવાનોની એક સમા મળતી. એક સભામાં પ્રમુખસ્થાને શ્રી. છોટુભાઇ પુરાણીને એઓ લેઇ આવ્યા. આ 'સાયન્ટીસ્ટ' નક્કર સભના પ્રયોગો હાય ધરવા કહ્યું. અને તેજ સમયે ગુજરાતમાં શરીર-શક્તિની ઉપાસના શરુ થઇ.

શ્રી. પુરાણીના પોતાનાજ શબ્દોમાં આ શરીર, આરોગ્ય અને શાક્તની ઉપાસના કેમ શરુ થઇ તે કહીશ—

“૧૯૦૭ માં ભણતર પુરાં થતાં મેં વડોદરા રાજ્યમાં નોકરી લીધી. અને કલામજનમાં દાખલ થયો. દેશાન્નતિના વિચાર મારા મનમાં નિરંતર ધ્રુમ્યાં કરતા.

ભાઇ લક્ષ્મીનાથને સાં કેટલાક યુવાનો મળતા હતા અને દર રવિવારે વિવિધ વિષયની ચર્ચા કરતા હતા. એકવાર એ ભાઇઓએ તેમની સભાનું પ્રમુખપદ લેવા અને કહ્યું. હું, સાં ગયો.

બધી ચર્ચા સાંભળી. જોસીલાં ભાષણ કર્યું કે જે નહીં વળે પણ કે વ્યવહાર કામ હાથ ધરવાથી દેશની સેવા સારી રીતે થઈ શકશે તે સમજાયું. પ્રથમ પુછાયો કે 'દેશાત્તનિમાં વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે?' મેં તુરતજ વ્યાખ્યાનના પ્રચારથી આપણા દેશના યુવાનોની કમજોરી દૂર કરવાની સુચના કરી, અને વાતો ન કરતાં હૃદયની બધી શક્તિઓ લગાડી એ કામમાં લાગી જવા સુચવ્યું. ભાષણ લક્ષ્મીનાથે પોતાના પર પાછળનો વાડો એ કામ માટે આપી દેવા કહ્યું. એટલે તેજ દિવસે લાંબી જમીન સાફ તથા સપાટ કરી અને થોડાજ દિવસમાં લાંબું દંડ બેઠકનું કામ શરૂ કર્યું. પાછળથી ફરૂ કરી લાંબું કુસ્તી માટેનો ખાડો કર્યો તથા મલખાંબ વગેરે સાદિલ વસાવી છાપરું ઉભું કર્યું. આ અખાડો બાધવાની બધી મજૂરી અમે જાતેજ કરી હતી.

અમને કુસ્તી, મલખાંબ વગેરે આવડતાં નહીં તેથી વડોદરામાં દક્ષણીઓને હાથ ચાલતા અખાડાઓમાં અમે નિયમિત જવા માંડ્યું પણ તે લોકોએ અમને કે જે બતાવ્યું નહીં. એ અખાડાઓમાં અમને દક્ષણીઓ માટેનો ત્રીવ પક્ષપાત તથા વિદ્યાર્થીનીનું વાતાવરણ જણાયું. સવા રૂપીએ આપી શરૂ કરે તોએ મરજીમાં આવે તો શીખવે. એમની પામે શીખતાં ધણે સમય તો નકામો જાય અને સમયના પ્રમાણમાં શીખવાનું ન મળે. વળી લાંબું સેવા કે હિંચી ભાવનાનું વાતવરણજ ન મળે. અમે તો સારા ભાવનાશીલ દેશ સેવકો તૈયાર કરવાના હેતુથી અખાડો ખોલેલો હોવાથી નિશ્ચય કર્યો કે આપણે ત્યાં 'ઉસ્તાદી પદ્ધતિ' બીલકુલ દાખલ ન કરવી. જ્યાં જ્યાં શીખવા જેવું હોય ત્યાંથી શીખવું; જે જે સારું હોય તે શીખી લઈ દાખલ કરવું, અને તે છુટથી બીજાઓને શીખવવું. 'ઉસ્તાદી' પદ્ધતિનો ત્યાગ અમે આવા 'કડવા

અનુભવો ઉપરથી કરેલો છે. એ પદ્ધતિએ ચાલતા અખાડાઓમાં વિદ્યા તથા આવડત વધારે દશે, પણ સ્વામાન્ય વાતાવરણ બંધિતવનો વિકાસ કરે એવું હોતું નથી. આજકાલ કેટલાક જુના અખાડાઓ આ બાબતમાં સમયને અનુસરીને કેંક સુવર્ધા છે, પણ તે બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં. "

આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં નવીન પદ્ધતિએ એટલે કે 'બીનઉસ્તાદી' પદ્ધતિએ વ્યાપાર મંદિરોની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં થઈ.

પરંતુ આ પ્રગતિ લગભગ ૧૯૧૪ માં વધારે જોશમાં આવી અને છેક ૧૯૧૬-૧૭ માં તો ગુજરાતમાં ધણે સ્થળે અખાડા ધરૂ થયા.

આ નવીન અખાડાનું એક મુખ્ય લક્ષણ: માત્ર શરીર મહત્ત્વની, આરોગ્ય અને અડીખમ, રનાયુઆણુ દહ બને એટલેજ નહીં પણ બુદ્ધિવાદી ને દેશપ્રેમી યુવકો ઉત્પન્ન થાય એ હતું, ને છે. પરિણામે આજે આ અખાડામાંથી વિદ્યાર્થી અવસ્થા પસાર કરેલા ગુજરાતમાં કેટલાએ ઉત્તમ કોટિના મહાજનો છે.

દંડ, બેઠક મગદળ, મલખાંબ, લાડી, લકડી, કુસ્તી, બોક્સીંગ, જુજુતસુ અને એવી બીજી કસરતો તથા રમતોથી નિયમિત રીતે શરીરને કસવું; ગામ કે શહેર બહાર છ સાત કે વધુ માઇલ સુધી અઘવાડીઆમાં એક વખત દોડતા જવું અને રવિવારે બુદ્ધિ બીલે, વિચારોની આપ-લે થઈ શકે એ હેતુથી એક રવિસભા મળે; બીજે વિકાસ સાધી શકાય માટે એકાદ હસ્ત-લિખિત માસિક ચાલે, અને દર વર્ષે લાંબી ટુંકી, પહે ચાલતી ગુજરાતનાં જોવા લાયક સ્થળોની સુસાફરીઓ કરી ઐતિહાસિક ને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું ને સાથે સાથે અઘ-વડોવાણું (Hard life) જીવન ગાળવાની ટેવ

પાઠવી એ આ અખાડાની નિયમિત પ્રવૃત્તિઓ છે.

આ અખાડાઓનું એક સંગ્રહન થાય અને બધા એક વખત એકઠા થઈ શકે એ આ હિલચાલના એક આદ્ય સ્થાપક મુ. છોટુભાઈ પુરાણીનું સ્વપ્ન હતું.

૧૯૨૪ની સાલમાં નડીઆદના અખાડાના વાર્ષિક કિત્સવ પ્રસંગે કેક નાના પાયા ઉપર આ પ્રયાસ થયો હતો તે એક સામાન્ય બંધારણુ પણ ધરાયું હતું. પરંતુ આટલી વ્યાપક પ્રવૃત્તિ આવડી નાની ગ્રંથેવા નહોતી સમર્થ.

આખરે ગયે વર્ષે ભરુચમાં વ્યાયામ પરિષદ એકઠી કરવી એમ નક્કી થયું પણ અકસ્માત એને બંધ રાખવી પડી.

નડીઆદે આ વર્ષે બીકુ ઝડપુ અને પરિષદ એકત્ર થઈ શકી.

ગુજરાતના છેક મુંબાઈના કીનારેથી, આમ ભાવનગર, જુનાગઢ, મહારાષ્ટ્રને પોરબંદર મુઘી-માં લગભગ આવા ૮૦ અખાડા છે એ બધાના લગભગ ૩૦૦૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા હતા.

તા. ૪ થી ને શુક્રવારથી પ્રતિનિધિઓની પધરામણી શરૂ થઈ હતી: કેટલાક ગાડીએ, કેટલાક ચાંદીને પગપાળા, કેટલાક સાઈકલો ઉપર

૫૦-૫૦ માઈલની મુસાફરી માત્ર ૪-૫ કલાકમાં કરીને. તે દરેક જણ પોતાના જરૂરીઆત, કપડાં લોટા, પથારી, લાડી ને વ્યાયામની પ્રયોગો અર્થેના સામાન્ય સામાન આટલી ચીજો પોતાની સાથે લઈ ખડા થવા લાગ્યા હતા.

: શ્રીમહી ગુજરાતનો ઉદ્ધારક :

વ્યાયામવીર શ્રી. છોટુભાઈ પુરાણી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ને પરિવર્તની સ્વાગત સમિતિએ કેટલી અહેમત ઉઠાવેલી ?

તણુ હજાર જુવાનીયાના સંઘ-ને બે દિવસ પહોંચી વળવું એટલે શું ? એમને માટે ભોજનની વ્યવસ્થા તો નડી-આદના એક સપુત શ્રી. હરિદાસે બે દિવસનો અતિથિ-સત્કાર કરવાનું માથે લેઈને કરી લીધેલી. આ અ-તિથિ સત્કાર કેવો સરસ ! તણુ તણુ હજાર, કસરતખાજ-

મુષાતુર યુવાનોની પંગત એમના આંગણે પડે. બેસતાંની વારમાં ૧૦-૧૫ મીનીટમાં તો આ ખુલ્લેથી છેલ્લા ખુણા સુધી બધી રસોઈ પીરસાઈ ગયે. ને પુરો કલાક પણ ન થાય તેટલામાં તો જમી આ પંગત ઉભી થઈ આરામ અર્થે ચાંદી નીકળે. ન કરાનીએ ઉણપ રહે ! આ વ્યવસ્થા: આપણુ, વેપારી ગુજરાતીને અભિમાન ઉપજાવે તેવી જરૂર ગણાય !

પરિવર્તે પોસ્ટ અને તાર ઓશીસ સાંજ

આપ્યાં હતાં. ને એક નિશિષ્ટ અંગ તે બેંક. પરિપે એક બેંક ખેલેલી. આ હઝારો યુવાનોની થોડી ઘણી પુછ-લક્ષ્મી હોય તેની સંભાળ રાખવા તદ્દન નવીન પદ્ધતિએ એક બેંક કાઢેલી. ગમે તે માણસ એક આનાથી માંડી ગમે તેટલા રૂપીઆ સુધી એમાં જમા કરાવી શકે. અને દિવસના સવાર અને સાંજના અમુક કલાકે પૈસા સુકી શકે યા લઇ શકે. દરેક ખાતેદારનું કાડું; અને તેમાં જેમ ચોપડામાં જમા ઉધાર થાય તેમ તેમાં પણ જેમ ઉધાર થાય. આ વ્યવસ્થા પણ મુખ્ય કરે તેવી હતી.

ખીછ લક્ષ બેંકે તેવી મોઢ તે સ્વાં ઉધારેશે રોલ. આ રોલમાં વ્યાયામવીરોને ઉચિત બધા બોલ્ય પદાર્થો જિંવા કે, બદામ, પીરનાં, ફળફળાદિ, બોયરીંગ, ચણા, ગોળ, દુધ, મલાઇ, માવો, છાશ વગેરે મળે, માત્ર ચહા, કોશી કે ચોરેટક વોટર (લેમન, મોડા ઇલાદિ) ન મળે.

આ પરિપદ માટે કે મોટો ભવ્ય ને ખુબ શણગારેલો મંડપ ન બેઠ્યો. અહીં તો બધા અખાડાની માટીમાં શરીર પછાડનાર પડછદા એકઠા થતા હતા. ચાર હઝારની મેદની સમાઇ જાય એવડો મોટો ભવ્ય પણ સાદો મંડપ અહીંના અખાડાના વિદ્યાર્થીઓએ જ પોતે જાતમહેનતયા ઉભો કર્યો હતો.

આ પરિપદમાં બહુ સ્વયંસેવકો પણ નહોતા. જ્યાં બધાએ યુવાનોનું નિયંત્રિત સૈન્ય હોય ત્યાં એમને તો શા માટે સ્વયંસેવકો બેઠ્યો ? સ્વયંસેવકો માત્ર પ્રેક્ષકો ને અતિથિઓ માટે જ હોય. એટલે બધા મળી આશરે સો સ્વયંસેવકો યુવતિઓ અને યુવકો મળી હતાં. ને તેમાંએ અખાડાનાજ વિદ્યાર્થીઓ અને

તેમની બહેનો, સ્ત્રીઓ ને મિત્રોજ સ્વયંસેવક બનેલાં.

આટલી મેદની ત્રણ દિવસ સુધી જામેલી તોએ સ્વચ્છતા અજબ રીતે જળવાઇ હતી. મુતરહીનું પાટીયું હોય તેજ સ્થળ તેને માટે વપરાય અને પાયખાના માટેનાં સ્થળો તેજ ઉપયોગ માટે-ને જેમ મુયનાઓ ત્યાં થોડી હોય તેજ રીતે તેને ઉપયોગ થાય.

આ સ્વચ્છતા ને નિયંત્રણ બંને મુખ્ય કરે તેવાં હતાં.

૫ મી તારીખે સવારમાં સરથસ હતું. ત્રણથી ચાર હઝાર યુવાનોનું આવું જલ્પ સરથસ કોઇએ કયાએ દીઠું નહીં હોય-બધા ખાદીના સફેદ ઝાંઘીઆમાં, લાહી ને બજરંગના ધ્વજ સાથે ! મોટેથી શબ્દ નહી. માત્ર તાલબદ્ધ ચાલે યાશ્યું જાય. મોખરે આ પ્રવૃત્તિના જનક છાહુભાઇ પુરાણી ને એમના જમણા હાથ સમામેનાપતિ ચંદ્રશંકરભટ્ટ. તેમની પાછળ મુખામુની ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની બેન્ડપાટી ને કન્યાઓ. તેમની પાછળ મુદાલેખો સાથે જુદા જુદા અખાડાઓ દુકડી બંધ, વચમાં અમરેલી, ને વડોદરાની બેન્ડપાટીઓ.

છેલ્લે ૨૦૦-૩૦૦ ગરવી ગુજરાતજો તેમે સફેદ સાડીના એકસરખા પોશાકમાં ચાર ચારની હારમાં ચાલતી; આ દેખાવ જોઇ ગયા મહાયુદ્ધના બેદશ્યમ અને જમન સ્ત્રીઓના પ્રસંગનું સ્મરણ થાય છે.

પાછળ સૌથી છેલ્લે પ્રમુખ સાહેબ ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઇ, અને અતિથિઓનું મહાજન મંડળ. બધી પરિપદોના પ્રમુખ ગાડી યા મોટરમાં બેસે. પણ આ પરિપદ-વ્યાયામ પરિપદના પ્રમુખ તો ચાલતાજ હતા. માત્ર બધાથી નીચાળ પડે તેવી નીશાની તે એમના ગળામાં સ્તર

અને પુલના દાર. આમંત્રિત ગૃહસ્થો પણ બધા પછળ ચાર ચારની દારમાં ! આપુએ સરથસ અડધા માઇલની જાંબાથી ચાલતું હશે ! ખરેખર આ ભવ્ય દેખાવ જોવા દેવો પણ આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યા હશે.

સરથસ પુરું થતાં ત્રણ કલાક થયા. ગામમાં ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. લોકોએ પુલ, તોરણ, ને મુદ્રા લેખો ખૂબ પતાકા ને કુકમ સાથીયાથી ધરઆંગણાં ને શેરીઓને શણગાર્યા હતાં.

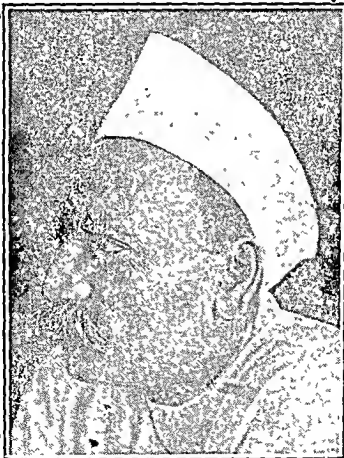
સરથસ લગભગ ૧૦ વાગે સંતરામના મંદિર સામે આવી ખડું થયું. અહીં એ દિવસથી ખાલી પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાબ ગયું હતું. વ્યાયામ પરિપદને અંગે જુના અને નવાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર અને સાધનોનું પ્રદર્શન વડોદરાવાળા પ્રો. મા. જોશીના દાયે ખુલ્લું મુકાબ હતું.

ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્રો. મા. જોશીના દાયેના દુકાનમાં ઝોળખાણ આપ્યું :

‘વ્યાયામના પ્રચાર અર્થે’ એમણે જીંદગી સમર્પણ કરી છે. ને એમનાથી વધારે લાભકારુક પદર્શન ખુલ્લું મુકવા આપણને ખીજ કાણ મળી શકે ? એમણે ગુજરાતમાં દરી ગએલો વીરરસ જાગ્રત કર્યો છે.’

પ્રો. મા. જોશીના દાયે આ પ્રસંગે ચચોટ રીતે કહ્યું : “માન પથ્થર તોડવા કે દાંતથી પથ્થર ખેંચવો કે મોટર અટકાવવી એ આ વ્યાયામનો ને પરિપદનો હેતુ ન હોઈ શકે. આપણે દ્રોણાચાર્ય, ભીમ, અર્જુન અને એકલવ્યની શક્તિ અને તેજ મેળાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ હથીઆરો જોઈ તમે આવો ઉપયોગ કરતાં શીખો એજ મારે તમને કહેવાનું.”

શ્રી. પુલ. અદભાષ્યે પ્રો. મા. જોશીના દાયેના ઉપકાર માનતાં એક નાનકડું પણ બહુજ નિચારશીલ લાપણ આપ્યું. એમણે આ પ્રદર્શન ઉભું કરતાં કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ તેનો ખ્યાલ આપેલો. “આ હથીઆરો પ્રદર્શનમાં મુકવા

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ.

પ્રમુખ, પ્રથમ ગુજરાત વ્યાયામ પરિપદ, નડીઆદ.

માટે પણ આપણે આ પરત્ર સરકારની પરવાનગી મેળવવી પડે છે અને એ બધી સરહદોમાંથી ન મળતાં, આ અપૂર્ણ દશામાં પણ અમે પ્રદર્શન ઉભું કર્યું છે.”

ખરેખર આ પ્રશ્ન દરેક યુવકે વિચાર કરવા જેવો નથી? આ પ્રદર્શનમાંથી આ વિચારનો તણુઓ અનેક યુવક હૃદયોને સ્પર્શ્યો હશે તોએ આ પ્રદર્શનનો હેતુ અચૂક સંધારો એવી મારી દેદ માન્યતા છે. બીજા દેશોમાં પ્રદર્શન માટે તો ઠીક પણ સ્વરક્ષણ અર્થે નાનું બાળક પણ હથિયાર રાખી શકે! માત્ર, આપણા દેશમાંજ પ્રાથમિક હકકો પણ છુટવી લેઈ, આપણું રક્ષણ કરવા સદાએ તત્પર રહેતી-પણ દરેક અણીની પણ નિષ્ફલ જતી આ સત્તા નીચેજ આપણે આમ કાપુર્ય બની બેસી રહેવું પડે છે.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખે ‘નવ ગુજરાત’ને ધરી રહેલ અનેક શક્તિઓમાંની એક જલ્દત ભૂર્તસ્વરૂપ સમાન આ પ્રથમ ગુજરાત બ્યાયામ પરિષદના પ્રતિનિધિઓને તેમજ આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેના પ્રેમથી પધારેલા માનનીય મહેમાનો, શુભેચ્છકો અને પ્રેક્ષકોને વધાવી લેતાં જણાવ્યું :

નડીઆદમાં રાષ્ટ્રસેવાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલેલી, તેમાં આ પરિષદનું સ્થાન કેંક વિશેષ પ્રકારનું છે. આજે નડીઆદ કૃતાર્થ થયું છે. ખરેખર, આજે સ્વાગતસમિતિને જરાએ મુંજવણ નથી. તારુણ્યના બહારમાં મરત એવા તાલીમયુક્ત યુવાનોનું આ સંમેલન સ્વાગતની મોજ નથી માગી રહ્યું. અહીં તો પ્રેમ અને શોષના ઉપાસકો એકત્ર થયા છે. સ્વાગત કરનાર અને સ્વાગત સ્વીકારનાર એવા અહીં બેદજ નથી જણાતો. સર્વ એકજનાવમાં બેસી અબેદનાં ગાન ગાઈ રહ્યા છે; બસ, તેજ, વીર્યની

ઉપાસના કરી સર્વ શક્તિનું આર્જન કરી રહ્યા છે. આજે પ્રેમની ઝલક છવાઈ રહી છે.

અખાડાઓ માટે પહેલાં વડોદરા ગુજરાતમાં વિખ્યાત ગણાતું. વડોદરા નરેશ શ્રીમંત ખરેખર મહારાજના સમયમાં એને ધણું ઉત્તેજન મળતું. ગુજરાતમાં ગામડાં પણ શ્રમજીવી અને બુદ્ધિ સ્વાવલંબી હોવાથી, ગામડાનાં સ્ત્રી પુરુષો આરોગ્ય અને લાંબુ આયુષ્ય મેળવતાં. મરણનગીજરી રમતોથી પણ શરીર કસાતાં. જનતામાં રસ, ઉત્સાસ અને સત્વ હતું. સાઠ વર્ષનો બેકુત એકસો ચાર ડીઝી તાવને ના ગણકારતાં બેનરમાં ભજન લલકારતો હજી હાંડી શકતો. આજે તાવના સામાન્ય હુમલા સામે એજ બેકુતના પુત્રો હોલાની પોંડે કંપે છે અને એદલામાં મરણને શરણ થાય છે. આ દશામાં નીતિ, ધર્મ કે આરિય બ્રહ્મ ક્યાંથી હોય? આ દુર્દશા દૂર કરવાને ધણાએ પોકળ શ્રદ્ધ કરતા, પણ તે અરણ્ય રૂઢન સમાન નીવડતાં.

ખરેખર, આજે ગુજરાતમાં નિર્ભયતાનો સચાર ચાલ રહ્યો છે. દસ વર્ષ પહેલાંનું ગુજરાત આજે નથી રહ્યું. આજે ગુજરાતનો દેહ અને આત્મા નિર્ભય બનતો જાય છે. એનાં મન, વચન અને કર્મમાં એકતા આવતી જાય છે. આજે ગુજરાતમાં ૮૦ અખાડા એવા ચાલી રહ્યા છે કે જેમાં પુરાણી લાઘવોનો આત્મા ચનચનાદ કરી રહ્યો છે. અનેક રાષ્ટ્રીય અને અરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોમાં બ્યાયામની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. સરકારે પણ એનો શિક્ષણક્રમ તૈયાર કરવાને એક સમિતિ નીમી છે કે જેમાં બાઈશ્રી છાત્રલાઈ જેવા એના સભ્ય છે. આમ શક્તિની યથાવિધિ ઉપાસના ચાલ રહી છે.

લાઘવથી છાત્રભાઈ પુરાણી અને એમના નાનાભાઈ અંબુલાઈ પુરાણીનું નામ નવગુજ

રાતમાં અમર રહેશે. નવા યુગના વિધાતાઓમાં એમનું રચના ચોક્કસ છે. વડોદરામાં વીસ વર્ષ પહેલાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર રૂવેન્દ્રાચી કોઈની પણ પ્રેરણા વિના અનેક નિરાશામાં મહાપ્રયત્ન તાલીમ લેઈ કસરતખાન બને તો તે છોટુભાઈજ. આ તાલીમ લેવામાં એમનો શુભ સંકલ્પ હતો, કે “ગુજરાતના શિશુને બાલકાપણાનું કલંક હું ધોઈ નાંખીશ.” પોતે આ સંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે સાધનહીન દશામાં એકલે હાથે અખાડો કાઢ્યો. અખાડો, અખાડાના શાગીઈ અને એના ઉરતાદ જે કહો તે પોતેજ, કિંવા પોતાના એકાદ બે મિત્ર ! લોકો હસે, વખતે એંઠાં પાણી છંટાય; આમ અનેક પ્રકારની પન્નવણી થાય પણ ટેકીયો ટેક કેમ ચુકે ? એમણે પોતાના નાનાબાઈને તાલીમ આપી. કષ્ટમય જીવન અંગીકાર કર્યું—અંતે ફેટલાક સમય તપના પ્રભાવે—થોડા તાલીમ લેનાર યુવાનો મળ્યા. છોટુભાઈ લાહોરની ઈમાનંદ કોલેજમાં પ્રોફેસર બની ગયેલા, હાં પણ પુરાણીના અખાડાનો અપતાર ખરો ! ગુજરાતનો બ્રાહ્મણ પંનળીને વ્યાયામની તાલીમ આપે એ આશ્ચર્યજ ગણાય. ત્યાં પણ અખાડાને પુરાણીનું નામ રવપંજૂ મળેલું. અખાડાઓના બડમાં પુરાણીની મદત્તાના કારણ પ્રેમ, સંયમ, સરલતા, નિરભિમાન અને જવદંત રાષ્ટ્રપ્રેમ એ હતું. પુરાણીની તાલીમમાં કેવળ પશુબલ વધારવાનું નથી હોતું, પણ બ્રહ્મચર્ય, તપ, ઇન્દ્રિયનિયંત્ર, સસ પ્રેમ, અને બહાદુરીના યુક્તિનો વિકાસ થાય છે. ચારિત્ર્ય, સેવા અને સ્વદેશપ્રેમની સાધના થાય છે. આ માટે શાળા નથી હોતી. પુરાણીનું પોતાનું જીવનજ આ શિક્ષણ સરસ રીતે આપી રહે છે. ગુજરાતમાં એ લાઈઓનાં પુરંપાર્ય અને ટેક વડેજ વ્યાયામની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ છે.

આજે ગુજરાતના વ્યાયામમંદિરોમાં ભાવિનું

ગુજરાત ઘડાય છે. શરીર બળ ઉપરાંત ચારિત્ર્ય અને રાષ્ટ્ર પ્રેમ ખીલી રહ્યાં છે. આજે આ અખાડાઓનું બાલ સંગઠન નથી; છતાં, એક બીજીના દીક્ષી ગ્રંથિ એટલી બંધાઈ છે કે, બધા અખાડા એકજ અંગની પેઠે ચાલી રહ્યા છે. આજ આ અખાડાના વિદ્યાર્થી પ્રત્યે સર્વ પ્રેમ, અભિમાન અને સમલાવધી જુએ છે. આ પ્રેમને એ પાત્ર છે. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્ર સેવાનાં કાર્ય તનમનથી કરનારમાં આ વ્યાયામમંદિરોના વિદ્યાર્થી અગ્રયોગ છે. આજ, તોષાન, અકસ્માત, રોગ અને સંકટ સમયે મદદે દોડી આવનાર એજ વિદ્યાર્થી હાય છે. વિનય અને વિવેક; સ્વાભિમાન અને શૈયની સાચી તાલીમ આ અખાડાઓમાં મળી રહી છે.

આ પરિવર્તન ધીમે ક્યારનુંએ નક્કી થયું છે. પ્રાચીનનું પુનર્જીવન થાય અને નવીન ઉપયોગી હોય તેને અપનાવાય, નવધુવાનો નિરોગી, આયુષ્યમાન, તેજસ્વી, શીક્ષવાદન, હિંમતવાન તે અપણ બની જાય ધીવને ધારણ કરનાર થાય. આ માટેનાં જ્ઞાન અને સાધનને ગ્રથાર જેટલો થાય જેટલો એાહો છે.

રાષ્ટ્ર વ્રતગતિનું મોલું બધે ફરી વળ્યું હતું, સ્વાસ્થી સંરક્ષણ માટે શરીર સંયમનની જરૂર જણાઈ છે. એ સમયે સરકારે પણ એનો વિરોધ કરેલો, છતાં સર્વત્ર વ્યક્તિગત પ્રયત્ન થવા લાગેલા. અસહકારના યુગમાં એને વધુ વેગ મળ્યો છે. ફીકટ જેવી રમતોને બદલે ધણા યુવાનો વ્યાયામમંદિરોમાં ઉત્તમગતિ જાય છે. એસેમ્બલી અને ડાઉન્લીજમાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાય છે. ડૉ. પ્રાંજયેએ પણ ફરજિયાત સીનક તાલીમનો પ્રશ્ન છેડ્યો હતો અને એવી તો ત્યાં પણ દેખાય માત્ર નીરુકાઉટીંગ—આલયમ—ની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી છે ! વળી મહાસમાના તેત્વ નીચે ડો. હાડીકરે ભારત સેવા દત્ત જમાવ્યું છે. શ્રી સાત

વલેકરે તો શાસ્ત્રીય નમસ્કાર વગેરેની વ્યાયામ પદ્ધતિનું નિરૂપણ કરવા માંડ્યું છે. સાધુવસત્રાણી, પં. જ્વાહીરલાલ નહેરુ વગેરે પણ યુવક સંઘને ઉત્તેજ દેવા છે. આમ ચારે દિશામાં ઉત્થાનનાં ચિન્હ જણાય છે. નવયુગના પ્રસવની આ તૈયારીઓ છે, અને તે અભિનંદનીય છે. આપણે આપણા અને એ સર્વના અનુભવનું દોહન કરી આગળ વધવાનું છે. ખરું શિક્ષણ આ વ્યાયામ મંદિરમાંજ મળા શકશે. આપણે શરીર બલજ નહીં પણ આત્મબલ મેળવવા માગીએ છીએ. શરીર એ સાધન છે. શરીર અને મનનો અન્યોન્ય સંબંધ છે. આપત વચન છે કે. શરીરમાથે રાહ ધર્મ માધનમ્ આથીજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માટે બલની-શક્તિની ઉપાસના કરેજ છુટકો છે.

નિનિધિ બંધુઓ ! વિશેષ શું કહું ? તમે સર્વ આ તાલીમલેનાર છો. તમારામાં આશાઓ અને ઉમંગ ભરેલાં છે. તમારામાં માતૃભૂમિ માટે પ્રેમ છે. ગદનએવા મેવાના માર્ગે જવાના મનોરથવાળા છો. ભારત ભૂમિની સર્વ આશા તમારા ઉપર છે. રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ અને ધર્મનું રક્ષણ તમારા વડે થનાર છે. તમેજ રાષ્ટ્રનું સર્વસ્વ છો. તમારા પાવનને દીવાલે તમે તમારા માટે નહીં પણ દેશ અને જગત માટે છતી જાણો. આજની પરિવર્તી કેને આનંદનાં આંસુ નહીં આવે ! પોતાના અને પારકા સર્વ તમારા તરફ મીઠા માંડી દેવા છે. સર્વને તમારા કરો. નિર્ભય અને નિર્ઝાંત બનો. દેશના એજ માયા અમૃત પુત્રો છે. નવગુજરાત તમારા વડેજ ગૌરવવંતુ બનશે. "

ને પ્રમુખસ્થાનેથી ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ એ એમની વિશિષ્ટ શૈલીથી કહ્યું :

"આ સંસ્થા ભાવ્યોને માટે નથી પણ કામને માટે છે. અને આપ મૈત્રે અને આવી

મોટી સંખ્યામાં, આ કાળ ઉનાળાના દિવસોમાં એકાં કર્યાં છે; તે ભાવ્યો સંભળાવવા માટે નથી પરંતુ ૨૦ વર્ષથી અખાડાઓની જે પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં શરૂ થઈ છે તેને વધારે વ્યાપક કરવા માટે આપ મૈત્રી અમારે મદદ જોઈએ છીએ.

પુરાણી ભાઈઓના અખાડા એ કેં છીયા કે લંબાઓના અખાડા જેવા જડ નથી. શરીરનીજ ખાતર શરીરનો વિકાસ લાંબો નથી થતો. "પડ્યા રહે પહેલવાન, અખાડામાં પડ્યા રહે પહેલવાન" એવાં પાડા જેવાં શરીર બનાવવાનો એનો ઉદ્દેશ નથી. "મુદ્દ શરીર હોય તોજ બુદ્ધિ તેજસ્વી બને છે." એ અંગ્રેજ કહેવત Sound mind in a sound body અનુસાર, લાંબા આયુષ્ય રાખવામાં આવે છે.

અસાર મુદ્દી કીકેટ કે કસરતમાં આગળ વધેલા, ભણવામાં ધણે ભાગે મૂખ રહેતા તેવું આ અખાડાઓમાં ના બને એને માટે ખાસ સંભાળ લેવામાં આવે છે. ચર્ચામાંડળો, પુસ્તકાલયો, વિદ્યાનોના મેળાપ અને પરિષદો કે મેળા વખતે એવા, એ આ અખાડાઓનાં ખાસ લક્ષણ છે. દેશાટન, "સ્કાઉટીંગ", હોળીના તહેવારોને પ્રસંગે સરદાનગીની રમતો અને રમતગમતના મેળાવડા વારંવાર યોજવામાં આવે છે.

સ્વચ્છતાનો મોટો ગુણ અહીં કેળવવામાં આવે છે અને સાથે સાથે સંપ, અસ્પર્શ સહાય કરવાની ટેવ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને નિયમન (Discipline), ઉછરતી પ્રજામાં દુઃ આવનાં બેઠું છું.

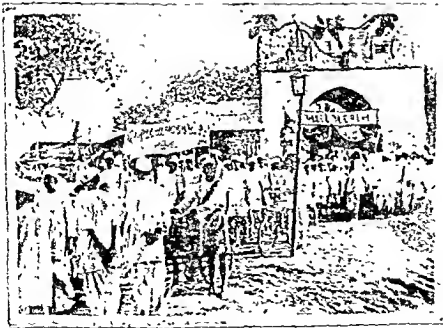
શ્રદ્ધાચર્ચને માટે પ્રેમ વધતો જાય છે. ભગ્નની વધ આગળ વધે છે; સાદાઈ, જાત મહેનત,

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૨૫૭]

વ્યાયામ પરિષદ, નડીઆદ :

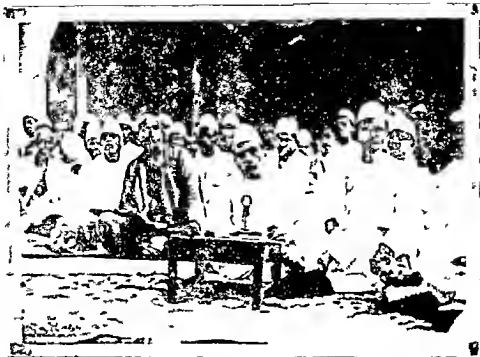

શ્રી. મુન્નારા બોઝ વ્યાયામ પરિષદમાં,

વ્યાયામવીરોનું સરખમ.

વ્યાયામ પરિષદ, નડીઆદ :

વ્યાયામ પરિષદના પ્રમુખ મારેશ અને અતિથિઓ.

અમદાવાદના સારદા મહિંગની કન્યાઓના પ્રયોગો.

નૈ વે ઘ

સંસ્કૃત

લેખક :

શ. લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી

જીજ્ઞાસુ

: પાત્રો :

કુમાર.....જગતનો એક યુવાન.
બાલો.....જગતની એક મુગ્ધા.
માતા.....જગતની એક માતા.

(અનુસંધાન ત્રતાંક ૧૪ ૧૯૬)

અંક ચોથો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : કુમારનું નિવાસ સ્થાન.

સમય : રાત્રિના બીજા પહેરનો.

[કુમાર અશક્તિમાં આટાં મારનો
દેખાય છે. પ્રકૃતિ ઉદ્વિગ્ન જણાય
છે. કુમારની માતા માથે પર
બેઠી છે. જીભાસ્તા વરસી
રહી છે.]

માતા

મેં વદને, ખટ્કે ના કહી પણ એ મર્દ !
એનું હીલજ ઉઠી ગયું હતું. તું આજે આવતાનો
હોતો તે પણ કશું પણ એનું અંજન (અનંજન)
ઉઠેલું એટલે એ એકની જે ન થઈ.

કુમાર

ભલે ! (કુમારના કપાળે કરચલીઓ પડે છે)
જવુ હોય તો જાય.

માતા

તેં એને એકદમ અહીં મોકલી દીધી તેથી
પને વહેમ તો પડેલો. એ તો નાદાન છે. તારે
નીલાવી વેવી જોઈએ.

કુમાર

(નયન સતેજ થાય છે) શું કહ્યું ? નીલાવી
લેવાનું ! મેં મારું બનતું કશું પશુ આખરે
ગિર્ણ.

માતા

હજુ તો પરપુષ્ટિને એ વર્ષ પશુ પુરા થયાં
નથી આમ કંટાળે જીવન કેમ નભે ? આજ હું
એન કહીશ ! છોકરી એવી મળેની છે કે કે
કહેવાની વાત નહીં. એના દીલમાં પાપ વસતુંજ
નથી. મારું કહ્યું જરૂર માનશે.

કુમાર

બા, તને આશા હોય તો ભલે ! મને તો
હવે આશા નથી રહેતી. હું ગયો અને થોડે
દહાડે અહીં તોફાન કરી એ ત્યાં આવી. મને એ
જરાએ નહીં ગમ્યું.

માતા

તને ક્યાં ખતર છે ? એ તારા પવના એવી
ચઈ ગઈ હતી કે મને તો ચકુ એ કરમાઈ
જવાની !

કુમાર

હશે, પણ ત્યાં આવીને મને એણે ધડી
જપીને એસવા દીધો નથી. દહાડો પડે અને
ફલાણી બેન પાંચ આવી સાડી છે અને આવી
બંગડીઓ છે. મારે જોઈએ. આ એકન તો જીની
ચઈ ગઈ. હવે નવી જાતની એકનો તો આવી
થાય છે. એવું ને એવું કૈને કે હોયજ.

માતા

હોય. બેરોને કપડાંલત્તા અને દાગીનાને
શોખ ન હોય તો પછી બીજું કાશું શોખ
કરવાનું ? પુરુષો કમીય તે શા માટે ?

કુમાર

પશુ આવક હોય તેમ ખરચ થાયને.

માતા

બાલા કે એવી ગાંડી નથી કે ગાંડો ખરચ
કરે.

કુમાર

એ તો માત્ર જોઈએ તે લવી જતી, મારાથી
એને કેમ ના પડાય ? એના દીલને દુભવવું મારે
માટે અશક્યજ હતું.

માતા

ત્યારે એ કોનો વાંક ?

કુમાર

અધ્યાપક તરીકેની જગ્યાનું મારે રાજીનામું
આપવું પડ્યું. મારા આદર્શ ઝંતુની લાગ્યા.
જેકેરણી કરે એવા શીતુરી લાગ્યા. ઉગતી
પ્રજામા પ્રાણુ રેડવાની મારી અભિલાષા ભાંગી
પડી. કમાણીનું સાધન ગયું અને એ આમ
રાજ પગલે એટલે હું તો કંટાળી ગયો. (એનાં
વિષાદપૂર્ણ નયનો ધડીબર મીંચાય છે.)

માતા

એમાં એ બીચારી શું કરે ?

કુમાર

જાપખાનાનું કામ હાથ પર લીધું. પત્રકારિ-
ત્વમાં પણ મારા મનોરથો નિષ્ફળ ગયા. મારા
હાથ બધેથી પછા પછા. જેટલા પૈસા હતા
તેટલા બધા ગયા. આવતી કાલેનો પુરુષ ધડવાના
મારા અભિલાષા હેઠા પડ્યા. જીવનનો આનંદ
ગયો. આગ્રહ અને ઉત્સાહ સરી પડ્યા છતાં
'એ-અસ એનાજ ધ્યાનમાં. એને એ બધાની
પરવાજ ન હતી.

માતા

એને એ સ્થિતિ શી રીતે સમજાય ?

પુરુષોને ઓઝોને એવી વાતો કરવાની ટેવ નથી હોતી.

કુમાર

ખરું, પણ એ

તો સમજી જવાય

એવું હતું.

માતા

એમ માની લીધું

તેજ ભુલ !

કુમાર

હશે, પણ શું,

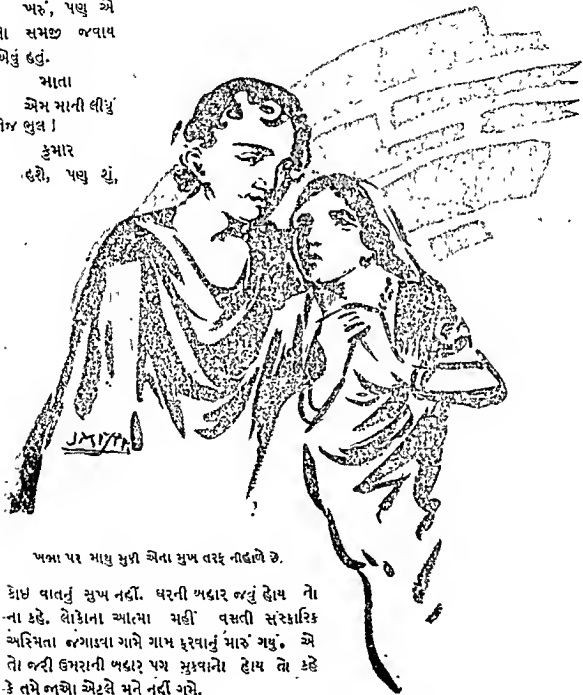
માતા

હજી એની શી ઉંમર વહી ગઈ ! એ હજી

નાદાનજને ! એ વરધેશીને તું ન પરખી શક્યો !

કુનાર

મને ગમે તેનાથી એ ઉલટુંજ કરે ! મને

ખજા પર માથું મુકી એના મુખ તરફ નીહાણે છે.

કોઈ વાતનું મુખ નહીં. ધરની બધાર જતું હોય નો ના કહે. લોકોના આત્મા મહી વસતી સંસ્કારિક અસ્મિતા જંગાડવા ગામે ગામ ફરવાનું મારું મથું. એ તો જરી ઉમરાની બધાર પણ મુકવાનો હોય તો કહે કે તમે જાઓ એટલે મને નહીં ગમે.

છેક સાદાં કપડાં ગમે. એ એકદમ ભપકાબંધ નરી તરેહના પાછળ ભમે. મને જીવનમાં સાદાઈ જોઈએ એને વિલાસ ગમે. સાચું કહું છું. મારો તો જીવ કપાઈ જાય છે. આજીવિકાનાં સાધન ગયાં, મારા આદર્શોને લીધે મારી બુદ્ધિમાં મુખાંધ લોકોને સુઝી. નહીં બહારનું સુખ કે નહીં ધરતું સુખ. જ્યાં ત્યાં મારે મારે તો દોળીજ સળગેલી.

માતા

ધરમાં તને શુ દુઃખ પડ્યું ? બાબાને સારો દહાડો આવ્યો વધી બીજુ કયું સુખ બાકી રહ્યું ! તમે ભણેલાને તો બધે દુઃખ માની લેવાની ટેવજ પડી ગઈ છે.

કુમાર

હા. એ મારેએ મારી સાથે એ લડી. બા, તને શુ ખબર એ એને પસંદ નથી. અને છેલ્લે જતા જતાં કહેતી ગઈ કે હવે હું મરી જવાની.

માતા

એ તો નરી નિર્દોષતા છે. એ લવે છે. એ એ ક્યાં જોલે છે !

કુમાર

એના સ્નેહમાં આત્માની ઐક્યતા સાધી મારે તો જીવનમાં વિશ્વપ્રેમ ઉતારવો હતો. હું વિચારું છું તે એ વિચારતી નથી મને જે સાર

:: પડે પડે છે ::

અંક પાંચમો: પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: કુમારનું મંદિર

સમય: સવારનો

[નિદ્રાદેવીને જોળે સુતેલો કુમાર દેખાય છે. અંતરનો આભાસ મુખમુદ્રા પર આછો છવાયેલો છે. જીવનના અનુભવની કરચલીઓ તેને

અસાર દેખાય છે તે એ જોવા મથતી નથી. મારી કર્તવ્ય બુદ્ધિ ઉડતી જાય છે. એને એવું કશુંએ થતું નથી. મારે હૈયે ને ભ્રમિંએ અભિલાષ ઉછળે તે એને હૈયે વસતા પશુ નથી. અનુકૂળ સ્નેહ નહીં પછી જીવનમાં આનંદ ક્યાંથી જડે ? એનો સ્નેહ તો ગળપણુ જોવા છે. એકલું ગળપણુ ખાધે મોં ભાગી જાય. એનો સ્નેહ જીવતાં જીવન જીવવાની ભુખ લાંગી જાય છે.

માતા

ખરેખર તું તો ગાંડો થયો છે. આવી રૂપની ભરી છોકરી સારી નાતમાં શોધી જડે એમ નથી. એવી ભલી છે કે એની જોડ નથી. ખોટાં ખોટાં ચીમળાયા કરવાની પ્રુરોને ટેવજ પડી ગઈ છે. કોઈ વાતમાં સંતોષજ નહીં. બાલા હજુ બાલકજ છે.

કુમાર

મારું દુઃખ કોઈથી કળી શકાય એવું નથી.

માતા

છેકજ ગાંડો જા, સુષળ. દશ વાગે આવ્યો. અને આમાં ને આમાં બહુ મોડું થયું. ખારના ટોકારા સંભળાયાને ?

કુમાર

ચાલો, દુઃખમાં ઉંઘ પશુ નાસી ગઈ.

[બંને જાય છે.

માતા

લે જો. હજુ તો એ ઉઘે છે. છેક મોડી રાતે આમે સુતાં. કેવી મીઠી નિદ્રામાં પડ્યો છે. તું તો છેકજ બાવરી બની ગઈ છે તો.

બાલા

મને ઘેર નજ ગમ્યું. સારી રાત મારી આંખ જરાએ મળી નથી. સવારની વાટ જોતાં જોતાં આંખોએ રાતી યધ ગઈ. જેવું અજવાળું ચક્રું કે બાને ઉઠાડીને અહીં દોડતી આવી.

[કુમાર ધીમે ધીમે જાગ્રત થાય છે અને આંખો ઉઘાડી બંનેને વારા ફરતી જુએ છે.

માતા

(કુમારને) જો મેં નહોતું કહ્યું એને તારા વગર ધડીભર ચાલે એમ નથી. જોને હજુએ કેવી બાવરી બાવરી દેખાય છે.

[કુમાર એક ક્ષણ બાલાને જુએ છે. બાલાની કાકીઓ મહીથી કામણ વરસે છે. કુમાર દૃષ્ટિ ખેંચી લે છે.

કુમાર

બા, કેટલા વાગ્યા ! હું બહુ ઉઘીને !

[બાલાનું મોં જરા લેવાય છે. હર અલિસાચ હેડા પડ્યા તેવા કેક દીલમાં ચતા કચવાટ સુખમુદા પરથી જણાય છે.

માતા

હરો, હવે તેની શી શીકર છે ?

[બાલા તરફ જુએ છે.

કુમાર

શીકર ! છે તેને છે નેથી તેને કે નહીં.

[એક ક્ષણ શાંતિ ફેલાઈ રહે છે.

માતા

જો પાછી ગાંડાઈ કરી કે ! ચાલ હું ચાલ કરી લાવું.

બાલા

ના, તમે એસો. હું બનાવી લાવું !

માતા

ના. મને એને ચઢા બનાવીને પાવાના ફાડ છે. નાનો હતો સારથી એને રોજ ઉઠે કે તરત ચઢા મેં પાછ છે. (હસે છે-ગમ્ય છે.)

[કુમાર બાલાને જોઈ રહે છે. બાલા ધરતી પર અને છત પર બીતો તરફ વારા ફરતી જુએ છે, એની છલ ઉપડતી નથી.

કુમાર

કેમ મરી જવાની હતીને ! હજુ શવે છે !

બાલા

હા.

[કંકડતી ટાડાસ એના અવાજમાંથી વરસે છે.

કુમાર

તારું મારા પર જરાએ હેત નથી ?

બાલા

(આંખમાં આંસુ થમકે છે) વદાસા !

કુમાર

આપણું આતું શવન. કેમ નકશે !

બાલા

શું થયું ? આપણા જેવું સુખી બીજું કોણ છે ! મને તો તમે મળ્યા એટલે ખસ થયું.

કુમાર

ખરેખર તને એમ લાગે છે ?

બાલા

નહીં સારે !

કુમાર

મારું દીલ નથી માનતું. બાલા, જીવનના
બધા આદર્શો, આશા, સ્વપ્નાઓ સરી પડ્યાં. હવે
જીવનમાં ઉત્તરંગ નથી રહ્યો.

બાલા

એટલે ! હું છું ને ! (સ્નેહાળ મીટ માંડે છે.)

કુમાર

તું—હા. તું છે. પણ—

બાલા

પણ, વળી શું ?

કુમાર

ખોટું ના લગાડતી. આપણી વચ્ચે અંતર
કેટલાં વધતાં ગયાં છે ? મારો માનસિક વિકાસ
કેટલો થઈ ગયો ? તું ખીજે છેડે રહી ગઈ.

બાલા

તેમાં મારો શો વાંક ?

કુમાર

તારો કશો વાંક નથી. તું તો એકની રસ-
સરિતા છે.

બાલા

તમે કહો તે કરું.

કુમાર

શું કહું ?

બાલા

આર્થ અબળા માટી જેવી છે. કુંભાર જેવા
ઘાટ ધડે તેવી જુદી જુદી બાત ધડે. તેમ હીંદુ
સમાજની સ્ત્રી ધડાય છે. જેવી ધારો તેવી
બનાવી શકાય છે.

કુમાર

સાચું પણ ઘાટ ઘડતાં આવડવા બેઠાં ને.

બાલા

તમને ન આવડે એ બંને ?

કુમાર

મને મારા સ્વપ્નાં જતાં કરતાં નથી આવડતું.
આણું તો નીભાવી લેવાનું મારાથી નથી

બનતું. જીવન એટલે આત્મસતોષ (Compro-
mise) એ નથી બનતું.

બાલા

એ મને ન સમજાયું.

કુમાર

મારો ઉર સાગર ઉલટતો હોય અને તું
વસોની વાત કરે, મારું અંતર આદર્શોની
અશ્વજતાના વિપદશયી તરફડતું હોય અને તું
મોજમઝાની વાતો કરે, તારું વર્તન અમળ્ય
નિર્દોષ સ્નેહથી નીતરતું હોય તેએ નીભાવી
લેવાનું મારાથી બનતું નથી.

બાલા

હું તમે કહો તેવી થઈશ.

કુમાર

બા...લા !

બાલા

નાથ !

કુમાર

બાલા ! મહત્વાકાંક્ષાને સંતોષના શીતળ-
જળ મહીં ઝખ્ખોળી દઈ; જીવનને કલ્પનાના
રંગે રંગવાજ દઈ; પ્રભુએ આપ્યું તેથી કૃતકૃલ
થયો માનું, પ્રભુ ચરણે જીવનના નૈવેદ્ય ધરું
—તો પછી સર્વત્ર આનંદ ને પરમ સુખજ છે.

બાલા

તો તમે એમ નહીં કરો ?

[બાલા કુમારની નજીક જઈ બાલા પર

માથુ મુકે છે. સ્નેહાળ મીટ
માંડતી આશાભરી બાલા
બેઠ રહે છે.

કુમાર

બા...લા ! (નીચો નમી યુમવા જાય છે.)

[વધું માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૦] .

જા મ્યુ

: : એક કળાવીરના કથા : :

લેખક :

રા. પ્રતાપરાય ભાનુશંકર પંડ્યા

કળાની દૃષ્ટિમાં તો, સમ્રાટનાં રાજ્યભુવન ને
ઝુંપડી સરખાંજ.

એનો આત્મા જગતની અન્ય કોઇ વસ્તુ
કરતાં પોતાને હાથે દોરેલાં ચિત્રો જોઈ શકે
પામતો, એનો આત્મા પ્રતિદિન કળામાં વિશ્વાસ
પામતો. દુનીઆદારીથી લય પામતો. એની
જન્મભિષિ કળામંદિરને શયુગારવામાં ઉત્ત-
વાતી. એના મિષ્ટ ભોજનનું નેવેલ કળાને ધરાતું.
એની આરતીની ટોકરી કળાપૂજન સમયેજ
વાગતી. એની ચાલમાં કળા ઝબકતી. એની
વાણીમાં કમા ઓપ ચડાવતી. કળા એની દૃષ્ટિ
કસતી. એનું સંગીત કળા હતી. એનું કાવ્ય
એની કળાજ.

એક વાત આજથી ભુટ્ટી જાઓ. અલગ
ચાઓ. ઉચ્ચ સંસ્કાર પામેલા, અને ઉચ્ચ સંસ્કાર-
માંજ જન્મેલાને કળા વરતી. ના! નહીંજ.
કળા કુદરતથીજ નિર્માણ થએલ છે. એક ખીજ-
જ કુદરત હોઈ સૂકા પાતરાં અને ખરથી
દંકાએલ શુભ. ઝુંપડાંમાં વસનાર, કો નવજ,

અસંસ્કારી, કે અપંગમાંએ જન્મતી-દુકુતી,
હીચતી.

આજે જામ્યુને રૂઢપણાએ વટાવ્યો છે.
પણ કળાએ એને વલોવી વલોવી કસદાર. બના-
વ્યો છે. આજે એની માળાના પારામાં કળાની
અજ્ઞા ધુન છે. એની નીચે લગકતી સફેદ દાઢી
કળાની શોધ કરી ચુકી છે. ગામના લોકોએ
એને આકાશ સાથે વાતો કરતો જોયો છે.

એને આકાશમાં ઉડે ઉડે ઉડતાં, વિદ્યોને
ધરતીમાં ઉડે ઉડારતો જોયો છે. ત્યારે કોઈએ તેને
ઉડાં પાણીમાંથી જહાર નીકળતો જોયો છે. એની
દુનીઆ પ્રત્યેની બેદરકારીએ જગતના લોકોએ
પાગલ કહી સંબોધ્યો છે. એની પરીક્ષા જગત-
ના લોકોને હાથે ક્યાં નિર્માણેલી છે ?

જામ્યુની ઝુંપડીમાં સમૃદ્ધિ નથી. બચવા
છે. શયુગાર નથી શાંતિ છે. એ ધનવાન નથી.
ધનને ઇચ્છયુંજ નથી. કારણ કે ધનની ગુલામી
હુદતાજ છે. કળાની ગુલામી અમર રસની હેલ
છે. પોને પીયે ને પરનેએ પાચ.

ગામના શોકો એનાં ચિત્રો ભેટા. ‘ઘડીભર ગમત લેતા. મુક્તકંઠે અનેરી પ્રશંસા કરતાં. ઘણાંએ ચિત્રો વિનામૂલ્યે લઈ જતા. પૈસાની વાત જમ્મુ પાસે કરવી અને બીજાને પ્રતિજ્ઞા ખંડન કરવા કહેવું’ બને બરાબર. એની પાગલતામાંએ ગામને ગોરવ હતું. એમને આંગણે એક કલાકાર વસેનો. સૌ કોના હૃદયમાં જમ્મુ પ્રત્યે પરમ ભક્તિભાવ હતો.

પણ જગતમાં ક્યાં નથી એવા કલા હૃદય-માંએ પરતી પીડા? એવા સમયે કળાવીરને ઢાંક્યો, એક ટચુકડી, લજ્જતી, માટીનાં પુતળા ધડનાર આળાએ.

જમની હંમેશા જમ્મુના ઘર પાસેથી જળ આરે પાણી ભરવા જતી. એણે જમ્મુની કીર્તિ જગત લોકથીએ કેક વધુ સાંભળી હતી. એ જમ્મુને ઓળખતી. કોણ જાણે કેમ પણ જમ્મુની સફેદ દાડીમાં એની નગર સંકેલાઈ હતી. જમ્મુ-થી એ લજ્જતી, શરમાતી, છટકની જાણે અજ-ણ્યે કદીક તો ઉભય દષ્ટિ એકતાર થતી. ને વળી તરતજ નીચે ટળી જતી. જેમ જેમ એ જમ્મુ-ને વધુ ને વધુ જોતી તેમ તેમ, તેનો ભાવ વધતો ગયો. હૃદ બેહદ વધ્યો. વધુ ને વધુ વખત પાણી ભરવા જવા લાગી. ધરનું પાણી ભરાઈ રહે, આડોશ પાડાશીનું ભરે. જમ્મુએ એને મેવાઈની કેમી અજબ દીક્ષા આપી!

જમનીના અનાથ ધૂંબને આશ્ચર્ય માત્ર એક જમનીજ હતી. જમની રોજ અવનવાં પુતળાં કરતી. અને એનો મરનીખોર, બટકમોલો નાનો ભાઈ કાકુ ગામમાં વેચી આવતો. બાએજ કાકુને આખું ગામ ફરતું પડતું. જમનીનાં પુતળાં પગવારમાં ખપી જતાં. રોજ નવાં કરે ને રોજ વેચાઈ જાય. દેવદેવીઓનાં પુતળાંમાં તો જુદો સાક્ષાત સ્વરૂપનું દર્શન બને. વીરનાં પુતળાં જોઈ યુવકોમાં નવચેતન

રેડાય. ઘડીભર નો અવશ્ય કમર ફસતા ધઈ જાય. હાંધવી, પુતળી, રમકડાં માટે તો ઘેર ઘેર બાળકોના કણ્ઠમાં દરરોજ ચાલ્યા કરે. મા, બાપ તો જમનીને પૌણ્યમાં બેચાર મુલાવી પણ દે. વળી છોકરાને રોજ ને રોજ કરેલાં રમકડાં અપાવવાં પણ પડે.

કેટલાંક માબાપ તો જમનીની કૃતિ માટે તલપાપડ થઈ રહે છે. ક્યારે નવાં આવે ને લઈએ. ગમે તે હો. પણ લોક હૈયામાં જમની માટે ગોરવભર્યાં મીઠાં બીજ હતાં.

પણ ભલા! જગત ક્રમ એકમરખો કદી રહ્યો છે?

હવે જમની નવાં પુતળાં ધડતીજ નથી. આજ એનાં નવાં પુતળાં લઈ કાકુ ઓટે ઓટે નથી ભમતો. આજે જમની ખીમાર યઈ પધારીવડ પડી છે. એ માંદી માંદી પણ એક પુતળું ધોઈ લેકેને જમનીની માંદગી અસલ્ય ધઈ પડી. સૌના અંતરમાં ઉડા ઉઝગડા થયા. ખીયારી દેવ સરીખડી જમનીને વળી આ યુ યુ? કેમ યુ? શું યશે? ક્યારે ઉઠશે ને ક્યારે અમને નવા પુતળાં ઘડી ઘડીને આપશે? વળી ઘણાંએ ભવિષ્ય અશુભ કહ્યું. જગતમાં કદપના કોની છે?

જમ્મુને સવારે ઝુપડીમાંથી બહાર ભેટાની ટેવ પડી ગઈ હતી. હમણાં તો એ બારણા પાસેજ બેસતો. આજે એ લગી લગીને ભેટો હતો, તેને આજે ક્યાંઈ ન હતો ઉત્સાહ કે નહોતો હંમેશનો આનંદ.

એના દીલમાં એકજ ચિંતા હતી: આજે જમની કેમ નથી જણાતી? આજે તો જમનીની છત્રી તેને આપવાનો હતો. અને એ રીતે આજે જીવનમાં પહેલીજ જમની સાથે વાત કરવાનો હતો. ને જો એમ થાય તો જમ્મુને આંગણે આજે કુમકુમ છંટાય ને બારણે તોરણુ લટકે. અભિલાષની

નવદીપક પ્રગટે. એની નાનીકથી ઝુંપડીમાં
અમૃત અન્નવાળાં સાહે. એના જીવનમાં
અમૃતની નાની નીક વહેતી થાય. અને
નવી આશા ને નવો ઉત્સાહ એના સરસ
જીવન પંથે વહે. જગતમાં જામ્બુને કળા પ્રિય છે.

પણ એથીએ વધુ પ્રિય
તો જમની છે. જામ્બુ
કળામાં પ્રવીણ હતો.
જમની પણ ક્યાં નહતી?
ઉભય પોતપોતાને પંથે
પારંગત હતાં. છેક છેલ્લી
ધડીએ પણ, જીવન
કક્ષાએ, પણ, છતાં વધુ
મદતા હતી એમના જીવ-
નની સરસતાની. નહોતા
જીવન ખોટા આડંબર.
નહોતી ખોટી મોટાઇ.
નહોતાં પંથે ખોટાં વન
કે નહોતી તરંગરી.

જમનના મહાન
રસ્તા પર માત્ર હતી
એક તેની નાની ડેડી.
એમની ડેડીમાં હતું એ
ક્યાંએ. ખીજે નહોતું.
ડેડીમાં પ્રવાસી માટે
પરખો ને વૃક્ષોનો
હાથકો હતો. પંચી
એસતાં-ગાતાં. એમનું
જગત એમની ઝુંપડી
હતી, એમનાં દહીઆર
તેમનાં ભાંડું હતાં.

જામ્બુ રાહ જોઈ યાદી ગયો? ક્યાંએ
જમની ન દેખાય? ખીજે દિવસ થયો, ત્રીજો
દિવસ થયો. છતાં જમની નોતો ન જ દેખાય.

જામ્બુ ચિંતામાં પડ્યો. જમની કેમ દેખાતી
નથી? શું થયું હશે? આખરે યુગ્ય જરા ઉકે-
લાઇ. કાકુ હાથમાં પાણીનું માટણું લઇ ભરવા
આવ્યો હતો. પણ એ તો ઘેરથી કુવે ને કુવેથી
સીંદો ઘેર આવ્યો.

જમનીની છત્રી કાકુને બતાવી.

નાની કાકુને જામ્બુ પાગલ ચીનારો હતો.
એ કહેતો એને ક્યાં છે દુતીઆદારીનું
ખાન કે સારા-નહારનીએ સાન? એને તો

કવિતા ક્યાં છે ?

: લેખક :

રા. જી એચ. પ્રાકર

(અજ્ઞાની)

સુદર સ્ત્રીના મધુર વદનમાં,
કે શાંતિના સુખદ સદનમાં,
કે ઉરના નૈરાશ્ય રુદનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

પ્રેમશીના કૌમુદી ઝરણુમાં,
કે વિરહીના દિન ગણનમાં,
કે કવિએના કાવ્ય મનનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

રસિકોના કે રમિક મિલનમાં,
પ્રિયતમ કેગ હાસ્ય ઝીલનમાં,
અતઃના રસભર ડાલનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

આગત શ્યા ઉજત હી ડાળે,
કે કુદરતના કમનીય ખોળે,
માગર જલના દરે દિવોળે,
કવિતા વસતી શું ?

ગુનગુનના કે મધુર ચન્દ્રમાં,
કોમલના ટટુકાર મહી કાં,
કુમ્દ કૌમુદી પ્રેમ કરે લા,
કવિતા વસતી શું ?

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

લેખક: રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

[અનુસંધાન મતાર્ક ૧૪ ૧૯૧ થી]

ગાંધીયુગનાં પરિણામોનો વિચાર કરતાં કેટલીક વસ્તુઓ ખુબ આગળ તરતી માણુમ પડી આવે છે. સામાન્ય જન-સમૂહની અગત્ય ગાંધીયુગમાં ધણીજ વધારે અંકાઈ છે. દેશનો સામાન્ય માણુસ, પછી તે મલુર હોય કે ખેડુત હોય, તે દેશના કાયને માટે ઉપયોગી છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ દેશની સેવા કરનારાઓએ તેનાથી શરૂઆત કરીને પોતાની સર્વ સફળતાનું માપ એ સામાન્ય માણુસને યજ્ઞેલા લાભાલાભ-ઉપરથી કાઢવું જોઈએ. આ વિચાર ગાંધીયુગમાં બળવાન થયો.

પરંતુ, કેવળ એજ વિચારને વળગીને અતિ-શયોક્તિ કરવામાં આવે તો પ્રજાને અતિ લાભ થવાનો સંભવ ધટે છે. સામાન્ય જનવર્ગમાંથી નેતાઓ પણ ગાંધીયુગમાં પાક્યા છે, પરંતુ એ અપવાદોજ ગણાય. બાકી, જનસમૂહ મોટેભાગે, દોરતો નથી, પણ દોરાય છે. અને તેવુજ સ્વા-ભાવિક રીતેજ પ્રકૃતિથી લાયક હોય તેવાઓના હાથમાંજ જઈ પડે છે.

ખીજ એક વાત ગાંધીયુગના પરિણામરૂપે આપણને જણાઈ આવે છે તે એ છે કે હોદના વિજ્ઞાન ખંડમાં સહેરે સહેરે અને તેને ખુલ્લે

આવી રહેલાં ગામડાંઓમાં અને ઝુંપડાંઓમાં “સ્વરાજ”નો સંદેશ પહેલવહેલો સંગોપાંગ પહોંચ્યો! હોદ જેવા દેશને માટે એ કે નાની મુની વસ્તુ ગણાય નહીં. સિવાજીના નેતૃત્વ નીચે જ્યારે મરાઠી સત્તાનો ઉદય થયો ત્યારે એવા પ્રકારનો અસ્પષ્ટ સંદેશો મરાઠી લશ્કરો એમરે ફરી વળ્યા ત્યારે પહોંચ્યો હશે કે કેમ એ પણ ચંકાની વાત છે. પરંતુ હોદના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર પ્રજા સ્વા-તંત્ર્યનો સંદેશો, આત્મનિર્ણયના દહનો પ્રતિ જ્ઞાન, સમસ્ત હોદમાં પહોંચી વળ્યો હોય તો તે ગાંધીયુગમાંજ. હોદમાં વસતા કેવળ શહેરીઓને અને કેળવાએલા માણુસોને નહીં પરંતુ જુદા જુદા પ્રાંતમાં વસતા ગામગામડાના લોકોને અબર પડી કે તેઓ હોદી તરીકે એક છે, તેમનો સ્વાર્થ સમાન છે, તેમના ઉપર એક પરદેશી રાજતંત્ર ચાલી રહ્યું છે; અને સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય તો તેમણે બધાએ એકત્ર થઈને પ્રયાસ કરવા પડશે, સહન કરવું પડશે; અને સામાજિક, આર્થિક વગેરે જીવનના અનેક પ્રદેશોમાં ધણું ધણું નવું સ્વીકારવું. પડશે, અને જુનું ત્યાગવું પડશે.

ગાંધીયુગની ખીજ મહાન એવાઓ આદરતાં પણ ઉપર જણાવી તે સેવા કે જેવી તેની નથી. ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા વિશાલ પ્રદેશ-મા વિધવિધ જાતીય, પ્રાંતીય અને ભાષાના ભેદોથી વિભક્ત થએલી હોંદી પ્રજાના એકેએક માણસને એ સંદેશો ચાર કે પાંચ વર્ષના ટુંકા સમયમાં પહોંચાડવો એજ ભગીરથ કાર્ય છે.

વળી, દેશ સેવા કરવાને ઉત્સુક દરેક માણસને થોડુંકાળું મતે કરી શકે તેવું કામ બતાવવામાં ગાંધીયુગ કેંક અંશે કુતેદમદ નીવડ્યો હતો. રેંટીયા, ખાદી, અંલગ્નેદાર, કાયદાનો સવિનય ભંગ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં કામ કરનારને પ્રસંહી કરવાની તક મળતી. અલખત, રાજકીય કાર્ય-માં ગાંધીજી સર્વે રાષ્ટ્રીય બળોને એકત્ર અને વ્યવસ્થિત ન કરી શક્યા તે તો આપણે આગળ નોંધેલું છે.

ગાંધીયુગમાં જાહેરજીવનની શુદ્ધિ થઈ એમ કહી શકાય. શુદ્ધિ એ અર્થમાં કે મન, વચન અને કાર્યની એકતાની માગણી જનસમાજે નેતાઓ પાસે કરવા માંડી પરંતુ સખેદ કહેવું પડે છે કે એ શુદ્ધિની (જે તેને ખરી શુદ્ધિ માનીએ તોપણ)—સાથે સાથે દંભ, અપ્રમાણિ-કતા, વગેરે પણ ઓછા પ્રમાણમાં દાખલ થયાં નથી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં નેતા થવું એ જવાબ દારીનું, શુદ્ધિનું અને ચાગિયબળનું કાર્ય છે. પરંતુ શુદ્ધિ વિનાના, જવાબદારીના ભાન વિનાના નેતાઓ, જનસમાજની વાહ વાહ માટે આગળ પડે અને, ખાદીની ટોપી કે ખાદીનાં કપડાં પહેરવાના આજ દલથી લોકોને દોરે સારે જાહેર જીવનમાં અશુદ્ધિ પ્રવેશ કરે એ દેખીતું છે. અને અસહકારના યુગમાં એક કરોડ રૂપિયાની વ્યવસ્થામાં ઘણી જગોએ જે પૈસાની ગેરવ્યવસ્થા થઈ હતી તે જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરવા પામેલી એ અશુદ્ધિનો સળળ પુરાવો છે.

ગાંધીયુગના પરિણામ તરીકે એક વાત આગળ પડતી જણાય છે તે એ છે કે હોંદીની પ્રજા મહાન વ્યક્તિઓથી દોરાય છે; ધાર્મિકતા, સાધુતા વગેરે સાત્વિક ગુણોને જોષને થેલી થાય છે. આ એક સારો ગુણ હોઈ શકે, પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં એનું પરિણામ બહુજ અનિષ્ટ આવે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. પિશ્વમમાં રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર વિચાર અને ચર્ચા કરનાર જનસમૂહ ભલે તે વિચાર પ્રમાણે વર્તન ન કરતો હોય. આપણા દેશમાં ગાંધીયુગ પહેલાં રાજકીય નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ તથા કેળવણીના માણસો વિચાર કરીને અભિપ્રાય બાંધતા. ગાંધીયુગ પછી રાજકીય પ્રશ્નોની વિચારણામાં જે અરાજકતા મહાસભામાં આવી તેમાંથી પ્રજાને બહાર કાઢવા માટે કહેવાતા નેતાઓમાંથી પણ ઘણા પ્રયોગ પ્રયત્ન કરી શક્યા નહીં અને કેળવણીના માણસો પણ વિચારપૂર્વક અભિપ્રાયો બાધી શક્યા નહીં એ ખીના ગાંધીયુગને પરિણામે પ્રજામાં આવેલી માનસિક પક્ષાઘાતની નીશાની છે. એ સમય તરફ દષ્ટિ કરતાં એમ લાગે છે કે જાણે પ્રજા વિચાર કરવા માગતી ન હતી; કેળવણીના લોકો સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો ધરાવતા નહતા, અને ધરાવતા તો ઉચ્ચારવાની હીંમત કરતા નહો. વ્યક્તિપૂર્ણ-વીરપૂર્ણના જમાનામાં અનેક લાભો થાય છે તેમ દાનિઓ પણ થાય છે. ગાંધીયુગમાં આપણે એ બંને પરિણામો જોઈ શકીએ છીએ.

વળી જાહેર જીવનમાં, તેમજ ખાનગી જીવનમાં મહેનત મજુરીની પવિત્રતા અને મહત્તાનો સ્વીકાર થયો તે ગાંધીયુગને આભારી છે. દેશનેતા એટલે લોકોનો નાયક. અને લોકોનો નાયક એટલે તેનાથી કોદાળી-લેવાયજ કેમ ? એવી મનોદશા પૂર્વયુગમાં હતી તે ગાંધીયુગમાં

પદકાષ્ઠ મધ્ય અને દેશનેતા એટલે દેશ સેવક. અને સેવકને કોઈપણ પ્રકારની મહેનત કે મનુરીમાં વળા સરમ શેની? એવી મનોદશા સમગ્ર દેશમાં જાગ્રત થઈ. *

અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ વીશે સત્તારકોની પરિપક્વ પૂર્વયુગમાં હાલો કરતી. પરંતુ એવી પરિપક્વતા ધણી સભાસદોએ અંતરજોતો લતો પળ ભાગે જોયો દશે! જ્યારે ગાંધીયુગમાં અસ્પૃશ્યતા દૂર કરનારાઓને વ્યવહાર પરીક્ષા આપવાનો સમય આવ્યો. અને ધણુખરુ એવી સભાઓ અંતરજોતો લતામાંજ ભરાવા લાગી! અંતરજોતો પછાત વર્ગ ઉપર એવી સભાઓની કેટલી બધી અસર થાય ને આપણે સહેલાઈથી કંઈ સમજીએ છીએ પૂર્વે આપણા ગુજરાતના આઘ કવિ લક્ષ્મી નરસિંહ મહેતાએ લુનાગઢમાં દેડને મોટે ભાજન કરેલું એવી દંતકથા આપણે સાંભળી છે, પરંતુ સામરમતીના મદાત્માએ દેશભરમાં જ્યાં જ્યાં જતી શક્યું ત્યાં અસંખ્ય વાગમાં દાઝરી આપી અનેક સિદ્ધાંતોથી કથરાઈ રહેલા મરીગ દેશગૃહોને સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સ્વતંત્રતાનો, ધાર્મિક જીવનનો અને સ્વચ્છતાનો પેગમ પહેંચાડ્યો છે. એમની એ મદાન સેવા માટે પ્રત્યેક હિંદુ તેમજો સ્ત્રી છે.

ગાંધીયુગને પરિણામે દાંપત્ય જીવનનો પણ એક નવો આદર્શ કેળવાએલા લોકોમાં અને ખાસ કરીને દેશ સેવા કરનાર કાર્યકર્તાઓમાં દાખલ થયો છે. ગાંધીવાદમાં દેશસેવાને અર્થે અર્થાંક અર્થસર્થ મતનું પાલન આપરક મનાયું છે. પરંતુ દાંપત્ય જીવનનો તેમાં અરવી કાર નથી. પતિપત્નીનો સંબંધ સ્પષ્ટ દેદની વાસનાથી મુક્ત હોવો જોઈએ એવી તેની આગણી છે. પ્રજોત્પત્તિ કરવાની કુદરની અંધ પ્રેરણા પ્રણીઓમાં તથા માનસમતિમાં છે.

જેની અવગણના કરવામાં કહો કે એના ઉપર સંબંધમેળવવામાં દેશભક્તિની આવના પુરેપુરી સફળ થાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. વળી, પધારે મુદ્દાનો પ્રશ્ન તો એ ઉપરિચલ થાય છે કે માનવમાં રહેલી એ વાસના શું કેવળ અસલ—પાપમય છે? સ્વીકારી લઈએ કે જે સ્વરૂપમાં એ વાસના માનવમાં અત્યારે કાર્ય કરે છે તે અપૂર્ણ—અસલ અને અજાનમય છે—જતાં તેની પાછળ કોઈ સત્ય કાર્ય કરવા મથતું જણાતું નથી? અને જો તેની પાછળ કે સત્ય હોયજ તો દાંપત્ય જીવનમાં તેને શા માટે સ્થાન ન આપવું? પરંતુ એ ચર્ચાપદ વિષયને દૂર રાખીને આપણે ગાંધીયુગમાં દાંપત્ય જીવનમાં પતિપત્નીના સદચારનો, દેશ સેવાનો એક આદર્શ રજુ થયેલો જોઈએ છીએ.

ગાંધીયુગની વિશિષ્ટતાઓમાં સ્ત્રીઓને જનદેર જીવનમાં જે સ્થાન મળ્યું છે તેની નોંધ લેવી ઘટે છે. પૂર્વયુગમાં રાજકીય કે સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ભાગ્યેજ હતું. સભાઓમાં પણ બેચાર સ્ત્રીઓ લાગેજ દેખાતી. ગાંધીયુગમાં તો એક કરોડ રૂપીઆ ભેગા કરવામાં અને બીજાં જનદેર કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને પોતાના સમજાવાર પણ ઉનારી આપવાના બનાવો હિંદમાં ઘણે ઠેકાણે જાણ્યા. પરંતુ કાપડનો સ્ત્રીઓ પામે ત્યાગ કરાવી શકાય તો પુરુષો આપોઆપ સ્વદેશી કપડાં વાપરે એ સલ મદાત્મા જાણતા હતા. એટલે સેમને સ્ત્રીઓ પામે પરંતુ કપડાંનો ત્યાગ કરાવવા કુદરે સ્ત્રીઓની ખાસ સભાઓ ભરી અને પરંતુ કપડાંઓની હોળી કરી. અલગ જ એ કાર્યમાં તેમને સ્થાપી કનેક ધણી જોઈ જાગી. પરંતુ મોટે ભાગે ધરમાં પુરાઈ રહેનાર અને બદારની કુનીઆંથી કેવળ અંતરજ, હિંદી સ્ત્રીઓમાં દેશભક્તિના વિચારોનો સંચાર થયો એ તો નિઃસંશય છે. જનદેરજીવનમાં

પણ ઓઝો ખદાર આવવા લાગી અને સ્ત્રી કેળવણી સંસ્થાઓમાં આજીવની સેવિકાઓ તરીકે જન સેવિકાઓ તરીકે, અને પરિષદો-માં સ્વયં સેવિકાઓ તરીકે તેમજે લાભ લેવા માંડ્યો.

એક ખાતમાં ગાંધીયુગ તેની પૂર્વના યુગ કરતાં પછાત પડે છે: તે મુત્સદીયણામાં. રાજકીય ચળવળનું ક્ષેત્ર હજી સુધી નીતિના નિયમોનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાનું ક્ષેત્ર થયું નથી ત્યાં સુધી મુત્સદીપણું, રાજકીય કાર્ય કરનારાઓનો અને ખાસ કરીને નેતાઓનો વિશિષ્ટ ગુણ મનાય છે. અને તે સકારાત્મક છે. ગાંધીવાદના હીમાયતીઓ જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં નીતિના નિયમોનો નિરપેક્ષ અમલ કરવાની ખાહેશ ધરાવે છે અને તેની યોગ્યતા પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમની દલીલ સામે વાંધો ન લેતાં પણ તેમના પોતાના બ્યવહાર જીવનમાં એ નિયમોનો અખંડિત પ્રયોગ નથી થઈ શકતો એટલે પુરાવો ક્યાં તો વર્તમાન જીવન તે નિયમોને માટે હજી તૈયાર નથી એમ બતાવે છે અથવા તો એ નિયમો જીવનને લાગુ પડે એવા બ્યવહાર નથી, એમ સિદ્ધ કરે છે.

કલકત્તામાં રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ બોલાવવા માટે મરકારે જે દરખાસ્ત કરી તેનો અસ્વીકાર મહાત્મા ગાંધીએ કર્યો. એ મુત્સદી-પણાની ખામી હતી એવું ધણા માને છે. પૂર્વયુગમાં શોકમાન્ય તિલકને કદાચ એવી તક મળી હોત તો તેઓ એનો લાભ લેવા ચુકત નહીં એમ ધણા રાષ્ટ્રવાદીઓ માને છે ખરા.

ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ બંધ રાખવામાં તેમજે મુત્સદીપણાની ખામી બીજી વાર બતાવી એવો પણ અભિપ્રાય ધણા ધરાવે છે. એ સત્ત્વ હોય કે નહીં, પરંતુ એટલું તો નક્કીજ છે કે ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ બંધ રાખવાને પરિણામે

રાજકીય જીવનમાં ભારે ઓટની ચરુઆત થઈ અને પ્રજા જીવનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ છે તેમાંથી હીંદ હજી પણ બહાર નીકળી શક્યું નથી.

ખીલાફતના ધાર્મિક પ્રશ્નને રાજકીય ચળવળ જોડે બેળવવામાં પણ મહાત્મા ગાંધીએ મુત્સદીપણાની ખામી બતાવી છે એવું પણ ધણા માને છે. એટલું તો નિઃસંશય છે કે ખીલાફતની સડી મએદી સંસ્થાને કાયમ રાખવા માટે હીંદી મુસલમાનોએ રાજકીય નેતાઓ જોડે એકપક્ષ કર્યો; અને સ્વતંત્ર, નવીન તુર્ત પ્રગ્ન એ જ્યારે તે હાનિકારક સંસ્થાને પોતાના દેશમાંથી જડ-મૂલથી ડબેડી નાખી ત્યારે હીંદીમુસલમાનોને આઘાત થયો. પ્રાચીનપ્રિયતા, ધર્મનું ઋતુન, અસહિષ્ણુતા, જીજ્ઞાસુતા, અજ્ઞાન અને એક-આરામમાં પડેલા હીંદી મુસલમાનો મહાસભાને ટેકો આપતા તે દ્રશ્ય તેમની ધાર્મિક ઋતુની-ધર્માંધ પણ કહી શકાય-વૃત્તિને લક્ષને. હીંદની રાજકીય સ્વતંત્રતા તેમને મન ગૌણ હતી. આ ખાતનો સખળમાં સખળ પુરાવો હીંદી મુસલમાન નેતાઓમાં “ રાષ્ટ્રવાદી ” “ અસહકારી ” “ જદાલ ” વગેરે પક્ષમાં ગણાતા “ અલીખાન-ઓ ” એ રાષ્ટ્રવાદને બે વાજ ઉપર જે તિલાંજલિ જાહેરમાં આપી છે તે છે. નેતાઓમાં જ્યારે કોમીવાદ એટલે પ્રબળ છે તો પછી સામાન્ય મુસલમાનમાં તે કેવો દોષ થકે તેનું અતુમાન, કોહાટ, મુલતાન, સાદરનપુર. કલકત્તા, પટના, પટુઆખાલી, નાગપુર, આર્વા, નેસાર, કુર્જ-ફુલખર્જ-વગેરે રચળમાં યએલાં કોમી દુલ્લહો ઉપરથી આપણે સહેજમાં બાંધી શકીએ છીએ. બંગાળમાં અને ઉત્તર હીંદમાં દરેરાજ મુત્તિના ભાંગવાના સમાચાર છાપાઓમાં વાંચવામાં આવે છે. હીંદી સ્ત્રીઓના અપહરણના

મારી નાંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૩૦-૪-૨૮.

એ આ, પેલો, એવો વગેરે દર્શક
સર્વનામો અને વિશેષણો અમુક
ચોક્કસ વસ્તુનો નિર્દેશ કરવાને બદલે ઘણી વાર
ઉઘટો શુભવાડો ઉત્પન્ન કરે છે. જગતમાં ઘણી
વાર કેટલીક વસ્તુ જે કાર્યની તેના તરફથી
આપણે અંગેક્ષા રાખીએ છીએ, તેના કરતાં ઉધું
કાર્ય કરે છે. અન્યથી સ્પૃતિ આવશે એમ ભોજન
કરતી વેળા આપણને લાગે છે. વહેલા ઉઠવાથી
તળીઅત સુધરે છે એમ ટોકટરો કહે છે, ને
વહેલા ઉઠવાથી તળીઅતનો 'ભુકો' યષ્ઠ જળ્ય
છે એવો મારો અનુભવ છે. ઉંઘ સારી ન
આવતી હોય તો સુતાં પહેલાં કસરત કરવી,
એવો અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાંત મને મારા મિત્રે
જતાઓ હતો. પણ તેમ કરવા જતાં સાધારણ
આવતી ઉંઘ પણ ખોઈને 'હાડકાં અતિશય
દુ.ખે છે' એવાં સતત જ્ઞાનમાં અનેક રાત્રિઓ
વીતાવી છે. મારી સામે હજમોનાં નિવાસ-
સ્થાન છે. આથી મારે હજમને શોધતાં કોઈ
દિવસ હરકત પડવાની નથી, એમ હું નાનો
હોતો. જ્યારે દાઢીએ દર્શન નહોતાં દીધાં, ત્યારે
માનવો હતો. પરંતુ હવે ઉઘટું એમ કારણે

લીધે મારે હાથ હજમતનો હુન્નર ફળવરો પડ્યો
છે. સવારે જગીને જોઉં તો હજમ કોઈ ભાસે
નહીં, સૌ ધંધાર્થી બહાર નીકળી ગયા હોય ને
ધેર પાછા આવે ત્યારે આરામ લેવા માંગતા હોય !
મારી સામે નહેતા હજમો મને જ્યારે પોતાના
ઘરમાં મળતા ત્યારે હજમમરૂં નહીં, પણ હજમ-
મત કરી આવીને ઘાઠિલા, વિરામ લેવા માંગતા
માનવ બંધુઓ તરીકે મળતા.

પણ આ અપ્રસ્તુત પ્રસંગ છોડીને પ્રસ્તુત
વિષય પર આવું.

એક જાણીના વાર્તાલેખક મારા મિત્ર છે.
તેમણે એક નવી વાર્તા દમણુંજ પુરી કરી છે.
પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એ વાર્તા કોઈને વંચાવતી
એમ એમને લાગવાથી પોતાની હસ્તલિખિત
પ્રત લખને એ મારે ત્યાં આજે પધાર્યા હતા.
'આ વાંચીને ફરી લાગે છે તે જરા કહેજો'
એમ એમણે મને વીનતી કરી. મેં એમની
પાસેથી હસ્તલિખિત પ્રત લીધી. ઉધાડી, થોડાંક
પાનાં ફેરવ્યાં, એમના હસ્તાક્ષરો જોયાં ને એ
પ્રત પાછી મુઠ્ઠી દીધી. અનેક સ્થળે ફરી આવેલા.
મુસાફરને માટે પણ એકાદ પ્રદેશ એવો હોય
છે કે જ્યાં એ કદી જરૂર પડે નહીં, તેના પ્રમાણે

અતઃપતના હસ્તાક્ષરો મે ઉઠેલા હતા પણ
આ હસ્તાક્ષરોની તો સામુજ્ય નેવા ની મારી
હીંમત ચાની નહીં ! સમારણ કે નિષ્કારણ માગ
કાઢી ડાપના સારે પોને ગુન્ટેગાર નથી એમ
પુતવાગ દરવા પ્રયાસ કે રાને વિચાર મુદ્દા મારા
કાકા મરી શકતા નહીં ! એ પાછળથી કહેતા કે
કેવલાક કામજ એવા કપરા હોય છે કે તે દરજ નો
વિચાર કરવાની પણ આપણી હીંમત ચાલતી
નથી માગ મિત્રતા હસ્તાક્ષરો ઉઠેલનાનું કાર્ય
એવુજ હતું થોડાક વિરામચિહ્નો, કેવલીક આ-
કૃતિઓ ને ગુજરાતી નિપિ આટલા સાધનો પડે
માત્ર એક હાથથી એક મનુષ્ય કાગળના નાનકડા
કુખડા પર આટઆટનું અધેર, આટઆટની
અવ્યવસ્થા, આટઆટલો પરિશ્રદ, આટઆટલો
જીનગ ચલાવી શકે એ બગમ મનાય નહીં એવી
વાત છે.

“કેમ, આ પાછુ મુકી કેમ દીધુ ” મારા
મિત્રે પુછ્યું

“ ઇંગ્લડના એક જાણીતા અમીરે—

“ અરે ! જાણીતા અમીરનું આદી શું કામ
છે ? તમે તમારે આપણીજ વાત કરોની ”

“ ઇંગ્લડના એક જાણીતા અમીરે—”

“ ઇંગ્લડના ડાહ જાણીતા અમીર વાશે હું
કે પણ જાણુવા આવ્યો નથી હું તો મારી આ
વાર્તા વચાવવા આવ્યો છું તમારે એ વાચની
છે કે નહીં ? ”

“ ઇંગ્લડના એક જાણીતા અમીરે—

“ તમારે જો ઇંગ્લડના જાણીતા અમીરનીજ
વાત કર્યા કરવી હોય તો હું ચા’તો જાઉં છું ”

“ ઇંગ્લડના એક જાણીતા અમીરે—”

“ હા, બોલો, બોલો ! ઇંગ્લડના એક
‘જાણીતા’ અમીરે શું કીધું ? ક્યારે કીધું ? કેમ
કીધું ? એ સૌ જાણવાને હું બહુ આતુર છું
કે એટલા માટેજ જીવું છું. બોલો ઇંગ્લડના

એક ‘જાણીતા’ અમીરે શું કીધું ? ”

“ તમે જ્યારે આટલો ઉચ્ચ દર્શાવો છો.
સરે કહું છું ઇંગ્લડના એક જાણીતા અમીરે
પોતાના કાળોની હસ્તલિખિત પ્રત, એને ઉઠેરી
ને મોગે કન્નાર આપાને વાચવા આપી તેજો
એ પ્રત આમતેમ ઉઘન વીને કહ્યું ‘ હજી
તમારી નાનપણની ૨૫ ગઈ નહીં કેટલા મધા
મુદ્દર કામજો તમે બગાડ્યા છે ! તમે નાના હતા
સારે કાગળ પર લીસોટા કાઢ્યા તે જોષને અમે
બધા હસતા હતા પણ હવે, આટની ઉંમરે
પણ એવું કરો તે ઠીક કહેવાય નહીં—”

‘ હ પછી પેના ‘ જાણીતા’ અમીરે શું
કહ્યું ? તેનો પેની આપાએ શો જનાબ દીધો ?
એ જવામનો વળી પાછો પ્રત્યુત્તર પેના
‘ જાણીતા’ અમીરે શો વાલ્યો ? કહેા કહો,
બહુ કહેા ’

“ તે બધાનું આદી કે પ્રયોજન નથી—”

“ સારે આટનાનું પણ હતું ખરું ? ”

“ હા એ આપાએ અમીરને જે જવામ
દીધો તેજ જનાબ મારે તમને પણ દેવાનો છે ”

“ એવે તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે
મે પણ માત્ર કાગળોજ બગાડ્યા છે ? ’

“ એમ કહેવા ગાંધુ છું એટલું જ નહીં,
પણ એમ કહું છું પણ ખરો તમે માત્ર કાગળો
જ બગાડ્યા છે ”

“ જગ પણ વાચ્યા વગર આવો અભિપ્રાય
આપો છો તે તમારી શુદ્ધિ પણ પેલી આપા
જેવીજ હોવી જોઈએ—એનાથી પણ ઓછી
એનાથી તો કદાચ વચાતુ નથી

“ મારે માટે પણ તમારા હસ્તાક્ષરોની
બાજતમા તો એમજ છે માનથી તમારુ લખાણ
વચાતું નથી. ”

“ અરે ! સારે એમ કહોની. લો, હું ચાચી
સમજાવું ”

“આટલું બધું વાંચતાં પાર ક્યારે આવશે? એક કામ કરોતી. તમે વાર્તાનું વસ્તુ શી રીતે કર્યો છે તે સંક્ષેપમાં વર્ણવો એટલે હું બધું સમજી જઈશ.”

એઓ કશુંક થયા. અને વાર્તાનો સારાંશ એમણે કહેવા માંડ્યો. એમાં દર્શક સર્વનામો ખાસ કરીને ‘પેત્રો’, ‘પેલી’ ને ‘પેત્રું’—તે એમણે જેવો ને જેટલો ઉપયોગ કર્યો હતો, તેવો ને તેટલો ઉપયોગ એ શબ્દોનો કાઢ્યો કર્યો નહીં હોય. વૈયાકરણ કહે છે કે સર્વ દર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો અમુક નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે. લગભગ એમનાજ શબ્દોમાં હું એ વાર્તાનો સારાંશ આપું છું ને જગતભરના વૈયાકરણોને એમાં વપરાએલાં દર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો કંઈ નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે તેનો નિશ્ચય કરવાનું જાહેર આહ્વાન કરું છું.

“એક જણે વાર્તાનો નાયક, બીજી નાયિકા હવે પેત્રો હતો—”

“પેત્રો કોણ?”

“કમ, પેત્રો નાયક. તે પેલી જો—”

“પેલી કોણ?”

“કમ, પેલી નાયિકા.”

“હા, હા. પેત્રો એટલે નાયક ને પેલી એટલે નાયિકા. વારુ, પછી?”

“પછી પેત્રો પેત્રી જોડે પ્રેમમાં પડ્યો, તેમાં પેત્રાને વાંધો હતો.”

“ઉભા રહો. નાયક નાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો એ જરાયર પણ તેમાં નાયકને પોતાનેજ વાંધો શી રીતે હોઈ શકે?”

“નાયકને નહીં. પેત્રાને—એના બાપને. બધું પેત્રાનો દોસ્તાર હતો તેની છત્રજા એવી હતી કે પેત્રાના પેત્રા વાંધાની જરાપણ દરકાર કર્યાબંધર પેત્રાને ને પેત્રીને પરણાવી દેવાં. પણ એ કે એમ કશુંક કરે ખરો? એણે આને

ચોખ્ખું કહી દીધું કે એ નહીં ખતે. હવે પેત્રાનાં બન્નું હતું એનું કે પેત્રાનો બાપ, પેત્રાનો જન્મ થયો તે પેત્રાનાં પેત્રાની માતા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હતો.”

“એટલે છોકરાનો જન્મ થયો તે પેત્રાનો પેત્રાના બાપનો પેત્રાની મા—એટલે પોતાની પત્ની માટે પ્રેમ હતો?”

“હા, એમ નહીં. પેત્રાની મા ને પેત્રાની મા નહીં!”

“એની તે કાઠીયા ના કહેવાય? પેત્રાની મા તે પેત્રાની મા કોઈ પણ દિવસ હોઈ શકે ખરી? કાઠીની હોંમત છે કે પેત્રાની મા તે પેત્રાની જ મા એમ કહી શકે? વારુ, પછી?”

“પછી પેત્રું ખુન થયું હતું કેની—”

“ખુન? કયું ખુન? તમારી સામે સુધાર રહેતો હતો તેના ખુનની વાત કરો છો?”

“ના, ના. હું તો આ વાતમાંના ખુન વીશે કહું છું. પેત્રો ખુની પેત્રે ઠેકાણે સંતાપો હતો .....તમે સમજ્યા?”

“હા; પેત્રો ખુની પેત્રે ઠેકાણે સંતાપો હતો.”

“તેની પેત્રાને ખચર હતી. એણે એને કશું કે આનો કેં ધાટ ગોઠવી આપે તે: હું તને આમાંથી છોડાવું. એણે કશું કે એ બધા જાણે તો? એટલે એણે એને યુક્તિ કરવાનું કશું. હવે જે પેત્રો હતો તેને પેત્રીની એક સખી સાથે જાળબાણ હતું. એટલે એને પેત્રાની પેત્રી યુક્તિ ની પેત્રી પાસેથી ખચર પડી ગઈ. આથી પેત્રાએ જે કશું હતું તે પેત્રાની જાણમાં આવી ગયું. એટલે પેત્રું યાવ શી રીતે એટલે પેત્રું રીતે? .....નહીં સમજ્યા?”

“સમજ્યો જરાયર: પેત્રાનું પેત્રું પેત્રાની જાણમાં આવી ગયું એટલે પેત્રું યાવ શી રીતે?”

“હવે જે પેત્રો ખુની હતો તે પેત્રાનો છોડેલો હતો પણ તેની પેત્રીનેજ ખચર હતી,

પેલાને નહીં, પણ પેલી પેવીને નહીં.....તમે
કેં અગળા મમળ્યા હો એમ લાગતું નથી "

" નહીં, બરાબર ન મમળ્યું "

" કેમ ? પેવાને ને પેવીને ખજા નહીં કે
પેલોપેલાનો છોડો હતો; પેણુ પેવી ને પેલો
એ વાત બાણુતાં હતાં "

" હા, બરાબર પડી ! "

" પડી પેનાએ પેલા દેકાણે બોલાવ્યા ને
પેના બધાને પણ લા બોલાવ્યા ને પેવી વાત કહી
દીધી .....નહીં સમજ્યું ? "

હુ માનુ છું કે સામાન્ય નેને માગી સાથે વાત
કરનારને હું 'ડોળા' લાગતો નથી હું 'ડોળા'
દોષ તોએ બીજાના મન પર એવી ઝાપ દરચિત
જ પાડુ છું પરંતુ આ મારા વાર્તાકાર મિત્રની
આગળ પા ક્લાકમા, આખી જીદગીમા પ્રાઇની
આગળ નહીં દેખાશે તેહ, એટલી વાર 'ડોળા'
દેખાશે દોષ એમ ધરુ છું, હતા બહુ સમજુ
હુ એવો ડોળા રાખી મેં કહ્યું, 'ના, ના. બહુ
મમળ્યું છે તમે આવી સાગી રીતે કહો છો ને
સમજાય નહીં ? '

" પડી પેનાએ તો પેવી વાત બધાને કહી
દીધી ને પેના ખુનીએ પણ પેવાને કહ્યું કે તમે
પેવાને પેવીને પરણાવશો નહીં તો હું પેવા
આગળથી આગળ બરી વાત બહેર કરી દહય.
લાવે હું ફરીએ જઈશ પણ તમારી આજ્ઞા
તો જીને " એવે આખરે પેલાને પેવાને ને
પેવીને પરણાવવા પડ્યું. ને પેવાના પ્રયાસથી
પેવો ખુની પણ હુની ગયો ને આખી જીદગી
સુધી પેવા કામનો પરનાવો કરી જીવન નુષારી
નાખ્યું. કેમ વસ્તુ કેવું છે ? "

" બહુ સુદર છે જરૂર તમે છપાવો "

" પણ એનું નામ શું રાખ્યું ? તમે કે
સચ્ચવાની "

" પેનાનું નામ નીચેકે તરીકે રાખો "

" હા, એ હીકે પડશે "

" અથવા પેલીનું નામ રાખો તો ? "

" એ પણ કે ખોટું નથી. "

" નહીં તો પેણુજ નામ રાખો "

" હા, એ સૌથી સરમ લાગશે "

" અથવા પેલો, પેવી ને પેણુ ગણેનું નામ
સુકે તો કેવું ? "

" એ બધા કરતા સરસ એજ રાખીશ "

એમ કહી પ્રસન્ન વદને એમણે વધાય લીધી.
એ વાર્તા જેમ બને તેમ જલદી છપાય
એવી મારી દેખા છે એ વાર્તા છપાશે નહીં
લા સુધી 'પેવો' 'પેલી' ને 'પેણુ' મારા મગજ-
માથી જવાના નથી

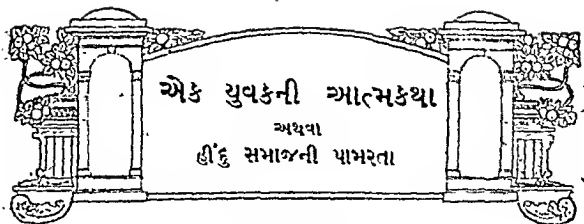
તા ૫-૫-૨૮

આજે એક દાસ્તગસતું પુસ્તક વાગ્યું વાચી
લા પડી લેખકના કહેવા પરથી માલમ પડ્યું
કે એ પુસ્તક દાસ્તગસતું હતું !

હું નાને હનો લારે રસતા પરથી પસાર થતી
મોડાએ જોવામાં મને બહુ મજા પડતી માગ
એ પણ બાલમિત્રોને લખેને ગોખમા બેગીને
આજો દ્વારો મોટરો પસાર થતી જોતો
અમારો ગીવાજ એવો દનો કે કદાચ અમારા-
માંથી એકા જણ ધરમા અદર હોય ને આથે-
થી મોટર આવતી દેખાય તો તેને સુખ પાડીને
બોલાવવો કેટલીક વખત હું અદર હોડા લારે
મોટર પસાર થઈ ગયા પડી મને ખમગ કરવા-
માં આવતી એ વેળા મને જેની ચીદ ચડતી
તેવીજ આજે એ પુસ્તકના લેખક પર ચટે છે

આખી નદી તરી જઈને તરસ્યા રહેવું પડે
એનો શો અર્થ ? દાસ્તગસના દોદમે પડે
મારી આખ આગળથી પસાર થઈ ગયા છતાં
માગ મુખ પર એક પણ રિમતની રેખા ન
આતી ! લેખકે જો પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૭]

સંપાદક :

રા. રાવજીભાઈ બેરાભાઈ પટેલ

અ પાઠ મહીનાની એક સાંજે ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. દેડકાં અને તમરનાં અવાજથી દશે દિશા યુંછ રહી હતી. મારી ઓસરીમાં ફાનસ સળગાવીને હું બેઠો હતો; તેવે વખતે મારો મિત્ર અબ્દુલ હમીર આવી પહોંચ્યો. જે નીશાળમાં હું શિક્ષક હતો, તેજ નીશાળમાં તે પણ શિક્ષક હતો. હું હતો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ, અને અબ્દુલ હમીર હતો ધર્મચુસ્ત મુસલમાન. છતાં પણ અમારી વચ્ચે ગાઢ રત્નદ હતો. અબ્દુલ હમીર હતો પાપખમો પટેરનાર, અને હું હતો દીકું પોતાપો પટેરવાળો, ગળામાં દુપટ્ટો નાખવાવાળો. ત્રિયુંદ્રધારી આસ્તિક બ્રાહ્મણ. પણ કપડાંના આ બિન્ન પટેરવેશથી અમારા જંનેના રત્નદ-ભાવમાં રહેજ પજી ઉણપ આવી નહોતી. જે કે અબ્દુલ હમીર પોતાના ધર્મનો સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતો; તો પણ તે કટ્ટર મુસલમાન નહોતો. હીંદુ ધર્મ પર તેને તિરસ્કાર નહોતો, એટલુંજ નહીં પણ રામાયણ અને મહાભારત પાંચવાનો તેને બદ્ધ શોખ હતો. સંસ્કૃત ભાષા પરંતુ તેને અલગ પ્રેમ હતો. તેના આવા આચરણથી મારી તેના પ્રયેજ નહીં, પણ ઇસ્લામ ધર્મ

પ્રત્યે પણ અધ્રા વધરા લાગી. હું મનમાંજ કહેતો હતો કે “અદા! કેવો પવિત્ર મુસલમાન છે? જે દેશમાં આવા મુસલમાનો અધિક પ્રમાણમાં વસના હોત, તો આ દેશ કપારનોએ સ્વર્ગ બની ગયો હોત.” હુંકામાં અબ્દુલ હમીરને જોતાંજ હું પ્રસન્ન થઈ જતો, અને મારો જીવ શાંત થતો. શાળાના ખીખ્ત હીંદુ શિક્ષકો અમને જોઈને મસ્કરી કરતા અને કહેતા “હીંદુ-મુસલ્લીમ એકબીજા આ કેવો સુંદર નમુનો છે?” તેમની મસ્કરીની અમારા ઉપર જરાએ અસર નહોતી થતી. ઉલટો અમારા પવિત્ર મિત્રનનો અમને ગર્વ રહેતો.

હમીરને જોનાંજ આનંદમાં આવી જઈ મેં કહ્યું: “જનાજ, આકાશ વાદળોથી ઘેરાએલું છે. આખા દિવસથી વરસાદ પડ્યા કરે છે; રરના કીચડથી લપગય થઈ ગયા છે, છતાં આપ ધરથી નીકળ્યા. જાડ મટેરજાની કરી!”

“શું કરું બાપ, એકલા ઘેર ન મોટાપું. તારા પ્રેમે મને જોડી આપ્યો. વિચાર કર્યો, ધડીબર તારી પાસે બેસીશ. જે સમય આનંદમાં ગયો તે ખરો.” આમ કહેતાં કહેતાં

હમીરખાં મારી સામે પડેલી ખુરશી પર બેઠો.

આજે નિશાળમાં શિક્ષકોએ અમારી આ મિત્રતા પર કેટલાંએ કટાક્ષબાણ માર્યા હતાં, અને તે સર્વે મારા રમૂતિપટ પર હતાં. ખેસતાં જ હમીરખાંને મેં કહ્યું : “ભાઈ, આપણી આ મિત્રતા લોકોની આંખોમાં શુળની માફક ખુંચે છે. દુનીઆમાં આટલા બધા લોકો વસે છે; છતાં હું તારી સાથે કેમ મિત્રતા બાંધી બેઠો છું? મને લાગે છે કે પૂર્વજન્મમાં આપણે બંને સગા ભાઈઓ હોવા જોઈએ. નહીં તો આપણી વચ્ચે આવો ગાઢ પ્રેમ કેવી રીતે હોય? કેમ ખરું ને?”

હમીરે હસીને કહ્યું : “સંભવ છે એમ પણ હોય.”

હું ખડખડાટ હસી પડ્યો, અને બોલ્યો : “તમે લોકો તો પૂનર્જન્મને માનતાજ નથી, અને આજ સંભવ છે એ કેવું?”

“ભાઈ એમાં સંભવ અસંભવનો સવાલજ ક્યાં રહે છે? મારા ને તારા વિચાર મળતા છે, મારો તારી ઉપર રતેલ છે; અને તેં પણ મને તારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું છે. પછી લોકો બળે તો ભલે બળતા.” આટલું કહેતાં કહેતાં હમીરખાંનું મોં ઉતરી ગયું.

આ જોઈને મારા હૃદયમાં દુઃખ ચલ્યું. મેં તેને પ્રેમપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું : “ભાઈ, તને દુઃખ લાગે એવી કોઈ વાત મેં કહી નથી. શું મારી ખરી વાતોથી તને ખોટું લાગ્યું?”

“તારી વાતોથી તે ખોટું લગાડવાનું હોય? કે નહીં. એમજ પાછલી વાતો યાદ આવી ગઈ. હાય! મારા તે દિવસ નથી. નહીં તો આપણી આ પવિત્ર મિત્રતાની મજાક લોકો શું કરે?” આમ કહેતાં કહેતાં તેની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, મૂળુ રુંધાઈ ગયું. તેની આ દશા જોઈને હું

ગભરાઈ ગયો. ખુરશી જરા તેની પાસે ખેંચીને સહાનુભૂતિપૂર્ણ સ્વરે મેં કહ્યું : “ભાઈ, વાત શું છે; તે તો કહે? આટલો દુઃખી કેમ જણાય છે? પહેલાં તારા દિવસો કેવા હતા? તારા શબ્દોએ મને મુંઝવણમાં નાખ્યો છે. કહે, તારા જીવનનું દર્દ કહે!”

ઓશરીમાં શાંતિ પથરાઈ હતી. હમીર વિચારોમાં લીન હતો, હું એકી ટસે તેના મોં તરફ જોઈ રહ્યો હતો. ક્ષણે ક્ષણે તેના મોંમાં બાવ બદલાતા હતા. થોડા વખતમાં શાંતિના ભંગ કરીને હમીર કહેવા લાગ્યો : “ભાઈ, આ પરદેશમાં તારા સીવાય મારું કોણ બેઠી છે? મિત્ર કહું તોએ તું, અને દિવસની કહું તોએ તું. મારા આકુળ હૃદયનું દુઃખ તને નહીં કહું તો કોને કહીશ? અહા! તે દિવસો કેવા હતા! તે દિવસોમાં હું કેવો હતો, હવે કેવો થઈ ગયો છું! તે દિવસોની યાદ આવતાંજ મારા રોમે રોમમાં દુઃખનો દાવાનળ સળગી ઉઠે છે. અને ભાઈ, ખોટું ન લગાડતો, મનમાં યાય છે કે તમારા આ બીયણ અને નર્ક સમા હોંદુ સમાજને કચડી નાખું.”

ખરેખર હમીરનું મોં રુદ્રમૂર્તિ સમ બની ગયું હતું. અને આંખો અંગારાની માફક લાલ થઈ ગઈ હતી. આ જોઈને તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવી કોમળ સ્વરે મેં કહ્યું : “ભાઈ, તું આમ ખીજવાઈ કેમ ગયો છે? હોંદુ સમાજ તારા ઉપર શું જીલમ શુભર્યો છે? કહેતો ખરો, હું પણ સાંભળું.”

“હોંદુ સમાજના જીલમનું તું પ્રુછે છે? હોંદુ સમાજ જેટલો જીલમ ન કરે તેટલો ઓછો છે. તે પોતાનાંજ બાળકોને ગળે છરી ફેરવે છે. આનાથી બીજો જીલમ શું હોય? આવો જીલમ દુનીઆમાં બીજું કોણ કરે છે? અહા! તે વાતો યાદ કરવાથી આજે પણ

હૃદયમાં ભયંકર તોફાન ઉઠે છે. પણ નહીં, તે બધી વાતો તને કહીને આજે તે તોફાનનો વેગ હું ઝાંછો કરીશ. હૃદયનો ભાર હલકો કરીશ.”

“ભાઈ તું જાણે છે કે હું મુસલમાન છું—કદર મુસલમાન છું! હા, હું મુસલમાન છું. પણ મને મુસલમાન કોણે બનાવ્યો તે તું જાણે છે? તારા હોંદુ સમાજેજ મને કદર મુસલમાન બનાવ્યો છે. હું તે પાપી સમાજનો એક અભાગી પુત્ર છું. એક કુશીન બ્રાહ્મણને ત્યાં મેં જન્મ લીધો હતો. પણ તે સમાજે મને પોતાને નિદય દાયેજ મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દીધો. ત્યારે મને કોઈની સહાયતા ન મળી, ત્યારે હું મુસલમાન જમાતમાં જઈ પહોંચ્યો. અને આજ આ કુપે તારી સામે ખેડો છું. અહા! તે કયા બહુ હૃદય-વેધક છે. મહેરબાની કરીને મારી આ કયા બીજા કોઈને કહીશ ના. નહીં તો લોકોની નજરે હું નીચો પડીશ.”

હમીરનું કથન સાંભળીને હું આભોજ બની ગયો, આશ્ચર્યચકિત થમને તેની સામે જોઈ રહ્યો. ધારથી મેં તેને કહ્યું: “શું તું જન્મથી બ્રાહ્મણ છે? પછી મુસલમાન કેવી રીતે થઈ ગયો?”

હવે હમીરનો કોઈ શાંત થતો જતો હતો, અને મોઢા ઉપર એક પ્રકારની કામળતા પ્રકટવા લાગી હતી. નરમાસથી તે બોલ્યો: “તેજ હું કહું છું! મારી આત્મ-કથા દુઃખ ઉપગમે તેવી છે. તે સાંભળવાથી તને લાલ તો કેંજ નહોં થાય, ફક્ત એટલું અવરય સમજશે કે હોંદુ સમાજ કેવી રીતે પોતાને દાયે પોતાના પગ ઉપર કુદાડી મારી રહ્યો છે. ઠીક, તો ખ્યાન દઈને સાંભળ.”

“મારી જન્મશ્રુતિ કપી છે, તેનું નામ અને મારા પિતાનું નામ હું નહોં કહું. કારણ કે હવે એ ત્રિષેની, ચર્ચા કરવામાં, કે સાર નથી.

ફક્ત એટલું જ કહીશ, કે મારા પિતા એક કુશીન અને ધર્મનિષ્ટ બ્રાહ્મણ હતા; ધરના સુખી હતા, જમીન, જગીરી, મકાન ખેતીવાડી વગેરે સર્વ ફેં હતું. યજ્ઞમાનવ્રતિની પણ સારી આવક. ન્યાત જાતમાં તેમનું માન-પાન સારું હતું. તે પોતાના પરિવાર સાથે શહેરમાંજ રહેતા હતા. માસ છ માસે ખેતીવાડી જોવા ગામ પર જઈ આવતા હતા. જો કે તે જુના વિચારના માણસ હતા તો પણ સતત શહેરમાં રહેવાથી વર્તમાન પરિસ્થિતિનો તેમના પર પુરો પ્રભાવ પડ્યો હતો. પરિણમે તે પ્રાચીનતાના પક્ષપાતી હોવા છતાં પણ નવી જાતનો વિશેષ વિરોધ કરતા નહોતા. પરંતુ કાર્ય પ્રસંગે તે જુના રીવાજ પ્રમાણેજ ચાલતા. સમાજનો તેમને બહુ ડર રહેતો હતો. પોતાનું નાક કાન સાશ્વત રાખવાના વિચારથી સમાજની ઉચિત અનુચિત સર્વ પ્રણાલિઓનું તે સમર્થન કરતા હતા, અને ચાલતા પણ તેને અનુસરીનેજ.

“હું મારા પિતાનો ત્રીજો પુત્ર હતો. મારાથી મોટા બીજા બે હતા. તેમાં મોટાભાઈ ખેતીવાડીની દેખરેખ રાખતા હતા, અને વચ્ચે ભાઈએ યજ્ઞમાનવ્રતિ પસંદ કરી હતી. પણ મારી ઇચ્છા ઈંગ્રેજ ભણવા તરફ હતી ત્યારે ગુજરાતી ધરું કરીને ઈંગ્રેજ ભણવાનો વિચાર મેં જણાવ્યો, ત્યારે પિતાજી વિચારમાં પડી ગયા. પહેલાં તો હા, ના, કરવા લાગ્યા, પણ માતા અને ભાઈઓના કહેવાથી માની ગયા. ઈંગ્રેજ ભણવું મેં શરુ કર્યું. અને તેમાં મારી હોંશીઆરી જોઈને પિતાજી બહુજ ખુશ થઈ ગયા. અને કહેવા લાગ્યા:—“ચાલો! ઈંગ્રેજ ભણીને સારી નોકરી મળવશે, તો ધરનું તો નામ કાઢશે!”

“જે વર્ષે હું મેટ્રીકમાં આવ્યો, તેજ વર્ષે મારું લગ્ન થઈ ગયું. લગ્ન બહુ પ્રામથ્યથી

ચમું. કન્યાતો આપ પણ શ્રીમંત હો, દશ આર ગામનો તે જગીરદાર હતો; મહા મહેનતે મારા જેવો વર તે મેળવી શક્યો હતો. તેનો દઃ વિશ્વાસ હતો કે, મારી સાથે તેની પુત્રી સુખમાજ રહેશે. અને જ્યારે હું ઇંગ્લેન્ડ બાણીને મોટો સાહેબ બની જઈશ, ત્યારે તો પોતાનું ગૌરવ અને માન ખુબ વધી જશે. આવી મિથ્યા લાલસાનો તે બીયારો એક પ્રકારે બલિદાન બન્યો હતો. લગ્નમાં તેણે છુટ્ટે લાથે ખર્ચ કર્યું હતું. અને દીકરીના નામે મારા પિતાને પુષ્કળ પરકણ પણ આપી હતી.

“મારી પ્રિય પત્ની સાસરે આવી. જ્યાં નહોતું તેનું કોઈ સચું, કે નહોતું તેની ઉપર કોઈ મમતા કરનારું. મારી પત્ની મારાથી ચાર વર્ષ નાની હતી. યૌવનાવસ્થામાં તેણે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો. તેનું સુખ શુભાગ કળીની માફક ખીંધી ઉઠ્યું હતું. અને સ્ત્રી સુલભ લજ્જા, કોમળતા અને ભોળપણે તેના મુખતીરીની શોભા સોષણી વધારી મુકી હતી. તે કેટલી ગંભીર, કેટલી છુદ્ધિશાળી અને કેટલી પતિપરાયણ હતી ! શુરુજનોતી કેટલી આચાર્યારિણી હતી ! તેના સદ્ગુણોની યાદ આજ પણ મને બ્યાકુળ બનાવે છે, મન અને જીવ એવેન બની જાય છે.

“પત્નીના નિમંત્રે પ્રેમ અને સતત સેવાથી મારો ચાહ તેના તરફ વધવા માંડ્યો; તે એટલે સુધી કે તે લક્ષ્મી ઉપર હું પ્રાણ પાયરવા લાગ્યો. અમારા બંનેના દિવસો આનંદમાં જવા લાગ્યા. પણ તેજ વખતથી અમારા સુખાકાશમાં દુઃખના ધૂમકેતુના ઉદયની શરૂઆત થઈ. અમારો પ્રેમ નવો નવો હતો, જીવન ઉમંગથી ભરપૂર હતું; એટલે દુઃખના તે ધૂમકેતુની અમે ઉપેક્ષા કરી. અહા ! મનુષ્ય જીવનમાં કોઈ કોઈ વખતે એવી ગંભીર ભુલો થઈ જાય છે, કે જે એવિધ્યના જીવનની સુમધુર કષ્ટપનામાં પોતાનું

વર્તમાન, ભવિષ્ય અને જીવન સુદાં સર્વસ્વ નષ્ટ કરી દે છે. દુઃખના તે ધૂમકેતુને જોઈને જો તે વખતેજ મેં મારા કર્તવ્યનો બહી રીતે વિચાર કરી લીધો હોત, તો પ્રેમની તે દેવીને માટે હમેશના હાથ ધોઈ એસવાનો પ્રસંગ આજે ન આવ્યો હોત. અને જન્મભૂમિને છેવટના પ્રણામ કરીને ધર્મશ્રેષ્ઠ થઈ આ પ્રકારે તારી સામે હું ન બેઠો હોત.

‘હૌંદુ સમાજ નૈતિક આદર્શમાં બહુ નીચો પડેલો છે. અને કેટલીક સામાજિક દુષ્ટ પ્રથાઓ એવી તો ધર કરી બેઠી છે, કે ચાહે હૌંદુ હો, મુસ્લમાન હો, યા જૈન, ગમે તે ભતિ હો, પણ સર્વમાં એકજ સ્વરૂપે તમને દેખાશે. પહેલાં તો અમારાં માતા પિતાને એક બે વાતોનો બહુ મોહ હોય છે. ધરમાં ક્યારે નવી વહુ આવે, અને ધરને દીપાવે. પણ એ મોહ, ધરમાં નવી વહુનાં પગલાં નથી પડ્યાં હોનાં, ભાં સુધીજ રહે છે. વહુ ધરમાં આવનાજ સાસુની પ્રસન્નતા, ખિન્નતામાં ફેરવાઈ જાય છે. જે માસનું કર્તવ્ય વહુને દીકરી બરાબર સમજવાનું છે, જે નણુંદનું કર્તવ્ય ભોળાઈને બહેન સમાન ગણવાનું છે; તેજ સાસુ વહુની અને નણુંદ ભોળાઈની દુશ્મન બની જાય છે. એટલુંજ નહીં, પણ જો કદિ દીકરો વહુની સાથે પ્રેમથી વર્તે તો હોય, તો તે તેમની આખોમાં ખટકે છે. વહુના આવતા પહેલાં દીકરાની ગાળોને બાળ-લીલા સમજનારી માતાને મન વહુના આવ્યા પછી દીકરાની સેવા પણ ઝેર સમાન લાગે છે. વહુ દીકરાના પ્રેમની બરદાશ તેઓ નથી કરી શક્તાં, તેમનો ખ્યાલ એવો હોય છે કે જે દીકરો આજ અમારો હતો; જેના ઉપર અમારોજ અધિકાર હતો તે હવે બીજનો થઈ ગયો છે, તેના ઉપર બીજને અધિકાર જમાવ્યો છે. દીકરાનું બહુ થવા માટે પરમાત્માને તે પ્રાર્થના કરે છે, પણ જ્યારે

દીકરા તેની પાસે બેસીને મીઠી મીઠી વાતો કરે
છે; ત્યારે તે મોં મરડી બેસે છે. પરિણામે હૃદય-
થી તે દીકરાને પોતાના તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કરે
છે, પણ પ્રયત્ન આકર્ષણથી તે વહુની તરફ જ

મુકાબલો કરવો પડ્યો, પણ તેમાં મેં બેપરવાહ
બતાવી; તેથી હું પરાજિત થયો, અને પવિત્ર પ્રેમ
-રાજ્યથી હાથ ધોઈ બેઠો.

“મને ધર્મપત્ની મળી હતી, મૃદુલદમી

હાંડું સમાજના જીવનનું શું પુરું છે ?

ખેંચાય છે. અને મા દીકરા વચ્ચેનું અંતર
-દિવસે દિવસે વધતું જ રહે છે, તથા ધર કણવાનું
કેંદ્ર બની જાય. મારે પણ અંત પરિસ્થિતિનો

મળી હતી, પ્રેમની દેવી મળી હતી. પણ તેથી
શું ? ધરવાળાઓને તો એક દાસી મળી હતી;
અને એવી દાસી મળી હતી, કે જેનું મૃદુલ ન-

હોતું ખર્ચતું પડ્યું; ઉલટું તેજ પોતાની સાથે અટળાક ધન લઇને આવા હતી. મારી પ્યારી પત્ની આવી ને થોડાએ દિવસ નહીં રહી હોય, ત્યાં તો તે બીચારી ઉપર ધરનો બધો ભાર નાખવામાં આવ્યો. માતાએ તો પહેલેથીજ ધનુ કામકાજ કરવાનું નેવે મુક્યું હતું, હવે ભોગ્મધ્યાનું પણ ચઢી વાગ્યું. મોટી ભોગ્મધને માયાનું હંમેશનું દર્દ લાગ્યું પડ્યું, અને વચ્ચે તાવના દર્દથી પીડાવા લાગી. આ દશામાં ધરનું કામકાજ કાણ સંભાળે ? મારી પત્ની બધાથી નાની હતી, મોટેરાની સેવા કરવી એ તેનો પરમ ધર્મ હતો. ધરમા જે બાધ નોકર હતી, તેને પણ મારી પત્નીના આચ્ચા પછી રજા આપવામાં આવી હતી. એટલે કે તેને નોકરીથી પણ કઠણ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. કેમકે તે ધરની વહુ હતી ને ? બીચારી એ ધડી રાત હોય સારથી ધરકામમાં જોડાતી, અને આખો દિવસ સતત કામ કર્યા પછી, મહા મુશીબને ગતના અગીઆર વાગે છુટતી. પ્રોનાને હાથેજ હળી, ખાડી રોષાઇ બનાવીને તે બધાને જમાડતી; તથા વાસણ પણ હાથેજ માંજતી હતી. સાસુ તથા બંને જેઠાણીઓનાં કપડાં સૂઢાં તેને ધોવા પડતા, અને તેમના પરચુટણ કામનો ભાર પણ તેનેજ માથે હતો.

“આ ઉપરાંત ધરમા તેની સાથે બેસીનેએ મીઠી વાતો કરવાવાળું કોઇ નહોતું. ઉલટું સર્વ કોઇ તેને ધમકાવવા તેઆર થઇ જતું માતા પણ પોતાની બે મોટી વહુઓનોજ પક્ષ લેતી હતી. કેમકે મારી પત્નીથી તે મોટી હતી; અને તેની પામેથી મેવા લેવાનો તેમને આધિકાર હતો. જો કદિ તેની લખીઅત બગડતી તો તે કામ નહીં કરવાનું બહાનું ગણાતું. તે સર્વથી નાની હતી ને ? ભોગ્મધ્યાન મગકમાં મને કહેતી કે— ‘દીએરજી, રાણી સાહેબને કે બહુ તોખવી મુક્યું છે. કામ કરતાં તો તેમની જાની કાઠી જાય છે,

જ્યારે અસારથીજ તેમની આ દશા છે, તો પછી લવિષ્યમાં તમારુ ધર કેમ ચાલશે ? સ્ત્રી જાતને આટલી માથે ચઢાવવી ઠીક નથી. અમે તો તમારા બહાને માટે કહીએ છીએ, બાકી તમે જાણો ને તમારું કામ જાણો.’ માતા પણ કહેતી કે દીકરા તે સાચુંજ કહે છે, તારી વહુ આખા દિવસમા જેટલું કામ કરે છે, તેટલું તો જ્યારે હું તેની ઉંમરની હતી; સારે વાતો કરતાં કરતાં કરી નાખતી હતી, તું કે કહેતો નથી, તેથીજ તે આવડી ફાટી છે. આવી સ્ત્રી તો મેં કોઇ જોઇ નથી, જ્યારે જુઓ સારે પોતાનું શરીરજ જોવા કરે. કોઇ કોઇ વખત ઘોલ ધપટ કરતો રહે, તો કેંક સીધે રસ્તે ચાલવાની ટેવ પડે.

“હું સાંભળતો બધાનું પણ કરતો મારા મનનું, એથી કરીને ધરનો સ્ત્રીવર્ગ મારા પર નાગજ રહેતો. અને કહેતો કે, વહુએ એને પોતાનો કરી લીધો છે. જાહું ક્યું છે જાહું ! અને તેથી તેની પાસે ચું કે ચાં કરી શકતો નથી. તેમની વાતો સાંભળીને મને દસલું આવતું. તેમની ઇચ્છા એવી હતી, કે હું મારી પત્નીને મારું. પણ પોતાની ઇચ્છા બર નથી આવતી જણીને, તેઓ મારા ઉપર ખુબ કઠાપો કરતી હતી સ્ત્રીને જો પતિનો પ્રેમ પ્રાપ્ત હોય છે, તો તે સર્વ કે મહન કરી શકે છે; પછી જોઇએ તો ધરના માણુઓ તેનો ગમે તેટલો તિરસ્કાર કરે, અને મરજીમાં આવે તેટલું દુઃખ દે; તેની તે પરવા કરતી નથી. પણ પતિ જો તેનો સહેજે તિરસ્કાર કરે તો, તે તેનાથી સહન થઇ શકતો નથી; તેના રોમે રોમમાં દુઃખની વેદના ઉઠે છે. જ્યારે રાત્રે તે મારી પાસે આવતી, સારેજ તેનું મધુર મુખ હું જોવા પામતો. અને તેના મુખ ઉપર પ્રસન્નતાની ઝલક જોઇ શકતો. જો કદિ હું તેને અમસ્તો

પણ ધમકાવતો, તો ધરવાળાનો અભાવ આવતાં; તે વ્યાકુળ બની જતી. અને હુસકે હુસકે રડતી. ન્યારે હું તેને બે મીડી વાતો કહેતો અને મારે હાથે તેના આંસુ લુછતો, સારે તેનું મુખક્રમણ પ્રસન્નતાથી ખીલી ઉઠતું. ધરવાળાના અભાવની ફરીઆદ તો કદિ તેણે મારી પામે કરીજ નથી. જો કદિ કોઈ વખત હું તેને પુછતો કે, કેમ ચાલે છે? તો તે પ્રસન્નતાપૂર્વક એવોજ જવાબ આપતી કે, સર્વ કંઈ ઠીક છે. અહા! તે અશિક્ષિત રમણી કેવી કલ્પ-સદિષ્ય, અને ગંભીર ફની! ખેર, આમ કરતાં મેં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી.

“વેકેશનની રજા પૂરી થતાંજ હું કેલેન્ડરમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મારો આ વિષય જાણતાંજ મારી પત્નીને ચહેરો ઉઘાસ થઇ ગયો. જે દિવસે મારે જવાનું હતું, તે દિવસે તે ખુબજ ઉઘાસ રહી. તે દિવસે તેણે મને કહ્યું: “શું આપ મને અહીં એકલી મુકીને ચાલ્યા જશો? ઓ, પ્રભો! હવે હું કાને જોઇને મારો જીવ ફારીશ? કાને જોઇને વિરોગના આ દિવસો વીતાવીશ? કાને જોઇને મારા દુઃખી મનને હસાવીશ? શું હવે આગળ વધુ અભ્યાસ કર્યા સીવાય ચાલે તેમ નથી? આટલું ભણ્યા પછી પણ ઉચ્ચ પોષણને માટે શું શેઠલો નહીં મળી શકે?” મેં તેને છતી સરસી ચાંપીને કહ્યું: “પ્રિયે! આટલી વ્યાકુળ કેમ થઇ જાય છે? હવે ચાર વર્ષજ બાકી છે. જેવી રીતે આજ સુધી રહેતી આવી છે, તેવીજ રીતે હવે પણ રહેજે; જેમ તેમ આ દુઃખી દિવસો પુરા કરજે! દુનીઆમાં સુખ દુઃખ સાથે સાથેજ ચાલ્યા કરે છે. દુઃખના દિવસ જોયા વગર સુખનું ઘ્યાન નથી થતું. ચાર વર્ષ કંઈ વધારે નથી. પછી તો, હંમેશાં સુખમાંજ રહેવાનું છે. અને હું, કે, તને ભુલી જવાનો નથી; હું રહીશ ત્યાં

પણ મારો જીવ તારામાંજ રહેશે. ન્યારે ન્યારે-રજા પડશે સારે સારે અહીં આવતો જતો રહીશ”; મારી વાતો સાંભળીને તેણે કહ્યું: “તો બલે.” પણ તેની આંખોમાંથી અશ્રુનિદુ ટપકવા લાગ્યાં. જેમ તેમ તેને સમજાવી, અને ધરનાં બધાંની રજા લઇને હું ઉપડ્યો!

“જો કે કેલેન્ડરમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો, મિત્રોની સાથે આનંદ વિનંદ કરતો હતો; આમ તેમ સહેલ સપાટા પણ ખુબ મારતો હતો, છતાં પણ મારો જીવ ઘેરજ હતો. પત્નીની ચિંતાથી હું હંમેશાં ખેચેન રહેતો. કાણ જાણે તેના દિવસો કેવી રીતે જતા હશે, તેના મનની શી દશા હશે, ધરવાળાં મારી ગેરહાજરીમાં કાણ જાણે હવે કેવે કેવે પ્રકારે તેને કેટલુંજ સતાવતાં હશે? વગેરે વગેરે વાતોથી મારું મન હંમેશાં ઘેરાયેલું રહેતું. તે દિવસોમાં પંચામ જોવાનો મને બહુ શોખ હતો. પંચામમાં હું ફક્ત એટલું જોતો કે કયો તહેવાર કયારે આવે છે, અને તેને કેટલા દિવસ બાકી રહ્યા છે; તથા તેની કેટલી રજાઓ છે. રજા પડતાંજ કેટલી કેટલી અભિલાષાઓ સાથે હું ગાડીમાં ખેસતો, ગાડી ઝડપથી ચાલતી; તોપણ મારા મનમાં કાંઈવર ખરાખર ચલાવતો નથી, એમ થયા કરતું. ન્યાં સુધી હું ધર ભેગો નહોતો થતો ત્યાં સુધી મારું ચિત્ત અલંત બેચેન અને ખિન્ન બની રહેતું; અને ધરમાં પગ મુકતાંજ કાણ જાણે કેમ મારો જીવ શાંત થઇ જતો. આજે વર્ષો વીતી ગયાં છે, તો પણ તે વાતો મારા હૃદયમાં તાજીજ છે. હું કેટલા ઉઘાસથી પત્નીને મળતો, અને પુછતો: “બધાં કુશળ તો છે ને?” સારે તે, “આપની કૃપાદષ્ટિ જોઇએ” કહીને હસી પડતી. પણ તે વખતે તેની આંખોમાંથી એક બે ઊનાં આંસુ ટપકી પડતાં. તે આંસુમાં કેટલી વિરહ વેદના, કેટલી સહિષ્ણતા, કેટલી કાંપરતા, અને કેટલી

મૌન પ્રાર્થનાઓ હતી ? હાથ ! તે વખતે હું તેને સમજીને પણ ન સમજી શક્યો.

“આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ પુરાં થયાં, અને બી. એ. ની પરીક્ષા આપીને હું ઘેર આવ્યો. આં વખતે બહુ બહુ ઉમંગ અને આશાઓ સાથે હું ઘેર આવ્યો હતો, પણ ધરમાં પગ સુકતાંજ તે બધી ઉપર પડે પડે. આ વખતે મારું શયનગૃહ સુતું હતું. તેમાં પ્રેમની તે મૂર્તિ નહોતી. મને ખરેખર મેળવતાં વાર ન લાગી. બહુ દિવસ માંદી રહેવાથી, અને તેની સેવા ચાકરી કરી કંટાળી જવાથી; ધરવાળાંએ તેના ઉપર દયા કરીને તેને પિતાને ત્યાં એક અઠવાડી-આથી મોકલી દીધી હતી. આ દુઃખદ ખરેખર મળતાંજ મારા હોશકોશ ઉડી ગયા, અને જીવ ઉઠ્યો નીચો થવા લાગ્યો. હૃદયમાં એક પ્રકારની નિરાશા આવી ગઈ. હું વિચારવા લાગ્યો કે, “હે પ્રભુ ! સંસારનો આ કેવો કઠોર નિયમ છે ? હજારો રૂપીઆ લઈને આ ધરમાં તે દાસી થઈને આવી હતી, અને દાસીની માફકજ રાત દિવસ ધરવાળાંની સેવા કરતી હતી; જેના બદલામાં તેને ઘેર તિરસ્કારજ મળ્યો હતો. આટલું છતાં પણ તે કાંઈને કાંઈ કે કહેતી નહોતી, બધું શુપચુપ સહનજ કરી લેતી. તો પણ ધરવાળાંની આ નિદેશતા ! તે આટલા દિવસ માંદી રહી, અને મને ખરેખર સુદાં ન મોકલી ! અને તેને શુપચુપ પીયર મોકલી દીધી કેમ જાણે આ ધર સાથે તેને કે સમઘર્ષ ન હોય. મારાં આ ધરવાળાં કેવા ? માત્ર પિતા અને ભાઈ ભોળાં પણ કેવા ?” મને ધરવાળાંઓ ઉપર ખુબ તિરસ્કાર છુટ્યો. બધાં મારે મનથી ઉતરી ગયાં.

“સવાર થયું. કાંઈને કે કહ્યા વિના હું મારે સાસરે પહોંચ્યો. મારી પત્ની ખાટલા ઉપર સુતી હતી, મને જોતાંજ તે ઉઠીને બેઠી થઈ ગઈ. તેની તે આકર્ષક વિસ્મૃત આંખોમાંથી અશ્રુઓં

ગરવા લાગ્યાં. મને ખરેખર ન પડી કે તે આંસુ હર્ષનાં હતાં કે દુઃખનાં. તેનું તે યુવાન કળી સમ મોં કરગાઈ ગયું હતું. જ્યારે મેં તેને પુછ્યું : “તમીમત કેમ છે ?” ત્યારે તેણે ક્ષીણ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો : “ડીક છે, ખરેખર લેવાની કૃપા કરી તે સારું થયું.” અહા ! તેના તે શબ્દોમાં કેટલી મનોવ્યથા હતી ! મારી જીવ આ બીધણું પરિણામ જોઈને મારા લવિષ્ય સુખની કલ્પના ની તે મૂર્તિને જોઈ હું વ્યાકુળ થઈ ગયો.

“મારી પત્ની તેના પિતાને ત્યાં ગઈ હતી; પણ ત્યાંએ તેની દેખરેખનો કે વિશેષ પ્રયત્ન નહોતો. તેની મા પહેલેથીજ અર્ગવાસી થઈ હતી, અને તેના પિતા વૃદ્ધ હતા. તેમની તો ધણીએ ધજા હતી, કે દીકરીની દવા-દારની બરાબર ગોઠવણ થાય; પણ ધરમાં તેમનું સાંભળે તેવું કાંઈ નહોતું. મારા સાળા ખેતીના કામમાં રોકાયેલા રહેતા, અને ગામમાં વેદ ડાકટર પણ નહોતા. પછી તેની દવાનો અંદાજસ્ત કેવી રીતે થાય ? હવે રહી સેવા ચાકરીની વાત, જે કરવા જેટલી પુરસદ તેની ભોળાઈએ ધરકામ અને બાળકોની દેખરેખ આગળ નહોતી મળતી. હા, તેની એક મોટી બહેન તેની સેવા ચાકરી તન-મનથી કરતી હતી. બીચારી તેને છાતી ઉપરજ રાખી હતી. પણ આમ કરવાથી કે દરદ થોડુંજ મટે છે ? તેને માટે તો કાંઈ કુશળ વેદ ડાકટરની જરૂર હતી. આ સ્થિતિ જોઈને હું તેને સંહારમાં લઈ આવ્યો, અને સમરાની આરાથી તેની સેવા ચાકરીને માટે મારી સાળાને પણ સાથે લેતો આવ્યો.

“કૂર વિધાતા મારી તરફ પહેલેથીજ કૂર નજરે જોઈ રહ્યો હતો. હું મથો હતો તો લઈ કરવા પણ મારે હાથેજ બાજી બગાડી બેઠો. ગરમીના દિવસ હતા, અને ગાડીના રસ્તો. મોટી પત્નીને લુ લાગી. ઘેર પહોંચતાંજ તેની તબીબત

વિશેષ બગડી. ધરવાળાઓને મારું આ કામ પસંદ ન પડ્યું. બોબાઈઓ માંહેમાંહે કહેતી કે, “જેયું કેવી તાજી તડીંગા જેવી છે, છતાં મંડવાડનું બહાનું કાઢી બેઠી છે; અને તેને માટે આ અર્થો અર્થો યથ જાય છે.” આ તેમના સંદાનું ભૂતિના શબ્દો હતા; પણ તે લોકો ની આ વાતોનો ખ્યાલ ન રાખતાં તત્પરતાથી હું તેની દવાદાર કરવા લાગ્યો. શહેરમાં જેટલા પ્રખ્યાત વૈદ્ય ડાક્ટર અને દકીમ હતા, તે બધા-એ ખુબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ ધરવારની ઇચ્છા આગળ કેાનું જોર ચાલે છે? આઠમે દિવસે મારો લીલોછમ બાગ ઉઠ્ઠડ યથ ગયો। મારી બોલતી મેના પિંજરને સુનું મુકીને ઉડી ગઈ.

“હું ખુબ રોયો-પરતાયો. પણ શું વળે? ધરમાં નાનું સરખું તોશાન ઉઠ્યું. સ્ત્રીઓ રોવા અને કુટવા લાગી. મા અને બોબાઈઓ મને સમજાવવા લાગી. મા કહેતી : “દીકરા, તે અલાંગણની પાછળ ક્યાં સુધી રહીશ? તે તો મરી ગઈ, હવે તારે પણ તેની પાછળ જીવ આપવો છે કે શું? હજુ તારી ઉંમર વહી ગઈ છે? હું તો તારા ચાર ચાર વખત વિવાહ કરીશ. તેનાથી પણ રુપાળી વહુ લાવી આપીશ.” બોબાઈઓ કહેતી: “દીયરજી, તમે પણ ગાંડાકેમ ચાઓ છો? તમારા ધરમાં શી વાતની ખોટ છે? જે જોઈએ તે છે. તમેને શી વાતનું દુઃખ છે, કે નાહક તે અમા-ગણીની પાછળ ગાંડા યથ જાઓ છો. સ્ત્રી તો પગનું પગરખું છે, એક ફાટે તો બીજી. તમે તમારે આરામથી રહો, અને પછી જુઓ એક નહીં પણ પચાસ તમારી સામે દાય જોડતી આવે છે કે નહીં? આ લોકોની વાતો મને જેર જેવી લાગતી હતી! આ લોકોએજ તેનો જીવ લીધો હતો, અને ઉપરથી આમ કહેતા હતાં. તેમની સાથે વ્રાત કરવાને મારું મન માનતું નહોતું. મારું હુખું વંતન જોઈને તે લોકોએ

પણ મારી સાથે વાત કરવાનું બંધ કર્યું.”

“આ વખતે ધરમાં મારું દુઃખ અત્યુનાર મારી સાળી સીવાય બીજું કાષ્ટ નહોતું. મારી પત્નીની તે સગી બહેન થતી હતી. અને તેના ઉપર તેનો પ્રેમ પણ વિશેષ હતો. તેના મરી જવાથી તેને બહુ દુઃખ થયું, છતાં પણ તે બહુ ધીરજવાન હતી. પોતાનું દુઃખ અંતરમાં સમા-વીને ઉલટી તે મને સમજાવતી હતી; અને તન-મનથી મારી સેવા કરતી હતી. તેની રૂધુરી વાતોથી, સેવા ચાકરીથી મને ખુશાલિ મળતી હતી. વાત એમ હતી કે તે બીચારી પણ નાની ઉમરથીજ દુઃખી હતી. પોતાના દુઃખની કથા મને કહીને મારું દુઃખ ઓછું કરવા તે પ્રયત્ન કરતી હતી.

“મને દુઃખી થતો જોઈને તે કહેતી: “તમે તો પુરુષ છો, જરા મારી તરફ જુઓ, હું સ્ત્રી છું. જ્યારે હું કેંક સમજાણી યથ ભારે માતા દેવત્રોક પામી. માતાની મમતા કેવી હોય છે, તેનો ખ્યાર કેમો હોય છે? તે હું જાણતી ન હતી. તેનો રહેજ પણ અનુભવ મને નહોતો થયો. તે પછી મારી અજ્ઞાનાવસ્થામાંજ મારું લગ્ન યથ ગયું; પણ નિર્દય વિધાતાએ બચપણ-માંજ મારું સૌમાગ્ય સિંદુર જુરતી નાખ્યું. મેં પતિનું મોં પણ જોયું નહોતું, પછી તેમનો ખ્યાર પામુંજ ક્યાંથી? સાસરીવાળા તો મારું મોં જોવામાં પણ પાપ માનવા લાગ્યા. એટલે હવે હું જેમ તેમ પીયરમાં દિવસ વીતાવી રહી છું. પીયરમાં બાષ્પ ધમકાવે તે જુદું, અને બોબાઈ-ઓ લઢે વઢે તે પણ જુદું. આ બધા અપમાનને કડવી દવા સમજીને હું પી જઈ છું. જ્યાં સુધી પિતાજી છે, ત્યાં સુધી તો જેમ તેમ રોટસો મળે છે. પણ તેમના ગયા પછી તો કાણ જાણે મારી કેવીએ દશા થશે. એટલે સુખ દુઃખ તો વારા ફરતી બધાને મોટે લખાણેજ છે. અને તમારે માટે તો સુખના દિવસ આવવાની આશા પણ

છે. અને મારું લાગ્યું તો એક વાર કુટુંબ તો કુટુંબજ. વળી આ સંસારમાં કેં થોડાજ તમે એકલા દુઃખી છો ? તમારા કરતાંએ અનેક ઘણા દુઃખી છવ આ સંસારમાં છે. માટે મહેરબાની કરીને છવ બાળવો મુકી શાંત થાઓ. ” આની દશા હું બાલુતો નહોતો, એમ નહોતું. તો પણ તેની કરુણ કથા સાંભળવી મને બહુ ગમતી, જે હું બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો, તેનાથી મારા દુઃખી મનને મહુ શાંતિ મળતી હતી.

“સંસારમાં કોઈ ચાહે તેટલો દુઃખી બનીને રહે, પણ તેનું કામ એક ધણુ માત્રને માટે બંધ રહેતું નથી. ધરમાં પત્ની વિયોગથી હું રજા કરતો હતો, ત્યાં પિતાજીની પાસે મારા વિવાહને માટે હંમેશાં સંદેશ આવ્યા કરતા હતા. થોડાની આ સ્વાયંવૃત્તિ ઉપર મને ખુબ તિરસ્કાર આવતો હતો એક દિવસ પિતાજીએ મને બોલાવ્યો. તેમની પાસે તે વખતે મારી માતા અને બે બાઈ બેઠા હતા. ત્યાં બેસતાંજ પિતાજીએ મને કહ્યું : “ દીકરા જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, હવે નકામી ચિંતા કરવાથી શો ફાયદો ? તું હોમકુશળ હશે, તો કેટલીએ સ્ત્રીઓ આવશે, અને જશે. આજેજ બીરપુરના જમીનદારનો સંદેશો આવ્યો છે કે, તેમની એક નવ વર્ષની દીકરી છે જે સાંભળવા પ્રમાણે બહુ સુંદર છે તેના સંબંધ તારી સાથે જોડવાની તેમની ઇચ્છા છે. ધરના મુખી અને આખરદાર છે. પૈસા ટકા પણ મોં માગ્યા આવવા કહે છે. અને મારી સમજ પ્રમાણે તો સંબંધ ઘણો સારો છે. જેની મેં હા પણ પાડી છે. એ કે છોકરીની ઉંમર જરા નાની તો છે. પણ તેથી શું ? ઉકરડાને વધતા વાર શી ? બોલ તારી શી ચરણ છે ?

“અસાર મુઠી પિતાજી ઉપર મારી જે થોડી ઘણી થઈ હતી, તે પણ હી ગઈ. મારી મનોદશાનો એમને ખ્યાલ પણ નહોતો. એમને તો ફક્ત

રૂપીઆનીજ પડી હતી. ધનની લાલચથી મારા જેવા નવજુવાનને ગમે એક અમોઘ બાલકને બાંધવા તૈયાર થયા હતા. તેનાથી મને શું મુખ મળશે, તેની તો એમને કેં ચિંતાજ ન હતી. મેં પિતાજીને જવાબ આપ્યો : “ આપ જમીનદાર સાહેબને કહી દેજો, કે તે તેમની પુત્રીના સંબંધ બીજા જગ્યાએ કરે, અને મારે ભરેસે બેસી ન રહે. મને પૈસા અને પરજીવો જરાએ મોલ નથી. હું લગન કરવાનો નથી. ” મારો જવાબ સાંભળીને પિતાજી ખુબ ગુસ્સે થયા માતાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. અને લાંબા મને જાત જાતના ઉપદેશ આપવા લાગ્યા; પણ હું મારા નિશ્ચયમાં દૃઢ રહ્યો. તે દિવસથી ધરનાં બધાં મારી તરફ વક દૃષ્ટિથી જેવા લાગ્યાં. ધરવાળાના જુલમ અને સર્ગા વઢાલાંના આમલથી હું હેરાન થઈ ગયો. અહા ! સમાજ કેવો નિષ્ઠુર છે. દુઃખમાં પણ દુઃખીને તે સેવા દેતો નથી. ધીરે ધીરે સમાજ પ્રત્યે મને ખુબ તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો, અને તેના તરફ મારો જે પ્રેમ હતો, તે દિવસે દિવસે ઓછો થતો ગયો. ”

આટલી કથા કહીને હમીરખાં બોલ્યો : “ભાઈ, મારી કથા લાંબી થતી જાય છે. કદાચ તને કંટાળો પણ આવ્યો હશે. પણ આટલું સાંભળીને તને મારી રીતે સમજાયું હશે, કે મારી રિયલિટી કેવી હતી; અને હું સમાજથી કેવી રીતે દૂર થતો જતો હતો. તે ધર અને સમાજમાંથી કોઈએ મારા દીલને સંજોરી મળે એવો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. કે જેથી સમાજ પ્રત્યે મારો વધતો જતો તિરસ્કાર ઓછો થાય. ખરું પુછો તો સમાજ પ્રત્યેના મારા તિરસ્કારો મને કુપાડ્યો. એર, હવે હું તારો વધારે વખત નહીં લઉં. તને વખત તો છે ને ? ”

મેં કહ્યું : “ હા, હા, તું તારી કથા પુરી કર, હું તારી એકે એક વાત ધ્યાનપૂર્વક

સાંભળું છું. હવે હંમીરે તેની કયા આગળ શરૂ કરી.
“મારાં તે ધરમાં અંધાં સ્વાથી” હૃદયનાં
માણસો હતાં, તે તો તેં જાણ્યું. તેમની એક
એક વાતમાં મને સ્વાધીની ગંધ આવતી હતી;
મને કોઈની સાથે વાત કરવાનું મન નહાતું
થતું. ઈકત એકલી મારી સાળીજ એવી હતી, કે
જેની વાતોથી મને કંઈ શાંતિ મળતી હતી. તે
મેઢે ભાગે તેની સાસરીવાળાંની નિષ્કાળજી અને
કંઈક મારા આગ્રહથી અહોઆં રહેતી હતી.
બીચારી બાળ વિધવા હતી, અને ધરવાળાની
ગોદીઆરીથી ધરકામમાં તે હોંશીયાર થઈ ગઈ
હતી. તે મારી સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતી,
અને મને વિવિધ પ્રકારે સમજાવતી. હું પણ
એજ્યુએટ થઈને તે અશિક્ષિત બાળાની વાતો
પર લટકી જતો હતો, અને હૃદયનો ભાર
હલકો કરતો હતો. મને સુખી જોવાને હંમેશાં
પોતાથી બનતા પ્રયત્ન કરીને મેઢે ભાગે મારી
પત્નીની ગેરહાજરી તેણે મને જુઝારી દીધી
હતી.

“મારી સાળી મારી પત્નીથી બે વર્ષ
મેઢી અને મારાથી બે વર્ષે નાની હતી. તે
વખતે તેની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી. તેનું પ્રત્યેક
અંગ લાવણ્યના તેજથી ઝળહળી રહ્યું હતું. તે
મારી પત્નીના જેવીજ સ્વરૂપવાન હતી. તેવુંજ
ગંદા વસ્ત્રો, તેવુંજ શુભાષ પુષ્પ સમ સુખ, તેવુંજ
નમતું નાક, તેવાંજ કમળ સમાન નેત્ર, અને
તેવાજ સુડોળ હાથ પગ; જાણે તેનીજ બીજી
પ્રતિમા. બંનેમાં ફેર માત્ર એટલોજ હતો, કે
મારી પત્ની હતી હસંમુખી, અને આના મુખ
ઉપર એક પ્રકારની અવ્યક્ત વેદનાની વિષાદમયી
છાયા હંમેશાં દેખાતી હતી. પત્નીની મારફત
કત અવપરાયણ રહી તે મારી સેવા કરતી હતી.
અને તે એટલે સુધી કે મારી પત્નીજ ધરમાં

હાજર છે, એવો બોસ મને થઈ આવતો હતો,
પણ જ્યારે તેના મ્હાન મુખ ઉપર દુઃખ છાયાએ
કેવો અધિકાર જમાવ્યો હતો! તેની તેજસ્વી
આંખોમાં કેટલી વેદના—કેટલી કરુણા હતી!
જ્યારે તે મારી સામે જોતી, ત્યારે મને એમ
લાગતું હતું, કે તેની તે આંખો સો સો શબ્દોમાં
મને પોતાની દુઃખ કયા કહી રહી છે. અહા
તેની તે નજર મારે માટે કેટલી મર્મ-વેધક હતી!
મારા હૃદય પ્રદેશમાં ભાવેનું એક પ્રકારનું તોફાન
ઉઠતું હતું. કેટલાએ વિચાર મને આવતા, અને
લીન થઈ જતા. કોઈ વખત હું વિચારતો,
“અહા! આની સાથેજ જો મારું લગ્ન થયું
હોત તો હું કેટલો સુખી હોત.” વળી વિચાર-
તો—“અહા! બીચારી કેટલી દુઃખી છે? એના
લાગ્યમાં સુખની છાયા પણ નથી. હે ભગવન!
શું કદિ આના દારુણ દુઃખનો વિનાશ થશે
ખરો? મને શાંતિ આપવાને માટે બીચારી
કેટલી મહેનત કરે છે? પણ તેને માટે હું શું
કરું છું? ભાવિના તોફાનથી જ્યારે મારી જીજ્ઞ
અંધ થઈ જતી હતી, ત્યારે હું પણ તેવીજ
વિષાદમય આંખોથી તેના તરફ જોઈ રહેતો,
અને દૃષ્ટિમિત્રન થતાંજ તેનાં નેત્ર અંધ થઈ
જતાં. તેના મનને આનંદ આવે તેને માટે હું
ભાત ભાતની વાતો કરતો હતો. અને તે શુપશુપ
ધ્યાનથી સાંભળતી હતી. જ્યારે મારી વાતો પુરી
થતી, ત્યારે હું જોતો કે, મારા ઉદ્વિગ્ન મનનો
ભાર હલકો થતો હતો; અને તેથી મને બહુ
સંતોષ થતો હતો.

“ધીરે ધીરે અમારા બંનેમાં આત્મીયતા
વધતી ગઈ, પ્રેમ-ભાવ દિવસે દિવસે બળવાન
થતો ગયો. હવે મને બીલકુલ એવું પડતું નહોતું,
કોઈ કામમાં જીવ ચોંટતો નહોતો. મનમાં થયાં
કરતું હતું, કે તેનીજ પાસે બેસી રહું, તેનીજ
વાતો સાંભળ્યાં કરું; અને મારી વાતો તેને

સંભળાવું. જો કદિ થોડા વખતને માટે પણ હું બહાર જતો, તો આખો સંસાર મને ઉદાસીન લાગતો. મિત્રોની વાતો મને નીરસ લાગતી. પ્રકૃતિ જાણે મારી મરકરી કરતી હોય, સંધ્યા-કાળની ઠંડી હવાના સુસવાટાથી જાણે મારું દર્દ વધતું હોય; એમ મને લાગતું. અને ઘેર આવવા ને માટે મારો જીવ તદ્દપી ઉડતો. ઘેર આવીને જ્યારે તેના ત્રિપાદમય સુખનું દર્શન કરતો, ત્યારે જ મારો જીવ ચાલ ધતો. અમે ચાંદનીમાં ખુલ્લી અગાશીમાં બેસતાં, અને દીલ ખેંચીને વાતો કરતાં હતાં. વાતો કરતાં કરતાં હું મારી શુદ્ધ બુદ્ધિ બોધ બેસતો, ધડીભગ દુઃખ-દર્દ જીવી જતો. આમાં મને એવો આનંદ આવતો હતો, કે જાણે હું મારી પ્યારી પત્નીની સાથે જ વાતો કરી રહ્યો હોઉં. પરંતુ વચમા જ્યારે મને મારી વાસ્તવિક દશાનો ખ્યાલ આવતો ત્યારે મારું આ સુખસ્વપ્ન ક્ષણમાં હવામાં ઉડી જતું ખેર, અમારા તે દિવસો સુખમાં જતા હતા. અમે પતિ પત્નીની માફક જ જીવનની ધડીઓ વીતાવતાં હતાં. તેને ગાથા સુખની અને મને તેના સુખની ચિંતા હંમેશા રહ્યા કરતી. છતાં પણ હજી સુધી ન તો અમે કોઈ પણ પ્રકારે પાપી બન્યાં હતા, ન તો અમારા મનમાં તે પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી.

“હા, એક વાત કહેવી જોઈએ, તે સુખના દિવસોમાં પણ કોઈ કોઈ વખત હું ઉદ્વિગ્ન થઈ જતો હતો. જ્યારે હું આ વાતને વિચાર કરતો, કે આજ નહીં તો કાલે અને કાલે નહીં તો પરમે, મારા દુઃખી દિવસોમાં આત્મિક દેહી એ સ્નેહમયી મને સદાને માટે છોડી જશે; ત્યારે મર્મવેદનાથી હું વ્યાકુળ થઈ જતો. દરે સાસરીમાં સંબંધ જ શો રહ્યો છે? જ્યારે અહીં અંતરથી તે ભાંડો જશે, ત્યારે હું શું મોંઢું લઈને સાંસરીમાં જઈશ અગર તે ભાંડો શું

કરવા અહીં આ વશો? ખીચારી યુવાન વિધવા છે, છતાં સુખની કદપના સુદાં કરવાનો તેને લેશ માત્ર અધિકાર નથી! અને તેની સાસરીવાળા તો તેનું મોં જોવામાં પણ પાપ સમજે છે. ભાઈ બોમ્બડોને મન સુખમાં એક કાંટારૂપ છે. તેના પિતાના મરણ પછી કોણ જાણે તેની શું એ દશા થશે? દુનીઆ તેણે હજી પુરી જોઈ નથી. હુઆ લઈંગા યોમ આવી જતી બોળી રમણી-ઓની તપાસમાં હંમેશાં કરવાં રહે છે. ભગવાન જાણે કેવી લાલચમાં ફસાઈને કેવાએ દુઃખમાં જઈ પડશે! અહા! હાંદુ સમાજની દશા કેવી અધકારમય છે! આવી બાળ-વિધવાઓને માટે સુખ શાંતિની ગોઠવણ કેવી તે પણ પાપ મનાય છે! મારો હવે તેની સાથે સંબંધ શો? તેને સદાય કરવાનો મને શો અધિકાર છે? આજે હું તેને ગાંદ કરીશ, કામે જ યોડા તેની અને મારી ઉપર કલંક ચઢાવી બદનામ કરશે.

“આમ જ્યારે હું સુખ અને નિરાશાની લહેરોમાં ઝોંકાં ખાઈ રહ્યા હતા, ત્યારે સમાજ મારા ગળા ઉપર તીક્ષ્ણ છરી ફેરવવાને તૈયાર થઈ ગયો હતો. કેમ જાણે વિધવાઓ આપેલું દુઃખ તેની નજરમાં મારે માટે ઓછું હોય! ખરેખર જ્યારે દુઃખ આવે છે, ત્યારે બધી બાળ-ઓથી સામડું આવી પહોંચે છે. એક દિવસે સંધ્યા સમયે હું મારી સાળી સાથે વાતો કરતો. એકો હતો, તેવામાં પિતાજીએ મને કોર ગંભીર સ્વરે પુછ મારી. હું તરત જ તેમની પાસે ગયો. ભાંડો મેં શું જોયું? મેં જોયું કે પિતાજી સાક્ષાત કોઈની મૂર્તિ બની બેઠો છે, તેમની આંખોમાંથી અંધારા વર્ષા રહ્યા છે. અને સામે માતા એક નિઃશ્વાસ નાખી રહી છે. આ દશા જોતાં જ હું બહાવરો બની ગયો. વાન શું છે, તે હું

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૬]

પરિવર્તન

૦૭૦૮૬૨

લેખક :
રા. મલીક

“**બ** મ બોલ્યા નાથ.”

મારા કાનમાં અવાજ આવ્યો.

હું ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. એક સ્ત્રી મહાદેવ-
ના પગ પકડીને તેમને વીનવી રહી હતી. પાસે
જ પાર્વતીજી પણ બેઠાં હતાં. તેની વીનવતી હું
કાન દબને સાંભળી રહ્યો.

“શું તમે બીજાકુલજ બોળા બની ગયા
છો? આ જગતમાં સ્ત્રી જાતિની યજ્ઞ રહેલી
હુંદશા, તમે આંખમાંથી તમે એક પણ આંખે
જોઈ નથી શકતા? શું અજ્ઞાનોની આંખોમાં
અજ્ઞાન રહેલાં આંસુ અને કુસ્કાગી ઉછળી
રહેલ તેમનાં હૃદયોના ધબકારા તમારી
સમાધિ હૃદયમચાવી દેવા માટે બસ નથી?
હાં! હાં! તમે પુરુષ છો એટલેજ સ્ત્રીઓનાં
કચરોઈ રહેલાં હૃદયો પ્રત્યે ધ્યાન આપવા
માગતા નથી. નહીં તો બીજું એવું કોઈ પણ
કારણ નથી કે પુરુષ સ્ત્રી પર અસાધાર કરે,
સ્ત્રીઓનું સૌદર્ય અને યૌવન છુટી લઈ, તેને
ઠોકરે મારે; તેને ઢીંગલીના પેડે જીવંતજ બનાવી
રાખી, તેની સાથે મનઃગમતી રમત કરે, તેની
પાસેથી નોકરનું કામ લે, પછી તેને પેટ પુરતું
ખાવાનું અને શરીર જોડું પહેરવાનું આપે મા ન
આપે-જતાં તમે દાદી પસવારતા અને વાઘમાં
મુંછો ફરકાવતા મૌનજ ધારી રહો!”

તે સ્ત્રી તેમના મોઢા સામું જોઈ કહેવા લાગી:

“કેમ એજ કારણ છે ને બોળાનાથ?”

પણ બોળાનાથે જવાબ ન આપ્યો.

“વોત, તારી. આ તો બોલતાએ નથી?”

જવાબની વાટ જોઈને તે સ્ત્રીએ કહ્યું: “રહું
નથી બોલતા તો! પરવા નથી; ના બોલશો. હું
માતાજી પાર્વતીને પ્રાર્થીશ. તેના પવિત્ર પગોમાં
માથુ મુકી પોશ પોશ આંસુએ રડીશ. તેમને
સ્ત્રી જાતિ પર ચતા બળાકારો, સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે
વર્તાવવામાં આવતો દેર આદિ સઘળું કશું
ભાષામાં, આત્મ કંઠે કહી સંભળાવીશ. પછી
ક્યાં જશો? સ્ત્રી હકને તો તમે પણ જાણો છો-
જ. માતાજી તમને પણ સીધા દોર કરી દેશે.”

હીને તે સ્ત્રી થોડે દૂર બેઠેલાં પાર્વતીજીના
પગોમાં માથુ મુકી કુરકે કુરકે રડવા લાગી. તેના
દયાજનક રુદનથી પાર્વતીજીનું હૃદય પરોવાઈ ગયું.
તેમની આંખોમાં પણ ઝળઝળાયાં આવી ગયાં.
તે તેને સાથે પોતાનો પવિત્ર હાથ મુકીને કહેવા
લાગ્યાં:

“રુદન ન કર-પુરી! હું સઘળું જોઈ
તથા સાંભળી રહી છું. સ્ત્રીઓ પર પડતાં હુમ્મો,
તેમનું કરવામાં આવતું અપમાન અને તેમના
પર વર્તાવવામાં આવતા અન્યાય વિચારથી હું
કે સાવ અતોન નથી. અને તેથી હું કે વાર આ

બોળાનાયને પ્રાર્થના કરી ચુકી છું કે પુરુષોના હક્કને મોઢીપું ચઢાવો. નહીં તો યાદ રાખજો કે આખા સંસારની સ્ત્રીઓ પુરુષોના અધિકારોથી, તેમના નિર્દયતાભર્યા સ્વામિત્વથી અને તેમના કઠોર પ્રભુત્વથી, અકળાઈ છેક છેલ્લે પાટલે જઈ બેસશે. લગ્નની પ્રયા નાશ પામશે. પતિપત્નીનો સંબંધ ધુળમાં રંગેલાઈ જશે. અને ના નવીન અગ્નિ ઉત્પન્ન થશે કે ના.....”

બોલતાં બોલતાં પાર્વતીજીની છાતી શ્વાસથી ઉછળવા લાગી. તેમનાં નરકોર્યાં પુલવા લાગ્યાં. તેમનાં ખભાં ઉંચાં નીચાં થવા લાગ્યાં. તેમના મુખપર શ્રમની કઠોર ભવ્યતા છવાઈ રહી. તેમનું આલું ઉઘ્ર ૩૫ જોઈ બોળાનાય ગભરાયા અને પાર્વતીજી કંઈ વધુ કહે તે પહેલાં તે બોલી ઉઠ્યા: “અતે તમારી ઇચ્છા શુ છે ?”

“એજ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો બની જાય, અને પુરુષો સ્ત્રીઓ” પાર્વતીજીએ કહ્યું.

“એટલે ? સ્ત્રીને પુરુષ કરી દઉં અને પુરુષને સ્ત્રી ?” બોળાનાયે પુછ્યું અને પછી હસતાં હસતાં બોલ્યા.

“તો થઈ આપણાથીજ શરુ થાય. શુભરત્ર શિશુમ” આ સાંભળી પાર્વતીજી પણ હસી પડ્યાં.

“એમ નહીં ! પુરુષો સ્ત્રીઓનું કામ કરે અને સ્ત્રીઓ પુરુષોનું.”

“એમ.”

જવાબમાં પાર્વતીજીએ માથું હલાવ્યું.

“સારી વાત છે. તથાતુ !” કહીને મુખડું મઝકાવતા બોળાનાય ઉઠ્યા અને થોડે દૂર ઝાડોની ડાળો સાથે બાંધેલું પાલણું હીચોળવા લાગ્યા. હું પણ બોળાનાયની ઉદારતા અને નીખાલસતા પર હસતો હસતો ત્યાંથી ઉતરીને ગામભણી ચાલવા લાગ્યો.

૨

ગામમાં આવીને જોયું તો આખી દુનિયાને કાંચિડાના રંગની પેઠે બદલાઈ ગયેલી દીડી. ઓશીસો, પેઠીઓ, કોરડો, કચેરીઓ, શોષો, વર્કશોષો, દવાખાના, સંયુનો, હોટલો વગેરે વગેરે જ્યાં જ્યાં નજર મારી પડી, ત્યાં એજ ચોટલાવાળી, પતલીકમર લચકાવતી, મારકણી આંખો નચાવતી, રૂપેરી ઘંટડીઓ ઘણુવણાવતી ધાત્તરા પત્રટણીની શુરી સીપાહીનીઓ ઝુઝી રહેલી દીડી. અને પુરુષો ? પુરુષોનો તો ક્યાંય પતોજ ના મળે. બધાએ પોતપોતાના ઘરમાં પોતપોતાનાં કામો આટોપી રહ્યા હતા, કોઈ દળતો હતો, કોઈ રાંધતો હતો, કોઈ ચુરો પુંકતો હતો, કોઈ ઓકરાને હીચોળી રહ્યા હતા તો કોઈ માથે પાણીનું બેટું મુટી રસ્તામાં મળતી સાળી, સામુ વગેરેની લાજ કાઢતો ધસમસ્યો ઘર ભણી આવી રહ્યા હતા.

વળી એજ સમયના અનુકૂળ સાહિત્ય, શાસ્ત્રો, કાયદા વગેરે વગેરે પણ તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. પત્નીના શુભરી જવા પછી પતિ માટે પતખા-વૃત્ત, વૈધુર્થ-પાલન આદિ વૃત્તો અને ધર્મો પણ સખત આરા સાથે પુરુષો પાસે પળાવવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ પતિના મરી જતાંજ ત્રીજે દિવસેજ પત્ની માટે બીજો પતિ કરવાની પણ એ શાસ્ત્રકારોએ ગોઠવણ કરી હતી. તથા એક પતિ પર બીજો પતિ કરવાની, અથવા પતિને તલાક આપવાની પણ એમનાં શાસ્ત્ર અધોમાં છુટ હતી. એસી વરસની છુટીને પણ જો લગ્નનો ઉમળકો આવે અથવા તેના પૂર્વજો નકરનાં જતા હોય તો બાપુશીથી કોઈ વીસ વર્ષના લાડાને વરી લાવતી. પણ જો કોઈ જવાન પુરુષની પત્ની મરી જતી અને તે પુનર્લગ્ન કરતો તો સનાતન ધર્મના પાયા ડગમગા અને આખો સમાજ ખગમળા ઉઠતો.

તાત્પર્ય કે પુરુષના ધર્મો ને સ્ત્રીના ધર્મો અને સ્ત્રીનાં કર્તવ્યોને પુરુષોનાં કર્તવ્યરૂપે ફેરવી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાં એ ચાર સ્ત્રીઓ બેઠી હોય ત્યાં પુરુષથી ઉંચા સાહે બેસાય પણ નહીં. અને ખાનદાન પુરુષથી ધુરખા ઓછા સીવાય બજારમાં નીકળી પણ શકાય નહીં. ખાનદાન પુરુષો માટે ધુરખાની મહુજ તાકીદ હતી. કારણ કોઈ સ્ત્રી પુરુષને જુએ પણ નહીં અને તેને નસાડી જાય પણ નહીં.

આ સંબંધ જોતો કારવતો હું ઘેર આવ્યો. અને જોવાનું ધરમાં પગમાં મુકું છું તેવો જ શ્રીમતીજીએ વાઘને ધુધાટે ધાટી પાડીને કહ્યું: “બખરદાર આજ પછી ધુરખા વિના બહાર નીકળ્યા તો.”

શ્રીમતીજીની ગર્જના સાંભળીને મારાં તો મોતીઆંજ મરી ગયાં કે આ શું? કોઈ દિવસે પણ સું ન કરે તે બીજીની આજે મીયાંથીજ મીયાંઉં કરે? મને શુરસો આવ્યો કે શ્રીમતીને સટાક સટાક દેવાજ માંડું. અને તે પ્રભાણે શ્રીમતીજીનો ખરડો ખંખેરવા મેં બહુએ આવડાં ઉંચક્યાં, બહુએ દેવોને મારી વહારે બોલાવ્યા, કહવાપીર, લોની અમારી, વગેરે વગેરે દેવદેવીઓની બાધાઓ રાખી; પણ અફસોસ! ખરડો ખંખેરીજ ન શક્યો. શ્રીમતીજીના રસકેભર્યા નેનથી મારા દોષની જવાબે લગુકતાં નષ્ટો લક્ષતાં અને બંદા આપરદશીમ જેવા ટાઢા હેમ બની જતા.

એંતે હારીને, યાદાને, હાંમતથી પાછળ દડ્યો અને બહાદુરીથી મનને મનાવવું પડ્યું કે “મનવા! સૌની રાહ તે વહુની રાહ. એ તો ધુરખો છે, ચોળી ને ચણીઓ પહેરવાનું હોય તોએ શું?”

વગેરે વગેરે અચ્છિત્ત, રુદિથી મનને મનાવી ને ધુરખો પહેરવાની આદત તથા ઇચ્છા નહીં

હોવા છતાં, ધુરખાનો સ્વીકાર કરીને પુરુષ ધર્મનું પાલન કરવુંજ પડ્યું.

એક દિવસની વાત છે કે હું ધુરખો પહેરીને બજારમાં જતો હતો. બજારમાં જતાં રસ્તામાં જ એક બગીચો આવતો હતો. હું તે બગીચામાં દાખલ થયો. બગીચાની અંદર લટકાં મટકાં કરતો અને રસ પરિમલના પુજ વર્ધવતો અનિલ અટખેલીઓ કરી રહ્યો હતો. લતાઓ લયકી રહી હતી અને પુલકાં ફેરી રહ્યાં હતાં. હું ધણા દિવસથી ધરમાં ગોંધાએલો હોવાથી અકળાએલો હતો. અને તેથી એ સુરમિત અનિલનો લક્ષ્ય લેવાનો મને ઉમળકો આવ્યો. વિચાર કર્યો કે પહેલાં ધુરખાના સુરાખમાંથી મુછો બહાર કાઢવી અને જે કોઈ સન્નારી વધી ન લે તો ધુરખાને બહુલે લટકાવીને આનંદથી વાયુનું સેવન કરવું. બસ આ વિચાર આવતાંજ મેં ધુરખાના સુરાખમાંથી મુછો બહાર કાઢી અને અનિલની લહેરીઓમાં ફરફરતી મુઠી દોધી. મુછો પણ ધણા દિવસથી તાજી હવા નહીં મળેલી હોવાથી અનિલમાં નાચા નાચ કરવા લાગી ગઈ. અને હું ધુરખાને કાઢી નાખવાની તૈયારી કરતો ત્યાંજ એક “પુરુષો માટે”ના બાંકડા પર બેઠો.

મારી પાસેનાજ બાંકડા પર બેઠણ સન્નારીઓ પણ વાયુસેવન કરતી બેઠી હતી. તેમાંની એકની નજર મારા એ પુરુષાર્થના વાવટા પર પડી. તે એક કામળ રાહ પાડીને બીજી સન્નારીને કહેવા લાગી: “જોશું સખી! આ મુવા નખખોદીઆને જરા પણ લાજ કે શરમ છે? પુરુષ થઈને મુછો ફેરી ધુરખાથી બહાર રાખી છે? અરેરે! જ્યારે ખુદ પુરુષોજ આદલો બહેકેને પુરુષ ધર્મનું કલ્પન કરનારા અને તો પછી એમાં સ્ત્રીઓનો શો વાંક?”

“ખરેખર જ્યાં સુધી આવા નિર્વજ અને

પોતાના પુરુષ ધર્મથી અજ્ઞાન પુરુષો આપણા દેશમાં વસે છે, ત્યાં સુધી આપણા દેશને ઉદ્ધાર થવાનો નથી.” કહી બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું : “આવા હરામખોરોને તો પોલીસવાળાનેજ હવાલે કરવા જોઈએ.”

“બરાબર છે,” કહી પહેલી સ્ત્રીએ પોલીસને શુભ મારી.

તરતજ મેં મારી મુછોને ધુરખામાં પાછી ખેંચી લીધી અને બહુજ લાંબી ફલાંગો બરતો, કદી છલાંગો મારતો આંખો મીચીને લાંબી નાસી છુટી એક હયાલમાં ચકલામાં, આવી પહોંચ્યો જેનું મુખારક નામ ‘નખખોદ હાઉસ’ હતું.

એ નખખોદ હાઉસ પર વૈધ્યાની ઓરડી-ઓમાં પુરુષો કમાવા બેઠા હતા. અને છટકેલ છબીલીઓ તેમની મગક મચકરી કરતી, તેમને સતાવતી, પોતાની સખીઓ પ્રાથે આનંદ મેળવી રહી હતી. કેટલીક ઓરડીઓનાં જળીવાળા બારણાં ઉઘડતાં હતાં અને બંધ થતાં હતાં તેમાંથી સ્ત્રીઓ નીકળતી તથા પેસતી હતી.

આપણે તો ‘લાથી પણું’ નાહા અને સીધા ઘેર આવ્યા. ધુરખો ઉતારીને ખીટી-એ ભરાળ્યો અને વાંસણ બાંસણ માછને ચુસો પુકવા બેઠા. બાપ જન્મારામાં ચુસો છુસો પુકવાનું કામ કરેલું નહીં એટલે એકજ પુક મારતાં રાખોડી ઉઢીને આખા મોઢા પર છવાઈ ગઈ. બંદા પુકકણી પુકકણી ફેંકીને હફ હફ કરતા બહાર નીકળ્યા આવ્યા. ત્યાં તો શ્રીમતીજ ‘શામ્સ’ને ફેંકીને બરાબાં.

“તમને એટલી પણુ બપર નથી કે મારે ઓશીસે જવાનો વખત થઈ ગયો છે અને હજુ સુધી ખાવાનું ટેકાણું પણું નથી તુ તમારું માથું ખાધને ઓશીસે જઈશ ?” મીસ-કેટલી ગુસ્સે થશે ?”

આપણે તો ‘તેરીબી ચુપ ઓર મેરી બી ચુપ.’ પણુ એથી તો શ્રીમતીના ગુસ્સાનું ‘ટે’બરેચર વધુને તે વધારે ખીટ્યાં.

“માણસ થયા છે ? જનવર કેમ ના થયા કે કોઈ કુંભારનું કામ તો કરી છુટત ? હાયા ! હું તમારે પાલે ક્યાં પડી કે મારી આખી છાંદગી બરબાદ થઈ ગઈ.” કહી તેણે કપાળે હાથ માર્યો અને હાસતાને ખાનપાન આગળ ચલાવ્યું. “હજુ સુધી ધરમાં બેસીને ચોકો ચુસો કરતાં નથી આવડતું. હું આખો દિવસ ઓશીસમાં લમણા પટકીને મરી જઈ છું. મને એક વાર પણુ ચરીમે જોવાની અને ખેર વીખેર થઈ ગયેલા વાળ સીધા કરવાની પુરસદ નથી મળતી. અને અહોઆ આનું છું ત્યારે અહોઆ પણુ એજ માથા ઝીકણી આ કરમની કહાણી કોને કહેવી ? હું સાથી સારો ટ્રેસ કરીને ઓશીસમાં તો તુ જઈ ? મારું કપાળ ? કમે ? પહાણું પડ્યો ત્યાં ?”

૩

મેં જેમ તેમ કરી ખાવાનું તેજાર કરી નાખ્યું, અને લાવીને શ્રીમતીજ આગળ મુકી દીધું. શ્રીમતીજ છુટ સાથેજ ખાવા બેઠાં અને હું હાથમાં પંખો લઈ માંખો ઉરાડવા લાગ્યો. ખાઈ પરવારી જ્યારે શ્રીમતીજ ઓશીસ જવા લાગ્યાં, ત્યારે મેં આંખોમાં આમુભરી; એક અંદાજની સાથે બીનાં બીતાં કહ્યું : “મારી ધોતી ફાટી ગઈ છે. ઓશીમેથી આવતા મારા માટે એકાદ ધોતી લેતા આવજો.”

બસ પછી શું હતું ? આ સાંભળાંજ શ્રીમતીજના મીજબાને પારો પોણી પાનસો પર જઈને ઉભો રહ્યો. અને કાણલી અખરોટ ભાગીએ ને ધડાકો થાય તેથીએ વધારે જોરથી પગ પછાડતાં તે બોલી ઉઠ્યાં.

“જ્યારે છુએ
ત્યારે લેતાં આવજો !
લેતાં આવજો !
તમારા બાપે મારે
ત્યાં હુંડીઓ દફકા-
રી કરશે ! તમારો
સણીને કોઈ મારે
ત્યાં નાખી ગયો
કરશે !”

આ સ્ત્રીઓ
મારી આંખમાં
ટપાટપ આંસુ ટપ-
કવા લાગ્યાં.

“આજે તે
લાવી આપો અને
કાલે તે લાવી
આપો.” શ્રીમતી-
જીએ હકિ રાખ્યું.
“મારો જીવ ખાઈ
ગયા. પપ્પુ એટલું
નથી સમજતા કે
ધોતી ફાટી ગઈ નો
શું ? મારે કે બદાર
નો જવું આવવું
નથી; આખો દિવસ
ધર કામ કરવાનું છે.
અને કે જવાનું થાય
તોએ શું ? છુરખા-
માં કોણ જોનાર છે
કે તમારી ધોતી
ફાટી ગયેલી છે કે
સારી ?”

“પણ બીલકુલ ચાલે એવી નથી.” એ
દાસ જોડીને ગમગમણા સાદે કહ્યું.

“શ્રીમતીજીનો બરડો ખંખેરવા લેવાય વયો પણ .... બરડો ખંખેરી ન શક્યો.”

“બીલકુલ ચાલે એવી નથી તો લલા માણસ
જરા અકલનો ઉપયોગ કરો. મોંય દોરો લઈને
શ્રીમતી મારો. પૈસા કે વાડે બાડે પાકે છે કે

તમને વરસે વરસે ઘોતી લાવી આપું ? અને તમારા માટે એ કેવી શરમતી વાત છે કે તમે ખાનદાન હોદ્દાને શીવવું સાંધવું એ નથી શીખ્યા ? હજી સુધી તમને દાળમાં મીઠું સુદાં નાખતા નથી આવડતું. પછી આપણી ગૃહસ્ત્રી નલશે કેમ ? તમને ને મારે બનશે કેમ ? હાથ ! મારી કીસ્મતમાં તમે ક્યાં લાખી રાખ્યા હતા ?”

એક લાંબો નીસામે નાખી શ્રીમતીજ અટકે મટકે કરતાં ઘેરીમ તરફ રવાના થયાં. મેં એક ખુણામાં બેસીને માઆપના નામનો છેડો વાળ્યો.

“વાત તારી આનો રડવા બેઠા ?” શ્રીમતીજ અડધે રસ્તેથી પાછાં આવીને કહેવા લાગ્યાં. “એય....જીયો.....”

હું આંસુ લુંછીને તેના સામે જોઈ રહ્યો.

“તમારા કુવડપણાં સહન કરતાં કરતાં મારી છાતી ધસાધ ગઈ છે. અને કાચું પાકું, ખારું, તીખું, મેળું મીઠું, ખાતા ખાતાં મારું પેટ અને હું કંટાળી ગયા છીએ. હવે હું વધારે વાર કંટાળવા, સહન કરવા કે પડ્યું પાનું નીલાવી લેવા માર્ગતી નથી. તમને સાફ જણ્યારી હઉં છું કે જો હવેથી ખાવાનું બરાબર તથા ટાઇમ સર નહીં બને તો તમને તલાક આપી સદા માટે છુટા કરી નાખીશ.”

૪

“રે...” શ્રીમતીજએ સંજો ઘરમાં પગ મુકતાં જ કહ્યું.

“જી...જી...” મેં બીતાં બીતાં જવાબ આપ્યો અને હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો.

“શું શું રાંધ્યું છે ?”

“બટાકા, મેથી ને સુરણ—”

“બટાકા ને મેથી કાબજ. (હજાર નહીં

થનારાં) ” વૈદકમાં પણ પારંગત શ્રીમતીજ બોલ્યાં.

“સુરણ પણ છે ને—” મેં કહ્યું.

“ઓ માડી !” શ્રીમતીજએ એક ઝીણી ચીસ પાડી. “સુરણ ગરમ આગ, મારાથી કેમ ખંવાય ?”

મેં ધુમ્મતાં ધુમ્મતાં કહ્યું: “તો પછી તમારી જે ઇચ્છા હોય તે રાંધી આપું.”

“હવે શું તમારા આપનું કપાળ રાંધશો ?” કહી શ્રીમતીજ ખુણામાં નગર નાખતાં બોલ્યાં: “પહેલાંથી વિચાર કરવો હતો ને ? કે શ્રીમતીજ એટલી ગયાં છે ત્યાંથી જીખ્યાં આવશે તો શું ખાશે ? થોડોક મલીદાળ કરી રાખ્યો હોત, કંસાર કે શીરાજ બનાવી મુક્યો હોત, કે થોડુંક કેસરીઆ દુધળ ઉકાળી રાખ્યું હોત તો ! બસ દશ શેર પંદર શેર ઝોંસુ પેટ પર હાથ ફેરવ્યો અને આ ગધેડાની પેડે આપો દિવસ આળોટ્યા. કાઠની શીકર ન ચિંતા. કે કામ ન કાજ. રેંટીઓ પણ ન ફેરવવો”

કહીને શ્રીમતીજએ સદાકે લઇને મને એક ચોદી કાઢી. મારી આંખમાંથી ખરખર આંસુ ખરી પડ્યાં.

“ઓ બાપ ! મરી ગયો.”

“ખુબ રડો તમારા આપને કે તમને અવા- પેદા કર્યો.” કહીને શ્રીમતીજ લુગડાં ઉતારવા ડોલ્ફન રુમમાં ગયાં. એના એકજ લાશથી મારું દીન એના ઘર પરથી ઉડી ગયું, હુંએ રડતો રડતો એની પાછળ ગયો.

“શું છે ?” તપેક્ષા લોહા જેવી લાલ લાલ આંખો કાઢી તેણે પૂછ્યું.

જવાબમાં હું હીમત એકઠી કરવા લાગ્યાં.

“બોલોને શું કહેવા માંગો છો ? અભાગી ઓ મરતોએ. નથી કે પીછો છુટે.”

“હું.....હું.....” મારાથી વધારે ન બોલાયું.

“શું...હું...હું? કે કહેશે કે હું હું જ ક્યાં કરશે?”

“જો...જો...તમે કહેતાં હો તો થોડાક દિવસ માટે મારે પીએર હું બધું આવું.” મેં હાંમતથી કહી નાખ્યું. શ્રીમતીજનાં આશ્ચર્ય તથા ક્રોધનો પાર ન રહ્યો.

“હું! પીએર?”

“હા! થોડાક વેખને હવે ખુલાસો કરી આવું.”

“અને અહીં રોટલા ટાપુ તમારો બાપ કરી જશે? ખજાંદાર! પછીથી પીએર જવાનું નામ લીધું છે તો મારી મારીને ચામડું જ ફોડી નાખીશ.”

૫

હું કયાંક મારી નાખેલી શ્રીકૃષ્ણી જરા પાછળ ખસ્યો. પાછળ ખસતાંજ મારું માથું પલંગના પાયામાં અથડાયું જેથી માની આંખ ઉઘડી ગઈ. હું આંખો યોજતો યોજતો ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. તે, શંખણીના કે.ધના તણખાને બદલે મેં મારા આખા પલંગપર ચાંદનીની રસ પાંખડીઓ વેગાયલી દીડી. એ રસ પાંખડીઓમાં, એ અમૃત પાંખડીઓમાં મારા રસ જીવનની સૈદ્ધ્ય રાણી ધસધસાટ ઉઘી રહી હતી.

તેના સિંગ્લ સૈદ્ધ્ય બરપુર અરણ્ય રંગી-અંગેનાં અમૃત અજવાળીઓ ઉપા રંગી સાડીના લહરીયા લહરીયામાં ઉઝાળા મારી રહ્યાં હતાં. જેવો આકાશના પલંગમાં ચંદ્ર, તેવીજ તે મારા પલંગમાં પ્રકાશતી.

તે નીંદ્રિત હતી છતાં તેના મુઠ્ઠુ મુખપરે હાસ્યની લહરીઓ રમી રહી હતી.

એ લહરીઓના, અદ્ભુત દીદારે મારા હૃદયનો સાગર દિલોળે ચઢાવ્યો, અને મેં અભિલાષ બધાં રોહાવેલથી તેના કુસુમ કર્મોત્તમ કપોલોમાં ખગબગતા અપંગ અમૃત પાન કરી લીધાં.

“અમૃત આ શું?” તેણે અમૃત ચંપને કહ્યું અને પોતાનો ગાંઠ લુછ્યો.

“પ્રતિકાર!” મેં હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું.

“ઓ મા! શાનો પ્રતિકાર?”

“મને હમણાંજ તે લપકાક બગાવી હતી તેના.”

“ઉંઘમાં વાગી દશે.”

“નહોં કોધમાં.”

“જો મેં તમને બધી જોઈને લપકાક મારી હોય તો એ હાથ લાંગી નહો.” કહેતાં કહેતાં તે ગળગળી થઈ ગઈ તે તેની આંખમાં ઝળઝળાઈ આવ્યા ગયા. મેં તેને મારી પાસે બેસાડી ને બધી વાત કહી. સાંભળીને તે કહેવા લાગી.

“એજ દાવના છે!”

“એમ કે?” મેં દરસીને કહ્યું.

“નહોં તો ઉંઘનાં માથુસોને પજવો ખરા?”

“ઉંઘતું માથુસ કેં પરાયું હતું?”

“પણ આ સામે છે તે પરાયો હતો.”

કહીને તેણે ચંદ્ર બધી આંગળી ચીંધી. હું પણ ધડકાં એ ખીલી રહેલા ચંદ્ર રાજને જોઈ રહ્યો. તેમની કળામાં અને અણ અણમાં અમૃત કરી રહ્યું હતું.

“કદી એ જોઈ જાત તો.”

“તો શું થાત?”

“જુઓ આ કેવા છે? કામને કહીના કે કે?”

“તો શું એ ચંદ્રદેવ ચાડીઆ છે?”

“જાઓ! જાઓ! તમે તો એવાને એવાંજ રહ્યા. દેવનીએ મરકતી ને દેવીનીએ મરકરી.”
કહીને એ મને ચામડી લેવા આવી. હું
લાગમાંજ બેઠો હતો. ખુબ જોરથી પકડી.

“ઝામા !” તે અકળાઇ ગઇ.

“ચુપ ! ચુપ ! ચંદ્રદેવ સાંભળી લેશે તો
કાંઈને કહી આવશે.” કહીને મેં તેના પદનપર
પદન મુકાવ્યું. તેણે મારા મોઢા પર હાથ મુકી
દીધો.

“નહીં અમને મુકી દો.”

“નથી મુકતા.”

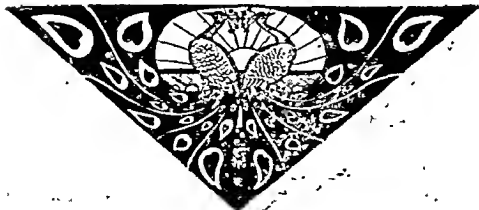
“જાને બોલાવીશ.”

“બોલાવ.”

“ઓ.....”

પણ તેના ગળામાંથી અવાજ નીકળે તે
પહેલાં તો એજ જાનો અવાજ આવી પહોંચ્યો.

“અમી, હજી જાગે છે-કે ?”

વ્યાયામ પરિષદ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૬ થી]

સ્વાસ્થ્ય અને ટેક અહીં ઉછળતાં બાળકોમાં અને
આવતાં લાગે છે.

વ્યાયામ પ્રચાર આખા ગુજરાતમાં કરવાના
ઉદ્દેશથી એક મંડળ સ્થાપવાનું છે. એને પૈસાની
અને માણસોની પુષ્કળ મદદ જોઈશે. આપ
સૌને અખાડાના કામથી સંતોષ થયો હોય તો
એ મંડળને આપ બનતી મદદ કરશો. અભારે
ધ્યેય તો એ છે કે ગુજરાતનું એક ગામ કે ગ્રામ્ય
અખાડા વગરનું ના રહે એમ કરવું. અભાર
મુશ્કેલીમાં સ્ત્રીઓને માટે અંગત પીલાવવાનું
કામ જીવન થયું છે. હવે પછી કન્યાઓ અને
મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને કસરતના લાભ મળે
એવી યોજના આપણે કરવી છે. આ પરિષદને
અતે હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું કે આપ સૌ સ્ત્રી
પુરુષો એ કાર્ય તાકીદે શરૂ કરશો.

હમીર માતાની એક ગણિતથી થોડાનો પગ-
લંગડો થઈ ગયો હતો. લક્ષ્મીબંધુ, ધોડેસ્વાર
થઈ બેઠા કરવા જતી અને મુગલ મુગમાં એકેએક
ક્ષણથી કટારનો ઉપયોગ કરી ચકતી. હાલમાં
યુરોપ અમેરીકાની સ્ત્રીઓ તરવાની, પટાખાંચક
ની, પહાડ પર ચઢવાની, હોંડીઓને હલેસાં
મારવાની, ધનુષ્યબાણની, ફુસ્ટીની એમ અનેક
બળવંધક કસરતો કરે છે અને એમની કદાવર

ખડતલ સરીર આપણને દિગ્મુદ કરી નાખે છે.

રપાટન પ્રગ્ન, પોતાનાં સરીર બળવાન અને
તે માટે સ્ત્રીઓનાં સરીર સુદૃઢ કરતી, દેશ
રક્ષાને માટે એમને વીર પ્રગ્નની જરૂર હતી;
અને વીર પ્રગ્નને નિર્માલ્ય માતાઓ જન્મ નજ
આપી શકે એમ એમનું માનવું હતું.

આપણે પણ બલિષ્ઠની પ્રગ્નને ગુરવીર,
પરાક્રમી, સાહસિક અને તંદુરસ્ત બનાવવી છે.
ભય, નિરુત્સાહ, કાયરપણ અને મંદવાહ આપણે
દૂર કરવા છે અને તે માટે એકલા હોંકરા
નહીં પણ હોંકરીઓને પણ કસરતના
લાભ પુરેપુરા આપવા છે. મુસલમાન
બાઈઓએ તુર્કસ્તાનની માફક હવે ઝનાના
દૂર કરવા જોઈએ, હોંદુઓએ બાળલગ્ન બંધ
કરવાં જોઈએ અને મોટી કહેવાતી શરમ, લાજ
મરજદા અને મોટોધના ખોટા ખ્યાલ દૂર કરી
હોંકરીઓનાં સરીર પીઠવા દેવાં જોઈએ.

લાંબુ ચાલવાની, આપણી નદીઓનાં મૂળ
અને મુખ નતે જોઈ આવવાની, આપણા
પર્વતોનાં શિખરો અને પીણો જોવાની, તરવાની,
સાઇકલ પર કે ધોડેસ્વારી મારફતે લાંબી મુસા-
ફરીઓની અને એવી એવી હરીફાઈઓ માટે
બનતી સવડો આપણા મંડળે આપવી પડશે.

યુરોપમાં વિજ્ઞાન, ભૂગોળ અને વ્યાયામ મંડળો આ કાર્ય કરે છે. ભાંતી સરકાર અને પ્રજાના પ્રયત્નો જેવા પ્રયત્નો આ દિશામાં આપણુ મંડળે કરવા પડશે. એવરેસ્ટના શિખરે પર અને ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવની ગોધખોળમાં જે સેંકડો વંદિઓ, જન અર્પણ કર્યા છે તે અવિહાર ગુર્જર ધ્રુવક યુવતિઓને મળે એ જેવા હું ઉત્સુક છું.

ગુજરાતનાં અને હોંદના ઐતિહાસિક અને કલામય તથા કુદરતની અલંકારિક શોભાથી ભરપૂર રચાનો જેવા અને યાત્રાઓ કરવા આપણે પણ નવા જમાનાને યોગ્ય સ ધો કાઢવા જોઈએ.

અમેરીકાથી જે મુમાફરાના ટોળે ટોળાં આવી આપણો આખો દેશ જોઈ જાય છે અને પૃથ્વી પર્યટનો કરે છે તેવે વખતે આપણુ માનડી-મુખા કે ધરકુકડી બની રહેવું યોગ્ય નથી. અસહ-ના વખતમાં આપણુ પૂર્વજોએ, દિગ્વિજયો કર્યા છે, સંસ્થાનો વસાવ્યા છે. વ્યાપાર ધંધાને અથે દરીઆ ખેડ્યા છે, અને વહાણવટાં કર્યા છે. ટીમેટને લિપિ આપણે આપી છે. એશીયાઈ તુર્કિસ્તાન, ખેતાન, જાત્રા, સુમાત્રા અને કેમોડીયા સુધી આપણો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રસાર્યાં હતાં. ચીન અને જાપાનને ધર્મ અને કલાનું જ્ઞાન આપણે આપ્યાં છે અગત્ય ઋષિએ દ્રવિડ દેશને સનાતન હોંદુ ધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું અને વિધ્યાયજ્ઞને નમાવ્યો હતો એટલું જ નહીં પણ એ સમુદ્રને પણ પી ગયા હતા!

અગત્ય મુનિની સાથે અને એમના અનુયાયીઓની સાથે આપણુ ગુજરાતનાં, દારકાની આસપાસનાં અનેક બ્રાહ્મણ કુટુંબો, તામિલ દેશમાં ગયાં હતાં. એમનાજ વંશજો તે ભાંતા આચર અને આચંગર બ્રાહ્મણો છે. દારકાની યાદવાસ્થળી પછી કેટલાએ યદુકુળો, દક્ષિણમાં ગણેલા, હોએચાલ રાજ્યો, યદુવંશના હતા; જેમના વખતમાં ખેલુર અને હાલાખીડનાં લગ્ન

અને સુંદર ઉત્તમ શિલ્પકલાના નમુનારૂપ મંદિરો બન્યાં છે. વિજયનગરના પ્રતાપી રાજ્યો, યદુ વંશના હતા અને એજ કુળમાં કિતરી આવેલા હાલના ચૈતુરના મહારાજ છે

ગુજરાતના રાજ્યો અને સુલતાનો પાસે નૌકાસૈન્યો હતાં. અને મોદેરાના વજ્રમુદ્રિ પહેલ વાનો, ગુજરાતનાં દોંદુરાજ્યો પડ્યા પછી દક્ષિણમાં ગયા હતાં. હાલ ત્રાવણકોર અને વડોદરા રાજ્યમાં એમના વંશજો છે. અને ગુજરાતનાં બાદશાહ અને શારીરિક વિજ્ઞાસની સંપૂર્ણતાનું રમરણ કરાવે છે.

ઉપરની હકીકતોથી સત્તારીઓ અને સહ ગૃહસ્થો! આપની ખાત્રી થશે કે એકલા વકીલ દાકતરો અને મહેના મામલતદાર બનવાના કેડથી આપણું દળદર નથી શીટવાતું. આ બાળવીર સેના અને આ અખાડાના વિદ્યાથીઓ એરોપ્લેન ઉડાવનારા નૌકાધિપતિઓ અને સૈનિકો, ટોરપીડો અને સખમરાઈન્સ ચલાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એવી મહત્વકાંક્ષાઓ આપણે એમની આગળ ઉભી કરે!

આપણે લવિષ્યની આખી પ્રજા આવી બનાવવી છે અને સ્વદેશાભિમાની, વીરતા, બહાદુરી અને બળ એનામાં આવે એ માટે આ પ્રયાસ છે.

અખાડાઓ અને કીકેટ મેચો છતાં કસરતને સર્વવ્યાપી કરવા માટે દેશી રમતોનો પુનઃકાર કરવાનો છે. આ પ્રવૃત્તિદાર એરંડા, ખોખો, હતતલ વગેરે રમતોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. અને લવિષ્યમાં તમામ રમતોને જમાનાને યોગ્ય કરવામાં આવશે.

સત્તારીઓ અને સહગૃહસ્થો! આમ આ પરિવહનો ઉદ્દેશ દેશનું તમામ વાતાવરણ બંધી નાખવાનો છે, જહોની ઉદ્ધારી અને બદલજી એ દૂર કરવા માગે છે, સ્ત્રીઓના કવેશ, કંકાશ,

સુત્રીમંત્રા પ્રયોગ.

અને નંબળાપ્રયો એને મટાડવા છે. વંદ
દાક્ષીણી કમાઇ એને ધીમે ધીમે ઝાઝી કરી
આપમે બંધ કરવી છે. લગ્નના વરઘોડા અને
શુભ અશુભ પ્રસંગે યતાં વ્યવસ્થિત ખર્ચે પ્રગતી
શરીર સુધારણા અને વિદ્યાવૃદ્ધિમાં ખર્ચાવવા
છે. મદિરોના પ્રસાદ અને હરપન ભોગ
મારીખ બાળકોને કસરત પછી પુષ્ટિ માટે
માંટે મક્કત વહેંચાવી દેવા છે અને ચૌરાશીઓ
ચંચાંગ અને જમણવારોના પૈસા રસીઆની
સોનીયેટ સરકારની માફક પ્રગતી મીઠકન
બનાવવા લાંટી લેવા છે.

અમારે દેશની અને જીવનની પુનર્રચના કરવી છે. આ આખા ભાષણમાં કે જીજ્ઞાસાથી કંઈક અર્થમાં આપ, આ મંડળે સરકાર પાસે કશાની આશા રાખેલી નહીં. જુઓ.

આવાં મહાન કાર્યમાં તેમ જતાં સરકાર
કે સરકારી અમલદારોને મદદ આપવા હું અંતઃ
કરણપૂર્વક આમંત્રણ કરું છું. આ રાજકીય
સંસ્થા નથી. એને સરકાર સામે એને સંસ્થા

તરફે વિદાય નથી. એનું સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્ય ફોલ્ગમંદ થશે તો સંસ્કારને પણ ગૌરવનો વિશ્વ છે.

આમ, અખાડાઓ જ્યાં જ્યાં શાય ત્યાંથી તમામ વરરીને, રમન ગમત અને દુરવા દુરવામાં રસ ત્રેની કરીશું' તો નીતિ, સંપત્તિ, સહકાર અને સહિષ્ણુતાના ગુણ ખીલશે, સ્વભાવમાંથી મંબીરપણું અને દોષાણસાપણું ઓછું થશે, નનન્દા, કુચકી અને હેપ જોવાની ટેવ ઘટશે અને આજથી એક જમાનામાં પ્રગ્ન બદલાઈ જશે."

પરિષદના લાભચુનો કાર્યક્રમ પુરો થયો ને
પંજી પ્રસક્ત કામરૂપે ચુજરાતના એકઠા
યજ્ઞના ૮૦ અખાડાના સુનંદા વિદ્યાર્થીઓના
હિતમ પ્રયોગોના નમુના રજુ થયાના હતા.
એટલે આ પ્રસંગે દરેક અખાડાને કે તે કે
નરીત જાણવાનું તે શીખવાનું મળે તેવો
સુંદર પ્રસંગ હતો.

संतशमना योगान्नां हमेकं हज्जार करतां
वधारे संज्यामो भेदनी भाष शके. परंतु आज्ञे

તો આ મોટા મેદાનમાં લગારે જગા નહતી. સ્ત્રીઓ કે નહીં તોએ એ ત્રણ હજાર હશે. અને આભુખાભુ છાપરાં, અગાસી ને ઝાડ વગેરે રચળે પ્રેક્ષકો જોવા ચઢી ગમેલા. એક જણે કહેલું કે 'આપું નડીઆદ ઉદ્દેશ્ય લાગે છે.' એ આ મેદાની જોયા પછી અતિશયોક્તિ નથી એમ અવસ્ય લાગે. આ જંને દિવસ સવારે ને સાંજે આટલી ઠંડુ જામેલી રહેતી.

અંજળજના પ્રયોગોમાં મુંખાઈના ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની, શારદા મંદિરની અને અમદાવાદની ધારીરામની પોળની તથા નડીઆદના અખાડાની બાળાઓના પ્રયોગો આકર્ષક હતા. તેમાંએ મુંખાઈનું શુદ્ધિ અને શારદા મંદિરની લાડી એ બે પ્રયોગોએ આખા પ્રેક્ષકદળને રતબધ કર્યું હતું.

બેન્ડ, કથાવત, લકડીપટ્ટા, લાડી, બોકસીંગ, જ્યુન્યુસ્તુ, રોમનરીંગ, સૌગંધાચાર અને મલખમ વગેરેના પ્રયોગો અદ્ભુત ને મુંદર હતા.

રાતના સંવાદો ને સંગીતના જલસા થતા બાળકો, દેશી રમતો વિ. પરદેશી રમતો, પ્રસંગો, આવતી ફેશન વગેરેને લગતા સાદા, કલાતુર જ્ઞાન આપામ અને પ્રસંગોચિત હાસ્યરસ દ્રવિડ દેશને સનાતનથી રંગીન સંવાદો હતા. અને વિધ્યાયજ્ઞને નમાવ્યોદેહીઅનના કટાક્ષો પણ એ સમુદ્રને પણ પી ગયા હજના કોટેજઅન અમરત્ય મુનિની સાથે અને એકે બાંધ્યા છે

યાયાઓની સાથે આપણા ગુજરાતનાં, દારકાંતિ આસપાસનાં અનેક બાહ્યજી કુટુંબો, તામિલરે. દેશમાં ગયાં હતાં. એમનાજ વંશજો તે લાંબા આયર અને આયંગર બાહ્યજી છે. દારકાંતિ યાદવાસ્થળી પછી કેટલાંએ યદુકુળો, દક્ષિણમાં ગએલાં. હોએશાલ રાજાઓ, યદુવંશના હતા; જેમના વખતમાં બેલુર અને હાલાખીડનાં ભવ્ય

પ્રસંગ હતો.

શ્રી. સુઆય બોઝનો પરિચય કરાવતાં પ્રમુખે યથાર્થ કહેલું કે એ બંગાળનો પ્રાણ છે ને દેશના યુવકોની આશા છે. સુધીન્દ્ર બોઝ અમેરીકાની આયોવા યુનીવર્સિટીના રાજ્ય પ્રકરણના તત્ત્વવિદ અધ્યાપક છે. અને એમના કેટલાક નવીન સિદ્ધાંતોથી ભલભલા રાજનીતિજ્ઞો ને શ્રીમનની બાદશાહી થરથરે છે.

આ મહેમાનોને જોઈ અનેક જીવાનોને નવીન પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ હશે, ધણાએ જીવનની તે ધન્ય લડીને રળીઆમણી માની હશે. એ શ્વેત ખાદીમાં વિભૂષિત થએલું ગૌર વાન, જરા દામ્યાબુની નાની આકૃતિનું બાન, કરાવતી કાયા, તીક્ષ્ણ ને રિચર દષ્ટિ, સખ્તાધર્મ, ખીડાએલા જતાંએ કવચિત હાસ્યરેખાંકિત મુખમુદ્રા અને ઉદાસ પગ-આ બધી સાદાપ્રથી ઉજાગતાં ભોહીને મુગ્ધ કરેલું.

ઉંચા, સુકા વાનમાં નિરંતર લાઝતગત દાવાનળ સમા પ્રાણની ઝાંખી, સુધીન્દ્ર બોઝનાં વિચાર, વાણી ને વર્તનમાં થતી.

સુઆય બોઝે આ ઉજાગતી મહાનગી અને નવલોહીઆ સ્ત્રી પુરુષોનું જીવ, ઉત્સાહ, કાર્ય દક્ષતા, સ્વાસ્થ્ય ને શક્તિ જોઈ પ્રદુક્ષિત થયા. એમણે પણ જીવનમાં એક અનુપમ તકનો લહાવો માણ્યો. ને સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં તેમણે તે કહ્યું.

“આજે ગુજરાતના વ્યાયામવીર જીવાનોની આ ભારે મેદાની વચ્ચે ઉભા રહેતાં, મારા હૃદયમાં જે અનિર્વચનીય હર્ષનાં મોજાંની ઊંજા લડી રહી છે, તેના હું તમને ખ્યાલ કેમ કરી પરિપૂર્ણ કરું...? અખાડાની હીલચાલે ગુજરાતના જીવનને હું જોઈ જમાવ્યું છે, ગુજરાતના આદમો સખ્ત કમળે કર્યો છે, તેનો એ દૂર કરવા પારો આ ઉત્સવ જોયા વિના મને

કદાપિ ખ્યાલ આવત નહીં. પ્રત્યેક વિદેશી સત્તા તેની એડી નીચે ચઢાએલી પરાધીન પ્રજાના આવા પ્રયત્નોને સદા રુધિર છે. અને આ બ્રીટીશ સત્તાને પણ એજ રાહ છે. તમને યાદ હશે કે ૧૯૦૫ માં અંગાળમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં આવી મંડળાઓ રચાઈ હતી. તે આજ સત્તા-એ એ મંડળાઓને પેલા અદ્ભુત કાયદા ક્રીમી-નલ એમેન્ડમેન્ટ લોની; સહાયથી આ સભાઓ-ને બંધ કરી હતી. પણ તમે એ વિદેશી શાસકો-

આપણા રાષ્ટ્રનો આજનો સર્વોપરિ મહત્વનો પ્રશ્ન એ સ્વાધીનતાની ભાવનાની ન્યોત હૃદયે હૃદયે, ઝુંપડે ઝુંપડે, તે દેશના ખુણે ખુણે પહોં-ચાડવાનો છે. જે તમે એ ભાવનાની ન્યોત પ્રગટાવી શકો, એ પ્રકાશથી તમારા દેશજનોનાં હૃદયોને પ્રકાશિત બનાવી શકો, એ પુણ્ય પાવક-તે ગામે ગામે પહોંચાડી શકો, તો યોગજ દિવસોમાં સારા હોદ્દાસ્થાનમાં એવો સર્વભક્ષી હુતાશન પ્રગટશે કે પછી જગતની કોઈ સત્તા,

મુંબાઈના ગુજરાત વ્યાધામ મંડળની કન્યાઓના અંગકસરતના પ્રવેશો.

ની એ દમદારીથી ડરશે નહીં. તેના બધા પ્રયત્નો છતાં, હીંદના પુનરુત્થાનેનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતુંજ જવાનું છે. જગન્નિધેતાનું એ અચળ નિર્માણ છે.

ગુજરાતના જુવાનોને મારા 'સંદેશ' છે કે સ્વાધીનતાની ભાવનાના તમે સૌ પાંગલ પુર્નરી બંતી જાઓ, એ ભાવનાને સમોદાન જીવનની ઝંખના બનાવી દો. ગુજરાતનાં જુવાનો! સ્વાધીનતાની ભાવનાના નેશામાં ચક્રચુર બનો.

ત્રીશ કોટિ ભારત જનોને ગુલામીમાં નહીં રાખી શકે.

જે ભારત, વર્ગ અનેક પ્રજાઓના ઉદય અને અસ્ત જોયા છે, અનેક સામ્રાજ્યોને રૂસાતળ જતાં નીરખ્યાં છે અને છતાં જગતના પુરાણમાં પુરાણ અને પ્રાણુવાનમાં પ્રાણુવાન રાષ્ટ્ર તરીકે જીવંત છે, તે ભારતવર્ષને માટે સ્વાધીનતાનો જુસ્સો પ્રગટાવવાનું કાર્ય એ કોઈ અશક્ય કાર્ય નથી. અનેકાનેક કાન્તિઓ, પદ્ધતિઓ, દુર્ભાગ્યો

અને આક્રમણો છતાં ભારતવર્ષ સજીવ છે.

વિશ્વનું નિયમન કરનાર વિશ્વનાથે ભારત-વર્ષને જગતનો પ્રથમ ઉદ્દેશવાનો : જગતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનો ને જાનિઓનો સમન્વય કરવાનું, તેનો જીવન પદાર્થપાઠ પુરો પાડવાનું કાર્ય માથે નાખ્યું છે.

સુવાનો! આપણી જવાબદારી જાગૃત છે. આપણે કદપના પથ કરવાની છે અને કાર્ય પથ કરવાનું છે. બુદ્ધિ અને શરીર બંનેને આપણે કસવાનાં છે. "

પરિપક્વની બેટક, રિપવિચારિણી નમિતિ ને ઠરાવો બધાજ ત્રિશિષ્ટાથી ભરપુર હતા. ગુજરાતમા વ્યાયામનો પ્રચાર વધારે ચાપ એ દેવુથી એક વ્યાયામમડગાનુ બધારણ રચાઇ, તેના ખરડો પરિપક્વની ત્રિપવિચારિણી સમિતિ આગળ મુકવામાં આવ્યો.

પહેલેથીજ કેટલાક કાર્યકર્તાઓનો નમ્ર પથ દૃઢ મત હતો કે કેઈ પથ નારા કારને આપણે ને બધારણની બેડીઓમા નાખીએ છીએ, માત્ર આપણે ભાવનાને નહીં વળગી રહેનાં શબ્દોના ખોખાને વળગી રહી, એ કાર્યને વણસાડી નાખીએ છીએ અથવા નિજીવ જનારી મુઠાએ છીએ. અને તેથી આવી શુદ્ધ પ્રતિતિને બધારણની બેડીઓ ન નાખી.

પરંતુ આ માન્યતા સર્વમાન્ય ન યદ્ય શકી બધારણ ધડાયું. અને 'બીન ઉસ્તાદી' અને એટલે 'ઉસ્તાદી' શબ્દ ઉપરજ પ્રથમ ચર્ચા શરૂ થઇ

મારી તો રપટ્ટ ને દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યારે પથ સંસ્થાઓ 'ગુરુ' ભાવનાને સંજોગે જાદ પડે છે ત્યારે વર્ણોનાં વર્ણેણ સાથે એ સંસ્થા નાચ પામે છે. એથીજ પ્રજાની મનોદશા ગુણમી બને છે. ધીરે ધીરે એ આખીએ પ્રજા ગુલામી નેત્રી થઇ જાય છે.

'ઉસ્તાદી'નો અર્થ આપણે ત્યાં અખાડાનો અધ્યક્ષ-અથવા સ્વામી એવો ધાય છે. એ એકજ વ્યક્તિની એ માલીકી બને છે, એના ઉપરજ એ જીવનનિર્વાહ કરે છે. સવા રૂપીઓ આપી ગુરુ કરે તેને તે અખાડામાં દાખલ કરે છે, તહેવારોએ બેટ પૂજા ધરે તેને પ્રમત્ર થઇ દાવપેચ શીખવે અને શાગીદ બનાવે. ને આમ છતાંએ કળાની ચોરી તો કરેજ.

મમમ પ્રજાના શરીરનો ત્રિશાસ સાધવો છે, આ માંપકાંગથી પ્રજાના શિરતું કલંક ધોઇ નાખવું છે, એવી ઉમ દેશભાવનાથી પ્રેરિત એકજ યુવાને આ દગારો વર્ણોથી જડ ધાલી બેટલી 'ઉસ્તાદી' પ્રજાવિષે ચાલતી સંસ્થા સામે બગવો કરી નવીન-શીખવા તેટલું બીજાને શીખવવું; જ્ઞાનદાન લેવું તેટલુંજ દેવું—પદ્ધતિ આપી. ને આ પ્રતિતિ વ્યાપક બનાવી.

ગુજરાતમા આજે માણેકરાવજી છે અને મજમુદાર સાહેબ પથ છે. એ ત્યારે પથ દતા. પરંતુ એમના અખાડાઓ ત્યારે ને છેક દલુએ આ જુની પ્રજાસિને વશવર્તી છે. અને તેથીજ મારે રપટ્ટ રીતે કહેવું જોઇએ કે ઉગતા ગુજરાતમા બુદ્ધિ ને શરીરના ધડતરમાં પુરાણી બાઇઓનું સ્થાન બનોખું ને અજ્ઞેડ છે. અને તેથીજ ગુજરાતમા 'બીન ઉસ્તાદી' પદ્ધતિએ વ્યાયામ મંદિરોના 'આગ રચાપક' ના સ્થાનતા અધિકારી તો માત્ર પુરાણીબાઇઓ અને તેમના ચાર ગોડીવાજ છે ને દોષ શકે.

આ મંત્રત્ર માટે આમદ રાખવો એને ભવે આ અખાડાની માટીમાં એક વખત જોણે રંગ આણ્યો નથી કે સ્વાદ ચાખ્યો નથી, માત્ર કાચગ ઉપરજ જોણે કુસ્તીઓ કરી છે એવા, એને 'દુગમદ' કહે કે 'અનિષ્ટ દલીલાધર્વપ્રક' પોતાના મતની અદ્ભુતનિથી સાચા પદ્યને

મારી નોંધપોથી

૦૦૦૦૦૦૦૦

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૬ થી]

લખ્યું હોત કે 'હાસ્યરસનું પુસ્તક' તો મારી આવી કરુણ સ્થિતિ થાત ખરી?

પુસ્તકને માટે જેમ શિર્ષક લખ્યું આવશ્યક મનાય છે તેજ પ્રમાણે એ પુસ્તક, લેખકના મત પ્રમાણે, કયા રસનું છે તે પણ લખવું જરૂરનું ગણાવું જોઈએ. આથી અનેક પ્રકારના લાભ થશે. લેખક પોતે કયા રસનું પુસ્તક લખવા માગે છે એ અભાર સુધી વાચક સમજી નહોતા શકતા તે સમજી શકશે; પહેલેથી કયા રસનું પુસ્તક છે જાણવાથી તે રસને આસ્વાદ લેવા પ્રયત્નથી તૈયારી કરી શકશે, અને આંધળા મનુષ્યની પેઠે પંથ કાપ્યાની મહેનતજ નહીં પણ સૌહાર્દ જોવાનો લાભો પણ લઈ શકાશે. આ તો કોઈને લાંબાપણે મળવા ગયા હોઈએ ને તે આપણને જ મવા ખેસી જવાનું કહે તેરી સ્થિતિ થાય છે, આપણી એ વસ્તુ માટેની કોઈ પણ પ્રકારની તૈયારી હોતી નથી. કદાચ નાલાજ ન હોઈએ. અથવા ઘેરથી જમીનેજ નીકળ્યા હોઈએ. પરંતુ નિર્મત્રણથી આપણે જ્યાં સોજન કરવાનું કષ્ટદયુ હોય છે ત્યાં તો સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરીનેજ, પચાવવાની એક બે ગોળગોળ સાથે રાખીનેજ જઈએ છીએ. તેજ પ્રમાણે મારામાં રુદ્ધિ વ્યાપી રહી હોય, તેવા સીવાય બીજું કે કોઈ મારે માટે કતવ્ય નથી એમ મને

લાગ્યાં કરતું હોય તે વેળા મારા હાથમાં હાસ્ય રસનું પુસ્તક આવે તો હું તેને યોગ્ય ન્યાય શી રીતે આપી શકું? તેમ મારા હૃદયમાં હિલ્લાસની ઊર્મિઓ ઊછળી રહી હોય તેવે વખતે કરુણ રસનું પુસ્તક હું વાંચું તો લેખક તરફ સમજાવ પણ શી રીતે રાખી શકું?

આટલા માટે દરેક લેખકે પુસ્તકના અખંદ પૃષ્ઠ પર જે રસનું પુસ્તક હોય તે રસનું નામ લખવું; એટલુંજ નહીં પણ વચ્ચે વચ્ચે જે જે ગોણ રસો, સંચારી લાભો આવતા હોય તેનાં નામો પણ તે તે સ્થળે હાંસીઆમાં લખવાં. આથી જેને જે રસ જે સમયે વાંચવો હશે તે રસ તે સમયે વાંચી શકશે. તે પણ જે રસનું પુસ્તક એ વાંચવા માંડશે તેને માટે પહેલેથીજ તૈયારી રાખશે. ને લેખક તરફ સમજાવ પહેલેથીજ એનામાં આવશે. દાખલા તરીકે હાસ્ય રસનું પુસ્તક વાંચતી વેળા એ મોં મલકાવીને પુકું ઉધાડશે. પહેલી લીટી વાંચતાં આછું સ્મિત કરશે, બીજી લીટી વાંચતાં સ્પષ્ટ સ્મિત કરશે, ત્રીજી લીટી વાંચતાં ધેરું સ્મિત કરશે, ચોથી લીટીએ સ્મિતને બદલે હાસ્ય આવશે; વાંચતી લીટીએ અદ્વિત્ય કરશે ને પહેલું પાનું પુરું કરતાં પહેલાં આજોરવા માંડશે.

હું જે પુસ્તક વાંચી ગયો હતો તે હાસ્યરસનું પુસ્તક છે એમ માલમ પડ્યા પછી મેં એ પાછું વાંચવું શરૂ કર્યું છે. અને લાગે છે કે એ પુસ્તક હાસ્યરસનું પણ હોઈ શકે.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોગ્ય . વિદ્વદ્ભોગ્ય

સામાન્ય સાહિત્યનું

યા

ખાસ વિષયનું

કોઈ પણ પુસ્તક

ચોખ્ખા લાવે

વિના વિલંબ

જોઈતું હોય

તો

એક વેળા લખી જુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હોંદી યા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેએ મેળવી આપશું.

લખો—

ગદુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૭૦, ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઈ.

ભગવાન કૌટિલ્ય

૧૨૨૨૨૨૨૨

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૮ થી]

“કાણુ ?” સેનાજિત એકદમ શીકકેા ચપ ગયો. મૈનાકા ધ્યાનથી જોઈ રહી.

“શનુ.”

સેનાજિત ફક્ત ‘ગ’ મારી બહાર ગયો અને મૈનાકાના મુખ પર અસ્પષ્ટ હાસ્ય પ્રસર્યું. ગૌરીએ ચિંતાતુર મુખે જોયા કહ્યું. થોડીવારમાં સેનાજિત તદ્દન બદલાઈ જઈ પાછો આવ્યો. તેની આંખો બહાવરી થઈ ગઈ હતી, તેના મોં પર ગભરાટ હતો.

“મને સ્ત્રીઓ તરફ તેણે ગભરાટથી જોયું, મુડીચાળી અને બોલવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો.”

“શું છે ?” ગૌરીએ ગભરાઈને પૂછ્યું. મૈનાકાના ગાંભીર્યપર વિજયનો પ્રાસ હતો.

“કે નહીં.”

“પણ શું છે ?” હસીને મૈનાકાએ કહ્યું.

“કે નહીં” અસ્વસ્થ સેનાજિતે જોમ

તેમ કહ્યું; “હું જાઉં છું.”

“પણ આંખો કેમ ? ચાહ્યા કેમ ? એવું તે શું છે ?” મૈનાકાએ પૂછ્યું; “હું વચ્ચે પડતી હાથ છું. આવો હું રનાન કરવા જાઉં છું” તેણે મચકો કરી, લાં પડેલું પોતાનું ઉપરનું લીધું અને ચાલ પકડી.

સેનાજિત સ્તબ્ધ બની ગૌરીને જોઈ રહ્યો. મૈનાકા ગઈ એટલે ગૌરી તેની પાસે આવી દવાખરો મુખે જોઈ રહી.

“શું છે ?” તેણે આદ્ર અવાજે પૂછ્યું.

“ગૌરી” ગળગળે અવાજે સેનાજિતે કહ્યું;

“ગૌરી ! મારું આવી જન્યું.”

“શું ?” ગભરાઈ જઈ ગૌરીએ પૂછ્યું.

“એવું શું બોલો છો ?”

૫

“ગૌરી ! આજે સાંજે મને દેહાંત શિક્ષા થાય તો નવાઈ નહીં.”

“પણ કેમ ?” ગૌરીની આંખો ગભરાઈ આવી.

“તને કેમ સમજાવું ? મારી વદનમા ! શરી મળાએ કે ન પણ મળાએ. ગૌરી ! નરેન્દ્રેવે મને એક કેદી મોંખો હતો તે ગઈ કાલે છુટી નાસી ગયો.”

“કેમ કરતા ?”

“કાલે રાતે હું અહીં આ બેઠી રહ્યો તેમાં. ગૌરી ! આપણું પુણ્ય પરવારી ગયું. નરેન્દ્રેવે આવા શુનાદ માફ કરતા નથી” સેનાજિતે હાથમાં હાથ નાખી આમળી નાખ્યો, તેના હોઠ ચરચર ધુજતા હતા.

“પણ એવો તે કેવો એક કેદી હતો ?”

“ગૌરી ! એના પર તો કેટલાયના છવન-તો આધાર રહ્યો હતો. ચાલ હવે જાઉં ! જે થાય તે ખરું. પ્રિયે ! વિષયે આપણું લગન નજી નરધારેલું તે શું કરીએ ?” તેણે દુઃસદ નિરાશાથી ઉઠી નિઃશ્વાસ મુક્યો.

એકદમ ગૌરીએ ઉઠ્યું જોયું અને શુંગળાતી હોય તેમ તેણે ગળે હાથ મુક્યો. “મને હવે સમજાયું.” તે બોલી અને ગભરાટથી ચારે તરફ જોઈ રહી.

“શું ? શું ?”

“સમજાયું. તમારો કેદી કાણુ છોડતી ગયો તે. ખરર છે !” બહાવરે ડાળે ગૌરી બોલી.

“ના. કાણુ ?”

“આચાર્ય વિષ્ણુમુખ,” ગૌરીએ કહ્યું.

હાલી બોળી ગૌરીને આ જ્ઞાન કેમ થયું એ કદપચાને અચક્ત સેનાજિત ચમક્યો.

“મને અહીં આ મોકલી એજેન્ટ-નમે ગઈ કાલે રાત મારી જોડે લીનાવો મારે. આંખો પુનઃ ડુંગ તમારી વેરી થઈ.”

અને છતાં પોતે જાણે તેનું મધ્યમિંદુ હોય એવું તેને જણાતું હતું.

ગૌરીનો હવે ઉપયોગ હતો નહીં અને આચાર્યને છોડી તે સેનાજિતને વરવાની અધમતા દેખાડી રહી હતી એટલે મૈનાકાને મન તે અકારી યષ્ઠ હતી, પણ આદરેલો ખેલ પુરો કરવો એવો નિશ્ચય કરી તે આ છોકરી તરફ રુદ્ધ દેખાડતી હતી.

મધરાત યવા આવી. બેમાંથી એકનું ચિત્ર નાટકમાં ચોંટતું નહોતું. સ્ત્રીને નિરર્થક કૂરતાના લક્ષણો લેવા ગમે છે. મૈનાકાને એ લક્ષણો લેવાનું મન થયું. “મધરાત યષ્ઠ !” તેણે કહ્યું; “ચાશે. સેનાજિતે પેલા આચાર્યને પુરા કર્યા હશે.”

“હૈં! શુ?”

“હા. કેમ તને કહી ગયા નથી?”

“ના. ના. ત્યારે મેં ભુલ કરી. મારે તને નહોતું કેહેવું જોઈતું.”

“ના. મને કહો.” ગૌરી મૈનાકાનો હાથ પકડી કરગરવા લાગી. “દેવી! આ શું છે? આ બધા આમ કેમ કરે છે? સેનાજિત ક્યાં ગયા છે? આચાર્યને શું થવાનું છે?”

“ગૌરી! તુ તો હજી બાલક છે. આચાર્ય તારી ને સેનાજિતની વચ્ચે આવતા હતા ને.” કટાક્ષથી મૈનાકાએ કહ્યું; “હવે નીરાંત થશે.”

“પણ એ શુ કરવા ગયા છે.”

“તેને બાળી મુકવા.”

“કેવી રીતે?”

“અરરર— ને મારા પિતા—”

“સેનાજિત તેને કેં કરવાના છે?”

“દેવી! દેવી! મને કહો. શું વિષ્ણુગુપ્ત બાળી મુક્યા હશે?”

“ક્યારના” મૈનાકાએ નીરાંતે કહ્યું.

“ના. ના.” ગૌરીનું હૃદય કાંપી ઉઠ્યું.

“આવા તેજસ્વી વિદ્વાન આચાર્ય!”

“તારે શી પીડા પડી છે?” મૈનાકા ગૌરીને તીક્ષ્ણ નજરે જોતી હતી. “તું ક્યાં એને પરણવાની હતી?”

“તેમાં શુ? પણ દેવી! કેં કરો. એને બચાવો. એ મહાત્મા છે. તપસ્વી છે. એને માર્યે સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યા લાગશે. દેવી! કાષ્ઠને મોકલો. ઊંડો, કેં કરો.”

“હું ઉડીને શું કરું? મારું કે કાષ્ઠનું સેનાજિત કાષ્ઠ દિવસ માને છે. તું જા. વખત છે ને માને.” મૈનાકાએ કહ્યું.

“સારે મને જવાદો. માણસ આપો. મને જવા દો” દુઃખની મારી ગૌરી હાથમાં હાથ દાખી ઉભી થઈ.

“હા. જો થાય તો કેં કર. જો કે મને નથી લાગતું કે કેં થાય.”

“હશે દેવી! નહીં” તો સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યા લાગશે.”

મૈનાકા, ઊંડે પેટ ઉડી ને માણસોને આરા કરવા ગઈ, થોડીવારમાં બધી તૈયારી થઈ અને બે વિશ્વાસુ માણસ ગૌરીને લઈ, ઘોડે બેસી, નગર તરફ ઉપજ્યા.

એક સેવકે ગૌરીને પોતાની પાછળ બેસાડી હતી, એટલે સ્વારીથી અપરિચિત ગૌરી જમ તેમ કરીને એ સેવકને વળગી રહી. તેની તો રથૂલ અને સૂક્ષ્મ બને સૃષ્ટિઓ સ્થિરતા ખોઈ બેઠી હતી.

ગૌરીના મગજમાં ધમકારા થતા હતા. તેનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. આ શુ? સેનાજિત આચાર્યને બાળી મુકે! બપોરની વાતો યાદ આવી; કાષ્ઠનો માર્યો તેનો સેનાજિત ‘બાલ શંકર’ જેવા આચાર્યને બાળી મુકશે? પછી? ને તેના અંધ પિતાને કેં થાય તો? શુ થશે? નગર ક્યારે આવ્યું, દરવાજા કેમ વંદાવ્યા, રસ્તો કેમ ગયો

તેનું તેને ભાન રહ્યું નહીં. પોતાના ઘર પાસે આવતાં તેણે જોયું તો આકાશમાં લાલ ને તેજસ્વીનું ધુમાડો દેખાતો હતો.

“ઓ મારી મા !” એટલુંજ તે બોલી ચડી.

ઘોડેસ્વારે આગળ વધ્યા. ગારીએ પોતાની આગળ બેઠેલા સ્વામીની પડખેથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તેના ઘરની બીંતો થોડીએક હબી હતી.

છાપરું અંદર પડ્યું હતું. બારણાં ને બદલે બાકોરાં થઇ ગયાં હતાં. અંદરથી બળતાં નીકળતાં હતાં. તેનું ઘર ઘર રહ્યું ન હોતું—બળતી ચિતા થઇ ગઇ હતી.

તે ગાંડાની માફક આવરી થઇ ગઇ. આગની જ્વાલીઓએ તેને આંધળી કરી મુકી. તેના મગજમાં પણ ભડકા હાલ્યા. “આચાર્ય ! પિતા !.....” તે બોલી અને થોડા પરથી બે ભાન થઇને પડી.

[આ વાતના વિશેષ રસિક આગ આવતા અંક.]

ઝાડને નામે કૃષ્ણ વહેંચવાનો સમય ચાલ્યો ગયો !!

જમાનો કેંક વિશેષતા—ઉત્તમતા—સગવડના અને નવિનતા માગે છે.

પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો આહુકો પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રશંસા કરે છે.

કારણ કેનાથી અજાણ્યું છે ? ?

કો હી નુર હલ વો

અસલ સીકા છાપ રહ્યું સર્વથી ચડીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં બાકસો કંહાડનાર પીતાંબર છે, ફુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

બાકસ કર્કીમત : રૂ. ૦) =, ૦૧, ૦૨, ૧, ૨, અને રૂ. ૪ મુઘી.

બદારગામ વી. પી. યી મોકલનામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાયોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેથીર—મુંબાઈ.

નૈવેદ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૨ થી]

[ચંદાના પ્યાલાનો ખખડવાનો અવાજ આવે છે. બંને પાછા ફરે છે—
સ્વસ્થ થઈને જુદાં જુદાં બેસી
ગય છે. કુમારની માતા ત્રણ
પ્યાલા લઈને દાખલ થાય છે.
બંને જુએ છે. બંનેની મુખ-
મુદ્રા પર તોફાન રમી રહે છે.

માતા

કુમાર, લે ચંદા લાવી.

[કુમાર ને બાલા એક બીજા તરફ જોઈ
રહે છે.

કેમ નથી બેસતા ? વહુ દીકરા, શું થયું ?

બાલા

કે નહીં. અમે વાતો કરતાં હતો. તમારા
જીવનમાં કેટલો આનંદ છે ?

માતા

પ્રભુએ જીવન આપ્યું તે બારે દહાડા અને
બત્રીસે ઘડી સ્મિતળાયા કરવા માટે ! ઋણાનુ-
બંધે બધું આવી મળે છે. આપણે તો ખાલીકનાં
રમકશા છીએ.

બાલા

(કુમારને) કેમ એમજ કહ્યું કે સરજન-
હારના સૃષ્ટિ કાર્યક્રમમાં જીવનનાં નૈવેદ્ય ધરવા-
માર્ગ માનવજીવનની કૃતકૃતતા છે.

:: પડહો પડે છે ::

કુમાર

એટલે જીવનમાં કાયરતા ઉતારવી ?
નસીબની ખીલીએ પ્રારબ્ધ રંગાવી રાખ્યું.
વર્તમાનનાં પુતળાં બની લવિષ્યને વેડી
દેવું !

માતા

નહીં. મહાત્મભાવ માનવતા સૃષ્ટિ મહી
ઉતારવા મથવું—એજ જીવતાં નૈવેદ્ય.

બાલા

સાચું કહ્યું તમે.

માતા

અખંડ સૌભાગ્ય—વહુ દીકરા—

[બાલાનાં આવારણાં લે છે. બાલા નમે
છે. કુમાર અનિમેષ જોઈ
રહે છે. માતા પીવાઈ રહેલી
ચંદાના પ્યાલા લઈને ગય છે.

કુમાર

(પાછો ફરીને) હા— જીવનનાં નૈવેદ્ય
એમાજ માનવતા—નૈવેદ્યના ઇષ્ટદેવ નથી આરાગ-
તા—લાવનાજ ગ્રહે છે. જીવનમાં નિષ્ફલતા
બલે આવે. મનુષ્યને ક્ષુદ્રતા સાથે પણ લાવના
અનંતતામાં પથરાઈ ગય છે. એ ચિરંજીવ છે.

[બાલા કુમારની નજીક ગય છે, અને
ખસા પર માથું મુકી એની
મુખમુદ્રા નીહાળે છે.

બા...લા !

બાલા

(મુખ ઉઘું કરતી) નાથ !

[ઉઘું થએલું મુખ કુમાર સરકારે છે.

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

૧૯૨૨-૨૩

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૨ થી]

કેમો પણ નજીવા નથી. ધણાઓનું માનવું છે કે આ કેમી પીખવાદને ખીલાફત ચળવળે લારે પોપણ આપ્યું છે, કારણ કે રાજકીય સુકિતોના પ્રશ્ન ગણ્ય કરીને તેણે ધાર્મિક પ્રશ્નને જાહેર જીવનમાં વધારે અગત્ય આપી છે.

ઉપર પ્રમાણે જાહેર જીવનમાં ગાંધીવાદની અસરનું પૃથક્કરણ કરીને આપણે તે વાદના તત્ત્વોની કેંક સમીક્ષા કરીશું અને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો જોડે પણ તેની સરખામણી કરીશું તો આવા નિબંધમાં તે અરથાને તો નહીં ગણાય.

આર્યસંસ્કૃતિનું મૌલિક લક્ષણ આધ્યાત્મિકતા છે એ તો હવે સર્વે સ્વીકારે છે. અને ગાંધીવાદ “આધ્યાત્મિક” છે; “આત્મજન્ય તેનો પાયો છે” એવો વિચાર પ્રચલિત છે. અજ્ઞાત, જીવનના વિધિવિધ ક્ષેત્રના વિલાસો એક લેખે જોતાં કૃત્રિમ છે, છતાં કામચલાઉ તેમનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો. એ તો ખુદલું છે કે ગાંધીવાદમાં અને મહાત્માજીના જીવનમાં નિમંલ સહૃદયતા, હૃદય સાધુતા, પવિત્રતા, સેવાભાવ, સંયમ, દૃઢ ધરણાશક્તિ, નિર્દોષ સરળતા, ક્ષમા, સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની ધગશ, માનવજાતિ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ વગેરે અનેકાનેક તત્ત્વો છે. અને એ બધાં શીધેશીધાં કે આડકતરી રીતે આધ્યાત્મિકતાને પોષે છે એ પણ ખરું છે.

પરંતુ, આધ્યાત્મિકતા એટલે કે નીતિનું પાત્રન નથી. આધ્યાત્મિકતા નીતિથી અંધાલી નથી, (નીદાન, આર્થોવર્તની આધ્યાત્મિકતાનો

ખ્યાલ) નીતિથી પર હોય છે. મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતાનું કે ત્રારામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન અને તેને દોરનારાં મૌલિક તત્ત્વોનો વિચાર કરવાથી સાત્ત્વિક હૃદય મહાનુભાવતા અને આધ્યાત્મિકતામાં ગહેલો બેદ કદાચ વાંચનારના મનમાં સહેલાઈથી આવશે.

એ બેદ વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે એમ કહી શકીએ કે ગાંધીવાદમાં “ કર્યાને ” “ કર્મને ” મહત્ત્વ અપાયું છે. કર્મ કરીને “યતું” એવો તેનો મુદ્દાલેખ હોય એમ જણાય છે. પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ “યતું” છે. “ કર્યું ” એ તો કૃત્ર “યવાનો” આધિર્ભાવ માત્ર છે. અર્થાત્ કર્મદ્વારા આંતર ચૈતન્યના પરિવર્તનદ્વારા જીવનનું રૂપાંતર કરવું એવો આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ છે. ખરું છે કે ગાંધીવાદમાં કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, નીતિ, શમ, દમ, અહિંસા, તિલીક્ષા વગેરેનાં તત્ત્વો ગહેલાં છે. પરંતુ સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હેતુ અને ઉપાયોના સ્વીકાર તેમાં થયો હોય તો પણ તે આગળ પડતો તો નથી એટલું નક્કી.

ગાંધીવાદમાં ખીલું પણ એક તત્ત્વ છે જેનો સ્વીકાર આર્યસંસ્કૃતિમાં ગાંધીજી કરે છે તેવા રૂપમાં યએલો જણાવે નથી. એ તત્ત્વ એટલે “ગરીબાઈ”નો જીવનના આદર્શ તરીકે સ્વીકાર. ગરીબો જોડે સહાનુભૂતિ હોવી એ એક વાત છે, ગરીબાઈ સહેલી અને તેનો પરિચય પાડવાનું સામર્થ્ય હોવું એ પણ એક વાત છે. પરંતુ કોણપણ પ્રકારના વૈભવ, સમૃદ્ધિ તથા ઐશ્વર્યના અભાવને જીવનની આદર્શ સ્થિતિ તરીકે સ્વીકારવો એ જુદી વાત છે. એ બે વિચારોમાંથી કયો ખરો છે તે નક્કી કરવાનું આ સ્થાન નથી. અહીં તો આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રકિત મતમાં “ગરીબાઈ” નો

જેવો સ્વીકાર થયોનો છે (અને ગાંધીવાદમાં પણ જેવો થયો છે) તેવો સ્વીકાર થયોનો જણાવતો નથી એટલું જવાબી આપવાનો છે.

ઉપનિષદમાં એક ઋષિ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપ્રદી પ્રશ્ન પુછે છે સારે જનકરાજ્ય તેને કહે છે કે, “તમે એ પ્રશ્ન ન પુછો તમારે જોઈએ તેટલી ગણો અને સોનામહેર માગો” તેના જવાબમાં ઋષિ કહે છે. “શુ મારે ઘેર ગાયોની ખોટ છે એમ તુ માને છે? અને મારી પામે સોનામહેરો નથી એમ તુ સમજે છે?”

રામાયણમાં અયોધ્યાનું વર્ણન વાચતા પણ એક મૃદ્ધિવાન રાકેશનું આપણને જ્ઞાન થાય છે.

“સ-નાસ”નો આદર્શ અને ‘ગરીયાઈ’ને આદર્શ સ્થિતિ’ તરીકે સ્વીકારવાનો આદર્શ એક નથી એ અહીં આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું સ-નાસમાં “ગરીયાઈ” નથી પરંતુ જગતની નમ્રતા પ્રત્યે અમીરાઈમરી બેરવાઈ છે!

આપ પ્રજાના નિયારના નેતાઓ તો પ્રાણી વિપુલતાનો સ્વીકાર કરતા સક્રિય પ્રાણી વિશાળ જીવન જીવી શકો નથી પ્રજા ગરીબ થવાનો આદર્શ રાખે છે તે કે જ્ઞાનની પરાકાષ્ટાને લઈને નહીં પરંતુ પ્રાણીની પરિમિતતાને લઈને હોય છે આર્થિકતામાં તો સંપૂર્ણ જીવનમાં ગરીયાઈને સ્થાન નહતું “દુખ” યા તો “સદન કરવું” એ પણ ગાંધીવાદનું એક મૈલિક તત્ત્વ છે આર્થિક સંસ્કૃતિમાં તેનો અસ્વીકાર સ્પષ્ટ છે દુખને ખમીને જીતવાનું તો તિનીયા કહેવાય પરંતુ દુખનો અલતાલાવ કેવળ આત્મામાં, આતર-ચિન્તનમાં જ નહીં પરંતુ બાહ્ય જીવનમાં પણ થવો જોઈએ એવો આદર્શ આર્થિક સંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે.

ગાંધીવાદની સાથી મૌલિક પરિમિતતા હોય તો તે એ છે કે, તે જીવનને અમુક માનસિક

સિદ્ધાંતોની વાડમાં બાંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જીવન જાણે એક સાનુ મીઠા તત્ત્વનું અને હોય નહીં એવી ગર્ભિત માન્યતા ગાંધીવાદમાં મહેલી જણાય છે હકીકત તેનાથી જુદી છે જીવનને કાંઈ પણ માનસિક સિદ્ધાંતની વાડમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે ક્ષતિદાયક તે અનેક વાર પુરવાર થયું છે ઉપનિષદમાં તો હિલ્ચનચન વાળે સત્યત્વાપિદિત મુલ્ય. “સુવર્ણના ઢાંકણથી સત્યનું મુખ ઢાંકાય ગયું છે” એવી ઉક્તિ વડે માનસિક આદર્શોની અપૂર્ણતા દર્શાવવામાં આવી છે જીવનને એ પ્રમાણે પરિમિત કરવાનો એ પ્રયત્ન મરગ લાગેજ થાય છે, કારણ કે માનસિક સિદ્ધાંતની વાડમાંથી છટકી જવાનો માર્ગ જીવન ગોંધી કાઢે છે, અને દલીલોની પર પરા આપીને મનને છેતરે છે!

જીવન વિવિધતાભર્યું—વિવિધ દિશાવાળું છે, અને તેની વિવિધતાનો તથા એ વિવિધતામાં પણ સંપૂર્ણતા વ્યક્ત કરવાનો આદર્શ આર્થિક સંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે કાંઈપણ તરવને ખાતર કરવું, નિયંત્રણે તેનો ઉપયોગ કરવા મથવું, અયમવડે માત્ર તેને પકડી રાખવું અથવા તો પાપ ગણીને તેનાથી દૂર નાસવું—એ માર્ગ આર્થિક સંસ્કૃતિ સ્વીકારતી નથી એ તો જીવનની વિવિધતા પ્રત્યે સમતાથી જુએ છે, માનવ સ્વભાવના પ્રત્યેક અંગના અંગની ધર્મને નીકાળે છે, તેના સત્ય સંકષ્ટની, તેના વાસ્તવિક તરવની, તે શોધ કરે છે, અને જ્યારે દેખીતા અજ્ઞાનની પાછળ કાંઈ કરી રહેતું જ્ઞાન તેને મળે છે સારે અજ્ઞાનને દગાવવાની, તેનો સથમ કરવાની કે તેનાથી દૂર નાસવાની તેને જરૂર પડતી નથી જે જ્ઞાનનું વિદ્યુત સ્વરૂપ માનવનું અજ્ઞાન છે તે પ્રાપ્ત કરવાથી તેનું અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં રૂપાંતર પામી જાય છે.

ઉપર જણાવેલા વિચારનું ઉદાહરણ ગાંધીવાદમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પુરું પાડે છે. આર્થિક સંસ્કૃતિ અહિંસાનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ સાથે સાથે રુદ્રશક્તિની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારે છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ “રુદ્ર” ના સ્વરૂપની ખીજ બાણને “શિવ” તરીકે સ્વાકારે છે. એક બાળુ જગતજનની, કમળપુષ્પધારિણી દુર્ગાનો સ્વીકાર છે; ખીજ બાણ મહિષાસુર મર્દિની, નરમુંકમાલા ધારિણી ચંડીનો સ્વીકાર છે. અર્થાત ગાંધીવાદમાં અહિંસાના બાહ્યસ્વરૂપ અને આચરણને જે અતિશયતા આપવામાં આવેલી છે તેનો આર્થિકસંસ્કૃતિમાં સ્વીકાર થયેલો જણાતો નથી.

વળી, હાલની હોદીપ્રજનની નામદ અવસ્થામાં અને હથીઆદર્શધના કાયદાના જમાનામાં નિર્બલ હોદી પ્રજાને અહિંસાના આચરણનો ઉપદેશ પણ ધણાંને અસ્થાને લાગે છે. પરંતુ, અહીં આપણે એ વ્યવહારુ દલીલની યોગ્યતા જોવા અટકીશું નહીં.

વળી, ગાંધીવાદમાં કળાનું સ્થાન કે વિદ્યણુજ છે. કળા વીશે તેમણે વધારે લખ્યું નથી, તેમ વધારે બોલ્યા પણ નથી. પરંતુ કળા વીશે છુટાછવાયાં વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી તો એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આર્થિક સંસ્કૃતિમાં કળાનું જે સ્થાન છે તેનાથી ગાંધીવાદમાં તેને ઘણુંજ ઊંચું અને અપરિચિત સ્થાન મળે છે.

“સાગ એ સર્વોત્તમ કળા છે.” એ કળાની નવી વ્યાખ્યા જરૂર વિચારવા જેવી છે. વળી, એના સ્પષ્ટીકરણમાં ભોતોના ઉપર ચિત્રો કલાવવાની અનાવશ્યકતા પણ તેમણે જાહેર કરી હતી. તથા માનવકળાનો ઉત્તમોત્તમ નમુનો તારાજડિત આકાશના કળાવિધાયકની કળાને કદી પણ પહોંચી ન શકે એવી પણ દલીલ તેમણે

દિલીપકુમાર રાય એડેની મુદ્રાકાતમાં કરી હતી.

તે ઉપરાંત “મધપુકા” — નામના હસ્ત-લિખિત માસિક—માં કોઇ આશ્રમવાસીએ કળા ઉપર એક લેખ લખ્યો હતો તેમાં તો ખીચારી કલાની એટલી વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી હતી કે તે યુગળાષ ને રુષાષ જાય તોપણ આશ્ચર્ય નહીં !

કલાને ગાંધીવાદમાં “વિલાસ” તરીકે માનવામાં આવતી હોય એવો ભાસ મને થયા કરે છે. કળા સંસ્કૃતિનું આવશ્યક અંગ છે પ્રજાના પ્રાણનો એ અવિભાજ્ય છે એ ભાન ગાંધીવાદને થયું જણાતું નથી. પ્રભુની કળાકૃતિનો, કે આકાશની મુંદરતાનો ઇતિહાસની શરૂઆતથી કોષ એ સ્વીકાર કર્યો નથી. પરંતુ, માનવના અંતરમાં ઉત્પન્ન થતી કળામય સૃષ્ટિ પછી ભલે તે રૂપમાં કે શબ્દમાં, રથાપલમાં—નૃલમાં ગમે તેમાં વ્યક્ત થાય—પણ પ્રભુની અદ્ભુત કલામય શક્તિનોજ અવિભાજ્ય છે એમ શા માટે ગાંધીવાદમાં સ્વીકારવામાં નહીં આવતું હોય ? અને બગવાનની કળાકૃતિઓમાં કવિ, ચિત્રકાર, સંગીતકાર કે રથાપલકારનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત હોય તો પછી નિઃશબ્દ, તારાજડિત ધ્વજાડિવાળા આકાશના કરતાં પણ વધારે સૌદર્ય, રસ અને આશ્ચર્ય માનવ સ્વભાવમાં પ્રતીત થતાં કળા વિસ્ત્રોમ નથી હોતાં ?

“કળા શોખને મા છે” એવો ખ્યાલ ગાંધીવાદમાં રહેલો લાગે છે. ખરું જોતાં કળા એ જીવનનું આવશ્યક અંગ છે; માનવતાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. જગતના સજાતી દારમાં માનવ વત્તર એસાડનાર અનેક ક્રિયાઓમાંની આવશ્યક એક ક્રિયા “કલાસર્જન” છે.

ગાંધીવાદમાં “ઉદાસીનતા”, લંભભગ ક્રૂરતા—ક્રોરતા—વ્યાપ્ત હોય તેમ લાગે છે. ભોગવત્તિની વિપુલતા તેમાં જણાતી નથી જે

એક યુવકની આત્મકથા

૧૯૨૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી]

ન સમજી શક્યો. મેં ગમરાખેને પુછ્યું: 'કહે, શી આજ્ઞા છે?' એટલે તે ગર્જના કરીને બોલ્યા: 'નીચ! કુળ-કલંક, તેં મારી સાત પેઢીની આખરુ ધુળમાં મેળવી દીધી છે. મારા મોં ઉપર મેંશ ચોપડી છે. સમાજમાં મારી પ્રતિષ્ઠા હલકી કરી નાખી છે. આવો કપુત જન્મતાંજ કેમ ના મરી ગયો!'

'આમ વિના કારણુ ધિષ્ઠાર અને તિરસ્કાર થવાથી મને બહુ ક્રોધ આવ્યો, પણ તેને મનમાં દબાવીને નમ્રતાપૂર્વક મેં તેમને કહ્યું: 'આપ કહેા તો ખરા કે મારો શો અપરાધ છે? જોથી આપ મને આમ વિના કારણુ માળો દષ્ટિ રહ્યા છો.' જવાબમાં ગુસ્સાથી તેમણે મારી સામે એક કાગળ ફેંક્યો અને કહ્યું: 'લે, તારાં કારસ્તાન જો!' મેં કાગળ ઉપાડી લીધો. તે વાંચતાંજ મારી શુદ્ધ-ધ્રુવ જતી રહી, કાપો તો શરીરમાં લોહી ન મળે, પૃથ્વી જણે મારા પગ નીચે થઈને ચાલી રહી હોય એમ મને લાગ્યું. હે પ્રભુ! આ કેવો ખેલ? જેને કદિ વિચારં પણ નહોતો કર્યો, તે આજે પ્રત્યક્ષ જોઈ છું! શું લોકોની આંખો હવે એટલી બધી તેજ થઈ ગઈ છે, કે દૂર ખેલ પણ બે ભોંતની વચ્ચે બનતી ઘટના તેઓ સીધી નજરે જોઈ શકે છે? તે કાગળ મારી માસરીમાંથી આવ્યો હતો. તેમાં તેમણે ફરીઆદ કરી હતી કે મેં તેમની સાથે ઘેર વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. તેમની વિધવા કન્યાને ધર્મબ્રહ્મ કરીને તેમની આખરુ ધુળધાણી કરી છે. અને તે લોકોને સંસારમાં મોહું બતાવવા જેવું પણ રાખ્યું નથી. વધાગમાં તે લોકોએ મારા પિતાજીને પ્રાર્થના કરી

હતી, કે તે તે કલંકિનીને સારી રીતે સમજાવી દે, કે તેમને વધારે બદનામ કરવાને માટે, તે હવે તેનું કાર્ણુ મોહું તેમને ન બતાવે. દુનીઆ આખી પડી છે, બધાં તેને ધાવે લાં ચાલી જાય.' આ બધી વાહીયાત વાતો વાંચીને મારું માથું ફરી ગયું; પરસેવો વળ્યો. આજ મને ખબર પડી કે, હોંદુ વિધવાનું જીવન કેટલું કષ્ટમય છે. સીધે રસ્તે ચાલતાં છતાં પણ, તેની તરફ વહેમની નજરે જોવાય છે. અને હોંદુ સમાજ કેટલો નિર્દય છે, કેટલો અન્યાયી છે? ફક્ત ઉડતી ખોરી ખબર સાંભળીનેજ પોતાની માન મર્યાદાની આંટમાં તે તેના જીવનનો ફેંસલો કેટલી ઉતાવળે અને વગર વિચારે કરી નાખે છે. તે સહેજ પણ વિચાર કરવાની તરફી લેતો નથી, કે તેની આ નિર્દયતાથી કેટલાં જીવન ધુળમાં મળી જશે. તથા ખુદ પોતાને કેટલું નુકસાન થશે, અને તેનો પ્રભાવ કેશ પર કેટલો પડશે.

"ધણીજ દીનતાપૂર્વક મેં પિતાજીને કહ્યું: 'હું હથ્થરને હાજર બણીને પ્રતિષ્ઠ પૂર્વક આપને કહું છું, કે અમારું બંનેનું ચારિત્ર્ય ખીલકુલ નિમ્ન છે. ક્રોધ પણ પ્રકારે અમે પાપી બન્યાં નથી. તે ખીચારી તો એટલી બધી અને જોષી છે, કે વાપને છાંંકે પણ ઉભી રહે તેવી નથી. હા, તેનો જો કોઈ અપરાધ હોય, તો ને એ કે તેણે મારા દુઃખી દિવસોમાં મારા તરફ સદાનુભૂતિ બતાવી છે; અને પવિત્રતાપૂર્વક મારી મેવા કરી છે. શું આ સંકાર્ય બદલ તેને આવો કડોર દંડ દઈ શકાય? પિતાજી, થુ આપત્તિથી ઉગરવાને ક્રોધ ઉપાયજ નથી?' પિતાજીએ રોષમાં જવાબ આપ્યો: "શું તું બાવળ વાવીને કેરી ખાવાની આશા રાખે છે? હમણાંજ તે પાપિણીને ઘરમાંથી બહાર કાઢ. બસ એમાંજ કલ્યાણ છે.' દયામણે સ્વરે મેં

ફરીથી પિતાજીને કહ્યું: 'આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું વર્તીશ. પણ જ્યારે આપનેજ મારો વિશ્વાસ નથી પડતો, તો પછી બીજુ કોણ મારો વિશ્વાસ કરશે ? હું એને અહીંઆથી કાઢી તો મુકીશ, પણ જ્યારે તેના પીયરવાળા તેને ધરમાં પગ પણ નહીં મુકવા દે; ત્યારે તેની શી દશા થશે ?'

"તેમણે મને બીજવાધને જવાબ આપ્યો: 'હું તો તારો ધણે વિશ્વાસ કરું છું; પણ મોરામાં એટલી શક્તિ ક્યાં છે, કે હું સમાજનું મોં બંધ કરી શકું ? તને તારા માન આજરૂની ફીકર છે કે નહીં ? અને તારે તેની પંચાતમાં પડવાનું કારણ પણ શું છે ? દુનીઆ કે વાંઝણી નથી. જ્યાં તેને ફાવશે ત્યાં ચાકી જશે. તેની પાછળ કેં આપણે આપણી આજ્ઞાના કાંકરા કરવાના નથી.'

"મેં તેમને કેટલીએ વીનંતી કરી, કેટલોએ ગળગળો થઇને કહ્યું: 'તે બીચારી નિરપરાધ અસહાય બાળા પ્રત્યે આટલા કઠોર ન થશે. કેંક તો ન્યાય કરો.' પણ તે સમાજના લુના ભેગી હતો. તેમનું પથ્થર હૃદય જરા પણ ન પલબ્ધ. હું જેમ જેમ પ્રાર્થના કરતો હતો, તેમ તેમ તેમની કઠોરતા વધતી જતી. હાય ! પિતાજીએ તે દિવસ સ્વલ પ્રત્યે સદેજ પણ મમતા બનાવી હોત; તો મારા નશીબે આજે આ દિવસ ન હોત !

"જ્યારે પિતાજી જરા પણ ન પીગલ્યા, ત્યારે મેં તેમને પ્રાર્થના કરી કે ભણે તેમ તો તેમ પણ ક્રૂર બે દિવસ સંજુરી પકડે, હમણાં કોઇ એને કેં કહેશે નહીં. દરમ્યાન શું કરવું, તે હું નહીં કરી નાખીશ. અને જો મારી આટલી વીનંતી પણ નહીં સ્વીકારવામાં આવે, તો પરિણામ સારું નહીં આવે. આ શબ્દો મેં એટલી દૃઢતાપૂર્વક કહ્યા હતા, કે પિતાજીએ મારી વીનંતી સ્વીકારી. દવે હું મોટી મુશ્વેલમાં પડ્યો. તે નિર્દોષ બાંહાને માટે કેટલીએ

વાતોનો વિચાર કરતો, પણ મગજ કામજ નહોતું કરતું. એકાએક મારા મગજમાં એક વિચાર સ્ફુર્યો. સ્વભાવથીજ વિધવા વિવાદને પાપ માનનારા એક બ્રાહ્મણનો હું દીકરો હતો. જ્યારે કોલેજમાં મિત્રોમાં આ સંબંધી વાત નીકળે, ત્યારે હું તેને કેટલોએ વિરોધ કરતો; અને વિધવા વિવાદનાં માર્ગ પરિણામ સમજાવવાને માટે કેટલાએ દાખલા દર્શાવે રમ્મ કરતો. આજે તેજ વિષય મારી સામે ફરીથી ઉપસ્થિત થયો હતો. મારાં સામે એક અનાથ બાલ વિધવા હતી, જે પાપ શું છે, તે પણ નહોતી સમજતી. જેણે સંસારના ભોગ-વિલાસ અને પ્રતોમનની છાયા પણ નહોતી જોઇ. મારી દૃઢતા ઉપરજ તેનું જીવન નિર્ભય હતું. સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો મારા મનમાં એ ઘોળાયા કરતો હતો, કે તેણે કુઃખના દિવસોમાં સાચા મિત્રની માફક મને સાથ આપ્યો છે; અને તેજ અપરાધને માટે તેના ગળા ઉપર છરી ફેરવાય છે. હવે મારું કર્તવ્ય શું છે ? શું તેને નિરાધાર રખડતી છોડી દઉં ? બીચારી બલી ભોળી છે, કોઇ અસાચારી ના ફાંદમાં ફસાઇ ગઇ તો ? તેને નિરાધાર રખડતી મુકી, તેના અમૂલ્ય જીવનને બરબાદ કરવું એ મદારપાપ છે. હાય ! સમાજ કેટલો ઘોર નિર્દોષ છે ? આવા બ્યથા ખોટા વહેમો પર આજ મુઢીમાં કોણ જાણે કેટલીએ કુમળી બાળાઓનું અસિદ્ધાન દેવાયું હશે ? હાય ! ખાસ-પણમાં જો તે બીચારીનું જીવન ન થયું હોત, તો મુશીબતના આ દિવસો જોવાને વખતજ ક્યાંથી આવત ? વળી જો પતિનું મોં પણ નેથું નથી, સંસારની ખરી ખોટી વાતોનું જોને જ્ઞાન મુઢાં નથી, તેનું સજ્જન શું ? આવી અભેદ અજ્ઞાનોનો પુનર્નિર્વાદ કરવો એ ઠીક, કે તેમના જીવનને જ્ઞ-મુક્તર કુઃખની આગમાં બળવા દેવું, અને પછે પગને પાપ કરાવવું એ ઠીક ? જો કે.

થતો ગયો. છેવટે ન્યાતીલાઓએ પિતાજીને કહ્યું: 'તમારો પુત્ર બ્રહ્મ યજ્ઞ ચક્ર ચુક્યો છે. હવે અમે એને ન્યાતમાં લેવાના નથી અને જો તમે એને ઘરમાં રાખશો, તો તમને પણ ન્યાત બહાર ચુકવામાં આવશે.' આટલું જોક્ષીને ન્યાતીલા રસ્તે પડ્યા. અને અહીં આ મારી ઉપર આપતિનો પહાડ ટુટી પડ્યો, બાઇઓએ મને મારીને બહાર કાઢી ચુક્યો.

"હવે હું મહા આક્રમકમાં આવી પડ્યો. પાસે એક કોઠી ન મળે, ક્યાં જઈ? શુ કરું? કે સ્વયં ન પડી ચારે તરફથી નિરાશા આવતી હતી. છતાં પણ હું હાંમત ન હોયો. સગા વહાલાંને ઘેરે ઘેર ગયો.

મહોદલાવાળાઓને પણ મદદ માટે પ્રાર્થના કરી ચુક્યો, પણ કોઠનાંએ હૃદયમાં રામ ન વસ્યા ઉલટું બધા મને ધિક્કારવા લાગ્યા. કોઠ ન્યાતીલાના ડરથી તો કોઠ મારા પિતાજીના ડરથી મને મદદ દેવા નહેતા ઇચ્છતા. હવે હું મારા હોંડુ મિત્રોને ઘેર પહોંચ્યો. બધાએ કહ્યું કે બહાના બતાવ્યા. એકે તો મહેલુ મારીને કહ્યું: 'ખા સાહેબ તો તારા જીવ જીવ દોસ્ત છે શુ આવા કટોકટીના વખતે પણ તેમણે મદદ ન કરી?' અતે ચારે તરફથી નિરાશા અને ખિન્નતા અનુભવીને, હું મારા તેજ પ્રિયની પાસે ગયો. બહુ સાલસા પછી તેણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું: 'આ ઘર તારું જ છે તને ફાવે ત્યાં સુધી મગ્ગેથી રહે. પણ આગળ પાછાંને જીવ વિચાર કરી લેજે. અહીં આ રહેવાથી તારા ઉપર વળી કોઠ નવી મુશીબત આવી ન પડે.'

"મેં કહ્યું: 'જ્યારે સુશીબનના રસ્તા ઉપરજ હું હોતો છું, તો પછી તેનો ડર કેવો? જે વીતશે તે જોગવી લઈશ' આ પછી હું મારી પત્નીને લઈને મિત્રને ત્યાં જઈ રહ્યો. હું આગળ જણાવી ગયો છું, કે સ્વભાવે તે ઉદાર પ્રકૃતિનો હતો. તેણે અમે

આરામથી રહી શકીએ, એવી બધી વ્યવસ્થા કરી આપી. જેથી અમારો વખત શાંતિથી જતા લાગ્યો. આ દુઃખી દિવસોમાં પણ હું મને એક પ્રકારે બહુ સુખી માનતો હતો. મારા સહભાગ્યે મને મારી પહેલી પત્નીના જેવીજ આ પત્ની મળી હતી. કેવળ સૌદર્યમાંજ નહીં, ગુણોમાં પણ તે તેના જેવીજ હતી. અને મિત્ર પણ કહેવાનો નહોતો, પણ સાચો મિત્ર હતો. હવે મને એટલીજ ચિંતા હતી કે ક્યારે હું કામ ધંધે લાગી જઈ; અને નૂતન પત્નીને માટે સુખનાં સાધન ઉમાં કરું.

"મને આશા હતી કે ધરવાળાએ કોષાવેશમાં જો કે મને કાઢીજ ચુક્યો છે, પણ કોષ શાંત થયા પછી તેઓ મારી ખજર જરૂર કાઢશે. દરમ્યાન હું મુસલમાન થઈ ગયો છું, એવી ખજર શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. આમ ને આમ એક અઠવાડિયાં પુરું થયું. પણ ધરવાળાએ મારી તપાસ સરખી પણ ન કરી. એટલે તો મારી રહી સહી આશા પણ નહીં થઈ ગઈ. છતાં પણ હૃદય કંટણી કરીને મેં પિતાજીને પત્ર લખ્યો કે 'મારા મુસલમાન થઈ ગયાની ખજર તદ્દન ખોટી છે. જ્યારે કોષએ મને મદદ ન કરી, તારે મારા મુસલમાન મિત્રનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. તેનો આશ્રય આપદ્ધ ધર્મ સમજીનેજ મેં લીધો છે. મેં મારા હીડુ ધર્મ છોડ્યો નથી. હજીએ મને બ્રહ્મ યજ્ઞે બચાવશે.'

"પરંતુ તેમણે પત્રનો જે જવાબ આપ્યો તે ઉપરથી મારી આશાનો સદાને માટે અંત આપ્યો. તેમણે લખ્યું હતું: 'તારા જેવા કપુત્રને માટે તો મરી જવુંજ બહેતર છે ચાહે બાહ્ય રહે કે મુસલમાન થઈ જા હવે તું અમારા કામનો નથી. ખજરદાર, તારું કાળુ મોઢું કોષને ન બતાવીશ અમે સમજીશ કે તું અમારે ત્યાં જન્મ્યોજ નથી' આ પ્રકારે ધરવાળાએ ભુકી

માન મર્યાદા, અને ન્યાતે કુલીનતાને નામે મારું
પાત્રિદાન દીધું. હવે હું શું કરું ? હા ! આશાનાં
ચોડાં આજીં કિરણો બાકી રહ્યાં હતાં. આવી
વાતોમાં ધણું કરીને આર્થ-સમાજ ત્રિશેષ આગળ
પડતો ભાગ લે છે. એક દિવસ હું તેનાં મંત્રી
'મદાશયને' મળ્યો, અને મારું દુઃખ
તેમને જણાવ્યું. જે સાંભળી તેઓ ખુશ
ખુશ થઈ ગયાં. અને મને કહેવા લાગ્યા: 'તમારું
આ માદસ બહુ પ્રશંસનીય છે, આદર્શ છે,
અનુકરણીય છે. કાલેજ હું આપના પ્રસંસાપાત્ર
કુલનો રીપોર્ટ વર્તમાન-પત્રોમાં છાપવા માટે
ગ્રોકલી આપીશ, આપનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં લાવીશ
સમાજ સુધારક આદરપૂર્વક આપને વધાવી
લેશે. આપ સમાજ-મંદિરમાં આવજો. હાં હું
આપનું લગ્ન વૈદિક-વિધિ પ્રમાણે પૂર્ણ કરવાની
ઉત્તમ ગોઠવણ કરી આપીશ.' મેં નમ્રતા-
પૂર્વક કહ્યું: 'એ બધું તો થઈ રહેશે. પણ
મારી ન્યાતમાં મારો વ્યવહાર શી રીતે ચાલશે ?
કયા સમાજમાં રહીને મારું સામાજિક જીવન
હું વ્યતીત કરી શકીશ ? આ સાંભળતાંજ મંત્રી-
જના હોશ ઢીલા થઈ ગયા, અને એવા: 'ભાઈ
આ બાબતમાં હું શું કરી શકું ? સનાતન ધર્મ
તો અમારી વાત પણ સાંભળતા નથી, સામાજિક
જીવન વ્યવસ્થિત કરવાને માટે તો અમારે પણ
તેમની પાછળ પાછળ ચાલવું પડે છે.' આટલું
સાંભળીને હું લાંથી રડતે પડ્યો. હું સમજી ગયો
કે આર્થ-સમાજનો બંધો કારભાર કેવળ કામળ
ઉપર છે. અને દેશમાં કે ને કે આંદોલન
ચાલવું રહે તેટલા માટેજ આર્થ-સમાજની
આવશ્યકતા છે.

“મનુષ્ય સાંમાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં
રહ્યા વિના તેનું નાવ બરાબર ચાલી શકતું નથી.
કોઈને કોઈ સમાજનું શરણે તેણેલી ધેન છુટકા.
પછી તે સમાજ હીંદુઓનો હો, મુસલમાનોનો

હો, કે ખ્રીસ્તીઓનો. પણ હવે હીંદુ-સમાજ
તો મારો ભાગ કયો હતો. એટલે હવે હું ચિંતા-
માં પડ્યો કે કયા સમાજનો આશ્રય લઉં. પરંતુ
ધર્મ પરિવર્તન કર્યા સીવાય બીજા સમાજનો
આશ્રય હું કેવી રીતે લઈ શકું ? અગ્રે હું એટલું
જણાવવાની જરૂર સમજ્યું છું, કે હીંદુ ધર્મ
ઉપર મને તિરસ્કાર નહોતો. હું તેને સર્વ શ્રેષ્ઠ
ધર્મ સમજતો હતો, અને તેના ઉપર મારો
દાર્દિક પ્રેમ હતો. પરંતુ હીંદુ-સમાજે મને
બરાબર સમજાવી દીધી કે, હીંદુ-ધર્મ ચાહે
તેટલો શ્રેષ્ઠ હોય, પણ અમારી સાથે રહીને તું
તેનું પાલન નહીં કરી શકે. “ભલા ભાઈ, તુંજ
કહે ક્યાં દાર્દુ ધર્મે સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર
કરવાની આજ્ઞા આપી છે ? ક્યાં વિધવા વિવાહનો
નિષેધ બતાવ્યો છે ? અને વિધવા વિવાહ કરનારને
સમાજે દૂર કરવો એવી આજ્ઞા પણ ક્યાં આપી
છે ? અરુ.” બહુ કષ્ટની સાથે હું હીંદુ ધર્મને
છેવટના પ્રણામ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

“તું જાણે છે, કે મારા તે આપતિના વખત-
માં કોઈ હીંદુ ભાઈએ મને જરા પણ મદદ
નહોતી કરી. મદદ કરવાવાળો હતો, એક સાચો
મુસલમાન. આની સ્થિતિમાં સ્વાભાવિકજ રીતે
મુસ્લીમ-સમાજ અને ધર્મ ઉપર મારી શ્રદ્ધા
ચોટી; મુસલમાનોનું સામાજિક સંગઠન જોઈને
હું દંગ થઈ ગયો. તેમાં કેટલો ભ્રાતૃભાવ છે ?
કેટલી અનેરી ઉદારતા છે ? તારા સમાજના
મહા નીચ ભંગીને માટે સુદાં દરલામ ધર્મના
દરવાજા સદા ઉઘાડા છે. દરલામ ધર્મની દીક્ષા
લેતાંજ તે સમાજનું એક આવશ્યક અંગ બની
જાય છે. કેટલા બધા નૈતિક અને ધાર્મિક
આધિકાર તેને મળે છે ? મસજિદમાં જઈને મોટા
બાદશાહની સાથે ઉભો રહીને તે નમાજ પઢી
સકે છે. તે કમ ન્યાતનો છે એમ પુછવાવાળું
નથી હોતું. મોટામાં મોટા કોઈ અધીર

ઉમંગવતી સાથે એક થાળીમાં તે ભોજન કરી શકે છે, જ્યાં કોઈ એને ટોડી શકતું નથી ઇસ્લામની આ ઉત્તરતા પર હું મુગ્ધ થઈ ગયો. અને મનથીજ ઇસ્લામનું શુભ લેવાનો નિશ્ચય મેં કરી લીધો. મારો નિશ્ચય જાણીને મારો મિત્ર ખુશ મગમગ્યો, અને બોલ્યો: “ગાયુ! બહામીના આ દંભને મારે સાથે ન ચડાવીશ ત્યાર હોદ્દા મિત્રો જાણશે તો મને શું કહેશે?” પણ મારો દૃઢ નિશ્ચય બેઠકને છેવટે તે સમત થયો અને અતે એક દિવસ હોદ્દા-સમાજનો હું લંબાયો. અભાગી પુત્ર મુસનમાન-મમાજનો બની ગયો. આજ દિવસે માનિષ્ય-વિભાગમાં નોકરી મેળવવાને માટે મેં અરજી કરી અરજી મંજૂર થઈ, અને મારી અર્થોર્થાભિલેખક થઈ. મારી પત્ની હજીએ મારી સાથેજ છે તેના પ્રેમમય બાળકો મારા ઘરને સ્વર્ગ સમુ બનાવી મુક્યું છે. સંતાનનું સુખ પણ મને છે અને મરું જીવન ખરેખર સુખી જીવન છે. જો કોઈ વાતનું હું મ મને જણાવું હોય, તો તે એટલુંજ કે, તે દિવસથી મેં મરી વિત્ત જન્મભૂમિનાં દર્શન કર્યાં નથી.

* હોદ્દા ઉપરથી

જન્મભૂમિને પ્રેમ કોણ જીવી શકે છે? ખસ, આ મારી આત્મ-કથા છે.”

પોતાની કથા કહીને થોડા વખત પછી હમીરબા ઘેર ગયો. તેની કથા સાંભળીને હું મેચેન બની ગયો. અને હોદ્દા-સમાજ સંપ્રદાઈના ગદન વિચારોમાં પડી ગયો. ખરેખર હોદ્દા-સમાજ અંધકારથી કેટલો છવાઈ ગયો છે? અસ્તિક શ્રદ્ધાળુ બ્રાહ્મણને કેવી રીતે તેણે બળા-તકારે મુસનમાન બનાવ્યો, અને મુસનમાનની સંખ્યામાં વધારો કરી પોતાનું નુકસાન કર્યું? આવી ઘટનાઓ સમાજ હમેશા નજરે જુએ છે. છતાં પણ તેની આખો ખુતતી નથી. આવા કેટલાંક વિચારો મારા મગજમાં આવ્યા અને ગયા. અહા! પ્રભુ! હોદ્દા-સમાજમાં આવા અભ્યાસો થતા ક્યારે બંધ થશે?

હું ખની વાત એ છે કે પ્રિય મિત્રર હમીર હવે આ સંસારમાં નથી. અને તેથીજ તેની આત્મ-કથા લખવાનું મેં સાદમ કર્યું છે. હોદ્દા લાઈઓ આથી કે ધોડા લેશે?”

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિં રૂ. ૬) ટ. ખ. સાથે ૬૫૦-)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક કવિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની ભવતું એકજ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાખામાં અને સાધારણીમાં આ પુસ્તકની એક પ્રત અવરજ હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને શાસ્ત્ર ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાગો ને આવરજ હોય છે ત્યારે આવા એક કોષ ની અવરજ તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું છે “હિંદી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી શબ્દો તેમજ કેટલાક તલપદા શબ્દોના અર્થ હિંદીમાં આપેલા છે-” કિંમત રૂ. ૬) અથવા મ. એ. થી ૬-૮-૦ ચેકથી મફત - વિજ્ઞાપક * માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે વા લ. રૂપીઆ બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું-જયદેવ પ્રેસ કારેલીબાગ-વડોદરા.

વ્યાયામ પરિપદ

સંસ્કૃત

[અવસાન પૃષ્ઠ ૨૬૨ થી]

હરાવવાની થોડા ભાષ્યો 'દાદાગીરી' કરી ગયા' એમ કહે, પણ સામાને સલદશન ચતાંજ નથી, એ અધિકાર તો આપણોજ છે એવી ખોટી માન્યતામાં જામવું એ એથીએ વધારે 'દુરાગ્રહ' અને માત્ર 'દાદાગીરી' નહીં પણ 'વહાદાગીરી' નહીં તો બીજું શું કહેવું.

ખાકી મુ. છોટુભાઈ જેવા 'તપસ્વી-મોટેરાનાં બોધ વચનોનો પણ અનાદર કરવાની' એમાં જરાકે વ્રતિ નહોતીજ. 'સૌગંધ'ના પ્રતિનિધિને ભાષ્યેજ ખબર હશે કે આ અખાડાનો એકેએક યુવક અમારા મોટેરાની આજ્ઞા કેટલી કડક રીતે પાળે છે. આજે ખુદ ગાંધીજી કહે કે 'અહીં તમારું શિર આપો' તો આમાંના સાહસિક-માંના સાહસિક પણ ધડીભાર વિચાર કરશે. પણ છોટુભાઈ કે અંજુભાઈ 'અહીં શિર આપો' એમ આજ્ઞા કરે તો પણ માત્રનો પણ વિચાર કર્યા વિના ત્યાં જઈને શિર ઝુકી રહે-રહેશે એટલી તો આદરવૃત્તિ છે. ને આ આદરવૃત્તિને ખ્યાલ તો એ બે પુન્યનેજ આવી શકે તેમ છે. ને આ અખાડાની તાલીમમાં એજ એક મોટો ગુણ છે કે મોટના માટે ગમે તેટલું માન હોય, પ્રેમ હોય, પરંતુ ચચો સમયે દરેક વ્યક્તિને જે સાચા લાગણું હોય તે ખુશીથી ને આગ્રહપૂર્વક રજુ કરી શકે. એમાં મુરબ્બીઓનાં મુરબ્બી-પણાનો કે વડીલોની 'પૂન્યતા' નો સીધો કે અડકતરો જરીકે ત્રાસ હોતોજ નથી. ને ગમે તેટલા મતભેદ હોય તોએ આજ્ઞા થઈ એટલે અમલ કરવો એ બીજી બાજુ છે. અને તેથીજ આ સંસ્થાએ આટલી પ્રગતિ કરી શકી છે. તેથીજ ઊગતી પ્રજાનો સ્વતંત્ર વિકાસ સાધી શકી છે.

આમ છતાં એ બંધારણ અમુક ફેરફારો સાથે પસાર થઈ ગયું. અને પરિપદની એકક્રમ. એ પાછું આવતી સભા ઉપર મુલતવીના ઠરાવ ઉપર પણ આનું.

પરિપદમાં ઠરાવો પણ ઓછાજ હતા. એમાં ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રચારને માટે ધન એકઠું કરવું; સ્ત્રીઓનો શારીરિક શિક્ષણ ક્રમ સ્ત્રી પ્રચાર કરવો; તરવાની, દોડવાની, પર્વત પર ચઢવાની અને પગપાળા કે સાઇકલ પર લાંબા પર્યટન કરવાની શરતોને ધન વગેરેથી બનતી સહાય કરવા બાબત; ગુજરાત સમસ્તની વ્યાયામની સંસ્થાના વાર્ષિક મહાસંમેલન કરવા; શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વ્યાયામ ફરજિયાત કરવા; ને વ્યાયામને લગતું સાહિત્ય, પ્રસિદ્ધ કરવા બાબત. ઠરાવો પસાર થયા હતા.

આ રથને એક વાત કહેવી જોઈએ. સમયના અભાવને લેઈ કેટલુંક જરૂરી કાર્ય ન થઈ શક્યું.

અખાડાના વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય ને સામાન્ય સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કર્યા વિના વીખરાઈ જાય એ સારી સ્થિતિ તો નથીજ. ન્યાં અભ્યર્ચ વીશે, સાદાઈ વીશે, પ્રમાણિક જીવન વીશે ઊગતી પ્રજાને વારંવાર કહેવાતું હોય ત્યાં આવા પ્રસંગે તો આગલગનો નહીં કરવા કે તેમાં લાગ ન લેવા વીશે ૨૫ વર્ષ સુધી અભ્યર્ચ પાળવા વીશે, જીવનનાં અમુક વર્ષો ખડતલ જીંદગી માળવા વીશે, વ્રતો લેવાવાં જોઈએ ને આ તથા હજાર યુવાનો ને યુવતીઓ એકઠાં થાય ત્યાં જેમ મુસાફરીઓમાં એકમેકનો પરિચય, 'અખાડાની રીતે' જ કરાવીએ છીએ તેમ એ પ્રસંગ પણ ગોઠવાઈ ન શક્યો.

આ બે અતિ જરૂરી પ્રસંગો ન થોજી શક્યા તે અરેખર શોકજનક છે.

યુવકો, સંધોને, અને બીજી સાર્વજનિક

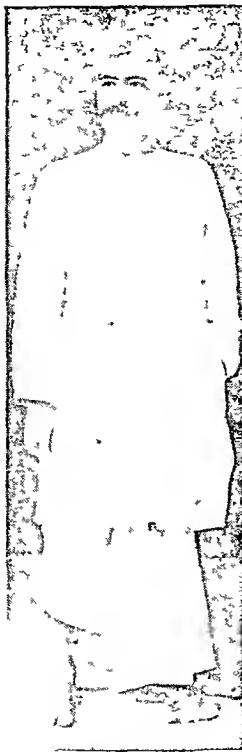
સસ્થાઓને અનુકરણીય
ધ્વાન ખેંચવુજ નેમળે
અહીં સ્ત્રી અને પુરુષ
બંનેના સમાન હક્ક સ્વી-
કાર્યા હતા. કસગતમા,
મેવામા અને પ્રેક્ષકોમા
સ્ત્રીઓને માટે જોટલુ
પુરુષો માટે સ્વનત્ર વાતા
વરણ હતુ તેટલુંજ સ્વત્ર
હતુ અહીં આટલી મેદની-
માએ સ્ત્રીઓનેજ આવડુ
હોય તો જગએ અડચણ
નહોતી આવતી. નિ સ-
કાય અને નિભય બની
સ્ત્રીઓ અહીં ખુશીથી
મહાલી થકતી.

અખાડામાં તાર્કાસિક
મદદ (first hand) તુ રાન
કેટલું ઉપયોગી છે તેની
પણ અકસ્માતજ કમોટી
થઈ ગઈ પામેના તળાવમા
આ બે દિવસમા સ્થાનિક
ત્રણ ચાગ છોકરા અકસ્માત
પડી ગયા. વડલાની છાંયમા
પાળ ઉપર ઉભેવાકે ખેડેલા
વીરે જેણે આ બેયુ તેણે
તગતજ 'યા બજારગ કહી
ઝપલાચ્યુ. બેને કુમતી,
બીજા બે કુમેનાને એકદમ
બચાવી મહાર આણ્યા
પીચેતુ પાણી કાઢી,
આમોનદ્રીસ આપી ભાન-

એક લક્ષણ તરફ માર્ગ આણી મુક્યાં ને આમ સંપાદન કરેલી
કળા ને જ્ઞાનને સાર્થક
કર્તા; 'અખાડાગીરી'ને
શોભાવી

પરિવદનો કાર્યક્રમ
પુરો થયો, ત્યારે રાત્રે
મુ છેટમાસએ દુકમાં
બધા વિદ્યાર્થીઓને જે
બે શબ્દો કહ્યા તે અવિ-
રમણીય છે "અહીં આ
પ્રયત્ન આપણી કેટલીક
ઉણપો તમે જોઈ શક્યા
હશે, આ ઉણપો આવતે
વર્ષે ન રહે તે માટે તમે
સૌ પ્રયત્નો કરતા રહેજો.
અહીં નવું નીખ્યા હો તે
તમારે લા તરતજ બેસાડી
લેજો."

ને આ રીતે આ બે
ઐતિહાસિક દિવસો,
આવતી કાલના ગુજરાત-
ના સુખને આશાભર્યા
સ્વપ્નો મેવવા મુકી
ચાલ્યા ગયા એને જીવન-
મા ઉતાવળ વધારે
સામર્થ્ય, જેનને ગ્રહા-
બરી ગયા ઉજળતા
ઉત્સાહ ને યૌવનના
અજમ મસ્તીભર્યા યન-
ચનાટના મીઠા અગ્નિ
મુકી ગયા.

નવગુજરાતનો ધંડાર
રા. અંબુલાલ પુરાણી.

ભાગ્યશાળી “મ”

તમારું નામ “મ” ધી શરૂ થાય છે કે?

જો તમારું નામ અથવા આડ નામ મગનલાલ-માણિકલાલ-મીનળદેવી-મુનશી-મેરવાનજી-મૈથિલીશરણ. મોદનભાઈ-મંગળભાઈ એ પ્રમાણે “મ” અક્ષરથી શરૂ થતું હોય તો રૂ. ૨૫)ની રોકડ રકમનું ઇનામ લેવા તમારું નામ મોકલો.

- (૧). આ ઇનામ આપવાની યોજના “હરિકાઈ” કહેવાશે. “મ” અક્ષરથી શરૂ થતા નામ અથવા આડ નામવાળા દરેક બાઈ-બહેન-બાળક-વા વાઈબ્રેરી. આ ઇનામ માટે હરિકાઈ કરી રાકશે.
- (૨). જેનું નામ ‘ભાગ્યશાળી મ’થી ન શરૂ થતું હોય તે ગ્રાહક પોતાના “મ” નામવાળા મિત્રના નામથી જોડીને આપી શકશે.
- (૩). “મે” મહિનાની પહેલી તારીખથી એપ્રિલ મહિનાની એકતીસ તારીખ સુધી આ હરિકાઈ ચાલુ રહેશે.
- (૪). ચાર માસની મુદત દરમિયાન મોટામાં મોટી રકમનો જોડીર આપનાર “ભાગ્યશાળી મ”ને રૂ. ૨૫) અંકે પચીસ ઇનામ હાથગ મનીઓડીરથી મોકલી, તે “ભાગ્યશાળી મ”નું નામ છાપામાં નહેર કરવામાં આવશે.
- (૫). મોટામાં મોટી રકમનો જોડીર આપનાર “ભાગ્યશાળી મ” નહીં હોય તો મોટા જોડીર આપનાર બીલ કોઈ પણ નામવાળા ગૃહસ્થને રૂ. દસ ઇનામ મળશે. જ્યારે “ભાગ્યશાળી મ”ને રૂ. ૧૫ મળશે.
- (૬). રૂપિયા એકથી પચીસ રૂપિયા સુધી “કોઈ પણ પુરતક” પર હરિકાઈની મુદત દરમિયાન નુર તથા ટપાલ ખર્ચ માફ મળશે. પચીસ રૂપિયાથી વધુના જોડીર પર ખાસ કમીશનનો સાલ તથા રૂ. પચીસના ઇનામની તક પણ ખરી.
- (૭). ગ્રાહક દરેક રીતે હરા છે.

—વાંચનાં ગમે એવાં પુસ્તકો—

પ્રમાતના રંગ—વાર્તા—રેખાચિત્રો	૨-૪	કુળરાત્રી વાંજાળી શિશક	૩-૦
ઈન્કમટેક્સ અને સુપરટેક્સ	૩-૦	મત્સ્યગંધા અને ગાંગેય	૧-૮
બજારબોલિની અને નહેરાજી	૨-૮	પારસપ્રણી અને દંડયતેજ	૧-૮
ગુંગાર ત્રિલેણી—ગુંગાર કાવ્ય	૧-૪	લોકનાનો દાસયુગ-રોમાંચક	૧-૮
પવિત્ર હિમાલય પ્રવાસ. પદ્મા દેસાઈ.	૧-૮	જોબ યુગનું બંગાળ	૧-૦
રાસ સંગ્રહ—કન્યા ખંડ	૦-૮	કાળા પાણીની કથા	૧-૪
ગુજરાતનો રાજગંગ—સચિત્ર.	૨-૦	કાશીનાસની કદાણી. અરવિંદ	૦-૧૨
કુલ લક્ષ્મી કમળા—સામાજિક	૧-૪	કાણું ગુલાબ	૧-૦
દંપતિ મોક્ષ મંદિર—બંગાળી પરથી	૧-૦	મુકલ-બાળકોને ગમે એવું	૧-૦
નવી ગુજરાત—દાસયુગસંક	૨-૦	અમીત્રણી—નાની વાર્તાઓ	૧-૮
મે આપ્યોનો—પંડ્યા કૃત	૦-૧૪	સ્થાંત રાતક-બોધમદ	૧-૨
રણુલ્લસામના નિબંધ સંગ્રહ	૧-૮	ભદ્રંભદ્ર-સર રમણભાઈ કૃત	૨-૦
સ્વમંત્ર અમૃત-પટ્ટીઆર કૃત	૧-૮	મદન મોહનના રામજી બદ્ધ કૃત	૨-૦
ચોરવાડાળી બપાન—સચિત્ર	૦-૧૨	મસન કથાકુમર બંગાળી પરથી	૦-૮
નામ વિનાની નવલકથા	૨-૦	આત્મ નિવેદન ટુ. બ. વિભાકર.	૩-૮

:: :: :: :: :: દરેક જાતનાં પુસ્તકો માટે લખો :: :: :: :: ::

આર. વનમાળીદાસની કુંઠ, બુકસેલર્સ.

૩૬૭, કાલબાદેવી રોડ—મુખાઈ નાં ૨.

તમારા પુસ્તકાલયને

ઉત્તમ ખર્ચાવું હોય તો

‘પુસ્તકાલય’ માસિકના આહુક ચાઓ.

પુસ્તકાલય-

માં

દેશપરેશનાં પુસ્તકાલયોની વિગતો;
સ્ત્રી-ઉપયોગી, બાલોપયોગી, તેમજ ભિન્ન-
ભિન્ન વિષયો પરત્વેનાં પુસ્તકોની યાદીઓ;
ચાલુ સાહિત્ય તથા વાર્તાસાહિત્યનો દિશા-
સૂચક પરિચય; આળોકો, સ્ત્રીઓ, અંધ
વગેરેનાં પુસ્તકાલયોની યોજનાઓ; છાપ-
કામને લગતા માહિતીપૂર્ણ લેખો; માસિકો-
ના અંકો બહાર પડ્યાની વિગત, તથા
એમાંના વાંચવા જેવા લેખોની યાદી;
પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની ચાલુ નોખ : હુંકમાં
પુસ્તકાલયોના સચાલકો અને વાંચકોને
માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં અનેક લખાણોનું
૪૮ પૃષ્ઠનું વાચન દર મહીને આવે છે.

ઉપરાંત દરેક અંકમાં વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરી
ડિપાર્ટમેન્ટના સક્રિય સ્તર તથા અવારનવાર જુદાં
જુદાં પુસ્તકાલયોનાં મકાનો વગેરેનાં ચિત્રો
પણ આવે છે. કાગળ, છપાઈ, રૂપરંગ ખુબ
સુંદર હોય છે. પુસ્તકાલયોને ઉપયોગી ન
હોય તેવી જાહેરખબરો લેવામાં નથી આવતી.

:લવાજમ:

વરસના રૂ. ૩-૮-૦

પરેશના રૂ. ૫-૦-૦

આ માસિક વિના તમારું

પુસ્તકાલય અપૂર્ણ રહેશે;

માટે તુરત આહુક ચાઓ.

વર્ષની શરૂઆત જાન્યુઆરીથી થાય છે.

પાછલા અંકો શિલકમાં દર્શો

ત્યાં મુધી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક, ‘પુસ્તકાલય’

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.

વડોદરાએ

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો

સે. લા. ડિ. ના સરકયુલરો, સૂચનાઓ

જાહેરાતો વગેરેનું એકીકરણ. ૧-૪-૦

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય

-પ્રવૃત્તિ ... ૩-૦-૦

રાજપુત જીવનસંધ્યા ... ૧-૦-૦

મહારાષ્ટ્ર જીવન પ્રભાત ... ૧-૮-૦

(આ બંને પુસ્તકો સ્વ. રમેશચંદ્ર

દત્તની રાષ્ટ્રપ્રેમપૂર્ણ બંગાળી નવલ-

કથાઓના શ્રી. નરસિંહભાઈ ઇ.

પટેલે કરેલા અનુવાદની બીજી

આવૃત્તિઓ)

તારામંડળ (બાલવાર્તાસંગ્રહ)

પાકું પુકું ૦-૬-૦

કાચું પુકું ૦-૬-૦

કુમાર વીરસેન (બાલવાર્તા) ... ૦-૪-૦

ચાર બાલ સંવાદો ... ૦-૩-૦

થોડો કેશવ કવેનું આત્મચરિત્ર... ૩-૦-૦

‘બાલમિત્ર’ની વાનો. ભાગ ૧ લો.

પાકું પુકું ૦-૧૨-૦

કાચું પુકું ૦-૪-૦

કુમાર વીરસેન

(ચિત્રો સાથેની બીજી આવૃત્તિ) ૦-૧-૦

લખો :

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

સોના ચાંદી તથા ઝવેરાતના દાગીનાના
પ્રખ્યાત વેપારી

સો
ની

નરોત્તમદાસ ભાઈ

ઝ
વે
રી

ઠેકાણું :

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ,
મુંબાઈ.

બીજી દુકાન :

મુથાર ચાલી,
મુંબાઈ.

અમારે ત્યાં પ્રેઝન્ટ આપવા લાયક

સોના ચાંદી અને ઝવેરાતના દાગીનાઓ
મોટા જથ્થામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે

અને

બહાર ગામના ઓર્ડરો પર પુરતી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે

HAIR OIL KUSUMOL

LIFE OF THE HAIR.

કુસમોલ હેર ઓઇલ

વાળ માટેનું

પુરાણમાં તેલ છે. માથામાં નાંખવાથી તેની કુસમ કુસના
જેવી મનહરણ કરનારી મુગંધ વાપરનારને પ્રિય લાગે છે.

એકજ અજમાયશથી આ તેલના ગુણ તથા તેની આકર્ષક
મુગંધની આજેજ ખાતરી થઇ શકશે. આજેજ લખો :

ઈ. બા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦ : ત્રણ બાટલીના રૂ. ૨-૮-૦

[વી. પી. ખર્ચ હદ.]

THE KATHIAWAR TRADING CO

PERFUMERS BOMBAY No 4

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી: શ્રી. કનૈયાલાલ ભાણુલાલ મુનશી, બી. એ., એલ.એમ. બી., એમ.આઈ.સી.

સંપાદક: લીલુતાન: ૩. ૮. દેસાઈ: ૩. ૧૦. મુદ્રક તારા: ૩. ૧.

ધંધાની મગજભારી અને કામના અણુકિતાર યોજાથી શરીર ધસાવી
નાખતા શ્રીમંતો માટે

અકસીર અમૃત રૂઝિસંજીવની વટી

કોમત- { ગોળી ૬૦ ની રીશી ૧ ના રૂ. ૧૨ બાર. શરીરને લોહ
ગોળી ૩૦ ની રીશી ૧ ના રૂ. ૮ આઠ. જેવું મજબુત
(કમીશન કમિષન નહીં.) કરે છે. અને
શરીરના પ્રત્યેક

જીવનતત્ત્વમા ચેતનનો અખુટ પ્રકાશ દાખલ કરે છે. આ શબ્દો આલંકારિત નહીં પણ
વાસ્તવિક છે. અનુભવ કરો.

મુ'બાઈ ઓશીસ : } વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.
કાલ્યાદેવી રોડ, }
મુ'બાઈ. }

આતંકનિબદ્ધ ઔષધાસય,
જામનગર-કાઠીઆવાડ.

‘ઝેનિથ’ દ્રાક્ષાસવ.

ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી શાસ્ત્રોક્ત બનાવવામાં આવેલ છે.
આના સેવનથી ક્ષયની પ્રથમાવસ્થા, દમ, ખાંસી, તેમજ છાતીનાં દરદો, સળેખમ,
અશ્ચી, અજીરણ, બંધકોષ, છારીયા ઓડકાર, આમ્લપીત, ઉલ્લટી, કઠુરોગ વિગેરે
તદ્દત્ત મટી જાય છે. તેમજ નાનાં બચ્ચાઓને દિવસીયા હિપર ધણેજ સારો
ફાયદો આપે છે. પીવામાં ધલુજ લીજગતદાર છે. તેમજ આના નિયમિત સેવનથી
દસ્ત સાફ આવે છે ને કકડીને બુખ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધારે છે અને અન્નપર
રૂચી ઉત્પન્ન કરે છે. રાત્રીએ સુતી વખતે “ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ” પીધાથી ઊંધ
સારી આવે છે અને સવારે ઉઠતાં કામ કરવાને ઉત્સાહ ને જોમ રહે છે.

ધી ઝેનિથ કેમિકલ વર્કસ,
આરબ ખીલ્ડીંગ, લુહાર ચાલ, મુ'બાઈ નં ૨.

આ ‘જીનિથ’ ધી સહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમિટેડ માટે ‘ભારતવિજય પ્રેસ’માં મોદીખાના, વડોદરા
પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને કલ્યાણકર મણિશંકર ભટ્ટે ‘જીનિથ’ કાર્યાલય, મોદીખા
વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે તા ૨૫-૬-૨૮

આજેજ, શરૂ કરો

તન્દુરસ્તી તાકાત, તથા તાઝગી માટે
 બીનહરીફ અને અકસીર

અલેબિક દ્રાક્ષાસવ

— આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી બનાવેલું —

એલેબિકનું 'ક્રિયાશુદ્ધ અને સ્વાદિષ્ટ' દ્રાક્ષાસવ પીવામાં
 મધુર છે. તેનું સેવન કરવાથી રોજ પેટ સાફ આવે છે. અછરણ, બંધકાશ
 અને તેથી થતાં દરદો મટી જાય છે, સારી ઊખ લાગે છે, પાચનશક્તિ
 વધે છે અને સારી, ઉષ્ણ આવે છે. એલેબિક દ્રાક્ષાસવ તનમનનો ચાક દૂર કરી તાકાત
 વધારી તન્દુરસ્તી સાથે તાઝગી બક્ષે છે.

શરદીનાં દરદો, નવીયા જુનની ખાંસી, દમ તથા છાતીના વિકારો, ખડી રોગની પ્રથમા
 વરયા, નાનાં બચ્ચાઓના ઉઠાટીયા ઉધરસ વિગેરે પર સારી અસર કરે છે.

કી. રા. રતલ; રા. ૧-૨૨-૦; ૧ રતલ રા. ૧-૬-૦; ૩ રતલ રા. ૦-૧૦-૦

ચોખ્ખું અને સર્વેથી ચઢીયાતું

એલેબિક કોલન વોટર

આજકાલ બધે જલ્દીતું અને માનીતું થયું છે. લાવમાં અને માથાનાં સખત દુઃખારામાં તે
 અકસીર છે. વળી મુગ તો અને તેજમાં સરસ દોવા છતાં 15 મતમાં ધણુંજ સસ્તું છે.

૧૦ ઔંસ બાટલી કિ. રા. ૩-૪-૦, ૮ ઔંસ રા. ૨-૧૨-૦ નાની રા. ૧-૪-૦

આખરદાર વેપારીને ત્યાંથી મળજો. ગુજરાતી ફેટલોગ માટે લખો:

દી. એલેબિક કેમિકલ વર્ક્સ, કં. લી.

કારખાનું-વડોદરા : : : : : રોસા પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ

શા માટે ગ્રાહકો અમારે ત્યાં ઓર્ડરો આપે છે ?

પુસ્તક પ્રમાણપત્રોમાંના ઘોડા ઉતારા આપના સંશય દાખરો.

(૧) આપના Prompt execution તરફ મારી સહાનુભૂતિ છે. વળી આપની નાણાવિષયક Dealing ધણીજ સારી છે.

કાઝીપેટ, તા. ૧૯-૫-૨૮. સહી. જનરલ મેનેજર, ત્રીકમજી પુસ્તક એન્ડ સન્સ.

(૨) આપની હૃદય ભાવનાઓ પ્રત્યે અમારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. વળી આપના ત્યાગ પ્રત્યે ખરેખર અમે માન ફત્તવર થાય છે. આપની સેવાની એ ગુજરાત કદર કરે તો નહીં ન ગણાય, કારણ કે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ એ પણ એકંદરે સમાજનો ઉદ્ધાર કરવાનો સહેલો રસ્તો છે. વળી આપના જેવા શ્રમજીવી, અને ખંતીલા માણસો એ દિશામાં પગલું ભરે એ ખાસ ઈચ્છનીય છે. વળી આપની દરેક ગ્રાહકની પસંદગી શી શી વસ્તુની છે તે કળવાની શક્તિ પણ સર્વોત્તમ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આપણો સંબંધ હજી ધણી વધારે વધશે.

કાઝીપેટ-(દક્ષિણ), તા. ૩૦-૫-૨૮. સહી. મેસર્સ ત્રીકમજી પુસ્તક એન્ડ સન્સ.

(૩) આર. વનમાળીદાસની કુંઠા (પુસ્તક વેચનારાઓ) તરફથી મળેલ સંતોષ અને સગવડ એવાં મહત્વાં છે કે રૂઢી ન્યારે પણ કોઈ પુસ્તક જોઈએ ત્યારે એ કંપનીને લખવાનીજ ખોટી... .. એજ હુબ્બીશ કે એ કંપનીના માલિકની સુજનતા, વિવેક મિઠાશ અને પરસ્પરના વિશ્વાસ મુંબઈ અને મુંબઈની બહારના સર્વ પુસ્તક વેચનારાઓમાં આવે. મુંબઈ અને મુંબઈની બહારનાઓને ન્યારે પણ કોઈ પુસ્તકની જરૂર પડે ત્યારે આર. વનમાળીદાસની કુંઠાને લખવાની અને તેનીજ સાથે સંબંધ કામ પાડવાની હું તેઓને બહાનુ કરું છું. એ કંપની સાથે કામ પાડવામાં કદી પસ્તાવું ન પડે એની ખાત્રી રાખવી. એ કંપનીના માલિકની સુજનતા અને વિવેક એવાં છે કે એક વાર જે ગ્રાહક એમની સાથે કામ પાડે તે કદી બીજે નય નહિ.

કરાચી, ચૈત્ર વદી ૭. ગાંધી સને ૮. સહિ. નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા.

(૪) પ્રજા પ્રત્યે નિરંતર એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપના જેવા સદ્ગુણી અને વિવેકી માણસને સદા સુખી રાખો તથા તમારા પ્રમાણિતજાના ધંધામાં તમે ફેલેહ મંદ નીવડો.

ઝેલેખી (ત્રાવણકોર), તા. ૪-૫-૨૮. સહિ. લક્ષ્મીદાસ નારાયણદાસ.

આવાં અનેક પ્રમાણપત્રો એ અમારા ધંધામાં ફેલેહની ચાવી છે. ઉપરાંત વ્યવહાર આપને ગમતો હોય તો આપના તરફથી ઘટવું ઉત્તેજન ન આપો ? કોઈ પણ પુસ્તકની જરૂર ખબર ગમે તે જુએલરના નામની વાંચી હોય છતાં એ ઓર્ડર અમારે ત્યાં આપવાથી એ પુસ્તક આપને તેટલીજ કિંમતે મળશે, તે ઉપરાંત આપને સંતોષ અને અમને ઉત્તેજન મળશે—

કોઈ પણ પુસ્તક મારે જરૂર પડે અમનેજ લખો :—

આર. વનમાળીદાસની કુંઠા.

બુક્સેલર્સ અને કમીશન એજન્ટ્સ

૨૯૭, કાલબાદેવી રોડ—મુબાઇ નાં ૦ ૨.

: આષાઠ ૧૯૮૪ની અનુક્રમણિકા :

—૨૨૨૨૨—

— સાહિત્ય સૂચિ —

- ભગવાન કૌટિલ્ય : રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૨૮૫
જેમાં કૌટિલ્ય નદોને ઉબેડી નાખવાની કાચકર પ્રતિષ્ઠા લે છે.
ચિત્રકાર : રા. જયભોદન મોસી.
- શત્રુજય ને શ્રાવકો : રા. દયાશંકર ભટ્ટ ૨૯૩
પાલીતાણા દરબાર ને જંગોના સમાધાનનો રસિક ઇતિહાસ.
- સત્તાકાંક્ષા : સા. લીલા મુનશી ૩૦૧
સત્તાકાંક્ષી ઓની હૃદયગમ વાર્તા.
ચિત્રકાર : રા. જયભોદન મોસી.
- ગુજરાતનું શરીર : રા. સૈનિક ૩૦૯
ગુજરાતના શરીરખળનું એક દૃષ્ટિબિંદુ.
- અખંડ જ્યોતિ : રા. રમણિકલાલ દલાલ ૩૧૧
એ પ્રેમી આત્માઓની દર્દભરી કથની.
ચિત્રકાર : રા. જયભોદન મોસી.
- સાચી ભુદી : રા. રાધારમણ ૩૧૭
સ્નેહીઓના કોલ સાચા હોય છે ! એક કરુણ વાર્તા.
ચિત્રકાર : રા. જયભોદન મોસી.
- બારડોલીમાં એક દિવસ : સા. લીલા મુનશી ૩૨૫
બારડોલીના લોકની પરિચયિતનું ૨૨૫ દર્શન.
- તંત્રીસ્થાનેથી : ૩૩૧
સ્વીકાર : ૩૩૨
સરિતા : અ. જયેન્દ્રરાય દરકાળ ૩૩૩
રસિક એકાંકી નાટક.
- મારી નોંધપોથી : રા. ગુપ્તા ૩૩૪
સરકારનાં હુકમો : રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૩૩૭
- કેટલાંક સંવનન : રા. મુનશીનું રાજનામું. રા. નયનરાય શુક્લ ૩૪૬
પ્રણયજનનું સુમય દર્શન.
- સવાજમ : હિંદુસ્થાનમાં : રૂ. ૮. પરદેશમાં : રૂ. ૧૦. છુટકે નકલ : રૂ. ૧.
: તંત્રી ખાતુ : : વ્યવસ્થા ખાતુ :
૧૧૧, એસ્પેનેડ રોડ, મુંબાઈ. : ગુજરાત : : મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

ગુજરાતમાં પહેલા નંબરનું ગણાયેલું

દાન આપવાનું ઉત્તમ સ્થાન

હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

૬ જેમાં હાલ ૧૫૦ અનાથો પળાય છે. એક દિવસના ખોરાકી પોશાકીનાજ રૂ. ૫૦ ચાલ છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે.

ધાવતી, મોટી બાળા, વિધવા, સધવા, ૪૬ વીગેરેના બી વિભાગ ખોલ્યો છે. અને આ ખાતે દાનની ધણીજ જરૂર છે.

‘ગુજરાત’ના વાંચકો આપશો ?

લખો:— મંત્રી, હિંદુ અનાથાશ્રમ—

નડીઆદ.

અકબર છાપ રજીસ્ટર્ડ

અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પસારાને લીધે થોડાજ વખતમાં આદકોમાં સંપૂર્ણ સતોપ મેળવી ચુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરદીશીકેટો મળેલી છે.

“રજીસ્ટર્ડ અકબર છાપ”ની કરતુરી-બત્તી ઉત્તમ ખુશબોવાળી હોઈ મગજને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છના પાથરી ખુશબોથી બહેકાવી દેશે.

એક વખત વાપરશે તો હમેશના આદક થશે. કીમત ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૪-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજી,

૨૩૧, વડગાદી માંડવી, મુંબઈ, ૩.

કોટોલ

કોટોલ પાઉડર કાઠી, માફડ, કંસારી વગેરે જંતુઓનો નાશ કરે છે. કોટોલ ગ્રીકસ અને કોઈલ મચ્છર, માખીનો નાશ કરે છે.

પાઉડર કાઠી. ૬ આના ડબીના.

ગ્રીકસ કાઠી. ૧૩ આના ડબીના.

જોઈદ:—એ. એચ. નાસરની કુંપની,
મીન્સેસ રીટ, મુંબઈ.

— સર્વે જાતના કાગળના વેપારી —

સુદામા પેપર માટે

નં. ૧૧૦, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ,
કોટ-મુંબાઈ.

સોના ચાંદી તેમજ

જીવેરાતના

વિવિધ ડીઝાઈનના

દાગીનાઓ

ક્યાંથી ખરીદ

કરશે ?

ટે. નં. ૨૦૭૮૨

કાનજી
માલજી
જીવેરાત
ત્યાંથી જ

**KANJI
MALJI
JEWELLER**

PHONE.
20782.

SHAK MEMAN STREET,
BOMBAY. 2.

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ. ૨.

બહારગામના યોદ્ધા તાકીદ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

તમારા ધંધાને દેશપરદેશ જાણીતા કરવો હોય તો
ગરવા ગુજરાતીઓનું 'ગુજરાત'માં તમારી જાહેરાતખર
માનીતું માસિક પત્ર આપી લોકપ્રિયતા
મેળવો.

આવ માટે આજેજ વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' માંથી ખાના રોક,
લખો : વડોદરા.

THE CENTRAL BANK OF INDIA LTD.

હમો તમારે માટે શું કરી શકશું?

ન્યારે—તમને એક ચાલુ યા સેવીંગ ખાતુ ખોલવું હોય ત્યારે હમને યાદ કરશો, કારણ કે હમારા નિયમો તમને ધણાજ લાભકારક માલમ પડશે.

ન્યારે—તમને લાંબી યા ટુંકી મુદત માટેની બાંધી ડીપોઝિટો કરવી હોય ત્યારે હમારા ભાવો ખીન્ન સાથે સરખાવશો તો તે તમને ધણાજ ફાયદાકારક જણાશે.

ન્યારે—તમને સરકારી કાગળનાં અને બોર્ડો નોટનાં હોય ત્યારે હમને મલશે, કારણ કે તે તમને ધણા કિફાયત ભાવે આપીશું.

ન્યારે—તમે કોઇ નોન્ટ રોક કંપનીના શેરો લેવા માંગતા હોવ ત્યારે હમારી મારફતે લેશો, કારણ કે હમો હમારા ધરાકાને કાંઈપણ કમીશન લીધા વગર સારા ભાવે આપાવીએ છીએ.

ન્યારે—તમને કોઇ પરદેશી બેંક સાથે ધંધાની આંટ ખોલવી હોય ત્યારે હમો તમને મદદ કરીશું, કારણ કે જાણીતી પરદેશી બેંકો સાથે હમો લેવડ-દેવડનો સંબંધ ધરાવીએ છીએ.

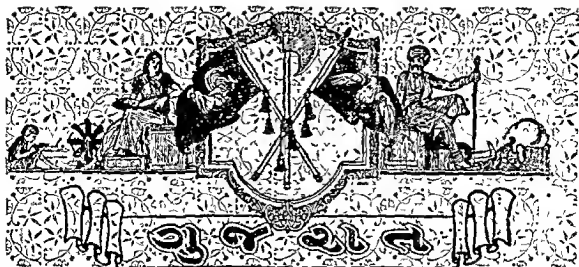
ન્યારે—તમને ચોખ્ખા સોનાની જરૂર પડે ત્યારે હમારી દસ દસ તોલાની ચોખ્ખા સોનાની લગડીજ માંગશો, જે હવે જગજગ હેર થઇ છે.

ન્યારે—તમારા દરદારીના સાચવવા કોઇ સલામત જગ્યાની જરૂર પડે ત્યારે અમારા સેફ ડીપોઝિટ ખાતાનો લાભ લેવાની તમોને ભલામણ કરીએ છીએ. વરસે ફક્ત રૂ. ૨૦ માં તમે સેફડેડ, હજારો, લાખોની તુકસાનીમાંથી બચી શકશો.

ન્યારે—તમને કાંઈપણ નાણાં સંબંધી સલાહ નોંધતી હોય ત્યારે અમે તમારી મેવામાં હાજર છીએ. મહેરબાની કરી યાદ રાખશો કે 'સેન્ટ્રલ બેંક' તમારી પોતાનીજ બેંક છે.

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા લી.,

એસ્પલેનેડ રોડ, કોલ્ડ-મુખામ.

પુસ્તક ૧૩]

આપાદ ૧૯૮૪

[અંક ૪]

ગુજરાત અને યુગલ મેળવ

ઉગતી મેળવ

સમાજ કે અમે, વડેલાં બીજાંમાં રહી નિશ્ચયન દોગલીઓ
 મેળવનાં માં, તપથી શક્તિ મેળવવું, ભાવનાથી શુદ્ધિ
 મેળવવું, અભ્યાસથી કાર્ય દક્ષતા મેળવવું, જ્ઞાતથી સંસ્કાર
 સમૃદ્ધિ ભેગી કરવું, છ તેમ જીવનમાં રસા ઉજવી ઉદ્ધાસ
 અનુભવવું, અને આમ વડાએલી જાનવતાને વ્યક્ત કરવું—
 શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કૃત વ્યભા, કાઈનો ભય
 ધાર્યા વિના, કુશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન
 રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મત્ર દેવા હોય તો તેની ઉગતી
 મેળવે આ જાનવતા સર્વવર્ણીય પડશે.

નિયાલાલ મુનશી

એર આપાદ ૧૯૮૦ અભિપ્રાય

આચાર્ય કૌટિલ્યે ઘોરા આગળ આજ્ઞાઓ.

લેખક:
રા. દનૈયાલાલ માણેલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

વિગ્રહાર:
રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

રામય:
ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર }
કુમ્ભપુર } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.
રાજગૃહ }
તક્ષશિલા ... અફઘાનીસ્તાન આગળ આવેલું વિગ્રાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર.

કુંભવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યશુભનો મંત્રી.
વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યશુભનો અમાત્ય.
સુમોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા સુખાહુની પુત્રી ને દિરણ્યશુભની રાણી.
હિરણ્યશુભ } શુદ્ર મહાપત્ર નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
વેનનંદ }

શેષ...સુલક માલસેના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહનો ભાઈ.
 ભિખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત.....દિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુઅધુ.
 મમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 હંદુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 સ્થૂલભદ્ર }
 કોશા...પાટલિપુત્રની ત્રિખાન અણિકા.
 કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ. ૭. મહાપદ્મ નંદના રાજવામિયોને એકાદ્ય, વર્ષ થયા હતાં; અને તેને પૌત્ર દિરણ્યગુપ્ત 'સર્વાર્થનિ હ તું બીરદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાળો' હતા.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુચી સુમોહા સાથે પરણેા હો. સુમોહાનો ભાઈ આંભિ ધણે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એનેા આગ્રજ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના-રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો પણ ચાલીને નય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અધ આચાર્ય શકટાલને ત્યા ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને બધે હત્યમ થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદે સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ ધર્ષ. મહાપદ્મ તદે કે હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમત્રણ મોકલાવ્યું.

અર્થ શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. દિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાડી, ધરદા પતિની નુવાન પત્ની હતી મૈનાડી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચઢાવી હતી પણ તે ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાડીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તે કુમારની ખબર જાણવા તેને મળવા નય છે.

રાજ્યને ત્યા આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ ક્ષણે, રાક્ષસમંત્રી, હુદ્ડ માલસેના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આગ્રહકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ ભેંચા પછી ઘરમાં પ્રવેશ થક રાક્ષે આ અપમાનથી તેનું દહય 'આકુળ-આકુળ થઈ ગયું'. સેનાજિત રાક્ષાલને લક્ષ્મિચિ નક્ષી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રસ્ત અર્ધાના સોનાજિતોની અધમ દશાથી નાણીતા થાય છે. નવાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન ઊંડી જવા પ્રેરે છે.

સકટાલ ગૌરીને સેનાજિત સાથે વરાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગ્રસ્ત આશ્રય પામે છે. ને વિષ્ણુગ્રસ્ત ગૌરીને પરણવા તેઓ આશ્રય થાય છે.

નરેન્દ્રદેવ આંહિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હચમચાટથી ડરે છે ને એમને કેમ જતી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંહિએ સુમેલો સાથે આવતી નોમે જતું એમ નંદી થાય છે. પણ તે પહેલાં છઠ્ઠે આવનાર મહેમનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી હપરા હપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી અધ દતી. પોતે કાની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાજિત કે વિષ્ણુગ્રસ્ત સાથે ? એ કંટાળી એના એક બાઈ સ્વૃલભદ્ર ગણિતને ત્યાં પડચો પાપચો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ગૌરીહુપરીથી તેને મળવા નય છે, આ અણધાર્યો આગમનથી સ્વૃલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કારાને લગ્ન અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા બાકી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગવાન થઈ ધર અધ. સેનાજિતે આની સહયોગને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજ આપી છે, પણ ભગની તિથિ મહાદેવી પીચરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નંદી ધરો. '

આ સાંભળી સકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે. મૈનાકી વિષ્ણુગ્રસ્તને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને ભગની વાતમાં સેનાજિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીજે દિવસે સૌ સમાજમાં લાગ લેવા ગયાં. સેનાજિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી સહયો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રગ્રસ્ત ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુગ્રસ્ત કુમારને ઢાલ તુરત ત્યાંથી બાકી જવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રસ્ત કુમારને તે સુરાદાસીના પુત્ર નથી પણ શૈશુનાથ મદાન'દીના ઔરસપુત્ર કુમારગ્રસ્ત તેના પિતામહ દત્તા તેના ભેદ ફેરે છે. ચંદ્રગ્રસ્તમાં નવી મહત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા બાકી નીકળે છે.

સેનાજિતનો કેદી નાસી છુટવાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુગ્રસ્ત છાડતી ગયો એમ કહે છે. દત્તાંડા સેનાજિત વંદનાસને ખબર આવે છે. અતે સંનિધાતાની યુક્તિ-સકટાલની હુ'પરી રાતે સળગાવી મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ કૂર વિચારે હળકી નય છે, તેના પિતાને ને આશ્રય'ને અગ્નિમાંથી ને સેનાજિતને પ્રજ્ઞહર્યામાંથી જગારવા તે મૈનાકીનું ધર ઊંડી એની હુ'પરી તરફ ધસી નય છે.

(હવે અગ્નિ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૦ મું

અર્ધ ?

બીજે દહાડે-સાતમે-સવારે આગલા દિવસની શાક લોહો તેઓ થઈ સરસ્વતી મંદિરની સામે નરેન્દ્રદેવનાં દર્શન કરવા, આશ્રય' વિષ્ણુગ્રસ્તને અર્ધ વ્યપાનો જોવા અને કુમાર આંહિને વીદાય કરવા ભેગા મળ્યા.

મૈનાકીના મગજમાં અનેક યુક્તિઓ ને અનેક આશાઓ તરવરતાં દત્તાં. તે પણ નાહી, ધોષ, વસ્ત્રાલંકારથી સંભળ થઈ, અણધાર્યો પ્રસંગોની ઝાંખી કરતી તેના પ્રેક્ષાગારમાંથી જોઈ રહી. જીવનમાં પહેલી વખત

તેના પોતાના મુત્સદ્દીપણાનો પ્રથમ વિજયોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. તેનું હૃદય પ્રકુલ્ય હતું. કુમારનાં સ્મરણો ને ભાવિ મહત્તાનાં સ્વપ્નાં તેને રોમાંચ કરી રહ્યાં હતાં. ઘડીકર આખો સમાજ સ્વપ્નવત્ લાગતો હતો. પોતે શું મગધની મહાદેવી થવાની હતી?... કેવું બળ્ય... તેણે ધ્યાન પૂર્વક બધા તરફ નજર નાખી.

આ મોટા શોકસમૂહમાં કાલ જોઈ આનંદ, તોફાન ને ઉત્સાહ નહોતાં. ચિંતા ને ભય દરેક મુખ પર દેખાતા હતાં, અને દરેક હાથને સંગ્રમી બનાવતાં હતાં. ચારે તરફ અનેક ગપાટા ઉડી રહ્યા હતા. શકટાસનું ઘર રાતે બળી ગયું અને શકટાસ અને નંદનું અપમાન કરનાર તક્ષશિલાના આચાર્ય વિષ્ણુમુખ તેમાં બળી મુઆ. એ ગપાટો તેની દામી તેની પાસે લઈ આવી હતી. લોકોએ પણ તે સાંભળ્યો હશે. તે મનમાં દસી.

આવા ગપાટાઓ સાંભળતા સામાન્ય લોકો ગમરાટમાં પડ્યા હતા. ધનનંદનું અપમાન કરનાર વિષ્ણુ માટે તેમના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. રાજ્યના જીવંતથી ગ્રામ્યતા છતાં એ બહાદુર પુરુષની હાંમત, ટેક ને વિદ્રતા માટે તેમણે સદ્ભાવ બતાવ્યો હતો. અત્યારે એ વિપ્રવર્ધના આવા કારમા મુશ્કેલી અને ધનનંદના આવા ત્રાસદાયક પ્રતાપથી તેમના હૃદય કાંપી ઉઠ્યાં. આખરે નંદનું ભયજનક ગ્રાજલ્ય વિધિના પ્રાજલ્યની માફક વિજય પામવાનું જ એ ખ્યાલે તેમની હોંસ ને ઉત્ક્રાંતિ ક્યારાઈ ગયાં. તે હતા તેનાથી વધારે કાયર થઈ ગયા.

આ ગપ સાંભળી કેટલાંક નગર તરફ ચાલવા માંડ્યાં હતાં. ઘણાખરા આંબિકુમાર શુ કરે છે તે જોવા ઉભા રહ્યા. કોણ શુ કરશે કે કોને શું

થશે તે કોઈ કહી શકે એમ નહોતું. ગમરાટને જેમ તેમ કાણુમાં રાખી કુતુંહલને વશ થઈ, આ બધા મંદિર આગળ આવીને બેસા.

નરેન્દ્રેવે આવ્યા, મૈનાકીની દૃષ્ટિમાં વેરભાવ ને દ્વેષ આવ્યા. આ દુષ્ટને ક્યાને તેનો પ્રિયતમ ક્યારે બેસશે ?

નરેન્દ્રનું મોં આજે 'ધણુ' મલકાતું હતું. મૈનાજિતના મુખપરે પણ વિજયનો દર્શ હતો. નરેન્દ્રેવે મૈનાજિતના ખંભા પર દાઢ રાખી હતી, દસીને ખોલતા હતા ને આંબિકુમારને તાલીનદેતા હતા, ભક્ષે એ મલકાય. મૈનાકીએ વિચાર કર્યો: 'આ પણ એની છે, આવતી પણ કોની આવશે ?' નરેન્દ્રેવે હંમેશની માફક ભારો-ભાગ અસંકારો, પીતાંબર અને પીછાડી પહેર્યાં હતાં અને બેગમ ત્રિશૂલવાળું અર્ધચંદ્રાકાર પટ્ટસ કેડે લટકાવ્યું હતું. આંબિકુમારે પણ મુસાફરીની તૈયારી કરી હતી. તેણે ડોકથી પગ સુધી લોહગ્નલિકા પહેરી હતી, પણ માથું ઉધાકું રાખ્યું હતું.

પાછળ વક્રનાસ ને સંનિધાતા પણ દસતા દસતા આવતા હતા. પાછળ આંબિકા બે થોદાઓ પણ લોહગ્નલિકા પહેરી આવતા હતા.

આ બધાના મુખ પરનો આનંદ જોઈ લોકોનો ગલરાટ જરા શમ્યો. પ્રેક્ષાગારમાંથી સ્ત્રીઓ ડોકાવી જોવા લાગી. મૈનાકીનું હૃદય તો તેની આંખોમાં આવ્યું.

સેનાજિતની આસાથી યોગાનમાં બેઠેલા લોકોએ વચ્ચે માર્ગ આપ્યો. એ વાટે આચાર્ય વિષ્ણુમુખ અર્ધ સ્વીકારવા આવવાના હતા. યોગાન પુરું થાય ત્યાં આંબિકા ત્રણસો કવચ-ધારી ને સશસ્ત્ર થોદાઓ થોડે ચઢી પ્રયાણની વાટ જોતા ઉભા હતા, તેમની પાછળ રાજગિરિ-

ના દાળ પર આંખિના બીજા માથુસો, અને નંદના સૈનિકો વાટ જોતા હતા.

નરેન્દ્રેવ અને બીજા રાજપુતો મંદિરના એટલા પર જ્યાં રંગભૂમિ કરવામાં આવી હતી ત્યાં પાથરેલાં આસનો પર બેઠા અને આચાર્ય વિશ્વમુતની વાટ જોવા લાગ્યા. વખત જવા લાગ્યો, આંખિ ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. નરેન્દ્ર વફનાસ ને સંનિધાતાએ સામસામું જોઈ મલકાયા કહ્યું. મૈનાશીના મનમાં પણ ઉચ્ચાટ કે મલકાટ વધારે હતો તે કહેવાય એમ નહોતું.

“કેમ દરજુ નહીં આત્મા?” ગંભીર મુખ-મુદ્રા કરી વફનાસે ચિંતા દર્શાવી.

“મને પણ તેજ થાય છે” આંખિએ કહ્યું.

“મને પણ તેજ થાય છે” નરેન્દ્રે ઉમેર્યું.

થોડો પણ ચાકવા લાગ્યા. થોડી વારે અતઃપુરમાંથી પાંચ શિનિકાઓ^૧ નીકળી અને સરસ્વતીમંદિરની રંગભૂમિ આગળ એક તરફ ઉભી રહી. તેમાં મદાદેવી અને તેની સદયરીઓ પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઈ આવી હતી.

થોડીવારે પાંચ કવચધારી યોદ્ધાઓએગાન-ની પેલી તરફ ઉભેલા આંખિના યોદ્ધાઓમાંથી છુટા પડી આંખિને થોડો લઇ મંદિરના એટલા તરફ આત્યા. અને શિનિકાઓ હતી તેની સામે જાણુએ ગોઠવાઇ ગયા.

આ પાંચમાના ત્રણ જંજુ આંખિ અને તેની સાથે બેઠેલા યોદ્ધાઓના થોડા દોરતા હતા અને તેમાંના એકના હાથમાં આંખિનાં શિરસ્તાણુ^૨ અને અસિધિષ્ટ^૩ હતાં. આ પાંચ જણાએ એકજ જાનનું સોનેરી ચિત્રેન્નાનું લોખંડનાં પતરાનું વારવાણુ^૪ ચરીરે પહેર્યું હતું અને તેમનાં શિરસ્તાણી માથા પર ખંબ હતાં. તેમના

કવચધારી થોડા પર ધનુષ્યખાણુ, કપડો^૫, અને તાલમુક^૬ વગેરે લટકાયા હતાં.

નરેન્દ્રેવ આ લોકો જોઈ દમ્ભા. આ શસ્ત્ર-સર્જિત પાંચસો માથુસોથી તેને આંખિ ગમરાવવા માંગતો હતો. પણ તે મૂખને ખગર નહોતો કે રાજગિરિની તળેટીમાં બે હજાર યોદ્ધા અને આ સમાજમાં હુમે વેશે બીજા બે હજાર યોદ્ધાઓ તેની આજ્ઞાની વાટ જોતા ઉભા હતા. પણ રાને લાંબી મચલન કરી તેણે ને વફનાસે નક્કી કહ્યું હતું કે કોઇ પણ કારણે યુદ્ધ તો ગયાવસું નહીં. તદ્દશિલા અને કુદક માદકને જોઈ વેર કરવાનો દમ્ભણું વખત નહોતો. મદાદેવીને અહીંયાં રાખવામાં પણ કે મુદો નહોતો. અને આવા નજવાં કારણો માટે મગધની પ્રજાને અસંતોષ વધારવામાં પણ કે ડહાપણ નહોતું. આક્રમ્યને બાળી મુકયો એ છેક ડહાપણજાણું^૭ નહોતું. પણ એ જાતમાં એથી વધારે પ્રતાપ દેખાડવામાં મુખાઈ હતી. આથી આંખિને પોતાની શક્તિનો સ્વાદ ચખાડવાનો આ સમય નહોતો. નરેન્દ્રેવ દરજા. “જા દમ્ભણું તો મજા કર.”

એટલામાં કોપ અને કુદક માદકનેતા બીજા દૂતપ્રિ-ધિસો આ રી પહોંચ્યા તે સારે વરેલા લડી સિદ્ધાચાર્ય^૮ દાણપકનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. શેષ અને નેના સદમોગીઓ પણ અગારે રંગ લેવાના હતા એટલે ને પણ શસ્ત્રસર્જિત હતા. તેમણે માત્ર છાતીનુંજ રક્ષણ થાય એવાં પદ પહેર્યાં હતાં.

નેમની લાંબીદાટીઓ દરામાં કરંદરૂપ હતી. શેષના મુખ પર અસારે સખનાઇ હતી. તે અવાર-નવાર ત્રી પમરાને અને દૂર નેજ આચાર્યની વાટ જોવા કરેતો. આ દૂતપ્રિ-ધિસો આગળ

૧. પાલખીઓ.

૨. માનું રક્ષણ કવચનો બાજ; રાખ

૩. લાંબી લીટી તરવર.

૪. ખંજર.

૫. દાણી નાંખવાનું બાજ

૬. લાકડાની હાથ.

અને થોડા ઉપરથી ઉતરી નરેન્દ્રેવ અને આંબિકુમારને મળ્યા.

“હજી આચાર્ય નથી આવ્યા?” શેષે પુછ્યું.

“ના. અમે તેનીજ વાટ જોઈએ છીએ” નરેન્દ્રેવે કહ્યું.

નરેન્દ્રેવ અને વકનાસ શીવાય ખીલ બધા અધીરા થતા હતા. આંબિકુમાર હોડ કરતા હતા. મેનાકીનું હૃદય અધીરાઈ, આચાર્ય અને ચિંતાથી ધબકતું હતું; છતાં તે સ્થિરતાથી બહુ જોઈ રહી. પણ એટલામાં સંખ પુકાયા અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણકના ચિથોનું ટોણું દોડતું દોડતું આવી પહોંચ્યું. એક પડછંગ ખાવો દાક્ષમાં એક મોટો ડડો લઈ, સંખ પુકેને આવ્યો. લોકો અનુપમ થયા. નરેન્દ્ર ને વકનાસના કપાળ પર કરચલી વળી દરેક જણના હૃદયમાં એવો ઉચ્ચાટ હતો કે, કે પછી અમાધારણ વરતુ બનતી, તે તે ગણાઈ ઉડતા. મેનાજિત એટલા પરથી નીચે ઉતરી આગળ આવ્યો ને ખાવાને મળ્યો.

“કેમ?”

“જય જય જયંત! સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આચાર્ય વિષ્ણુચુપ્તને ચીંટાય કરવા આવ્યા છે.”

“આચાર્ય વિષ્ણુચુપ્ત!” કટાક્ષથી મેનાજિતે કહ્યું; “હજી આવ્યા નથી. ઉઘા રહો નરેન્દ્રેવની આંખો ભાંગી આવું.”

મેનાજિત નરેન્દ્રેવ પામે આવ્યો. અને તેણે રજા આપી તેની ખજર આપવા તે ખાવા પામે ગયો. ખાવો ‘જય જય જયંત’ ઉચ્ચારી મેનાનની બધાર ગયો. આ અણધારેથી પધરમણીથી લોકોમાં સળવળાટ થયો.

“કે સમજતું નથી.” આંબિકુમારે શેષ

તરફ જોઈ કહ્યું; “હજી નથી આવ્યા! કાણ લેવા ગયું છે?”

“રાક્ષસ મંત્રી ગયા છેને” વકનામે કહ્યું.

“હજી એ કેમ નહોં આવ્યા?” મળકમાં દયામણું મોહું કરી નરેન્દ્રે કહ્યું.

“પછી મોહું થાય છે.” શેષે કહ્યું. “આપણે હવે નીકળી જવું જોઈએ.”

સંખ પુકાયા. ‘જય જય જયંત’ની ઘોષણા થઈ, અને લોકોની કાળા બેઠક પર ચડી સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આવી પહોંચ્યા. લોકોએ લગી લગી પ્રણામ કર્યો. સંનિધાતા અને સેનાજિત તેને તેડવા આવ્યા.

પાલખી પરથી ઉઘા ને પડછંગ સિદ્ધાચાર્ય ચારે તરફ જોઈ રહ્યા.

“જય જય જયંત! આચાર્ય ક્યા છે? અર્ધ અપાઈ રહ્યો?” તેણે હુમદ અવાજે પુછ્યું.

“હજી આચાર્ય આવ્યા નથી. રાક્ષસ મંત્રી તેડવા ગયા છે.” સંનિધાતાએ પગે લાગતાં કહ્યું. “આપ ઉપર પધારો.”

એટલા પર નરેન્દ્રેવાદિ તેને આવકાર દેવાને ઉભા રહ્યા હતા. સિદ્ધાચાર્યે તેમની તરફ જોયું, ઉપર જોયું, નીચે જોયું, સ્વાસ માપવા નાકને આંગળી લગાડી અને નીચેથી આંબિકુમારને કહ્યું: “આંબિકુમાર! જાઓ હવે મુદ્દન પુરું થવા આવ્યું છે.”

“ઉપર પધારો” વકનામે કહ્યું.

“ના” તેણે કહ્યું; “સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક સુરસ્વતીને અદીઆંથીજ સાંછળ પ્રણામ કરશે. “કહી તેણે પ્રણામ કર્યો. શાસ્ત્ર કંઠી મેનાકી અણધારે રંગ જામવાની ક્ષણી વાટ જોઈ રહી.

આંભિ અને શેષ આગળ આવ્યા. “નરેન્દ્ર-
દેવ ! આચાર્ય નથી આવ્યા તેનું કે પશુ
કારણ હોતું જોઈએ. “ નાગોદરિકાવાળા હાથ
એક પર એક ઠોકી આંભિકુમારે કહ્યું.

“ લેવા કોણ રાક્ષસ મંત્રી ગયા છે ? ”
શેષે પુછ્યું. નરેન્દ્રદેવ, આંભિ અને શેષ એટલાની
છેક પાગેર આગળ ઉભા હતા. નીચે, વચ્ચેવચ્ચ
સિદ્ધાચાર્ય હતા. એક તરફ મહાદેવીની શિષિકા-
ઓ હતી. બીજી તરફ વારવાણમાં સજ્જ વએલા
આંભિના ઘોડેસ્વારો હતા.

“ ક્યાં લેવા ગયા છે ? ” ક્ષપણે કહ્યું.

“ નગરમાં, મંત્રી શકટાણને ત્યાં ” વક્રનાસે
કહ્યું.

“ શકટાણને ત્યાં ! હા, હા, હા, ” ક્ષપણે
હસ્યો. “ એ તો રાતે બળાને ખાખ થઇ ગયું. ”

લોકો કાંધ્યાં, અજપણાં હતાં તે ચમક્યાં.
આંભિકુમારે ભ્રમંચ ક્યો ! ને ખંડય પર હાથ
મુક્યો. સંનિષાતા ને સેનાગિતે સખાસામી નગર
હરી. નરેન્દ્રદેવ ને વક્રનાસે દીલ્લશીરી મહેર કરી.
મૈનાદીની આંખમાંથી અગ્નિ વળ્યો.

“ અરરરર—શું કહો છો ? ” નીચલો
હોઠ લંબાવતાં દેધી વક્રનાસે કહ્યું.

“ અરર—અમારા બાગ્યમાં અર્ધ નગર

આપવાનું—” નરેન્દ્રદેવે ઉમેર્યું.

“ જય જય જયંત ! ” સિદ્ધાચાર્યે મોટો
બરાડો નાંખ્યો. અને એ હાથ ઉંચાકર્યા ને વિપલ
વાર આંખ મીચી. “ શીકર કરો નહીં. ઘર બળી
ગયું, પશુ આચાર્યને આંચ લાગી નથી. ”
એના શબ્દોનો પકડો બધે ફરી વળ્યો ને લોકો
સ્તબ્ધ થઇ આ ગાંડા જેવા નાગા બાંધાને જોઇ
રહ્યાં. “ સિદ્ધાચાર્યનું વચન છે. જય જય
જયંત ! જય જય જયંત ! ” તેણે મોટેથી
ઘોષણા કરી, અને લોકોએ એકધ્યાને સાંભળી.
“ દિરણ્યગુપ્ત ! અર્ધ આપવો હોય તો તારો
અર્ધ લાવ. ” તેણે એક હાથ નરેન્દ્ર તરફ
કર્યો અને બીજો બીજી તરફ લંબાવ્યો. “ આચાર્ય
દોટિય ! અર્ધ સ્વીકારો ! જય જય જયંત !
જય જય જયંત ! ”

જે તરફ સિદ્ધાચાર્યે દષ્ટિ કરી હતી તે
તરફ અધાએ જોયું. આંભિના પાંચ અખતરવાળા
થોદાઓ ઉભા હતા તેમાંના વચલાએ નાગો-
દરિકાવાળો હાથ ઉંચો કર્યો. અને પોતાનું
શિરઆણ કાઢી નાખ્યું. અધાં દેખાં મળી વાર
ગાટી ગયાં. વારવાણમાં સજ્જ આચાર્ય
વિપ્લુગુપ્ત તટસ્થતાથી સિદ્ધાચાર્યને પગે
લાગતા હતા.

પ્રકરણ ૩૧ મું

પ્રતિજ્ઞા

મૈનાદીએ આચાર્યનું તેજસ્વી ને નિશ્ચલ
મુખ જોયું અને હર્ષનો ઉત્સાહ તેની રંગેરંગ
ચુંગળાની રણો.

તેની વિજયધેશી દષ્ટિ અધા પર પડી. સંનિ-
ષાતા, પહોળે મોટે ને ફાટે ડોળે જોઇ રહ્યા હતા.

સેનાગિતના મુખ પર કાળું વાદળ પ્રસર્યું હતું,
અને ગજરાટથી બેસાત બની તે વાળ બેંચતો
હતો. વક્રનાસનાં બર્ષાં કાંઈક દેવથી ભેગાં મળ્યાં
અને તેનો નીચલો હોઠ છેક લબડી પડ્યો હતો.
લોકો ગજરાટની યદાકાણાએ પહોંચ્યા હતા.

આચાર્ય કૌટિલ્યે થોડો આગળ આણ્યો. કોઈથી અસ્વસ્થ નરેન્દ્રની અમો લાલ યજ્ઞ મહી હતી. તે હોક પીચી, લવાં ભેગાં કરી, વિકરાળ ઝનુનથી આચાર્યને જોઈ રહ્યા. તેમના હાથના આગળાં વિનાશકતાથી ખીંડાતા ને ઉધડતાં...

“ચોતે ઝોટલા પર ઉભા હતા. આચાર્ય સાસુ થોડા પર બેસા હતા. તેના મુખની ખમે, જરા નીચું, ‘હાથમાં મસળી શકાય એમ’ આચાર્યનું મુખ હતું...”

ઘાતક વૃત્તિ-અચલ પણ કુધપ-તેની રંગોને પ્રેરી રહી...

આચાર્યની જટા તેના હાથ આગળ હતી. તેણે કિ સક પ્રાણીના જેવો નાદ કર્યો-હાથ લાગ્યા.. ને આચાર્યની જટાએ હાથે પકડી.

નિઃશબ્દ જનસમૂહ, અનિમિષ, જોઈ રહ્યો.

આચાર્યના મુખે દેવોના મુખની સનાતન નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત કરી. અભેદ શાંતિથી લોખંડી હાથે તેણે નરેન્દ્રદેવનું કાંડું પકડ્યું-કચ્છું.

સ્વકિરણ સમી દઝાડવી તેજ રેખાગત તેનાં નયનોમાંથી કુટી-નરેન્દ્રદેવ અંજાએલા જોઈ રહ્યા. તેની ઘાતક વૃત્તિ ગભરાટમાં ફેરવાતી હતી. તેની આખની ઝનુનમાં બીતિ પેડી.

ધીમેથી આચાર્યના હાથની આગળે વશ થઈ તેના હાથ જટા પરથી ખસ્યા, દૂર થયા.

આચાર્યના ભૂલંગથી જાણે તેને ત્રીજું લોચન ઉધડ્યું હોય એમ લાગ્યું.

તેના હાથને આચાર્યે છોડ્યા-તે હેઠા પડ્યા, તેનું મુખ શીકયું પડ્યું.

આચાર્યની જટા, સ્પર્શથી ઢીલી યએલી, તેના ખળા પર પડી.

“નંદા! વારા અગ્નિએ જેને ખાળ્યો નદી તે તારે હાથે મરશે? જવાબે! બધા મરકરી કરશે.” વારવાણે ને જટામાં, સંયમભરી છનાં ઉઘ

લવાનકતામાં કાર્તિકેય સમા આચાર્યનો અંજ સ્પષ્ટ ને શાંત, બધે સંજળાયો.

એક વિષેણ વાર પ્રસરેલી ધાર નિઃશબ્દતાની શુંખલા છુટી

લોકો પામે આવ્યા, આંખિ, શેષ, મેનાડી.. બદસાલ બધા શસ્ત્ર પર હાથ મુકી પામે આવ્યા બધા આગળની વાટ જોતા હતા.

વકનામે તરત સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું ને નરેન્દ્ર હાથ પર હાથ મુક્યો. તે હસ્થો “કાણુ આ” વિષ્ણુયુત! પધારો પધારો. અમે કા વાટ જોઈએ છીએ. અપને શી ખખર કે આ વેશે તમે આવશે?” તેના અવાજમાં દેડખ હતો.

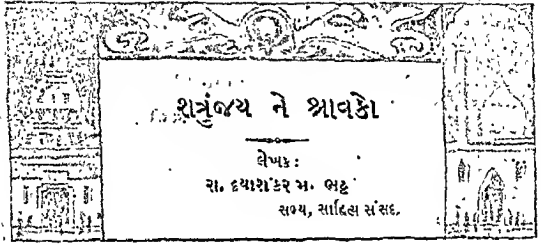
નરેન્દ્ર તરત સમજી ગયા. તેણે બધ ને નિરૂપાને જેમતેમ શમાવી શાંત થવાનો કર્યો ને તે બખડ્યા: “પધારો! પધારો!”

મૈનાડીની ચમકતી આંખો એક દિ સમગ્ર દર્શન કરી રહી ને તેનું હૈયું ધડકાઈ. લોકો અસ્વસ્થ થતા હતા; નરેન્દ્ર થોડાઓ પામે આવતા હતા. શું કતલ ચાલશે તેના જીવનનો પરમ પ્રસંગ આવ્યો તેને લાંબા આખી મેદની તેની આંખ આગળ તરવા

તેણે સિદ્ધાચાર્યને આચાર્યના થોડા આવડો જોયો. તેની મોટી દાઢી બધાનો ખાંડ કરતી હતી. તેના છુલ્લં અવાજ ગાળ્યો. “જા, જય! આચાર્ય વિષ્ણુમુખનો જય! આચાર્ય નો જય!”

તેના શિષ્યોએ, શેષ ને આજિના અનુયાયોએ, અને કેટલાક લોકોએ થોળણા લીધી. મૈનાડીને એ થોળણા જોર વમરની કાપે પોતાનો અવાજ તેમાં ઉમેરવાની તેને યથા, પણ હીમત ચાલી નહીં.

[વધુ મારે જો ૫૪ ૩૪૭]

જા ઇ ૨૬ મીની સાંજે જૈન જગતમાં દાકલ પ્રસરીઃ “ જય જિનેશ્વર ! અહિંસા પરમો ધર્મઃ ! સત્યમેવ જયતે ! ” ને વાયુવેગે બધે સમાચાર ફરી વળ્યાઃ શ્રાવકોનો સલામત સફલ થયો છે.

ગ્રાંદેશના રોશને પેશાવર મેસ આવવાને દલ્લ તો એક કલાકની વાર છે ત્યાં જૈનો પડપગ ફરી રહ્યા છે. તમુલર જગા મગતી નથી. જેના હાથમાં જુઓ તેના હાથમાં ફુલના દાર છે. સ્વયંસેવકો દુકડીબંધ બેન્ડસહિત એટલેકામ પર ને બહાર ઉભા છે. પેશાવર મેસ એટલેકામ માં દાખલ થયો. ‘ જિનેશ્વર ભગવાનની જય ’ ને ‘ શત્રુંજયની જય ! ’ ના જળનાદોથી રોશનનું વાતાવરણ મુંઝ રહ્યું. માડીમાંથી રોઠ કીકલાલ અને તેમના સાથીઓ ઉતર્યા ને અદાણુ સ્વધર્મીઓએ ને રનેલીઓએ પુલકે વધાવ્યા.

બપ્પે વર્ષના શત્રુંજયના યાત્રાયાગના સુસાગરની, અમાધાતી કરી સીમસાથી એમના જૈન પ્રતિનિધિઓ ઉત્સાહભેર વિજયથી લેલ પાળા-ફર્મા હતા.

સૌરેલ દેવદેશ છે.

પશ્ચિમનો અરબી સમુદ્ર એની પાળાને પખાળ્યા કરે છે. સૂર્ય ને ચંદ્ર નિરંતર એની પરકંગા ફર્યા કરે છે. અમારડીના કુંગર ઉપર હભા રહીને દક્ષિણ ભણી નગર કરેા તો ખોખરાના કુંગરની દારમાળા સિહોરને બીટાની જણાશે. ને એથીએ છેક પશ્ચિમમાં, દૂર ક્ષિતિજમાં કાષ નાનકડો હાથી આગેલનો પડયો હોય તેમ પવિત્ર શત્રુંજય પર્યંત જણાશે. સમુદ્રની સપાટીયા મુમારે બે દગ્ગર ધૂરની ઉંચાઈ ઉપર રાજમંદિરના જેવી આંધણીઓથી ભરપુર એનાં દેવાલયોથી શોભતો એ દેસાસસમી લગ્યતા ધારે છે. એના પગ તળે પાતીતણા લાંબુ-પહોણું યદ્ય સુતું છે. અના મગન સ્થલચાં મીનારા દાયણીની આલુખાણુ ચમકતા લાલાની ભાગકચી હુશી રહ્યા છે.

જૈન તીર્થંકર આદિ આદિનાથની તપશર્વાનાં પ્રુપ્ત મેળવી પાવન થએલ શત્રુંજય જૈનોનું પરમ યાત્રધામ ‘અનુ’ છે. ઉપસબ્ધ ઐતિહાસિક તવારીખ પ્રમાણે આ મંદિરાસ પ્રસિદ્ધ સ્થળ ઇ.સ. ૪૨૧ માં અસ્તિત્વ ધરાવતું એટલું પ્રાચીન

છે. પાલીતાણા શહેરમાં એનું ને એના યાત્રાળુઓ-
નું પ્રથમ રખોપું લેનાર ગોદિલોના વંશજો
આજે રક્ષણકર્તાની પુરાણી કીર્તિ ઉજમાળતા
રાજ્ય કરી રહ્યા છે.

× × ×
ભાવનગર રોડની રેલ્વેના સીહોર રોડને યદ્ય
પાલીતાણા પહોંચાય છે. લાંથી પવતની તથેડી-
માં યદ્ય યાત્રાળુઓ ઉપર ચઢે છે. રસ્તે બંને
બાજુએ સૂર્યકિરણોથી કોરાઈ રહેલી વડાની
થડા પથરાઈ રહે છે. તળાવ, કુવા; નાનાં
દેરાસરા ને ચૈત્યો ઠેરઠેર પુષ્પોની જે જે વેરાએલાં
છે. શેરીઓ, ચક્રાં ને ચોકથી, લગ્ય દેવાલયોને
તેના કોઠથી ઓપતો કુંગર કોઈ નગર સરીખો
લાગે છે. ઉંચે આકાશ સાથે વાતો કરવા મથતાં
દેહાખમાન આરસપહાણનાં દેવાલયો, નીચેથી
જેનારને અલકાપુરીનાં યક્ષમંદિરોની હરીફાઈ
કરતાં જણાય છે. પ્રત્યેક ચૈત્યના ગભારમાં
અજીતનાથ કે આદિનાથ કે કોઈ બીજા સ્થિત-
પ્રત્યક્ષ તીર્થ"કરની મૂર્તિઓ શિલ્પીની ટાયણીના
પ્રભાવે ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી બેઠેલી જણાયે.
મૂર્તિઓ, દેરાસરો ને રચના તથા કેાતરકામમાં
પ્રથમ દષ્ટિએ પહાણ કળાની છાયા તરવરતી
જણાયે પરંતુ વસ્તુતઃ આ દહેરાં પ્રાચીન
હીંદુ શિલ્પકળાને અત્યુત્તમ અવશેષ છે રુપેરી
દીવાઓના આજા પ્રેકાશના છાયાબેદ, સંગેમ-
રમરની નિર્મલતા, અગરબતીના પમરાટની
મોહકતા, ચક્રચક્રિત ફરસજ ધી ઉપર રંગમેરંગી
વસ્ત્રાભૂષણો ને સુવર્ણના શૃંગારોથી અમમવાટ
મારતી, એકસ્વરી પથુ મધુર સ્તવન બાજતી,
સ્વેત પહાણ ઉપર ગોરા મુઝાજતી ટુલપાંદડીઓ
થી પગલીઓ પાડી પ્રદક્ષિણા ફરતી મુંદરીઓ
કો અપ્સરાવંદરી, અખ્યતા અર્પે છે. આ
આખાએ પર્યતને એક આંતરકવિએ 'ધૂવંની
અદ્ભુત કથાના કોઈ રમણીય કુંગરની' ઉપમા

આપેલી સાર્થવતી થતી લાગે છે.

× × ×

“નાથ! શું કરીશું હવે?”

“ઝાંડી, જ્ય જિનેશ્વર કર, ઓમાં ગભરાય
છે શું કામ?”

પથુ, નાથ હવે તો જરાએ આખર રહે તેમ
નથી.”

સોરઠના એક ખુણે કામ્પિલ્લપુર નગરી
શ્યામ રાત્રિમાં નક્ષત્ર મંડળના ચંદરવા નીચે શાંત
બની વિરામ લેઈ રહી છે. એક બેઠી
બાધણીના નાનકડા ઘરમાં શ્રાવક શ્રેષ્ઠ ભાવડ
અને તેની સ્ત્રી ભાવલા રહેતાં હતાં. અતિથિ-
પૂજન, જિનપ્રણામું રમરણ અને સ્તવન એજ
એમનું નિલકર્મ હતું. ભાવલા રાત્રે ને જમાડે,
ભાવડ ફેરી ફાંટી કરે, થોડો ઘણો વેપાર કરે ને
દેરાસરોમાં ફરતો ફરે. સાધુ, સાધરી, જતિ
અને સ્વામીઓની પૂજા અર્ચા ને જીવનભોધ
સાંભળવામાં જીવન ગાળે.

ચાર અતિથિઓ સંધ્યા પહેલાં બીજે
જવા ઉપડી ગયા હતા. ઘરમાં અજ ન
હતું. આજે રાત્રે ભાવિક દંપતીએ અપવાસ
કર્યો હતો. થોડીવારમાં તો બીજા બે અતિથિ-
ઓ આવી લાગ્યા. રસ્તામાં આશ્રયસ્થાન ન
મળ્યું ને અહીં પહોંચતાં પહેલાં સૂર્યાસ્ત થવાથી
નિરાદારીજ રહ્યા હતા. પ્રભાતમાં બીજે ગામ
જવા એમણે જવુંજ જોઈએ એમ હતું. એ જાય
તે પહેલાં જોગન કરાવવું એ આ દંપતીની
કષ્ટતા હતી. ઘરમાં કેંઈ નહતું.

“ભાવ! ગભરાઈશ નહીં. હું હમણાંજ
બહાર જઈ આવું છું.” અને એસ નાખી, માથે
એક નામનીજ પાઘડી કહી શકાય તેવી પાઘડી
મુકી તે બહાર પડ્યો.

ભાવલાએ આતયિએની આગતારવગતા કરી. જતિ ત્રિકાળત હતો. એણે આ દંપતીના અતિથિ સરકાર વીશે અદ્ભુત વાતો સંભળી હતી. એના યજ્ઞમાનની વૃત્તિ તાલી જોવાની તેને ઇચ્છા થઇ આવી.

“ભાવલા ! સવારમાં જરા વહેલું જવાય તો સારું. ને મારે તો ગાયનું દુધ પણ જોઈશે. જળદ્રાણદિ મળે તો ધતુંજ સારું.” અતિથિએ જરૂરીઆતો જણાવી.

“મહારાજ ! બંધુએ મળી આવશે. મુખેથી શયન કરો. જે કે જોઈએ તે પ્રસાદી નિઃસંકેપ દેશે, મહારાજ !” એના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા ને હકિતભાવ નીતરતાં હતાં, માત્ર હૃદયમાં જ ખળભળાટ હતો.

ભાવડ અધારી રાત્રે પાસેના ખેતરમાં ગયો. પટેલને ઉઠાડ્યા ને એમનું અનાજ તોળી આપવા મંત્રણી કરી. ખેડુતે ‘અસારે તો નહીં સવારે આવજો’ એમ કહ્યું. ખીજે ખેતરે, ત્રીજે ને ચોથે એમ છ સાત ખેતર ફરી વળ્યો. એક ખેડુતે હા પાડી. બાજરીનાં સોમણુ ઉપરનો ઢગ સામે પડ્યો છે. ને ભાવડે એક પગે પડાંડી વાળી તાજનું હીલોબધું.

“જો ભાવડશેઠ ! જોખંડી હોય તો ફરી જોખી દેજો.”

“હા, બા, પુરી જોખી દેશ.”

“જો ભુલ નો

પડે હોં.”

“બાપ, કે મફતનું આવ્યું છે તે સુધ પડે !”

અદા તો એણે તાજનું હીલોબે ચઢાવી લામ. સવાયાં લાભોછ-આ બંતોછ કહી જોખવામાં તે મશગુલ થયો છે. સો મણુ જોખ્યા પછી એને બે મણુ બાજરી અને સો ફદીયાં ઉપરા-મણી મળવાનાં હતાં. એમાં તો કેટલાએ અતિથિઓ સચવાશે એવી એને આશા હતી.

અતિથિએ નિદામાં પડ્યા હતા ને ભાવલા વ્યગ્રચિતે આંજણમાં ખાટસો ઢાળી બેઠો. પ્રદર બે પ્રદર ગયા ને એની ધીરજ ખુરી. એ હઠી ને પડોશણું ને હાં ગઇ. વખતે દળવાનું મળે તોએ ઠીક. પણ અડધી રાતે કેણે દળણું. તૈઆર કયું હોય તે એમ આપે ? ફળીઆમાં ઘર ઘર ફરી વળી, પણ નીરાશ થઇ પાછી ફરી. દલુએ ભાવડ પાઠો ફર્યો નથી. મધરાત વીની

ગઇ. ને ઉપર એક પ્રદરની ચોટીદારની યુમ સંભળાઇ. એને જરીકે જંપ વળતો નથી; એ ઉડી. ગામ-માં અસારે કેણુ જાગતું હોય ? એ એનાં ફાટાં લુટ્યાં લુગડાં તરફ એકરહી. એની સ્થિતિના એને વિચાર આવ્યા. ઘડીબર પ્રભુમાંથી શ્રદ્ધા સરી ગઇ. પણ પાછું નશીબ ચાલ આવ્યું. પાછલા ભવમાં ન કયું હોય તો આ ભવમાં કયાં.

શત્રુજયનું સમાધાન

—X—

:: :: :: નવું કરારનામું :: :: ::

૧. શત્રુજય હુંગર પાણીતાણા સંસ્થાનમાં આવેલો છે અને ૧૬ માર્ચ ૧૮૭૭ ના ૧૬૪૧ નંબરના ઠરાવમાં નક્કી થયેલી મર્યાદાઓ અને તે ઠરાવમાં લખાયેલા જૈનોના અધિકારો મુજબ પાણીતાણા સંસ્થાનનો એક ભાગ છે.

૨. ધાર્મિક ક્રિયાઓ અર્થે અને એવી ક્રિયાને લગતાં બીજાં કાયોં મારે ગદની અંદરની તમામ જમીન, રસો, મકાનો અને છાપરાંઓનો ઉપયોગ કરવાનો, અને પોલીસ કામ કાજ સીવાય દરબારનાં શેષ પણ પ્રકારનાં અંકુશ કે દરમોનગીરી વગર સદરહુ ધાર્મિક મીસકતનો વહીવટ કરવાનો જૈનોને હક્ક છે.

થી પમાય ! આમ નારિતક થવા માટે પશ્ચાતાપ થયો શૂન્ય-મને નીચી નજરે એ બેસી રહી. એની નજરે પાછી એનાં કપડાં ઉપર પડી. ફાટેલું લુધડું જોયું. સાંધવાનું મન થયું. સાં અચાનક એને યાદ આવ્યું. દરજી-નો દીકરો અભારે જાગતો હશે. એ ટૂંકે કામ આપશે. એ લઠી ધીમે પગસે ઘરની બહાર પડી. કાપક, અનાજ ને પરચુરણ સામાનના ચોટાં વટાની ચોકમા આવી. માત્ર એકજ દરજી ધીમે દીવો જાળી હુકો ગગડાવતો બેઠો હતો. એના પગ ઉપર લુગડું પડ્યું હતું

ને મોઢદોરો કાને લટકતા હતા. તેનામાં આશા-એ સંચાર કીધો. ઉતાવળે પગે તે સાં પરાચી ગઈ. પણ થોડીવાર તો શું કહેવું તેજ સુઝ્યું નહોં. દરજીએ ઉચી આંખ કરી. આ કોણુ હતું ? ને આમ મધનને કોઈ બાઈ ! વખતે બૂત હશે. તે મનમાં બીધો. એ બોલી ન શક્યો. મહા-મહેનતે એણે કાતરને હાથ અપાડ્યાં. બાવલા સ્વચ્છ થઈ હતી. તેણે દરજીને કહ્યું : “ભાઈ કે કામ આપશે ? વેતરવાનું કે ઓટવાનું ?”

“કાણુ બાવલા ! અરેરે, આમ મશ્કરી શું

કરૂર પડે ગદની દીવાલો ફરીથી ચણવાની, સમગ્રવાની અને સાચવવાની જૈનોને છુટ રહેશે, શીવાય કે એમ કરતાં તેનાં અભારના આકાર ને સ્થાનમાં ફેરફાર થવો જોઈએ નહોં. છતાં, અભારના મંદિરનો ભાગ હોય એવી ગદની દીવાલોનો એવો ભાગ સદરજી મંદિરની બીજી કોઈ દીવાલની સરખી ઉચાઈ સુધી વધારવાની તેમને છુટ રહેશે. સદરજી ગદની દીવાલોના બીજા ભાગ વધુમાં વધુ રૂપ પ્રુટ ઉચો બંધાવવાની પણ તેમને છુટ રહેશે.

૪. દરબારની કે પણ દબલ વિના હુંગર પરનાં અને ગદની બહારનાં દેવાલોની વ્યવસ્થા જોતો કરશે.

૫. ગદની બહારના હુંગર પરનાં પગલાં દેરીઓ અને છત્રિઓ તેમજ કુંડ ને વિસામાં પર જૈનોની માલીશી ગહેશે. શરત એટલી કે કુંડ ને વિસામાંનો ઉપયોગ (જૈનતર) જાહેર પ્રજા કરી ચકશે; જૈનો તેમને મંજુરી વિના મમરાવી શકે

૬ સદરજી કુંડોની સરવાણી પાલીનાણુ દરબાર જાળવશે ને સમગ્રવશે.

૭. તજેરીથી ગદ સુધીનો મોટો રસ્તો ને તેની વંડી પોતાને ખર્ચે જાળવવા અને વગર

કરો છો ? બોલો અભારે શું વેતરવાનું છે ! બાપ !. મને સાં બોલાવ્યો હોત તો હું આવી જાત. આમ અરધી રાતે તમારા જેવાંને આવવું પડે ?”

“ભાઈ, હું વેતરવાવા નથી આવી. મારે કેંક કામ જોઈએ છે. હું એટી આપીશ. ઉંચ નથી આવતી ને કામ ન હોય તો વિચારમાં ને વિચારમાં ગાડા થઈ જવાય એટલે કામ કરવા આવી છું.”

હા, ના કરતાં એક પહેરણુ ઓટવા-નું એને મળ્યું. ને ઓટામાણુ એને છ પૈસા મળવાના હતા.

X X X

પ્રમાતનો કુકડો બોલ્યો ને પહેરણુ ઓટાઈ રહ્યું.

“ભાઈ, આ પહેરણુ !”

“હા, મુકો બહેન ! પૈમા સવારે હું આપી જઈશ.” દરજીએ ધીમેથી કહ્યું.

“ભાઈ, પૈસાનો અણુવિશ્વાસ નથી પણ દમણુ આપો તો સારું. તમે સવારે આપવા આવો. નકામા ખોટી થાઓ, કામ બગડે અને લોકો જાણે કે શાના પૈસા હશે ?”

કેમે કરતાં દરજીએ ગોઠા નીચેથી ચાર

પૈસા 'કાઠી' આપ્યા. એ આપી રાખ્યા. રેલાં છે. સાધુ ધર્મલાભ બોલી ચાલી નીકળ્યા.

... ભાવલા ઉત્સાહભરે ઘેર પડેલી યધ. પણ નિઃકમ રાજ્ય પૃથ્વીને ઝણમુક્ત કરવા ઉઠ્યો.

હજુએ ભાવડ ઘેર નહોતો આવ્યો. ભાવડ તો પાપીનો પુરુષ જ કરી ધર્મીઓને સંરક્ષેતો

બાજરી જેખેજ નેતો હતો. 'પેણુ' કેમે કરી તે ચાલ્યો જાય છે. 'કામ્પિપ્ત્યપુત્રી' નંજકમાં તે

પુટેજ નહીં. ભગનાંખરું થયું 'સારું' તો ઢગનો ડેરા તાણી પડ્યો છે.

દજ અડધ ઉપર થોડો ભાગ જોખમી રહ્યો હતો. ભાવડ થોડાનો મોટો વેપારી બન્યો છે.

એને ધર ને અતિથિઓ સાંભરી આવ્યા. 'કેટ' રાગને એણે સારા સારા થોડાની ભેટ ધરી.

કેટલાએ વિચારે પછી મહામહેનતે એણે પેલા રાગ પાણીપંચા ને તેજક થોડા બેઠા પુશ યધ

એડુતને સગળવ્યો કે પાછો રાત્રે આવી જોખી ગયો. રાજ રીકે તો ગામ આપે. એણે ભાવડ

જશે. ને તેને પાંચશેર બાજરીને આડ દીધ્યાં. ને મધુભાવની (લાલ

આપી. પદાય કર્યો તે મંજુરીએ સમરાવવાની જૈનોને છુટ રહેશે; માત્ર નું મહુવા) તાંઆપવા

ઉત્સાહભરે ઘેર ગયો. બાહેર પ્રાગને સદરહુ રસદાનો ઉપયોગ કરવા એ લખી આપ્યું.

X . X . X. ભાવલાને લ્યાં પુત્રતનની પ્રાપ્તિ

ભાવડ ને ભાવલા અતિથિઓને પગે યધ. પુત્રનું નામ

પડ્યાં. અતિથિની. આંખમાંથી દડદડ પેલા જતિની પાદ-

આંસુ સરી પડ્યાં. ગારમાં જવડ પાડ્યું.

"ભાવડ! ધર્મલાભ! જવડ દિનપ્રતિ-

અતિથિઓની પૂજા દિન ચંદ્રની કલાની

માટે આટઆટલો ટેક પેડે શ્રદ્ધિંગત થયા

ને આટઆટલી મહન લાગ્યો. એ એના

શક્તિ! " પિતાની શ્રદ્ધાને પાણુ-

"ભાવડ! આ એક ટળી જાય એવો ધર્મ-

થોડી. આપું છું. શીલ છે, દેવ કરતાંએ.

ચમત્કારી થોડી છે. વધુ ડહાપણનો એ

જન વિજય કર! તને ભંડાર છે. બાપના

આજથી કશુંએ દુઃખ સ્વર્ગવાસ પછી એણે

ન પડે-જન પ્રભુનો નગરનો કારભાર

જાય છે! " ભાવડ ને સંતોષજનક રીતે

ભાવલા. ભાવજયાં ચલાવવા માંડ્યો છે.

અતિથિના પગમાં પડી તક્ષશિલા તરફથી.

રહ્યાં છે. હકિતભાવનાં સિંધુને કીનારે કીનારે

આંસુથી પગ પાંખી. એવેવેળા ઉતરી આવવા

મંજુરીએ સમરાવવાની જૈનોને છુટ રહેશે; માત્ર બાહેર પ્રાગને સદરહુ રસદાનો ઉપયોગ કરવા દેવો પડશે.

૧. (અ) શ્રી પુંજ દુક સુધીનો મોટો રસ્તો (બ) થોડા પાયગા, (ક) રોહીશાળા ફેરી, (ડ) જ ગાઉ રસ્તા, (ધ) શેત્રુંજી નદી ફેરી, (ક) દોઢ ગાઉ રસ્તા (ગ) જ ગાઉ રસ્તાના આડ માર્ગો અને રોહીશાળા રસ્તા ને જ ગાઉ રસ્તા વચ્ચેનો માર્ગ પાલીતાણા દરવાજા પોતાને ખર્ચે સાચવશે અને સમરાવશે અને જૈનો એ ઉપર મરજીમુજબ આવજા કરી કરશે.

૨. મી. ગન્ડીના અહેવાલમા લખેલ જૈને-તર મંદિરો પર જૈનોનો અંકુશ અને વહીવટ રહેશે. આમાં ઈમારતો પીરતો સમાવેશ થાય છે અને મહાદેવના મંદિરો સમાવેશ નથી થતો. સદરહુ મહાદેવના મંદિર ફરતી વંડી ચણી લેવાશે અને ગંઢી દીવાલથી તેને અલગ રખાશે અને ગંઢી બહારથી, મહાદેવ મંદિરની હદ બહાર અલગ રસ્તો રાખવામાં આવશે.

૩. ગંઢનાં મંદિરો ને ટુકોના તેમજ ડુંગર પરનાં બીજાં ચાંકોના યાત્રાળુઓ માટે તમામ બાજીની ધારાધોરણ ધ્રુવનો જૈનોને હક્ક રહેશે; પણ જૈનેતર ચાનક સંબંધીનાં

ભાવલાને લ્યાં પુત્રતનની પ્રાપ્તિ યધ. પુત્રનું નામ પેલા જતિની પાદ-ગારમાં જવડ પાડ્યું. જવડ દિનપ્રતિ-દિન ચંદ્રની કલાની પેડે શ્રદ્ધિંગત થયા લાગ્યો. એ એના પિતાની શ્રદ્ધાને પાણુ-ટળી જાય એવો ધર્મ-શીલ છે, દેવ કરતાંએ. વધુ ડહાપણનો એ ભંડાર છે. બાપના સ્વર્ગવાસ પછી એણે નગરનો કારભાર સંતોષજનક રીતે ચલાવવા માંડ્યો છે. તક્ષશિલા તરફથી. સિંધુને કીનારે કીનારે એવેવેળા ઉતરી આવવા

લાગ્યા ને દેશમાં પયરાવા લાગ્યા. પણ અહીં આવી છુટ કરી એ પાછા જતા. તેઓ સોરઠ, લાટ, કચ્છ, અને બીજા દેશમાંથી ગયો, અનાજ, અનેક પ્રકારની માલ-મીલકત, સર્વ જાતિની સુદર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ લેઈ ગયા. એમાં જળવડને પણ પકડી ત્યાં લેઈ ગયા. જળવડ તક્ષશિલા પાસેના એક ધર્મ-ક્ષેત્રમાં ગુલામ તરીકે વેચાયો હતો. ત્યાં પણ તેની ધર્મશ્રદ્ધા અવિચલ હતી. ધીરે ધીરે તે ગુલામીમાંથી છુટી વેપાર કરવા લાગ્યો. અહીં ધર્મી પુરુષો આવતા તેની

તે સેવા ચાકરી કરતો. તેણે ધર્મી પુરુષો પામેથી “જૈન લોકોના ૨૪ તીર્થંકર યથા તેમથી આદિ આદિનાથે મોરહના સીંદૂરની પછવાડે ઉત્તમ આકારે ઉભેલા શેત્રુજય પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરી પવિત્ર બનાવ્યો તેની પુણ્ય કથાઓ ને મહાત્મ્ય સાંભળ્યું.”

ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના નાનાભાઈ બાહુબલિના પુત્ર મોમ્યુશી શેત્રુજય પર્વત ઉપર ઋષભદેવનો પ્રાસાદ બાંધ્યો; ને ભરતે ને તીર્થના અર્ચનને સારુ સૌરાષ્ટ્રની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ

ધારાધોરણ ત્યાં યોગ્ય ને વ્યાજબી પૂજા કરવામાં અડચણકર્તા નીવડવાં જોઈએ નહીં.

૧૧. મોટા રસ્તાની હદ અને કુંગર પરનાં ને ગઢ બહારના સદરહુ મંદિરો, પંગલાં. દેરીઓ, જમીનો, વિસામાં ને કુંડનાં સ્થાન નકશામાં નક્કી કરવામાં આવશે અને એ નકશો આ કરાર-નો એક ભાગ ગણાશે, અને સદરહુ નકશા પર કાયદેસર મહી સીક્કા લેવાશે.

૧૨. જૈન મંદિરની મૂર્તિઓના શણગાર માટે શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજી અલંકાર અને જરૂર જવાબીર લાવે તે પર પાલીતાણા દરબાર કોષ્ટ પ્રકારની જગત કે કર ઉધરાવશે નહીં. શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજીના મુનીમે કરેલા એકરારના આધારે આવી જગતમુક્તિ મળશે.

૧૩. આ કરાર મુજબ જૈનોના અધિકારોને અંગે અગર તેને લગતો અગર આ કરારની શરતોના પાલનમાં વાધો જાગે, ત્યારે પાલીતાણુનરેશ કારોબારી સત્તાધારીની રુએ, જૈનોની અરજ ઉપરથી, તે બાબતમાં નિર્ણય આપશે; અને જૈનોને આ ચુકાદો અસંતોષકારક લાગે તો તે એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલને અરજ કરી શકશે; તે બંને પક્ષોની કેસીયતો સાંભળી ચુકાદો આપશે; અને ઉપલી સત્તાને

કરી. તે દિવસથી તે દેવદેશ કહેવાયો. પછીથી શત્રુજય ઉપરનાં દેવાલયોનો મ્હેનજી લોકોએ નાશ કર્યો અને ઉજ્જયંત વેરાન બનાવ્યો તેની હદયરોદક વાત કહી.

તેમણે કહ્યું કે પવિત્ર પર્વતના રક્ષણ-હારો માંસાહારી, દારુડીઓને પ્રાણુધાતક થઈ પડ્યા છે. સ્વ-ધર્મભાગી કલ્યાણજી જૈન ધર્મના જે માણુઓ ત્યાં જવાની હીમત યથાવે છે તેનો નાશ કરે છે. શત્રુજયની ચોગરદમ કેટલાક ગાઉ મુઘી ભૂમિ ઉજ્જયંત ચાલે ગઈ છે. અને ઋષભ-દેવની પૂજા કરવાને કોષ્ટ નથી. હે

અતિશ્વિષ્ણોત્સુક ભાવડના કુલદીપક ધર્મપ્રિય જળવડ ! આ ધર્મસ્થાનનું તું સંરક્ષણ કર, એનું પુનરુત્થાન તારે હરતેજ યવાનું નિર્માણ છે.

જળવડે ચક્રેશ્વરીની ઔરાધના કરી શકિત મેળવી. તેણે તક્ષશિલાના જગતપાલ રાજા પામેથી ઋષભદેવની ચોરાએથી મૂર્તિ મહાપ્રથને પાછી મેળવી. રાજાના આશ્રયથી સંઘ કાઢી મધુમાવતી આવી પહોંચ્યા. પર્વતને ચોખ્ખો કરાવ્યો ને વાજતે ગાજતે યાત્રાળુઓ મૂર્તિ સંહિત ઉપર

-અદ્ધમા ને સ્થાપના કરી.

x x x

આ ભક્તિ ને ધર્મ શ્રદ્ધાને વર્ષો વહી ગયાં. રાજસત્તાઓ હગી ને આધમી. પવિત્ર શનુજ્ય જૈન લોકોનું યાત્રાધામ બની રહ્યું.

સતરમી સદી અધવારી હતી. મોગલ સત્તા આયમતી હતી. દેશમાં મારફાક, હુંટ ને જુદમ વધી રહ્યાં હતાં. બહારવટીઆ ને હુગરાની હાક વાગતી હતી.

જૈન લોકો આ સમયમાં પણ યાત્રામન કરતા. એમને લાગ્યું કે યાત્રીઓના જન માલની સહીસલામતી માટે ચોડીદાર રાખવા એ ઇષ્ટ છે. એમણે ગરીબધારના ગોહિલો સાથે મસલત શરૂ કરી અને અમુક પૈસા અને માલ આપવાની શરતે એમણે યાત્રાગુઓનું રક્ષણ કરવું સ્વીકાર્યું. આ કોલકરાર ગોહિલોના મુખી શીરધેજ સાથે પ્રથમ થયો.

આમ ગોહિલો સાથે શ્રાવકોને પ્રથમ સંબંધ ઇ. સ. ૧૬૫૧માં બંધાયો ને જતે દિવસે રખે વાળી કરવા તેમને પાલીતાણામાંજ વસવાટ

કરવો પડ્યો ને કાલક્રમે તેમણે તેમની સત્તા સ્થાપી.

ઇ. સ. ૧૭૮૮ સુધી પ્રથમના કોલકરારો પ્રમાણે શુદ્ધપથી કાર્ય ચાલુ રહ્યું પણ પછી ગોહિલો ધીરધીરે યાત્રાગુઓ પાસેથી જુદા જુદા કર ઉધરાવવા લાગ્યા ને જુદમ શરૂ થયો.

કંપની સરકારની સત્તા અમલમાં આવી ને ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં કાઠીઆવાડમાં એજન્ટની સ્થાપના. શ્રાવકોએ મુખાઇ સરકારને અરજ કરી. શ્રાવકોની અરજ

ધ્યાનમાં લેઇ મુખાઇ સરકારે પાલીતાણા દરબાર અને શ્રાવકો વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૨૧ ના ડીસેમ્બરની ૯ મી તારીખે સમાધાની કરી. અને વાર્ષિક રૂ. ૪૫૦૦ દશ વરસ સુધી શ્રાવકોએ રક્ષણ પેટે પાલીતાણા દરબારને આપવાના કોલકરારો થયા.

આ કોલકરારો દશને બદલે ૪૦ વર્ષ સુધી બીનતકરારે કાયમ રહ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં પાલીતાણા દરબારે પાંચી આ નિયત રકમ સ્વીકારવા ના પાડી.

પોલીટી એજન્ટ વચમાં પડ્યા ને દરબારને સખત સુચના આપી આ રકમ સ્વીકારવા લખ્યું.

ધોરણુસર અખીલ કરવાનો હકક બન્ને પક્ષનેરહેશે.

૧૪. ૩૫ વરસ સુધી દર વર્ષે ૬૦૦૦૦ રૂપીઆ સ્વીકારવા પાલીતાણા દરબાર ટકુલે છે અને જેનો તે ભરવા કબુલ છે. આ શરત ૧૮૨૮ ના જુનની ૧૬મી તારીખથી અમલમાં આવશે, અને પહેલું ભરણું ૧૮૨૮ના જુનની પહેલી તારીખે ભરાશે, અને ઉપર લખ્યાં વરસો દરમ્યાન દરવર્ષે જોજ તારીખે ભરણું ભરાશે. ઉપરની રકમના અને પછીની વાર્ષિક રકમોના બદલામાં જવાના કરને અંગે જેનો પાસેથી કોઇ પ્રકારનો કર નહીં લેવાની પાલીતાણા દરબાર કબુલત આપશે. આ રકમમાં માલ વગેરેના સંરક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.

૧૫. ૩૫ વરસની મુદતને અંતે એમાંથી એક પક્ષ સદરજુ બાંધી રકમમાં ફેરફાર કરવાની માગણી કરી શકશે, અને આપોફેરફાર આપવા કે અટકાવવાનું, બંને પક્ષોને સાંભળ્યા પછી, બ્રીટીશ સરકારને દસ્તાક રહેશે. બાંધી વાર્ષિક રકમનો આંકડો અને મુદતની મર્યાદા આવી મુદતને અંતે બ્રીટીશ સરકાર નક્કી કરશે.

૧૬. ઉપરની રિયતિમાં નક્કી થએલી તારીખથી પાલીતાણા દરબારે કયો માર્ગ લેવો તે એજન્ટ દુધ ગવર્નર જનરલ નક્કી કરશે.

૫. સ. ૧૮૬૦ માં દરબારે આ કોલકરારો ૨૬ કરાવ્યા. ને ૫. સ. ૧૮૬૩ માં મુખાઈ સરકારને અરજી કરી કે આ કોલકરાર ટુંકાવાવચ્ચચંદ્ર દિવાકરને નથી, આખરે ૫ મ. ૧૮૬૩ ના ડીએમએ. માં દરેક દશ વર્ષે કોલકરારોમા સુધારા વધારા કરવા ને હવેથી દર વર્ષે રૂ. ૧૦,૦૦૦, દશ વર્ષ સુધી આપવા એમ દેરાવ્યું. સાર પછી પણ અવારનવાર દરબારે વાઘા ઉઠાવ્યા કર્યા ને મુખાઈ સરકારની દરમ્યાન ખીરીથી એનું સંતોષ કારક સમાધાન કરવા મા આવતુ.

૫ સ ૧૯૨૫ માં દરબારે પાછો વાંધો ઉઠાવ્યો ને વધુ માગણીઓ કરી. ઓ. મી. પોટસન, એમન્ટ ટુંકી ગવનર જનરલે, ૫. સ. ૧૯૨૬ ના માર્ચ માસમાં આજુ પર્વત ઉપર દરબાર પક્ષ ને જૈનપક્ષને સાલણી લગ ૧૯૨૬ ના જુનમાં ૫. સ. ૧૮૬૬ ના કોલકરારો પ્રમાણે રૂ. ૧૫,૦૦૦ ને બદલે જૈનોએ વાર્ષિક રૂ. એક લાખ દશ વર્ષ માટે દરબારને ભરવા અને દશ વર્ષને અંતે દરબારને માણસ દીકરુ. ૨) થી વધારે નહીં એ પ્રમાણે વેરેઃ વસુલ કરી લેવા

૧૭. મુખાઈ સરકારના રાજપ્રકરણી ખાતાના ૫ જુનાઈ ૧૯૨૨ ના ૧૮૩ ટી નંબરના અને ૨૫ મે ૧૯૨૨ ના ૪૪-૧-૬ નંબરના કારા-નોમાંથી અને હીંદી વજરના ૯ ઓક્ટોબર ૧૯૨૪ ના ૧૨૮૧ થી નંબરના પત્રમાં લખેલા ૧૧ ફરમાનોમાંથી નેટલા આ કારારથી વિરુદ્ધ કે અસંબંધ લાગે તેટલાં ૨૬ કરારમાં આવે છે.

૧૮. આ કારારનામાની બાબતમાં બંને પક્ષોએ કરેલી તમામ સહીઓ અને દરબારનોતો આ કારારથી નીવેડો આવી ગયો સમજવો.

૧૯. દરબાર શબ્દના અર્થમાં પાલીતાણા સરથાનને સમાવેશ થાય છે અને જૈનો શબ્દમાં શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજી ને તેના વારસદારો જેના પ્રતિનિધિ છે તે હીંદુધ્યાનની શ્વેતાશ્વર્ય મૂર્તિપૂજક જૈન ટોમનો સમાવેશ થાય છે.

આ કારારનામું ૨૬ મે ૧૯૨૬ ના રોજ સીમલા મુકામે બંને પક્ષોએ રજુ કર્યું છે અને હીંદી સરકારે મંજૂર રાખ્યું છે.

જૈનો તરફથી શેઠ કીકાલાઈ પ્રેમચંદ, કરતુરલાઈ નગરશેઠ, મારોડકાલ મનસુખલાલ, સારાલાઈ ડાલાબાઈ, આમનલાલ કાળીદાસ અને પ્રતાપસિંદ મોહોલાલે જૈન ટોમના સંઘા-પિત પ્રતિનિધિઓ તરીકે ને પાલીતાણા રાજ્ય તરફથી પાલીતાણાના દાંગર સાહેબે સહી કરી છે, લોડ ઇન્સ્ટીટ્યુટ આ કારારના સાક્ષી તરીકે પોતાની સહી મુકી છે.

દરબારે શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજીની પેઢીના વહીવટદારોને શત્રુજ્ય સંબંધી મસલત કરવા પાલીતાણા આમંત્રણ છે. વહીવટદારોની મંડળી રોશીઅલ ટ્રેનદારા ત્યાં જઈ દરબારની પરીણાયાકરી ચાખી આવી; પરંતુ શત્રુજ્ય બાબત કે સંતોષકાર સમાધાન ન થઈ શક્યું.

શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજી તરફથી તેમના બાહોશ ધારાશાસ્ત્રીસર ચીમનલાલ મેતલપટે આ [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૮]

મત્તા આપનારે હરાવ આપ્યો

આ આખીએ નિધિ અયોગ્ય હતી. જૈનોએ આ હરાવ સામે મખત અણુ-ગમે દેખાડ્યો ને સારથી શત્રુજ્યનો યાત્રા લાગ કર્યો.

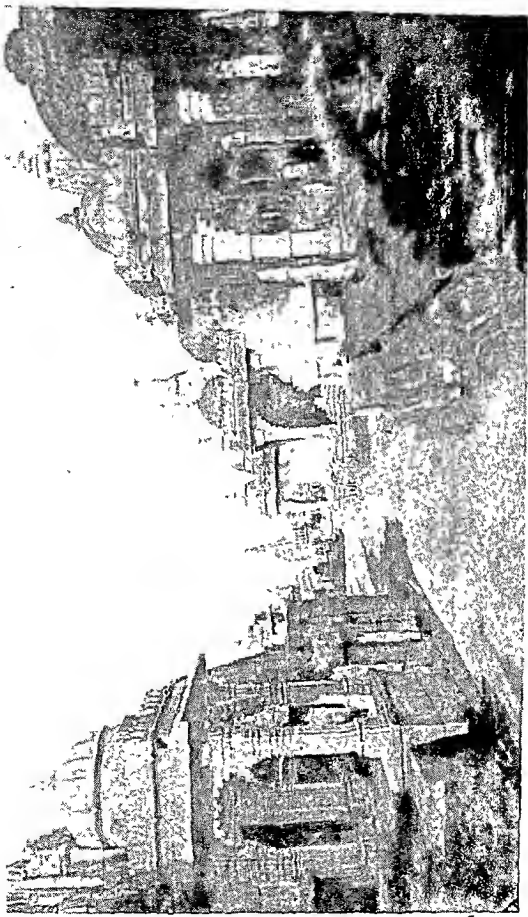
આ પ્રમાણે સલા-અહ શરુ થયો.

x x x

શ્વેતાશ્વર્ય મૂર્તિ-પૂજક જૈનના પ્રતિ-નિધિ તરીકે શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજીની પેઢી બનણી છે.

પાલીતાણા દરબાર અને આવકો તરફથી આ પેઢી વચ્ચે કોલકરારો થાય છે: ને આ બંને જવાબદાર ગણાય છે.

૧૯૨૬ ના એપ્રિલ-માં દેશમાં વાવડ ફરી વળ્યા: પાલીતાણા

ગ્રંથસ્થાન : આખા ૮૪

શત જૂથ ઉપ

તીર્થ દર આદિનાથ

દેસસર : ખાસલ રૂળા દાસદયનો નર તો

[શિવજય ને આવકો

“કેમ બહિન ! તમે કેમ રહતાં હતાં ? આઈ સાહેબ વહયાં ?”

હ નીચામાં ઘણી બહેનો હોય છે તેવી તે બંને પણ બહેનો હતી. મગી નહીં પણ, પીત્તાહ: એક દયા, બીજી હામિની. એક પ્રતિષ્ઠિત, ઘણી ગણતી, ઉદાર મનાતી મોટા ઘરની, સત્તાપ્રેમી મૃદિચી હતી. બીજી બહેનના આશ્રયે રહેતી, બહેનના અભિપ્રાયને અનુસરીને પણેપણની છાંટી રચતી, જેને રૂચિ કે અરુચિ ન હોતી જોઈએ એવી નાની બહેન હતી.

દયાકારનો પતિ ચાર મહિના માલીક હતો; ઘરમાં ચાલીસ માણસોને પોષનાર હતો. એનામાં ડહાપણ હતું કે નહોતું એ કાંઈ કહી શકે તેમ નહોતું. એમની આવડત વીશે પણ સારો કે ખોટો કશો અભિપ્રાય ખાસ સંભળાતો નહીં. એમનામાં જે કે કાંઈ વખત ઓછું લાગતું તો તેની ઉણપ દયા તરફથી પુરી લેવામાં આવતી હતી.

હોદ્દનાનના સમગ્ર દરેક પર્વતપર સૂર્ય-રામના-જેમને આમ જતો સુરજરામના નામથી

ઓળખતા તેમના-બંગલા હતા. અને વારા ફરતી દરેક સ્થળે જઈ આવી પે.તે ખરચેલા પૈસાનો શેડ સાર્થ ઉપયોગ ફરતા. દર વર્ષે તે આ સ્થળોની શેડના ઘરમાં રહેના સેક્રેટરી માધવ-લાલ તરફથી નાના પેન્ડુલેટના આકારની માગે-દરેક ચોપડીઓ લખાતી અને સ્વજનોમા અને જેને જરૂર હોય તેવા માણસોમાં તેને છુટથી વહેંચવાનો પ્રમંથ શેડ તરફથી ચતો. અને શેડના બંગલાઓનાં આકર્ષક ચિત્રોથી તે પુસ્તકો (પુસ્તકોઓ કહીએ તો) ખુબ આકર્ષક બની રહેતાં.

સૌ. દયાનું આણું નામ દયાકાર હતું પણ જેકાર, મદાકાર, વીજકારનાં જમાનાની યાદ આપતું એ નામ તેમને પસંદ નહોતું. અને તેથી દયાબહેનના સાદા નામથી તે વધારે ઓળખાતાં. એમની ઉંમર ત્રીસ-પાંતીસથી વધારે નહોતી. દેખાવે તે ગજરમાન અને પ્રજાવશાળી હતાં, ધધાને અર્થે ગમેતા મુરજરામ શેડની સાથે તે થોડા વખત જર્મની જઈ રહી આવેલાં

પર અને આવી બહેનને કેળવવામાં દયાકોર કેટલો આત્મભોગ આપતી હતી તેની કદર-દાનીમાં હસી. દયાકોર લાલપીળી ચંદ્ર ગઈ.

બધાં વિદ્યાર્થીયોને દયાકોરે દામિનીને સંબોધીને કહ્યું; “આવડી મોટી છોકરીને શીખામણ આપતી પડે તે મને ગમતું નથી. પણ આજથી તારે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે કોઈ મોટાં બોલે તેની વચ્ચે બોલવું કે તેનાથી ભુલો અભિપ્રાય દર્શાવે. એ સારાં છોકરાનાં લક્ષણ નથી. ફરી વાર આવી ભૂલ કોઈના દેખતાં ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખજે.”

“વારુ બહેન!” દામિનીએ નીચી નજરે જવાળા આંખો અને કોઈ ઉકાળેલા અથ્રુ ચમુ-ઓમાથી બહાર ઉભરે તે પહેલાં તે સાથી ચાલી ગઈ.

દામિનીને આ વખતે ખુબ જોડું લાગ્યું બહેનને અપમાન લાગે એવું એ શુ ખોસી હતી એ એનાથી મમળયું નહોતું. કોલેજમાં છોકરીઓ અને છોકરાઓ મોશીઅસ ગેધર્ગ વખતે સાથે પાટ કરે કે નહીં તે વીગે વાત ચાલતી હતી. દયાકોરના મત પ્રમાણે હજી એટલી છુટ આર્ષવાનો સમય આવ્યો નહોતો. કોલેજના સ્વતંત્રતા અને સરખાપણના હીમાયતી વાતાવરણમાં દામિનીનું મન ધડાતું હોવાથી તે એની તરફેણમાં હતી. “શા માટે નહીં?” તેણે બાર દબને કહ્યું. “છોકરીઓ અને છોકરાઓ સાથે પાટ કરે તેથી શુ બગડી જવાનું હતું?” આટલો તેનો વાંક !

જ્યાં કોઈની નજરે ન પડે એવી તે ધીરે રહીને બાગમાં ઉતરી અને એક ખુશાની બારડી પર જઈ બેઠી, અને કોઈ જોતું નથી એવી ખાતરી તેણે પોતાનું હૈયું ખાલી કરવા માડ્યું. “શુ બહેનને ઘેર રહું છું તેથી કે એની ગુલામ

છું કે મારા પોતાના અભિપ્રાય પણ ન હોય! સ્વતંત્રતાના નવા સિદ્ધાંતોએ તેના મનને પ્રથમ પુછાવ્યો અને જવાબમાં હોય તેમ થોડાં વધારે આંસુ વધારે જોરથી સરી પડ્યાં.

નીરાધાર સુંદરી બાગના એકાંત ખુશામાં રહતી રહતી બેઠી હોય એવા કાબ્યમય પ્રસંગે ધણુખરું કોઈ યુવકને મોકલીને એ પ્રસંગની સંપૂર્ણતા ન સાચવે એવો વિધિ અરસિક નથી, અને આ પ્રસંગે પણ શેઠનો સેક્રેટરી માધવલાલ દાયમાં અધ્યાસાર્થે એક પુસ્તક લઈ ક્યાંઈકથી ફરતો ફરતો આવી ચઢ્યો. તેણે પહેલાં તો દૂરથી દામિનીને રહતી જોઈ ન સમજાયું હોય એમ આંખો મોળી. એક લાણુવાર તેને સાથી જતા રહેવાનો વિચાર આવ્યો પણ એકલી યુવતીને રહતી જોઈ તેને સાત્વન ન આપે એવો છેક અરસિક તે નહોતો. તે ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો. રદનમાં તન્મય થયેલી સુંદરીએ તેને ન જોયો. છેક બારડી પાને આવી પહોંચી તેણે પ્રથમ ક્યોં.

“દામુ બહેન! આ શું? અહીં એકલા એમીને રડો છો? શુ થયું?” તેણે ઉપરા ઉપરી સામટા પ્રશ્નો કર્યા. એટલે જ્યાની બહેનને યુરમે થતું હોય તો પણ પ્રશ્નોની જાણમાં મુંઝવરાઈને તે વીસરી ગય.

“કાણુ માસ્તર?” શેઠના સેક્રેટરીઓ ધણુખરું માસ્તરના નામે બોળખાય છે. તે માધવલાલ તેનો અપવાદ નહોતો. તમે ક્યાંથી અહીં આવ્યા?” તેણે આંસુ લુછતાં પુછ્યું. “બહેને મને મનાવવા મોકલ્યા?” તેણે રહતી આંખે દસતાં કહ્યું.

માધવલાલ ડાઘાઈ ગયો. જરાકવાર પર દુરકે દુરકે રહતી છોકરીની દસતી આંખો તે અગ્ન્યખીથી જોઈ રહ્યો. “લગે લગે યજ્ઞવતા-મુર્ષિત” તેણે કોલેજમાં શીખેલું એક સંસ્કૃત

પાકવ આ અવનવા
પ્રસંગે યાદ આવ્યું.
તેમોટી બોલ્યો.
“ કેમ બહેન !
તમે કેમ રડતાં
દતાં ? બાપ
મારું બાપડાં ! ”

“ ના, વહે
રુ ! અમારે
મતભેદ થયો.
કોલેજના મેળા-
સડા વખતે હોકરા
હોકરીઓ સાથે
પાર્ટ કરી શકે
એવો મારો મત
બહેનને ગમતો
નહોતો. ને મારા
વતન અભિપ્રાય
કાંઈ આ ગળ
ધાર્યાવા નહો
એવું એમભણે કહ્યું.
માન ક્યું છે. ”

માધવજાનનો
ત પશુ દયકારને
રખતોજ હતો,
જાતાં દામિનીને
નાવવા તેણે કહ્યું.
અન્ય બેય
કે બાપ સાહેબ
તાં આગળ

જો વિચારનાં સ્ત્રી પશુ આવા સારા વિચાર

વે છે !”

દામિનીને આશ્વાસન મળ્યું. “ ભૂએને

દામિનીએ માધવનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. “ જાણો, બહેનને કહીએ. ”

મારતર ! બહેન તો દડાડે દડાડે કે છેક
વિચિત્ર થતાં ગય છે. આપણે કહીએ તેનાથી
બધુંજ ઉધું રહે. ને કાંઈ વાર તો આપણે

શેઠ પાસે તે ગયો ત્યારે તે દિવસે તેમને કે તેનું નામ વારંવાર વાપરવાનું જ શરૂ થઈ આવ્યું હતું. “માધવલાલ! આનું આમ કરવાનું છે. માધવલાલ! તેનું તેમ કરવાનું છે” વગેરે વગેરે. મદામહેનતે શેઠની પામેથી ઉઠવાનો વખત થયો ત્યારે તેણે લોમન એકઠી કરીને આંખો પગી પર ઢાળનાં કહ્યું : “શેઠ આદેશ! હું મારું નામ બદલવા માંગું છું.”

“શું? શું કહ્યું?” શેઠે સમજ્યા નહીં હોય તેમ આંખો ફાડી.

હવે પાછા હાથ તેમ નહતું. “હું માધવ લાલને બદલે મી. માધવ એવું હું નામ રાખવા માંગું છું.”

શેઠ એક પળ સમજ્યા નહીં, પણ પછી માધવલાલે કહેલી હકીકત ધ્યાનમાં આવતા નેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા. એકવાર પોતાને પણ આ નામનો પ્રશ્ન કેવો મુશ્કેલો હતો તે તેમને યાદ આવ્યું ને હસવું શરૂ થયું, એટલે સહાનુભૂતિથી માધવલાલનો ખભો યાખડ્યો અને કહ્યું : “મી. માધવલાલ...! માધવ હું તમને મુશ્કેલપાદી આપું છું. અસંતોષ એ પ્રગતિનું ચિન્હ છે. અને તમારી આ ધરજાજ તમને પ્રગતિ કરવાની કેટલી હોંસ છે તે બતાવી આપે છે. જાઓ કેતલ કરો.”

શેઠના શબ્દોથી માધવલાલની આંખમાં લગભગ આંસ આવ્યા ગયાં પણ તે તે જોવા ન રહ્યા. આવું મુશ્કેલ કાર્ય આટલું સહેલાઈથી પાર પડનાં તેનો હર્ષ તેના ચિત્તમાં માનો નહતો.

અકસ્માત બારણા પાછળથી દામિની વગર બોલે ચાલે આવીને ઉભી રહી અને તેણે માધવલાલ તરફ “દીક કયું” એવું કહેતી હોય તેવું એક સ્મિત કયું. “મી. માધવ! કેટલી સહેલાઈથી તમે બધી મુશ્કેલીઓ

પાર ઉતારો છો?” તેના સ્વરમાં ઉત્તેજકની માદકતા હતી.

પોતાના નવા નામ સાથે સંબોધાએલા આ પ્રથમાના વચનો સાંભળતાં માધવના આત્માએ દિવ્ય આનંદ અનુભવ્યો. “દામુ બહેન! તમારીજ મુયનાના પ્રતાપે” તેણે આભાર વચન કહ્યું.

દામિની બાણુતી છતાં આ વચનો તેને અસંત કણ મધુર લાગ્યાં. પોતે આ માણસના આત્મા પર સત્તા ચલાવે છે એ વાનનું જ્ઞાનજ મુખદ હતું. તેને પોતાની શક્તિની વધારે અજમાએશ કરવાનું મન થયું. “પણ મી. માધવ! તમારા આ નવા નામ સાથે તમારાં આ દેશી કપડાં નહીં ચાલે હોં. નહીં તો તમારો ને તમારા નામનો મેળ નહીં આવે!”

આ નયું દૃષ્ટિબિંદુ માધવને મુશ્કેલ નહોતું. તેણે દિન વદને નીચું જોષ કહ્યું : “બહેન! મને એ વાત મુઝી નહોતી.”

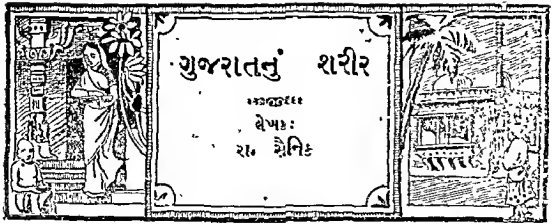
“તેમાં નાદોમત શું થાઓ છો? ઉલટું તમે અંજેશ પોશાકમાં તો વધારે શોભી નીકળશે. તમારું કાઠું સરસ છે ને રંગે ગોરા છો પછી શું જોષ્યો?”

માધવના મુખ પર હાસ્ય પથરાયું “તમે એમ ધારો છો?”

“ત્યારે નહીં?” દામિનીની આંખો મસ્તીમાં હસી રહી. તે ખરેખર એમ ધારતી હતી કે માધવને બનાવીતે માત્ર તોફાન કરવાની જ તેની વૃત્તિ હતી તે સમજાતું નહોતું.

એક અડવાડીઆમાં તો માધવલાલનો— મી. માધવનો અવતાર ફરી ગયો. તેણે પોતાના નવા નામ સાથેનાં એક હજારેક વીર્ગીટીંગ કાડ છપાવી ગ્રાખ્યાં, અને દરજ્જેના લેખી સ્વીચ આખ્યાં કે તરત તેણે કેટ પોટલું પહેરવાં શરૂ

[વધુ મેટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૬]

ગુજરાતની જમીન જેવુંજ ગુજરાતનું શરીર છે. ખોરીની વીસમી સદીની શરૂઆતથી “શારીરિક કેળવણી”ના પોકારો પડ્યા છે. છતાં આજે એ કેળવણીનાં ખીજ જમીન ફોડી બંદાર નીકળ્યાં નથી. શારીરિક કેળવણીની જોડથી જરૂરીઆત દેખાડાઈ છે તેટલી દરકાર શરીર કેળવવા પાછળ નથી લેવાઈ. ગુજરાતના શરીરની ઓછામાંઓછી આવશ્યકતાનો ઉજળો ખ્યાલ પણ કોઈને નથી. પશ્ચિમની પ્રયાતું અનુકરણ અથવા વેઢકાળનો વ્યાયામ એવા એ મન વચ્ચે તોડ થયો નથી. હજુ કુતરું તારું છે ગામ ભણી અને શીઆળ તારું સીમ ભણી.

ગુજરાતનું શરીર નજીક છે. એ નજીકજ ગુજરાતનાં હવાપાણીની અસરને લીધે છે એમ મનાતું આવ્યું છે. ગુજરાતમાં દક્ષિણના કુંગરાઓની હારમાળા નથી. કચ્છના રણની રેતી નથી. હિમગતી નદી કે મહાસાગરનાં મોઝાં નથી. એને લીધે પ્રજામાં મહારાષ્ટ્રની સાહસિકતા નથી, કચ્છની કઠણ કઠોરતા નથી; કે વહાણુવટાથી જોખમમાં અંધશાવવાની તાકાત નથી. સ્વતંત્રતાની હિપાસના સામર્થ્યથીજ થઈ શકે. સ્વતંત્રતાનો વાસ પહાડ કે પાણીમાં છે તેટલો ખીજો નથી. ઈંગ્લેન્ડ, સ્વીઝરલેન્ડ, એરેબીઆ આંખ આગળ

તરે છે. જોડેએ અંશે જીવનું જોખમ તેટલે અંશે તેની સહાએ થવાની શકિત.

ગુજરાતની હવા નિરાળી, ગુણુલ નહીં. દિનાળામાં ફક્ત દઝાપ કે વટોળા ધુલેટી રમે. આથી જરા આળસ થાય. ચોમાસામાં તો આકાશ યુવે. શીયાળો મધુર ચટકે. છતાં હૃદયે ન આવ્યું તે માણસે મેળવી લેવું જોઈએ.

ગુજરાતનું શરીર સુઝાતું જાય છે. સૌંદર્ય શુષ્ક થયું છે. યુવાનીને એજ સંતાડવા શણગાર સજવા પડે છે. દુધની તર જેવા ઉંચા વર્ગોમાં આ ક્ષય વધારે છે. પ્રજાના સૌંદર્યનો નાશ એ પ્રજાના પતનનું પહેલું નીશાન. સોનું હત તો કટાત નહીં. કટાતું લોખંડ ચળકે નહીં.

ગુજરાતનું હૃદય પોચુ છે. કતિહાસમાં ખીજ ભાગેએ ધા સજા છે. ગુજરાતને તો ફક્ત ઉઝરડાજ ખમ્યા છે. મુસલમાની તરવાર ને આંન થયે બેસે વધે પુરાં થયાં છતાં હજુ ગુજરાતમાં મુસલમાનનો ડર છે. ચરોતરના સુંદર વાડીઓ આજે પરદેશી પહોળો સાચવે છે. ઘરની શાંતિ ખીજની દયા ઉપર જીવે છે. એક કારણ ગુજરાતનો જોરાક ધાસચારો છે.

ગુજરાતનું જીવન ચાર ઘડીનું છે. છટીના સંસ્કારને છટે દહોડે ખારમાંના સંસ્કાર થાય છે. એને મોટે માતાની આંસુની અંજલિ ખસ

નથી. ક્વચિત્ ક્રમાતા યુવાનો કેટલીએ સુંદરીઓના વૃંદાવનના કુંજ જેવા જગરને સદરાના રણ સમુ કરી મુકે છે. યમરાજ યુવતિઓના જીવન તપથી સંતોષ નહીં પામે. કેટલીએ વનવેલીઓ દિવસ એ દિવસમાં સુકાય છે.

ગુજરાતની આંખમાં તેજ નથી એટલે બીજાના તેજમાં અંગનય છે. ગુજરાતની ચાલમાં છટા નથી એટલે બીજાના કદમથી ધ્રુજે છે. ગુજરાતમાં ધમધમાટ નથી. શાંતિ છે પણ સ્થાન શાંતિ છે. આનંદ ઉત્તરોમાં ઉત્કાસ નથી કારણ આજસથી આંખો મીચાય છે. હોળી જેવા દેવ ઉત્સવ રંગબીના થયા છે. ભાષના આશ્વાસન માટે બહેન રક્ષા આપે છે. આ વિષ કણુ સમઝાયું નથી.

ગુજરાતમાં સદનશીળતા છે કારણ ગુજરાતનું લોહી ઉછળતું નથી, ઉકળતું નથી. જીવનનો અગ્નિ મંદ બળે છે. ગોળયુથીમાંથીજ એ મંદ જીવન પવાય છે.

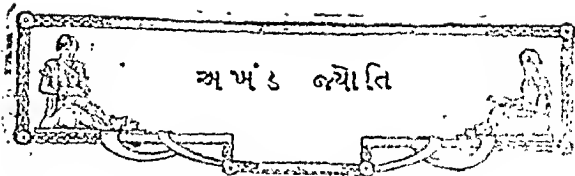
ગુજરાત હીંદુસ્તાનનું ગુઝીસ્તાન છે. શુદ્ધાબ ખરી ગયાં છે. ગણ્યા માંડ્યા રૂઢપુટ યુવાનો એ ગુજરાતના અલંકારો પણ ગુજરાતનું શરીર નહીં. રખીઆમાં રહી ગએલા કોલસા ચહેરામાં, ગામડાના જીવનનો તો જોજોજ પડે. ચહેરા ચુસે છે ગામડાં બુખે સુવે છે. ચહેરામાં બગડતો ખોરાક કેટલાંએ ગામડાંમાં પેટભર છે. અપચો અને ઉપવાસ બંને છે.

આપણી સુંદરતા કે શરીરનો ખ્યાલ આપણા ઉપર રાજ્યબળે હસાવવા માગતા ઉપરથી લેવાનો નથી. દષ્ટિ સ્થિતિને પહોંચવા દો. ફનીઆ ઉપર સુંદર પ્રજા અધ્યાન પ્રજા છે. અધ્યાન પ્રજાનું સૌંદર્ય આપણું સૌંદર્ય હોય. શરીર પણ તેમનું જ. દમામ રથીઅન કેસેકેનો અને તાર્કિક અંગે. આપણો ખોરાક અમે તે

હોય. આપણા વિલાસનું સ્થાન કાશ્મીરની ખીણ કે કૃષ્ણાસની ટોચ હોય. આપણે જીંદગી સુડીમાં લઇને ચાલીએ. આપણી રમતગમત અને મોજ પળેપળે મૃત્યુની આંખ નીચે રહે. તોજ આ દારૂપિંજર જેવું શરીર પરમેશ્વરને વસવાટાયક મંદિર બને.

વદાણવદન કરનાર શરીરની સાથે કાષ્ઠની તુલના ન થાય. તેથી બીજે પદાડ કે રેતાળ રણમાં વસનાર આવે. ખલામી અને કસકરી સીપાઇની સરખામણીથી સરસ ખ્યાલ થશે. મીઠા મજુર અને ફરીઆની ગોદીના મજુરને જરા તપાસો. તેમની વચ્ચેનો ફેર એ જીવનનો ફેર. જખરામાં જખરાં પ્રાણીઓ જંગલ કે સાગરના પેટમાંજ વાસો કરે. પ્રાણીદાર ગુજરાતીઓ નદીની બેખડોમાં વસે છે.

ગુજરાતમાં બુખથી મરનાર કુદર્ત-ચોખ્ખી હવા ન મળવાથી મરનાર વધારે છે. પ્રમને ચોખ્ખા ધી કરતાં ચોખ્ખા પાણીની વધારે જરૂર છે. થોડા ખોરાકને માટે વધારે શારીરિક મહેનત એ લાંબા આયુષ્યનું તત્ત્વ છે. પથરામાંથી દાણા છુટા પાડના કાઠીઆવાડના શરીર પાસે ગુજરાતનું શરીર દલકું છે. વ્યાયામ કે અંગ કસરત કુદરતી નથી. કુદરતમાં માથુસ સીચાય પીળાં પ્રાણીને આવા વ્યાયામની જરૂર નથી. કુલાવેલા ગોટલા કે છાતી આપો આપ મળે તોજ ઉત્તમ દરજ્જાની દોટ સોરી જેવા દાડા ઉપર છે. વાંદરાની ચપળતા દોરડા જેવા દાય-પચ ઉપર છે. કોઈ દિવસ એવું તો નજ ધચ્છી-એ, કે આખી પ્રજા સવારના ચાર વાગે ઉઠી. હંડ બેઠક કરતી થઈ જાય. સરસ તો એજ કે કુદરતી રીતે જોષતો વ્યાયામ મળે. ગુજરાતમાં લાકડાં ફાડનાર વાખરીઓની જીંદગી તરફ જુઓ.

અ ખંડ જ્યોતિ

લેખક:

રા. રમણિલાલ જયવદલાલ દસાલ

ચિત્રકાર:

રા. જયમોહન મીસ્ત્રી

સંધ્યાનાં આછેરાં અંધારાં પૂરીના પર
પર પથરાઈ રહ્યાં દનાં. પાટનગરની
સાંકડી નાળમાં યહ એક કુવાન કનાવળે પસાર
યહ રહ્યો હતો. એનાં વચ્ચે શરેલા ને મંદા દનાં.
જતાંએ એના વડનનું માપ લેતાં એની ચૂડચાઈ
પરખાઈ આવતી; પણ સહેલાઈથી તો નહોત.
તથાપિ કુદિનના ને કેળવણીની જાણ તદ્દન
સ્પષ્ટ હતી.

પેલી મઢીના છેલ્લા પર આગળ ને ચંબો.
મુખ્યદાર બંધ હતું. બારણાની અસંખ્ય ફાટો-
માંથી રગનીના ઘેર અંધકારમાં સરી જતાં
પ્રકાશકરણો. જોવાની રોગની પેઠે આવે પણ
તેજે આચા રાખી હતી. પરંતુ એ આચા
નિરાચારમાં પલટાઈ ગઈ. એણે ધીમેથી સારંગ
અખડાવી ને જુમ પાડી: "ચાહ ! ચાહ !"

જવાબ ન મળ્યો. સાંકળ જરા જોરથી
અખડાવી. જરા જોરથી જુમ પાડી: "બા !
બા !" આ વેળા કોપથી ટુંકાડો મારતું
હાર ઉપડ્યું. પેલો કુવાન સાચત્રીને અંદર પેલો
ને પુછવા લાગ્યો: "હીરો કેમ નથી આવે? બા !
લુએને, કેટલું બધું અંધારું છે !"

૨

" તારો હીરો પ્રગટાવવા હું દેહ બાંધું !"
કુધવાતા કોપને પરણે કારને એની બામે
અવાજ આવ્યો. " મારો દેવો આગમાં જળતા
મુખી હીરનો રહ્યો. "

સદ્ગત પિનાઈ ઉપર ચમ્પેલા આ અતિથા
સમય મહાકાથી કુવાનનું મો તદ્દન સીવાઈ ગયું.
તેણે છાનામાના ઉપર ચડવા માંડ્યું. પરેલા
માગતી એક નાનકડી ઝોરડીમાં ચોંદેક પડેલો
કુમાર ચીલદેહાલ દશમાં ખીમારીને બીજને
પડ્યો હતો. મીલુજતીના એક નાનકડા કાઠાએ
લાં પ્રકાશ પ્રગટે દનો: પીમળનું મીઝુ એમું હતું
એક નાનકડી જાણિકા તેની બાહુમાંજ બેઠેલી
હતી.

પેલો કુવાન અંદર આવ્યો. " ચાહ ! આ
યું કરે છે ? " તેણે પુછ્યું.

" મીઝુ એકદમ કઠું છે; આઈ ! એની નવી
મીલુજતી બનાવીશ. " પેલી બાલાએ દુરનજ
જવાબ વાળ્યો.

" એણે ! " તેના જાણએ આમન
દર્શાવ્યું. " એટલી પડિન દહ મદ. નવી મીલુજતી
કેવી રીતે બનાવીશ ? "

“અરે ! એમાં તે શું ? એ તો તદ્દન રહેલી વાત છે.” ચારુએ ચલાવ્યું; “મોટાભાઈ મીણુની પેલી ડબ્બી છેને—તેમાં આ કંકડા ભરી મધડી આગળ મુકીશ. એટલે બધુંએ મીણુ ઓગળી જશે. પછી તેમાં વાટ મુકીશ; ને ડબ્બી સઘડીથી દૂર ખમેડી મીણુ દરવા આવે કે નવી મીણુખત્તી બહાર કાઢી લઈશ.”

૨

એવામાં પેશે માદો કુમાર તેમની તરફ વળ્યો ને પુછવા લાગ્યો: “મોટાભાઈ ! મારું ખાવનું લાવ્યા ?”

“હજી તેં નથી ખાધું ?” મોટાભાઈએ નિરાશામાં પ્રશ્ન કર્યો.

વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં એમની માતા રંગભૂમિ પર ઉપરિચત થયાં. “શું ખાય ?” ચંડિકાસ્વરૂપે તે તક ક્યા. “સવારનો થોડોક ભાત હતો. તેમાંથી ચારુએ ખાધું; ને થોડો તારે માટે રહ્યો છે. એને માટે મેં થોડી રાખ બનાવી હતી પણ આપણા નવાખજાને ગળે ઉતરે ? બાકસાહેબને તો નારંગી ને દ્રાક્ષ જોઈએ છે.

પેલા યુવાનનો ઘાટો દુઃખથી ચડી ગયો. તે ધીમે ધીમે ખંડ બહાર ચાલ્યો. “ક્યા જાય છે ?” તેની આંખે પુછ્યું: “જરા જાત ખાઈ લે ને.”

“પ્રભાકરે કશું એ નથી ખાધું ?” સુધાકરે જવાબ વાળ્યો. “એણે કશુંએ લીધું નથી ત્યા સુધી મારે ગમે એમ ઉતરે ? ચરુ ! તારી મીણુ-ખત્તી સળગાવ, તો દાદરમાં અંધારું છે. મારી જોડે નીચે ચાલ બારણું દબાવ તો.”

ચારુએ તેના બોલ વીણી લીધા. સુધાકર નીચે ઉતર્યો, ધરની બહાર પડ્યો. ગલીને છેડે એક ક્ષણભર ચંબો. અંધારવેધો આકાશ તરફ એક ઉડતી નજર નાખી. ધુમાડાનાં ચર

પથરાઈ ગયાં હતાં. શાંત વનનો એક શબ્દ પણ સંભળાતો નહોતો. તે આગળ વધ્યો.

એક બીજા ધર આગળ તે ફરીથી ચંબો. એના ધરના જેવેજ આ ધરનો પણ નિર્માલ્ય દેખાવ હતો. પરંતુ નીચે રસોડામાં એક દીપક પ્રકાશકિરણો વેરી રહ્યો હતો. રસોડા તૈયાર થતી હતી. એક ઉમતી કુમારિકા ચુકા પામે એમી શાક સમારી રહી હતી. એને દેટલાં વર્ષ થયાં હશે એ કહેવું કઠિન હતું. એનું છાપલ મેલું ને ફાટેલું હતું. એની દેહલતા ઉપર આમૂપણું નામનીશાન નહોતું. એના હાથે માત્ર એ હાથી-દાંતની અંગડીઓજ હતી. લાંબી મુદતની હોવાથી એનો રંગ પણ લડી ગયો હતો. એ બાલા સુંદર નહોતી લાગતી પણ કંદરૂપી તો નહોતીજ. સારાં વસ્ત્રો પહેરે ને નીરાંત છવે ફરે તો સારી દેખાય એમાં જરાએ શંકા નહોતી.

સુધાકર અંદર આવ્યો. રસોડાને ઉંમરે ઉભો રહી બોલ્યો: “સરખું ! સુંદર ક્યાં છે ?”

પેલી બાલાએ ચમકીને ઉંચું જોયું. “તમે ક્યારે આવ્યા ? તેણે પુછ્યું: “મને ખગર પડીજ નહોતો. આગલું બારણું ઉઘાડું છે ?”

“હા” સુધાકરે કહ્યું. “કાષ્ટપણ બદમાસ અંદર ધુમ્મી જઈ ગયું. આમ હિચાલું ન રાખવું હો !”

તે બાલા શીકકું દસી ને બોલી: “બદમાસને લગવાયે એવું અહીં શું છે ? થોડાંક ભાગલાં કીકરાં, ભાત ને શાક. બહુ માલમતા ન કહેવાય.”

“છનાંએ એમનાથી છળી મરવું તો પડે ને ?” યુવાને વાત લંબાવી. “પણ સુંદરભાઈ ક્યાં છે એ તો નેં કહ્યું નહોતું.”

“તે ભાગ્યેજ ઘેર આવે છે એ તમારાથી ક્યાં અજાણ્યું છે ?” તે બાલાએ જવાબ

વાળ્યો. “અસારે પણ તે ધંધાની શોધમાં બહાર રાજળતા હશે.”

“પણ એમને ધારકુનની નોકરી મળી હતીને ?” સુધાકરે તપાસ કરી. “એ ઠેકાણે પડ્યો હશે એવા મને તો ખ્યાલ હતો.”

“બહુ સારી ખપ્પર રાખતા જણાઓ હો” પેલી બાલાએ કટાક્ષમાં કહ્યું. “નહીં તો એ ઠેકાણે નથી પડ્યા એ જાણ બહાર હોય ?”

થોડાક

દિવસથી અમે તો છત્ર પર આવી ગયાં છીએ. એક એક દિવસ દોલતો જાય છે. બીજી બીડથી તો હું ટેવાઈ ગઈ છું, પરંતુ લોચાની ગાળો કેમ સહન થાય ? લેણદારોનાં ટોળાં ઉમરાય છે. અમને છુટ્ટા ને દગા-બાજર કહે છે.

મને તો ધરતી માર્ગે દે તો સમાઈ જવાનું મન થાય છે.”

એનું શીકકું પદન એ બાલિકાના શબ્દોએ જરા પ્રેરણા થયું—“આ દોરંગી દુનીઆમાં તારા કરતાં ધણાએ કમનમીય હવેા પડ્યા છે. સરખા !” જરા ચંબી તે બેલ્યો : “તું લેણદારો પર ચીકાઈ પણ રાકે છે. મેં તો એ હક્ક પણ સુમળ્યો છે. ઘેર બધાંએ ભુખે મરે છે. મારા

ખીમાર લાકડાને ખાવા પીવા માટે કશુંજ નથી. થોડાક પૈસા મળતા હોય તો ગમે તેનું અપમાન વેરી લેવા ધડીભર તૈયાર છું. પણ તને શું કામ ખોટી કરું ? બે. હું જાઉં છું ખાઈ-પીઈ.”

“પણ લાકડા હમણાં આવશે” તે બાલા બોલી. “થોડી વાર રોકાવ-તમને જરૂર મળશે.”

“મને જોઈ તે રાજ નહીં થાય” સુધાકરે

ચીલિક વર્ષનાં કુમાર ચીવરેલા હાથમાં બીમારીને બીજાને પડ્યો હતો

કહ્યું. “હું કેમ આવ્યો છું તે ન સમજ ?”

બાલા જરા અચકાઈ. પછી ડોકું ધુણાવ્યું.

સત્યને છુપાવવાના એના પ્રયત્ન પર સુધાકરે હસવું આવ્યું. “લાકડા કહે જે કે હું આવ્યો હતો. એ સમજ જશે.” તે બેલ્યો : “મને ન મળાયું તેથી એ જરાએ દીકરીર નહીં થાય.”

સરખાએ વાત બદલી. સુધાકર થોડાક પૈસા

એક અનુપમની બા, બીજી કામ કરનાર બાઈ. એ બીજી બાઈ રાત્રે પોતાના ઘેર જતી. આખા દિવસના કામથી તે કંટાળી જતી, રાત્રે દૂર રહેવા-માંજ તે આનંદ માનતી. એટલે સુધાકરને અંદર આવ્યા પછી કોઈ પણ માણસ નજરે ન ચઢ્યું તેથી આશ્ચર્ય થયું નહોતું. કામ કરનાર બાઈ ઘેર ગઈ હશે. અનુપમની બા અંધ ને બહેરી હતી. એ અસાધ્ય ઉડી નિદ્રામાં પડી હશે. પણ અનુપમનું મુખ્યદ્વાર ઉઘાડું રહે એ અજબ બનાવ હતો.

મહામુરકેલીએ તેણે દાદર શોધી કાઢ્યો. અથડાતો કુટાતો ને ઉપર ચડ્યો. અનુપમના ખંડમાં પણ અંધાનું હતું પરંતુ દ્વાર ઉઘાડું જણાયું. સુધાકરે ખીરસામાંથી દીવામળીની પેટી કાઢી; તે એક સળી સળગાવી.

બીજાજ પળે ને દાદર તરફ કુઠો-ભયનો માર્ગો ભાગ્યો દીવાસળી છુટાઈ ગઈ. બીજી સળગાવવા છવ ન ચાલ્યો. અંદરના દેખાવે એના મગજમાં પ્રવાનજ પડ્યાં.

એ ખંડમાં બધી બીજી અરનવ્યસ્ત સ્થિતિ-માં પડી હતી. કાગળો, ચોપડીઓ ને બીજી વસ્તુઓ જમીન પર વેરાએલી હતી. ટેબલ ઉપર વાળવામાં આવ્યું હતું. એના ઉપરનો દીવો પણ ગજડી ગયો હતો. ખંડની વચ્ચે એક મનુષ્ય સજવન સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. એના દેહ પર અનેક ઘા ખેંચા હતા. તુર ઉડી ગયું હતું.

સુધાકર પલકમાં બધી વસ્તુસ્થિતિ કળી ગયે. યુ બન્યું દેશે એ તેના ધ્યાનમાં આવી ગયું. પાડોશના બદમાસો અનુપમને સારી રીતે પીછાનના અનુપમ શ્રીમંત કંજુસ હતો એ તેમની ધ્યાન બદાલ નહોતું. ઘણીજ સંભાળ લેવાની ટેવને લીધેજ આટલા દિવસ બચી ગયો હતો. કોણ જાણે ક્યા ખુણામાંથી એની કમનસીબી આજે અંદર ઘુસી ને એના છવનને તેમજ સંપત્તિને છુટી લીધી? અનવયજ બેવું તે

એ હતું કે કોઈએ કશીએ ગરજડ સાંભળી નહોતી. જો કે એ સત્તો ખરાબ હતો પરંતુ ભાંતી વસ્તી ગીચ હતી. વળી હજી રાત પણ બહુ નહોતી ગઈ. જરાપણ નજરે ચડ્યા વિના ખુની કેરી રીતે છટકી ગયો હશે ?

પરંતુ નિર્જલતાએ એના ચરણો કંપાવી મુક્યા. તે દોડ્યો દાદર ઉતરી ગયો. પલકમાં બાગલાથી બદાર પડ્યો. છુટા મેદાનમાં આવી છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો, અચભીત નજરે એણે ચોખેર નજર નાખી. કોઈ એને જોતું તો નહોતું ? પડી ઉતાવળે પગને ચાલવા લાગ્યો. અવસાન પામેલા અનુપમની મૂર્તિ જાણે એની પાછળ દોડી રહી હતી. અનુપમ ને સુધાકરનાં કુટુંબમાં કશોજ જગમગેરો હતો. એટલે રાત્રિની એ ઘડીએ કોઈ એને અનુપમના બર આગમથી દોડી જતો જુએ તો તુરંજ એના પર અનુપમના ખુનનું આજ ચઢાવે

સુધાકર લગભગ એ ગલીની બદાર નીકળી ગયો. એવામાં એકાએક દોહ મનુષ્ય એની સાથે અચાનક પડ્યો. સુધાકર નિરાશાથી આજુએ હડ્યો. જોડેની બતીના ચાંસલાના આધારે મદામનતે પડ્યો બચ્યો.

“ વળી પાછો સુધાકર ! ” આવનાર બોલી ઉઠ્યો. “ આજે કલાકે કલાકે તને મળવાનું લખેલું જણાય છે. આ ઘડીએ આ આજુએ ક્યાંથી ? અનુપમ પાસે ગયો દત્તો ? કાલો ? ”

“ કું નહોં યાર ! ” સુધાકર મુરકેલીથી બચ્યો. એના મિત્ર અરવિંદ પામેથી ઉતાવળે છુટો પડ્યો. ગમે તેમ દોડયાજ ગયો. છેવટે ખુબ ચાકી જવાથી એને અટકવું પડ્યું. પગથી પર પરકાઈ પડ્યો. એક પગનું પણ ભરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી.

भारत - १९५४

पवित्र शट्टरथ उपरान् जैन देवालयान् तल्लिमांथी दृश्य

शिवजीय नो शिवजी

સાચી જુડી

લેખક:

રા. રાધારમણ

ચિત્રકાર:

રા. જગમોહન
મીસ્ત્રી

ધણાં વરસોની વાત છે આજે અચાનક યાદ આવી ગઇ છે. બહાર મધુર અનિલ વાહી રહ્યો છે. પુષ્પોની સુગંધ બહેકી રહી છે. વરસો પહેલાં આજ સમય હતો. આજ વસંત હતી. તરણોનાં હૃદયોને ઉન્માદતી આજ મઠ-ધેણી વસંત પોતાને મઠે આખા જગતને મઠ-માતી કરતી હતી.

આ મારા ગત પ્રેમની ઝાંખી છે. મારા જીવનના આછા અને ઘેરા રંગે રંગાએલા ચિત્રપટનું એક ઝાંખું ચિત્ર છે. હાય! એ પ્રસંગો અસારે મારી સામે કેવા તરે છે? મેં પ્રમાણે સમજવામાં ભુલ કરી હતી કે પ્રલાએ મને? આખી જીંદગી ઉપરદેખી શાંતિમાં કાઢવા પછી અસારે એ પ્રશ્નો મને કેવા શુન્ન છે?

પ્રિય વાચક! તને મારા લખવામાં કશું એ સમજાવું નહીં હોય. જન્મથી અમુક કાળ સુધી સ્થિર રહેલા હૃદયને ચેતનવંતી કોઇ તરુણીએ દબકે હાથે ટકોર મારી દલાવ્યું છે? મારી આ કથા તેરા માટે છે. આમાં હું જગતને કશું એ

આપવાનો હાવો કરતો નથી. મારા જેવાં પ્રેમ-હૃદય હૃદયોમાં માટે એ સૂધારો છે, દીકારો છે.

હું તે વખતે-કોલેજમાં હતો. અમારી પરીક્ષાના દિવસો નજીકમાં હતા. આખું એ વરસ રમતગમત અને મોજમજાડમાં ગળ્યા પછી પરીક્ષા આવે સારે કેવું સખન વાંચવું પડે છે એ અસારે પણ મને બરાબર યાદ છે. વર્ગના સાધારણ વિદ્યાર્થી કરતાં જરા વધારે જીદિમાન હોવાથી મને કોઈ પણ પરીક્ષાએ મલકાવ્યાં નથી.

૧૯-નોં એપ્રિલ મહીનો હતો. વાંચવાના દિવાળુ છનાંએ 'એપ્રિલ પુલ' નો દિવસ અમારી હોસ્ટેલ તથા કોલેજમાં, વિદ્યાર્થી, વિદ્યાર્થીનિઓ તથા પ્રોફેસરો વચ્ચે સારો ઉજવાયો હતો. 'એપ્રિલ પુલ'ની રમત એકેએ કોલેજમાં હોતી નથી. અમારી કોલેજ એ દિવસ 'પુલોગ' કરવામાં ગાળતી એ દિવસ માટે કેટલીએ રાત્રિનાં ખુલ કરવામાં આવનાં. કેટલીએ નિર્દોષ જીંદગીએને પગવવામાં આવતી. હા!

એ દિનમ યાદ આવના ફરી એવાગ નાના થઈ જવાનું મન થઈ આવે છે । પછી બધું જોઈ જોઈ જતા અને સંન્ય ગગાતા કોઈ માહેનો એક છું ।

એ વખતે મારા પોતાના વંચી, બના અને કમનાને વચાવતું પડતું એવે સંજોગે હોસ્ટેલમાં આવના મોટું થતું અમારો કાલેજના કમ્પાઉન્ડમાં મેમોરિટી પામેના લીમ્બના છાત્રાવાળો એક નુફર ખુલેલો અને અજગાએ અતત કાગ નુરી ગાય રહ્યું અને એક ખુલ્લી પડ્યા નેના નસ્યગની ગમેના જાણે વખત મજે ભારે અમાના નરેનો ભાગ પાડે મનો એ અમારી નાનડી નીચે ગ હતી

ગમે છું આની તગત જમી થેનો અને જમીને વાયરા એમતો. મારી વાયરાની રીત મિચિન હતી-ત્યારે હતી અને હતું એ છે હત્યની શક્તિ એકવાગ જોયા પછી માણુમ દમેગા આનુજ મિચિત્ર થઈ જાય છે. ગમે અગીઆર માઝા અગીઆર વાગે નુઈ અદી વાગે કોનો Sleep is not a necessarily bare a luxury (ઉઠ એ જરૂરીઆત નથી પણ વિનાસ છે) એમ જ માનતો અને માગ મિત્રોને મનાવતો

“હક, હક, હક ?”

“કોણ એ ?” મે પુછ્યું.

સાહેબ, એ તો છું” Outdoor ના પાઈ બોય બેસતો અવાજ આવ્યો.

“આ ચીટી વાળો છું.”

પરીક્ષાને વખત હોવાથી Outdoor duty હોવા છતાં અમારા House surgeonની મહેરબાનીથી અમે સમય વચાવતા ફેસ આવનાં માણસ બોલાવતા આવતો હતું ગણ શનિએજ મારી ડ્યુટી હતી અને આજ આ ચીટી છાની ? છું ઉઘો અને ખારતુ ઉઘાડ્યું.

બાઈ-ચામ

આ ચીટી વચાવતા તુરતજ તાલી આવે. મોટે મોટે જાગીમાથી પડી મયા છે સખત વાળું છે, ફેસેટ હોવાનો સબબ છે

શંભુ

મે ટોપી અને ટાટ ઉચક્યા અને ગાલું ના કડું ટાટેલથી હોસ્પીટલ બહાર નડતી એટલે ધારી રાગ મા ત્યા પહોંચ્યો

“હમ બાઈ આવ્યો ?”

“હા, યા, હવે કમ છે ?”

ચલુ ન માનુશા દમથાજ શુદ્ધિમા આવ્યા હતા રહુડનના નગા હોવાથી તેમને રપેલીઅન-અમ આવવામાં આવી હતી શંભુના વિત ધી, બેન વગેરે અધા હતા

“Good evening, sir !”

“Good even...” ટોપી ‘મકેડ’

ઉપ લાવ પટ્ટાવાળી ‘વીએસ’ને ‘સ્પીઈંગ સ્ટ’ પડતી, માથે ‘નાઈટપ’ ચડતી લાડી કોહતા અમારા રથનહેલી, દસમુખા ‘દાઉમ સર્જન’ની મૂર્તિ પધારી.

અવનાવે તદ મેથની રીત પ્રમાણે “What is she ‘લીટી’ ?” એવો સવાલ કર્યો.

ચલુનાથ મારો અદાખાચી હનો. કાલેજમાં દાખલ થતાજ મારી અને એની ઓગખાણ થઈ હતી. વખત જતાં એ ઓગખાણે નિરસાયું બધું પ્રેમનું ઉપ પકડ્યું હતું એ જુરાજ ધરોને જોડી દઈ બનાવેલું શંભુનું મકાન હતું સુતાના વગેરે ખડોથી ગોઠું એકદમ અલગ હતું. એ મકાનનો માગ શંભુએ ગમેનો. મોડાની બાગીચો અગમ ચોકમાં પડતી અને મોટા પંથથી જોડેલો જુના વખતની બાવણીનું જ હોવાથી બાગીચોને સગીયા ન હતા પણ લાકડાના આડા મારેના પુખ્ત ઉમરનું માણુમ બહાર ડાકીયું કરે ને નેલ જઈ તીચે જઈ પડતાના

એવ વખતે તેણે માદી સામું નેકું. તેની સાથે આણિયે યાંણિ મળી ।

વાનો સંભવ હતો. મેં ઘણીએ વાર એક વધારે આડું મરાવી લેવાનું કહેલું પણ એ વાત બુઝી જવાતી. તે દિવસે સાંજે નીચેની પાડોસણ જોડે વાત કરતાં બાનો એક ગમે અને એકદમ ધ્રુષ્ટાટો થયો. બારેક પુટની ઉચાઈએથી એકદમ અજાણતાં પડતાં ગમે તેમ પડાયું અને સખન વાગ્યું. પાછી કાઠીનાં હોવાથી શુદ્ધ એકદમ ગઈ નહીં પણ બોલાયું નહીં. પાડોસણે અને બધાંએ એમને ઉચકી ઘરમાં આણ્યાં અને દેશી દવાઓ શરૂ કરી પણ હાડકાં તુડી ગયેલાં એટલે સર્જન થઈ ગયાં. શંકુ બહારથી આવતાં ગાડીમાં ધાલી એકદમ હોસ્પીટલમાં લાગ્યો.

હાલિસ સર્જને તપાસવા માંડ્યું. જમણે હાથ બીલકુલ દહલો નહોતો એટલે હાથનું હાડકું ભાગ્યું છે એમ કહ્યું. જમણે સાચળ પણ અચ્છ હતો એટલે સવારે X'ray લઈ ખાવી કરીયું એમ કહી પાટા બાંધી તેઓ ગયા.

બધાંનું કામ નહતું એટલે તેમને ઘરે મોકલ્યાં. શંભુએ અને મેં લાં સુવાની તૈયારી કરી. મેં રૂમ પરથી ચોપડીએ તથા ઓઢવા શાલ મંગાવી.

૨

“કુમારભાઈ ! આ કુમારભાઈ ઉઠે ” મારે કાને અસ્પષ્ટ ગળગળાટ થયો. મેં ધીમે રહીને આંખ ઉઘાડી તો ખારીએ સપ્ટેવ ડોઝીયું કરી રહ્યા હતા. તેમનું હસમુખું મોઢું જોઈ હું પણ હસ્યો. બધુંએ વાતાવરણ મને પ્રસન્ન લાગ્યું. આંખ ઉઘાડનાંજ ઉઠવાની મને ટેવ ન હતી. હજીએ નથી ! શીઆળાની સવારોમાં રમઝમાં મોઢું ધાત્રી વિચાર કરતાં પડ્યા રહેવાની કવી મજા આવે છે ? મારી દૃષ્ટિ બહુ ચપળ છે, લતા અને કમલા પણ એમજ કહેતાં. તેમાં વળી કમલા તો ખાસ મારા દૃષ્ટિચમત્સી કે ચુકે નહીં એટલે તેમને મારા remarks માટે બહુ સંભાળ રાખવી પડતી. એ Observation ની

શક્તિએ મને આ નિરસ જીવન જીવવામાં બહુ મદદ કરી છે. કે નહીં તો એ ગત પ્રસંગો સંભારી બે આંસુ પાડી હૃદયનો ઉમરો સાંત કરવા માટે તો મરીજ. એ એકજ પળમાં મેં જોયું કે બાના પલંગ ઉપર એક આધેડ વયની સ્ત્રી જોડેલી. એકાદ વાર જોઈ હોય એવું પણ લાગ્યું. મારી પચારી જોડે આગળ રૂવ મુકી મારી તરફ મોઢું કરી જોડેલી એક બાલા જોઈ. તે એવી રીતે જોડેલી કે મારાથી બાનું કે પેલી સ્ત્રીનું મોઢું જુદાજુદ ન લેવાય.

રૂઠવનો અવાજ સાંભળ્યો છે ? બધુંએ નવોદય લુગલો ‘સાયલન્ટ’ પસંદ કરે છે. એમને એ રજીકારના સંગીતનું ક્યાં લાન છે ? પ્રાતઃ કાલમાં આંખ ઉઘડતાંજ એક અર્સાકિક બાજનાં દશન થવાં એ અહોભાગ્ય નહીં ? ભાગ્યેજ ૧૫-૧૬ વરસની ઉમરે દશે. મેં આંખો મીંચી દીધી. એનું ખાન ચઢામાં હતું.

પાંચેક મીનીટ પછી મેં આંખ ઉઘાડી તેનેજ જોવા માટે ! એજ વખતે તેણી મારી સામું જોયું ને તેની સામે આંખોએ આંખો મળી ! આંખોનાં કામચૂ જાણે છે ? હજારો લક્ષનાઓ નીકળી હોય છતાં એક અનેરે ચોધડીએ આપણે જાગત યઈએ છીએ. હું આ ‘Love at first sight’ નહીંજ કહું-જુની ઓળખાણ તાજ થાય, જુઝી ગયેલાં, વીસરી ગયેલાં પાછાં યાદ આવે એવું કેક એ હતું. મને કેતું કેં થયું. પાછી આંખ બંધ કરી.

ચોડીવારે સ્વપ્નમંથી એકાએક જાગત થાય એમ એકદમ ઉઠી, ઘરા લઈ મોઢું ધોધું. પેલી સ્ત્રીએ તો શંભુનાં મામી એમ મેં ઓળખ્યાં.

“કેમ મામી ક્યારે આગ્યાં ?”

“આ અજધરીજ આવી ને પ્રભા ચાલે ચુકે છે” પેલી બાળા તરફ જોતાં તેમણે કહ્યું.

એ કાણ એ મારે પુછવાનું રહ્યું નહીં. એ મધીએ વખત તેની દૃષ્ટિ મારા તરફ હતી.

“શંભુ ક્યાં ગયો?”

“એ ઘેર ગયો છે દમણાં આવશે.” અમે ચંદા પીધી અને બાને પાષ. થોડીજ વારમાં અમારે-પ્રભાને અને મારે-છુટ્ટાપણું થઇ ગયું. ચંદા ઘણી થઇ હતી. અમે વધી એટલી હેંસે હેંસે પી ગયાં. તેણે મને પાષ એમ કહ્યું તો?

“પ્રમા, સારે હું જઈ છું. તું ભાષ બેઠે શાંતા આવે તેની સંગઃએ આવજો” મામી ઉઠ્યાં. “હું અપોરના આવીશ.”

“વાર” એ હું કા જવાખમાં કેટલું માર્દવ અને મીઠાશ હતી! હલુએ એ અવાજ મારે માને પડકાર કરી રહ્યો છે.

મામી ગયાં એટલે મેં પણ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. એણે મારી સામે વ્હાકુળ નજરે નેયું.

“ભાષ! શંભુ આવે એટલે જાજો? તારે શી ઉતારવા છે? વળી દાકતર આવે નો!-”

ભાવતું હતું અને વંચ જતાનું. પક્ષગને એક છોડે મેં ખુરશી ઉપર ઝુકાનું. મારી સામે બીજે છેડે બાના પગ દાગતી પ્રભા બેઠી. થોડી વારમાં બા ઉઠી ગયાં અને વાંચવામાં મારું જ્યાન લાગે જ શાનું? ધડકતે દેરે અમે બેસી રહ્યાં. ચરમતો પડ્યો તેની આગળ ઝુટ્ટી રહ્યો, ચરમના શેરડા તેને મુખચંદ્રમાએ ચમકી રહ્યા.

૩

શંભુ આન્યો અને હું ગયો. જતી વખત મારી રિધિત શોચનીય હતી. શંભુ અને બાની નજર સુધાનીતે મારે પ્રભાને એવી હતી, નીરખતી હતી. એ કેટલી કહણ તપસ્યા હતી એ જાણો છો?

રૂમ ઉપર આવી નહાવા મારે ટુવાસ ખબે નાખી હું બેસી રહ્યો. વિચાર ક્યાં ક્યાં. અનંત-

કાગ સૂધી દાંત રહેલા ઉરવિને કાષ કુચ્ચ કરે એમ મને આજ થયું હતું.

નહાધને જમ્યો. કમળને આગતા પેસા દેરામના આપું છું એમ મને લાગ્યું. આવી અરવરથ રિધિતમાં મારાથી લતા અને કમલા સાથે કેમ વંચારો, તેમને વારો આવ્યાથી હવે તેઓ કેવું વેર લેશે એ વિચારેએ મને વધારે દુઃખ્યો.

“પ્રણામ, શુભ! ” લકિત ભાવથી શીન થઇ હોય, છતાંએ આંખોમાંનું ટીખળ અને કમ્પનું દમ્પ કરી રહેલા ઝોડ નહુપાય એવી કમલા બોલી.

“હું પણ પ્રણમું છું-” ડોકુ નમાતી લતાએ ચરુ ક્યું. “છો તો ચરચના?”

કેલેજ શરુ થતાં પહેલાં અમે એટલે કમલા, લતા અને હું અમારા દરજાએમાં મગનાં, વિદ્યાર્થી. ગણતરી દૃષ્ટિએ અમારું ત્રય એ ખ્યાનો વિષય હતો. લંબા અને કમલા મારી સદ્ધા પિત્તી હતી. બીજાની દૂર નામનાર હું આંબી યુગલમાં કેમ સપડ્યોએ એ મારા મિત્રોનો એક ચર્ચાનો વિષય હતો!

મને મેળવવા મારે તેમણે કેવા અપત્તો આપ્યો હતો. અસારે એની રમૂનિએ આનંદ-કારક છે. અમારી ઝોગખાણુ થતાં પહેલાં મારા પ્રત્યે નમની માનતી, સ્નેહતી લાગણી હતી. પહેલી ટર્મમાં મારી ‘એચ’માં અમે ચાર જણુ હતા. એક જણુ મોંઠો પડ્યાથી એણે કેલેજ છોડી. અંધી ટર્મ દોવાથી અમારી અધુરી ‘એચ’ કાગ ચલાવ્યું. પછી બીજી ટર્મમાં તો મારે એક ‘પાર્ટનર’ બોળી મેંતો રહ્યો.

શંભુ ચહેરામાં રહેતો દોવાથી અને હાડકક્રમાં લતા બેઠે ઝોગખાણુ દોવાથી કેલેજમાં નમની ઝોગખાણુ વધી. મારી ‘એચ’માં આવતા, મારી સાથે વાંચતા એ જાને એટલી નસતગી કે બીજાના શંભુની બોળાણીએમણે એક કાવતરું

ન હવે જાણવાની માન રહિત છે એમ લના,
કમવા કરેના, એ માનનો-જાના માગ હવેનું
જાણનાર અને હવે માંડ મનુ નથી ! આપણી
વસ્તુ માંડ પચારી પડે આપણે જે ગુરમાથી
જેએ છીએ તેવી તેની આખો હતી મારી સામે
જેતી ત્યારે મારી દયા નથી આવતી એ એમ તે
મની એની આખમા ધર્મના કિરણ સુગી મળ્યા
હતા, નાપથી આગળા મયદોડી, નામનું ટેનુ
ચઢાની તેણે પડે નદવી જાણે પીર દેગી મેસતી
દોષ નેમ મેમી મારી સામે ગર્વથી જોયું આ
જનુ કેમ મનનું હતુ અને ટેની વાગમા તેનો
હીસામ ન દોષ !

થોડીવાર સુની મના ચુપ હતા લના ને
કમના ઉપ પ્રવાના શાન સાદ્યે અમર દરી
હતી અમનું કમલા તેમા ઘણુએ અમલ અર્થ
પૂણું દષ્ટિએ તેણે નતા સામુ જોયુ-મને એક
દમ દમ્યા

Let's see the X-rays લનાએ
પ્રમાનનું ટેમન પગની X-ray ની શીઘ્રો
ઝડપાઈ, અમે નવા બારી પામે ગયા લનાના
દાયમા 'શીઘ્ર' હતી અને કમના જેડે હતી
નજી તેમની પાછળ અને હુ તેમની જમણી
બાજુ એટલે પ્રમાની ખુસીની પામે આ દાડકુ
અહીં મગ્યુ છે તેના કારણ, નિદાન બધુ હુ
મેટિ જોનાનો હતો પણ મારો જીવ મ્યા હતો ?
મારી પામે તે ભેગી હતી ! માગ અગ ઉપ
તેના ઉપજીવામ પચરાતા એક વખત અનજીતા
માગે દાય નેના ગાનને અડકી ગયો હતો
એ પછો મને મેલી નાગી દશે ?

"કે ગમરાવા જેવું નથી એકાદ મહીના-
મા તદ્દન આગમ થઈ જશે" મે હેરે મત
આપ્યો

"હા બા, તમે શીકર કગો નહીં, હ "

લનાએ ટાપસી પુરી.

"કે નહીં ભાઈ, એ તો ભોગ ભોગવવા
લાગ્યા તે છુટકો છે ?"

"મામી ગયા ?" મે પુછ્યુ. આ વખતે
તેણે મારી સામુ જોયુ એટલીવાર તેન મણુ
અનનન હતુ

"હા, દમણાજ ગયા" બા બોળ્યા "તરી
તો ટેનીએ વાટ જોઈ "

મે છુટકાગનો દમ જોયો

"ત્યારે અમે દવે જતીશુ બા, અવળે હ
પ્રખાબહેન !" લના-કમના ઉડતા બોલ્યા
પ્રભાએ તેની આખમા પ્રેમભરી જોયા
તેનો રોષ ઉતર્યો

"આવજો લતામહેન, કમવાબહેન અવળે"
હસતે મુખડે તે બોલી

"બા, ત્યારે હું પણ જાઉં છુ સાગે
'બારકેટ' લઈનેજ આપીંગ કુમાર ! હ આનુ
ત્યા મુધી મેસજે હ કદાચ ડોક્ટર રોડનું ઉપ
આવે" મારી તરફ ફરતા થયુ બોલ્યો મને
બોલકાનો વખતજ મળ્યો નહીં. પ્રમા શાન્તા
આવે ત્યાં મુધી બેસનાની હતી

બધા ગયા એમને મુકવા ફાટક મુધી હ
ગયો પાડો આગો તો તેના મોઝા ઉપર
વિજયનું દાસ્ય જોયું

"હ્યો, બેસવું હોય તો ખુશી ખાવી
કરી આપુ" નથનો ચમકાવનાં ને બોલી

"On thank you !"

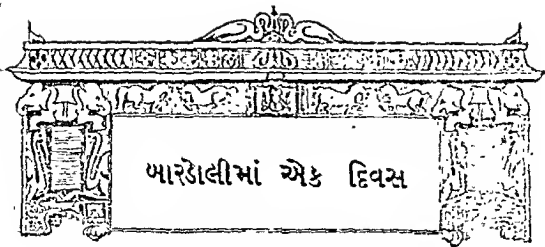
"એમા વાંચાનું 'ચે ક્યુ' ખુશીને લાયક
ખુશી ઉપજાવે મેમો !" મદમદ દમતા તે
બોલી

કાલ બેસ હતો તેમ આજેએ બેઠાં, મં
વાચવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"ગળઓ ક્યારે પડે છે ?" બાએ પુછ્યુ.

"પહેલી મે થી"

[વધુ મઠિ જુઓ ૫૫૬ ૩૬૦]

બારડોલીમાં એક દિવસ

લેખક:

સૌ. લીલા મુનશી

મંમ, સાદિલ સંસદ

— ૦ —

અમે લીધી પ્રતિમા પાળ્યું દે

બરે કાયાના કરદાર થાય-અમે.

— શોકગીત

બારડોલી વીરો અનેક પ્રકારના પર-
સ્પર વિરુદ્ધ હેવાનો સાંભળ્યા
પછી અમે તા. ૧૪ મીની રાત્રે સાચક હૃદયે
બારડોલી જવા નીકળ્યાં. સાચક હૃદયે એટલા
માટે કે વ્યક્તિગત છુટા પ્રપનો બાદ કરતાં
આપણા લોકો વીરતા દાખવે, ધૈર્ય સાચવે અડગ
ટેક નીભાવે એ બધી વસ્તુઓ કેક સદીઓ
યથા એટલી બધી અપરિચિત થઈ પડી છે કે
જામરામાં જામરા આશાચાલીથી પણ લોકોના
એવા મદાપ્રપત્ત વરદ પહેલી દૃષ્ટિએ અવિશ્વાસ-
થી સદગ જોવાઈ જાય છે, અને થોડાં ધણાં
પણ વીરતા, ટેક, ધૈર્ય દાખવ્યાં હોય તો રખેને
એટલે હરે વાત આવી પહેાંચે કે જેથી નાના
નમળા પ્રપનો પણ છેક છુટી જાય અને દોષ
તોડશે આત્મવિશ્વાસ મોટો ગુમાવી મેસે એવો
અય થઈ આવે છે.

પણ એવી અથદા કાપવાને બારડોલીમાં
એક દિવસ અમને જસ નીવડ્યો. જે શ્રદ્ધા, ટેક
અને આત્મવિશ્વાસ અમે ને દિવસે જોયાં તે
જોયા પછી હાંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય ને એક ધણાં
લાંબા કાળ સગી જોઈ રહેવાનું રાખ્યું છે એવી
નિરાશા તે વખતે નો અદસ્ય થઈ ગઈ.

એવી નિરાશાને કાઢનારા થોડા પ્રસંગો
આ રચે લઈએ.

તા. ૧૫ મીએ સવારે અમે જાને અને રા.
બા. બીમભાઈ નાયક બારડોલીના રોયને કંતપાં
અને રા. વલ્લભભાઈ આવેલા તેમની સાથે
આશ્રમમાં ગયાં. આખા આશ્રમમાં ઉત્સાહનું,
વેગનું, સ્વાતંત્ર્યનું વાતાવરણ બાપી રહેલું હતું.
શોક, દુઃખ, ચિંતા, દોષાંશ્વ ક્યાંએ જામરાનાં
નદનાં, લાંબી પરિચિત વીરો રા. વલ્લભભાઈ
એ અમને મહીતગાર કર્યાં અને આશ્રમના

પ્રકાશન વિભાગ તરફથી તે આર થએલા ખાર-
ડોલીમાં બનતી દરેક વિગતો અને બનાવોનાં
કાગળોમાં ભેદ જવાથી રા. મુનશીને પણ ધણી
વસ્તુઓ થોડીવારમાં સમજી લેવાની તક મળી.
ખારડોલીનું પ્રકાશનખાતું અસારે ઘણું સરસ
કામ કરી રહ્યું છે.

પણ મોંથી ખરેખરો અતુભવ તો હજી
આવવાનો હતો. તે અમે સાંચી જમી પરવારી
મોટર લઇ ગામડાંઓ ભેગા નીકળ્યાં સારે મળ્યો.
વરસાદ આવી ગયો હતો એટલે ધુળ ખેસી ગઇ
હતી અને તડકાની છાંટ છતાં ટાપ નહીં એવી
બપોરે ગામડાંઓએ સ્ત્રીમા પાડેલા ખરખરકા
ગમ્નાઓમાં ફેડના ફેંદા મોડાનની મોટરમાં
ખેસી રા. બા. ભીમલાઇ અને અમે નીકળ્યા.
રસ્તામાં આ લઢનની ધણી કમળ કચનીઓ અમે
સાંબળી

સાંધી પહેલા અમે સરેભાગ ગયાં ત્યા,
આવતીવખને વધારે રોકવાનું કહી અમે બામલા
ગામે ગયાં...

અરેખીઅન નાઇટઅમા કોઇ નિર્જન શહેર-
ની વાર્તા વાચતા હોઇએ તેવું આખું ગામ
દેખાતું હતું. દરેક ઘરના બારા બારણા બંધ
હતા અને એ ઘરોમાં શવતા આતમાઓ કોઇ
વસતા હશે એવું પહેલી નજરે જોનારને તો નજ
લાગે. એક બાલુની ઓળના ઓટલ.ઓ ઉપર
માત્ર એક ડોસા ફરતા હતા તેણે અમારી મોટર
ઉભી રહી એટલે તરત ધ્રુમ પાડી. “ અધ્યા,
ઉધાડો આશ્રમની મોટર છે, આશ્રમની.” અને
ધીરે ધીરે એક પછી એક બારણાંઓ ઉઘડવા
માંડ્યાં.

અમે એક ઘરમાં ગયાં અને ત્યાં જ દરય
જેયું તે તો શંદગીભર સુલાય એવું નથી. માત્ર
બારણા વાટેજ પ્રકાશ અને પવન આવી શકે
એવું એ ઘર બારીઓ વિનાનું હતું. એ ઘરમાં

ત્રણચાર સ્ત્રીઓ હોકાગંઓ લઇને ઉભી હતી.
એક બાલુના બાગમાં બેંચા, પાડીઓ વગેરે ટોરો
બાધેલાં હતાં. અને પાસનાં બારણા ઉઘાડાં હતાં
છતાં પણ એ ઘરમાં અંધારું લાગતું હતું.

પણ એ ઘરનાં બારણાં વસાય સારે બધાની
સી દશા થાય તે કોઇ કદાપી શકે તેમ છે? કલ
કતાની અંધારી કાળી કોટડી કરતાં એ વધારે
અંધારું કારાગ્રહ બનતું અને આપા માત્ર એકજ
નહીં પણ અનેક ઘરોમાં સ્ત્રીઓ, બાલકો
અને ગંદવાડમાં અંધારું રહીને રોગગાં સડી
ગયેલાં અને ઘોળાં પડી ગયેલા ટોરો એક સાથે
રાત્રિદિવસ આજે ત્રણ ત્રણ માસ થયાં વસનાં.
એમનાં રિય ટોરો વાડામાં રહી જતાં અમલદાર-
ને હાથે પકડાઇ કપાઇ જાય તે કરતાં આ
રિયાતમાં દુર્ગંધ, ગંદવાડ, ગંદવાડ, અંધારું
વેડતું પડે તે વેડવાને આ લોખ તેઆર હતાં.
અને જપ્તી અમલદારની નિર્દયતા વધારે આલતી
હોય સારે તો ફેટલીકવાર સીઆદિને માટે પણ
બહાર ન જઇ શકતું તેથી ઘરમાં ખાડા ખોદી
લોકોને મળમૂત તેમાં દાટવાં પડતાં. અને આટ
આટલાં દુઃખ સહન કરવા છતાં સ્ત્રીઓના મુખ
પર પણ કાયરતાની કે દુઃખની નીશાની દેખાતી
નહોતી.

આ બધું જોતાં જોતાં ઘરનાં એક વૃદ્ધ
માણને મેં સહેજજ કહ્યું: “ માણ ! આટલું
દુઃખ સહન કરે છે સારે પૈસા આપી દો તો
કેવું ? ”

જવાબમાં એ વૃદ્ધ બાઇ હતી. “ હવે આટ
આટલું સહન કયું અને પૈસા આપી દઇએ ?
ન્યાય કરશે સારે પૈસા આપીશું, અન્યાયની
એક દમડી વધારે નથી મળવાની. ”

ફરી કૃપતાં કરીને મેં એક બીજા બાઇને
કહ્યું: “ સરકાર વલ્લભભાઇને પકડી જશે તો
શું કરશે ? ”

“એક વસ્ત્રબાધ જશે તો ખીજ એવા અનેક વસ્ત્રબાધ પાકશે” જવાબ મળ્યો. આટલી દૃઢતા આજળ નિર્જલતાનો એક શબ્દ પણ બોલવો તેમાં પાપ હતું.

આ અરસામાં તો ગામનાં લગભગ બધાં જ માણસો એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. તેમની આજળ થોડી વાતો કરી તેમનાં સુખ દુઃખ જાણવાનો થોડો પ્રયત્ન કરી તેમની મક્કમતાને વખાણનાં અમે આજળ આપ્યાં.

x

x

x

સરખોણના આગ્રમમાં ગયાં ત્યાં ડા. મુખંત અને સૌ. રારદા બહેનને મળ્યાં. થોડીવાર ત્યાં બેસી બુવાસણ નામે પાસે-
નું ગામ જોઈ આવ્યાં અને સાંભોણ ગામમાં જવા નીકળ્યાં. ત્યાં પહોંચ્યા પછી હોવાથી લગભગ આખા ગામનાં લોક રા. લક્ષ્મીબાઈને ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં.

આ રા. લક્ષ્મીબાઈ ઉપર કોઈના સગીરના વાલી નામરને ગામ લોક-નો હરાવ—પૈસા ન ભરવા બાબતનો - પહોંચાડવા બાબતનો કેસ સુરતની કોર્ટમાં ચાલે છે. એમ કરવામાં એમણે શો ગુન્હો કર્યો એ કોઈ આ સરકારના તંત્ર વગર ખતાંવી શકે તેમ નથી.

પણ આમ અમે ક્યાં ક્યાં ક્યાં તે કહેવા કરતાં અમે શું શું જાણું તે જણાવવાનું અત્રે વધારે અગત્યનું છે.

ખરું પુછો તો અત્યારે બારડોલીમાં સરકાર-નો ડર અને રાજ્ય તરફનું માન એ બેમાંથી

એકે વચ્ચે રહી નથી. જેટલા વસ્ત્રબાધની છાવણીના હુકમ પળાય છે તેટલા સરકારી હુકમો હારવાનું પદ બનવાની સ્થિતિએ ત્યાં પહોંચી ગયા છે. પટેલો અને તલાટીઓએ રાષ્ટ્રનામાં આખાં અને લોકોએ ધરના નાંબરા લઈ લેવા મુક્યા એટલે હવે થોડોને કે જમીનોને યોગ્યબનાર કોઈ રહ્યું નથી; અને જમીની અને ખાલસાની નોટીસ વગર યોગ્ય ગમે ત્યાં અને ગમે તેને ત્યાં બંધાય છે. લોકો નથી તે પીળા કાગળના ફરફીયાને જોતા કે નથી તેને વાંચતા, લોકો તો એમજ માને છે કે “જમીન અમારી છે તો સરકાર કાણ ચાપ છે ?”

બારડોલીના લોકોને મન વસ્ત્રબાધ માત્ર માર્ગદર્શક નહીં પણ તારણદાર છે.

કોઈ સરકારી અમલ-દારને ત્યાં પૈની ચીજ કે વાદન નથી મળતું. યદા પીવાને પાણેર દુધ તેને કોઈ આપવાને તૈયાર નથી. તેતુ કોઈ પણ પ્રકારનું કામ કરવાને રાની પરજનાં માણસો પણ મળતાં નથી. એક અમલદારની મોટર કાદવ-માં ખુચી જાય તો કદાકો મુધી લોકોને ધમકી અને લાલચો આપ્યા છતાં તેને ત્યાં વાટ જોયાં કરવી પડે.

પણ કોઈ તેને હાય ન લગાડે. અને વસ્ત્રબાધ આવે ત્યારે તેમની આજ્ઞાથીજ લોકો તેને તે કાઢી આપે એ સ્થિતિ ત્યાં છે.

અને સરકારી અમલદારો યોગ્યારોગ્યનો જથ્થો વિચાર લગભગ-વીસરી ગયા છે. ચાલીસ હજારની જમીન ચારસોમાં વેચી, એટલાથી ન ધરાતાં રાંધવાનાં વાસણ અને ધરનાં ગાડી થોડાં મુદ્દાંતની એક થોડાક સો રૂપીયાની મહેસુલને

માટે ત્યાં હરરાજ થાય છે. પણ આ જમીનો કોઈને પચવાની નથી. આમતી મીઠી બહેન, મણિ, બહેન, સૌ. ભક્તિવદ્ધમી વગેરે બહાદુર બહેનોએ એ જમીનોનો કબજો કરારનો લઈ લીધો છે, અને તેમને ત્યાંથી ખેડેલા મીઠાચ એ જમીનોનો કબજો કોઈના હાથમાં આવે તેમ નથી. પણ એ તો લગભગ અશક્ય વાત છે.

સરકારી અમલદારના મનસ્વી હુકમોમાંથી એક હુકમ તેમનાથી ત્યા નીલાવી શકતો નથી. કલેક્ટરના અંગલાની બહાર ચોટી કરતા ત્રણ જુવાનોને એક પછી એક પકડ્યા અને વધારેને પકડવાનો સભવ ઉભો થતાં કલેક્ટરનેજ ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું એ સુપ્રસિધ્ધ ખીના ભાગ્યેજ કોઈથી અગ્નણી હશે. વડી કુદાવી કાયદા વિરુદ્ધ ગાડીની જપ્તી કરી પણ તેને જોડવાને બળદ કે ખેંચવાને મળુર ન મળતાં આજની ધડી સુધી લોકોની દૃઢતાના કીર્તિસ્થંભ સમી તે રસ્તા વચ્ચે ઉભી રહેલી છે.

પકાણેના ત્રામે પણ હદ કરી. તેમના નગ્ન થઈને નહાવાની વાત, સ્ત્રીઓને સતાવવાની વાત, સાકર ધારી મીઠાની શણૂં ફોડી ચોરી કરવા બાજતની વાત, લોકોના ઘરમાં બળજબરીથી ગમે તે રીતે પેસી જવાની વાત એ સૌ વાતો પણ વિગતવાર દૈનિક છાપાંઓમાં આવી ગયેલી છે. અમલદારોએ પણ એમના અધિકારોને ખુબ મર્યાદા છે. જપ્તી દિવસે સુરોદ્ધ પછીજ થઈ શકે એવો નિયમ છતાં પરાઈના ચાર ને સુર્યસ્ત પછી સંધ્યાકાળે કરતાં એમનો કાયદો તુટતો નથી. તાળાં ન તુટે એવો નિયમ તેઓ ઘરનાં બારણાંના નકુચા ઉતારી તોડી શકે છે.

આ જપ્તી અમલદારો ઘરના સગા થઈ આવતાં પણ શરમાતા નથી. એક રાત્રે એક જણનાં બારણાં ઠોકમાં. “કસાણા બાઈ બારણાં

ઉઘાડો તમારા વહેવાઈ આવ્યા છે.” ધરમણી કહે: “અમારા વહેવાઈ હશે નો મવારે આવશે. અમારે બારણાં નહીં ઉઘડે.” પેલી પંચતંત્રમાંની ખીલાડા ઉદરમાઈને ઘેર જઈ પોને તીર્થ ફરી આવી અહિંસાનું પ્રત લીધું છે તેથી બહાર નીકળવાની વીનંતી કરતી હતી એવી વાતો આ લાગે છે.

પણ કોઈ વેળા ખરેખરા પરાણા પણ આવે છે, તે તેમ એક જણને ત્યાં પરગામથી ફેટલાંક સગાં આવ્યાં બારણાં ઉઘાડી શકે તેમ હતું નહીં પણ ધરમણીએ ઘરમાં ચઢા કરી બારી વાટે દોરડું બાંધી લોટો ભરીને ઉતારી અને ઓડલે સગાને રાત રાખી સવારે વિદાય કર્યાં. બુધે ચુકે બારી ઉઘાડી રહે તો તેમાંથી પકાણો કુદીને આવે અને વાડાની ભીંતો પર ચઢાય તો તેમ કરવામાં તેઓ પાછું વાળીને ન જુએ, ઘણીવાર જુખ્યાં તરસ્યાં ઘરોમાં પુરાએલાં માણસોને સ્વયંસેવકોને છાપરે કાણું પાડી પાણી ને ખાવાનું પહોંચાડવાં પડતાં. તે છતાં આ સ્થિતિ લોકો વગર ફરીઆદે સહન કરે છે.

એક વખત એક બાઈ સહેજ બારણું ઉઘાડી વાડામાં કે કામ કરવા આવી. એવામાં તો જપ્તી અમલદાર આવ્યાજ છે. બાઈ તરન ઘરમાં પેસી ગઈ અને અંમલદાર બારણું પકડી ઘરમાં આવે તે પહેલાં બારણું વાસત્રા માંડ્યું. તેના પર તે અમલદારે પોતે બારણામાં પગ ચુક્યો છતાં બારણું બંધ કરવાનો અને પોતાનો પગ કચરવાનો કેસ ચલાવ્યો. બાઈનો પતિ ખીચારો ભલો માણસ હતો તે પહેલીવાર બરાબર જવાબ ન દઈ શક્યો. ખીજવાર કોર્ટમાં જવાનો વખત થયો ત્યારે બાઈ સાથે ચાલી અને વરને ગાડીમાં દીમત આપવા લાગી. “આવા રોતા જવાબ આપી ડરો છો શું? જે બંધુ હોય તે બરાબર કહેજે અને છ મહીના

જેલ આપે તો બાર મહીનાની માંગળો. મને પુછશે તો હું તો ખરેખર કંચુલ કરવાનીજ છું. કે 'મેં એને ધરમાં ન આવવા દીધો.' બારડોલીની આ લઢતમાં આમ સ્ત્રીઓ પુરુષોને ખરેખરા ટકાવી રાખે છે.

અને બારડોલીની આ બહેનોનો લુસ્સો કે જેવો તેવો નથી. જેટલાં દુષ્ટો પડે છે તે તેઓ દસતા મુખે સહન કરે છે, અને પોતાના સ્વયંનિષ્ઠિત કારાગારમાં મહીનાઓ યયાં પુરાયા છતાં વિપાદની એક વાદળી એમના અંતરને કલુષિત કરતી નથી. શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પર તો એમની શ્રદ્ધા અજબ છે. એ જ્યાં જાય ત્યાં ગામની સ્ત્રીઓ એક પછી એક આવી એમના લલાટમાં કુંકુમનું વિજયતિલક કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રૂપીઆ એમે રૂપીઆની ભેટા ને વિશ્વાસ અને ભક્તિબળથી મુકતી જાય છે તે જોતાં ગમે તેવા અશ્રદ્ધાળુનું હૃદય પીગળી જાય, અને એમના સોકગીતના સુરોમાંથી દહતા અને આત્મવિશ્વાસ નીતરતાં દેખી આ અજ્ઞાન લોકોના આત્માની મહત્તા આગળ આપણું હૃદય નમી જાય.

પણ વલ્લભભાઈ પરનો આ વિશ્વાસ જોવાની તક તો અમને છેક સાંજના મળી. નાની ફરોદામના ગાંમે તે સંજે તેમનું ભાપણ હતું ત્યાં અમે સાથે જવા નીકળ્યાં. અને સારેજ રસ્તામાં આવતાં ગામોમાં ને ઉમળકાથી, ભાવથી, ભક્તિથી તેઓ તેમનું સ્વાગત કરતાં, અને સ્ત્રીઓ એમને કુંકુમ, અક્ષત અને પુષ્પ ચોઢી એમની આગળ ભેટ ધરતી તેનાં અપૂર્વ દૃશ્યો અમને જોવાનાં મળ્યાં. બારડોલીનાં અકયાશી દગ્ગર સ્ત્રી પુરુષો ને બાળકોને મન વલ્લભભાઈ માત્ર તેમના માર્ગદર્શકજ નહીં પણ તારણદાર છે, અને એમની આજ્ઞા તેઓ પ્રાણતિ પણ પાળવાને તત્પર છે.

અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળશું કે
સાથે કયાના ઠંડકા યાય-અમે.

આ ધોધ માત્ર એકજ ગામની બહેનોનો નથી પણ આખી બારડોલીની વસ્તીનો છે. સરકાર એમને ડરાવવાની વાત કરે તો તે મિથ્યા છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ ગાય છે કે:

સરકાર જોને અમાગીઆ તું નથી
તારા બાર ઉપર બે ગયા વાળી.

કોણું કહેશે કે આ લોકો હારની જગ્યાએ આશંકા રાખે છે ?

નાની ફરોદામાં રા. વલ્લભભાઈનું ભાપણ સરસ થયું અને લોકોમાં ઉત્સાહ પણ વધારે હતો. સરકારી રીપોર્ટર શરમાતો હોય તેમ આવી પાછળની જગ્યા પર બેસી ગયો રા. મુનશી પણ વલ્લભભાઈની આજ્ઞા યત્નાં "શુજરાત એક અને વ્યવસ્થિત જોવાનાં પોતાનાં સ્વપ્નો કદી પણ સિદ્ધ થઈ પોતાના જીવનમાં તેને સસ હકીકત રૂપે જોઈ શકાશે એ વીશે પોતાને શંકા હતી પણ આજ તે નષ્ટ થઈ" એ વીશે લાગણી પૂર્વક બે શબ્દો, બોલ્યા. એમના અંતરમાં આજનું દૃશ્ય જોતાં ખુબ અસર થઈ હતી.

બારડોલીનો એક અપૂર્વ દિવસ આમ પૂરો થયો અને સૌ લગભગ ત્રીસેક માઈલ દૂર આવેલા નવસારીના સ્ટેશન તરફ આદ્યાં. રસ્તામાં રા. વલ્લભભાઈએ આ લોકોની દૃઢતા ત્રીશે કરુણ વિનોદની અનેક નાની નાની કથાઓ કહી અને આદરશે ઉત્સાહ, આટલી દૃઢતા, આટલો આત્મવિશ્વાસ, આટલી શ્રદ્ધા અને મરી શીટવાની આટલી તૈયારી એ બધું જોયા પછી એમનાથી સરકારનું ગમેતેનું સમાધાન સ્વીકારી પ્રગ્નનો વિશ્વાસઘાત કેમ થાય એમ એમણે પ્રશ્ન પુછ્યો. એનો ઉત્તર કોઈપણ શુભવાતી નકાર સીવાય બીજી કંઈ રીતે વાળે !

‘સાહિત્ય’ને દેખાય છે તેનો રોષ ‘રા
 કૃષ્ણલાલભાઈ’ કરી શકશે. દુ પગિયદ મડગની
 કાપ નાહી મમિતિનુ સદ્ભાગ્ય ગણુ છુ કે એમણે
 કરેલા સક પદ્ધી આવો કાયદો ‘સાહિત્ય’ જોઇ
 શકે છે અને કે નહોં તેા એટના માટે એ

ચુટણીને વ્યાજની ગણવાનો સતોપ હું લઈ
 શકું છું
 અને આશા છે કે ‘સાહિત્ય’ની કીમતી
 મ દ આ અને ખીજી રીને પગિયદ મડગને મળ્યા-
 જ કે

સ્વીકાર

ની નેના પુતકોની સમાનોચના આ અકમા રચનસકોચને મેઈ પ્રમિદ્ધ કરી શક્યા નથી.
 તે આવતા અકમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવશે વિલગ માટે અમે દીનગીર છીએ —

દ્વિરેદ્ની વાતો : અષ્ટ ગ રામ-
 નાગયણ પાઠક પ્રકાશક પ્રરયાન કાર્યાલય,
 અમદાવાદ મૂલ્ય ૧-૪-૦

પદ્ધા લેખક : રા ધૂમકેતુ પ્રકાશક
 ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ મૂલ્ય
 ૦-૦-૬

ગુદર વાતો : પ્રકાશક ગુજરાત સાહિ
 દેવકથાઓ : લ મંદિર, અમદાવાદ
 લેખક : મૂલ્ય ૦-૪-૦,
 ૦-૪-૦, ૦-૬-૬

બાલકાવ્યો : પ્રકાશક પુસ્તકાલય સ-
 સંદર્ભાદ શેઠ : હાયક અદકારી મડગી
 લી વડોદરા મૂલ્ય
 ૦-૭-૦.

એલપૂર્ણા : લેખક રા ગોકળ-
 વ્યામળની વાર્તાઓ : દાસ ગયયુગ

પાપીની દુઃખ : લેખક ડો.
 સાહિત્યનો નિકાસ કેમ થાય? હરિપ્રસાદ
 સાહિત્યનાં પ્રરકબળો : દેસાઈ

વેણીનાં ટુલ : લેખક રા અવેરચદ

ચીનગારી લેખક રા. સુદલ્લાલ
 નાથાલાલ જોષી, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

લુહિતું બળગ : લેખક રા જ. દ પદ-
 દ નવી વાતો : ડીઆ પ્રકાશક ધી
 જનરન છુક ડીપો.
 મુખાષ

પકવાન પોથી અથવા પાકશાસ્ત્ર, ત્રીજી
 આવૃત્તિ લેખક ગ રવ લલિતગૌરી સામરાવ
 તથા ગં. રવ વિમળાગૌરી મગનનાથ નડી-
 આદ, મૂલ્ય રૂ ૩-૦-૦.

અમળાની આહુતી યાને સળગતો
 સંસાર લેખક, પ્રકાશક : રા જેડવાન
 મોતીરામ ભટ્ટ, અમદાવાદ, મૂલ્ય ૦-૧-૦

આયુર્વેદામૃત યોજક અને પ્રમિદ્ધ
 કર્તા વૈદ્ય જીવનરામ માણેકરામ ઝોઝા, સુરત,
 મૂલ્ય, રૂ ૨-૦-૦

સામાન્ય રીને આપણા વૈદો પોતે જે ખાસ
 પ્રયોગ બજાવતા હોય છે તેનુ બહુજ વાળગી સગો
 પન રે છે પરંતુ રા જીવનરામ મસ્તુદ પુસ્તકમા
 પોતાના ખાસ મનાગો પ્રસિદ્ધ કરી એ પુરાતન
 પ્રણાલિકાનો ભગ કર્યો છે તે બદલ તેમને અભિનંદન
 થઈ છે વ્યધિના ચિન્નો, તેના કારણે ને ઉપાયેલ
 હસાદિની આમા ચર્ચા કરી છે વેદકમા રસ લેનારને
 ના પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે એવુ છે

સરિતા

(એક ચાલુ એકાંકી નાટક)

લેખક :

અ. જયેન્દ્રરાય ભા. દુરલાભ

પ્રવેશ પહેલો

સરિતા : (સ્વગત, મંદ સ્વરે) હું નાની છું પણ કેવી નિર્મળા ને કુટીરી દેખાડું છું !

પ્રવેશ વચ્ચે

સરિતા : (સ્વગત, સ્પષ્ટ સ્વરે) હવે હું ગોઠી થઈ. (પોતાને નિરખતી) રંગ ખદલાવા મંડ્યો, હો !

પ્રવેશ છેલ્લો

રતા : (સ્વગત, ધુપવાદથી) હવે તો, —ચાલ, સાગરને મળું.

મારી નાંધ ચોથી

વેબ્બ :

રા. ગુપ્તા

તા. ૫-૬-૨૮
આજે એક પુસ્તકમાં વાંચુ, “જગત
એટલે સ્વાય” સંધુએ નુ નિવાસ
સ્થાન. ”

જગત ને જગતના માનવીના સ્વાર્થપણા
વીશે આવાં અનેક વિધાનો મહાપુરુષોએ ક્યાં
છે. મનુષ્ય સ્વાર્થનું પુતળું છે, એવો અભિપ્રાય
લગભગ દરેક મહાપુરુષે દર્શાવ્યો છે. પરંતુ તે
પરથી એટલુંજ નિદ્ધ થાય છે કે મહાપુરુષો પશુ
ભુજ કરી શકે છે; મહાત્માઓનું દર્શન પણ
અવાસ્તવિક હોઈ શકે છે. એમ ન હોત તો
કૃષ્ણ જેવો પુરુષ (૧) જગત જેવી વસ્તુ સ્વયં
ની ભુલ કહે ખરો ?

અનેક અનુભવો મેળવીને તેમજ જગતનું
આલ્પ અવગોચન તથા મારી પોતાની જાનનું
આંતર અવગોચન કરીને હું એવાં નિર્ણય પર
આવ્યો છું કે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ પરાર્થ
છે; સ્વાય જેવી વસ્તુ જગતમાં ઈજ નહીં. એ
અમૂલ્ય વસ્તુ કદાચ કદાચ કે વેકુંડમાં હોય તો
કોણ જાણે; પણ અહીં, આ મૃત્યુચક્રની ભૂમિમાં
તો એનાં દર્શન દુર્લભ છે.

મનુષ્ય જેટલો પારકાનો વિચાર કરે છે

તેટલો પોતાનો કરે છે ખરો ? અને પોતાનો
વિચાર કરે છે ત્યારે પણ ખીજ પોતાને માટે
શુ હારશે એવોજ વિચાર એ કરે છે.

‘કૃષ્ણ ! તને મારી શીકર છે’ એમ હું
એક ધું સાંભળે કૃષ્ણ તારી મારી અનન્ય
શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતાં મારી આસપાસના મનુષ્યોને
હું અન્યાય કરું છું, એ વાત હું જુદી જાણું છું.

મારી સામાજિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક,
આધિભૌતિક, આર્થિક, શારીરિક કલ્યાદિ સ્વ
પ્રકાશની ઉત્પત્તિ માટે જેટલી શીકર કૃષ્ણને છે,
અને જેટલી શીકર અને પોતાને છે, તેથી વિશેષ
શીકર મારાં દિનેશુઓને છે, એવી અનેક
અનુભવને આધારે, મારી પ્રતિતિ યથા છે.

એક એવો વર્ગ છે કે જેને મારી સામાજિક
સ્થિતિ માટે ધણીજ કાળજી છે. સમાજ સાથે
માટે કેવો સંબંધ ગાળવો, મારે પરણવું કે નહીં,
પરણવું તો કેવી કન્યા પસંદ કરવી, કેટલી કંઈ
પરણવું વગેરે વગેરે આખો માટે માટે માત્ર
પરમાર્થ જીતિયીજ નહીં કરનારાં એટલાં જર્થ
છે કે તે વીશે મારે જરા પણ વિચાર કાંવાની
જરૂર રહેતી નથી. તેઓ માત્ર સલાહ આપીનેજ
અટકતાં નથી. મારે પરણવું એક એવો એમનો

આજની અભિપ્રાય થાય તો પછી કેવી કન્યા સાથે પરણવું જોઈએ તે નક્કી કરી તેવી કન્યાની તેઓ શોધ કરે છે. કન્યા જડયા પછી તેઓ લગ્નની તિથિ નક્કી કરે છે, અને-પણ અસંલ્પિત લાગવાથી મારે બદલે પોતેજ પરણી જવાનું કાર્ય તેઓ કરી શકતાં નથી. મારી સારીરિક સ્થિતિની અહોનિશ ચિંતા કરનારા વર્ગે મારા મન પર ઠસાવ્યું છે કે હાંફુરયાનની પ્રભાતી નિર્બલતાનું કારણભૂત મારું શરીર છે. હું જો કસરત કરું તો તેનીય કરાડ લેડો એક સામટા પહેલવાન બની જાય, ને એક અડવાડીઆમાં રવરાન્ય તો શું, પણ ઇંગ્રાંડનું પણ આધિપત્ય આપણા હાથમાં આવે, આ રતુલ હેતુ સાધવાને હું કારણભૂત થાઉં એટલા માટે તેઓ 'શીઝલ કંચર' નાં મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચે છે, તેમાંથી કેટલુંક યાદ રાખે છે ને મને તે કહી જાય છે; મારે શું ખાવું તે નક્કી કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ મારે ખાવા યોગ્ય વસ્તુઓ મારે લાં આથી જાય છે. મારા શરીર સંબંધી આટલી કાળજી રાખનારાઓને જોઈને મને એટલો સંતોષ થાય છે કે મારી તબીબતની શીકર મને કદી પણ યતીજ નથી. મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં, મારાં કરતાંએ વધારે રસ લેનારાં ધણાં છે. મારે ક્યા વિષય પરં લખવું તે તેઓ ઘણી મહેનત કરીને શોધી કાઢે છે; શું લખવું તેના મુદ્દાઓ વિસ્તારથી ચર્ચે છે. કેવા કાગળો ને કેવી શાહી વાપરવી તે નક્કી કરી તેવા કાગળો ને તેવી શાહી મારે માટે આણે છે, અને મારું લખાણ પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેનો ફેલાવો વધારવા અથવા ઘટાડવા તેઓજ પ્રયત્ન કરે છે. મારી નૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે પણ આચાર પ્રયત્ન કરનારાં છે.

આથી, મારી એક પણ આજતમાં મારે વિચાર કરવાની જરૂર ન રહેવાથી; હું પણ

પરાર્થી બની જાઉં છું. મારી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેનારાં ધણાં છે એમ માની અન્યની પ્રવૃત્તિમાં હું રસ લેવા માંડુ છું. કાલે હું ક્યારે ઉડીશ તેનો હું કદી વિચાર કરતો નથી, પણ મારો પાડોશી ક્યારે ઉડશે તેની ચિંતા દરોજ રાતના સુની વેળા મને થાય છે. મારા ધણા દૂરનાં સગાની આવડી છોકરી માટે સારો વર શોધી કાઢવાની શીકરમાં, મારી સગી બહેન કુંવારી કે પરણેલી છે તે પણ હું સુત્રી જાઉં છું. નડીઆદમાં સાહિત્ય પરિષદ નહીં જરાય તો શું યશે એ ચિંતામાં ઉદરમાં અજ ભરવાનું પણ હું પીસી જાઉં છું. આમ અન્યનું જીવન જીવતાં જીવતાં આપણે પોતાનું જીવન સમાપ્ત કરી નાખીએ છીએ.

તા. ૧૦-૬-૨૮

મારા તા. ૫-૬-૨૮ના લખાણના જાણે સમર્થનમાં, હોય તેમ આજના 'પ્રભાત' કસરીના અંકમાં રા. 'તીરંદાજ' 'શરસંધાન'માં લખ્યું છે :

" સૌ લેખકોને મારું સૂચન છે કે કેવળ પ્રકાશન માટે આવડી બધી મન્ટેજરી ન રાખજો. શીખાઉ અવસ્થામાં લખેલા લેખો ઘણી વાર કાચા અને નમાલા હોય છે. એવા લેખોને પ્રકાશ આપવામાં સાર નથી.

શ્રી ગુપ્તાની તોંધપોથીમાં પણ, શ્રી ગુપ્તાના કાષ્ઠ દસ્તાવિજિત પત્ર મોહિતાવિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં લખાણો ઘણી વાર ગાદ્યા આવે છે. એમને પણ હું ઉપરની નમ્ર સૂચના પર લક્ષ આપવા વીનંતી ગુજારું છું. "

રા. તીરંદાજના વલ્લભમાંએ હોડેલા આ લખેને હું પુષ્પધન્વાના બાણ પેડે વધાવી લઉં છું. હું જાણ તીરંદાજનો અંતઃકરણપરંક આભાર માનું છું. પણ મેં-ગુપ્તાએ.-કાષ્ઠ

‘દસ્તલિખિત પત્ર’માં કદી લખ્યું નથી. છતાં તે ‘માંહેના વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં લખાણો’ ‘માની તોંધવોથી’માં ક્યાંથી ‘આટ્યાં આવે છે’ તે સમજાવતું નથી. ‘કદાચ રા. તીરંદાજ દસ્તલિખિત પ્રતને ખદશે વર્ણવ્યસ્ય કરી ‘દસ્તલિખિત પત્ર’ કહેના દશે. અને જે એમ હોય તો તેમાં મારો ઉપાય નથી.

મુદ્રણાલયમાં મોકલવા માટે દસ્તલિખિત પ્રત તેઆર ક્યાં વગર છુટકો નથી. દસ્ત શીવાય ખીમ કોઇ અવયવ વડે લખવાની મારી અશકિત હું કશું કરું છું. પાદલિખિત, નાસાલિખિત, મુખલિખિત કે એવી કોઇ દસ્તેતરાવયવલિખિત પ્રત મારાથી, આ તો શુ પણ આવતા જન્મમાં પણ તેઆર થઇ શકે એમ નથી. રા. તીરંદાજ જે ‘દસ્તલિખિત પત્ર’ એ શબ્દ વાપરી ‘દસ્તલિખિત પત્ર’ જ કહેવા માંગના હોય, તો એઓ જે કહેવા માંગે છે તે બગબગ કહી શકે છે, એટલા બદલ હું એમને અનિનંદન આપું છું. પરંતુ એઓ જે કહેવા માંગે છે તે તદ્દન ખોટું છે એટલા માટે હું મારી દીવગીરી પણ બહેર કરું છું. કારણ કે મેં હજી સુધી ‘વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં’ કે જ્ઞાનીની અવસ્થામાં દસ્તલિખિત પત્રમાં કદી પણ લખ્યું નથી. છતાં જે અસ્તિત્વ જ નથી ધરાવતાં એવાં મારા ‘દસ્તલિખિત

પત્ર માંહેનાં લખાણો આટ્યાં આવતાં’ રસ્તા રા. તીરંદાજને મળે તો બેઘક એમણે એ લખાણો શરસંધાન કરી અર્ધે રસ્તે જ વાં નાખવાં.

મેં આગળ લખ્યું છે તેમ જગત પરાર્થ છે; મનુષ્યને પોતાના કરતાં પારકાની ચિંતા વિશેષ થાય છે. મારા લખાણમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થાની લેખોની અપકવતા ન ધુસી જાય તં બદલ રા. તીરંદાજને કેટલી શીકર થાય છે તે ઉપર ટકેલા એમના અવતરણ પરથી સમજા છે. પરંતુ હું પણ રા. તીરંદાજ જેટલો જ પરાધી છું. મારે માટે જેટલી એમને કાળજ છે. તેટલી જ એમને માટે મને કાળજ છે આથી એમણે મને ‘નમ્ર મુચના’ કરી છે તો હું પણ એમને એમના જ શબ્દોમાં જગ ફેરફાર કરી અતીવ નમ્ર મુચના કરવા રજા લઉં છું કે—

“સો ટીકાકારોને મારું મુચન છે કે કેવળ પ્રકાશન માટે આવડી બધી ઇન્તેગરી ન ગણજો, અગ્નણ અવસ્થામાં ફરેલી ટીકા ધણીવાર અસર અને નમાલી હોય છે. એવી ટીકાને પ્રકાશ આપવામાં સાર નથી.”

સરકારનાં દુષ્કૃત્યો

[ખારડોલીના ખેડુતોના વ્યાજખી માગણીને સરકારે ઠોકરે ચઢાવી દમદાટીથી મહેસુલ વસૂલ કરવાની રાજનીતિ અખત્યાર કરેલી છે; તે નજરેનજર જોઈ રા. મુનશીએ, ધુનીવસીંદ્રીના, મનદારોના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાંથી રાજનામું આપી, એમના મનદારોના નીકાલકુદમ માગતાં, નામદાર ગવર્નરને, બીનજવાબદારીભરી નીતિનો સખ્ત ઝાટકણી કાઢતો નાચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે.

રા. મુનશીએ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રી. હુસેનભાઈ લાલજી, શ્રી. શીવદાસાની, ડા. મીલર, રા. બ. બીમભાઈ નાવક, શ્રી. ચંદ્રચુડ, શ્રી. એર અને શ્રી. મુનશીની, ધારાસભાના સાત્રુ અને માછ સભ્યોની બીનસરકારી સમિતિ રચાવી છે અને તેઓ એક વખત ખારડોલી ગ્રામ, કેવી રીતેતપાસ શરૂ કરવી વગેરે નક્કી કરી આવ્યા છે. —ઉપતન્ત્રી.]

શ્રી. મુનશીનું રાજનામું

૧૧૧, એસ્પેક્ટેનેડ રાડ, મુંબઈ.

જુન ૧૭, ૧૯૨૮.

વહાલા સર લેફ્ટી સાહેબ,

આ પત્ર લખતાં મને ખેદ થાય છે પરંતુ મને લાગે છે કે મારે મારી ફરજ બજાવી આ પત્ર આપને લખવો જોઈએ. કારણ મેં હંમેશાં ધાર્યું હતું કે અમારામાં કેટલાકની ઇચ્છા પ્રમાણે આપ નામદાર વચ્ચે પડી ખારડોલીના મામલાનો સંતોષકારક નીવેડો લાવશો. આપ નામદાર ગણો છો કે બંધારણપૂર્વકની સરકારનું અસ્તિત્વ લયમાં આવી રહે એવી કોઈ પણ અગવળને તું રોકે નહીં આપ, પરંતુ

મારા નામ અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઈપણ સરકારને કાયદાના સવિનયભંગની અગવળ મામેની લડતમાં પણ પ્રાણની વ્યાજખી ફરીઆદો, દૂર કરવાની ના પાડવાનો, એ લડતના ભોગ થઈ પડેલાં નિર્દોષ પ્રજાજનોને વેડવાં પડતાં દુઃખો બાબત અખાડા કરવાનો, એ લોકોની સામે કઠોર અને અન્યાયી નીતિ અખત્યાર કરવાનો કે વેર લેવાનું વલણ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નહીં હોય. સરકાર જો એમ વતે તો ગમે તેવા સુસ્ત બંધારણવાદીને પણ પોતાનો વિરોધ

સખળ રીતે ખતાવવાની દુઃખદાયક આવશ્યકતાને વશ થયા મીવાય છુટકો ન રહે.

ધારાસભાના સભ્યોની માગણી

૨ આરડોલી તાલુકાની જમીનમહેસુલની આકણીના સંબંધમાં ધારાસભાના ગુજરાતના સભ્યોની કેવળ એટલીજ માગણી હતી કે સ્વતંત્ર સરકારી અમલદારો પામે ફેરતપાસ કરાવે. ફેરતપાસની વીન'તી એ નરમમાં નરમ માણ્યો કરી શકે અને ઓછામાં ઓછી નરમ સરકાર પણ સહેલાઈથી મંજૂર કરી શકે એવી અતિ'નરમ માગણી છે. આરડોલીના દાખલામાં બન્યું છે એમ જ્યાં દેખીતી રીતે ભુલભરેલા આંકડાઓ પર અચૂક અહેવાલ રચાયો હોય ત્યાં આપબુદમાં આપબુદ સરકાર પણ આવી માગણી વિના આનાકાનીએ મંજૂર રાખે એવી આશા રખાય. છતાં આવી નમ્ર માગણીનો પણ જે ઇન્કાર કરવામા આવ્યો છે એ કારણેજ આ કમનસીમ મુશ્કેલી ઉભી થવા પામી છે.

સરકાર પ્રત્યે અપ્રીતિ ફેલાશે

૩ અભારે ઠરાવેલું મહેસુલ નવી આકણી કરાવ્યા પછી અયોગ્ય છે એમ ભયે ન સાબીત થાય પરંતુ થએલી આકણી જે યોગ્યજ હોય તો પછી આપમી સરકારે અખસાર કરેલું વલણ કોઇ પણ પ્રકારની જવાબદાર સુધરેલી સરકારને છાજે એવું એ નથી એ નિર્વિવાદિત છે. સાગતા વળગતા દરેક માથુસ તર્કથી દબાણ થયા છતાં આપમી સરકારે ફેર તપાસ કરવાની ના પાડી છે અને પોતે જ કલેક્ષી ઉદારતાથી સંતોષ માન્યો છે, પોતાના નિષ્ઠુ'બના વ્યાજબી પણાની ખાત્રી કરવા દેવાની તકને એણે ઠોકર મારી છે, અને આવી નજીબ બાબતમાં પણ લોકમતને નમતું ન આપતાં એવો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે કે જેને પરિણામે આરડોલીના વત'માન એકુનો ડાં તો સદેનર નાશ થશે

અથવા તો લોહી રેડાશે, અને નિઃશંકપણે પ્રજના દુઃખને લીધે સરકાર પ્રત્યે જ્યાં લાં અપ્રીતિ ફેલાશે. ફેરતપાસની માગણી જેવા નાનાકડા પ્રવનને આટલું અનુગતું મોટું સ્વરૂપ પકડવા દેવું, એ ઓછામાં ઓછી કડક રીતે કહી તે પણ હી'દુસ્તાન જેવા નિરાધાર લોકો વીજે અને' હી'દી સરકાર જેવી જગર જરત સરકારના સંબંધમાંજ શક્ય છે.

આરડોલીની લડત રાજકીય નથી

૪ જાતતપાસ પરથી હું જોઈ શક્યો છું કે આરડોલીની લડતના આગેવાનો પોતાની પ્રવૃત્તિને કોઇ પણ રાજકીય સ્વરૂપ આપવાની વિરુદ્ધ છે, મીવાય કે સરકાર એમને એમ કરવાની ફરજ પાડે. આ દાખલામાં અભાર સુધી યુસ્તમાં યુસ્ત અસહકારીએ પણ કેવળ એટલીજ માગણી કરી છે કે સ્વતંત્ર તપાસ કરાવે, અને તાલુકાના લોકોને એવી તક આપે કે સરકારે આંકડાઓનું ખગખોટાપણું તપાસી શકે અને પોતાના આંકડા રજૂ કરી શકે. આ માગણી તપાસપત્ર સાથે સહકાર કરવા દેવાની છે. અને તેથી કરીને સરકાર' વિરુદ્ધની અથવા અસહકારના પક્ષની એમાં કોઇ પણ ગંધ છે એમ કહી શકાયજ નહીં, પરંતુ આ દાખલામાં મને તો એમ જણાય છે કે સરકારની ઇચ્છા કેવળ આરડોલીમાં વિરોધ ઉઠાવવાનો જુરસો ખીલવનાર અસહકારીઓને કેવળ કચરી નાખવાનીજ છે; અને એમ કરતાં થોડાં હજાર કુટુંબો જમીનદોસ્ત થઇ જાય એની એને પરવા નથી. વધી દર્શાવવાના અતિમ ઉપાય તરીકે સવિનયભંગ જેને લડકણીઆઓ રાજદોહી-હીસચાલ તરીકે વણુ'વે છે, તે હી'દના જાહેર જીવનમાં હવે તો સ્થાવી ચઢ ચુક્યો છે; અને એ હીસચાલના કેટલાક આગેવાનો, પછી તેમને ગમે એવા અણુષ્ઠચવા જોગ ભલેને ધારવામાં

આવ, આ દેશના સૌથી પ્રતિભાવાન અને સાધુ-ચરિત આત્માઓ છે. અને એમણે નિયત કરેલા સ્વધર્મના માર્ગથી બચ કે લાલચ કશાથી એઓ ચ્યૂત થવા સંભવ નથી. એ વાતનો સરકાર સ્વીકાર કરી લે એ સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. આ સંજોગોમાં લોકો આગળ પોતાની જીવંત કુવાની સકિતનું પ્રદર્શન કરવાનો કે તેમનાં પર તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં સરકારની ન્યાયશુદ્ધિ વીશે લોકોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવો એ સરકાર માટે ડહાપણબધું થમ પડશે.

સરકાર હાસ્યરૂપદ બને છે

સત્તાના શિખર પર બેઠેલા અમલદારોના મોંએ સહેલા થઇ પડેલા તિરસ્કારથી નામના યુદ્ધાઓ માટે ફરમાવવામાં આવતી અસાધારણ સખત શિક્ષાઓથી, તુમાખીગણી જ્વલદરનામાંની ગર્જનાઓથી અને અમલદારોની તક્ષયારોના ખખણાટથી પ્રજા આજે ડરતી નથી, જો તેનું કે પશુ પરિણામ આવતું હોય તો તે એજ કે સરકાર એવી હાસ્યારૂપ બને છે. આ ઇલાકાની સરકાર, જેણે અસહકારના પુર જોશના દિવસોમાં ડહાપણભરી રાજનીતિ આખલાર-કંડી હતી તે આજે આવી જરીપુરાણી રીતોનું શરણ લેવા જેટલી લાનબુલી બની ગઇ છે એ ખરેખર ખેદકારક છે. આ રીતોથી નથી સરકારની આખર વધવાનો સંભવ, કે નથી લોકોમાં રાજપ્રીતિની લાગણીઓ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ.

૫. મેં આપ નામદારને કમારતું લખી જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સરકારની શિક્ષાસદસીના જેને લેશમાત્ર ડર નથી એવો માણસોને હાથે યુજરાતનો પોઆમાં પોઆ તાલુકા સચિનબળંગના પાકો પડી રહ્યો છે. અમલદારોના અહેવાતોએ આપ નામદારને, અને મને

બધા છે કે આપની સરકારને, બારડોલી તાલુકાની પુરી ગંભીરતાનો ખરો ખ્યાલ આવતો અટકાવ્યો છે. ૧૩૦ ગામડાં અને ૧, ૨૬,૦૦૦ એકર ભેતીલાયક જમીનવાળા બારડોલી જેવા મોટા તાલુકામાંથી ૯૦ માંથી ૬૯ પરોલેઓ અને ૩૫ માંથી ૧૧ તલાટીઓએ ગણનામાં આપ્યા છે.

લોકોનો નિશ્ચય.

લાં ૮૦,૦૦૦ મરદો, બેરોં અને બાળકો સુસંગઠિત વિરોધ દાખવવાની બીજી લાવનાથી કૃતનિશ્ચય થઇ ઉભેલાં છે. આપના જમ્તી અમલદારને દાખમ મળતો નથી ને તે સારુ તેને માહલો મુધી રવડુ પડે છે ! આપના અમલદારની મોદર, જે કાદવમાં ખુંચી ગઇ હતી તે શ્રી. વલ્લભભાઈ આપના કહેવા પ્રમાણે બારડોલીના લોકો પર છવનાર ધાંધલીઓનું હોત તો ભાંની ત્યાંજ રહી હોત. ગાદાં જેને હાજરોની કીમતની જમીન માત્ર નામના મૂલ્યે વેચી દેવામાં આવી છે તેને એના ઘર માટે ઝાડુ કાઢનારા ભંગી પણ મળતો નથી. કસેકટરને રેલ્વે સ્ટેશન પર એક ચાલન મળતું નથી, સીવાય કે શ્રી. વલ્લભભાઈ તેની પરવાનગી આપે. મેં જે થોડાં ગામડાંની મુલાકાત લીધી તેમાં એક પુરુષ કે એક સ્ત્રી મને એવી ન મળી કે જે પોતે પસંદ કરેલા વલણ, માટે દીકરીરૂ હોય, યાતો પોતે સ્વીકારેલા ધર્મમાર્ગમાં ડગમચ હોય. શ્રી. વલ્લભભાઈ એક ગામથી છીંજે ગામ પસાર થતા ગયા તેમ તેમ મેં જોયું કે ગામેગામ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સ્વયંરૂણીથી તેમને વધાવવા દોડી આવતાં હતાં. અભણ સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધ અને જુવાન, પોતાનાં કાટ્યાતુટયાં કપડાં પહેરી તેમને કપાળે અક્ષત કુંકુમ લગાડતાં હતાં, અને મહામહેનંતે મેળવેલા પોતાના એકાદ બે રૂપીઆ પોતાનાં તાલુકાના ધર્મયુદ્ધને ખાતર

એમના ચરણે બેઠાં ધરતાં હતાં. અને એમનાં ગામડીઆ દાળ અને ઉચ્ચાણોમાં 'અસાગીઆ સરકારનાં દુષ્કૃત્યો'નાં ગીતો ગાતાં હતાં. આ બધું જોઈને મારે મારા મનમાં કષ્ટિત કરવું પડ્યું કે સરકારી રીપોર્ટમાં જે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ચળવળ તો ઉભી કરેલી બનાવટી ચળવળ છે અને લોકો પર એમની મરજી વિરુદ્ધ લાદવામાં આવી છે એ નરમમાં નરમ શબ્દોમાં કહું તો સાવ ખોટું છે.

સરકારની આખરું રહી નથી

લોકોને ધરતીના નાખવાના આપની સરકારના પ્રયત્નની લોકો ઠેકડી કરે છે. એમણે હિંમત પૂર્વક સહન કર્યું છે અને હજી સહન કરવા તૈયાર છે. વધારેમાં વધારે સભ્ય રીતે બોલાવવો હોય સારે મી રમાડેને લોકો 'બેંસડીઓ વાધ' કહે છે અને જમીન અમલદારને 'છોટા કમીશર' કહે છે. આપના સાંદ્રિક અને મદતવાકાંક્ષી મી. અલમૌલાનું એમણે જે નરમમાં નરમ નામ પાડ્યું છે તે પત્રમાં લખવાની હું હિંમત કરતો નથી. સરકારના સ્વાર્થની દાંડીએ પણ મી. અલમૌલા જેટલા ઉત્સાહી છે એટલા સાણા યાય' તો સારું એમ હું ધરતું છું. આ બધું હું એવી આશાથી લખું છું કે મારા 'જેવાના અંગત અનુભવો' જાણીને આપ નામદારના અને આપની સરકારના હૃદયમાં કે નહીં તો વસ્તુસ્થિતિની જાતલપાસ કરવાની ધરજા મળે. આવા ભુરસાની અવગણના કરવાનો કે એને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બ્રિટીશ સરકાર માટે પણ 'હાંપણલુ' નથી. આવા મહત્તમ નિશ્ચયવાળાં ૮૦,૦૦૦ સ્ત્રીપુરુષો અને જાળકાને આપ હુકમો રોટલા માટે રડવડતા કરી શકો; આપને પસંદ હોય તો આપ એમને તોપે ચડાવી શકો; પરંતુ આ ભાગમાં સરકારની આખરું, જેને માટે આટલું બધું કહેવાય છે અને કથાય છે તેવી કોઈ વસ્તુ રહી નથી. આખરું

એ એવી વસ્તુ નથી, જે હુકમ કરવાથી મેજરી શકાય; એ તો પેદા કરવી પડે છે અને એને માટે હંમેશાં લાયક બનવું પડે છે.

અમલદારોની ડંશીલી નીતિ

૨ પરંતુ ખારડોશીનો પ્રશ્ન મારા અનિવાર્ય મુજબ આજે બહાષ મળ્યો છે. હવે પ્રશ્ન કેવળ એ નથી રહ્યો કે સ્વતંત્ર ફેરનપાસની માગણી મંજૂર કરી કે નહીં, પરંતુ નવો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે કે અમલદારોને ગમે તે બોલે મહેસુલ વસૂલ કરવાની પોતાની ડંશીલી નીતિનો અમલ ચાલુ રાખ્યાં દેવો કે નહીં ? જમીનવા વિશેષે કરીને દીવાની અધિકારોના પ્રકારના છે. અને એથી કરીને એવીજ આશા રખાય કે એની અમલખખવણી કરતાં અમલદારો એનો ઇન્સાફ ખરદારીનો ઉઘો દરજ્જે નહીં ભુજે. પરંતુ મને ખેદ છે કે મી. રમાડે અથવા તો જે કોઈ અમલદાર એને માટે જવાબદાર હોય તેણે વૈરી વિજેતાનો ભાગ ભજવવાનું માથે લીધું છે અને વધારેમાં વધારે દુઃખ ફેલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એની આ મુશ્કેલી પર નથી આવી. એનું કારણ એ છે કે લોકોએ આમલપૂર્વક અને મુશ્કેલી રીતે અને છતાં ઉશ્કેરણીઓ કરવામાં આવી છે તે જોતાં ઘણા આત્મસંયમથી એનો વિરોધ કર્યો છે.

૭ આશરે રૂ. ૭૦૦ જેટલી જમીનમહેસુલ ને ખાતર વીરચંદ નામના આસામીની ૩૦ થી ૪૦ હજાર સુધીની કોમતની જમીનો ખાલસા કરવામાં આવી છે. એક બીજા માણસનો ૩૮ એકરનો ખીજો પાટ, જેના ગમે સારે વધારે નહીં તો રૂ. ૧૫,૦૦૦ તો ઉપજેજ ઉપજે તેને રૂ. ૧૬૧ માં વેચી માર્યો. જાણે આ પુરતું ન હોય એમ રૂ. ૬૫ ખાતર એનાં સંધવાખાવાનાં વાસણો જપ્ત કર્યાં. એના બે ઘોડા ખાનદેશના કોષ્ટ મુસલમાનને નામની કોમતે ફટકરી માર્યા,

અને એના કમીઠા પર ખોટા સોગન ખાધાના આરોપસર ફોજદારી મુકદ્દમે ચાલુ છે ! રૂ. ૨૫૦ નો કપાસ ૨૧ રૂપીઆમાં વેચી માર્યો. રૂ. ૩૧૬ નું જમીનમહેસુલ નહીં અર્ધા માટે દોરાખ-છતો રૂ. ૨,૦૦૦નો દારુ જપ્ત કર્યો. અને દુકાને તાળું મારી સીલ કરી. ત્યાં એક પોલીસ ખેસાડ્યો આટલેથી ન ધરાયા તે વિશેષ જાણી કરી. ફેટલોએ દારુ તો ઢોળ્યો અને બાણીનો રહા તે નજીવી કીમતે વેચી દીધો. અને એમ છતાં પણ રૂ. ૩૧૧ માંથી રૂ. ૧૪૪-૮-૬ લેણુ કાઢ્યા અને એ પેટે એની રૂ. ૩૦,૦૦૦ ની કીમતની જમીનો ખાલસા કરી. એક છત્રીંગ ફેકટરીએ પૈસા આપીને ખરીદ્યું રૂ. ખાલસા કર્યું છે, અને એના વેચાણથી ઉપજે તે રકમ એકુતોના બાકી ખાતાં પેટે દાખલ કરવાની ધમકી આપી છે. આ તો હું જાતે જોઈ તપાસી શક્યો એવા થોડાજ દાખલા છે. આ પ્રકારના અસંખ્ય દાખલા કોઈ પણ ન્યાયધંધ આગળ હું સાબીત કરી આપવા તૈયાર છું.

ખીનજવાબદાર જાતીદારો

૮ પણ આ પુરતું નહોતું. ગમે તેટલી જમીનો ખાલસા કરવાથી પણ લોકો દયાઈ જાય એમ નથી એમ જાણે સારે ભેંસો પર ચઢાઈ કરવાતો પેંતરો રચવામાં આવ્યો. જે પેંતરાને લીધેમી. રમાટે પોતાને માટે ભેંસડીઆ પ્રાધના તિરસ્કારભર્યા ઉપનામની કમાણી કરી. જાતી અમલદારોની ભેંસોની લુપ્ત અસાધારણ હોય એમ જણાય છે. ભેંસો કોની માલકાની છે એની કશીજ પુછગાછ કર્યાવિના ભેંસો જપ્ત કરવામાં આવતી. કેટલીક વાર ખીનખાતેદારોની ભેંસો પકડાતી, અને માલીક શોધતો આવે ને માગે સારે જેટલો વખત એમ રોડી રાખી હોય એટલા વખતનું ખર્ચ આપ્યા પછીજ નતો પાછી આપવામાં આવતી. વડોદરા રાજ્યની

પ્રજાની ભેંસો પણ જપ્ત કરવામાં આવી હતી. એક ભેંસ યાણામાં પ્રાવજતને અભાવે મરી પણ ગઈ. એક ખીજ ભેંસને એટલો ખે શીતમ માર મારવામાં આવ્યો કે એ ઉભેથી ભાંગી પડી અને ફરી કદી ઉભીજ ન થઈ શકી. મેં સાંભળ્યું કે ઘણી જમીનો તદ્દન ગેરપ્રાપ્તેસર કરવામાં આવી છે. ઘણા દાખલાઓમાં પંચનામાં પણ કર્યા નથી. જમીનમાં લીધેલી માલકતનો કોઈ પણ જાતનો હીસાગ માલધણીને આપવામાં આવ્યો નથી. જમીનમાં ન લેવાય એવી વસ્તુઓ પણ જપ્ત કરવામાં આવી છે. સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ જપ્ત કર્યાના અને દસતું આવે તેવી ભુજ કીમતે વેચી દીધાના અસંખ્ય દાખલા અસારે હું લાંચવા છોડી દઉં છું.

પકાણોથી સરકારની નાલાયકી થઈ

૯. અને ભેંસો જપ્ત કરવામાં ઘટતી ગંભીરતા અને ત્રાસમાં જે. બાકી હતું તે પુરું કરવા પકાણોને ખોલાવી લાવવાની વિચક્ષણ યુક્તિ પણ કરી જોઈ. પકાણોને હવે પાછા ખોલાવી લેવામાં આવે છે એ માટે હું આપ નામદારનો આભાર માનું છું. પરંતુ પોતાની ગેરવર્તણૂક માટે નામચીન ચએલા વર્ગની મદદથી કોઈ પણ સરકાર પોતાના દીવાની દાવાઓની અમલ અજગણી કરે તે કદી નહીં સાંભળેલી વસ્તુ છે. એક જાતી અમલદાર કોઈ એક અંધ ધર આગળ ઉભો રહે અને પકાણોને વાડ કુટવા અથવા તો ભીંત ચડી ધરમાં ઉતરવા અને બારણું ઉઘાડું ન હોય તો જખરદંડેવાથી ઉઘાડી ધરમાંની કોઈ પણ વસ્તુ જોરાવરીથી જપ્ત કરી લેવા કહે, એની નૈતિક અંસર કેવી ચાય તે સરકારના કોઈ પણ માણસે વિચાર્યું છે ? આપ નામદાર પરના મારા પત્રમાં મેં અગાઉ જણાવ્યું હતું એમ પકાણો લાવવાનો પાછળ રહેલો હેતુ સ્પષ્ટ હતો. અને તે એ કે (અ)

લીધાં છે. આ જમીનમહેસુલની આખતની જેમ દરેક આખનામાં રાજદ્વારી વિચારના સલાસદોના સમૂહના અભિપ્રાયની અવગણના કરવામાં આવી છે. એમના હુકમને ધોળી પીધો છે, અને એમની અપીલો મામે નાક મરડવામાં આવ્યા છે. વાડા પાડીને કબજે કરેલી ધારાસભામાં સલામત રહીને આપની સરકાર એમ માનતી થઇ ગઈ છે કે પ્રજાપક્ષના, સલાસદોના વિભાગ સામે વધુ મત ઉભા કરવા એ સરકારને રસ્થા કરવા બરાબર છે. જમીનમહેસુલના વીજવાદો હાલિદાસ શો છે તે હું પુછું ? પાર્લામેન્ટની સંયુક્ત સમિતિએ દરખાસ્ત કરેલી કે જમીનમહેસુલનું નિયમન કરનારા સિદ્ધાંતો પર ધારાસભાનો કાણુ મુકવો જોઈએ. ૧૯૨૪ માં ધારાસભાએ વધુમતિથી દરાવ કર્યો કે ઉપયુક્ત પ્રકારનો કાયદો અમલમાં ન લેવાય ત્યાં સુધી નવું જમીનમહેસુલ ઉધરાવવું નહીં. ૧૯૨૭ માં ધારાસભાએ એજ અર્થનો દરાવ ફરીથી કર્યો. જમીનમહેસુલની આંકણી કરનાર સમિતિએ ધારાસભાના સભ્યોની એક સલાહકાર મંચિતની દરખાસ્ત કરેલી છે. અને છતાં મુરત છલ્લાના મારા મિત્રો રાવ બહાદુર નાયક અને થી શિવદાસાનીએ મી. એન્ડર્સનના હરકોષ આરપાર જોઈ શકે એવા ભુસબરેલા અહેવાલ સામેજ પોતાનો બધો હુમલો ચલાવ્યો ત્યારે તેમની ફરીઆદોને તુમાખી-લયા તિરસ્કાર્યા છતાં નાખવામાં આવી. એમની ખાનગી મેગે કરેલી આછછએ પણ નિષ્ફળ નીવડી. કેવળ એક અકસ્માતથીજ બજેટની ચર્ચા વખતે અમને બારડોલીનો સવાલ ચર્ચવાની ઘોડી મીનીટો મળી શકી, અને એના બદલામાં અમને શું મળ્યું ? જેની તપાસના આંકડાના ખરાપણની પતરાણ આખા ઇલાકામાં મરકરીતો વિષય થઇ પડી છે એવા આંકણી અમલદારનો કેવળ બહુમોલકલો સ્વચ્છંદાચાર !

અમે મત આપવા ગયા અને આપની સરકારે પોતાની હંમેશની કુનેહમરી બેદનીતિથી તત્કાળ માટે જગનને એમ દર્શાવવામાં સફળતા મેળવી કે ધારાસભામાંના રાજપદ્ધારી વિચારના બંધારણવાદીઓ ધારાસભાનો કે ઇલાકાનો અભિપ્રાય રજુ કરતા નથી. આવી રીતે મેળવેલા ધારાસભાનો અનિપ્રાય એટલો સગવડભરી રીતે પવિત્ર થઇ પડ્યો છે કે જે સરકારે ધારાસભાના જીના દરાવોને જ્યારે એ પ્રજાપક્ષના અભિપ્રાયને રજુ કરતા હતા ત્યારે ઠોકરે ચઢાવ્યા તેજ સરકાર હવે આ છેલ્લા પોતાને અનુદૂત થઇ પડેલા દરાવને ઘડી વિસરતી નથી. અને લોર્ડ વીન્ટરટન પણ એના પર મુસ્તાક રહેતાં શીખ્યા છે, અને હવે જ્યારે બારડોલીના લોકોએ દલાખૂલે સવિનયભંગની લડત આરંભી છે; હવે જ્યારે એ લોકો સામીન કરે છે કે ધારાસભામાંનું અમારું વલણ બરાબર હતું, એટલુંજ નહીં પરંતુ લોકમતના પ્રતિનિધિરૂપ હતું-એની પાછળ તો આખા ઇલાકાનો જબરદસ્ત લોકમત ખરેખરે હતો; હવે જ્યારે એમણે ધારાસભામાં આપની સરકારે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મેળવેલા મનનું પોકળ બહાર પાડી દીધું છે; જ્યારે એમની હીલચાલના પરિણામે આપની સરકારને ગયા ફેબ્રુઆરીમાં અમારા સ્વપ્નની સાથી હેંશીલી ઘડીચોમાં અમે મેળવવા ધારેલું એના કરતાં પણ વધારે આપનું પડશે અને તેમ છતાં તે વખતે જો આપની સરકારને વીશે અમારી સહાનુભૂતિ કે વિશ્વાસ રહે તો અમે માજુસજ ન કહેવાઈએ. આજે જો આ લડતમાં બંધારણવાદીના નામને જાજતો એક પણ માણસ આપની સરકારના પક્ષમાં ન ઉભો રહી શકે તો તેને સારું ધારાસભામાંના રાજપદ્ધારી વિચાર ધરાવનારા સમૂહને વેડી લેવાની અને મતગણનામાં ઉચલાવી પાડવાની એક નાહકની પીડારૂપ ગણવાની આપની સરકારની નીતિ એકલીજ જવાબદાર છે.

દવે સરકાર અમારી રહી નથી

૧૪. ગયા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં જે રાવ બહાદુર નાયક માગતા દત્તા, જે એ અને રાવ, સાદેજ રાહમાં ગયા મે મહીનામાં માગતા દત્તા, તે તે એ વખતેજ આપવામાં આવ્યું હોત તો આનંદથી વધાવી લેવાયું હોત એને એથી અમને પણ એમ લાગત કે સરકાર આપણી છે. એ વખતે જે માગવામાં આવ્યું હતું તે તે એ આજે આપવામાં આવે તો અગે અગમતી જેએલી રીતે કરનાં જે આગળ વધેલા છે તે તેને વીશેના તિરસ્કાર અને ધિછારને શીધે એની સામું પણ નહીં જુએ ! અને આપની સરકાર દવે નમતું સુકે કે લુદ્ધ કરે, ગમે તે કરે, એ સરકાર દવે સાચી રીતે આપનાં દુઃખો નરક સદાનુભૂતિ ધરાવનાર અથવા તો હાલનાચક્રિત પર મગે એટલું તાણ કરીને પણ અમે એને અમારી કહી છાશ્યે એવી નથી રહી.

૧૫. સાદેજ, ગયા. રવિવારે હું આપની પામે આવ્યો હતો તે એવી સાચી ઉમેદથી કે કે નહીં તો હમનતીનનાં પગલાં તો મુક્તતરી રાખવામાં આવશેજ, અને તદરૂપ તપાસ ફરમાવવામાં આવશે. મારી એ ઉમેદને કશે પાપો હોય એવું મને લાગ્યું નથી. બારોડાની માં મને જાતમી મળી છે કે સાં ૨૮૦ દર્થીઆર-જાંધે પેલીંગો મુકવામાં આવનાર છે, અને ચાર આમ મેજરોટો તથા રથેશીઅલ પોલીસ મુખીનેન્ટ તરીકે આવતા મી. લીલી સાંના શેકોના વાગ્યરિધતા બનવાના છે. આ વસણ જોનાં, અને બારોડાનીમાં મારા જેવામાં આવ્યા તે મંગેશે જોનાં, જે હું મુંબાઈ હજાકાના મારા મેન્યુએટ મનદારો પામે નીચેના પ્રત્યેનો નીકાલદુકમ ન થાયું તો એમના પ્રતિનિધિ તરીકેના મારા રથાતને અજીઝાજીતું વર્તન મેં ક્યું જણાવ, એ પ્રત્યે તે આ: (અ) બારોડાની-

ના જોકાને સ્વતંત્ર અને ખુલી કેનપાસ મેગવવાનો દણ છે કે કેમ: (બ) આવી નપાસ ન થાય ત્યાં સુધી વધારેજ જમીનમદેસલ મોકલ રાખવું કે નહીં: અને (ક) જમીનવાઓનો અમલ કરવા માટે સરકારે અખાવાર કરેલી રીતે સરકારને લાગમ છે કે નહીં.

સ્વમાનને છાજતો જવ:ખ

૧૬. ગોર્લી-મીન્ટો સરકારની પૂર્વેના દિવસોમાં સર જોફનસ પારેખ, જે એ વખતે ધારાસભાના સભ્ય દત્તા તે જમીનમદેનુકતા વિષયમાં ખુદી તપાસ મેગરી શક્યા દત્તા. હોતા સુવારા અમલમાં આવ્યા તે પૂર્વેની સરકારના અમલમાં જ્યારે એક દોઢા સમાસદ અને મોકી-મીન્ટો કાઉન્સીલથી વરીવટ ચાલવવામાં આવતો હતો, ત્યારે મવિનવર્તન થયા છતાં ખેડ સાધે સદાનુભૂતિમયું વર્તન અલાવવામાં આવ્યું હતું અત્યારે ત્યારે કોરોનારી મંડળીમાં પાચ દોઢાઓ છે અને ' જવાનદાર ' સરકારનો વરીવટ ચાલે છે, ત્યારે અમે લાચાર થઈ પડ્યા છીએ ! મુંબાઈની ધારાસભા એવી પ્રતિનિધિક સંરથા છે કે ત્યાં યોકોના મોટા પક્ષના પ્રતિનિધિ-ઓના અભિપ્રાયની સદા અગવણના કરવામાં આવે છે અને એમના મનને કોકરે મારવામાં આવે છે. આગ નામદાર અને અર્લ ડોન્ટગટન જનએ આવી ધારાસભાના અભિપ્રાય પર આધાર રાખ્યો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં હું એકજ જવાજ આપી શકું એમ છું, અને તે એ કે મારે મારી ધારાસભામાંની જગાનું રાજનામું આપવું અને મારાં મતદાર મંડળ જે આખા હજાકામાં ફેલાયેલું છે તેનો આ સવારો પર નીકાલદુકમ માગવો. આવા અસાધારણ મુંજોગમાં મને લાગત છે કે હું એવા મનદાર સંધેના પ્રતિનિધિ છું કે જેને બારોડાનીનાં દુઃખ

[૧૫ માટે જુઓ ૫૪ ૩૩૩]

સમી સલગાઇ તેને એ નિશ્ચેતન આખોની
રશ્મિઓ બાળી મુકતી હતી એક પ્રિયમય કુદર
ટકની ક્ષણમમી િજાખા તેના ગરીરની
આસપાસ ગુલજાતી હતી

હિનિગ્ધ પર પેતાના રામ પર ગીધ ઉઘા
હતા

અને દગે દિશામાં જન વામય ધૂમ
છનાતો હતો તેમના નવી તેમનું ચેતન
લયગ્રસ્ત જડનામાં હોલસાઇ ગયું હતું

થોડી નાવિકામાં વેકો પીખગઇ ગયા
અને નરેન્દ્રેવ વકનામને નહ પાછા જવા હાથી
પર ચડ્યા ત્યાં મુઘી પથ તેને વકનાસા પી સનાહ
ગયો નિરી નરોત્તી

‘ હરે ! તમે આ દુઝાને મક્તમાં જવા
હીધા

‘ હેવ ! ’ વકનામે કહ્યું ‘ આ બધાને
મારી નાખ્યા હોત તો શુ થાત તે ખમર કે ?
ઉતાવળા મો બાગા હવે જોઇએ તો મેનાજિતને
મોકનીએ એ પ્રમ પાગ પાડશે ’

શુ કપાળ કરશે ? કાને તો એણે બધું
બગાડ્યું

‘ બગાડ્યું નથી ’ વકનામ કહ્યું
“ મેનાજિત ! ”

મેનાજિત હાથ લેડી ઉઠો રહો તેને લી
શિક્ષા થશે તે કાણ કહી શકે ? ‘ ગુરુદેવ ! ’

‘ મેનાજિત ! ’ વકનામે કહ્યું “ તે અક્ષમ્ય
અપરાધો કર્યા છે ’

મેનાજિતે માનુ નમાન્ય

“ તેનું પ્રાયશ્ચિન તારે કરવું એમ નરેન્દ્રેવ
આજ્ઞા કર છે જોડના જોઇએ તેમના મનિષે

લઇ પેના બ્રાહ્મણ પાઠગ જા અને એ અને
કુમાર મે ભેગા ન થાય તેની ચોકસી કરી આવ ”

‘ જેની આના ! ’

“ ને મેનાજિત ! ” વકનામને નીચેના
હોર આગળ અન્નો “ મગધની બદાગ ગયા
એવે એ મેનાથા, એ નહોત તો પથ શુ
ખરી વતને ? ” દુષ્ટાથી તે હસ્યો મેનાજિતે
હાથ લેડી માનુ નમાન્ય

‘ ને મેનાજિત ! જોડે કુમારને કે થાય
નહી તો મારુ ’ ફરીથી ભનક રીને હમીને
વકનાસે કહ્યું નરેન્દ્રેવ આ વૃદ્ધ અમાત્યની
કહેવાની રીત પર હમ્યા

“ સમજો જેની આજ્ઞા ! ”

એને આજ્ઞા જોઇતી હતી આ આચાર્ય
તેની વિનાશકતામાંથી બચી ગયો નરેન્દ્રના
ક્રોધથી બચી ગયો, હવે તેના હાથમાંથી નહીં
બચે આ તેનો, નહીં ગમનપદ્મીને કદા
વેરીના પોતે કાલ દને

તેણે દાતપીરવા અને જોઇતા સેનિષે ભેગા
કુવામાં રા-થો મધ્યાન્હ પરેનાં તેને વિધ્યુ
ગુપ્તની પુ કે પડવું હતું

તેને ગારીને મળવું હતું પથ કયા ? જે ઘર
બાગીને તેણે ભમક કયું હતું ત્યાં જવાની હીમન
નહોતી તેણે મેનાજિતને ત્યાં તપાસ કરી ગારી
ત્યાં હતી પથ માણસે ખમર આપી કે તે બેમાન
રિયતિમાં હતી એને કાઇ તેને મળી નહ એમ
નહોતું

નિશ્વાસ નાખી, વિધ્યુગુપ્તના વિનાશને
એકાગ્ર ચિત્તે ઠગ્ગનો તે લશ્કર લઇ પાલિ-
પુત્રની મહાર પડ્યો

સત્તાકાંક્ષા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦૮ થી]

કરી દીધાં. પોતાનામાં થએલો ફેરફાર જાહેર કરવા તેણે પોતાના નવા ડ્રેસમાં, બધા મિત્રો અને ઓળખીતાઓને ઘેર મળવા બધા માંડ્યું. અને ફેરફાર પણ માત્ર એક જ વાતમાં થયો નહોતો. તેનાં ચરમાની ફેમ બદલાઈ; વાળ ઓળવાની બધા બદલાઈ. તેણે અડક અને ટટાર રીતે ચાલવા માંડ્યું. તેને સંગીત અને ચિત્રોમાં વધારે રસ પડવા માંડ્યો. કોઈ અદૃશ્ય હાથ તેનું આપું ધડતર બદલવાને મંથી રહ્યો હતો.

અને માધવ અસંસ્કારી નહોતો. તે ગરીબ વિધવાનો પુત્ર હોઈ એકલે હાથે એમ. એ. સુધી ભણ્યો હતો. પણ ગરીબાઈ અને નીરાધારીને કારણે તેનામાં કેટલાક પ્રકારની ગ્રામ્યતા રહી ગઈ હતી. તેના સ્વભાવમાં ગરીબાઈ અને શીર્ષાંતો તરફની માનવૃત્તિ પણ તેને લીધેજ પેસી ગઈ હતી. વગર બોલાવ્યે કોઈની સાથે એક શબ્દ બોલવાની શક્તિ નહીં અને તેના આશા સ્વપ્નોનો વિસ્તાર પણ હજી સુધી ઘણો સાંકડો—વધારેમાં વધારે બેસો અડીસોનો પગાર, એક નાનીશી ઓરડી, કોઈક દહાડા આવવાની હતી એવી એક નાનીશી પત્ની; પોતાની ધરડી માતા અને થોડાંક છોકરાં—એટલે જ હતો.

પણ તેણે નામ બદલ્યું; વેષ બદલ્યો અને ને ન જાણે તેમ તેનો આત્માએ બદલાવા માંડ્યો. અભ્યારસુધી નિષ્ક્રિય શાંતિ અને એકાગ્રતા તેના જીવનમાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં તેને બદલે કાગળની ટીકડીઓ પાણી સ્પર્શતાં પુલીને પુલના આકારમાં બદલાઈ જાય તેમ આ નવી અસરથી તેના સ્વપ્નોનો વિસ્તાર થવા માંડ્યો.

નાની ઓરડીને બદલે એક નાનોશો ફ્લેટ, નાનકડી પત્ની ને બદલે એક રિમાયુબી બાઈ; અલગ છોકરાં તો ખરુંજ, અને મા પણ.

પોતાની સત્તાનું આવું સુંદર પરિણામ જોતાં દામિનીને પણ આનંદ થયો. ઘણી વાર તે માત્ર સુચનાઓ કરતી, કોઈ કોઈ વાર તે માધવને ધમકાવી પણ કાઢતી. તેને કોઈ કોઈ વાર આવા વ્યક્તિત્વ વિનાનાં માણસ પર તિરસ્કાર પણ આવતો હતો. પણ એને છોડી દેખે પોતાની સત્તાના પરિણામનો પ્રસન્ન આનંદ તેને છોડી દેવો ગમતો નહોતો. દયાબહેનના દાખોનો ત્રાસ વધારે લાગે સારે એવું આશ્વાસન દામિનીના આત્મ વિશ્વાસને વધારે દબ કરતું.

દયાકેર જેવી પાકી સ્ત્રી આ ફેરફારોને ન જાણે એવું તો બનેજ નહીં. એક પાસ દામિની બદલાવી, બીજી પાસ શેરનો સેક્ટરી માધવ બદલાવો. એ બેની વચ્ચે કે સંબંધ હોઈ શકે એવું પહેલાં એને નહોતું લાગતું પણ કેક અસ્પષ્ટ રીતે બે ફેરફારો વચ્ચે કેક સંબંધ છે; તેના કારણે એક છે એવું તેને લાગવા માંડ્યું. તેણે જે હોય તે શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શરુઆતમાં એકદમ તેનાથી કેમ પડ્યાં નહીં. દામિની માધવની જોડે વાતો કરવા કહી બેસતી નહીં કે તેને મળવાના પ્રયત્નો પણ ખાસ યોગ્યતા છે એવું દેખાડતી નહીં. માત્ર ઘરમાં દગ્ગાં ફરતાં સહેજ મગી જવાતું હોય સારે થોડીક વાત તે બંને કરી લેતાં. માધવ તે વાત પર જીવતો અને તેનો અક્ષરશઃ અમલ કરતો. દામિની દૂરથી તે જોઈ ગયું પામતી અને સંતોષ માનતી. તે જાણતી કે દયાબહેન એક વખત જ સહેજ પણ શંકા પામશે તો તેમની સત્તાના સામ્રાજ્ય આગળ તેનો આ નાનોશો આનંદ ટકવાનો નથી.

પણ જેટલું હાલથી ૫ વય પડેલી જી રાખી શકે તેટલું હાલથી જોવાનું જેની જ્ઞાના ઉત્તેજાન હોય એવો પ્રયત્ન કેદી નાખી શકે એ તે જીની અસરથી તે ધણ તે જીના સ્વપ્ન ન જુએ લગિતી રૂપે, પત્ની, પે, માતા, પેદે પુત્રી રૂપે-એવો પુરુષ હદી પાડ્યો ? સારે દામિની ના સ્વપ્નના માધવ ન જુએ એવું મનેજ કેમ ? અને તેના સ્વપ્નના જુએ તો તેને મગવાના નધારે પ્રયત્નો થોડાના પિતા તેનાથી - હેઠાવજ કેમ ? દામિનીને કહે - મારે ને મગવાના પ્રયત્નો મોઢી હદનો અને તેની માટે જાતે તેટલી વાત કરવાની પણ લાગાવતો.

૩

દયાદાર જેણે તેમને માગતરનાને દામિની ના લગ્નથી આ ન લાગ્યા તેમણે દામિનીને મોક્ષાવીને દુઃખ કર્યા થો.

“ પેના ત્રણ નહામના મારના સાથે દામિની પશુ પ્રકા ને સમય આજથી ગમ્યો છે એમ મને જણાશે તો મણુવા ગણવાનું મુખી દઇ અહીંથી વી ૧૫ થઇ જનું પડેને ” તેમણે જેટલી સખનાઇ મન-આ આપીને કહ્યું એમા જો જરા માયાનો અવ હોન તો - મિત્રી જરૂર નામે ચાત એને માધવ માટે કેમ પ્રકાનું માન નહોતુ હાલ પણ નહોતો માત્ર પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ થના વગરુપર પ્રેક્ષિતને જેટલો નમ દાખ છે તેટલોજ નમ તેને નેનામા દનો. પણ “દયાદારના મતારીન અવાજે તે ઠી પોતાની સ્થાની આનના વધારે ઉત્કેરાન “ માધવની માથે ૧૧ એના સબધમાં વાગે તેવા જેવું ” હુ દત્ત કે “વાગદેન ને આવુ કરેતુ પડે । એને નુ માણસ તરીકે ડાહની સથે મોતનાનો પણ અધિકાર નહોતો ?”

પા જવામ દેવાની નેનામા દામિન નહોતી અને એવાગ નામદેવની આજ્ઞા થઇ એજે તે

ઉપાપાય એમ પણ નરોત્ત-નીગધારીના, ગુરમાના આજ્ઞા દામિની દાખતી તે સાથી આની ગઇ

તેણે માધવને છેદનીચાગ મળી નેનાનો મધ્ય ઝોળો માધવની આખો તેને મોઢીજ દો એમ તેને ખાની હતી તે બાગમા ઉતરી

દામિનીમય માધવની દૃષ્ટિ દામિની બાગ મા ઉતરે ને ન પડે એવું બનેજ નહીં પા દનામા ને પણ મોની દૃષ્ટિ સુનાની બાગમા ઉતરી પડ્યો.

મદાગો-મા હોય તેમ દથેનીમા માયુ ટેમરીને દામિની બાગી પડે એવી હતી એની આખમાથી દડદડ આમ પડતા હતા

માધવનું અત મધ્ય ચીરાઇ ગયું ‘ મુ મને ! આ શું ? કેમ પડે છે ? ”

દામિનીએ ઉચુ જોયા વગર “વાજ કીક થોડી ચારે તથે આખો લુગીને ઉચુ તેણે “માધવ” મહેનનો દુકમ થયો ” કે માટે તમારી સાથે આજથી બોતવાનું બનું ”

માધવનું હૃદય સરેજવાગ ચાલતુ અમી મયુ ‘ શું ? શું કહ્યું ? ”

“ બહનનો દુકમ થયો છે કે માટે તમારી સાથે બોતવું નહીં ” દામિનીએ ફરી નેનું ને વાક્ય કહ્યું “ મને તે બાગનનું તો કે તારું નથી પણ મહેન ચિચારીને કે અવિચારીને ધાર તેવો દુઃખ કરે ને તે મારે પાગવો ? હું શુ માણસ છું કે દોગ ? ”

માધવનું હૃદય ધવાયુ. દામિનીના અશ્રુનું ઢાળુ પોને નહીં પણ તેનું અભિમાન દત્ત એ જાને માધવનું હૃદય ધવાયુ પોતાની સાથે બોલવું બધું નુ પડે તેનું તેને જાનએ દુખ થતુ નહોતુ તેને શુ બોલવું તે મુઝયુ નહીં ‘ બહન ! બાગ મારેમ હો એટલે બીજું શું થાય ? ” તેની આખ ૨૫° ૨૫° થઇ ની

દામિની દયાથી આ માનવજાતું તરફ જોઈ રહી. “ચાલો, તમે શાના રડો છો? તમને તો કોઈ દેંદ્રેલું નથી?”

માધવનો અવાજ છેક ગળગળો થયો, “દામુબહેન! તમે છેક દયા વગરનાં છો. તમારા વગર—તમારી સલાહ વગર” તેણે મુઠાઈ; “મારાથી કેમ જવાશે?”

દામિનીએ અનુકંપાથી તેના તરફ જોયું. “બીજું શું થાય?”

હુમતો માણસ ફેફસી ધડીએ અપ્રતિમ દોમત બતાવે તેમ દામિની વગરના જીવનમાં આવવાના અંધારે માધવમાં અપૂર આદસ આવ્યું. “દામુ બહેન! દામુ! એક રસતો છે. મને તમે પરજુશો? તમે ધારો છો તેવો હું છેક નમાશે નથી. તમને હું દેવી કરીને પૂજીશ.” પોતે કરેલા સાહસથી ગભરાયો હોય તેમ તેણે નીચું જોયું.

દામિની ચમકી. તે-તે-આ-આ માણસને —માધવને પરજો? એક પળ તે તિરસ્કારથી ધ્રુજી ઉઠી. શી આ માણસની ધૂણા? તેને માધવને એક તમાવો મારીને કાઢી મુકવાનું મન થયું.

પણ બીજી પળે તેના વિચાર બદલાયો. “શા મારે નહો? દામિની દેં તેની સગી બહેન

નહોતી. તેના પિતા સાધારણ સ્થિતિના માણસ હતા. ને આમ વર્ષોના વર્ષો દયાબેનની દયા પર જીવ્યા કરતાં તે આ માણસને પરજો તો શું ખોટું? પોતે જેવો ધારશે તેવો ધાટ તેને તે આપી શકશે. પરમેશ્વરને પણ સૃષ્ટિ બનાવવામાં ને સત્તા ચલાવવામાં આટલો આનંદ પડે છે, તો પોતે પણ પોતાની નાનકડી સૃષ્ટિ બનાવે તેમાં શું ખોટું?”

“માધવ! હું પરજું પણ એક શરતે.” તેના અવાજમાં લાગણી કે આવેશનો અંશ નહોતો. “આખી જીંદગી મારું કંઈ કરવું પડશે.”

માધવ આ નવા આણુધારેલા આવેશા મુખથી ગભરાઈ ગયો. દામિની તરફ એક ક્ષણ આગળ ભરવાની તેની દોમત નહોતી. “કષ્ટ થ છે.” તેણે છેક બીતાં બીતાં કહ્યું.

દામિની ઉઠી. માધવનો હાથ તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. “ચાલો, બહેનને કહીએ” તેણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું ને બંગલા તરફ ચાલવા માંડ્યું.

“હા. ચાલો.” નીરાધારીથી માધવ ખેંચાયો.

આવા નિરસ જણાતા દંપતિના જીવનમાં રસ રેડતી હોય તેમ કોકિલા ક્યાંકથી ટહુકી રહી.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોગ્ય . વિદ્વદ્ભોગ્ય

સામાન્ય સાહિત્યનું

થા

ખાસ વિષયનું

કોઈ પણ પુસ્તક

ચોખ્ખા ભાવે

વિના વિલંબ

એકઠું હોય

તો

એક વેળા લખી જુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હીંદી થા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેઓ મેળવી આપશું.

લખો—

ગદુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૬૦, ગીરગામ એકરોડ, મુંબાઈ.

ગુજરાતનું શરીર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૨ થી]

ચોખ્ખી હવાની કસરતોથી મગજ શક્તિ વધે નહીં પણ નિરાશી રહે. આપદાદાનો વ્યાયામ છોકરાંને તંદુરસ્ત જાણીની બેગવાઈ કરી આપે એટલે છોકરાંને આળસુ થયે ન પડવડે. અભ્યાસના આદર્શ જોડે હકથોગ અને દેહ દમનના વિચારોના ભેગસેળથી અભ્યાસ પાળવું પણ અશક્ય કરી મુકયું છે. અભ્યાસ એટલે સાત્ત્વિક સંયમ કરતાં વધારે હોય તો પ્રગ્ન પાળી નજ શકે.

ગુજરાતીઓના આખા જીવનને પસરો લેવાનો છે. રોમ સિંહની કુસ્તાઈ કરતાં પણ પુછાણું, કુસ્તાઈ જોનાર જેટલા કુસ્તાઈ કરનાર ન હતા. ભગ્નલાસા અખાડાઓ, દેશને નીલાવી ન શકે. દેશનું એક એક મેદાન આજે દેશની વ્યાયામ થાળા હોય. રહેવા કરતાં રમવાની જગા વધારે હોય. જંગલે જંગલ મોરના દટકાર જોડે મનુષ્યનો પગરવ સંભળાય. પાણી-

ના મોઝના સ્વજંદ સંગીતમાં મનુષ્યના આવાપ બળે. મદમસ્ત માનવીઓને પડેથી આપતાં પંથુ પદાડો થાકે તો દેશ જરૂર અમર થાય.

યુવાની તોફાનીથી છુટી ન પડે. યુવતી અને યુવકની તાલીમમાં કે તુલનામાં લેશ પણ ફેર ન હોય. વાયુ જેટલી સ્વતંત્રતા આજે દેશની યુવાનીને હોય, જેટલો ભોગ અકસ્માતથી લાચારીએ “દેવે કર્યું” છઠ્ઠી આપીએ છીએ. તેટલો ભોગ ખુશીથી મદાનગી માટે આપીએ. તો જરૂર નિષિકુળ દીપે. ગુરૂઆએ યુરોપને વિક્રમથી આંજે છે. ગુરૂઆ આગળ પરદેશી પણ નમ્યા. ગુજરાતને પણ રમતીઆળ અને રણુવાસને લાપક થવા દોડવું જોઈએ. આરામ ખુરશીનો વ્યાયામ મુકવોજ નોઈએ. ગુજરાતના સાહિત્યમાં શૂંગાર છે તેટલાંજ વિરાગ અને વિચાર જોઈએ છે. ગુજરાતના ધરસંસારમાં જેટલો કલેશ છે તેટલુંજ પ્રચંડ હાસ્ય જોઈએ. ગુજરાત એટલે આર્યભૂમિની આરસી હોય. ગુજરાતે ખે ચાર સામટીજ કાંચળી. ઉતારવાની છે. નહીં તો ગુજરાતના ગાડાનો વેગ શરીરનો વેગ હશે.

જાહેર વિજ્ઞાપિ

હીંદુ અનાયાશ્રમ-વઢવાણ કેમ્પના મહાનતું બાંધકામ ચાલુ છે. કેટલાક ગ્રહસ્થો તરફથી ઓરડા-ઓરડીઓ તેમજ આખા બ્લોકો બાંધવાનાં પયનો મળ્યા છે. હવે કેટલાક જરૂરી મહાનો બાંધવા બાકી છે. તો સુત દાનવિરો આ અનાથ રક્ષાના પંચિત કાર્યમાં મદદ મોકલી આભારી કરશે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

જોન૦ સેક્રેટરી, હીંદુ અનાયાશ્રમ—મુ૦ વઢવાણ કેમ્પ.

અખંડ જ્યોતિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૬ થી]

થોડી વાર પછી તે ઉભો થયો. કોષ દવા-
વાળાની દુકાન સુધી ધસડતો ગયો. ત્યાં ધડી
ચંલી શાંતિથી વિચારવા પ્રયત્ન કર્યો. એના
મગજનું ટેકાણું ન હતું. એને શું થયું હતું ?
તણુ કસાક પહેલાં તે ગરીબાઈ લઈ ગલીની
બહાર પડ્યો હતો. ગરીબાઈ એજ માત્ર એની
ફરીઆદ હતી. પરંતુ આટલા થોડા કાળમાંજ
એક નિર્દોષ માણુમમાંથી પત્તટાઈ તે ન્યાયાસન-
થી બાગી જતો યુનેદગાર બની ગયો હતો !
એણે કશુંએ કશું ન હતું. અભાર સુધીમાં ખુન
જાહેર થઈ ગયું હશેજ, આટલી મોડી રાત્રે
અનુપમને મળવા ગયો હતો એવું પુરવાર
કરનાર સાક્ષીઓ મળી શકે તેમ હતા. મોડી
રાતે અરવિંદ પણુ એને ફરી જોયો હતો.
અનુપમના ધરથી તેને ગમીમાં ટોડી આવતો
તેણે જોયો હતો. સુધાકર સ્વસ્થ તો નહોતોજ
જણાયો. એટલે એને માથેજ આગ ટોડી
એસાડવામાં આવશે એ વાત નક્કીજ હતી. એનું
મગજ જમવા લાગ્યું. હવે એણે શું કરવું ?

એણે નારી જવુજ જોઈએ. એની પાસે
એક છુટી બદામ પથુ નહોતી. ફૂનીઆમાં એનો
કોષ દોસ્ત નહોતો. એની વિધવા માતા ને
અનાથ લાઈ બહેનોનું શું થશે ? પરંતુ હવે એ
રહે ને તેમને જરાએ મદદ કરી શકે તેમ નહોતો.
એ યુનેદગાર ફરશે. એના પર ખુનનો આરોપ
આવશે. બહારની દુનીઆ સાથેનો એમનો
બંધોએ સંબંધ છુટી જશે.

તે ઉભો થયો. એની માતા, ભાઈ બહેન-
બધાંએ રાદ આપ્યાં. એમની માથે બીજું એક
નાનકંઈ વદન એના દષ્ટિપથે તરવરી રહ્યું.

સરયૂની યાદીથી એનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. હવે
બધાએનો અંત આવી ગયો હતો. એને હવે તે
મળી શકશેજ નહીં. પોતાની બનાવવાની આદા
તો સદાને માટે અંદરથી ચંપ ગઈ હતી.

દારુડીઆની માફક લયડીઆં ખાતો તે
ફરીથી ચાલવા લાગ્યો. આજ રાત્રેજ એણે
નારી જવું જોઈએ. તદ્દન છુપી રીતે. જરાએ
નીશાની રાખ્યાં સીવાય. પણ એ કેમ બને ?
એણે વિચાર્યાજ ક્યું. કોષ પણુ નિર્ણય પર તે
આવી શક્યોજ નહીં.

અજણેજ તે પોતાના લગામાં આવી
ચલ્યો હતો. સામેજ સરયૂનું ઘર આવી ઉભું
હતુ. કોષ અંદરથી શક્તિથી તે એ તરફ પ્રેરાયો.
એક વાર એને મળવુંજ જોઈએ. એના ભવિષ્યને
ઘાવરી દેતી અનંત રાત્રિ એની નજર આગળ
વિસ્તરી રહી હતી. એનાં લયડાં પગમાંને મક્કમ
બનાવવા એ જરાક જ્યોતિ ઝડપી લેવા પ્રયત્ન
કરે તો યોગ્ય નહોતું ?

તેણે ધીમેથી સાંકળ ખખડાવી. ધીમેથી
સાદ દીધો: “ સરયુ ! સરયુ ! ”

એ યુવાન ખાતો હજીએ રસોડાના કામમાં
ગુંથાઈ હતી. વાસણ મારીતી હતી. એણે તુરત
એનો અવાજ ઓળખ્યો. તુરત તે પ્યારણું
ઉઘાડવા ટોડી. એનું વદન દર્પથી ચમકી રહ્યું.
હસીને પ્રત્ન કર્યો: “ જોય જોતાં શીખી આઆ
કે શું ? ”

સુધાકર મુઝાયો. “ એટલે ? ” તેણે પુછ્યું.
“ આટલી મોડી રાત્રે આ ઘેર આવવાથી તમને
લાલ થશે એમ સાચી જાણ્યું ? ” તે બાલાએ
કહ્યું. “ આમ ચિંતાનુર કેમ જણાઓ છો ?
અભાર સુધી રજાવા ક્યું ? ”

“ હા ! ” સુધાકરે ટુંકામાંજ પતવ્યું. “ પણ
ક્યા લાભની તું વાત કરતી હતી ? ”

“હું નહીં કહું” હસીને સરયૂ બોલી.
“સાંભળવું હોય તો અંદર આવીને બેસો.”

સુધાકર એક દાણુબર અચકાયો. પછી અંદર ગયો. પેલી બાલાએ એને પાટસો ટાળી આપ્યો. પછી તે બોલી. “એક ધડીક થોભો. હું ઉપર જઈ આવું.”

તુરંતજ તે પાછી વળી. ચલણી. નોટોની એક થોડકી તેની આગળ ધરી. “ભાષ તમારે માટે મુકી ગયા છે.” તે જોડી.

સુધાકરે યત્નવત નોટો લીધી. ગળી. સો રૂપીઆ. “આ ક્યાંથી લાવ્યો?” તેણે પુછ્યું.

“વર્ષો પહેલાં પિતાશ્રીએ એમના કોષ મિત્રને રૂપીઆ ધીર્યાં દશે.” સરયૂએ ખુલાસો કર્યો. “આટલા બધા લાંબા માગ્યા પછી તે આજે આવ્યો. તે સ્વેચ્છાએજ તે પાછો આપી ગયો. ભાષએ એમાંના અર્ધા રૂપીઆ તમને આપવાના કહ્યા છે. અર્ધા અમે રાખ્યા છે.”

સુધાકરને શું કહેવું તે સમજ પડી નહીં. ધર્મ તે સદ્માનનાનું આ સંસારમાં અસ્તિત્વ દશે કે કેમ તે એ સમભગ ભુતી ગયો હતો. પરંતુ હજીએ એ ઝરા ચિરંજીવ હતો તેની આજે તેને પ્રતીતિ થઈ. દશ રૂપીઆ તે પોતે રાખશે. બાકીના તે એની બાને આપશે. એટલે એમનું ગાફું નભશે. એ મહીના તો જરૂર સારા જશે. પછી તો માલીકની મરજી.

તે જવાને ઉભો થયો. તેણે સરયૂ તરફ જોયું. એનો સંયમ સરી ગયો. અંતે હાથે તેણે સરયૂનો હાથ દબાવ્યો. યરડાએલા અવાજે બોલ્યો: “સરયૂ મને ભુલીશ નહીં હોં! દુનિઆ મને કામીજ ગણશે પણ તું એમ ન માનીશ.”

એના સ્પર્શથી તે ખીચારી બાલા કંપી ઉઠી. “તમે ક્યાં જાઓ છો?” તે પુછવા લાગી.

“વિધિ જ્યાં દોરશે ત્યાં” તેણે જવાબ વાલ્યો. ને તુરંત તે બહાર દોડ્યો. અર્ધઅધારી

ઝોરડીમાં એકલકી સરયૂ ધડીસર ચંબી ગઈ-એનાં નખોનાં નીર નીતરી રહ્યાં.

સુધાકર એ રાત્રે અદરૂપ થઈ ગયો. કોષને એણે વાત કરી નહીં. કશુંએ તે લખ ગયો નહીં. ખીજે દિવસે એના મિત્રાએ તેમજ શત્રુઓએ એને માટે આકાશપાતાળ એક કરી મુક્યાં. પરંતુ એ કમનસીબ યુવાનનો પતોજ નહોતો.

૨

“સરયૂ! આ સરયૂ! બારણું કેમ નથી ઉઘાડતી? બહેરી થઈ છે? અર્ધા કડાકથી ભુગો. પાડી રહી છું ને?”

સરયૂએ મીઝામમાંજ બારણું ઉઘાડ્યું. “શું છે?” ને ચીઠાઈને બોલી. એક ધડી પણ આશમ નહીં જતાએ તેણે પોતાનો કોપ દબાવ્યો. કોષથી કુંદલા મારે કશુંએ વળતાર નહોતું. “નથી” જાણી? વરરાજ વગેરે આજે તને જોવા આવનાર છે. આપણી પાઠશાળા સુમતિને મેં બોલાવી છે. એ તને જરા તૈયાર કરશે. એ આવતીજ દશે. તેથી હું તને બોલાવું છું.”

“મને તૈયાર કરવાની?” મુક્તા હાસ્ય સાથે સરયૂએ પુછ્યું. “મને શું તૈયાર કરવાની છે? મારી કુરૂપતા વસ્ત્રોથી છુપાશે ખરી?”

“કુરૂપતા!” તેની માતા બોલી ઉઠી. “તું જરાએ કદરૂપી નથી. જરા સારા વસ્ત્રો પહેરે, જરા ડીક ઠીક ખાય તો સ્વરૂપની પરી બની જાય.”

“ભલે” પુત્રીએ ચક્કાવ્યું: “આપણે ત્યાં સ્વર્ગની સુંદરીનેએ પહેરામણી આપવી પડે છે. તમે શી પહેરામણી આપશો? આંતરે દિવસે આપણે ઉપવાસ કરવા પડે છે એવી વેળાએ તમને મારો વિવાહ કરવાનું ક્યાંથી સૂઝે છે?”

“પણ કરવું શું?” જરા ઠેકાણે આવી તેની માતાએ પ્રશ્ન કર્યો. “તારે લીધે અમારે. ન્યાત-

બહાર મુકાવું? તારી વય માટે તો મેં કેટલાંએ જુઠાણાં ફેંકે છે રાખ્યાં છે. પણ એમ લોકો બોળવાય? તું તાડ જેવડી તે ઉંચી વધી છે. તને ચાદ વધં થયાં છે એમ કાણ માને? આટલું બની શકેયું કારણ કે વરપક્ષ મોટી કન્યાની શોધમાં છે. કદાચ તેઓ પહેરામણી નહીં માગે. માત્ર તુ એમને ગમતી લેખએ.”

સરયુ કશુંએ બોલી નહીં. પારોણણ પાસેથી આ વરરાજ વીરો તમામ દટીકત તેણે મેળવી હતી. તે અનીતિનો બંડાર દત્તો. એના ઉડતા નરંગોને શુંબલાબદ્ધ કરવાજ એના કુટુંબીઓ મોટી કન્યાની શોધમાં હતા. આ રિવાજની વાત સાંભળતી સારે ને લજવાઈ મરતી-કુંખી થતી. પોતાના ભવિષ્ય પ્રતિ એ બેઠરકાર બની ગઈ હતી. પોતાનું શું થશે એની તેને પરવા નહોતી. પોતાનો બાંધવાનથી પણ કુટુંબીઓ સુખી થતા હોય તો તે તેમ કરવા તૈયાર હતી. પણ આ બંધિદાન એના જીવનનું નહોતું એના સ્વીકૃત્યનું હતું. એના વિચારોને તે કમ્પી ઉઠતી. એને યુગળાવી નાખવા એ કલ્પનાજ પુરતી હતી. એણે એકને આત્મસમર્પણ કયું હતું. કૌટુંબિક સંયોગોથી હવે તે બીજાને વેચાવા તૈયાર થઈ હતી. હોંદુ સ્ત્રીઓના પ્રખ્યાત પતિ-વૃક્ષની કેવી બંધિદારી! બાકા પોતાનું હૃદયદાન દઈ શકે-પણ દેહ કેવી રીતે વેચી શકે?

છતાંએ એની માતાનું મન મનાવવા ને તૈયાર થઈ હતી. કદાચ એના બોગત બાઈ બહેનોનાં જીવન એથી પત્રઠાઈ જશે. તેના બંધિદાનથી તેઓ સુખી થશે. સુધાકરને તો તે હવે મરી ગયેઓ માનતી હતી. છેલ્લાં એ વર્ષથી એના કથાએ સમાચાર નહોતા. એની માતા નાનાં બાંધકોની સદાયથી દોષલા દિવસો વીટાવતી.

એ પળેજ સુમતિ લાં ઉપરિધન થઈ. ટાપ-

ટીપનો અધાએ સગંજમ તે લેતી આવી હતી. સરયુની માતા પાડોશમાંથી થોડા અલંકારો પણ માગી લાવી હતી.

સુમતિને શણખાર સગવડતાં આવડતું. એ કલામાં તે સંપૂર્ણપણે પારંગત હતી એણે છેલ્લામાં છેલ્લી હબે સરયુનો અંબોડો લીધો. પાવડર ને ધુવથી એનું મધુરું વદન શણખાયું. આછી સુવર્ણી સાડી ને એવાજ પોલકાથી એના દેહને દીપ્ત્યો. સરયુ સોદામણી બની રહી. સરયુની માતા તો માગી આણેલા તમામ અલંકારો સરયુની દેહલતા પર લાદવા ચડાતી હતી. પરંતુ સુમતિની પ્રજા વિરુદ્ધ તે કશુંએ કરી શકી નહીં. “નહીં કાશી!” સુમતિએ છેવટનો નિર્ણય કર્યો: “એ નહીં બને. તમારે મારી તમામ મહેનત પર પાંખી ફેરવવું છે, એમ આભૂષણો લાદવાથી નો એ પ્રદર્શનની પુતળી જેવી લાગશે.”

સરયુ એમ માનતી હતી કે એની કુરુપતા કવચની ગરજ સારશે, પરંતુ અરીસામાં નજર કરતાંજ એ આછેરી આશા પણ વણસી ગઈ.

વરરાજ ને તેમના અંગત મિત્રોનું આગમન થયું. કન્યા તો તુરતજ ગમી ગઈ. સરયુને અદર લઈ જવામાં આવી. પછી વ્યવહારો બાબતો હાય ધરવામાં આવી. વરપક્ષે પ્રથમ તો સરયુની માતાને ખાત્રી આપી હતી કે તેઓ એક પાઈ પણ પહેરામણીમાં નહોં માગે. પણ હવે તો લગ્ન ખર્ચને પહેંચી વળવાને બદલે તેમણે ચારો રૂપિયાની માગણી કરી. એમણે જોયું કે કન્યાનો કન્ધાકાળ વીતી સુક્યો હતો. એટલે કાંઈ પણ માગણી સ્વીકાર્યા વિના કન્યાપક્ષને છુટકા નહોતો. માથેથી બાર કતારવા એના વડીલો એક પછે થઈ રહ્યા હોવા જોઈએ. એમની માગણી સાંભળતાંજ સરયુની માતાએ મોં વાળ્યું. સરયુના અંતરમાં આશાની આછેરી રેખા અંકાઈ. એ બદલેએ કદાચ તેને સુકિત મળશે.

દાય નસી પાંખેવણુ દયકાં ખાઇને તેની માતા શાંત પડી, વરપક્ષને સંદેશો મોકલાવ્યો કે માગી તાગીનેએ તે ત્રણસો રૂપીઆ કરી આપશે-વધારે બનતું અસંભવિત છે. વરપક્ષ, રાજા, યજ્ઞ રવાના થયો.

પુરતજ સરયુએ ભાડુતી વસ્ત્રાલંકાર દૂર કર્યો, અને પુછરા લાગી : “ હેં, આ ! આ ત્રણસો રૂપીઆ તું કેવી રીતે લાવીશ ? આપણે રેચાઇએ તોએ એ રકમ પુરી થાય તેમ નથી. ”

“ હું તારા મામાને લખી જણાવીશ. આવી અણીની પહે પણ તે આપણને મદદ નહીં કરે ? ”

સરયુ રીકકું દસી. “ હજીએ તમે મોટી આશાઓ રાખતાં જણાવ હો-હોં આ ! ” તે બોલી; “ આપણે ભુખે મરતાં હતાં ત્યારે તો મામાએ મદદ કરી નહોતી, ન્યાય બદાર મુકાઈ-એ એ બોલું ખરું પરંતુ જીવ જીવ એ તો એથીએ અદકું, તમારે પરુરામણી કંજીલ નહોતી કરવી. ”

“ બેસ-બેસ ડાહીશી ! એમની માગણી કંજીલ ન કરું તો કરું શું ? ” તેની માતા ગાજ ઉઠી. “ ન્યાં હોય ત્યાં માથું મારવાની તારે ચી જરૂર ? આવી તે લાજ વગરની કોઇ હશે ? ”

સરયુ એની માતા પાસેથી ઉઠી રસોડામાં ગઇ. કામે વળગી, લગનનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. કોઇએ કશીએ તૈયારીઓ કરી નહીં. મહામહેનને થોડી ચીજો બેગી કરવામાં આવી. એક સોંઘી લાલ સાડી લાવવામાં આવી. બધી સુમતિએ સરયુને રેચમી પોલકું બેટ આપ્યું. એની બા પાસે બે સાદી હેમની બગીચીઓ હતી. બસ. એટલી વસ્તુઓ નવવધૂ માટે પુરતી હતી. સુંદર લાલ મહામહેનને સો રૂપીઆ એકઠા કરી રાક્યો. એટલા તો જમણુંવારમાંજ પુરા યજ્ઞ જવાના, પછી પહેરામણીનું શું ? છતાંએ વિવાદ તોડી નાખવા સરયુની બાએ માન્યું નહીં. જાકકી

થેટાની પેઠે પોતાની મમતામાં તે મક્કમ રહી.

૩

“ પણુ આ હવે કોઇ પણુ ઉપાયે તારે એ ગોઠવણુ કરવી પડશે. મેં મારાથી બનતું બધુંએ ક્યું. તેં અમને ગીશામાં ઉતાર્યાં છે તારેજ હવે બદાર કાઢવાનાં. ”

પરંતુ માતા તો રોકકળ કરવામાંથી નવરીજ પાતી નહીં. જવાબ તો વાબેજ શાનો ? લગનનાં વસ્ત્રાબુવણુ પહેરી સરયુ એક ખુણામાં બેસી હતી. ખુશી થતું કે દુઃખી થતું એની તેને ગમ નહોતી. શાંતિબદાર મુકાયાથી એનું શીયળ બચી જાય; પણુ કુટુંબ પર સીતમ ગુજરે.

આખા આંગણામાં મૃત્યુની શાંતિ પથરાઇ રહી હતી. કહેલા પ્રેમા નહીં મળવાથી વરપક્ષના માથુસો મીઠાજમાંજ રવાના થયા હતા. પણુ તેઓ બહુ દૂર નહોતાજ ગયા. આજુનાજ ધરમાં ભરાઇ બેઠા હતા. અતિશય દમ બીડાવવાથી એ વિધવા નીચોવાસી એવી એમને પુરેપુરી ખાતરી હતી.

સુંદરલાલનાં વચને એની માતાનું આકંઠ વખ્યું એજ. “ હું શું કરું ? ” એમ કહી તેણે હુંકો મુક્યો. “ હું તો નિરાધાર વિધવા છું. તું હવે મોટો થયો. કુટુંબનો યંબ કહેવાઉં. તાતિબદાર થતાં અચાવા તારેજ કેં કરવું બેઠએ. ”

“ તો વિવાદ કરતી વેળાએ તો મને પુછવાએ નહોતાં આચાં ! તમને કાણુ કહેવા આવ્યું. હતું ? હું ક્યાંથી રૂપીઆ જાણું ? મારી જાત વેચું તારે. ”

તે ધરની બદાર દોડ્યો. આકંઠસર ગાંઝ રહ્યો.

સુંદરલાલ ગલીની બદાર પડ્યો. એકાએક કોઇએ તેનાં બંધા પર દાય મુક્યો.

જટ નેં ક્યોં. દિગ્મુદ બની ગયો.

“સુધાકર!” મદામહેનને તે ખેલાતી સરથો.

“હા-હું સુધાકર.” સુધાકરે જવાબ વાળ્યો. “હું પાછો ફર્યો છું. મારાથી એમ નાસભાગ ન થઈ શકી. શંસી મારી વાટ નેહ રહી છે છતાંએ હું આવ્યો છું. કોઈ અદર્ય શકિત મને ખેંચી રહી છે. તું કુશળ છે?”

“હા! કુશળ છું.” સુંદરલાલ કડવાશથી બોલ્યો. “જેના ભલા માટે તું મરી પડે છે તે ટેકરીની ધાર પર છે. એને માટે હું આમ ગાંડાની માકક દોડી રહ્યો છું.”

સુંદરલાલ વદન પર નિવાદવાદળ ઘેગાઈ વળ્યું. “સરથને શું થયું છે?” તેણે પુછ્યું.

“એને લીધે અમે ન્યાત બહાર મુકાવાની અણી પર છીએ. આજે તેનાં લંબન હતાં પરંતુ અમે પહેરામણી ન આપી શક્યા તેથી તેઓ વરને લઈ વીદાય થયા છે. હું પૈસા મેળવવા બહાઈ છું. હું જાતે વેચાવા તૈયાર છું.”

“પણ અત્યારે તને કોણ ખરીદશે?—આટલી રાતે?” કપરા હારમથી સુધાકરે કહ્યું.

“છે એક જણ.” સુંદરે જવાબ વાળ્યો. “જાણુની ગલીમાં એક મહાસયને ત્યાં બહેરી ને મુગી કન્યા છે. એક દિવસ એમણે મને પહેરા-મણીના હજાર રૂપીઆ આપવા કહ્યા હતા. પણ હું કશુંલ થયો નહોતો. એણે મને ફરી પરણવાની પણ છુટ આપી હતી. વળી એની પુત્રીને પાલવથી પડે તેમ પણ નહોતું. છતાંએ મેં માન્યું નહોતું. પણ મારે છુટકો નથી. આપણી સમાજના વિધાતાને હું મારું બલિદાન દઈશ.”

“જા-નસીબ અજમાવ” સુધાકરે કહ્યું. “હું અહીં ઉભો ઉભો તારી વાટ જોઈ છું.”

સુંદર દોડી નજર બહાર ગયો. એક ધરના બંધ બારણે અટકી સુધાકર ઉભો રહ્યો. એના અંતરમાં આગના તણખા ઝળ્યાં.

પાંચેક પળમાંજ સુંદર પાછો ફર્યો. “મારું બલિદાન અસર પડ્યું.” તેણે ખુલાસો કર્યો. “એણે મને કુતરાની ગને ઘર બહાર ફાંટી કાઢ્યો. એને પોતાની કન્યા માટે બીજા કોઈ યુવાન જડ્યો છે. હવે આત્મધાત કર્યા સીવાય મુક્તિ નથી.”

“ચાલ મારી સાથે—સુંદર!” અતે સુધાકરે કહ્યું. “હું તને પૈસા અપાવું.”

“કેવી રીતે?” સુંદર અત્યંત ચકિત થઈ ગયો. સુધાકરે જવાબ ન દીધો. પસાર થતી બાકુતી ગાડીને સાદ દીધો. ‘નંને મિત્રો અંદર ચઢ્યા. સુધાકરે પોલીસ સ્ટેશને લઈ જવા મુચના કરી.

ગાડીવાને જિજ્ઞાસાથી એના સામે જોયું ને ગાડી હંકારી. સુંદર ગાંડાની પેટે કુદ્યો—ગાજી રહ્યો: “ઉભી રાખ. ઉભી રાખ. હું નહીં આવું. ગાંડો થયો છે? સુધાકર! હું કસાઈ નથી. ચંડાળ નથી.”

“એસ છાનો માનો” સુધાકરે તેને બેસાડી દીધો. “પકડાવાને નિશ્ચય કરીનેજ હું અહીં આવ્યો છું. નાસભાગથી હું કંટાળી ગયો છું. મારાથી હુપા રહી શકાય તેમ નથી. મારા મૃત્યુથી સરથને લાલ થતો હોય તો મિવાહથી રળીઆમણું શું?”

પોલીસ સ્ટેશને ગાડી ઉભી રહી. ‘સુધાકર ઉતર્યો. સુંદરને હાંધ્યો આપી. “મારે માટે સંતાપ ન કર. મારા જીવન કરતાં મૃત્યુ હજાર દરજ્જે સારું છે.” તેઓ અંદર ગયા. સુંદર લાલ એકસોજ બહાર આવ્યો. અર્ધો કલાક વીતી ગયો હતો. સુધાકરને પકડી લાવનાર માટે જાહેર થએલું ઇનામ તેને મળ્યું હતું.

પરંતુ એ રાત્રે સરથને પરણવાનું વિધાતાએ નિર્માણ નહોતું કર્યું. સુંદરે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં આક્રંનો પડછંદ પડ્યો. ચિંતાથી તે અભો.

બની ગયો. વળા પાછું શું થયું થશે? નહું સંકટ
કયું આવ્યું હશે ?

એનો નાનો ભાઈ હોતો અત્યો. “કું
નહો, મોટાભાઈ ! આપણે બ્રહ્માસમાજમાં
ભણી જઈશું. જહાનમમાં ગયો આપણો સમાજ-
ને તેના ખુની કાવદાઓ.”

“પણ થયું છે શું ?” મુંદરે પુછ્યું.

“પેલો હરામખોર વર પેલી બહેરી મુંગીને
પરણી ગયો. આપણી બહેન કુંવારી રહી ગઈ.
મંગલમુહૂર્ત વીની ગયું.”

“સુધાકરને નકામો મુગીએ ચઢાવ્યો.”
મુંદર કકળા ઉઠ્યો.

“શું કહ્યું ?” દરેક જણ મુંદરને વીંટાઈ
વળ્યું. માત્ર સરયૂને કશું પુછવાનું નહોતું.
મુંદરના વચને જ તે મૂર્છા ખાઈ ઢળી પડી.

* મૂલ લેખિકા-શ્રી. સીતાદેવી.

૪

આર દિવસો વહી ગયા. શીક્ષી નિર્માલ્ય
સરયૂ ખીમારીને ખીજાને પડી હતી. મહાપ્રસા
વિશ્રામ હવે તેને મળ્યો હતો. લગ્નના દિવસથી
જ વેલો તેને પયારી હોડવાની મનાઈ કરી હતી.
એની માતા રસોડામાં કામે ચઢી હતી.

* મુંદર એના ખંડમાં આવ્યો. એના વદન
પર આનંદનો અતિરેક હતો. વૈદ્યની સૂચના જુલી
જઈ સરયૂ પયારીમાં બેઠી થઈ ગઈ. “ભાઈ !
શું ખબર ?” તેણે પૂછ્યું.

“અખંડ ન્યોતિ ટળી ગઈ નથી.” તેના
બાઈએ ખુલાસો કર્યો. “અવસાનને આરે ઉભેલા
એક ખૂનીએ દાગર થઈ અનુપમનું ખુન કર્યોની
કહુસત દીધી. સાક્ષીઓ રજુ કર્યા. સુધાકરને
છુટો કરવામાં આવ્યો.”

સરયૂના શીક્ષા વદન પર આભારદર્શક :
આનંદના ઓઘ નીતરી રહ્યા. *

સાંચી જુહી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૪ થી]

“ત્યારે તું પણ પહેલીએ જન્મનો દર્શાવે.”

“ના, ભાઈનો કાગળ આવ્યો છે કે ૧૦-૧૨ દહાડો મોડો આવશે. એ પણ મોડો જન્મ ના છે” મેં કહ્યું. “માટે મારે રોકાવાનું થશે.”

પ્રમાણે મારી સામુ જોયું. હું સમજ્યો. એએ મમજી. અને બને આજુ દરવાં !

પાછું મેં વાંચવા માંડ્યું. પણ એ મને એમ વાંચવા થોડીજ દેવાની હતી.

“કુમાર ! વાંચવા માટે તમને ભાઈ એ જોસાલા દશે નહીં ?” દમ ભરાવતી હોય તેમ કહી.

“ત્યારે મેસીને શું કરું ? એટલે વાંચવું.”

“આજે હું આવતી હતી ત્યારે તમારા બાળનાં પેલા ધોળા પુત્રોની એરી તો મુગધ આવતી હતી. એ શાના પુત્રો છે ?” તેણે શરૂ કર્યું.

“નામનામ તો નહીં જાણ્યો. આજી છે તો કહ્યું. મારી રુમમાં દંભેશા એક ગુચ્છ રાખ્યું છું” મેં જવાબ આપ્યો.

“મનેએ એ કુલ બહુ ગમે છે” એ બામ માં જઈએ એમ કહેવાની એ રીત હતી. બા પણ સમજ્યાં કે હોકારી મેસીને કંટાળી દશે.

“જને બાઈ, જન, પ્રજાને તમારું ઇરખી-તાળ અને બામ કે ખાડી આવ.” બાએ પરવા નહીં આપી.

દરબમાં કોઈ વાતની દરબો હોમ અને તેજ મુગધ ત્યારે આપણે તેનો મનમાં કેટલો આભાર માનીએ છીએ ? કૃતજ હૈયે અમે હજ્યાં.

“દમણાંજ આવશું અમે. જોઈવું હતું હોય તો આપાને બોવાવતે.” જતાં જતાં મેં કહ્યું.

કોઈ સૈંદર્ભવતી તરુણી તમાની માથે ચાલતી હોય ત્યારે છાતી કેટલી પુલે છે તે બજો દો ! એ એક બ્રહ્મ લવાવો છે.

અમે ચાલતાં નહોતાં, બજો મોભાં હિપર તરતાં દતાં !

“છરખીવાલ જેવી છે કે બામમાં ફરવું છે ?” મેં પાણી માપવા માંડ્યું.

“છરખીવાલ કયાં ભાગી જાય છે ? આજે તો આપણે આગમાં જ ફરીએ” એક એવે પ્રકારે ડોહી દલાવી તેણે દસતાં કહ્યું. પદમાલિય જેવુંજ કેક આ રોકાલિય હતું. અપૂર્વ હતું !

ફરતાં ફરતાં અમે વચ્ચેની રેલવેમાં આવ્યાં. પરમે આરસ પદ્માણી એક, દલાની પ્રતિમા સમો સુંદર પુવારો હતો.

ચાલતાં એ મારી સામુ જોવામાં દસવામાં અને દુકાદા આપવામાંજ સરત હતી. મારા શબ્દોનું પાન કરી તે તૂટ થતી નહોત્ય એમ લાગતું. પુવારાની ફરતાં પેલાં શુભ શુચાનાં આ દતાં.

“આજ પેલાં કુલ” એમ કહી દસતી ફરતી તે દોડી ગઈ. નિમિષ માત્ર હું આ ફરતતી પ્રતિમા સામુ જોઈ રહ્યો.

કયા ભાગ્યશાલીની અધોંગના થવા એ સર-જાઈ દશે ?

મંદ ડગલે, વિચાર કરતો હું પણ એ જાણુ ગયો એટલી વારમાં તો એજે કેટલાંએ પ્રપોના સંબંધ કર્યો દનો. મેં પણ થોડા ગુચ્છ તોડ્યા.

“કેવાં મુંદર પુષ્પ છે, નહીં ?” જમણા દાયની એ આંગળીવતી એક નાણુકા ગુચ્છને પકડી, અહલુન રીને ડોકું દલાવી તે બોલી.

“કેવી મંદુર પણ મંદ મુગધ આવે છે. !”

મેં નેના રૂપનું પાન કરતાં જવાબમાં ડોક જ દલાવી. મને નો એ ને વખને વનખાલાજ લાગી. દજુએ તે ચિત્ર એટલુંજ તાજું છે !

“કુમાર ! હુંએ યાકી ગઇ છું. આપણે કયાંક ભેસીએ” વાચનાની દ્રષ્ટિએ તેણે સુચવ્યું.
હોરથીટક્તો બાગ એ વિદ્યોદીઆ ગાડન નહોતો કે ઠેર ઠેર ભેસવાનાં સ્થળ મળે. હું જરા સુચવાયો.

“પેલું ‘ભોવર’ જેલું શું છે ?” અગિળા ઉપરની વીંટી ગમકાવતાં તેણે પુછ્યું. સ્વચરિતનો સમય હતો. તેનાં લાલ કિરણો એના નાણુક ગાલોને વધારે લાલ કરી રહ્યાં હતાં. વાળની થોડી લટો પંચનથી આમ તેમ ઝુટી રહી હતી, સાડીનો છેડો ખસું ખસું થઇ રહ્યો હતો. યુવંતીને, તમારી મન માનીતી તરુણીને આમ જોવાના જીજ્ઞાસુ મળે છે.

“સાંભળ્યું ?” કોમલ દહુડી.

“ઓહો ! હું સ્મશ !” એક કટાક્ષ દેંડી તે બોલી.

“મને જોવા આવ્યા છે કે બતાવવા ?”

મને ચીદવવા સાડીનો છેડો તેણે આગળ ખસડયો અને હસી.

“અમે તો બોલ્યા કરીએ તેમાં કોઇનેએ શું ?” તે જરા રોસથી બોલી.

“પ્રભા ! મને માફ કરજે હં ! મારું ખ્યાન ખીજે હતું.” મેં કણ્વ કહ્યું.

“ત્યારે તમારું ખ્યાન કયાં હતું ?” કોટ-વાળ ચેરને દંડતો હતો.

મુકદ્દિએ મેં તેની સામે જોયું. વધારે હું શું બોલત ? મારી ચોરી પકડાઇ હતી.

“આ ગુન્હા માટે તમને સજા કરવી જોઇએ” ટચલી આંગળી દાંતમાં કરડતાં, પગ દંપકારતાં મોટા ડોળથી તે બોલી.

“તમે કરો તે ખરી” મેં પછ દોંગ ક્યોં.

“ત્યારે પેલી શલાખી વેલનાં ચોમાં પુલ લઇ આવો. જાઓ જલદી !”

ન્યાયાધીશ સગ ફરમાવે એવા ડોળથી તે બોલી.

એટલી વારમાં અમે ‘ભોવર’માં આવ્યાં... એ કુંજ અમારી ‘સીસ્ટર’ પોતાને ભેસવા માટે બનાતો હતી. એમાં એક નાનકુંસું બાંક અને ઘણું કુંડા દંતાં ‘સીસ્ટર’ રજા ઉપર ગએલ હોવાથી કુંજ વપરાશમાં ન હતી. આબુ-આબુ બે વેશીઓની ઘટા હતી. સાધારણ મોણસને તો એનું અસ્તિત્વ જ ન જડે.

“આ બાંક ઉપર ભેસજે, હમણાં હું આવું છું” રુમાલવતી સાફ કરતાં મેં હસ્યું. જવાબમાં એક નાણુક ડોકું રહેજ કહ્યું !

એટલી ઝડપથી ચલાય તેટલી ઝડપથી ચાલી હું વેલ પાસે પહોંચ્યો. અમારા એક ‘વોર્ડ’નો આગલો બગેરા લાગ એ વેલોથી ઢંકાએલો હતો. એ વેલનુંએ નામ મને ખબર નથી. નાના નાના ગુલાખી રંગના પુષ્પોની સાંકળ જેવી એ વેલ શોભતી. મેં ૧૦-૧૨ માંકળો યુટી કહાડી.

“તેવક હુકમ તાલીમ કરી આવ્યો છે !” કુલ આપતાં મેં ઉડું દાંક્યું.

“વારુ ! ત્યાં બેસો” પુલ લેતાં તે બોલી.

દોઢ માણસ માટે બનાવેલ બાંક-અંમારી ‘સીસ્ટર’ જરા સ્થૂલાંગી હોવાથી અમે તેને દોઢ માણસ હોતાં !-ઉપર આજે બે માણસ બેઠાં હતાં. મારી અને તેની વચ્ચે બદ્દન થોડી જગ્યા હતી. પુલ આપતાં અમારાં આંગળાં અડક્યાં-ડેક થયું !

મેં જોયું તો પેલા ગુંચાઓની વિભાગણી થઇ હતી.

“મારી સામે જોવું હોય તો હવે પેટ ભરીને જોજે” ટીખળી રીતે આંખો નચાવતાં તેણે કહ્યું. વેણોને યુટી ગોઠવણી કરવા માંડી. હું પુતળાની ન્યમ ભેસી રહ્યો હતો. વેણોને ગુંથી તેણે એક યુંદર શી વેણી બનાવી. મહારાષ્ટ્રીય-લલનાઓને આ વેણીનો અલંકાર કેટલો મનોરમ

લાગે છે પણ તેનું સૌંદર્ય મહાસલા માયું એ ખુદ્દુ
રાખ્યું જોઈએ.

“જરા એ મીનીટ આમ જોશો ?”

“કેમ ?” મેં કુતૂહલથી પુછ્યું.

“તો આ વેણી માયામાં ઘાલી લઉં”

અચ્ચુટ હસતા, લજ્જતવજ્જત મુખે તે દત્તી.

“નો હું જોઉં તેમાં શા વધો છે ?” અમલ
પણનો દોંગ કરતાં મેં પુછ્યું. “પેટ ભરીને
જોવાની તો તમે પરવાનગી આપી છે ને ?” મેં
એને પકડી પાડી.

“પણ મને...જગ...શરમ...”

“વાર” કહી મેં ખીજ તરફ જોવાનો
દોળા કર્યો. પણ આંખોના બુણા મર્યાદી હું તેને
જોઈ દત્તી ! મારું હૃદય તેને જ જોતું હતું !
આસ્તે રહીને છેડો અંધો અને નાલુકરી ડોક
ઉપર રહેશે અંબોડો દેખાયો. બહુ નાનોએ નર્દો
તેમ મોટાએ નર્દો. તેમાં સાદાઈ છતાં સૌંદર્ય
હતું, મસ્તી હતી. મેં જોયું કે તેના વાળમાં
નાનેરી છાંટ હતી. તેના ગૌચલ્યને તે દીપાવી
મ્લા હતો. ડોક વાળને ગોલાની રહી હતી કે
વાગ ડોકને ? હજુએ હું તેના નિર્ણય કરી શક્યો
નથી. છતાંથી હાથ હચમચ તેણે વેણી આંધી.
વચ્ચે એ શુચ્છ ખોસ્વા.

“હ્યો, હવે જુઓ” મારા તરફ ડોકી
મરોડી તે બોલી.

જવાબ આપવાની મને પુરસદ ક્યાં હતી ?
અભારે એ દેવાંગનામમલાગતી હતી. તેના
ચંદ્રોમાં પડવાનું મને મન થયું હોય તો શી
નવાઈ ? મને થયું કે એના ચરણ સુખી લઈ !

થોડી વારે મને ભાન આવ્યું.

“આ પુલ કોને માટે રાખ્યાં છે ?” વધેલા
શુચ્છ જતાવી મેં પુછ્યું.

“તમારે જ માટે તો—”

“પંખી તારે ?—”

“મને તમે આપો તે—” આંખોના બુણા-
માંથી જોતાં તે બોલી.

હળવેથી હાથ-લંબાવી એક સુંદર શુચ્છ
ઉચ્ચાયો. જાણે વાસ લેતી હોય તેમ તેની માથે તેણે
રમવા માંડ્યું. મારું ધ્યાન નથી એમ ધારી એક
નાલુક સુખી લઈ “આ તમારી મહેનતનો બદલો”
એમ કહી એ શુચ્છ મને ધર્યો. એને ક્યાં ખજર
હતી કે મારી આંખોએ ચપલ છે. મેં હાથ
લંબાવ્યો. મારો હાથ કુજતો હતો. તેનોએ. એ
શુચ્છ લેનાં મને સદીએ વીતી એવું લાગ્યું.

મેં શુચ્છ લીધો મારો હાથ હૃદય તરફ
વળ્યો. એક ઉંઠી સાસ લઈ તેને મેં અંતર સાથે
આંખ્યો. એ બહુ કેમ થયું તેની મને જરાખર
ખજર નથી. અમે પ્રેમીનાં પાર્થિવ નહોતાં
કેક ઉચે ભગ્યતામાં વિદરતાં એ પ્રેમીઓ દનાં !

થોડીવાર થને અમે ભાનમાં આવ્યાં. મેં
નિશ્ચય રીતે હાથ લંબાવ્યો. વધેલા શુચ્છને
ઉચ્ચાયો. તેની સામું જોતાં મારા જોડ પામે
લાખી એક ઉંડું ચુંબન લીધું !

“આ મારી યાદ—”

સ્વપ્નમાં હોય તેમ તેણે હાથ લંબાવ્યો.
એક વાર વાસ લઈને, સુખી આપી, માલે ફેરવ્યો.

“શ્યામ—”

“પ્રભા—”

“કેમું સુંદર !” તે બોલી.

“હા, કેટલું સુંદર !”

મારો શુચ્છ તે હૃદયકપાટમાં સાચવતી
હતી તેના શુચ્છ મારી પામે હતો !

અમે બોલ્યા વગર ઉઠ્યાં. મુંગા મુંગા પાંખાં
આંખાં. રસ્તામાં બાને માટે થોડાં પુખ્તો વીણી
લીધાં.

શંભુ આવ્યો હતો એટલે હું જવા નીકળ્યો.
સાંતા આવી હતી એટલે એએ જવા નીકળી.
ફાટકની બહાર જુદાં પડનાં અમે આંખોએ રમ

લીધી. મોલવાની ક્યાં સાન હતી ?

“આવજો—”

“આવજો—”

હજુએ તે યુવક મેં જાગૃતી રાખ્યો છે ।

૪

તે રાત્રિ મેં કેવી ગાળી હતી? અનંતના વચ્ચે
લટકના, ઓલાતા લોકકને કે દિવસ સાંતે
સાંભળી છે? મારું હૃદયએ આજે લોકક અન્યું
હતું. પ્રેમની પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે, એ લટકી રહ્યું
હતું. આશાનિરાશા વચ્ચે ઓલાત.રહ્યું હતું !

ખીન્ને દિવસ કોયો ને આથમ્યોએ ! આજે
પણ તેનાં દર્શન થયાં !

ત્રીન્નેએ દિવસ ઉગ્યો ને આથમ્યો. તમારા
ઉપર કોઈ પ્રેમ કરતું હોય અને તમે કોઈ પર
પ્રેમ કરતા હો એવી છાંદશી અનુભવી છે ? એજ
જીવન છે એજ છાંદશી છે,

પરીક્ષા આવી અને ગઇ. મન ક્ષોભને કારણે
છતાં તેના પ્રેમના આશ્વાસનથી સારું લખાયું
હતું. ખાને દિવસે દિવસે સારું થતું જતું હતું.
અમે હંમેશાં મળતાં પણ વાતચીત કરવાનું ધેર
કોઈને હતું નહીં. અમારાં નયનો ખોલતાં !

એ વખતે એક અણચિંતન્યા પ્રસંગે અમે
પાસે આવ્યાં. રંગઓમા ‘મેસ’ ખંદ યતા જમ-
વાની કેવી અગવડ પડે છે તેના બધાએનેએ
અનુભવ હશે. ખા અને શંભુના આગ્રહથી મેં
તેને લાં જમવાનું રાખ્યું. પ્રમા, લાખીને મદદ
કરવા લાં આવી રહી હતી.

જમતી વખતે પ્રમાજ પીરમતી, મને પીરસ-
નાં તેના હાથમાં અમૃત નહોય એવું મને
લાગતું. હું ખુબ જમતો. હું અને શંભુ સાથે
જમવા બેસતા. શંભુ ન હોય લારે મારે એકલા
બેસતું પડતું. પ્રમાને એ વખતે રોટલી વણવાની
દોસ થઇ આવતી !

એક સુધઃ ગૃહિણી જેમ રોટલી વણના તેના

ગૌર હાથ હજુએ મારી સામે છે. જે પ્રેમ અને
આગ્રહથી તે જમાડતી એ મેં ખીન્ને ક્યાંય
ચાખ્યો નથી !

રંગઓમાં ઘરે જતા પહેલાંનો છેલ્લો દિવસ
હતો. હું ધારું-ધું કે એ ગુરુવારનો દિવસ હતો.
તે દિવસે મારી છેલ્લી ‘ડ્યુટી’ હતી. હું પહેલો
જમી હોટપીટકમાં ગયો હતો. એટલે ચાર વાગે
‘ડ્યુટી’ ખાસ થતાં હું શંભુને લાં ગયો. લાંથી
અમે સાથે ફરવા જવાનું રાખ્યું હતું.

મારી દંમેશની રીત પ્રમાણે મેં દારૂ ઉપર
એકદમ ધસારો કર્યો. અર્ધે આવી ખુબ મારી
“શંભુ, શંભુ—”

“શંભુમાઇ નથી, તમે ઉપર આવો.”
હૃદય પરિચિત્તાનો પ્રેમાલ સાદ આપ્યો. ઉપર
જતાં હું જરા ચમક્યો. શંભુની ગેરદાખરીમાં
ખનતા મુઠ્ઠી હું બહુ દોડાનો નહો.

“ઉપર નથી આવતું ?” એકમિશ્નિ,
રોષપૂર્ણ અવાજ આપ્યો. તેની મૂર્તિ દારૂ
ઉપર આવી ઉભી રહી. દંમેશની શરમાળ મારી
સામે છેડાએ સંકારતાં લક્ષ્મીની પ્રજ્ઞા આજે
અપૂર્વ-વેષે ઉભી હતી. મેં પગથીયાં ચડી નગર
કરી કોઇ દેખાયું નહો.

“શાંતા વગેરે ક્યાં ગયાં ?”

“શાંતા અને લાઇ દવાખાને ગયાં છે અને
લાખી તો તમે જોણાં છો-જમણે હાથે પાળમાં
કાંસકો ખેલ્લી, હાથે હાથે અંદરના ખંડ તરફ
આંગળી ખતાવી.

સાબી-મારાં !-એ શંભુના ઘરનું અણમોડું
રેત હતું. વ્હુના વિચારના કુટુંબમાં ઉછેરતાં
હોવાથી અને મુઠ્ઠે શરમાનાં દેવાથી લાજ
કાઢવાની ચાલુ હતું. વળી શંભુ કરતાં હું સહેજ
મોટો હોવાથી મારો તો પગદવ. સંભળાતાં
અંદરના ખંડના આમરો લેવાતો !

હું દરયો અને ઉપર ચઢ્યો. નંનવતી પાવવ સાચવના તેણે ખુરશી આગળ કરી.

“એમા.” દટાક્ષ ફેંકતાં કહ્યું. “બાએ બોલાવવાથી બાપ લા ગયા છે. તમને બેસવાનું કહી ગયા છે.” મારા પુઠતા પડેલા તેણે બકી નાખ્યું. હું ચાલી જવાનો પ્રયત્ન કરીશ એમ તેને કદાચ લાગ્યું હતો !

“લારે તો આ બેઠા-” કોટ કંદિતાં મેં કહ્યું

“Thank you” આરસી આગળ બેસતાં તેણે કહ્યું

“આટલો અંબોડો બાધી ચઢા મુકું એટલી વાગ તો ખમાડોને ?” નીચી આબે આરસીમા જોવાનો ડોળ કરતા તેણે પુછ્યું.

“છટ, એટલી ધીરજ કાને છે ?” આખ મચકાવતા મેં કહ્યું. હું એ હવે તોફાની બન્યો હતો

“આમ શુ કરતા હશે ? તો પછી પરણ્યા પછી શુ કરશે ?” ભવિષ્યના ઉચ્ચ ગ્વન્તામાં રંગાતા તે બોલી. મને માગમા, તેના પ્રેમનાં વિશ્વાસ આપ્યો !

“લો ચાલો લારે” અંબોડો બાધી બોલી, “શાનું તેલ છે ખજર છે ?” હાથ ધસતા તે બોલી.

“હાથ સુંઘવા દે તો કહું”

“મારી મામે અહડપણે તેણે હાથ ધર્ધા. નાક લંગાવતા તે દાયને અડકી ગયું.

“જે હુચ્ચા નહોં તો ? આટલાજ મારે હાથ સુંઘવા દંતા નહોં ?” ટોળી ગરસાધી તે બોલી; “હું તો આ ચાલી” હળવે હાથે મારા ગાંઠોને સ્પર્શ કરી તે ચાલી ગઈ ! હું જોઈ રહ્યો. દગ્ગુએ તે મધુર સ્પર્શ મારે ગાંઠે ગુરે છે. ફેલીક વાગ મુધી તે તેલ હુછવાનુ ગમ્યું નહોં.

આજે અમે એકલા દંતાં. ધણે દહાડે, બંદ

રહેવા હંવા ઉડ્યાં, બોલ્યા. એ દિવસની યાદી મારાથી કદી ભુનારો નહોં !

“અહીં આવોને” ‘સ્ટવ’ પર ચાદ મુકતાં તેણે ટહુકા કર્યો.

“ના, અહીંજ હીક છે” વધારે છુટ-લેવી સારી નહીં એમ ધારી મેં કહ્યું

“ના ના, એક વાત છે, ન આવે તો મારા સમ !” કગગરને કંઠે તે બોલી.

જેની છાંદગી હું જીવનો હતો તેણે સમ આપ્યા ! હું ઉકળો. રસોડાને આરજુ ઉંમો ગલો.

“તમે છો લાં મુધી બાબી બદાગ આવશે નહોં” પાટયો ઢાળતાં તેણે કહ્યું. “એટલે હવે હાથ ગાલી બેસાડવાનું રહ્યું હતુ. તેએ ને આછી રાખત નહોં !

હું બેઠો, મારી હૃદયેશ્વરી પામે બેઠો ! તેનું ચઢામાં ધ્યાન નહોતુ !

“તમે હો કો ત્યારે મારાથી કર્યુંએ થતુ નથી” આજે પટેલીવાર એણે હૃદય બોલ્યું. “મારો જીવ તમારામાંજ હોય છે” પાલવ જોડે રમતા તે બોલી.

“મેં આ દિવસે કેમ ગાળ્યા છે તેની તને ખજર છે ?” મેં કહ્યું. “ચોરીસ કલાક તારી મૂર્તિ મારી મામે હોય છે !”

“આપણે પ્રેમમા પડ્યાં છીએ નહોં ?” સરમનો પડેલો ઉચકા એકવ કરતી હોય તેમ ‘સ્ટવ’ બંધ કરતાં તે બોલી. આનો જવાબ અમારી આબોએ આપ્યો ! અમે એક થયાં દંતાં !

ચદા ગળી પ્યાલાભરી અમે દીવાનખાનામાં આચ્યાં. એ નીચે બેઠી હું ખુરશી ઉપર.

“લાભીને ચઢા આપી આનું. દં” પ્યાલો લઈ ઉકતા તે બોલી. ચદા આપીને આવી અમે રકાખીઓ ભરી. આખુંએ જગત અમને પ્રેમ

મય સાગતું હતું. અમારાં હૈયાં જોરથી ધડકી રહ્યાં હતાં ! મેં એક ધુટ્ટો ચાદ પીધી હશે.

“તમારા પ્યાસારી તો આ રૂકાખી છે.” મારી પાસે સરકતાં તે બોલી.

“લાવો, હવે એટલી ચઢા, હું પી જઈશ, તમે આ મારી પીજો, એ પ્રેમીડાને વીજુડાં પાડવાનું પાપ લાગે તે ?”

રૂકાખી બદલવાની ખુબી હવે હું સમજ્યો ! બદલતાં અમારાં આંગળાં પણ અડક્યાં. જે ચાદ તેના મધુર ઓઢાએ પીધી તે, મેં મારે ઓઢે પીધી !

એ એક અપૂર્વ લઘાણ હતી !

તમારી પ્રણયીની પોતાને હાથે પાન બનાવી તમારે મુખે આરોગાવે એ રંગ ચાખ્યો છે ! એની નાલુક આંગળાઓ કાતરેલી સોપારી અવશ્યે એ આનંદ ભોગવ્યો છે ?

“પાન ખાવું છે કે સોપારી ?” પ્યાસા અંદર મુકતાં પુછ્યું.

“કાઠ બનાવી આપે તો પાન, નહીં તો પછી સોપારી ચાલશે” મેં વિવેકનો દોંગ્રા આદર્યો.

“બન્નેએ આપું તો ?” આંગળી નચાવતી તે બોલી.

“ઓઢો ! તેથી તમારે શું ? તારા હાથના પાનમાંએ કેટલો પ્રેમ દરો ?” મેં ચીકવવા માંડ્યું.

“બાબી સાંભળશે” મારા કાનમાં ધીમેથી કહ્યું.

એ પાનને બદલે ત્રણ પાન ચપાં. આટલીવાર હું બાબીનું અસ્તિત્વ જ છુટી ગયો હતો. મારે મન એ અને એને મન હું હતો. બાકીનું અમારે મન અધારું હતું !

“લાંચ આપે છે કે ?”-ત્રીજું પાન બેતાવતાં મેં મહેણું માર્યું.

“અહં ! એ મારે માટે નહીં તમારે માટે !” ઉપકાર કરતી હોય તેમ બોલી.

“હ્યો આ પાન” ત્રીચે મોઢે પાન મારી આગળ ધર્યું. મેં લેવા હાથ ધર્યો ત્યાંતો મોના બારણાની તડમાંથી એ હસેલાયું ! અમેં દરયાં ! એના સાંચળ ઉપર પડેલું પાન મેં લીધું.

“લે આ પાન—”

બહુજ, ગંભીરાખી એણે આંગળી પહેલાં પાન તરફ બનાવી પછી મોઢું બતાવ્યું. મેં તેને પાન ખવરાવ્યું ! એ મારી હાંડગીનો પહેલો અને છેલ્લો લઘાવો હતો. એ પ્રસંગ અવિસ્મરણીય છે !

“પાન ખવડાવતાંએ આવડે છે કે ?” હવેકે સાદે સોપારી કાતરતાં બોલી. સોપારી મારી હવેલીમાં મુકી તેની સાથે પોતાને નાંખ્યું. હાથ પણ મુક્યો, મેં મારો બીજો હાથ તે ઉપર દાખ્યો. મને બાન નહતું. તેનેયે ! અમેં વ્યામ કેટલુંએ બેઠાં હતાં ! એ મારું પહેલું અને છેલ્લું પાણિગ્રહણ ! અમેં સોપારી ખવરાવી. મને ઉંચ આવતી હતી કે મૂર્છા ! પ્રેમનો આંસુ જન પ્રેમની મૂર્છાએ હોય છે !

મેં પાસેના પલંગ પર જુકાવ્યું. એ અંદર બાબી પાસે ગઈ !

ક્યારે જાગ્યો તે અચર નથી. આજનો દિવસ અપૂર્વ હતો. અમને અંખર નહતી કે વિધાતાએ અમારે માટે શું નિર્માણ કર્યું હતું ! આજનો દિવસ ચકાવનો, મંકાલવાનો હતો ! થોડાજ સમય પછી અમેં વીજુડાં પડવાનાં હતાં. થોડાં માટે નહીં સદાને માટે !

રાત્રે ફરીને અમેં આબ્યા. બાપાની વાટ જોવા બેઠાં હતા. પ્રભા ત્રીચે પાંછીની ડોલ લાવવા ગઈ હતી પવનનો ઝપાટો આવતાં રસોડાનો દોલો ઝાલવાઈ ગયો એટલે ચાંતા દીવાનખાનાનું લેમ્પ લોપ ગઈ. અમેં અંધારામાં, સંખત અંધારામાં બેઠાં હતા.

“આમાં તેલ યહ રહ્યું લાગે છે” દીવા હલાવતી શાંતા રમેડામાંથી કોણમાં ગઈ.

હલુએ અંધારું હતું. એક બીજાનાં મોઢાં દેખાતાં નહોતાં. એ કૃષ્ણપક્ષ હતું !

“ઓ મા, આમાં તો બહુ ભાર છે—” પ્રભાએ દાદરેથી છુમ મારી.

“ઉભી રહેજે. હું આપું છું” હું ઉઠ્યો. ફૂંજ ઉઠ્યો અને શંભુ કેમ નહીં એ મને હલુએ સમજાવ્યું નથી !

હલુએ અંધારું હતું !

ડોલ ઉઘડવા મેં જમણે હાથ લંબાવ્યો એ દાદરથી બે પગથીઆ નીચે હતી. હાથ ડોલ સુધી પહોંચતાં પહેલાં તેણે પકડી ધીમેથી દાખ્યો ! હું બધુંએ સમજી ગયો !

ડાખા હાથમાં એ મોટી ડોલ પકડી દાદર પર ઉભી હતી. જમણે હાથે મારો હાથ પકડ્યો હતો. પ્રેમની મસ્તીએ તેને મસ્ત બનાવી હતી. મારે બાલે તેના શ્વાસ અચડતા હતા, અમે એક બીજાની અડોઅડ ઉભાં હતાં !

પછી શું થયું એ બરાબર યાદ નથી. મારે હાથ ઉઘડી તેણે પોતાને ઝોહ મુક્યો કેટલી વાર ? ઘણી વાર સુધી ! એ અમારું પહેલું અન છેલ્લું સુખન ! પછી સાંધી લઈ એણે પોતાની છાતી સરસો ચાખ્યો !

અમે આમ પાંચેક મીનીટ સુધી ઉભાં રહ્યું.

હવે અંજવાળું થયું. ટેબલ લેમ્પ પાછું આવતું હતું.

ડોલ ઉઘડી મેં રમેડામાં મુકી. એ ધીમી ચાલે મારી પાછળ આવી.

૫

બીજી રાત્રે હું ધરે જવાને હતો. હેયું કહ્યું નહોતું માનતું. બપોરે ગમ્યા પછી મેં જવાની તૈયારી કરવા માંડી. શંભુ મને મુકવા આવવાને

હતો. પ્રભાનું ચાલત તો એએ આવત પથુ આખરે એક હોંડુ કુમારિકાને ? આજે અમે છુટાં પડવાનાં હતાં. સદા મારે નહીં તો થોડા વખત માટે. એક વખત ધરેએ જવાનું માંડી વાળવાનો વિચાર થએલ ને કામગ લખી નાખેલ.

પ્રભાને ધરે જવું હતું મારે એ બાલુ રહેજ કામ હતું. એટલે મારેજ પ્રભાને મુકવા જવી એમ નક્કી થયું.

અમે નીસર્યાં.

એ સૈદ્ધર્ષ દેવીની સાથે ચાલવાનો છેલ્લોજ પ્રસંગ હતો !

“આપણે એ સાથે કેવાં લાગીએ છીએ ?” કેંક વિચાર આવતાં તે બોલી.

“આખુંએ જગત જોતો દ્રેષ કરે એવું એક પ્રેમીનેકું નહીં ?” મેં સરિમત પુછ્યું.

ધુનથી તેણે ડોકું હલ્યું !

જે રસ્તે તેણે ધર હતું ત્યાં અમે આવી પહોંચ્યાં.

“તમે જાઓ, અહીંથી હવે હું જમણેએકલી” ને બોલી.

“વારું” કહી મેં ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પથુ મારા પગજ ઉપડતા નહોતા. મેં નીચું તેની આંખમાં આંસુ હતાં. મારીએ આંખમાં !

“રમઝોમાંથી આવો કે તુરત મને મળ-શોને ?” વિશ્વાસથી તેણે પુછ્યું.

“નહીં તો બીજા કોને ?” મેં ગહગહ કંઠે કહ્યું.

“આવજો હું, વહાલા” મારી પામે આતી ધીમેથી બોલી. મારાથી કંઈએ બોલાયું નહીં. હું આંખો છુંછનો ચાલવા માંડ્યો-હું દેખાઉં ત્યાં સુધી એ ઉભી હતી. મારી જીવન પ્રતિમા !

૬

વાચક ! આ મારી કથની ! ખજાસ ? નહીં

હજી થોડી બાકી છે. એ સાચી લાગે તો સાચી માનજે નહીં તો જુડી. બે સાચા પ્રેમીઓને પ્રેમ કરતાં શીખવ્યાં એ સાચી બાકી બધું જુડું. આ જગતમાં બધું જ ખરું પાતું હતે તો પછી સ્વર્ગ ક્યાં રહેત ?

રમઝોમાંથી પાછો આવ્યો ને સાંજનું કે પ્રભાનાં લગ્ન થયાં. એ સાંજળી મને ધડકો લાગ્યો. હજીએ તેમાંથી મુક્ત થયો નથી. જીંદગી મને અકારી થઈ પડી.

બે નિર્દોષ પ્રેમીઓને દુભવવામાં કોણે સાર કાઢ્યો ?

એ બધો કોનો વાંક ? મારા પ્રશ્નોને હજી એ ઉત્તર મળતો નથી.

કે કારણસર તેનાં એકદમ લગ્ન લેવાયાં, સાધારણ જીવેલા માણસની એ દેવાંગના-પત્ની બની. તેને કે કહેવાનો વખતજ આપવામાં આવ્યો નહીં. નહીં તો એ મનેએ ખબર કહેવ-

કાવત !

જગતનાં માતાપિતાઓ ! તમારાં લાકડવાયાં બાળકોને લમસંબંધમાં જોડતાં એમનાં પ્રેમ અંકુરો ન બાળો. ચેતવણી લેજો. હું દાઝ્યો છું એટલે બધાએનેએ કહેવું !

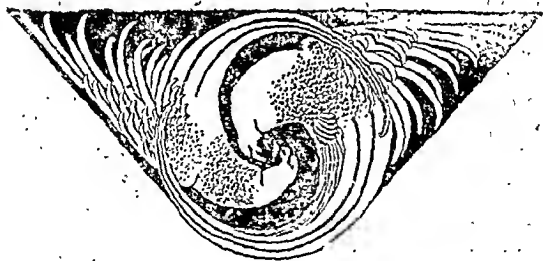
હું નાગર હતો એ બાહ્યજી. છતાંએ ભાગવાન મનુના વર્ણશ્રમ ધર્મના એકજ અંગ હતો ને ?

સમાજની વેદી ઉપર અમારા જેવા કેટલા પ્રેમીઓના પ્રેમની આહુતી લેવાય છે ?

બે મહીના પછી પ્રભા, મારી જીવનનીત પ્રભા આયમી, શમી ગઈ. મારાથી રીસાઈને આવી ગઈ.

આત્મારે મારી સામે તેના ફોટો પડ્યો છે અને પેશો કરમાએસો મુઝી !

વરસો મુધી તેઓ સાથે રજાં છે અને હવે મારી સાથે શમશે !

શત્રુજય ને શ્રાવકો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી]

બાબતમાંના વાયસરોયને અરજી (અપીલ) કરી. કેટલાક પત્રવ્યવહાર પછી છેવટે તા. ૨૪-૫-૨૮ ના રોજ પાલીતાણા દરબાર તેમના ધારાશાસ્ત્રી શ્રી જુલાભાઈ દેસાઈ સાથે અને જેનો તરફથી તેમના પ્રતિનિધિઓ શ્રી. કીકાભાઈ પ્રેમચંદ શ્રી. કસ્તુરભાઈ નગરશેઠ, શ્રી. માણિકલાલ મનસુખભાઈ, સારાભાઈ ડાહ્યાભાઈ અમૃતલાલ કાલિદાસ અને પ્રતાપસિંહ મોહાલાલભાઈ સાથે સર સેતલવાડ નામદાર વોઇસરોય સમક્ષરોષ્ટ્રદેખલ કોન્ફરન્સમાં એકઠા થયા.

બંને પક્ષની દલીલો ને ચર્ચાઓ સંભળાઈ. આખરે ના. વોઇસરોયે સમાધાનની શરતો સુચવી ને બંને પક્ષે થોડી ઘણી છુટછાટ સાથે સ્વીકાર્યું કે જેનો વાર્ષિક રૂ. ૬૦,૦૦૦ પાંત્રીસ વર્ષ સુધી પાલીતાણા દરબારને ભરે અને બદલામાં પાલીતાણા દરબાર યાત્રાળુઓનું ને સ્થળનું રક્ષણ કરે અને કોઈ પણ જાનને બીજો કર લે નહીં. ને પાંત્રીસ વર્ષના અંતે કોઈ પણ પક્ષ આ કોલકરારોમાં સુધારા વધારા સુચવી ચકશે અને બંને પક્ષની દલીલો સાંભળ્યા પછી બીટીશ ગવર્નમેંટે આ સુધારા વધારા સ્વીકારવા કે કેમ તેનો છેવટેનો નિષ્કર્ષ કરવાનો હક્ક રહેશે.

ને આ ખત ઉપર બંને કુશળ ધારાશાસ્ત્રીઓની સમક્ષ બંને પક્ષે તા. ૨૬ : ૫ : ૨૮ ના રોજ મતુમાયું ને ના. લોર્ડ ઈરવીન, વોઇસરોય અને ગવર્નર જનરલે સાખ આપી આને કાયદેસર બહાર કઢ્યું.

દરેક સવાલને બે બાજુ હોય છે. એક પક્ષ

એવો પણ છે કે જેને આ સમાધાન 'ચયતુ' નથી. પરંતુ જે શાંતિ ચિત્તે યત્નજન્ય અને પાલીતાણા દરબાર વચ્ચેના પ્રથમ સંબંધથી તે ગર્ભકાલ સુધીનો ઇતિહાસ ઉકલશે તો એકજ વસ્તુ જણાશે કે આ બાબતમાં કે ને કે બાધિછોડ કરવીજ પડી છે ને સમાધાન સ્વીકારાઈ છે. ને આ વખતે જે સમાધાન થયું છે તેને જીલ્લપટ્ટી જોઈશું તો ઉલટું જેનોએ પોતાના હક્કો વધુ સુરક્ષિત કર્યા છે.

સર સેતલવાડ, કીકાભાઈ પ્રેમચંદ અને તેમના સાથીઓ, પાલીતાણા દરબાર અને જુલાભાઈ દેસાઈ આ સર્વને આ મહત્વના સવાલનું સંતોષકારક સમાધાન આણુવા માટે અને અભિનંદન આપીએ છીએ. ને જનશોકને તો અમે, જેમની યાત્રાવિરહની વ્યસલ વેદના સહીને, દેવનાં દર્શન કરવાની જીવનની અમૂલ્ય તકોને જતી કરીને પણ સલામત કર્યો ને લીધી પ્રનિતા પાર પાડી તે માટે એમને ધન્યવાદ ને અભિનંદન આપીએ છીએ.

બખ્ખે વર્ષના દેવદર્શનના વિરહને અંતે તા. ૧ : ૬ : ૨૮ ના રોજ યાત્રા કરવાની છુટી થઈ. અને આ પ્રુપય દિવસે, આ વિજયોત્સવ અને સંસયની ઝાંખી યતાં આવેલી આત્મચકાના ગારવ ને આનંદથી હીલોએ ચટ્ટેલાં જેનહથેનો અપૂર્વ ઉત્સાહ; યાત્રા માટેની દોડધામ ને યાત્રા ખુદલી મુકાતાં દરબારે આપેલું ટુંક પણ હૃદયંગમ ભાષણ, એ શુરા ક્ષત્રિયની સરેશ્વર આપવાની ચીવટાઈ ને ઉત્સાહ પર્વત ચઢવામાં એતુંજ મુખીપણું ને યાત્રાળુઓએ અને વહીવટદારોએ એ હૃદયપટ્ટાનું કરેલું આમંત્રણ ને પૂજન; આ ભગ્ય દર્શન કરવા દેવો પણ તે દિવસે પર્વતને શિખરે શિખરે ધુમી રબા ઢરે !

* આ લેખ નીચેનાં પુસ્તકોને આધારે લખ્યો છે. ૧. શત્રુજય મહાત્મ્ય. ૨. Aryan Rule in India by E. B. Havel. ૩. રાસમાળા. ૪. Appeal from Sheth Anandji Kalyanji to H. E. The Viceroy against Watsons award. ૫. Agreement of 1928. ૬. "દેવ" - (સાપ્તહિક) તા ૧૦ : ૬ : ૨૮ નો અંક.

કેટલાંક સંવનન

૨૦૨૨-૨૦૨૩

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૬ થી]

એવી મારી માગણી છે. તમે મારું જીવન સફળ કરો: ”

એણે પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો નહીં.

“ મને જે જે લાગે છે, જે જે થાય છે તે

હું કંઈ શકતો નથી, જણાવી શકતો નથી.

મારી ભાષા કઠોર છે, મારી વાણી કર્કશ છે.

મારા ઉચ્ચાર કઠોર છે. પણ લીલી ! ઠીપર લીલી !

એ તો સ્પષ્ટ છે કે હું તમને ચાહું છું. ”

કંગાલ બની મેં એના સામું જોયું.

“ મને લાગે છે કે તમે મને ચાહો છો. ”

હસતાં હસતાં એ બોલી, “ આપણને કાંઈ ચલાય

એના જેવું મજાનું તે બીજું શું ? ”

મેં એનો હાથ ચુમી લીધો. ધીમે ધીમે એ

હાથ એણે ખેંચી લીધો.

“ સાચું. શું કહેવું, શું કરવું તે હું સમજ

શકતી નથી. તમે મને બહુ ગમે છો. ” આમ

બોલી પસવાર એણે મારી આંખથી આંખ માંડી

અને પછી નીચું બાળી દીધું.

“ વહાલી ! ” મેં એને કમરમાંથી પકડી

લીધી અને એના હોઠ પર ઉપરાછાપરી ચુંબન

કર્તા.

મારી બાથમાંથી એ મુશીબને છુટી. લગાર

વેગળા ઉભી રહી બોલી: “ ના. ના. બહુ

આમ શું કરો છો ? ફુનીઆમાં બીજી

ધણીઓએ છે. મારા કરતાં પણ વધારે સખ

તમને એ આપી શકશે. ”

હું એને કેટલી બધી પુજતો હતો, હું એનો

સ્વભાવ કેટલો બધો પસંદ કરતો હતો, એના

સૌંદર્ય એની સહાઈનાં હું કેટલાં બધાં વખાણ

કરતો હતો તે બધું મેં એને મારી બાળીપુટી

બાંધામાં જણાવ્યું. મારા મનોરાજ્યની મારી

મિથતમા એજ હતી એ મેં એને બતાવી આપ્યું.

એ આદર્શ ગૃહિણી નીવડશે એ મેં એને સમ-

જાવ્યું. મારા લાયક એજ છે એની મેં એને

ખાતરી કરી આપી. હું વાગપદ નથી, વાતમાં

રસ જમાવતાં મને આવડતો નથી છતાં મારું

કહેવું એણે બહુ સાંભળ્યા કયું.

“ તમે મને બરાબર પીછાની નથી. ”

મારું કહેવું સાંભળી લઇ એ બોલી.

“ ગમે તેમ પણ તમે મારી માગણી કશું

તો રાખો છોને ? હું માનું છું કે તમે ખુશી

છો, રાજ છો. ”

“ એમ ? ક્યારે ? ” એણે હસતાં હસતાં

પુછ્યું. એ હસતું સ્વીકારતું હતું. એની આંખો

દરવાજા બંધી ફરી. એના હોઠ હાથ્યા.

“ વહાલા ! ” એકવાર હૈયું જોઇ એ બોલી

“ તમે સાચું બોલો છો ? તમે મને ખરેખર

ચાહો છો ? તમે મને હેતરતા નથી ? જે

તમે મને દોષ દેશો તો હું જીવી શકીશ નહીં. ”

૮

લીલી પર હું છાપ પાડી શક્યો હતો. કાંઈ

અજબ રીતે હું એને આકર્ષી રહ્યો હતો. પણ

મારી આ દરખાસ્ત એની શક્યતાની કક્ષામાં

નહીં આવેત્ર હોવાથી પ્રથમ તો એ હિંમત

બની ગઇ.

“ ના. ના. ” હૈયું બાળી એ બોલી. મારી

આંખોમાં એ શું વાંચી શકી તે પ્રશ્ન જાણે પણ

ફરી મારા સીધું બાળવા એનામાં હિંમત

ન રહી.

“ હું તો માની શક્યો છું ” મેં ચલાવ્યું,

“ તમે મારા મંત્રે સકાનુશ્ચિત ધરાવો છો. મારી

માગણી બંધે કશુંકાય કે તિરસ્કારાય પણ તમે

જાણી શક્યાં, જોઈ શક્યાં તો હશેજ કે હું

તમને ચાહું છું. જ્યારથી મેં તમને જોયાં ત્યાર

થીજ હું તમને ચાહું છું. ”

હું ધીમે ધીમે, શાંતિથીજ બોલતો હતો, છતાં લીલી મને રોકી શકી નહીં, કેં જવાબ આપી શકી નહીં. એ તો આલીજ બની ગઈ.

“મારે બીજું કંઈ કહેવું નથી. હું ફક્ત એટલુંજ પુછુ છું કે તમે મને ચલાશો ?”

લીલી હવે બોલવા તૈયાર થઈ. એના ગાલે શેરડા પળ્યા. છુગડથી પગની પાની ઢાંકતા ઢાંકતા બોલી: “તમે ગાંડા તો નથી થયા ? લોક શું કહેશે ? તમે કોણ, હું કોણ ?”

“લીલી !” હું એકદમ બોલી ઉઠ્યો. “કુશરની ખાતર સાચુ બોલો. જગતની દીવાલો આપણી વચ્ચે ન આવવા દો. મેં ઉતાવળ કરી હશે એ ખરું. વિવેકયુક્તિને પણ કદાચ ગીરો મુકી હોય. પણ હવે જે તીર મેં ફેંક્યું તે ન ફેંક્યું નથી થનાર. હવે તો મારુ જીવન તમારા હાથમાં છે. મારો કે તારો.”

“હારે મારુ પણ તેમજ.” સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક લજ્જાને અળગી કરી એ પણ ઉત્સાહમાં આવી બોલી.

“લીલી ! મને શરૂઆતમાજ કહેવા દો કે જો તમે અલ્પજીવી આવેશમાં આવી જઈ આમ બોલ્યા હો તો એ ફોક કરવા હજી સમય છે. સાહસ ન કરતાં. બોલતાં પહેલાં બેવાર વિચાર જો. જો તમારામા હીમત હોય, જો તમે મક્કમ રહી શકો તોજ આપું પગલું ભરજો. તમે તમારા અંતઃકરણને પુછી જુઓ કે હું તમારા હાથક છું કે કેમ ? તમારી અભિપ્રાયો. મારાથી પુરાય એમ છે કે કેમ ? તમારાં સ્વપ્ન હું સલ કરી શકું એમ છું કે કેમ ? અલબત્ત, હું પોતે તો તમારી ખાતર ગમે તેવું જીવન ખેડવા જ્યારે કહો હારે તૈયારજ છું. સંકટમાત્ર ખુશીથી સહન કરવા તત્પર છું. ફક્ત નહીં સહાય એક તમારો વિયોગ.”

ઉભરો શ્વમ્તો જણાયો, પાણી ઉતરતાં

દેખાયાં મેં એનો હાથ પકડી કહ્યું: “લહાલી લીલી ! હું પોતે તો માનું છું કે તમારા માટે હું નાલાયક નથીજ. તમારી મારે કેટલી બધી અગત્ય છે તે હું જાણું છું. તમારા માટે મેં કેટકેટલું વેઠ્યું છે તે હું તમને કહી જતાડવા નથી માગતો. લીલી ડીઅર ! જો તમને મારા પર શ્રદ્ધા હોય, જો તમને મારા વચનમાં વિશ્વાસ હોય, હું સાચો છું, વફાદાર રહી શકું એમ છું એવું તમને લાગતું હોય તો તમે મારો સહયોગારિણી થવાની ના નહીંજ પાડો.”

હળવેથી હાથ દબારી મેં આગળ ચલવ્યું. “મારે કણ્ઠ કરવું જોઈએ કે હું ગાડી ધોડાવાળો નથી, દીલગીર છું કે બીજાના જેવી મોજમજા હું તમને મળ્યાવી શકું એમ નથી. છતાં મારી પાસે જે છે તે સઘળું તો હું તમારે ચરણે ધરું છું. હું કે સદ્ગુણસંપન્ન નથી. મારામાં અનેક દોષ હશે છતાં પણ હું જેવો તેવો હું ઘાસ તમારો, કૃપાસિંધુ મહોની કર મારો. મારી અપૂર્ણતાઓ સાચું નાજોતાં. મારા ભાવ, મારી લાગણી ભણી જોજો. મારી પ્રિય તમાને મનમાન્યા ભોગ વિશ્વાસ હું ન ભોગવાવી શકું તેથી મને કેટલું દુઃખ થાય છે તે હું જાણું.”

એના ઓઠ મલક્યા. સાહસ કરી મેં એને હાથ ચુમી લીધો અને આગળ વધ્યો.

“જેવો હાથ આપ્યો તેવું હેયું આપો એટલે બસ. અત્યાર સુધી તમે મારા પ્રત્યે જે કઠોરતા વાપરી છે તેમાંએ કે કારણ હોવું જોઈએ.”

“વહાલા ! તમારા પરથી દીલ ઉઠાડી લેવા મેં ઘણું કયું પણ હવે.....”

૯

“મી. રાય !” દુઃખાતી હોય એમ એ બોલી; “આવું આવું ન બોલો. એમાં તમારું

અને મારું બન્નેનું ખોટું.”

“લીલી ! ડીપર લીલી !” મેં પુછ્યું;
“તમને ખોટું લાગ્યું ? તમને-યું થયું ?” હળવે
હળવે એની પાસે જઈ ધીમે રહી મેં એનો હાથ
ઝાલ્યો.

“હરગીજ નહીં,” એ બોલી. પણ આ
ખોટું ગાંડું.”

“વહાલી લીલી !” મેં પુછ્યું, “પ્રામા-
ણિક પ્રેમમાં ખોટું શું, ગાંડું શું ?” એ માણસો
ચાહી ન શકે તો પછી મૃત્યુરે એમને હૃદય શા
સાર આપ્યાં હશે ? જે હૃદય ચાહી ન શકે એ
હૃદયનો ઉપયોગ શી ? કહો, કહો, મારા બોલવાથી
તમને મારું લાગ્યું ? તમારી લાગણી કુઝાઈ ?”

“અરે ! અરે ! આ શું ?” મારી બાથ-
માંથી છુટા થવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતી તે
બોલી, “કાંઈ આવશે, દેખશે. મને જવા દો.”

“ના, ના. હું એમ તો નહીં જવા દઉં”
મેં છાતી સાથે દબાવતાં કહ્યું, “તમારી હા કે
ના મારે સાંભળવીજ છે. કેટલાંક વખતથી મેં
તમારીજ પ્રતિમા મારા હૃદયમંદિરમાં પધરાવી
છે. તમારા સીવાય બીજા કોઈનું ધ્યાન હું ધરતો
નથી, ધરનાર નથી. હું ફરી ભૂલ એવો નથી.

કોઈપણ પ્રકારની ખીક રાખતાં નહીં. આત્મચક્રાવ

નથી કરતો છતાં પણ કંઠા મગર તથી રહેવાનું
કે સુવાનોના દોષથી હું, મુક્ત છું. જે સર્વ
અસારે આપણા મોથે તપી રહ્યો છે તે પણ
મારા કરતાં વધારે વફાદાર નહીં હોય. અત્યારે
આપણા સાક્ષી એજ છે. તમે મારા નેત્રનાં કાકી
છો, તમે મારા ઉરનો ધખકાર છો. ચોક્કસ
માનવો કે જ્યાં સુધી તમે મારાં નહીં ચાઓ
ત્યાંસુધી સુખ અંતે શાંતિ મારાં માટે સર્ગ્યા
નથી.”

લીલી મને રોકી ચકી નહીં. હું બોલતો
ગયો, એ-કાંપતી ગઈ. મારું પીંજણ ચતા પહેલાં
તો એણે મારા ખભે પડતું નાખ્યું. બોરબોર
જે રડાં આંસુ એની આંખમાંથી નીકળી પડ્યાં.

હું છોમીતો બની ગયો. એની આ લાગણી-
નું ધું કારણ હોયું જોઈએ તે એકદમ ન કહી
શકાયું. હું એને સારી રીતે ઓળખતો હતો
તેથી એની આ વખતની સ્થિતિ મને કેંક
વિચિત્ર લાગી. એને શાંત પાડવા કરવું જોઈએ
તે મેં કયું. કુમોચામ્યા પછી મેં લગાર સંકાપ
પાતી કહ્યું: “લીલી ડીઅર ! મારા બોલવામાં કે
અણુજાગતી ભાષા આવી ગઈ હતી ?

[આ લેખનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે.]

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ

(કે. ૩. ૬) ૮, ખ. સાથે ૬૫૫)

ગુજરાતી બાષાના કેટલાક કવિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પૌતાની નતવું એકજ
પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત
અવશ્ય હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર બાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ નાથકો ને આવશ્યક
લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષથી અગ્રય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતુંજ છે “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ
લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દો કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી શિષ્ટ લેખક કેટલાક
તલપદ શબ્દોના અર્થ દિલીમાં આપેલા છે” કિમત રૂ. ૧) અવધા મ. ઓ. થી ૬-૯-૦ મોકલો.
મફત: “વિજ્ઞાપક” માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. લા. લ. રૂપિયા છે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:—જયદેવ બ્રધર્સ કારેલીબાગ પંડોદરા.

સરકારનાં હુકૂત્યો

[અનુસંધાન પ્રક ૩૪૫ થી]

મારા જેટલાંજ ખુદી રહ્યાં છે એ મારે પુરવાર કરવું.

આપણું રાજતંત્ર નથી પ્રભાક્રીય કે નથી વ્યક્તિગત.

૧૭. અંતમાં બારડોલી પ્રત્યે અને મારા જેવાઓ જેણે એના હિતનો સવાલ આપની

સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવાઓ પ્રત્યે આપે જે અતીવ સમ્મતા અને મહાતુભૂતિ નાખવી છે એની હું આભાર સહિત નોંધ લઉં છું. આપણા જેવું રાજતંત્ર પરંતુ કે જે નથી પ્રભાક્રીય કે નથી વ્યક્તિગત તેમાં તે સરકારના સૌથી વડા હાકેમની મહાતુભૂતિ પણ પ્રભાક્રીય મજાના જેટલીજ વ્યર્થ થઈ પડે છે.

આપનો વગેરે,

કનૈયાલાલ બાણુકલાલ મુનશી.

હુત્તર, ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, કળા એતીતું

સચિત્ર માસિક

FREE ગૃહ ઉદ્યોગ HOME CRAFT

હિંદના હુત્તર ઉદ્યોગનો ઉદ્ધાર એટલે

હિંદનો ઉદ્ધાર એ જ આ

મા મિ ક નો ધ્યેય છે

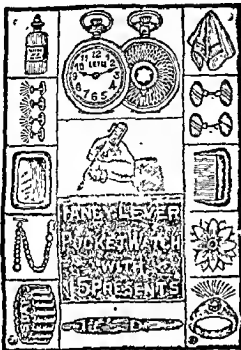
કુશળ અનુભવી કારીગરોને હસ્તક ચાલતી

ધી એસોશીએશન ઓફ હોમક્રાફ્ટસ—સુરત

તું સ્વતંત્ર અંગ્રેજી ગુજરાતી માસિક

કરાંચીથી કોલ્કો સુધી ફેલાવો હોવાથી જાહેરાત કોઈ પણ ભાષામાં, દામ મધ્યમ. વા. લ. રૂ. ૪)

એકની પાછળ પંદર.

અમારું સુંદર પોકેટ વોચ
રૂ. ૪-૮-૦ ની કીમતનું ખરી-
દનારને પંદર વસ્તુ ભેટ
આપવામાં આવે છે.

ફાઇનટન પેન, હરઓર્લિ,
કરં ચીફ, તકતો,

— અને —

નેકલેસ, સાબુ, ચપ્પુ, વીંટી
અને શર્ટનાં બટન

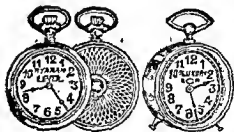
વગેરે સુંદર ચીજોનો લાભ લેવો હોય તો
આજે જ લખો :-

ધી ઈંગ્લીશ એમ્પોરીઅમ

પોસ્ટ બોક્સ નંબર ૧૦૫, મદ્રાસ.

ચાર દિનની ચાંદની.

અમારું ૧૮ કેરેટ રોડગોલ્ડ ડાયલમાંજ
પાંચ વર્ષની ગેરંટી સાથેનું “તારા”
રજીસ્ટર્ડ પોકેટ વોચ (લિથ ડાલાવનારું
ખીસાનું ધડીઆળ) કીમત રૂ. ૫-૦-૦

લેનારને રજીસ્ટર્ડ “સી” ડાયમંડથી સજ્જત. ચાર દિનની ચાંદની પેઠે
આ લાભ કુલ વખત માટેજ માન્ય છે. માટે આજે જ

લખો:- કેપ્ટન વોચ કું., પોસ્ટ બો. નં. ૧૦૫ મદ્રાસ.

ચાંદની જેવી શીતળ

ઝંડુની

શિલાજીત-લોહ્યુક્ત

અંદ્રપ્રભા

લો હી સુધારી

લોહીની લાલી વધારનાર

પીસાળ સાફ લાવી

પીસાળની ગરમી મટાડનાર

આંતરડાંને બળ આપી

કબજાઆત થતી અટકાવનાર

એકંદરે પીસાળનાં બીજાં અતેક દરદો મટાડી વેળાસર

સાચી શક્તિ આપનાર

અનુપમ ઔષધ આજથી અજમાવવા માંડો

ઝંડુ રા. માર્સ્યુટીકલ વૃક્સ, લીં

સવાની રોડ, મુંબઈ નં ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ : વૈદ ભવાનીશંકર, હરિશંકરની કું, વીકાટા, ટાવર

તોલા એકનો રૂ. સવા; :: તોલા પાંચના રૂ. ૫, :: રતલના રૂપીઆ પોણા નવ.

આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર આજેજ મંગાવો.

તમારા પુસ્તકાલયને

જિતત બનાવવું હોય તો

‘પુસ્તકાલય’ માસિકના આહ્વાનથી.

પુસ્તકાલય-

માં

દેશપરદેશનાં પુસ્તકાલયોની વિગતો;
સ્ત્રી-ઉપયોગી, બાલોપયોગી, તેમજ લિંગ-
ભિન્ન વિષયો પરતેનાં પુસ્તકોની યાદીઓ;
ચાલુ સાહિત્ય તથા વાર્તાસાહિત્યનો દિશા-
સૂચક પરિચય; બાળકો, સ્ત્રીઓ, અંધ
વગેરેનાં પુસ્તકાલયોની યોજનાઓ; છાપ-
કામને લગતા માહિતીપૂર્ણ લેખો; માસિકો-
ના અંકો બહાર પડ્યાની વિગત, તથા
એમાંના વાંચવા જેવા લેખોની યાદી;
પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની ચાલુ નોંધ : દુકામાં
પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અને વાચકોને
માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં અનેક લખાણોનું
૪૮ પૃષ્ઠનું વાચન દર મહીને આવે છે.
ઉપરાંત દરેક અંકમાં વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી
ડિપાર્ટમેન્ટના સર્ક્યુલર, તથા અવારનવાર જુદાં
જુદાં પુસ્તકાલયોનાં મકાનો વગેરેનાં ચિત્રો
પણ આવે છે. કાગળ, છપાઈ, રપરંગ બધું
સુંદર હોય છે. પુસ્તકાલયોને ઉપયોગી ન
હોય તેવી જાહેરખબરો લેવામાં નથી આવતી.

:લવાજમ:

વરસના રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશના રૂ. ૫-૦-૦

આ માસિક વિના તમારું

પુસ્તકાલય અપૂર્ણ રહેશે;

માટે તુરત આહ્વાન યાઓ.

વર્ષની શરૂઆત જાન્યુઆરીથી થાય છે.

પાછલા અંકો શિલકમાં હશે

ત્યાં સુધી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક, ‘પુસ્તકાલય’

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.

વડોદરાએ

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો

સે. લા. ડિ. ના સરકયુલરો, સૂચનાઓ

જાહેરના વગેરેનું એકીકરણ. ૧ ૪-૦

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય

‘પ્રવૃત્તિ’ ... ૩-૦-૦

રાજપુત જીવનસંધ્યા ... ૧-૦-૦

મહારાષ્ટ્ર જીવન પ્રભાત ... ૧-૮-૦

(આ બંને પુસ્તકો સ્વ. રમેશચંદ્ર

કાતી રાષ્ટ્રપ્રેમપૂર્ણ બંગાળી નવલ-

કથાઓના શ્રી. નરસિંહભાઈ ઇ.

પટેલે કરેલા અનુવાદની ખીજ

આવૃત્તિઓ.)

તારામંડળ (બાલવાર્તાસંગ્રહ)

પાકું પુસ્તક ૦-૬-૦

કાચું પુસ્તક ૦-૬-૦

કુમાર વીરસેન (બાલવાર્તા) ... ૦-૪-૦

ચાર બાલ સંવાદો ... ૦-૩-૦

લેડિઝ કેશવ કવેનું આત્મચરિત્ર... ૩-૦-૦

‘બાલમિત્ર’ની વાતો. બાગ ૧ લો.

પાકું પુસ્તક ૦-૧૨-૦

કાચું પુસ્તક ૦-૪-૦

કુમાર વીરસેન

(ચિત્રો સાથેની ખીજ આવૃત્તિ) ૦-૬-૦

લખો :

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

—શરીર તંદુરસ્ત તથા તાકાતદાર બનાવનાર—

મહન મંજરી

આ દિવ્ય ગોળીઓ પાચનશક્તિ વધારી દરેક સાફ લાવે છે. હાથ પગની કળતર, વાસાની ફાટ વીગેરે નબળાઇને લીધે થતાં દરેક દરદો દૂર કરે છે તથા પેશાબ કે સ્વપ્નામાં જતુ વીધે બંધ કરી અખુટ બળ તથા નવુ જીવન આપી ચહેરો ગુલાબી બનાવે છે.

કી. ગોળી ૪૦ ની ડબી એક્ટો રૂ. ૧)

રમણવિલાસિનીધરિકા

વીચ સ્થ લન કરનાર અકસીર દવા આ દવામાં નામ તેવાજ ગુણ છે
કી. ડબી ૧ નો રૂ. ૧).

મુનાઇ બ્રાન્ચ.

૩૯, કાન્યાદેવી રોડ,
ભાદીયા મહાજનવાડી સામે

ભરૂચ એજન્ટ — ભારત મેડીકલ સ્ટોર્સ, કતપોર ખજાર, ભરૂચ.

વડોદરાના એજન્ટ — ડી. નાનુભાઈની કુંઠ, ૩૦ યવર સામે, વડોદરા

મેહમદન ચૂર્ણ

પેશાબમાં બળતરા થતી, પેશાબ અટકી અટકીને આવવે, રસીતુ પડતુ વિગેરે પરમા સખધી દરેક દરદ આ ચૂર્ણના મેવનથી નાબુદ થઇ પેશાબ છુટકો આવે છે.

કી. તોલા ૧૦ ના ડબા ૧ નો રૂ. ૧)

નયુંસકત્વારિ ઘૃત

પુરપના ગુલ ભાગની દરેક ખાખીઓ આ લેપ લગાડવાથી નાબુદ થઇ ખરી મરદાઇ મામ થાય છે કી. ડબી ૧ નો રૂ. ૧)

વીરેચન વટિકા

જુવાનની અકસીર દવા. કી. ડબી ૧ નો ૦-૧૦-૦

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી

હૃદ ઓશીસ — જામનગર (કાઠીઆનાડ).

— ‘ગુજરાત’ માટે જાહેર ખબરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે

એક પાનું દર માસે	૩ ૧૬
અર્ધ પાનું „ „	૩ ૧૨
પાપાનું „ „	૩ ૫

વાચન ભાગની બહાર

એક પાનું દર માસે	૩ ૧૨
અર્ધ પાનું „ „	૩ ૭
પા પાનું „ „	૩ ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો છેવટના સમજવા.

સખો. વ્યવસ્થાપક: “ગુજરાત” કાર્યાલય.

મોદીઆના રોડ, વડોદરા.

સોના ચાંદી તથા ઝવેરાતના દાગીનાના
પ્રખ્યાત વેપારી

સો
ની

નરોત્તમદાસ ભાઉ

ઠેકાણું :

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ,
મુંબાઇ.

અ
વે
રી

ટેલીફોન :
૨૦૫૬૫

ખીજી દુકાન :

મુથાર ચાલી,
મુંબાઇ.

અમારે ત્યાં પ્રેઝન્ટ આપવા લાયક

સોના ચાંદી અને ઝવેરાતના દાગીનાઓ
મોટા જથ્થામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે

અને

બહાર ગામના ઓર્ડરો પર પુરતી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે.

HAIR OIL KUSUMOL

LIFE OF THE HAIR.

કુસમોલ હેર ઓઇલ

જીવનમાં તેલ છ. માથામાં નાંખવાથી તેની કુસમ કુસના

જેવી મનહરણ કરનારી સુગંધ વાપરનારને પ્રિય લાગે છે.

એકજ અજમાયશથી આ તેલના ગુણ તથા તેની આકર્ષક

સુગંધની આજેજ ખાતરી થઈ શકશે. આજેજ લખો :

કી. ખા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦ : ત્રણ બાટલીના રૂ. ૨-૮-૦

[સી. પી. ખર્ચ જુદું.]

THE KATHIAWAR TRADING CO.
PERFUMERS BOMBAY N°4

ગુજરાત

આહિંસા સંસાદ
તરફથી

તરફી: સાંઠનેયાલાલ મારોડલાલ દુમશી,
મીસ્ત્રી: મીસ્ત્રીલાલ મીસ્ત્રી

અવાજ: હિંદુસ્તાન: કૅ. ૬૭૭ દયાવર, ૨૫૦
૭૮૩ નંદલા: હૃદય

ધંધાની મગજમારી અને કામના અણઉતાર બોળથી શરીર ધસાવી
તાખતા શ્રીમંતો માટે .

અકસીર અમૃત શક્તિસંજવની વૃદ્ધિ

કોમત- { ગોળી ૬૦ ની શીશી ૧ ના રૂ. ૧૨ ખાર. શરીરને લોઢા
ગોળી ૩૦ ની શીશી ૧ ના રૂ. ૮ આઠ. જેવું મજબુત
(કમીશન કંઈપણ નહીં.) કરે છે. અને
શરીરના પ્રત્યેક

જીવનતત્વમાં ચેતનનો અણુટ પ્રકાશ દાખલ કરે છે. આ શબ્દો આલંકારક નહીં પણ
વાસ્તવિક છે. અનુભવ કરો.

મુ'બાઈ ઓરીસ : } વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.
કાલ્યાદેવી રોડ,
મુ'બાઈ. } આતંકનિયત ઔષધાલય,
જામનગર-કાઠીઆવાડ.

‘ઝેનિથ’ દ્રાક્ષાસવ.

ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી શાસ્ત્રોક્ત બનાવવામાં આ લ છે.
આના મેવનથી ક્ષયની પ્રથમાવસ્થા, દમ, ખાંસી, તેમજ છાતીનાં દરદો, સળેખમ,
અશ્મી, અજરણુ, બંધકોળ, છારીયા ઓઢકાર, આગ્નપીત્ત, ઉલ્કટી, કંઠરોગ વિગેરે
તદ્દન મટી જાય છે. તેમજ નાનાં બચ્ચાઓને ઉગ્રાટીયા ઉપર ધણેજ સારો
દ્રાવ્યદો આવે છે. પીધામાં ધણુંજ લીજ્જતદાર છે. તેમજ આના નિયમિત મેવનથી
દરત સાફ આવે છે ને કકડીને જીખ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધારે છે અને અન્નપર
રૂચી ઉત્પન્ન કરે છે. રાત્રીએ સૂતી વખતે “ઝેનિથ દ્રાક્ષાસવ” પીધાથી જીધ
સારી આવે છે અને સવારે ઉઠતાં કામ કરવાને ઉત્સાહ ને જોમ રહે છે.

ધી ઝેનિથ કેમિકલ વર્કસ,
આરબ બીલ્ડીંગ, લુહાર ચાલ, મુ'બાઈ નં ૦ ૨.

આ ‘જીવતાત’ ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે ‘ભારતવિનય પ્રેસ’માં મોઢીખાના, વડોદરા મ
મલુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયારાજંકર મણિશંકર ભટ્ટે ‘જીવતાત’ કાર્યાલય, મોઢીખાના
વડોદરામાંથી પ્રગટ કયું છે. તા. ૧૬-૮-૨૮

— સર્વે જાતના કાગળના વેચારી —

સુદામા પેપર માર્ટ

નં. ૧૧૦, પારસી બજાર, સ્ટ્રીટ,
કોટ-મુંબઈ. (મીઠાના માર્કેટની સામે)

સોના ચાંદી તેમજ

અવેરાતના

વિવિધ હીઝારના

દાગીનાઓ

ક્યાંથી ખરીદ

કરશે ?

ટે. નં. ૨૦૭૮૨

કાનજી

માલજી

અવેરીને

ચાંચીજ

KANJI
MALJI

JEWELLER

PHONE
20782.

SHAIK MEMAN STREET;

BOMBAY. 2.

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

ખદારગામના ચોરો, તાકીદેવી, પી. થી માફલયામાં આવે છે.

તમારા ધંધાને દેશપરદેશ જાણીતા કરવો હોય તો

ગરવા ગુજરાતીઓનું 'ગુજરાત' માં તમારી જાહેખબર
માનીતું મારિક પત્ર ગ્રહણ કરવું.

લાવ માટે આવજો. વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' મોદીખાનાં રોડ,
લખો : વડોદરા.

—શરીર તંદુરસ્ત તથા તાકાતદાર બનાવનાર—

મદન મંજરી

RECD

આ દિવ્ય ગોળીઓ પાચનશક્તિ વધારી દરત સાફ લાવે છે. હાય પગની કળતર, વાંસાની ફાટ વીગેરે નબળાઈને લીધે થતાં દરેક દરદો દૂર કરે છે તથા પેશાબ કે સ્વપ્નામાં જતું વીર્ય બંધ કરી અધુરું બળ તથા નવું જીવન આપી ચહેરા ગુલાબી બનાવે છે.

કીં. ગોળી ૪૦ ની ડબ્બી એકતો રૂ. ૧)

રમણવિલાસિનીધટ્ટિકા

પાકલ

વીર્ય સ્થૂળન કરનાર અકસીર દવા. આ દવામાં નામ તેવાજ ગુણ છે.

કીં. ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧).

મુખાષ ઝોન્ય :

૩૯૩, કાલ્યાદેવી રોડ, ભારીયા મહાજનવાડી સામે.

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી

હૈડ ઓશીસ:-જામનગર (કાઠીઆવાડ).

ભરૂચ એજન્ટ:-ભારત મેડીકલ સ્ટોર્સ, કતપોર ખજાર, ભરૂચ.

વડોદરાના એજન્ટ:-ડી. નાનુભાઈની કુંાં, ૭૦ યાર સામે, વડોદરા.

મેહમદન ચૂર્ણ

પેશાબમાં બળતરા થવી, પેશાબ અટકી અટકાને આવવો, રસીનું પડવું વિગેરે પરમા સંબંધી દરેક દરદ આ ચૂર્ણના સેવનથી નાશુદ યજ પેશાબ છુટથી આવે છે.

કીં. તોલા ૧૦ ના ડબ્બા ૧ નો રૂ. ૧)

નયુંસકત્વારિ ઘૃત

પુરુષનાં ગુણ ભાગની દરેક ખામીઓ આ લેપ લગાડવાથી નાશુદ યજ ખરી મરદાપ્ત પ્રાપ્ત થાય છે.

કીં. ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧)

વીરચન વટિકા

જીભાળની અકસીર દવા. કીં. ડબ્બી ૧ ના ૦-૧૦-૦.

— 'ગુજરાત' માટે જાહેર ખબરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે

એક પાનું દર માસે	...	રૂ. ૧૧
અર્ધું પાનું " " ...	...	રૂ. ૧૨
પાપાનું " " ...	...	રૂ. ૫

વાચન ભાગની બહાર

એક પાનું દર માસે	...	રૂ. ૧૨
અર્ધું પાનું " " ...	...	રૂ. ૭
પા પાનું " " ...	...	રૂ. ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો છેવટના સમજવા.

લખો: વ્યવસ્થાપક: "ગુજરાત" કાર્યાલય.

મેદીખાના રોડ, વડોદરા.

: અ. શ્રાવણ : શ્રાવણ ૧૯૮૪ ની અનુક્રમણિકા :

— ચિત્રદર્શન —

કવર ડીઝાઇનર :	(ત્રિરંગી)	રા. ગોરક્ષકર
ચોમાસાની ઝડી :		રા. કનુ દેસાઈ
ગાંડી જેવી ગૌરી આવી પિતાની પાસે બેભાન થઇ પડી :		રા. રવિશંકર રાવળ
તે ઉલી થઇ. ભાઇ હવે આપણે શું કરશું ? :		રા. રસિકલાલ
ભગી ભગી રે રામા રસભરી, તપાસે સેજલડી ફરી ફરી :		રા. કનુ દેસાઈ
હું પડી આગળ એક માણસ હાથ ગોમુખીમાં રાખી બેઠો હતો :		રા. રવિશંકર રાવળ
પ્રમદાએ બારીએ ઉલી હતી ત્યાંથી ચમકી પાછું ફરીને જોયું :		રા. કનુ દેસાઈ

— સાહિત્ય સૂચિ —

ભગવાન કૌરવિય :	રા. કનૈયાલાલ મુનશી	૩૭૩
ત્રેમિયારણમાં સેનાગિત.		
ચિત્રકાર : રા. રવિશંકર રાવળ.		
વહાલી :	(કાવ્ય) રા. પૂર્ણાનંદ છગનલાલ વ્યાસ	૩૮૧
એક મૂર્તિનાં નીરનીરાખાં છ પ્રતિબિંબ :	રા. ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ	૩૮૨
માણસના વિકાસ પ્રતિનાં દૃષ્ટિબિંદુની રસિક કથની.		
ચંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો :	રા. ચંદ્રાનુરાગી	૩૮૬
ચંદ્રની પ્રચરિત.		
એક દ્રીપ ગાઢવો :	રા. મનહરનાથ ઘાટેખાન	૩૯૫
રંગબેલી :	રાસ. રા. વાસુદેવ રામચંદ શેલત	૪૦૨
આ કવિઓ અને ક્રીડમુદ્રાએ જન્મતાના શુદ્ધચવનમાં :		
રસ રેડ્યો છે કે વીખવાદ ? :	રા. મંગળભાઈ ધંધરલાલ દત્ત	૪૦૪
એક વિચારણીય દાસ્તે રસિક પ્રશ્ન :		
આજના આપણા યુવાનોને શું જોઈએ ? :	સૌ. લીલા મુનશી	૪૧૧
યુવાનોની મનોદશાનું દર્શન કરાવતું વ્યાખ્યાન.		
અવતર કોના માટે ? :	રા. મનમુખલાલ મોહનલાલ પોટા	૪૧૭
એક યુવાનની રોમાંચક પરાક્રમ કથા.		
ચિત્રકાર : રા. રસિકલાલ		
ઉપાદરણ કે અનિરુદ્ધદરણ ? :	દેવ. સૌ. ચૈતન્યભાલા મજમુદાર	૪૨૧
આપાદરણનું રસિક દિગ્દર્શન.		
ચિત્રકાર : રા. કનુભાઈ દેસાઈ		

સપ્તદશ : રા. પરશોત્તમ ત્રીકેમદોસે ૪૨૯

અદ્ભુત ડીટેક્ટીવ વાર્તા.

એક પ્રવાસ : રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૪૩૭

રૂઝના બાથુને : (કાવ્ય) શ્રી. ગ્રજનાથ વિ. મહારાજ ૪૪૬

મારી નોંધોથી : રા. ગુપ્તા ૪૪૭

ખારડોલીના સ્વપ્નદ્રાને : રા. લલિત ૪૫૨

ધંધપણીની લાકડી : સૌ. લીલા મુનશી ૪૫૩

હીંદુ સંસારની રોમાંચક કથા. ચિત્રકાર : રા. જગમોહન મોહી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ : ૪૮૯

લવાજમ : હીંદુસ્થાનમાં રૂ. ૮. પરદેશમાં રૂ. ૧૦. છુટક નકલ : રૂ. ૧.

૧૧૧, એસ્થેનેસ રોડ, મુંબઈ : ગુજરાત : મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

ભૂલ શુદ્ધિ : 'જવનું કોના માટે ?' લેખક જોહનલા. પોટા ને બદલે મનમુખલાલ પોટા વાંચવું.

૫૪ ૩૮૮ ઉપર વધુ માટે ભુલો ૫૪ ૪૩૭ ને બદલે ૪૬૯ વાંચવું. તથા ૩૯૪

ઉપર ૪૩૮ છે તેને બદલે ૪૭૦ વાંચવું.

:: તમારો હક આજેજ નોંધાવો ::

અમારા દીપોત્સવી અંક માટે

ચિરંગી, રંગબેરંગી

અદ્ભુત ને આકર્ષક

ચિત્રાવલિથી આપતો બહાર પડશે.

તમારા માનીતા લેખકોની

અનંગમતી રસવાનગી

આ અંકમાં સાંપડશે.

આજથીજ આંહુક તરીકેનો તમારો હક નોંધવો.

લખો :

વ્યવસ્થાપક : 'ગુજરાત' કાર્યાલય,

મોદીખાના વડોદરા.

:: ધંધાદારીઓને આગ્રહભર્યું આમંત્રણ ::

અમારો દીપોત્સવી અંક

આ વખતે તદ્દન જુદાજ
ને અત્યંત આકર્ષક સ્વરૂપમાં
ચિરંગી, ઘેરંગી, ચિત્રા
અને રસિક વાર્તાઓથી
અનોખી ભાત પાડતો
બહાર પડનાર છે.

આ અંક મોટેજ ખાસ ગ્રાહકો નોંધાયા છે.

તમારા ધંધાની પુરી જાહેરાત કરવી હોય તો
આજેજ આ અંકના ખાસ ભાવતાલ મોટે લખો :

વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' કાર્યાલય.

મોદીખાના, વડોદરા.

THE CENTRAL BANK OF INDIA LTD.

હમો તમારે માટે શું કરી શકશું?

જ્યારે—તમને એક ચાલુ યા મેર્ચન્ટ ખાતું ખોલવું હોય ત્યારે હમને યાદ કરશો,
કારણ કે હમારા નિયમો તમને ધણાજ લાભકારક માલમ પડશે.

જ્યારે—તમને લાંબી યા ટુંકી મુદત માટેની બાંધી ડીપોઝિટ કરવી હોય ત્યારે હમારા
લાભો ખીજ સાથે સરખાવશો તો તે તમને ધણાજ ફાયદાકારક જણાશે.

જ્યારે—તમને સરકારી કાગજો અને બોડા બેંકમાં હોય ત્યારે હમને મલશે,
કારણ કે તે તમને ધણા કિંદ્રાયત લાભે આપીશું.

જ્યારે—તમો કોઇ બેંકન્ટ સ્ટોક કંપનીના શેરો લેવા માંગતા હોય ત્યારે હમારી
મારફતે લેશો, કારણ કે હમો હમારા ધરાકાને કાંઈપણ કમીશન લીધા વગર
સારા લાભે અપાવીએ છીએ.

જ્યારે—તમને કોઇ પરદેશી બેંક સાથે ધંધાની આંટ ખોલવી હોય ત્યારે હમો
તમને મદદ કરીશું, કારણ કે જાણીતી પરદેશી બેંક સાથે હમો લેવડ
દેવડો સંબંધ ધરાવીએ છીએ.

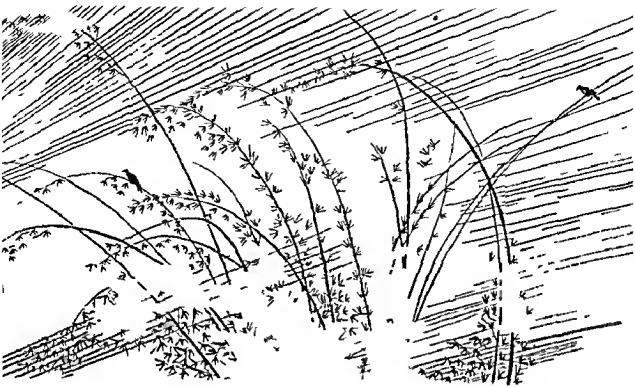
જ્યારે—તમને ચોખ્ખા મોનાની જરૂર પડે ત્યારે હમારી દસ દસ તોલાની ચોખ્ખા
સોનાની લગડીજ માંગશો, જે હવે જગજગદેર ચઇ છે.

જ્યારે—તમારા દરદાગીના સાચવવા કોઇ સલામત જગ્યાની જરૂર પડે ત્યારે અમારા
મેફ ડીપોઝિટ ખાતાનો લાભ લેવાની તમોને લલામણ કરીએ છીએ. વરમે
ફક્ત રૂ. ૨૦ માં તમો સેંકડો, હજારો, લાખોની નુકસાનીમાંથી બચી શકશો.

જ્યારે—તમને કાંઈપણ નાણા સબંધી સલાહ બેંકની હોય ત્યારે અમો તમારી
મેવામાં હાજર છીએ. મહેરબાની કરી યાદ રાખશો કે 'સેન્ટ્રલ બેંક'
તમારી પોતાનીજ બેંક છે.

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા લી.,

એસ્ટેબ્લિશ્મેન્ટ રોડ, કેર-મુંબાઈ.

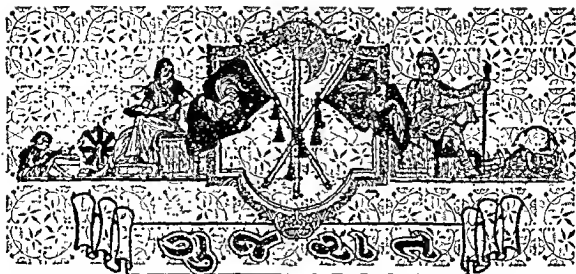
]

શિખાસાની ઝડી

[૨૧. કવુ દેસ

૩. ટેખાકનથી જુદી જુદી ગતિ અને વાતાવરણ પ્રકટ કરવા માટે ભાઈ કવુ દેસાઈએ આ ચિત્ર ઉદાહર્યું છે. ૧૧ નીરકસ ઝાપડાથી વળી જવુ વામડાનુ જુથ જુદી જુદી ટેખાઓમાં વાક વળે છે તેમાં પ્રાકૃતિક જુ અને મજાજુનીના નિયમો દેખાઈ આવે છે વાતાવરણની વિશ્લેષ્ય ઘિતિમા બે નિરાધારણ કાગડાઓને કોઈ આશ્રયસ્થાન મળ્યું નથી એ જોઈ આપણને સહેજ તેમની દયા આવે છે. ચિત્રકારમા કુદરતની સદજ લીલા ચીતરવાનો ખામ જોખ જણાઈ આવે છે સાધારણ ખીનાને ચિત્રયોગ્ય કરવાની નિપરજુના ૧૨ કવુ દેસાઈની વિગિષ્ટતા છે.—૨. મ. રાવળ.

• અ. શ્રાવણ : શ્રાવણ ૧૯૮૪ ::

પુસ્તક ૧૩]

અધિક આવણ : આવણ ૧૯૮૪

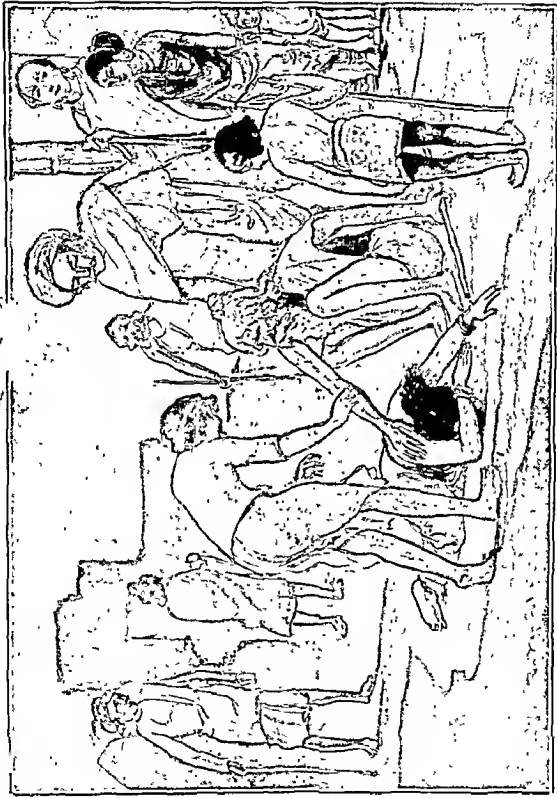
[અંક ૪]

ગુરુરાત્ન અને યુગધર્મ

ઉગતી મુક્તિ

સમાજ કે ધર્મ પ્રદેશ ભોખામાં રહી નિશ્ચતન પ્રીતીભા
 બનશે મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ
 મેળવજો, અભ્યાસથી કામ દક્ષતા મેળવજો, રોજિંદી સંસ્કાર
 સમૃદ્ધિ ભંગ કરજો, છ તેજ હવત્માં રસ કેળવી ઉઠાસ
 અનુભવજો અને આખા વડાએવી માનવતાને અપ્ત કરજો
 શબ્દમાં વિચારમાં આરિયમાં ને કૃતિયમાં કાર્યતા ભય
 ધાયો વિતા કશાની આશી રાખ્યા વિના ગુરુરાત્ન મેધાન
 રાષ્ટ્ર ધર્મ હોય સંસ્કારનો સંત દેવો હોય તો તેનો ઉગતી
 પ્રતને આ માનવતા મુક્તિવધીક પડશે
 ગુરુરાત્ન મુક્તિ

(અવધાર : ૧)

ગાંડી જેવી જોરી આવી પિતાની પાસે બેભાન થઈ પડી

[રા. રવિશંકર દાવળ]

ભગવાન પ્રૌટિલ્ય

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર
રા. રવિશંકર મ. રાયળ

સમય :
ઈ. અ. પૂર્વે ૮૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર
કુસુમપુર
રાગૃહ

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અધ્યાનીરથાન આગળ આવેયું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર.

કુમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યયુક્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યયુક્તનો અમાત્ય.

મુખોહા ..... તક્ષશિનાના રાજા સુમાહુની પુત્રી ને દિરણ્યયુક્તની રાણી.

દિરણ્યયુક્ત } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનંદ }

શેષ...શુદ્ધસક માલવેના દૂત પ્રણિધિ.

આંભિ...તક્ષશિસાનો સુરરાજ ને સુમોહાનો ભાઇ.

લિખ્યુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.

સેનાજિત.....હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સેન્યનો અધ્યક્ષ.

ગૌરી.....મૈનાજિતની પ્રિયતમા.

મૈનાકી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.

આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.

વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુઅધ્ય.

અમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.

કદુ

શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.

સ્થૂલભદ્ર

કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.

કુમાર અંદગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થા. ૪. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત ‘સવાર્થસિદ્ધ’ નું બીરદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિસાની કુંડરી સુમોહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમોહાનો ભાઇ આંભિ ધણે વર્ષે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એના બ્રાહ્મણ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો ખૂબે આદીને ન્યાય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે આદીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયા.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા આદીને બધ હત્તપત્ત થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાધી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. બાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ થઈ. મહાપદ્મ નંદે કે હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વસાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ધરડા પતિની નુવાન પત્ની હતી મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુમાર અંદગુપ્તને ચઢાવી હતી પણ તે ક્યાંક જાણી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખબર નજીકા તેને મળવા ન્યાય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ દ્વપયુક, રાક્ષસખંત્રી, ક્ષુદ્રક માલવેના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આમંત્રકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ લેવા પડી ધરમાં અવેશ યજ્ઞ શક્યો આ અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાજિત શકટાલને લક્ષ્મિયિ નક્ષી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુશ્રમ અર્જુના ક્ષોભિયોની અધમ દશાથી જાણીતા થાય છે. ત્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

રાકટાક્ષ ગૌરીને સેનાગિત સાથે વરાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુશ્રમ આમર્થ્ય પામે છે. ને વિષ્ણુશ્રમ ગૌરીને પરણવા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રદેવ આંભિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવેશ લેવા અશક્ય થઈ જાય છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંભિએ સુખોડા સાથે આવતી નેમિ જડું એમ નકી ય.ય છે. પણ તે પહેલાં છઠ્ઠે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની સ્થાના યાય છે.

ગૌરી હપરા હપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. ચોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાગિત કે વિષ્ણુશ્રમ સાથે ? એ કંટાળી એનો એક બાઈ સ્થૂલભદ્ર મહિષાસુર ત્યાં પડ્યો પાંચેથી રહેતો તેનો સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણુધાર્યા આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકંદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કારણે ત્યજી અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા આત્મી નીકળ્યો.

‘ગૌરી ભગવાન યહં ધર ગમ્. સેનાગિતે આવી રાકટાક્ષને કહ્યું : ‘ નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપી છે. પણ ભગની તિથિ મહાદેવી પીચેરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નકી ધરો.

આ સાંભળી રાકટાક્ષ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતથી રાખે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુશ્રમે સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી ચોતની કરી લીધી. ને ભગની વાતમાં સેનાગિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં લાગ લેવા ગયાં. સેનાગિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષામારમાં નીરાંતે મળી રાકયો. ને તે રાતે તે એના યરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રશ્રમ ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુશ્રમ કુમારને હાલ તુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુશ્રમ કુમારને તે મુરદાસીનો પુત્ર નથી પણ રૌશુનામ મહાનંદીના સૈન્યપુત્ર કુમારશ્રમ તેના પિતામહ હતા તેનો ભેદ ફેરે છે. ચંદ્રશ્રમમાં નવી મહત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા ચાલી નીકળે છે.

સેનાગિતના કેદી નાસી છુટવાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુશ્રમ છોડવી ગયો એમ કહે છે. હવે સેનાગિત વહનાસને ખબર આવે છે. અતે સંનિધાતાની યુક્તિ-રાકટાક્ષની યુગ્મી રાત્રે સળંગાવી સુગવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ કૂર વિચારે દબળી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાગિતને બ્રહ્મહત્યામાંથી ઉગારવા તે મૈનાકીનું ધરે છોડી એની યુગ્મી તરફ ધસી જાય છે.

બીજે દિવસે સવારે અર્ધ અપાતો જોરા સૌ લોકો સરસ્વતી મંદિરની સાર્થે આવી એમાં થયાં, પદનાસ, સંનિધાતા ને સેનાગિત આવી ગયા. આંભિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યા. રોષને કુદરે માર્ગલેવેના તુલ્યમહિષો આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુશ્રમ આવ્યા ન હતા. કેમ નહોતા આવ્યા તેની સર્ચા શરૂ થઈ હતી. સિદ્ધર્થ ક્ષપણુક આવ્યા. એમણે પુછપૂછ કરી ત્યાં સમાચાર મળ્યા આચાર્ય રાકટાક્ષના ધરમાં રાત્રે આચાર્ય જળી મુઆ. ક્ષપણુકે યોગસિદ્ધિથી પ્રાર્થના કરી ‘આચાર્ય ! અર્ધે સ્વીકારે’ ને આંભિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય બહાર પડ્યા. નરેન્દ્ર ને સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. નરેન્દ્રે આચાર્યની શિખા પકડવા હાથ નાખ્યો. શિખા છુટી ગઈ. રાજ પળ સાચવી ગયો. આચાર્ય નંદ નિકંદનની પ્રતિજ્ઞા લીધી આંભિ ને તેનું લક્ષ્ય મહાદેવીને લેઈ ચાલી નીકળ્યું. સેનાગિત તેમની પુછે પડ્યો.

(દવે અગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૨ મું

ગૌરી નૈમિષારણ્ય જવા કેમ નીકળી

ગૌરી જ્ઞાનમાં આવી. તે કાષ્ઠના સુંદર મકાનમાં, પથારી પર પડી હતી. એક દાસી પવન નાખતી હતી. તે જાગતી હતી કે ઉઠતી હતી? સમજાન, દક્ષયજ્ઞ, મેનાન્જિત, અંધારી રાતે થોડા પર મુસાફરી અને પોતાનું જળવૃંધ, આ બધી વસ્તુઓ તેના મગજમાં આવતી ને જતી. તેના હૈયાને સ્થાને એક વિશાલ ખખેલ હતી- તેમાં એક ચિત્તા મડલડ બધા કરતી. તે ચિત્તાનું એકજ રૂપ હતું. થોડી બીંતો ઉભી હતી, છાપરું પડી ગયું હતું, પારણાની જગ્યાએ પાદારાં હતી. આ ભયંકર ચિત્તા તેના ધરતી, વિષ્ણુચુરતની, પિતાની, તેની આશાની, મનોરથોની ને જીવનની ચિત્તા હતી. એના રાનાપીળા બડકા તેની આંખ આગળ નાચતા એના જળનની આગ તેના માથાને અને ગાત્રને તપાવતી હતી.

તેણે પથારીમાં બેઠા થઇને ચારે તરફ જોયું. મગરૂં થવા આવ્યું હતું. તેની આંખે બધે જળતાં દેખાતાં હતાં. તેણે વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને આખરે વિચાર એકજ આવ્યો: મેનાન્જિતે તેના પિતા અને તેના વિષ્ણુચુરતને આળી મુક્યા ! તેને કમકમાં આવ્યાં. તેણે ગભરાટમાં બંને હાથ લંબાવ્યા.

તેની આંખ આગળ ધર જળવૃંધ દેખાયું; શકટાશ્વ ને વિષ્ણુચુરત જળીને ભસ્મ થતા દેખાયા; બંનેની કારમાં ચીસો તેને સંભળાઇ. જંતેના બજેલા-હાડકામાંથી લીલી સુરી જ્વાલા નીકળતી દેખાઇ. તેણે લમણે હાથ મુકી આ ચિત્તપરંપરા દૂર કરવાનિષ્ફલ પ્રયત્ન કર્યો જ કર્યો.

મેનાન્જિત દૂર થયો; ધાતકી થયો; પિતૃકાની થયો; બહાહંતા થયો. હવે તે તેનો નહોતો. તેનો

વેરી હતો, તેનાં લાડનાં સ્મરણો તેને સાપનાં રૂપ જેનાં વેદના દેવા લાગ્યાં. જે હાથ સેનાન્જિતે હાથમાં લીધો હતો તે જળજળ જળનો હતો. તેનો મોહ, પ્રેમ જળીને ભસ્મ થઇ ગયો.

હુદ્ડ મેનાન્જિતે કેને આળી મુક્યા ? શકટાશ્વ અને વિષ્ણુચુરતને ? તેના પ્રિય પિતા, તેના જીવનનો આધાર, તેની સેવાના પૂજ્ય અધિકારી-ઓને ? અંધ ને વૃદ્ધ પિતાએ આટઆટલા દુઃખમાં તેને માટે શું શું કર્યું હતું ? પુત્રીને વીસારી પુત્રીના આશ્રય નીચે તેણે ધડપણ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તે પુત્રીના પ્રણય-એ આખરે એને દગો દીધો, જીવતા આળી મુક્યા. નંદના કેધે અને વકનાસના દેને જે ન કર્યું તે આ પ્રણયીની કબ્બાએ કર્યું. આખરે તેજ તેના પિતાની વેરી થઇ. તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. " પિતા ! પિતા ! દીકરાઓ તો માત્ર છોડી ગયા, મેં તો તમને આળી મુક્યા. પૂજ્ય પિતા ! જે સ્તંભ પર તમે આધાર રાખ્યો તેણેજ તમને કચરી નાખ્યા " તે બબડી.

આગ લાગી હશે સારે, વૃદ્ધ પિતા થરથરતે પગે નાસી જવા ઉઠ્યા હશે. પણ સદાના અંધ-કારમાં તેને દોરીને બહાર કાઢ્યું કાઢે ? હંમેશાં તે દોરતી હતી-આજે પોતે તેની પાસે કેમ નહોતી ? પોતે મળદ કરવા ગઇ હતી, પ્રણયીની વાતો સાંભળતી હતી. અને કેવો દૂર પ્રણયી ! તેણે કેવા કેડથી સેનાન્જિતને પરણવાની ઇચ્છા રાખી હતી! હવે લગ્ન કેવું ? કેડ કેવા ? તેની અને સેનાન્જિતની લગ્નવેદી પર પૂજ્ય પિતાનું કાર્ય જળેયું રાખ આડું પડ્યું હતું !

અને પિતાના કેવા કેવા મનોરથો હતા !
પુત્રીના સુખની ખાતર તેણે વેર વીસારે મુક્યું
હવું. તેણે વિધ્યુપ્તને પરાવવાની ધર્યા જતાવી
હતી. આવા હેતાળ પિતા આખરે આવું મૃત્યુ
પામ્યા !

કામ કેદી નાસી છુટ્યો તેથી ! પણ કેવો ભયંકર
દેવ ! સુતેલા આચાર્યને છવતા સજાગાવી
દીધા !

તેણે આંખે હાથ દીધા. વિધ્યુ કેવો વિદ્વાન
હતો ! તે નાની બામણી હતી. સારે તે તેના ધરમાં

“ ઠં ઠં ! ઠં કુલકલ્લે. તે આઠણકગાએ બલ રાંકર સમા વિધ્યુપ્તને બાળી મુક્યા ! ”

ને વિધ્યુપ્તને પણ બાળી મુક્યા. મેનજિતે રહેતો ને પિતાની સેવા કરતો. વિધ્યુએ વખત છે
તેને બાળવા ધર બાળી મુક્યું ! દબાઈ, વેરથી, ને તેને રમાડી હશે, વાનો કદી હશે, ભજાવી

તેમનાં ઉચ્ચ નયનોમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં.
 “ દુહા ! દુહા ! એ વેદ ને વણાંત્રમ રથપત. એ
 વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરત. પણ એને તે પાપિણીએ
 બાળી મુક્યો ? ” તે ગાંડી જેવી હતી. “ મેં બાળી
 મુક્યા. હા. ક્ષમા કરો. મને મારી નાખો ”
 દિશાએ ક્રોધથી કાંપી. શેખનાગ ડોહરા લાગ્યો.
 ભયંકર શાયોની ગર્જના તેના કાનમાં ચવા લાગી.
 “ ના. ના. તું જીવતી બચ્યા કર. ”

“ ના, ના, ના, ” કહી ચીંચ પાડતી તે હતી
 મદ્યિઓના શબ્દોનો ભયંકર પ્રતિશબ્દ
 થયો. “ અમને કોણ અંજનિ આપશે ? આર્યા-
 વર્તને કોણ ઉદ્ધારશે ? વિદ્યાને કોણ સંરક્ષશે ?
 પાપિણી ! અમારું શું થશે ? ”

તે ગુંગળાઈ ગયું આ ભયંકર શબ્દો તેની
 પાછળ પડ્યાં. તે આગળ દોડી. “ ઉભી રહે !
 અમારું શું થશે ? ” આમ પાછળ કોઈ બોલતું
 હતું. શબ્દો તેનાથી સહા જતા નહોતા. તે ક્યાંથી
 નીકળી, ક્યા ગઇ તેનું તેને ભાન નહોતું. પાછળ
 બધા દોહતા હતા, આગળ એ જતી હતી. “ અરે
 આ શું કરે છે ? અમારું શું થશે ? ” એ શબ્દો
 પાછળ ને પાછળ આવતા હતા.

સૂરોદય થયો. તે દોડતી ગઇ. વગો પરિચિત
 હતો. સાં લોકોની હક બેગી મળી હતી. કાની
 હક ? પૂર્વજોની ? ક્યા પૂર્વજોની તે તે કહી શકે
 એમ નહોતી. “ આચાર્ય બાળી ગયા. ” બધા
 કહેતા હતા “ અમારું શું થશે ? ” એમ પાછળ
 ગર્જના થતી હતી. તે અં હકમાં પેડી. બધાએ
 રસ્તો આપ્યો. તે આગળ ગઇ ને તેની આંખે
 અંધારા આવ્યાં.

તેણે બળેલા ધરના કોલસા જોયા, તેમાંથી
 નીકળેલા ધુમાડો જોયો. તે આગળ દોડી. આ
 તેનું ધર ! પછળથી “ ઉભી રહે, ઉભી રહે ” ના
 પોઠાશે કોઈ કરતા હતા... ચારે તરફ બધા
 —કોણ ? — પૂર્વજો ? — ઉભા હતા.

બળતા ધર આગળ કોઈ બેઠું હતું. કોણ
 હતું ? આ શું ? તેના પિતા-હતા તેવા-બળતા
 ધર આગળ રસ્તામાં બેઠા હતા ? શું તે પિતા-
 લોકમાં આમ બેઠા હતા કે ખરેખરા જીવતા ?
 પિતા ! ક્યા કરો ” તેણે અકંઠ કયું. તે આગળ
 આવી વૃદ્ધ શકટાને હાય લ' માગ્યો. “ બેટા
 ગૌરી ” તેજ અવાજ ! તેજ હાથ ! તે ફસડાઇ
 પડી. પણ તેની નજર બળતાં ધર તરફ ગઇ...
 આ બળતાં નીચે મદ્યિઓને પ્રિય એવા બાલ
 શંકરનાં અસ્થિ પડ્યાં હતાં... “ ક્ષમા કરો ” તેણે
 ચીંચ પાડી.

કોઈએ તેને પકડી. તેનાં ગાત્ર શિથિલ થયાં.
 અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.....

ધર આગળ ગામતેક એકઠું થયું હતું.
 બળતાં ધર આગળ અંધ શકટોલ ભયંકર
 મિકમતામાં પોતાની સ્વરથના જાળવી બેઠા હતા.
 આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ધર નીચે દયાઇ બળી ગયા
 હતા એમ લાગતું હતું. ગાંડી જેવી ગૌરી આવી
 પિતાની પાંખે બેસાત થઇ પડી.

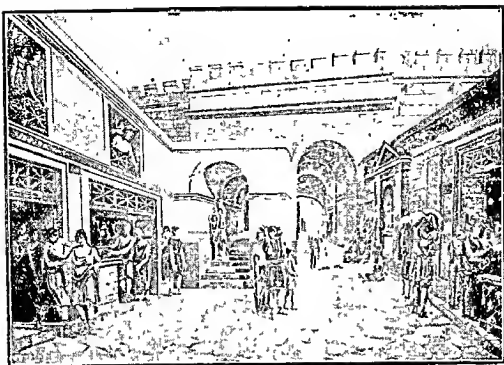
આ જોઇ લોકોનો કોપ વધી ગયો. ચારે
 તરફ બડબડાટ થવા માંડ્યો. નંદના તરફ દ્રેષ
 વધ્યો. નિર્બલ પ્રજામાં પણ પત્ત વાર બળ આવ્યું.
 કેટલાક જણે શકટાસને ત્યાંથી ખસવા
 વીનવ્યા.

“ ના, મારું ધર બળી ગયું. હવે મને આગ
 ક્યારે મુકાય છે તેની વાટ જોના હું બેઠો છું. ”

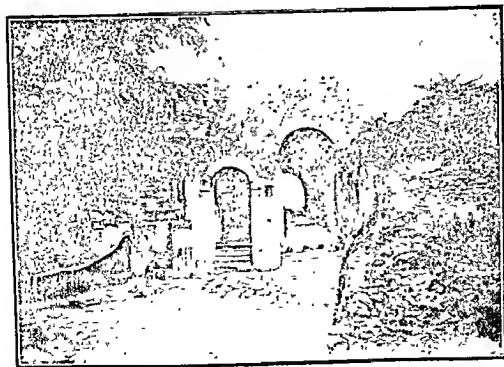
લોકો તારમા અને આવા કુકર્મી નંદ પર
 દેવો કેમ કોપના નથી તેનો વિચાર કરવા બેઠા.
 મૈત્રાજનાં માણુઓ ગૌરીની પાછળ આવ્યાં હતાં
 તે તેને ઉપાડી ગયાં.

આખરે કેટલાકે ધર, છાપરું, બળેલાં લાકડાં
 બુદ્ધાં કયાં, અને તેઓ આચાર્યનાં હાડકાં
 શોધવા બેઠા. એટલામાં મિદ્યાચાર્યના કેટલાક
 બાવાઓ આવી લાગ્યા અને ખખર આપી.

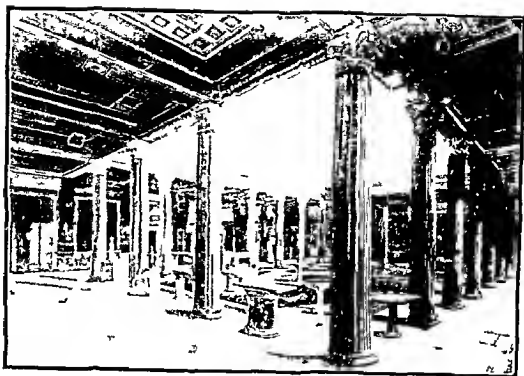
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭૭]

પોમ્પીઆઈનો બેરીન ગેટ પહેલાં હતો તેવો.

પોમ્પીઆઈનો બેરીન ગેટ હાલમાં છે તેવો.

વીટાનું ઘર એ પૈસાદાર બાર્ડિઆનું ગૃહેષાણું હતું પરંતુ તેણે

વીટાનું ઘર એ પૈસાદાર બાર્ડિઆનું ગૃહેષાણું હતું તો નહીં તેણે

૨૧,

વહાલી

લેખક :

રા. પૂર્ણાનંદ ઇગલાલ વ્યાસ

૧

મલક મલક મુખડું મલકાવી,
ધીરે ઘેરાં નયન નચાવી,
ઝીણાં ઝાંઝરને ઝમકાળી,
વહાલી આવે છે.

૨

શ્વેત સાડી સહેજે સંકેલી,
ધીરે વહાલા પાછળ આવી,
મૃદુલ હસ્તથી નયનો ડાબી,
વહાલી ઉભી છે.

૩

મધુર સુગંધી સઘળે વેરી,
પલક નાથને મુગ્ધ બનાવી,
સોડ મહીં નિજ દેહ સમાવી,
વહાલી ઝુલી રે'યં.

૨

એક મૂર્તિનાં નીરનીરાળાં છ પ્રતિબિંબ

લેખક :

રા. ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ

પ્રતિબિંબ પહેલું :

પ્રભુ ! એતે કેવાક છે ? હું તો એમને સમજી નથી શકતી. જ્યારે જોઉં ત્યારે નવા નવા. કોઈક દિવસ ચોપડીમાં આખો દિવસ માથું ધાલી રાખે, કોઈક દિવસ ચેલી-ચો... મને એ રાં...ના નામ તો સાબરમાં જ નથી. બાપરે ! કેવાંક નામ ! મુઆ થોકાએ શી રીતે ખોલતા હશે... સાથે કલાકના કલાક ગરબા મારે છે ! એ બધાં, એવી-તે, રી વાતો, કરતાં હશે ? અને ખોલે છે તેએ જલ્દી ધાણી પુટી. આ નવી વીજળીની ગારી નીકળી છે તેએ એટલી ઝડપથી નથી ચાલતી. અને તે દિવસે વીજપારલે ગયાં ત્યારે રસ્તામાં પેલી કાળ-મુખી મળી હતી તેની સાથે કેટલી વાત ચલ્યા હતા ! અર્ધા કલાક સુધી હું તો મુગીમંતર ખેંચી રહી હતી. મને કોઈ ખોલાવે તો ખોલુને ? અને વચ્ચે ટાપસીએ શી રીતે પુરું ? એ જલ્દી ટોપી-વાળાની ભાયામાં દૃષ્ટિ જલ્દી શુંએ બકતી હતી. અને ખોલતાં ખોલતાંએ કેટલા ચાળા ? અને પેલીએ તો લાજશરમ ધરેજે જ મુટી હતી ! વાત વાતમાં એ કેવું ખડખડાટ હમતી. એક બેઠગ, નિર્લજ્જ ! ભાવડાઓ સાથે આવી રીતે વાતો

યાય ? અરે રે ! સ્ત્રીઓનું શું થયા ખેલું છે ? અને ઇશ્વરેએ આવી ભણતા કેમ સાખી શકતો હશે ? મારું ચાલે તો એવાં છોકરાં બધાને દેશ પાર કરું !.....

અને એમનેએ લાજ નથી તો. ખીનની વહુ દીકરીઓ સાથે આવું છુટથી ખોલાય. મને તો એમનાં આ ચેટક જરાય નથી ગમતા. દામ ! એમને શી ખબર ! એ એવી ખેશરમ રીતે છોકરાં પારકા સાથે ખોલે ત્યારે મારું કેવું કેવું ચીરાઈ જાય છે .. પણ એમાં હું— મૂર્ખાનોજ વાંક નથી ?

પરણીને આ ઘરમાં પડેલી આવી ત્યારે ! શો દર્દનો ઉછાળો ! હૃદય તો એ ઉછાળે જલ્દી છૂટું છૂટું થઈ રહ્યું હતું ! અને સાસુજીએ કેવા રનેદરી ઉછંગે લખતે પપાળાં હતી... આજા ધુંધેટમાંથી સસરાજીના મો પગ નાચી રહેશે આનંદ જોઈ મારા હૈયામાં કેવાં ગલગલીઆ થયા દર્તા !... અને એમની સાથેનો પડેલો મેળાપ ! એ પુલડાંની સેજ ! એમનું ઘેવું ઘેવું ખોલવું ! એ આંખોના અમદારાને ત્યાંથી નીતરતા વડાજની ન મળી શી

સેરા! ...ને મારો ઉન્માદ! 'ઓ પ્રભુ! સદાએ આ મુખ દેજે' એવી કોઈ દિવસ નહીં ને એ દિવસે કરેલી પ્રાર્થના! એ શીતળ ચાંદની! એ તારા દીપકથી શોભતી મીઠું મીઠું મલકતી સુંદર રાત! એ મધુર સંભારણું! મારા હૈયાનું મોઢિરું રતન! અરેરે! આજે એ કેટલું અળખા મણુ લાગે છે! એ સાંભરે છે ને હૃદયમાં આંગ ઉઠે છે, ભડકા બળે છે...

એ અરસામાં એ પણ મારા પર કેવા વારી જતા? કેટલીક વાર તો મારી પગલીઓ ગણતા હોય એમ મને લાગતું... અને ચોર પગલે કોઈ ન જાણે એમ મારી પાછળ આવી કેવી આંખો દબાવી જતા... અને સારે મારું હૈયું કેટલું ઉછળતું... એ હસતાએ કેવું મીઠું... આખો દહાડો હસતાને હસતા, આ બાપુ તો એમને એમ અર્ધાઅર્ધા થઈ જતાં. એમનો પગ ધરમાં પડતાજ આનંદની, કેવી મધુર મ્હેરમ, સધળે પસરી જતી?

ખરેખર, મારા ગયા જનમનાં પાપ હશે તે એમનો સ્વભાવ બદલાયો. એમ કેમ થયું તે હવે હું સમજું છું. પણ બહુ! એમાં મારો શો વાંક? એ તો કહે કે તું ચોપડી લઈ ભણવા બેસ! હું તે કે નાની કીકી-ખીકી છું, તે એમ પાટી લઈ બીલાડાં ચીતરવા બેસું? અને હું એ પક્ષી તો ખરી; એમને મનાવવા મેં એ ચાર દિવસ કેવો ઢોંગ કરેલો! ચિંતિ ચોટાડવાની તો વાતજ નહોતી. પરણેલાં તે વળી ભણતાં હશે? પુરુષોને એમને ભણાવી ગણાવી મઠમ જેવી બનાવવાની તે શું હોંસિ હશે? આ પેલો કાટી ગયેલો સુમન એતી-બહુ શું એનું નામ. હા હા... ચાંદ્રાવળી લઈ બગમમાં હાથ ધાલીને ફરવે છે એમ નક્કર પળે ફરતાં એમને શીખવવાની એમની દાનત. તોખ્યા પુરુષોથી એમને હવે લાજ શરમનું જાનજ નથી રહ્યું. એ ભગવાન, આ

કળજીગરી નકટામથી મને ભયાવી લેજો. અને એ મને ભણાવવાની વાત કરે. આખો દહાડો ધાંતીના અળદની પેઠ ધરતી ધાણી ચલાવવાની ને જરાક યાકેએ ખાવાનો ન હોય? રાતે તો બાપ! આપણાથી ન વંચાય. અને હવે તે હું નાની છું? એકાદ વરસમાં તો એ... પણ મરદો આ બધું શું સમજે?

અને મારાં બીજાં પણ ચોંટાં દુઃખ છે? એમને તો હવે થેલુંજ લાગુ છે. ચાર પાંચ દિવસથી તો એ ને એમની કલમ... અને આ ભગવાન! અંદર લખે છે એમાં કેવા કેવા નામ પાડ્યાં છે! વિમળા, કુમુદ... હાથ! આ બધીઓને એ ક્યારે મળ્યા હશે? એમની ઓળખાણ થયા વગર, સાથે દર્માં વગર તે આતું લખી શકાતું હશે? કેવું કેવું લખ્યું છે! સંભારું છું ને માયું ફરે છે. પુરુષો બધાએ આવા હશે? એમને પુછીએ છીએ સારે કેવા ડાહ્યામરા થઈ બેસે છે? બહુ. મને તો કે સુઝ નથી પડતી. નહીં વાત, નહીં ચિંત. આખો દિવસ લખવાનો જ ધધો અને તેએ આવું લખવાતું! આ જીંદગીથી તો પ્રભુ તોખ્યા! અમારેએ છવ તો છેને? અમારો હક્ક બે ધરી આનંદથી વાતો કરવાનો એ નહો? અને એમનામાં કોણ જાણે દયાનો છંટોએ રહ્યો નથી? મધુ આખો દહાડો રોવા કરે તો એ એ જરાક દેરી ઝાલી હોંચકો નાંખે. અને વંદાલની વાતો કરવાં સુકયા હોય તો! એવું તે લખત્રમાં શું બગડી જતું હશે તે જરા હાથએ લખો ન થાય?

આ ચારે! એને પહેલાં હું કેવો ચલાતી હવે તો એને એમને એવી ચીઠ ચટે છે કે જાણે ભાંગીને ચુરેચુરા કરી ત્રાખું! મને મારા રૂપનો કેટલો ગર્વ હતો! અને એ આખો ન્યાયતા હસતા હસતા મારા બધી આવતા સારે હું એમ

સારેકાણુ જાણે-કેમ-અસંતોષની એક લાક્ષણી એમના મોં પર આવી ઉડી જતી.

પણ કાણુ જાણે શાથીએ અંગ્રેજ ચોચા ઘોરણુમાં ગયા પછી એ નિર્દોષ ગમ્મત, એ ઉન્માદજનક મસ્તી, એ મંદમંદ હસતું સૌ ઓસરવા લાગ્યાં. એમના મોં પર ધીમે ધીમે ગંભીરતા, કઠોરતા આવતી ગઇ. ધીમે ધીમે એ મારાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. કેટલીકવાર તો દિવસમાં છું એમને ફક્ત બેજ વાર એવા ભાગ્યશાળી થતી, અને તેએ ફક્ત જમતી વખતે. આ ફેરફારનું કારણુ હું સમજી ન શકી. મેં ધાર્યું કે એ બહેન-છે તેમાં તોફાન મસ્તી કરવાની મના કરવામાં આવતી હશે; અથવા તો લણતરને લીધે એ ડાહ્યા થતા જતા હશે!

હું ધારું છું કે જ્યાં સુધી માણુમેાં બહેન છે ત્યાં સુધી તરંગી, બાવનામય બહુ હોય છે. નહીં નહીં લણતાં લણતાં એવા બની જાય છે. એ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ એમની વિશ્વાસ યતી બાવનાસૃષ્ટિમાં મારા જેવી સાદી, રૂપમાં સાધારણુ ને ખીનલણેલી સ્ત્રી મોટે રચાનજ નહીં રહ્યું હોય.

આ કોયડો ખીજી શી રીતે ઉકેલાય ? પરણ્યા તેથી માગ તરફ બેઠરકાર થઇ ગયા એવું તો નથીજ; કારણુ કે બાપડી કુસુમની તો મારાથીએ માઠી દક્ષ લાગે છે. મન સુકડને એની સાથે એમણે ઘણા દિવસથી વાત કરી હોય એમ

પણ મને નથી લાગતું. પરણીને આવી સારે પ્રયુક્ત મુલાખના પુલ જેવી સંદેશમળ ને સુંદર એ હતી, અને અત્યારે જાણે તાપે કરમાઇ ગએલું કરેણું પુલ !

ખચીતજ એમને ધર કરતાં બહારનું આકર્ષણ હાલ વધારે છે. કાલેજમાં ગયા પછી તો એમનામાં અજાણ પલટો ! ત્યાંની છોકરી-સાથે ફરવામાં એ ધરને તો તદ્દનજ વીસરી ગયા લાગે છે. હું તો જાણે ઠીક. પણ બાપડી કુસુમ-મૃદુ પુલ જેવી કુસુમ, -તો ખરેખર કમનસીબજ લેખાય !

સાસુજી ને મસરાજી તો ફાટુફાટુ થઇ રહેલ જ્વાલામુખી જેવાં લાગે છે.

અસારે દીએરજી ભલે નગણા થયા, પરંતુ અંતર સાક્ષી પુરે છે કે અંતે તો એમને અમારા વગર નથીજ આલવાનું. હું એજ દિવસની વાટ બેઠું છું જ્યારે દીએરજી એકવાર આયમતા ચંદ્ર સમા ઝીણા વદને પોતાના ઘેલાપણા માટે અફમેાસ કરતા અમારી પામે આવી. અને ત્યારે બાજ સાથે. બાજ છોકું ખરી... મને જે વ્યથા ભોગવવી પડી છે તેનું વેર લઇશ. એવા ચીઠ્ઠીશ એવા ... કે બળીને ખાક થઇ જાય. આ ઘેલા અંતર ! તારાથી એ દીએરીઆ તરફ એટલું નિર્દોષ ઘવાશે કે ? તેઆર રહેજે એ સમય દર નથી.

પ્રતિભિંબ ચોથું :

આ મારો રમેશભાઈ ! લગ્ન થયાં ને કુસુમ બાબી સાસરે આવ્યાં ત્યારે બાબીને જેઠ ઘેસો ઘેસો થઇ જતો તેજ આ રમેશભાઈ ? જાંનેને સાથે જોતી ત્યારે મનમાં હું કેવી હરખાતી ને બોલતી : “રધાકૃષ્ણ જેવાં શોભે છે, મારાં ભાઈભાબી” ; ને તે વખતે બાબીને ‘કા’નધેલી

કહી ઓછી ખીલવતી ? બાબી પણ જબરો ટાણો મારતાં “તમે નહીં ચાઓ તો બેઠશું ને બહેન ! અમારોએ એક દિવસ આવશે, હોં કે !

મેટાં બાબી હેમાં વગર એને એક પગ ન ચાલતું. સેંજ વીપુટાં થાય તો કેટલો એવેન થઇ જતો ? અને એ પીઅર ગયાં હોય ત્યારે

કેટલો ઉદાસ રહેતો, જાણે કાળી વાદળાએ ઘેરો
ચાંદલીઓ ! પણ ભાભીનાં એ હેતે એણે સીસારે
મેથ્યાં.

હું નાની હતી—ચાર પાંચ વર્ષની—ત્યારે
તો પીઠ પર નાખી એ ગોળ પોટલાં કરતો, અને
ન કરે તો હું, ઓછી પળવતી ? રીસાઉ, રહું,
ને ગોળપોટલાં કરાવું, સારેજ છાની રહું. ને
મારાં બાવડાં જાણી એ મને કેવી ચક્કર ચક્કર
ફેરવતો ! આખું જંગલ સારે ભમરડાની પેઠ
ચક્કર લેતું લાગતું. એ ફેરવું ફડીના ફેરતી રમઝટ
હજીએ રમૂતિ તાજી થતાં આખા અંગમાં પસરે
છે. એ નિર્મલ આનંદ ! મધુરા દિવસો !

હવે તો હું મોટી થઈ છું... ગણાઉં છું.
બા બાપુ તો મને પરણાવવાની વાતો કરવાએ
મંડી પડ્યાં છે ! પણ આપણે એમ પરણવાનાં
નથી. પરણવું શા સારું ? કુસુમભાભીની પેઠ
આમ કુંખી થયાં ? એ તો કુસુમભાભીજ આમ
સહન કરે ! હું હોઉં ને તો... પણ આપણે તો
ખચીતજ પરણવાનાં નહીં એટલે એવો વિચાર
કરવાનો પ્રસંગને કયાં રેલો ? કેવી રૂપાળી,
કલ્યાણી, રમેલાળ ભાભી ! તેને આવું સહન
કરવાનું ?

રમેશભાઈનાં બહેનપણાં તો બુદ્ધિ ! પેલી
મંદુડી છે તે બોલવે તો ઘણીજ ચબરાક !
પેણું એ 'ગોટપીટ' કરે છે એટલુંજ, કાતર જેવી
જીભ ચલાવી જાણે છે, બીજું એનામાં શું
બહુ છે ? નળીયા જેવું નાક ને આંખો તો
કાચળા જેવી. ભમરના વાળ તો સુવા ચોરી
ગંધેલા... એની સાથે તે રંમુભાઈ જેવાને શી

દોસ્તી ! મરદોનાં મન પારખવાં મુશ્કેલ તો
ખરાંજ !

...ને પેલી શીરીન ! જાણે સુગ્રીવની
દીકરી ! જીંદગી ભર એક પગે તપ કરે તોએ
મારી સહીએર એ ન થાય ! એ તો રમેશભાઈની
ખાસ સહીપણી ! કલકોના કલાક વાતો કરે
તોએ ન ધરાય. બહુ. એવી તે એ લોકો શું
વાતો કરતાં હશે ? ગમે તેમ પણ કુસુમભાભી
કરતાં એ લોકો હોશીઆર અને ચાલાક તો હોવી
જોઈએ. નહીં તો રંમુભાઈ જેવાં સેજમાં
અંત્ય નહીં. બંડી અક્કલખાંજ હોવી જોઈએ.
એ વિના બીજું તે શું આકર્ષણ હોય ? પણ
અમે બધા ધારીએ છીએ એવું ન પણ હોય.
હું તો ધારું છું કે રંમુભાઈ કુસુમભાભીને હજીએ
ચાહે છે. નહીં ચાહતા હોય તો ચાહતું પડશે, ને
જે જે જ્યારે ફરીથી ચાહતાં શીખશે સારે
બમણા જોરથી.

બીજું બધું તો 'ડીક' ! પણ ભાઈએ
આપણને એક પાંડું શીખવ્યો. 'પરણવું નહીં
કારણ કે પુરુષોનાં મગજને સચ્છી જેવાં. પવનનો
સપાટો આવે કે ચક્કર ચક્કર ફેરવાં મોડે !
આપણે તો બા, આ અડગ નિશ્ચય ! બા બાપુ
નહીં માને તો ? સારે જોઈ લેવાશે. "

પણ રંમુની આ બધી હીલચાલ પાછળ કે
જુદોજ આશય હશે તો ? ખરેજ, એ પહેલાંનો
રંમુભાઈ નથી. પરંતુ મને તો એ સાગર જેટલો
ઉંડો, કમ્પને સરજ, જેટલો નિર્મલ લાગે છે.
મારા વીરામાં મને અખંડ શ્રદ્ધા છે. એ તો
અવસ્ય વેપધારીના વેધ.

પ્રતિબિંબ પાંચમું :

રંમુ : મારા અંતરનો આરામ, મારી આંખોનું તેજ કેરમુ,
એને જન્મ દીધો, ઉર ધાવણથી મોખો; પાંખો પુટયા પછી-સંસાર...

સંસારના ગગનમાં એને ઉડવાની શક્તિ આવી
ત્યાં સુધી એકધારી મમતાથી જોયા કીધો; જેના
નાના હોષને ઝુણુ કરી, માન્યા. અરેરે ! એના
સાચું આજે બોલવું પડે તે પહેલાં જીલ તુટી
કેમ નથી જતી ? હૃદય ચચણી રહ્યું છે એટલે
ઉભરો કાઢ્યા વિના નથી રહેવાતું.

એ તો રમુને ઝોળખીજ શકતા નથી.
એના સામે નકામા શંકાલરી નજરે જુએ છે.
પુત્રમાં કેટલું બળ છે તે માતાજી જાણે.
ધાવણમાં મેં એને ચારિત્ર્ય પાડ્યું છે. મારો
રમુ ભલેને સ્ત્રીઓના ટોળામાં ભમે પરંતુ મેં
વજ્રવચ્ચ બદલ્યું છે. એ નારીઓની નિકટ
ફુટીઆની આંખે દેખાય છે છતાં મારું અંતર
સાક્ષી પુરે છે કે એ એમનાથી દૂરને દૂરજ રહે
છે. માતાનું હૃદય કદિ ચુકેજ નહીં.

...અને એ તો એવા વહેમી છે ! રમુને
સ્ત્રીમિત્ર તો બેચારજ છેને ? પુરુષમિત્ર એને
ક્યાં ઝોળા છે ? એ લાખખધો સારા નરસા
હોય એ જોવાની એમને કુરસદ નથી, પરંતુ
બેચાર સ્ત્રીમિત્ર, પછી ભલેને એ સારી હોય કે
નરસીની, સામે એમનું નાકનું દીચકું ચઢે !
સ્ત્રીઓ તરફ પુરુષો આટલી વહેમી નજરે કેમ
જોતા હશે ? અમે શું એટલી બધી દયુષ્યુ
મનની હોષએ છીએ ? મરદો એમજ માને છે
કે અમારામાં સ્થિરતા નથી, ચારિત્ર્યબળ નથી.

પ્રાતઃખિંબ છઠું :

જીવન કેવું રંગબેરંગી છે ! બા બાપુ તો
મને ઉપડી ગએલજ માને છે. આ હુદ્દિપ્રધાન
જમાનો છે. એ જમાનાને અનુરૂપ જીવન ધડતું
જોઈએ-ધડવા મથવું જોઈએ એ સસ. હું
એમને શી રીતે સમજાવું ? અને કુસુમ...થેલી
કુસુમ...તો એમજ માને છે કે હું એનો રહ્યો

અમારી કીંમત આંકવાની એમની દમ તો
જુઓ ! પ્રભુ, મરદો ક્યારે અમને ને અમારા
બંધને સમજતા થશે ?

છતાંએ કેટલીક વાર મારું શ્રદ્ધાળુ હૃદય પથ
ડગમગ થઈ ઉઠે છે. આ આજકાલની છોકરીઓ-
પ્રભુ બચાવે. ઝોળી સુચ્છી ! એમના ચાળા-
ચટકા, હાવભાવ બધુંએ જાણે નાચનારીઓના
જેવું ! અમારા વખતમાં તો બા, માયા પરથી
સાળુની કોર સેજ ખસી હોય તો વડીલની
આંખ ફાટે ને સાસુજના ટોંછા સાંભળવા પડે તે
જીદા. ઠપકાઓનો તો શ્રાવણભાદરવો વરસે...
અને અસારની આ બધીઓનાં તો માથે ઝોદ-
વાનાંએ ક્યાં ઠેકાણું છે ? વધારે ભણીને એ
લોકોને આવું હઠાપણ આવતું હશે ? મારા
રડ્યા એમના મારતરો કોઈવાર નીતિના બે
બોલ પંથુ કહેતાં હશે કે નહીં ? રમુને આવી
છકેલ કહેલજાઓ સાથે જોઈ છું સારે મારી
શ્રદ્ધા ડગમગી જાય છે. એમના ઢંગ ને ચાળા-
ચટકાથી તો તોળ્યા ! એ છોકરીઓ રખે મારા
રમુને મરમાવે ને જોળો એ આડે મારો જાય તો !
...પણ આ તો કોઈક પળેજ આવું યદ્યં આવે
છે. નહીંતર મારી શ્રદ્ધા રમુમાં અચળ છે. મારાં
દુષ્ જો પવિત્ર હોય તો એ દુષ્નો પીનાર
અપવિત્ર ક્યાંથી સંભવે ? મારું દુષ્ લાગે.

નથી. છેકજ હાથથી ગયો છું. સ્ત્રીઓ પુરુષને
સમજતી ક્યારે થશે ? પરંતુ એ તો ક્યાંથી
સમજવાની છે ? એનામાં એટલા વિચાર
કરવાની શક્તિ જોઈએ ને ? પ્રથમે એ કેટલો બેવકુફ
છે ! વિધાત્રી જેવી મૂખ, કમચકકલને લેખ

[વધુ માટે ન્હોતો પૃષ્ઠ ૪૩૭]

ચંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો

લેખક :

રા. ચંદ્રાનુરાગી

મહીનામાં જોડલા દિવસ ચાંદની પુર બહારમાં ખીલી રહે તેટલા દિવસો પણ ખરા આનંદના હોય છે. એ વખતે હું શહેરની ધમાલથી દૂર દૂર “પબ્લીક પાર્ક”માં જઈ લાંબા એક પ્રુથ્વા પર નાખેલા બાંકડા પર બેસતો. મને ખીણ કોઈ એક ગમતીજ નહીં. અને તે બાંકડા પર મારી પહેલાં ખીજો કોઈ આવી બેસી ગયો. હોય તો તેના તરફ હું એક દુશ્મનની નજર ફેંકતો, અહીં તહીં આંટા મારતો; તેને ન કહેવાનાં વચનો મનમાં કહેતો અને જેવો તે ઉઠે તેવોજ હું એક સચોટ તરાપ મારી તે બાંકડા પર શાંતિથી બેસી જતો અને ચંદ્રિકાના તેજમાં જાગૃતી સહિત જેવી લાગતી શ્વેત મકાનોની દાર તરફ મોટા મોટા રહેતો. આ સ્વર્ગીય દેખાવ જોઈ મગજમાં તાજાં મહેલના ઇતિહાસનાં પાનાં ફરવા માંડતાં. અને આ સ્થિતિમાં ત્રણ ચાર કલાક સદજ પસાર થઈ જતા.

એક દિવસ હું અહીં ચારેક કલાક ગાળી થઈ તરફ જતો હતો. હવે પુરા ચાર નહોતા વાગ્યા. ચંદ્રનું લપકાદાર તેજ ચોમેરે પથરાતું હતું. રસ્તે પ્રેમજી પટેલના થઈ આગળ આવી હું અટકી ગયો. અંદર ગોંગા ભગત લાગત ગાતા

હતા. ટોલીઓ ઢાળી, તેના પર ભગવાની પાંખ જેવો ઉજળો ચોફાળ પાચરી તેના પર બેઠા બેઠા, હાથમાં તંબુરો તથા મંજરો લઈ ભજનથી અદ્ભુત ધુન મચાવી રહ્યા હતા. આસપાસ બેઠેલું પટેલીઆઓનું મંડળ મંત્રમુગ્ધ બની ગોંગા ભજનના મોઢા સાથે જોઈ રહ્યું હતું.

ગોંગા ભગતનાં ભજન મને બહુજ ગમતાં. મેં તેને એકવાર મારે ઘેર ગાવા બોલાવ્યા હતા. ગામમાં પણ જ્યાં જ્યાં ગોંગા ભજન ભજન ગાવા જતા લાંબાં લાંબાં હું પણ વગરતેડો વળુનો તર્યો જતો.

આજ પણ તેવુંજ બન્યું. હું ચોડીવાર બહાર ઉભો રહ્યો અને ભજન સાંભળવા લાગ્યો. અંદરથી પ્રેમજી પટેલનું ખાન મારા પર પડ્યું.

“આવોને, શરીરખંડ ભાઈ” પટેલે બહાર આવી મારો હાથ પકડતાં કહ્યું.

મારા નામનો આટલો અપભ્રંશ સદન કરવાની શક્તિ મારામાં જરૂર હતી. અને નહોત તો પણ પટેલે મારા નામની પાછળ “ભાઈ”નું પુછડું લંગાડવાથી આવી જાન. વળી “ગવર્નર”ને “ગવંડર” કહેતા અને “મેનેજર”ને “મણીજર” કહેતા અમણ ગામડીઆઓ તમારો સત્કાર કરવામાં તમારા નામનો ગમે તેટલો અપભ્રંશ

કરે તો પણ તે સાકર જેવો મીઠો લાગશે, અને જરાપણ ખોટું નહીં લાગે. તમે તેની અસરકારી વાણી સાંભળી હસશો—તેઓની અજ્ઞાનતાપર નહીં પણ તેનાં મન અને વાણીની સાદાઈ જોઈ તમને વિનોદ થવાથી.

હું ધણીજ ખુશીથી અંદર ગયો. અંદર જતાં વારજ સૌ પટેલીઆઓ “આવો, આવો” કહેતા અનેક રીતે મારી પ્રશંસા કરવા મંડ્યા. “આ આપણે...લાઇના દીકરા શરીખંગ લાઇ” “બહુ નરમ માણસ છે” “છંગરેથી નવ દશ ચોપડીઓ ભણેલા છે” વગેરે વગેરે. પણ ગાંગો ભગત તો તેના તંથુરાના મુમધુર સાદા શુભરવમાં અને મંછરાના ટણકારમાં પોતાના ભજનની અખંડ દલક પુરતા, આમ તેમ ડોકું દલાવતા હતા. ચંદ્રના અજવાળામાં તેનો આનંદથી છતોછલ ચહેરો હું ધડી ભર જોઈ રહ્યો.

ગાંગો ભગતની આજની ચમક ફેંક ઝોર હતી. મેં તેની આખતમાં નહીં અનુભવેલી કોઇ દિવ્ય છાંયા તેના ચહેરા પર વિલસતી હતી. હું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ચંબી ગયો.

ભજન ગવાઇ રહ્યા બાદ હું ઉઠીને ગાંગો ભગત પાસે ગયો.

“ગાંગાબાપા, ” મેં કહ્યું; “તમારાં આજનાં ભજન મને તો એવાં સરસ લાગ્યાં...” પોતાની વિશિષ્ટતા ગણનાર માણસ પોતાનાં વખાણુ સાંભળી જે જાતનું હાથ કરે તેવું હારજ ગાંગો ભગતના ચહેરા પર ફૂક્યું.

“ઠીક છે, ભલા, એ ધડી ભગવાનનાં નામ લખએ છીએ.”

“તે તો સમજ્યા, પણ તે દિવસે” આપણે ત્યાં તમે આવાં ભજન ગાયાં નહોતાં.”

“ક્યારે ?”

“દીવાળી ઉપર”

“તે દિ’ અધારીઈ હતું ને !”

“એટલે ?”

“અજવાળી આ વિના ભજન ગાવાની મજા આવે ?”

બરાબર. ગાંગો ભગતનું કહેવું હતું હવે સમજ્યો: તેના હૃદયની આવી મારા હાથમાં હવે આવી તેને ભજન ગાવામાં ચંદ્રિકા એ અગત્યની ચીજ હતી. હવે જ્યારે જ્યારે ગાંગો ભગતનાં ભજન મારે સાંભળવાં હોય ત્યારે જો ચાંદની પુરેપુરી ખીલી હોય તોજ તેને મારે ઘેર ખોલાવું. અને તે વખતે ઓટલા પર ગોઠું નાખી ખેસાડું અને દુધનો ખાસો પાઇ તેના પાસે ખેસું. પછી જોઈ લેવાનમજા ! એક, બે, ત્રણ એમ કરતાં પચીસ પચાસ ભજન તે લલકારી નાખતા. સાંભળનારા તો સાંભળતાં ચાકેજ નહોં. પણ જ્યારે તેનો શ્વાસ ખુટતો ત્યારે તે બે હાથ ભેડી, જશ સ્મિત કરી, તંથુરો તથા મંછરા એક તરફ મુકતા.

ગાંગો ભગતનો ચાંદની પર આવો પ્રેમ જોઈ મને આનંદ થયો. પણ સાથે દૂષની લાગણી થયા વગર રહી નહોં. મારી ખાતરી છે કે “પબ્લીક પાર્કિંગ”માં ગાંગો ભગત હોજર હોય તો પેલા પાંકડા-માટે મારી સાથે જરૂર તકરાર કરે અને કદાચ મને દરાવી દઇ તે પાંકડા પર જઈ બેસે અને ચાંદનીમાં નહાતાં મકાનો અને વૃક્ષો તરફ જોઈ, ધીમે ધીમે તાળીઓ પાડતા, “દરણાં હૈયાં, લખચાર સતી રાણી” એ ભજન મનમાં ગણગણવા કરે.

ચંદ્રિકા તરફનો આપણો આ પક્ષપાત અકારણ કે અસ્થાને નથી. માણસનો સ્વભાવ એવો છે કે “શાંતિ, શિતલતા તથા મધુરતા, સૌંદર્ય, શોભા, પ્રભા”વાળી દરેક વસ્તુ તરફ તેનું મન કુદરતી રીતે આકર્ષાય છે. એ જોતાં આજકાલી વૃંદ પૂર્વેતનો ચાંદની તરફ નિઃસીમ પ્રેમ છે

તે સ્વાભાવિક છે એમ સાગ્યા વિના રહેતું નથી. કવિઓ તો કહે છે કે સહજ એટલાજ નહીં પણ નિર્જીવ પદાર્થોએ ચંદ્ર પર અનહદ પ્રીતિ રાખે છે અને તે સાખીત કરવા માટે તેઓ વિગ્નાશાસ્ત્રીઓનો જરાપણ ભય રાખ્યા વગર છુટથી કહે છે:—

દ્રવતિ ચદ્ધિમરસાવુદ્ગતે ચંદ્રકાન્ત ।

“X” “X” “X” “X”
નીરપી હરખે શું કુમુદ? હું પ્રુષ્ઠું ચંદા.

— (રા. જટિક)

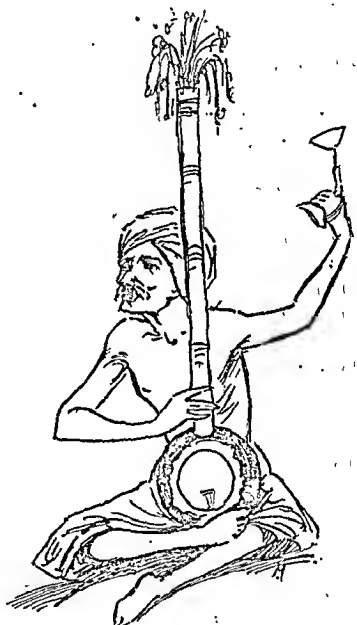
“X” “X” “X” “X”
હસતી કામલ રાત્રિ દિગ્ગન્તમાં,
વસતી સિન્ધુની ભ્રમિ વિલાસમાં.

— (રા. દેશાધ)

“X” “X” “X” “X”
સૂર્યના તેજ માટે આપણને એટલી બધી સાગણી નથી. તેમાં શોભા અને પ્રભા છે. પણ સાંતિ, શીતળતા અને મધુરતા તો તેમાં નથીજ. સિના સૌંદર્યમાં કુમાર નથી; તેમાં ઉર્ધ્વતા અને ભપકો છે. આને લઇને સૂર્ય પૂજનીય, વંદનીય છે, પણ ચંદ્ર તો મધુર, મનમોહક હોવાને લીધે કમનીય પણ છે. નક્ષત્ર ગણોથી વીંટાએલો ચંદ્રમા મંદ મંદ હસી રહ્યો હોય, જ્યોત્સ્ના પાંદડે પાંદડે બતીઓ પ્રકટાઇ હોય ત્યારે તમે જો બહાર ફરવા નીકળો તો તમારાં દુઃખ જરૂર ભુલી જશો. આવી ચાંદનીમાં સૌ પોતાનું ભાન ભુલે તો બીચારા ગાંગામળતનો શું વાંક ?

પેશે સર વોટર રોક પણ ચંદનો
જપરો શોખીન દનો. તેને માટે જર્જરિતા શબ્દો

ટાંકવા કીક પડશે. “દિવસની કડાકુટ શાંત યતાં અમે રાત્રિએ ધાસનાં મેઢાનોમાં ફરવા નીકળી પડતાં—ખાસ કરીને ચાંદનીને વખતે. ત્યારે તે (રોકટ) જરા પણ કંટાળ્યા વિના નીચેની

જાગે ભગત તંજુરાના મુમધુર ગુંજરવમાં ને મંજરાના
રણમરમાં સજનની અખંડ હલકપુરતા.

લીટીઓ ઉપરા ઉપરી બોલ્યા કરતો:—

The Moon, sweet regent of the sky,

Silvered the walls of Cumanor Hall,
And many an oak that stood thereby.

પણ આ આખતમાં આપણા રા. સુમન્ત તેના કરતાંએ ચડી જશે. તેની ચંદ્રિકા જોતાં જોતાં આપણી આસપાસ કાઠ પવિત્ર વાતાવરણ ફેલાતું લાગે છે. પ્રભુતા અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનો આશ યોગેર ઉછળતો લાગે છે. હજી તેની અસર અનુભવીએ તે પહેલાં તો તેની ચંદ્રિકામાંથી નિર્જરોતો ગંભીર, શાંત, શુભ રસ આપણને વીંટી વળશે અને એ દિવ્યરસનો ઉભરાતો જીવાળ આપણા આત્માને ઉત્તિના શિખરે પહોંચાડતો હોય તેમ લાગશે. દાખલા તરીકે:--

“ ઉઘાડી જારીમાથી રિમતભરી ચંદા
દુધ જેવી ઉજળી ચાંદનીનો અમી ઇંટકાવ
કરી રહી હતી; અને શીતળ વાયુની મીઠી લહેરો
શાંતિનો સગીનભર્યો સુવાસ અંતરાત્માની
ઉડી ઉડી કુન્દેમાં ઉનારતી હતી. જેથી જગતના
હજારો ઝેરની ખીડ પણ ધડીભર વીસારે
પડી છે.

x x x

“ આકાશમાંથી શબ્દ પુનમની શીતળ
ચંદ્રિકા વરસી રહી હતી. વરિડાનો સુવાસભર્યો
અનિદ્ર નડી ઉપરથી મીઠી મીઠી લહેરો લાવી
ગાત્રને સુધાપાન કરાવતો હતો. અને ગાન
ઝરણાંના નંદન સુર, મનુષ્યકરનાં ઉડા ઉડા
આત્મવાણ્વિના નાદ સાથે ભળી જઈ પૃથ્વી
અને આકાશ બંનેને સંગીતની દેવીનું એક મૂર્તિ
ગંત વિરાટ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી સંયુક્ત કરી
નાખતા, ઉંચા ઉંચા ઉડુપનો પ્રસારે જતા
હતા.

x x x

“ મધ્ય રજની મધ હતી. રત્નગંના નંદન-
વનની ખુશબો પવનની પાંખો ઉપર સ્વારી
કરતી ચોતરફ વિરતરતી હતી. ચંદ્રમંડળમાંથી
ઝરતાં, સુકતામય કિરણોમા દેવદૂતોના

ટોળાં રુપેરી કળશો ભરી ભરીને દિવસના તાપ-
થી તપેલી-તપાતુર થએલી પૃથ્વી પર ‘ ઉજળા
દુધ જેવી ’ અમૃતમય આલ્હાદ આપતી મીઠી
શીળી ચાંદની ટોળતાં હતી. પ્રેમભર્યાં જીવનનાં
આનંદ-ભીમ, રસકુન્દોનાં સુધાઝરણાં જગત-
માં ફેલાવતાં હતાં.....” (યોગિની)

રા. નાનાલાલની ચંદ્રિકાનો તમારે આ-
સ્વાદ લેવો હોય તો આમપાસનાં દરેકો બદલી
નાખવો પડશે-જે કે ક્ષિતિજ તેનું તેજ રહેશે.
રા. સુમન્તની ગંભીર, શાંત, ચંદ્રિકા દૂર ઘરો
અને તેને બદલે સુંદરીઓના નુપૂર ઝંકારથી
ડાલતી, તેઓના રાસની સુમધુર લહેરીઓથી
શુંજતી ચંદ્રિકાની ઉત્તમતા છાયા તમારી આસ-
પાસ તરવરવા માંડશે. પ્રભુનું ધ્યાન ધરવા યોગ્ય
રા સુમન્તની ચંદ્રિકા અદ્ભુત થઈ તમારી નજર
આગળ અપસરાઓના કીડાસદનની છબી
દેખાશે. “ ઉપા ”-એ ચંદ્રિકામાં ઉદ્ભવેલી
સ્વપ્રસાદનું પહેલુંજ દર્શન, જાણે ચાંદનીના રસમાં
ઝળેણીને બદલ કાઠ્યું હોય તેવું લાગે છે. ચંદાનું
ખરું તત્ત્વ બતાવી આપવામાં એ બેમાંથી કોણ
વધારે સરસ કામ કરે છે તેનો નિર્ણય કરવાનો
જરાપણ પ્રયત્ન હું નહોં કરું. પણ “ પખલીક
પાર્ક ” માંના મારા બાંકડા માટે તે બંનેને અંદર
અંદર તકરાર કરતાં જોવાનો પ્રસંગ મળે તો હું
એક ઝાડના પાછળ ઉભો ઉભો જોવા ચુકું નહોં
અને મારું ચાલે તો કદાચ રા. સુમન્તને મદદ
પણ કરું.....

રા. નરસિંહરાવ દીવેડીઆની “ ચંદા ”
માટે મને જોઈએ તેટલી સારી લાગણી નથી.
એટલે હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેમાં
કવિત્વ નથી. ખરું જોતાં “ ચંદા ” માં કવિત્વ-
ના આજ્ઞા ચમકાર દાંક્યા રહેતાજ નથી.
“ બહુ વેળ વિચરે ” બેલવા આ બોલમ કેરી વાણીએ.”
“ માંહી બેલતી બોલમ ગંગા દુધ જેવી ઉજળી
ને કુવડાં, ખોલ્યાં રૂપાનાં તે મણુલી રૂં વળી.

કુલ શા માટે ગણતી હશે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો લેશ પણ પ્રયત્ન રખે કરતા. કારણ કે એક નાની દશ ખાર વર્ષની રમતીઆળ ખાળા કુલ શા માટે ગણે તેનો ઉત્તર આપવા પહેલાં પુખ્ત ઉમરે પહોંચેલો પેલો ડો. બેન્સન જ્ઞાનસના થાંભલા શા માટે ગણાતો હશે તે સવાલનો જવાબ આપવાની પ્રથમ ગોઠવણી કરી રાખવી પડશે.

વાંડું વળીયું રમ્ય રીતે અણીવાળું નાચડું

x

x

x

મરી મુકું તરલું તે સ્વચ્છંદ આશુ' ભય ત્યાં,
હું મુકું આકાશકેઠં જળ અમળ ફેલાય બ્યાં.

મૃગજાનાં જમ્બ્યાની પાછળ દોડતી શકુન્તલા કે અનેકવિધ તરંગોથી ભરપુર કુમુદની નાની બેન-કરતાં આ યાદિકા જુદાજ પ્રકારની છે. નબોમંડળની આ નાનકડી મહારાણી જ્યાં શાવે ત્યાં ભય છે અને જો ધુન મગજમાં ઉઠે છે તેને અનુસરે છે.

Keats ની ચંદ્રા ભરા વધારે ગંભીર અને પ્રૌઢ છે એટલું જ.

..... Tender is the night

And happy the queen-moon is on her throne
Mustered around by all her starry saye

રા. નરસિંહરાવની કવિત્વ શક્તિ માટે મને શકં નથી, તો પણ એક વાત મને કાંટાની માફક ખુચે છે. તે એજ કે તેની ચંદ્રામાં વિજ્ઞાન (Science) અને સાદિયનું મિશ્રણ કરવાનો ભયંકર પ્રયત્ન છે.

કન્યકા હું કુચતી મુજ માત મોટી મેદિની,
તેજસ્વી સૂર્ય પિતાંજ માતા એમનાથી રહુ ખીટી.
માત મારી પૂજ્ય તેની મદમિણા કહે, ઘરથી
મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તેવા વંદના કહે દૂરથી.

x

x

x

ને જે સમે દેખાડ નહીં તે સમે તાતની ગમ રહું
એક ફેરી ફરી રહું માઠી પગડે ન્યાહરે
જદં એક વેળા એટલે સેરા તાતની તો ત્યાહરે.

હાઈસ્કુલમાં શીખાએજા મહ અને ઉપમહ પદના પ્રાથમિક પાઠોનો આટલી છુટથી કવિતામાં ઉપયોગ થાય તેને માટે મને યદુ માન નથી. ખરું પુછો તો 'ગેઈલીઓ કે કોપર્નિકસ તમારી પાસે છે'ંદ, મેળ અને માત્રામેળ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માંડે ત્યારે તમને જેટલું હસવું આવે તેટલું કે બહુ કે તેથી પણ, પ્રેમાનંદ કે દ્વારામ શરીર શાસ્ત્ર કે ખગોળ શાસ્ત્ર પર બોલે ત્યારે, મને વધારે હાસ્ય છુટે.

આપણા સંસ્કૃત ભાષાના 'કવિઓ પ્રકૃતિ દેવીના સૌંદર્ય પર લખી લખીને ખીચોખીચ પાનાં ભરવાનો યત્ન કરતાજ નહીં. તેઓ જેમ બને તેમ થોડા શબ્દોમાં, જેમ બને તેમ વિપુલ અને સુંદર દ્રશ્યો આપણી માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડું કરી આપતા. મેઘદૂતમાં ચંદ્રકિરણોથી તરંગોળ થએલી અલકાપુરીની સુંદરતા અને મંદુરતા આંખ આગળથી એક ઘડી પણ ખસતી નથી.

ગત્તવ્યા તે વચ્ચિત્તલક્ષા નામ મલ્લેશ્વર્યા
વાયોચાત્રં સ્થિત હરિશચંદ્રિકા ચૌત્તહર્મ્યાં ।

H. G. Wellsનું કામ પણ એણું નથી.

"..... the soft immensity of Indian night.... Striped off The superficial reality of things. the moon was full and high. overhead, and the light had not gone so much as changed from... the blazing glitter...to a translucent and unsubstantial clearness.

આપણા કવિઓએ પણ પોતાનાથી યતનું કર્યું છે. રા. હરિલાલ દુર્વંશા "રાત્રિ વર્ચુન અને મધુશકાશ દર્શન"માં, ચંદ્રનીતી તરુપના અસ્પષ્ટ રહેતીજ નથી.

શાંતિ શીતળતા તથા મધુરતા
સૌંદર્ય, શોભા પ્રમા,
રાત્રિરાણી સુહાવી સાથી
શરીરે, હીપાવી આ ન્યોત્સના.

ન્યોત્સનાના અનેકવિધ ગુણોનો સરવાળો
કરતા કવિત્વને જરાપણ ઝાંખપ આવતી જણાતી
નથી.

તારા મંડળ સાથે રાસ રચીને બાળા તરંગોન્નવાલા
શી આદર્શ સમે સરોવર જળે નાચે શશીની કળા.

પણ મને ખરે મોહ તો હું છઠ્ઠી શુભરાતી
ચોપડી બાણો ત્યારથી રા. મધુવન્ધરામની
“કુદરતનું વર્ણન” એ નામની કવિતાથી થયો
છે. તેની કવિતામા કલ્પનાનાં ઉચ્ચા ઉચાં ઉકુપ
નો નથી; કવિતા બનાવવાનાં, કૃત્રિમ સાધનોની
સદાય તેમાં નથી; કે અટપટા શબ્દોની વ્યૂહ
રચના નથી. ચાંદનીનું સુંદર રેખાચિત્ર તેણે
એક બાળક પણ સમજી શકે તેવી ભાષામાં
ઉતાર્યું છે.

હિસત જગલ મગધમરી કે,
મનુષ્યના પરિતાપ નિવારી કે
મધુર કોમળ ચંદની શી ખીલે !
તરુવરો સહુ અમૃતને ખીરે !

ચંદ્રિકાના અદ્ભુત પ્રભાવથી જગલમાં
મંગળ વર્તી રહ્યું છે. ‘સર્વ ધનસ્પતિ ચંદ્રદેવની
અમૃત પ્રસાદી આનંદથી ઝીલી રહી છે.

પંચન શીતળ મહ વિહાર તો,
જળ મહાં ઝીણી લહેરી પ્રસરતો

x x x

કિરણ ચંદ્ર તણા રમતાં જળે
શશી તણી છબી અંતરે ઉછળે.

x x x

પથિકે એકંદ્ર તાણી તીરાત રે
સુર્ષ મયા લયની તણ પ્રાત રે

x x x

“દેવતાઓને પણ ધડીભર વાસ કરવો
ગમે” એવાં આ રમણીય સ્થળમાં બધોનો સંચાર
ક્યાંથી હોય ?

અળળ શબ્દ બહુ જળમા થતા,

અમ થકી બહુ નાવિકે હાંફતા,

x x x

નહી મહાં જળ નાવડી કાપતી

શબ્દ સંદેહ કુશ્યા પવને અતિ,

x x x

નાવિકોની પ્રવૃત્તિમય જીવગી આવી અજ-
વાળીરાત્રિએ. છેક નિવૃત્તિ ભોગવવામા સંમત
થતી નથી.

નહી તીરે છુટી ગાડી સમે જતક,

અજલ બેસી શું ધાસ વગોળના;

કદોએ વાંકડી શીંગડી ડોલતી

મધુર ધટી કંકની, ગાજતી.

ખરે મધ્યાન્હે પણ આ કવિતા વાંચવા
બેમીએ તોપણ ચાંદનીનું સુકુમાર વાતાવરણ
આપણી નજર આગળ અનેક દર્શો ધરે છે.

એ કડી વાંચતા વાંચતાં તો કવિને
Tennyson કે Wordsworth સાથે સર-
ખાવવાનું મન થઇ જાય છે.

બાણની ચંદા કેંકે રાક્ષસી સ્વભાવની છે.
કામાતુર પુંડરિક ચંદ્રના કિરણમાં બળનો રહે
છે અને તેની પ્રિયતામા તેને બચાવવા આવ
પહેચે તે પહેલાં તો તેને શરણ થાય છે. ચંદ્રમાં
આવો ભાવ કલ્પવાનું સાદસ કરવા માટે બાણને
હું કદી માશી નજ આપું.

રોકસપીઅરની ચંદ્રિકા જરા જોવા જેવી છે.

How sweet the moonlight
sleeps upon these banks!

રોકસપીઅરની ચંદ્રિકા સરિતાના તટપર
નિરાંતે ઉઠ્યા કરે છે. હું ધારુ છું કે ચંદ્રિકાનો

વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૮]

એક દ્રીપ ગોઠવો

લેખક:

શ. મનહરનાથ માણિકનાથ ઘારેખાન

“આ પછુ બધાં અહીંનાં ઘણાં વખતથી રહીએ છીએ પણ એકન મળતા નથી, એ બહુ, શોચનીય છે.” અતિશંકર બોલ્યા.

“વાત સાચી છે. આપણે બધાં એકવાર પણ હજી એકજ રથાને એકજ મળ્યા નથી. આપણાં પાંચ સાત વચ્ચે પણ રનેદસ મેલન જેવું થવું જોઈએ; શી યોજના કરીશું?” માનચંદ્રે વિચારવમળમાં હુબકી મારતાં પુછ્યું.

“એક દ્રીપ ગોઠવો! આપણે બધાં ખેતીવણી પાસે આવેલી કેનેરીની ગુફાઓ જોવા જઈએ. બધાં સાથે બે કલાકની ગુસારી કરી શકીશું અને પાંચ સાત કલાક સાથે ફરી અનન્ય અને અવર્ણનીય આનંદ મેળવી શકીશું!” અતિશંકરે સુચવ્યું.

“સુચના ઠીક છે. અમને ‘બાનુઓ’ ને પણ એ દ્રીપ ઠીક આદલાદજનક લાગશે” અતિશંકરનાં પત્નીએ કહ્યું.

“આપને ઠીક પારસીઓનો સદવાસ લાગ્યો હોય એમ લાગે છે. આપણા ગુજરાતી મંડળમાં પણ ‘બાનુ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરો છો.” માનચંદ્રે કહ્યું.

“વિચાર ઠીક છે. દ્રીપજ ગોઠવો” વિનોદ-લાલે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ઠીક સારે, હુ રજા લઉં. દ્રીપનો વિચાર રાખેએ. બાપ વિનોદ, એક દિવસ મુંઝાણ આવે, એટલે આપણે કાયકમ નહકી કરીએ” માનચંદ્રે રજા લઈ વીદાય થયા.

આ ગોળી જોગેશ્વરીમાં એક નાના બંગલામાં, સંધ્યા સમયે બે ત્રણ મિત્રો વચ્ચે ચાલતી હતી. તેઓ સુરતના અને સાંતી એકજ જાતિના હતા. અતિશંકર વિનોદલાલ તથા સુચંકર જોગેશ્વરીમાં રહેતા હતા; તથા માનચંદ્રે, બાનુચંકર, બાળકરામ અને જટાચંકર, મુંઝાણમાં રહેતા હતા. કેટલાક જોગેશ્વરે થઈ, અહીં કાયદાના અભ્યાસ માટે લોન્ડનમાં હતા, અને કેટલાક વિદ્યાન વગેરેના હયા અભ્યાસ માટે વીદસન તથા એવીઅર કોલેજમાં હતા. કેટલાક પત્ની રહેતા હતા, અને કેટલાક પોતાના “ફેમીલી” ને વતનમાંજ રાખી, અહીં નાની રૂમ રાખીને રહ્યા હતા. સ્ત્રીમંડળમાં અતિશંકરનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મીએ ઠીક કેળવણી લીધી હતી. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વગેરે સારું લખ્યાં હતાં, તેથી પુરુષમંડળમાં ખેતી વિવેચનમાં ભાગ પણ લેતાં હતાં; જ્યારે વિષય ગદન હોય ત્યારે એમ જણાવું હતું કે એમનું જ્ઞાન અર્ધદ્રષ્ટ હતું. અંગ્રેજ લેખક રહોટનાં

બધાં પુસ્તકો વાંચ્યા છે એમ સવાલ થાય તો અને રહેતાનું ઇમ્પ્રેશન વાંચ્યું છે ? એમ પુછવામાં આવે તો ચોક્કસ “ હા ” કહે એટલું જાન હતું.

જોગેશ્વરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણે વિનોદલાલ એક દિવસે મુંબાઈ જઈ, બધો કાર્યક્રમ નક્કી કરી આવ્યા. બીજા રવિવારે સવારની પહેલી વીરાર લોકલમાં મુંબાઈના મંડળે નીકળ્યું, અને જોગેશ્વરીનું મંડળ તે રેશનેથી જોડાશે એમ હતું. પ્રસાદને માટે, અતિશંકર તથા તેમનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મી બધાં માટે પ્રસાદ બનાવી, પુડ-બોક્સીસ લઈ લેશે, તથા તેઓ રેલ-તપેલું તથા ચાહની સામગ્રી પણ લઈ લેશે એમ હતું. મુંબાઈની મંડળોએ કે પછી લેવું નહીં.

હ્યાં પ્રમાણે બાનુશંકર, માનચંદ્ર, બાળકરામ તથા જડાશંકર અને સ્ત્રી મંડળે, રવિવારે સવારની પહેલી વીરાર લોકલમાં પ્રયાણ ગરું થયું. વાતોના વિનોદનો “ લલાવો ” લેતાં તથા બધાં પ્રથમ વારજ એકત્ર મળ્યા એ શુભ વિચારમાં વખત વહેતાં, અંધેરી ગયું અને જોગેશ્વરીને આવવાનો વખત થયો, પુરુષમંડળ એક જગ્યાએ, તથા સ્ત્રીમંડળ બીજી જગ્યાએ એમ પ્રથક પ્રથક બારીએથી જોવા માંડ્યું. જોગેશ્વરી દેખાયું પણ સૌ. સર્વલક્ષ્મી બહેન વગેરે સ્ત્રીમંડળ દેખાયું નહીં. ટ્રેન ઉભી રહેવા આવી, ત્યારે વિનોદલાલ તથા અતિશંકર દેખાયા. અતિ ત્વરાથી, બે કુડ બોક્સીસ, એક મોટું તપેલું, એક સ્ટવ વગેરે ટ્રેનમાં આવીને પડ્યા.

“ અરે, વિનોદલાલ જગદી આવી જાઓ, તમે અતિલાઠ જલદી આવો. સીટી વાગી. સીમ્પલ અપાઈ-રહી જશે ” એમ ટ્રેનમાં બેઠેલા મંડળમાંથી યુગો સંભળાઈ.

“ મારી તખીયત નરમ છે. લાચાર છું. માફ કરો, મારાથી નહીં અવાય. ” વિનોદલાલ

બોલવા માંડ્યા.

“ કાર્યક્રમ પ્રમાણે પુડ-બોક્સીસ વગેરે લાગ્યો છું. ટ્રેનમાં મુકી દીધાં છે. સંભાળી લેજો મારાથી પણ નહીં અવાય-..... ” કેં કારણ દર્શાવવા જતા હતા, તેટલામાં ગાડી ઉપડી ગઈ.

ટ્રેનમાં બેઠેલું મુંબાઈનું મંડળ તો વીમામથુમાં પડી ગયું. “ વિદ્યુત ત્વરાથી આ શું થયું ? આ આપણે સ્વપ્નમાં જોયું કે ખરું દૃશ્ય જોયું ? ” એમ એકે ગણગણાટ કર્યો.

“ હવે શું કરીશું ? જઈશું કે પાછા મુંબાઈ તરફ જીવીશું ? ” બીજાએ પુછ્યું.

“ સંઘ કાઢ્યો છે તે જઈ આવીએ; નહીં તો લાઠ અતિશ કરને તથા સૌ. સર્વજનને થશે કે એમના વિના કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થાય નહીં. જવું તો જોઈએ જ. સર્વ સાધનો તો આપણી પાસે છે. ” બાનુશંકરે સુચવ્યું; બધાએ અનુ-મોદન આપ્યું.

આકસ્મિક ઉપરિચિત થએલા આવરણોમાં કાર્યક્રમ રચતાં બેરીવલી સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું; સામાન બધો ઉતારી દીધો. પુડ-બોક્સીસ સ્ટવ તપેલું વગેરે બધું સંભાળી લીધું અને ટ્રેન ઉપડી.

હવે શું કરવું ? એ વિચારમાં ઉભા હતા, એવામાં બાનુશંકરના એક મિત્ર ઉમાકાત સ્ટેશન ઉપર દેખાયા. તેમની મદદથી વાહન તથા દૂધ સળ ધી યોજના કરી, ગુફાઓ પ્રત્યે પ્રયાણ પ્રારંભ્યું.

વાહનમાં સામાન ગોઠવ્યો હતો, તમે સ્ત્રીમંડળે સ્થાન સંભાળ્યું હતું.

બેરીવલીની હદ મુકી, નિર્જન વિભાગનં મર્યાદા શરુ થતી હતી, તે સમયમાં સ્ટવ આં તેમાંનું કેરોસીન સાંભળ્યું. માનચંદ્રે સુચવ્યું સ્ટવના કેરોસીનથી પુડ-બોક્સીસ બગડે નહીં તેમ સંભાળીને ગોઠવજો ત્યારે સ્ત્રી-મંડળમાંથી

અવાજ આવ્યો કે રટવમાં કેરોસીનજ નથી. તરતજ માનસંદે કહ્યું કે રટવજ સારે સળગે એવોજ નહીં હોય. “પ્રથમ આસે મશિકા” એવું થયું એમ જણાવ્યું.

“હજી, આપણે બોરીવલીની હદમાં હોઈએ એમ લાગે છે. અહીં એકાદ દુકાન હશે ત્યાંથી કેરોસીન લઈએ” બાનુશંકરે સૂચવ્યું.

જટારાંકરે દુકાન શોધવા માંડી પણ કેં દૃશ્યમાન થઈ નહીં. તેમ આગળ કોઈ અંગરો પણ દેખાયો નહીં. તેવામાં એક આશ્રમ જેવું દેખાયું.

“કેમ બાઈ, આટલામાં કોઈ દુકાન હશે ?” જટારાંકરે પૂછ્યું.

“શું કામ છે” આશ્રમનિવાસીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

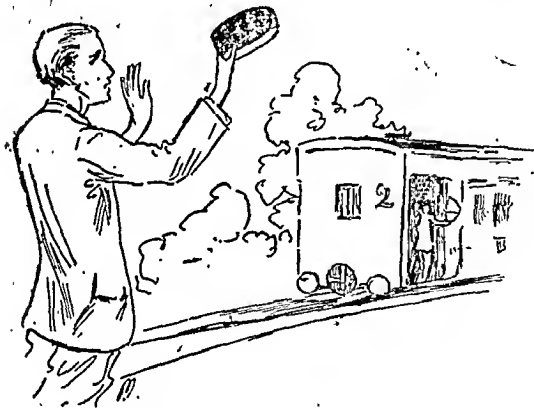
“એક મિત્રે અમને એમનો રટવ જોગેશ્વરી.

થી આપ્યો છે, પણ તેમાં કેરોસીન નથી. તેની શોધ માટે પુછીએ છીએ.” બાગકરામે ખુલાસો કર્યો.

“હજી બોરીવલીની દુકાનો અહીંથી આવી નથી. દરેક મીનીટમાં જઈ પહોંચાશે. એક બાઈ જાઓ. હમણાં આવી પહોંચશે.” આશ્રમનિવાસીએ ઉપાય સૂચવ્યો અને પોતાના મહસ્તાશ્રમનો વિવેક દર્શાવ્યો.

“બાઈ બાગકરામ, હવે કેં પાછા જવાય નહીં અને કેરોસીન આવે નહીં. તેના વગર ચલાવી લઈશું. એ બાઈનો વિવેક પાશ્વલ પદ્ધતિનો લાગે છે. ચાલો,” બાનુશંકરે સમાધાન કર્યું.

“બાઈ, આટલામાં કેં કેરોસીન મળશે ? અમારા એક મિત્ર જોગેશ્વરીમાં રહે છે, તેમણે એમનો રટવ અમને આપ્યો છે પણ કેરોસીન

કે કારણ દર્શાવવા જવા દવા તેરવામાં ગાડી ઉપડી ગઈ.....

નથી. હમણાંજ ખબર પડી, તેથી સ્ટેશન ઉપર-થી લેવાયું નહીં. ” માનચંદ્રે એક બીજા ગૃહસ્થને પુછ્યું.

“ આ બંગલો છેલ્લો છે. આના પછી કોઈ પણ નિવાસસ્થાન હવે આવશે નહીં. દુકાનો તો બધી પાછળ રહી. પણ મારી પાસેથી લેતા જાઓ; હેરાન થશો નહીં. ” તે ગૃહસ્થે વિવેકપુર: સર કહ્યું.

“ આપને હરકત પડશે. એવી કોરોસીનની અગત્યતા નથી. કોઈ દુકાન હોત તો લઈ લેત ” માનચંદ્રે કહ્યું.

આ વાત ચાલતી હતી, તેટલામાં બાળકરામ વાહનમાંથી સ્ટવ લઈ આવ્યા. પેલા ગૃહસ્થે ધણી આગ્રહ સાથે કોરોસીન આપ્યું. બધાએ એમનો ઉપકાર માન્યો અને પ્રયાણ આગળ ચલાવ્યું.

“ શંકર, મનુષ્યના સ્વભાવમાં કેટલો ફેર હોય છે તે જોઈએ ? એક કહે છે કે હોડતા જઈને સ્ટેશનથી લઈ આવો, બીજા અહરથ અત્યંત આગ્રહથી પોતાના નિવાસમાંથી આપે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિવેકમાં આટલોજ અંતર. ” માનચંદ્રે બાનુશંકરને સંબોધીને કહ્યું.

બધું મંડળ આનંદલહરીમાં, ખુદ્દી હવામાં, વાર્તાવિનોદમાં હુબેલું હતું, ગુફાઓ લગભગ દષ્ટિ મર્યાદામાંજ હતી; સાં એક નાનું જળાશય આવ્યું. તે સ્થળે ત્રણેક આશ્વિનવાસીઓ મનુરીની આશાથી ઉભેલા હતા.

“ બાઈ, ગોળી કરું નકે; હી લોક ભૂત આહે ” વાહનવાળો સ્ત્રી મંડળના કાનમાં બખડ્યો.

સ્ત્રી મંડળ ચમક્યું. પુરુષમંડળને ત્વરાથી-અતિત્વરાથી-પાસે આવવા સંસાઓ કરી

જટારાંકરે દોડીને પુછ્યું અને વાહનવાળો બખડ્યો હતો તે કહ્યું. તેજ વખતે વાહનવાળો-

એ બળદો છોડ્યા અને પાણી પાવા લઈ ગયો. બધાના જીવ હવામાં ઉડવા માંડ્યા. માનચંદ્રે જરા વનસોઈઈ નીંદાળવા ઉભા રહ્યા હતા, તેથી તેમના અને મંડળ વચ્ચે થોડુંક અંતર હતું. પેલા આશ્વિનવાસીઓ સમજે તેમ મંડળ અંદર અંદર-ધીમે ધીમે ગળગળવા માંડ્યું. “ આપણા માનચંદ્રે પાસે તો રીવાલ્વર છે. તેઓ તો મોટા સરકારી મીલીટરી ઓફીસર છે. જ બહારની તો પીસ્તોલ છે-બહુ મજબુત છે. એતો બીજા સેન્ડો છે-ત્રણ ચારને તો સ્વધામ-જ પહોંચાડી દે છે. એ માનચંદ્રે આવ્યા-આવો, આવો, તમારી રાહ જોતા હતા-ક્યાં છે તમારી પીસ્તોલ ? ” આ બડબડ સાંભળીને માનચંદ્રે તો સ્તબ્ધજન થઈ ગયા.

માનચંદ્રે ખાખી ખમીસ-અડધી પાંદડી-લાંબા મોઝાં-ખુટ-ખાખી હેટ ધારણ કરેલાં હતાં. બગલમાં એક હંટર જેવી સોટી હતી, અને હાથમાં પીસ્તોલ રમાડતાં, મીલીટરી અધિકારી જેવા લાગતા હતા. એમને જોઈ બાનુશંકર એમની પાસે ગયા, અને ધીમેથી વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવી. દીપોત્સવીમાં છોકરાં રમે છે તેવીજ પીસ્તોલ હતી.

“ જુઓ, શીકાર માટે આ પીસ્તોલ લાવ્યો છું. શુરાઓમાં તો હું શીકાર કરવાનો છું. જ બહારની તો પીસ્તોલ છે. ચાલો કેમ ઉભાં રહ્યાં છો ? વિશ્વંબ કેમ ? ” માનચંદ્રે એમના મંડળ ત્રણે ધડકતા હૃદયે ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

આ સમયે વાહનવાળો બળદેસરને આવ્યો.

“ જે ભૂત ” થી બીન્યા હતા, તે પણ વાહન જોડે ચાલવા માંડ્યો. તેનો વેષ વિચિત્ર હતો. શરીરે તો સ્થામ હતો, પણ આંખે બીડો હતો; વળી પાતળો અને ઉંચો; કપડામાં કેડે કડકો લંગોટી, અને તેમાં બેરવેલું દાતરડું. આ દૃશ્ય જોઈ કેને ભયંકરતા ન લાગે ? અને તેમાં

વાદનવાજાની ચેતવણી. માનચંદ્રના મીલીટરી પોલીસથી ઉદ્ધારવેલા ધૈર્યથી, પણ ધડકતા હૃદયથી, પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરતાં અંતિમ મૈનથી, ઘેરાએલા વાદળોના આચ્છાદન નીચે મંડળે પ્રયાણ પ્રારંભ્યું.

આ રિયતિમાં ચાલતાં, પાંચેક મીનીટમાં ગુફાઓનું મુખ દેખાયું, અને મનુષ્યના કંઠનો અવાજ સંભળાયો; તે સાથેજ બધાંમાં ધૈર્ય આનંદ્યું-જરા આનંદમાં પણ આવ્યાં.

“ભાઈ, તમને કોઈ આના જેવો મનુષ્ય જોયો હતો ?” ભાનુશંકરે ગુફાઓના મુખ માગળ બેઠેલા કેટલાક મંડળના એક સભ્યને, લાંબાં બાંકા “શૂત” ને દાખવી પુછ્યું.

“હા, અહીંથી થોડેક દૂર એક જળાશય છે પાં મંજુરો ઉભા રહે છે. આપણા જેવા મુસાફરો- મંજુરોની જરૂર પડે, તેથી તેઓ લાંબા રહે છે; અને દરેક વાદનની જોડે એક માણસ આવે છે. આપનો સામાન વગેરે ઉચકાવવો હશે તો ‘કોમ લાંગરો’” તે ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો.

“હીક,” કહી ટુંકેથી ભાનુશંકરે પતાવ્યું.

રિવિંદરનો દિવસ હતો, તેથી તે મંડળના જેવાં બીજાં પણ કેટલાંક ગુફાઓ જેવા આનંદમાં હતાં, અને ગુફાઓમાં જવાના ઇરાદાથી લાંબા પ્રાથમિક પગલ નાખ્યો હતો.

ગુફાઓ એક ટેકરી ઉપર છે. તે જેવા જવા થોડેક ચઢાવ ચઢવો પડે છે. હુગરમાંની દરેક ગુફા કોતરી કાઢેલી છે. દરેક ગુફામાં ઓસરી બે બાલુ ખોટા ઓટલા, અંદર ત્રણ ઓરડા અને લગભગ દરેકમાં ટાંકાં છે. પ્રથમ સભા મંડપ આવે છે. તે ધણો વિશાલ છે અને કોતરણી કામ જેવા જેવું છે. અંદર પેસતાંજ બે બાલુ ટેકરીમાંથી કોતરી કાઢેલી હુદ્દની મૂર્તિ છે. ઉંચાઈમાં લગભગ તે ૩૦ ફુટ હશે. સભા મંડપમાં બે બાલુ રથબોની હાર છે. દરેક

હારમાં લગભગ ચાર રથબં છે. તેમની ઉંચાઈ પણ હુદ્દની ઉંચાઈ જેટલીજ છે. કહે છે કે એવી ગુફાઓ ઘણી છે અને ગણવી એ મુશ્કેલનું કામ છે. પગથીઓ પણ ટેકરીમાંથી કોતરી કાઢેલાં છે. તે ટેકરીની ઉંચાઈ, પાવાગઢ ઉપર જે ઉંચાઈ એ પ્રથમ તળાવ આવે છે તેટલી આ ટેકરીની હશે. કેટલીક ગુફાઓ તો ઘણી મોટી છે. અંદરથી ટુંક બહુ રહે છે. રજના દિવસે ઘણા લોકો જોવા જાય છે. કેટલાક તો સંગીતના જલસા પણ જમાવે છે. ઘણા મિદાંત પણ લાંબા બનાવે છે, અને આજો દિવસ આનંદમાં લાંબા કાઢે છે. પાણી પણ પુરા પ્રમાણમાં મળે છે. ઘણી ગુફાઓના ટાંકાં સારાં છે, અને પાણી નિર્મલ હોય છે. તે ટેકરી અને ગુફાઓ એક મહસ્થની માલકીના છે. લાંબુલા કરી, ગુફાઓ બગાડવાની મનાઈ છે, પરંતુ એ મનાઈ હુકમનો અમલ ઘણા દરતા નથી એ જોશ્યનીય છે. આપણામાં આવી વ્યવસ્થા જળવવાનો સ્વભાવ નથી, તેથી સ્વરાજ આપણાથી આવું જવું હશે એમ લાગે છે.

ભાનુશંકર-મંડળ, ટેકરી ચઢવું-ગુફાઓ નિહાળવું-વનચીલાનું દ્રશ્ય અનુભવવું-એક ગુફા આગળ આવ્યું અને તેની ઓસરીનાં ઓટલા ઉપર રથાન લીધું.

“હવે ચાલ બનાવવી જોઈએ” બાળકરામે મુચ્ચ્યું.

સ્ત્રી મંડળે એ કામ ઉપાડી લીધું. સ્તવ સળગાવવા, અંદરથી કેરોસીન કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જે સ્તવમાં કેરોસીન નહોતું તે સળગે ખરો ? મહેનત બર્થ.

“લુલ્લથી રીટાપર થએલો સ્તવ આપણને આપ્યો હશે” જટાશંકરે કહ્યું.

આલુઆલુથી મુકા ઝાડના છોડવા વીણવાનું કામ શરૂ થયું. ગુફાઓથી છેડે, ધુમાડો

અસર ન કરે તેવી જગ્યાએ, ત્રણ પથ્થર ગોઠવાયા અને રટવની અંદરના કેરોસીનની મદદથી, અગ્નિદેવનું આંહાન થયું. ચાલ થઈ, અને પીવાઈ.

“ચાલો. થોડી બીજી ગુફાઓ જોઈ આવીએ.” બાનુશંકરે સુચવ્યું.

“નહીં હવે તો કુડ-બોક્સીસ ઉધાડો. એને અન્યાય નહીં કરવો જોઈએ” બાળકરામે કહ્યું. બધાનું અનુમોદન મળ્યું.

એક કુડ-બોક્સ ઉધાડ્યું--પછી બીજું ઉધાડ્યું. બધાનાં મુખ પહોળાં થયાં. જીભ બહાર નીકળી. આંખો ઉંચે ચઢી, હાથ લાંબા થયા. “શું છે ? કેમ આવી ગઈરામણ ?” માનચંદ્રે આ દૃશ્ય નીહાળી. આતુરતાથી પુછ્યું. તેઓ જરા ગુફાઓનું દૃશ્ય જોવા રોકાએલા હતા, તેથી કુડ-બોક્સીસ તરફ નજર નહોતી.

“આમાં તો પેટના પોષણ માટે સામગ્રી નથી. પણ મગજના પોષણ માટે છે” બાનુશંકરે કહ્યું.

“અંદર, ‘પાટણની પ્રભુતા’ ‘ગુજરાતનો નાથ’ ‘કોનો વાંક’-‘રિખાચિત્રો’-‘રાજધિરાજ’ ‘ગુજરાતના જ્યોતિષિયો’ તથા ચિત્ર-કાગળો પેન્સિલ-બ્રશો-વગેરે સામગ્રી છે” જટાશંકરે કહ્યું.

માનચંદ્રે ચોપડીઓ લઈ જોવા માંડી-ચિત્ર કાગળો તથા ચિત્ર ચીતરવાના સાધનો લીધાં અને વિચાર કરવા માંડ્યો.

“આ શું સુચવે છે તે સમજ્યા ?” માનચંદ્રે પુછ્યું.

“મને એમ લાગે છે કે આવા એકાંત સ્થળમાં બેસી આ પુસ્તકોનું અધ્યયન કરો-એવી ગુફાઓ જોઈ તેનાં ચિત્રો કાઢો-અને માનસિક આનંદ ભોગવો” બાનુશંકરે કહ્યું.

“વાત તો એમ. હશે-પણ એમ નહીં. ગુફાઓનાં ચિત્રો કાઢી એમને આપીએ તો ઘેર

બેઠે ગંગા મળે એમ નહીં--દરેક પુસ્તક વાંચી દરેક પુસ્તક ઉપરથી એવું ચિત્ર દોરો કે જે ઉપરથી અથવા એ ચિત્ર જોવાથી તે પુસ્તકનો આખો લાવાય” સમજાય” માનચંદ્રે સુચવ્યું.

આ કાર્યમાં બધાં ગુંથામાં-ચિત્રો દોરાવા માંડ્યાં.

“મને જોવા દો” બાળકરામે કહ્યું.

“ના, એ તો કાઢને જોવાનાં નહીં.” એ તો ફક્ત અતિશંકર અને તેમનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મી બહેન માટેજ છે.”

આ વાત ચાલતી હતી તેટલામાં “કેમ—માનચંદ્રભાઈ તમે અહીં ક્યાંથી ? પધારો-પધારો—” એમ અવાજ આવ્યો. મંડળનું ધ્યાન તે તરફ દોરાયું અને માનચંદ્ર બોલી ઉઠ્યા: “અહો આનંદભાઈ તમે અહીં ? આવો, આવો!”

તે નવા ગ્રહસ્થ આનંદશંકર માનચંદ્રના ભાગભિત્ર હતા. મુખાધમાં વેપાર કરતા હતા અને સુખી હતા. તેઓ સહકુટુંબ ગુફાઓ જોવા આવ્યા હતા.

“ભુઓ માનચંદ્રભાઈ, આવો, અમે તો પેલી મોટી ગુફામાં પકાવ નાખ્યો છે. રટવ વગેરે લાવ્યા છીએ.” રટવ ઉપર દૂધપાક પુરી વગેરે થાય છે. તમારા બધા મંડળે અમારે લાંબા જમવાનું--રટવ ઉપર પ્રસાદ બનાવાય છે, જેથી ગુફાઓ બગડે નહીં-ચાલો-વધારે આગ્રહ કરાવશો નહીં” આનંદશંકરે આગ્રહ કર્યો.

x * x * x

પાટલાની જમાવટથી-રંગોળીની ઝમકથી, કેળની પતરાળીમાં પ્રસાદને ન્યાય આપી, બધાં બેઠાં હતાં; સારે માનચંદ્રે બાનુશંકરને સંબોધીને કહ્યું: “પેલા જે આપણે ચિત્રો દોર્યા છે તેમાં એક વધારવું પડશે. તે ચિત્રદર્શનમાં આનું દૃશ્ય આવવું જોઈએ એથી જોગેશ્વરીની જોગ-

માયા ભલે કે માનસિક સાથે પેટનો પણ ખોરાક મળ્યો દનો."

તે ચિત્ત પણ દોરાયું અને છુડ ખોકરીસ બંધ થયાં.

આનંદચંદ્રભાઈનો ઉપકાર માની સંખ્યા સમય મનાથી, સર્વેએ ધરતરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું.

x x x

છુડ-ખોકરીસ-ચિત્તો સાથે-જોગેશ્વરી પટ્ટાચાર્યા-અને સર્વ મંડળ પોત પોતાના રથાને ગયું.

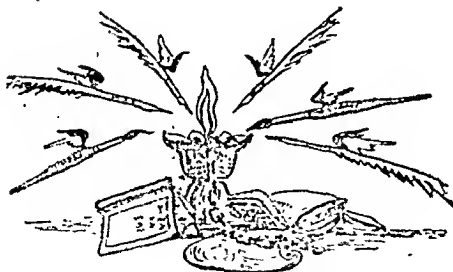
x x x

"બાપુ માનચંદ્ર, માફ કરશો. જરા કોલેજ-

અનોના તોફાની સ્વભાવે તમને બહુ હેરાન કર્યો, પણ મારે કશું કરવું નોંધ્યે કે અંધ-દમ્બ જ્ઞાનવળી સ્ત્રીની મુચનાને અનુસર્યો તેથી કોલેજઅનોના ગ્રીડી મશકરીની મર્પાદા બદલ હું ગયો અને તમે બધાં હેરાન થયાં." અતિશયંકરે માનચંદ્રને કહ્યું.

"અમને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત મળી-તેથી તમે દીવગીર ધરી નદી, એ તો આપણે બધા કોલેજઅનો છીએ અને રહેવાના. કોલેજ છોડીશું અને દુનીઆમાં પ્રવેશીશું ત્યારે સા યદ પડશે" માનચંદ્રે જ્ઞાન પાડતાં સમાલોચના કરી.

"રમ લઉં છું. દવે આપણે બીજી દ્રીપ ખોડીશું." અતિશયંકરે રમ લેતાં કહ્યું.

રંગધેલી

લેખક :
રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રંગે રમે રસ-રાસ, રંગધેલી રંગે રમે રે !
હૈયા હસે શાં મુહાસ, રંગધેલી રંગે રમે રે !

પ્રજ્ઞિમા પ્રજુલ્લ ચારુ ચમકે શી માહતી !
નેરતી શા વિશ્વમા વિલાસ;

રંગધેલી રંગે રમે રે !

પલકે શી રમેહધેરી તેજ તરલ તારિકા,
આછેરા નીતરે ઉન્નસ,

રંગધેલી રંગે રમે રે !

કાઠિલા મુધા રસે રસેલ શી રસિકડી !
ચપળા શી ચેતના ચક્રાર !

રંગધેલી રંગે રમે રે !

સૃષ્ટિમા ઉલ્લાસ રંગ રેલ શી રેલાવતી,
હળવે હસોળે ઉર-ઘોર,

રંગધેલી રંગે રમે રે !

રમ્ય શી રસેશ્વરી સૌભાગ્ય એક શોભના,
શોભતી સુહામિની સમરત,

રગધેવી રંગે રમે રે !

પુષ્પશી પ્રકુલ્ય પ્રાણુ, પ્રેમપૂર્ય પદિની !
આત્મ શા હુલાવતી અનરત,

રગધેવી રંગે રમે રે !

રનેહના સોહાગ સુર, સાંતિ શી સુધા મધુર,
ઉછળે ઉમંગ-ધેરા હૃદ !

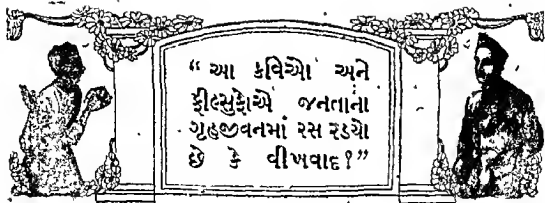
રગધેવી રંગે રમે રે !

પ્રાણુમા શા પ્રેમપુર, નેત્રોમા નેદ-નુર !
હૈયા શા હેત ધેવા-નુર !

રગધેવી રંગે રમે રે !

રંગે રમે રસ-રાસ, રગધેવી રંગે રમે રે !
હૈયા હસે શા સુહાસ, રગધેવી રંગે રમે રે !

“આ કવિઓ અને
ફીલ્સુફોએ જનતાના
ગૃહજીવનમાં રસ રડ્યો
છે કે વીખવાદ?”

લેખક :

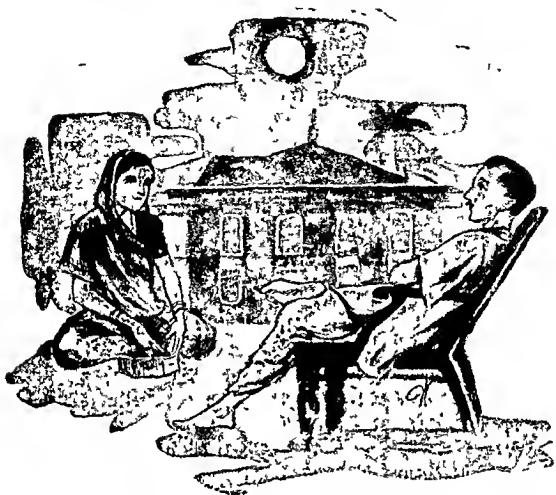
રા. મંગળભાઈ કથિરલાલ દસ

૨ માના સહચારથી મારું સંસારશકટ હીક
હીક ગબડયું જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે
હેલ્થે ચઢવાના પ્રસંગો આવે છે ખરા પણ તે
હું યુક્તિપ્રયુક્તિથી સમાવી લઉં છું. કાણુ જાણે
કયા શિક્ષકે કે કઈ શિક્ષિકાએ કોઈ અધન્ય પળે
રમાના મગજમાં ધુસારી દીધું છે કે પુરુષો તો
આપખુદ છે, તેમને સ્ત્રીત્વ દબાવી રાખી આપ-
ખુદ સત્તા ભોગવવી પડે છે. અને જ્યાં ત્યાં
પુરુષોએ સ્ત્રીની નાલેશીજ ત્યાં કરી છે. વળી
તે બધાજ પુરુષોએ સાક્ષરો અને નિરક્ષરોએ,
કવિઓએ અને તત્ત્વજ્ઞોએ અને તે બધા સમયમાં,
ભૂતમા અને વર્તમાનમાં, દુનીયાં છતિહાસ
લખતી યદ્ય ત્યારથી તે આજ સુધીમાં.

અને એના મગજમાં આવા વિચારોની
જડ હોવાથી, જે જે અંધકારો રમા વાયે છે તે
તે અંધકારોએ કયા કયા શબ્દોમાં અને કેવી
કેવી રીતે સ્ત્રી નિંદા કરી છે તે તરફ એનું પ્રથમ
લક્ષ જાય છે અને તેથી રમા કોઈક વાર જરા
સફેદપટ્ટ જેવી બની જાય છે. કેટલીકવાર તો
પેલી ગ્રામ્ય કહેવત-માલ ખાય ભગલો ને માર
ખાય જગલો-જેવું બને છે. ગામમાં ખીમુકાકા

પીસ્તાળીશ વરસની, ઉંમરે ખીજ વાર પરણવા
જાય અને રમા જરા મોં મચકોડી ભૂલંગ કરી
મને સંભળાવે. જાણે એમાં પણ મારો યુતોદ
હોય એમ ! જોયો તમારા પુરુષોના પ્રેમ !
આપડી રૂપીકાકી ખીમુકાકાને દેવની જેમ,
પુજતી ને છતે છોકરે કાકો પરણવા નીકળ્યો !
છે એના દીલમાં મરી ગયેલી બેરીને માટે
છાટોએ પ્રેમ ! આવા તમારા પુરુષો. આપણે
પણ હાજી હા, ભણીએ અને ‘મૂર્ખો’ એટલું
ઉચ્ચારી વાત આગળ ચાલતી અટકાવીએ.

આમ અમારા સુખાકાશમાં કવચિત રોષનાં
વાદળા ગજો છે. શબ્દોની વીજળીઓ ચમકે છે.
મહેણાં ટોણાંની કટોરીઓ ઉછળે છે. પણ હું
એવી બહારની લદાઈ ઘરમાં પેસવા માંડે કે
તરતજ તેને બહાર કાઢવાના ઉપાય અજમાવું
છું. રમા કોઈક વખત એરીસ્ટોટલપર ચુસ્તે
ચાય છે ને ફક્ડી ઉઠે છે. ‘જુઓ તમારો
એરીસ્ટોટલ, જોયું એવું શીલ્પુશીલ્પ છીજલ્લા
પણ ! લખી બાબુ. ‘Woman is a
mutilated man’ હું સામે પંડિતાઈ-
ભર્યો જંવાળ આપી વાત ત્યાંથીજ ટુંકાવવા

હું પણ કરીને ત્યાં નીરસિ આશમ પુરસ્કી પર પડ્યો હતો. ત્યાં તો રમા રસોડામાંથી પરવારીને આવી, અને પાન બનાવતાં બતાવતાં પુરાણ રાંઠ કરી રીધું.

માયું છું, અને દલીલ કરું છું. 'રમા! આમા તમારી સમજકેર છે. અહીં તો માત્ર વ્યક્તિ-જત ઓની વાત નિર્દિષ્ટ છે. ઓજગત-સમષ્ટિ ગત-અર્થ વિવક્ષિત નથી! પણ રમા મારી એવી પડીતાઈ સાબળેજ રાની? એ તો એનું સેકયર ચતાએજ નમ છે. 'અને તમારો મોકેટીમ, ભલેને તમે એના વખાણ કરો પણ મને તો લાગે છે કે એ છુદ્ધાએ જાંઘીથી કંટાળાનેજ સીતેર વર્ષની વયે વિષ પીધેલું. જોયા સ્ત્રી મારેના એના વિચાર! Woman thou art the gate of hell. આયું લખતા એની જામે કાટા કા ન વાગ્યા!'

હું સામે જવાબ આપું છું—'રમા, એમા એ બાપડાને દોષ ન હતો. કમનસીબે એની ઘણી-આણી વડકણી હતી, અને તેથી એણે એમ લખ્યું.' પણ રમાના મુખમા દલીલ તૈઆરજ છે. 'પણ તેથી કે પેટના બળા ગામ બળાય? અને અપવાદ ઉપરથી સામાન્ય નિયમ તારવાય કે? અને પાછું મારાજ પડીતાઈના બાયા-માનુ એક તીર રમા આપ્યા રીતે ફેંકે છે અને મને મદાત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. 'અને સેકેટીસની સ્ત્રી કંઈશા હતી એ વાત છુદ્ધિગમ્મ નથી. અપ્રસ્તુત છે. ઝીક ઇતિહાસનો એટલો ભાગ ક્ષેપક છે!'

પણ આમ દલીલોમાં ઉતરવાથી હું ડરું છું. કારણ કે એ વિતંડામાંથી કે તત્વભેદ નીકળવાનો છે ? અને કદાચ રોષનાં વાદળો ઘેરાતા અણગમચડી થાય અને વાગ્વીજળીઓ ચમકે; પરિણામે અશુભચિત્ર વરસે અને અમારા સુખોદાનની પગથીઓના પંકે પખવાડીઆ સુધીએ ન સુકાય.

આની હું બહુ કાળજી રાખું છું. એક બે દલીલો કરી, હા હા હા હા કરાને એક મોટું અટકાસ્ય કરું છું. રમાની કટારીઓને દલીલોની દાલ પર ઝીલવાને બદલે રૂના ગામલા જેવા દાસ્યમાં ઝીલું છું. અને પછી આગમાંથી પાટો બદલે તેટલી સરળતાથી વાત બદલી નાખું છું. 'અને રમા ! બાણને ત્રીજું વર્ષ જેમશે એટલે ડા. મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિએ એને શિક્ષણ આપીશું !' આમ શરૂઆત કરી પછી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનું પીંજણ પીંજ મુળ વાત વીસરાવી દઉં છું.

અને રમા હું આમ વાત ઉડાવું તે સમજતી. પણ આજ તો વાતનો મારે મોઢેજ તોડ લાવવાનો એનો વિચાર હતો. પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. રાત્રિનો સમય હતો. બાણ ઉઘી ગયો હતો. તું વાણ કરીને જરા નીરાતે આરામ ખુરસીપર પડ્યો હતો ત્યાં તો રમા રસોડામાંથી પરવારોને આત્રી, અને પાન બનાવતા પુગણ શરૂ કરી દીધું.

'સાબળો છ કે ? તમે લોકો બહુ મીન્ટા. બાણના જમાનાના પુરુષો ગમે તેવા તોએ નીખાલસ અને આ જમાનાના ખંધા દાખલા તરીકે તમેજ. મારી વાત કેવી ઉડાવો છો ! સ્ત્રીઓ માટે માન અને ગ્રેમની વાતો તમે કરો ખરા પણ તમારા હૃદયની ગદ્ગદમાં શું શું છે તે દેવ બાણે !'

'તમારા લોકોનાં સ્વાર્થ, અભિમાન,

આપણી અને સ્ત્રી-નિંદા કરવાની ધગસથા તો તોખાં ! પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય, દુનીઆબરના ડાહ્યાઓએ અમારી કેટલી બદગોષ્ટ કરી છે ? અને તમારો શ્રુતિકરો અને સ્મૃતિકારોને સમદષ્ટિ હતીજ ક્યાં ?'

'તમારા મનુને મન સ્ત્રી એટલે છેકેકપડ, અધમતા, લોહપતા અને ચચળતાની છવંત મૂર્તિ. સ્મૃતિકાર વખી ગયો. 'જડ, મુગા, આધળા સાથે સ્ત્રીઓને પણ રાજકાર્યની સલાહ વખતે દૂર રાખવી.'

હું બોલ્યો 'પણ રમા એમાં ખોટું શું છે ? આજેએ પાલ્કામિન્ટના બીજા મેમ્બરોને કેમીન્ટ ની મીટીંગના રાજમંત્રો વખતે દૂર રાખવામાં આવે છે, તેથી શું પુરંધોનો દગ્ગજો ઉતરી ગયો કહેવાય ?'

રમા તડુકી 'કા તો તમે મારું કહેવું સમજ્યા નથી કે કા તો મુંસદીગીરી કરો છો. આધળાં અને મુગાની પંગતમાં બેસાડી મનુએ સ્ત્રી જગતનું હડહડતું અપમાન કર્યું છે.

'અને વજ્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા અને સ્વર્ગ' દારાધીન છે વગેરે પણ મનુએજ લખ્યું છે ને. તેનો વિચાર નહોં કરવો કે ?' હું બોલ્યો.

'વિચાર કરવાનો; પણ તે આ કેકાણે નહોં. અને એ સ્મૃતિભર્યા શબ્દોનો પણ નિરાસ 'દષ્ટ શકે છે. મનુએ કરેલાં વખાણ તે પ્રૈરચનાથે' અથવા તો ઘેર બાહ્યણીને રાજી કરવા માટે

'અને સ્ત્રી નિંદા તે એક જણાએ કરી છે ? શહેનશાહ સોલોમને તો સાતસે' સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં પુરવાતો ખુદાઈ ધખારો મેળવ્યો હતો ! પછી લખ્યું : નબરણ કરતાંએ મને સ્ત્રી અકારી લાગે છે.' મોતીની માળા આપવા કરતાં એને ચાદસુ રતન દેખાડવુંજ હીક છે !' અને તમારા ટરટુલીએ પણ પેટ ભરીને બદગોષ્ટ

કરી. સ્ત્રી અનર્થનું મુળ છે. પુરુષના ધિક્કારથી હું રડું છું. તેથીએ વધારે. હું સ્ત્રીના પ્રેમથી રડું છું. અને તમારા યુરીપીડીસ તો સ્ત્રીઓ પર હમાનત વરસાવતો ચાકતોજ નથી. હોમરને મન તો સ્ત્રી કરતાં અધિકતર પાપી અને કુટિલ જ હતું કુનીઆ પર વસતુંજ નથી ! અને એરીસ્ટોફેનીસે તો ચુકદો આપી દીધો. 'સ્ત્રીઓ ભાગ્યેજ છેતરાય. કેમકે છેતરવાની કળામાં તેઓ નિષ્ણાત છે.'

અને રમાએ તો આમ એક પછી એક કવિઓ અને શીશુકોનાં અવતરણો ઉચ્ચારવા માંડ્યાં. વાગ્યારા અખંડ હતી. આજે એનામાં ચંડીની જરાક ઉમ્મતા જણાતી હતી. સરસ્વતીની સ્મરણશક્તિ પણ આજેજ એનામાં ઉતરી હોય. એવું લાગ્યું. એણે તો ચલાગેજ રાખ્યું.

હવે જરા તમારા ગુજરાતી કવિઓ તરફ જુઓ. પ્રેમાનંદે પાધડી ન પહેરી ગુજરાતી ભાષાની સેવા ભડે બનવી હોય, તેમાં અમારે શું ? એકને દાખલો બસ થશે. સુભદ્રાદરણીની દ્રીપદીનું એનું પાત્રા લેખન જુઓ અને સ્ત્રી નીશેના એના વિચારોને ક્યાસ કરો. સાંત પાપ, પ્રાતઃ સ્મરણીય સતીને માટે એણે કેટું ખરાબ લખ્યું છે ? પ્રભુ જણે માણુ વગાડી મોડી રાતે ઘેર આવી, ભરઉધમાંથી લટાણીને જગાડી અણે કેટલીએ વેળા આપડીને નકામી નકામી ભાંડી ફરે ?

અને તમારો ફાંફડો કવિ દયારામ. દયારામને બહારે કાષ્ઠ દયાકારે દયારામના જ્યું લખ્યું હોત તો ગોવર્ધનરામભાઈ 'અક્ષર દેહ' લખવાની કળાત કે ? 'સજની' ને 'રજની'નાં વર્ણન કરતો તમારો કવિ કેટલો લોણુ ! છતાંએ પુરુષ પુરુષતો ખ્યાવ કરે છે. ગોવર્ધનરામભાઈ એના અભિચારી વિચારોને પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત સાથે ઘટાડે છે. અને ન્યાં લટાવી શક્તા નથી. ત્યાં

કહે છે કે કવિ-વાધરે ચઢે છે. કેવો રડો ખ્યાવ ! વક્રીલ ગોવર્ધનરામ આવી વક્રીલાત કરી કોટમાં છોટે ખરા કે ?

રમાને રોકવા પ્રયત્ન કરતાં એ કહ્યું : 'રમા, એ તો ગદ્ય કાલની વાતો. આજનો યુગ તો સ્ત્રીપ્રલે માન અને પ્રેમથી ભરેલો છે. પશ્ચિમમાં સ્ત્રીસન્માનનો યુગ બેલ્જેકના લખાણથી શરૂ થાય છે. બેલ્જેકનું કહ્યું તું ક્યાં નથી જાણતી ? Woman is a creature, between a man and an angel અને ગુજરાતીઓમાં આપણા રમણભાઈ, 'રાષ્ટ્રના પવિત્ર'ની એમની અપભ્રંશપત્રિકામાં સ્ત્રી માટે માન અને પ્રેમભરી કામળ લાગણીઓ કેવી નીતરે છે !

'એસો હવે' મને આગળ બોલતો અટકાવી રમા બોલી. તમારા રમણભાઈ ને રમણભાઈ બધાએ સેકેંડીસ, મનુ અને એરીસ્ટોટલના અનુભવો તે સ્પષ્ટવક્તા અને આત્મીકા સમજાવ્યા ? રમણભાઈએ રાષ્ટ્રનો પવિત્ર ભક્તો સ્ત્રીની મહત્તા વધારવા લખી નાખ્યો હોય પણ એમનું પુરુષદૃષ્ટ્ય છુપાવ્યું છુપાવું નથી. એક મર્માંગા શ્લોકથી—એ રાજનીતિ શાસ્ત્રકાર—સ્ત્રીઓ હોત તો સામ, દામ વગેરે ઉપાયોમાં પાંચમો અશ્રુપાતનો ઉપાય પણ સ્ત્રીઓ લખી નાખત એમ વર્ણવી સ્ત્રીજગતનું રમણભાઈએ કેટલું અપમાન કહ્યું છે તેનો વિચાર કર્યો છે ?

પંદરવીસ દિવસનો દુધભર્યો વાછરડાનું અવશેકન ક્યું છે ? કેદાય ખીસેથી તે છુટી જાય છે તો ગમે તે દિશામાં, ગમે તેવાં રસ્તામાં આંખો મીચીનેજ દોડ્યા કરે છે, એટલે સુધી કે આખરે એના આગલા પગ વળી જાય છે અને ગુલાંટ ખાઈ લોચ પર પડે છે. રમાની દલીલોની પણ આવીજ ટોટાટોટ એ ક્યાં જઈ અંધારા પડશે તે કહેવાય નહીં. એને અટકાવવાનો રસ્તો એજ કે ગમે તે રસ્તે એને બોલતી અટકાવવી.

આપણે એટલું બોલવું કે એને બોલવાનો વખત-
જ ન મળે.

રમાની વાગ્ધારા ચાલુજ હતી. ‘ સમન્થા
કે’ની ! ‘ રાષ્ટ્રને પર્વત ’ એટલે લક્ષ્મીબોળા
વિદ્યાબહેનને પ્રસન્ન કરવાની રમણભાઈની મુત્સદ્દી-
ગીરી ! અને તમારા મુનશી. જુઓ એમનાં
નવલોનાં સ્ત્રીપાત્રો. મીનજ અને મંજરી, મુંગલ
અને કાક આગળ કેવાં નર, આખાં ચતાં,
વિરુપ ચતાં ચીતર્યાં છે ? બધેએ તમારા પુરુષોનું
આધિપત્ય. બધેએ સ્ત્રીત્વ દળાવી રાખવાનો પ્રયત્ન.
તમારે બધે આમારા હાથમાં સત્તા હોત તો
આવું ન થાત. ’

એ તો રમાના છેલ્લા શબ્દોજ પકડી લીધા.
અને આંખ મીચીને બોલવું શરૂ કરી દીધું કે
જેથી રમાને બોલવાનો અવકાશજ ન મળે.

‘ તમારા આધિપત્યમાં આવું ન થાત કે ?
સ્ત્રીસત્તા યુગમાં તો રમા, મગ્ગવેદમાં કોઈક
રમ્યાખ્યાજ પુરુષો મંત્રદષ્ટા હોત. વાક અને
વિશ્વવારા, અરુંધતિ અને લોપામુદ્રાજ બધા
મંત્રો લખત. અને પુરુષોનાં નામ સાથે જોડા
એલા કોષ રડ્યા-ખડ્યા મંત્રો જોઈ, વેદના
મંત્રોનું વિવરણ કરનાર કોઈ વિદુષી સ્ત્રી અહો-
બુદ્ધિથી પ્રેરાઈ લખી નાખત.

લોપામુદ્રાયાત્રદાવિદુષ્યા ષગલ્લયનામા પતિર્મહર્ષિઃ
સ્વાત્માનમસ્તૌત્વ.

‘ અને કોઈક સ્ત્રી સ્મૃતિકાર સ્મૃતિગ્રંથમાં
લખી નાખત; પુરુષે બાસ્થાવસ્થામાં માતાના
તાબામાં રહેવું, યૌવનાવસ્થામાં પત્નીના તાબા-
માં રહેવું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રીઓના તાબામાં
રહેવું, કેમ કે ન ત્રા દ્વાર્તવ્યમર્હતિ.

‘ એ તો ગળડાવ્યેજ રાખ્યું. ‘ અને કોઈક
વનવાસી સાધ્વી ગંગાસ્નાન કરવા જતા કૌંચ
કૌંચની જોડી ખંડિત થતી જોઈ, અનુષ્ટુભ
હંદોમાં એક સું કાવ્ય લખી કાઢત. તેમાં

અયોધ્યાની વૃદ્ધ ભોલુપરાણી કેકય દેશના યુવાન
રુપાળા કુમારને પરણી લાવત, અને પછી
કોસલના કુમારથી થએલી પાટવી પુત્રીને ગાદી-
એ બેસાડવા નક્કી કરત. પણ આથી તો પેણા
કેકય કુમાર છોડાઈ પડત. પછી તો વૃદ્ધ રાણી
અંતઃપુરમાં જઈ રૂપણે ચઢેલા કેકય કુમારને
પગે પડત અને વીનવત-‘અપરાધી છું’ મુજ
લાડકા પતિ રોધ પરહરીએ ’ અને એક સુંદર
કાવ્ય લખાઈ જત.

‘ અથવા તો સ્ત્રી સત્તાયુગમાં કોઈક શ્યામા
ભટ્ટાણી કોઈક રૂખીપટલાણીની ઝોસરીમાં
બેસીને પુરુષના વ્યભિચારના પ્રસંગો કલ્પી કલ્પી
‘ મેના બાવની ’ લખી નાખત. અને અનેક
છપ્પા જોડી પેટ ભરીને પુરુષોની નિંદા કરત.
તેની છેલ્લી લીટી આમ આવત. ‘ શ્યામ કહે
રૂખી સાંભળો પુરુષ નરકનો પહાડ છે. ’

‘ અને અમનેએ તે તમે પડદામાં રાખત
કે રખેને કોઈ સ્ત્રીઓ અમારા પર કુદૃષ્ટિ કરે !
અને અમારામાંથી બધાએ પડદાનશીત પુરુષો
જાહેર રસ્તા પરથી પડદાવાળી ગાડીમાં જતાં
પડદાની કનાત અમારી મેંદો મુઠેલી, હીરાની
વોંટીથી શણગારેલી આંગળીઓએ સહેજ ખસે-
ડી મતુષ્યકૃત સૌંદર્ય અને રાહદારી સ્ત્રીઓને
આંખો ભરીને જોત. ’

‘ અને પીરતાળીસ વરસનાં કમળા કાઠી
તેર વરસના લક્ષ્મીદાસને પરણ્યા જાત; પછી
તે પુત્રેચ્છાથી કે ભોગ લાલસાથી. આગળ
રત્નકમ્પીયાનું નહીં પણ કોઈક શુભશન બીબીનું
બેન્ડ વાગત, અને પાછળ અમે બધા હોત
જાંદરણીમાં. અને શું હોત ? અમારા બપોડો !
અમે પણ કેવા ફેશનદાર થઈ ગયા હોત. હાથમાં
મેતીની બંગડીઓ હોત ? ચીનાઈ રેશમનાં
ઘોતીઆં તો તમેજ અમને અપાવત, અને અમેએ
તે રેશમી ઘોતીઆં કમરે ફરતી કરચણ્યો

વળે તેમ તેમ પહેર્યો હોત ! લલ્લુકાકા ધરડા ધરડા પથ્થુ ઝીંકતો જામે પહેરત. કદાચ આની કાની કરત તો હીરા કાકી ખોસ કરીને પહેરાવત અને અંમેએ ફેશનમાં, ને શણગારમાં કમી રાખત કે ? મુછોમાં તો જાદુજીવનમાં દુલ શું થત. દાદીએ તો શુદ્ધાતના ગજરા આંધત. અને વડુ રાણીની ઘોડીની પાછળ, સાતે સુર, ત્રણે આમ અને. એકવીસે મૂર્છાનાનો કચ્ચરથાણ કરતા કડકથ અવાજે અમે ગાતા ગાતા ચાલત—
'કેસર બીતી જાન લાવી, જાન લાવી રે'.

છુટકારાનો એકદમ કાઠતા મેં કહ્યું : 'રમા તમારા આધિપત્ય નીચે બધું થઈ જાત, આમ ઉલટ-પાલટ Topsy-turvy સમજ ?' હવે તો મારી કદપના પથ્થુ ખુદી હતી અને રમાનો છુરસો પથ્થુ મીઝાજમાં આવ્યો હતો.

'હા, પથ્થુ આવીજ સ્થિતિ તમારી જે ખરેખર હોય તો તમને જીવન કેવું લાગે ? રમા-એ પુછ્યું.'

'ગાંડી !' મેં જવાબ દીધો. 'છે તેવું ને તેવુંજ. નહીં સુખથી ઉભરાઈ જતું કે નહીં દુઃખમાં દુખી જતું. સ્ત્રીઓની મહત્તા અથવા તો અધમતા, કે પુરુષોની મહત્તા કે અધમતા અથવા તો બંનેની આપખુદી કે પરાધીનતા બધાંએ કવિઓ અને શીશ્વરોનાં મગજનાં ભૂત છે.'

'ખરું કહું રમા ! સંસારીઓનું જીવન એટલે સુખ અને દુઃખના મિશ્રણનું, પ્રકાશ અને

છાયાની મેળવણીથી બનેલું એક ચિત્ર. નથી એમાં અલંત સુખની સેરા કે અમાધ દુઃખના દરીઆ. બંનેએ છે અને તે સંભાળુ. તેથીજ જીવન શક્ય. કવિઓ અને શીશ્વરોમાંના કોષક જીવન કેવળ દુઃખભર્યું જીવે છે તો કોષક કેવળ સુખ ભર્યું. બંનેએને વાસ્તવિક જીવનનું ભાન નથી. વિચારકો અને કદપનાકોનિદાનો બેગ : મગનમાં વિહરે છે, અને તેમના પગ ઇંચરમાં અદર ઘટકે છે. વહેવાર વાસ્તવિક જીવનનો સ્પર્શ તે ભાગ્યેજ કરે છે, તેથીજ, કેટલાક જીવન-

રમા ઘોડીઆ પાસે ક્યારની પહેંચી ગઈ હતી અને દાલા માવા રાકે ક્યાં હતો. 'ભાઈ તો મારો ડાહ્યો ને પાટલે બેસી નાહો.'

માં આશાની જોટજ નીરખ્યા કહે છે, કેટલાક તેથી ઉલટું.

ખરું જીવન જે આપણે જીવીએ છીએ તે વહેવાર જીવન ધરડનું જીવન, ટેવના જાગ્યી, સ્ફટિકી, બચસાથથી જેમાં સુખ અને દુઃખ ધડીમર દેખા દે છે. અને વિલીન થઈ જાય છે એવું જીવન. કેંક પરમાર્થ, કેંક દેવ, કેંક પ્રેમ, કેંક સ્પર્ધા, કેંક આપવડાઈ અને કેંક પરસ્પર સુખ આપવાના ઝાંખા

એવા ડાઘા ડાઘા પારકા માણસોને લગતા પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાનું મને મન થઇ નથી. એ દોષ છે એવું કબુલ કરી લઉં છું પણ એ દોષ લગભગ સ્વભાવજન્ય જ થઈ પડ્યો છે અને તમારા જેવા સારા માણસો મદદલાવવાની તક આપે છે સારે તો છેક કાણુમાંથી જ તો રહે છે, જો કે વિશ્વામિત્રીની ઉપરજ રહેવા છતાં, ઉત્તરના લોકોના પડોશી વડોદરાએ મને એવું કહ્યું પણ ન કરવાની ચેતવણી આપી દીધી છે પણ શીખામણ આપવાની નબળાઈને ન વશ થાય એવા બહુ વિરલ માણસો આ દુનિયામાં પાકે છે. અને હું તેના અપવાદ નથી.

પણ મને ખરેખર વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરના માણસો વદશે એવો ભય લાગે છે માટે દક્ષિણે આપેલા પાસ છોડી હું જરા ગંભીર ચવાનો પ્રયત્ન કરું.

આપણા આજના યુવાનોને—યુવાન શબ્દ હું ખૂબ અર્થમાં વાપરું છું—શું જોઈએ એ વીશે જો વિચાર કરવા બેસીએ તો એક ખીજની અનુપૂર્તિ કરે એવી ધણી ધણી વસ્તુઓ આપણે જોઈએ છે એમ આપણને લાગ્યા વિના નહીં રહે. અને તે જુદી વસ્તુઓની એક યાદી કરવા બેસીએ તો ધણી લાંબી થઇ જાય. કોઈ કહેશે આપણામાં સાહસ નથી તે તેજ જોઈએ. કોઈ કહેશે કે આપણામાં સંયમ નથી; કોઈ કહેશે કે આપણામાં મદદલાકક્ષા નથી; કોઈ કહેશે કે આપણામાં વિનોદન નથી, તો કોઈ કહેશે કે આપણામાં પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ કે નિરૂતા નથી. કોઈને આપણામાં Push (આગળ ધપવાની વૃત્તિ) ઓછો લાગશે; કોઈને આપણામાં સખ્યતા ઓછી જણાશે. કોઈને આપણામાં કાર્ય કરવાની વૃત્તિ નહીં દેખાય તો કોઈને આપણામાં સ્વતંત્રતાની ખામી લાગશે. શૈર્ષી તો આપણામાં છેજ નહીં એમ સૌ માની બેઠા છે. આમ

એકખીજની અનુપૂર્તિ જેવા અનેક ગુણોની ખામીઓ બંધ શોધી કાઢશે.

આ બધા ગુણો આપણા યુવાનોમાં જોઈએ એમ તો સાચું કહી શકાય પણ ગુજરાતના મહાપુરુષોના વિચારો પણ આ બાબતમાં એકમત નહીં હોય. વલ્લભભાઈ કહેશે કે સાહસ પહેલું, જોઈએ, સારે માંધીજી કહેશે કે તા, સંયમ પહેલો જોઈએ, સાહસ પછી. વિઠ્ઠલભાઈ વળી કહેશે કે સાહસ અને સંયમની વાત તો સારી છે પણ સાયમન કમીશનનો સંપૂર્ણ બદલો કરવા જેટલી સ્વતંત્રતા તે નિરૂતા કેટલામાં છે? તે તો લાવો, પછી બીજી બધી વાત કરો. વળી રા. મુનશી જુલુંજ કહેશે. એ કહેશે કે તમારામાં મદદલાકક્ષા નહીં હોય અને તે સાથે આદર્શને ખાતર મરવાની તાકાત અને છંદગીની નાની મોટી અંકળામણ તરફ વિનોદવૃત્તિ નહીં હોય તો તમે કશું કરી શકવાના નથી. કાકા કાનેલકર જેવા કહેશે કે તે બધું ખરું પણ જ્યાં સુધી તમને તમારી જાતમાં વિશ્વાસ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી કશું થઈ શકશે નહીં; માટે તમે તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરો. આપણા 'સૌરાષ્ટ્ર'વાળા રા. અમૃતલાલ શેઠ કહેશે કે તમે બધી વાત સુધી દઈ આગળ ધસતાં શીખો. તમારી જાતને 'Push' કરો. ગિજુભાઈ કહેશે કે બધું સુધી તમે બાળ કેળવણીમાં રસ લેતા યાઓ. બાળકો સુધરશે એટલે દેસ બધો સુધરશે જ છે. રવિશંકર રાવળ કહેશે કે સાચી કળાને ઝોળાળો. યુવાનોને તો અસારે કળા જોઈએ છે. આપણા પુરાણી ભાઈઓ કહેશે કે તમે અમારા અખાડામાં આવો અને શરીરજળ કેળવે તોજ ઉદ્ધાર થશે. ડા. મુંજે જેવા કહેશે કે તમને દથીઆર ચલાવતાં ન આવડે ત્યાં સુધી કશું વળવાનું નથી માટે દથીઆર ચલાવવાની તાકાત મેળવવા ઘેર મરથી.

એ પાળો ને ઈડાં ખાઓ. સંસ્કાર કહેશે કે તમારામાં કાચાં કરવાની વૃત્તિ નથી તે પહેલાં અમારી પાસેથી શીખો; પરદેશીઓ કહેશે કે તમે અમારી સભ્યતા તો શીખો ! •

આમ દરેક મગજમાંથી આજના યુવાનોને શું જોઈએ તે વીશે બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયો નીકળશે. અને તેમાં મુખ્ય શું ને ગણુ શું તેના પશુ ધણા પેટા અભિપ્રાયો મળશે. આપણે આમાંનું ધણું બધું-લગભગ બધું જ જોઈએ, એટલે અત્યારે આપણે એમાં શું સારું ને શું ખોટું; કયું વધારે ને કયું ઓછું ઉપયોગી તેનો બેદ નહીં પાડીએ.

અને આ ગુણોની નામાવલિ આટલેથીજ સમાપ્ત નથી થતી. પ્રમાણિકતા, સત્ય, સ્વાશ્રય યોગસાધ, યોજવટ, વખતની કીમત, બીજને મદદ કરવાની વૃત્તિ, બીજને ન્યાય આપવાની તત્પરતા આવા આવા ધણા ધરગથ્ય સદ્ગુણો આ ઉપરાંત તેમને જોઈશે.

તમે કહેશો કે માણસોના સદ્ગુણોની મોટી યાદીજ આ તો ગણ્યાની ગયાં. હવે તો બાકીજ શું રહ્યું !

એવી માન્યતા કોઈ રાખે તો તે તેની બુદ્ધ છે. આ તો માત્ર હાલના યુવાનોને આંતરિક વૃત્તિઓ કેવા પ્રકારની જોઈએ તેનો કેક ખ્યાલ છે. એ બધી વસ્તુઓ બહાર નથી દેખાતી પણ માણસના વર્તન પરથી તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. પણ આ ઉપરાંત બીજી દેખાતી એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે કે જે આજના યુવાનો માગી રહ્યા છે.

સૌથી પહેલાં તો આજના યુવાનોને પ્રગ્ન-કીય કેળવણીની મોટી જરૂર છે. હું પ્રગ્નકીયરો અર્થે જરા વિચાર લીધે વાપરું છું. કેળવણી પ્રગ્નકીય. સંસ્થાઓમાં અપાતી હોય કે યુનીવર્સિટી મારફતે અપાતી હોય પણ જે

કેળવણીમાં આપણી પ્રગ્નકીય ભાવનાને પોષે એવા તત્ત્વ હોય તેને હું પ્રગ્નકીય કેળવણી કહું છું. પ્રગ્નકીય સંસ્થાઓમાં બેદરકારી કે બદ્ધમતોને પરિણામે ને સરકારી કેળવણીમાં સરકારી તત્ત્વ વધારે હોવાને લીધે 'અ'નેમાંથી એક સ્થળે એ દેશ પુરેપુરો સફળ થતો નથી, અને તેથીજ આજના યુવાનોની સૌથી વધારેમાં વધારે અને મોટામાં મોટી જરૂરીઆત અણપુરાએલી રહી હોય તો તે પ્રગ્નકીય કેળવણીની છે. પણ એ દિશામાં કેટલાક છુટા છવાયા પણ સુંદર પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા છે અને લોકમત પણ એ દિશામાં વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો છે એ ધણા સંતોષની વાત છે.

એના જેટલીજ અગત્યની બીજી જરૂરી-આત તે સ્ત્રીઓના માનસ પર લાગેલી બેડીઓ તોડવાની છે. જગત ન્યાયે વિમાનની તરફથી આગળ વધે છે, અને યુરોપની સ્ત્રીઓ હવે વિમાનોઓ થઈ જતયાત્રાએ એકલી નીકળી પડે એટલી સાહસીક, પાવરધી અને પોતાના બળ હાર ઝુઝનારી થઈ છે ત્યારે આપણે અહીંની સ્ત્રીઓ હજી ધર સીરાય બહારના ક્ષેત્રમાં જઈ શકાય કે નહીં તેનો વિચારજ કરે છે. હજી તેમનો માનસિક ઓગડલ પડેલો ગયો નથી. અને તેથી એની સામે બંડ ઉઠાવી આજના યુવાનો માગે છે કે સ્ત્રીઓએ વધારે આગળ આવવું. સ્ત્રી પુરુષો એ સ્ત્રી પુરુષો તરીકે નહીં પણ મનુષ્ય વ્યક્તિઓ તરીકે એક બીજાની સાથે વધારે છુટથી મળવું; સ્ત્રીઓના કાચાક્ષેત્ર પર જે કૃત્રિમ બંધનો મુકાયા છે તે કાઢી નાખવાં અને સ્ત્રી પુરુષોને કેળવણીની, વિકાસની સરખી તક આપવી.

અને આને પરિણામે સ્ત્રીઓ ધર સીરાય સ્ત્રીઓના ક્ષેત્રમાં જતી થશે તો કુટુંબ સંસ્થા ચાલતી અટકી પડશે કે અધિભાર વિકાસ અટકી

પડશે એ બધા કોષએ રાખવા જેવો નથી. નવા સંયોગો ધડાશે તેમ નથી જાતના સમીકરણોથી કુટુંબ સંસ્થા ધડાશે પણ મા, બાપ અને બાળક એ ત્રણેનો સંબંધ સૃષ્ટિ પર જ્યાં સુધી માનવી-ઓ વસે છે ત્યાં સુધી તો જ રાતો નથી અને સૃષ્ટિમાં નકામાં માણસો વધાં અટકી પડે તો તેમાં હાથદો છે, ગેરફાયદો નથી.

પણ આને પરિણામે બીજાં પણ કેટલાંક પરિણામો થશે જે મારા મતે તો આવકારદાયક છે. સ્ત્રીઓને જે રીતે બાર વર્ષે ચોકડામાં જડી શકાતી તે તે એકનીસ રાંધેની થાય તો એવી મરજી વગર લાગ્યેજ કોષ એ કડામાં એને બેસાડી શકાય અને બેસાડે તો એ ચોકડાનાં બંધનેને એ-તોડતાં વાર નહીં લગાડે. એને પણ એના મનુષ્યવત્તા દરમિયાન બાત થશે ને પરિણામે ન્યાતો તુટશે. લક્ષ્મી સંસ્થા વિશાલ દશે અને આપણી સંસ્કૃતિના લુપ્ત જુદા પ્રતમાં વસના સંસ્કારી જનોમાં તેથી જે જાતનું ઐક્ય આવશે એવું બીજા કડાથી નહીં આવે.

આને પરિણામે માનસિક દૃષ્ટિબિંદુને વિશાલતા પણ આપોઆપ આવશે. લોકોના જીવનનું ધોરણ વધારે ને વધારે સંસ્કારી થતું જશે. લોકોના જીવનના આદર્શ પોતાની ન્યાત કે ગામના સાંકડા ધે રણધી નહીં ધડાય.

તે જેમ જેમ સ્ત્રી પુરુષોને વધારે ને વધારે પરન્યાતો સાથે, પરપ્રતિ સાથે સંબંધમાં આવવાની તક મળશે તેમ તેમ તેમની વ્યવસ્થા શક્તિ વધારે ને વધારે કેળવાશે; તેમને વધારે ને વધારે મોટું સંઘમળ કેળવવાની જરૂર પડશે; તેમને સંપત્તિ વધારે ને વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ અજમાવ્યા વિના ને સ્ત્રીકાર્ય વિના નહીં ચાલે. બારડોશીએ આપણને અત્યારે બતાવી આપ્યું છે કે નિર્બલમાં નિર્બલ પ્રજા પણ એ સંપ

અને સંઘમળ તેમનામાં હોય તો કેટલું કરી શકે છે.

આ સંઘમળ-સંપ-વ્યવસ્થા શક્તિને અમાવે આપણી ધણી સંસ્થાઓ નથી ચાલતી અને એના વિના આપણે પરદેશીઓને આધારે નિરાધાર થઈને પડ્યા છીએ. એક વતૂંલની અંદર બીજાં નાનાં નાનાં થતાં અનેક વતૂંલોની અંદર દયાઈ દયાઈને આપણું જીવન અને દૃષ્ટિ-મર્યાદા સાંકડાં ને સાંકડાં થતાં ચાલ્યાં છે. અને એક વતૂંલમાંથી બીજા વતૂંલની અંદર સંબંધમાં આવતાં આપણને અનેક વીટંબણાઓ નડે છે. કોઈ પણ ભોગે આગના યુવાનોએ આ પરવરિધિતને કાઢી જ નેહ્યો.

યુવાનોએ ત્રીજો પ્રશ્ન પોતાની જરૂરીઆતો-નો ચર્ચો છે ય તો તે પ્રજાકીય તંદુરસ્તીને સલાહ છે. પંખાખીઓ અને બીજા ઉત્તરના લોકો બાદ કરતાં હિંદના બીજા ભાગમાં શરીરશક્તિ, ઉંચાઈ, ખમીર, રતાકુખળ ધણાં ઓછાં હોય છે અને સ્ત્રીઓ પણ એટલી નાજુક થઈ છે કે તેમનાં સ્વભવિક કાર્યો પણ એમને માટે ધણાં દુષ્કર બની ગયેલાં છે.

આ સ્થિતિ થવાનાં કારણો ધણાં છે. બાળ-લગ્નો, અપૌષ્ટિક ખોરાક, ખોટી રહેણીકરણી વગેરે કારણો આના મુખ્ય તરીકે શોધી કઢાય. આખા દેશના યુવાનો એકજ ઇચ્છાશક્તિ-થી શરીરમળ સુધારવા મંડી પડશે એટલે એ બધાં કારણો આપોઆપજ દૂર થવા લાગશે.

અને યુવાનો આ અને આવી બીજી વસ્તુઓ એમને જોઈતી દશે તે મેળવશે પણ ક્યાં અટકશે ? પણ દુશ્ન અટકવાનું તો શાનું હોય ? આટલી તો એમની જાતને, એમના ધરોમાં, એમના સમાજમાં શું શું જોઈશે તેની રપરેખા થઈ. આ ઉપરાંત તો એમને બીજા ધણા પ્રશ્નો-નો નીકાલ કરવાનો છે. દાખલા તરીકે એમને

રેડીઆન્સ જોઇશે કે યંત્રરાત્ન ? બીજા શબ્દોમાં એમને કારખાનાં જોઇશે કે ગૃહઉદ્યોગ ? એમને પોતાનું લક્ષ્ય જોઇશે કે પારકા લક્ષ્યે ચાલશે ? એમને સંપૂર્ણ સ્વરાત્ન જોઇશે કે ઇંગ્લાંડના એક વિભાગ તરીકે ગણાવું એમને ગમશે ?

આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું આપવાના પ્રયત્ન ન કરું. પણ પહેલા પ્રશ્ન માટે એક બે વસ્તુ તો હું કહું. હેઠ્ઠા બે પ્રશ્નોને માટે તો શંકાનો કે અવકાશ રહેવાનોજ નથી. મારા નસ મત પ્રમાણે રેડીઆન્સ સરસ દશે પણ યંત્ર રાત્ન છેક કાઢી નાખવા જેવું નથી અને કારખાનાંઓ ગમે તેટલાં ખરાબ હોય પણ માત્ર ગૃહઉદ્યોગથી દેશની જરૂરીઆતો પુરી પડશે કે કેમ એ એક સવાલ છે. પરદેશથી સંચા આવે અને તેનાં કારખાનાં ઉભાં કરવામાં આવે એ નીરાધારી આપણે કાઢી નાંખરી જોઇએ એ વાત મારે ક્ષુધ છે પણ આજનું આપણું અર્થશાસ્ત્ર અને દુનીઆની સાથેનો આપણો સંબંધ એ બંને દેરવાયા છે તે વખતે ધત્રો વિના ચાલી શકે એ મને અશક્ય લાગે છે.

પણ અત્યારે મોટરથી માંડીને ટાંકણી સુધી અને ઘરમાં દીવાથી માંડીને સોયદોરા સુધી આપણે પરદેશી વસ્તુઓ વાપરતા યવા છીએ. કટલાંકના ધરોમાં તો દીનકૃત્સ, અનાજ, વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ પરદેશી આવે છે. અને મીઠું પણ અહીંના કાળાને ખડમે ત્યાંનું ગોઠું વપરાય છે.

આમાંની કોઇ પણ વસ્તુ આપણા તેત્રીસ કરોડ માણસોમાંથી કોઇને અત્રે ખનાવવાનું મન ન યાય ? એ વસ્તુઓ વિના ચલાવવાની આજમુ વૃત્તિ કરતાં જાપાનની માફક એવીજ વસ્તુઓ અત્રેજ પેદા કરવાનો લોભ કેમ કોઇ રાખતાં

નથી ? મનુષ્ય સ્વભાવ જે જાતનો છે તે જોતાં પહેલાં કરતાં બીજે પ્રયોગ વધારે ઝડપથી સફળ થશે અને આખા જગતની પ્રગતિમાંથી છેક પાછળ નહીં પડી જવાય. અને તેથી આજના યુવાનોને કોઇ જાતની જો ખુશ જરૂરીઆત હોય તો છવનની જરૂરીઆતની તમામ વસ્તુઓ અત્રેજ પેદા કરવામાં મુંઝામ જવાની છે.

આ ઉપરાંત પણ આખા દેશની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારા યુવાનોની બીજી ધણી ધણી જરૂરીઆતો છે. એ બધાની લાંબી ચર્ચા ન કરતાં માત્ર તેમનો નિદેશ કરીનેજ આજ તો આપણે સંતોષ માનીશું.

આજના યુવાનોને પોતાના રહેઠાણ બંધરો ભુખે મરે અને અહીંનું અનાજ પરદેશ ચડે એ પાલવવું નથી. આજના યુવાનોને દોરોની દીન, દુર્બળ દશા અને ધીરે ધીરે દુર્બળ થવું અને નાશ પામવું પશુધન જોઇ હૃદયમાં ઝાળ ઉઠે છે. આજના યુવાનોએ ડેરીઓના પ્રશ્નો વિચાર કર્યા વિના છુટકો નથી. આજના યુવાનોએ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ખેતીવાડીની સુધારણા વીશે તાત્કાલિક પગલાં લેવાંજ જોઇએ. આજના યુવકોએ વિજ્ઞાન, વૈદ્યક, આરોગ્ય સુધારણા જેવા પ્રશ્નો પર વધારે ને વધારે લક્ષ આપવું જોઇએ. આજના યુવકોએ લક્ષરી તાલીમ લેવાનો પ્રશ્ન હામ હામ વધારે જોરમાં ઉપાડવો અને સાથે સાથે આજના યુવકોએ સમાજ સુધારણા, પવિત્ર સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન, વિધવાઓનો પ્રશ્ન, આગલગતો એ બધી વસ્તુઓમાં એટલી જોગથી પ્રગતિ કરવી જોઇએ કે આજથી દસ વર્ષો પછીજ રાતમાં એ વસ્તુઓનું નામ બીજાન ન રહે.

સત્કારીઓ અને સત્જનોનાં તમને મારી આ વાત સાંભળીને પેલા એક બંધાના આત્મજનની

વાત યાદ આવશે. કાઢને એ વાત ન યાદ હોય તો આજે હું ફરી સંભળાવું છું. એક દરિદ્ર અને અધિજોષ્ઠાશ્રુ હતો. તે પોતાના દુઃખથી એટલો કંટાળી ગયો હતો કે એક શિવાલયમાં જઈ તપ કરવા બેઠો. તેને થયું કે કાંતો શિવજી પ્રસન્ન થાય ને જન્મારાતું દુઃખ દબે ને કાંતો આ દુઃખી અવસ્થામાં જીવવા કરતાં દેહ પડે.

હવે આ બીયારા દુઃખા શ્રાહણને જોઈને પાર્વતિજીએ મહાદેવજીને વીનંતી કરી કે “મહારાજ ! આપ આના પર પ્રસન્ન થાઓ. મારાથી એનું દુઃખ જોવાતું નથી.” આમ પત્નીથી સત્કાર્યમાં પ્રેરાએલા—સ્ત્રીઓજ ધણું ખરું પુરુષોને સત્કાર્યમાં પ્રેરે છે—મહાદેવજી પેલા શ્રાહણની પાસે પ્રત્યક્ષ થયા અને કહ્યું : “હે શ્રાહણ ! માર્ગ ! માર્ગ ! હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું માટે તું જે માંગે તે આપું. માત્ર શરત એટલી કે તારે મારી પાસે એકજ વરદાન માગવું.”

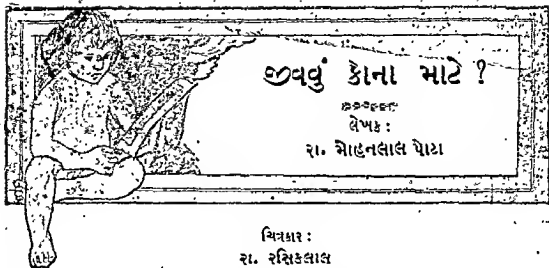
પે. ૧૧ શ્રાહણે વિચાર કર્યો હું શું માંગું ? હું અધિજોષ્ઠા છું, મારે ઝેરી નથી, છોકરાં નથી, ધન નથી, મારે તો આ બધુંજ જોઈએ છે ને શિવજી કે ફરી ફરીને આવવાના નથી માટે શું માંગું ? છેડે તેણે વિચાર કરીને કહ્યું : “મહારાજ !

આપ પ્રસન્ન થયા હો તો મને એવું વરદાન આપો કે મારા સાતમા માળની હવેલીએમાં મારા છોકરાના છોકરાના છોકરાની વહુને હું સોનાની ગોળીમાં મારી આંખે હાથ વસોવતાં બોલું.” બીયારાએ એક વરદાનમાં એવું માંગ્યું કે શિવજી પણ એની ચતુરાઈથી પ્રસન્ન થયા અને તથાસ્તુ કહીને ગયા.

આ શ્રાહણની માફક આજના યુવાનોને પણ આમ એક બે નહીં પણ અનેક વસ્તુઓ જોઈએ છે. એમને : સેન્ડો જેવું શરીર બળ, બૃહસ્પતિ જેવું બુદ્ધિ બળ, રોક ફેલ્ડર જેવું ધન બળ, ટાગોર જેવું સંસ્કાર બળ, માર્કેટલી જેવું સંધ બળ, ગાંધીજી જેવું આત્મબળ, આ બધુંજ જોઈએ છે અને તેથી એણે એવી રીતે પ્રયાત્ન કરવા મંડી પડ્યું જોઈએ કે એની જાત મહેનતરૂપ શિવજીજ એને આ બધું એક સામટું આપી દે.

સત્કારીઓ અને સજ્જનો ! મારી બાપજી કરવાની શક્તિ જેતાં મારે માટે આ બાપજી ધણું મોટું યજ્ઞ ગણું લાગે છે. છતાં છેવટના બે શબ્દો કલ્પા વિતા મારાથી ચાલતું નથી. જે પ્રેમથી અને અગ્રહથી તમે આજે મને આમંત્રણ આપ્યું છે તે માટે હું આપ સૌની અત્યંત ઝણી છું.

ચિત્રકાર :

રા. રસિકલાલ

— ૦ —

૧ હરે ની સાલના જુલાઈ માસના છેલ્લા અઠવાડિયાને ગુજરાત કેમ જીવશે ? મહાપ્રલયના મહાપુર અને શિવજીનાં એ અધોર તાંડવનૃત્યને સંભારતાં હૃદય કંપી ઉઠે છે. મહાયુગરાતની કાચું સોનું ઉત્પન્ન કરી શકે તેવી ભૂમિને ઉજ્જડ કરવા ત્રિધિએ માંડિલાં એ વિધાનોનો કાવડો કાચુ ઉઠેલી શકે એમ છે ? માનવહૃદયનાં સસ, ન્યાય, દયા, ધર્મ વગેરે લક્ષણો હુમ્મ થવા માંડ્યા હોય અને એ ઇશ્વરી અંશોનો જનતાએ લાગ કર્યો હોય તેના અપરાધની શિક્ષારૂપે વિધિપ્રેરિત એ પ્રલય ચેતવણીના રૂપમાં તો નહીં આવ્યો હોય ? ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. ભારત-વર્ષની પુનિત ભૂમિમાં વાસ કરનાર માનવીઓ તો એવોજ કોઈ ઉત્તર અંતઃકરજીના ઉડાણમાંથી મેળવી લઈ મનનું સમાધાન કરી લે છે. ઇશ્વરની અકસ્મિત લીલાના અનેક વિશિષ્ટ પરચાઓ મનુષ્યને સન્માર્ગે લઈ જવા માટે નિર્માણેલા હોવા જોઈએ એમજ ધડીલાર લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

શનિવારથી વરજીતે પોતાનું ઉદ્ધારરૂપ અતાવવાની છુપી છુપી તૈયારીઓ કરવા માંડેલી.

રવિવાર બપોરથી આકાશ વિશેષ મનધોર થવા માંડ્યું. વાજુદેવે પણ તેના પુરાણ મિત્રનો આ વખતે પુરેપુરો સહકાર કરવા નિશ્ચય હોય કર્યો એમ ભાસવા માંડ્યું. રાત્રિનો અંધકાર પૃથિવીપટને વિશેષ અંધારમાં ઢાંકી દઈ ભીષણતાને વધારવા લાગ્યો. આખી રાત્રિ વરસાદની ઝડી તથા પવનના સુસવાટાએ વડોદરાની પ્રજાને તેમના નિશ્ચયની ઝાંખી ઠરાવવાની શરૂઆત કરી. સોમવારનું સવાર આવ્યું. વચ્ચે વચ્ચે વરસાદની ઝડી નરમ પડી. તથા પવન પણ ધીમે ધીમે નવ દસ, અને અગીઆર વાગ્યા. તેટલામાં તો ઇન્દ્રદેવે તથા વાજુદેવે પુરો નિશ્ચય કરી લીધો હોય તેમ જણાયું. પાત્રાગદના પર્વતની ભેખડોમાંથી ઝીણાં ઝરણાં માફક બહાર નીકળતી વાંકાચુંકા પ્રવાહવાળી “વિશ્વામિત્રી”નું રૂપ આજે કે વિલક્ષણ દેખાતું હતું. આજે તે ઉન્મત્ત બનવા માંડી હતી. પતિના લાંબા સમયના વિરહની અગ્નિ જ્વાળાઓથી દગ્ધ અનેકા હૃદયવાળી, પતિએ લાગ કરેલી અપમાનિતા-અંડિતા-નાયિકા, એક છંછેડાએલી નાગણી કે વીરેલી વાલણું માફક કોધાંધ બનેલી એ “વિશ્વામિત્રી” આજે હમેશાની વિશ્વામિત્રી

ન હતી. તેણે તો આજે નિશ્ચય કરેલો કે જેટલી અને તેટલી ત્વરાથી, જેટલી અને તેટલી ધૃષ્ટતાથી અને પોતાને પરાણે નિયંત્રિત કરવા માટે નિયત કરેલા માર્ગને પણ લજ્જા દબને પોતાના પતિને જાણને મળવું—તેની સાથે યુદ્ધ મચાવવું અને તેને પણ ખતાવી આપવું કે પતિદેવે તેની પત્નીઓને વીસરી જાય તો પછી પત્નીઓ પણ શું કરી શકે છે ?

એ કાંઠા વચ્ચે પાણીનો પ્રવાહ તથા વેગ વધતાં ચાલ્યાં. અને બંને કાંઠાઓ ઉપર આવી રહેલાં નાનાં મોટાં અસંખ્ય ગામડાંના વાસીઓની કલ્પનામાં પણ આવે તે પ્રકૃષ્ટ પાણીએ માત્ર સુધી. કાંઠા સુધી પાણી આવ્યું. ધડી બે ધડીમાં ઉપરવટથી એ પ્રમત્ત બનેલી થેલી વિશ્વામિત્રીએ માછલોના માછલ સુધી પોતાના જાળને પાથરી દીધું. આકાશ તુટી પડ્યું હોય એમ દશે દિશાના પવનોની મદદ સાથે વર્ષાદ શરૂ થયો. બારે મેઘ એક સાથે વરસવા લાગ્યા. મહાપ્રજ્જરાતના પાટનગર વટપુરની આસપાસ આજે એ નદી વીંટળાઈ વળી. પાણીનાં પુર ચઢવા લાગ્યા. બપોરના ત્રણ વાગ્યા તેટલામાં તો શહેરના નીચાણના લાગમાં આવેલા લપાઓમાં કેડપુર પાણી ચઢ્યાં. હમેશ ના અનુભવથી લોકો થોડી વાર તો હેતરાયા. “હમણાં પાણી ઉતરશે” “હવે વધારે નહીં ચડે. હવે તો જરૂર થંબી જશે.” આવા આવા વિચારોથી બારીમાં તથા ઊભાં ઉભેલાં સ્ત્રી પુરુષો તથા બાળકો સાંનિ મેળવતા હતાં. સૌ ચઢતાં પાણી જોવાને આતુર હતાં. આવું દરથ ફરી ફરી કયાં આવવાનું હતું ? લોકોમાં હલુ સુધી તો આનંદ તથા એક પ્રકારની અનુપમ મઝા દેખાતાં હતાં. ધર આગળ આવ્યું પાણી જોઈને હર્ષ થેલા બનેલા યુવાનો તો પાણીમાં ફરવાનો તથા તરી શકે તો તરવાનો લાડલો

લેતા હતા. પરંતુ જેમ જેમ સાંજ પડવા માંડી તેમ તેમ લોકોની માનસિક દશા બદલાતી ચાલી. ધીમે ધીમે તેઓને જણાવા માંડ્યું કે પુર તો વધતાં જ હતાં. હવે બહાર નીકળવું અને પાણી સાથે રમવું તેમાં લાય હતો. પાછી રાત પડી. અને સાથે વિશેષ ગંભીરતા, ભય તથા કંઈ અક્યનીય—ન સમજાય તેવી મુંઝવણ રૌના અંકેરા ઉપર સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગી. ભોંય તળીએ રહેનારા માણસોની તો ચિંતા બહુજ વધી ગઈ. ઉમર સુધી પાણી આવ્યું. જરાવારમાં અંદર આવ્યું. ઘરનો સામાન તથા ધરવખરી ઉંચે અમરાઈએ ઉપર તથા કપાટોમાં મુકાઈ. પરંતુ હવે તો નીચે પાણી ભરાયાં—વધવા માંડ્યાં, બીજા મળતે રહેતા પાડોશીઓ પોતાનો ધર્મ સમજવા. અને નીચેનાઓએ ઉપર આશરો આપવા લાગ્યા. નાત જાતના બેઠ બુલાયા. મનુષ્ય દલમાં રહેલા પ્રથ્વરી અંશનો વિજ્ય થયો. આફનોથી મનુષ્યનાં હૃદય ખરેખરાં કુળાં બને છે તે અનુભવાયું.

આવી રીતે ચારે તરફ ચિંતા તથા ભય સર્જના અંકેરા ઉપર હતાં. ચારે દાંડીઆ બગરનાં આવેલા છટ્ટા કે સાતમા ધરમાં બીજા મળે રજનિનાથ સોમવારની બપોરના બે વાગ્યાથી નીરાંતે ઉઘવા માંડ્યા હતા. તે હલુ રાતના આઠ વાગ્યા સુધી ઉઘતા જ હતા. તેની આવી અધોર નિદ્રાથી એમજ જણાતું હતું કે તેને આવા પર-સાદની ઝડીઓ કે પવનના સુસવાટની જરાએ ખરવા ન હતી. છેવટે આઠ બજે તેઓ જાગ્યા. બહાર જાળમાં આવ્યા. માણસોનો કાસાદળ, નીચેથી ઉપરે મળેલા ભરાઈને ગમરાતાં માણસોનાં ટાળાંઓ, વચ્ચે વચ્ચે દૂરથી આવતા ગસરાટના અવાજો, વીજળીની ખત્તીઓ રરના ઉપર ફરી ગએલી તેથી ચારે તરફ પ્રસરેલો અતિ આદ અંધકાર, ધોધમાર વરસાદ તથા ભયંકર

ઝંઝાવાત વગેરે જોઈ રંજનિનાથને પણ એક વાર તો કમકમાં આળ્યાં. આસપાસની બધુંકર શવ-લેણ પરિરિચિતો તેને તુરતજ ખ્યાલ આવ્યો. તેનામાં “કડડડ, કડડડ, ભુસ” એવા અવાજો ઉપર આવવા લાગ્યા. “ઓ પેત્રા ધાંચીનું ઘર પડયું”

“અરે પેત્રા પાનવાળાની દુધાન બેઠી” એવા પોકારો સંભળાવાં લાગ્યા. તે પોતે પણ અસ્વસ્થ બન્યો. “આ ઘર પડશે તો !” એ વિચાર ક્ષણે જ તેના મગજ ઉપર દબાણ કરવા લાગ્યો. ખીજી પળે તેના ચહેરા ઉપર નીડરતા દેખાઈ આવી. તે સહેજ હસ્યો. અને મન-માંજ ખોટી ઉડ્યો: ‘ઘર પડે તો પણ શું ? મારે આ જગત સાથે શી લેવા દેવા છે ? ફૂર વિાધએ મારું સર્વસ્વ લઈ લીધું નથી ? મારી પતિપ્રાપ્તિ, વહાલ સોઈ પત્નીને મારી પાસેથી, ઝુંટરી લીધી. અરે-એટલેથીજ એ દૂરતા અટકી નહીં. મારો હીરા જેવો એકનો એક પાંચ વર્ષનો પુત્ર પણ લઈ લીધો.

બન્ને આખા જગતનો પ્રલય થાય ! બન્ને સમસ્ત વિધના ચુરે ચુરા થઈ જાય ! હું શું તો પણ શું અને મૃત્યુને ખોળે જઈ પડું તોપણ શું ! હવે શવલું ? હવે કોના માટે શવલું ? આવા આવા અનેક વિચારો એ લગ-લગ ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરના, સુદૃઢ બાંધાના, ગૌર વર્ણના સુંદર તથા મોઢક ચહેરાવાળા યુવક-

ના મગજમાં ઘોળાતા હતા. તેની પત્ની એક વર્ષ ઉપરજ મરણ પામેલી હતી અને સાર પડી તેનો એકનો એકજ પાંચ વર્ષનો પુત્ર પણ ફૂર કાળે ઝડપી લીધેલો. મધરાતના અધાર પહોરની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, બહાર રસતા ઉપર

કુસુદ, જો નિરાશાથી કેવો ખીચ્યો છે ?

નવ, દસ પુટ જેટલાં પાણી ચઢ્યાં હતાં. કાળાં લામ્બર જેવાં એ પાણીનો ખળખળ વહેતો ધસમસતો પ્રવાહ એ અધકારને વિશેષ ભયાનક બનાવી રહ્યો હતો. રંજનિનાથ બહાર રવેશમાં વિચારશૂન્ય અવસ્થામાં, નડવત્ ઉભા હતા,

એકાએક પોતાની સામેના મકાન ઉપર દષ્ટિ પડી. એક ભીષણ દર૫ તેણે જોયું. આંખે તમ્બર આવી. સામેનું મકાન પડવા માંડ્યું હતું. એક બાલુનો કરો પડ્યો. ત્રીજે મજ્જે રહેલું ત્રણ ત્રણ ચાર યુવકો તથા ત્રણેક સ્ત્રીઓનું એક કુટુંબ તો જેમ તેમ કરી બાલુના છાપરે થઇ પાછળથી સુરક્ષિત રથજે ચાલ્યું ગયું. પરંતુ બીજે મજ્જે રહેલાં એક વૃદ્ધ દંપતી તથા તેમની એકની એક સત્તર, અઢાર વર્ષની પુત્રી લયંકર આશ્વત્થામાં આવી પડેલાં હતાં એમ રજનિનાથ તુરતજ સમજી ગયો. બીજો કરો ધસી પડવાની તૈયારીમાં હતો. સામેથી એ બાળાએ આક્રંદ કરવા માંડ્યું, “ઓ...બાપ, બાપ, અમને બચાવો!” એ શબ્દો રજનિનાથના કાન સાથે અથડાયા. ‘કેને માટે જીવવું?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેને મળ્યો. આવે સમયે પોને સશક્ત, હીમનવાન તથા મહાન ઉત્તમ પ્રકારની તરવાની શક્તિવાળો હોવા છતાં, પોતાની સામેજ નિરાધાર મનુષ્યોને મરવા દે એ તેને પોતાની અધમતાની પરાકાષ્ઠા લાગી. લોક કલ્યાણ કરવા માટે પોતાનું શૈય જીવન શા માટે ન ગાળી શકાય? ખસ નિશ્ચય થઇ ગયો. તેણે પોતાના જામમાળીજ ભુમ મારી: “ગલતશો નહીં. હું આ આપ્યો.” કચ્છ મારી, નીચેને મજલે જઇ તેણે પાણીમાં અંપલાબ્દ્. વીજળાની ગતિથી અપાટાબધ પાણી કાપી સામે જઇ પહોંચ્યો.

પેથી બાળાએ અંતરની આશિષો વર્ષાવી. પોતાના વૃદ્ધ માતાપિતાને પ્રથમ લઇ જવા વીનંતી કરી. બાળાની માતૃ તથા પિતૃલક્ષિત જોષ રજનિનાથની, ધણા સમયની સુદૃઢ રહેલી આંખો બીની થઇ. એક પછી એક એ વૃદ્ધ દંપતીને પોતાની પીઠ ઉપર લઇ તરીને પોતાને ઘેર લઇ જઇ જામમાં સુકયાં અને અંતે તે બાળાને પણ તેનીજ રીતે લાંબા લાવ્યો. તેજ ક્ષણે

એ સામેનું ઘર “ધરરરર” કરતું પૃથ્વીમાતાને ખેળે પડી, જળશાયી બની ગયું. વરસાદ તો તેટલાજ જોરથી વરસી રહ્યો હતો, અને પવનના સુસવાટાઓ ચાલુ હતા.

“કુમુદ બહેન તમે અંદરના ખંડમાં બેસો. આજે તો આખી રાત્રિ જાગવાનુંજ છે.” આમ કહીને કુમુદ તથા તેનાં વૃદ્ધ માતા પિતાને રજનિનાથ અંદર લઇ ગયો. પોતે પાછો બહાર આવી ઉભો. કુમુદ તો આ બધું જોઇ ઝાડ જેવી થઇ ગઇ હતી. તેના મૌન હારે રજનિનાથને આશિષ આપી. અને ટાઢથી ચરચર ધ્રુજતાં માતા પિતાને આશ્વાસન આપી શાંત કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. બહાર ઉભેલા રજનિનાથની ચિંતા વધવા લાગી. એ લયમાંથી ઉગારી લાવેલા આ નાના કુટુંબની તેને હવે શી કર થવા લાગી. પોતાનુંજ ઘર પડું પડું થતું હોય એમ તેને શંકા થવાજ કરતી હતી. “જો ઘર પડે તો અત્યારે શી રિથિતિ થશે?” એ વિચારે તે ગાંઠો બન્યો. તેને પોતાની શી કર ન હતી. પરંતુ ત્રણ જીવોને તેણે પોતાના ઘરમાં આણી મુકેલા તેનું શું? તેવામાં અંદરના ભાગની એક દિવાલ ધસી પડી. અને જખરો કડાકો સંભળાયો. કુમુદ ચીસ પાડી બહાર આવી. “અરે બાપ. આવો. આવો. મારાં માતાપિતા તદબ.વા.” તેનો અવાજ ફાટી ગયો. તે નખથી શિખ સુધી ચરચર કાંપતી હતી. રજનિનાથના તો હોંશજ ઉડી ગયા. તે એકદમ અંદર ગયો. રિથિતિ સમજી ગયો વૃદ્ધ દંપતીએ છેવટ સુધી એક બીજાનો સાથ રાખી પરલોકમાં પણ સાથેજ પ્રયાણ કર્યું હતું! રજનીની આંખે અંધારું આવ્યું. તે દિગ્ગંજ બની અવક ઉભો રહ્યો. કુમુદ તેના ચહેરા ઉપરથી વાત સમજી ગઇ. “રજનીબાઈ મારા માતાપિતા નહીં નીકળે? જો, બાપ એ તો

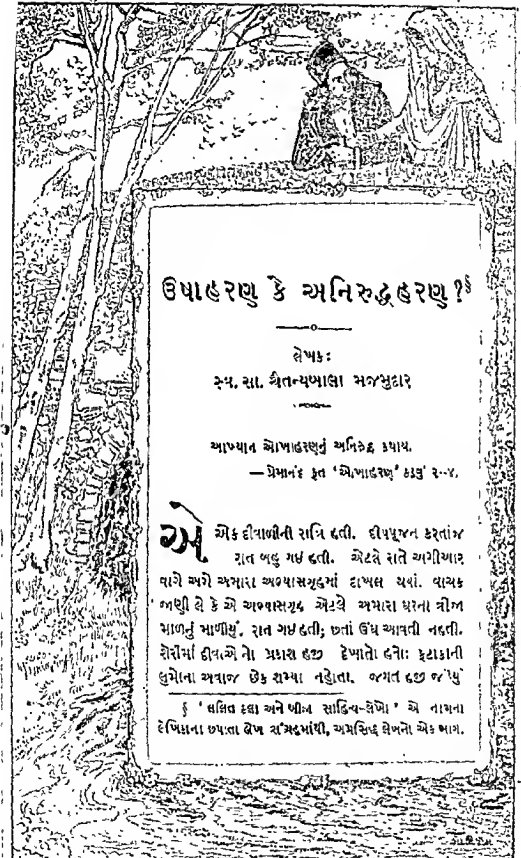
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૧]

તે હલી થઈ. “ભાઈ, હવે આપણે શું કરશું?”

—જવણું કોના માટે? પૃષ્ઠ ૪૭૧

[ગુજરાત: અ. ગ્રાવણ-ગ્રાવણ ૧૯૮૪

ઉધાહરણ કે અનિરુદ્ધહરણ?

લેખક:

રૂન. સા. ચિત્રાન્યખાલા મળ'મુદાર

આખ્યાન ઓખાહરણનું અનિરુદ્ધ કથાય.

— પ્રેમાનંદ કૃત 'ઓખાહરણ' ઠાકુ' ૨-૪.

એ એક દીવાળીની રાત્રિ હતી. દીવપૂજન કરતાં મ
રાત બહુ ગઈ હતી. એટલે રાતે અગીઆર
વાગે અગે અમારા અગવાસગૃહમાં દાખલ થયાં. વાયક
બાણી લે કે એ અગવાસગૃહ એટલે અમારા ધરના ત્રીજા
માળનું માળીયું. રાત ગઈ હતી; છતાં વિંધ આવતી નહતી.
શેરીમાં દીવએ તો પ્રકાશ હજી દેખાતો હતો; ફટાકાની
હુમેના અવાજ ઉકે સમ્યા નહોતા. જગત હજી જાગ્યું

† 'સક્તિવ દક્ષા અને બીજા સાહિત્ય-લેખો' એ નામના
લેખિકાના છપાતા લેખ સંસ્કૃતમાંથી, અસિદ્ધિ લેખનો એક ભાગ.

ન હતું. દીવાળીના દહાડા એટલે તો સપ્તરમા દહાડા. એવા ઉત્સાહના દિવસોમાં અન્ય સ્મૃતિ રહે છે તે શું ખોટી વાત છે ?

એટલે કે વાંચીએ એમ થયું. પણ શું વાંચવું ? કોઈક કાવ્ય વાંચીએ એમ ઇચ્છા થઈ. તારતનાં પરણેલાંને ગંભીર કવિતા ભાગ્યેજ ગમે એટલે શેમાથી વાંચવું તે પ્રશ્ન થયો. એકાએક અમારી નજર ઉપરના નીચા છાપરા તરફ ગઈ. અને વળી અમે જાને હતા પણ એકલાં. એટલે અમને “ઓખાખાઈનું માળીયું” સાબરું. હવે શું વાંચવું તે પણ અમને સુઝ્યું.

નાનપણમાં એકલાં મેં ‘ઓખાહરણ’ કહેવાતું સાબરું; ‘અણુણું’ એ કહેલાં; પણ સળંગ કાવ્ય વાંચેલું નહીં. તેથી એકજા બેટુંકે, પ્રેમાનંદકવિવાળું ‘ઓખાહરણ’ વાંચવાનું અમે શરૂ કર્યું. વાંચતાં વાંચતાં, વર વાચ્છતી ઉપાને

શીખામણુ દે છે ચિત્તલેહા જો,
હું તો સાંભળ બાલશ્વેહા જો.

મારી ઓખાખાઈ સુણ્યાં જો,
તમે યત કરોને અણુણું જો.

—એ સખીના ઉપદેશવાળી મેવાડની દેશી: સ્વપ્નું આવ્યા પછી ઉપા સફાળી જાગે છે તે વખતના વર્ણનની

જગી જગી રે રામા રસમરી,
તપાસે સેજલડી ફરી ફરી.

—એ સામેરીની દેશી: સ્વપ્નું સંભારીને પરતાતી ઉપા

આશાભંગ થઈ ભામિની,
રહે સ્તુતિ કરે સ્વામીની.

—એ “ઓખાહરણનો ઢાળ”ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી વેરાડીની દેશી: (ગોવર્ધનગમ ભાષાએ ‘જોગીરાજ’ ઉભા રહેને જરી: મને

વાટ બનાવેતી ખરી’—એ પ્રસિદ્ધ ચોપાઈ આજ ઢાળમાં લખી છે) ઉપાસૌંદર્યમુખ્ય અનિરુદ્ધનું

નારી તારી નાસિકાનો મોર,
નોંધ બૂધજી ચિત્તનો એ મોર;
મોહો મોહો તે મુખને મોરે,
મોહો મોહો તે બહાદિને જોરે.

ઓખા રનેહ તણા સાગર,
તેણે વીસાર્યાં રતનાર

—એ પ્રમાણે અલંકાર શુકત વર્ણન કરતી ચોપાઈ: રનેહમાં ખલેસ પાટનાર પિતાનો ક્રોધ ઉપાની જાણમાં આવે છે; અને સૈન્ય એમને ઘેરી લે છે સારનું વર્ણન:

ભમિનીએ જ્યારે કઠકજ દીડું,
લ્યારે થઈ નિરાશ;
અરે દેવ! તે એ શું કીધું ?
મને હતી મોટી આશ.
વઢાલા ! કેમ વટશે ?
મારા નાંધડિયા બાધાર

—આવા રસ ભરેલા આખ્યાનમાં કે કે રસ સરોવરો દેખાયા; કે કે વાણીના વિલામો દીડા; કે કે વસંતનું વાતાવરણ જામેલું જોયું: ઉલ્લાસ અને વિલાસના પ્રદેશો પણ વચમાં વટાવ્યા; પણ થોડીકજ ક્ષણોમાં

એમ કરીને ઓખા અજગી દીધી,
બડ માગ્યો ને ભાગળ લીધી

—એ પ્રમાણે પ્રેમ શૃંગારમાંથી પ્રેમ શૌર્ષ નો રસ પકડે થયો. તેમાં કવિની કલાનાં દર્શન થયાં. પછી તો, જેને રસમાં તથાવું કહે છે— એવું અમે પ્રસન્ન અનુભવ્યું.

—શુદ્ધ વર્ણન અને બહારતુલિ કરે છે. ‘નમો નમો’ વાળો શિવ વિષ્ણુના સંતનનો ભાગ ઝડપથી અમે પસાર કર્યો. વિવાદ વર્ણન હોંસ-ભેર વાંચ્યું.

આખો આખો દુવારિયાનો ચોર,
લાખેણી લઈ ગયો રે

અને

અગાએ વાળી માંડ,

છત્રોલી દોરડો નવધરે.

એ કડવા સુધી અમે
આની પહેાંચ્યાં ને બહાર
“સપ્તર મેં દડાડે સખરસ”
ની ખુમો-સાલણી; સારેજ
અમારી આનંદની સમાધી
હુરી.

‘શું સવાર થયું ?’
અમે બારીમાંથી બોલ્યું તો
ખરેજ, પહેા કાઢવાની
તેઆરી હતી. વિક્રમ રાજ-
ની સંવત ૧૯૭૭ ને એ
પરોઢ હતો. દરે, બેસતા
વર્ષના મંગલ વખતે ઉઘડું
તે શોભે ? ઉઘવાનું માંડ
વાળ્યું; અને અમે આખ્યાન
સંબધી ચર્ચા ચલાવી.
આખ્યાન વાંચતાં વાંચતાં
નીચેની બે લીંટીઓએ
અમારું ખાસ ધ્યાન
ખેંચ્યું હતું:-

શાહેવ કહે પશિસવને,
સુણ બાસકમે અધ્યાય,
આખ્યાન એપાદરણનું,
અનિરુદ્ધ કથાય.

— કડુ ૨, કડક ૪.

અહીં આખ્યાન ઉપા-
દરણનું કથા અનિરુદ્ધરણ
ની એમ કેમ ? એમાં થયું

નું એમ કીતે એપા અગરી કીધી. બડ ગાજો ને ભોજન કીધી.

તે ઉપાહરણ કે અનિરુદ્ધરણ ? ખરેખર એમાં હરણ તો અનિરુદ્ધ નુયાય છે; ઉપાને તો કાંઈ હરી જતું નથી ?—આ રસિક પ્રયત્ન પહેલ વહેલો તે દિવસે ખડો થયો હતો. પછી વચમાં વર્ષો વહી ગયાં. છતાં એ કોણડો જ્યારે જ્યારે સાંભરતો ત્યારે મનને રમ્ય મુગ્ધવશ થતી. અહીં એ કોણડાને ટ્રેક ઉકેલ સુચવતા પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘ઉપાહરણ’ માંના ‘હરણ’ શબ્દમાં બલાતકારનો ધ્વનિ છે. લગ્નના જે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે તેમાંથી ગાંધર્વ, અસુર, રાક્ષસ અને પિશાચ-એ ચાર ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત હતા; એમાંનો રાક્ષસ વિવાહ ગાન રાજવંશીઓમાં થતો હતો. આ જાનના પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો તરીકે ‘રુક્મણીહરણ’, ‘હલદ્રાહરણ’, ‘લક્ષ્મણાહરણ’ વગેરે ગણાવી શકાય.

આપણા પ્રાચીન આયોર્વર્તમાં, સમાજમાં જે ભુદા ભુદા વિવાહના પ્રકાર પ્રચલિત હતા તેનું વર્ગીકરણ રમ્ભતકારોએ કર્યું; અને એના આઠ પ્રકાર કરાવ્યા તેમાંથી બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ અને પ્રાગ્નપત્ય-એ પ્રકાર બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત હતા, અને તેમાંએ બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિ વંશા શ્રેષ્ઠ ગણાવી. આ વિવાહમાં વરનું કુલ, શીલ, વિદતા, આચરણ, આરોગ્ય વગેરે જોઈને પોતાની કન્યા માટે સર્વ રીતે યોગ્ય છે એવું જણાઈ આવે તેને સુમુહૂર્ત્વર કન્યા આપવામાં આવતી.

ક્ષત્રિયોમાં, મુખ્યત્વે કરીને, ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ પદ્ધતિ ચાલુ હતી. ઉપરાંત બ્રાહ્મ પદ્ધતિથી તેમનામાં સત્વિધિ લગ્ન થતાં. ગાન્ધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો તેમજ સાવિત્રીનો વિવાહ એવીજ

રીતે થયો હતો. ગાન્ધર્વ વિવાહમાં ઉપવર કન્યા પોતાના વડીલોને ન જણાવતાં પોતાને પસંદ એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કરી નાખતી. શકુન્તલા અને દુષ્યંતનું લગ્ન આવા પ્રકારનો વિવાહ હતો.

રાક્ષસ વિવાહ પદ્ધતિ બહુ લાયકર હતી. એમાં કન્યાનું હરણ બળજબરીથી કરવામાં આવતું. કન્યાના લાઇઓની મરજી વિરુદ્ધ તેને બાલકારથી લઇ જતા. આ પ્રકારના વિવાહમાં પરણનારનું શીર્ષ ખાસ વખણાતું એમ જણાય છે. કન્યાને સંબંધીઓમાંથી ઉપાડી જતી; અને પછી સામે મોંએ યુદ્ધ કરી, પોતાનો હરણ કરવાનો હકક સાબીત કરવો-એ પ્રકારની માન્યતા ક્ષત્રિય વીરોમાં હોય એમ લાગે છે. શ્રી કૃષ્ણે રુક્મણીનું હરણ આવી રીતેજ કર્યું હતું. મહાભારતમાં, વિચિત્રવીર્યને માટે જીળે પણ અંગિકા અને અંબાલિકાનું હરણ આ પ્રમાણે કર્યું હતું.

આસુરી વિવાહમાં કન્યાનાં માખાપને ‘શુદ્ધ’ અથવા કન્યાનું મૃત્યુ આપવું પડતું. કૈકેયીનો દશરથ સાથે અને માદ્રોનો પાંડુ સાથે થએલો વિવાહ આ પદ્ધતિનો હતો. બ્રાહ્મણોના આર્ષ વિવાહમાં, જેમ વર પાસેથી બે ગાયો લઇને કન્યા આપવાનો એક પ્રકારનો વિક્ષ હતો,* તેમ બીજી વર્ણોમાં છોકરા છોકરી બંનેનો વિક્ષ કરવાની આસુરી પ્રથા દાખલ થઇ ચુકી હતી. સીતાને ‘રામાયણ’માં વીર્ય સુલ્કા કહ્યાં છે. એમનું મૃત્યુ પરાક્રમ બતાવતી યોગ્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી જતું હતું. અને રામે ધનુર્બાજના પરાક્રમથીજ સીતાને હતાં.

* જ રે ચલાણામાં ચાર મોતી, બે આપે, બે રાખો દે- -

જ રે વહેવાઈને ત્યાં ચાર ગાયો, બે આપે બે રાખો દે.

—એ વિવાહગીતમાં આ આર્ષ વિવાહનું સૂચન હશે ?

Only the brave deserve the fair.

—એ સીટીના રહસ્યનો તેમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ક્ષનિય રાજવીઓમાં પ્રચલિત રાક્ષસ વિવાહના અવશેષ બીજી સંજોમાં અધમ સ્વ-રૂપમાં હાલ જોઈ શકાય છે. કદાચ, 'વર' ને 'રાજ'નું બહુમાન આપણે આપીએ છીએ; અને 'કોણુ રાયનો બેરોડો, કોણુ છે નામ રે; કોયારે નગરના ગરાસીયા ? એ તથા

લાડીયે બાપ જગાડીઓ,

માંડવે આપડો રો હોર રે ?

કે રે આપ્યો રાણો રાજ્યો,

કે રે આપ્યો સુલતાન રે;

કે રે ચંદ્રમાએ પ્રદ રીયો,

કે રે જગ્યો બાણુ રે—

—એવાં એવાં વિવાહગીતોમાં જોઈ શકાય છે તેમ સગનના ચાર દિવસ તેને 'વરરાજ'ના આનીએ છીએ તે ઉપરથી ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત વિવાહ પદ્ધતિના દૃઢલાક આચારવિચાર પણ આપણી વિવહ પદ્ધતિમાં પ્રવેશ્યા હોય એમ લાગે છે.

ખાસ કરીને આપણી સમાજ સ્થિતિના સ્થૂંસ ઇતિહાસરૂપ આપણાં સગનગીતોમાં રાક્ષસ વિવાહના અવશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વર ઘોડે ચઢે તે વખતનું ગીત:—

કુંચેર પાવડે પપ દઈ ચડીઆ રે,

તારા વેરીને ધાસહા પડીઆ રે;

કુંચેર દહીંનાં ગેરસ ખર્ખાં રે,

તારા વેરીનાં દહડાં ફાટ્યાં રે.

—કયો રે રાણો રાજ્યો રે ?

નથી આપ્યો રાણો રાજ્યો રે

પુત્ર આપ્યો રે લેવા કન્યાદાન રે—

† 'હેલ લઈ' પાઠાન્તર.

‡ 'કટક' પાઠાન્તર.

—એમાં કન્યાને લઈ જવા, ઘોડે ચડી સામે-થી ચીરક્ષત્રિય આવતો હોય અને તેની પ્રતિભાથી કન્યાનાં માથાપને લાં ને અસંવરથતા ફેલાય છે તેનો આજો ધ્વનિ છે.

વરકન્યાને વદાય કરે છે સાર પછી કન્યાનું મહીએર કેલું મનું મનું લાગે છે તે વખતનું ગીત:—

માંડવે મોઢે રે અજવાળાં કે દીવડી કયાં ગઈ રે ?

આપ્યો હતો ફાણાણોનો પુત્ર,

લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે,

મહેવાઈ તારો માંડવો સંભાળ,

તારી બેડી કયાં ગઈ રે ?

આપ્યો હતો ફાણાણોનો ભયો

લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે ?

—એમાં કન્યાના પિતાની આંખમાં ધ્રુવ નાખીને વર “લાખેણી લાડી” નું દરણુ કરી ગય છે એવો સ્પષ્ટ ઉત્તેજ જણાય છે.

વરગાળાં કન્યાને લઈને દરખબેર ગય છે ત્યારે જતાં જતાં ગાય છે તે ગીત:

અમે ફૂંકડરીઓ ગઢ છતાં રે, આનંદ ભયો

અમે આંખ્યાં વહુઅર લેવા રે, આનંદ ભયો

અમે વહુઅર ઘેર લઈ નહું રે, આનંદ ભયો

—એમાં, તથા

અહક દહક લોંબ ચીકણી, ફેફળ લળી લળી નય રે
કીયા બઝ તમારે માંડવે કીયા બઝ છતીને નય રે
શું રે છત્વા રે ? છત્વા વગી, પડી રે પડાગે ભાત રે;
ભાત પડી રે લી ને નહીં. ગઈ રે દેશાવર વાત રે.

—એ બંને ગીતમાંથી કન્યાને યુદ્ધ કરી છતી ગયાના રાક્ષસ વિવાહના બચકારા સંભળાય છે. વળ,

કે 'ઈદરિયો' પાઠાન્તર.

x આળ્યો આળ્યો ફોટાનો ચોર,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે
આળ્યો આળ્યો નગર ધુતારો,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે
આળ્યો આળ્યો કીચા ભાઈનો ખેટો,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે.

—આ ગીતમાંથી તો કન્યાનું અપહરણ
કરી ગયાનો ખુદયો અર્થ નીકળે છે.

વળી 'કેટલીક નાતોમાં ફટાણું ગાઇ જે
અંને વેવાઇઓમાં પરંપર વાગ્યુદની લઠાલઠી
થાય છે તેપણ એ રાક્ષસ વિવાહના પરિણામમાં
થતી મારામારીના પડખા કેમ ન હોય?'—
એવો સંભારિત તર્ક ગોવર્ધનરામભાઈએ
“પ્રાચીન દ્રોહધર્મશાસ્ત્રમાંની વિવાહ પદ્ધતિઓ”
—એ અગ્રેજ લેખકા કર્યો છે. કન્યાનું હરણ કરી
જવાનો રાક્ષસી રીવાજ હલકી કોમ સીવાય
બીજે કોઇ ઠેકાણે ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં નથી
અને આ હલકી કોમોનું મુળ તપાસવા
ખેરીશું તો જણ્યારો કે કોઇ ક્ષત્રિય વંશમાંથી
બ્રહ્મચર્યેલી એ જાતો હોય છે. આ રીતે આવા
વિવાહની છાપ આપણાં સગનગીતો ઉપર પડી
હોય એમ લાગે છે.

એટલું ખરું કે પ્રાચીન કાળમાં કન્યાઓ
પોતાનું લગ્ન કોની સાથે થશે તે પણ લાગ્યેજ
જાણી શકતી, કોણ જાણે ક્યેએ ગામ જવાનું
થશે?—એવા અનુભવા ભવિષ્યની માત્ર કન્યા
જ એ કરતી. એ દીકરીઓ તો માત્ર એટલુંજ
જાણતી કે—

અમે રે લીલા વનની ચડલીઓ,

હડી જશુ પરદેશ ભે.

આજ રે દાદાજીના દેશમાં,

કાલે જશું પરદેશ ભે—

તેથીજ નીંદરેણીઓ ગાય છે કે,
એક આળ્યો હતો પરદેશ પોપટો,
બેની રમતાંતાં માંડવહેક; ધુતારો ધુતી ગયો—
બેને મેઘા ઢીંગલા, મેલ્યા પોતીઆ,
બેને મેઘો સહીઅરેનો સાથ ધુતારો ધુતી ગયો

ઉપા અને અનિરુદ્ધનો તો પ્રીતિ-વિવાહ
કહેવો પડે છે કારણ કે 'ઉપાહરણ'માં જે
પ્રસંગમાંથી હરણ થાય છે તે ઉપાનો
હૃદયનું.* રાક્ષસ વિવાહમાં કન્યાનું જે સ્થૂં
હરણ થાય છે તે અહીં થતું નથી. ઉપાનું તો
માત્ર સ્વપ્નમાં વરી ગયેલા અનુભવા પુરુષથી
દીવ ચોરાય છે. ઉદ્ધ ખરું હરણું, ખરી ચોરી

x પ્રેમાનંદને હાથે લગ્ન ગીતો વગેરેના ઉમેરાથી વધારેલા 'ઓખાહરણ' માં આ ગીત પ્રસંગોચિત
ફેરફાર પામ્યું છે ટાળ માટે 'ફટાણીની દેશી' એમ નામ આપ્યું છે (કડવું ૫૧)

આળ્યો આળ્યો ફોટાનો ચોર, એના વડ પિતાએ વાપરો દોર;

લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે

આળ્યો આળ્યો ગોપીઓનો માખણ ચોર, એતો નાગરનંદકિશોર.

લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે. વગેરે.

* સરખાવો :-

(અ) માહડું એ નર રે, મુણ સહીઅર રે, મન એણિ હરી લીધઈ રે

—જનાનંદ કૃત 'ઉપાહરણ', કડવું ૧૩-૮

(આ) શ્રી કૃષ્ણ મુત જે પ્રસૂમન, તેહ તણે અનિરુદ્ધ તન;

ચિતવિત તેણે હરી લીધું, લણું ચિહ્નલ મન.

—માધવદાસ કૃત 'ઓખાહરણ', કડવું ૮-૧૫

(ઈ) ધણું રૂપ સખજ છે સ્નાહું, તેણે ચિતકું ચોણું છે માહું.

—પ્રેમાનંદ કૃત 'ઓખાહરણ', કડવું ૧૮-૨૨

તો અનિરુદ્ધની થાય છે. એટલે ‘રુકિમણી હરણ’, ‘સુભદ્રાહરણ’ ‘સદ્મથુ હરણ’ જેવા કેક અવનવા’ રસિક પ્રકારનું આ ઉપાદરણ છે.

આવા પ્રીતિવિવાહ, પ્રાચીન કાળની સ્વયં-વર પદ્ધતિના પ્રચારથી શક્ય હતા. કન્યા પરણવા યોગ્ય થતી સારે તેને યોગ્ય પતિ શોધી કાઢવાનું કામ તેના માતપિતા કરતાં; અથવા કન્યાને પણ પોતાના જીવનનો સાથી ખોળી લેવા માટે કહેવામાં આવતું; પરંતુ આપી રીતે પસંદ કરેલા પતિને પરણતાં પહેલાં તે બાળતમા પોતાના પિતાની સંમતિ તેને લેવી પડતી. સાવિત્રીએ સસરાનને પસંદ કર્યો ને થેર પાછી આવી સારે, તેના પિતાએ કહ્યું હતું કે, “તે જેને પસંદ કર્યો હોય તે કાણ છે તે મને કહે. હું તેને માટે વિચાર કરીને પછી, તને તેની સાથે પરણાવીશ.” આમ સંમતિ મળ્યા પછી, વણી-શ્રમ ધર્મને યોગ્ય એવી વિવાહ પદ્ધતિથી લગ્ન થતાં હતાં. ઉપાએ પણ પોતાનો વર પેતે (સખીની સહાયથી) ખોળી કાઢ્યો હતો. પરંતુ તે પછીની વડીલોની સંમતિ લેવાનો માર્ગ એણે ઉદ્ધાર્યો હતો, તેથીજ બાણુનો કોપ એને ખમવો પડ્યો હતો.

વડીલોની મરજી વિરુદ્ધ ‘કન્યાઓએ વરેલા દુષ્ણાવરનાં દંપ્તોંતો પુરાણ અને ઇતિહાસમાંથી મળી શકે છે. મેનાની પુત્રી પાર્વતી ન્યારે શિવને પરણ્યા સારે તેમને દેવ માનીને એ પરણ્યાં નહોતાં. પોતાને યોગ્ય વર જેજ છે એવું સમજીને શિવને પસંદ કર્યા; અને પોતાના બાપની મરજી વિરુદ્ધ એમણે એ પ્રીતિવિવાહ કર્યો હતો. એમને મેના કે દિમાલય કાષ્ઠ વારી શક્યું નહોતું. સુભદ્રા બળરામની. મરજી વિરુદ્ધ અણ્ણુને પરણી; શકુન્તલાએ કણ્વમહર્ષિની અનુમતિ.

લીલા વિનાજ દુષ્ણંત સાથે ગધિર્વ વિવાહ કર્યો. સાવિત્રીએ પણ અસ્પાયુષી તો અસ્પાયુષી પરંતુ પોતેજ પસંદ કરેલા સસરાનનું પાણિગ્રહણ કર્યું. દેવતાઓને પણ જતા કરનાર દમયંતી અને નળનો પ્રતિવિવાહ બાણુતો છે. શ્રીકૃષ્ણને વરવાનો રુકિમણીએ નિશ્ચય કર્યો અને અંતે બીજાને વરવાનો વખત આવ્યો સારે કેવી શુક્રાથી એ અણ્ણુપાલવતો વિવાહ એણે ટાળ્યો એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વયંવર અને પ્રીતિ લગ્નમાં સદજ એક છે; કારણ કે સ્વયંવરમાં તો શરત પુરી કરનારને જ કન્યાએ પરણવું પડે એવું સામાન્ય * અર્થન હોય છે. તેથી તેમાં પસંદગી કે ના પસંદગીનો સવાલજ રહેતો નહોતો. પ્રીતિવિવાહ કરનારાં દંપતિનું વય તો સુયોગ્ય હોવાથી પોતાનું હિત એ વિચારી શકતા અને જાતેજ પરણતાં-એમ આ ઉપરથી લાગે છે. પ્રીતિ વિવાહની ઉચ્ચ શૂંભિકાનાં દર્શન પણ આ ઇતિહાસોમાંથી આપણને કવચિત કવચિત થાય છે.

મહાભારતમાં પ્રસંગ છે કે, અંબાના મનમાં બીખની સાથેજ પરણવાનો નિશ્ચય હતો પરંતુ બીખે આજન્મ અવિવાહિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ એને પાછળથી ખબર પડી, સારે તેણે પણ બીજા અયોગ્ય વરને વરવા કરતાં ન પરણવુંજ સારું ગણ્યું હતું. અંબાના જેવીજ ઘટના કાકીઆવાડી લોક-સાહિત્યમાંના ‘મેહ નેઠવો અને ઉજળા’ના પ્રેમપ્રસંગમાં વણવાઈ છે. મેહ, ચારણકન્યા ઉજળાને પરણવાનું વચન આપીને ન્યય છે; પણ પછી આણું મોકલતો નથી. એટલે, (દુષ્ણંતે આણું ન મોકલવાંથી નેજ શકુન્તલા જાતેજ રાજસભામાં જઈ ચંદી હતી તેમ.) અધીરી ઉજળા મેહને સામી મળવા

* ‘સામાન્ય’ કારણ કે ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર’ નેવામાં દ્રૌપદીએ સૂતપુત્ર કણ્વ ને શરત પુરી કરે તો પણ પરણવાની ના પાડી હતી.

ગઇ. સારે બીભત્તી પ્રતિદાને મળતું બહાનું મેઢ જોવાએ આગળ ધર્મ:—

આરણ્ય એટલા દેવ, જોગમાયા કરી નાણિયે:

આરણ્યથી મન થયે, છુડે બરસાને ઘણી !

ઉગળી આ બહાનાથી બહુ આશાભંગ

થઇ: કોધથી બળું બળું થઇ ગઇ. આખરે

પ્રેમીએ તરછોડેલી ઉગળી સાધ્વી થઇ ગઇ:

અંબાની પેટે, બીભત્તી સાથે વિવાહ ન કર્યો:

અને પાથિવ પ્રેમને ભક્તિમાં પસરી નાખી

પોતાનું દુઃખ છુડી ગઇ.

મધ્યકાળના રજપુત ઇતિહાસમાંથી પૃથ્વી-

રાજ અને સંયુક્તાને વિવાહ આવે પ્રીતિવિવાહ

કહી શકાય. સ્વયંવરમાં ન નોતરેલા, છતાં

પુતળારુપે દ્વારપાળ તરીકે અપમાન પમાડેલા

પૃથ્વીરાજનેજ સંયુક્તાએ વરમાળ પહેરાવી

હતી. પિતાની મરજી વિરુદ્ધ આ પસંદગી થઇ

હતી. એટલે શ્રીકૃષ્ણની જેમ પૃથ્વીરાજ રુકિમણી

જેવી સંયુક્તાને શનુઓની મધ્યમાંથી

ઉપાડી લઇ પોતાના રથમાં બેસાડી રાજધાનીમાં

લઇ ગયો હતો.

પ્રીતિવિવાહની મીમાંસામાંથી બીજું એક

રસિક તત્ત્વ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. સામાન્ય

રીતે, નાવિકાનાં રૂપ, ગુણ, લાવણ્ય વગેરેથી

નાયક આકર્ષાય છે, ધણે ભાગે, Love at

first sight—' દૃષ્ટો દૃષ્ટ મળતા ' જે લગ્ન

થયાનું વાંચીએ છીએ તેમાં સુવત્કની ઇચ્છાજ

આગળ પડતી જણાઇ આવે છે: સુવત્કીતો માત્ર

એ ઇચ્છાને સંમતિ આપે છે. પુરુષ એ સૌંદર્ય

પિપાસ અને સ્ત્રી એ સૌંદર્યનું સરોવર: એવા

સંબંધથી આ આકર્ષણ જન્મેલું હોય છે.

પરંતુ નાયકજ ન્યાં નાવિકાને આકર્ષે છે

એવું વિરલ દૃષ્ટાન્ત તો અનિરુદ્ધ અને ઉપાનુ

છે. ઉપાના તીવ્ર રનેહને લીધેજ ચિત્રકેખાને

અનિરુદ્ધની ચોરી કરી લાવવી પડે છે. ઉપાનો

અનુરાગજ એની પાસે આવું સાદસ ખેડાવે

છે. સ્વપ્નના સુખથી મોહી પડેલી ઉપા એ સ્વપ્નમાં

વરી જનારને મેળવવા તલસે છે. તેથી સ્ત્રીઓનાં

ભૂપણ્યુરુપ લક્ષ્ણ અને સંયમ પણ ઉપા ખોઇ

ખેસે છે. એ બધું એક અગ્નિવા પુરુષના મોહને

લીધેજ.

કન્યાને, વર થવા લાયક યુવક પ્રત્યે અનુ-

રાગ કેવી કેવી રીતે જાગે છે અને પછી દહ

યાય છે તે સંબંધીનું વિવાહગીયત લુ રમ્ય છે.

લાડકરી બઢી રે હમાડ, સુંદર વરને નીરખતા રે

દાદાજી મુજને પાણાવો, *મેં ન્યાળ્યા નીચાળીઓ રે:

'કહે બેડી ક્યાં યાદી દોઢો કે ક્યાં તારાં દોઢ વરયાં રે?'

નીચાળે બાણુતેલો દોઢો કે અંકરે મારાં દોઢ વરયાં રે

સરોવરીયે નાતેલો દોઢો,

કે નચોટલીએ મારાં દોઢ વરયાં રે.

... ..

સોના ગણીએ રમતેલો દોઢો,

કે દહુયે મારાં દોઢ વરયાં રે .

... ..

સોના યાળીએ જમતેલો દોઢો,

કે કોળીએ મારાં દોઢ વરયાં રે

—આવા સુંદર વરનું ચિત્ત કન્યા પછી કે

રીને ચોરે છે તેનું આપણું વિવાહગીય તોટકુંજ

. [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૭]

* 'એ વર છે વરજાગિયા રે' પાઠાન્તર.

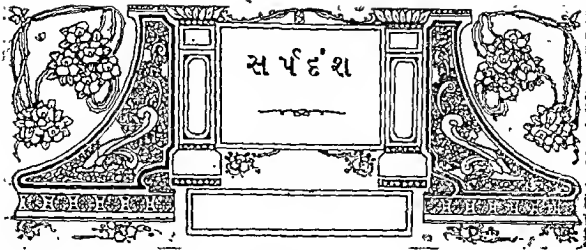
† સીના વિવાહમાં સીના, રામને ધનુમંત્ર કરવા

જીઠતા પહેલાં જોઇને રૂપસુગ્ધ થાય છે, તે વખતનું રામનું સ્વપ્ન એટલે

હોદી છોડી ને શીરા ચોંટી કમળ કોમળવાન

કેસરી લોકે લટકતા રમ્યાથજી બીનદેવાન

—ચોટલીની આ મોહકતા ધ્યાન એંચનારી છે.

લેખક :

રા. પરશોત્તમ ત્રીકમદાસ

—૦—

મું બાઈના પ્રખ્યાત ખાનગી હીરેકટીય શેરખાનનું નામ ભાગ્યેજ કોઈને અપરિચિત હશે. ૧૯૦૫ માં સંડનના રેલ્વે કેસના એમના બાહોશ ખુલાસા પછી એમનું નામ અતિ પ્રસિદ્ધ થયું ગયું. દુનીઆના ઘણા દેશોમાં વખતો વખત એમણે ચાલાક યુનેહમારોને મકાત કરી વિશેષ કીર્તિ મેળવી હતી. ૧૯૨૮ ના જુલાઈ માસની ૧૨ માં અને શનિવારે જમ્યા પછી હુકમો મટમટાવતો શેરખાન ઈંગ્રીયેર પર પડ્યો હતો. પાસેની એક ખુરસી પર બેસી હું શેરખાનના યુનેહમારો અને ખાસ કરીને એક મહારાજના મહેલમાં બનેલા વિચિત્ર ખનાવોની કેહાણી સાંભળી દ્રઢ મુધેનો રસિક દ્રષ્ટાંત સાંભળતો હતો. લગભગ રાતના સાડાઠણ વાગ્યા હશે. દરવાજાની ધંટડી વાગી અને નોકરે આવી કહ્યું : “ડા, જીવજીવાલ આવ્યા છે” નોકર જાય તે પહેલાં તે જીવજીવાલ દાખલ થયા. જીવજીવાલ શરીરે પતંગ તથા ઉંચા હતા. આંખોમાં જે હાંશીઆરીથી એણે સર્જન તરીકેની નામના

મેળવી હતી, તેની ઝમક ૨૫૯ જણાતી હતી. તેનો ચહેરો વિચારશીલ તથા જરા ગમગીન દેખાતો હતો.

“કેમ જીવજીવાલ, બહુ મેંધો થયું ગયો છે ? હાલમાં તો હું મોઢો થાઉં તોજ તારાં દર્શન થાય છે; પણ આટલે મોડેથી અને સમશાનમાંથી હમણાંજ પાછો ફર્યો હોય તેવું મોહું કરી કેમ આવ્યો છે ? શું મારા કોઈ દુશ્મને મારા મૃત્યુના ખોટા સમાચાર તો નથી મોકલ્યા કેની ? ગમશેતો નહીં; હજી તો હું જીવતો છું. ચાલ કોશી પી જરા તાળે ચા અને તારા હસમુખા ચહેરાને થતો અન્યાય દૂર કર.”

“ના, એ વિષ તનેજ મુશ્કારક હો” કહી જીવજીવાલે કોશીની ના કહી. શેરખાનની કોશીને એણે વિષની ઉપમા આપી તે યોગ્યજ હતી. કારણ શેરખાન બહુજ ઉકાળેલી દુધ, સાકર વિનાની શાહી જેવી કોશી પીવામાં મળ્યે માનતો હતો. જમ્યા પછી એ કોશીના લગભગ અર્ધાં ડાળન પ્યાલા તો સહેલાઈથી તે ખલાસ કરતો.

“વારુ કોશી નહીં તો વહીસકી લે. મુસલ-
માને આપેલી વહીસકી લાગ્યેજ મળશે” કહીને
વહીસકીનો સારો જોવો ડોઝ ભરી ગ્લાસ જવણ-
લાલ પામે મુક્યો.

“ભોજ, શું છે ? ઘણીજ ગભીર વાત
લાગે છે. રામલાલની સકાચ રાખવાની જરૂર
નથી. ગુનેહગારો સાથે મારે જવથેણુ યુદ્ધ થતું,
સારે એ હમેશ સાદાચ્છ આપનો. એ મારો
સહાયક ને સહચર છે એની મદદ નહોત
તો આજે કેટલાએ ગુનેહગારો કુનીઆમાં વાધ
વરુની પેટે છુટા ફરતા હોત. કેમ રામલાલ ?”
શેરખાનને વાતમાં અતિશયોક્તિ તથા મનક
જરા વધારે પસદ હતો.

“હા, ઘણીજ ગભીર વાત છે. મોંઝાસા-
ળા શેઠ અબદુલ કરીમનું અચાનક મૃત્યુ
હું છે. હું એમને ઘેરથી પરભાયોજ આલુ
ડાકટરોના કહેવા મુજબ મૃત્યુનું કારણ
પેઈશ છે.”

“ડાકટરોના કહેવા મુજબ એટલે ? તુ
પણ લા હતો ને ?”

“એટલેજ કહું છું. અમે ચાર ડાકટરો
હતા. બરાબર ચોક્કસ રીતે કહું તો ત્રણ ડાકટરો-
ની અભિપ્રાય પ્રમાણે.”

“એ ત્રણે ખોટાજ હોવા જોઈએ. એમને
ખોટા પાડવા મારી મદદની જરૂર તો નથી, પણ
જરૂર પડે તો બંદાને ખુશીથી ફરમાવજો.”

“મસ્કરીની વાત નથી. એ ભુલે છે એમ
મારો મત છે. એ વક્ત મોરે સાથે મેં છેડી જોઈ.
બીજા બે ડો. વાઈકર અને ડો. કેશવલાલ તો
ગંધેડાજ છે, પણ મોરેએ પણ મારી વાત દસી
કાઢી, એટલે વધારે ખોલવમાં સાર નથી, એમ
મને લાગ્યું. આખી જીંદગીમાં સર્પદંશનો
દોઢ કેસ એમના જોવામાં આવ્યો હશે. મેં એ

વીસે જ્ઞાન મેળવવા અમેરીકામાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યા
છે. વળી મારો અભિપ્રાય બરાબર હોય, તો
દાળમાં કે કાણું હોવાનું જોઈએ, એમ લાગવાથી
બીજા કોઈ સાથે વધારે વાત ન કરતા હું અહીં
તારી પાસે આવ્યો.”

“મૃત્યુ કઈ રીતે અને કયા થયું ?”

“જેટલું હું જાણું છું તેટલું દુકમા કહીશ.
સાડા આઠ વાગે ટેલીફન આવતાં હું અબદુલ
કરીમને બંગલે ગયો. મોરે, વાઈકર, તથા કેશવ-
લાલ આવ્યા હતા શેઠ બપોરે સાડાચાર વાગે,
શનિવાર હોવાથી એમના હમેશના રીવાજ
પ્રમાણે મોટરમાં જીલ્ડને બંગલે ગયા એમની
સુથે કોલોનીયમાંથી આવેલો ગૃહસ્થ હતો.
સાંજના છ વાગ્યાને સુમારે એ બે જણુ ફરવા
ગયા અને લગભગ સાડાસાત વાગે પેલો માણસ
અબદુલ કરીમને ઉચકી બંગલે લાવ્યો શોફર
બંગલાના ઓટલા પરજ હતો. તે માણસે
શોફરને કહ્યું કે રસ્તામાં ચાલતાં શેઠને સાફ
કરડયો. શોફરના કહેવા પરથી શેઠ તે વખતે
બેભાન અવસ્થામાં હતા. મોટરમાં નાખીને
મલખારહીલને બંગલે લાવ્યા અને ડાકટરોને
ટેલીફન કરી બોલાવ્યા. બંગલે લાવ્યા તે વેળા
પેલો માણસ મોટરમાં સાથે હતો, અને જોઈ
મહમદઅલી શેઠનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર બંગલે હતો, તો
પણ આ અકસ્માતના અખરથી એને એટલો
આઘાત થયો કે એ માણસને બનાવ શો બન્યો
હતો, તે પુછી જોવાનું બાન પણ એને રહ્યું નહીં.
હું ગયો તે પહેલાં એ ચાલ્યો ગયો હતો એટલે
મારાથી પુછી શકાયું નહીં. પણ એ
માણસે આઝીઝની રકીમની આખમાં
શેઠને મળવા આવતો એથી વધારે કે મોહીતી
એના વીશે મળી શકી નહીં. પણ એનું સરનામું
લાવ્યો છું. એ માણસ મોપાટી પર રહે છે અને
અહીં આવતાં પહેલાં એની પામેથી વધારે

ખબર મેળવવા એના બંગલા સુધી હું ગયો પણ એટલામાં વિચાર આવ્યો કે જો કે હોય હોય તો એમાં એ માણસ જરૂર શામીલ હોવો જોઈએ એટલે માંડી વાળ્યું અને અહીંજ આવ્યો.”

“એ સારું ક્યું.”

“અમે બધાએ શેઠનું શય તપાસી જોયું. મૃત્યુ એ અહીં કલાક પહેલાં થયું હતું. દંશ જમણા પગ ઉપર સ્પષ્ટ જણાતો હતો. મોરેએ, વાઈકરે તથા કેશવલાલે તપાસીને કહ્યું કે સાપ

દંશથી મૃત્યુ થયું છે. મને એ દંશમાં કે વિચિત્ર લાગ્યું. દંશ લગભગ છુટકા પાસે હતો. ચાલતા માણસને એટલો ઉંચો દંશ દર્શકનાર સાપ મોટા જાણે માં હોવાનો સંભવ છે પણ જુહા માં તો નહીં.”

શ્લીસ્કીનો સારો જેવા ઝોજ બરી ગ્લાસ જીવણવાલ સામે ધર્યો.

અચવા સાપ પગે વીંટળાઈ ગયો હોય તો એટલે ઉંચો દંશ દર્શક શકે પણ તેનું કે થયું નથી, એમ પેલા માણસના કહેવા પરથી લાગે છે. વળી સર્વ દંશથી મૃત્યુ પામેલા માણસના શરીર પર કેટલાક સ્પષ્ટ ચિન્હો દેખાય છે તે બારીકબીર તપાસતાં તે દેખાતાં નહીં. એ ચિન્હો—

“ચિન્હો હું બાળું છું એટલે એ બાજતની વિદ્વાતભરી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. અને હું જણાવતો નહોતો એ અનુભવી ડોક્ટરનું કહેવું માન્ય કરું છું એટલે એ ચિન્હોની ચર્ચા

ની જરૂર રહેતી નથી. ચિન્હો બાળુ મુકતો દંશના દેખાવમાં કે વિચિત્ર હતું ?”

“કે નહીં. પણ વધારે અગત્યથીતી વાત તો એ હતી શેઠનું મૃત્યુ શુંગળાવાથી થયું હોય એવા ચિન્હો દેખાતાં હતાં. અને એજ રીતે શેઠનું મૃત્યુ થયું એમાં મને જરા પણ શક નથી. મોરેને બતાવતાં તેણે હસીને freak case કહેવા ઉપરાંત વધારે ધ્યાન આપ્યું નહીં.”

“જુહામાં શેઠની સાથે બીજું કાણ હતું?”

“શો ફર

તથા પેલા માણસ તથા બંગલાનો નોકર એ સીવાય બીજું કોઈ નહીં.”

“સારે જો કે હોય હોય તો એ ત્રણ જણ સીવાય બીજા કોઈની તપાસ કરવાની જરૂર નથી. બંગલાનો

નોકર તેમજ શોફર એમાં શામીલ હોઈ શકે એમ લાગતું નથી, કારણ પેલા માણસેજ કહ્યું છે કે ગરતામાં ફરતા ગયા હતા ત્યાંજ આ બનાવ બન્યો; તે છતાં એ માણસોને પુકી કે વધારે ખબર મળી શકે તો મેળવવી જોઈએ. મહમદઅલી પેલા માણસ વીશે ખાસ જાણના હશે અને માહિતી આપી શકશે, પણ હમણાં તો અહીં મોડું થયું છે. એટલે એ બાજતમાં વધારે તપાસ કાઢી સવાર સુધી મુલતવી રાખીશું. આજ તો મારા વિશ્વાસ માણસોને ચોપાડીના બંગલાની ચોટી કરવા

“સુકથું. નામ શું એનું?”

“કુટો ક્ષીશ્ચીઅન છે.”

“શેઠનું મૃત્યુ સર્વદંશથી થયું નથી તેની ચોક્કસ ખાતી છે કે?”

“ચોક્કસ.”

“હારે આવતી કાલે સવારના સાડાછ વાગે આવીશ કે બહુ વહેલું થશે? કાલે જયુરી છે?”

“સાડા અગીઆર વાગે. હું સાડા છએ આવી પહોંચીશ.”

“ખોદા હાશીઝ.”

છવણુલાલના ગયા પછી શેરખાને કુટોના ઘરની ચોટી કરવા બે માણસો મોકલી આપવાનો બંદોબસ્ત કરવા મને કહ્યું, અને મેં તે પ્રમાણે તરતજ કયું.

“શું ધારું શેરખાન?”

“કેસની ખારીક માહિતી વગર ચોક્કસ અભિપ્રાય તો આપી શકાય નહીં, પણ છવણુલાલ કહે છે તે પ્રમાણે થવું અશક્ય નથી.”

“કવી રીતે? હું ન સમજ્યો.”

શેરખાન વિચારમાં મગ્ન હોવાથી જવાબ મળ્યો નહીં અને મેં વધારે પુછવાનું સુલતની નાખ્યું.

“માણસ હેંશીઆર તો ખરો.”

“કાણુ છવણુલાલ? ” મેં પુછ્યું.

“ના, કુટો. ચાલો સવારે વાત. સુષ ઝા.”

ઉપલી વાતને લગભગ દસ વર્ષ પીતી ગયાં હોવાથી એ વાત ધણા પાંચકોના ધ્યાનમાં ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. માટે શેઠ અબદુલ-કરીમના છવનચરિત્રના આ બનાવ સાથે સંબંધ ધરાવતા ભાગ વીશે હું ટુંકમાં માહિતી આપીશ. અબદુલ કરીમ મુંબઈના આગેવાન

કરોડાધીશ ગૃહસ્થ હતા. મૃત્યુ વખતે એમનું વય બેઠ્ઠે આવીસ વર્ષનું હતું છતાં પરોપકારી અને કોશોનીઝની બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર તરીકે બાણીતા થયા હતા. કોશોનીઝ પ્રત્યે એમનું વિશેષ ધ્યાન હોય, તે સ્વાભાવિક હતું, કારણ કે એમની અઢળક સંપત્તિ એમણે પૂર્વ તથા દક્ષિણ આફ્રીકા તથા બ્રીટીશ ગાયેના સાથેના વેપારમાં મેળવી હતી. સંસ્થાનો માંતો કોઈ પણ હોદીવાન એમની પાસે વેપાર અર્થે યાતો હોદી લોકોના ઉદ્ધાર અર્થે મદદ માટે આવતો, અને એની વાત તદ્દન બીન-જવાબદાર ન હોય, તો તે નિરાશ થઈને પાછો ફરતો નહીં. નવા દેશોમાં હોદીઓનું સંસ્થાન સ્થાપવું અને એ બાબતમાં બનતી મદદ કરવી એવી એમના મનની ઉડી ઇચ્છા હતી. એમના મૃત્યુ પહેલાં આફ્રીકા દેશમાં હોદી કોશોની સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો હતો. જ્યારે દક્ષિણ અમેરીકા જઈ આફ્રીકાની સરકાર પાસેથી લાંબા રીથો ઝાંટે પ્રાંતમાં જમીનનું કન્સેશન નક્કી કર્યું હતું. એ યોજના માટે પચીસ લાખ રૂપીઆ સુધીની મદદ કરવા બહેર કયું હતું અને હોદ્દરતાનમાં શહેરે શહેરે ફરી, એ બાબતમાં ભાષણો આપી યોજના સફળ કરવા એમણે સંગીન પ્રયત્નો કર્યા હતા. અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કુટો એ યોજનાનીજ બાબતમાં શેઠને વખતો વખત મળવા જતો હતો.

બીજી દહાડે બરાબર સાડાછ વાગે છવણુલાલઆવી પહોંચ્યો. શેરખાન તૈયારજ હતો. હું પણ એમની સાથેજ મોટરમાં બુલુ ગયો. અબદુલકરીમને બંગલે ફક્ત એક નોકર હતો; અને શેઠને ખેલાન અવસ્થામાં પેલો માણસ બંગલે લાઇ આવ્યો એ ઉપરાંત કે વિશેષ ખખર એને નહોતી. સાપકવી જગ્યા પર દંશ્યો હતો તેની પણ એને ખબર ન હતી. પણ શેઠને કયી દિશામાંથી

પેલો માણસ લઈ આવ્યો હતો તે એણે ખતાવ્યું.

“આલો અહીં વખત ગુમાવવામાં સાર નથી.”

બુલબુલાણે કહ્યું: “પગલાં તપાસવાં નથી?”

“ધુળ તથા રેતીના રસ્તા પર આખી રાત પવન ધુંકાવા પછી ‘પગલાં’ ઉપરથી કેં પશુ એલાણી તો ફક્ત ડીરકડીય વાતમાંજ શોધી શકાય. કેં એવી વાતો બહુ વાંચતો દેખાય છે.” શેરખાને મળક કરતાં કહ્યું.

પછી અમે મલબારહીલ પર અબદુલકરીમ-ને અંગે ગયા. શોધર ધણો છુતો નોકર હતો. અને એને પુછતાં કેં વધારે ખબર મળી શકી નહીં.

“એ ગૃહસ્થ પહેલાં કોઈ વાર શેઠની સાથે છુટુ ગયો હતો કે કેમ?” શેરખાને પુછ્યું.

“સાહેબ, ત્રણ શનિવાર થયાં એ સાથે આવતો. ખીજે દહાડે સવારે શેઠની સાથેજ પાછો મુઆઇ જતો.”

“આલો, જરા કુટોના મહેલનાં દર્શન કરી આવીએ. હું તો રાતેજ જઈ આવ્યો છું. નાનો અંગેસો છે, અને ખીલું કાઢ રહેલું નથી. વખતે એકાદ નોકર હશે. પણ આપણાં માણસો વધારે ખબર આપી શકશે.”

અંગેસો શેરખાને કલા પ્રમાણે નાનો અને એટલો હતો અને આસપાસ સાધારણ કંપાર્કમાં નાનો અગીચો હતો. અંગેસો રસ્તા પરથી બહુ દેખાતો નહોતો. આવીને પુછતાં અમારા માણસેને ખબર મળી કે એ લગભગ દોઢ મહીના થયે ત્યાં રહેવા આવ્યો હતો અને ધરમાં એના ઉપરાંત એક નોકર સીરાય ખીલું કાઢજ નહોતું.

કુટોના, બુરી સમક્ષ સાક્ષી આવવા આવ્યો. સારે મેં પ્રથમ જોયો. એણે સમકાદાર વીડામતી પોવાક પહેર્યો હતો. શરીરે મજબુત, ખાસો છ-પુટ ઉચો, તથા આંખોમાં એક પ્રકારની કૂરતા ભરી ઝંઝૂન ન હોત તો દેખાવડો કહી શકાત. બહારથી તદ્દન શાંત દેખાતો હતો. હું બહુજ-આરીકીયા એની દરેક હીલચાલ તપાસતો હતો અને મને કોઈ કોઈ વખત એની આંખો શીકરીઓથી ઘેરાએલા જનાવરો જેવી લપચલત જણાતી; કદાચ ભારી એ માન્યતા ભ્રમ પણ હોય. સાક્ષી તદ્દન શાંત તથા સ્પષ્ટ અવાજે આપી.

“શેઠ અબદુલકરીમની બ્રાઝીમની સંસ્થાનની ચોજનાની વાત સાંભળ્યા પછી અમને દક્ષિણ અમેરીકામાં વસતા ટેટલાક હોંદીઓને લાગ્યું કે નવા સંસ્થાનવાસીઓને જરૂરની વસ્તુ ઘેડે નદે પુરી પાડવા તેમજ તેમને માટે એક ઉભી કરવા, હોંદીઓનાંજ નાંણાંથી એક કંપની કાઢવી. એ કંપની માટે શેઠની મદદ માગવા હું અહીં આવ્યો. કંપની માટે લગભગ એક કરોડ રૂપીઆની ચાપણીની જરૂર છે તેમાંથી ચાળીસ લાખ તો અમે દક્ષિણ અમેરીકાના હોંદીઓ પાસેથી શેરા કરાની બેગા કુર્પા, અને બાકીનું નાણું હોંદુસ્થાનમાંથી ઉપરાવવાના હેતુથી મને અહીં મોકલવામાં આવ્યો. શેઠે બનતી મદદ કરવાની કબુલાત આપી અને પોતે પરમ દહાડેજ પાંચ લાખનો એક પણ આપ્યો. હવે અમારી એ ચોજના માટે બેઠતાં નાંણાં શેઠની મદદ વિના ઉપરાવવાનું અશક્ય થશે. શેઠના શોચનીય અકાળ અવસાનથી અમારા સંસ્થાનવાસીઓનો એક સુમેચ્છક તથા મિત્ર, પિતાની નગરે બેનાર મિત્ર જતો રહ્યો. એમ કહું તો તેમાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. ના, હું એમને પહેલાં ઓળખતો નહોતો એટલે પ્રત્યક્ષ

એળાપ નહોતો થયો. નામ તો અગ્નિયુ' હોયજ કેમ? અને અહીં આખો લગભગ દોઢ મહીનો થયો અને શરૂઆતથીજ શેઠની મારી પર મહેર-આની થઈ. છેલ્લા ત્રણ સનિવારથી શેઠની સાથે હું બપોરે ભુલુ જતો. ગઈ કાલે પણ, તે પ્રમાણે અમે સાડાબાર વાગે ગયા. સાંજના ચઢા પીધા પછી ફરવા ગયા. પાછા ફરતી વખતે બંગલાથી લગભગ અરધો માઈલ છેટે પગથી પર સાપ દેખાયો. આમારાથી લગભગ ત્રણ પુટપર દશે. શેઠે હાથમાંની લાકડી ઉગામી પણ તે સાપને વાગી નહીં અને જાહેડાણ તે સાપ શેઠને પગે કરડ્યો અને તરત અદ્રશ્ય થઈ ગયો. તરતજ શેઠને પગે મારો રુગાલ મેં બાંધી દીધો, અને પત્ની ઝડપથી અમે બંગલા તરફ ચાલ્યા. ઝડપું પણ બે ત્રણ મીનીટમા શેઠને અસલામતો થવા લાગી અને જરાવારમા એમાન થઈને ડાબ્યા. એમને ઉચકી હું બંગલે લાવ્યો અને ટાટરમાં એસાડી મુજાઈ લઈ આવ્યો. પણ મુંબાઈ પહોંચતા પહેલાંજ, મારા ધારવા પ્રમાણે એ મૃત્યુ પામ્યા હશે. ”

ઉપલી વાત એણે સરળ તથા સચોટ રીતે કહી. શેરખાને પણ ઘણીજ આરીકાથી એની સામે જોઈ રહ્યો હતો અને એની જુગ્યાની ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળતો હતો.

“ ડાકટરોની જુગ્યાની પુરી થતાં મુખી તમે અર્દાજ થોભજો. વખતે તમારી જરૂર પડે. ” કોરોનેરે કુટોને કહ્યું.

શેરખાને મને બાલુએ બોલાવી ને કહ્યું કે, હજી આ તમારો કલકિક ચાલશે. હું જરા કુટોના ધરની ઝાતી લેવા જઈ છું. પાછો આવું ત્યાં મુખી કુટોને ગમે તેમ કરી જવા દઈશ નહીં.

“ તમારો ” પુરો થયા પહેલાં શેરખાને આવી પહોંચ્યાથી મારી જવાબદારી પુરી થઈ.

બોલીસના વડા અમલદારને બાલુએ બોલાવી શેરખાને કે વાત કરી અને બેઠે બાલુ ત્યાંથી જતા રહ્યા. સાંજના છ વાગ્યા મુખી શેરખાને દેખાયો નહીં. સાંજે કોણી પીતાં એ બોલ્યો: “ જુગ્યાની તો સરસ આપી, કેમ? ડાકટરોને સાંભળ્યા પછી જુરીનો અભિપ્રાય તો “ સર્પદંશથી અચાનક મૃત્યુ ” એવોજ આવ્યોને? જીવણલાલે જુગ્યાની આપી કે કેમ? ”

“ ના, બે ડાકટરોને સાંભળ્યા પછી કોરો-નેરે કહ્યું કે બીજા ડાકટરોને તરદી આપવાની જરૂર નથી. એટલે જીવણલાલે બોલાવ્યા નહીં. અને જુરીનો અભિપ્રાય તમે કહો છો તેમજ આવ્યો. ”

“ જીવણલાલે બે શેઠનું શયન બેયું ન હોત તો એ પાંચ લાખ રૂપીઆ લઈ શાદુકારની માફક ચાલ્યો જત. ”

“ ત્યારે શું તમે એને કેદ કર્યો? ”

“ ના, આપણી અદાલતો એના મુન્દાની તપાસ કરી શકે એમ નથી. અદલાદની અદાલત હશે તો ત્યાં એ જવાબ આપવા ગયો છે. ”

“ શું આત્મહત્યા કરી? શું થયું? ”

“ તને યાદ હશે કે જુગ્યાનીમાં કુટોએ રૂપીઆ પાંચ લાખનો એક આગતે દહાડેજ મળ્યો હતો એમ કહ્યું હતું. એ માણસને બે બ્રાઝીલની કંપની સાથે સંબંધ ન હોય, તો એ શેઠના મૃત્યુનું કારણ થઈ પડે એમ સંભવિત હતું. મદમદઅશીને બાલુએ બોલાવી પુછાયાં એણે કહ્યું કે શેઠ એ કંપની મારે પચાસ હજાર રૂપીઆ આપવાની વાત કરતા હતા પણ પાછળથી વિચાર ફેરવી પાંચ લાખ કર્યા હોય તો હાલુ જાણે. મદમદઅશીની સાથે હું વાત કરતો હતો એટલામાં શેઠની મારી પાસે આવ્યો અને કહ્યું: “ સાહેબ સવારના હું એક વાન

કહેવી બુલી ગયો હતો. અમે ઓશીસમાંથી નીકળ્યા પછી પેલા માણસના કહેવાથી ક્વીન્સ રોડ પર એક મોટરની દુકાન પાસે મોટર ઉભી રાખી. એ અંદર જઈ ટેલીફોન કરવા લાગ્યો. મોટરને લગતી કોઈ વસ્તુ જોઈતી હોવાથી હું પણ અંદર ગયો. ટેલીફોન સામેના ટેબલ પર જ હતો અને એ કોઈને અગ્રેજીમાં કહેતો હતો કે એક બરાબર છે. એમાં કેં વધી નથી. એટલું મેં સાંભળ્યું. હમણાં એકની વાત એણે કરી એટલે યાદ આવ્યું.” મહમદઅલી ક્વી બેંકમાં શેફનું ખાતું હતું તેનું નામ પુછી કુટોને બંગલે ગયો. આપણા માણસોએ મારા કહેવાથી એના નોકરને વાતે વળગાવ્યો હતો એટલે કોઈ પણ જાતની અડચણ વગર બંગલામાં હું તાણું ઉઘાડી દાખલ થયો. એના સુવાના ઝોરડામાં એક ટેબલનું ખાતું તપાસતાં આ બાટલી તથા આ સાપનો ડંખ જડ્યો.” એમ કહી એણે પીળા રંગના પ્રવાહીથી ભરેલી એક નાની બાટલી અને આંગળીમાં પહેરી શકાય એવી વીંટી સાથે ઓટાડેલી સાપના ફેણના આકારની એક પોકળ સોય મારી સામે મુક્યાં.

“શેફને દંશનાર સાપ આજ. આ બાટલીમાં ભરેલું પ્રવાહી એનું ઝેર. તું જાણુને હશે કે સ્નાયુનું ઝેર સૂકવી તેના ગાંઠડા કરી ગમે તેટલો વખત રાખી શકાય છે. એને ફરીથી પ્રવાહી અનાવવું હોય તો ફક્ત થોડા પાણીની જ જરૂર છે. આ બાટલીમાંનું પ્રવાહી એજ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એ વસ્તુઓ જોયા પછી તો મારી ખાત્રી જ થઈ કે એણે શેફનું ખુન કયું છે. જીવણુલાલે ગઈ કાલે વાત કરી સ્પષ્ટ મને વિચાર આવ્યો કે કોઈ માણસને મારી નાખ્યા પછી હાઈપોડરમીક સીરીન્જથી તેના શરીરમાં ઝેર દાખલ કરવામાં આવે તો એ ઝેર-શરીરમાં ફેલાયા વગર જ્યાંનું લાંબ

પડી રહે. કુટોએ વધારે કુશળતા દાખવી. એ સીરીન્જ સાપની ફેણની આકારની બનાવી. એની જુલ એટલી જ થઈ કે દંશ દેતાં પહેલાં શેફને બેશુદ્ધ કરવા જતાં એ ગુંગળાઈને મૃત્યુ પામ્યા. એમ જો ન. થાત અને જો શેફના જીવતાં જ એમને દંશ દઈ શકાયો હોત તો કોઈ પણ પારખી શકત નહીં, કારણ મૃત્યુ ખરેખર વિપરીત થાત.

એ વસ્તુઓ પાછી ઠેકાણે મુકી હું પાછો શેફને બંગલે આવ્યો અને તને ખ્યાન હશે કે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સાથે હું લાંબી ગયો. અમે બેંકના મેનેજરને બંગલે ગયા અને એક બાબત પુછતાં જણાવ્યું કે એક સાડાખાર વાગે બેંકમાં આવ્યો હતો. મોટી રકમનો એક હોવાથી અને અનફોરડ હોવાથી શેફને ટેલીફોન કરી પુછી જેવાનો એમને વિચાર થયો. એટલામાં તો શેફનો ટેલીફોન આવ્યો અને એમણે કહ્યું કે “પાંચ લાખનો મારો એક આવ્યો હોય તો બરાબર છે કેં વધી નથી. એ પછી અમે તે એક સ્વીકાર્યો.” લાંબી પાછા શેફને બંગલે આવ્યા પણ એટલામાં તો જુરી વીખરાઈ હતી અને મૈથતની તૈયારી ચાલતી હતી. છતાં મહમદઅલી પાસેથી શેફના એકા ભરનાર કેશીઅરનું ઠેકાણું લઈ એને ઘેર ગયા. કેશીઅરને પુછવાથી ખબર મળી કે એ એક ફક્ત પચાસ હજારનો હતો પાંચ લાખનો નહીં. હવે તો કોઈ પણ જાતનો શક રહ્યો નહીં. એટલે અમે કુટોને બંગલે ગયા. અમારા નામનાં કાર્ડો મોકલ્યાં અને કુટો બહાર આવ્યો. બંગલાની આસપાસ મેં આપણાં માણસો ગોઠવી રાખ્યાં હતાં.

“મારું શું કામ છે, ગૃહસ્થો ?”

“તું સારી પેઢે જાણે છે.”

“ના, હું જાણતો નથી તેથી દીલગીર છું.”

હરકત ન હોય તો કહો.” એણે જગ્યાએ દીધો. એ ઉપરથી હું કહેજે વાત કરતો હતો છતાં જરા ગભરાએલો લાગ્યો.

“ શેઠ અબ્દુલકરીમનું ખુન કરવા માટે તને પકડવા આવ્યા છીએ. ”

આ સાંભળીને એ ખટખટ હસ્યો. “ તમે ડોક્ટરોની જુથાની સાંભળી હોય એમ દેખાતું નથી. ”

“ અમને કોઈની જુથાનીની જરૂર નથી. શેઠનો કેશીઅર અને તારા ટેબલમાંની વસ્તુઓની જુથાની બસ છે. આલ વધારે વાત કરવામાં વખત શુભાવશે નકામો છે. ”

“ હું આવ્યો એક મીનીટમાં ” કહીને એ અંદરના ઓરડામાં ગયો. પાછો બહાર આવ્યો ત્યારે આગળી પર પેલી વોંટી પહેરેલી હતી. “ ટેબલમાંની વસ્તુ તે આજ કે નહીં ? પણ તમે કેમ જાણશું ? ”

“ શેઠને દંશ દીવા પહેલા ઝુગળાવીને બે-શુદ્ધ કરતાજ એમનું મૃત્યુ થયું અને એમના કબજેજ તે દંશ દીધો એટલે ” મારો હાથ ગળવામાં રહેલી રીબોલ્વર પર હતો કારણ એ

દંશનો પ્રયોગ કદાચ મારા પર કરે એવી મતે જરાક બીક હતી, જે કે એવો સંભવ નહોતો. મારી સામે જેમ જરા તિરસ્કારથી એ હસ્યો અને દંશનો પ્રયોગ કર્યો—મારા પર નહીં; પોતાના પર. સુપરીન્ટેન્ડન્ટને ન્યાયના પંજમાંથી એ છુટી જાય એ હીક ન લાગ્યું. “ હું ડોક્ટરને લાવું છું. ”

કુટો બોલ્યો: “ આ વિષ એટલું કાતીલ છે કે કોઈ ડોક્ટર એનો ઉપયોગ કરી શકે એમ નથી. અર્થ તરદી લેશે નહીં. ”

પાંચ મીનીટમાં એ બેલાન થઈ પડ્યો. સુપરીન્ટેન્ડન્ટે ડોક્ટરને—જીવણલાલને—મારા કક્ષાથી બોલાવ્યો પણ ડોક્ટરના આવ્યા પહેલાં તે અલાહની અદાલતમાં ઇન્સાફ લેવા તે ચાલ્યો ગયો હતો.

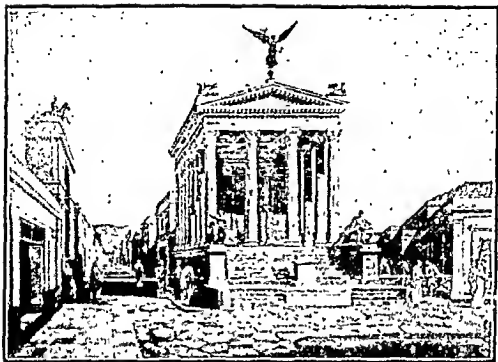
બીજે દહાડે સવારના શેરખાને આગ્રીજથી આવેલો ટેલીગ્રામ મારા હાથમાં મુક્યો. શેરખાને ટેલીગ્રામ મોકલ્યો હતો તેના જવાબમાં પોલીસનો એ ટેલીગ્રામ હતો. “ તમે લખો છો તેવા માણસ પર ખુન માટે અહીં વોરંટ છે. અહીં ડી ક્રારટને નામે ઓળખાતો હતો. ”

હવે ઓરડીઓની જરૂર નથી.

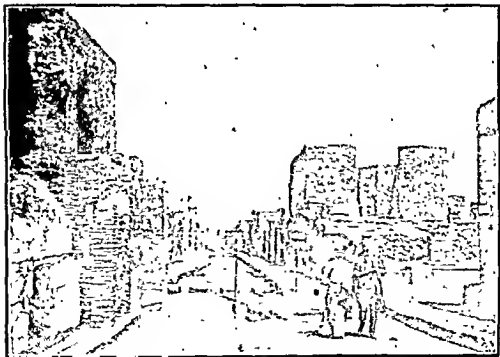
હીંદુ અનાથાશ્રમ—વઢવાણ કેમ્પના મકાનમાં ઓરડીઓ બાંધવાની રકમ આવી ગઈ છે. હવે તાત્કાલિક મદદની જરૂર રમોડા, કોઠાર, બોલનરાજાના મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦) ની છે તો આ મકાનો પર હાતાઓની દમ્મજા મુજબ આરમની તકલીઓ ચોડી રાકાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

ઓન૦ સેક્રેટરી, હીંદુ અનાથાશ્રમ—મું વઢવાણ કેમ્પ.

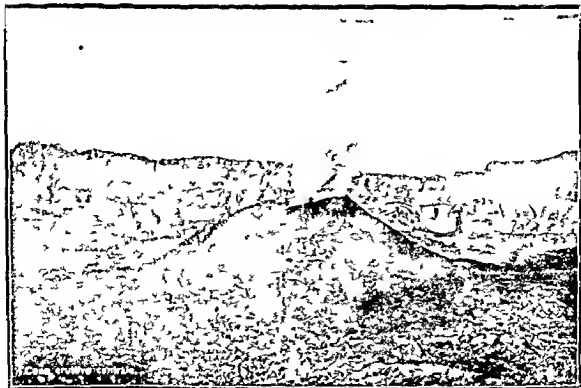
ફોરેન્ટ બપન પહેલાં હતું તેવું.

ફોરેન્ટ બપન.

નાનાભાઈના મુરીઓ.

ગિનની ધુળી મુરીઓના મળેલી સીમુરીયામ પર્વત

લેખક :

શ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

મમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ખંડ ૫ : પોમ્પીઆઈ ને વીસુવીઅસ

૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૩ ની સવારે ગધ રાતે સાંભળેલા ઓપેરાના સંગીતની ધુનો મગજમાં સાચવી રાખી, હું બિડ્યો.

છવન સૌંદર્ય ને કદુપતા, ગમ્મત અને ગાંભીર્ય વચ્ચે ઝોલા ખાપાજ કરે છે. એનામાં બેમાંથી એકને વળગી રહેવાની હોમત નથી. ઓપેરાની ધુન મગજમાંથી નીકળી ગધ તે પહેલાં યાદ આવ્યું કે અમારે આજે પોમ્પી આઈ જવાનું છે, એટલે અમે તૈયાર થઈ મોટરમાં બેસી, નેપલ્સના પરા-તેના લાગના ગામેમાં થઈ પોમ્પીઆઈ તરફ ગયાં. રસ્તે લાગના ને માટીના દગ નીચે હરકયુલેનીઅમ ચહેરે પડ્યું છે તેના દર્શન કર્યાં, અને એક ઇટાલી-

અન હોટેલમાં જમ્યાં. જમતાં જમતાં રણેને અમારી પોચનક્રિયા અટકી પડે એવા ભયથી, એક ખુંધા જાડા હીંચુજીએ ખુમ હસતું આવે એવા ચાળાથી ઘોડાં ગાયનો ગાયો, તે સાંભળ્યાં અને 'અરેબીઅન નાઈટ્સ'માં એક શહેરની વાત વાંચેલી યાદ આવી. શહેરમાં ધર દનાં, બાગ હતા, બગીચા હતા; ધરેમાં બધી વસ્તુઓ તૈયાર પડી હતી; પણ માણસ નહોતાં. સુના રાજ-મહેલમાં એકલો રાજા હતો—અંધો પથ્થર અને અંધો માણસ. તેની નંદુગરીથી સ્ત્રીએ બધાં મનુષ્યોને માછલી બનાવી પરાયના જત્રાશયમાં નાખી દીધાં હતાં. પોમ્પીઆઈના નંદુગરે અંધો માણસ પણ રહેવા દીધો નહોતો. માછલીઓ

ક્યાં હતી તેની ક્રોધને ખબર નહોતી...

૪. સ. ૭૯ માં એટલે આજથી ૧૮૫૦ વર્ષ પૂર્વે પોમ્પીઆઇ રોમન સામ્રાજ્યનું વ્યોપારી મથક હતું. આશરે ત્રીશ પાંત્રીશ હજાર શહેરીઓ તેમાં વસતા. તે વખતે પાસે હાલનો વીસુવીઅમ પર્વત નહોતો, પણ તેની પડખે જ ઉભેલા શાંત અને સુંદર 'લા સોમા'નો પર્વત હતો. એ પર્વત પર રચેલાં અનેક સુંદર ધરોની છાયા પોમ્પીઆઇ પર પડતી.

તેજ વર્ષે ૨૩ માં ઓગસ્ટે 'લા સોમા' પર્વત ગગડ્યો, ફાટ્યો અને તેમાંથી ત્રીકળતા બળતા અંગારા ને વ'ટોળા આની ગરમ ધુળ નીચે તે શહેર દટાઇ ગયું. અવામીન શોષકોએ ૧૭૦૦ વર્ષે એ શાપ ને હુળ ખસેડી; અને લગભગ જેવું હતું તેવું પોમ્પીઆઇ-પેલી અરબી જાદુગરીણીના નગર જેવું ત્યાં આજે ઉભું છે.

પોમ્પીઆઇને આદરવાળા હતા. અમે દરીઆ દરવાજા-મેરીન ગેટથી-અંદર દાખલ થયાં, અને પાસે એક નાનું મ્યુઝીઅમ છે તેમાં ગયાં.

મ્યુઝીઅમમાં આ ગામમાં જડેલી ફેટલીક વસ્તુઓ ગોઠવવામાં આવી છે. જાડા કાચ જેવી બાટલી જેમાં ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં તેલ હતું તે હજી તેમની તેમ તેલ સહિત ત્યાં પડી છે. ૨૩ માં ઓગસ્ટે ૪. સ. ૭૯ ને દિવસે અંગારાનો વરમાદ પડ્યો, સારે મધરાત પછી બે વાગે અટકેલું ઘટિકાયત્ર હજી મધરાત પછીના બે દર્શાવી રહ્યું છે. અને અગ્નિમાંથી બચવાને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતી એક છોકરી ઝાડ પર ચઢવા જતી હતી તે તે કિવામાં પાયાણુ થઇ ગયેલી તેજ દશામાં કાચના કબાટમાં પડી છે.....

૨

હું એ કન્યા તરફ જોઇ રહ્યો. આંખો, નાક ચઢવાની કિવામાં લાંબા દુંકા કરેલા હાથ ને પગ-

ચેતનની મૂર્તિ અને છતાં નિશ્ચેતન—

રાત અંધારી હતી. તે રોમન નાગરિકની પુત્રી હતી. રાત પડે છાનાંમાંનાં તેને તેના પ્રિયતમને મળવું હતું. એમણે ફેટલાંક દિવસથી રથળ અને સમય નહોતો કર્યો હતો. તેના પિતા રોમના સમ્રાટની આજ્ઞાને તાબે થઇ રોમ ગયા હતા...

અભિસારિકા જ્યુપીટર દેવનાં ભવ્ય મંદિર આગળ થઇને ઝપાટાબંધ આગળ ચાલી. એપોલો-સૂર્યદેવના મંદિર આગળ પળવાર ઉભી રહી ને પ્રભુશીને મળવાનાં કોડમાં બાધા લીધી. ન્યાય મંદિરના ભવ્યસ્તંભોની છાયામાંથી તે આગળ વધી અને ઝાડ નીચે ઉભી રહી.

પળે પળે તેને પ્રિયતમનાં પગલાંના પડવા સંભળાતા તે તેની રગેરગ તેને આલિંગવા તલસી રહી... પણ કોઇ આવ્યું નહીં. તેનો તલસાટ તેમજ ગલરાટ વધ્યાં. આટલો વિલંબ કેમ થયો? એકદમ પવન વાયો. તેણે નજર કરી તો લા સોમાના શિખર પર એક કાણું વાદળ આવ્યું હતું.

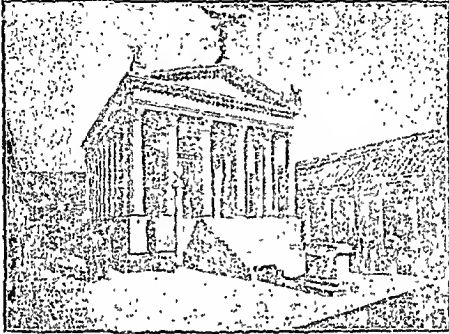
તે બીધી, પણ તેને જવાનું મન થયું નહીં. પ્રિયતમ હમણાં આવે અને તે ન મળે તો શું થાય? થીક અને તલસાટમાં ગુંગળાતી તે ત્યાં ઉભી રહી.....

પૃથ્વીના બંધ તુટતા હોય તેમ તે કંપી; દશે દિશાઓમાં પ્રાણુજેદક કડાકાઓ થયા ધરો પડવાનો અવાજ સંભળાયો. બચતી ન તે ચારે તરફ જોઇ રહી; નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જતી હતી ને વાદળમાંથી ધગધગતી ગંધકાયા વરાળ ઉતરી આવી. તે ઝાડની છાયામાં દોડી. પ્રિયતમ તો આવ્યા નહીં, ને આ શું થવા બેઠું હતું?...

તે વિચાર કરે તે પહેલાં બળતા અંગારાની કાંકરીઓનો જોસભર વરસાદ પડવા લાગ્યો. આત્મસંરક્ષણની વૃત્તિને વશ થઇ તે બેભાન જેવી ઝાડ પર ચઢી. બળતા કાંકરાઓ

ખર્ચાનું ગયા. એના પ્રભુશ્રીને રમવા નેટલું પણ
સ્વાસ્થ્ય એને રહું કે નહીં તે ક.ણ કહી શકે ?
એ દવાડા અંગારા ધરયા. ત્રીજે દિવસે
આખા ગામ પર રાખોડી ને દંડા પહેલા
અંગારાએ હુંમર કરી મુક્યો હતો.

ઉંચકાને કાચના કપ્પાટમાં પથરાવી—ચેતન,
કોડ ને તલસાટથી તરવરતી આં મુંઝુભાર બાળા
પાપાણી, નિચેતન આંખો એ ઝાડ પર ચઢતી
હતી તેવીજ બધા સામે જોયાં કરે છે, એના
કોડ ન પુરાયા તે નજ પુરાયા !

એરાણા-શ્યવિવતું મંદિર, પહેલાં હતું તેવું.

પ્રભુશ્રી આવવાનો હતો તે નજ આગ્યો.
૧૮૦૦ વર્ષ વીની ગયાં, પુનર્જન્મ પામેલા
પ્રભુશ્રી સમો એક સંશોધક આગ્યો. પુર્વજન્મના
બળથી હોય તેમ અવ્યકત આકર્ષણથી અનેક
કાંકરાઓનો ટગધીમેથી તેણે સાચવીને ખસેડ્યો.
તેણે જોયું અને તેને ઓળખી.

૧૮૦૦ વર્ષના તલસાટથી તીવ્ર થએલો
તેનો ગ્રેય તેના કાણમાં ન રહ્યો... પેઢા
પ્રભુશ્રીની હતી કે સંશોધકની ?... સંશોધક
નીચો વહ્યો, કાંકરામાંથી પાપાણી પ્રિયતમાને
બહાર કાઢી, હર્ષધેસા બની તેણે તેને સુખન
કયું, તેની આસપાસ કચરો સાફ કર્યો... તેને

૩
પોખીઆઈ રોમન સામ્રાજ્યનું એક
નાનકડું નગર હતું, અને છતાં એના ભવ્ય
મંદિરોના અવશેષો રોમની ભવ્યતા શું દર્શાવે
કલ્પનાનાં સાધન પૂરાં પાડે છે. આ નાનકડા
નગરનું ન્યાયમંદિર, એપોલોનું મંદિર વગેરે.
મંદિરોની અખતારો રોમન રચનાત્મકતાનું કાંઈક
કરાવે છે, અને તે વખતની પૃથ્વીના પતિઓ
રોમનોના પ્રતાપનો પણ ખ્યાલ આપે છે. મોટા
પથ્થરના નાના સાંકડા રસ્તાઓ, એકેક માથાં
મકાનો, ડુકાનો, મંદિરો અને રસ્તાઓ તે
સમયના રોમની જાહેરાતોની મહત્તી પુરી
રહે છે. કેશીમુલાની કમાન અને હમવતું

ધર એ નગરનું સૌંદર્ય પુરેપુરું બતાવે છે. ને ઉદ્યાને શોભે છે પૈસાવાળાનાં ઘર; એક નાના ગામના રોમન ધનાઢ્યોના વૈભવનો ખ્યાલ આપે છે. The House of Faun પોખીઆઇના મુખ્ય અમલદારનું ઘર હતું. Vetti-નીકાનું ઘર બે પૈસાદાર લાકડાંનું રહેઠાણ હતું. આ બંનેમાં વિજ્ઞાન ખડો હતો. આરસ અને શ્રોન્જની અનેક મૂર્તિઓ હતી, પુવારા હતા અને બાગ હતા. ભીંતો અને છતો પર રંગબેરંગી કામદેવનાં ચિત્રો હતાં. આ બધાના અવશેષો અત્યારે દેખાય છે, અને તેમના સાંદર્યથી આકર્ષે છે. ન્યારે તે સારાં તાનં દરો સારે કેવાં સરસ દરો ?

—પણ સાથે સાથે તે સમયના લોકો ગિલ્તસ રસના કેવા રસીઆ હતા તેનો ખ્યાલ પણ દેકેકાણે લાકડાના ખાનામાં બંધ કરેલી કેટલીએ મૂર્તિઓ દેખાડે છે. પાછળથી રોમે જે ગિલ્તસ રસ કેળવ્યો એ જોતાં કે વાંચતાં કપારી છુટે છે...

પાછળના સમયના રોમનોએ જેવે વિલાસ કેળવ્યો તેવો કોઇ સમયમાં કોઇ પ્રજાએ લાગ્યેજ કેળવ્યો હશે. અને તેનો કેંક ખ્યાલ પોખીઆઇનાં સાર્વજનિક સ્નાનાગારો આપે છે...

હીંદમાં સ્નાન એ અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે, વિશુદ્ધિ પામવાની પ્રથમ ક્રિયા છે. એથીજ મુક્તિ મળે છે એમ આપણા હૃદયમાં સદાએ રહેલું છે, છતાં તે પણ આપણે રસમય કરી શક્યાનથી. નદીમાં જઇ નહાતા લોકો કછોટો મારી બુસકા મારે છે, તળાવમાં નહાનારાઓ કાદવમાં પણ કુદે છે, જમવા બેસતો પ્રાણી બે લોટ ને પુકે પંચીએ શુદ્ધ થઇ શકે છે. યાત્રાળુ તર્થસ્થએ રથપેલી ગધાતી કોડીએમાં પડી પોષા પુષ્યની કંસોડી કરે-છે; અને ગંગા-કુંગોદાવરીનો મંદો ઘાટો પર સ્નોન કરતાં મુક્તિ મેળવે છે. સુધરેલો હીંદી સાબુ ધસે છે, જુનો

લહેરી તેલપુલેલ ધસી સ્નાનને સુવાસિત બનાવે છે, આપણે અખાડાખાજ તેલ ચોળી નહાય છે. આ બધું વૈતરાંવિદ્યાથી આપણે ક્યાં જઇએ છીએ...

રોમન દિવસના અનેક વખત ધરના સુંદર સ્નાનખંડમાં નહાતો અને વળી સાર્વજનિક સ્નાનાગારોમાં જતો. જે તેને ઠંડા પાણીમાં નહાવાની ઇચ્છા હોય તો આગરના કુંડમાં તરવા પડતો—અથવા એક બીજા ખંડમાં, જ્યાં બેત્રણ પથથીયાં પુર પાણી એક કુંડમાં રાખવામાં આવતું, ત્યાં નહાતો. આરે તરફ કપડાં મુકવાને માટે પથ્થરનાં ખાનાં રાખવામાં આવતાં.

જે એને ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું હોય તો તે ત્રોજા ખંડમાં જ્યાં ભીંતોની તડમાંથી ગરમ વરાળો પ્રસરી રહેતી ત્યાં જતો. વચ્ચે શ્રોન્જની મોટી ધૂપદાનીઓમાંથી ધૂપ આરે તરફ મધમધાટ પ્રસારી મુકતો. એવા ખંડમાં એથી પણ વધારે ગરમ સ્નાન કરી શકાતું. ત્યાં ગરમ શબ્દીઓમાંથી તાપ આવતો અને ભીંતોમાંથી ગરમ વરાળો પ્રસરતી. આ ખંડની વચ્ચે ગરમ પાણીનો કુંડ હતો જેમાં ગરમીનો દૃશ્ય પણ સંતોષ લઇ શકતા. સ્નાન પુરું કરી તે પોશના અખાડામાં કુસ્તી કરવા જતો.

સ્નાનાગારોના બે વિભાગ હતા એક પુરોહિતો માટે; બીજો સ્ત્રીઓ માટે.

આવાં નાના મોટાં સ્નાનાગારો રોમન નગરોના જીવનનાં અગત્યનાં અંગ હતાં. પોખીઆઇ જેવાં મોટાં ગામોમાં મોટાં મોટાં સ્નાનાગાર સંદિરે જવું લાગ્યું હતું, સ્ત્રીઓને ઠંડા પાણીમાં નહાવાના ખંડની વિશાલતા પણ આગરની આકર્ષકતા બતાવી આપે છે.

રોમનોએ જીવનના નાનો મોટો પ્રસંગમાં થી જટિલોરસ છુટયો છે તેટલો બીજા કોઇએ છુટયો નથી.

૪

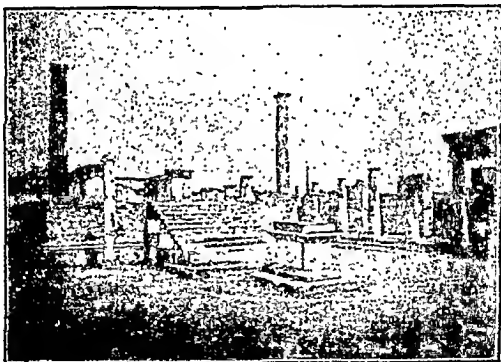
પોમ્પીઆના પુરું કરી અમે વીસુવીઅસ તરફ ગયાં.

કુકની ઇલેક્ટ્રીક રેલ્વે નીચેથી હેક મથાળા ઉપર લઇ ગયા છે તેમાં અમે એમાં. એ રેલ્વેની ગાડી ખરું જોતાં એક બારી બારણાવાળો દાદર છે. વીજળીથી એક દાદર ઉપર ચઢે ત્યારે બીજો નીચે ઉતરે છે. આવી નવા પ્રકારની ગાડીમાં, નવા પ્રદેશમાં, નવા સંસ્કારોથી ઉત્તેજાવેલી મનોવૃત્તિથી અમે હેક નીચેના પગથીઆ પર ઉભાં રહ્યાં અને અમારો દાદર ઉપર ખેંચાનો ચાલ્યો.

હતો. અમે આખરે ઉપર પહોંચ્યાં...

વીસુવીઅસ આશરે ૭૬૦૦ ફીટ ઉંચો છે. ઇ. સ. ૬૩ માં, ત્યારે સમ્રાટ નીરોના હાથમાં રાખેલો સામ્રાજ્ય દંડ હતો, ત્યારે એની જગ્યાએ બીજો પર્વત-લા સોર્મા-દનો દાલ છે તેવો નહીં પણ આપણા દેશમાં હોય છે એવો સુંદર લીક્ષાતરીથી છવાયેલો પર્વત હતો. માત્ર તેનું શિર જળેલા જેવું લાગતું.

ઈ. સ. ૬૩ માં પહેલી વાર એ ઢાંખો ને આસપાસનાં શહેરોને નુકશાન થયું. સોળ વરસ રહીને એ ફરીથી ફાટ્યો અને એની ધમધમતી રાખે હરકપુલીનમ ને પોમ્પીઆને દાટી દીધાં.

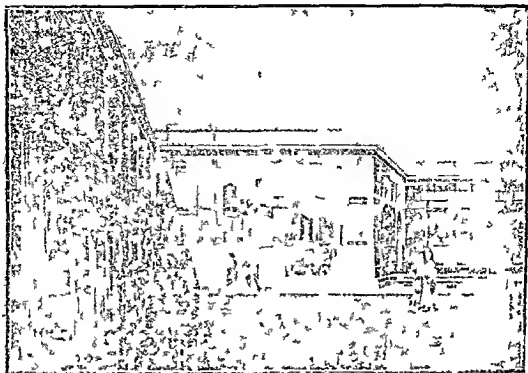

અપોલોનું મંદિર-દાલ જેવું છે તેવું.

પર્વતની તલેટીથી થોડેકજ દૂર સુંદર, નિર્મળો અખાન વિસ્તરી રહ્યો હતો. શીતલ પવન વાનો હતો. અને જેમ ગાડી ઉપર જતી તેમ અમારી નીચે થઇને કાળા બળેલા પથ્થરના લાવાના કંકરાથી ઘવાયેલો પર્વત સરી જતો.

પછી એને અવાનનવાર ફાટવાની ટેવ પડી ગઇ. સૈંદાઓ પડેલાં એક વાર એણે વમન કરેલા મોટા ખડકાએ મધ્યોના મધ્યો સુધી વિનાશ પ્રવર્તાવ્યો હતો. ધણી વાર એના હુમારે અને રાખે વાળળ અધારું હતું; ધણી વાર એમાંથી

નીકળેયો ઉઠળનો લાવા રસ દરીઆમાં આવીને મારા સ્મરણમાં આવેયો તે આ વિદ્યા
 ઢલ્યો હતો ૧૯૦૬ માં એ ધરોજ વીફર્યો હતો નિવામી, અસતોળી ફાઉન્ટ નહીં પણ

સ્નાતાગારના પચાસ-પહેના હતો તેવો

અનેક સદીઓ થયા એ ધણીએ વાર ગર્જે છે,
 અને સ એ જ્ઞાતાગો ભણુકાવે છે

આજીવના જગના પર્વતની આસપાસ યુરોપીય
 સાંલિયમાં અનેક દતકથ એ વીટાઈ વળી છે

૫

—વીસુવીઅસ સાથે મધ્યલીન યુરપની
 એક કાલ્પાનક મૂર્તિ મારા સ્મરણમાં સદાએ
 જોડાઈ રહી છે —નિધાના બળે પૈથાચી સિદ્ધિ
 મેળવનાર જર્મન ડાક્ટર ફાઉસ્ટની, પણ એ મૂર્તિ
 તે ગેગીએ કાબલગ સર્જલા ફાઉસ્ટની નહીં

—ગેગીનો ફાઉસ્ટ સવે વિદ્યાઓ વણ કરી
 તોએ સતેષ પામી શકતો નથી, અને અમતોન-
 ચી પ્રેગઈ જ્ઞાનની પર જવાના ફાફા મારેતો
 એતાનને સેવે છે તે અત્યંત દુઃખ પામે છે,
 ઝારણ કે એને પર્વ વરતનું મુળ શોધી દાઢવું છે

ફેટલાક નવલકથામયોનો ફાવટ એ ફાઉસ્ટ
 લાયકર નિધાઆનો સ્વામી છે અને આમ
 ધરજા શક્તિથી સર્વ પ્રગતી ભરના અને સુખ
 મેળવનાનો નિશ્ચય કરે છે મનુષ્ય માટે કેવું
 મુખાંહિલ નુ સાહન દેવો પણ એ નાહમ
 ખેડી શક્યા નથી તે મનને મતથી
 નિમત્રે છે અને પાનાનો અત્મા તેને ગીગી
 મુકી પોતાને જોતી મદત્તા ને સુખ મેળવે છે

ફાઉસ્ટ સ્નાતાની સહાયતા ઉગરાન અને
 છે, મહા સામન્ત અને છે, નામ જ્યોતી ઉચન
 પાચન કરના માટે છે, રાજાઓની સત્તા ઓ
 સમૃદ્ધિનો ધણી થઈ બેમે છે તે એક સુદર
 સ્ત્રીને વરે છે, વિશુદ્ધ પ્રણયના અર્થિ રી મનના
 નય છે, અને ગીરાની સુ ન પુરી થયે મેનાત
 આવીને ઉભો રહે છે અક ન તાકાર આ પો

તેને ઘરઘરતો, રહતો થોડાક વર્ગોની વધુ મટ્ટલસ આંગતો, કંઠગરતો ચીતર્યો છે. તેના આંધુની અરવા કર્ષા પિના સેતાન તેને મદત્તા અને સુખ આપી એકદમ ખેંચી લે છે ને તેનાં સ્વપ્નાંઓની વિદ્યમના કરતો પોતાનાં સામ્રાજ્યનું દાર-વીશુચીઅસ-તે વાટે તેને લઇ જાય છે...

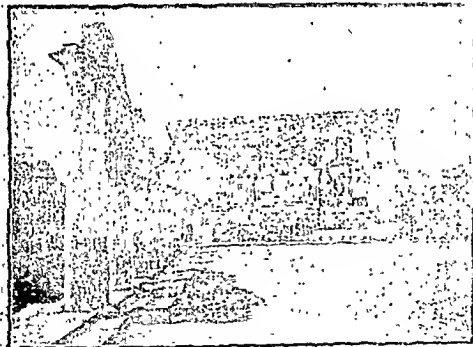
ફાઉસ્ટ પોતાની વિદ્યાના પ્રતાપે મહત્વાકાંક્ષી સિદ્ધ કરનાર અદ્ય તે દુર્ધર્ષ આત્માનો અધિકારી હતો, એમ મધ્યકાલીન યુરોપીય દંતકથા માને છે. એ આત્માની કારકીર્દી જીતાં ગાયો અંત જરા નિર્ગંધ અવારતત્વિક લાગે છે.

મારી કથનામાં ઘણીવાર એ ચિત્ર ઉભું આવે છે...

દાયમાં રમી રહ્યાં છે, મધરન થઇ છે. સૌમ્ય અને પુંછડીવાળો, વિદ્યમનાપૂર્ણ દાર્ય કરતો ભયાનક સેતાન બારણા આગળ આવી ઉભો રહે છે. "ફાઉસ્ટ!" સેતાન ઉચ્ચારે છે: "સમય પુરો થયો; હું તને લઇ જવા આવ્યો છું. ગીરો લેનાર ગીરની દક્ષ સિદ્ધ કરવા મેં છે."

ફાઉસ્ટને કપાળે પગ વાર કરવાની પડે છે, ને તેની આંખોમાં લેલના દેખાય છે. અંદર મુનેશી પ્રિયતમા તરફ તે વદાગ્રજુષી નજરે જાય છે. "સેતાન!" તે ધીમેથી બોલે છે. "આજો તો આ પ્રીતિએ શા માટે આવ્યો? આટલું સુખ અને આલસી સલા જરા વાર તો બોગવવા દે."

સેતાન કરતાથી હસે છે: "હું બોગવવા

૨ નાગરનો પગપાલ-હાથમાં છે તેનો.

ફાઉસ્ટના દાયમાં આખા યુરોપની મત્તા છે. તેની પ્રિયતમાને પહેલો પુત્ર આવરે છે. આકલ્પ્ય મદત્તા, સુખ અને વિજય તેના

દર્કે મૂર્ખા નાગરનાનો માર્ગિક થઈ જાય છે. તેને છુટી ગ્રેડે ક્રિમ નાગર મેના હસે છે.

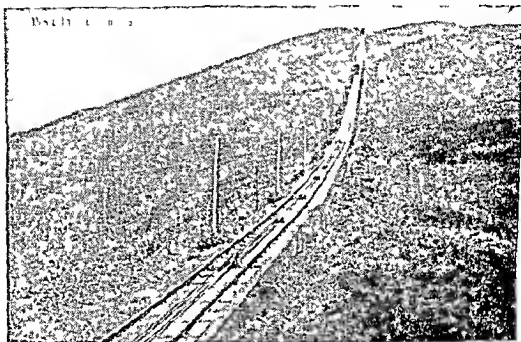
ભવ્યતાથી ફાઉસ્ટ ઉભો થાય છે, ઉંચું જુએ છે. 'મેતાન જેમ દેગેને તું ડરાવે છે તેમ મેને ડગવવા મગે છે? મેતાન! તું હાજર થયો! તે' મને નહું આપ્યું તે તારી મહેરબાનીથી નહીં, મારી પોતાની મહેનત, ખત ને ઇચ્છા શક્તિએ મેળવેલી વિદ્યાથી જે મારી શક્તિથી તું મારો હાસ બન્યો તે પરવારી ગઈ. પણ હું ડરનો નથી, મને ડગવવાની તારી ઇચ્છા ફળિયા ની નથી ચાલ તારી સાથે આપવા હું તૈયાર

હારના ઉંચર પર પગ ધરે છે...અને સેતાનના સામ્રાજ્યમાં સંચરે છે.

આવા ભવ્ય ફાઉસ્ટના સ્મરણોથી ભર્યો બનેલો કે વીસુવીઅમને કલ્પેલો; અને મારી કલ્પના રીઝે એવોજ આ વીસુવીઅસ મને દેખાયો: કાળો, શુષ્ક, ભયંકર, ધુધવાતો, જ્વાલામય...

૬

ઇનેક્ટ્રીક ગાડી છોડ્યા પછી, પગથી પર

વીસુવીઅસ પર્વત ઉપર જતી કુડની ઇલેક્ટ્રીક ગાડી

હું" ગૈરમર્યાદાગ બરનો, પોતાની નીડરતા થી મેતાનને પણ વિસ્મય પમાડતો તે વીસુવીઅસ પગ ચડે છે ગમકના ભડકામાં ઉઘાડે ચતુ નરકનુ દ્વાર નગર આગળ દેખાય છે

સેતાન વિડળના ડરનો હમ છે. ફાઉસ્ટનું ચામદન કરવાને હવે પ્રસંગ આપશે એમ તેને લાગે છે એવો જમા ફાઉસ્ટ ગર્વભર્યા સિર-સ્કારથી ને સર્વદ્રાહી દષ્ટિથી સેતાન તરફ જુએ છે...માથું ઉંચું ગળી ભડકામાં ઉઘાડે થતા

ચઢને ઉપર જાલામુખ (creater)ની કેર પર જવાય છે. મારા મિત્રની જિજ્ઞાસા વધી પડી લાગી. પર્વત પર ચઢવાની તેમની શક્તિ સારી હતી તે હું જાણતો હતો, અને તે બધી અહોઆજ અજમાવવાનો તેમનો ઇરાદો દેખાતો હતો; પણ તેમને ફાઉસ્ટ ગયો તે દારે જતા દેવાની મારી ઝાઝી ઇચ્છા ન હતી. થોડીક જલ્દી મારી હું આગળ જઈ ઉભો રહ્યો. "આપણે પાછા જઈએ" મેં કહ્યું.

પળ વાર તે જોઈ રહ્યાં. “ કેમ ? ”

“આ પ્રમાણે આ પર્વત ચઢવાની જરૂર મને દેખાતી નથી. ”

પળ વાર તેમની આંખમાં બંડ ચમક્યું, શમી ગયું અને અમે બધાં ધીમે ધીમે સાથે ચઢવા લાગ્યાં.

જ્યાંલામુખી એ એક વિશાલ ને ઉંડું, કાળા પથ્થરનું પવાણું છે. એની વચ્ચે એક પીળા, ભુરા ને કાળા પથ્થરની પ્રચંડ ધુણી છે. એમાંથી ગંધકનો વાસ પ્રસારતો અનેકરંગી ધુમાડો નીકળ્યે જાય છે; અંદરથી કોઈક બોધલરમાંથી નીકળે તેમ ફફ-ફફ-ફફ અવાજ કરતા લાલ પીળા ને ભુરા ભયાનક ભડકાઓ ઉઘે મુધી નીકળી આવે છે; થોડી થોડી વારે અંગારા ને પથરાઓ અંદરથી ઉછળીને બહાર પડે છે. કેટલેક ઠેકાણેથી ધગધગતો બદબદતો લાવા તેમાંથી નીકળ્યે જાય છે...

ભયંકર ને સુતી ધુણી: શિવજી જાણે જગતનું કંદ્યાણું કરવા. નીચે ઉતર્યા હોય, અને પળ વાર પોતાની પ્રચંડ ધુણી સુતી મુકી હોય તેવી; જેનો અગ્નિ, આપણને પરિચિત એવો અગ્નિ નહીં, પંચ રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ ને સ્પર્શ-માં રૌદ્ર અનેલો, તાંડવનૃત્ય વખતે ભયંકર ભૈરવનાથે પ્રગટાવેલો અગ્નિ: પળ વાર એ અગ્નિ પ્રગટાવનાર મહારુદ્રની પ્રતિમા મારી આગળ ખડી થઈ, તે મેં આંખ મીચી...

“ ચાલો, આપણે નીચે ઉતરીએ ” મારા મિત્રે કહ્યું, ને એ ત્રણ અમેરીકન પ્રવાસીઓ એક ભોળીઆને લઈ નીચે ઉતરતા હતા તે તરફ

આંખળી કરી. મને પણ એ સાહસ ખેડવાનું મન થયું. લક્ષ્મીએ ડાળા કાઢ્યા...મેં કહ્યું: “ દરેક રસથી સાવચેતરસમાં વધારે રસ પડે છે એની કાણુ ના કહી શકે ? ” મુંગાં મુંગાં અમે પાછાં ચાલવા માંડ્યું.

નીચે આવવા અમે પાછાં ગાડીમાં બેઠાં. પાછાં આવતાં સાંજ પડી ગઈ હતી, અને શાંત અને સોનેરી સૂર્ય વીસુતીઅસની સામેના અખાતમાં આથમતો હતો. હું ઉતરતી ગાડીના પહેલા પગથીએ જઈ દાંકનારની બાજુમાં ઉભો.

ગાડીની રેલ સીધી ને સીધી નીચે જતી હતી, અને રેલ પુરી થતી હતી લાંથી લગભગ આથમતા સૂર્યબિંબે સમુદ્રતરંગોની પરંપરામાં પ્રતિબિંબો પાડી સુવર્ણમય માર્ગ રચેો હતો. એથી વધારે સરસ દ્રશ્ય જોવું કે કલ્પવું મુશ્કેલ છે.

કાળા પથ્થર પરથી સફેદ માર્ગે નીચે જઈ નીલા ભુરા સાગરમાં રચાએલા સુવર્ણસોપાને સૂર્યબિંબમાં સીધા ને સીધા ચાંદ્યા જવું...

“ આવા શાદક વાતાવરણમાં, ને આવા અપરિમિત ઉત્સાહથી આ પંથે જતાં, બધા પંથનાં પ્રવાણો શુધ્ધ લાગે. “કેલાસમાં શિવજીની ધુણીનાં દર્શન કરી આપણે સ્વર્ગે જઈએ છીએ.” મેં કહ્યું, ને સૂર્યતેજનો માર્ગ ખતાવ્યો. અનિર્વાચ્ય આનંદથી આ સરસતા હું જોઈ રહ્યો હતો. આવા લઢાવા લેવા પણ જન્મ લેવો સાર્યક હતો...

હું હસ્યો ને દરેક સ્વર્ગના માર્ગને છેડે આવે છે તેમ ધરતી આવી.

રહતા બાળકોને !

***

કે. જ. ક :

શ્રી. વ્રજનાથ ત્રિ. મહારાજ

***

૧

રે ! રે ! બાળુ ! રહ નહીં હવે, કાં રહે તે કહેને,
કોણે તારું હૃદય રહ્યું બ્રહ્માંડ તું રમે છે;
બાળુ ! છાનો, અરસર ! તુજને દુઃખ લાગ્યું ઘણું શું ?
લોણું તારું હૃદય કુમળું હલચલું રે ! ઘણું શું ?

૨

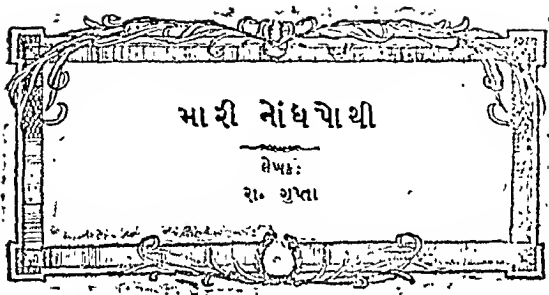
રે ! રે ! તારું વદન દિગ્ગતું મ્હાન તેજે વિહોણું,
જ્ઞાને આપું રહન કરવું શાંત થાને રમાડું;
તું તો મારો જીવન દિવરો પ્રાણ આધાર તુંજ,
વહાલા બાળુ ! જગત મહિ ના અન્ય છે, માત્ર તુંજ.

૩

તારું હૈયું મૃદુલ વદ શું વાક્ય બાણે વિધાયું ?
પાશધીના શરતી હજણું બાળકું શું ઘવાયું ?
ચિત્કારો આ તુજ મુખનણા સંભળાતા હવેના,
આંસુહાં આ, ડગ, ડગ, સરે તેમ જોઈ શકું ના.

બાળુ ! ધીરો અધિર નહીં થા, ધુમ્મરો લાવી આપું,
જુલાવું હું પ્રણય હૃદયે પ્રેમમાં આવ બાળુ !
છાનો, છાનો, હૃદય સરસો અવને બાળુ ! આંખું,
બાળુ ! તારા શશિવદનને વહાલથી આવ મુખું.

(૬૬)

તા. ૨૫-૭-૨૮.

તા. ૨૨-૭-૨૮ ના 'બે ઘડી મોજ'માં રા. કર્નવાળે દુકાં, એકાંકી નાટકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. પ્રો. દૂરકાલે 'શુભરાત'માં 'સન્નિતા' પર એક દુકાં નાટક લખ્યું હતું. તે જોઇને રા. કર્નવાળે 'બે ઘડી મોજ'માં એવા દુકાં-પાત્રો દુકાં નાટકો લખ્યાં છે.

આ જમાનો દુકાનો છે. એક સાખ સ્ત્રીનાં મંદગાગ્રોને જડલે ધીમે ધીમે ખંડ કાઢ્યો ને જામિંગીને પ્રચારમાં આવ્યા ને દરે તો આપણું કુસમમાળાને જડલે ધ્રુવપાંદરી પર આવ્યા છીએ. સાખ સ્ત્રીકતા પુનઃ ઊડી એકાંકી બાક્યના નાનકડાં રસજાગ્યાં આવે તૂટે થક્ય છે છીએ. દર દર જાગતી સાંજી નવલકથાઓને જડલે સામાન્ય કદની નવલકથા અને તેને રચાને દુકા વાર્તાઓ દિવસે દિવસે પ્રેમપ્રિય થતી જાય છે. જાણ ને મનઃસુખરામ જેવી સાંજી વાક્ય રચનાને રચાને દુકાં દુકાં વાક્યો-વાગી લેખન મેળી તરફ લોકરુચિ પતી જાય છે. દક્ષાંકી, પંચાંકી ને ત્રિષાંકી નાટકો પરથી આવે એકાંકી નાટકો તરફ અને તેમાંથી એક પાવના નાટક તરફ વળ્યા જાવ. માનવ

અવનની પેઠે સારિસતી ફનિએ પળ દુકાન તરફ વળતી જાય છે.

દુકાં જાણા, દુકાં કાઠી, દુકાં વાત વિતેક દુકાંમાં દુકાં કથે, તે સારાર જન મોક.

એ પ્રમણે સારારનું કાષ્ઠ લક્ષણ આપે નો ખોટું નહીં.

આ લાખપ્રિયતા સર્વેમનમાં પળ છે. મુલોડનં વધુન્નમ્ । એવી જનિ એને જન, ને પળ લાખપ્રિયતાને પતિખરેજ. વિગદાં રૂપે રેને સંતોષ ન થયો તેવું કાવ્ય પળ ખંચ છે. પ્રવર-ના સંતાન—મધુપ્યરુણમાં પળ એ જનિ વાર્તા રૂપેન્દ્ર ૨૨ દશ અવનો રોવા જાવ. વરસા રૂપે જનરી આતી છે. રજદોમાં જન આપણે દુકા પસંદ કરીએ છીએ, પરિભ્રાતાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ, જેમ અને તેમ નાનાં નમો રાંધીએ તે સર્વ આપણો લાખપ્રિયતાની પ્રતિનિધિ છે. Brevity is the soul of wit (લખુતા એ પ્રતિભાનો આત્મા છે) જેમ પીપીઆમ રોકસપીઅરે કહ્યું છે તે વચ થઈ છે. ને ૧ એનું નામ પડ્યું 'અંજી' છે ને દુકાં કરાવું એને

સુઝધું નહીં. આપણે આપણા પૂર્વજોના પ્રમાણ-
માં ધણી પ્રગતિ કરી છે એની કોઈથી ના
કંઠી શકાય એમ નથી. અને કદમાં આપણે
આપણા પૂર્વજો કરતાં ટુંકા ને નાના થતા
જઈએ છીએ, એ પણ નિઃસંદેહ છે. આ
ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે ક્ષિત થાય છે કે
પ્રતિભાની પેઠે પ્રગતિનો આત્મા પણ લઘુતા છે.
આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં આપણું સાહિત્ય જે
પ્રગતિ કરી રહ્યું છે તે અધિમાન લેવા યોગ્ય છે.
ટુંકી શુદ્ધિ વડે ટુંક વખતમાં લખાએલાં અને
ટુંક સમયમાં છપાએલાં કાવ્યો, નાટકો વિશે-
યનો, અવસોકનો, સમીક્ષાઓ વગેરે પ્રસિદ્ધ
થયાં જાય છે.

એ વૃત્તિ સારી છે કે નહીં તેનો ઉદાપોહ
પણ અહીં કરવો નથી. મેં પણ એવાં કેટલાંક
ટુંકા નાટકો, ટુંકી વાર્તાઓ, ટુંકાં કાવ્યો ને
ટુંકાં વિવેચનો લખ્યાં છે તે પ્રસિદ્ધ કરીને
ટુંકાણમાં નાટકકાર, વાર્તાકાર, કવિ ને વિવેચક-
નું પદ પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર રાખું છું.

ટુંકાં નાટકો

૧

નિદ્રાને આરે

એક એકાંકી, 'એક પ્રવેશી' 'એક પાત્રી' નાટક.

સ્થળ: શયનાગાર; સમય: રાત્રિના ચાર.

પાત્ર: રસસ્વિની, હેમલતા, ગંગા, લખમી
કે એવા કોઈ પણ નામવાળા સ્ત્રી.

[એક ખુણે પથારી પડી છે. પાસે
રસસ્વિની, હેમલતા, ગંગા, લખમી, કે
એવા કોઈ પણ નામવાળા સ્ત્રી જગાસાં
ખાતી ઉઠી છે.]

રસસ્વિની

(ઉંઘ આવતી હોય તેમ પથારી સામે
જુએ છે ને સુષ્પ જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

૨

તુટતી દીવાલ

સ્થળ તથા સમય: કોઈ પણ

[એક જીર્ણ મકાનની દીવાલ-તુટવાની
અણી પર. વગસાદ, વાવાઝેહુ, તોફાન
વગેરે. મકાનની નીચે રસ્તા પર જતો
એક મનુષ્ય.]

મકાનની દીવાલ

હવે તો આ માથુસ પર હું તુટી પડું.

(તુટી પડે છે. ટપ્પો.)

[પડદો પડે છે.]

૩

અનંત શબ્દ

એક એકાંકી, ત્રણ પાત્રી 'ત્રણ પ્રવેશી' નાટક

પ્રવેશ ૧ થો

પાત્ર ૧:—વહાલી !

પ્રવેશ ૨ જો

પાત્ર ૨:—વહાલા !

પ્રવેશ ૩ જો

પાત્ર ૩:—હાલા !

[પડદો પડે છે]

૪.
અપન

એક એકાંકી, ત્રણ પ્રવેશી નાટક

પ્રવેશ ૧ ભા.
(કાષ્ટ પ્રવેશતું નથી.)

પ્રવેશ ૨ નો
(૬૪ પ્રવેશ છે.)

પ્રવેશ ૩ ને
(કોઈ ચાલ્યું જાય છે)
[પડે પડે છે.]

આ નાટકો પરથીજ દુકા વાર્તાઓ લખી
-શકાય. દાખલા તરીકે છેલા નાટક પરથી ત્રણ
અકરણની નીચે અમુક દુકા વાર્તા લખી શકાય.

જીવન
એક દુઃખી વાર્તા

મંદિર ૧ હું.

ਲਾਂ ਤੋੜ ਫੁੱਟ ਨਹੀਂ.

ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

आचार्यः

॥ सायं प्रातः च ध्यायेत् ॥

[illegible]

॥ शिवसंज्ञातः परिभाषेऽथ देवाः ॥ ब्रह्मा एवः

અથવા નોંધી પ્રધારે સખ્દમાં કાબ્યે મેં બહુજા
લખ્યા-શ્રી છે. તેમાંથી કેટલીક રસવાનગી

નીચેની રસ જગામાં રસપિયાસુએને અથે' રસ
વૃત્તિથી ઉતારું છું.

અભિગીતા

ॐ नमः शिवाय ॥

ਘਰੇ !

गीत २ अं.

५१।

ଝିନ ୩ ଟ.

६५ !

શ્રી ૪ મું.

५: १

ગીત ૫૩.

અંધારી રાત્રિના ક્ષતરાઓ । તમે ગણેલા છા

ଅମଳ ୫ ଶ୍ରୀ.

3

ગીત સાતમું.

1

आज प्रभाते विवेचनो पथ पुस्तक
समजतु न होय अथवा ते आश्चर्यजनक
होय, तो ?! जेवां निरामयिन्हे वर अथवा
पुस्तकनी विरुद्ध के तरेक्युमां भत दर्शावो होय,
पुस्तकनी प्रशंसा करवी होय, तो 'हुहु' ना
'गरावर' 'अभज' 'संज्ञ' प्रसादि अकाक्षरी
समजप्रयोग वर असंत दुर्करी मान्य.

1951 55 10 15 20 25 30 35 40 45 50 55 60 65 70 75 80 85 90 95 100 105 110 115 120 125 130 135 140 145 150 155 160 165 170 175 180 185 190 195 200 205 210 215 220 225 230 235 240 245 250 255 260 265 270 275 280 285 290 295 300 305 310 315 320 325 330 335 340 345 350 355 360 365 370 375 380 385 390 395 400 405 410 415 420 425 430 435 440 445 450 455 460 465 470 475 480 485 490 495 500 505 510 515 520 525 530 535 540 545 550 555 560 565 570 575 580 585 590 595 600 605 610 615 620 625 630 635 640 645 650 655 660 665 670 675 680 685 690 695 700 705 710 715 720 725 730 735 740 745 750 755 760 765 770 775 780 785 790 795 800 805 810 815 820 825 830 835 840 845 850 855 860 865 870 875 880 885 890 895 900 905 910 915 920 925 930 935 940 945 950 955 960 965 970 975 980 985 990 995 1000 1005 1010 1015 1020 1025 1030 1035 1040 1045 1050 1055 1060 1065 1070 1075 1080 1085 1090 1095 1100 1105 1110 1115 1120 1125 1130 1135 1140 1145 1150 1155 1160 1165 1170 1175 1180 1185 1190 1195 1200 1205 1210 1215 1220 1225 1230 1235 1240 1245 1250 1255 1260 1265 1270 1275 1280 1285 1290 1295 1300 1305 1310 1315 1320 1325 1330 1335 1340 1345 1350 1355 1360 1365 1370 1375 1380 1385 1390 1395 1400 1405 1410 1415 1420 1425 1430 1435 1440 1445 1450 1455 1460 1465 1470 1475 1480 1485 1490 1495 1500 1505 1510 1515 1520 1525 1530 1535 1540 1545 1550 1555 1560 1565 1570 1575 1580 1585 1590 1595 1600 1605 1610 1615 1620 1625 1630 1635 1640 1645 1650 1655 1660 1665 1670 1675 1680 1685 1690 1695 1700 1705 1710 1715 1720 1725 1730 1735 1740 1745 1750 1755 1760 1765 1770 1775 1780 1785 1790 1795 1800 1805 1810 1815 1820 1825 1830 1835 1840 1845 1850 1855 1860 1865 1870 1875 1880 1885 1890 1895 1900 1905 1910 1915 1920 1925 1930 1935 1940 1945 1950 1955 1960 1965 1970 1975 1980 1985 1990 1995 2000 2005 2010 2015 2020 2025 2030 2035 2040 2045 2050 2055 2060 2065 2070 2075 2080 2085 2090 2095 2100 2105 2110 2115 2120 2125 2130 2135 2140 2145 2150 2155 2160 2165 2170 2175 2180 2185 2190 2195 2200 2205 2210 2215 2220 2225 2230 2235 2240 2245 2250 2255 2260 2265 2270 2275 2280 2285 2290 2295 2300 2305 2310 2315 2320 2325 2330 2335 2340 2345 2350 2355 2360 2365 2370 2375 2380 2385 2390 2395 2400 2405 2410 2415 2420 2425 2430 2435 2440 2445 2450 2455 2460 2465 2470 2475 2480 2485 2490 2495 2500 2505 2510 2515 2520 2525 2530 2535 2540 2545 2550 2555 2560 2565 2570 2575 2580 2585 2590 2595 2600 2605 2610 2615 2620 2625 2630 2635 2640 2645 2650 2655 2660 2665 2670 2675 2680 2685 2690 2695 2700 2705 2710 2715 2720 2725 2730 2735 2740 2745 2750 2755 2760 2765 2770 2775 2780 2785 2790 2795 2800 2805 2810 2815 2820 2825 2830 2835 2840 2845 2850 2855 2860 2865 2870 2875 2880 2885 2890 2895 2900 2905 2910 2915 2920 2925 2930 2935 2940 2945 2950 2955 2960 2965 2970 2975 2980 2985 2990 2995 3000 3005 3010 3015 3020 3025 3030 3035 3040 3045 3050 3055 3060 3065 3070 3075 3080 3085 3090 3095 3100 3105 3110 3115 3120 3125 3130 3135 3140 3145 3150 3155 3160 3165 3170 3175 3180 3185 3190 3195 3200 3205 3210 3215 3220 3225 3230 3235 3240 3245 3250 3255 3260 3265 3270 3275 3280 3285 3290 3295 3300 3305 3310 3315 3320 3325 3330 3335 3340 3345 3350 3355 3360 3365 3370 3375 3380 3385 3390 3395 3400 3405 3410 3415 3420 3425 3430 3435 3440 3445 3450 3455 3460 3465 3470 3475 3480 3485 3490 3495 3500 3505 3510 3515 3520 3525 3530 3535 3540 3545 3550 3555 3560 3565 3570 3575 3580 3585 3590 3595 3600 3605 3610 3615 3620 3625 3630 3635 3640 3645 3650 3655 3660 3665 3670 3675 3680 3685 3690 3695 3700 3705 3710 3715 3720 3725 3730 3735 3740 3745 3750 3755 3760 3765 3770 3775 3780 3785 3790 3795 3800 3805 3810 3815 3820 3825 3830 3835 3840 3845 3850 3855 3860 3865 3870 3875 3880 3885 3890 3895 3900 3905 3910 3915 3920 3925 3930 3935 3940 3945 3950 3955 3960 3965 3970 3975 3980 3985 3990 3995 4000 4005 4010 4015 4020 4025 4030 4035 4040 4045 4050 4055 4060 4065 4070 4075 4080 4085 4090 4095 4100 4105 4110 4115 4120 4125 4130 4135 4140 4145 4150 4155 4160 4165 4170 4175 4180 4185 4190 4195 4200 4205 4210 4215 4220 4225 4230 4235 4240 4245 4250 4255 4260 4265 4270 4275 4280 4285 4290 4295 4300 4305 43

જાણીએ મીના, 'પ્રત્યક્ષ' ને કેસરી'ના
'સંસ્કૃત'માંથી લેવામાં આવેલા. 'સંસ્કૃત'માં
જ્યાં 'સંસ્કૃત'માંથી લેવામાં આવેલા. 'સંસ્કૃત'માં
જ્યાં 'સંસ્કૃત'માંથી લેવામાં આવેલા. 'સંસ્કૃત'માં

રુદિ, દુદિ. શાસ્ત્રીયતા, સરળતા ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિંદુવડે સાક્ષરોએ જોડણી વિષયમાં જે વૈવિધ્યક્ષમતા આણી છે તે સર્વથા અભિનંદનીય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં રસ લેતા મારા એક મિત્રને શુજરાતી સાહિત્ય તરફ વળવા મેં પત્ન કર્યો; કેંક લખવા આગ્રહ કર્યો. એમણે જવાબ દીધો: ‘શુજરાતીમાં લખું’? હું કેંજ ન્હાણું નથી.’ મેં પુછ્યું: ‘તમે પ્રાચીન કવિઓ વાંચ્યા છે?—ના? ત્યારે અર્વાચીન નવલકથા, ટુંકી વાર્તા, કાવ્યો વગેરેનું અધ્યયન ક્યું છે?—ને પણ નહીં? ત્યારે ભાષાશાસ્ત્ર શીખ્યા છો?—ભાષાશાસ્ત્રનું નામ પણ નથી સાંભળ્યું? ત્યારે તો શુજરાતી ભાષાની જોડણી વીશે ચર્ચા કરવાને તમારા જેવો વિદ્વાન મળવો મુશ્કેલ.’ ‘પણ મને કેં ખબર નથી. હું શા આધારે ચર્ચા કરું?’ ‘સૌંદર્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોડણીની કોઈએ જોડી સુધી ચર્ચા કરી નથી. તમે જો નવીન દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારો, દાખલા તરીકે ‘કીડી’ ‘કિડી’ ‘કિડિ’ ‘કીડિ’ એમાં શું સુંદર લાગે છે? જે રીતે એ શબ્દ સુંદર લાગે તેજ પ્રકારની જોડણી કલા ને સૌંદર્યને ખાતર આજ થઈ જોઈએ,’ મારી આ સુચના વીશે હજી મારા એ મિત્ર વિચાર કરી રહ્યા છે. એમને હજી ખબર નથી પડી કે જોડણીના વિષયમાં અભિપ્રાય આપવાને દરેકને હક છે. શુજરાતી ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની જોડણી એ દરેકની વ્યક્તિગત વસ્તુ છે. એ શબ્દના અક્ષરોની અવયવવૃત્તિમાં, પ્રોત્તરમાં નાટક કંપનીના મેનેજરને હોય છે તેમ, ફાવે તેવા ફેરફાર કરવાનો દરેક વ્યક્તિને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

આથી શણે શણે નવીનતા પામનારી રમણીયતાનું સુભગ ને વિરલ દર્શન આપણી ભાષાના શબ્દોમાં બહુ સલભ ને સામાન્ય થઈ

પડ્યું છે. જે અલૌકિક આનંદ વાચકને થાય છે તે કલા ને સૌંદર્યના દર્શનથી થતા આનંદ કરતાં કોઈ પણ રીતે કનિષ્ઠ પ્રકારનો નથી. દાખલા તરીકે ‘દૃષ્ટિબિંદુ’ એ શબ્દને એકજ રીતે લખવા વાંચવાથી જે કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પુરેપુરો બદલો એ શબ્દને અન્યક નેક રીતે લખાએલો જોવાથી જે આનંદ થાય છે, તે વડે મળી રહે છે. ‘દૃષ્ટિબિંદુ’ ‘દ્રુષ્ટિમીનદ્રુ’ ‘દરસતી ખીનદ્રુ’ ‘દુરસતી મિંદ્રુ’ ‘દુરશરી ખીનદ્રુ’ ‘ફૂરૂરી ખીનદ્રુ’ વગેરે વગેરે રૂપો જોઈ ‘દૃષ્ટિબિંદુ’ એ ફેરવી પ્રગતિથી શુજરાતી ભાષાના અભિમાનીને જે સંતોષજનક આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

જોડણીના અને અગ્રવચ્ચ સાક્ષરો ઉપરાંત દૈનિક પ્રયોગ, ‘અગ્રમિત્ર ને કેસરી’ સમાં અનેક અઠવાડિકો તથા દોઝોઝીદારો જોડણીના વૈવિધ્યમાં ભારી શણે આપ્યા જાય છે, એટલુંજ નહીં પણ જોડણીની બાબતમાં એમના જોડણી સરળતા ખીણું કોઈ આણી શક્યું નથી.

સંયોગ એ સરળતાનો રાત્ર છે—જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં. લગ્ન-સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ—ને લીધે કેટકેટલા ફટ પ્રશ્નો માનવજીવનમાં ઉપસ્થિત થયા છે? તેમજ જોડણીની બાબતમાં સંયુક્તાક્ષરોને લીધે કેટલી અગવડ પડે છે તે સર્વવિદિત છે. ફારસી શીખવવાનો મેં એક વખતે આરંભ કર્યો હતો. થોડો વખત લગ્નસાહચી કાર્ય આદર્યું. ફારસી શીખવું કેં અધરું નથી એમ મને લાગવા માંડ્યું ને પછી અક્ષરો જોડવાનું પ્રકરણ આવ્યું. છોડેથી, વચ્ચેથી, અંતથી એમ જુદી જુદી રીતે અક્ષરોને જોડવાનો વિધિ જોઈ આ જન્મમાં ફરીથી ફારસી ન શીખવું એવો નિશ્ચય કરી ફારસીના અભ્યાસને મેં તિલાંજલિ આપી. સંસ્કૃતના સંયુક્તાક્ષરો પણ શીખનારને આવીજ

કેદારી સ્થિતિમાં મુકે છે. અને સંસ્કૃતના સર્વ સંયુક્તાક્ષરોને ગુજરાતીમાં પણ સ્થાન આપવું તે મુકત છે? બધા ગુજરાતીઓ સંસ્કૃત જાણે છે? ને જે જાણતા હશે તે બધાને પણ અક્ષરો તે યાદ છે? આવી સ્થિતિમાં સંયુક્તાક્ષરોનો સર્વથા બહિષ્કાર કરવો એજ હિસાબ છે.

મારા એક પારસી મિત્ર કહે છે 'તમે વાનીઆ કોડો એવીના પારા છેવ. અકસરો ખી અરધા અરધા લખી મરોચ. તમારાથી મોજાન, પુરા અકસર ખી નહીં લખેતા. ને આય તમે અકસર પર અકસર જોરોચ તે લાગેચ ખી કેવું અગ્વી?' વિચાર કરતાં એમની વાત ખરી લાગે છે. છુટા, આખા અક્ષરો જોટલા યુંદર લાગે છે, તેટલા સંયુક્ત કે અર્ધ અક્ષરો લાગતા નથી. દાખલા તરીકે—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमन्नामि प्रयत्नात्मनः ॥

એના કરતાં આપણાં દૈનિક તથા અઠવાડિક પત્રો ને કોમ્પોઝીટરોની પેટે—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमन्नामि प्रयत्नात्मनः ॥

એમ લખ્યું હોય, તો તે કેટલું યુંદર, ગૌરવભયું અને લાંબુ લાગે છે?

આ યુગ સ્વાતંત્ર્યનો છે. સ્ત્રી પુરુષ એક ખીજા વગર અપૂર્ણ છે, કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વ કે વિકાસ માટે અન્ય વસ્તુની આવશ્યકતા છે, એવી બ્રમણ્યો ભુંસાતી જાય છે.

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, પ્રાન્તિક સ્વારાજ્ય (પ્રોવીન્સીઅલ ઓટોનોમી) સ્થાનિક સ્વારાજ્ય (Local self-Government) ને નરક સ્વારાજ્ય (Home-rule for hell) ના આ જમાનામાં અક્ષરો પરાવર્ણી બનાવવા એના જેવું અનુચિત કાર્ય ખીલું શું હોઈ શકે? કાળગંગાને કાંઠે ખીજા વ્યંજનોની વાટ જોઈ લેલા રહેલા ખીચારા, ખોડા, અખંડ ચૂંટણી વગેરેને જોઈ, શકુંતલાને સાસરે વદાય કરતા કણ્વની પેટે, કયા સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીની આંખો અશુભ નહોં થાય? કેનો કંઈ મદ્યગદિન થઈ રૂંધાઈ નહોં જાય? ખીજા વ્યંજનો ન આવે લાં સુધી એ ખીચારા અખંડ વ્યંજનોના વિકાસનો તો શું પણ તેમના અસ્તિત્વનો પણ સંભવ નથી. એક શબ્દમાં એક વ્યંજન અર્થો ને ખીજો આખો, એકની કૌમત એક માત્રા, ખીજાની અર્ધી માત્રા ને ત્રીજાની એ માત્રા એવી એવી વિષમતા અક્ષર રાજ્યમાં પ્રવર્તાવનાર આપણે, આ રાજ ને આ પ્રજા, આ દ્રવ્યધાન ને આ ભીખારી; આ ન્યાયાધીશ ને આ ચોર; આ સન્માન યોગ્ય ને આ તિરસ્કરણીય; એવા કૃત્રિમ વૈરમ્યો સામે મિથ્યા બળડીએ તેમાં શું વળે? અક્ષર સામ્રાજ્યને વીશે આપણે પોતેજ પ્રસારેલી વિષમતાએને જ્યાં સુધી આપણે દૂર કરી શકીએ નહોં લાં સુધી અબ્યુઝ કે નિઃશ્રેયસની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

આથી દૈનિક પત્રોએ, અઠવાડિકોએ તથા પ્રેસના કોમ્પોઝીટરોએ કૃપા કરી વ્યંજનોને જે સ્વારાજ્ય સમર્પ્યું છે તે બદલ આપણે તેમના ઝણી છીએ, સારું ગુજરાત એમના એ કૃસ માટે મગર છે.

સ્વ મ દ્ર ધાને -

લેખક :
રા. લલિત
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

૧
જાગ્યો પુરો, ત્યમ જગવજે શુર તું, સ્વમદ્રધા !
જેઈ કે તે ઉર-ઉછળતી બારડોલીની સત્તા !
આખા હીંદિ વીજ સળકતી જેઈ સ્વાતંત્ર્યની કે ?
એનીએ, જો ! ઝળુડી ઝળકે અસ્મિતા શુજશતે !

૨
સત્યાર્થે, જો ! યુવક યુવતી શુજરી તુજ જેવાં—
સ્ફેર્તા, સ્ફાતાં, રણરમણમાં, સુઝતાં ધન્ય કેવા !
સૌરાષ્ટ્રે, ચે, પ્રભુજની પ્રજા, હુંકતી સિંહ શી જો !
કમ્હે જાગ્યો જગસફરના ઝાઝ શો, લાવ લીનો !

૩
સ્વભાદર્યો ઝીલી, તું ય રચે સિદ્ધ સાહિત્યચૃષ્ટિ—
તેવાં વાંછે તુજ છવિતનાં કશનો, દેશ-દષ્ટિ !
તું જુએ તો મન-ઉરતણી ચોગલીલા પ્રકાશે :
પ'ચે-પુછ્યો પ્રખર ઘુમજે લાર્ગવીવીર ! દેશે !

૪
ગાંધીજીએ પરખી, જગવી શુજરી વલ્લભે, જે—
હીંદિ તો એ, અમર દીપતી બારડોલી સ્વરાંજયે !
તેવા ચોગો કે પ્રકટશે જાત લોગેજ હીંદિ—
ધ્યાયે સ્ફાશે પ્રભુની કકરણાલક્ષ્મી પુણ્યારવિન્દે !
સ્નેહે સેવ્યાં પુનિત અસ્તિ, દ્વારિકેશે ઠનયે—
ધર્મે સ્ફાયાં પ્રભુજન, મહાભારતે : એ રવૈયે—
સાહિત્યે, ચે હીરહૃદયની અંધિયે એક સૂત્રે,
એ રત્નજીએ જનની ભૂમિને રક્ષિયે એક તત્રે !

[ચિત્રકાર :]

[શ્રી રવિશંકર રાવળ.]

એક ઘાસતી હુ પડી આગળ એક માણસ આંખ મીંચી
હાથ જોમુખીમાં રાખી બેઠો હતો.

[ચિત્રકાર :]

[રા. જયભોલન મોત્તી.

પ્રમદાએ પારીએ ઉભી હતી ત્યાંથી ચમકી પાછું ફરીને જોયું.

ધરપણુની લાકડી

લેખક :

શ્રી. લીલા મુનશી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

૨૧. જગમોહન મીસ્ત્રી

૧૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

બી ચારી પ્રમદા બારીએ ઉભી હતી. આજો ખંડ વીજળીના દીવાઓ- થી ઝળાંઝળાં થતો હતો. લગ્નની ધામધુમના અવાજ હતો ધરમાંથી શમ્યા નહતા. અને વારંવાર છોકરાંઓની ચીસો, ઘણા વપરાવાથી બોખરા થયેલા અવાજો મોટાંઓની ધાંટાધાંટ, યુવાનોની હસાહસ, હતુએ બહારના ખંડોમાં ચાલતી તે તેને સ્પષ્ટ સંભળાતી. લગભગ મધ્ય- રાત્રિનો સમય થવા આવ્યો હતો પણ જાગે હતો રાત્રિ હવેજ શરૂ થતી દેખાતી હતી.

આજે પ્રમદાનાં લગ્ન મુંબાઈ શહેરના પચાસ વર્ષની ઉંમરના ગણીતા સજ્જનલીલાધર સાથે થયાં હતાં. છ માસ પહેલાં એમનાં પહેલી વારનાં પત્ની સૌ. કરસુબળા ગુજરી ગયાં અને તેથી એમણે ઉત્તર પૂર્વમાં પત્ની વગર પડવાના દુઃખોથી ત્રાસી બે ત્રણ માસ પછી તરતજ પંદર વર્ષની જુવાન સોહામણી પ્રમદા સાથે વિવાહ મેળવ્યા હતા. એમને ન્યાય આપવાને એટલું કહેવું જોઈએ કે એમણે મોટી ઉંમરની

કન્યા મેળવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે સુધરેલાં માઆપોએ કન્યાઓને કાલેજમાં ફેળ- વણી આપી મોટી વય સુધી અવિવાહિત રાખવાની ધૂટના કરી હતી તેમાંથી કોઈને માથે- થી પણ બોળે ઉતારવાને તેઓ તૈયાર હતા. અને ન્યાત બહાર રહેવાને હોમતભર્યો પ્રયોગ કરવાનો પણ એમને વાંધો નહોતો. પણ એમ- ની વય અને છોકરાંઓને લીધે, બાવીસ બાવીસ વર્ષની છોકરીઓતી ચિંતા માથે છતાં કોઈને પોતાના માથા પરનો ભાર હલકો કરવાનું ગમ્યું નહોતું, અને છેવટે ન્યાતના ગોપાળદાસ કાપડીઆ- ની મોટી ઉંમરની પ્રમદા સૌથી સારામાં સારી છોકરી હતી એમ ગણી તેની સાથે તેમણે વિવાહ મેળવ્યો.

પણ આથી સુધારો કરવામાં ખરેખરા આગ આપનારા તો સુધારકાજ છે એવી એમની માન્યતા દૃઢ થઈ. એમને મોટી વયની કન્યા પરણવી હતી; ન્યાત બહાર રહેવાનું સાદસ પણ કરવું હતું; પણ અભિમાની, મૂર્ખ માઆપો

એમના જેવા સારા વરને કન્યા દેવ નહીં પછી
એ શું કરે ? અને શેઠ લીલાધરનું રથાન મુંજાઈ
શહેરમાં કે જેવું તેવું ન હતું. તેઓ હીક હીક
પૈસાપાત્ર દના પછી લોકો એમને ભારે પૈસા-
દાર ગણતા. તેમનાં દાનો અર્ધાં જગજલદેર દતાં.
તેમને વસ્તુ-વસ્તુ પછી વરી હતી અને તેથી
ધણી સલાઓના પ્રમુખપદને તેઓ સ્વીકાર કરી
શોભાવતા. તેઓ અવારનવાર છાપાંઓમાં લેખો
પણ લખતા દતા. તેમનો ખાસ ધંધો શેર
બજારનો દતો પણ તેમની વાનો પરથી અનેક
ધંધાઓનું તેમને જ્ઞાન હોઈ અર્ધાંમાંથી તેઓ
પૈસા પેદા કરતા એમ લાગતું. આરા કલારસિક,
શીર્મત, સરકારી પુરખને આધેક વર્ષમાં ધરબંબ
થવાનું દુઃખ ખરેખરું અસહ્ય હતું.

અને પ્રમદા આખી ન્યાતમાં સુંદર છોકરી
ગણાતી. તેણે ગુજરાતી ૭ ચોપડી મુંજીને
અજ્ઞાસ કર્યો દતો. તેને રાધિતા, ભરતાં, ચુંચનાં
સંસ આવાડતું. તેને વાર્તાઓ વાંચવાનો ધજો
વધારે પડતો શોખ દતો અને તેથી તેની મનોગતિ
પણ અત્યંત મચળ હતી હતી. બાવીસ વર્ષના
છેલ છબીલા યુવાન વરને પરચુવાનાં સ્વપ્ન
તેણે બાર વર્ષની વયથી ધડી મુખા દતા અને
લીલાધર શેઠ જેવા વર રાંડ્યા નહોત તો કદાચ
તે સ્વજ થાત પણ ખર્ગ !

જુના વિચારના દયા દોડુ માજાપ છોકરી-
ને સારા ધરનો, દદાવાળો વર મળતો હોય, તો
વરનાં વય કે રૂપચુલ્લો વિચાર કન્યા ચોલે
છે ? “ખીજવર તો લાઠ લાઠાવે, ઘાટ ઘાઠાવે,
ખોજશે નાણું આપે ને-ખીજવરની પરણી
મદા મુખ પામશે” એ લોકગીતમાંનું તથ્ય તેમ-
ના અંતરમાં ઉઠે ઉઠે પેળી મએલું હોય છે. વર
હવે સાંમુધી મોજમદદ કગવે; મરી જતવ તો
પાછળ છોકરી હવે ત્યાં નુધી મુખે ખાવ એટલો
દાખો મૂકી જવ; પછી છોકરીને ખીજું શું

જોઈએ ? જુવાનીના કોડ તો બધા ચાર દદાગ-
ના છે. એ છોકરાંની મા યાવ એટલે એ બધાં
સમણાં સમી જાય અને ન યાય તો મોટી
ઉંમરે બેડી બેડી ભગવાનનું ભજન કર્યો કરે કે
જેથી તેના આત્માને કિદાર થાય. આખ ખીજ
વરને પરચુવાથી તેનાં આલોક ને પરલોક બને
મુધરે એમ હોય છે અને ન કરે નાશાયણ ને કે
રાજકંઈક થયું, તો તો તેમાં છોકરીની અર્દશા-
નો વાંક, તેમાં દયાલ જેવાં માજાપ ખીજાં
શું કરે ?

પ્રમદાનાં માજાપે પણ આમજ ધાયું અને
પ્રમદા પરણીને સામરે અવી. પ્રમદાથીએ
મોટી ઉંમરના લીલાધર શેઠનાં છોકરાં શોકથી,
કેમથી, કુતૂહલથી નવી માનું સ્વાગત કરવાની
તૈયારી કરી રહ્યાં.

ને એજ પ્રમદાના સમી આ પરેડી રાત
હતી. લીલાધર હવે શોખીન દતા અને તેથી
તેમણે નવી પત્નીને રીઝાવવાની અને ધણી
બોંધી-કરમુખા આધેક ચમા સારથી-પેતે
નહોના રીઝાયા તેનું સાદું વાજવાની તૈયારીઓ
કરી મુકી હતી. નવી વદને માટે વચો દનાં,
અવર દનાં, પૂલ દનાં. નડોતી માત્ર એના
જાલક કદ્યને સુમજવાને એના જેવા ખાસ
થવાની તેમજાં કળા, અને તેના વિના આ
બધી વસ્તુઓની અસર શીજી પડી હતી હતી.

લીલાધર શેઠ દસના દસના એટલામાં
આયા. તેમન ધણી ખરા વાગ ધોળા થએલા
દના અને દાંતમાં પણ એકાદ એ જગાએ ખાડા
દેખાતા. ચરીરે તે નીચી કાઠીના ને સકા દના.
પણ એમની આંખોમાં દહ તેજ હતું અને
વાલસાથી અસારે તે ચળકતી હતી. કાંઈ અકાંચ
આનંદ એમનાં સર્વ અંગોને પ્રવૃત્ત કરી
તો દતો. પ્રમદાએ બારીએ ઉતી હતી બંધી
અમકા પાણું રીને જેવું અને શેઠને તેનાં

પાછું કરીને તે બારી બહાર નજર કરતી ઉભી. શેઠે પાછળથી આવી તેના ખભે હાથ મુક્યો. પ્રમદા ચમકી પણ કે બોલી નહીં.

“પ્રમદે ! બારી બહાર બહુ જોયું. જરા આમ તો જો.” શેઠે રસિકની ભાષામાં આરંભ કર્યો. પ્રમદા નિરુત્તર રહી અને તેણે બારી બહાર જ જોયાં કર્યાં. એને શરમ આવતી હતી કે સંકેત થતો હતો તે કશું કળાતું નહતું.

લીલાધર શેઠે પ્રમદાને બારી આગળથી ખસેડી બારી બંધ કરાવી અને હાથ ખેંચી તેને એક ખુરશી પર બેસાડી. “પ્રમદે ! હવે શરમ કર્યાં સુધી રાખશે ? મારી સાથે વાત તો કર.”

જવાબમાં પ્રમદાની આંખમાં જોરથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. લીલાધર શેઠ ચમક્યા. એમનો આનંદ બધો સરી જતો લાગ્યો. એમને પ્રમદા પર ક્રોધ ચડવા માંડ્યો. પણ સંયમ રાખી નરમ સ્વરે પુછ્યું : “આવે વખતે કેમ રડે છે ? તને કેં થાય છે ?”

“તમે મને શું કામ પરવ્યા ?” ધ્રુસકાં ખાતાં ખાતાં અસ્પષ્ટ સ્વરે પ્રમદા માત્ર એટલું જ બોલી શકી. તેને પોતાને પણ પોતે શું કરતી હતી તેનું જ્ઞાન નહોતું.

એક પળ પર ખુશમીનજામાં આવેલા એકનો મીઠાજ આ સજ્જો સાંભળી ગયો. “તારા માબાપે પરણાવી તેમાં” પણ બીજાજ પળે તેમણે જોયું કે આમ મીઠાજ કરવામાં કેં મુદ્દો સરે તેમ નહતો. તેમણે મીઠાશથી કહ્યું : “આમ પહેલે દહાડે ગાંડા જેવી રડ નહીં. અપશુકન થાય. જા, મોં ધોઈ નાખ. પછી હું તને કેં ખતાવું.” તેઓ હાથ પકડી પ્રમદાને મોરી પાસે લઈ ગયા અને મોં પર પાણી છંટકાવ્યું અને તે ન લાડકે માટે આવીને તેને ખુરશી પર બેસાડી અને પોતે પાસેના ટેબલનું ખાનું ચાવી લઈ ઉઘારી એક મખમલનો દાબડો કાઢ્યો અને ઉઘા-

ડ્યો. તેના મુખ સામે ધર્યો : “આજના દિવસની ભેટ” તેમણે ગર્વથી હસતાં કહ્યું. તેમના ચીમળાએલા મુખ પર આનાથી બારી અસર થવાની ખાત્રી હોય એવો આનંદ હતો.

દાખડામાં એક કીમતી હીરાનો દાર ઝળાં ઝળાં થતો જોનારની આંખને આંખની રહ્યો હતો. એને જોઈ એક પળ પ્રમદા પોતાનું દુઃખ ભૂલી ગઈ અને ત્રિતાસાથી તેણે તે હાથમાં લઈ જોવા માંડ્યો.

“પહેરી લુએ તો” શેઠે ધીરે રહી સુચના કરી. આનો સરસ કીમતી દાર પોતાનો હોય કે પારકો પણ તે પહેરી જોવાની લાલચ કથી ખાલાને થયા વિના રહે કે પ્રમદાએ તે ખીતાર, શરમાતાં પહેર્યો. તેનાં આંસુ - ધડીવારને માટે સુકાઈ ગયાં. લીલાધર શેઠ આ પરિણામ જોઈ પ્રસન્ન થયા અને પોતાની પત્ની રીઝવાની કળાનો વધારે ઉપયોગ કરતાં કહ્યું : “આરસી-માં તો જો.”

પ્રમદા ગભરાતી ગભરાતી ઉઠી અને એક કબાટની આરસી પાસે ગઈ. તેના ગળામાં ઝળાં હતો દાર તેના સ્વરૂપવાન મુખને દીપાવતો હતો. તેણે હાંધી, કૃતજ્ઞતાથી આરસીમાં પાછળ દેખાતી શેડની આંખો સામે જોયું.

શેઠે પણ વીચારી તેના ખત્તા પર હાથ મુક્યો પણ આભારમાં ગરવાઈ ગયેલી બાળ : કેં બોલી શકી નહીં. તે પછી આખા દિવસનાં ચાકેલાં વરવડું ઉઘી ગયાં ત્યારે લીલાધાર શેઠે મન, વચન, કર્મથી પ્રમદાના પતિ તરીકેના અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપી દીધો હતો.

૨

પ્રમદા સવારમાં મોડી ઉઠી અને ઉઠતાં વાતજ પોતે કેં બોલું કશું છે એવી શતિ તેને થવા માંડી. તેને કોઈને મોહું બનાવવામાં પણ

શરમ આવતી હતી, પણ ખંડ બહાર ગયા વિના ચાલે એમ નહતું. તે બહાર નીકળી ભારે આગલા ખંડમાં આખું કુટુંબ તેની વાટ જોતું એકઠું થયું હતું. પહેલે દહાડે આટલી મોડી ઉંઝે તે વહુ બેશરમ તો હશેજ એવો એમાંના ધણા જણનો મત થવા માંડ્યો હતો. લીલાધર શેઠનાં છોકરાં ને છોકરાંનાં છોકરાં જિજ્ઞાસાથી નરી માના ઉડવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

ને બહાર આવી ભારે સૌતી આંખો તેના પર ટંકાઈ અને ગંચ લુલમાં રહી ગએલા એના ગળામાંના ચમકના હારે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગજગટમાં પ્રમદ ને લાઁયું કે પોતે ગછરાતે કરેલો શુભેદા આ સૌ જાણી ગયા હતાં. ધરતી માતા માર્ગ આપે તો મમાઇ જવાનું તેને મન થયું. તેનું અંતઃકરણ રડું રડું થઈ રહ્યું. રડવાનું કે કારણ શોધવા તેણે ઉમંગ પર જાણી જોઈને ઠેસ વગાડી અને ચીમ પાડીને તે બેસી ગઈ.

“શુ થયું? શુ થયું?” કરતાં મૈ તેની આનખાન ટોળે વળ્યાં પ્રમદાની આંખમાંથી આંસુ નીકળતા હતા. “કું નહોં, હેસ વાગી” તેણે કહ્યું ને ધણી કળ ચઢી હોય તેમ પગ પર હાથ દાખ્યો.

એક જરાક જેટલી ડેબ માટે આટલો બધો દેખાવ કું એવી નવી ગાને માટે છાકરાંઓને મન હતો તેથી વધારે ઉતર્યો. અને કું કરવાનું ન સૂઝતું હોય તેમ સૌ આસપાસ બાધા જેવા ઉભા રહ્યાં.

ગરબાટ સાંભળી લીલાધર શેઠ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા અને એમને જોઈ પચીસ વર્ષની છત્ર સાંભરી આવ્યું હોય તેમ પગ પર ધાર કરવા પાણી લેવા દોડી. વીસુ-શેઠના મોટા છાકરાની વડુ-પાટો બાંધવા લુગડાંની ચીંદરી શોધવા ચાલી. સરોજ અને કાંતા ‘ક્યાં વાઁયું’

તે જોવા નીચાં વળ્યાં. ખીજાં નાનાં છાકરાં જરા દૂર જઈ ઉભાં.

પ્રસંગ જોઈએ તેના કરતાં વધી પડ્યો એમ પ્રમદાને લાગ્યું. “એ તો જરા ઠેસ વાગી હતી તેની કળ ચઢી હતી” તેણે શીકકું હસીને કહ્યું. અને હસીને શેઠનાં મોડીબહેન મહાલક્ષ્મી બેઠાં હતાં લાં જઈ બેસી.

પ્રમદાના સંસારના પહેલે દહાડે ગણેશ આમ મંડાયા. તે પછીના બેચાર માસ શેઠે તેને દીંગલીની માફક સાથે ફેરવી, નાટક સીનેમા દેખાડ્યાં, અને મોજ કરાવી. પ્રમદાની માતાનો હર્ષ દીકરીનું સુખ જોઈને ગાતો નડતો.

પણ આટલાં બધાં વસ્તારની ધણીઆણી તે કું જન્મારો મોજ કરી શકે? ધરમાં એનાથી મોટી વહુઓ ફરતી અને એનાં ભાંડુ હોય એવડા છાકરાંઓની તે દાદીમા હતી. સૌ તેને જોઈ જાનું જાનું હસતાં અને તેના છાકરાવાદ પણાની ટીકા કરતાં. ધરમાં સગાંવહાલાં આવતા તે હાલતે ચાલતે કરસુખબાને સંભારતાં અને મરનારીનાં શુણ્ ગાતાં. સૌથી નાની પ્રમદાને ધરમાં કોઈ ગાંઠે એ તો અસંભવિતજ હતું. અને તેને માન આપવાનો ડાંગ લીલાધર શેઠના ધાક પુરતોજ થતો. ધરનાં નાનો મોટાં સૌ એને અને તેટલી પજવવાનો-ચીડવવાનો પ્રયત્ન કરતાં. નોકર ચાકરો સુદાં તેને ગણકારતા નહોં અને તે કું પહેરે ઓઢે કે શેઠની જોડે બહાર જાય તો “બાપા નવીને ફેરવે છે” એમ સૌના મતે હતું.

ખીચારી પ્રમદાને આથી દહાડામાં દસ વખત રડવું આવે એવા પ્રસંગો બનતા. બનના સુધી તે અબુજ ઓણું બોલતી અને કાંઈને કશું કહેતી નહોં પણ તે તો તેના અખિ-માનીપણાનું કારણ મનાતું. ધીરે ધીરે તેણે પોતાજ ઓરડામાં વધારે બેસી રહેવા માંડ્યું.

પણ તે તેના અતડાપણાનું પરિણામ ગણાવા લાગ્યું. ધરમાં કોઈને એનું નાનપણ ગમતું નહતું અને બળજબરીથી તેની પાસે અકાળે વૃદ્ધત કૃળવાવાને માટે આ બધા પ્રયત્નો થતા હતા. વીસુને ને સુરેન્દ્રને રાત્રે નાટકમાં જવું હોય તો છોકરાં રાખવાની ફરજ પ્રમદાની હતી એમ તેઓ માનતાં. જીતુના ધરનો ધાટી મોઢો પડે તો તેનો વસ્તાર પણ દાદીમાએ સાચવવો એવી સૌની માન્યતા હતી. વિધવા કાંતા ને કુમારી સરોજ ધરમાં ફરતાં હોય ત્યારે શેઠની સાથે બપોડે મારીને લટકમટક બહાર જવું એ સૌની આખમાં અતિશય આશુગતું લાગતું. ધરમાં એની સ્થિતિ લગભગ દરારાં દોર જેવી હતી, કોઈ એની સાથે બહુ એસતું કે બોલતું નહીં. જીતુનાં ને સુરેન્દ્રનાં છોકરાં એની સામુ બોલતાં ને મસ્કરીએ ઉડાવતાં. એની નાની મોટી બેઠો જોવાને ફોની આંખો સદાએ સાવ-ધાન યજ રહેતી.

પ્રમદાના મન પર આ બધો બોલો અસલ થઈ પડવા માંડ્યો અને પરણ્યાને વર્ષ દિવસ થયો નહીં એટલામાં તો તેને તાણ આવવા માંડ્યું. તેનું હસવું બોલવું મુકાઈ ગયું હતું. આધેડ વર અને ગાડુ બરીને વસ્તાર એ બેની વચ્ચે તેની હોંસ બધી મરી ગઈ હતી. તેનું શરીર પણ નજીવું પડવા માંડ્યું હતું. રાત્રિ દિવસ આમાંથી શી રીતે છૂટવું તેનાજ વિચારો તેને આવ્યા કરતા.

અને ફોનીઆંની નજરમાં પ્રમદા મુખી હતી. તેને ફરવા ગાડી ઘેડો હતાં, પહેરવા વસ્ત્રાલંકાર હતાં, રહેવા મુંબાઈનો સુંદર માળો હતો, મન ભાવે તે ખાવા મળી શકે તેમ હતું. તેને દુઃખ શું ? ઘણીએ સ્ત્રીઓને આમાંની એકે વસ્તુ હોતી નથી.

ધીરે ધીરે પ્રમદાની તબીયત વધારે બગડવા માંડી અને ડાહટરે લાંબા વખતને માટે હવાફેર મોકલવાની સજ્જાદ આપી. સાથે સાથે એનું મન પ્રત્યક્ષ રહે એવું કરવાનું પણ કહ્યું. પત્ની વિના આટલે વર્ષે આમ લાંબો વખત એટલાં રહેવું પડે એ પહેલાં તો લીલાધર શેઠને ન ગમ્યું પણ પછી એને છેક ખોલી પડે એ બીકથી પુનામાં એને માટે બંગ્લો રાખ્યો અને પ્રમદાને એક દક્ષણી બાઈ કંપેનીઅન સાથે ત્યાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરી. લીલાધર શેઠથી એટલો લાંબો વખત મુંબાઈ બહાર રહી શકાય તેમ નહતું.

અને ત્યારથી પ્રમદાનો સીતારો ફર્યો કહો કે સ્વભાવ ફર્યો કહો પણ તેનામાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેની સાથે રાખેલી બાઈ કંપેની આશ્રમની ગ્રેગ્યુએટ હતી. તેને સંગીત પણ સારું આવડતું. તેણે સ્વાભાવિક વિચક્ષણતાથી પ્રમદાનું દરદ પારખ્યું અને પ્રમદાને જરાક ઠીક થયું કે બાણાવવા અને થોડુંક સંગીત શીખવા માંડ્યું.

અર્ધોઆં પ્રમદાને લીલાધર શેઠનો આત્મા ને ક્યારનો સહવાસ નહોતો તેમના વસ્તારની હદય બાજે પણ કોઈને ન કહેવાય એવી પગવણીઓ નહોતી. હવે માત્ર પાવંતીબાઈનો મોકો ને મધુર સહવાસ. તેનાં દુઃખ દર્દ નાસવા માંડ્યાં. મરજીમિંથી આવેલો મુસાફર લીલું જાડ જોઈ આનંદ પામે તેમ તેનો આત્મા શીતલતા અનુભવવા લાગ્યો.

આ અરસામાં લીલાધર શેઠ એક બે વખત આવી ગયાં અને છેલ્લી વખત તો પ્રમદાની તબીયત ઠીક લાગી એટલે સાથે લઈ જવાને વિચાર પણ કર્યો પણ જવાની વાત સાંભળતાં પ્રમદાને તાણ આવ્યું અને છેવટે શેઠ એને મુઝા ને ગયા. હ મહીનાના ખરચેલા પૈસા નકામા

જન્ય અને અધુરી સુધરેલી તથીયતે પ્રમદા પાછી આવે તેમાં એમને કે અથ' લાગ્યો નહી. જો કે પત્ની વગર એમના દિવસ દોહલા જતા હતા અને આવી માદલી, કુંજરાએલી જૈરી આ હિંમરે શેઠને મળી તેથી તેમના કર્મની કહણાઈ ઉપર શેઠે કયા ખાતાં હતાં તે જુદાં. પણ લવિષ્યના સુખને માટે આટલો આત્મભોગ આપવો તેમને જરૂરી લાગ્યો.

૩

પ્રારુણાઈના છ માસના સહવાસે પ્રમદાનો આત્મા વિકામ પામ્યો. માત્ર વિકામ પામ્યો એટલું જ નહીં પણ મજબુત થયો. તેનો આનંદ સ્વભાવ પાછો આવ્યો. તેનાં ગાગો પ્રદુલ્લ થયા માંડ્યા. તેનો રાગ લગભગ જતો રહ્યો.

તેણે નિચાર કરી કરીને એક સૂત્ર શોધી કાઢ્યું. “મારે આ બધાંની સાથે નથી રહેવું”

‘આ બધા’ એટલે લીલાધર શેઠ ધીવાય આખા ઘરના માણસો. પતિની સાથે ન રહેવાનો વિચાર તો લાગેજ કોઈ હોંદુ પત્નીને આવે અને પ્રમદાને પણ ન આવ્યો. આવ્યો હોત તો પણ ને જાણતી કે આખી દુનીઆમાં તેને શેઠ વગર કોઈ સંઘરે એમ નહતું. દીકરી પરણે સારથી માખાપ તો તેને ઘરમાં રાખેજ નહીં અને કમાતાં આવડે નહીં એટલે સ્વતંત્રતાથી જીવી શકવાના સાધનો કે હોય નહીં. સારે આત્મા કચડાઈ જતો હોય તોયે હોંદુ સ્ત્રી બીજા શું કરે? કાં તો પતિને વશ રહે ને તેમ ન કરે ને બહાર જાય તો ત્રાસદાયક અધઃપાતનો ઉડા ખાડો તેને ગળી જવા તૈયાર હોય. એને ન પોતાની જાતનું રક્ષણ કરતાં આવડે, ન પોતાના પગ પર ઉભા રહેતા આવડે. એ ક્યાં જાય!

આ વાત બહુ ચોક્કસાઈથી નહીં પણ વ્યાભાવિક ભુદ્ધિથી સૌ હોંદુ સ્ત્રી જાણે છે અને

આ સુકુમાર ખાસા પણ એટલી વાત તો સારી રીતે સમજતી.

શેઠે જુદાં રહેવાની પ્રમદાની શરત પહેલાં તો કબુલ ન કરી પણ પ્રમદા એ બાબતમાં એટલી જુદે ચઢી કે સુખાઈ જવાનીજ ના પાડી અને શેઠ તેને બળ જબરીથી લઈ જાય તો ઉપવાસ કરી દેહ પાડવાની ધમકી આપી.

હતી તો એ માત્ર ધમકી પણ તેના મગજની હાલતથી બીતા શેઠ પર તેની તરત અસર થઈ. તેમને આ ‘પાછલી અવસ્થા’માં બહુ દહાડા પ્રમદાથી દૂર રહેવું પસંદ નહતું અને આટલાં બધાં ઇચ્છાઓના ધરમા નવી પત્ની સાથે પોતાનાથી બને તેટલી છુટથી આટલાં વર્ષોની દાખી રાખેલી રસિકતાનો બધો ભાર ઠસવાતો નહતો. એટલે જુદાં રહેવું એમને પણ છેક અનવૃક્ષ્ય નહોતું.

૪

પ્રમદાને જુદાં ઘર માટે પાંચ છ વર્ષ પીતી ગયાં. એના આયુષ્યના સુખના, સંતોષનાં (જો એ નામ ધટે તો) સારામાં સારા આ વર્ષો હતાં. સુખ એટલું કે લીલાધર શેઠ તરફની એની ફરજે એ બળવતી પછી કોઈ એને બીજી રીતે સતાવતું નહીં. સંતોષ એટલે કે પળે પળે એની આત્માની અવગણના કરવાના લાગ જોતી, એને જનાવીને મજાક કરવાને સદા તત્પર એવી કોઈ સેના સાં ઢાંજર નહોતી.

અને લીલાધર શેઠ પણ એને એમનામાં સુખ આપવાની જોટલી શક્તિ હતી તે બધીથી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. પ્રમદાને ગમે એવી, એને શોભે એવી કેંક વસ્તુઓની ભેટ તે હંમેશા આણુતા. એને તેઓ લાડ લગાવતા, ઘાટ પણ ધગાવતા, પૈસા પણ વાપરવા આપતા. અને

પોતાના પર એનું મન પ્રસન્ન રહે એવી કે કે
યુક્તિઓ કરતા.

આં પ્રાંચ વર્ગમાં પ્રમદાને એ છોકરાં યયાં
હતાં. એક મરી ગયું હતું; બીજું માંદું રહેતું
હતું. અને સુવાવડો, બાળકોર, પોતાની તબી-
યત અને લીલાધર શેઠ વચ્ચે પ્રમદાને બહુ વિચાર
કરવાનો, આત્મવિકાસનો વખત મળ્યો નહતો.
એની ઇચ્છાઓ, વિચારો, ભૂમિઓ તો બધાં
કચડાધ ગયાં હતાં એટલે તે કે તેના અંતર પાસે
માંગે એવી સ્થિતિમાં નહતાં. છાંદગી જે કે
આપે તે તે શેતી. વધારે માંગવાની કે આશા
રાખવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

પણ લોકો-સગાંઓ-નેને દુષ્ટ સ્ત્રી તરીકે
કદવરા. જે સ્ત્રી આવતાને વાર વરના આત્મા

પર એટલી સત્તા મેળવે કે જેથી તે જીની સ્ત્રીનાં
ખચીસ ને ત્રીસ વર્ગના છોકરાને એકલવાયાં
જીદાં કાઢી એકલો નવી સ્ત્રી સાથે રહેવા બધ
એ સ્ત્રી કેટલી કપટી હોવી જોઈએ એ વીશે
તેઓ ખુબ વિચાર કરતાં. આધેડ વરને પરણી
આવી આખા કુટુંબની સેવા કરવાને બદલે અને
એ રીતે સુશીલ સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે
માત્ર પોતાનુંજ સુખ તકાસે તે સ્ત્રીની સ્વાર્થ
પરાયણતા વીશે પરમાર્થ દુનીઆ તિરસ્કાર
વર્ધાવતી પણ ધડપણમાં તેની ગતિ ગચ્છેલી
એટલે દુનીઆના આવા સારા માણસોના અભિ-
પ્રાયની એમના પર કશી અસર થતી દેખાતી
નહાં.

પહેલાં તો આ નવી નિંદાઓ સાંભળવામાં

જો, મારફતીઆના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં પ્રમદા બેવાન થઈને પડી.

અને શેઠને ખુશ કરવામાં પ્રમદાને વખત જતો. પ્રમદા ધીરે ધીરે સમજી ગઈ હતી કે શેઠને ખુશ કર્યા વિના તેને જીવવાનો કે અધિકાર ભોગવવાનો ખીલે કોઇ માર્ગ નહોતો. ધણી વખત એનું અંતઃકરણ ઉદાસ થઈ જતું. તે એકલી એકલી રડતી, કંકળતી, પણ પાછી અનુભવ લઈને ધડાતી તેની વૃત્તિઓ શાંત થઈ જતી.

પણ હમણાં હમણાંથી એને પાછો ઉઠવાનું, આત્મવિકાસ કરવાની ઇચ્છા, શેઠની સાથેના પોતાના સંબંધ તરફ ધૃણા એવા એવા ભાવો થવા માંડ્યા હતા. અને તેથી કોઇ કોઇ વાર અણધારી રીતે તેની નમ્રતા જતી રહેતી અને તેને બંડ કરવાનું શરૂ થઈ આવતું.

પતિપત્ની સાથે બેસીને તો આનંદજ કરે એ નિયમાનુસાર એકવાર પ્રમદા અને લીલાધર શેઠ એમના સેન્ડવ્ચર્સ રોડ પરના માળાની નાની સરખી અગાશીમાં બેસી આનંદ કરતા હતાં. શેઠ બેઠો બેઠો એમના આડધા દાંત વગરના મુખમાં જમીને પાન ચાવતા હતા. પ્રમદા પોતાના છોકરાને બોળામાં લઈ રમડવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

“નવી !” શેઠે પ્રમદાનું નામ ધણી વરોધી નવી પાડ્યું હતું. “મારો વિચાર આ સીઝનમાં પુને જવાનો છે.”

“એમ !” કે જિજ્ઞાસા દેખાડ્યા વગર પ્રમદાએ કહ્યું.

“હવે તારો મીઝાજ જરા ઉતારશે કે નહીં. મારાથીએ હવે તો તારામાં વધારે ધડપણ આવ્યું દેખાય છે” નવીને પ્રસન્ન કરવાના અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં આ એક ઉમેરણો તેથી ખિન્ન થતાં શેઠે કહ્યું. “જુની હોય તો મારા એક શુક્રને આડધી આડધી થઈ જાય.”

“કારણ તમે બંને બુના કેની એટલે થાય” રોજની નમ્ર પ્રમદા આજે એકદમ ધૂણી બની હતી. “આજે જવતાં હોત તો તમારે પુને જવાનીએ મહેનત કરવી ન પડત અને એ અડધાં અડધાં થઈ જાત.”

શેઠ ચમક્યા પણ ગળી ગયા. થોડી વારે તેમણે વાત બદલતાં કહ્યું: “તું ગામને છેડે જઈને બેઠી છે તે જરા આમ તો આવ.”

“બોબલા જેટલી અગાશી, તેમાં આવે શું ને પાસે શું ? અહીંયા છું લાંજ ઠીક છું.” પ્રમદા પોતે હતી લાંજ બેસી રહી.

આવા પ્રસંગો કોઇ કોઇ વાર આવતા પણ આજ લીલાધર શેઠનો મીઝાજ હાથથી ગયો. અંધુરામાં પુરું એમણે પ્રમદાને ધરના મહેતાજ સાથે એક બે વખત બેઠેજ તે કરતાં લાંબી વાત કરતાં બેઠે હતી એના એમને વહેમ હતો. એમને હમણાં હમણાંથી પ્રમદાનો પહેરવા બોલવાનો ડરસો પણ ગમતો નહીં. એમણે આ બધી બાબતમાં પ્રમદાનું બંડ એક સપાટે દાખી નાખવાનો આજે લાગ શોધ્યો. એક વિષયમાં તેમનું રવરૂપ રોડ થયું. તેમણે બરાડો માર્યો: “આમ આવે છે કે નહીં ?” એમણે ડોળા કકડાવી પ્રમદા સામે જોયું. એમના મોમાંથી થોડું ધણું થુંક ઉઠ્યું.

પ્રમદા થયરી. નમ્રતાં એ એના સ્વભાવનો જ ગુણ હતો એટલે બંડ કરવું ને જરી રાખવું એને આવડતું કે દાવતું નહીં. પણ ચારે પાસથી પુરાએલી ખીલાડી નાસવાનો માર્ગ ન મળે તો ટોડો પીએ એવીજ કે દૃષ્ટિ તેને આ ધડીએ થઈ. તેણે રડી દેવાને બદલે સામું પુછ્યું: “કેમ શું કહો છો ? આ આવી.” તેની આંખમાં રૂપ તિરસ્કાર હતો. ને અંતરમાં લાગતી ખીક બહાર બીજકુલ દેખાતી નહોતી.

કોણ જાણે શાંધી લીલાધર શેઠે પોતાના સ્વભાવ પરનો બધો કાણુ તે દિવસે જોયો હતો. તેમણે જવાબ દેવાને બદલે મન ફાવે તેવી ગાળો પ્રમદાને દેવા માંડી. પ્રમદાએ એક અક્ષર સામે જોડવાને બદલે મુંગા મુંગા અદબ વાળીને એ બધી ગાળો સાંભળ્યા કરી.

હજી ધારેલી અસર ન થતી જોઈને લીલાધર શેઠે ફરી એક મોટો બરોડો પાડ્યો: “કમ જાત! મારા ધડપણમાં તારે ધુળ નાખવી છે પણ યાદ રાખજે કે હું તને...” પણ એમનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં એમને ખાંસીની સખત શું છ આવી અને તેમાંથી કોષ કોષ વાર આવતા પરાંણા દમે એકદમ હુમલો કર્યો.

આ દંપતીના આનંદની હદસી સાંજ આમ પુરી થઈ અને તે દિવસથી શેઠ ખાટસે પડ્યા. શેઠની કાયળી અને તકાઆઓથી બરેલું બીજાનું એ તેમનાં રોજનાં સંગી થઈ પડ્યાં.

પ્રમદાની બંડ કરવાની ઉગતી શક્તિ આ મંદવાડમાં સુકાઈ ગઈ. એ બંડ કરે પણ કોની સામે કરે? શું મેળવવા કરે? શાને મારે કરે? શેઠની સારવારમાં, તેમને તેલ યોજવામાં, શેઠ કરવામાં અને બાકીનો વખત માંદા બાળકને સાચવવામાં તેના ચોાસ કલાક પુરા થતા. એને વીસ એકવીસ વર્ષની ઉગતી વયમાં તે લગભગ પ્રદત્ત આગ્રહ હોય એવો ભાસ થતો હતો. એના શીક્ષા મુખ પરથી એકવાર એ સ્વરૂપ આન ગણાતી હશે એ કળાનું પણ સુરકેન્દ્ર હતું.

અધુરામાં પૂરું લીલાધર શેઠ માંદા પડ્યા. સારથી તેમના સ્વભાવમાં એક બીજું તત્ત્વ પેદા, અને તે અદેખાનું. એમને એકદમ તીવ્ર ભાન થઈ આવ્યું કે પ્રમદા આન પોતાની વયનો ધણો મોટો ફર છે. પોને તો લગભગ જીવન પરવારી ગયા પણ પ્રમદા તો ફજી માત્ર વીસ એકવીસ

વર્ષનીજ થઈ હતી. એની યુવાની, એનો આત્મ વિકાસ એ તો. હજી દંવે બધું આવવાનું હતું. અને ન કરે નારાયણ અને પોતાને કેં થાય અને પછી “પ્રમદા જો હીક ન ચાલે તો પોતાની આબરુનું શું?” તેમને ઘણા નિરથી આવિચાર આવવા માંડ્યો અને પોતાની માલીકીની વસ્તુ પત્ની તે પોતાના શીવાય ભવિષ્યમાં પણ બીજા કોઈ પુરુષનો વિચાર કરશે એવા કાલ્પનિક ભયે એમનો પુરુષત્વમયો આત્મા અદેખાઈ અને કોષથી કંપી એમના મંદવાડને વધારે ઉગ સ્વરૂપ આપી રહ્યો.

અને સારથી પ્રમદાને કોઈ પુરુષ સાથે વાત કરતાં જુએ તો તો તેમના ઝનુનને મીમા રહેતી નહો. પ્રમદા એમની નજરથી એક પણ આવી જાય તે તેમને પરવડતું નહો. એનો બાળક શરીરને રોગીના સતત સહવાસમાંથી જરા વાર આગમની જરૂર હશે, કે ઉંધ અને લુપ્ત જેવી જરૂરીઆતો પણ એનો થોડો સમય માંગતી હશે, એ વાત એ લગભગ વીસરી ગયા હતા. ચોવીસે કલાક તેઓ પ્રમદાને પાસે રાખતા. એમના શરીરની જરૂરીઆતો, દવાદાર વગેરે સૌ પ્રમદાને હાથેજ થતું. બીજાને હાથે લઈ પ્રમદાને બેઠકારીની ટેવ તેઓ પડાવતા માગતા નહોતા.

ને સગાં કહેતાં: “છોકરને આધાં કાઢી બાઈ સાહેબ સુખ ભોગવવા નીકળ્યાં. થો લેતાં જાઓ. સુખ તો ભોગવતાં ભોગવશે પણ અસારે..... તો જીવ નીકળી જવાનો છે.”

કોઈક કહેતાં: “બીચારો લુનીનો આત્મા પોતાનાં છોકરાંનું દુઃખ જોઈને સ્વર્ગમાંએ ઝંપે? ઉપર પડીને આવી તો ખરી પણ એમ પારકાનું સુખ લેવું સહેલું નથી.” કેમ જાણે પ્રમદા લુનીને મારી ઉપર પડીને આવી હોય અને

પ્રમદાને હાથે છોકરાંઓએ ધણું દુઃખ ખર્યું હોય !

લીલાધર શેઠ એક બપોરે ઉંઘતા હતા અથવા પ્રમદાને એમ લાગ્યું કે એમની આંખ જરા મળી હતી. અત્યંત દુઃખથી ઘેરાએલા તેના આત્માએ જરા સ્વાતંત્ર્ય શોધ્યું અને બાજુના ઝોરકામાં જઈ તે જમીન પર પડેલી ચટાઈ પર પડી ચોધાર અશ્રુએ રૂડા મારી.

પ્રમદાની માતા લાડકોરઆઈ આ વખતે ત્યાંજ હતી. તેમણે પ્રમદાને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. “પ્રમદા ! બહેન ! આમ રડે છે શું ? આમ દુઃખ કેને નથી આવી પડતું ? હોય એ તો.”

આ શબ્દોએ પ્રમદાને છંછેડી મુકી. “દુઃખ આવી પડે છે કે દુઃખ બધી જોઈને હોઈશું છે ?”

લાડકોરઆઈ આ અણુધારેલા શબ્દોથી આંખ પડ્યાં પથ્થુ બોલ્યાં : “બહેન ! અમે તો તારે માટે ધણુંએ સારું જોયું હતું, પણ તારું નશીબ એવું તેમાં કેમ શું કરે ?”

“મારું નશીબ ? તમારા જેવા ફાડનાર ન બેઠાં હોત તો મારું નશીબ તો ધણુંએ સારું હતું. તમારે આ દસ્તાવાજો જમાઈ જોઈને હતા તે સુધી હવે એ દસ્તાવે. મારો અવતાર બાળનારને કાઠ પડ્યો.” પ્રમદા અત્યારે પોતે શું બોલતી હતી તેનું કશુંજ ભાન તેને નહોતું. જે શબ્દોના પડલા તેના હૈયામાં વારંવાર પડતા તે તેના મુખમાંથી અત્યારે ભાન વગર બહાર નીકળતા હતા.

લાડકોરઆઈ ડાહ્યા ગયાં. દીકરી થઈ માથાપને શાપ આપે ? તેમણે સેનાન જેવી મીઠી જીભે જવાબ આપ્યો : “બહેન ! એ દસ્તાવે તનેજ મળશે કેની ! છત્રી છત્રીને રોસા કેટલુંજ વાગ્યા

છે ? અત્યારે થોડું દુઃખ પડે છે પણ પછી પૈસા. મળશે તે તને કે કડવા લાગવાના નથી.”

પ્રમદા બેઠી થઈ ગઈ. તેણે પોતાની માને મુખે આંખું નમ્ર સત્ય સાંભળવાની આશા ન હોતી રાખી. તે ઉછળી બોલી : “પણ મારો અવતાર રદ થઈ ગયો તેનું શું ?”

“કાંઈનો અવતાર રદ થતો નથી” લાડકોરઆઈ મીઠાશથી બોલ્યાં. “તારો જીવ જરા અકળાઈ ગયો છે. કાલે તું મંદિરમાં મહારાજ પાસે મારી સાથે આવજો. એઓથી એવો ઉપદેશ આપશે કે તારો જીવ શાંત થઈ જશે.”

પ્રમદા વીકરી ને ઘટિ પાડીને કે કહેવા જતી હતી એવામાં ચીડવાએલો સાદ આપ્યો : “નવી ! નરી ! ક્યાં ગઈ ? મારી દવાનો વખત થઈ ગયો તેનું કે ભાન છે ?”

આંસ લુછી પ્રમદા એકદમ ઉઠી અને દોડી. લીલાધરશેઠનાં કડવાં વંચતો અને મહેણાં ટાણાંનો ભય એના આત્મામાં અત્યંત પેસી ગયો હતો.

“વખતે વાત સાંભળી હશે તો ?” એ ભય પ્રમદાને યથો પણ લીલાધરશેઠ એને કે કહ્યું નહીં અને રોજની મારફ પાણી, દવા, પીકદાની, કુટ એ બધાંની ખોડ ખાંપણો કાઢતી કચકચ કર્યાં વિના મુંગા મુંગા દવા પી પાસ બદલી સૂતા. પ્રમદા પોતાના દુઃખમાં ડુબી ગઈ ન હોત તો તેને તેમાં કે અસાધારણ લાગ્યા વિના રહેત નહીં.

પણ તે દિવસથી શેઠને કચવાટ વધી પડ્યો. તે વારંવાર પ્રમદાને જોઈ રહેતા, ઉડા નિઃશ્વાસ મુકતા અને ધડી ધડી તેના પર નિષ્કારણ કેધે બસાતા. જાણે તે તેમના મરવાની વાટ જોઈ રહી હોય; તેમના મુખ પછી તેમના પૈસે મજલ કરવાની તૈયારી કરી રહી.

હોય અંતે વખતે... વખતે બીજું પથ્ય તે કે કરવાની હોય એવું તેમને લાગતું.

ધણા વિચારને અંતે તેમને આતો એક ઉપાય સૂઝ્યો. એક સાંજે એમણે ખાસ આમદ કરી પ્રમદાને બહાર જઈ આવવાનું કહ્યું. બહુ દિવસથી જે મીઠાશ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી તે પાછીતે વખતે તેમનામાં દેખાઈ. ગમે તો પારખાઈને મળતા આવવાની પથ્ય તેમણે સલાહ આપી. આટલે દહાડે આ પિંજરમાંથી છુટતાં અને પારખાઈને મળવાના વિચારે પ્રમદાનો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો.

પ્રમદાના કાનમાં હમણાં હમણાંથી લાડકાર-ખાઈની મીઠી જીભે કહેલી વાતના પડખા વાગતા હતા. "હોસા જીવી જીવીને કેટલું જીવવાના છે? વરસ, બે વરસ ને પછી તો પોતે સ્વતંત્ર થવાની કેની? એ બધાનો બદલો તે દિવસે મળશે."

તેને પોતાની સૂક્તિ શીવાય બીજું કે જોઈતું નહોતું જે માણસ પર પ્રેમનો છાંયો કદી તેને આવ્યો નહોતો. તેની ઘાસ નાની અને હવે તેની માંદગીની યુવામીમાંથી તે છુટવા માંગતી હતી. તેનું વૈયન, જીવન, સુખ, આશાઓ એ બધું એ માણસે કચરી નાખ્યું હતું. તેની જીંદગી હવે એક કોડીની કીમતની પથ્ય રહી નહતી. ક્યાં સુધી આ યુવામીમાં તેણે બધાઈ રહેવું? તેના આત્મા પોકારીને કહેતો હતો.

પથ્ય વર્ષોના અભ્યાસે પડેલી ટેવો પ્રમાણે તે પોતાનું કાર્ય નિયમિત રીતે કર્યા જતી. માત્ર દુમરી આશા એને કાનમાં કહેતી કે "એક દિવસ એ સ્વતંત્ર થવાની છે." એક દિવસ તે ક્યારે? "જલદી, જલદી, બહુ દૂર નથી."

તેણે આજે ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં પોતાની સ્વતંત્રતાના વિચાર કરવા માંડ્યા. પોતે સ્વતંત્ર

થશે એટલે પહેલું કામ તો પાર્વતીખાઈને પેતાની સાથે રાખવાનું કરશે. એ એકજ સ્ત્રી એવી હતી કે જેની મીઠાશ અને મધુરતા તેના જીવનમાં સંજીવિનીની ગરજ સારતા. પછી પોતે મુસાફરી-એ જશે અને આટલાં દિવસના કારાવાસનો સામરો ખર્ચ વાળશે. પછી પોતે એક આશ્રમ કાઢશે તેમાં પોતાના જેવી સંસારની બળેલી સ્ત્રીઓને તે લાવીને રાખશે. પથ્ય આશ્રમ કાઢવા જેટલા પૈસા શેઠ મુઠી જશે? "તેના મગજે કુતૂહલથી પ્રશ્ન કર્યો: પથ્ય એવી શંકા નિરર્થક હોય તેમ તેણે એ પ્રશ્ન પર બહુ ધ્યાન નહીં આપ્યું."

તેણે ગાડી પાલવા તરફ લેવડાવી. ધણે દિવસે મળેલી છુટતો તેણે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ગાડી ચાલતાં મોઢા પર અથડાતો પવન તેના ચાંચલા શરીર અને મનને ખુબ સુખદ લાગતો હતો.

સ્ત્રીમાં જતી આવતી લોકોને તે કુતૂહલથી જોતી. બે-ડરેન્ડ પર રમતાં છોકરાંઓ જોયાં અને પોતાના માંદા બાળકના વિચારે તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. "એ બાળકને માટે પથ્ય કે કરવુંજ પડશે તો."

બાવિના વિચારે ધડતું તેનું મગજ આ વિચાર આંતરણ અટક્યું અને એ છોકરાનું શરીર અને મન કેમ સુધરે એના એણે લાંબા લાંબા વિચાર કરવા માંડ્યાં. એને પથ્ય પોતાનું બાળક આ છોકરાંઓ જેવું નિરોગી અને તંદુરસ્ત થએલું જોવું હતું.

તે આવતી વખતે પારખાઈને લાંબા પથ્ય તે મળી નહીં. તોએ તેણે ગાડી આમતેમ ફેરવાવી બે તથ્ય કદાચ તે ઘેર આવી. તે આવી ત્યારે મારફતીઆ સોલીસીટર તેના પતિની પાસે-એસી કે મંજીર વાતો કરી રહ્યા હતા.

ધણા દિવસની ચિંતાથી કહેા કે સોલીસીટરની સાથે વાત કરવાના શ્રમથી કહેા પણ તે શરે શેઠના મંદવાડ વખો. એમની આસપાસ સગાં-વહાલાંઓ અને એમનાં છોકરાંઓ બરાબરને એકાં. સુરેન્દ્ર અને છતુએ તો બાપાએ ત્રીજેરીની કુચી ક્યાં મુકી હતી તેની શોધ પણ કરવા માંડી.

શેઠને દઈ થતું હતું પણ એક પ્રકારના ઉન્માદ જેવો આનંદ તેમનાં વાણી અને વર્તનમાં જણાતો હતો. એક ધડી પ્રમદા તરફ તેમનામાં દયા અને ભાવ જણાતો અને તેને ત્યાંથી ખસવાજ ન દેતા. ખીજી ધડીએ તેના તરફ તેઓ તિરસ્કાર વર્ષાવતા અને ગમે તેવા શબ્દો એને સંભળાવતા. લોહો કહેતા કે શેઠને સનેપાતનાં ચિન્હો શરુ થયાં હતાં.

“રા...ને મને મારી નાખવો છે તે દવા શાની આપે?” ચુક રવરે શેઠ છુમે પાડવા માંડી. પ્રમદા ધીરે રહી તેમના મુખ આગળ વાંકી વળી. “હજી દવાનો વખત નથી થયો” તેણે બને તેટલી શાંતિથી કહ્યું. એના શબ્દો સાંભળતાં, એનું મુખ પાસે જોનાં શેઠના ચુરસો એકદમ વધી ગયો. “નથી થયો? નથી થયો? દવાનો વખત નથી થયો? મને દવા વગર મારી નાખવો છે?” તેમણે બાનમાં, બેભાનમાં એક તમાચો જોરથી પ્રમદાને ચેંદી કાઢ્યો. અને તેમને પ્રાણુપખી જતાં જતાં પ્રમદાને આ છેલ્લી ભેટ આપી હિડી ગયો.

પ્રમદા કળ ખાઈ ખાટલા આગળ પડી.

x x x

ધણા દિવસના શ્રમથી, ઉજાગરાથી, માન-સિક ગડમથલથી પ્રમદા તેજ ક્ષણથી માંડી પડી તે એને છેક ચાર પાંચ દિવસે ભાન આવ્યું. એનો બાળપુત્ર પણ અચિંતે શેઠના પછી બે ત્રણ દિવસે મૃત્યુ પામ્યો હતો. એના મંદવાડમાં

ધરતું રાચરચીતું ને કીમતી વસ્તુઓ સુરેન્દ્રે જુને ઘેર ક્યારનાં મોકલાવી દીધાં હતાં.

તે પછી પાંચ સાત દિવસે સુરેન્દ્ર એની આગળ આવીને બેઠો. એનું મુખ ચંબીર હતું. પ્રમદાની સામે જોયા વગરજ એણે વાત શરુ કરી. “બાપા તો ગયા, હવે આપણે ભવિષ્યનો કે વિચાર કરવો જોઈએ.”

પ્રમદાને એક પળ કે સમજાયું નહો. “બાપા ગયા? ક્યાં ગયા?” તેનું મગજ ગુંચવાયું પણ ખીજીજ પળે સુરેન્દ્રનું મુખ જોતાં મગજમાં પ્રકાશ પડ્યો. “શેઠ મરી ગયા! શેઠ મરી ગયા!” તેના બહેરમારી ગએલા મગજમાંથી શબ્દો ઉડ્યા.

તેને એ શબ્દોનું મહત્ત્વ બરાબર સમજાયું તારે એક પ્રકારના છુટકારાની વૃત્તિ તેને આખા શરીરમાં થઈ આવી. “હું છુટી, હું છુટી, હું છુટી” તેના મગજમાં ગથગણાટ શરુ થયો. તેની આંખમાં આંસુ આપ્યાં. પોતાની એ વૃત્તિને સંતાડવા તેણે પાસુ બદલ્યું. થોડી વારે એના બોલવાની વાટ જોઈ-જોઈ થાકેલા સુરેન્દ્રના શબ્દોએ એને ભાનમાં આણી.

“હવે રડશો તેથી કે બાપા પાછા આવવાના છે? હવે તો ભવિષ્યનોજ વિચાર કરવાનો રહ્યો.” તેણે આત્માસન આપવાનો ડાળ કાપો અને ધીરે રહીને ઉમેયું. “બાપાનું વીલ વંચાવવાનું છે. તમારી તપીયત દીક હોય તો સોલીસીટરને બોલાવીએ.”

“તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો” રડનાં રડતાં પ્રમદા એટલોજ જવાબ દઈ શકી.

x x x

સુરેન્દ્રે વીલ વંચાવવાનું કહ્યું ખરું પણ પાછળથી એણે બહુ ઉતાવળ દેખાડી નહો અને તે વંચાતાં છેક એક મહીનો વધી ગયો.

સ્વાતંત્ર્યની આશામાં પ્રમદાનો મંદવાડ વહેલો ગયો. તેનું યૌવન બગડ્યું, આશા ગઈ, તેનો ઉદ્ધાસ ગયો. તેનું જીવન નકામું થઈ ગયું. પણ એ બધી કીમત આપ્યા પછી એ શારીરિક અને માનસિક શુભાભીમાંથી સુકિત મળે એ કે જેવો તેવો સંતોષ નહોતો. અને તેથી એને એની તરફ બધાં બેદરકારીથી વર્તતાં તે પણ બહુ લાગતું નહોતું. તે માત્ર પોતાનાં બધાં દુઃખોનો અંત આવવાનો હતો તેની રાહ જોઈ બેઠી હતી.

વીસ વંચાવાના દિવસે વાંચવાના નિયમ સમય ફરતાં કક્ષાક પહેલાં સુરેન્દ્ર, જીતુ, વીમ્, કાન્તા, સરોજ, ધરકા મુનીમ, શેઠના એક બે ખાસ સબંધીઓ વગેરે બધાં આવીને બેઠાં. કાં તો વીસતી દફકત તેઓ નજીકના હોય કે ગમે તે કારણસર પ્રમદા તરફ છોકરાઓનો મરકાટ માનો નહોતો. મુનીમ પણ વારંવાર દયાની દૃષ્ટિ પ્રમદા તરફ નાખતા. સબંધીઓ તો માત્ર તમાશગીરી નેટકો રસ દાખવી બેસી રહ્યાં હતાં.

વચ્ચે વચ્ચે એક બે શબ્દો શીવાય કોઈ કે જોતલું ન હતું અને સમય ખુબ લાંબો લાગતો હતો. પ્રમદાનું અંતઃકરણ તો જેમ જેમ સમય જતો તેમ તેમ વધારે જોરમાં ઘડકતું. અને સુકિતનાં લાણકારા તેના કાનમાં વાગતા હતા. એક એક પળ તેને એક એક યુગ જેવડી લાંબી લાગતી હતી. પણ બદારથી તો તે માયું નીચું કરી આંતું ઓઢી બેઠી હતી.

બદાર ગાડીનો ખડખડાટ થયો અને કાન્તા ને સરોજ ઉતાવળાં ઉતાવળાં ખારીએ જઈ જોઈ આવ્યાં. “મારફતીઆકાકા જેવટ આવ્યા ખરા” તેમણે પાછાં આવીને કહ્યું. પ્રમદાનું

હૃદય ખુબ જોસમાં એ શબ્દો સાંભળતાં ધબકી રહ્યું.

મી. મારફતીઆ બોરહામાં આવી કે? બોલ્યા આવ્યા વિના સુરેન્દ્ર પાસે જઈ બેઠા. “કેમ ! બધાં તિઆર છ ?” તેમણે ધીમે સ્વરે પુછ્યું અને ખીસામાંથી ચસમાં કાઢીને કુછવા માંડ્યાં. સુરેન્દ્રે માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું.

એટલી કેસમાંથી સોલીસીટર સાહેબે સહી સીકાવાળું શેઠનું વીલ કાઢ્યું. દૃષ્ટિ આમતેમ ફેરવી તેમાં નજર નાખી થોડી વાર બધાંની આતુરતા તેમણે ઉજેરી. અને ગળું અંખારી વાંચવા માંડ્યું. પ્રમદાનો બધો જીવ કાનમાં આવી વચ્ચે હતો.

શરુઆતમાં વીસમાં છોકરીઓ, છોકરાંનાં છોકરાં, તોફાર ચાકરો, ધર્માંદા વગેરે ઘણી વીગિનો હતી, પ્રમદાના પુત્રનો વાલી તેમણે સુરેન્દ્રને ટેરબો હતો. પ્રમદાને લગતો ભાગ તેમાં આ પ્રમાણે લખેલો હતો :

મારી નવી બોરહા પ્રમદાને જો તે મારા પુત્ર સુરેન્દ્ર સાથે ફટુંબમાં રહે તો માસિક રૂસ રૂપીઆ અને જુદી રહે તો વીસ રૂપીઆ તેને દર માસે મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું મારા વારસોને ફરમાવું છું.

આ ઉપરાંત તેને બે હજાર રૂપીઆ રોકડા આપવા જેનો ઉપયોગ એ પોતાની મરજી મુજબ કરી શકે. તેમજ દર પાંચ વર્ષે મારી નવી બોરહા બાદ પ્રમદાને રૂપીઆ સો ચારા ખર્ચના પણ મારા વારસોએ આપવા...

રા. મારફતીઆના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં પ્રમદા બેમાન થઈને પડી.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝગીઘી ભરપૂર

અંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મુદ્રિકારિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ઘરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

તાકીદે તાકાત-તાઝગી મેળવવા

શરદી મગાડનાર

થાક ઉતારનાર

ઉધ લાવનાર

દસ્ત સાફ લાવનાર

ભુખ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાઝગી બક્ષનાર

ફાય, ખાંસી, યુર્ધા અને સાધારણ

નબળાઇમાં તાકીદે આરામ આપનાર

હૃદયતદાર દવા

અંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

અંડુ ફા માંસ્યુટીકલ વર્કસ, લી.

સયાની રોડ, મુંબઈ નં ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ: વૈદ ભવાનીશંકર હરિશંકરની કુંઠ, ઘીકાંઠા, ટાવર

કોમલ: રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકનો ફા. દોઢ; રતલ દોઢના ફા. એ

ઉપાદરણ કે અનિરુદ્ધરણ ?

૦૦૦૦૦૦૦૦

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૮ થી]

સુંદર છે :

હું તો બોલતી રે, મારા મનની કાયલ
તારા તે શબ્દ સોદામણા:
કાયલ ! કેમ કરી રે, તમે આ વન વસીયાં
કેમ કરી ભગ્નર બોળગ્યા ?

... ..

અમે વનકુળ ચરી ચરી, આ વન વસીયાં,
દહુકે તે ભગ્નર બોળગ્યા.

તમે બોલોની રે, મારાં કીયાં વહુ ગોરાં,
તમારા તે શબ્દ સોદામણા.

વહુભર ! કેમ કરી તમે આ ઘર વસીયાં ?
કેમ કરી નાવસો રીઝગ્યા ?

અમે તે પુત્ર ભેડ ભેડ, આ ઘર વસીયાં,
લટકે તે નાવસો રીઝગ્યા.

—ઉપાએ પણ અનિરુદ્ધને પોતાને 'લટકે'

રીઝગ્યા હતા, અને બોળગ્યા હતા. પરિણામે
અનિરુદ્ધ પણ કેવો મોઢ પાગ્યો હતો તેનું રસિક
વર્ણન—

મોહો મોહો તે મુખને મોડ,
મોહો મોહો તે બ્રહ્મને ભેડ
—વાળા લીંટીઓમાં પ્રેમાનંદે ક્યું' છે.

આટલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાયુ દશે કે
'ઉપાદરણ'ની શોકપ્રિયતા જે છે તે તેમાંના
રસને લીધે; તેમાંની રનેદકથાને લીધે, એમાંનાં
સુંદર વર્ણનોને લીધે. ગોવર્ધનરામભાષા ઉપાનો
આ પ્રીતિવિવાહ વાંચીને એવું વિધાન મુકવા
તેઆર થઈ ગયા દતા કે પ્રેમાનંદ વગેરેના જે
સમાજમાં વડીલોની મરજી પિરદ. આવાં સાચાં
રનેદલગનની કથાનો રવીકાર થતો હતો તે
સમાજ દેટલો બધો આગળ વધ્યો દશે ? તો
પણ એમણે એ પણ સાથે સાથે ઉમેર્યું' છે કે
'ઉપાદરણ'ની કથામાત્રથી જે શોક મુગ્ધ થાય
છે તેજ લોકોની સમક્ષ આ તોફાની ઉપા
આવીને ખડી થઈ જત તો એ બંદખોરને
સમાજ, પોતાની પાસે હોત તેથી બારેમાં બારે
સજા ફરમાવવાનું બાગે મુકત ! આટલું છતાં,
આ રમ્ય કથાની માફીતી આજે પણ એવી ને
એવી રહી છે એટલી કવિઓની અને મુળ કથા-
ની યારેખા સમજવાની છે.

ચ મત્કાર

ત્યાંજ

જ મત્કાર

જે જાંઘીનો હેવાલ જાણવોજ હોય તો રા. સવાની ટીકાટ બીડો. સાથે મોકલતી
વખતનો ટાઇમ નોંધવો.

નં ૦ ૧ તાવીજ ફક્ત ધાર્યા કામ માટે	કીંમત : રા. ૫-૪-૦
નં ૦ ૨ તાવીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ માટે	કીંમત : રા. ૩-૪-૦
નં ૦ ૩ તાવીજ રોગ વળગાડ માટે	કીંમત : રા. ૧-૪-૦

એક વખત ખાત્રી કરો.

પોસ્ટેજ લુહું વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

જયોતિર્વિદ્ધ રમલશાસ્ત્રી અંબાલાલ શીવરામ

દેઃ—સાંથપીપળી, નડીઆદ.

હિન્ડોચા કાર્મસીની વખણાએલી દવાઓ !!!

કમળેરી મટાડી નખળાં જ્ઞાનતંતુઓમાં નવી તાકાત લાવી લોહી તથા વીર્યને વધારી
ઉત્સાહ પ્રદિત્ત કરનાર સર્વોત્તમ દવા :-

(૧) ચંદ્રકળા ચાકુતી !! { ચમત્કારીક દેશી ઔષધ }

અસલ ચંદ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અલૌકિક તથા ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર શાન મહારાજ અમીર હમરાવ અને શ્રીમંત લોકોજ બંધુ છે પણ તેની કીમત એટલી તો ભારે છે કે મરીમ અને સાધારણ માણસો હ મેશાં તેના ઉપયોગથી દુરજ રહે છે. તેથી અમેએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર હત્તમેત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાર્ય કુશળતાથી ઉપર જણાવેલા ઉમદા રસનું તેના અનુપાન સાથે મીઠાણ કરી તેનું ચંદ્રકળા ચાકુતી એવું હત્તમ નામ આપ્યું છે. અને તેનાજ પ્રતાપથી આ ગોળીઓ પાસે કેસર કસ્તૂરી અગ્ગર શીલાજીત સુવર્ણ અને મૌકતક મીશ્રીત ગોળીઓ પાકો મોટો અને સુલુદ્ધિ કાઈપણ દવાઓનું ખીલ-કુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સાબીત કરી આપેલ છે ફક્ત એકજ ડખીના સેવનથી વીર્યસ્થાપ, મુખપ્રાત સ્વપ્નાવસ્થા, પેશાબ અને હરત વખતે ધાતુનું જવું. અશક્તિથી નીરાસ ધતું વગેરે ધાતુના વિકારથી થતા તમ્બાકુ દરદેને નાણુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ઘટ્ટ અને જઠરાગ્નને સતેજ કરી ફીકા તેમજ તવાઈ ગયેલા ચહેરાને યુનઃ શુભાળી તથા કંતિમાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પખવાડીઆના પુરા સેવનથી શરીરની તમામ પ્રકારની ધાતુઓ ને બાધાઓની નસોને લોહી ને માંસને હાડકાને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુષ્ટિ આપી શરીરના દરેક અવયવોના બળમાં આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ કરી નવાળી ધરેલી તેમજ જેમી મચેલી છાતીમાં બેદર જુરસો આપી તદ્દન અશક્ત અને નીર્માલ્ય થયેલા શરીરને પણ સ્થ પુષ્ટ મજબુત બળવાન તથા કદાવર બનાવે છે.

કીમત : ગોળી ૨૪ ની ડખીના રૂ. ૩ ત્રણ. નમુનાની ૮ ગોળીનો રૂ. ૧

(૨) નસોની મટાડી વીજળીક શક્તિ આપનાર અસાધારણ ચમત્કારિક ત્રિધુત લેપ !!

ચંદ્રકા મોદય ધૂત { વીજળીક (તીલ્લી) }

કમળેા યએલી નસોની નખળાઈ દુર કરી અસલના જેવું કુદરતી બળ લાવનાર આ વીજળીક તિલ્લી ઘણું ખર્ચ ને પ્રયત્ને આયુર્વેદની મહાન સંહિતાઓનું સંરોધન કરી ઘણા મુલ્યવાન ઔષધોના અર્થને વનસ્પતીઓનાં રવરસો મેળવી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે આજે વર્ષો થયાં પ્રસીદ્ધિ પામેલો આ તિલ્લી જાહેર પ્રમ્નમાં એટલો બધો વખણાઈ ચુક્યો છે કે તેના ગુણથી હવે કોઈ બાજેજ અજાણ રહ્યું હશે. અનુક્રમ આ હડપથી દુર કરી કાયમને મોટી શક્તિ અને મજબુતી આપી વીર્ય વહીની નસોમાં પુરતા પ્રમાણમાં વિજળીક બળ પેદા કરે છે.

આજકાલ નીકળેલા લેપને તૈલો પ્રમાણે આ તિલ્લી અકુદરતી કાયદો બનાવતો નથી પણ તેનાથી આવેલી ખરી બલતિને શક્તિ આપી જીવંતી સુધી એક સરખી કાયમ ટકી રહે છે.

કીમત : તોલા ૨૫ ની ખાટલીના રૂ. ૭ નમુનાની ૧૦ તોલાની ખાટલી રૂ. ૧૫ દોઢ.

આ દવાઓમાં કમીશન કોઈને પણ આપી શકાય તેમ નથી

હિન્ડોચા કાર્મસી, કાલ્યાદેવી રોડ. મુંબાઈ નં ૦૨
લાંગવાડી સામે, પહોલે માળે.

છ પ્રતિબિંબ

[અનુસંધાન પદ્ય ૩૮૮ થી]

લખવાનું શીદ સોંપું હશે ? મારા જેના એક મહાવાકાંક્ષી યુવાન સાથે એના મેળ મેળવવાનું એને શું સુઝ્યું ? ખરે, જગત એટલે તો એ પરમ આણ્વાક્યનો શેતરંજ. ને માનવીઓ તો સોગાંઠાં. એની મુન્સરી મુજબ એજવાખદાર રીતે એમને ગમે ત્યાં ચલાવી, ગમે તેમ ગોઠવી, ગમે તેમ ગમે ત્યારે મારી નાખ્યાં એ એ એકલવાયની રમત. એ પીયારા પરમેશ્વરને એકલા વખતેએ શી રીતે માળવે ? મનને પ્રદુર્લિત રાખવા કે વ્યવસાય તો કરવો જોઈએ ને ? અરે ! મારું તરંગી મગજેએ ક્યાંનું ક્યાં હોડી વ્તય છે ?

કુસુમને હું આહું છું. એના હૃદયની મને સંપૂર્ણ કબીરત છે. એ મને અધિપ્રેમથી આહે છે. પરંતુ મારા પ્રેમને આકર્ષિત પોપવાતી એનામાં શકિત નથી; મારી અસંતોષી તલસતી બુદ્ધિને સંતોષવાનું એનામાં બળ નથી. છતાંએ મારા અંતરમાં એનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. જગતમાં અન્ય કોઈથી એ પુરાય એમ નથી. હું એ બાળું છું છતાં મને સંતોષ નથી. એ નિર્દોષ છે, હસમુખ છે, સુંદર છે, પરંતુ આટલુંજ મને સંતોષવાને બસ નથી. ધણી સ્ત્રીઓને હું મળું છું, પરિચય કેળવું છું. નહોં કે તેમની સગે પ્રેમ કરવા કિન્તુ મારી પ્રસાને તીવ્ર કરવા. મારી મંકવાકાંક્ષાની નીસરણીનાં પગથીયાં ચડવા તેમનો ઉપયોગ કરવા. મારું દૃઢ મંતવ્ય છે કે નારીસ્વભાવના જ્ઞાન વિના પુરુષનો વિકાસ અદકચરો રહે છે. સંપૂર્ણ વિકાસ સધવાની આકાંક્ષાવાળાંને એ જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને પરિચય વિના સ્વભાવજ્ઞાન શક્યજ ક્યાં છે ? સ્ત્રીઓ મારી પાછળ મધમાળોની જેમ બમે છે. કેટલીએ વાર તિરકાર કે ચૂંદ વાફ

પ્રદારથી હું એમને ઉરાડી મુકું છું, અને છતાં એ હું મધપૂડો હોઈ એમ એ લોડા મારી પાછળ ઉભરાય છે. જીવન કેવું વિચિત્ર છે ! મનુષ્યના ધાર્મ્ય પ્રમાણે સંસારમાં બનતું હોય તો સંસાર કેટલો શુષ્ક થઈ જાય ? માનવ ભમ શામાંજ માનવ જીવનનું અણુદ સૈદ્ધ્ય છે, માનવજીવનની અનંત રમણીયતા છે.

કુસુમને તે હું શું સમજાવું ? મારી નવલ કથાનાં સ્ત્રી પાત્રોનેએએ તો જાણે ખરાં હોય એમ માની લે છે. આવા મૂખ્ય કમને તે શી રીતે ટાળવો ? અને એને સમજાવુંએ શી રીતે ? નાયકનાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડે તો એ એમજ દૃષ્ટી લે છે કે નાયક...ને હું ને નાયિકા તે કોક સ્ત્રી જેની સાથે મારે કેક... પ્રભુ ! આવી નાની નાની વાતોમાંથી કેવી ભ્રમણાઓ ઉભી થાય છે ? દુનીઆની કેટલીએ કરુણકથાનાં મૂલ આવી ભ્રમણાઓ દરો ? એની ઘેસાઇ તો તોળ્યા ! એ તો એમજ જાણે કે હું નવરો પડું એટલે એની પાસેજ બેસી રહું, એને દીવાદીપ્તોને જોયા કરું. આંખોનીએ ધીરજને અવધ હોય કે નહોં ? અને એની સાથે બેસીને શી વાત કરું ? હું વાત ઉપાડું તે એ ન સમજે; ને હું બોદા કરું તો એ હું જાણે શબ્દજાદુગર હોઈ એમ મારી સામે ફાટ્યે હેણે જોઈ રહે ! ને એ વાત કરે તે મેં એની પાસેથી સતરંગો વાર સાંભળી નાખેલી હોય. કુંચ્યા ફરી ફરી ખીરસાય તે કેમ ખાધા જાય ?

પિનાછ તો હું કુસાંગાર ઉઠ્યો એમજ માને છે, ને માગતું હેત-અણુદ હેત-પણ સેંજ સેંજ આસરતું જાય છે. અને હમણાં હમણાં બડેન કમુએ હું જાણે વિચિત્ર પ્રતજી હોઈ એમ મારી સામે જોઈ રહે છે !

કેવી વિચિત્રતા ! હું જાણું છું કે હું તદ્દન હંડા મગજનો માણુ છું. મારી શુષ્કશુષ્કકાણે

છે. પરંતુ અર્ધાજ મને વીફરેલ માની લે એટલે સહજ ગભરાટ વધુ છે. છતાં મને એક સંતોષ છે. હું જોષ શકું છું કે મારામાં વ્યક્તિત્વ છે, કેંક નવીનતા છે, વિશિષ્ટતા છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પેઠે હુંએ નવનવાં રૂપ ધારણ કરી શકું એમ છું. નહીંતર જુદી જુદી આંખે હું જુદો જુદો કેમ લાગુ? અવરને ભાસાની આ ઈંદ્રિયાપી બહુરૂપતામાં મારું ઉર્જાવળ લાવિ છુપાયું હશે તો? મને લાગે છે કે હું મોટો માણસ થઈશ. અવશ્ય થઈશ! પ્રત્યેક વ્યક્તિ મને જુદે જુદે સ્વરૂપે જુએ. હું સર્વને બિન્નબિન્ન આકર્ષણથી મારી તરફ આકર્ષું એવી મારામાં કળા છે, એ તો નક્કી. એ કળાને કેળવતી એજ મારા વિજયની આવી. પછી જોઉં છું જગત કેમ નથી નમતુ. મારા પ્રકૃતિસત વ્યક્તિત્વથી જગતને આજ નાખીશ ભારેજ મને સંપૂર્ણ સંતોષ થશે. મારું ધ્યેય આપડી કુસુમ શું સમજે? અરેરે! પણ એના તરફથી મને પ્રેરણા-પ્રતાજ-પ

પ્રેરણા હોત તો મારું કામ કેટલું સરળ થાત! મનુષ્યની આકાંક્ષાઓને હદ નથી. પરંતુ ઈશ્વર પણ ખડો પડકો છે. કેને કે અવરોધ નાખવાનો- જ અને એવા કંટકો વેરવામાંજ એની મોટાઈ છે ને! નહોતર મનુષ્યો ક્યારનાએ એને માથે ચઢી બેઠાં હોત!

અંતરાય આવે કે ન આવે. મારી સર્વતો- મુખી મહત્વાકાંક્ષા સાધવા સારુ મેં લીધેલો માર્ગ મને યોગ્યજ લાગે છે. મારાં સ્વજનને ભલે એ જીવભર્યો લાગે. મને ખાત્રી છે કે હુંકે સમયમાં હું એમને ખતાવી આપીશ કે હું જે કરું છું તે દીર્ઘદૃષ્ટિથી કરું છું. આ મહત્વાકાંક્ષા! તારી સાધના એજ જીવનનું ધ્યેય! એ ધ્યેય સાધતાં સ્વજનના રતેહનો હોમ આપતાં પણ હું નફા અટકું, રતેહ જો મહત્વાકાંક્ષાને ન પોષી શકતો હોય તો એવા નિર્જાલ રતેહની મને જરૂર નથી. રતેહને હું સ્વયં સાધનાનું સાધન માવજ લેખું છું.

ચંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો

(અનુસંધાન ૫૪ ૩૬૪ થી)

અપગધ કરવામાં કનિ શેઠસપીઅર બીજો નંબર છે. પણ મને લાગે છે કે તેનો દોષ બહુજ ઓછો છે. કારણ કે તેના દેશમાં અખંડ પથરાઈ રહેતા ધુમ્મસના હુંધટપટની પાઠળ ચંદ્રિકાનુ મુખ અરાખર નહીં દેખાતુ હોય અને તેને પરિણામ ઉપરની શાન્તિ ઉપજવા પામી હશે. કોયેજમા અમારા ગુજરાતીના પ્રેદિસર

ચંદાના આ દોષો ટાળવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેઓથી કહે છે કે ચંદા મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઉત્પન્ન કરતી નથી પણ તેના હૃદયમાં તે વખતે જે લાગણી હોય છે તેને પ્રત્યક્ષિત કરે છે.

કદાચ તેની વાત ખરી હશે. હું ઇચ્છું છું કે તે ખરી હોય.

જીવવું કેના માટે ?

૦૬૦૬૦૬૦૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૦ થી]

હમણાંજ દયાયા. જુઓ અહીંજ છે. હજી અચ્છે. અચ્છો. અચ્છો...અરે ...રે” બોલતાં બોલતાં તે બાળા જમીન ઉપર ઢળી પડી. તેનાથી સડન ન થયું. તેબેભાન થઈ ગઈ. રજનીનાથે જોઈ લીધું કે હવે તેનું ધર સલામત ન હતું. એક કરો પડ્યો. બીજે પડું પડું હતો. કાંકરાઓ ખરખર નીચે પડતા હતા. કુમુદના માતા પિતા તો ગયાં. પરંતુ જવું ક્યાં ? ચારે તરફ જળ, જળ અને જળજ હતું. ઉપરથી વરસાદનો મારો તો ચાલુજ હતો. “ગમે તેમ થાય. તો પણ ગમે તે ઉપાય આ નિરાધાર બાળકીનું રક્ષણ થવુંજ જોઈએ” એવો દૃઢ સંકલ્પ તેણે કરી લીધો. થોડી વારે કુમુદ હાલી. અર્ધ ભાનમાં આંખો ઉઘાડી કૂંક અડપટ્ટ, ન સમજાય તેવું બડબડવા લાગી. “જા, નાદાન, જા. દૂર થા. ન અચ્છાવીશ મને કે મારા માતા પિતાને ! હુઆ,..... સ્વા—ર્થી !” પાછી બેભાન થઈ ગઈ. રજની દૈ સમજ્યો નહીં. આ શબ્દો કેને ઉદ્દેશીને કહ્યા તે તે કળી શક્યો નહીં. પરંતુ અત્યારે વિચાર કરવાનો સમય ન હતો. તેણે ફરીથી પોતાનો કમ્પ બરોબર મજબુત કર્યો. જડવત અનેલી કુમુદને પીડ ઉપર નાખી એક હાથે બરાબર પકડી રાખી તેણે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. મહાન મુસ્કેલીથી રસ્તાને એક છેડે પહોંચ્યો. ત્યાં લીમડાનું એક ઝાડ હતું. તેની આસપાસ પથ્થરનું થાળું બાંધેલું હતું તે તેને યાદ આપ્યું. રાત ત્યાં થાળાં ઉપર કાઢવી બીજે રસ્તા ન હતો. ત્યાં તે પહોંચ્યો. અને ઝાડની ઓડે કુમુદને મુકી, આસ આધો. તેની સચક્ત ભુલ્લેખો પણ અમથી ચાકી ગઈ હતી. પરંતુ આંતર રાતની રાત નીકળે તેવે સલામતીને રથજે તે પહોંચ્યો એટલે જરા

નીરાત વળી. કુમુદને થોડી વારે ભાન આવ્યું. “હું ક્યાં છું ? માછ અચ્છાને ! આપુને બહુ વાગ્યું નથી કે ?” વગેરે પ્રશ્નો તે કરવા લાગી. રજનીએ તેને ધીરજ રાખવા કહ્યું; કુમુદ પણવારમાં પરિસ્થિતિ સમજી ગઈ. તે ઉભી થઈ. “ભાઈ, હવે આપણે શું કરશું ? ક્યાં જઈશું ?” તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“સવારે સૌ મારાં વાનાં થઈ રહેશે. અત્યારે તો માત્ર આપણે આપણા આનમબજે ટકરાવું છે” રજનીએ દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો. હવે તો એ થાળાં ઉપર પણ પાણી આવ્યું. અતે લીમડાની મોટી ડાળ ઉપર કુમુદને ગોઠવી, રજનીનાથ નીચે પાણીમાં થાળાં ઉપર ઉભો રહ્યો ! સવાર પડ્યું. સાત વાગ્યાનો વખત થયો. મૂર્ચ મહારાજે તો રુસણાં ચાલુજ રાખ્યાં હતાં. દર્શન આપવાની તેમની જરા પણ ઇચ્છા ન હતી. વાયુ અને વરુણનો સહકાર પણ જેવો તે તેવોજ ચાલુ હતો. નંદનવનને તથા, લાંબા વારીઓને હજી પુરો દંડ અપાયો ન હતો ! આંતરે રજનીએ કુમુદને લાંબે એમની એમ એસવા દીધી. “અચ્છા કરવાનાં સાધનો લઈને હમણાં આવું છું” કહી તે ફરી પાણીમાં પડ્યો. જરા આગળ ગયો એટલે બાળુની લાતીમાં તણાતી એક લાકડાની સીડી સામે ચાલી આવતી હતી. તેનાં પાટીઆંબો વીખાઈ ગયેલાં હતાં. તે સીડી રજનીએ ખેંચી લીધી. અને ઝાડને થાળે ધમડી લાવ્યો. તેમાં ચાર પાંચ આડાં પાટીઆં તથા બે બાળુનાં પાટીઆં ભુલ્યાં કરી, ત્રાપો તૈયાર કરવા તેણે વિચાર કર્યો. પરંતુ આંધવાને દોરી જોઈએ તે ક્યાંથી લાવવી ? તેટલામાં સામે ધરમાં ઉભેલા એક ગૃહસ્થ આ સ્થિતિ સમજી ગયા અને તેમણે દોરડાંનું એક ચુંચળું ફેંક્યું. તે વડે એક ત્રાપો રજનીનાથે તૈયાર કર્યો. અને

તેના ઉપર કુમુદને બેસાડી સનામતીગરેલા સ્થળે જના લાગ્યો. અતે તે ગરતાને છેડે. જ્યાં પાણી ન હતુ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, અને છુટકાને દમ ખેંચ્યો. પરંતુ દવે તેને ખીછ ચિતા ઉઘીયઈ “કુમુદને ક્યા લઈ જવી ?” તેને પુછતા માનુષ પડ્યુ કે પડોદગામા તે ખીજા કોઠને ઓળખતી ન હતી છેવટે પોતાના એક ઓળખીતા મૃદસ્થ ને ત્યાં કુમુદને તે નહીં જરો અને બે ચાર દિવસ તેને ત્યાં ગળવા ઝોડાયુ કરી કોરા કપડાઓ પહેરી, સગડી ગોરે કરી આખી નાતની ટટ દૂર મીંચેને જગ સ્વસ્થ થયા. પરંતુ નોક કસ્યાણુ દુનની જનિનાથની ઇચ્છાએ દવે ઉઠ સ્વસ્થ પારણુ કરું અને કુમુદને મિત્રને ત્યાં ગળી, પુરમા મહાએલા નિરાધાર લોકોને મદદ કરવા તે બહાર પડ્યો.

મગળાગી મનથી આખા શહેરમા દાદામગર નહોતો સપડાએલા લોકોને સલામતી આપી સ્થળે લઈ જના મટે સ્વસ્થ મેરોડો તથા શહેરમા જુલુલુલુ આખાડાના પુત્રોને મળી નીકળી પડ્યા હતા માનવહૃદયની કમાની યદ્ય સુધી માનવતા છતી મદદ તરની મળી જાય ત્યાં ત્યાં આગળે તે તો દિવસે અનેક મહુમેને ઉગાર્યા અને તેમ કરી જનતાની મેરોડોને અનેરો લલાલો લીધો. ગામિનાથે તો મુ મારગમા પડેલી એક જુની હોડી હાથ કરી તીધી અને તેમા ટેટલાક સાદમિક યુનાનો ને વળે ચોમેર ધ્રુમવા લાગ્યો અને પોતે કંઈક કરી રાક્યો તેથી જીવનની માર્ગકતા યદ્ય એમ અનુભવવા લાગ્યો. મદદની મદદ જરૂર હતી મહેરના અમનદારો તે સમયે શહેરની ખીછ ગાલુએ વિશ્વામિત્રીને સામે મડે વસાવેલા પરામા આરેલા જગાનામા સપડાઈ મએના તેએના મકનોમા પડુ નીચેને ગજને પાચ, છ છુટ પાણી ચેના સતના નીચામા ધ્રુમના-

એ સતારીઓ તેમજ ગરીબ કુપડામ રહેતા મજુરીથી પેટ ભરનાના ગરીબ યુનાનો-એમ સૌની રિયતિ કુમુદે એક પતકનારમા સરખી કરી દીવેની નાતમળના બેંગે ઉઘીચના તશનાનો તથા અમીરી તથા કપોરી વચ્ચેના અતરે આ આદતમા વીસારે પડ્યા. હાથરની નાથપુતામા સૌ મરખા છે એમ સૌએ કણુદ્યુ -અનુમન્યુ આખા શહેરમા એ ચાર દિવસમા સગર કોણુ છે તે જણાયુ નહોતું આ રિયતિમાં જોનાથી જે બન્યુ તેણે તે કદ્યુ જાગારો, હુચ્યા તથા લગડ લેડોને પારમાનું તુની લઈ મોતાનુ ધર ભરી દેવાની આ મધિ મીંચી મજ દની અને આ અગજકતાનો તેઓ વાલા લેના સુક્યા નહીં પ્રત્યક્ષાગના દર્શન થતા હોય તોપણ નીચ લોકો નીચતા છોડતા નથી એ સૂચ પણુ સળનાથી સગમયુ જે વાનો અનેક થયો કે આચાર્યોના અમખ્ય ભારો થી ન ગમખ્ય તેરી આગે સુચયણુ ભરેની બાજતો આ નાગ દિવસમા કુમુદે જનતાને સીખરી રજનિનાથે બોધી આદીમે જેટના માણુમેને મલામતી આપી જગ્યાએ પહોંચના કદ્યો “દવે શા મારુ જીવ્યુ ?” એ પ્રશ્નો ઉત્તર દેવાનુ ગયો.

૨

ગુરુવાગ આવી પહોંચ્યે મરાસના દમ વા વાથી પ્રત્યના પ્રત્ય - પડે દાવા માડ્યા નોકોના જીવમા જીવ આગે વરણુ નો કાપ સનો માન તેમણે કરેના ઉ કાપાનના ચિદ્ને ચારે તરફ જેમનાં તેમ હતા પડી ગએલા ખડેરો, નસાઓ ઉપર દુર્મય મારતું સાડું અનાજ અને પખી તથા મનુષ્યોના વિશ્વામિત્રીને કાંડે વસડાઈ -લાવેલા અમખ્ય મદદ આગે જુમુદથી ઉખડી ગએ. માન વિશ્વામિત્રી આ ધમ્મર વિનાના યદ્ય પડેલા રજના

નિરાધાર માણસોનાં ટોળાઓ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

રજનિનાથે ખીજ સત્તામાં એક નાનું સરખું મકાન શોધી કાઢ્યું અને ત્યાં જઈ રહેવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ “કુમુદનું શું કરવું ?” આ વિચારથી તે ધણો મુંઝાયો. અતે એને પોતાના એક જુના રીટાઈર્ડ ચએલ્સા ભાગ્યેઈ ઈજનેર સાહેબ સાંભળ્યાં. તેઓ દયાળુ સંન્યસન હતા. વળી આદર્શ હતા. ગમે આવાડીએજ રજનિનાથને રસ્તામાં મળ્યા ત્યારે ક્ષાત્ત રસોઈ કરે તેવું માણસ ખોળી કાઢવા કહેલું કારણ કે તેમને રસોયો નાસી ગયો. એમને રૂ. ૪૦૦)નું માસિક પેન્શન હતું અને ધરના સુખી હતા. એ ત્રણ અંગ્રજીઓ તથા ગાડી ધોડાં વગેરે પણ હતાં. તેમની સ્ત્રી તથા પુત્ર પુત્રીઓ મળી આઠ, દસ માણસનું બહોળું કુટુંબ હતું. “જે એ માણેક સાલમાઈ કુમુદને પોતાના ઘરમાં થોડો વખત આશરો અપે તો થોડા વખતમાં કુમુદને લાગે ક્ષાત્ત થોડા વર શોધી તે તેની ફરજ બજવી સુકત થઈ શકે” એવો વિચાર તેને સુઝ્યો તે તુરંતજ માણેકસાલમાઈને ત્યાં ગયો. ભાઈ ધેરજ દના. બધી વાતચીત ટુંકામાં સંવિસ્તર રીતે સંભળાવી. એમને એમ આશ્રય ન અપાય તો તો કુમુદ જરૂર બાલકાદેવને રસોઈ વગેરે કરવામાં બહુ ઉપયોગી નીવડશે એવી પણ ખાત્રી આપી. માણેકસાલમાઈનું દયાળુ હૃદય ખીજબધું. પરંતુ પોતાની ધર્મસંસ્કારણો મત લીધા સાંપડ્ય એઓ એક પણ પરણે જારતા નહીં. પોતે પ્રથમથીજ આચાર્ય પત તથા પત્ની રાખણ હોવાથી, રજનિનાથને, દીવાલખાનનાં એકનાનું કદી પત્નીની સહાય સંભાળાણું ન ખાંડ્યું ગયું. પતિ પત્ની વચ્ચે જે વાતચીત થયે તે રજનિનાથ સંભળી શકે

તેટલા જોરથી થયો. અ.ક.સાહેબ હાંડેડાઈ ગયાં અને તકાકો કરી બોલી ઉઠ્યાં: “મારે મારા ઘરમાં એવી ખાત્રીએજ નહીં. ઓળખાણુ પાળખાણુ વિનાની કોઈ રખડતળી યુવાન છોકરીને હું ઘરમાં નહીં લાવું. તમને ધોળાં ચાલ્યાં પણ બુદ્ધિ તો કોઈ દિવસ આવીજ નહીં. બહુ દયા આવતી હોય તો મારાજ સાધના છોકરાને કાલેજમાં ભણુવા માટે જરૂરના પૈસા આપો ને ! ત્યાં તો મને દસ વતો સંભળાવો છો ! એવા તો પણ એ ધુતારાઓ પાંચે પૈસે પરમાનંદ કરાવવા તથા પાંચ છોકરાંને જતી કરવા આવશે, હવે કેંઈ સમજે પાંચ વર્ષને ઘેર ગયા.”—વગેરે વગેરે વાગ્યાણુની જળરી ધારા શરૂ થઈ. રજનિનાથે આ સાંભળ્યું. પતિ પત્નીના આતી રીતે બુદ્ધ કરવાના પુરાણુ હક્કોની વચમાં તેને આવવ તો અધિકાર ન હતો એ તે સમજ્યો. અને માણેકસાલમાઈની આજ્ઞા મળવા તેની દયા ખાઈ જગમમાં કેવી કેવી વિચિત્ર વ્યક્તિઓએ વિચિત્ર વિધિએ સળેલી છે તે સંબંધી વિચાર કરે તો શુભચિત્ત રસ્તે પડ્યો. હવે તો કુમુદને પોતાની સાથે રાખરી એવો નિશ્ચય કર્યો.

૩

ઉપલા બનામને ચાર મરિના વીડી ગયા. રજનિનાથ પોતે સંસ્કારી, ભણેખાજખોજ તથા ખી. એ. ની પડ્વી જો, ઉચ્ચ અદર્શોવાળો યુવાન હતો. ઈજનેર એડીમમાં ન હડ કલકત્તા હતો આ રખડાંથી કપડાંની શ્રેષ્ઠ પદાર્થો હતો કુમુદનું કેકાણું નક્કી કરી તેને સુખી કરતી એવુ તેણે એ અયદ્ય કામ કરી જ નહીં કરેલું. પરંતુ એ કેલીરીને કાનૂનસભા તેને સુખ પડી નહો. કુમુદને તેના અધનાત તથા આશ્રયતાની અંદાજી ખીજી ખીજી મડલતી કે એ પેલા તો બને તેટલી રજનિનાથ

ની સગવડો સાચવતી. ધરનું સધણું - કામકાજ રાંધણું સીધું વગેરે સર્વે એવી સુધડતા તથા સ્વચ્છતાથી કરતી કે રજનિનાથને ધરની જરા પણ ચિંતા ન રહી. પોતાની મૃત પત્નીનાં કપડાઓ ધરમાં નકામા હતો તે પણ તેણે કુમુદને વાપરવા માટે આપ્યાં. નિરાધાર કુમુદ જ્યાં પણ ક્યાં ? તેણે તો આ સ્થિતિ બહુજ શાંતિથી ચિનયપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. તે પણ સંસ્કારી બાળા હતી. અને મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી આગળ વધવાની તેની ઇચ્છા હતી. અસારે તો એ બધી વાત બાળુએ રહી ગઈ. પરંતુ “મૃત્યુના મુખમાંથી કેગારનાર રજનિનાથના ઉપકારનો બલો હું કેવી રીતે વાળી શકીશ ?” એ પ્રશ્ન હંમેશા તેના સામે ઉભો રહેતો. ધરનો સધળો કારગાર ઉકાળી રજનિનાથની રીતબ્રાતથી વાકેફ થઈ તેણે કાર્યદક્ષતાથી રજનિનાથની અગવડો દૂર કરી પરંતુ આવી રીતે યુવાવસ્થાની મદમત ધીમે ધીમે કાળમાં યુવાન બાળા, કેવળ પુરુષના ધરમાં રહે તે જગત કેમ સાંખે ? કુમુદ તથા રજનિનાથ સંબંધી ચણપણ ચણપણ કેટલી વાતો થવા લાગી. જ્યાં બે કે ચાર ઘેરાઓ બેઠાં થાય ત્યાં એની એજ વાત. કુમુદને બહાર જતાં આવતા દેખે તો મોં મચકોડે. કુમુદ આમાંનું કશું જાણતી નહીં. જાણતી તો પોતાનો અપદાથ જોઈ છે તે સમજી શકી નહીં. જગત્રવીશીમાંથી કેણું અચવા પામું છે તે રજની કે કુમુદ બંને ?

કુમુદ તો નિર્દોષ કલ્પેત્ર કરતી પોતાની સુવાસ ફેલાવતી સુંદર ખીંચેલી કળા હતી. તેને ભાન કે ગુમાન ન હતું. માત્ર પોતાના ઇચ્છાતાને કેવી રીતે ઉપયોગી નીવડે એજ તેની કોળજ હતી. પરંતુ રજનિનાથ આસપાસના બનાવો ન સમજે એવો ભોળ ન હતો. હવે તેને એમનું લાગુ કે પોતાની આબરુ સાચવવી

હોય તો કુમુદને થોડા ટેકાણે પરણાવી દેવી જોઈએ. આ વિચારથી તે હંમેશાં ખિન્ન રહેતો. કુમુદ તેને આવી રીતે દીવળીરીમાં જોઈ તેની દીવળીરીનું કારણ પુછતી, પરંતુ એ તેનો જવાબ સંતોષકારક આપી ન શકતો. અંતે તેને સુકિત સૂઝી આવી. તેની એક વૃદ્ધ માસી અમદાવાદ રહેતી હતી. તેને થોડો વખત પોતાને ત્યાં આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું. ઘણે વખતે લાણેજે યાદ કરી તેથી માસી આવ્યાં. રજનિનાથના માસા પાંચેક વર્ષ ઉપર મરણ પામેલા અને તેના મૃત્યુ પછી માસી બહાર નીકળ્યાં નહીં. તેથી આટલે વખતે બહુ આગ્રહ કરી રજનીએ માસીને બોલાવ્યાં. માસીને કે સંતાન ન હતું અને કુટુંબમાં પોતાની બહેનના દીકરા સીવાય બીજું કોઈ હતું નહીં તેથી લાણેજ ઉપર બહુ વહાલ હતું. આ આમંત્રણ તેઓ ઠેલી શક્યાં નહીં. અને તેઓ તુરંતજ વડોદરા આવ્યા. પ્રયત્ન પુર આવી ગયા પછી પહેલીજ વાર માસી લાણેજ મળ્યાં. પરસ્પર આનંદ થયો. રજનિનાથે એ રાત્રે કુમુદના સુષ્પ ગયા પછી તેના સંબંધી સર્વે હકીકત માસીને કહી, પંચાવન વરસને ધર ગયેલાં અનુભવી માસી બધી વાત સમજી ગયાં અને “આ પ્રશ્નનો ધરે ધરે નીકાલ કરશું” એમ કહી રજનિનાથને આશ્વાસન આપ્યું.

૪

માસીમાને આવે દરેક દિવસ થયા હશે ત્યાર પછી એક દિવસે સંવારની ટપાલમાં રજનિનાથને એક પત્ર મળ્યો.

“મી. રજનિનાથ,

તમારી નફાદાંધો હવે ત્યાં મો. બીબી સાથે સંબંધ કરેલા એવી એક યુવાન કન્યાને આવી રીતે તમે છટકો ધરમાં રાખો છો, તેની તમને જાણ છે કે તમે કેમ આવી નથી ? તમે હોમલેન્ડમાં જાવ છો આવી અપદાથ રીતે ગરબી

યએલી યુવાન છોકરીને તમારી જગમાં ફસાવેલા, તે તમને બહુ ખરે પડશે. એ કન્યા સાથે તેનાં મરણ પામેલાં માળાપે મારો વિવાહ કર્યો હતો. મારે મને તે કન્યા સોંપી આપશે. આ બાબતનો ફરિયાદ કરવા હું આજે સાંજે પાંચ બજે તમારે ત્યાં આવીશ.

રમણ.....

રજનિનાથ આ પત્ર વાંચી પહેલાં તો ઉઠી ગયો. પોતે હજી સુધી પુરેપુરો પવિત્ર રહી એ બાળા સાથે લાઈ જોવા સંબંધ રાખી રહ્યો હતો તે ન સમજનાર આ કાંઈ મૂર્ખ છોકરો આવું લખેજ કેમ, એ તેનાથી ન સમજાયું. સાંજે પાંચ બજે તે આવે ત્યારે તેને મેથીપાક અખાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ ધીરજ પળે તેણે વિચાર્યું કે જગતની દૃષ્ટિએ પોતે તદ્દન નિર્દોષ છે એમ જણાય નહીં એ આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક હતું. ગમે તેમ કરી સાંજે આ વાંતનો નિર્ણય થશે અને કુમુદની આ અસાત યુવક સાથે પરણવાની ઇચ્છા હશે તો તેના ઉપરથી એક મોટો ભાર હળવો થશે એ આશ્વાસન તેને આ પત્રમાંથી મળ્યું.

સાંજે પાંચ વાગે ચાલુ જમાનાની ફેશનના નમુનો રૂપ, અપ-ટુ-ડેટ પોશાકમાં, માથે વંદી ટોપી, હાથમાં ઝીણી કેન, તથા પગમાં સફેદ ટેનીસ શૂઝ પહેરેલા એક યુવાન તેની સાથે ત્રણ ખીજા મિત્રોને લઈ રજનિનાથને ત્યાં આવ્યો.

: રજનીએ આવકાર આપતાં પેલા યુવકને સંબોધીને કહ્યું : “પત્ર લખનાર તમેજ કે ?”

“હા. હુંજ. એ છોકરીને હમણાંજ મારે સ્વાધીન કરેા નહીં તો તમને ભારે પડશે.” રમણ બોલ્યો.

તેની તોછાણ તથા નકારાઈ જોઈ રજનીની આંખમાંથી તણખા ગયાં. પરંતુ તેણે શાંતિ રાખી કહ્યું : “તમે કહેા છે - એ વાત ખરી સા આધારે માનવી ? ઉમા રહો, હું કુમુદનેજ અહીં બોલાવું છું. તેને પુછી સર્વ નક્કી કરીશ.”

તેણે કુમુદને બોલાવી. કુમુદ કેં જણાવી ન હતી. તેણે ચોરડામાં ચાર યુવાન છોકરાઓને જોયાં. તેમાં રમણ પણ હતો. કુમુદનું મોં લામ થઈ ગયું. તેના હોડ ચુસ્સાના આવેશમાં ફરકવા લાગ્યા. રજનિનાથ આ જોઈ શરો. રજનીએ ટુંકમાં રમણને હાલો રલુ કર્યો.

“મારાં માતા પિતાની એવી ઇચ્છા હતી ખરી. આ ગૃહસ્થ અમારી ઉપરના માળામાં રહેતા હતા. અંત પેલી ઘેર પ્રણયની રાત્રે તેઓ અમને છોડી નાશી ગયા. તે વખતે મેં તેમને કસગરી, હાથ લેડી, કાલાવાસા કરી, મારાં વૃદ્ધ માતાપિતાને બચાવવા વીનંતી કરી. પરંતુ એ શુરા, ખાનદાન યુવાને અમને તરછોડી એટલુંજ ન કહ્યું કે અમને અમારી પડી છે. સાં તમારું અંગે શું કરી ? તમે તમારું ફોડી ખાજો. નહીં તો જે થય તે ભોગવજો. એવા નાદાન, બાપલા-ઓથી જગતનો શો ઉદ્ધાર થવાનો છે ? મારે એનું મેંડું પણ જોવું નથી. કુમુદનો વ્હરસો એકદમ ઉછળી આવ્યો. શાંત, ગરીબ તથા સંસ્કારી કુમુદનાં અંગે અંગમાં દ્રેષ દેખાતો હતો. તેનો પિત્રપ્રેમ અનુભવ દો. રજનિનાથ સ્થિતિ સમજ્યો. તે સમે બેલાન અવસ્થામાં કુમુદે ઉચ્ચારેલ શબ્દોનો અર્થ તે પુરેપુરો સમજ્યો. કુમુદ અંદર ચાલી ગઈ. માસીઆએ સઘળું સાંભળ્યું તથા જોઈ લીધું. રજનિનાથે રમણને સાફ સાફ કહી દીધું કે કુમુદના હાથની તેણે સ્વપ્ને પણ આશા રાખતી નહીં. અંતે કેટલુંક ન બોલવાનું બોલી, કેટલીક ધમકી આપી રમણ પોતાના મિત્રો સાથે ચલ્યો ગયો.

પ

“ભાઈ તું ફરીથી ‘પરસંસારન મારી ?’ માસીઆએ એક દિવસ રજનિનાથને પુછ્યું.

“માસીઆ, આ પ્રશ્ન કેમ ઉઠ્યો; મારો નિશ્ચય તો તમે-ગણ્યો છે ?”

“રજી, જો, હું, તો સમજું છું તારી

જતી હતી. ઉજગતઃ ઘોડા ને સજ્જ સૈનિકો
 જોઇ સારસોએ ચીસ પર ચીસ પાડી નાસવા
 માંડ્યું. પેલી સ્ત્રીના હાથમાંથી ધડો પડીને બાંગી
 ગયો અને તે પાછું જોયા વિના ચાલી ગઇ.

સેનાજિતે શ્વાસ ખેંચ્યો, ને ઘોડાની લગામ
 પકડી. સારસની ચીચીઆરીઓ તરફ તે
 જોઇ રહ્યો. એક ક્ષણે તેમનો પ્રાણ લેવાનું તેને
 મન થયું, પણ અંતરમાં શરમ બપાપી. આવા
 રમણીય રથધર્મા, જ્યાં મૃત્યુ ને સારસ નિર્મય
 રીતે વિદરતાં ત્યાં એક આદ્યજ્ઞને મારવા એ

શસ્ત્રસંહિત સૈનિકો લઇને તે જતો હતો !
 તેને પોતાના પર ચીક ચડી.

“બાપી બધા પાછા જાઓ. દશ માણસ
 મારી સાથે ચાલો.” તેણે આજ્ઞા કરી.

તેનાં માણસો તેની મજાક તો નહોતાં કરતાં
 તે જોવા-તેણે સખ્તાઇથી પાછું જોયું અને
 ઘોડો આગળ ચલાવ્યો. આખું નિમિષારણ તેની
 મજાક કરતું હતું ! ચારે તરફની શાંત રમણીય-
 તામાં એ અને એનાં માણસો વિચિત્ર-મણે
 ઠલકંથ-હેાય એવાં લાગતાં હતાં.

પ્રકરણ ૩૪ મું

કુલપતિ લદ્રાક્ષ

એક ઘાસની ઝુપડી આગળ એક માણસ
 આંખ મીચી હાથ ગૌમુખીમાં રાખી બેઠો હતો.
 સામે એક મૃગ મૃગીઓને રીઝવતો હતો. મેના-
 જિત તે તરફ ગયો, પણ માણસે ઉચ્ચ જોયું નહીં
 ને આંખ ઉઘાડી નહીં. તે ઘોડી વાર ઉભો રહ્યો, ને
 પેત્રો માણસ જાપ જાપી રહ્યો. અને મૃગ મૃગી-
 ઓને રીઝવ્યો ગયો. ઝાડ પર ટલુકતા કોઇક
 પંખીના ટલુકાર સીવાય બધું શાત હતું. મેનાજિત-
 ના અશાંત હૃદયને ન છુટકે શાંતિ કેળવતી પડતી
 હતી. તેને પેલા મૃદ પર ઘોડો ચલાવવાનું મન
 થયું. નરેન્દ્રનો એક પ્રનાથી અધ્યક્ષ એક ધ્યાન-
 રમ માણસ પર ઘોડો કેવી રીતે ચલાવે છે તે
 દેખાડવા મૃગ મૃગીઓનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો. મૃગ
 પણ તેની મસ્કરી કરતો લાગ્યો. તેણે કચવાઇને
 ધ્રેડો આડો કેરવી આગળ દોડાવ્યો.

છુકલ વૃક્ષોની આસપાસ રમેસે એક લતા-
 મંડપ આવ્યો. એક મારિજતક રસ્તામાં સુવા-
 સનાં પ્રાણુ સરખાં કુલડાંએ વેરી બેઠું હતું. તે
 પુષ્પતારલાઓને પોતાના ઘોડાની ખરીથી

કચરાતાં તેને પોતાની શક્તિમાં શ્રદ્ધા આવી ને
 આનંદ થયો.

તેના ઘોડાના અવાજથી બે દરણો દોડતાં
 નાહાં. એક હંસ કોઇના હાથમાંથી છુટી નાનાં
 ઝાડનાં પાછળ આવેલાં જલાશય તરફ ઉડી ગયો.
 બે નાનકડાં માંયાં લનામંડપની પાછળથી
 આગળ આવ્યાં. બે કાંજા કેશકલાપ લીલાં
 પાતરાંમાં રોબી રહ્યાં. ચાર લયબાકુન, રૂપાળી
 આંખો તેને જોઇ રહી.

આવી બે આંખો ગૌરીની હતી તે કુદ
 વિધ્યુગુપ્ત ચોરી ગયો હતો.

“લદ્રાક્ષને આશ્રમ ક્યાં ?”

એક છોકરીએ આંગળીવતી દિશા દેખાડી.
 જ્યાં સુધી વિધ્યુગુપ્ત જૂમિને બારે મારનો હતો
 ત્યાં સુધી આવી રૂપાળી છોકરીએ તેને અકારી
 લાગતી હતી. તે આગળ ગયો.

સુકુમાર અવાજે તપોવનની શાંતિનો લાંગ
 કરી રહ્યા.

અર્ધા નવતમસે સવિતારમયસ્તુતિ—

જે તરફથી આવજા આવે તો તે તરફ તે ગયો તો ચારે તરફ નાની નાની અનેક ઝુંપડીઓ દેખાઈ. એક ઝુંપડી આગળ ઝાડ નીચે છ સાત શિળા વેદોચાર કરતા હતા. તે આ કાલ જેવા-આદમીને જોઈ એકદમ ગભરાઈ ગયા તે અટક્યા. આ સહિમાં તે પોતેજ વિસંવાદરૂપ હતો.

“ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” તેણે કચવાઈને પુછ્યું.

છોકરાઓ વિસ્મય પામ્યા. તેમનાં નિર્દોષ નમતો આ અપરિચિત પ્રશ્નથી પહોળાં થઈ ગયાં. એકથી બોલાઈ ગયું: “ભદ્રાક્ષ !”

“હા” સેનાનિતે ઘાંત પીસી કહ્યું.

એક છોકરાએ એક પગથી પહેાળી થતી જતી હતી તે તરફ આંખળી કરી, ને સેનાનિતે તે તરફ ગયો. છોકરીઓ, છોકરાઓ, મૃગ, પોપટ ને હંસ ક્યારે પુરૂં થશે ને પેલો એનો વેરી ક્યારે દેખાશે ?

તે પગથીએ થઈને ગયો એટલે વિશાલ જલોથી વાંટાએડું વિશાલ મોગાન આવ્યું. ઝાડો નીચે નાની મોટી અનેક નીચી ઝુંપડીઓ હતી. સાં આગળ કોઈ એકું હતું. વચ્ચે ભાષમાં એક મોટી વેદી કરેલી હતી. સાં ત્રણેક શિળા સમિધ જોડવાતા હતા. એક તરફ દપદતીનાં દશન થતાં હતાં. તેનો પ્રવાહ આ મોગાનને સ્પર્શીને ધીમેધીમે વહી જતો હતો. જાને તીરે નાના, નીચા, પુષ્પભર છોડો પવનમાં નચી રહ્યા હતા. પેલે તીરે એક અગલું એકું હતું. અદ્દોઆ મનુષ્ય, પશુ ને વનસ્પતિની ઇવનયર્થા અપૂર્વતાની આદ્વાદક સ્વરૂપતા પગી રહ્યાં હતાં.

“ભદ્રાક્ષનો આશ્રમ આ ?” કંઈક અવાજે સેનાનિતે પુછ્યું. તે આ પ્રશ્ન પુછી પુછી કંટાળી ગયો હતો.

એક નપસ્તી ઉત્તરો થયો. “હા. આપ કોણ છો ?” શાંત અવાજ ને મર્મદારીસ પ્રશ્ને સેના-

નિતને વધારે કચ્યો. “ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” તેણે તોછડાઈથી પુછ્યું. પેલા તપસ્વીએ પણ પ્રશ્નની અપરિચિતતાથી આંખો ફાડી, પણ “પધારો” કહી તે તેને એક ઝાડ તરફ લઈ ગયો. આવા અરણ્યમાં આ રમણીયતા, આ શાંતિ, આ સમય, આ વિનય તેના કોષને ઝુંગળાની રહ્યાં. જેમ જેમ તેના કોષને બહાર નીકળવાનો અવકાશ મળ્યો નહીં, તેમ તેમ અંદર ને અંદર તે ધુધનાતોજ ગયો.

એક વૃદ્ધ વડ તરફ તે ગયા. તેના મોટા થાળા પર એક તરફ જે મુળીઆ વચ્ચે લાકડાં બાંધી પધારી જેવું કયું હતું. બીજી તરફ એક વૃદ્ધ પુરુષ મૃગચર્મ પર આંખો મીચી બેઠો હતો.

એ પુરુષ ધણી વૃદ્ધ લાગતો હતો. તેની દાદી ને જટા મોટાં ને સફેદ હતાં. તેની આંખો ઘાટીલી હતી. તેણે દલનું વજ્ર પહેધું હતું. ને પહોળું, સ્વચ્છ ને સ્વેત યજ્ઞોપવીત તેની ગરવણી કાળી બાંધેથી, દિમાલમ પરથી ગંગા ઉતરે તેમ, ઉતરી રહ્યું હતું. તેણે કપાલ પર ભરમનું ત્રિપુડું કયું હતું. અને દાથે ને જાતીએ ભરમ લગાડી હતી. આ વૃદ્ધ ને તેજસ્વી તપસ્વી આ પુનિત, પુરાણ ને સારિત્વ સ્વચ્છની મૂર્તિસમા લાગના હતા. તેના શાંત અકિન્તવમાંથી શાંતિ ચારે તરફ પ્રસરી આખા અરણ્યને શાંતિમય બનાવતી લાગતી હતી. સેનાનિતને અસારે શાંતિ કે સારિત્વતા કે રુચે એમ નહોતું. આ ડાકા જેવો કોણ ? એને ક્યાંક જોશો હતો એવો એને અસ્પષ્ટ વિચાર આવ્યો. ને પોતે આ વડની પાસે આવ્યો એટલે તેણે અધીરાઈથી પેલા તપસ્વીને પુછ્યું: “ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” પેલા વૃદ્ધ તપસ્વીએ ધીમેથી આંખો ઉઘાડી, પ્રપુદ્ધ કમલને જેની ઉપમા અવાય, એવાં વિશાલ નયનોનાં સૌમ્ય ને સ્નેહભર્યાં તેઓના પ્રવાહ તેના તરફ વહ્યો, અને પગ વારમાં તેને પશાળવા લાગ્યો. સેનાનિતે ભૂમંગ કયો. પોને આવડેથી.

એને ઓળખતો હતો. એ કે પક્ષને એવો હતો ?

“કયા ભદ્રાક્ષનું કામ છે ?” વૃદ્ધ પુરુષ જરાક હસ્યા. એ હાસ્ય મહાનને પણ મહાત કરે એવું હતું. ક્ષોભથી અકળાતો સેનાજિત વધારે તોછડો થયો: “ભદ્રાક્ષ—જેને આ આશ્રમ છે તે. જેને ત્યાં આંધિકુમાર આવ્યા છે તે.”

વૃદ્ધ પુરુષ ફરીથી હસ્યા. તેની આંખોમાં મમતાજ હતી અને પોને આ મમતાથી પળેપળ શૈશવની અવસ્થામાં સરકતો હતો. એક વૃદ્ધ મૃગ આવી કુનૂદ્ધ દર્શાવતો ઉભો. તેને પેન્ના વૃદ્ધ પંપાળવા માંડ્યો.

“જરા શાંત પડો” તેણે હેતુભર્યા અવાજે કહ્યું.

“ભદ્રા—” સેનાજિત જીભમાં મોટે અવાજે બોલવા ગયો, અને પાસેની પગથી પરથી કેટલાક માણસો આ તરફ આવતાં તેણે જોયાં. તે ચમક્યો ને બોલતો અટકી પડ્યો. ક્ષોભમાં તેણે લગામ એવી હોવાથી ઘોડો ઉભો થઈ ગયો...

પગની પરથી પહેરો, યજ્ઞોપવીત, દર્ભનું વસ્ત્ર, ને ભરમમાં સુશૈ મિત, પેન્ના તેજસરી વૃદ્ધની યુવાવસ્થાની જીભી સરખો, પ્રમંડક આગ્યે. પછી અંધિકુમાર, શસ્ત્ર વિનાનો, એક માત્ર પીતાંબરમાં, ઉઘાડે પગે, ભરમથી આત્મજાદિત; પછી સુમોહા મહાદેવી, ભરમ ગાત્રથીજ અલંકૃત, એક વસ્ત્રલક્ષમાં; પછી શેષ, માત્ર દર્ભના વસ્ત્રમાં; પછી અનેક દાસીઓ અને તક્ષશિદ્ધાન્તા ને શુદ્ધ માદલસોના ઘોડાઓ, એવાજ સૌમ્ય સ્વરૂપમાં; બધા સાદા ને અલંકાર વિનાના, ને ભરમે આત્મજાદિત—ધન, વૈભવ ને શક્તિના કૃત્રિમ આડંબર વીહોણાં, નૈમિષારણ્યની નિર્મલ તા પ્રાપ્ત કરી પુનર્જીવન પામેલાં નરનારીઓ.

સેનાજિત ધ્રુવ્યો. આ બધા દેખતાં પોતે ઘોડા પર, અખતરમાં શસ્ત્ર સાથે, ક્રોધાવિષ્ટ સ્વરૂપ-

માં, અધીરો, તોછડો, વિનયહીણો ! આ આખી સૃષ્ટિમાં પોતે એક કલંક રૂપ—પાપરૂપ !

આ બધાં આંખોં ને પેન્ના વૃદ્ધને લાખા થઈ પડે લાગ્યાં. વૃદ્ધ હાથ લંબાવ્યા: “વત્સો ! આયુષ્યમાન થાઓ.”

મહાદેવી જોને પ્રશ્નિપાત કરે તેને એણે ફરી રીતે બોલાવ્યા હતા ? તે ગગગળો થઈ ગયો. શરમને લીધે તેને પરંત્રવાના રેલા નીકળ્યા.

વૃદ્ધ પુરુષ આશીર્વાદ આપી તેના તરફ રૂપાં ને મમતાથી કહ્યું: “વત્સ ભદ્રાક્ષની અખર પુછે છે ? આશ્રવલાયનનો વંશજ ભદ્રાક્ષ તે હુંજ.”

સેનાજિતને જીભ કરડવાનું મન થયું. તેના રોમેરોમ શરમથી, આત્મભિતરકારથી ઉભાં થઈ ગયાં. તે ઘોડા પરથી ઉતર્યો, શસ્ત્ર ફેંકી દીધાં. “આચાર્ય ! ક્ષમા કરો !”

મહાદેવીએ જરાક અધીરાઈથી, તિરસ્કારથી તેના તરફ જોયું. તે હવે અંતઃપુરના કારાવાસમાં નહોતી. “લગવાન ! કૃપા કરો ને અમને તીર્થોં બતાવો.”

“વત્સે ! રાજી થા” કહી કુલપતિ ભદ્રાક્ષ આશ્રવલાયન ઉડ્યા.

સેનાજિત અવ્વપતાનો કડવામાં કડવો આસ્વાદ આખી રહ્યો. તેનું અખતર તેને કચરી નાખતું હતું. “વત્સ !” કુલપતિ તેમના તરફ રૂપાં. “જા, તું અને તારા મિત્રો શસ્ત્રકવચ ઉતારી સ્વસ્થ થાઓ. અને અમે વ્યાસનીર્થે જઈએ છીએ ત્યાં આવી પહોંચો. પ્રમંડક તમારી પરિચર્યા કરશે.”

તે આંધો બની લેખો રહ્યો, ને કુલપતિ મહાદેવી વગેરેને લઈ ધીમે ધીમે આવી ગયા. બધા આવી ગયા પછી તે પ્રમંડકની સાથે એક ઝુંપડી તરફ ગયો. શસ્ત્રકવચ કાઢ્યાં ને વ્યાસ-તીર્થે જ્યાં તે આર થયો. “આચાર્ય ! વિશ્વગુપ્ત કયાં છે ? તે કે દેખાવા નહીં ?” ધણી વખત

અ્યાં જીભ પર આવી રહેલો પ્રશ્ન તેણે પુછ્યો.

“આચાર્ય મુનિ ઉદ્ધાસને આશ્રમે ગયા છે.”

“તે વળી કેટલેક દૂર છે?”

“જે એક યોગ્યન હશે.”

સેનાજિતના મનમાં આનંદ થયો. વિષ્ણુ-શુપ્તને અહીંયાં સ્વપ્નમાં અધરો પડે, પણ જે યોગ્યનના એકાંતમાં શુષ્ક થાય! તે બંને અપારાખંધ વ્યાસતીર્થ ગયા, વ્યાસતીર્થ આગળ દૃષ્ટી વિસ્તાર પામી, ધીમે ધીમે વહી જતી હતી. બંને તીરે ઝાડો નીચાં નમી પોતાનું સૌંદર્ય તેના નિર્મલ જલમાં જોષ રહ્યાં હતાં. ઠેકઠેકાણે સારસ અને હંસો તરતાં હતાં. સામે તીરે વિશ્વતિનો કુંગર હતો. ઓવારા પર વરુણનું મંદિર હતું. આ ધર્માત્માઓના ટોળામાં વખત કેમ નીકળશે તેનો વિચાર કરતો, વિષ્ણુ-શુપ્તને મળનાં થતા વિલંબથી અકળાતો સેનાજિત કુસપતિની વાતો સાંભળી રહ્યો.

“અહીંયાં ભગવાન વેદવ્યાસે વર્ષોની તપશ્ચર્યા કરી ત્રણે વેદ અને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો.” કુલપતિ કહેતા હતા. સેનાજિત હસ્યો. આ હજી જીવે કયા પાછળ જીવન જમાડતા હતા. એ મૂખ્યિયોને જ્ઞાન નહોતું કે મગધને સિંહાસને વેદોનો વિનાશક મહાપદ્મ નંદનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો, અને પોતે, તેનો અધ્યક્ષ ધારે તો આખા અરણ્યને સળગાવી દે એમ હતો!

“અહીં તો કેટકેટલા મહાત્માઓ તરી ગયા!” શેષે પૂન્યભાવથી કહ્યું.

“આ પુરુષોદ્ધે કોને નથી વાર્યા? ...કહેવાય છે કે પૂર્વે અકવતી માંધાતા અને અલ્પવિવેચિષ્ઠ, રાજ સગર અને મહર્ષિ ઔર્વ, પૃથ્વીપતિ પ્રતીપ અને પુરોહિત સોમદેવ અહીંયાં સ્નાન કરી સદ્ગતિ પામ્યા હતા. જ્યારે ભગવાન

વેદવ્યાસ આ અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યારે હે વત્સ! તે અહીંયાં સ્નાન કરી પાવન થયા હતા. અને તપશ્ચર્યામાં શ્રેષ્ઠ, શાંતિનુના પુત્ર દેવવ્રત બીજમ દાનને વીરતામાં અદિતીય એવા કુન્તીપુત્ર કણ્વ, અને ભગવાન પારાશરે જેને સ્વંદરેતે અખ્યાં આપી હતો, એવા નરોમાં ઉત્તમ. કૃષ્ણ વાસુદેવ—”

“જોતાં, નકામાં નામો.” સેનાજિત બચકો.

“—હું ભગવાન વ્યાસ કેવા હતા તેની કલ્પના કરું છું ત્યારે મને તો તમે યાદ આવે છે.” શેષે કહ્યું.

“વત્સ! આજકાલના ધણા એમ કહે છે, પણ ક્યાં સ્વપ્ન સ્વપ્ન અને ક્યાં તેના તેજથી ચમકતો રશ્મિક! જેવા હું એમને કલ્પું છું એવા તમે કદી સડો એમ નથી.”

“એવા તે ભગવાન કેવા હશે?” મહાદેવીએ પુછ્યું. પારસિપુત્રના અંતઃપુરમાં બ્રહ્મ યજ્ઞેલો પૂન્યભાવ તે વિશુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. સેનાજિતને મનમાં હસવું આગ્યું. નરેન્દ્રદેવનાં આ મહાદેવી આવા નિર્મલ્ય સવાલો પુછતી હતી! અને પોતે, જેના શબ્દોથી મહાદેવી કાંપતી, તે આમ આપડો બીયારો ચંપ ઉભો રહ્યો હતો!

“વત્સ! મારી કલ્પના મારા પિતામહની વાતો પર રચાય છે.” સુંદર વાર્ધક્યમાં મોહક લાગતા કુલપતિએ કહ્યું. “આ યુવના નાના જીવોને—આપણને ભગવાનનો શો ખ્યાલ આવે? ઇતિહાસ બ્રહ્મ થયો હતો, વેદ વીસરાઈ ગયા હતા, વિદ્યાઓ અધમને દાયે ચઢી હતી ત્યારે સસવતીના એ સર્વદર્શી પુત્રે ભરજીવાનીમાં અહીંયાં—આ વરુણદેવનું મંદિર છે ભા—તપશ્ચર્યા આદરી. ધણી વખત જ્યારે હું અહીંયાં એકસો એકસ છું ત્યારે તે હતા એવા મને દેખાય છે.

કૃળમૂલ પર રહેતા, ભુમિ પર સુતા, વર્ષોનાં વર્ષોં
મુધી એકાગ્રચિત્તે સર્વ વિદ્યાઓનું ધ્યાન કરતાં
એ કૃષ્ણ દેવાયનને અહીં આં વિદ્યા ને વાચાનું
ઐશ્વર્ય હાથ લાગ્યું. તેના પુલ્લારવિદ્ જોવા
નેત્ર આગળ સકળ સૃષ્ટિ શબ્દરૂપે ને શબ્દ-
સામર્થ્ય પ્રણવરૂપે પ્રગટયાં. અનેક વર્ષ તપશ્ચર્યા
આદરતાં એને શબ્દબ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર થયો.
ભગવાન પોતે પાર્થિવતા ત્યાગી શબ્દની ભૂતિ
થયા, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન,
સનાતન શબ્દના અવતારરૂપે એ મહાત્મા
સંચરવા લાગ્યા, ત્યારથી આ નૈમિષારણ્ય શબ્દનું
વિશુદ્ધ સામર્થ્ય સાચવવાનો કાશમાર બન્યું.”
વૃષ્ણ કુલપતિનો મીઠો ને શાંત અવાજ બધાનાં
હૃદયમાં પૂજ્યભાવ પ્રેરી રહ્યો. પોતાની પ્રિય
કલ્પના વીશે બોલતાં કુલપતિ સમય રાખી
શક્યા નહીં.

“વત્સો” તેમણે આગળ ચલાવ્યું; “મત્રય-
ગંધાના પુત્ર દેવાયનને મુનિ પરાશર અહીં આં
લાઇ આવ્યા, અને તેણે તપશ્ચર્યાને પ્રારંભ કર્યો,
ત્યાર પછી ધરા કેટલીએ વાર ડાલી. યાદવો
નાહા, જરાસંધ પડ્યો, કુરુક્ષેત્રે ભારત સમાપ્ત
થયું. યાદવાચલીમાં વાસુદેવે વૈકુંઠગમન
કયું.” પછી પરીક્ષિતે સાવભોમ થઇ અહીં આં
યત્ર કર્યો ત્યાં મુધી એ મહાવરાહે જ્ઞાનસૃષ્ટિને
ઉપધારી. અને ત્યારે વિદ્યાએ અધિકારીઓને
વરી, ઇતિહાસ પૂર્વજોનાં સ્મરણો હતો તે અતુ-
જોની સમૃદ્ધિ થયો, અને વેદો-દ્રષ્ટાઓએ પ્રથમ
જોયા હતા તેવા-દૈવી અપૂર્વતામાં સનાતનતા
પામી દિગ્જય પામ્યા.” કુલપતિએ હસીને
નીસાસો મુક્યો, “કલિયુગ પેડો ત્યારે પૂર્વયુગોના
સત્ત્વ સરખા વ્યાસ ભગવાન અહીં આં દશ સદસ
શિષ્યો સમેત તપશ્ચર્યા આદરતા હતા.”

“બહુ વર્ષ જીવ્યા.” મહાદેવીએ કહ્યું.

“કાલ પોતે એમનું પૂજન કરવા થયો

ગયો હતો.” કુલપતિએ કહ્યું.

“ત્યારે આ અરણ્યની શી ખુબી હશે ?”
શેષે કહ્યું.

“વત્સ ! એમના છત્ર નીચે તપશ્ચર્યા આદર-
તા હતા વિશ્વમનસના શિષ્ય, કુલપતિ ઉદ્દાલક,
પથિનના શિષ્ય, કુલપતિ વિદ્યભી કૌણ્ડિન્ય;
કુલપતિ દેવપ શાનક ને કુલપતિ કવચના પુત્ર
મહર્ષિ પુરુકાવશેય; એવા મહર્ષિઓ કે જોના શબ્દો
સંજીવની સમા હતા, જેની દૃષ્ટિ ત્રિકાળને પેખતી,
જોની તપશ્ચર્યા ધરાને ધારતી, જોના સંસ્કારે
નૈમિષારણ્ય બ્રહ્માંડનું કેંદ્ર બન્યું હતું. અહીં આંથી
વત્સો ! ધર્મનો જ્ઞાત પ્રગટતો, ને નીચે વહેતો
વહેતો, રાજત્વને નિર્મલ કરતો, લોકસંગ્રહને
મોક્ષમાર્ગ બતાવતો, બધાને ઉદ્વિગ્ન્ય સરળ
કરી આપતો, આર્વાવર્તને દેવભૂમિથી ઉજ્જવલ
ને પિતૃલોકથી નિર્મલ બનાવતો.”

અને કુલપતિ પાછા હસ્યા. બધાએ ઉડો
શ્વાસ લીધો. આ વૃદ્ધ ઋષિના શબ્દવિમાને
જેસી બધાના આત્મા ભૂતકાલમાં વિહરતા હતા.
અને અણકરપેલી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ જોઇ બધાનાં
હૃદય વિશુદ્ધ અને પૂજ્યભાવભીનાં થતાં હતાં.

સેનાજિતના હૃદયમાં કેં ફેરફાર થયો. આ
વૃદ્ધ પુરુષમાં, આ વ્યાસતીર્થમાં, આ નૈમિષારણ્ય-
માં રહરથો હતા તે તેને પહેલી વાર દેખાયાં.
તેનાં શેમ ઉભાં થયાં. પણ પાછું તેને હસવું
આવ્યું. નૈમિષારણ્ય પહેલા ગમે તે હોય;
અત્યારે નરેન્દ્રના પ્રતાપથી નાસી છુટેલાઓનો
વાસ હતો ! ને આ બધાએ શું કયું ? મહાપદ
એક રાજ્યકાલમાં બધું ઉમેડી નાખ્યું. પણ
મહાદેવીના પ્રશ્ને તેની વિચારમાલા તોડી—તે
તેનાજ હૃદયના ભાવો દર્શાવતી હતી.

“પણ ભગવાન !” સુમેહાએ કટાક્ષથી
કહ્યું; “ત્યારે નરેન્દ્ર મહાપદ નંદનો જન્મ નહોતો
થયો. તે કક્ષિનો સંચાર નહોતો થયો. આજે

તો આ અમારા એક અધ્યક્ષની રૂબરૂ આગળ
-આ આખા અરણ્યનો હીસાજ નથી.” કુલપતિ
-હસ્યા—જેમ સેનાજિત તરફ પહેલાં હસ્યા હતા
તેમ—મમતાથી. “વત્સે ! મહર્ષિઓ અહીંયાં
-વ્યર્થ જીવ્યા નથી. તેમની ભસ્મ હજી આ
ભૂમિમાં પડી છે. તેમના શબ્દો આ વૃક્ષોએ
સાચવી રાખ્યા છે. તેમની તપશ્ચર્યાની પ્રેરણા
અમારાં જીવન ધરે છે. મહાપદ્મો નૈમિષારણ્ય
નહીં વિસરાવી શકે. નૈમિષારણ્ય મહાપદ્મોને
પીસરાવશે. ‘સર્વભૂમિ’ થવા ઈચ્છતા જનમેજય
-પારીક્ષિતનું દૃષ્ટાંત ક્યાં નથી ?”

“એ શું છે ?” આંહિએ પુછ્યું.

“આ પેલો વિભૂતિનો કુંગર જોયો ?”
કુલપતિએ સામે તીરે આવેલો કુંગર બતાવ્યો.
“એનું નામ સનશુંગ. એનીએ કયા છે.”

“શી ?” મહાદેવીએ પુછ્યું.

“પાથના પાત્ર પરીક્ષિતની કયા તો જાણો
-છાને ? પેલે તીરે, આ શુંગ છે. ત્યાં, પારાશરની
કૃપાના આકાંક્ષીએ કૌરવ્યે પહેલો સત્ર કર્યો.
એને અથર્વજ્ઞો તેને મૃત્યોથી પર એવો દેવ લેખે
છે. પછી તેના પુત્ર જનમેજયે સમંત પૃથ્વીને
જીતી અહીંયાં અશ્વમેધ કર્યો. કુલપતિ ઇંદ્રોત
-દેવાપ શૌનક જેવા મહર્ષિએ ઐદ્રમહાભિષેકે તેને
દુર્જય કર્યો, ત્યારે તે બોલ્યો: “મને દિવ્ય કે
માનુજ્ય બાણો પહેર્યતાં નથી. હું સર્વ આયુ
-જીવીશ. હું સર્વ ભૂમિનો પ્રેય મદશ.”

“પછી ?”

“હે વત્સો ! મહર્ષિઓના તપના પ્રભાવથી
રક્ષિત પરીક્ષિતે પૃથ્વી જીતી અને પાછો અહીંયાં
-જ બીજો અશ્વમેધ કર્યો. ત્યારે વિજયમદમાં
મસ્ત જનમેજયના ગર્વની ‘સામા’ રહી નહીં.
એને લાગ્યું કે એની કૃપા પર નૈમિષારણ્યનો
-પ્રભાવ અવલંબે છે. એણે તપસ્વીઓને તિરસ્કાર્યા,

વિદ્યાની વિડંબના કરી, ધર્મને પમતી ધુળ
ગણી. આંબિકુમાર ! સામાન્યો ને સંયમની
જરૂર છે તેથી વધારે જરૂર રાત્નઓને છે.
આખરે પોતાના ગર્વના ભારથી તે મુઓ અને
અહીંયાં આ સનશુંગે, અશ્વમેધની પવિત્ર ભૂમિ
પર કુલપતિ દ્રુતિ ઐદ્રોતે તેના પુત્ર શતાનિકને
પૃથ્વીનો પતિ કર્યો. વત્સે ! નદોનું તપ તપે લાં
સુધી ઠીક છે; પણ વિદ્યાવીહોણું રાજ્ય સદાએ
મંથળે છે.”

“લગ્નવાન ! આતું પાટલિપુત્રમાં કે
સંજાળાવતા જાઓ તો સારું, કે કે અમારો
ઉદ્ધાર થાય.”

કુલપતિ દસીને ફર્યો. “વત્સે ! ગમે તે મુખે,
ગમે લાં, જ્યાં વિદ્યા ઉચ્ચારાય લાં નૈમિષારણ્ય
બોલે છે. અહીં જે શબ્દ પ્રગટે છે તેજ શક્તિ
જામે છે. જે જ્ઞાન પ્રગટે છે તેજ શાંતિ અપાવે છે,
કારણ કે જેને અહીંની તપોમમતા સ્પર્શે છે
તેજ સનાતન બને છે. હવે ‘મોહુ’ થાય છે, તમે
નાહી લો.”

અને જેવો સેનાજિત નહાવા પેડો, જેવાં
દુષ્કર્તાનાં નીર તેને સ્પર્શે આગળ વહેવાં માંડ્યાં,
તેવા તેને પાટલિપુત્રના સંસ્કારો જાણે છોડી
વહી જતા લાગ્યા; અને જ્યારે તેની નજર
ઓવારા પર ઉભા ઉભા હાસ્યથી શાંતિને સદાવ
પ્રસારતા કુલપતિ પર પડી, ત્યારે પોતાની
અધમતા હાથમાંથી સરી જતી તેને દેખાણ.
તરત તેની કર્તવ્યપરાયણતા પિતૃતુલ્ય હિરણ્ય-
ગુપ્ત, ગૌરીને ચોરી જતો, તેની વિડંબના કરાવતો
દુષ્ટ વિષ્ણુગુપ્ત સ્મર્યો. તેણે સંકેષ કર્યો કે જરા
પણ નિર્જીલતા હૃદયમાં પેસવા દેવી નહીં, અને
કાંઈ પણ પ્રકારે વિષ્ણુગુપ્તને શોધી, તેને મારી
નાખવો. પાટલિપુત્રજ તેનું હતું, તે પાટલિપુત્ર-
નો હતો અને નૈમિષારણ્ય ને તેના વાસીઓ તેની
-સુહિદાં કલંક હતાં.

[આ વાતના વિશેષ રસિક બાજ આપતા અંક]

હીંદી નૃત્યકલાનું એક અપૂર્વ સુંદર પુસ્તક

લેખિકા:

શ્રી. રાગીનીદેવી
દુનીયાની મશહૂર નર્તકી

પ્રસ્તાવના લેખિકા:
સૌ. લીલાવતી મુનશી

પરિચય લેખિકા:
મેરી કે. દાસ

લલિત
કલાના
સાહિત્યમાં
મનોહર
ઉમેરો

હીંદી
નૃત્ય
કલાનું
પ્રસિદ્ધ
દર્શન

નૃત્યની સંખ્યાબંધ ભાવનામય મુરમ્મ્ય છબીઓ સાથે

નૃતાંજલિ

આ પુસ્તક શ્રી. રાગીનીદેવીના પોતાના હીંદી નૃત્યઅભિનયના
આકર્ષક ફોટાઓથી છતાછલ ભરેલું છે

શ્રી. રાગીનીદેવીએ સંગીત અને નૃત્યકલાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી અમેરીકાની પ્રગતિ મુખ્ય કરી છે
અને યુરોપીય કલા વિશારદોના મુખેથી હીંદીની લલિતકલાના યશોમાન કરાવ્યા છે. તેમણે
અપૂર્વ આ પુસ્તકમાં હીંદી નૃત્યકલાની ભાવના અને ખુબીઓ બહુજ સુંદર રીતે છબીઓ
સાથે સમજાવી છે અને જુદા જુદા અભિનયો અને અંગમંત્રોનું સુંદર સંયોગ વર્ણન કર્યું છે.

આ પુસ્તકના એકેએક ચિત્રમાં આકર્ષણ છે.

નૃત્યકલાના દરેક રસિક શોખીનોએ જરૂર એ પુસ્તક રાખવું જોઈએ

ફેધરેટ એન્ટીક કાગળો ઉપર સુંદર છપાઈ	મનોહર છબીઓથી છતાછલ ભરેલું પુસ્તક	એ બધું હોવા છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૧
--	--	---

આજેજ એક કાર્ડ લખી વી. પી. થી મંગાવો.

લખો:—મે ઘડી મોજ બુકસ્ટોલ. એમ. પી. બારીઆ બીલીંગ,
જ. પાયધુની—મુંબઈ. ૩.

વિભાગ ૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

કાર્યવાહક સમિતિ

— ૦ —

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા તા. ૨૪-૬-૨૮ ને રવિવારે સવારે સાડા આઠ વાગે મુંબાઈમાં રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને આં મળી હતી. તે વખતે નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા

,, મનહરરામ મહેતા

,, મોતીચંદ કાપડિયા

,, ભરતરામ મહેતા

,, બોમ્બેશ્વર પાઠ શ

શરૂઆતમાં રા. મનહરરામે ગણ કાર્યવાહક સમિતિની સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો.

ભાર બાદ નીચેના કાર્યો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા:—

(૧) મધ્યસ્થ સભા આગળ રજુ કરવાનો કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ (નિષ્પત્તિ) તથા મંડળનો હિસાબ (પરિશિષ્ટ આ) તથા અંદાજપત્ર (પરિશિષ્ટ ઇ) તેમ જ સામ ના સભા આગળ રજુ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ ઈ) સંભળાવ્યા તે મંજૂર કરવામાં આવે છે.

(૨) ગામડાંમાં વાંચનાલય ખોલવાને માટે વાર્ષિક રૂપિયા ૫૦૦ ની મદદ આર રા. મોતીલાલ અમીન તરફથી આવેલા પત્રના ઉત્તરમાં એમને જણાવવું કે મંડળની વાર્ષિક નિર્ધારિત જોતાં કોઈ મદદ થઈ શકે એમ નથી.

(૩) રા. ચતુર્ભાષ પુરુષોત્તમદાસ પટેલના, પાછલ પુસ્તક ગોથ ના પદ્મિલાગની “નોટ્સ” લખવાની પરવાનગી માટેના પત્રના ઉત્તરમાં જણાવવું કે મળ (ટેન્ડર) નિર્ણય માત્ર “નોટ્સ” પ્રસિદ્ધ કરવાની એમને પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

(૪) પરિષદ ભડોળ કમિટીવાળાં પુસ્તકોના રોકા બાબત ગ. હીલાસ પારખના પત્ર ના સંબંધમાં મંડળના મંત્રીઓને ૫૦ ટકા સુધીના કમિશનથી છુટ્કોલરને આપ્યા ગોક વેચી દેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

(૫) ક્રમિક પાછલ પુસ્તક નં. ૪ ના પદ્મિલાગની નકલ પડોદરાના રા. કુવીનચંદ્ર દેસાઈ તથા ધનસ્યામ મહેતા તરફથી, મંડળની પરવાનગી વિના, પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલું જાણી આ સમિતિ દિલ્લીથી જાહેર કરે છે, અને એ બાબતમાં બ્રિટિશ લિબ્રેરીમાંના લુએનને નોટિસ આપવાનું કાર્ય મંડળના સેલ્ફીસિટર તરીકે રા. મોતીચંદ કાપડિયાને મોંપવામાં આવે છે. ઉપરાંત

એ બાબતમાં સધળાં યોગ્ય પગલાં લેવાનો તેમ જ રા. કોઠારી જે પગલાં લે તેને સલાહ, સાખી વગેરે સંબંધી મદદ કરવાનો રા. મોતીચંદ કાપડિયા નથા રા. મનહરરામ મહેતાને અધિકાર આપવામાં આવે છે.

(૬) શ્રીયુત કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડને અંગે પ્રસિદ્ધ કરવાના પુસ્તકો સંબંધી વિષય પસંદ કરી તે બાબત રા. બ. હરજીવિંદાસ કાંટાવાળાની સૂચના મંગાવવી.

પરિશિષ્ટ અ

કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ.

ગઈ તા. ૧૮-૬-૨૭ ને રોજ મળેલી મધ્યસ્થ સભા સન્મુખ તે તરીખ સુધીનો અહેવાલ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી આ સમિતિએ અભાર સુધીમાં જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેને વિગતવાર અહેવાલ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાના મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલમાં આવી જ છે એટલે તે વાંચવામાં આવતાં આપને સર્વ હકીકત વિદિત થશે.

રીતસર તથાસાવેલો દિસાખ અંદાજપત્ર તથા સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાને મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ આ સાથે આપની સન્મુખ મુકવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ આ

૧૯૨૭-૨૮ નો આવકનિવડનો હિસાબ

૩- ૦-૦ સામાન્ય સભાસદ શ્રી ૧૯૨૬-૨૭	૧૫૬- ૧-૯ અર્થ ખાતે ઉધાર.
૫૭- ૦-૦ સામાન્ય સભાસદ શ્રી ૧૯૨૭-૨૮	૮૩૯-૧૨-૦ ઇંપીરિયલ બેંક ચાલુ ખાતે.
૧૦- ૦-૦ સંસ્થા સભાસદ શ્રી ૧૯૨૭-૨૮	૪૫૦- ૦-૦ સાદિલપ્રકાશન ખાતે
૧૪૭૦- ૫-૦ ઇંપીરિયલ બેંક મેર્ચાંટ બેંક	'વિજ્ઞાનવિનોદ'ની છપામળા
એકાઉન્ટ.	૩૫૦૦- ૦-૦ શ્રી ગણિયારા ઇનામ ખાતે.
૧૮૦-૧૧-૦ કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતે વ્યાજ	૯- ૦-૦ છપામળા અર્થ ખાતે.
૨૧૯- ૧-૦ વ્યાજ ખાતે જમે	
૨૫૦૦- ૦-૦ શ્રી ગણિયારા ઇનામ ફંડના	૪૯૫૪-૧૩-૯
આવ્યા	
૪-૧૧-૯ શ્રી મનહરરામ મહેતા ખાતે જમે	
૧૦- ૦-૦ પત્રિકા લવાજમ પ્રથમ વર્ષના.	

૪૯૫૪-૧૩-૯

(સહી.) મોતીચંદ કાપડિયા
ઑન. ખમનચી.

(સહી) મનહરરામ મહેતા,
મંત્રી.

We have examined the above statement of account and hereby certify the same to be correct.

(Sd.) R. C. MEHTA & Co.,
Incorporated Accountants
and Auditors,

પરિશિષ્ટ ૬

અનંદાનુષંગ

આવક

- ૨૦૦-૦-૦ સભાસદોની ફીના.
૭૯-૮-૦ રૂ. ૨૦૦૦ ના ડીબેચરેનું વ્યાજ.
૧૧૫૨-૪-૩ ગયા વર્ષની આકી.

૧૪૩૧-૧૨-૩

ખર્ચ

- ૫૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૧૨-૨૦-૨૬ ના હરાવ ૧૨ ની
રૂએ દિ. બ. કેશવલાલ કુવને
અપભ્રંશનું વ્યાકરણ અને શબ્દ-
કોશ તૈયાર કરવા સાર.
૩૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૩૧-૧૦-૨૬ ના હરાવ ૧ ની
રૂએ રા. ચંકરપ્રસાદ રાવળને
હસ્તલિખિત પ્રતોની યાદી તૈયાર
કરવા સાર.
૨૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૨૫-૧૨-૨૬ ના હરાવ ૨ અ,
આની રૂએ પાઠ્ય પુસ્તકો સાર.
૭૫૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૨૫-૧૨-૨૬ ના હરાવ ૬ ની
રૂએ બાલજીની કૃતિઓ તથા
પ્રેમાનંદની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ
કરવા સાર.
૧૫૦-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ, છપામણી ખર્ચ,
મુસાફરી વગેરે પરચુરણ ખર્ચ
સાર.

૧૯૦૦-૦-૦

પરિશિષ્ટ ૩

તા. ૧ દી એપ્રિલ ૧૯૨૭ થી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૨૮ મુધીની મંડળની
પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ.

૧ આ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ૧૦૨ ની છે. તેમાં ૩ ગત પરિષદના પ્રમુખો, ૧૦ સન્માન્ય સભાસદો, ૫ આશ્રયદાતાઓ, ૩૧ આજીવન સભાસદો, ૫૨ સામાન્ય સભાસદો અને ૧ સંસ્થા સભાસદ છે.

૨ વર્ષ દરમિયાન મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રોજ થઇ હતી અને કાર્યવાહક સમિતિની બે બેઠકો થઇ હતી. સમિતિએ કેટલાએક ઠરાવો પરિપત્રદ્વારા કર્યા હતા.

૩ પ્રાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રકાશનના સંબંધમાં આપને જાણીતે આનંદ મશે કે દિ. ૫. કેશવલાલ દુવે બાલજીની કાદંબરીનો પહેલો વિભાગ ખીણ આવૃત્તિને માટે અને ખીણે વિભાગ પ્રથમ આવૃત્તિને માટે તૈયાર કરી મંડળને સોંપ્યા છે અને તેના પ્રકાશનાર્થે આ સમિતિ ગોઠવણ કરી રહી છે.

૪ ક્રમિક શિષ્ટસાહિત્યમાળાના સંબંધમાં આપને જાણીતે આનંદ મશે કે પુસ્તક ચોથાનો પદ્યવિભાગ મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ સ્કુલ લીવીંગ સર્ટીફિકેટ પરીક્ષાને માટે નિર્માણ કર્યો છે. આ પુસ્તક માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓમાંથી નમૂના પસંદ કરવાનું કામ રા. હીરાલાલ પારેખે કર્યું છે. તે ઉપરાંત રા. મંજુલાલ મજમુદાર, ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, જ્યોતીર્દ્ર દવે અને ચંકરપ્રસાદ રાવળ આ વિભાગની બાબતમાં બહુ કિ મતી મદદ કરી છે. આ પ્રસંગે એમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

૫ આ વિભાગના સંબંધમાં એક વાત જાહેર કરતાં બહુ ખેદ થાય છે કે બે કેળવણીએલા ગુજર ગુદરથોએ મંડળની પરવાનગી સિવાય આ વિભાગની નકલ છપાવી પ્રગટ કરી છે. એ બાબતમાં યોગ્ય પગલાં લેવાની તજવીજ કાર્યવાહક સમિતિ કરી રહી છે અને બાવિધ્યને માટે આ સમિતિ આશા રાખે છે કે આપણો સુશિક્ષિત વર્ગ સ્વચાર્યને પરિષદ મંડળ જેવી એક સાર્વજનિક સંસ્થાના હિત કરતા ગૌણ ગણુશે.

આ ચોથા પુસ્તકનો ગદ્યવિભાગ રા. પારેખ તૈયાર કરી રહ્યા છે; અને પ્રો. જયેન્દ્રરાવ દૂરકાળ, પ્રો. રમણલાલ યાત્રિક અને રા. ચંકરપ્રસાદ રાવળ એમણે પોતપોતાનાં પુસ્તકો લગભગ તૈયાર કરી દીધાં છે.

૫ પરિષદ મંડળ પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ ચાલે છે. ગઈ સાલના ત્રણ અંક પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. ઉપરાંત ચાલુ સાલનો એપ્રિલનો અંક પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે અને જુલાઈનો અંક વખતસર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૬ ગુજરાત વ. મોસાયટીનાં દસ્તાવેજિત પુસ્તકોની યાદી જે રા. ચંકરપ્રસાદ રાવળને સોંપવામાં આવતાં એમણે તૈયાર કરી હી તે પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ સદરદૂ મોસાયટી કરી ગઈ છે.

૭ શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારાએ ગદ્ય સાથે રૂ. ૫૦૦૦ ઇનામોને માટે આપ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ આપવાના બાકી રહ્યા હતા. એમાંના રૂ. ૫૦૦ જે શ્રીયુત ધર્માનંદ કોસંખીને આપવાના હતા તે અપાઈ ગયા છે અને રૂ. ૫૦૦ જે શ્રીયુત કેવિ નાનાલાલને આપવાના હતા તે શ્રીયુત કેવિએ લેવાની ના પાડતાં દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવને આપવામાં આવ્યા છે.

૮ શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારાએ વળી પાછા રૂ. ૨૫૦૦ નીચે જણાવેલી વિગતે આપવા ચાલુ સાલમાં માગણી કરી હતી. તેના સમિતિએ સામાર સ્વીકાર કર્યો હતો અને તે રૂપિયા પણ તે તે ધણીઓને અપાઈ ગયા છે.

૧ રૂ. ૫૦૦ રા. બ. હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાને દેશ અને સમાજ હિતના સરળ લેખો માટે.

૨ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. ગિલુભાઈ અને તારાબહેનને “શિક્ષણપત્રિકા” કાઢવા માટે.

૩ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. અમૃતલાલ શેઠને “સૌરાષ્ટ્ર”ના લેખો માટે.

૪ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. રવિશંકર રાવળને “કુમાર”ના પ્રથમ વર્ષોના અંગ્રેજી માટે.

૫ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. કાલેલકરને ગુજરાતી ભાષાની સેવા માટે.

૬ આપણા પ્રમુખ સર રમણભાઈના અવસાનની સંખેદ નોંધ લઈ એમની જગ્યાને સ્વીકાર કરવા શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી, અને આપને જાણીને આનંદ થશે કે સમિતિની એ વિનંતિ શ્રીયુત ઝવેરીએ મંજૂર રાખી છે.

૧૦ નડિયાદની પરિષદ મુલતવી ગઈ તેના સંબંધમાં સૂચના કરવામાં આવી છે કે ગમે તેમ થાય તો પણ પરિષદ આમે માસ આગળ તો ન જ લખાવવી.

૧૧ આપણી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

સલાસહોની ફીના રૂ. ૭૦ વસુલ થયા છે. તેમાં ડીએચરોના વ્યાજના રૂપિયા ૭૯-૮-૦ અને ગયા વર્ષની બાકી રૂ. ૧૧૫૨-૪-૩ ઊમેરતાં એકંદર રૂ. ૧૪૩૧-૧૨-૩ આપણી પાસે શિલક છે.

અર્થ ખાતે મુખ્ય રકમ રૂ. ૪૫૦ ની શ્રી. પોપટલાલ શાહના “વિજ્ઞાનવિનોદ” નામના પુસ્તકની છપામણી સાર ખર્ચાઈ છે અને રૂ. ૧૫૬-૧-૯ પોરટેજ, પરચુરણ છપામણી વગેરે સાર ખર્ચવામાં આવ્યા છે.

શ્રીયુત કાંટાવાળા ટ્રસ્ટના વ્યાજ ખાતે રૂ. ૧૧૦૧-૧૨-૪ એકઠા થયા છે.

શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારા તરફથી ગઈ સાલ મહેશ રૂ. ૫૦૦૦ ની બાકીની રકમ રૂ. ૧૦૦૦ અપાઈ ગઈ છે. ઉપરાંત એ જ ગૃહસ્થ તરફથી બીજા રૂ. ૨૫૦૦ આવેલા તે પણ ધણીધણીને અપાઈ ગયા છે.

ઑડિટ થએલો હિસાબ આ સાથે રજુ કરવામાં આવ્યો છે.

ડીએચરો અને ટ્રસ્ટની સીક્યુરીટીઓ ટ્રસ્ટીઓના નામ પર અને ચાલુ ખાતાની તથા વધારાની રકમ ત્રિજોરોના નામ પર ઈપીરિયલ બેંકના સેનીમએક ખાતામાં રાખવામાં આવી છે.

x આ વાલ્યમાં મધ્યસ્થ સલામ નામે પ્રમાણ સુધારો કર્યો હતો:—શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને છ વિરુદ્ધ એક મતે વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રમણે સુધારેલો અહેવાલ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

મધ્યસ્થ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૨૪-૬-૨૮ને રવિવારે સવારે નવ વાગે મુંબાઈમાં રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ત્યાં એમના પ્રમુખપણા નીચે ભળી હતી. તે વખતે પ્રમુખ ઉપરાત નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. મનહરરામ મહેતા	રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા
,, વ્યોમેશચંદ્ર પાટકજી	,, ભરતરામ મહેતા
,, કાંતિલાલ પંડ્યા	,, મોતીચંદ કાપડિયા
,, મંજુલાલ મજમુદાર	,, અંબાલાલ જાની
સૌ. લીલાવતી મુનશી	,, રાજેન્દ્રરાવ દલાલ

શરૂઆતમાં રા. મનહરરામે ગઈ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

તે પછી પ્રમુખે અમુક કારણોસર સભામાં નહિ હાજર થઈ શકાય તે બાબત દિલગીરી બતાવે કરતો રા. મુનશીનો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

ભારખાદ રા. મનહરરામે કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ તેમ જ સામાન્ય સમા આગળ રજૂ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

તેમ થતા મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલની કલમ ૯માં “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને વિનતિ કરવામાં આવી હતી” એ વાક્યને બદલે “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને બહુમતે વિનતિ કરવામાં આવી હતી” એમ લખવું એવો સુધારો રા. અંબાલાલ જાનીએ રા. ભરતરામ મહેતાના ટેકાથી મુક્યો હતો.

રા. મોતીચંદ કાપડિયા અને વ્યોમેશ પાટકજીએ સુધારા વિરુદ્ધ વાધો લીધો હતો. પણ મત લેતાં રા. અંબાલાલનો સુધારો જ વિરુદ્ધ ચાર મતે પસાર થયો હતો.

તે ઉપરથી ગ. મનહરરામે એવી સૂચના કરી કે જે “બહુમતે” એમ લખવું જ હોય તો મતની સંખ્યા નિર્દિષ્ટ કરવી અને તેથી “બહુમતે” ને બદલે “જ વિરુદ્ધ એક મતે” એમ લખવું. આ સૂચના રા. અંબાલાલે સ્વીકારી હતી અને પરિણામે સર્વાનુમતે એવું હતું કે અહેવાલમાં “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને જ વિરુદ્ધ એક મતે વિનતિ કરવામાં આવી હતી” એ પ્રમાણે લખવું.

ભારખાદ રા. અંબાલાલે બંધારણના સંબંધમાં કાંઈ વાધો ઊઠાવવાની ઇચ્છા જણાવી હતી. પણ એમનો જે કાંઈ વાધો હોય તે એમણે સામાન્ય સભામાં ઊઠાવવાનું પ્રમુખ સાહેબે એમને જણાવ્યું હતું.

તે પછી રા. અંબાલાલે રા. રાજેન્દ્રરાવના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો:—

મધ્યસ્થ સભા કાર્યવાહક સમિતિને લલામણુ કરે છે કે હવે પછીના શિષ્ટ સાહિત્યની ચોળનાના ગ્રંથો પ્રકટ કરવામાં આવે તે પૂર્વે તે વિશેષ અંશમાં સર્વગ્રાહી તથા પ્રતિનિધિત્વવાળા અને તે માટે પ્રયામ કરવો.

આ ઠરાવનો વિરોધ કરતાં રા. બ્યોમેશયંદ્ર પાઠકજીએ આ અંશે અને તેટલે અંશે સર્વગ્રાહી અને પ્રતિનિધિત્વવાળા અને તેટલાં સારૂં કાર્યવાહક સમિતિએ જે ધોરણે કામ કર્યું હતું તે વિગતવાર સમજાવી રા. જાનીનો ઠરાવ કેવળ મોઘમ હોઈ તે પસાર નહિ કરવા સભાને વિનંતિ કરી હતી. પરિણામે છ વિરુદ્ધ ચાર મતે એ ઠરાવ ભરી ગયો હતો.

સારાબાદ રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ તથા અંદાજપત્ર રા. મોતીચંદ કાપડિયાએ વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યાં હતાં.

છેવટે પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઈ હતી.

સામાન્ય સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની સામાન્ય સભાની એક બેઠક તા. ૨૪-૬-૨૮ ને રવિવારે સાંજે પાંચ વાગે મુંબાઈમાં એરલેનેડ રોડ પર આવેલા રા. કનૈયાલાલ મુનશીના યૈંબરમાં ભળી હતી. તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. મનહરરામ મહેતા	રા. મણિલાલ નાથુવટી
„ બ્યોમેશયંદ્ર પાઠકજી	„ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
„ ભરતરામ મહેતા	„ મોહનલાલ મહેતા
„ અંબાલાલ જાની	„ જ્યોતીંદ્ર દવે
„ રાજેંદ્રરાવ દલાલ	„ તનમનીશંકર શિવ

તથા સૌ. લીલાવતી મુનશી.

સભાનું કામ શરૂ કરતાં રા. મનહરરામે ગઈ સામાન્ય સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

બાદ રા. મનહરરામે મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ રજૂ કર્યો હતો. તે સભાએ જાને મંજૂર કર્યો હતા.

તે પછી રા. અંબાલાલ જાનીએ રા. ભરતરામના ટેકાથી નીચે પ્રમાણે ઠરાવ મુક્યો હતો:—

પરિષદ મંડળના તથા મધ્યસ્થ સભાના અને કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખની જગ્યા રાજીનામાથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી ખાલી પડે તો તે સંબંધે શું કરવું તે બાબત હાલનું બંધારણુ સ્પષ્ટ નથી તેથી આ મંડળ કાર્યવાહક સમિતિને એવી લલામણુ કરે છે કે તેવા પ્રસંગે સમગ્ર પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરેલા ક્રમાનુસાર પાછલી પરિષદના જીવંત પ્રમુખને નવા પ્રમુખ રીતસર ચૂંટાઈ આવતાં સુધીને માટે નીમવા બદલની સ્પષ્ટ કલમ મંડળના બંધારણુમાં હાથબલ કરવી.

આ દરખાસ્તનો પ્રમુખે નીચે પ્રમાણે ફેંસલો કર્યો હતો:—

કલમ ૧૩ માં લખેલા કાર્યમાં આ આવતું નથી. માટે ઠરાવ મુકવા દેવામાં આવતો નથી. સભાસદોએ બંધારણુ સુધારવા માટે પગલાં લેવાં.

છેવટે પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઈ હતી.

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના ઇન્દ્રદેહનું દિગ્દર્શન—૧૫ ખંડોમાં]

પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ

વરધી

સામાન્ય તંત્રી:

શ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, બી. એ., એલ. એલ. બી., એલ. લેટ.

સહાયક તંત્રી:

શ. જ્યોતીર્દ્ર હરિહરરાંકર ઈવે, એમ. એ.

ખંડ ૫ મો: મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૧૪૫૯ થી સંવત ૧૯૦૮)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન સાહિત્યકોના મનનીય અગ્રણીઓ

તમારું નામ નોંધાવી નવી યોજનાનો લાભ લેઈ ગુજરાતી સાહિત્યનો

ઇતિહાસ સસ્તામાં ખરીદો.

નાના નાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં બાળોન્ની માણસો પ્રકટ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે

અને દરેક લાગ માત્ર આઠાજ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર પડ્યો—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક ભાગોનાં પાનાં અનુક્રમે દોવાળી આખરે એક પુસ્તકાકારે બંધાઈ રાખ્યો.

એક વર્ષમાં આવા બાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી લગભગ આપનારને બાર ભાગના રૂ ૪-૦-૦ દરેક પુસ્તક ખાત્રના ૮ નાના (૬. ખર્ચ લૂઈ)

લખો:—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૧, એરપ્લેનેટ રોડ, કોટ-મુંબાઈ.

શા માટે ગ્રાહકો અમારે ત્યાં ઓર્ડરો આપે છે ?

પુસ્તક પ્રમાણપત્રોમાંના થોડા ઉત્તરો આપનો સંશય દાખરો.

(૧) આપના Prompt execution તરફ મારી સહાનુભૂતિ છે. વળી આપની નાણાવિષયક Dealing ધણીજ સારી છે.

કાઝીપેટ, તા. ૧૯-૫-૨૮. સહી. જનરલ મેનેજર, ત્રીકમજી પુન્ન એન્ડ સન્સ.

(૨) આપની ઉચ્ચ ક્ષમતાઓ પ્રત્યે અમારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. વળી આપના ત્યાગ પ્રત્યે ખરેખર અમેાને માન હતપત્ર થાય છે. આપની સેવાની એ શુભરાત કદર કરે તો નહીં ન ગણાય, કારણ કે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ એ પણ એકંદરે સમાજનો ઉદ્ધાર કરવાનો સહેલો રસ્તો છે. વળી આપના જેવા શ્રમજીવી, અને ખંતીલા માણસો એ દિશામાં પગલું ભરે એ ખારા ઉચ્છનીય છે. વળી આપની દરેક ગ્રાહકની પરવંદગી શી શી વસ્તુની છે તે કળવાની શક્તિ પણ સર્વોત્તમ છે. અમેા આશા રાખીએ છીએ કે આપણો સંબંધ હજી ધણીજ ધોડો બંધાયોજ.

કાઝીપેટ-(દક્ષિણ), તા. ૨૦-૫-૨૮. સહી. મેસર્સ ત્રીકમજી પુન્ન એન્ડ સન્સ.

(૩) આર. વનમાળીદાસની કુંઠાં (પુસ્તક વેચનારોએ) તરફથી મળેલ સંતોષ અને સગવડ એવાં મહત્વાં છે કે મહેને ન્યારે પણ કોઈ પુસ્તક જોઈએ ત્યારે એ કંપનીને લખવાનીજ ખોટી..... એજ ઇચ્છીશ કે એ કંપનીના માલિકની સુખનતા, વિવેક, મિહારા અને પરસ્પરનો વિશ્વાસ મુંબઈ અને મુંબઈની બહારના સર્વ પુસ્તક વેચનારોએમાં આવે. મુંબઈ અને મુંબઈની બહારનાએને ન્યારે પણ કોઈ પુસ્તકની જરૂર પડે ત્યારે આર. વનમાળીદાસની કુંઠાંને લખવાની અને તેનીજ સાથે સંબંધ કામ પાડવની હું તેએને સલામજી કરું છું. એ કંપની સાથે કામ પાડવામાં કદી પસ્તાઈ ન પડે એની ખાત્રી રાખવી. એ કંપનીના માલિકની સુખનતા અને વિવેકજ એવાં છે કે એક વાર જે ગ્રાહક એમની સાથે કામ પાડે તે કદી ખીજે નથ નહિ.

કરાંચી, એત્ર વહી ૭. ગાંધી સને ૮. સહિ. નરીમાન સોરાખજી ગોળવાળા.

(૪) મેં પ્રત્યે નિરંતર એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપના જેવા સદૃશી અને વિવેકી માણસને સદા સુખી રાખે. તથા તમારા પ્રમાણિતપણાના ધંધામાં તમે ફોલોમંદ નીવડો.

એલેપી (નાવજીકોર), તા. ૪-૫-૨૮. સહિ. લક્ષ્મીદાસ નારાયણદાસ.

આવાં અનેક પ્રમાણપત્રો એ અમારા ધંધામાં ફોલોમંદની ચાવી છે. ઉપરોક્ત વ્યવહાર આપને ગમતો હોય તો આપના તરફથી ઘટતું ઉત્તેજન ન આપો ? કોઈ પણ પુસ્તકની જાહેર ખજાર જેમ તે શુકસેલરના નામની વાંચી હોય છતાં એ ઓર્ડર અમારે ત્યાં આપવાથી એ પુસ્તક આપને તેટલીજ કિંમતે મળશે, તે ઉપરાંત આપને સંતોષ અને અમને ઉત્તેજન મળશે—

કોઈ પણ પુસ્તક માટે જરૂર પડે અમનેજ લખો :—

આર. વનમાળીદાસની કુંઠાં.

શુકસેલર્સ અને કમીશન એજન્ટ્સ

૩૩૭, કાલખાદેવી રોડ—મુબાઇ નાં ૨.

ગુજરાતમાં પહેલા નંબરનું ગણાયેલું
દાન આપવાનું ઉત્તમ સ્થાન

હીંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

કે જેમાં હાલ ૧૫૦ અનાથો પળાય છે. એક દિવસના ખોરાકો પાશાકીનાજ રૂ. ૫૦ થાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે.

ઘાવતી, મોટી બાળા, વિધવા, સધવા, ૪૬ વીગેરેનો સ્ત્રી વિભાગ ખોલ્યો છે. અને આ ખાતે દાનની ધણીજ જરૂર છે.

‘ગુજરાત’ના વાંચકો આપશો ?

લખો:— મંત્રી, હીંદુ અનાથાશ્રમ—

નડીઆદ.

અકબર છાપ ૨૯૨૮૬

અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પદાર્થને લીધે થોડાજ વખતમાં આદકોમાં સંપૂર્ણ સતોષ મેળવી ચુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરદારીકેટો મળેલી છે

“૨૯૨૮૨ અકબર છાપ”ની કસ્તુરી—બત્તી ઉત્તમ ખુશખોવાળી હોષ મગજને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છતા પાથરી ખુશખોથી બહેકાવી દેશે. એક વખત વાપરશો તો હ મેશના આદક થશો. કીમત ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૩-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજી,
૨૩૧, વડગાદી માંડવી, મુંબઈ, ૩.

કાટોલ

કાટોલ પાઉડર કીડી, માકડ, કસારી વગેરે જંતુઓનો નાશ કરે છે. કાટોલ સ્ટીકસ અને કોઈલ મચ્છર, માખીનો નાશ કરે છે.

પાઉડર કી. ૬ આના ડબીના.

સ્ટીકસ કી. ૧૩ આના ડબીના.

એજન્ટ:—એ. એચ. નાસરની કંપની,
મીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

એકની પાછળ પંદર.

અમારું સુંદર પોકેટ વોચ
રૂ. ૪-૮-૦ ની કીંમતનું ખરી-
દનારને પંદર વસ્તુ ભેટ
આપવામાં આવે છે.

ફાઉન્ટેન પેન, હેરબોર્ડલ,
કર ચીફ, તકતો,

— અને —

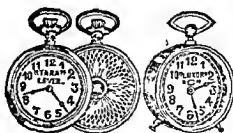
નેકલેસ, સાબુ, ચપ્પુ, વીંટી
અને શર્ટનાં બટન

વગેરે સુંદર ચીજોનો લાભ લેવો હોય તો
આજે જ લખો :-

ધી ઈંગ્લીશ એમ્પોરીઅમ

પોસ્ટ બોક્સ ૧૦૫, મદ્રાસ.

ચાર દિનની ચાંદની.

અમારું ૧૮ કેરેટ રોલ્ડગોલ્ડ કાયલમાંજ
પાંચ વર્ષની ગેરંટી સાથેનું “તારા”
રજીસ્ટર્ડ પોકેટ વોચ (દિવં ડોલાવનાર
ખીસ્સાનું ધરીઆળ) કીંમત રૂ. ૫-૦-૦
લેનારને રજીસ્ટર્ડ “સી” રાઇમપીસ છનામ. ચાર દિનની ચાંદની જેટ
આ લાભ ફક્ત વખત મરેજ માનજો. માટે આજે જ

લખો:-કેપ્ટન વોચ કું. પોસ્ટ બો. નાં. ૨૬૫ મદ્રાસ.

તમારા પુસ્તકાલયને

ઉત્તમ બનાવવું હોય તો

‘પુસ્તકાલય’ માસિકના આહુક થાઓ.

પુસ્તકાલય-

માં

દેશપરદેશનાં પુસ્તકાલયોની વિગતો;
શ્રી-ઉપયોગી, બાલોપયોગી, તેમજ વિજ્ઞ-
વિજ્ઞ વિષયો પરતેનાં પુસ્તકોની યાદીઓ;
ચાલુ સાહિત્ય તથા વાર્તાસાહિત્યનો દિશા-
સૂચક પરિચય; આળોક, શ્રીઓ, અંધ
વગેરેનાં પુસ્તકાલયોની યોજનાઓ; છાપ-
કામને લગતા માહિતીપૂર્ણ લેખો; માસિકો-
ના અંકો બહાર પડ્યાની વિગત, તથા
એમાંના વાંચવા જેવા લેખોની યાદી;
પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની ચાલુ નોંધ : હુંકામાં
પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અને વાંચકોને
માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા અનેક લખાણોનું
૪૮ પૃષ્ઠનું વાચન દર મહીને આવે છે.
ઉપરાંત દરેક અંકમાં વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી
ડિપાર્ટમેન્ટના સકર્ચુલર, તથા અવારનવાર જુદાં
જુદાં પુસ્તકાલયોનાં મકાનો વગેરેનાં ચિત્રો
પણ આવે છે. કાગળ, છપાઈ, રૂપરૂઝ બહુ
સુંદર હોય છે. પુસ્તકાલયોને ઉપયોગી ન
હોય તેવી જાહેરખબરો લેવામાં નથી આવતી.

:લવાજમ:

વરસના રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશના રૂ. ૫-૦-૦

આ માસિક વિના તમારું

પુસ્તકાલય અપૂર્ણ રહેશે;

માટે તુરત આહુક થાઓ.

વર્ષની શરૂઆત જાન્યુઆરીથી થાય છે.

પાછલા અંકો શિલકમાં ઢરો

ત્યાં સુધી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક, ‘પુસ્તકાલય’

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી૦

વડોદરાએ

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો

સે. લા. ડિ. ના સરકુલરો, સૂચનાઓ

જાહેરાતો વગેરેનું એકીકરણ. ૧-૪-૦

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય

-પ્રવૃત્તિ ... ૩-૦-૦

રાજ્યપૂર્ણ જીવનસંધ્યા ... ૧-૦-૦

મહારાષ્ટ્ર જીવન પ્રભાત ... ૧-૮-૦

(આ બંને પુસ્તકો સ્વ. રમેશચંદ્ર
દત્તની રાષ્ટ્રપ્રેમપૂર્ણ અંગણી નવલ-
કથાઓના શ્રી. નરસિંહભાઈ ઇ.
પટેલે કરેલા અનુવાદની બીજી
આવૃત્તિઓ.)

તારામંડળ (બાલવાર્તાસંગ્રહ)

પાકું પુકું ૦-૮-૦

કાચું પુકું ૦-૬-૦

કુમાર વીરસેન (બાલવાર્તા) ... ૦-૪-૦

ચાર બાલ સંવાદો ... ૦-૩-૦

ધોડો કેસવ કર્વેનું આત્મચરિત્ર ... ૩-૦-૦

‘બાલમિત્ર’ની ત્રીજી ભાગ ૧ લા.

પાકું પુકું ૦-૧૨-૦

કાચું પુકું ૦-૪-૦

કુમાર વીરસેન

(ચિત્રો સાથેની બીજી આવૃત્તિ) ૦-૬-૦

લખો :

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા

— બાલ ગ્રન્થાવલિ —

સસ્તું : સચિત્ર : બાલસાહિત્ય

મહારાજ,

તમારા બાળકો નિશાળના નિરસ પુસ્તકો વાંચી કંટાળ્યા કરે છે. તમને પણ બાળકની કેળવણી માટે અસંતોષ રહ્યા કરે છે. ટ્યુશન આપનાર માસ્ટરો પણ તમારા બાળકના જીવનમાં નવા પ્રાણ રેડી શકતા નથી અને તમારી પાસે નો એવું કંઈ છે જ ક્યા કે, બાળકનું નવું જીવન ઘડી શકો ?

ગૂજરાતમાં બાલજીવનને ધકનાર વ્યક્તિઓ વિરલ છે. તેમનો પ્રત્યક્ષ લાભ દરેક બાલપ્રજ્ઞ ક્યાથી વિદ્યાર્થી શકે ? તમારા સામે આ પ્રમાણે બાલ કેળવણી માટે મુંઝવતા પ્રશ્નો છે.

આ મુંઝવણો કંઈક અંગે દૂર થાય, તેવું બાલસાહિત્ય પ્રકાશન કરી સસ્તી કિંમત રાખી જોમ અને તેમ વધુ ફેલાવો કરવા અર્થે આ બાલ ગ્રન્થાવલિનો જન્મ છે.

બાળકની બુદ્ધિનો વિકાસ થાય, જ્ઞાન વધારવા આતુર બને. પોતાના બાલ જીવનમાં સાહસના, કલ્પનાના સ્વપ્ના ઘડે એટલુંજ નહિ પણ સાચું જીવન જીવવા માટે પોતાને કેટલું જાણવું અને શીખવું જરૂરનું છે, તે માટે બાળકનો આત્મા સતત જીગ્રાસુ રહે; એ પરિણામ લાવવા માટે કેવળ શોકવાતો કે પરીઓની વાતો વાંચે બાલ જીવનનો સંપૂર્ણ વિકાસ ન થાય, તે માટે તો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પ્રવાસ, વિનોદ, વિજ્ઞાન, પ્રાણીવિજ્ઞાન, વગેરે અનેક વિષયો બાળકો સમજી શકે તેવી શૈલીમાં, અને તેવાજ આકર્ષક રૂપરંગમાં સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈએ.

આ જ પ્રમાણે સાહિત્ય તૈયાર કરવાનો અમોએ સંકલ્પ કર્યો છે.

આ ગ્રન્થાવલિ દ્વારા બહાર પડતા પુસ્તકો, સુવડ છપાઈ, સુંદર ચિત્રો, ઉચ્ચ એન્ટીક કાગળો, અને આકર્ષક કવર પેપરથી વિભુષિત હોય છે.

આ બધુંય તમે કેવળ બે જ રૂપિયા ખર્ચથી ઘેર બેઠે જોઈ શકો છો.

જે ઘર બાલગોપાલથી ખાલતું હોય, તે ઘર આ પુસ્તકોથી બેનશીળ ન રહેવું જોઈએ.

લખો,

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર

રીચીરોડ :: અમદાવાદ

બા લ એ ન્યા વ લિ : સ ચિ ત્ર : સ સ્તી.

લેખક :

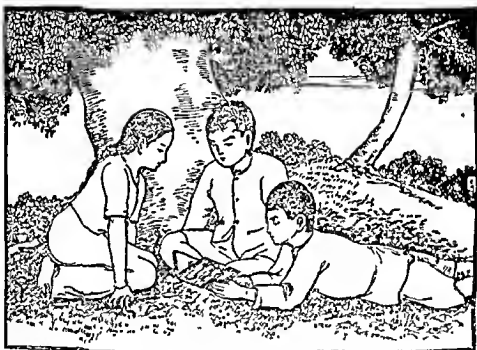
શ્રી ગિજુભાઈ

બાલ ગ્રં. આ. ૦-૪-૦

છુટક કિંમત ૦-૬-૦

દશ ચિત્રો, ૬૬ પાનાં

સુંદર વાતો

.. બાળકો વાંચતાં વાંચતાં હસી પડે, આશ્ચર્ય પામે, આનંદ પામે એવી સુંદર સત્તર વાતો આ પુસ્તકમાં છે. શ્રી ગિજુભાઈની કટાક્ષમય શૈલીથી આ વાતો લખાઈ છે. આવી વાતો આપણા સાહિત્યમાં બીલકુલ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે . . . .

.. મોટા અક્ષરોની સુંદર છપાઈ, રંગીન ચિત્રો અને સુંદર રૂપ-રંગ બોર્ડ બાળકો રાજી રાજી થઈ વાંચવા મંડી પડે તેવું છે. .

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીઝીરાઈ : અમદાવાદ

બા લં ગ્રં ન્યાં વં લિ : સ ચિ ત્ર : સં સ્તી.

લેખક :

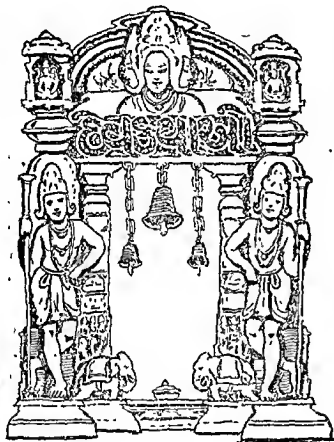
શ્રી. ચન્દ્રશંકર ભટ્ટ

બાલ ગ્રં. માહ. ૦-૪-૦

છુટક કિંમત ૦-૬-૦

પાનાં ૮૦ ચિત્રો ૫

દેવકથાઓ

બાળકોના નિર્મળ
હૃદયમાં ધર્મના
સંસ્કારો સીંચવા
માટે ધાર્મિક કથા-
ઓ એક અગત્યનું
સાધન છે. તે દર્શિ
થી જ આ વાતો
લાઇ ચન્દ્રશંકરે
લખી છે. લાઈ
ચન્દ્રશંકર અત્યારે
બાળકોના એક
વડાલા મિત્ર છે.
તેમનાથી બાળ-
જગત અગત્યનું
નથી . . .

આ પુસ્તક જોવું
સુંદર ગ્રંથપ
બાળ સાહિત્ય માં
કોઈ પુસ્તકનું નથી.
ધીમેરે એ જોઈ
બાળસાહિત્ય જોડે
સ્પર્ધા કરે તેવું
સુંદર છે. . .

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીઝીરાહ. : અમદાવાદ

લેખક :

શ્રી મોંધી બેન

ખાલ ગ્રા. ૦-૩-૦

છુટક કિં. ૦-૫-૦

૪૮ પાનાં ઉચિત્રો

શકુંતલા

.. મૂળ બંગાલીમાં પ્રસિદ્ધ
ચિત્રકાર અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરે
આ પુસ્તક લખ્યું છે. બંગ-
સમાજમાં આ પુસ્તકનો અહુ
સારો આદર થયો છે. તેની કેટ-
લીયે આવૃત્તિઓ થઈ છે. . .

.. ગુજરાતીમાં ઉતારનાર

દક્ષિણમૂર્તિવાળાં શ્રી મોંધી બેન
છે. આ પુસ્તકની શૈલી આપણા
ખાલસાહિત્યમાં નવી ભાત
પાડે છે . . . . .

.. આખું આ પુસ્તક સેરીયા
રંગમાં છપાયેલું છે. દરેક પાને
સુંદર ડીઝાઇન છે. આવું સુંદર
પુસ્તક આપણા ખાલસાહિત્યમાં
એક જ છે, બાળાએતે જોટ
આપી શકાય તેવું સુંદર છે.
કહો કે, બાળકો માટે નાનીસો
નવલકથા છે . . . . .

ખા લ અ ન્યાં વ લિ : સ ચિ ત્ર : સ સ્તી.

બહાર પડનાર

: પુસ્તકો :

આં બા વા ડિયું

બાલ રામાયણ

: પીપળપાન :

: જોડર :

બાળ જગત

: કેસરીયાં :

: અલીબાગ :

: અશુન :

રસકથા ભા. ૧

રસકથા ભા. ૨

ભતક કથાઓ

: પાર્વતી :

: આ શું ? :

પહેલા વરસમાં બસ એકજ પુસ્તક બાકી છે. આહક થવા ઈચ્છનારે તુરત જ આહક થઈ એક રૂપિયાનો ચતો લાભ મેળવી લેવો જોઈએ. વરસ પૂરે થવા પછી, પાછળનાં પુસ્તકો આહકની કિંમતે નહિ મલે પણ છુટક કિંમતે મલશે. કેટલાંક પુસ્તકોની પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થવા આવી છે.

વાર્ષિક પાંચસો પાનાં પચાસ ચિત્રો અને બાલ સાહિત્યમાં જેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેવા વિદ્વાનોનું લખાણ આ બધું ફક્ત બે જ રૂપિયામાં. ટપાલ ખર્ચ પણ અંદર આવી જાય છે.

તુરત જ આહક થાઓ

ફેવળ બે જ રૂપિયા

લવાજમ ભરવાનું

અને

પુસ્તકો મળવાનાં ટેકાણાં

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીચીરોડ : અમદાવાદ :

સી. જમનાદાસની કંપની : પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨ :

મોતીલાલ શામળદાસ શર્મા : રાવપુરા : પટોદરા :

યુગાંતર કાર્યાલય : ગોપીપુરા : સુરત :

બીજા બાળોપયોગી પુસ્તકો

ઉપનિષદની વાતો	૦-૬-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૧૦-૦
વિષ્ણુપુરાણની કથાઓ	૦-૧૦-૦
આટલું જાણો	૦-૬-૦
જાલવાર્તાવલિ	૧-૮-૦
નાની આલણ ગાડી	૦-૪-૦
મોટી આલણ ગાડી	૦-૩-૦
અણીબાર	૦-૫-૦
રાયણ ભાગ ૧-૨	૦-૬-૦
આનંદકુંજ	૦-૮-૦
અલકાને અદભૂત પ્રવાસ	૧-૬-૦

આ સિવાય

બાલસાહિત્ય પ્રકાશક સરવાઓ, ગંગાતટવિદ્યાપીઠ, દક્ષિણા મુર્તિભવન, પુસ્તકાલય સદાયકુ સહકારી મંડળ બાળમિત્ર કાર્યાલય, બાળજીવન કાર્યાલયના દરેક પુસ્તકો મળશે જુદે જુદે ટેકાણેથી પુસ્તકો મંગાવી વધારે ખર્ચ કર્યા કરતા, દરેક પુસ્તકો એક જ ટેકાણે મંગાવવાથી કાયદો થાય છે.

લખો-

ગુજરાત-સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ

આ માસિકનો વધારો

❧ પ્રસ્થાન ❧

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

તત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ આઠક

અંદરનાં ત્રણ પૃષ્ઠો

આ માસિકનો પરિચય

આપવા બસ થશે.

માસિકની શરૂઆત કાર્તિકથી થાય છે.

એક વર્ષમાં ૪૫૦ પૃષ્ઠોનાં બે પુસ્તકો બને છે.

આ એક અંકથી પણ આઠક થવાય છે.

લવાજમ

પાંચક રૂા. ૫-૦-૦

દેશાવર રૂા. ૬-૮-૦

છ. માસના રૂા. ૩-૦-૦

છૂટક નકલ ૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગીઆરી સામે અમદાવાદ-૨

HAIR OIL KUSUMOL

LIFE OF THE HAIR.

કુસમોલ હેર ઓઇલ

વાળ માટેનું

પુરાણમાં તેલ છે. માથામાં નાંખવાથી તેની કુસમ કુપના
જેવી મનહરણ કરનારી સુગંધ વાપરનારને પ્રિય લાગે છે.

ઝડક અજમાયશથી આ તેલના ગુણ તથા તેની આકર્ષક
સુગંધની આજેજ ખાતરી થઇ શકશે આજેજ લખો :

કા. ખા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦ : ત્રણ બાટલીના રૂ. ૨-૮-૦

[ત્રી પા. ખર્ચ જુદું.]

THE KATHIAWAR TRADING CO.

PERFUMERS BOMBAY No 4

पुष्प

આહિંસા સંધાઈ
જરૂરથી

ॐ श्रीः प्रो० देव्यानाथ सायबेडावाले हुजरी,
भीम-नंदी-पर्वत-शिव-मठ.

દવાનિયમ: હિંદુસ્તાની સ્વર રે ટથાપત્ત સુપર
 છુલેઈ નકેલ રેની.

અકસીર ફાયદો આપનારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

જીવન તત્વની વિકૃતિ મટાડીને તેની મજબુતી કરે છે. પાચન શક્તિને જોષીતી ચોખ્ખી કરી દે છે જેરાકના સારને મજ તત્વ તરફ નહીં જવા દેતાં જીવન તત્વોની પ્રુષ્ઠિ કરવામાં કામે લગાડે છે. આ ગોળી વાપરનારનું શરીર મજબુત થાય છે, એહેરો તેજસ્વી થાય છે અને તેની મુખી જીંદગી લંબાય છે.

કોંમત—ગોળી ૩૨ ની ૩૫ ૧ નો રા. ૧ એક.

વધારે વિગત જાણવા પ્રાઇસલિસ્ટ મંગાવો.

મુ'બાઇ એશીમ :
કાલબાદેવી રોડ,
મુ'બાઇ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય,
જામનગર-કાઠીઆવાડે.

આટલું તો જાણજો

ખારડોલીએ જીજરાતના જીવન અને
કેવનમાં અજબ પરિવર્તન આણ્યું છે.

: તમે ઝંખો છો તેવુંજ

સાહિત્યનું રસપાન કરવું હોય,
જીજરાત માટેજ મરી શીટવું હોય તો,

: રખે વાંચવું ચુકતા

ગુ જ રા ત
[સચિત્ર માસિક]

તંત્રી : રા. કનૈયાલાલ મુનશી

અમારા આવતા અંકથી નવું પુસ્તક ચરુ થાય છે.
આજેજ આહુકે તરીકે તમારો હક્ક નોંધાયો.

વ્યવસ્થાપક, 'ગુ જ રા ત.'

1. 'જીજરાત' થી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે 'ભારતવિજય ગ્રેસ' માં મોટીખાના, વડોદરા મંચે
લુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયારા'કર મણિશંકર ભટ્ટે 'જીજરાત' કાર્યાલય, મોટીખાના,

સોના ચાંદી તેમજ

અવેરાતના

વિવિધ ડીઝાઈનના

દાગીનાઓ

ક્યાંથી ખરીદ

કરશો ?

૨. નં. ૨૦૭૮૨

કાનજી
માલજી

અવરિને

ત્યાંથીજ

KANJI

MALJI

JEWELLER

PHONE.

20782.

SHAK MEMAN STREET,

BOMBAY. 2.

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ૨.

ખહારગામના ઓફિસ તાકીદે વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિં. રૂ. ૬) ૨. ખ. સાથે ૬૫/-)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક કઠિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની નતવું એક જ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક પ્રત અવશ્ય હોવી જોઈએ. જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાયકો ને આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષની અગત્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું જ છે. હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી શિષ્ટ તેમજ કેટલાક તલ્લપદા શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આવેલા છે— કિંમત રૂ. ૬) અથવા મ. ઓ. થી ૬-૯-૦ મોકલો. મફત:— 'વજ્રાપક' મસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વાં. લ. ફોપીઆ બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:— જયદેવ અધર્મકારેલીબાગ-વડોદરા.

તમારા ધંધાને દેશપરદેશ જાણીતા કરવો હોય તો

ગરવા ગુજરાતીઓનું 'ગુજરાત' માં તમારી જાહેરખબર આપી લોકપ્રિયતા મેળવો.

ભાનીતું માસિક પત્ર 'ગુજરાત' માંથી જાણના રોક લખો : વડોદરા.

સઘળા દેશનેતાઓનો એકજ સંદેશ છે કે સ્વદેશીમાં સ્વરાજ છે

અને આ સંદેશ તમારા
ખોરાકની ચીજને તો ખુબજ
ભારપૂર્વક લાગુ પડે છે.
માટે તમે તમારા માટે કે
તમારા જાળકો માટે ખીસ્કીટો
ખરીદો ત્યારે ધ્યાન રાખશો
કે તમે સ્વદેશી ખીસ્કીટો
ખરીદો છો. . . .

દરેક પ્રકારનાં મીઠાં સ્વ-
દેશી ખીસ્કીટો અને ખનાવીએ
છીએ. અમારાં ખીસ્કીટો
વિશ્વાયતી ખીસ્કીટોને ટક્કર
મારે તેવાં છે. તો પછી
આટલાં સરસ સ્વદેશી ખીસ્કી-
ટોજ શા માટે ન વાપરવાં ?
તમારે દરેક જાતના શુદ્ધ સ્વ-
દેશી ખીસ્કીટો જોઈતાં હોય તો

:: લખો ::

ખી. એન. એન્ડ કંપની

ખોજ સ્ટ્રીટ, બેટાંકી, મુંબાઈ નં ૯.

હુત્તર ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, કળા જેતીનું
સચિત્ર માસિક

FREE ગૃહ ઉદ્યોગ HOME CRAFT

હિંદના હુત્તર ઉદ્યોગનો ઉદ્ધાર એટલે
હિંદનો ઉદ્ધાર એજ આ માસિકનો ધ્યેય છે
કુશળ અનુભવી કારીગરોને હસ્તક ચાલતી

ધી એસોશીએશન ઓફ હોમક્રાફ્ટસ—સુરત

નું સ્વતંત્ર અંગ્રેજી ગુજરાતી માસિક

કરાચીથી દાલખો સુધી ફેલાવો હોવાથી જાહેરાત કોઈ પણ લાપમા, દામ મધ્યમ. વા. લ ૩૧ ૪)

નવાયુગના રાસની
ફેલવાડી!

શરદિની

એમા કવિશ્રી નાનાલાલની
અલખેલી દબના રાસ છે.

.. એની સુંદર પ્રસ્તાવના શ્રીમતી સૌ. લીલાવતી મુનશીએ લખી છે.

‘શરદુત્સવ’ માટે જરૂર ખરીદો !

કિંમત દશ આના. { લખો—કર્તા; જનાર્દન પ્રભાસ્કર. } ઉંડાચ, ખીતીખોરા યમને

: ભાદ્રપદ ૧૯૮૪ ની અનુક્રમણિકા :

—૩૩૪૯૨—

— ચિત્રદર્શન —

વનવાસિની : (દિરંગી) . રા. કંતુ દેસાઈ
 બેટા તું આમ મારું દર્દીનું માથું પગાળે એ પુણ્ય : રા. કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ
 સરદાર શ્રી, યદ્વિભભાઈ પટેલ : દ્રોણ-ચિત્ર
 સામે પેલો માણસ કેડ પર હાથ દબાને ઉભો હતો : રા. રવિશંકર રાવળ

— સાહિત્ય સૂચિ —

સાક્ષી ગોપાલ : રા. કુસુમાકર ૪૯૭
 એક જુની આખ્યાયિકા ઉપરથી રચેલી રસિક નાટિકા.
 બ્રહ્મપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણના સમયનો વિચાર : રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ૫૦૫
 પુષ્પબાણ વિલાસ : કાવ્ય. રા. પુલકિ ૫૧૧
 ભગવાન કૌટિલ્ય : રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૫૧૩

જેમાં સેનાનિતને નેમિપારવ્ય છોડવું પડે છે.

ચિત્રકાર : રા. રવિશંકર રાવળ.

મંત્ર : બહેન શ્રી નયોત્તરના શુક્લ ૫૨૧

ગરીબોના હૃદયની અદ્ભુત રસભરી રસિક વાર્તા.

ચિત્રકાર : રા. જગમોહન મીસ્ત્રી.

ફૂંડો : ફૂંડની સંસ્થાનો માર્ગિક ખ્યાલ. રા. ધનસુખલાલ મહેતા ૫૨૯

પારકે પાને પડયાં : રાસ. રા. મધુસૂદન ભટ્ટ ૫૩૪

પોરુટ દર્શાવે વિનાના પત્રો : કેટલાક દારવરસિક પત્રો. રા. ચાંતિલાલ ભોલા ૫૩૫

કેટલાંક સંવનન : રેતીઓની અદ્ભુત પ્રેમકથા. રા. અય્યનરાય શુક્લ ૫૩૯

સાહિત્ય સંસદનો વાર્ષિકોત્સવ : ૫૪૭

મૂલ્ય પરિવર્તન : રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૫૪૯

લવાજમ : હાંદુસ્થાનમાં : રૂ. ૮. પરદેશમાં : રૂ. ૧૦. પુસ્તક નંબર : રૂ. ૧.

: તંત્રી ખાત્રુ : : અવસ્થા ખાત્રુ :

૧૧૧, એસ્પેનેડ રોડ, મુંબાઈ : : ગુજરાત : : મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

: : તમારો હક્ક આજેજ નોંધાવો : :

અમારા દીપોત્સવી અંક માટે

નિરંગી, રંગબેરંગી
અદ્ભુત ને આકર્ષક
ચિત્રાવલિથી આપતો બહાર પડશે.

તમારા ભાનીતા લેખકોની
મનમગ્ની રસવાનગી
આ અંકમાં સાંપડશે.

આજથીજ ગ્રાહક તરીકેનો તમારો હક્ક નોંધવો.

લખો :

વ્યવસ્થાપક : 'ગુજરાત' કાર્યાલય,
મોદીખાના વડોદરા.

:: ધંધાદારીઓને આગ્રહભર્યું આમંત્રણ ::

અમારો દીપોત્સવી અંક

આ વખતે તદ્દન લુહાજ
ને અત્યંત આકર્ષક સ્વરૂપમાં
ત્રિરંગી, બેરંગી, ચિત્રો
અને રસિક વાર્તાઓથી
અનોખી સાત પાડો

બહાર પડનાર છે.

આ અંક મોટેજ ખાસ ગ્રાહકો નોંધાયા છે.
તમારા ધંધાની પુરી જાહેરાત કરવી હોય તો
આજેજ આ અંકના ખાસ ભાવતાલ માટે લખો :

વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' કાર્યાલય.

મોદીખાના, વડોદરા.

તમરા પુસ્તકાલયને

ઉન્નત બનાવવું હોય તો

‘પુસ્તકાલય’, માસિકના ગ્રાહક થાઓ.

પુસ્તકાલય-

માં

દેશપરદેશનાં પુસ્તકાલયોની વિગતો; સ્ત્રી-ઉપયોગી, બાલોપયોગી, તેમજ સિન્નસિન્ન વિષયો પરત્વેનાં પુસ્તકોની યાદીઓ; ચાલુ સાહિત્ય તથા વાર્તાસાહિત્યનો દિશાસૂચક પરિચય; બાળકો, સ્ત્રીઓ, અંધ વગેરેનાં પુસ્તકાલયોની યોજનાઓ; છાપકામને લગતા માહિતી-પૂર્ણ લેખો; માસિકના અંકો બહાર પડ્યાની વિગત, તથા એમાંના વાંચવા જેવા લેખોની યાદી; પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની ચાલુ નોંધ : હુંકામાં પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અને વાચકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં અનેક લખાણોનું ૪૮ પૃષ્ઠનું વાચન દર મહીને આપે છે. ઉપરાંત દરેક અંકમાં વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરી ડિપાર્ટમેન્ટના સહયુક્ત, તથા અવારનવાર જુદાં જુદાં પુસ્તકાલયોનાં મકાનો વગેરેનાં ચિત્રો પણ આવે છે. કાગળ, છપાઈ, રૂપરંગ બધું સુંદર હોય છે. પુસ્તકાલયોને ઉપયોગી ન હોય તેવી બહુરખબરો લેવામાં નથી આવતી.

:: લવાબજ ::

વરસના રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશના રૂ. ૫-૦-૦

આ માસિક વિના તમારું

પુસ્તકાલય અપૂર્ણ રહેશે;

માટે તુરત ગ્રાહક થાઓ.

વર્ષની શરૂઆત બન્યુઆરીથી થાય છે.

પાછલા અંકો શિલકમા દરો

ત્યાં સુધી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક ‘પુસ્તકાલય’

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લીં વડોદરા.

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લીં

વડોદરાએ

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો

મે. લા. ડિ. ના સરકારી, સચનાઓ

બહારાતો વગેરેનું એકીકરણ. ૧-૪-૦

વડોદરા રાજની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ. ૩-૦-૦

રાજપુત જીવનસંધ્યા... ૧-૦-૦

મહારાષ્ટ્ર જીવન પ્રભાત. ... ૧-૦-૦

(આં બંને પુસ્તકો રવ. રમેશચંદ્ર

દાતની રાષ્ટ્રપ્રેમપૂર્ણ બંગાળી નવલ-

કથાઓના શ્રી. નરસિંહલાલ ધ.

પટેલે કરેલા અનુવાદની ખીજ

આવૃત્તિ.)

તારામંડળ (બાલાવાર્તાસંગ્રહ)

પાકું પુકું ૦-૬-૦

કાચું પુકું ૦-૬-૦

કુમાર વીરમેન (બાલવાર્તા). ... ૦-૪-૦

ચાર બાલસંવાદો ... ૦-૩-૦

ધોડો કેશવ કવેનું આત્મચરિત્ર... ૩-૦-૦

‘બાલમિત્ર’ની વાર્તા. ભાગ ૧ લો.

પાકું પુકું ૦-૧૨-૦

કાચું પુકું ૦-૪-૦

કુમાર વીરમેન

(ચિત્રો સાથેની ખીજ આવૃત્તિ).. ૦-૬-૦

લખો :

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લીં વડોદરા.

મહાગુજરાતનું માનીતું
સચિત્ર માસિકપત્ર.

શારદા

તંત્રી: ગોકુલદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત
'શારદા' માસિકની હળવે લોકો રાહ જુએ છે. રાજના
એક પૈસામાં દર મહિને સાહિત્ય અને કલાનો રસધાન
તમારે ત્યાં આવશે. આજેજ આદર્ક થઈ જાયો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦ હિંદ બહાર બાર શીલીંગ.

સભ્યો: વ્યવસ્થાપક 'શારદા'

રાજકોટ-કાઠિયાવાડ.

THE CENTRAL BANK OF INDIA LTD.

હમો તમારે માટે શું કરી શકશું?

જ્યારે—તમને એક ચાલુ વા સેવીંગ ખાતું ખોલવું હોય ત્યારે હમને યાદ કરશો, કારણ કે હમારા નિયમો તમને ધણાજ લાભકારક માલમ ડશે.

જ્યારે—તમને લાંબી વા ટુંકી મુદત માટેની બાંધી ડીપોઝિટો કરવી હોય ત્યારે હમારા બાવો બીજા સાથે સરખાવશો તો તે તમને ધણાજ ફાયદાકારક જણાશે.

જ્યારે—તમને સરકારી કાગળ્યાં અને બોડિઝ બેંકમાં હોય ત્યારે હમને મલશો, કારણ કે તે તમને ધણા ફિદાયત બાવે આપીશું.

જ્યારે—તમો કોઈ બેંક-ટ રટાક કંપનીના શેરો લેવા માંગતા હોય ત્યારે હમારી મારફતે લેશો, કારણ કે હમો હમારા ધરાકોને કાંઈપણ કમીશન લીધા વગર સારા બાવે વપાવીએ છીએ.

જ્યારે—તમને કોઈ પરદેશી બેંક સાથે ધંધાની બાંધ ખોલવી હોય ત્યારે હમો તમને મદદ કરીશું, કારણ કે જાણીતી પરદેશી બેંક સાથે હમો લેવડ-દેવડનો સંબંધ ધરાવીએ છીએ.

જ્યારે—તમને ચોખ્ખા સોનાની જરૂર પડે ત્યારે હમારી દસ દસ તોલાની ચોખ્ખા સોનાની લગડીજ માંગશો, જે હવે જગજગહેર થઈ છે.

જ્યારે—તમારા દરદાગીના સાચવવા કોઈ સલામત જગ્યાની જરૂર પડે ત્યારે અમારા સેફ ડીપોઝિટ ખાતાનો લાભ લેવાની તમોને લાભમણુ કરીએ છીએ. વરસે ફક્ત રૂ. ૨૦ માં તમો સેંકડો, હજારો, લાખોની તુકસાનીમાંથી બચી શકશો.

જ્યારે—તમને કાંઈપણ નાણા સંબંધી સલાહ બેંકમાં હોય ત્યારે અમો તમારી મેવામાં હાજર છીએ. મહેરબાની કરી યાદ રાખશો કે ‘સેન્ટ્રલ બેંક’ તમારી ચોતાનીજ બેંક છે.

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા લી.,

એસપેસેનડ રોડ, કોલ્ડ-મુખામ.

ચોરો : બેગ તુ આમ માં દહીંનું માથું પપાને એ પુણ્ય

આવ્યો ? જાણે જેમના શું બન્યું જોવો ! ક્યાં લપાઈ દશે કોકિલા ?-દૂર વિદૂર કાષ રસાલ મધુમંજરીમાં રતો ! આત્મામાંથી છુપે આમજ ટહુકો આવે છે. (જમુનાજીની જળ લહરી પર નજર દરતા) શી અદ્ભુત જળલક્ષ્મી ! તરંગો જાણે હોવાળા ખાય છે !

બટક બટકી શી જળલહરીઓ કિલકિલે છે. કાળાં કાળાં આ પાણી જીવન પરતો જાણે અંધાર પકેડે ! એની કાલિમાનીએ અમૃતાક્ષરી ઉકેલીએ તો ઉકેલાય. જીવન એટલે અંધકાર. આગળ અંધકાર, પાછળ અંધકાર ને વચ્ચે જ્યોતિ જેવું જીવન ઝમ્કે છે તે છાયાનેજ પણ અંધકાર. ને અંધકારનાં આવરણે શા ખોટાં ? પુણ્યધવલ પ્રભાપુર્ણ નીલાળનાર કીકી આખર-તો કાળીજને ? તેજગર્ભ અંધકારનાં સહોદર સર્મા એ શ્યામ વારિ ! સર્જન જીવતાં તમે સનાતન સહોદર દીસો છો. (ધડી વળી થંભી ગએલાં દીસતાં જળ સામુ જોતાં) શૂન્યમુખી ચિદાકાશની નીરવતાને નિઃશબ્દતાનું જ્ઞાન કરાવતાં મૌન વારિ ! કિલકાર ઉડી ગયો ; કલ્લો ઉડી ગયો ! રજૂ નહીં એક તમારાં અનલ પી ગાનનું સંભારણું ! (કેક ચિત્તે વિકાર થતાં) મને પુષ્પ વાટિકાઓ કાં સંભરે ? જગત પાછળ મુકયું છે ; માત્ર સંભારણાંઓ લઈ આવ્યો આવ્યો છું. મોગરો ! પ્રિયાની સરે !

(સ્વરભંગ થાય છે ; ત્રુટિત શું જન હવામાં ઉડી જાય છે. વળી પાછું કુમળા પ્રભાતના ધુટતા આછેરા રંગ તરફ નજર જતાં) પ્રભાતના રંગ ! તમારી આછેરી સેરા, કુંળી અદરશ રેખામાં જગત પ્રતિબિંબરૂપ છે ! આછેરા સ્વખતતું મુંથી આશા સુંદરી જાણે મીઠાં મર-કલકાં વેરે છે. મીરનિના પ્રકટ પ્રભુ તે આ દશે ? આત્મા ઉછળી ઉછળી સ્વપ્ન રંગો પ્રેર્યો શું એલાં ખાય છે ? ખુલાં સૌંદર્ય કરતાં અદ્ભુતરું સૌંદર્ય

વધુ રમણીય-વધુ કમનીય-નથી શું ? હુ' : પટ લાવણ્યથી લપાય ને નયણાં નીરખ્યાં નીરખ્યાં કરે. છુરખા ઢાંક્યા હરતના ખુશ મહે ક્યાં કદવનાને ગલીપચી નથી કરી ?

હરિ ! હરિ ! આ શું વૃત્તિઓના બંડ ! યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ સમત્વ યોગ વચ્ચે ॥ શાં તુમુલ મને છે હજી હિરનાં એકાન્તે ! શુરદેવ ! તમે પાગલ ન હતા. શુરદેવ ! તમારા અખતરાનાં રહસ્ય હવે સમજાય છે. શુરદેવ એક હાથમાં સુવર્ણ ને બીજા હાથમાં મૃતિકા લઈ તમે અંચળ ચિત્તને પદાંબુ-સુવર્ણ એટલે મૃતિકા ! મૃતિકા એટલે સુવર્ણ ! (એક જંગલી યુવાજને હાથમાં લઈ) બાપુ ! હજી તું મને આટઆટલું કાં ગમે છે ? (કંટકો ખેરવતાં) લાવ એક કંટક પર ચિત્ત વૃત્તિ ટેરવું (એક હાથમાં કંટક રાખી તથા બીજા હાથમાં યુવાજ રાખી) કંટક તું શુભ છે. શુભ તું કંટક છે ! મરાથી હસી પડાય છે. મારાથી શું એમ નહોજ મનાય ? (ડુબ સુંધે છે. કંટક-ને અંગુલિમાં ખુંચવે છે.) વીખ તે વીખ ને અમૃત તે અમૃત. અમૃતને વીખ માનવાં ! વીખને અમૃત માનવાં ! નહીં હોય અંધકાર મારો ! (એક નાનું કુરંગું નજરે પડતાં) શું રૂપાળું ! ખાણુના રમકડાં સરખું ! (અણગમતાં આંખમાંથી આંસ ટપકી જાય છે. હરણીયું ખોળામાં રમવા માંડે છે) સ્નેહથી ખોલાવે તેને કેમ ઠેલાય ? પણ ના બાપુ ! મારે વળી એ લાડ શાં ? (તરછોડે છે-દીલના તાર તુટતા લાગે છે છતાં તરછોડે છે) કુરંગની નાની કીકીમાં-ચી છતાં કરણા યાયતાં કિરણો ધ્રુટે છે. લાડસ થેલી કીકીનાં કામણો ચિત્તને અમકાવે છે.) પ્રિયાની કીકીની કુમાસ ! હરિ ! હરિ ! વનમાં ને જનમાં મનતો એનું એરો ! ચંચલ હિમલઃ કૃષ્ણપ્રમાથિલવતરેદમ્ ।

મારે વળી પ્રિયા શી ! કીકી શી ! કામચુ
માં ! શુરુ દેવ ! જગતે તો ઉપહાસ કર્યો હતો !
પુરુષ બાવનાનો લય ! આપે સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર પરિ-
ધાન કર્યાં. નારીની મોહિની છતવા નારી બન્યા.
નરદેહની ભાવના નષ્ટ કરવા શાં મનોમન્યન
કર્તા ! 'શ્રદાંવનમાં પુરુષ એકજ છે' આજ એનાં
રક્ત્ય ઉડાં ઉરમાં ઉતરે છે. 'દયાના પ્રીતમ'નાં
મમ' વેધક વેધુની કેંક ગમ પડે છે. નરસેયા
ગોપીનું પુરુષ ભાવ ગોપન ગળે ઉતરે છે. મુરલી-
ની મોહિની મુર-

લીનાં તાન ! બધું
આજ સમગ્ર છે.

(હળુહળુ કોહ
પુરુષ પગલીના
કાંઠમાં, બાણકાર
થતાં) નયનમાં
થી છત્રી તરવરે
છે ! એજ એજ
મીઠાં મરકડાં !
દાશની આંખોનાં
ગદુ બધાં દી-
ખત ! સજન
ભરમાં છે કોણ
સુખીતમ સરખું ?

'માધાના આધા'

ને 'અળગી વાત'ની ઓળખ આપી, મને નહીં
આપો શકિત ? (એ સ્ત્રી પુતળીની આંખેરી
ભાષામાંથી કંદર્પસમી બાળ કનૈયાની મૂર્તિ તર-
વરે છે) આણું હસો, આણું હસો મારા જગત
કિશોર ! કુલ વેરાધ જશે ! (જેત એતામાં નયન
આજ પ્રથમનાં પુર વહેતાં દેખાય છે. સારી સૃષ્ટિ
જળમય દીસે છે. સૃષ્ટિ જલધિજલથી નળે
આરંભિત યદ છે; આ એકજ વૃક્ષની એકજ
ગળીને એથે બાલમુકુંદની મૂર્તિ કિત્તિવિત્તી

નજરે પડે છે. ઉંચા, અરુણ, સનતની છત્રી સાંભરી
આવતાં એક અદ્વત્ય આંસુ' સરકી પડે છે,
આલમુકુંદની મૂર્તિ કેંક માંગવા કહેતી દીસે છે.)

પ્રત્યુત્તરમાં યોગેન્દ્ર ગાય છે—

હે : હરિ ! હાથ હાનર વરસી રહ્યા
પય પુરંદર બન્યો શું હું માણું ?
મધુર રસ વર્ષણે, અનળ આકર્ષણે,
નીંદમાંથી પિતા હર બળ્યુ.
આવડી શી હરેલી મહીં દેલીઆં રેલી
હું તો રહ્યો કેમ ઝીલું ?

મીરનિ પ્રકટ પ્રયુ તે આ હરો ?

નાનકાં નેત્રને નાનકાં હરમાં
પુર અમીતું રમે શું રસીકું ?
અમૃતના યાગ હું નાય હમવી રહ્યો,
શું હું આણું અને શું ન આણું ?
રત્ન ચિંતામણિ રમકડાં તેં દીધાં,
બાળશું રાણું નેશું ન રાણું ?
નાથ ! રમઝેલમાં શું ગળાઈ જઈ ?
હે ! દયાનિધિ ! ને તે દેભાઈ ?
છાળમાં રાગ્ય ત્યાં અમૃત અંગેલમાં
અંગ અંગે પિતાઈ ભીંજઈ ?

કીકીનાં કિણુ કિણે પિતા ! અમી રણાં
 દૃપણુ શુ' કોડી કોડી કરુણા,
 આજ અજવળીયાં ઉરમાં, શું' હૃયાં,
 અંશુનાથા કુળાં ને અરુણા.
 ગવરી સ્વપ્ન સહુ ચમકી હમકી મયાં,
 નીંદનાં યેનથી આજ નહું,
 નગતાં જી તિ તુજ ઝીલતાં ઝીલતાં કહ
 મીઠી સ્મિત પ્રમા નાથ માથું ?

અમૃતના ઝોધમાં સ્વામી ! નાહી રહો,
 તુજ પ્રસાદી સુખો સર્વ પામી.
 આપણા આપ બેઠા અમી હો પિતા !
 હોય ત્યાં ખોટ કે કાંવ પામી ?
 માગવા કહો છતાં નાથ ! તો આટલું
 માગી માગી પિતા ! આજ માથું,
 નહું હું' ચે નહીં એમ અણુનણુતાં
 સદૃશિ કરી દહ' એજ માથું. x

પ્રવેશ બીજો

સ્વર્ગ-એજઃ ચન્દ્રિકાના ચમકારમાં.

ચોગેન્દ્ર

(સ્વગત) સંધ્યાના રંગ શા સંતા-
 કુકડી રમી રહ્યા છે ! તારી છત્રન સંધ્યાનાએ
 ખવાળી રંગો શી સંતાકુકડી રમે છે ! અરુપલાં
 એનિસથી કેશવ સાથે રમી રહ્યા છે ! અરુપલાં
 અલકલટો ! હરિ ! હરિ ! (ઉગતા ચન્દ્રદેવપર
 નગર પડતાં) આલની અટારીપર શું ચંદ્રરાજ
 સુધાકુલ લઇ ઉભો છે ! હલવ ! રસરાજ હલવ !
 (યમુનાના જળતરંગની રુપેરી ટ્રુદીપર નગર
 જતાં) આવે આવે ને ઉડી નથ !

શું ? પૂર્વજન્મનાં મીઠાં સંભારણું સ્તો !
 તરંગો ! તમારી રમકુકડી શાં રમરણીને સળકાવે
 છે ? જમુનાજળ ! ચંદ્રદેવ ઉગ્યો પણ તમારે
 ખાસ ભરતી નહીં ! ભરતી નહીં ત્યાં ઓટે નહીં
 સ્તો ! છતાંએ આટલો યનગનાટ શા મટે ?
 ચાદરણીનો ટુલ પછેડો ઝોઢી હું શુ કહેવા જતો
 હવો ? અંતરના તોફાન અંતરમાં રમો ! રાગ
 અનુરાગ સો પાછળ જગતમા મુકી આવ્યો છું.
 મારે તે વળા પિતરાગને ચાદરણીની ચુદ્દી ને
 જળસુંદરી ! આ બધું શું ? (સર્વ વૃત્તિઓને
 અંતરામમાં સમેટતા) બંધગેર વૃત્તિઓ ! યન-
 ગનાટ ન કરો. (જળ લહરી પર નગર પડતાં)

* લેખક પોતે.

આ ચંદ્રકલાજળસ્પોતમાં યનગને છે કે
 ચરચરે છે ! વૃત્તિઓનાં ટુલ યાકયો; હું તમારા-
 થી તો !

મીરાના પ્રકટ પ્રભુ ! દષ્ટિ હોત તો દેખતે,
 ચંદ્રરાજરૂપે સુધાકુલો હલવી રહ્યા છે ! આવે
 આવે ને ઉડી નથ ! શું ? ખવાળના રંગો !
 ના, હરિ ! હરિ ! તારી છત્રીની તેજ છાયાઓ !
 આભની અટારીએ રમી રહ્યા છે ચંદ્રદેવ ! નહીં
 રમો આંખની અટારીએ ! આલની અટારીએ-
 થી અંશુનાથ ! અમી હલવો છો ! નહીં હલવો
 આત્માની અટારીએથી ને હરિ ! હરિ ! નહીં
 હોય એ અમરતનો અધિકાર ! (ગાય છે.)

માથું હું એજ મરહું, મધુર ! માથું હું એજ મરહું
 રસનાં કુંડાં કહું ન હલવવા, એજ દે રસ માથું

—મધુર ૨૦

રસનિધિ સર સરિતામ્યાં ભર્યા હો ! હરિ ! હોજ
 હાકમ છાજ રસ કહરીઓ, મારો ધુરડાનો દાવોજ

—મધુર ૨૦

કરી એનો એના અધિકાર કહી હું આ ધરી અથડું
 —માથું ૦

તરસી સુગથી આંખડી; ત્યાં ટાળે માણ,
 દરશનીયાં યેધું લાગું, ક્યારે કરું સુધાધાન

—મધુર ૨૦

નાશોમનોનાશોમહોદયઃ) બેટા ! ગુંજે છે તો
ખીલવાનું નહીં પણ ખરવાનું.

ચંદ્રહાસ

એતો આમે ગણગણીએ ને તેમે ગણગણીએ.
'ગોઘટી પાછળ ગુંજન ને ગુંજનની પાછળ
ચાન' ગુરુદેવ ! એવું એવુંરેતો.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારી આ હસતી નાચતી કુદતી
કાકી બપુંકર છે.

ચંદ્રહાસ

કેમ, ગુરુદેવ !

ચોગેંદ્ર

એ રસ છોળો તો ન સંભારવાનું કેંક
સંભારી દે છે.

ચંદ્રહાસ

ગુરુદેવ ! નાસ્તિક ન બનેા. હૈયામાં
સીંચેલાં રમણોને ન સળકવા દેવાં એનાથી
કાંચો બીજો નાસ્તિકાદ ?

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારી કાકી કલ્હોઝ છે. કંઠ વળી
કાંવાએ કલ્હોલતો હશે ?

ચંદ્રહાસ

ગુરુદેવ ! આખે ગાયુ; ઉરે ગાયુ; હરે
ગાયાજ બેટા છુ તો વળી કયા અગ્રમીશ ?
(ગાય છે)

સમજા દિલ વૂઝ સોજ પિયારે,

બાશક હોકર સોના કયા ? ॥

જિન નૈનો સં નીદ રૌવાઈ,

તકિયા લેફ બિહાના કયા ? ॥

લલા સૂલા રામકા તુકડા,

ચિકના ઓર સલોના કયા ? ॥

વહત કમાલ પ્રમકે મારગ,

સીસ દિયા ફિર રોના કયા ? ॥

[રોના કયા-રોના કયા સ્વરનાં અમૃત
આંદોલનો હવામાં ઉછળે છે.

ચોગેંદ્ર

આવો રુપેરી ધંટડીનો રણકો મને એક
અવાજનું અનિવાર્ય રમણ કરાવે છે. બેટા
ઉપા ! તારા હારથનો કિલકિલાટ તો ફરી
સાંભળવાનો નહોતો ? !

ચંદ્રહાસ

ગુરુદેવ ! ઉપા ઉરમાં આનંદના સાથીઓ
પુરતી તો ઉપા પછી અરુણ ને અરુણ પછી
અંશુનાથ ! અમૃતના અભિષેક કરવા એ તો
હવન કર્તવ્ય છે મારે !

ચોગેંદ્ર

ને બેટા ! શી રીતે આદરીશ એ અભિ-
ષેક ?

ચંદ્રહાસ

ભણ્યું જુલાવીને-વીધુ વીસરાવીને; પણ
મહારાજ ! તમારે તો જ્ઞાનામૃત મોજનમ્ ચાલે ?
અમારે કેં વાતોના વાળું ચાલે ?

[ચોગેંદ્રે કૃણ કૃણાદિ લાવી ગુરુચરણે ધરે
છે ને કૃણ પ્રાશન કરે છે]

ચોગેંદ્ર

તારી પ્રીતિની આ મીઠી પ્રતીતિ !

ચંદ્રહાસ

ગુરુદેવ ! આપને તો શર્યામૃતિલમ્ નો
આદર્શ હશે. પણ મારે કેં ચાલશે ?

[ચોગેંદ્ર સુવર્ણાં સુઝાળાં પાંદડાં પાથરે છે ને
ઉપર મહેકતાં પુષ્પો વેરે છે. સુવાળી ખીજાત પર
ગુરુને સુચરાવે છે. પાસેજ ખોળામાં ઢળી પડે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

સમય : બપોરે પછી. સ્થળ : વૈકુંઠનાથજીનું મંદિર.

ચોગેદ

બેટા ચંદ્રદાસ ! આજ મહેમાન આવશે,
મહારાજના ધરનો મેથિરો મહેમાન આવશે.
(સ્વદલ્લે ચાલે છે.)

ચંદ્રદાસ

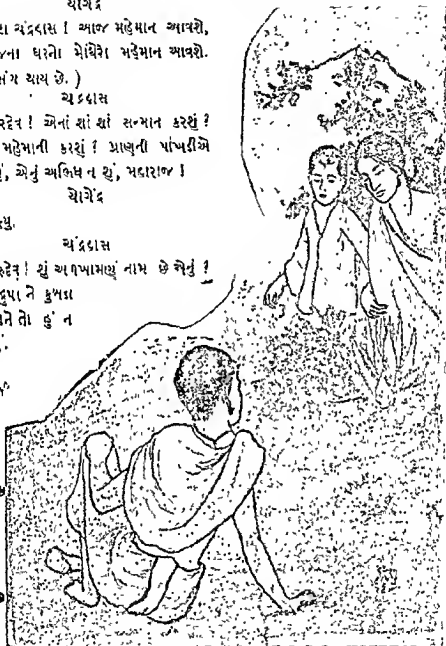
ગુરુદેવ ! એનાં શાં શાં સન્માન કરશું ?
શી શી મહેમાની કરશું ? પ્રાણી પાંખડીએ
પોંખીશું, એનું અભિષેકનું, મહારાજ !

ચોગેદ

મૃત્યુ.

ચંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! શું અભ્યાસનું નામ છે તેનું ?
એવા કુટુંબ ને કુખડા
મહેમાનને તો કું ન
ખોલાવું.

કુવે ! વરસાદ વરસતો છે કુવે ! ક્યાંથી શુભ પડ્યાં ?

(ધીમે મુંઝે મગ દાથે ચિર ચાલે છે; જળ
પ.પ છે.)

ચોગેદ

બેટા ! હવે તો કું ચાલો જમણ !

ચંદ્રહાસ

ક્યાં મહારાજ ! શુ મને એકલો મુકીને ?

ચોગેંદ્ર

બેટા ! ન્યાં આખર સૌને જવાનું છે ત્યાં;
એકલ ઈથીના એકલ પ્રવાસજ હોય.

ચંદ્રહાસ

એ વડે લાખે મળે કે એકલું ગમે ?
એકથી બે લક્ષાં કહું છે ને મહારાજ ! પુરાણ
—અનિ પુરાણ કાળના રાજેન્દ્ર ને રાણી કેવાં
ડાહ્યાં ? મોટા માણસ કે એકલાં જાય ?
રાણીઓ મરે ને સાહેલીઓ શિર ધરે મહારાજ !
લાખે પદને કે એકલાં જવાય ? જોઈએ ને
સાહેલીઓની સાથે શુલાખી શુદ્ધતેગો ! મહારાજ !
મને બધી રમત આવડે છે. આ તમે વળી મર-
વાની નવી રમત કાઢી. ઓતવારીની આ તે
કેં નવી રમત છે. મને શીખવો ને શુરદેવ !
મરવાનું.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારાં મર્મણાં હાસ્યે મારું દર્દ આણું
થઈ જાય છે. (ચંદ્રહાસ શુરને જોળામાં
સુતરાવે છે. ને કુમળે હાથે શિર પંપાળે છે.)
શુરદેવ ! તમારી સાથે શુ લઈ જશો ?

ચોગેંદ્ર

બેટા, ત્યાં તો એકલાં પુણ્ય ને પાપના
ભથ્થાં લઈ જવાનાં.

ચંદ્રહાસ

વળી એ પુણ્ય ને પાપ કેવાં હશે ?

ચોગેંદ્ર

બેટા તું આમ મારા દર્દીનું માથું પંપાળે
એ પુણ્ય.

ચંદ્રહાસ

સમજાયું, સમજાયું, પુણ્ય તો આપું હસતું
રમતું ને પાપ કેવું હોય ?

ચોગેંદ્ર

બેટા તું મારી આટઆટી સેવા અંતિમ
ધડીએ કરે છે ને હું તને કશું એ દીધા વિના
જઈ એનું નામ પાપ.

ચંદ્રહાસ

એમ ન જવાય ભરે, શુરજી ! આપો
આપણું હોય તે હા ! આપજો આપણું હોય
તેટલું ! પણ જો જો ! પણ જો જો હોં, આ
મારી હથેલી તો નાની છે. ઉચકાય એટલું
આપજો. હોં !

ચોગેંદ્ર

બેટા ! હું તને મારી 'ઉપા' આપું છું.

ચંદ્રહાસ

હથેલીમા ઉચકાય એવી લબ્ધી કુલ છે કે
નહી મહારાજ ! મારાથી ન ઉચકાય ને ધમ્મદધ્ધને
નીચે પડી જાય તો મારો વાંક ન કાઢશો.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! એનો તો હસ્ત ક્ષાય ને હથેલીમાં
ન શ્રીકાય.

ચંદ્રહાસ

ને એની અશુભિ કાલી ક્યાં લઈ જઈ ?
એ તો મારી હેત પુતળીત ?
ચોગેંદ્ર

સંસારકુચગા.

ચંદ્રહાસ

મહારાજ ! પછી શું રમીએ ?

ચોગેંદ્ર

સંસાર માણવાનું ખટા !

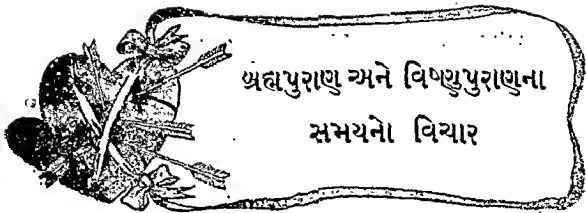
ચંદ્રહાસ

એ રમત વળી મને નથી આવડતી. એને
તમે શીખવી મેલો છે ને ?

ચોગેંદ્ર

હા ! બેટા ! એ ચકાર જાત છે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૬૫]

રેખક :
રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

અહમપુરાણ

આ પુરાણનું નામ વિષ્ણુપુરાણનાથી પુરાણાનુક્રમશીકામાં પહેલું આવે છે, એનો અર્થ એટલો થય શકે કે વૈષ્ણવ પુરાણોમાં આ છુનામાં છુનું હોય. અહમપુરાણની વંશાવળીએ વાસુક ને અહમ્ની પરીપરાની પણ એની ખીજ આરતિ જેવી છે. પાર્શ્વેટર કહે છે કે “વંશવર્ણનમાં અહમપુરાણ અને હરિવંશ ધણે અંશે મળતાં છે અને નજવ ફેરફારો સાથે એકજ પાઠ આવે છે. પણ અહમપુરાણનો પાઠ હરિવંશ કરતાં પણ ત્રુટિ છે.” મતલબ કે હાલના અહમપુરાણનો વંશો એ મુખ્ય વિષય નથી.

વંશ સાહિત્યમાં જેમ અહમપુરાણ વાસુ-અહમ્ અને કદાચ હરિવંશ પછીનું છે તેમ કૃષ્ણચરિત્રની બાબતમાં આ પુરાણ હરિવંશ પછીનું પણ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાંનું લાગે છે. અને માટેજ વિષ્ણુપુરાણનાથી પુરાણાનુક્રમશીકાનાં એને પહેલું સ્થાન મળ્યું છે. આ પુરાણના ૧૮૦માં અધ્યાયથી ૨૧૨ સુધીના ૬૨ અધ્યાયો-માં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર અને વિષ્ણુપુરાણના

પાંચમા અંશના ૩૮ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. અને બેય પુરાણોમાંના શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો ધણો ભાગ શબ્દશઃ એક છે. એ બેયને સરખાવવાથી ૨૫૮ જણાય છે.

તેમાં પણ અહમપુરાણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશ કરતાં અંદાજેનક છે, એ હરિવંશ સાથે સરખાવતાં દેખાય છે. અલબત્ત હરિવંશનો મદાભારત શૈલીનો વિસ્તાર અહો અને વિષ્ણુએ છોડી દીધો છે. અને ભાગવત તો વિષ્ણુપુરાણનેજ અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશનો પહેલો અધ્યાય અને ભાગવતના દશમસ્કંધનો પહેલો અધ્યાય એકજ છે.

શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર પછી, ૨૧૩ માં અધ્યાયમાં અહમપુરાણમાં વરાહ, ટક્ષિહ, વામન, હતાત્રેય જમદગ્ન્ય, દાશરથિરામ, શ્રી કૃષ્ણ અને કલ્કિ એટલા અવતારોનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર છે. આ અવતાર ચરિત્રો વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. અને વિષ્ણુપુરાણોકત પ્રહ્લાદ ચરિત્ર, કુવ ચરિત્ર વગેરે ભાગો અહમપુરાણમાં નથી. વૈષ્ણવ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રહ્લાદચરિત્ર વગેરેનું સ્થાન એતાં અહમપુરાણના

આ વૈષ્ણવ ભાગે વિષ્ણુપુરાણના વૈષ્ણવ ભાગો કરતાં પ્રાચીન લાગે છે. અને હરિવંશ કરતાં અર્વાચીન, અને કાલિદાસ પરશુરામને અવતાર નથી ગણતા માટે કાલિદાસ પછીના એટલું નહીં. વળી બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ જેવું વૈષ્ણવ પુરાણ નથી. બ્રહ્મપુરાણમાં યયં સ્તુતિ છે. (જુઓ અ ૩૩) રૂઢ મહિમાનું વર્ણન છે. (અ ૩૪) પાર્વતી આખ્યાન, શિવસ્તુતિ, દક્ષયજ્ઞ ભંગ વગેરે શૈવ વસ્તુઓ પણ છે (અ ૩૪, અ. ૩૭ અ. ૩૯) અને આ વિષયોમાં આ પુરાણ વાયુ કરતાં અર્વાચીન અને ખીળાં શૈવપુરાણો કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. એમાં શૈવ, વૈષ્ણવોના ઝગઝગો અંશ નથી. આખી આ પુરાણ નથી ધણુ કે નથી શૈવ એ વસ્તુતઃ તીર્થપુરાણ છે.

મહાભારતના વનપર્વના તીર્થ પ્રકરણ સાથે આ પુરાણને ઘણેા સંબંધ હોવાનો સંભવ છે. અને તેના ૭૦ મા અધ્યાયથી ૧૭૫ મા સુધીના અધ્યાયો તીર્થ માહાત્મ્યના છે. પણ આ તીર્થ વર્ણનને ખીળાં રકંદ વગેરેના તીર્થ વર્ણનો સાથે સરખાવતા આ પુરાણનું તીર્થ વર્ણન પ્રાચીનતર જણાય છે. ૭૦ પહેલાંના અને ૨૧૩ પછીના ઘણા અધ્યાયોમાં વંશો, સર્ગ, પતિસર્ગ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે. આનંદાશ્રમ સંરક્ષન સીરીઝમાં છપાએલ બ્રહ્મપુરાણમાં કુલ ૨૪૫ અધ્યાયો છે. અને આનંદાશ્રમ પાસેની હસ્ત પ્રતોનું વર્ણન વાચના ગૌતમી માહાત્મ્ય નામથી ઓળખાતો તીર્થ વર્ણનનાળો ભાગ એમ બે ભાગ જુદા હોય એવું દેખાય છે.

બ્રહ્મપુરાણનો વંશાદિ વર્ણનવોળો ભાગ હરિવંશથી અર્વાચીન છે એ જોતાં એ ભાગ ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ છે. અને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા અધ્યાયો પણ એ અવસાના અથવા સો વર્ષ પાછળના હોય, કારણ

કે બાણ કવિ તો કૃષ્ણચરિત્ર માટે હરિવંશનું જ નામ લખે છે. ગૌતમી મહાત્મ્યવાળા ભાગ માટે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર વાળા ભાગ કરતાં એ ભાગને બહુ અર્વાચીન માનવાનું ખામ કારણ નથી. પણ આ બ્રહ્મપુરાણમાં અમુક અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયા છે. ઇ. ત. ૧૭૬ મા અધ્યાયમાં અનન્ત વાસુ દેવના મહાત્મ્યનું, ૧૭૭ મા અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્યનું અને ૨૮ માં અધ્યાયમાં કોણાદિસ માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. આ ત્રણે તીર્થ સ્થાનો ઉડિયામાં છે. તેમાં અનન્ત વાસુદેવનું મંદિર ૧૦ મા શતકનું, અને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું એટલે કે પુરીના જગન્નાથનું મંદિર બારમા શતકનું છે અને કોણાદિસ અથવા કોણાર્કનું પણ લગભગ એ વખતનું કે સો વર્ષ પાછળનું હશે. ૨૮મા અધ્યાયમાંજ ઓડિશના બ્રહ્મણોની સ્તુતિ છે એ જોતાં ઉડીયાના પંડિતોએ બારમા તેરમાં શતકમાં ઉડીયાનાં આ તીર્થોના માહાત્મ્યો બ્રહ્મપુરાણમાં ઉમેર્યાં હોય એ સંભવિત છે. આ કોણાદિસ મહાત્મ્ય ઉપર આધાર રાખી વીન્સને બ્રહ્મપુરાણને ૧૩ મા કે ૧૪ મા શતકનું ગણેલું પણ ઓખા પુરાણને એટલું અર્વાચીન માનવાનું કારણ નથી એમ તો હવે પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ સ્વીકારે છે. આ પુરાણને ઉદ્દેશીને રેપ્સન ખરુંબ કહે છે કે:—
The elementary fact that the date whether of building or of a literary production is not determined by its latest addition is in their case generally ignored, (Cambridge History of India Vol. 1. p. 300)

અર્થાત બ્રહ્મપુરાણમાં છેવટનો ઉમેરો ઇ. સ. બારમા તેરમા શતકનો છે પણ તેનો મોટો

ભાગ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાંનો અર્થાત્ ૯. ૨. પાંચમા શ્લોક જેટલો જુનો છે. શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર નો દાખલો ઉપર આપેલ છે. બીજો દાખલો કંડુ આખ્યાનનો છે. ૨૧. ૨૧. મુનશીએ આ જમાનામાં ' મુનરાત 'માં પ્રસિદ્ધ કરેલું કંડુ આખ્યાન બ્રહ્મપુરાણમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં છે. (અ. ૧૭૮) ત્રીજો દાખલો દરિયંદ્રાખ્યાનનો જેવા જેવો છે. બ્રહ્મપુરાણેકત દરિયંદ્રાખ્યાનનો (અ. ૧૦૦) એતરેય બ્રાહ્મણને અનુસરે છે. જ્યારે માકંડેય પુરાણમાં સત્યવત દરિયંદ્રની પ્રસિદ્ધ કથા છે.

બ્રહ્મપુરાણ મુળ જુનું હોવા છતાં એમાં પાછળથી કેવા ઉમેરા થયા છે એ ઉપર કંઈ છે એથી પણ સરસ દાખલો તામોદ્રુપ માદાત્મ્યનો છે. તામ સિપ્ત અથવા તામુલક નામનું જુના કાળમાં મંગાના મુખ આગળ બંદર હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. તે દાહમાં મીનાપુર જરલાનું એક ગામ છે. આ ગામમાં એક બર્ગાબીમા નામનું મંદિર છે. આ મંદિર ૧૪ મા શ્લોકમાં મુળના બૌદ્ધ વિદારને ફેરવીને બૌદ્ધવામાં આપ્યું છે. આ મંદિરનું વર્ણન તામોદ્રુપ માદાત્મ્યમાં છે. પણ આ આખું માદાત્મ્ય પ્રક્રિયેત છે. કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે અને કેટલીકમાં નથી મળતું. (જુઓ Indian Antiquary 1925 July p. ૬૦૩).

વિષ્ણુપુરાણ: પૌરાણિક સાદિલમાં વિષ્ણુ પુરાણનું રચાન થયું મદતનું છે. એ પુરાણ શ્રી ભાગવતનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત મુખ્યત્વે એનો આધાર રાખીને ચાલે છે. વિષ્ણુપુરાણના ૭ અંશોના ભાગવતે બારરકથો કર્યા છે. વિષ્ણુ પુરાણે કહેલી વિષ્ણુ ભકિત અથવા કૃષ્ણ ભકિત નો ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. વિષ્ણુપુરાણની ભકિત કરતાં ભાગવતની ભકિત વધારે હોી

વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે કૃતિત્વમય તથા વધારે તીવ્ર છે. વળી વિષ્ણુપુરાણમાં જેટલું છે તેટલું સંપ્રદી લીધા પછી ભાગવતે જે નવા ઉમેરા કર્યા છે તે જોતાં ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણ વચ્ચે ઠીક સમય ગયો હોય અને એટલા સમયમાં સારું વૈષ્ણવ ભકિત સાદિલ ઉત્પન્ન થયું હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ ભાગવતનો સમય નવમા શ્લોકમાં માનતાં ભાગવત પહેલાં બસે. ત્રણસો વર્ષ ઉપર વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. બીજી તરફથી વિષ્ણુપુરાણ વાયુપુરાણને, સર્ગાદિ વિષયોમાં અને દરિયંદ્રને તથા બ્રહ્મપુરાણને વૈષ્ણવ વિષયોમાં અનુસરે છે. એટલે વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, દરિયંદ્ર, મત્સ્ય (માત્ર વંશ વિભાગ) અને બ્રહ્મપુરાણ કરતાં વિષ્ણુ પુરાણ અર્વાચીન જણાય છે. બાહ્ય ક્ષતિએ વિષ્ણુપુરાણનું નામ નથી લીધું, વળી વિષ્ણુ પુરાણમાં ભકિતપોષક તરીકે પ્રદર્શિત ચરિત્ર કંઈ છે, પણ ભકિત તરીકે પ્રદર્શનો ઉદ્દેશ વાયુમાં, દરિયંદ્રમાં, મત્સ્યમાં કે બ્રહ્મપુરાણમાં નથી અને એ પ્રકારની ભકિત કથાઓ પ્રચારમાં આવતાં દેંક વખત લાગેલા જોઈએ એ બહુ. જોતાં દરિયંદ્ર, બ્રહ્મપુરાણ પછી સો બરસો વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. પાનિનિટર પાંચમા શ્લોકથી પ્રાચીન નથી એમ કહે છે. વળી નવમા શ્લોકના મંથકાર. શંકરાચાર્યના બ્રહ્મ સૂત્ર ઉપર ભામતી ટીકા લખનાર ૯. સ. ૮૫૦ ની આસપાસમાં થયેલા વાચસ્પતિ મિશ્રે ભામતી માં ' વમે ગાયુ છે ' એમ કહીને નીચેનો અર્થો મ્લોક ઉતારેલો છે:—

હરિ શુભ વશાનોસ્મિ ન સ્વતન્ત્ર:
પ્રભવતિ સંયમને મમાપિ વિષ્ણુ: ।

। —મ. સૂ. અ. ૩.૨૪

આ મ્લોકવિષ્ણુ પુરાણ અં. ૩ અ. ૭ માં

અનુસરી ચાલુ થાય છે. એજ અધ્યાયમાં શ્લો ૧૩ થી આગળ વાયુ પુ. અ. ૨૯ માં કહેલ અગ્નિ વંશ વર્ણન વાયુ કરતાં ટુંકામાં છે. વિ. પુ. અધ્યાય ૧૧ માં ઉત્તાન પાદના પુત્રના પ્રસંગમાં ભક્ત તરીકે લાંબું મુવરિત આવે છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી, પણ વિષ્ણુને અનુસરી ભાગવતમાં, પણ (સ્વર્ગપાંડમાં) અગ્નિ પુરાણમાં અને નારદીય પુરાણમાં છે. આ પ્રસંગમાં વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણમાં ઉત્તાનપાદને સુનૃતા નામની એક સ્ત્રી કરી છે પણ વિષ્ણુ પુ. અને તેને અનુસરનારાં ભાગવત વગેરે સુરચિ અને સુનીતિ બે સ્ત્રીઓ કહે છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૨ માં આગળ મુવતી સંતતિની કથા ચાલે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ માં છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૩ માં વૈવ્ય પૃથુની કથા છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ (શ્લો ૮૨ થી આગળ) માં છે. આ પ્રસંગમાં વેનનાં અવમુણે ગણાવતાં વિ. પુ. એને વિષ્ણુ નિન્દક કહે છે તે વાત વાયુ પુ. માં નથી. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૪ની પ્રચેત-સોની કથા વાયુ પુ. અ. ૬૩ માં છે. પણ પ્રચેત-સોએ કરેલી સ્તુતિ (શ્લો. ૯ થી ૪૯) વિ. પુ. માં જ છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૫ વાયુ પુ. અ. ૬૩ શ્લો ૨૯ થી આગળને અનુસરે છે. આ પ્રચેતસ આખ્યાન પણ વિ. પુ. મુળ વાયુ જેવા પુરાણમાંથી પૌરાણિક કથા લઈ એમાં વૈષ્ણવ તત્વો કેવી રીતે ઉમેરે છે તેના દાખલા તરીકે જોવા જેવું છે. અને આ રીતે ઉમેરા કરતાં કેટલીકવાર ગડગડ પણ થાય છે. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ ના પહેલા દશે શ્લોકો વાયુમાંથી ઉતારેલા છે પણ ૧૪ માં અધ્યાયનાં વિષ્ણુએ પ્રચેત સોને વરદાન આપી દીધેલું હોવાથી પ્રચેતસોના મુખમાંથી વાયુ અને અગ્નિ નીકળવાની વાત તદ્દન અશક્ય છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ માં આગળ બ્રહ્મ

પુરાણમાંથી લીધેલું કંકુ આખ્યાન પ્રચેતસોના આખ્યાનમાં જોડી દીધું છે. પછી હર્ષશ્વ અને સમશાધવની કથા આવે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૫ (શ્લો ૧૨૨ થી ૧૫૯) નો સાર છે. પછીનો વિ. પુ. નો ૧૫ મો અધ્યાય વાયુ પુ. ૬૬ ને અનુસરે છે. પછી વાયુ પુ. અ. ૬૭ (શ્લો ૪૭ થી ૬૧) માં દિરણ્ય કશિપુની વાત છે. એમાં દિરણ્ય કશિપુની દુષ્ટતાની કે પ્રહલાદની ભક્તિની વાત નથી, વિષ્ણુ પુ. માં બરાબર આજ દેખાણે અ. ૧૫ (શ્લો. ૧૨૮ થી આગળ) માં શરુ થાય છે પણ પછીના પાંચ ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ માં લંબાણથી પ્રહલાદ ચરિત કહ્યું છે. આ પ્રહલાદ ચરિત આ પ્રમાણે ભાગવતમાં છે. પછી વાયુ ૬૭ માં દિતિમાંથી મરુતના જન્મની કથા છે. તે વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૨૧ માં છે. અને વાયુ અ-૬૮ માં કહેલોલું પુત્રોનો વંશ પણ વિ. પુ. માં ૨૧ મા અધ્યાયમાં જ કહ્યો છે. ૨૧ મા અધ્યાયના બાકીના શ્લોકોમાં વાયુ પુ. અ. ૬૯ નો સાર એવો છે. વિષ્ણુ પુ. અ. ૧ અ. ૨૨ મો સ્વતંત્ર ભક્તિમય વેદાંતનો છે. જળ આ રીતે વિ. પુ.નો પહેલો વંશ પુરા થયો એની ઉપર જરા વિસ્તારથી વાયુ સાથે સરખા ગણી કરી છે. વિ. પુ. વાયુના ક્રમને કેવું દૃઢ તે અનુસરે છે અને માત્ર નવા વૈષ્ણવ વંશો કેવી રીતે ઉમેરેલું જાય છે એ ઉપલી સરખામણીથી બરાબર દેખાય છે. હવે બાકીના પાંચ વંશો ટુંકામાં જોઈએ

વિ. પુ. અ. બીજાના પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. ના અ. ૩૩ થી ૪૯ સુધીમાં કરેલો ભુવન કોશ વર્જનનો સાર છે. વિ. પુ. અ. ૨ થી ૬ માં નરકોત્તું વર્ણન છે જે મુળ વાયુ પુ. માં નહીં હોય પણ પાછળથી ૧૦૧ મા અધ્યાયમાં ઉમેરાયું જણાય છે. વિ. પુ. અ.

૫

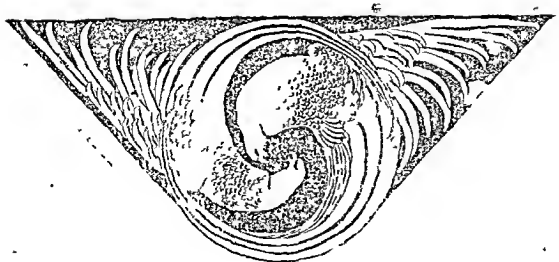
રે જોષ લે સદન માધવીનું નિરન્ન,
મધ્યે નિકુન્જ વિખરેલ જહીં કુસુમ;
જો કુન્જિતા કરી રહે રસસુંદરીઓ,
ખિડેતણા કલશને ન સુણાય તે તો.

૬

કંખી ખિંખસમાન ધારી અધરો વ્યાકુલ દોડી ચતા,
ભૂસાયું અમરવેદથી તિલકને વિંધાઈ કાટે જતાં;
કર્ણુ કર્કશ કંકણો સ્વર કરે હા દસ્ત ધૂમાવીને,
શાને જો વન શુક પાછળ લાગે પુષ્પો નણુંદી વિણે.

૭

આલી વેણી છુટેલ એક દરથી ને અન્ય હાંતે વળી,
સાડીતા સરકી ગયેવ પટથી તુગ સીનો ઢાંકતી;
ચર્ચી ચદન અંશ ક્રેંક તનુએ તામ્બુલ રકનોઠરી,
જાગે પ્રિય ગૃહેથી પુષ્પ શરની સાક્ષાત જયથી સમી.

મરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ.

ગામે પેલા માણુગ કેડ પર હાથ દમને ઉભો હતો.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૭૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુમુદપુર

રામચંદ્ર

તક્ષશિલા ...

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

અધ્યાત્મિકસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે નિષ્પાત્ન હોતું રામનું પાટનગર.

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવ્યચક્રવર્તી મંત્રી.

વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવ્યચક્રવર્તી અમાત્ય.

મુખોહા ..... તક્ષશિલાના રામ મુખોહાની પુત્રી ને દિવ્યચક્રવર્તી રાણી.

દિવ્યચક્રવર્તી } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રામ.
ધનનાંક

શીષ...સુદલક માદલવોના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહનો ભાષ.
 લિખ્યુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત....હિરણ્યગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....મેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાકી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુજી.

અમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કુદુ }

શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 રશ્મલભદ્ર }

કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત મણિકા.

કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા છે. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ય વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૈત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'અચાર્ય'સિદ્ધ નું ખીરદ ધારી, મળધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમોહાનો ભાષ આંભિ ધણે વર્ષે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એનો બ્રાહ્મણ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો પણ ચાલીને નય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને બધે હત્યત્ર થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંઠાળી હતી. બાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ થઈ. મહાપદ્મ નંદે કે હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંત:પુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સેનાજિતના દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ધરડા પતિની ન્યુવાન પત્ની હતી મૈનાકી સનિધાતા ને રાજ્યથી કંઠાળી હતી તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચલાતી હતી પણ તે ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પ્રસેથી મળે તો કુમારની ખબર જાણવા તેને મળવા નય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ દાષમુક, રક્ષસમંત્રી, સુદલક માદલવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નંદના આજ્ઞાનુકૂળે અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વીર શાહ જોયા પછી ધરમાં પ્રવેશ થઈ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું દહય આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાજિત શકટાલને લક્ષ્મિવિ નક્ષી, કડવા કહે છે. ૫૧૫

વિષ્ણુશ્રમ અર્જીના જ્ઞાતિયોની અધમ દશાથી જાણીતા થાય છે. જ્યાં જ્ઞાતિજ્ઞોની અવગણના થતી હોય ત્યાં જ્ઞાતિજ્ઞોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને જ્યાંને આ સ્થાન છેડી જવા પ્રેરે છે.

રાક્ષાસ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વસાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુશ્રમ આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુશ્રમ ગૌરીને પરણવા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રેવે આંખિ ને તેના જાણજ્ઞ મિત્રના અભાગથી નમરમાં મવતેલા હયમયાટ્ટી કરે છે ને એમને કેમ જઈ દૂર કરવા તેની શક્તિ રહે છે. અને આંખિએ મુગોડા સાથે આવતી નેમિ જઈ એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છકે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી હપરા હપરી બનતા અદ્વૈત બનાવેથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાનિત કે વિષ્ણુશ્રમ સાથે ? એ કંટાળી એના એક બાઈ સ્થૂલભદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડચો પાથરી રહેતા તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણુધારી આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું; તે કોરાને સ્વપ્ન અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા નાસી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગવાન થઈ ઘેર ગઈ. સેનાનિતે આવી રાકડાતને કહ્યું : ' નરેન્દ્રેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રમ આપી છે. પણ જગનની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે. '

આ શાંસળી રાકડાસ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાજી વિષ્ણુશ્રમે સંકેત મમાલે આવી મળી. મૈનાજીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને જગનની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાજીના પ્રેક્ષાગરમાં નીરાંતે મળી રાખ્યો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રશ્રમ ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાજીને મળે છે. વિષ્ણુશ્રમ કુમારને હાલ દુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુશ્રમ કુમારને તે મુસાદાસીનો પુત્ર નથી પણ શેઠનાગ મદાન'દીના ઔરસપુત્ર કુમારશ્રમ તેના પિતામહ હતા તેના લેદ દોડે છે. ચંદ્રશ્રમમાં નવી મહત્ત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા નાસી નીકળે છે.

સેનાનિતનો કેદી નાસી છુટવાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુશ્રમ છેડવી ગયો એમ કહે છે. હતાસ સેનાનિત વફાસને ખબર આવે છે. અંતે સંનિષ્ઠાતાની શુદ્ધિ-રાકડાસની શુંપડી રાતે સગમની મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ ૨ પિયારે હબજી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાનિતને પ્રજ્ઞાહયામાંથી ઉગારવા તે મૈનાજીનું ધર છેડી એની શુંપડી તરફ ધસી જાય છે.

બીજે દિવસે સવારે અર્ધ અપાતો જોરા સૌ લોકો સરસ્વતી મંદિરની સામે આવી એકાંકી થયાં, વફાસ, સંનિષ્ઠાતા ને સેનાનિત આવી ગયા. આંખિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. રોય ને શુદ્ધ માદ્દલોના હૃતમણિયો આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુશ્રમ આવ્યા ન હતા. કેમ નહે ના આવ્યા તેની અર્થે ચક્ર ચક્રવર્તી. સિદ્ધર્થ ક્ષપણક આવ્યા. એમણે પુછપૂછ કરી ત્યાં સમાચાર મળ્યા આવ્યા થ' રાક્ષાસના ઘરમાં શને આચાર્ય' બળી મુખ. ક્ષપણક યોગસિદ્ધિથી પ્રાર્થના કરી ' આચાર્ય ! અર્ધ રવી-કરો ' ને આંખિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય' બહાર પડ્યા. નરેન્દ્ર ને સૌ સ્વપ્ન બની ગયા. નરેન્દ્રે આચાર્યની શિખા પકડવા હાથ નાખ્યો. શિખા છુટી ગઈ. રાજ પગ સાચવી ગયો. આચાર્ય' નંદ નિઃકંઠની મરિયા લીધી. આંખિ ને તેનું લગ્ન મહાદેવીને લેઈ ચાલી નીકળ્યું. સેનાનિત તેમની પુછ પડ્યો.

સેનાનિત નૈમિષારણ્યમાં આવી લાગ્યો. એણે લગ્નને મુખ આગળ રહેવા દીધું અને ઘેડા ચુંટી કાઢેલા કૈનિકો સાથે તે આગળ ચાલી નીકળ્યો. તેને ત્યાં મહાદેવી વચેરે મળે છે. નૈમિષારણ્યમાં તે એકલો

અટુલો લાગે છે, સંસ્કારવિહીન જણાય છે. નૈમિષારણ્યનો પ્રલામ તેને સાથે છે. તે કુલપતિ ભદ્રાક્ષને મળી વિશ્વગુપ્ત ન્યાં ધ્યાન કરે છે તે તરફ ભય છે.

(હવે આજ્ઞ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૫ મું

જેમાં સેનાજિતને નૈમિષારણ્ય થોડતું પડે છે

સ ન કરી બધાં એક ટેકરા પર આવેલા વરણને મંદિરે ગયાં. મંદિર નાનું ને ખડખડા પથ્થરનું હતું અને તેના પર એક વૃદ્ધ પીપળો પોતાની ઘટા વિરતારી રહ્યો હતો. ત્યાં દર્શન કરી બધાં મધ્યાહ્ને આશ્રમમાં ગયાં સાથે સાથે સેનાજિત પણ ગયો.

સેનાજિત જેમ આ રથળનો પરિચય ગ્રેવનો ગયો તેમ તેના હૃદયમાં પૂજ્યભાવે વાસ કર્યો. ડગડે ડગડે વૃદ્ધ, આધેડ, યુવક ને બાલક જે મળતુ તે કુલપતિને પ્રણામ કરતું અને એ હસીને આશીર્વાદ કરેતા. બધાં પુરુષ અને સ્ત્રીના મુખ પર જે શાંતિ ચિપ્તુગુપ્તતા મુખ પર સંપૂર્ણ રીતે હતી તેનો થોડો કે વધતો અંશ હતો. બધાં આમનિષ્ઠ દૂરતા હતા ધણા વિદ્વાન લાગતા હતા, કેાઈ ગૌરવ વીરોહાણું નહોતુ કેાઈ દંભી નહોતુ શેષ ને આભિ ને મદાદેરી પણ જાણે પળે પળે નિર્મલ ચર્તા જતા હોય એવું લાગતુ હતુ તે એકસોજ ઝેરી નાગ હતો. તે મનમાં ને મનમાં દૂરતાથી હસ્યો હા, તે ઝેરી નાગ હતો, નંદના દરમાંનો નાગ હતો, અને આ બધું વિપ્રમય કરતું એજ તેનું કર્તવ્યુ હતું

આશ્રમ આવતા જે યોગાનમાં એને પહેલવહેલા કુલપતિ મળ્યા હતા ત્યાં બધાં આવ્યા. સાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો આખા યોગાનને લીંપી-ગુંપી પવિત્ર કરી રહ્યાં હતાં.

મહાદેવીએ એનું કારણ પુછ્યું.

“ વત્સે ” કુલપતિએ કહ્યું: “ આ રથળ

વ્યાસતીર્થ અને સપ્તશૃંગ જેવુંજ પવિત્ર ને ફલદાયી છે. એને આ તમારા અધ્યક્ષે આજે બ્રહ્મ ક્યું તેથી એને ફરીથી વિશુદ્ધ કરીએ છીએ ”

બધા તિરસ્કારથી સેનાજિત તરફ જોઈ રહ્યા. તે શરમમાં માથું ઉચું ન કરી શક્યો. તેણે માત્ર લાચળ જોડ્યા.

“ વત્સે! હોય ” ઔદાર્યથી હમીને કુલપતિએ કહ્યું: “ એને શી ખબર કે જે પૂરવ્યભૂમિને તે તેના ધોરાની ખરીથી ઉભેડી રહ્યો હો. ભૂંની વેદીને ન હધી મદા પ્રતાપી નાગધિષે અને તપ ને જ્ઞાનમાં મદાન એવા મદર્પિઓ પ્રશિષ્ઠાત કરી મથાછે વત્સો! આ અગ્નિ કુલપતિ શૌનકે આરવર્ષનો સત્ત આરંભ્યો સારે પ્રગટ્યો હતો.”

“ સો હો હો! ” મદાદેવીએ કહ્યું. સેનાજિત બાળ કરેલા અગ્નિ તરફ જોઈ રહ્યો.

“ સારે સુત પૌરાણિકે ભારત અહીઆજ કહેલું ” શેષે પુછ્યું.

કુલપતિના શ્રોતાવૃંદને એ મદાપ્રસંગની ખબર હતી. અને એ પ્રસંગ અહીંઆંજ બન્યો જાણીતેગનાં લેયાં ને કદવના ઉત્તેજના સેનાજિતના મનમાં ભારત જે કથારૂપે હતુ તે વાસ્તવિક જીવન રૂપે પ્રગટ થયું. તેણે અગ્નિ તરફ જોયું. આજ અગ્નિ આગળ મગધના નરેન્દ્રોએ ભારત માંલિજ્યું હતું! આના સનાતન અગ્નિની જ્વાલથી તે દાઝતો હોય એમ તેને લાગ્યું.

“ વત્સા! ” કુલપતિ શેષને જવાબ વાળતા

એક રીંછ ધડાતલી પાણી ભરતું હતું.

હતા. “ હા. આજ રથજે મારા આશ્રમનાં આ
ટુકોએ સૂતશ્રેષ્ઠ કોમલધર્મીના પુત્ર ઉચ્ચવાના
સાબ્દો સંધી રાખ્યા છે. ”

મહાદેવીએ જાણે કદપનામાં બધું જોઈ
રહ્યા હોય એમ ચારે તરફ જોયું.

“ વલ્લે ! ” કુલપતિએ કહ્યું. “ આજ
રથ નાચે, જ્યાં દું બેઠો છું ત્યાં, કુલપતિ ચોનક
શિષ્યો સમેત બેસતા હતા. આ રોય બેઠા છે
તાં પુરુષેષ્ઠ જનમેજયના પૌત્ર અધિષ્ઠીત કૃષ્ણ
નેના પુત્ર નિયમુને સાથે લઈ ખીરામતા હતા.

અને આ તરફ મગધરાજ સેનાગિત તેના મહાર્થીઓ સહિત ખીરાજતા હતા અપૂર્વ યુગ હતો—જ્યારે આર્યવર્તમાં શક્તિ અને સસ્કારની પાળે ચઢી ધમ' દશે દિશામાં વિહરતો હતો. ”

“ ભગવાન ! ” મહાદેવીએ કહ્યું, “ સારે નૈમિષારણ્યમાં મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રણ હતા ? ”

“ નૈમિષારણ્યનો સારે મધ્યાહ્ન તપો હતો અને આ આશ્રમનો પણ ”

“ એમ, શું કહે છે ? ” પ્રમડકે સખાદુભાન કહ્યું. “ ભગવાન આધ્યાત્મનનો વખતમાં પણ એવાજ હતો ”

“ ના ’ કુલપતિએ ડોક ધુણાવ્યું “ ભગવાન વ્યાસ પછી મહર્ષિઓમાં ઉદ્ધાનક આર્યિની નેડે ડાણ બેમે એમ છે ? મહર્ષિ અરુણ જેવાના પુત્ર અને મહર્ષિ શ્રવેતકેતુ જેવાના પિતા કુલપતિઓ એના શિષ્યો હતા કૌશાંખીના પ્રેતી કૌસુભિન્દિ, ચાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યાત્રવલ્ક્ય વાજસનેય, અને કૌશીતકિ એના દિગ્ધ યમુઓએ આત્મા ને પરમાત્માને ભેદ જાણ્યો હતો, ને ઊંકારને સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એની વાણીના પ્રભાવે સહિતાઓ, આરણ્યકો ને ઉપનિષદો સજ્જ થયા એની પ્રેરણાથી એના શિષ્યો આ આર્યવર્તને ઉજ્જવન કરતા “ હા, કબળી કાલાયન, સુકેશા ભારદ્વાજ, —— ભગવાન ગુણાખ્ય સાંખ્યાન પાંક્કિરસાદિ અને—

“ હવે શીકર નહીં કરશો ! એના ક્રોધ થવાના નથી ” મહાદેવીએ કહ્યુંતા બતાવી

“ વત્સે ! મારા વખતમાં એવા મહર્ષિઓ ભેગા થયા મે જોયા નથી પણ ઘશે એની મને ખાત્રી છે ”

“ કેમ ? ” હસીને આભિકુમારે પૂછ્યું

“ વત્સ ! એ ખાત્રી કરી આપની તારા હાથમાં છે મારા એ પુત્રો તું લકષ ગયો છે તે પાછા આપ-પ્રમડક અને વિષ્ણુગુપ્ત ” કુલપતિ હરયા “ અરે તારો વિષ્ણુગુપ્ત એકલોજ પાછો આપ, તો ભગવાન દ્વિપાવનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય છુ બનાવી દઉં ” મેનાગિતે કાન ફફડાવ્યા પાછો વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યો !

“ ભગવાન ! ” શેષે નમ્રતાથી કહ્યું, “ નૈમિષારણ્ય તો અદોઆ પડ્યું ને અમારે નૈમિષારણ્ય ધર આગજો જોઈએ છે એમને પાછા આપીએ તો એ કોણ કરશે ? ”

સેનાગિત ચમક્યો. આ શાત ને રમણીય નૈમિષારણ્ય અને પેલા દુષ્ટ આચાર્ય વચ્ચે શી સામ્યતા !

“ હું જાણું છું તેમાંજ તો એને મે તમને મોખો છે. ” કુલપતિ હરયા

“ એ તારી ! ” મેનાગિત બમડ્યો

‘ કે અમને બધાને એમને મોખો છે ? ’

આભિકુમારે હસીને કહ્યું

“ અમે એને જીવેના રહેવા દઈશું તો ને ” કટાક્ષથી મહાદેવીએ કહ્યું

‘ વત્સે ! ’ ગામીયંથી કુલપતિએ કહ્યું.

“ નૈમિષારણ્ય જેની પુણ્યભૂમિના ભૂત ને વર્તમાન મહર્ષિઓની આશિષો એને રક્ષે છે ”

મેનાગિત ક્ષણ મનમાં ઠડવાશથી હરો એ આશિષો એને હવે રક્ષાનાની નહોતી

“ ભગવાન ! ” પ્રમડકે કહ્યું ‘ જમવાની વખત ચપ ”

“ ચાલો ’ કુલપતિએ કહ્યું

સેનાગિતને જમતા જમતા અર્ધીઆ આવવાનું કે બહાનું કાઢવાની તક મળી આભિકુમારને તેણે કહ્યું કે મહાદેવી વગર ભયે સ્વદેશ પહોંચે માટે તેને નરેન્દ્રેવે મોકલ્યો હતો બધા હરયા, કારણ કેાઈને આ બહાનું બધ બેસતું

લાગ્યું નહીં. સેનાનિતને લાગ્યું કે બધા એને મૂર્ખ ગણતા હતા. ખરેખર તે મૂર્ખજ હતો, ગધેડો હતો ને દેખાતો હતો. શા માટે ? નૈમિ-પારણ્ય ધર આંગણે લાવવા મથનાર વિષ્ણુગ્રન્થનું ખુન કરવા આવ્યો હતો તેથી ? કે આવી નજીવી વાતો સાંભળી પોતે સંશયાત્મા થતો હતો તેથી ?

ખચેરે બધા યાત્રાગુઓ સુતા તેમ તે પથ્ય સુતો અને વાતાવરણ કે સાંભળેલી વાતોને લીધે થરો દહાડે તે ધસધસાટ ઉઠ્યો.

તે ઉઠ્યો ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. બીજાં બધાં વીખરાઈ ગયાં હતા, અને એક નાનો શિષ્ય તેની ઝુંપડી પાસે બેઠો હતો. એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જવાની તેને આજ્ઞા હતી.

સેનાનિતે એ શિષ્યને વાતે ચઢાવ્યો. શેષ કુસપતિ પાસે બેઠો હતો. આલિકુમાર એક શાસ્ત્રપારંગત ઋષિનું વિવેચન સાંભળતા હતા. મહાદેવી તાપસીઓ સાથે વાત કરતાં હતાં. કોઈ ઉપનિષદ સાંભળવા ગયું હતું. કોઈ ઇતિ-હાસ પુરાણ સાંભળવામાં પડ્યું હતું.

“ત્યારે અહીંયાં કોઈ શાસ્ત્રાચાર્ય નથી ?” સેનાનિતે ધીમે રહીને પુછ્યું.

“શાસ્ત્રાચાર્ય” ગયા પછી હમણાં કોઈ નથી.”

“કોણ શાસ્ત્રાચાર્ય હતું ?”

“કદુ આચાર્ય.”

કદુ-વૃદ્ધ અશિદોત્તરીનો મૂર્ખ પુત્ર ! સેનાનિત વિચારમાં પડ્યો ને તેણે ધીમેથી પુછ્યું : “વિષ્ણુગ્રન્થ કે શીખવે છે ?”

શિષ્યે માનસેર આંખો ઉંચી કરી. “આ-ચાર્ય ચાણક્ય પડેલાં શીખવતા હતા.”

“શું ?”

લોકરો દરયો “સસ ને શાસ-અધુ.” જે

બેઠાએ તે એને શું ?” તેણે પૂજ્યભાવથી ઉમેર્યું.

“એ ક્યાં ગયા છે ?”

“સવારે આવીને ચાલી ગયા.” નિર્દોષ છાકરાએ કહ્યું.

“ક્યાં ? મારે એમને મળવું છે” સેનાનિતે ઉમેર્યું.

“ધણુંખરું મુનિ ઉદાસકને આશ્રમે.”

“તે ક્યાં આવ્યો ?”

“વરુણદેવનું મંદિર છે લાંથી ઉપર ને ઉપર જઈએ ત્યારે છેક પેલા શિખર પર તેનો આશ્રમ છે.” કહી તેણે દૂર એક ઉચ્ચ શૃંગ બતાવ્યું.

“એ કોણ છે ?”

“મોટા તપસ્વી છે ! બેસે વર્ષના છે એમ લોકો કહે છે. ને એકલા રહે છે.”

“એકલા !” સેનાનિતે કહ્યું.

જ્યોતીઠાયા લંબાવવા લાગી, પવન શીતલ થતો ગયો, પક્ષીઓનો કીલકીલાટ વધ્યો.

લોકો સાયંસંધ્યા કરવા હલદતીના સાંત નીરમાં જઈ ઉભા. આશ્રમ વધારે સુરમ્ય થતો ગયો. સેનાનિતને આમાંથી એક વસ્તુ નેવાની ઈચ્છા નહોતી. મુનિ ઉદાસકનો આશ્રમ કઈ તરફ છે તે નેવા વરુણદેવના દશન કરવાને બદલે તે ત્યાં ગયો. ત્યાંથી એક પગથી પર્વત પર જતી હતી.

“મુનિ ઉદાસકનો આશ્રમ આ પર્વત પર છે ?”

“હા.”

“પણ ત્યાં એકલા રહીને શું કરે છે ?”

“તપશ્ચર્યા !” છાકરાએ પ્રશ્નમાં રહેલા અતીત પર દસીને જવાબ દીધો. “મુનિ બીજું શું કરે ?”

એકસો બેસો વર્ષનો માણસ તપશ્ચર્યા કરે

ત્યાં વિષ્ણુશ્રુત જન્ય એ વાત સેનાજિતને ગળે ઉતરી નહીં. રાત પડવા આવી એટલે તે પોતાની ઝુંપડી પાસે આવ્યો. આંલિકુમાર અને તેનો એક શસ્ત્રસજ્જિત યોદ્ધો તેની વાટ જોતા હતા. અધારામાં એ કોણુ હતો તે જોવાની એણે કાળજી પણ કરી નહીં.

“સેનાજિત !” આંલિકુમારે પાસે આવીને કહ્યું. તેનું કદાવર શરીર સેનાજિત પર ઝડપી રહ્યું. “મહાદેવીની ચક્રચાર જોવા આવ્યો છે, પણ આ તારું અંતઃપુર ન હોય.”

“ના-ના” —

“તું ક્યારે અહીંઆથી જન્ય છે ?” આંલિકુમારે અધીરાઈથી પુછ્યું.

“આપની આજ્ઞા હોય ત્યારે” તેણે વિનયથી બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ઠીક. એ ડાહી વાત કરી. તું કુલપતિનાં દર્શન કરીને આવી જા-જલદી. ને જો અમારી પાછળ આવ્યો છે તો —”

“કુમાર !” મૌરવથી સેનાજિતે કહ્યું; “મારે તો મારા કૃપાનાથની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે.”

“જે મારી સાથે હોય તેને તો મારીજ આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે. જા” આંલિકુમારે પછી તેવાજ ગૌરવથી કહ્યું. “તને છવતો જવા દઉં છું. ને તને આજ્ઞા આપનારને જઈને મારો સંદેશો કહેજે —”

“શો ?”

“કે ફરી તક્ષશિલાના કુમારને જવાવવા સૈન્ય નહીં મોકલે. હું મારું રક્ષણ કરી શકું છું. ને વળી કહેજે કે જે માણસો તમે મોકલ્યા છે તેમાંનાં અડધાં નાસી ગયાં ને અડધાંએ સત્ત્વ છોડી દીધાં,” હસીને કુમારે ઉમેર્યું; “તું સત્ત્વ નૈમિષારણ્યમાં પેઠો તેથી તેમને પિતૃઓનો શાપ લાગ્યો.”

“પણ મારું સૈન્ય !” સેનાજિત ખચર સંકળી સ્તબ્ધ બની ગયો.

“હા.” ખડખડ હસીને આંલિકુમારે કહ્યું “તારા સૈન્યમાં તું ને આ તારા દશ સાથીઓ.”

“પણ નરેન્દ્ર” હારથી કચવાએલો સેનાજિત અભિમાનથી બોલવા ગયો

આંલિકુમારે તેને પાસે હાથ મુક્યો. “સેનાજિત ! આ કદુ જરા ખરાબ સ્વભાવનો માણસ છે. એ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી.” સેનાજિત પાસે ઉભેલા માણસ તરફ ફર્યો. સવારે જોએલો તે શસ્ત્રાચાર્ય !

“અગ્નિ હોતીનો કદુ !”

“અરે ! અરે !” કદુના ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સાંભળી તેને તમ્ભર આવ્યાં, “સવારે મને સાથે નહીં આવવા દીધો તે શું કરું ? સીધાવો, તમારાં ઘોડા ને શસ્ત્ર નૈમિષારણ્યને સીમાડે આંલિકુમારનીં છાવણીમાં પડ્યાં છે.”

“આ તમારો આશ્રમ ? આ તમારા ઋષિ-ઓ ! આ તમારી વિદ્યા !”

આંલિકુમારે સખ્તાઈથી સેનાજિતને ખબે હાથ મુક્યો. “સેનાજિત ! છાનોમાનો આદ્યો જા. જ્યારે તારા જેવા નિકંદન કાઠનારા નીકળે ત્યારે રક્ષણ કરનાર પણ કોઈ નીકળેને ?” આંલિકુમારે સેનાજિતને ખબે ભાર દઈ વાક્ય પુરું કર્યું.

“હવે સીધાવો અધ્યક્ષરાજ !” કદુએ કહ્યું.

“કુલપતિનાં દર્શન કરીને જાજે” સેનાજિતે હડાપણ રાખ્યું. દશ ભયગૌરવ યોદ્ધાઓ કુલપતિને પ્રણામ કરી અહાર પડ્યા.

“હું મુકવા આવું ?” કદુએ પુછ્યું. “ના” દવાવેલા ક્રોધથી, કચવાટથી, નિરાધારીથી સેનાજિતે જવાબ દીધો.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ પૃષ્ઠ]

મંત્ર

લેખક:

શ્રી. બહેન જયોત્સ્ના શુક્લ

ચિત્રકાર:

રા. જગમોહન સીંઘી

સંધ્યાનો સમય હતો. ડાક્ટર લાલભાઈ ગોસ્વમી રમવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. દરવાજા આગળ મોટર તૈયાર ઉભી હતી. એટલામાં બે મનુષ્ય એક ડોળા ઉપકીને આવતા દેખાયા. ડોળાની પાછળ એક ડેસો લાકડીનો ટેકો દબાવેલો હતો. દરબાના પાસે આવીને મનુષ્યોએ ડોળા નીચે મુકી. ડેસાએ દરબાના પાછળ પડેલા બાજીર પડદામાંથી અંદર નજર કરી. આવી સાફસુદ જમીન પર પગ મુક્યા માટે કદાચ કોઈ એને દુકા આપશે એ બપથી એ ધ્રુવતો હતો. ડાક્ટર સાહેબને મેજની પાસે ઉભેલા બેસા છતાં એને કે બોલાવાની હિંમત ન આવી.

ડાક્ટરે પડદાની અંદરથી પુછ્યું: “કોણ છે ત્યાં? શું જોઈએ છે?”

ડેસાએ હાથ જોડીને કહ્યું: “સાહેબ, ગરીબ માણસ છું. મારો છોકરો થોડા દડાડા થયો.”

ડાક્ટર સાહેબ સીંગર સળગાવી બોલ્યા: “હાલે સવારે આવજો; આ વખત દરદીઓને જોવાનો નથી.”

ડેસો ધુંટણીએ પડીને માથું જમીન પર ટેકવી બોલ્યા: “ભગવાન તમારું બહુ કરશે સાહેબ; દયા કરો, છોકરો મરી જશે, ચાર દડાડાથી આંખ નથી...”

ડાક્ટરે ઘડીઆલ તરફ નજર કરી. તેને જવાને ફક્ત દશ મીનીટના વાર હતી. ગોસ્વમી સ્ટીક ખીંટી પરથી લેતાં લેતાં તેણે કહ્યું: “સવારે આવો, સવારે; આ મારો રમવાનો વખત છે.”

ડેસાએ પાંચડી ઉતારી રોતાં રોતાં કહ્યું: “સાહેબ, એકવાર એનાં તરફ જોઈ લો—ફક્ત એકવાર, છોકરો દાયથી ચાલ્યો જશે મારા બાપ, એકજ વાર જુઓ. સાત છોકરામાંથી આ એક જ્યો છે. અમે રોષ રોધને મરી જઈશું. સાહેબ! દયા કરો.”

ડાક્ટરે સાહેબને લાંબા આવા કેટલાએ માણસ આવતા. એમના સ્વભાવથી ડાક્ટર ખુબ પરિચિત હતા. કોઈ ગમે એ કહે, તેઓ કદિ કોઈનું કહેવું સાબળતા નહોં. ધીરથી પડદા ખસેડીને ડાક્ટર મોટર તરફ ગયા. ડેસો પાછળ જતાં જતાં કહેવા લાગ્યો: “સાહેબ, ધર્મનું કામ છે, બહુ ગરીબ માણસ છું. મારે ફળાં

પીળું કોઇ નથી. ઇશ્વર તમને આપાદ કરશે મારા પ્રભુ !'

પણ ડાકટરે પાછું ફરીને જોયું યુદ્ધા નહીં. મોટરમાં બેસીને તેણે કહ્યું : " કાચે સવારે આવજો. "

મોટર ચાલી ગઇ. ડોસેા થોડીવાર સુધી પુતળાની માફક નિશ્ચિત ઉભો રહ્યો એને નવાઇ લાગી. સંસારમાં એવા પંચુ માણસ હોય છે કે જેઓ પોતાના મોજ શોખની આગળ શ્રીમ્નના જનનની પણ પરવા નથી કરતા ! પણ આ વાન હજી એ માની ન શક્યો. સભ્ય સમાજ એટલો બધો નિર્લજ્જ, આટલો બધો કટોર છે એ વાતનો આવો ભર્મબેદી અનુભવ અસાર સુધી એને થયો નહોતો એ જુના જમાનાનો માણસ હતો. આગ હોલવવા માટે, મુઃદાને બાંધી આવવા માટે, લગાઇ ટાંટો પનાવવા માટે ને બીજાનાં દુઃખમાં મદદરૂપ થવાને માટે જેઓ સદા તત્પર રહેતા તે જમાનાનો એ માણસ હતો. જ્યાં સુધી મોટર એની દૃષ્ટિએ પડી ત્યાં સુધી એકાદરે એણે તે તરફ જોવા ક્યું. ડાકટર સાહેબ હજી એ પાછા આવશે એવી એને આશા હતી. મોટર દેખાતી બંધ થઇ એટલે એણે મજબૂરોને ડોળી ઉપાડી લેવાનું કહ્યું. ડોળી ન્યાયી આવી હતી ત્યાં પાછી ચાલી ગઇ. બંધી તરફથી નિરાશ થયા પછી ડોસેા ડાકટર પામે આવ્યો હતો, ડાકટર લાલભાઇનાં એણે બહુ વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં. એને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી એ બીજા કોઇ પાસે ગયો નહોતો. કપલે હાથ ડોકીને એ ઘરમાં બેઠો.

એજ રાતે એનો હસનો રમનો સાન વર્ષનો બાળક આ દુનીયા છોડી ચલ્યો ગયો. વૃદ્ધ માતાપિતાના જીવનને એકલો આધાર એ છોડેા હતો. એ દીવો હોલવાતાજ તેમના જીવનપર ખૂણે સદાને માટે અધારી રાત જવાઇ ગઇ. ઘડપણની

માયા તુટેલા જીવનમાંથી જોસથી નીકળીને એ બીયણુ અંધકારમાં આતં રવરે રડવા લાગી.

x x x

ફેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. ડાકટર લાલભાઇએ ખુશબન ને કીર્તિ મેળવ્યાં હતાં. પણ તેની સાથે તેણે પોતાના સ્વાસ્થ્યનું પણ રક્ષણ ક્યું હતું એ એક અસામાન્ય વાત હતી. નિયમિત જીવનને પરિણામે પચાસ વર્ષની વય થયા છતાં તેની કામ કરવાની તાકાત અને સ્ફુર્તિ યુવાનને પણ લજ્જત કરે એવાં હતાં. તેના દરેક કામનો સમય ઠરાવેા હતા. એ નિયમમાંથી તે કદિ ચલિન થતા નહોતો. સામાન્ય રીતે લોકો રોમ થયા પછી નિયમો પાળે છે. પણ ડાકટર ઉપચાર અને સંવચનું રહસ્ય સારી રીતે સમજતા હતા. તેને ત્યાં સંતતિની સંખ્યા પણ આ નિયમને આધારે હતી. ફક્ત એક પુત્ર અને એક પુત્રી-ત્રીણું બાળક એને થયુંજ નહોતો. આ કારણથી તેની પત્ની પણ હજી સુધી પોતાનું આરોગ્ય નાજવી રાખી હતી. પુત્રીનાં લગ્ન થઇ ગયાં હતાં. પુત્ર કોલેજમાં લખેા હતો. માતા પિતાના જીવનની સધળી આશાઓ એનામાંજ સમાઇ ગઇ હતી. શીઝ અને વિજયની મૂર્તિ સમેા, કોલેજના બૂપણરૂપ, રસિક, ઉદાર, પ્રતિભાયુક્ત એ યુવાન યુવક સમાજની શોભારૂપ હતો. આજ એનો વીસમેા જન્મદિવસ હતો.

સપ્તમેાનો સમય હતો. બોજનને માટે દરીઆળા ઘાસ પર પાટલા મંડાયા હતા. એક તરફ રાહેરના પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો બેઠા હતા, બીજી તરફ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. વીજળીના દીવાઓથી આખું મેદાન ઝગઝગી રહ્યું હતું રમત ગમતનાં સાધનો પણ લાબર હતાં. એક નાનું સરખું પ્રહસન થવાનું હતું. પ્રહસન મંગળે પોતે લખ્યું હતું. એજ મુખ્ય એકંટર હતો. રેડામી પહેરણુ પહેરીને ખુલ્લી

માથે મિત્રોની સરભરા કરવા માટે એ ક્યાં કરતો હતો. આમથી તેમથી બધા એને ખોલાવ્યાજ કરતા હતા.

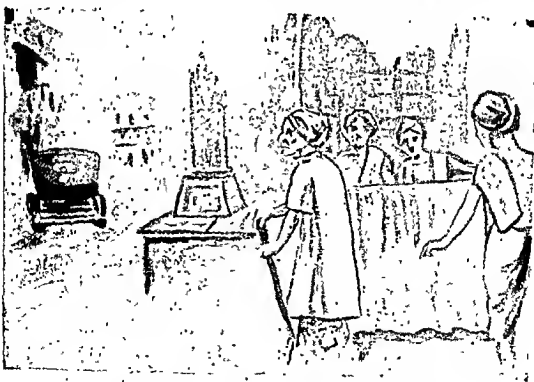
આચાર્ય એક યુવતિએ કહ્યું: “કેમ મંગળ, તારા સાપે ક્યાં છે? આજે એના ખેલ મને બતાવશે કે નહીં?”

મંગળે કહ્યું: “મૃણાલિની, આજે નહીં, કાલે જરૂર બતાવીશ.”

મૃણાલિનીએ કહ્યું: “તું મને એ કહે, આજે હું જોવા વિના નથી રહેવાની. તું રાજ ઉડાવ્યા કરે છે, પણ આજે તો બતાવવાજ પડશે.”

મૃણાલિની અને મંગળ સદાપ્રધાયી હતાં; એક બીજાનાં પ્રતિપાત્ર હતાં. મંગળને સાપ પાળવાનો, તેમને રમાડવાનો, તેમને નચાવવાનો પ્રુમ શોખ હતો. એણે જત જતના સાપ પાળ્યા હતા, તેમના રંગકાવતું અને તેમના ચારિત્રતું

અવલોકન કરવામાં એ ખુબ રસ લેતો. થોડાજ દિવસ પર તેણે કોલેજમાં ‘સર્પ જાતિ’ પર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. સર્પોને નચાવ્યા પણ હતા. પ્રાણીશાસ્ત્રના અથંગ અધ્યાપકોએ પણ એનું વ્યાખ્યાન સાંભળીને મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. એ વિદ્યા એક જૂદું મદારી પાસેથી એ શીખ્યો હતો, સર્પની જાડીબુટ્ટીઓ એકઠી કરવાની એને ઘેલછા લાગી હતી. અમુક વ્યક્તિ પાસે કોઈ સરસ જાડીબુટ્ટી છે એવું એ સાંભળે તો તે હાથ કર્યા વિના એને એન પગતું નહીં. જાણે આ એક વ્યસન એને લાગ્યું હતું. એ એ વ્યસનજ પાછળ હજારો રૂપીઆ એણે ખર્ચી નાખ્યા હતા. મૃણાલિની કેટલીએ વાર એને લાંબાવતી હતી, પણ આમ જોવા માટે આવી આવતુરતા તેણે કદિ બતાવી નહોતી, સાપ જોવા એ ખરેખરજ ઉત્કેષ હતી, કે મંગળના પરના પોતાના અધિકારનું પ્રદર્શન કરવા છાછતી

મોઢર ચાલી ગઈ. રાત્રો થોડી વાર સુધી પુતળોની માફક નિદ્રા લેતો રહ્યો.

હતી તે કાણુ જાણે, પણ એણે પોતાનો આમદ ચાણુ રાખ્યો. આટલાં લોકોની વચ્ચે રાતની વખતે સાપને છોડવાથી તે કેવા ચમકશે અને તેનું શું પરિણામ આવશે એ કેજ એના લક્ષમાં રહ્યું નહીં.

મંગળે કહ્યું: “કાલે જરૂર બતાવીશ. અસારે ઓરડામાં તલબાર જગ્યા નહીં રહે અને બરાબર બતાવી પણ શકાશે નહીં.”

એક મિત્રએ કહ્યું: “અરે, બતાવને હવે; જરા સરખી વાતને માટે આટલાટલા કાલાવાલા શુ કરાવે છે? મીસ મહેતા, તમે એનું કેજ સાંભળશો નહીં.”

બીજા મિત્રએ કહ્યું: “મીસ મહેતા બીયારાં તદ્દન જોળા છે. તેથીજ મંગળ આટલી હડ કરે છે. બીજા કોઇ સ્વતંત્ર મીનસની સ્ત્રી હોય તો હમણાં એને બતાવી આપે.”

ત્રીજાએ મજાક કરી: “અરે એની સાથે બોલે પણ નહીં કે વાન છે? મીસ મહેતા આમ કાલાવાલા કરે ને એ સાંભળે નહીં એટલે શું? મૃણાલિનીને માટે એ જન કરજાન કરે તોએ જોણુ છે.”

મૃણાલિનીએ જોયું કે આ બધા એને ઉત્કેરતા હતા એણે કહ્યું “તમારે કોઇએ મારી વકીલાત કરવાની જરૂર નથી, મારે જે કંઠુ હશે એ હું પોતે કરી લઇશ આજે હું આપના ખેલ જોવા હજીતી નથી ચાલે આ વાતનો અહીંજ અંત આગ્યો.”

બધા મિત્રો મજાક કરતા હસી પડ્યા. એક જણે કહ્યું: “જોવા તો બધાં છુટે પણ દેખાડે છે કાણુ?”

મૃણાલિનીનો શીકકો ચહેરે જોઇ મંગળને પણ લાગ્યું કે પોતે એની મીઠાણીની અવગણના કરી એ હીક નથી થયું. બોજન પુરુ થયું અને આપનની શરૂઆત થઇ હતી; તે વખતે મૃણાલિની

અને બીજા મિત્રોને લઇને મંગળ સાપના ઓરડામાં ગયો ને મરદુવ વગાડતાં વગાડતાં વારાફરતી એક એક કંડીઓ ખોલી તેમાંથી સાપને બહાર કાઢી બતાવવા લાગ્યો. બધાને લાગ્યું કે એની એકે એક વાત, એના મનના એકે એક ભાવ એ સર્વો સમજતા હતા. મંગળે કોઇને હાથપર લીધો, કોઇને ગળામાં નાખ્યો, કોઇને ખજા પર નાખ્યો. મિત્રો અજમ થઇ જોઇ રહ્યા.

પણ મૃણાલિનીનો જીવ કોણે નેહોતો. એ રહી રહીને મંગળને કહેવા લાગી: “મંગળ તું આમ સાપને ગળામાં ન નાખ. માત્ર એને દૂરથી બતાવ, જરા નચાવ ને પાછા મુકી દે.” મંગળના ગળામાં સાપને વીટલાએલો જોઇને એના પ્રાણુ જાણે નીકળી પડતા હતા. એને થયું ‘મેં સાપ જોવા માટે નકામી હડ કરી.’ બીજા મંગળ એની કોઇ વાત સાંભળતો ન હોતો. પ્રિયતમાની આગળ પોતાની સર્પકળાનું અસ્ત્ર ન કરવાનો આવો ધન્ય અવસર એ બધાં કેમ જવા દે? એક મિત્રએ ટીકા કરતા પુછ્યું: “દાંત તોડી નાખ્યા છે?”

મંગળે હસીને કહ્યું. “દાંત તોડી નાખ્યા એ મદારીઓનું કામ છે. આમાના એક પણ સાપના દાંત તોડેલા નથી. બનાવું?”

આમ કહી એક ઠાળા સાપને ઉંચકતાં એ બેલ્યો: “આનાથી મોટો અને ઝેરી સાપ મારી પામે બીજો નથી આ જો કરડો તો મણસ પાણી પીતા પણ ન ઉભો રહે. એના ડંસને માટે મંત્ર નથી, જડીશુદી નથી-કોઇ ઉપાય નથી. એના દાંત બતાવું?”

મૃણાલિનીએ એનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ના મંગળ, દરવરને ખાતર એને છોડી દે.”

એક બીજા મિત્રએ કહ્યું: “મને તો વિશ્વાસ નથી આવતો પણ તમે કહો છો એટલે માનું છું.”

મંગળ સાપની ગરદન પકડી બોલ્યો: “ના બાપ, તમારી આંખે જોઈને પછી માનજો. હાંત વેળા બહો સાપને વશ કરવા એમાં શું? પણ સાપ શરૂ સમજાવે પ્રાણી છે. એની ખાત્રી ક્ષીકાકે, આંખો સાપને આપણને હેરાન નહીં કરે તો એ તેને કદિ કરડતો નથી.”

મૃણાલિની:

“જો જોયું છે.”

મંગળ બસારે

મમતા પર

ચંદ્રચંદ્ર દત્તો.

એણે આ રમત

ખેલે કરવાના

દરદારથી કહ્યું:

“આવી આવી,

આપણે જ્યાં

ખેલી જ્યાં

શરૂ પણ થઈ

ગયું. આજ

હું પણ કંઈ

સરસ, સંગળાવીય.

એમ મંગળને ખબર

હાય મુઠી પાછળ આવવાની નીશાની

કરી જોરડામાંથી. તે ચાલી ગઈ, પણ

મંગળે વિરેહીએની શંકાએનું નિવાર-

ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે

સાપની ગરદન પકડી જોરથી દબાવી;

એટલા જોરથી દબાવી કે તેનું મોં લાલ

લાલ થઈ ગયું; શરીરની નસો કુલી

ગઈ. સાપને એવો અનુભવ કદિ

થયો ન હોતો. મંગળ એની પાસે શું કરાવવા

માગે છે તે એ સમજાવવા શક્યો. એને

એમજ કહ્યું કે એ એને આરી નાખશે.

આત્મરક્ષાને માટે એ તે આર થઈ ગયો.

ગરદન ખુબ દેખાવીને એનું મોં ઉઘાડી દાંત બતાવતાં મંગળ બોલ્યો: “જો શંકા હોય તે પાસે આવીને જોઈ જાઓ.” મિત્રો પાસે જઈને જોઈ આવ્યા. મંગળે પુછ્યું: “હજી કે શંકા છે?” પણ દાંત પ્રત્યક્ષ જોયા; પછી શંકાને સ્થાન ક્યાં રહ્યું? મિત્રો ચકિત થઈ ગયા.

સાપની ગરદન ટીકી કરીને મંગળ ધીર-

થી એને કંડીઆમાં મુકવા જતો હતો.

પણ એ કાળો નાગ કોપથી ગાંડો થઈ

“ના, મંગળ, હાથને ખાતર એને છોડી દે.” મૃણાલિનીએ કહ્યું.

મયો હતો. ગરદન ટીકી થતાજ એણે માથું ઉચક્યું, મંગળની આંગળી પર જોરથી કંચે અને તરત ત્યાંથી નાસી ગયો. મંગળની આંગળી માંથી ટપટપ લોહી ટપકવા માંડ્યું. આંગળી

દયાળી રાખીને તે પોતાના ચોરડા તરફ દોડ્યો. ત્યાં ટેબલમાં એક જડીબુટ્ટી પડી હતી. એણે સ્તંભબુટ્ટું હતું કે એ ધરીને ચોપડવાથી પ્રાણ ધાતક વિષ પણ ઉતરી જાય છે.

મંત્રોમાં દોડાદોડ થઇ રહી. બહાર બજાર પહોંચી ડાકટર સાહેબ ને સુરજલક્ષ્મી દોડતાં આવ્યાં. આગળી પર નેરથી પારે બાંધી લીધો ને જડી ધસવા આપી ડાકટરને જડી પર વિશ્વાસ નહોતો, એ નસતર મુકવા જતા હતા પણ મંગળે ના પાડી. મૃણાલિની મંગળની રાહ જોતી દીલરુમા વગાડતી બેઠી હતી. આ બજાર સાંભળી. એણે તે પણ દીલરુમા ફેંકીને દોડી આવી ને મંગળની આંગળી પરથી લોહી લુછવા લાગી. એટલામાં તો મંગળની આંખ ધેરાવા લાગી, એક પીળા પડના માંડ્યા; એનાથી ઉભા રહી શકાયું નહીં, એ બેસી ગયો. ચોરડો માણસોથી લરાઇ ગયો. અનેક જણ અનેક ઉપાય સુચવવા લાગ્યા. જડી ધસાઈને આવી, મૃણાલિનીએ તેનો લે લગાવ્યો.

પણ મંગળને અજાણમણ થવા લાગી, એ સુષ રૂં ગયો ને હાથવતી પવન નાજવાની ઇશારત કરી. સુરજલક્ષ્મી એનું માથું બોળામાં લઇને બેઠી બીજાને પાંખો આણુ થયો.

ડાકટરે પુછ્યું: “મંગળ હવે કેમ છે?” મંગળે ધીરથી હાથ ફલાવ્યો પણ બોલી ન શક્યો. મૃણાલિનીએ કરુણ સ્વરે પુછ્યું: “જડી કેં અસર નહીં કરે?” ડાકટરે કપાળ પર હાથ મારી કહ્યું: “શુ કરુ, મેં એની વાત માની લીધી. હવે તો નસતરથી પણ કેં કશાદો નહીં થાય.”

અડધા કલાક સુધી આ રિથિત કામ ચલે રહી. મંગળની તખીયત વધારે લચકતી જતી હતી. એની આંખોનું તેજ એાછું થઇ ગયું, હાથ પગ ફંડા પડી ગયા, ચહેરા પર શીકારા આવી ગઇ, નાડી ધીમી પડી, મૃત્યુનાં તમામ લક્ષણ જણાવા

લાગ્યાં. ઘરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. સુરજ લક્ષ્મી છાતી માથાં કુટવા લાગી. મૃણાલિની ચિતભંમ થયો હોય એમ રડતી રડતી દોડાદોડ કરવા લાગી. ડાકટરને મિત્રોએ પકડી રાખ્યા ન હોય તો મંગળની આંગળી પર ન મુકાએલું નસતર એ પોતાની આંગળી પરજ મુકી દેત.

એક ગૃહસ્થે કહ્યું: “અરે સાહેબ કબરમાં સુવાડેલી હાથ પણ પાછી ઉઠી છે; એવા મંત્ર પઠનારા હોય છે.”

ડાકટરે કપાળ કુટી કહ્યું: “મારી અક્ષય ચરવા ગઇ હતી. નસતર મુકી દીધું હોય તો આમાનું કેં ધાત નહીં. અરેરે! હું શેજ કહેતો કે ‘એટા, સાપ ન પાળો’ પણ કોણ સાંભળે? બોલાવો, જંતર મંતરવાળાને બોલાવો, જેને બોલાવવા હોય તેને બોલાવો; મારું બધું લઇ લો, હું મારી તમામ મીલકત તેને ચરણે ધરી દઇશ; લંગોટી પહેરીને ધરની બહાર ચાલ્યો જઇશ, પણ મારો મંગળ, વદાવો મંગળ આખો ઉધાડીને બેઠો ચાય તો બસ છે. ઇશ્વરને, ખતર જલદી કોઇને બોલાવો.”

એક ગૃહસ્થને કોઇ મંત્ર જાણનારા સાથે ઓળખાણ હતુ. તે દોડીને તેને બોલ વી લાવ્યો. પણ મંગળને ચહેરા જોતાજ મંત્ર અજમાવી જોવાની તેની હાંમત ન ચલી. તેણે કહ્યું: “સાહેબ હવે શું થઇ શકે? જે કેં થવાનું હતું તે થઇ ચુક્યું.”

“અરે મૂર્ખા! જે નહોતું થયું જેમણે તે થઇ ચુક્યું એમ કેમ નધા કહેનો? જે થવાનું હતું તે ક્યાં થયું? શું માના પિતાએ પુત્રનો ઉદય જોયો? મૃણાલિનીની કામનાઓ પરિપૂર્ણ થઇ? આશાવૃક્ષ નવ પુષ્પ પલ્લવિત થઇ ગયાં? જીવનના ઉછળતા, આલ્હાદક સમુદ્રમાં આનંદ રસ હુંદતાં હુંદતાં એમની નૌકા શુ જલસાથી નથી થઇ ગઇ? જે નહોતું થયું જેમણે તે થઇ ચુક્યું”

એજ દરીઆણું મેદાન હતું એજ રૂપેરી
ચાંદની નિઃશબ્દ સંગીતની માફક પ્રકૃતિપર
છાંઈ રહી હતી; એજ મિત્ર મંડળી હતી, એજ
ગમ્મતનાં સાધનો હતાં; પણ ન્યાં હાર્થનો
કિલકિલાટ હતો ત્યાં હવે કરુણ આકંઠ અને
શોકાશ્રુનાં પુર હતાં.

X X X

શહેરથી કેટલાક ગાઉ દૂર એક : સુંપડામાં
એક ડોસો અને એક ડોસી શધડી પાસે બેઠાં
હતાં. ડોસો હુંકડો પીતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે
ઉધરસા ખાતો હતો. ડોસી ધુટણપર માથું
ટેકવીને દેવતા તરફ જોઈ રહી હતી. એક દીકરા-
ના ઠોડીઆમાં દીવેલનો દીવો બળતો હતો.
ધંરમાં નહોતો ખાટલો, નહોતું એક ગોદડું. એક
પ્રુણામાં થોડી પરાળ પડી હતી. એજ ઓરડીમાં
એક ઇંટનો ચુસો હતો. ડોસી કદિક ધાસ કાપતી,
કદિક ઝાડની સુકી ડાળીઓ કાપી લાવતી, ને
ડોસો તેની ભારી બાંધીને બળ્લરમાં વેચી આવતો;
કદિક ડોસો ને ડોસી ભારી બાંધીને બળ્લરમાં
વેચી આવતાં; કદિક ડોસો ને ડોસી સુતર કાંતનાં
આં એમનું જીવન હતું. એને ન કોઈ હસતાં
દેખતું, ન કોઈ રડતાં દેખતું. જીવતા રહેવામાંજ
એમની વંચન પુરો થતો હતો. મૃત્યુ બારણા
પર ઉભું હતું, હસવાની કે રાવાની કુરસદ પણ
ક્યાં હતી? ડોસાએ પુછ્યું: “કાલને માટે કે
તો છે નહોં, કામ શું કરીશું?”

“રામજી સાદને લાંબી શૈર કે ઉપાર લઈ
આવીશ.”

“એના પહેલા પૈસા તો આપ્યા નથી,
ઉપાર કેમ આપશે?”

“નહોં આપે તો રશું, ધાસ તો છેને ?
બપોર સુધીમાં એ આનાનું ધાસ પણ નહોં કાપી
શકું?”

એટલામાં બહારથી કોઈએ સુખ પાડી.

“ભગત, ભગત, કેમ સુષ ગયા ? જરા બારણું
તો ઉઘાડો.”

ભગતે ઉઢીને બારણું ઉઘાડ્યું. એક માણસે
અંદર આવીને કહ્યું: “કે સાંભળ્યું ? લાલભાઈ
ડાકટરના છોકરાને સાપ કરડ્યો.”

ભગતે ચમકીને પુછ્યું, લાલભાઈ ડાકટરનાં
છોકરાને ? પેલા તણ ચોટી પરના બંગલા-
વાળાને ?

“તેરતો. શહેરમાં બળભળાટ ચાલ રહ્યો છે.
જતા હો તો જાઓ ન્યાસ થઈ જશે.”

ડોસાએ કોરતાથી માથું ધુણાવ્યું: “હું
કે નથી જતો. એજ ડાકટર. હું એને બરાબર
જાણખું છું, કૃષ્ણાને લઈને એનીજ પાસે
ગએલો. એ રમવા જતો હતો. હું એને પગે
પડ્યો; કહ્યું કે ‘એક વાર જોઈ લો’ પણ એણે
સામું જોઈને વાત પણ ન કરી. ભગવાન સાંભળ-
તો હતો. હવેજ બપોર પડશે કે દીકરાનો ધા
કેવો લાગે છે. દેટલા છોકરા છે ?”

આવનારે કહ્યું: “અરે આ એકંજ છોકરો
હતો. સાંભળ્યું છે કે બધાએ ઢાય ઉઠાવ્યા છે.”

“ભગવાન બેઠો છે. તે ચખતે મારાથી રડી
દેવાયું હતું, પણ એને જરા દયા નહોતી આવી.
હું તો એને બારણે ઉભો હતો તો પછી ધ્યાન
નહોતું આપ્યું.”

“તારે નહોં જાણ્યો ? એ તો સાંભળ્યું
એટલે કહેવા આવ્યો.”

“મારું કીધું. કાળજે કંડક વળા. આંખો
પણ ઠંડી થઈ. છોકરો પણ ઠંડો થઈ ગયોં દરો.
તમે જાણો આજે હું નીરાંને ઉંઘીશ. કહું છું
જરા તંબાકુ લાવ તો, એક ચલમ વધારે પી
લઉં. દાશ. હવેજ સાલાજીને બપોર પડશે.
સપાનાચ વળા જશે. મારું શું બગડી ગયું ?
દીકરો મરવાથી કે રાજ નથી જતું રહ્યું. છે
દીકરા ગયા હતાં લાં સાંતમે ચાલ્યો ગયો.

તમાકે તો રાજ મનુ પડી જરો. એને માટે તો ખંખાનાં ગળાંમાં દવા રેડી ટેડીને ધન એકઠું કર્યું છે. હવે શું કરશો ? એકવાર એને જોવા જઇશ હમણાં નહીં. થોડા દહાડા પછી જઇશ; ખમર પુછી આવીશ "

આવેલો માણસ ચાલ્યો ગયો. ભગતે ખારણું બંધ કર્યું. ચલમ પર તમાકું મુખીને એ દમ પર દમ મારવા લાગ્યો.

ડાસીએ ધીરેથી કહ્યું: " આટલી રાતે ઝાડ ઝાંખરામાં કાણુ જાય ? "

" અરે બપોર હોય તો પણ હું ન જાઉં. ગાડી લેવા આવે તો પણ ન જાઉં. છુલ્લી નથી મળે. કુખ્યાનું મોં આજ પણ આખ આગળથી ખસતું નથી. એ નિદ્રાએ એકવાર એના તરફ જોયું પણ નહોતું. છોકરો જીવવાનો નથી એ વાત મુંહું નહોતો જાણતો ? બરાબર જાણતો હતો. ડાકટર કેંઈ જાણ નહોતો કે એની એક નજરથી અમૃત વરસી જાય. પણ મન મનાવવાનું હતું. તેની જ એની પાસે ગએતો. હવે એક દિવસ જઇશ તે કહીશ: ' બોલો સાહેબ, શોર મ છે ? ' લોકો મને નિદ્રા કહેશે, છોકરો કેંઈ પરવા નથી. ગરીબ માણસોમાં તો બધા દુઝાણુ જોય છે; મોટા લોકોમાં કોઈ દુઝાણુ નથી હોતા, બધા દેવ હોય છે."

આવા સમાચાર સાંભળ્યા પછી સ્વસ્થ બેસી રહેવાનો પ્રયત્ન ભગતના જીવનમાં આ પહેલો જ હતો. સાપની ખમર સાંભળીને દોડી ગયો નહોય એવું એથી વર્ષની એની જીવનમાં કદી જન્યું નહોતું. માગશર પોષની કકડતી ઠંડી હોય, ચૈત્ર વૈશાખની લુ વરસતી હોય, કે આવણુ ભાદ્રવાની વૃષ્ટિથી ભરપુર નદી નાળાં. યજ્ઞને જવાનું હોય; પણ એ કશાની એણે કદી દરકાર કરી નહોતી. એ તરત ધરમાંથી નીળા પડતો. કેવળ નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કામ. આવવા લેવાનો

વિચાર પણ કદિ એને આવેલો નહીં એ એવું કામ પણ નહોતું. પ્રાણનું મૂલ્ય કાણુ આપી શકે ? એ તો ધર્મકાર્ય હતું. હતાશ યજ્ઞ ગએસા મેંકડો લોકોને એના મત્રોએ જીવતદાન આપ્યું હતું. પણ આજ એ ધરની બહાર પગ કાઢી ન શક્યો. સાપ કરડ્યાની ખમર સાંભળ્યા પછી પણ એણે સુતાની તૈયારી કરવા માંડી.

ડાસીએ કહ્યું: " તંબાકુ સગડી પાસે મુક્યો છે. બીડીવાળાના પંજુ અઢી પૈસા ચઢ્યા છે, આજે તંબાકુ આપતી પણ નહોતી."

આટલું કહીને ડાસી સુઈ ગઈ. ડાસીએ દીવો હોલવી, નાખ્યો, જરાવાર ઉભો 'રહ્યો, પછી બેઠી ગયો, અંતે સુઈ ગયો. 'પણુ' આ ખમર એની છાતી પર શિલાની માફક મૂકી હતી. એને લાગ્યું, એની કોઈ ચીજ ખોવાઈ ગઈ છે; જાણે એના પગકાદવથી ખરડાઈ ગયાં છે, જાણે કોઈ એના મનમાં બેઠું 'બેઠું' જ્યેને બહાર જવા માટે ધડેલી રહ્યું છે. જરાવાંડમાં ડાસીની ધોર, ખોલવા લાગી, ખરડાં માણસ ત્રાંત કરતાં કરતા ઉઠી જાય છે, સહેજ અવાજ થતાં જાગી ઉઠે છે. ભગત ઉઠ્યો, લાકડી લીધી અને ધીમેથી ખારણુ ઉઘાડ્યું.

ડાસીએ પુછ્યું: " કપ્રા જાઓ છો ? "

" જતો નથી, રાત, કેટલી ગઈ છે તે જોઈશું."

" હજી બહુ રાત છે, સુઈ જાઓ."

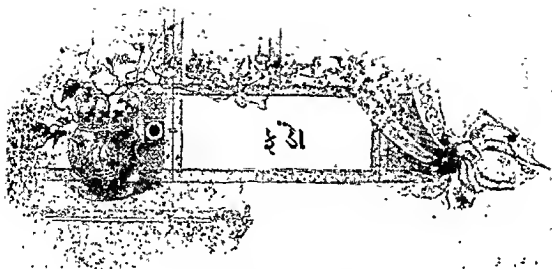
" ઉઠ્યું નથી આવતી."

" ઉઘ શાની આવે ? ચિત્ત તો ડાકટરના ઘર પર લાગ્યું છે."

" ડાકટરે મારી સાથે-શી ભલામ કરી છે કે ત્યાં જાઉં ? એ આવીને મળે પડે તો એ ન જાઉં."

" તમે ઉઘ્યા તો એ ધસારાથી."

[વધુ મુદ્રા જુઓ પૃષ્ઠ ૫૬૧]

લેખક :

ડા. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

ડા. જગમોહન મોતી

—૨૦—

હંની સંસ્થા અશ્વિમતીજ છે અને આપણે તેને હંમણાં હંમણાં અપનાવી છે કે વસ્તુ-રિચિતિ એથી તદ્દન ઉત્તરી છે કે એ સંસ્થા સારીએ દુનીઆમાં પ્રથમથીજ હંની એ પ્રથમ સાક્ષરોએ શોધખેળ કરીને ઉકેલવાની જરૂર છે. અને આ સંસ્થાને માટે પ્રથમથીજ પક્ષપાત છે અને મેં એ ઉપરથી પ્રખર સાક્ષર થીયુના માર્ક ટવેનની આદમ બાવાની તેમજ પ્રવતી નોંધ-પોથીએ વાંચી નાખી પણ આ બાબત ઉપર જાણે પ્રકાશ પડી શક્યો નહીં. ખાંવા આદમે જે વખતે પોતાના કુટુંબસદ સ્વર્ગમાંથી રુખસત લીધી તે વખતે તેને માનવત્વ ગેરે આપવા માટે એક વગવાળી કમીરી નીમાઇ હતી કે નદી અને તે કમીરીએ તે પ્રસંગના ખરચને પહોંચી વળવા એક ફંડ પોલ્યું હતું કે નદી એ પ્રથમ સંજોગે પ્રકાશ જુના સિદ્ધાંતેઓ અને તાત્ત્વજ્ઞો ઉપરથી પડી શકે નથી.

રામાયણ અને મહાભારત કે 'હલીવડ અને ગ્રોડેસી તપાસીએ તો તેમાં પણ ધામધુમના પ્રસંગો આવે છે અને ને ભારે હાંમાડથી ઉજવાયા હતા પણ ખરાં જોખનો યજ્ઞેલાં, તોરણો ટંગડવામાં આવેલાં અને ભાવણો પણ યજ્ઞેલાં. એ બધી હરીફત ઉપરથી એમ ધારીએ કે તે સમયમાં પણ ફંડની સંસ્થા હોવી ને જોઇએ તે જોડું નહીં કહેવાય. માત્ર આપણે એટલું માદ રાખવું જોઇએ કે તે વખતે એ સંસ્થા ઉગતી હતી એટલે તે સંસ્થાને આપણે દાલ જે પરિપક્વ દશામાં જોઇએ છીએ તે દશામાં તો તે વખતે નહોતીજ. મારા આ દિશામાં ઘંજા સમયના પ્રવાસને લઈને આ અનુમાન બાંધવામાં આવેલ છે છતાં જો કેાઈ નિદાન એ બાબતમાં ખીજ વધુ સંતેષકારક નિર્ણય ઉપર આરો તો દુ મારા મનનું સમાધાન થનાં ને રજીમારવાને તૈયાર છું. પણ જરૂર

એ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ તેમજ તેનો ઇતિહાસ એ વર્ણવવાનો મારો આશય નથી એટલે આટલુંજ બસ છે. અહીં તો મારે એ સંસ્થાનું હાલનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેમાં શુશુ દોષ કેવા કેવા છે તેનું અંદાજ જાન કરાવવું છે.

ફંડની સંસ્થા કોઈપણ મહાનમાં મહાન કાર્યથી માંડીને અલ્પમાં અલ્પ કાર્યને માટે અસ્તિત્વમાં લાવી શકાય છે. અલબત્ત, માત્ર એકજ વસ્તુ એ બાબતમાં આવશ્યક છે અને તે એ ફંડને અસ્તિત્વમાં લાવનાર વ્યક્તિઓની એ કાર્યમાં શ્રદ્ધા ! અમુક વિદ્યાર્થી અહીંની પરીક્ષાઓમાં પરીક્ષકો જોડેના કોષ સૂક્ષ્મ મત બેઠને લીધે પસાર ન થઈ શકે અને તે પછી તે વિદ્યાર્થી 'વધુ અભ્યાસ' ને માટે યુરોપ જાય તો તે વખતે પણ ફંડ ઉભું થઈ શકે અને બાર-ડોહી જેવી લદનમાં સહાય આપવી હોય તો તે વખતે પણ ફંડની સંસ્થાને અગતિત્વમાં લાવી શકાય છે. એટલે આપણે ધારો કે એવું કે એક કરણ મળ્યું અને એ પાંચ માણસોના હૃદયમાં (એક હીમતવાન માણસ હોય તો પણ બસ છે) એ બાબતમાં ફંડ ઉભું કરવાની ઊર્મિ જાગી. બસ, વધુની જરૂર નથી.

ફંડની સંસ્થામાં કોષ એવી વિદ્યુતની શક્તિ છે કે તેના બીજ રોપાયા પછી તેનો વિકાસ થતાં વાર લાગતી નથી. કેમ જણને ફળ આવતાં પચાસ વરસની વાર લાગે. કોષને સો વરસની વાર લાગે. વહેલામાં વહેલાં એક રોપાને તૈયાર થતાં કહાય એક બે દિવસ જોઈતા હશે. પણ આમાં તો બીજાજ ક્ષણે તેનો વિકાસ થઈ જાય છે. જેમના હૃદયમાં ઊર્મિ જાગી તેઓ તરત બેગા મળે છે અને પ્રમુખથી માંડીને મંત્રી મંત્રીઓ અને કમીટીના સભ્યો વગેરે બંધુ તીમી દેવામાં આવે છે.

પરંતુ આટલું થતા સુધીમાં એનો વિકાસ

જમીનની અંદરજ થાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. પણ જ્યારથી સ્વયંસેવકો છાપેલી રસીદ છુટકો લઈને અથવા તો ગલ્લાઓ લઈને નીકળી પડે છે સારથી એ વિકાસ દુનીયાં જોઈ શકે છે. યુરોપ, અમેરીકા, ચીન જાપાન ઇત્યાદિ દેશોમાં ફંડ સંબંધી જનસમાજ કેવી દ્રષ્ટિ રાખે છે તે બાબતની શોધખોળ હજી આ લેખકને કરવાની રહી છે. પણ વહાલા વતનમાં તો આપણો જન-સમાજ ફંડ છુટકો છે એમ કહીએ તો ચાલે. બારણે ગમે તેવો સારો, પ્રતિષ્ઠિત માણસ આવીને, ગમે તેવી કાકલુદી કરીને આપણી પાસે અમુક કાર્યને માટે પૈસા મળે કે કપડાં મળે તો આપણે-આપણામાંથી ધણા સાફ ના પાડે. પણ તેજ વીનતી એક ફંડના નામ હેઠળ આપણી પાસે આવે તો આપણે-આપણામાંથી ધણા આંખ વાંચીને તેમાં પૈસા કપડાં વગેરે આપીએ. ફંડના નામમાં કે એની યોજનામાં અમુક પ્રકારની વિદ્યુત રહે છે અને તે આપણને પોતા બધી આકર્ષે છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો સર જગદીસચંદ્ર બસુજી આપી શકે. આપણે તો એટલું અનુભવ ઉપરથી કહી શકીએ કે કોષપણુ ફંડમાં કે પણુ ભરાયું નહીં હોય એવું બન્યું નથી અને ભવિષ્યમાં બનવાનું નથી.

આવી વખતે સ્વયંસેવકો અને સ્વયંસેવિકાઓ પણ ક્યાંથી ઉમરાઈ આવે છે એ સમજાવું નથી. બાકી એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોષપણુ જાતનાં ફંડ ઉઘરાવવા માટે સેવકો અને સેવિકાઓની ખોટ પડતી નથી. આટલું પણ થાદ રાખવું કે આધુનિક જમાનામાં કોષ પણ કમીટી કે સ્વયંસેવકોનું દત્ત જી જાતિના પ્રતિનિધિ વિના રાખ્યું તો દુનીયા ઉધીજ વળી જરાની ! પછી બસે એઓ શોભાના ગાંઠીઆ જેવાં નીવડે; પણ એમનું પ્રતિનિધિત્વ તો હોણું જ જોઈએ. આ સેવકો અને સેવિકાઓ સાધારણ

મનુષ્યે હોય છે
પણ જે ક્ષણથી
તેઓ આ કાર્યમાં
જોવાય છે તેજ
ક્ષણથી તેઓમાં
એક અજબ પ્રકાર-
રનો ઉત્સાહ, ક્રોધ
નવીજ જાતની
જર્મદંત્ર અને
આપ્તા જગતનાં
જી પુરો તેમના
સાત સાત પેઢીનાં
જોળખાણુવાળાં
હોયને એ જાતની
માન્યતા પ્રકટી
નીકળે છે.

એક બહેનને
હું માત્ર નામથીજ
જોળખતો હતો,
સાહેબજી સલામ-
નો પણ મારે વ્ય-
વહાર ન હતો.
હું સાહેબજી કરવા
મથો હોત તો પણ
તે બહેન તે રવી-
કારત કે નહીં એ
સંકારપદ વાત

છે. અચાનક એ બહેન એક દુઃકમાં સ્વયંસેવિકા
તરીકે જોડાયી અને છાપેલી રસીક છુટો તેમના
હાથમાં આવી, જસ યદ્યુ યુક્યુ' ! એક રવિ-
વારની સવારે હું માત્ર એક પંચયુ પહેરીને
રટવને આસોથી ચળકતો કરવા મથતો હતો.
પાસે મારી નાની છુટી મારા સખત વિરોધની
સામા યજ્ઞને એ આસોનો સ્વાદ કેવો દરી તે

હું માત્ર એક પંચયુ પહેરીને રટવને આસોથી ચળકતો કરવા મથતો હતો.

જાણુવા માખી જોવાને મથતી હતી. આ દ્રશ્ય
જોઈને, બધો પાંક મારોજ છે એમ ક્રોધપણ
દાખતા દલીલ સાંભળ્યા વિના ધારી લઈને
પત્નીથી “હોકરીને મારવા બેઠા છે. જેના
કરતાં એર આપીને સીધીજ પડોંચાડીદેને”
એ મનઘમનું કાપણ ક્રોધ અંતરે આભાની
વાદ આપતું ચત્રાવી રજાં દનાં. સાં એ બહેન

હાથમાં રસીદ છુકોનો ચોડો લઇને દાખલ થયાં.

“ક્યેએમ ? નાનાભાઈ ! આવું કે ?” તેમણે મીઠા મધુરા સુરથી કહ્યું. “ભાભીને બારે તો નહીં પહોંતે ?”

“આવો, બેસો.” હું તો નજર નાખતાં જ ચેતી ગયા હતા એટલે બેઠે અને એટલી અકડાઈથી બોલ્યો: “શું કામ છે ?”

“ના...આ...રે-ખીલું શું હોય ? બહેનને ભાઈની પાસે, જરૂર પડે માગવામાં શરમ શાની ? આ તો પેલાં-ફંડને માટે આવી છું.” બહેન બોલ્યું; “પચીસ લખુ ?”

રસ્તામાં મળે તો બેણે કીડીથી પણ હું તુરંચ પ્રાણી હોઉં એવું વર્તન રાખનાર આ વિદુષી સન્નારી એક ફંડના કાર્યમાં બેડાતાં જ આટલો રતેહ, આટલી નમ્રતા, આવી મૃદુતા જીવનમાં ઉતારી શકે એ ફંડની સંસ્થામાં રહેલ અનેક ગુણમયી એક મોટો ગુણ અલબત્ત, એ ફંડનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં એ ગુણ એ સન્નારીમાં રહેજ એવું નથી. પણ અમુક કાલ પણ આ જાતનું ચરિત્ર જે વસ્તુ ખીલવી શકે તે વસ્તુને આપણાથી ઉતારી પાડી તો નજર કાયને આપણે આપવાને ના પાડીએ તો મીઠાશબરી બાનીથી જ આપણને દેશદ્રોહી, નીચ, કંજુસ, માત્ર મોજશોખમાં જ જીવન વ્યતિત કરનાર કુચ્છદો વગેરે વિશેષણો આ સ્વયંવસેવકો અને સેવિકાઓ સંભળાવે છે અને છતાં આપણાથી એક પણ વિરુદ્ધ શબ્દ ઉચ્ચારતો નથી એ આપણું ફંડધેણાપણું સાખીત કરે છે.

જેવી રીતે ફંડ ઉધરાવનારાઓનો વર્ગ છે. તેવી જ રીતે ફંડ ભરનારાઓનો વર્ગ પણ હોવો જોઈએ એ દેખીતું છે. એ બન્ને વર્ગમાં હાસ્યરસને પીછાણનારાઓનો અને તે રસનો

સફુપયોગ કરનારાઓનો વિભાગ પણ સારી સંખ્યામાં હોય છે. ફંડ ઉધરાવનારાઓમાંથી અમુક વિભાગ એ ફંડ ઉધરાવતું જાય છે તેમ તેમ એને ધરતે રથજે જમે કરાવવાને બદલે અપૂર્વ હાસ્યરસના આવેગને વશ થઈ પોતાના ઉપયોગમાં જ લેતો જાય છે. તેજ પ્રમાણે ફંડ ભરનારાઓમાંથી ઘણા એ ઉધરાવનારાઓ જેટલે રકમમાં ઉતરતા જ નથી, ઉધરાવનારાઓ ખસેલોએની રકમ ભરવાની કહે તો પણ મીઠું સ્મિત કરીને પોતે તેટલી રકમ ભરી આપે છે. એમનો હેતુ બારણે આવનાર મનુષ્યને નિરાશ ન કરવું એ જ હોય છે.

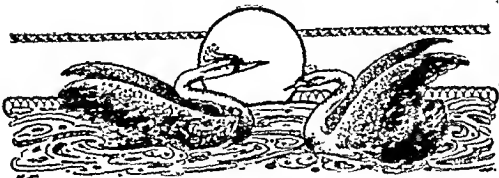
“આપણે એ પ્રમાણે ના કહીએ તો ખીચારાંઓ ઉત્સાહભંગ થઈ જાય છે. તે આપણને પસંદ નથી.” આમ તેઓ ફંડે કહેજે કહી શકે છે. પણ પછી જ્યારે શણે ઉધરાવવાનું કામ શરૂ થાય છે ત્યારે જ એ પ્રકારના ફંડમાં ભરનારાઓની શકિતનું આપણને લાન થાય છે. અલબત્ત, ફંડના જગતમાં મુશ્કેલું પ્રમાણ બહુ હોય છે એટલે સોમાંથી પચાસ વખત તો ઉધરાવનારાઓ તેમને બારણે ફેરા ખાવા માટે તે પહેલાં જ કાતો એ ફંડમાં જોઈતી રકમ ભરાઈ ગઈ હોય કે કાતો એ મૃત્યુશરણ થયું હોય. જો આમ થાય તો તો વધુ મુશ્કેલી વિના જ તેઓ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. પણ એમ નહીં થયું તો પહેલાં તો એ લોકો વાયદાની કક્ષાને આશ્રય લે છે. એ કલાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી લીધા પછી જ તેઓ પોતાનું અહાત્ત વાપરે છે. ફંડનો ઉપયોગ બરાબર નથી થયો અને થવાનો પણ નથી એમ કહી એઓ દ્રાવેશમાં આવી જાય છે અને “એટલી રકમ હું કોઈ ગરીબ ગુરુબાને આપી દઈશ. બાકી તમને એમાંથી રાત્રી પાછા પણ આપવામાં હું પાપ સમજું છું.” આ

જાતના ઉદ્દારોથી સાબળનારાઓને મદાત કરી કોષ ખીજા ફંડ ઉધરાવનારાઓના હૃદયને શાંતિ અર્પવા તેઓ કહે છે તેટલા રૂપીઆ ભરી આપવાના કાર્યમાં મેદાયુદ્ધ થઈ જાય છે.

ફંડોની સંખ્યા અને તેના અંગોની આ ટુંકી રૂપરેખા છે. એને વીશે ધાતુ સખી શકાય તેમ છે; પણ આ ગતિના જમાનામાં ઉંડું જ્ઞાન બતાવવું એ અરથાને ગણાય છે તેમજ બતાવ્યું હોય તો કોષને તે પચાવવાની પરવા નથી. ફંડોમાંથી કેટલાય મૃતવતજ જન્મે છે. કેટલાય જન્મોને તરત મૃત્યુશરણુ થાય છે. કેટલાય જીવન્ત છતાં મૃતવતજ પોતાનું જીવન ગાળ્યા કરે છે. માત્ર થોડાં-બહુ થોડાં જ ધામધુમ અને ગાજવીજથી જન્મ લે છે તેજ

ધામધુમ અને ગાજવીજ પોતાના જીવન પયત જાળવી રાકે છે. આટલું જ્ઞાન એના જન્મનું પ્રમાણ આ જગતમાં-આ દેશમાં તો નકકીજ-ધટવું નથી. દિવસે દિવસે વધતું જતુંજ જોવામાં આવે છે. લોકો અને સમાજ દિનપ્રતિ દિન વધુ અને વધુ 'ફંડવંશ' થતા જાય છે. સ્વયંસેવકો તેમજ સ્વયંસેવિકા વધુ અને વધુ સંખ્યામાં એને સદાય આપવા મેદાને પડતાં જાય છે અને ફંડ ભરનારાઓની સંખ્યા પણ તેજ પ્રમાણમાં વધતી જાય છે એ નિઃસંશય છે. દેશની કંગાડ સ્થિતિ, નાણાંબીડ, અય-સાચના અનેક સિદ્ધાંતો એને રપર્શતા નથી. આનું શું કારણ ?

મારા જોવા આ વિષયના અંધગ અભ્યાસીને પણ એ સમજતું નથી. ખીજાને સમજતો ?

લેખક:

રા. મહુસૂદન કે. ભટ્ટ

આભને આંગણે હથેરાં ઉડતાં
જુલાં પડ્યાં પરદેશ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

વદાલી જુમિના પંથ જૂથ્યાં ને
ગયાં તે વસતી વાટ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

જુલી વદાલેરા વાસને અમાગી
વસ્ત્યાં અદોડે પંથ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

શીળા સુમંધી લેતાં ગુલાબી
આવે હવે વિષ લહેર રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

તેજના અંબારે તેજલી આંખે
આખીયાદીવે આવે ગ્રંખ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

માનસ-સરનાં મોઢાં પ'ખીડાં
ખારા જળે અણપ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

દેવ પ'ખીડાં દેવ જૂમિનાં
પડ્યાં તે માનવદેશ રે—

પારકે પાને પડ્યાં !

પોસ્ટ કર્યા વિનાના પત્રો*

લેખક:

સા. શાંતિલાલ તોલાર

હુનીઆનો દાઝેનો એક મહાપુરુષ ધરવી સન પૂર્વે કહી ગયો છે કે વિચારો કરવા પશુ તરતો તરત અમલમાં ન મુકતા; એ કરેલા વિચારો પર વધુ “વિચારો” કરવા. મારા જેવા આળસુને આના કરતાં વધુ પ્રિય શું હોય ?

તમને ખબર તો છે ને કે મને પત્રો લખવાનો બહુજ શોખ છે ? કેટલીક વખત તો મને પત્રો લખ્યા વિના ઉંઘ પશુ આવતી નથી. ધણીએ વખત તો વિચાર કર્યા વિના અથવા કશુંક વિચારને અંતે, એમ લાગે કે કાગળ ચીતરી નાખેલા: આ કરવાનો સમય ન હોય તો મનમાં તો એને રચી કાઢેલાજ. હુમાંગ્ય એટલું જ કે આવી રીતે ઉદ્ભવેલા પત્રે માંથી ધણી ખરા પોસ્ટ થતાજ નથી.

અને આવા પોસ્ટ કર્યા વિનાના પત્રો કોને લખાએલા હોય છે તે જાણવાની તમને ઉત્કંઠા હશે. ધણીય વખત કોઈ નાટક કંપનીના માલીકને, એવા પત્રો લખવાનું મન થઇ આવતાં, લખ્યા છે...“ તમે મારા પૈસા ધુતી લીધા. તમારો હાથરેક્ટર ગવેડો છે કે પેલા ત્રીસ વર્ષના

જાડા બહુચક્રને સોળ વર્ષની સુંદરીનો પાટ આપ્યો. તમારા એક્ટરોને ભેંસાસુર રાગજ આવડતો હશે... મહેરબાની કરીને આવા નાટકો બતાવવા બંધ કરો. નહીં તો મારો આશ્રય ગુમાવી બેસશો. વગેરે વગેરે” પશુ થોડો વખત વિચાર કર્યા પછી મને માલમ પડે છે કે એ લેડો મારા કહેવાથી કે નાટક બંધ કરવાના નથી. અથવા હું નહીં જાઉં તો કંપની દેવાળું પશુ નહીં કાઢે. હશે આવતી દીવાળીએ એજ. કંપની કોઇ સારો નાટક પાડશે ત્યારે મને જ્ઞેવાનું મન થશે...આવા વિચારો કર્યા પછી હું પત્ર ટપાલમાં નાખવાનું માંડી વાળું છું.

કેટલીક વખત તો પત્રો મનમાંજ રચાઇને તરતજ કાગળ પર કાળા ખીત્તાડાની માફક, ચીતરાઇ જાય છે, પશુ પરખીડીઓનાં ફાંફાં પડવાથી પોસ્ટ થઇ શકતાં નથી. ઉદ્ભવેલું તરીકે વાંચો ઇલેક્ટ્રીક સરપાઇ કંપનીને મારો સખ્ત અજુગમો દશાંવનો નીચેનો પત્ર:—

સાહેબો,

તમારું રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નું ખીસ આજે સવારે મળ્યું. એ વાંચીને મને ખાત્રી થઇ ચુકી

છે કે તમે બધા સોનેરી ટાળીના સબ્બો છો અને તમારી કંપની એક “ બદમાશોનો સંઘ ” છે તમે લખો છો કે મેં ઉપલી રકમનું ખીલ આપ્યું નથી: આ વાત સાવ પાયા વગરની છે. મેં તમારું ખીલ ચુકવી આપ્યું છે. મને એ વાતની બગબગ ખબર છે. મારી પાસે રસીદ નથી એવો અર્થ એમ નથી થતો કે મેં ખીલ આપ્યું નથી ચકાનાં પાસા મુકવામાં એ રસીદ તથા ઘડ ગઈ હશે. મારું મન કહે છે કે મેં તમ રું ખીલ ચુકવી આપ્યું છે. આના કરતા વધારે સામીતી કપી આપુ ?

આ મારી લાગણીને તમારે માન આપવું જોઈએ. તમારા માણસને ખીલ ચુકવી આપ્યું છે એ તો મારા કીકાની બને પણ ખબર છે: તમારા માણસને નહીં તો ખીલ કાઢ પણ માણસને એ ખીલ ચુકવી આપ્યું છે એ વીશે શંકા છેજ નહીં તમે બધા મવાલીઓ અને બદમાશો છો એ તમારો હીસાબજ ખતવી આપે છે મારા બ્લોકમાં આડ બત્તીઓ છે. પાચ છ મહીના થયા હું સાન્તાક્રુઝ રહેતો હતો એટલે પાવર વપરાયો પણ નહોતો, છતાં તમને રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નું ખીલ મોકલતા શરમ લાગતી નથી તમારો મીટર વાંચનારો નોકર બગબગ છે એ હું જાણતો નથી એમ નહીં.

જો હોય તે મને ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવા દો કે હું તમને એક રાત્રી પાછ પણ પરખાવવા નો નથી. હું જેલમાં વખત આપે જઈશ પણ તમને તો પૈસા નહીંજ આપુ. અને એટલું યાદ રાખજે કે મને તમે મુખે નહીં બનાવી શકો મારા લાગવગવાળા મિત્રો ધણા છે એ બુવશે નહીં. મારો એક લગોટીઓ દોરત પેલીસ ઇન્સ્પેક્ટર છે: ખીલે એક ગોલી એમ એ એલ એલ. ખી. છે, અને મારે દૂગનો સાળો એક પ્રખ્યાત બેંકમાં હેડ કેરીયર છે. મારી સામે માથું

ઉઠકશો તો તમારે ખરાબ પરિણામ ભોગવવા પડશે: તમારી કંપની દેવાળું કાઢશે.

લી.

- તમારા જેવા કમઅક્ષરોનો દુસ્મન

આ આખો કાગળ લખ ઇ ગયો અને કીકા-

ની બાએ એક નક્ક પછુ ઉતારી લીધી કે જેથી, વખત આવે તો, કોર્ટમાં પુરાવા તરીકે રજુ કરી શકાય પણ પરખીધું નહીં મળવાથી આ કાગળ એમને એમ હવા ખાતો ખીજે પડી રહ્યો. ખીજે દિવસે સારાના મેં એ પત્રને ટેબલ પર જોયો મને થયું, “ ચાલ જવ ! મારે શા માટે મવાલીઓની સાથે મવાલી બનવું ! એવાઓને તો, ગાંધીજી કહે છે તેમાં પ્રેમથી વશ કરવા જોઈએ... વખતે એ લોકો મવાલી પણ ન હોય. હુઆઓ હોય નો કંપની આટલાં બધા વર્ષો ટકી ન શકે. મારી બુધ પણ થતી હોય. અને આટલું મોટું ખીલ થવાનું કારણ એમ પણ હોય કે અમે સાન્તાક્રુઝ ગયા ત્યારે અમારા બધા બ્લોકમાં અઠે આડ બત્તીઓ પાચ મહીના સુધી અખડ બળતી રહી હશે... હશે. આ વખતે બલે ઇલેક્ટ્રીક કંપનીને ખાટવા દો ખીજ વખતે હું બહારગામ જઈશ ત્યારે મેઇન સ્વીચ બંદ કરતો જઈશ, રસીદ બરાબર સાચવીશ અને હું જાતે જ મીટર તપાસી જોઈશ કે જુધ થતી નથી. ”

અને નીચેનો પત્ર મેં પોસ્ટ કર્યો:—

વડાલા સાહેબો,

આપને ખીલ મોકલતા વિલબ થયો માટે મારી દીનગીરી દર્શાવુ છુ અને આ સાથે રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નો ચેક ખીડું છું.

લી.

તમારો સદાનો.

મારી જીવી ખેરાઇ ઘડ ત્યારે રહેવે કંપની-ને મેં નીચેનો પત્ર લખી કાઢ્યો હતો, એ પણ પોસ્ટ થયો નહોતો:—

સાહેબો,

ચર્નીશિડની ઓશીસમાંથી કે જવાબ ન મળવાથી તમારી હેડ ઓશીસમાં આ પત્ર લખવાની ફરજ પડે છે. તમારી ચર્નીશિડની ઓશીસનાં ભાડુતી માણસોએ મને ન્યાય આપ્યો નથી એટલે હેડ ઓશીસના દેવતાઓ પાસે ન્યાય માંગી રહ્યો છું.

ગમે અડવાડીએ ચર્નીશિડથી વીરાર જતાં તમારી કંપનીની એકાદેક લોકલ ટ્રેનમાં, વહાઇ-ટવે લેડોના સેલમાંથી લીધેલી, મારી છત્રી રહી ગઇ છે. કઇ લોકલ હતી તે મને ખબર નથી. તમારી લોકલોના ટાઇમ એટલા કદંગા હોય છે કે કોઇને પણ ધ્યાન ન રહે, ટાઇમ ટેબલ હું મારી પાસે રાખતો નથી.

માટે મહેરબાની કરીને મારી છત્રી જલ્દી પાછી મોકલી આપજો. ઉતાવળથી મોકલજો કારણ કે વાયુશાસ્ત્રીના વર્તારા પ્રમાણે ત્રણ દિવસમાં સમ્પ વરસાદ પડશે અને મારે છત્રી જોઇશે.

મારી છત્રી શોધતાં તમને જરા પણ આપદા નહીં પડે: ચર્નીશિડથી વીરાર સુધીમાં તમને એ જડી આવશે. અત્યાર સુધી તમારા ભાડુતી નોકરોએ મને જરા પણ દાદ આપી નથી. આવા બેવકુફ નોકરોને શા માટે ઝાડું નથી આપતા?

આનો ચોવીસ કલાકમાં જવાબ નહીં મળે તો હું મારા વકીલની સલાહ લઇશ.

તમારો.

તા. ક.

મારો એક મિત્ર ખબર આપે છે કે મારી અથવા મારા જેવી-છત્રી તમારી કંપનીના એક પારસી ગાર્ડ પાસે જોવામાં આવી છે.

આ પત્ર હું પોસ્ટ કરતો તો રેલ્વે કંપનીને જવાબ આપવોજ પડતે; વકીલની સલાહ

લેવાની ધમકીની તરત અસર થતે. પણ પત્ર પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યાં કીકાની બાએ ખબર આપી કે છત્રી કપાટ પાછળથી સહી-સલામત જડી છે.

આવા પોસ્ટ થયા વિનાના પત્રો લખવાનું બીજું કારણ તો એ છે કે મને ઘણી ઘણી વખત ઉદાર થઇને સખાવત કરવાનું મન થઇ આવે છે. અનેક વખત મારા હૃદયમાં 'વિશ્વ-ખંધુત્વની દિવ્ય બાવના પ્રગટી ઉઠે છે. એક વખત મેં 'વિશ્વ' કે હોંઆંગહો નદીમાં રેલ આવી અને અસંખ્ય મીનાઓ તણાઇ મુઆ. આ વાંચીને તરતજ ચીન દેશ પ્રવેશના મારાં રનેહ અરણો પુટી નીકળ્યાં અને "ગરીબોનો મિત્ર" એવી સહી સાથે રૂ. ૫૦૦૦) નો 'એલાયન્સ બેન્ક ઓફ સીમલા' પર એક પણ લખી ઠાવ્યો. પણ આ આ પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યારે મારા કીકાની ભુગોળ મારા હાથમાં આવી અને એમાંથી માલમ પડ્યું કે ૪૮ કરોડ મીનાઓ આટલા નાના પ્રદેશમાં રહે છે. આવા નાના દેશમાં આટલા બધા લોકોથી કેમ રહી શકાય? એ લોકો કુખી નહીં જાય તો શું કરે? કે નહીં. હવે ભવિષ્યમાં યોગસેકયાંગ નદીમાં રેલ આવશે ત્યારે જરૂર મદદ મોકલીશ: એમ કરીને પત્ર પોસ્ટ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

પણ કેટલીક વખત બહુ બહુ વિચારો કરવાથી મારી ઉદારતાનાં અરણો સહરાના રણમાં વહી જઇ સુકાઇ જાય છે. ચરખા પ્રચારક સંઘના એક કાપકર્તા પર લખેલો નીચેનો પત્ર આ વાતની સાક્ષી પુરશે:-

મહાશય,

આ સાથે ચરખાના પ્રચાર માટે રૂ. ૧૦૦૦) અંકે એક દળર નો એક મોકલું હું તે સ્વીકારી સેવકને આભારી કરશે.

આપ મને ઓળખતા નહીં હો, પણ હું તો આપને બાવા અદમના સમયથી ઓળખું છું. આજે સવારે ચરખાના પ્રચાર વીશેનું આપનું બાપણ સાંભળી મારા પર બહુજ અસર થઇ છે, અને મારું અન્યથા કઠણ હૃદય બરફની માફક ઓગળી ગયું છે. ખાદી અને ચરખો આપણા દેશનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકશે તે હું જાણતો નથી—જાણવા માગતો પણ નથી—છતાં આપને આ નાનીશી રકમ મોકલું છું તે સ્વીકારશે.

આપે પંચમહાલનાં બીજ લોકોમાં ચરખા અને ખાદીનો પ્રચાર કરવા વીશે, “જે શબ્દો કહીશ” એમ કહેવા છતાં, બમો કલા હતો. આપનું બાપણ હું બરાબર સમજી શક્યો નથી છતાં હું એમ અનુમાન બાધી શકું છું કે બાપડા બીજો અભણ છે, એ લોકોના દેશમાં પીઅર્સના કાશુ મળતા નથી અને “બેનહુર” જેવી સારી સારી શીદમો બતાવવામાં આવતી નથી. હુંકમાં એ લોકો દુઃખમાં છે અને ખાદીજ એમનો ઉદ્ધાર કરી શકશે. આપને એ પ્રદેશમાં થોડા સેવાબિલાપી કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે એમ પણ આપે કહ્યું હતું. મહાશય, હું જાતેજ આપની સાથે પંચમહાલ આવું એવો મને વિચાર આવ્યા કરે છે. મને તો એમ લાગે છે કે

આપને હજાર રૂપીઆ મોકલવા કરતાં હું મારી સેવાજ આપના કાર્યમાં અર્પણ કરું. આ બધા વિચારોને અંતે હું એમ નિશ્ચય પર આવ્યો છું કે મારે આપની સાથે પંચમહાલ જવું અને બીલોનો ઉદ્ધાર કરવો. આપ દાહોદ સુધીના મારા સેકન્ડ ક્લાસ ગાડીભાડાની વ્યવસ્થા કરી શકતા હો તો હું જરૂર આવીશ.

આપનો પ્રત્યુત્તર મળે ત્યાં સુધી ઉપલી રકમનો એક મારી પાસેજ ગ્રાધું છું.

લી.

સેવાબિલાપી

આવા આવા તો ઘણાએ પત્રો મેં લખ્યા. પણ નાખવાનું મન હતું પણ પરબીડીયું ન મળ્યું અને કેટલાક જણી જોઈને પોસ્ટ ન કર્યા. એક વખત તો સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી-ઓને પત્ર લખ્યો હતો કે સાહિત્ય-પરિષદ સુરતમાં તિલક મેદાનમાં બરવી અને રા. “દાલચીવડા” અથવા કેઇ રા. “સકર-પારા” ને પ્રમુખપદ આપવું પણ—

જુઓને ! આમ તમને મારા બધાએ પત્રો વંચાવી દે’ઉં એ મારા કીકાની માને ગમતું નથી એટલે લાચાર. *

* સ્ટીફન લીકોક પરથી સંચિત

+ + કેટલાંક સંવનન + +

સપાદક :

સપાદક :

રા. વ્યવનરાય શુક્લ

[અનુસંધાન : પુ. ૧૩ : અં. ૪—૫૪ કાળ.]

૧૦.
“દી ક સારે. જાઉ છું. મેં ઘણીઘણી આજ્ઞાઓ રાખી હતી, મેં ઘણી ઈમારતો ચણી હતી પણ હવે તો બધુંએ નિરર્થકને ! તમને ચઢાવાં એમાં મારી મૂર્ખતા, પશુતા કરીને ? તમે નહીં જાણતાં હો, નહીં માનતા હો પણ હું તમારે આધારેજ ટકી રહેલ. હું તો તમને ચાહું છું. ન ચાહું એવું કદાપિ પણ નહીં બને. હું તમને કેટલો ચાહું છું તે હવે હું તમને જતાડી આપીશ. તમારી ઇચ્છા, તમારા હુકમને હું હંમેશાં માન આપી મારા માથે ચઢાવીશ. તમે મને અહીંથી ચાલ્યા જવા ફરમાવો છો. તો મારી ફરજ છે કે તમારા ફરમાનને મારે અનુસરવું. દીક સારે સાહેબજી !”

મેં પુઠ ફેરવી ચાલવા માંડ્યુ. પણ આ શું ? તરાપ મારી એણે મારું કંકુ કેમ પકડયું ?

“ સાંભળો, સાંભળો મી. રાય ! બોહું ન લગોડો ઉપો અર્થ ન કરો. તમે મને હૃદયશૂન્ય સમજો છો ? અરે ! મને શું શું યદ રહ્યું છે તે તમે જાણતા નથી, સમજી શકતા નથી. ”

મંત્રમુગ્ધ સાપ માફક હું ત્યાંજ ચોટી ગયો. એનું કહેવું સંભળી લઇ હું બોલ્યો : “ લીલી ! વઢાલી લીલી ! હવે ભુલ લાગી. ત્યારે તમે પણ મને ચાંહાહોજ. હું તમારો, તમે મારાં, મારા આપણને જીવં નહીંજ પાડે. ”

એણે પોતાનું મોં બે હાથથી ઢાંકી દીધું અને કચકચાં ખાતી બોલી : “ મી. રાય ! કહો, કહો, અરે ! તમે મને કયી બાલુ ધસડી જાઓ છો તે. ”

“ કહું પણ નહીં. આખા વિશ્વનો પ્રેરક આપણને પ્રેરી રહ્યો છે. કહો, કહો તમારા જેવાં મર્મબીરુ એની પ્રેરણાની અવગણના કરી

આડખીલી ન કરે. સ્ત્રીત્વનું સાક્ષ્ય એની તન્મયતામાં છે. એના પ્રેમમાં એના શોખમાં વિલામ ન હોવા જોઈએ. પોતાની વ્યાજખી ધુન પુરી કરવા પોતાનો આત્મભોગ આપવો જોઈએ.”

“જો હું મોટા માણસ હોત તો સ્ત્રીના પ્રેમને હું પાત્ર ફરી ચુક્યો હોત. મારામાં જો કોઈ શક્તિ હોયજ તો તે પણ હજુસુધી તો યુમન છે. તમારી કસોટીમાં હું શી રીતે કસાઉ ? શું થાઉં ? સ્ત્રીઓ મોટા માણસની લોભી હોય છે. ભુખી હોય છે. મારા જેવો તમારી શી ગણતરીમાં ? તમારી દૃષ્ટિએ મારો શો હીસામ ? હું મોટો માણસ કદાચ નહીં થઈ શકું છતાં મને એટલો તો વિશ્વાસ છે કે તમારી સહાય હોય તો હું એકાદ ઉપયોગી કામ ન કરી શકું એમ નહીં. સદ્ગામ્ય છે આપણું કે તમારા અને મારા વિચાર ધણી બાબતોમાં મળતા આવે છે. જ્યારથી હું તમને સમજી શક્યો છું, જ્યોતખી શક્યો છું ત્યારથી હું આ જોઈ શક્યો છું, જાણી શક્યો છું.”

“એ તો મને પણ ખાતરી છે કે તમે ઉપયોગી કામ કરી શકશો.”

“શું તમને પણ એમજ લાગે છે ? તો તો કેવું મજાતું ?”

“પણ તમે એક ભુલ કરો છો, મને અન્યાય કરો છો. યાદ રાખજો, હું મોટા માણસનેજ ચઢાઉં એવું કે નથી.”

“કારણ ?”

“કારણ હું સમજાવી શકતી નથી, હું પોતે જ જાણી કે સમજી શકતી નથી. પણ મારું કહેવું તો સાચું છે. પણ હું એટલું કહી શકું છું કે મારા જેવા સ્વભાવની સ્ત્રીઓ નૈતિક બળ ધરાવનાર પુરુષને પમદ કરે છે. અમારે મન ખરો મદ તો તેજ કે જે બલો હોય, ઉદાર હોય, સુહૃદ હોય, આસ્તિક હોય, સલુકાશવાળો હોય,

ત્રવેત અંતઃકરણનો હોય. મારા જેવી સ્ત્રીઓ તો મસ્તક કરતાં હૃદયનેજ વધારે વજન આપે. ખરો કદિ મોટા મનનો હોય. નજીવી વાતોમાં એ કદિપણ માથું ન મારે. એતુ પેટ મોટું હોય, એને એકલા કાન ન હોય, સાન પણ હોય.”

“પણ હીલી ડીયર ! મને તો લાગે છે કે પુરુષો સ્ત્રીઓ માટે મરી શીરે છે છતાં સ્ત્રીઓ તો એપરવાળ હોય છે. પુરુષોને સ્ત્રીઓ માટે લાગણી થાય છે પણ સ્ત્રીઓને પુરુષોને માટે લાગણી થતી નથી.”

“એમ ?” નિઃશ્વાસ નાખી એ બોલી. “આ બાબતમાં હું તો તમારાથી વિરુદ્ધ મતની છું. ચોક્કસ માનજે કે હૃદય એકલું પુરુષનેજ નથી; સ્ત્રીઓને પણ હોય છેજ. અને મેં મારી લાગણીઓ તો તમને ધણીયવાર બતાડી છે. અફસોસ ! મારે માટે કોઈ પુરુષનો પ્રેમ નીમાયો નથી.”

“હું કે સમજી શકતો નથી. કહો, કહો મારું કહેવું શું ખોટું છે ? તમારા જેવી અજબ સ્ત્રી તો મેં કોઈપણ ન જોઈ. તમે કશું કરો કે ન કરો પણ તમારા જેવી હેતુભીની સ્ત્રી તો મેં ક્યાંય પણ નથી જોઈ. માફ કરો. તમારા અંતરમાં અસારે શું ચાલી રહ્યું છે તે હું સારી પેઠે જાણુ છું, સારી રીતે જોઈ છું. તમે ધ્રુષ્ટો તો તમે મારું ધર દીપાવી શકો. તમે એની ના પાડી શકશો ? નહિજ. જો તમે ના પાડશો તો હું માનીશ કે તમે તમારા અંતરાત્માને છેતરો છો.”

“શાન્ત પાપ ! અંતરાત્માને છેતરવાનું પાપ મારા હાથે થાયજ નહીં. અલબત્ત. એ તો ખરું કે જો આજને આજ તમને કહી દઉં કે પ્રેમ અને લગન-ઉલ્લસ ને માટે હું આજેજ તૈયાર છું તો તો મેં મારા અંતરાત્માને છેતર્યો કહેવાય. જન્ય મૃત્યુને મારેજ છે તેમ સ્ત્રી લગનને મારેજ

છે એવી આપણી માન્યતા છે તે હું નથી જાણતી એમ તો નહીં પણ...."

"પણ ધારે કે તમારા આ વિચાર ભવિષ્યમાં ફરે તો હું તમને અસારથી કહી મુકું છું કે તમે તે વખતે મારા તરફ જોજો. હું તમને વચન આપું છું કે તમારો ટેક તો હું તમને પાળવા દઈશજ. એ વાતમાં હું તમને નહીં દુભવું. માત્ર પસંદગી કે વાર લાગતી નથી. એવો વખત આવે કે જ્યારે તમને ધણી મુશ્કેલી થાય, જ્યારે તમને મારી સેવાની અગત્ય પડે ત્યારે તમે મને બેલાશક બોલાવી શકશો. ઠીક ત્યારે, સાહેબજી."

"સાહેબજી."

"X X X
"આટલી હદ સુધી વાત આવી તોએ તમે સંદેશોએ ન મોકલ્યો." આંધિઆંધિ ઉપાધિયી તારી ગએલ વ્યક્તિના કુખદ શબ્દ નીકળ્યા.

એણે ફક્ત માથું જ ધુણાવ્યું. એના પોપચાં કુલેલાં લાગ્યાં. એની આંખો ભારે જણાઈ.

"દોસ્તીનો દાવો પણ તમે ન જાળવ્યો?"

"ના."

"દહાડે દહાડે હું ધસાતો ગયો. દિનપ્રતિ-દિન હું ગળતો ગયો. તમે આવશો, આશાનો એક બોલ બોલશો એમ વંદાણ વાય ને હું માનતો પણ સંખ્યા થાય એટલે શીકડા પડતો. મરણ કીનારે આવી પહોંચ્યો તોએ તમે તમારો હાથ ન લેવાયો."

"ના."

"તમે ડરતાં હતાં?"

એના પોપચાં ઢબ્યાં.

"તમે ડરતાં હતાં?" ફરીથી એનો એજ પ્રશ્ન થયો.

"હા. હું ડરતી હતી." અચકાતાં અચકાતાં બોલાયું.

"શું માટે? કોનાથી?"

"જા... માટે? તમે મને જણાવ્યું નહીં તે માટે. કોનાથી? તમારાથી." હાંખત આંખો તે બોલી.

"જો મેં તમને કહાવ્યું હોત તો તમે આવત? તમને મારી લાગણી હતી, છે? તમારાથી અવાત? મારા હાથે તમે તમારો કર રાખત? તો તો પછી એ માંદગી પણ મને આપીવાદ થઈ પડત."

"વંદાણ! હું મૂર્ખાં માનમાં મરી ગઈ. મને માફ કરો. બાકી દર પળે મને એમજ થતું કે જો તમે મને અડધો શુકન કહો તો હું દોડતી આવું. અભિમાનમાં હું આંધિબાની બની ગઈ હતી. મને કે કે થતું જતાં પણ મેં કાળજી કંઈ રાખ્યું હતું. અરે પ્રભુ! મારા નાથ!"

૧૫

મેં ફરીથી કહેવા માંડ્યું: "બાજી તમારે હાથ છે. મારી જીવનદોરી તમે છો. હવે તો તમે પણ એ ન જાણતાં હો એ બનેજ નહીં."

લીલીનું હૃદય ધબકારા મારવા લાગ્યું. સાથ-ની કારનો ઉકલી ગએલો દોરો તોડી નાખ્યાં એ બોલી: "મી. રાય! હું ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કરું? હું રૂપય કદું? ખુદસે ખુદસું બોલું? આપણી વચ્ચે કાષ્ટપણ પ્રકારનો પડદો રહેવો ન જોઈએ. તમે પણ ઉધો અર્થ નહીં કરો. જો મારું બોલવું તમને કંઈ લાગે તો તમે મને માફ કરજો."

"જે કહેવું હોય તે બેલાશક કહી નાખો. ખમમારો નહીં, અચકારો નહીં. હું અવગે અર્થ નહીં કરું."

"અત્યાર સુધી તમે મારા પ્રત્યે જે માયા, સુખનતા, સદુકાષ્ટ રાખ્યાં છે તે બદલ હું તમારો શો પાડ માનું! હું તમારું નાથ શી રીતે ફેરી શકીશ! તમે મારા માટે આટલાટણું કરો અને

હું તમારા માટે કુંજ ન કરી શકું એ મને બહુ સાલે છે. મને કેંકે થાય છે. ”

“ તમને શું થાય છે ? તમને શું સાલે છે ? મને કહો. તમારી શંકાનું હું નિવારણ કરું. તમારી પાસે હું જે માગુ છું તે નજીવું નથી. ”

“ જો મારાથી કહેવાતું હોય તો તો હું ખુશીથી કહું. હું મારું હૃદય ખોલવા આવતુર છું. મારે માટે હવે એ એકજ રસ્તો છે. ”

આટલું બોલતાં એ અચકી ગઈ. રમતમતિ રમતમાં આરસાકની ઊંખડી ગએલી ચીપ એણે ખેંચી કાઢી અને આગળ ચલવ્યું : “ આ વાત મારા સિદ્ધાંતથી ઉલટી છે, વિરુદ્ધ છે. તમે જાણુતા હશેજ કે માણસ માત્રના કોષને કોષ સિદ્ધાંત હોય છેજ. અલબત્ત મારે કશુંક કરવુંજ નોંધ્યું કે બીજા કોષની જેટલી કાળજી હું નથી રાખતી, બીજા કોષની જેટલી પર્વા હું નથી રાખતી તેટલી હું તમારી રાખું છું. ”

આ પછીના એના શબ્દ એટલા અસ્પષ્ટ નીકળવા લાગ્યા કે હું આ મધુર શબ્દ બહુજ આજા સંભળી શક્યો. હું બોલવા જતો હતો ત્યાંથી અટકાવી એણે આગળ આંધુ રાખ્યું.

“ આંબજો. મને તમારી લાગણી થાય છે. પણ હું નથી કહી શકતી કે એટલી લાગણી બસ છે, પુરતી છે કે કેમ. ”

એનો અવાજ ઘેરો થવા લાગ્યો. મારી આંખથી આખ મેળવી એણે કહ્યું : “ તમે સહુકાષ્ઠથી વર્ણા છો. તમે મારા પર માયા રાખી છે. તમે મારી તત્ત્વીયતા સાચવી છે. મારા બોલ ઝીલી લીધા છે. મારી યૌગ્ય અયૌગ્ય ઇચ્છાઓ તમે પુરી છે. દુનીઆના નિયમ પ્રમાણે આવી આવી વાતો સ્ત્રીઓ પર સારી છાપ પાડી શકે છે. હું પણ એક સ્ત્રી છું. ”

મારા હોઠ ફલક્યા.

“ ધણી વખતથી આપણે એક બીજાને ઓળખીએ છીએ. તમે મારી ટેવ જાણો છો, હું તમારી ટેવ જાણું છું. તમે ઉઘાડે છોજે કહી શકો છો કે “ હું તમને ચાહું છું. ” હું પણ કહીશ કે મારો પણ તમારા પર ભાવ છે. પણ મને શંકા છે કે એને પ્રેમ કહેવાય કે કેમ. ભાવ પ્રેમ હોઈ શકે ? જે પ્રેમ આપણે કદ્યો હોય તે પ્રેમ એ ભાવ નથી હોઈ શકે. ”

આવી સ્પષ્ટપક્તા સ્ત્રી બીજી કોઈ હશે કે કેમ તે હું મારા મનને પૂછવા લાગ્યો. ઉઘાડેલી ચોપડીની માફક હું એતુ ઉર વાંચી શક્યો. એના વદન, એની વાણીમાં અવારનવાર ચતા ફેરફારો એના હૃદયમાં શો ખળભળાટ મચી રહ્યો હતો તે દીવા જેવું સ્પષ્ટ બતાડી આપતા હતા. મેં પોતે બોલવાનું માંડી વાણું કારણ કે હું જોઈ શક્યો કે આજ તો મારા કરતા એને વધારે બોલવાનું છે.

“ મને વધારે ઓખખી વાત કરવા દો. ” એ ચુટી ચુટીને શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી હતી અને અશાંતિ દાખવવા ખળભળાટ શમાવવા બનતા પ્રયાસ કરતી હતી. “ હું તો, ઇચ્છું છું કે તમે મારાથી ધડિપણ વેગળા ન ખસો. જ્યાં સુધી તમે મારી પાસે હો છો ત્યાં સુધી મને સારું લાગે છે. મારું ચાલે તો હું તો તમને ક્યાંય પણ ન જવા દઉં. ઇચ્છર કરશે તો એવો વખત જલ્દી આવશે કે જ્યારે તમારી ઇચ્છા જણાતાં જ હું આ બધાનો ત્યાગ કરી સદાને માટે તમારી છાયામાં આવી વસીશ. આપણી મુલાકાતો છુપી ક્યાં સુધી રહેનાર છે ? પણ એટલું તો ખરું કે આજ તો એને માટે હું તૈયાર નથી. એ બધાની માયા મારાથી અબધડી ઉતારી શકાય એમ નથી, અલારે ને અત્યારેજ બેન બેનેવીની ઓથ મારાથી તણ શકાય એમ નથી. ”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૪૭]

સંસદની વાર્ષિક સભા.

૨ વિવાર, તા. ૯ મીની સાંજે સાઝપાંચ વાગે 'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હોલ'માં સાહિત્ય સંસદનો કૃષ્ણ જ્યોતિ ઉત્સવ અને ૬ શ્રે વાર્ષિક ઉત્સવ સંસદના પ્રમુખ રા. કનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ થયો હતો.

શરૂઆતમાં સંગીત થયું હતું.

તે બાદ સંસદના મંત્રી રા. મનહરરામ હ. મહેતાએ નીચે પ્રમાણે અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો.

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સત્રારીઓ અને સદ્યદુરયો,

સંસદના આજના છઠ્ઠા વાર્ષિક ઉત્સવનું કાર્ય શરૂ કરતાં મને કાલિદાસનું 'નીચૈગ્ગજ્જત્યુ-પરી ચ દક્ષા વક્ત્રેનમિકમેળ' યાદ આવે છે. ગયે વર્ષે બ્યારે આપણે એકત્ર થએલા હ્યારે ગુજરાત પર પ્રભુનો મહાકોપ થયો હતો, અને ગુજરાતનું નંદનવન જોતજોતાં રૌરવ સમાન થઇ ગયું હતું. આ વિપત્તીની કાળી છાયાએ ઉત્સવ પ્રસંગનો ઉત્સાહ મંદ કરી નાખ્યો હતો અને જોકે આપણે ઉત્સવ નિમિત્તે મળ્યાં હતાં પણ જે પ્રકારનું વાનાવરણ આત્મા ઉત્સવને પરમ આનંદમય બનાવવાને આવશ્યક હોય છે તેનો તો અભાવજ હતો.

આ વર્ષે પરિસ્થિતિ ઉલટી છે. બારડોલીના ત્રિજયના ખનિજો હજી ગુર્જરાકાશમાં મળ્યાં કરે છે. અને તેને પરિણામે આજે દરેક ગુર્જરનું હૃદય હર્ષથી પ્રદુલ્લિત છે. સંસદને એક સંસ્થા તરીકે રાજદારી પ્રકરણો સાથે કે સંબંધ નથી. ડા. મુમંત, સૌ. શારદા, ડા. ચંદુલાલ; શ્રી. મુનશી વગેરે સંસદના સભ્યોએ આ પ્રસંગે એવા પ્રકારનું કાર્ય કર્યું છે કે તેને માટે સમસ્ત ગુજરાત અભિમાન ધરાવે છે. તો તે વૃત્તિમાં સંસદ ભાગ પડાવે એ અયોગ્ય તો નહીંજ કહેવાય.

આટલા પ્રાસ્તાવિક વિવેચન પછી આપણે સંસદની પ્રવૃત્તિ તરફ વળીએ.

દર વર્ષે આપની સન્મુખ આગલા વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ જે સંતોષથી અને રજુ કરતા હતા તે સંતોષ ગત વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરતાં અમે અનુભવતા નથી. જે પહે આપણા પ્રમુખે રાજદારી ક્ષેત્રમાં ઝંપટાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તેજ પહે અમને ભય લાગેલો કે એમના એ કાર્યથી રાજદારી ક્ષેત્ર સમૃદ્ધ થશે, પણ પરિણામે સંસદની પ્રવૃત્તિ પર અનિષ્ટ અસર થયા વિના નહીં રહે. અને ખરખર અમારા એ ભય ખોટો અંશે ખરો પડ્યો છે. એની મુખ્ય અસર તો આપણા માસિક 'ગુજરાત' પર કેવી થઇ છે તે આપ જોતાજ દરો. એ માસિક ચાલે છે તેમ ચાલે છે ખરું, પણ આજનું 'ગુજરાત' આગલા વર્ષના 'ગુજરાત' જેવું નથી તે તો અમારે સખેદ કણ્ઠવું પડે છે. પ્રત્યેક સુદમ વિગત પરની આપણા પ્રમુખની દેખરેખનો અભાવ આજના 'ગુજરાત'માં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ઉપરાંત 'ગુજરાત'ની મુદત-અવસ્થા અને પ્રકાશનને લગતો વહીવટ વડોદરા લઈ જતાં ટેલિએક અણપારી મુરદેલીઓ

ઉભી થઇ છે. 'ગુજરાત'ને વડોદરે મોકલ્યું એ માત્ર એક પ્રયોગજ હતો. અને એ પ્રયોગ સફળ નથી થયો એમ તમારી કાયદાક સમિતિએ જોઇ લીધું છે. એટલે આપને જાણીને સંતોષ થશે કે એ બાબત કાયદાક સમિતિ અંતિમતાપૂર્વક વિચાર ચલાવી રહી છે. અને ધ્વજરેખા તો અદ્ય સમયમાં સર્વ મુરકેલીઓનો તોડ કાઢી 'ગુજરાત'ને પાછી પૂર્વસ્થિતિમાં મુકવાને તે સમર્થ થશે.

પુસ્તક પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિ પણ હાલ શાંત છે. 'ગુજરાતનો નાથ'ની પાંચમી આવૃત્તિ છપાય છે, પણ કોઈ નવું પુસ્તક ગત વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરી શકાયું નથી. પણ સાહિત્યના ઇતિહાસના સંબંધમાં કેંક જાણવા જેવી પ્રગતિ થઇ છે. ગત વર્ષમાં નર્મદ સાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી: જુનુ અને નવું એ નામના સર્વ ખંડો તૈયાર થઇ ગયા છે અને પ્રેમાનંદ યુગ, સામળ યુગ અને દયારામ યુગ એ ત્રણ ખંડો તૈયાર થાય છે.

આપણા સભ્યોની સંખ્યા હાલ ઠગ ની છે. તમારા અધિકારી મંડળમાંથી રા. લાલ-શંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ નિવૃત્ત થયા છે. અનેક ઉપાધિઓને પરિણામે એઓ સંસદના કાર્ય તરફ પૂર્વવત્ લક્ષ આપી શકતા ન હતા અને તે કારણે એમને નિવૃત્ત થવું પડ્યું છે. તેને માટે અમે ધણી દીલગીરી છીએ અને એમણે અત્યાર સુધી સંસદની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં તનતોડ મહેનત, ઉત્સાહ અને અનુભવથી અમારી સાથે જોડ કરેલી તે બાબત અમે ખરેખરા અંતઃકરણપૂર્વક આ જાહેર રીતે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

પણ તમે જાણીને આનંદ થશો કે રા. લાલશંકરની ખાલી પડેલી જગાએ ગત વાર્ષિક સભામાં સૌ. લીલાવતી મુનશીની નીમણુંક કરવામાં આવી છે. એ અમિત ઉત્સાહી વિદ્યુષીને આપ એટલી સારી રીતે ઓળખો છો કે એમના સંબંધમાં અમારે કેં પણ કહેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અનેક વર્ષો થયા એઓ સંસદની પ્રવૃત્તિમાં અને વિશેષ કરીને 'ગુજરાત'ના તંત્રમાં સક્રિય ભાગ લેતા આવ્યાં છે, અને અમને ખાતરી છે કે એમના પતિની ઇતર પ્રવૃત્તિઓને લીધે સંસદને પડેલી ખોટ મોટ અંશે એઓ પુર્યાં વગર નહીં રહે.

અતમા સંસદને અનેક રીતે સહાય કરનારા તેમજ આજના ઉત્સવને વિશેષ રીતે આનંદમય બનાવવાને ઉચ્ચત થએલા સભ્યનો તથા સત્તારીઓનો અને અમારા નિમંત્રણને માન આપી અત્રે પધારવા બદલ આપ સર્વનો ઉપકાર માની હું ખેસી જવાની રજા લઉં છું.

તે પછી, પ્રમુખ શ્રી. કનેચાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ કર્યું હતું. જે અત્રે અન્યથા આ અંકમાં આપ્યું છે.

પ્રમુખના ભાષણ બાદ કવિ લલિતજીનાં ગીતો ને શ્રી. રામચુરાના લોકગીતો બાદ પ્રમુખનો ઉપકાર રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈની દરખાસ્તથી ને પ્રે. જી. એન. જોષીના ટેકાથી મનાયો હતો. જે પછી ચંદ્રાપાણી લેવાયા હતા.

ચંદ્રાપાણીને ન્યાય અપાયા પછી શ્રીમતી માણેકજીને મરચંડે 'સુરીજી' સંગીત ગાયું હતું ને તે પછી શ્રી. ચંદ્રવર્દન મહેતાએ જુદા જુદા ભાવવાળા પ્રયોગો કરી પ્રેક્ષકોને ખુબ હસાવ્યા હતા. છેવટે, સૌ. લીલાવતી મુનશી અને પ્રે. દેવધરના સંગીત બાદ કવિ પ્રાણજીવન જોષીએ સોરઠી સાહિત્યની પ્રસાદી આપી હતી. ને રાત્રે મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

નોંધ : સામે પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૨ છે તેને બદલે પૃષ્ઠ ૫૪૯ થી ૫૬૦ વાંચવું.

મૂલ્ય પરિવર્તન*

લેખક: રા. કેનૈયાલાલ સુનશી,

બી. એ. એલ. એલ. બી.,

એમ. એલ. સી., એડવોકેટ,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

સંસદના સભ્યો, સત્તારીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો,

આજે સાહિત્યસંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ 'છઠ્ઠી વાર આપણે ઉજવવા ભેગા થયા છીએ. સંસદની હતી તેવી જ જળરી નળદુગીરી આજે આપણને એક બનાવી રહી છે, આપણા વચ્ચે રનેહભાવ, સાહચર્ય ને ઉત્સાહના બંધ બાંધી રહી છે. એ નળદુગીરીનો પ્રભાવ દર વર્ષ વધતો જોવા ફાળુ ધૂંછા નહીં રાખે? પણ એટલું તો મારે કહેવું પડે છે કે એ ધૂંછા ગયે વર્ષ સફળ નથી થઈ. પ્રેસની ગેરહાજરી અને એ ગેરહાજરીથી પરિણમતી મંદતાથી એ પ્રભાવ વધતો અટક્યો છે. પણ હતો તેવા પ્રભાવ રંછો છે તેને માટે મંત્રી-ઓનો, ઉપમંત્રીનો, અને રા. દયાચંકર ભટ્ટનો જેટલો આભાર માનું એટલો ઝોછો છે.

આ વર્ષે સંસદમાં એક ફેરફાર થયો તેની નોંધ ન લઉં તો મારા આજના પદને કંઈક લાગે. પોતાના રાજગારના વ્યવસાયને લીધે રા. લાભચંકરના ઉત્સાહ અને સમયનો લાભ સંસદને નહીં મળતો હોવાથી તેમને સ્થાને એક

મંત્રી શોધવાનું કામ તેના પર આવી પડ્યું હતું. 'ગુજરાત' દ્વારા જ જેણે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આદરી ને સાહિત્યક્ષેત્રમાં કીર્તિ સંપાદન કરી, જેણે સંસદના પ્રથમ સ્તીસભ્ય થવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો, જેણે સંસદની પ્રવૃત્તિ જોડે સદાય તન્મયતા સાધી છે તેને નવા મંત્રી તરીકે આવકાર દેતાં આપણને જરૂર આનંદ થયા વિના નહીં રહે.

ગયે વર્ષે ગુજરાત રેલસંકટની ગીરફતારીમાં પણ હવું; આ વર્ષે પારડોલીનો વિજયોત્સાહ ઉજવે છે. ગયે વર્ષે એ પ્રકૃતિના મદ સાથે લડ્યું; આ વર્ષે રાજમદ સાથે લડ્યું. બંને વર્ષે એણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો-પણ આ વર્ષે પહેરથી મોટો. પ્રકૃતિ સાથે બાથડવાનું કાર્ય બધા કર્યો જ કરે છે, રાજ સાથે બાથડવાની ગુજરાતની દેવ તો સૈકાઓથી ધસાઈ ગઈ હતી.

ગયે વર્ષે સાહિત્યમાં માનવતાનો આદર્શ જોવા મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો; આ વર્ષે માનવતામાં

* સાહિત્યસંસદના છઠ્ઠા વાર્ષિક ઉત્સવ તથા કૃષ્ણજયંતિ નિમિત્તે યથેજા મેળાવડાના પ્રમુખપદેથી આપેલું બાણ. (તા. ૬-૯-૨૮)

સાહિત્યનો આદર્શ જોવાનું મન થાય છે. પણ એમાં નવાઈ જેવું શું? સાહિત્યના આદર્શોનું બીજા માનવતાના મૌલિક રહસ્યોમાં જ રહેલું છે. આક્રમણીય પહેલાં બારડોલી એટલે નિર્માણ્ય ગુજરાતીનો એક તાલુકો; આજે બારડોલી એટલે ગુજરાતનું જીવંત મહાકાવ્ય. ધગધગતા માનવ સંકલ્પોના એક અદ્ભુત ક્રીમીઆની કથામાં સાહિત્યના આદર્શોનું મૂલ્ય કેમ નહીં જડે?

માનવતાના ક્રીમીઆમાં શું નથી રહ્યું? મહાપુરુષની મહત્તા એટલે આ ક્રીમીઓ કરવાની શક્તિ. મહાયુગનો પ્રારંભ એટલે આ ક્રીમીઆની શરૂઆત. મહાન રાષ્ટ્રો જન્મ એટલે આ ક્રીમીઆનું સાકાર. નવી કીમત, નવી આકર્ષણી, નવા સંકલ્પ, નવું જીવન, નવાં પરાક્રમો, ને નવાં માહાત્મ્ય, મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવાં-એ જ મહત્તા; અને એ જ મહત્તામાં મહાકાવ્યનું વસ્તુ સમાયું છે. એકાદીસે પોતાની મહત્તાથી એક સ્ત્રી પાછી લઈ જવા આવેલા ચાંચીઆઓને દેવો બનાવ્યા; શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મહત્તાથી પાંચ લાખાંતોને ધર્મોદ્ધારક ચક્રવર્તી કરી રથાખા. એકના કીર્તિ-ગાનમાંથી હોમરે ઈલીયડ બનાવ્યું; બીજાના ગુણગાનમાંથી વ્યાસે મહાભારત રચ્યું. જીવંત મહાકાવ્યોની ઝાંખી, શાબ્દિક આદર્શિત તે સાહિત્યનાં મહાકાવ્યો. આવાં મહાકાવ્યો રચવા માટે સમયનું અંતર ને મહાકવિની પ્રતિભા બે જોઈએ. પાસે ઉભેલા સામાન્ય જનોને તો એવી મહત્તાનો નિર્દેશ જ કરી સંતોષ માનવો પડે.

૨

મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવા સહેલાં નથી જીવન આપું કોઈ એક મૂલ્ય પર રચાય છે ને

વહે છે. કોઈક તેનું મૂલ્ય સુધડ ધર, સુંદર પધારી ને સરસ શાક વડે કરે છે; કોઈ પૈસા વડે કરે છે; કોઈ ક્રીડા વડે કરે છે; કોઈ સત્તા વડે કરે છે; કોઈ તપ વડે કરે છે; કોઈ ગ્રાણ્ય વડે કરે છે. મતિએ મતિએ મૂલ્ય જુદાં હોય છે; અને છતાં તેનાં પરિવર્તન બહુ અધરાં હોય છે.

ગુજરાતી એટલે મોજીલા, શોખીસો, પાન ચાવતો, ગપાટાહાંકતો ફફડ કે કસરીઓ, પેટે પાટાબાંધી ‘જંઈ’ ભેગા કરતો, સ્વાર્થી વેપારી. એના અંતરમાં આદર્શ નામ માત્ર જ અને એની શુદ્ધિમાં સર્વઆદિત્ય કરતાં બ્યાવહારિકતા વધારે:—એના પૂર્વજોના રુધિરે ચૈતન્યો ને રોકેરો સરળવેલા નહીં. એના કીર્તિપટ પર પ્રતાપની, શિવાજીની, કે રણજીતની છાંય સરખી નહી. એ પૈસા બનાવે, સંધરે કે ખર્ચે, શ્રીનાથજી કે પાલીતાણામાં પથ્થર સોંચે, બહુ થાય તો હરિકીર્તન કરે ને અલી ને અલીનાં હૈયાં માટે વારસો મુકી જાય....

અનેક વર્ષ પર સુખાઇના પેકરેડ પરના એક લ.વ્ય બગીચામાં મુંબાઈની સમૃદ્ધિ ને મહત્તા એકઠી થએલી સાંભરે છે. અપાર શોભા હતી. અનંત બલક ચમકતી.

ત્યાં અતિથિ આવ્યો-નિર્જીવતાના અવતાર જેવો તે લાગતો. એના પગ ઉધાડા હતા-અને પારસી સ્ત્રીઓ બેભાન બની ગઈ; એનું પોતીયું બર્ફ ને ટુંકું હતું-અને સુશોભિત મુદરથોએ નાક ચઢાવ્યાં. એણે કાઠીયાવાડી ફેંટા બાંધ્યો હતો, ને એક જણથી કહેવાઈ ગયું: “ધનો દરજી”

આ માણસમાં મૂલ્યોને અવનવાં મૂલ્યો

આપવાની અગાધ શક્તિ હતી. એની ઇચ્છા-
શક્તિમાં અડગતા હતી. એ મતભેદમાં
માનતો નહીં: જે એ માનતો તે સહ્ય. પયગ-
મ્બરોની અદ્ભુત આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં હતી.
તેણે કીમીઓ કયોં. સત્ય ને અહિંસા, શોગ-
વાસિકમાંના રીંગણાં, પાર્થિવ મુત્સદ્દીપણાનાં
સિદ્ધાંત બની સંચરવા લાગ્યા. જાડી, ગંદી ખાદી
ગર્ભપદ સંસ્કારિતાનું ચિહ્ન લેખાયું. બીજમ ત્યાગ
એ ગુજરાતીનું લક્ષણ મનાયું. નિર્ભયતાએ
ખટખટનું સ્થાન લીધું. ફક્ક ગુજરાતી
અડગ વીર બન્યો. લહેરી જીવનમાં સચોટ
વ્યવસ્થા આવી... ખીચારું ખારડોશી નિઃસીમ
બહાદુરીનું ઉપમેય યર્ષ પડ્યું! મૂલ્યનાં પણ
મૂલ્ય ફરી અંકાય એવા આ કીમીઆની કોણ
અવગણના કરી શકે?...

આ કીમીઆગરશ્રેષ્ઠ, અર્વાચીન દધિચિત્રી
માફક, હાડકાંમિથી વજ્ર બનાવવા ગયતો હતો;
આપણી કાયરતા, રીસાળતા, નિઃશસ્ત્રતા અને
ધર્મીધતાને તપાવી તપાવી સત્યાગ્રહ બનાવતો
હતો. આપણી પાસે શસ્ત્ર નથી એટલે ધાર્યું કરવા
આપણે સામાને મારી ન શકીએ-પણ આપણે
મરી શકીએ. વર્ષો પરની વાતચીત યાદ આવે
છે: “કાઈ જોર જીલમથી આપણી પાસે કાંઈ
કરાવવા આવે. આપણે ન કરીએ, અને તે
આપણને મારી નાંખે તો જીત્યો કણ?
આપણે કે તે? આપણે જ! એનું ધાર્યું એ
આપણી પાસે ન કરાવી શક્યો.” વિજયનું
વિચિત્ર દર્શન! એના શસ્ત્રને એ મૃત્યુજય
મંત્રથી સોંપે છે: ‘આ વાતમાં મરણ પચારી-
એજ પડવાનું છે.’... ‘આ તો કવેંજ છુટકો’
દરેક માણસ જીવનની બાજમાં સામે
રમતા યમની પડુતામિથી સરકવા પ્રયત્ન
કરે છે.

“દાવ રમીયે નવ નવા
શોગટાં જ બચાવવા,
ગૂંદ શક્તિ સમર્થ એ
ના દે કંઈ પણ ફાવવા”

આ કીમીઆગરે આ રમત નકામી ઠેરવી.
આ અસમાન રમનારાઓની સોગઠાબાજી
પાછળ જીવન ને શક્તિ શા માટે ગુમાવવાં ?
તેના પરિણામની ખીકમાં શા માટે ધુન્યા
કરવું ? આવા ખોટા દાવ ખેલવા કરતાં
આગ્રહ ફો નહોં ત્યાં સુધી યમના હાથમાં
જમને ન ખેસવું ? યમના હાથમાં જ બેઠા
એટલે ક્યાં તો સંકલ્પની સિદ્ધિ ધાય કે પછી
સંકલ્પ ન સરે તેવી દુનીઆ છોડી જવાય.
‘છુટી ગઇ મૃત્યુ બીતિ’ કવિએ ગાયું, પછી,
‘સતત શાંતિ અનંત;’ કીમીઆગરે ઉમેર્યું: ‘સતત
શક્તિ અનંત,’ સંકલ્પ કરવો; તેને સત્યથી ને
અહિંસાથી વળગી રહેવું; વળગીને મરવુંજ
છે એવો પ્રયાસ આદરવો; વખત આવે તો
પ્રયાસ સફળ કરવો-મરવું-પણ આગ્રહ છોડવો
નહોં-સાર્દાં, સામાન્ય સૂત્રો ખરાં, પણ તેમાં
વિજય અને મૃત્યુ બંનેની ફરીથી આંકણી આવી
જાય છે; મૃત્યુજયનો નવો મંત્ર દર્શન દે છે.

મૃત્યુજયના અનેક મંત્ર છે. યમની અવ-
ગણના કરતા, વિડખના કરતા, તેને ડારતા
ઉલ્લાસી ને ગર્વિષ્ઠ માનવો પણ એક મૃત્યુજય
મંત્રનો જાપ જપે છે; પણ તે મંત્રથી આ
જુદો છે. આનાથી માનવ ત્યાં સુધી પોતાનો
આગ્રહ ન ફો ત્યાં સુધી નમ્ર લાવે પણ
અડગતાથી મૃત્યુના હાથમાં જાણી નેત્રને જઈ
બેસે છે. કેટલાક આને જીદ કહે, કેટલાક
આને ગાંડપણ માને, પેણ કીમીઆગર એ
મંત્રજાળે પોતાનું સત્યાગ્રહનું વજ્ર ફૂંચે કરે છે.

૩

આ વળને ધાર ચઢાવવાને મહાત્મા ઉદ્ધૃત છે. ચરમા પરથી જોતી આખો વડે તે ભાવિને યુદ્ધ છે, ‘એના કાણુ ક્યારે ઉપયોગ કરશે?’ ગહન પ્રશ્ન ! પાસે વહેતી સાબરમતીના કદ્દોલમાં પ્રશ્નના પડધા શમી જાય છે.

તે શમતા પહેલાં શિષ્ય આવે છે—શ્રી-કૃષ્ણ પાસે પાર્થ આવ્યો હતો તેમ. તે લગલગ વૃદ્ધાવસ્થાને સ્પર્શી રહ્યો છે. આકારવીહાણી તેની કાબરચીતરી મુછો ફરે છે; નીશાભરી હોય એવી તેની આંખો ઉઘ્ર છે; એના સીનો ડરાવે એવો છે—એને રસ્તે જતાં જોઈએ તો આડે નહીં આવીએ. એ પોતાને ‘ગુજરાતનો સુખો’ કહાવે છે. ગુજરાતનું દુઃખ પોતાને માથે વહોરવા, તેનો ભય પોતાને હાથે વિદારવા, તેની કીર્તિ પોતાને પરાક્રમે વધારવા તે તત્પર છે. ગયે વર્ષે પ્રકૃતિ કાપી ત્યારે તે તે તેને શમાવવા મથ્યો; આજે રાજા કાપ્યો ત્યારે તેને ડારવા તૈયાર થયો. ‘ગુજરાતનું કાઈ નામ લેશે મા’ એના કીર્તિલેખ તરીકે લખાય. જે ગુજરાતની અસ્થિમતા આપણે માત્ર સાહિત્યદ્વારા સેવીએ છીએ તેને એ કર્તવ્યદ્વારા સેવે છે.

મહાત્મા દસે છે; એમને કાબરચીતરી મુછોના ફરકાટમાં આજે જુદી જ ગતિ દેખાય છે. મુજે મેડિ તે કારણ યુદ્ધ છે.

“બારડોલી—આપણા ત્રિપ બારડોલીના ખેડુતો પર અન્યાય વર્ત્યો છે. અસાધારણ મહેસુલનો ભાર પડ્યો છે. મહેસુલ એટલે મરાઠી ચોરનો અર્વાચીન અવતાર. દાદ નહીં, ફરીઆદ નહીં,

આપો નહીં તો રાજની મીલકત ખાલી કરો. બીગલાઈ પ્રાર્થા પરવાઈ, દાદુલાઈ વીનવી પરવાઈ—મને હવે નિમંત્રે છે. મારા છતાં ગુજરાતમાં આ આપત્તિ? મહાત્માજી ! આઘા કરો.”

કીમીઆગર દરખા. “ના બાપુ ! ના. સમય સાતુંફલ નથી. હોંદુ ને ગુસલમાન લહે છે. સાધનન આક્રમણ કરવાનો છે. હમણાં આ ક્યાં ?” શિષ્ય ડોંક ધુણાવે છે: “હું તો આશિષ માગવા આવ્યો છું.” ગુરુ સમજ્યા, “જા વિજય કર.” કાબરચીતરી મુછો સાબરમતી પરથી આવતા પવનમાં જોશબંધ ફરફરે છે.

સુબાનું શાસન ફરી વળ્યું. સત્યાગ્રહ કાજે મરણપથારીએ જ સદા સુતેલા ગુર્જર વીરોએ બારડોલીનો રસ્તો લીધો. એમાનાં થોડાનાં નામો વીસરાય એમ નથી.

સાબરમતીતીરેથી નીકળ્યા અખ્યાસ અલી—સીતેર વર્ષે સત્તર વર્ષનો ઉત્સાહ દાખવતા યુવક; ઇમામ સાહેબ—ઇશ્વરપ્રિય, સરળ ને શ્રદ્ધાળુ જીવ; મહાદેવ દેસાઈ—મહાત્માની ભક્તિ-ભુખ્યા કમલજાગ; આનંદ સ્વામી—જેની અગ્નિ, ને જ્ઞાન બધું ગ્રહે પણ જેની જીભ તે ઉચ્ચારે નહીં એવા અપૂર્વ કારભારી; સંજય જીગતરામ અને બીજા ઘણા... સૌરાષ્ટ્ર પાક્યા અમૃતલાલ શેઠ—તીક્ષ્ણ કલમ ને ઝમકભરી જીભના ધણી, ખેડાએ મોકલ્યા ગોપાલદાસ—સત્યાગ્રહને એ ભટકતા ભર્તૃહરિ ને તેમનાં પત્ની; મોહનલાલ પંડ્યા “કુગલી ચોર”—જે સદાએ આથરે છે તપશ્વર્ધા ને જળે છે સ્વા-લંબની ઝાળે; ને બીલોના ઉદ્ધારક રવિચંદ્ર-વડોદરેથી નીકળ્યાં સેવાધર્મી દંપતી ડા. સુમંત

સૌ. શારદા બહેન—અંને સંસદના સભ્ય. ભરૂચે મોકલ્યાં ઉત્સાહભૂતિ ડાકટર ચંદુલાલ—એ પણ આપણા સભ્ય, સુરતથી આવ્યા ડાકટર ઘીઆ—અચાક ને સર્વવ્યાપી; ને કલ્યાણજી—જેના ઉત્સાહથી કુનેહ ચઢે, જેની કુનેહથી બપવરયા-શક્તિ વધે તે...અમદાવાદથી બારડોલી માટે દશે દિશામાં સતત ગતિથી સંચરતા મણિલાલ કાઠારી...સૌમ્યતાની નિર્બળ ભૂતિ લાગતાં છતાં અડગ સત્યાગ્રહ સેવતાં મીઠુબહેન પીટીટ. chip of the old block કુમારી મણિ બહેન અને બીજા અનેક...ધણાંજ પરિચિત, આજે જેમને જોતાં મારા શબ્દો અતિશયો-ક્તિભર્યાં લાગે એવા સામાન્ય પુરુષો પણ છ મહીનાના અદ્ભુત પરાક્રમે અંકિત એવાં, હાંફ સ્વતંત્ર હોત તો ઇતિહાસને શણગારે એવાં સ્ત્રી પુરુષો.

સુષો બારડોલીને મહાત્માજીના ‘મૃત્યું-જય’નો જાપ જપાવવા માંડે છે. “અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા પરથી ન ચળશે, શાંતિથી ન સંપમથી દૃઢ રહેજે કે મારે હાથે કરીને સરકારને પાછું પણ નહીં મળે. જોઈએ તો જપ્તીઓ કરો, બાલસા કરો, ખેતર પર જાઓ, હરરાજીઓ બોલાવો. જે કાંઈ કરવું હોય તે જખરદસ્તીથી કરો. મરજીઆત કાંઈ નહીં કરાવી શકે.” આટલેથી તેને સંતોષ નથી. “હું જો તમારામનિ બેઠુત હોઉં તો હું કહી દઉં કે મારા ટુકડા કરો તોપણ આવા પૈસા નહીં આપું.” આ મંત્ર રોજ રોજ ફરી ફરી તે સંભળાવે છે. “અમે મરવા સુતા છીએ; મારી નાંખો પણ નવું મહેસુલ નહીં મળે.”

શિષ્યે ગુરુના મંત્રથી લુનાં મૂલ્યને નવાં મૂલ્ય આપવા માગ્યાં. ગુનાં મુલ્ય શાં તેની

આપણને ક્યાં ખબર નથી? ઇતિહાસકાળમાં હોંદુ બેઠુતે કોઈ પણ વિજેતાને ચોપની ના કહી નથી; ‘થેવું હોય તે લે ને જીવતો જવા દે’ એજ એનો પેઢીધર ઇતિહાસ. તેમાં આ બ્યવસ્થિત વિદેશી રાજ્યચક્રનાં સત્તાધીશોનો પડતો બોલ ઉઠાવનાર તે આ બેઠુત. તેં અવતાર આપો વહીતરં કરે, લુખે મરે, રાજ્યનું દાણુ સુકવે, અને માલીકો વગરની જમીન ‘મારી મારી’ કરી મરે. એનો જીવનક્રમ—ખાવું, પીવું, વહીતરં કરવું, દાણુ ભરવું—આજે આ ઉચ્ચ-લાવનાર પાકયો. રાજ્ય પર બેઠુતનો આધાર નથી, બેઠુત પર રાજ્ય ટકે છે; રાજની આસા પ્રજામાન્ય નથી, પ્રજાનો સંકલ્પ રાજમાન્ય છે; મરવું બહું, દાણુ ભરવું ખોદું—ભયંકર વિપ્લવકારક યુદ્ધ, જે હાંદમાં સુણાયે નેહોતાં, તે બારડોલીમાં સંભળાય છે. ગામ પર ગામ સત્યાગ્રહનો સંકલ્પ કરે છે. “સધળાં કષ્ટ સહન કરવાં પણ અન્યાયી મહેસુલ ભરવું નહીં.”

અજબ માણસ છે—આ ગુજરાતનો સ્વર્ણ-નિર્ણીત સુષો. દીવાની અને ફાજદારી કજળ્યા; મ્યુનીસીપલ અને જાહેરજીવનનો કારભાર; કાન્દર-સોને કાન્દેસો; અમદાવાદનાં લોહીઆળ બંડો અને નાગપુરનો ચાંત સત્યાગ્રહ; રાજકીય ખટપટ અને મહાત્માજીનો અહિંસામંત્ર અસ-હાર;—આ બધામાં રમી રમીને પાછા પરેશાન થઈ રહ્યો છે. રાજ્યસત્તા અને લોક-પ્રાગલ્ભ્ય બન્નેની નિર્જગતા જાણે છે; બન્નેને નચાવવામાં કુશળ છે. એ કોશલ્ય પર ક્રમીઆગરના ક્રમીઆનો પાસ લાગ્યો છે, છતાં તે બોણું થયું નથી. એનો અધીવાદ મોંઘી-જીના વાદથી જરા લુદો છે, મહાવાન બેદ-ધર્મ જુદના પોતાના સિદ્ધિતોથી જુદો દતો તેમ.

એકદમ સત્તા તેને હંમેશાં પ્રિય છે, અને છતાં મહાભાણના નિશ્ચલ શાસનોને-જેને તે પોતે લક્ષે અભિપ્રાય કહે પણ જેમાં અભિપ્રાયના ચંચળ અંશ દેખાતા નથી તેને-એ સદાય નમતું આપે છે. એનામાં સેનાનીની સચોટ દષ્ટિ છે. કદાચ ક્યાં ખપ લાગશે-કોનો કેવો ખપ પડશે, કદાચ કેવો નડશે-કોનો કાંકરો કાઢી નાંખવો પડશે, એ બધું એ સમજે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. એના બધા કાર્યકર્તાઓ એક વ્યવસ્થિત લશ્કરમાં હોય તેમ પોતપોતાનું યોગ્ય સ્થાન લે છે. તે પોતે અધ્યક્ષસ્થાન લઇ લે છે; મતભેદ, વાદવિવાદ, હેંસાતુંસી નિર્મૂળ કરે છે. જુદા જુદા આશ્રમો છાવણીમાં પલટાઇ જાય છે, જુદા જુદા નેતાઓ વિભાગપતિ બને છે. મુખાનો શબ્દ તેજ બારડોલીમાં શાસન; તેનાં લાપણો તેજ માત્ર બારડોલીની પ્રેરણા.

જુના મૂલ્યનાં અકદમ્ય એવાં આ નવાં મૂલ્ય જાહેરજીવન એટલે દરેક નાનામોટાં-જોના મતભેદ-અધિકારને માટે, જાહેરજીવનને દોડાદોડી; અવ્યવસ્થિત સ્વાતંત્ર્ય એટલે લોકશાસન: આ જુના હીંદી જાહેરજીવનનાં મૂલ્ય. કીમીઆગરે આ મૂલ્ય પણ નવાં આક્યાં, એણે શીખવ્યું કે એનો બોલ તે બ્રહ્મવાક્ય. એ અદ્ભુત માણસના આપ-સત્તીઆપણાએ ગુજરાતી અને કેટલેક અંશે હીંદી જાહેરજીવનને વ્યવસ્થિત કર્યું. દરેક પેઢાના ક્ષેત્રમાં આજ્ઞાનું પાલન કરે-આજ્ઞા કરનાર એક જ. ખરી વાત છે. વ્યવસ્થા વિના રાષ્ટ્ર શક્ય નથી, વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર ચલાવવું શક્ય નથી—વ્યવસ્થિત તંત્ર સાથે સ્પષ્ટ વિરોધ કરવો શક્ય નથી. આ મુખો વ્યવસ્થામાં અપૂર્વ એવા બીટીશ સામ્રાજ્યની સામે થયો છે. પોતે એ વ્યવસ્થાની કીમત

જાણે છે; અને એના સ્વયંસેવકો પણ જાણે છે, યુદ્ધમાં વિવાદને સ્થાન નથી.

૪

આ મુખો ગામેગામ ફરે છે, અને હામરો સ્ત્રીપુરુષો એને સાંભળવા આવે છે. બારડોલીમાં બોલી શકે તો તે એક જ, અને એ બોલી શકે છે. એ એના ગુરુનું બેસવામાં, અભિનયમાં, ઉચ્ચારણમાં આબાદ અનુકરણ કરે છે. પણ ગુરુની વાચા પર તપસ્વીનો સંયમ છે; તેના વાગ્-વિભવને અનુદ્વેગકર, સત્ય, પ્રિયહિત ધવાની મૂર્ખાઇઓ નહીં. શિષ્યના વાક્યાટવમાં માનુષી રંગભેરંગીપણું છે. તે આદેશ મુકે છે, તિરસ્કારે છે, હસાવે છે, ચોટે એવી ચોપડે છે; ખેડુતોને સુગમ એવો ગ્રામ્ય ટકોર કરે છે; તોછાકાંધી તે તિરસ્કારે છે; ઉચ્ચારણથી અવગણના કરે છે.

ગુજરાતના વાગ્વિભવનો ઇતિહાસ ગર્હકાલે શરૂ થયો. પચ્ચીશ વર્ષ પર ગુજરાતીમાં લાપણું કરવું અશક્ય લેખાતું. અટકી અટકી, ચાવી ચાવી બોલતા અંબાલાલ સાકરલાલ, અને ધીમે ધીમે વાતચીત કરતા હોય એમ બોલતા રમણભાઈ ગુજરાતમાં એક વખત પ્રખર વક્તા મનાતા. એ સમયમાં અપવાદરૂપ આદેશાત્મક વાક્યાટવના અગ્રેસરો રા. સંઘવી અને મહારાણીચંકર. સાર પછીના જમાનામાં ચંદ્રશંકર, વિભાકર અને જમનાદાસનાં શબ્દશોભાથી મુગ્ધ કરતાં લાપણો. ત્યાર પછીના આ પ્રચલિત જમાનાના અધિષ્ઠાતા ગાંધીજી, જેણે ગુજરાતી ભાષાના વાક્યાટવનાં ધણાં અંગો ખીલવ્યાં. અને જે ભાષાની ઘણા પ્રકારની સમૃદ્ધિનો ઉપ-યોગ; શ્રોતાવૃંદનચાવવાની જુદી જુદી પ્રતીયોગ સમયોચિત ભાવ પેદા કરવાની શક્તિ; શ્રોતા-ઓનાં હૃદય ભેદવાની અને આચાર ફેરવવાની કલા; પર્ણખરી પ્રેરણાનું સ્વરૂપ-આ બધાં જે

ઉત્તમ-વાંક્રપાટવના મુખ્ય અંગ હોય, તે આ
વૃદ્ધભક્તભાષના બારડોશીનાં બ્યાખ્યાનો
શુજરાતી વાક્યપાટવના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન
લેખી શકાય.

૭૧ / / /

એની કટાક્ષમયતા, એનો વિનોદ સંયોગ
છે-સામાને બંધકર છે; પોતાનાં પ્રેતસાદક
છે. એની ઠેકડીમાં હોંઘત પ્રેરવાની
અજબ શક્તિ છે. દરેકને લોકાની પ્રિય
લેસો હુટાય છે, હરરાજ થાય છે. તે સમયે
કાષ તે માટે આંસુ સાર તે પહેલાં બસો
પકડવાનો હુકમ કરનારને તે 'લેસોનો વાધ'નું
ખીરુ આપી દે છે, શુજરાતીઓએ 'માખીનો
વાધ' સાંભળ્યો છે. 'લેસોના વાધ'નો ભાષામાં
અને બારડોશીમાં જન્મ થયેલો સાંભળી
બધા હસે છે, ખીક જતી રહે છે, હોંઘત
પ્રગટે છે, સાંધાવાળા માટે તિરસ્કાર પ્રગટે
છે. ધરમાં અંધારામાં મહીના થયાં રહેલી
લેસો રોગિણી થઈ સફેદ અને છે. માલીકાના
હેવાં આ રંગ જોઈ દ્રવે છે. ખીજી ઠેકડી એ
કરે છે. "ગોરા સાહેબને કાળી લેસ ન ગમી
તે ખડખડી કરી નાંખી!" ગાનેગામ, જિલ્લાએ
જિલ્લાએ એ ઠેકડી સંભળાવે છે- "લેસોને સાહેબે
ખડખડી કરી નાંખી!" આ ભયંકર વિનોદ-
રસ દરેકને કે નવું નવું કાઢે છે; દુઃખીઆં
દુઃખ વીસરી નિર્જળતાનાં ભોગ ચતાં અટકે
છે. આ માણસની ઠેકડી શસ્ત્રથી પણ સળગે છે.

હવે કાણુ કહે શું થાની હોંઘત પૈસા ચાર છે ?

૫

સામાન્ય સમરાંગણે ચડ્યું. તેના અમલ-
દારોનો બોલ કાષએ ઉપાખ્યો નહોતો, કાષ

ઉપાખી શકે એમ હતું નહીં. આ પદ્ધતિ પર
તો સાંત્રાન્યે આખી અંવનિનો કબજો લેવાનો
કાર્યરૂઢ કયો છે. એ પદ્ધતિ ખરી જ છે તે
પુરવાર કરવા માટે તેની પાસે અગણિત સૈન્ય,
અસંખ્ય તોપો, શસ્ત્રસજ્જિત વિમાનો છે. તેની
મહેસુલની આંકણી સામે વિરોધ કરનાર આ
બારડોશી ! સત્તાધીશોના પ્રાસાદોમાં વિડંબના
અને હારવની ગર્જના પ્રસરી રહી. શું જોન
અને રંભાથોને બદલે દેસાઇઓ અને પટેલોનાં
શાસનો ચાલશે ? જુના હોંઘી પરિચિત જેને
નવાં મૂલ્ય સમજમાં નથી, કીમીઆગરનો
કીમીઓ જેણે જોયો નથી તે સત્તાધીશો
કટિબદ્ધ થઈ બારડોશી પર ઉતરી પડ્યા.

આ બધી રવારી એકજ સંકલ્પ પર-
મહેસુલ વધારો નહીં આપવાના. મહેસુલ
આપી દે તેને મુખ મળે, તેની વિટંબણા બધ,
તેની જમીન રહે, સત્તાધીશ સાહેબ પાન
આપે, સાંત્રાન્ય પોતાનો કહી માન આપે.
સંકલ્પને વળગી રહો તે મુજો. આ સાંત્રાન્ય
તરફનાં મૂલ્ય.

ખીજી તરફ માત્ર મૂલ્યજન્યો સંકલ્પ-મારી
નાખો; નવું મહેસુલ નહીં ભરીશું. જીવંતી,
મીલકતથી, સ્ત્રી પુત્રોથી, આબરૂથી, અધિકતર
માત્ર એક સંકલ્પ-સત્વનો આગ્રહ, જે કણેકણે
તોડવામાં આપણા બધાનો અવતાર બધ છે
એવો એક બોલ ! વિચિત્ર મૂલ્યપરિવર્તન !
કાષ માની શકે નહીં; કાષએ કયાં સુધી
માન્યું નહીં. શું બધા ગોડા થયાં છે કે બધું
જવા દેશે ?

આપણે ડરી ડરી જીવન વીતાડીએ છીએ;
રજી કારાવાસ નિમંત્રે એવી ખીક બધી પ્રતિ

ધડીએ છીએ; રાજ્યદંડમાંથી બચવા ધારા-
શાસ્ત્રી શોધીએ છીએ, ધારાનાં ધોરણો ધડીએ
છીએ, અદાલતો સેવીએ છીએ. ધારાના ધાકનું
જીવનમાં કાંઈ નાનુંસું રચાન છે ?

બારડોલી નવાં મૂલ્ય કરે છે: સંકલ્પલંગ
કરવા કરતાં કારાવાસમાં જઈએ. રોજરોજ
વલ્લભભાઈ પોકારે છે. “હું બધા શાળિક,
સ્વાતંત્ર્યને નિયમન કરનારા ધારા તોહું છું:
મને પકડો !” ગુલ્લાલા સમ છારુઓ
રાએ છે ‘અમને લઈ જાઓ, અમારે કારાવાસ
જવું છે.’ એક જામ છે, બીજો હાજર થાય
છે; બીજો જામ છે, ત્રીજો હાજર થાય છે.
પચાસ યુવકોની હાર તૈયાર થઈ ઉચ્ચારે છે
‘લઈ જાઓ, કારાવાસનો લાલો ક્યાંથી ?’ બેડી
ક્યારે પડે તેની વાટ જોતા સ્વયંસેવકો અધીરા
બેસે છે.

હીંદુ સ્ત્રી એટલે પતિભક્ત: પ્રાણુ જામ
પણુ પ્રાણુધારને તસદી પડવા ન દે. પતિને
જગાડવા કરતાં પુત્રને મરવા દીધો. આવી
સ્ત્રી પતિભક્તિનું મહાત્મ્ય બદલે છે: આઠા
કરે છે, “બેલ નહીં છોડશો, જેલમાં જવું હોય
તો જાઓ, હું છોકરાં પાળનાર બેસી છું.”

સ્ત્રીઓ પોકારે છે “કાઈ પકડી જાઓ,
પુરુષો આપ્યા, અમે રૂંદી ગયાં.” મીઠું બહેન
પીટીટ કારાવાસને ગામેગામ શોધે છે. મણિ
બહેન વેચાએલી જમીનનો ગેરકાયદેસર કબજો
લઈ કારાવાસ નિમંત્રે છે.

સત્તાધીશ જંજીરો ખખડાવે છે. પંદર દહાડા
પછી બધાને પરહેજ કરીશું. કીમીઆગર કહે
છે, “હું આવ્યો,” લાલા લજપતરાય, ખંડિત

માલવીયા, અકાલીઓ, મદ્રાસીઓ, ગામે ગામના
ઉત્સાહી ગુજરાતીઓ તલસે છે કે “આખરે
અમારો વારો ક્યારે આવશે ?” મિતભાષી
મુંબઈગરાઓ વિચારે છે, સુરત સ્ટેશન પર
પ્રતિષેધ થાય તો પાછા ન આવવું !

કારાવાસના હજીની મોઢિનીનાં આટલાં
મૂલ્ય કદી દીદિ દીઠાં નથી. આ હજી ક્યારે
કરાય એની જ અધીરાઈ જોઈ જુના મૂલ્યે
જીવનારા વિસ્મય પામે છે. “શું આ લોકો
કારાવાસ સેવશે ? ન સેવશે તો કેટલા ?
એ તો તડાકા છે. વલ્લભભાઈ જામ નહો.”
જે જોઈ શકતા નથી તેનાથી વધારે અંધ
બીજા કાણુ ? અંધાપાનો પાર નથી. એક
જણુ કહે છે “હું એના પર બદનક્ષીનો મુકરદમો
કરીશ, જેલમાં મોકલીશ”...બીચારો શું જાણે
કે આ કીમીઆની ક્રિયામાં પીનલકાડની રાખ
પણુ રહી નથી.

૬

મીલકત અને તેને લીધે મળતી પ્રતિક્ષા
જીવનના ઉપકાળથી મનુષ્યને પ્રાણુથી પણ
વધારે પ્રિય છે. એક હાથ ધરતી માટે લણાએ
પ્રાણુ ગુમાવ્યા છે ને લણાએ વંશપરંપરાના મુક-
રદમાઓમાં બધું જીવાનમેદાન કરી મુક્યું છે.
એ તકરારી એક હાથની ધરતી માટે કેટલાએ
બાપજોએ, કેટલાએ પિતાપુત્રોએ, કેટલાએ
માદીકરાઓએ, સ્નેહસંબંધને વિપ્રમય કરી
મુક્યો છે. તેમાં ગામડામાં તો જીવનનું અરું
મૂલ્ય જમીનદારી.

મૂલ્ય બદલાય છે. કીમીઆગર કીમીઆનાં
વસાણાં નાંખ્યો જામ છે. “પોતાની ટેકના
કરતાં કે આખરના કરતાં જમીન વધારે
નથી.....જમીનવાળાની જમીન ગઈ, રેલમાં

ધસાઈ ગઇ તે તેની ઉપર રેતીના રણ જામ્યાં છે. ગુજરાતીઓ જેમ આસમાનીને પીરજ ને પીરતાપૂર્વક વશ થયા તેમ બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓ આ સુલતાની રેલને વશ થાઓ ને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરા.”

ધર્માઇલ ગયા પાસે હજારોની જમીન છે. નાનકડા તાલુકામાં આ જમીન સાટે મળતી પ્રતિજ્ઞા તે ભોગવે છે. એ પ્રતિજ્ઞાને લીધે બારડોલીમાં એ મોટા માણસ છે. પણ એની એ મોટાઈ કરતાં એને મન એના બોલની કીમત નથી પડી. એક પળમાં સરકારની અવકૃપાથી તેની જમીન ચાલી ગઈ, તેની મીલકત ખીમળી થઈ, બધું વેચાઈ ગયું. એક બોલ માટે તે બીજારી થઈ ઉઠ્યો-માનનીય, આંસુવીહારી, સત્યમાં જ જેને શ્રદ્ધા રહી છે, પોતાનો સંકલ્પ જોની સમૃદ્ધિ અને જે પ્રતિજ્ઞા છે એવો ધર્માઇલ-અડગ, શાંત, નવા મૂલ્યે મહાન.

વીરચંદ માન વેપારી છે. પેટીધર એવું જીવન એટલે ‘જંઘ’. પૈસામાંથી પૈસા કરવા એજ એનો ધર્મ. એ પૈસામાંજ એની પ્રતિજ્ઞા. એ બારડોલીમાં પ્રતિજ્ઞાપાત્ર છે, ગાડીધોડે ફરે છે. ગાડીધોડે ફરવું એ કયા જમાનામાં પ્રતિજ્ઞાનું લક્ષણ નથી મનાયું ? ભવંકર કામીઓ થયો. બાપારી વીરચંદે શપથ લીધા, પાલ્ખા. એક દિવસનું બાજ જતાં જેનો જીવ જાય તેની હજારોની મીલકત જસ થઈ, હરરાજ થઈ; ધરમાં ભંગાણું પડ્યું, ઘોડાઓ હરરાજ થઈ ગયા. વીરચંદ દસ્યાં કરે છે. એણે એનો સંકલ્પ પાળ્યો છે.

આ પરિવર્તન નજરે ન જોયું હોત તો અકલ્પ્ય રહેત. વીરચંદોના જીવનમાંથી મીલકતોનાં માહાત્મ્ય જાય, પછી શું રહે ?

દુનીઆની જુની ઘડતર પુરી થઈ. નવા ઘડતરનો પ્રારંભ થયો; ખીમળું શું ? અને બધા મહેસુલ આપવા ના કહે છે. મજુરી કરતી બેડુતોની સ્ત્રી જમીનો તારાજ થવા દે છે, ધરોમાં ધાડ પડવા દે છે, લેંસો વેચાવા દે છે, પતિઓને કારાગ્રહ સેવવા પ્રેરણા કરે છે, અને દિનપ્રતિદિન આ યુદ્ધ મધ્યું જ રહે તે માટે રૂપીઓ બે રૂપીઆ સુગાને ચરણે ધરે છે. આ યુલ્લસ સ્ત્રીસંઘ નીડર છે એટલું જ નહીં, નિયોગક્ષેમ બન્યો છે.

મૂલ્યપરિવર્તનો યતાં જ જાય છે. માણસો પ્રકૃતિ બદલે છે, પ્રકાશને બદલે દિવસ ને રાત અંધકાર સેવે છે, પશુઓ જોડે પુરાણને પડી રહે છે, ચાર આંગળના ધરમાં બાલ-બચ્ચાં ને ઢોરો સાથે મંદીનાના મંદીના જીવન વીતાવે છે. એક જથ્થુ ગજરાતું નથી, એક જથ્થુ અધીરું થતું નથી. “એમાં શું ? બોલ પાળીએ છીએ ને ?” બોલ છુટે કે ઢોરો વેચાં જાય તેના કરતાં સડતાં ઢોરોને ગળે વળગી પંડી રહેવામાં તેમને જીવનની કીમત જણાય છે.

૭

પણ મોટામાં મોટું પરિવર્તન થયું હોય તો તે રાજ્યસત્તા તરફની ગુજરાતની દૃષ્ટિનું. ઇતિહાસકાળના પ્રારંભથી હોદ્દો જીવનના વ્યોમ પર રાજ્યસત્તાનું અંધારું વાદળ જવાએલું હતું. તેની ગર્જનાથી તે કંપતો; તેની વિગુહસ્થિતિ જોઈ તે પ્રશ્નિપાત કરતો. રાજ કાલનું કારણ, અનદાતા, કૃપાનાથ, દેવાધિદેવનો પ્રતિનિધિ. એ રાજ્યો ગયા, અને માત્રાપ ક્ષીટીય સદ્ગતનત આવી. એ સદ્ગતનતની પ્રૌઢ હાથા જેટલી રક્ષતી તેટલી શુંગળાવતી. એનો અવતાર ઢોરો કલેક્ટર બહાદુર-સર્વસત્તાનો અધિકારી. મુગલ શહેનશાહના દમામથી તે ગામોમાં ફરતો;

ખ્યા આપું છું-નિયમનનો સંચાર, માનવના અધિકારનો પુનરુદ્ધાર અને ન્યાયનો પુનર્જન્મ.” જે ખારડોલીના વિજયને ધણા અશાંતિનો ઉપોદ્ધાત લેએ છે, તેને હું સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય ને શક્તિભાવી ગુજરાતનું પહેલું પ્રકરણ લેખું છું.

વિપ્લવ શસ્ત્રના ઉપયોગથી કે લોહી રેડવાથી થાય છે એવી ભ્રમણા પ્રચલે છે. વિપ્લવથી માણસોની વૃત્તિ સંયમવીહોણી થઇ જઇ દર વર્તોવે છે, એ હકીકત પણ ઇતિહાસમાં ઠેરઠેર જડે છે. પણ બધા જ વિપ્લવો સંયમ વિનાના નથી હોતા. ખુરીદનોએ કોમવેલની પ્રેરણાથી કરેલો વિપ્લવ સંયમવીહોણો તો ન જ કહી શકાય. તેપોલીયનના વિગ્રહ પછી જર્મનીએ પુનરુદ્ધાર માટે કરેલા વિપ્લવમાં સંયમ થોડો નહોતો. સંયમ અને વ્યવસ્થા સહગામી છે, અને જે વિપ્લવ વ્યવસ્થાને પ્રથમ સ્થાને મુકે તેને સંયમવીહોણો કહેવાય નહીં. કહીતોઠ વ્યવસ્થા એ ખારડોલીના વીરોનું પ્રથમ લક્ષણ હતું. જ્યાં સરકારની સત્તા દેખાતી નહીં ત્યાં પણ જીવનક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે જ ચાલ્યાં કરતો. પાંચ મહીનામાં રાજ્ય-તંત્રથી ચાલે છે તેનાથી પણ સુંદર વ્યવસ્થા થઇ હતી. આ વિપ્લવ અવ્યવસ્થામાંથી સ્વાશ્રયી વ્યવસ્થા પ્રગટાવે છે એ એનાં અનેક સુંદર લક્ષણોમાંનું એક સુંદરમાં સુંદર લક્ષણ છે.

એ અહિંસાત્મક છે, એ પણ એની વિશિષ્ટતા છે. અત્યાર સુધી અહિંસાને મુખ્ય અંગ ગણી એકે વિપ્લવ થયો નથી એ છેલ્લે સુધી

અહિંસાત્મક રહેશે કે કેમ એ તો ભવિષ્યનો એક મહા પ્રશ્ન. પણ અત્યારે અહિંસાએ ખારડોલીનો પ્રયોગ વિજયી કર્યો છે એ તો નિર્વિવાદ છે, અને જ્યાં સુધી હાલ નજર પહોંચે છે ત્યાં સુધી એ અહિંસાત્મક રહે તેમાંજ એનો જયવારો છે.

વિપ્લવ જીવનક્રમની જરૂરીઆત છે. જદ્દ રાષ્ટ્ર બળી મરે છે, રાખમાંથી નવું રાષ્ટ્ર પ્રગટે છે. એ પુનર્જન્મની ક્રિયા તે વિપ્લવ. જેદેશનું વાર્ધક્ય જર્જરિત થયું છે તેને એવા પુનર્જન્મ શીવાય વિનાશમાંથી બચવાનો બીજો માર્ગ નથી. એ વિપ્લવ અને તેના મૂલરૂપ મૂલ્યપરિવર્તનને આવકાર દેવો તેમાંજ ભાવિની સેવા સમાઈ છે.

જે વિપ્લવ ખારણાં ઠોકી રહ્યો હતો તે ખારડોલી વાટે પેઠો છે. જુના ગુજરાતની ભસ્મમાંથી નવું ગુજરાત પ્રગટ્યું છે-નવું ગુજરાત જેની રૂપરેખાની આગાહી આપણે દરેક વર્ષે આ પ્રસંગે કરતા હતા તે. અને જ્યારે પોતાને બળે તે પોતાના સંસ્કાર અને જીવન ધડવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરશે, -જ્યારે પોતાની યુનીવર્સિટી અને પોતાના રાજ્યતંત્રથી શાલશે, -જ્યારે તેનું સાહિત્ય અપૂર્વે વિશિષ્ટતાના સુવર્ણ-મય કૈલાસે ધગ દેશે-ત્યારે કાઈ એક વિરલ મહાકવિને કાઈ ગુજરાતજી જન્મ આપશે, જે ગુજરીને ગીર્વાણ ગિરાની મનોહર મીઠાશે રસી, પોતાની મોરલીના સુરોથી હ્રદયો મુગ્ધ કરતો, આપણા મૂલ્યપરિવર્તનની કથાને ભાવિજન-તાના ઉદ્ધાર અર્થે એક સરસ અને સનાતન મહાકાવ્યરૂપે સરજી જશે.

મંત્ર

[અનુસંધાન ૫૪ પર ૮ થી]

“નારે, હું એવો મુર્ખો નથી કે મને કાંટા બોલે એને માટે હું પુલ પાથરું.”

ડોસી પાછી મુઠિ ગમ્. ભગતે બારણું જાંધ ક્યું ને આવીને ચોતાની જગ્યા પર બેઠો. પણ વાળનો ધ્વનિ કાને પડતાંજ ઉપદેશ સાંભળનારાં-ઓની જેવી દયા થાય, એવી દયા અસારે એના મનની હતી. આંખ બંદે ઉપદેશક તરફ હોય, પણ કાન વાળ તરફ જ લાગી રહે છે. શરમતે લીધે લાથી ઉઠાવું નથી, પણ હિલમાં પણ વાળનો ધ્વનિજ ગણગણ્યા કરે છે. પ્રત્યા-ધાતનો નિર્દય ભાવ ભગતને માટે ઉપદેશક હતો, પણ એવું હૃદય પેલા કમનસીબ યુવાન તરફ લાગી રહ્યું હતું. એ યુવાન મરી જતો હતો, એક ખંખેનો પણ વિલંબ પ્રાણધાતક હતો.

એણે ફરી બારણું ઉઘાડ્યું, એટલું ધીરથી ઉઘાડ્યું કે ડોસીને પણ એની ખબર ન પડી. બહાર નીકળ્યો એજ વખતે ગામનો ચોકીદાર પહેરો ભરતો લાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પુછ્યું: “કેમ ભગત, આજ તો ઠંડી છે, અસારે ક્યાં જાઓ છો?”

ભગતે કહ્યું: “નારે, જાઉં ક્યાં? જોતો હતો કે રાત કેટલી ગ્રાકી છે. લેંયા કેટલા વાગ્યા દશે?”

ચોકીદારે કહ્યું: “એક વાગ્યો દશે. દમણાંજ થાણા પરથી આવતો હતો ત્યારે ડાકટર સાહેબના જંગલમાં ખુબ ગડગડ ચપ રહી હતી. એમના છોકરાની વાત તો તમે સાંભળી દશે. સાપ ઠરડ્યો છે, હવે તો મરી પણ ગયો દશે. તમે જાઓ તો કદાચ બચી જાય. સાંભળ્યું છે કે દશદળર મુખી આપવાને તૈયાર છે.”

“હું તો કેં નથી જતો. દયા સાખ આપે તો પણ શું? કરવું છે શું? કાલે મરી જશ્ય, પછી કોણ ભોગવવાનું છે?”

ચોકીદાર ચાલ્યો ગયો. ભગતે આગળ પગલાં ભર્યાં. માણસને ઘેન અદ્યુ હોય ને શરીર પર કાણ ન રહેતો હોય, પગ મુકે એક જગ્યાએ ને પડે બીજી જગ્યાએ, બોલવા જાય કે ને બોલાય કે; એ રિયતિ અસારે ભગતની હતી. મનમાં પ્રતિકાર હતો, દંભ હતો, હિંસક ભાવ હતો; પણ કર્મ મનને આધિન નહોતું. જેણે કદિ તલવાર ચલાવી નહોત્ય એનાથી ઇચ્છા કર્યા છતાં તલવાર ચલાવી ચકાતી નથી. એના હાથ કંપે છે.

ભગત લાકડી ઠોકતો ઠોકતો ચાલ્યો જતો હતો. શુદ્ધિ રોકતી હતી. હૃદય ધકેલવું હતું.

અડધે રસ્તે ગયા. પછી એકએક એ ઉભો રહ્યો. હિંસાએ કર્મ પર વિજય મેળવ્યો. હું નકામે અહીં મુખી ચાલ્યો આગ્યો. આ ઝાડ ઝાંખરામાં અડધી રાતે આપડવાની મને શી જરૂર? આરામથી સુતો કેમ નહીં? હું નહોતો આવતી તો બેયાર ભજન ગાવાં હતાં. નકામે ટાડી આગ્યો. ડાકટરનો છોકરો છવે કે મરે તેમાં મારે શું? મારે માટે એણે શું ક્યું. દવું કે હું એને માટે મરું? ફુલીઆમાં દળરો મરે છે, દળરો છવે છે. કોઈના મરવાજીવના સાથે મને શો સંબંધ છે?”

પણ હૃદય શુદ્ધિ કરતાં વધુ ચંચળ હતું. એણે એવું રૂપ ધારણ કર્યું જે હિંસાને હીક હીક મગવું આવતું હતું. એ મંત્ર બજાવવા માટે નથી જતો. લોકો શું કરે છે તે જોવા જાય છે. જરા ડાકટર સાહેબને જોશે; ફરી રીતે માથું કુટે છે, ફરી રીતે રડે છે; એ જોશે કે મોટા લોકો પણ મરીઓની પેઠે રડે છે કે ધીરજ રાખે છે; એ તો બધા નિહાન માણસો, ધીરજ રાખના

હશે. હિંસક વૃત્તિને આમ આત્મસત્ત આપતો એ આગળ વધ્યો.

એટલામાં એ માણસ આવતા દેખાયા. એક વાત કરતા હતા: “ડાક્ટર સાહેબનું ઘર ઉભળક થઈ ગયું. એકનો એક છાકરો હતો.”

ભગતને કાને આ શબ્દો અચડાયા. એના પગ ઉતાવળા પડવા માંડ્યા. અતિ શ્રમથી એનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો. હાંફતો હાંફતો થોડેક ચાલ્યો એટલે ડાક્ટરનો બંગલો દેખાયો. વીળળાના દીવા બળતા હતા, પણ બધે સુષ સ્વાપ હતું. રોકકળનો અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. ભગતની છાતી ધડકવા લાગી. શું એ છેકળ મોડો પડ્યો હતો? એ દોડવા લાગ્યો આટલી ઉંમરમાં કદિ નહીં દોડ્યો હોય એવી ત્વરિત ગતિથી એ દોડ્યો; એવો દોડ્યો-નળે મૃત્યુ એની પાછળ ધરણું આવતું હોય!

x   x   x

એ વાગી ગયા હતા. માણસો વીખરાઈ ગયા હતાં. રોનારમાં માત્ર આકાશના તારા રોતા હતા. ખીર્ખા બધા રડી રડીને યાકો ગયાં હતાં. લોભો જરા જરા વારે આકાશ તરફ જોતા હતા. લાશને ઠેકાણે પાડવા માટે પ્રભાત ચવાનીજ વાર હતી.

એટલામાં બારણું ઠોકાયું. ડાક્ટર સમજ્યા કે કોઈ દહીં આવ્યો હશે. ખીજે કોઈ દહાડો હોત તો એમણે તે માણસને આટલી રાતે ધુતારી કાઢ્યો હોત. પણ આજે એ પોતે ઉઠીને બહાર આવ્યા, એકું તો એક ધરડો માણસ ઉભો છે. લોખું મોં, કમ્મરમાંથી બેલક વળા ગયો છે, આંખો ઉઠી ગઈ છે, બમરો પણ સફેત થઈ ગઈ છે; લાકડીનો ટેકો ઘઈ ધૂળતો ઉભો છે. ડાક્ટર નરમ અવાજે બોલ્યા: “ભાઈ આજ તો અમારા ઘર પર એવી આફત આવી પડી છે કે હું કેં કરી શકું એમ નથી. ફરી કોઈ વાર આવજો

એક મહીના સુધી તો હું કોઈ દહીં નહીં જોઈ શકું એમ લાગે છે.”

ભગતે કહ્યું: “જાણું છું, બાપુ, જાણું છું. હું, એ માટેજ આવ્યો છું. ભાઈ ક્યાં છે? મને ખતાવો, ભગવાન બડો દયાળુ છે, મુશ્કેલી પણ જીવાડી શકે છે. કદાચ હજી પણ એની દયા ઉતરે.”

ડાક્ટરે દહીંભર્યા સ્વરે કહ્યું: “ચાલો, જુઓ પણ ત્રણ ચાર કલાક થઈ ગયા. જો કેં થવાનું હતું તે થઈ ગયું. મંત્રજનવાળા પણ આવ્યા ને જોઈ જોઈ ને ચાલ્યા ગયા.”

ડાક્ટરને કેંજ આશા નહોતી, પણ ડોસાની દયા આવી તેની તેને અંદર લઈ ગયા. ભગતે એક મીનીટ લાશ તરફ જોયું. સહેજ હસીને એ બોલ્યો: “સાહેબ હજી કેં બગડી નથી ગયું. તમે અમર્યા જીવ કાઢો છો. નારામણ કરશે તો અડધા કલાકમાં ભાઈ ઉઠીને બેઠા થશે. નોકરોને કહો કે ધુબ્બળ પાણી લાવે.”

નોકરોએ પાણી લાવીને મંગળને નવરાવવા માંડ્યો. નળ બંધ થઈ ગયા હતા, નોકરો ચોડા હતા; એટલે ઘરમાં હતાં એટલાં બધાં માણસો કુલે પાણી ભરવા મંડી ગયાં. મૃણાલિની મોટી ગાજર લઈને પાણી લાવવા લાગી. ભગતને લાં ઉભો રહીને હસતો હસતો મંત્ર લણી રહ્યો. નળે વિજય એની સામે ઉભો હતો. એક વાર મંત્ર પુરો થાય એટલે એક જડીશુદ્ધી એ મંગળને સુધાડતો. કોણ નળે પાણીના કેટલા ઘડા મંગળના માથા ધર નાખ્યા ને કેટલી વાર ભગત મંત્ર બોલ્યો. આખરે જ્યારે પૂર્વ દિશામાં ઉધાએ પોતાની લાલ લાલ આંખો ઉઘાડી ત્યારે મંગળની લાલ આંખો પણ ઉઘડી ગઈ. એક ક્ષણમાં એણે પાસું અદૃશ્ય ને પાણી માંગ્યું. ડાક્ટર હર્ષધેલા થઈ ગયા. સુરજ લક્ષ્મી દોડીને ભગતને પગે પડી, અને મૃણાલિની આંસુભરી

આંખોએ મંગળને પુછવા લાગી: “હવે તખીઅત કેમ છે ?”

શહેરમાં તત્કાલ આ ખબર પ્રસરી ગઇ. મિત્રમંડળ સુખારકબાદી આપવા આવવા લાગ્યું. ડાક્ટર શ્રદ્ધાથી બધાની આગળ ભગતનાં વખાણ કરતા હતા. લોકો ભગતનાં દર્શન કરવા માટે આતુર થઇ ગયા, પણ અંદર જમને જુએ છે તો ભગતનો પતોજ નથી. નોકરોએ કહ્યું: “હમણાં તો અહીં બેઠો બેઠો” ચલમ પીતો હતો. અમે તંબાકુ આપવા માંગ્યો તે પણ ન લીધો.” ચારે તરફ ભગતની શોધ થવા માંડી. ભગત બરાતો છુપાતો ઘર તરફ જતો હતો—ડોસીના ઉડ્યા પહોંચી ઘેર પહોંચી જવાનો એનો ધરાદો હતો.

આવેલા લોક પાછા ગયા ચારે ડાક્ટરે સુરજલક્ષ્મીને કહ્યું: “ડોસો કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યો ગયો. આપણુ, ધરતો ચીપડી તંબાકુ પણ

એણે ન લીધો.”

સુરજલક્ષ્મીએ કહ્યું: “મેં તો એને મોટી રકમ આપવાનો વિચાર કર્યો હતો.”

“રાતે મેં એને જાળખેલો નહીં. પણ અજવાળું ચતાજ જાળખી કાઢ્યો. એક વાર એ એક દરદીને સમને આવ્યો હતો. હવે મને યાદ આવે છે કે હું રમવા જતો હતો ને તે દરદી ને જોવાનો પણ મેં ના પાડી હતી. તે દિવસના સ્મરણથી આજે મારું હૃદય પથ્થરાપથી બળી જાય છે. હું એને ગમે લાંથી શોધી કાઢીશ અને એને પગે પડીને મારા અપરાધની ક્ષમા માગી લઉંશ. એ કેન્ડાલેશ નહીં એ હું જાણું છું. એનો જન્મ માત્ર કીર્તિનો વર્ષા કરવાને માટે જ થયો છે. એની સુજનતાએ મને એવો આદર્શ બતાવ્યો છે, જે જીવન પર્યંત મારી સામે ખડો રહેશે.”

■ શ્રી. પ્રેમચંદ્રજી ક્રોધ દીવી વાતો ઉપરથી

૧૬ ૧૭ ૧૮

૧૯ ૨૦ ૨૧

હવે ચોરડીઓની જરૂર નથી.

હીંદુ અનાયાશ્રમ—વડવાણ કેમ્પના મકાનમાં ચોરડીઓ બાંધવાની રકમ આવી ગઇ છે. હવે તાત્કાલિક મદદની જરૂર રસોડા, કોઠાર, બોજનશાળાના મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦ ની છે તો આ મકાનો પર દાતાઓની ઇચ્છા મુજબ ચોરડી તકતીઓ ચોડી શકાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

ચોતનં સેક્રેટરી, હીંદુ અનાયાશ્રમ—મું વડવાણ કેમ્પ.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મુદ્રિકારિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ધરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

 તાકીદે તાકાત-તાઝી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

થાક ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

દસ્ત સાફ લાવનાર

ભુખ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાઝી બક્ષનાર

ક્ષય, ખાંસી, મુઝા અને સાધારણ
નબળાઈમાં તાકીદે આરામ આપનાર

હેજતદાર દવા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

ઝંડુ ફા. માર્સ્યુટી કેલ વૂર્કસ, લી.
સયાની રોડ, મુંબઈ નં. ૧૪.

વડોદરા ના એજન્ટ : વૈદ ભવાનીશંકર હરિશંકરની કુંઠ, ઘીકાંટા, રાવર

કોમત : રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકનો ફા. દોઢ; રતલ દોઢના ફા. બે

સાક્ષી ગોપાલ

અગે તો કોને કહું ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૪ પા]

અન્દ્રહાસ

ને તમે એને મારી સાથે "સંસાર", સંસાર"
રમવાનું કહ્યું છે, એ કોઈ ન બાને તો સાક્ષી
કોણ ?

યોગેન્દ્ર

બેટા ! સાક્ષી શ્રીગોપાલ.

અન્દ્રહાસ

ચાલો ! આપણે તો શ્રીગોપાલ ! બેટા પાર !
ઉપા કુમારીને કહેશું કે જ્યો. રમો રમત.
ગુરુદેવ ! પહેલાં કોઈ એ રમત રમ્યા હશે કે
અમે એજ એના ગેજેશ બેસાડી શું ?

યોગેન્દ્ર

પુછી જોજે બેટા સોને.

અન્દ્રહાસ

પંથુ તમે એ રમત રમેલાં કરી ? જો એ
હો ! ગમ્મત પડે એની છે કે નહીં ! રમત ન

યોગેન્દ્ર

બેટા ! કહે જે શ્રીગોપાલને

અન્દ્રહાસ

સારે તો 'શ્રીગોપાલ' પણ એ રમતના
રમીઆ હોય છે જો, એ વળી કોની સાથે એવું
એવું રમ્યાંતા જ ?

યોગેન્દ્ર

બેટા ! રાધા સાથે.

["સુખી રહો તમારું સુખ" કહેતાં યોગે-
ન્દ્રનાં પોપચાં માત્ર નિદ્રાવશ થતાં હોય ને
આનંદનો કોઈ નશો થકો હોય તેમ 'રાધાવશ્વમ'
કરતો મૃત્યુ વશ થાય છે.

જમુનાજીની જળ સદરીમાંથી નાણે ગીત
સદરી કુટે છે:-

ઈશાચ્ચે નમુપયો જ્ઞાનવૃત્તાઃ .

કૃતાત્માનો વીતરાણઃ પ્રશાન્તાઃ ।

તે સર્વેગં સર્વતઃ પ્રાપ્ત ધીરા

યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાવિતાન્તિ ॥

પ્રવેશ ચોથો

સ્થળઃ જગન્નાથપુરીમાં યોગેન્દ્રના પૂર્વગ્રિમનું ઘર.

અરુણ

બેન, અમ, પેશું બાઈ બેનનું ગીત ગાઇએ,
એ મને બદ્ધ ગમે છે.

હિપા

આથ, મારા ધીરા. (ગાય છે).

કુલ વેરાય રે કુલ વેરાય,

વીરો હસે ત્યાં કુલ વેરાય.

અરુણ

(ગીત આગળ વાપે છે.)

મોટી પથરાય રે મોટી પથરાય

બેની હસે ત્યાં મોટી પથરાય

હિપા

ભાઈજાનાં પુલતી વેણી ગુંથાય.

અરુણ

વેણી બાંધી ને બેન રમવા બપ,

(મોઢા લડેક વાપે છે)

બેન બાનાં મોલીની માળા મંડાય,

હિપા

માળા પહેરીને વીર જમવા ગાય.

અન્ને

કુલ વેરાય રે કુલ વેરાય,

વીરો હસે ત્યાં કુલ વેરાય.

મોતી પયરાય રે મોતી પયરાય,
બેતી હસે ત્યાં મોતી પયરાય x
સનત.

આ કેવાં ખીલ્યાં છે ! પણુ આ ઉપા આમ
નાચે કુદે એ તને ગમે છે કે ?

અરુણ

હા ! આ ! જોને મો...ટો...હે...ડ...ઓ
હજી નાચે છે. કેમ વીરી ? (કાન છુટી પકડીને
હાથ ઉઘા કરીને)

કે ગંભીર બની જઈને, મીઠાં મીઠા ગીત
ગાવાં એય માપ ખરું ? (કેં અસંતોષની
ગ્લાનિ વદનપર છવાતાં) ગાગીને મૈત્રેયીના
દેશમાં પુત્રીપર આ પેળર નહીં તો કયા દેશમાં !

ન સ્ત્રી સ્વતંત્ર્યમહંતિ ॥ કેં એવું એવું
લખ્યું છેની મોટા ભાઈ ! ચાલ વીરી ! હું તને
ચુટી ખણું, તારાથી ન અણાય. હું
તને આમ ચીમટો લઉં (ચીમટો લેતાં) તારાથી
ન લેવાય. હું તને આમ ધખ્યો હઉં—આમ મીઠો
સુકકો પીરસું (તોફાન કરતા તો તારે જાણે
આમ અમૃત છુંટડો મળ્યો એમ મુંગે
મુંગે મોઢે—જિનલોકની સાધવી માફક
સુગતીમૈયા થઈ એ આખવો ને મીઠો લાગે તો
વળી ઉપકારના એક સુખનો કહેવા. અમે તો
પુરુષ રહ્યા ! પુરુષ ! પુરુષ તો ગમે તે કરે. પુરુષ
કાયદા ધરેલાં...આલાં...આ...વીરા ! આ તારા
માથાથી એડી સુંધી પડતા લાંબા લાંબા ચોટલા
જેવા કાયદા ધરે ને સ્ત્રીઓ નીચે નીચે માથે
મુગે મુગે મોઢે...એ કાયદા પાળે.

અમલપૂણી

(ગંભીર વદને) બેટા ! સનત ! તારા
આપુની અંતિમ આશા છે ઉપાને અમૃતે
ઉછેરવાની. એ ચકોર જાત છે, એનું મન મારવાનું

નહીં, મરડવાનું નહીં, માત્ર એને દિશા બતાવવી
એટલેજ આપણો અધિકાર. સનત ! બેટા !
ચિંતાનાં જટિલ જળામાં મારું મન જકડાઈ
જાય છે. મને કશી સુજ પડતી નથી. ગૃહપતિની
અંતિમ ઇચ્છાની અવગણનાએ કેમ થાય ?
છોકરાઓ રમે બગીચામાં.

[ગૃહ પાછળની નાની પુલવાડીમાં ભાઈ
બહેન હસે છે, કુદે છે]

અરુણ ઉપાને ગલગોટા મારે છે, ઉપા
અરુણને. ઉપાનો એક ગલગોટા આડો અટવા-
ઈ જઈ પાસેની તળાવડીમાં ડોક મૂકે છે તેની
પર પડે છે.

કોક

(સફાળો જાગી) પુલનો વરસાદ વરસાવો
છો પુલદેવી ! ક્યાંથી લુલા પડ્યા ?

અરુણ

(સુનારની લણી એક ' ગલગોટા
કેંકે છે) ત્યો મારી વીરીને ' પુલદેવી ' ને એવું
એવું કહેવાની સજા. (એક પછી એક અગીવાર
ગલગોટા મારે છે.)

[ઉપા અજણપણે પ્રતિ જોવા મથે છે છતાં
નયનો નીચાં ઢળી જાય છે.]

ઉપા

(રવગત) અજણપણે છતાં યુગયુગનો
અજણપણે કેમ લાગે છે ? મારા હૈયામાં અંસરી
કાં બોલે ?

કોક

(અરુણ, પ્રતિ) ભાઈ તારું નામ શું ?

અરુણ

નથી કહેવાનાજ. તમારું નામ કહો પછીજ
આપણા રામ તો મરજી હશે તો કહેશે ને નહીં
મરજી હોય તો પુછી જો જો આ ઉપાને, એ
કહેશે.

કોકે
(સ્વગત) હૈયાની પાંખડી ન ચનગનો,
ન ચનગનો.

ઉપા

એનું નામ અરુણ સન્નન ! (સન્નન કહેતાં
કે સન્નન જેવું કહેવાય જવાય છે) ને
આપનું આલવાન ?

કોકે

(સ્વગત) મધુમુખી કોકિલા કિલકિલી
તીણે ! કામધુગારી કીકીમાં શાં કુતુહલ
છે ? (પ્રકટ) મારું નામ ચંદ્રદાસ, કુમારી !
(ઉપા તરફ દૃષ્ટિ) સેતુ પરથી આત્મા પ્રેયતા)
ને તમને ન ગમે તો તમે પાડો તે.

ઉપા

હું કે મારી ફાંખ્યા નથી.

અરુણ

હારે શું છો એનાં, બહેન બા ! કાકા
દરોશ. (ચંદ્રદાસપ્રતિ) એને ગમ્યા ન ગમ્યાની
ખેવના શા માટે રાખે છો ? મને ગમ્યું ને
દોસ્ત ચાલશે-ચાલશે, અરે નારે દોસ્ત
દોડશે કુદશે. એ નામ તો આમ (કુદવાને
ચાલો કરીને) વાંલ વાંલ બેટલી ફલાંગે રમશે,
ધુમશે.

ચંદ્રદાસ

ભાઈ ! તમારા પિતાનું નામ ?

અરુણ

હો આવા ડાહ્યા-ડમરા થઈ એટલું એ
જાણતા નથી ? મેળેંદ્ર.

[ચંદ્રદાસ ગૃહદેવને સ્મૃતિનો અધ્ય
આપે છે.]

ચંદ્રદાસ

ભાઈ એ ક્યાં છે ?

અરુણ

જોત તમારીતો તમે તો બોટ-બોટજ
લાગો છો. આપું. ગામ જાણે છે ને તમે ત્યાં
જાણતા ? એ તો 'ભગવાનજી' ખોવાઈ ગયા છે
ને એટલે એને ઢુંઢવા મથે છે.

ચંદ્ર

ભાઈ; તારા બાપુને દરિજા આપે ખરા.

ઉપા

અતિથિદેવ ! અમારા બાપુ તમને મળ્યા
હતા ?

અરુણ

એને દરિજા તો પછી એણે તો પકડી
રાખ્યા હશે.

ચંદ્ર

કુમારી, તેમની પરમ કૃપાના પાત્ર થવાનું
અહોભાગ્ય મને સાંપાડ્યું છે.

અરુણ

(આંગળી ઝાલીને) ચાલો હારે મારી બા
પાસે. (દોરાવતો દોરાવતો અંદર જઈ)...બા
ચંદ્રદાસભાઈ મને બહુ વહાલા લાગે છે. તમે
કોઈ કારણ જાણો છો ?

ઉપા

(સ્વગત) કારણોના કામીને સુજનોમાં, મારા
હૈયાની વાતડી.....

અરુણ

બા, તું હારી ને મારા બાપુ જાણા. તું કહેતી
હતી ને કે એમ દરિજ ન જરૂર. એને તો દરિજા
એ ખરા. મુછી જો ચંદ્રદાસભાઈને.

ઉપા

બાપુ પાસે એ જમ્યા આગ્યા એટલે મને
વહાલા લાગેજ રતો.

અરુણ

હો, બોલ્યાં બેનબા ! મને વહાલા લાગે,
તને નહીં હો ! જો અખરદાર ! અમારી દોસ્તી-
માં ભાગ પડાવ્યો તો !

ચંદ્રહાસભાઈ ! મને તમારી સાથે વાતો કરવાનું બહુ ગમે છે. બસ મારી સાથેજ-મારી સાથેજ વાતો કર્યા કરજો. ને પેલી ઉપલી સાથે તો એક શુખ્મ ન બોલજો હો ! ઉપલી તો એવું મીઠું મીઠું બોલ્યા કરે છે કે રમે તમને થાય કે સાંભળ્યાંજ કરીએ, સાંભળ્યાંજ કરીએ ને પછી તમે મારી જોડે નએ બોલો. ઉપા જોડે તો અ. બોલાજ લ્યો, ભારે મારાં કાળજાંમાં ઠંડક થાય, ઠંડક થાય.

અનપૂર્ણા

અતિથિદેવ ! ગૃહપતિ કુશળ છે ?

ચંદ્રહાસ

મૈયા એમના કુમાર કોડ રૂપ્યા છે. આનંદ મૂર્તિ આનંદ લોકમાં હરિરસના ધુટકા પી રહ્યા છે.

(અનપૂર્ણાના વદનપર કારમી દુઃખના વાદળોની છાય છવરામ છે પશુ કાણુમાજ અમોઘ આત્મખળના પ્રભાવે ફરી રિમતરેખા એના વદન પર રમે છે. યુગ્મે છે:—

यच्च दुस्खं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।
गोपिकानां तु यददुःखं तददुःखं स्यान्ममकवयित ॥

જેહ દુઃખ યશોદાને, નંદાદિને જગા કુલે,
ગોપીનેષ જે દુઃખ, દુઃખ તે હો મને કવચિત્તા

—ના. દ. કવિ.

સનત

ભાઈ અમને કોઈનેએ અંતકળે સંભાર્યાતા ? હરિ ! હરિ ! આથે અમારી નિર્બલતાજ ને ? ભુલવા ગયા હતા તે વળી સંભારી આ સંસારમા શા સાર સડોવાય ?

અનપૂર્ણા

ભાઈ, એમનો કેં અંતિમ સદેશ ?

ચંદ્રહાસ

મૈયાં ! નિરુત્તર છું (મનમાં ગુજે છે)
ગોકુલે ગોપિકાનાં તુ સર્વેષાં વ્રજ વાસિનામ્ ।
યત્સુખં સમસૃત તન્મે ભગવાન કિંવિધાસ્થતિ ॥

ગોકુલે ગોપીઓએ, ને સર્વે એ મજવાસીએ,
માથું જે સુખ તે ક્યારે મનેયે આપશે હરિ ।

—ના. દ. કવિ.

સનત

ભાઈ, તારી નિબંજિ સરલતા ઉલટું અમ. ને યુક્તવા પ્રેરે છે. એમની કે અંતિમ ઇચ્છા.

ચંદ્ર

લૈયા, મારી જીભ ઉપડતી નથી.

અનુરુધ

કેમરે અથે ! જીભ કેં જંજીરમાં સપડાઈ ? ને તમારી જીભ ન ઉપડતી હોય તો મને કાનમાં કહી દયોને ને નહો તો કહી દયો આ ઉપલીને. એને સાંભળવાનાં શાં ગદગદીઆં થાય છે જ, જીઓ જ !

(ચંદ્રહાસ સનતકુમારને એક બાબત બોલાવી કાનમાં કેંક યુગ્મે છે)

સનતકુમાર

બા આમ આવો. આમની વાત આમ છે.
(કાનમાં કેંક યુગ્મે છે)

અનુરુધ

એત તારીની ! પિતાજીની ઇચ્છા તો કેં ભારે ભાઈ ! મોટાભાઈ, બાના કાનમાં કેંક કુળે છે, મારા કાનમાં કુળે ને ? ને બા, ઉપાના કાને કેવા સરવા થઈ ગયા છે ? કુજ દયોને એના કાનમાં એટલે એએ જાણે કે (હાથનો ચાળો કરી) કેંક આમ બાબત છે.

અનપૂર્ણા

અતિથિદેવ ! ગૃહપતિની એ અંતિમ ઇચ્છા હતી એની કેંક પ્રતીતિ થવી જોઈએ.

સનત

ને કુમાર એતો કોઈ સાક્ષી જોઈએ.

ચંદ્રહાસ

(ગણુગણુ છે)

રાધા સુધૂર નાદથી બને બાવરા લાલ,
અધરામૃત અપવાસીના સાક્ષી શ્રી ગોપાલ.

પ્રવેશ પાંચમો

સ્થળ:-ઈંદાવનથી જગન્નાથપુરીનો રસ્તો.

અંતરીક્ષમાં અંતરાઓ ગાય છે.

(અંતરાઓ-તાલ દાદરો)

મરક મરક, મુખડું યા, પહીર સરસરક યાય,
કુમુમ સમી કુમળીકાય, કુમ કુમ પદપાદ,
ભયક ભયક હરી યાય, મયક મયક હપડેપાય,
લસક લસક હમ બરાય દળુ દળુ પા મોરે.
અમથી વેણી છુટી ભય, પુષ્પશું પંથે પયરાય
રમક રમક નાદ યાય, લલિત અંગ લાડે.
નુપરનાદ મધુર યાય, મધુરી પમકંધમક યાય,
રમકુમ પગલાં બરાય, દરિ! શું થયાં કહાડે!

ઉર્વશી

રંભા ! તારો. તો સુદ, હિતરી ભય એમ
છે હોં !

મેનકા

સાહેલી ! ક્યાં ચાલ્યા આમ શ્રી દરિ !

તિલેતમા

આપારિત્વતકનો વેણી બંધ હપાડી લે બહેની !
હપયોગી થઈ પડશે કો તપસ્વીના તપભંગમાં.

રંભા

ને આ અલકલતનો બટમોગરો !

મેનકા

ઉર્વશી ! નહોમ આવો તારોએ દસ્તો ને.

ઉર્વશી

હમી રહો ! હમી રહો બહેન શ્રી દરિને
ઝીલી થ્યો. આ કમર લચકી પ...ડી.

રંભા

આ અચકો મચકો કાણે શીખગો દરો ?

ઉર્વશી

સાધાગણીએ સ્તો.

મેના

સાધારણી જુએ તો એનેએ ખબર પડે કે
શ્રી દરિને આમ નાચણાં આવડે છે હોં !

રંભા

અલી મધુમક્ષિત્રાઓ ! દરેક ને ગણુગણો
સાંભળીએ તો ખરાં સાહેલી ! । દરિ એના
જટુક બક્તને શું કહી રહ્યું છે

શ્રીગોપાલ

તારી સાક્ષી દેવા હું આવું છું, પણ જો જે
ભાષ ! આપણી સરતમાં સુક ન પડે.

ચંદ્ર

નાથ ! મારે સરત કણ્ણ છે: સીધે સીધાં
નાકની દાંડીએ ચાલ્યા જવું. આહું ન જોવું તેહું
ન જોવું, પાછળ ન જોવું.

શ્રીગોપાલ

પાછળ જોવું ત્યાં ! પગલાં થંબી જવાનાં !
એમ ડગલુંએ આગળ નહો ચલાય.

ખટુક

પણ તમે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા
આવો છો એની ખાતરી શી ?

શ્રીગોપાલ

જંસરી શો મોઠો રવ તારી પાછળ આવ્યાજ
કરો.

[આગળ જટુક ચંદ્રદાસ ને પાછળ પાછળ
શ્રીગોપાલ મોહિની સરસ. એક ગિરિ
કરાડ આવે છે ને જટુ ચંદ્રદાસ ભુસ્કો
મારે છે. શ્રીદરિ ભુસ્કો મારે છેને હુધરી-
નો રમકુમતો નાદ સંભળાવે છે]

ખટુક

પાછળ તો પદવરો છો પ્રિયત્વ ! પણ આ
વાતાચરણમાં કોંભાદલ કોં ને સૌ નયણાં નાચનાં
દેખું જો !

શ્રીગોપાલ

જટુક કુંકેવો રવીવાલો લાગે છે ! એની
કે નને ખબર છે ? લોક તો નિરખી રહ્યા છે

તારું હસું હસું થતું મો. રખે પાછું જોતો શરત
તો સાંભરે છે ને ?

બુદ્ધ

મારા પર તમે કે જાદુ છાંટી દીધું કે શું ?
લોકની આંખમાં આ શુરકી શી ?

શ્રીગોપાલ

આરતે કદમ ! આરતે કદમ બુદ્ધરાજ !
મારાથી આટલી ઉતારણે નથી હોંડાતું.

બુદ્ધ

હો મોટા ભગવાન થયા છો ને ? આટલું
આમ ચાલતુંએ નથી ?

[ગજમામિનીનં શ્વાસ ચઢી જાય છે.
વેણીનાં ફુલ બધાં છુટા છુટાં વેરાઈ
જાય છે. અલકલટો હવામાં ફરફર ઉડે
છે ને અજમ મોહ પમાડે છે]

બુદ્ધ

કેવા સપડાયા છોજ ? હવે કે હાંક્યે
છોહું ને ! સુધન્વાને કષ્ટ શક્તિથી કડાઈમાંથી
તાપ્યાં ! અંબરિયને કષ્ટ શક્તિથી ઓય આપી ?
મીરાના વિષના પ્યાલા કષ્ટ શક્તિથી અમૃત રૂપ
કયાં ? નરસૈયાની પાછળ તો ખડેપાઈ ઉભુંને
ઉભુંજ રહેવું પડ્યું તુંને ? જેવળા યાદી જનારા
ચઈ ગયા છે તે.

શ્રીગોપાલ

તેં મને ભલો પકડ્યો બુદ્ધ, પણ મારા તો
પગે પાણી ઉતરે છે.

બુદ્ધ

મેંદી મુકી દશે જો !

ગોપાલ

મારામાં તને ભલો જરોમો ખેડો જો !

બુદ્ધ

મદમકાઃ યત્ર ગાયન્તિ, તન્ન તિગ્રામિનાદ !

એવું એવું કહેને પછી ન પકડાઓ જ ?

ગોપાલ

તેં મને પહેલા ક્યારે જોયો ?

બુદ્ધ

ભુલી ગયા પેલી પૃથ્વી માએ ગુરુદેવે પેલું
મટકાનું ગીત ગાધું ને નાથ ! તારી કેં ઝાંખી
ચઈ ! ઝાંખી ચઈ. તારનાં આંખમાં શુ છુતિ
ઢોળાય છે. છુતિ ઢોળાય છે. પણ હવે મારો
ચાકવાનો વારો આવ્યો. હું તો અહીં બેસી
જાઉં છું તમારી સામે ન જોવાની શરત છે
હો, આંખ મીચી પાછું જોવાનો નથી. પણ
જોળામાં હોને પંખો તો જરા. (બુદ્ધ આંખ
મીચી બેસે છે)

બુદ્ધ

“ આતે લલિત સુમન મધુકણ્ઠ્ય ઋવે,
વા મધુર સુંદરીની મીઠાશ મેંધી ધણી ”

અહા ! આ કરતુરી કયાંથી મહેકે છે ?
સારું નંદનવન અહીં કયાંથી ? શો રસનો
કુવારો ! હરિ આવા કોમળ, તો રાધિકા કેવાં
હશે ?

(મીચેલી આંખે શ્રી હરિની આંખો
સાથે રમતો) આ તે કુલની પાંદડી કે શ્રી
હરિની આંખો ! અંશુભિમાંથી શું અમીકણ
સ્ત્રવે છે, જાણે ધંદુ કિરણ હોયની ! (પ્રકટ)
ચાલોજ ચાક ઉતરો ; આગળ પરવરીએ.

અરધાક દિવસ સુધી ચાલ્યા પછી ! આતે
ચાં કોતુક ! આપણે તે પુષ્પ કવિમાનમાં ઉડ્યા
કે શું જ ? ? પેલાં દેખાય પુરીના મહાલયે.
(અંચળાપર મેંદીની છાંટ જોતાં) એત તારીની.

આને શું ? આપણાથી પાછળ જોયા વિના
નથી. રહેવાતું. આ શું મીઠું મ.....હ.....ક
હ.. ...મ.....ક ! શ્રી હરિની છાંટી તો નખ
શિખ નીહાળી છે. પણ એ હોંડતા હશે કેવું હળું
હળું જોવું તો જોઈએજ. જોઈશું તો આંદો ઠેરી

જશે પણ હવે તો ગામને ગોંદરે આવી પહોંચ્યા
છીએ. હવે કેં એનાથી છટકાશે નહીં.

[ચંદ્રદાસ પાછળ જોઈ મીટ મટિ છે ને

મોહિની જોતાં સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

મોહિનીના પગ તો જાણે સાંજ ચોટી
જાય છે.]

ચંદ્રદાસ

આપણને ખબર નહીં કે તમને આવું રસ
પુતળી થતાં આવડે છે. હવે વળી કોકને પરણ-
વા શું કરવા જઈએ છો ?

[મોહિની હસે છે ને : કુમળાં કુમળો વેરાય છે.]

ગોપાલ

બહુક જરા ધડીક આંખ મીચી દે જોઈએ.

[બહુક આંખ મીચે છે ને ઉઘાડે છે.]

નયનમાં શું રમણું હતું ?

ચંદ્રદાસ

નહીં કહીએ છો ! નહીં કહીએ છો !

મોહિની

પણ મનેજ પરણી પડવાનો વિચાર પલટાયો
ખરા ને હવે કુમારી કેં જોઈ ન ઉતર્યા ને ?

ચંદ્રદાસ

આંખમાં શું આવડું આવ્યું હીલું ?

[પુરપતિ, પુરજનો સૌ એકઠા થઈ જાય છે.
શ્રી હરિ સાક્ષી રૂપ ઉભા છે. લાખો કીડીઓ
શ્રી મોહિનીની કમનીય રૂપ સુધા પી રહી છે !
લાખો કર જુગલો પ્રણિપાત કરી વંદન કરી
રહે છે.

રનેહાતે આદ્રી લાખો અવાજો થી હરિને
સાંજ રહી પડવા વિનવે છે.] x

x આખી નાટિકાને સત્ય ઘટનાને કલ્પનાના રંગે રંગે રંગી ઉઠારી છે. આજ પણ વૈષ્ણવ પ્રવાસીઓ કહે
છે કે જગન્નાથપુરી પાસેજ “સાક્ષી ગોપાલ” તું આનંદ ધામ છે. એક મિત્ર કહે છે કે પુરીથી જરા
દૂર છે કોઈ વૈષ્ણવ પ્રવાસો કરો !—લેખક.

તુરત મુલાકાત કરો :

: અવસર ચુક્યા મેવલા

હર સ મ સા માટે

જો પરેશન કરાવવાની જરૂર મળી. અગાઉથી કંઈ પણ ચાજ લીધા સીવાય. તેમ
પોતાની એમ જતાંબ્યા સીવાય જુના કે નવા સુકા કે ફુલતા ફક્ત આઠ દિવસમાં
હરસના મસા ખરી જઈ હાથમાં આવે છે.

તા. ક. :—જહારગામથી આવનાર-દરદીઓએ ત્રણ દિવસ અગાઉથી ખબર આપવી.
જેથી રહેવાની સગવડ કરવામાં આવે. મેળવેલા સંખ્યાજો સરઢીશીકેટો જોવા મોજુદ છે.
વઢવાણ સીટી }
કાઠીઆવાડ. } **વૈદરાજ ચીમનલાલ વી. શુક્લ.**

વદ ખીજનો ચંદ્રના ઉગવાની વખત યષ્ઠ. ઝાડો વચ્ચે આભાસ થવા લાગ્યો. તપોવન તેને હાંકી કાઢતું હોય એવું લાગ્યું. એ શું હતો ? માત્ર એક કાળી ઊંચ !

પણ હજી એ ઊંચમાં એતન હતું. શક્તિ હતી. એનાથી કે ન થાય ? થાય. એકજ વસ્તુ થાય. વિષ્ણુગુપ્ત આ બધા તોફાનનું ને અધમતાનું મુળ હતો. ભદ્રાક્ષે નહોતું કહ્યું કે “વિષ્ણુગુપ્ત પાછો આવે તો ભગવાન દ્વિપાયનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય બનાવી મુકું ?” નૈમિષારણ્ય એટલે એ, ગૌરી એટલે એ, અને કીર્તિ એટલે એ, નરેન્દ્રની મહેરબાની એટલે એ. પોતાનું આખું જીવન એને લીધે રદ જતું હતું. જો પોતે એનો પ્રાણ લે તો ! ભલે નૈમિષારણ્યના મહર્ષિઓની આશિષ એને રક્ષતી હોય !

એકજ વસ્તુ તેને ખરી લાગી, ખીજ ખોટી : પૃથ્વી પર વિષ્ણુગુપ્ત ને સેનાજિત બેને માટે સ્થાન નહોતું. તેણે આરા આપી. એનાં માથાસો પાછા ફર્યા અને જાનામાના વરુણના મંદિર તરફ જવા લાગ્યા. ચંદ્રનો પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. તેને જીવનો રહેવાનો એકજ રસ્તો હતો. વિષ્ણુગુપ્તનું મુલ્ય.

તે ઝાડ પાછળ ભરાતો ભરાતો ઝપાટાખંધ પાછો ગયો. જ્યોત્સ્ના પ્રસરી રહી; આશ્રમનાં વૃક્ષોમાંથી ચનગતી રહી. વહેળાઓનાં જળ ચંદ્રકિરણો સાથે નાચી રહ્યાં. આખો આશ્રમ કાવ્યમય પ્રકાશથી ઉજળવલ યષ્ઠ રહ્યો. આકાશ તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. તેનું આખું જીવન અંધકારમય રસ્તા જેવું એકલું, ભયાનક યષ્ઠ ગયું હતું, અને છેક ઉંચે એક ગિરિશૃંગ પર લટકતું વિષ્ણુગુપ્તનું શિર જાણે એક પ્રદીપ હોય તેમ એને આકર્ષી રહ્યું હતું.

તે લપાતો છુપાતો આશ્રમનાં યજ્ઞકુંડ : આગળ આવ્યો. તેણે કુલપતિ શૌનકને આશીર્વાદ આપતા જોયા. ઉમ્રજવા પૌરણિકને કયા

કરતા જોયા. ઉદાસક આરુણિ ને યાત્રવલ્લભ મૈત્રે. પીને હસતાં જોયા, પુરુષશ્રેષ્ઠ અધિસીમ કૃષ્ણ ને મગધરાજ સેનાજિતને મુછ પર તાલ દેતા જોયા. યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિની સનાતન જપલાઓ નીકળતી જોઈ તેને દઝાડતી લાગી. શું તેને સ્વપ્નનું આવડું હતું ? તેણે આંખ ચોળી. આ બધાએ ભક્ષે સરસમાં સરસ અરણ્ય સર્જવું હોય—એ તેનો વિનાશ કરવા અવતર્યો હતો. સર્જનાર મહાત્મા, ત્યારે વિનાશક નહીં ? તે હસ્યો. પૃથ્વી રસાતાળ જશે તોએ તેને લીધે,

તે આંખો મીચી આમળ વધ્યો. ચંદ્ર નભે ચઢવા લાગ્યો, વૃક્ષો, દૃષ્યતી, આસપાસના પર્વતો ચાંદનીમાં તેજસ્વી, રમણીય શાંતિથી શોભી ઉઠ્યાં પણ એ બધાની મોહકતા એને જાળ જેવી લાગી. તેના આત્માના અંધકારમાં આ કૌમુદી કલંકરૂપ હતી, દર કોઈ હિંસક પ્રાણીને અવાજ આવ્યો. તે સાંભળી તેને ઉત્તેજન મળ્યું. કોઈક ખીજું એવું હતું ખરું કે રૂપે રસેલી. આ શાંતિને દેખ કરી રહ્યું હતું.

તે વરુણને મંદિર પહોંચ્યા. જાણે ભગવાન વેદવ્યાસ સાં ઉભા ઉભા એને ડરાવતા હોય તેમ મંદિર તરફ જોવાની તેની, હીમત ચાલી નહીં. તેણે ચાર માથાસો સાં મુક્યા ને આરા કરી કે વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્ય ઉતરી આવે તો મારી નાંખવા.

તે ઝપાટાખંધ પર્વત ચઢવા લાગ્યો. નીચે જતી ચંદ્રિકાએ મટેલી પૃથ્વી વધારે મોહક યષ્ઠ ને એનો દેખ વધારતી ગઈ. એનાં પગલાં સાંભળી મૃગો નાસી જતાં હતાં. તે હસ્યો. મૃગોને તેની વિનાશકતાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો ખરો.

તેની દૃષ્ટિ સામે શૃંગ પર પડી. તેણે ચમકાવે આંખે હાથ ફેરવ્યો. પુરોહિત દુતિ ઐત્રોત ચક્રવર્તી જનમેજયને દર્શવડે મારી નાંખતો હતો !

પુરોહિતનું મોંદું વિષ્ણુગુપ્ત જેવું હતું—

જનમેજ્ય નંદ જેવો લાગતો. તેણે મુઠ્ઠીઓ ધાળી
ન્યાંસુધી સેનાગિત છે ત્યાં વિષયુક્ત એવું કરી
શકે એમ નહોતો ।

પગથી સીધી ને સીધી ઉપર જતી હતી એટલે
તે નિર્વિધે પર્વત ચઢવા લાગ્યો. ચાંત ચંદ્રિકા
નૈમિષારણ્યની મોઢિનીમાં કેવો વધારો કરી
રહી હતી તે જોવા તે પાછો પણ ફર્યો નહીં.

પગથીઓ ફટાટી ત્યાં ત્યાં તે બળે માણ્યો
મુકતો ગયો. હવે તેને કેં પણ જોખમ ખેડવું
નહોતું. વિષયુક્તને મારી, નૈમિષારણ્યને કુંડી
મુકી તેને નંદનો પ્રતાપ અમર કરવો હતો. જો
ગૌરીને એનાં પૂર્વજો યાદ આવતાં હોય તો તેના
વગર પણ એને ચાલશે. પૃથ્વી પર કોઈ એવું
ન રહેતું જોઈએ કે જે નૈમિષારણ્ય કે તેના
મહર્ષિઓનું સ્મરણ કરે કે કરાવે । મહાપદ્મનંદ
સંધિના સ્પર્શ હતા, બ્રાહ્મમુદ્ધર્ત યયું. નીચે
નૈમિષારણ્યમાંથી વેદોચ્ચારનો ધ્વનિ, પવિત્ર
ઉદ્ધારક ને પ્રેરણાવાહક ઉપર આવ્યો અને વૃક્ષો
પર રેલાતો રેલાતો આવતો તેનો મેઘગંભીર
પ્રતિધ્વની, તેના કાનમાં પેડો. તેણે હોડ કરડી,
કાન બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ધ્વનિ હવે ને
હવે આવતો, તેને ચાર પાસથી લપેટતો, તેને
હવે લઇ જતો લાગ્યો.

તે ઉપર ચઢ્યો. આખરે એ અને શત્રુ યો
જણ રહ્યા. પૂર્વમાં આભાસ થવા લાગ્યો ને
માયા પર તારાઓ ઝાંખા થયા.

હવે સૂર્યોદય યશે, વિષયુક્ત પકડાશે, પછી
એક પૃથ્વી પર બે જણ કેમ રહી શકશે? જોઈએ
છીએ—તે મનમાં યોસ્યો, એક સ્રોત આવ્યો.
ત્યાં કોઈ પાણી ભરતું હોય એવો ગડગડાટ થયો.
એટલે તે અને શત્રુન ઝાડ પાછળ લપાઇ ગયા.
એક રીંછ ઘડાવતી પાણી ભરતું હતું ।

તેણે આંખ યોળી. તેનું ભાન જતું રહ્યું કે
શું ? પાણી ભરનાર રીંછ નહોતું પણ માણસ

હતા, તેનું આખું શરીર પીળા પડેલા સંકેત વાળ-
થી છવાયું હતું. તેની આંખો નિરતેજ હતી.
અને કમર વળેલી હતી. નિઃસીમ ધડપણ તેને
અંજો અંજો દેખાતું.

સેનાગિતને લાગ્યું કે આજ મુનિ ઉદાસક
હોવા જોઈએ.

“ઝાડ પાછળથી બહાર આવ । દરણું ને
સસલાં જનાથી કરતાં નળી તેનાથી શા મારે
કરે છે ?” બોલનારની બાધા ઘણી જુની હતી અને
તે તેને વિચિત્ર રીતે ઉચ્ચારતો. સેનાગિત બહાર
આવ્યો. “આપ મુનિ ઉદાસક ?”

“હા, ”
સેનાગિત દરખાસો. તેની અદદદ્યા બદલાવા
લાગી હતી.

“આચાર્ય વિષયુક્ત ક્યાં છે ?”
“અગવાન વેદવ્યાસની પાઠુકાઓનાં દર્શન
કરવા ગયા છે. ”

“ક્યાંથી જવાય છે ?”

મુનિએ હાથવતી દિશા દેખાડી અને સેના-
ગિત અને શત્રુન તે તરફ ગયા. આથી રુઢું શું?
વિષયુક્ત એકત્રો, એકાંતમાં—ને એ બે જણા ।
સેનાગિત દર્યો; વિષયુક્ત મયે—ગૌરી, કીર્તિ,
પ્રતિજ્ઞા ને નરેન્દ્રનો વિજય । ‘નરેન્દ્રનો જય’ તે
બળગ્યો. તેને આત્મતિરસ્કાર થયો. કેવી સુંદર
વસ્તુઓને તે વિનાશનો હતો, ભદ્રાક્ષ, નૈમિષારણ્ય
વેદ, વર્ણાશ્રમ, ત્રિષાઓ । તે દર્યો. ભરે બ્રહ્માંડ
ભાંગે । તેને શું ? તેને શું ? પણ પૃથ્વી પર બે જણ
કેમ રહી શકે ?

તે અને શત્રુન ચાલી ગયા એટલે મુનિ
ઉદાસક પાણી ભરતું ‘સ્રુ કયું’. સ્વપ્નાં કિરણો
પ્રગટયાં. વિષયુક્ત સેનાગિતે તે તરફ જોયું.
આખું નૈમિષારણ્ય અર્ધ આપતું દરો ? પણ
તેને શું ? તેને વળી અર્ધ શા ને સવિતા નારા-
યણ શા ?

પગથી એક ઉચી, અંધર લટકી હોય એવી મોટી બેખડ તરફ જતી હતી. તે જન્ને દોડયા-લાં હતી. લાંબા ઉદાસ રહેનો હશે !

તે બેખડ પર આવ્યો. જાણે ૧૬માં ટોચ પર એક માળો હોય તેમ એ અંધર જેવી બેખડમાં એક ચૂકા હતી, એની પાસે થઈને પગથી જતી.

એક માણસ ચૂકા આગળ પગથી રોકીને ઉભો હતો. સેનાગિતે શત્રુધ્વને સાવચેત રહેવાનું કહ્યું તે તે આગળ વધ્યો. સામે પેસે માણસ કેડ પર હાથ દબને ઉભો હતો.

“કાણ કદુ !” સેનાગિતે ભયવ્યક્રાળ આંખે આંકા ઉભા રહેનારને ઓળખ્યો. એણે બખતર ને શસ્ત્રો અસારે કાઢી નાખ્યાં હતાં.

“કેમ ! ના કહી તો પણ આવ્યો કે ?” ભયંકર રીતે હસીને કદુએ કહ્યું. “હું તારાં કારસ્તાન જાણતો હતો.”

“આથે ખસ” હાંફતાં હાંફતાં સેનાગિતે કહ્યું. તે સમજ્યો કદુ તેનો રસ્તો રોકતો હતો. વિષ્ણુચૂપ હવે પકડાયો.

શત્રુધ્વને નીરાની કરી, તેણે એકદમ કુદીને

[આ વાર્તાના વિશેષ સિદ્ધિ બાળ આવતા અંકે.]

કદુને બીડાવ્યો. શત્રુધ્વને પણ તેજ પ્રમાણે કદુને બીડાવ્યો. કદુએ પણ બંને સાથે બાથ બીડી.

સેનાગિત વીકરેલી શક્તિથી કદુને પકડવા મથી રહ્યો, પણ કદુ જખરો ધણો જખરો-હતો. જ્વલેતે જ્વલે શત્રુધ્વ બંને મળીને પણ તે તેને પકડી રાખી નહોતા શક્તા. ગર્જના કરી, તેણે મહા પ્રયત્ન કર્યો; તેને જ્વલે શત્રુધ્વને બાથમાં કચરવાનો પ્રયત્ન કરતા કદુની છતીમાં માથુ માથું... બે પક્ષ ત્રણે જણે એક બીજાને વળગી ચકકર ચકકર કર્યા... સેનાગિતે આકાશને પૃથ્વી પણ ચકકર ચકકર ફરતાં જોયાં.

કદુ ભયંકર હતો. તે બંનેને હંફાવતો. સૂર્ય-ચિંત્ર તેની આંખમાં ખુંખુ... કદુને બેખડની હેઠળ ફેંક્યા વિના છુટકો નહોતો... બહાદુર !

ચૂકાના બારણામાં કાણ આવ્યું... કાણ કુમાર અંધચૂપ... નીચે ખામ દેખાઈ... હવે કદુને ધક્કો મારવો જ રહ્યો... રખે પોતે પકે! આ-તેણે ખરાડો માર્યો. એક બીજાની બાથમાં થી છુટવા વિના ત્રણે જણે બેખડ ઉંચે છાડી, વીજવેગે નીચે જતા હતા... તે કડાકો થયો.

પછી શુ થયું તેનું જ્ઞાન સેનાગિતને નહોતું.

અમરકાર

ત્યાંજ

નમસ્કાર

જો છાંદગીનો હેવાલ જાણવો જ હોય તો શ. સવાની ટીકાટ બીડા. સાથે મોકમતી વખતનો ટાઇમ નોંધવો.

નં ૦ ૧ તાવીજ ફક્ત ધાર્યા કામ માટે ... ... કીમત : રૂ. ૫-૪-૦

નં ૦ ૨ તાવીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ માટે ... ... કીમત : રૂ. ૩-૪-૦

નં ૦ ૩ તાવીજ રોગ વળગાડ માટે ... ... કીમત : રૂ. ૧-૪-૦

એક વખત ખાત્રી કરો.

પોસ્ટેજ જુદું વી પી. થી મોકલવામાં આવશે.

નયોતિર્વિદ્ધ મલશાસ્ત્રા અંબોલાલ શીવરામ .

દે ૦ :—સાંધપીપળી, નડીઆદ.

કેટલાંક સંવનન

[અનુસંધાન પ્રથ પાંચ થી]

એ હીમત રાખી આગળને આગળ બોલતી ગઈ: “હું તો માનું છું કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ સ્ત્રી પીયરીઆનો મોઢ સદાને માટે ઉતારી શકે નહીં, જ્યાં સુધી એને એમ લાગે કે પ્રિયતમ વગર એ નભાવી શકશે ત્યાં સુધી એણે પરણવું ન જોઈએ. હું અસાધારણ વાત કહું છું એમ તમને લાગે છે થું? મને ખાતર કરો, રીસ ન ચડાવતા અલગત મને તમારી પ્રણી લાગણી થાય છે અને વખત થયો ને તમને નથી દેખતી તો હું. ઉચીનીચી સાઈ છું અને, તમે ક્યારે આવો, ક્યારે આવો એમ જાણું છું છતાં પણ ચોડીવારમાંજ હું તમને વીસરી જાઉં છું. આ અપૂર્ણતા છે, ખામી છે. તમને ન દેખવાથી, ન મળવાથી જે તાલાવેલી થાય છે એ તાલાવેલી જ્યાં સુધી અદ્યતનનીજ રહે, ચિરંજીવી ને હોય ત્યાં સુધી શા ખપતી?” ચોડીવાર યુપ રહી પાછું એણે આગળ ચલાવ્યું: “જે કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષને ખરેખર ચઢાતીજ હોય તો તો એણે એની સાથે ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે વગર આનાકાનીએ જવા અને રહેવા તત્પર હોવું જોઈએ. હજુ સુધી એ લાયકી મારામાં નથી, હું મારી અપાત્રતા સારી પેઢે જાણું છું. આમ કહું છું તેથી હું જેકદર છું એમ ન માનતા મને પણ કેટલું દુઃખ થાય છે તે મારું મનજ જાણે છે. સસં સમગ્રવંતાં હું કેટલી વસોવાઈ જાઉં છું તે તમે નહીં સમજી શકો. પણ જ્યારે તમે આવી મહાન નવાજેશ મને કરો છો, જ્યારે તમે તમારું સર્વસ્વ મને સોંપી દેવા તૈયાર થયા છો, જ્યારે તમે તમારી જાત પણ મને સમર્પી દેવા આગ્યા છો ત્યારે મારે પણ ખરેખરજ કહી નાખવું જોઈએ. તમે પણ જોઈ શક્યા હશેજ કે મેં તમારી સાથે કેટલી બધી છુટ લીધી

છે? અને તે જ્ઞાને સારું? હું તમારા પર વિશ્વાસ રાખું છું. મને તમારા પર શ્રદ્ધા છે, આશંકા છે. અને તેથીજ ન કહેવાય એવી વાતો પણ હું પણ બેઢલાવ રાખ્યા વગર મેં તમને કરી છે.”

“મને પણ ખાતરી થઈ છે કે તમે મને વિશ્વાસપાત્ર ગણ્યો છે.” મેં એના કંપતા હાથ મારા હાથમાં લઈ કહ્યું. “અને તેથીજ હું માનું છું કે હું તમને મને ચઢાતાં શીખવીશ. લીલી ડીપર! તમે મને વધારે નહીં તો થોડુંક છું તો ચઢાતાં હોવાંજ જોઈએ નહીં તો તમે મારી સાથે આવી રીતે વર્તી શકો નહીં, તમે તમારો હાથ મને આપો નહીં. તમારો હાથ યુગ્મ્ય તે તમે નભાવી શો નહીં, કેટલીએવાર એ હાથ મેં યુગ્મ્યા છે અને હજુ પણ યુગ્મ્ય છું; છતાં તમે મને વાપો નથી કે વારતાં નથી. તમે કહિં પણ ભડકીને દૂર ભાગ્યાં નથી એ થું ખતાડે છે? અત્યાર સુધીમાં મારી પાત્રતા કરતાં તમે મને વધારે દાન દીધું છે અને ખાકીના માટે તમે કહેશો ત્યાં સુધી હું વાટ જોઈશ. જે પાત્રતા મારે મેળવવી આવશ્યક હશે તે હું મેળવીશ.”

મારા આ શબ્દ અસરકારક નીવડ્યા.

“તમે જે કહ્યો છે તે વગર વિચારે તો નહીંજ કહેતા હો. ધારો કે એવા દિવસ આવ્યો કે જ્યારે હું તમારે મોઢે ચઢીને કહું કે ‘મીઠાઈ’ હું તમને નથી ચઢાતી’ તો પછી તમને મારે માટે કેવા વિચાર થાય?”

“વિચાર વળી કેવો આવવાનો હતો જે? જે વિચાર અત્યારે છે તેનો તેજ વિચાર, એમાં ફેર કદિએ ન પડે.”

“તો પણ ચોખ્ખવટ થાય તે સારી. જોજી જોજી વાત કરવામાં માલ નહીં. પાછળથી કોઈ કોઈને દોષ દે એવું અત્યારે ન રાખવું.”

“દોષ દેવા જેવો પ્રસંગજ નહીં આવે.

તમે એ બાબતમા નિશ્ચિત રહેજો. ખોટાખોટા વિચાર કરી નાહકતા દુખી ન થતા. તમે મને દગો દો એ હું માની શકતોજ નથી. પણ લીલી ! વહાલી લીલી ! મને તો પાકે પાચે ખાત્રી છે કે તમે મને આહો છાજ. મારી આ માન્યતા ખોટી હોય, જો મેં ગેરવ્યાજખી છુટ લીધી હોય તો તમે મને માફ કરશો ? ”

“ મી રાય ! તમે મને મુખી કહેશો એ કયુલ પણ મને કહેવા દો કે હજુસુધી મેં દુનીઆ દીડી નથી, જગત જોયું નથી. એમ પણ બને કે ભવિષ્યમા કેાઈ એવી મૂર્તિ મારી નજરે ચઢે કે જેને હું તમારા કરતાએ વધારે ભાવથી માન આપુ બને તો પછી ? ”

એના આ ભોળપણુ આ રપજીવકતાપણુ માટે મનમા ને મનમા મેં એના વખાણુ કર્યા.

“ અલખત વહાલી ! દુનીઆમા હું એકલો જ નથી અથવા દુનીઆ પર મારા ‘ સર્વ હક્ક સ્વાધીન ’ નથી હું પૈસે પુરો, માણસ પુરો, શરીરે સખ ધો નથી. મારા કરતાં પણ વધારે યોગ્યતાવાળા તમને ન મળી આવે એમ નથી. પણ હું કહીશ કે હું તમને મારા પ્રાણથી પણ પ્યારાં ગણું છું. તમે મને જે માન આપો છો તે બદલ હું તમારો શો આભાર માનું ! હું રંક છું તમે રત્ન છો. જો તમે મારા પર પ્રસન્ન થશો તો તો હું મારી જાતને ધન્ય સમજીશ. ”

“ જ્યારે તમે આવું આવું બોલો છો ત્યારે હું કાંઈ અજમ વાતાવરણુમા હોઉં એમ મને લાગેછે જાણે હું તમને વરી સુકીજ ન હોઉં ! અત્યાર સુધી હરેક વાતમા હું મક્કમ રહેતી પણ હમણા હમણાની હું એટલી બધી અશાન્ત, અચોક્કસ, અદૃઢ થઈ ગઈ છું કે ન પુછો વાત. એવું શાથી થયું તે પ્રશ્ન જાણે. મારું કહેવું તમે સમજો છો ! તમે મારી નજરથી દૂર રહો, વેગળા હો એ મને નથી રોચતુ. મારી આંખે તો આખી

દુનીઆથી તમે લિપ્ત જણાઓ છો. મારું કહેવું સમજાય છે ? બરાબર સમજાય છે ? યથાર્થત સમજાય છે ? ”

“ તમારું કહેવું હું બધું સમજી છું, તમારો ભાવ હું પુરો જાણતું છું. હું મને સુખી સમજું છું. આજ તમે જેને કહ્યું તેથી તમારા પરનો મારો ભાવ યોગણો વધ્યો છે. તમારી ઉક્તિના સત્યમા મારો અનિર્વચનીય વિશ્વાસ છે. તમે જે કરશો તે સારું અને સાચુંજ કરશો. ”

“ હવે મને જુદો અતુલ્ય થવા માડ્યો તમે મને એટલા તો સારા લાગો છો કે મારી બધી અશાન્તિ હવે શમી જવા આવી. ”

“ તમે મને અદૃશ્ય સુખ આપ્યું. તમે મારી અનેરી આશા પુરી પાડી. ”

“ પણ સુખમા છકી ન જતા. કદાચ એ સુખ નયે જાળે. ”

“ શંકા રાખવાતું કેંજ કારણુ નથી. ”

“ ખરું. પણ તમારો હૃલો અર્થોત્થો છે અને તેથીજ તમે વિજયી થયા છો. એવું વેર હું જરૂર વાળીશ. ”

“ તમે મારી સાથે ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે, વગર આનાકાનીએ આવશોને ? ”

“ નાજી. માફ કરો. બેભાનમા બકાએક્કા શબ્દો પકડી રાખવા અને તેનો દુરુપયોગ કરવો એ તમને શોભે નહોં ”

“ હા કે ના ” મેં હક કરી.

“ નથી જાણતા અતિ હર્ષ કે અતિ શોકતુ પરિણામ શુ આવે તે ? મેં આવું નહોતું ધાણું. ”

“ મારા સવાલનો જવાબ આપો. કહો, હા કે ના ? ” મેં તો પકડીજ રાખ્યું.

“ તમારી સાથે દરિઆમા હુબવા કે પાવક મા પ્રજળવા પણ હું તૈયાર છું. પછી કે ? ” પ્રેમના છલુકા કરી તે બોલી.

હિન્ડોચા ફાર્મસીની વખણાએલી દવાઓ !!!

કમળેરી મટાડી નબળાં જ્ઞાનતંત્રોમાં નવી તાકાત લાવી લોહી તથા વીર્યને વધારી ઉત્સાહ પ્રદિત કરનાર સર્વોત્તમ દવા :-

(૧) ચંદ્રકળા ચાકુતી !! { ચમત્કારીક દેશી ઔષધ }

અસલ ચંદ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેના અલૌકિક તથા ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર રાજ મહારાજ અમીર હમરાવ અને શ્રીમંત લોકાજી બહે છે પણ તેની કીમત એટલી તો બારે છે કે ગરીબ અને સાધારણ માણસો હંમેશાં તેના ઉપયોગથી દુરજ રહે છે. તેથી અમેએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર ઉત્તમોત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રીક રીતે કાર્ય કુચળતાથી ઉપર જણાવેલા હમદા રસનું તેના અનુપાન સાથે મીઠાણ કરી તેનું ચંદ્રકળા ચાકુતી એવું ઉત્તમ નામ આપ્યું છે. અને તેનામ પ્રતાપથી આ ગોળીઓ પાસે કેસર કરતુરી અગ્નિ શીલાજીત સુવર્ણ અને મૌકતક બીજીત ગોળીઓ પાકો મોદકો અને સુર્ણિક કાઈપણ દવાઓનું બીજ-કુલ તેમ પટનું નથી એમ અનુભવે સાબીત કરી આવેલ છે. ફક્ત એકજ કબીના સેવનથી વીર્યશ્રાવ, મુખધાત સ્વભાવસ્થા, પેશાબ અને દરત વખતે ધાતુનું જનું. અશક્તિથી નીરાસ યવું વગેરે ધાતુના વિકારથી થતા તંમામ દરદોને નાબુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ધટુ અને જઠરાગ્નને સતેજ કરી ફીક્કા તેમજ તવાઈ અએલા ચઢેરને પુનઃ શુભાળી તથા કાંતિમાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પંખવાડીઆના પુરા સેવનથી શરીરની તમામ પ્રકારની ધાતુઓ ને બાંધાઓની નસોને લોહી ને માંસને હાડકાને તથા ખાંસી પડેલા મગજને સારી રીતે પુષ્ટિ આપી શરીરના દરેક અવયવોના બળમાં આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ કરી નબળી પડેલી તેમજ બેસી ગયેલી છાતીમાં બેહદ જુસ્સો આપી વડન અરાકત અને નીર્માલ્ય થયેલા શરીરને પણ રૂઠ પુષ્ટ મજબુત બળવાન તથા કઠાવર બનાવે છે.

કીમત : ગોળી ૨૪ ની ૩પીના રૂ. ૩ ત્રણ. નમુનાની ૮ ગોળીને રૂ. ૧

(૨) નસોની મંદતા મટાડી વીજળીક શક્તિ આપનાર

અસાધારણ ચમત્કારિક વિદ્યુત લેપ !!

ચંદ્રકામોદય ધૂત { વીજળીક (તિલ્હો) }

કમળેરી થયેલી નસોની નબળાઈ દુર કરી અસલના એવું કુદરતી બળ લાવનાર આ વીજળીક તિલ્હો ધણા ખર્ચ ને પ્રયાસે આયુર્વેદની મહાન સંદિષાઓનું સંચોધન કરી ધણા સુલ્લચાન ઔષધોના અકેને વનસ્પતી-ઓનાં સ્વરસો મેળવી તથા કરવામાં આવેલ છે. આને વર્ષો થયાં પ્રસીદ્ધિ પામેલો આ તિલ્હો જઠેર પ્રભામાં એટલો બધો વખણાઈ ચુક્યો છે કે તેના ગુણથી હવે કાઈ બાએજ અનજુ રહ્યું દરો. મનુષ્ય અવયવની દરેક ખામી અકપથી દુર કરી કાયમને માટે શક્તિ અને મજબુતી આપી વીર્ય વાહીની નસોમાં પુરતા પ્રમાણમાં વિજળીક બળ પેદા કરે છે.

આજકાલ નીકળેલા લેપને તેલો પ્રમાણે આ તિલ્હો અકુદરતી કાયદો બતાવતો નથી પણ તેનાથી આવેલી ખરી જાગરિને શક્તિ આપી છંદગી સુધી એક સરખી કાયમ રહી રહે છે.

કીમત : તોલા ૨૫ ની ખાટલીના રૂ. ૭ નમુનાની ૧૦ તોલાની ખાટલી રૂ. ૧૦ દોઢ.

આ દવાઓમાં કમીશન કોલેને પણ આપી શકાય તેમ નથી.

હિન્ડોચા ફાર્મસી, કાલખાદેવી રોડ, મુંબાઈ નં ૦ ૨
લાંગવાડી સામે, પહેલે માળે.

ગુજરાતમાં પહેલા નંબરનું ગણાયેલું

દાન આપવાનું ઉત્તમ સ્થાન

હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

૬ જેમાં હાલ ૧૫૦૦ અનાથો પળાય છે. એક દિવસના ખોરાકી પોશાકીનાજ રૂ. ૫૦૦ થાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે.

ધાવતી, મોટી બાળા, વિધવા, સધવા, ૫૬ વીગેરેનો બી વિભાગ ખોલ્યો છે. અને આ ખાતે દાનની ધણીજ જરૂર છે.

‘ગુજરાત’ના વાંચકો આપશો ?

લખો:— મંત્રી, હિંદુ અનાથાશ્રમ—

નડીઆદ.

અકબર છાપ રજીસ્ટર્ડ

અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પમરાટને લીધે થોડાજ વખતમાં આહટામાં સંપૂર્ણ સતોષ મેળવી ચુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરદારીકેટો મળેલી છે

“રજીસ્ટર અકબર છાપ”ની કસ્ટુરી—બત્તી ઉત્તમ ખુશખોવાળી હોઇ મગજને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છતા પાથરી ખુશખોયા બહેકાવી દેશે. એક વખત વાપરશો તો હંમેશના આહક થશો. કીમત રૂ. ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૮-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજી,
૨૩૬, વડગાદી માંડવી, મુંબઈ, ૩.

કાટોલ

કાટોલ પાઉડર કીડી, માકડ, કંસારી વગેરે જંતુઓનો નાશ કરે છે. કાટોલરટીકસ અને ક્રાઇલિ મચ્છર, માખીનો નાશ કરે છે.

પાઉડર કી. ૬ આના ડબીના.

રટીકસ કી. ૧૩ આના ડબીના.

એજન્ટ:—એ. એચ. નાસરની કુંપની,
મીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુન્તી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિનાં પદ્ધતિનું દિગ્દર્શન—૧૫ ખંડમાં]

પ્રયોજન સાહિત્ય સંસદ

તરફથી

ન્ય તંત્રી :

સા. કનૈયાલાલ માલુકલાલશી, બી. એ., એલ.એલ.બી., એડવોકેટ.

પ્રક તંત્રી :

સા. જ્યોતીંદ્ર દરશકર દવે, એમ. એ.

ખંડ પ મો : મકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૫ થી સંવત ૧૯૦૮)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિ સાહિત્યકોના મનનીય અધ્યક્ષો

તમારું નામ નોંધાવી નવી ચોના લાલ લેઈ ગુજરાતી સાહિત્યના

છતિહાસ ત્રામાં ખરીદો.

નાના નાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં ભાગોનાં ૧૩૫ પ્રકરે કરવામાં આવી છે

અને દરેકે લગભગ માત્ર ૧૧૬૪ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર —તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક ભાગોનાં પાનાં અનુક્રમે દોઢાખરે એક પુસ્તકાલયે બંધાઈ રાખે.

એક વર્ષમાં આખાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી લવાઈ આવનારને બાર ભાગના ૩૦-૦ દરેક છૂટક ભાગના ૮ આના (૮. ખર્ચ નહીં)

લખો :—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૨, એરપોર્ટ રોડ, કોટ-મુંબાઈ.

..... વિશ્વાસ ક્યાં રાખશો? .....

દેશાવગ્ના આઠકોને અમે ધણીવાગ એતવ્યા છે કે પાંચથી પચાસ દહાના કમીશનની જાહેરખબરો કે ચોક્કમ રકમના પુસ્તકો પર ટપાલખર્ચ માફ મળવાની ખોટી લાલચોનો શિકાર થતા પોતાના લોકના પૈસા કુખ્યાવશો. છતાં આની સ્પષ્ટ શબ્દોની સલાહ ન માનનારા આઠકો હવે કેવા છુમ પાડે છે એ જરા કાળજીથી વાંચી જશો.

કડવી ફરીઆદ નં. એક :—અહોના લોકોને x x x તરફથી ધણો કડવો અનુભવ મળ્યો છે ધણા લોકોના પૈસા એઓ માફેબ હજમ કરી ગયા છે, જે ખદલ એમને આજ મેઈનયા નોટીમ આપવામા આવી છે. જે એનો ચોલય અને સતોષકારક જવાબ નહીં મળશે તો પછી મુખાઈના તેમજ સુગત તથા અમદાવાદના તમામ લીડીંગ પેપરોમા એના આ જુદાણા તથા દગા ખદલ જાહેરખબર દેવા વિચાર છે

આ ગૃહસ્થ ગણ એ નીચેને ઠેકાણે લખી પુછાવી જુઓ :—
Masaka (Uganda) હુસમારતર, ઇસ્માઈલીય રકુમ.

કડવી ફરીઆદ નં. બે :—આની નામચીન કપનીઓ આપણી માતૃભૂમિ ઉપર હસ્તી ધરાવે છે તે જાણી મગર (૨)

એ ચીનના સાહુકાર કોણ એ જાણવા લખી પુછાવો :—
Kidere (Via) Daressalame. હુસેન ડી. અલી.
C/o મેસર્સ શુકામહુસેન એન્ડ કમર્સ.

—આવી એકે ફરીઆદ અમારી સામે નથી.

કડવી ફરીઆદ નં. ત્રણ :—..... 11192.....

દાખલા તરીકે x x x વાળાને લા કટલાક પૈસા મોકલ્યા નમુનો એક મળ્યો. પાછો જવાબ પણ ન મળે એથી ત્રણ વખત જુલ ખાધી પછી તે જુલ ન ખવાય તે ક્રિક..... આસરે ખાઇ ગયો અને આઠક ખોધુ.

પરાયા પૈસા ખાનાર એ કોણ એ જાણવા લખો :—
Antonibe (Madagascar)
Par Analalava જણા અલીલાઇ

આવાં અનેક પ્રમાણપત્રો એ અમાગ ધધામાં ફોતહતી આવી છે માફ સાફ વ્યવહાર આપને ગમતો હોય તો આપના તરફથી ઘટ્ટુ ઉત્તેજન અમને ન આપો ? કોઇ પણ પુસ્તકની જાહેરખબર એ તે છુકમેલરના નામની વાંચી હોય છતાં એ એડર અમારે લા આપવાથી એ પુસ્તક આપને તેરલીજ કિંમતે મળશે, તે ઉપરાંત આપને સંતોષ અને અમને ઉત્તેજન મળશે.

દરેક જરિયાત માટે : બરોસાદાર સ્થળ : **મેસર્સ આર. વનમાળીદાસની કું.**
બુકસેલર્સ અને કમીશન એજન્ટ્સ
૩૬૭, કાલજાદવી રોડ—સુખાઇ નાં ૨.

હિંદુસ્તાની તીર્થયાત્રા

યાત્રાળુઓ તથા મુકરેનો ભોમીયો (ખીલ આવૃત્તિ-સંગિત)

આ પુસ્તકની અદર હિંદુ, જૈનો, અને મુસલમાનોનાં તમામ જાતનાં ધાર્મિક સંપૂર્ણ વર્ણન, દરેક સ્થળે જવાના માર્ગ, દરેક સ્થળના સ્થાન, તેમ જ શાસ્ત્રીય મહત્ત્વ, જેવા લાયક મંથો, કાશી, મથુરા, હરદ્વાર, જગન્નાથપુરી, મંદુનમેશ્વર દ્વારકા વિગેરે ૧૫૦ ધાર્મિક સંપૂર્ણ હકીકતો.

આ પુસ્તક મુખ્યત્વે સરકારના કેળવણીતંત્રે શાળાઓ અને લાયબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કર્યું છે તેમ જ આ પુસ્તક વડોદરા ના લાયબ્રેરીઓ માટે મંજૂર થયું છે.

આ પુસ્તકે ગુજરાતના લગભગ તમામ વિદ્વાનોએ એકે અવારે વખાણ્યું છે.

તેની અદર આખા હિંદુસ્તાનના અવેદે એના લગભગ ૧૫૦ ઉપગત યાત્રાના ધાર્મિક ૮૫૦ જેવા લાયક સ્થળોની સંપૂર્ણ માહિતી છે. પુસ્તક ધાર્મિક ગ્રંથોથી જ્યાં જ્યાં હશે ત્યાં જવાની તે જો જોવા હશે તે જોવાશે, કામને કર્યું પૂરું નહીં. ૫ નં ૮૫૦ કોમન ૩ ૭) હવે મંગારી લેનાર પાને ૩ પા)

હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા માટે વિદ્વાનો શું કહે છે !

અમદાવાદ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ દેનકાલેજના પ્રિન્સીપાલ સાહેબ રવ. રા. બ. કમ-
ળ શંકર માણસંકર જાવેરી બી. એનથી લખે છે. મ. જોશીના દેવશંકર દેવકૃત હિંદુસ્તા-
નની તીર્થયાત્રા આ પુસ્તક વધી મને રસાનન મળે છે યાત્રાના વર્ણનના ધણી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ
થયા છે; પરંતુ આપું દરેક જાતની હકીકતોનું એક પણ પુસ્તક મારા જોશમાં આવ્યું નથી આ
પુસ્તકમાં હિંદુસ્તાનના તમામ યાત્રાના સ્થાનસંપૂર્ણ મહત્ત્વ આપેલી છે દરેક સ્થળનું મહત્ત્વ તેમજ
તેના જોડે જેવા લાયક હોય તે તેમજ ત્યાંના માર્ગ વિગેરે બધી જાણવતું સંપૂર્ણ વર્ણન છે. યા-
ત્રાના સ્થળો ઉપગત મોટા મોટા શહેરોની ધણી જાણના લાયક હકીકત તેમાં આપેલી છે, આથી
આ પુસ્તક ભાવિક સ્ત્રી પ્રધોને તેમજ આત્માના વાચકને મહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે શબ્દિક
વિનિર્દેશ થાય એવા પુસ્તકો ઘણા ગયા છે પરંતુ ઉપયોગી પુસ્તકો વિરલ છે. અહીં ઉપયોગી પુસ્તક
પ્રસિદ્ધ કરી તમે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ છે. તે વાચકવર્ગ પર મોટા ઉપકાર થશે-આ પુસ્તકને
અંતે તાલીમ લાવાના શબ્દો આપ્યા છે તેણે એને મહુ ઉપયોગી થઈ પડશે નહીં પણ કિતમ છે.

મુખ્યત્વે હાઈ કોર્ટના જજ મે. વાલ મોહનલાલ એવેરી એમ. એસ. એલ. એલ.
બી લખે છે. હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રાનું કદરૂપી રીતે લખેલી થાય એવું છે, ત્રાસના ધણીજ રસ
પડે છે. જરૂરી ખબર બધીજ એમાંથી મળે છે. વળી ચિત્રોને તપિ એની ગાખા વધી છે. તે એમાં
ન હોવાથી એની કદર ઘણી જ થાય છે. ગુજરાતમાં અત્યાર સુધી તીર્થયાત્રાના જે પુસ્તકો
અત્યાર પછી છે તેમાં તમારું પુત્રક પરલોકિય મુકામ લાયક છે

અમદાવાદ ગુજરાત મેલેડન લેર અને ગવ મેન્ટ રાઈડલના રી. યા. હેડમા
સર ગુજરાત વનકેશ્વર સોલાયગીનમુખ સાક્ષર રાજ દિવાલ બા. મેલાલ હર્ષનાથ
કુવ, બી એ લખે છે, હિંદુસ્તાનના યાત્રાનું પુસ્તક મળ્યું. અનેક લેખોથી મદદી પુરી
માનું આ દળદાર પુસ્તક મહાર પાડી તર્જનયાત્રાની વધુ મુશ્કેલી દૂર કરી છે હિંદુસ્તાનની તીર્થ
યાત્રાને અરેખર યાત્રાળુઓના ભોમીયો લેન વાકેમ રી. વીધે બાજુમાં યાત્રાના મહુ મેગન થાય
છે તમારું પુસ્તક પાને રાખીને જે યાત્રાલેખોને વને લગનગતિ લેવો નહીં પડે, તમે બીજા પણ
જાણના લાયક હકીકત આ પુસ્તકમાં સમાઈ તેને તમે પુસ્તકની ઉપયોગીતામાં વધારો થયો છે.
અર્થને ધોળો એની જે કિમત મળી છે તેના બાબત અને કિમત બધિક આપ્યો.

તીર્થયાત્રા માટે વિદ્વાનોની પ્રશંસા

ઝાડરા વર્ગીય કેઈના માણ જડજ સાહેમ પ્રગુ હોલ નાયમ દિવાન ગાહેજ રા.ખા. ભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ, બી. એ. એલ. એલ બી. લખે છે કે હિંદુસ્તાનની તીર્થ-મોટું અને સુશોભિત ઘણાં તથા બાધણીવાળું પુસ્તક હું ધમ્મી ખુશીથી વાંચી ગયો છું. આવા ત્રાણના ભોમીયાં તરીકે ગરબ સારે એવા પુસ્તકની દેશી આપામા મોટ હતી તે આપે પૂરી પાડી ને રસ્તા વિગેરેની માહત્તી સંપૂર્ણ છે.

એટલુંજ નહિ પણ દરેક તીર્થસ્થાનનું વર્ણન, એવાં લાયક જગાને કાંતહાસ એ વગેરે ખાખતની િ પણ ભેદભે તેટલી સંપૂર્ણ, સરળ અને વિગતવાર છે. આ પુસ્તક જાત્રાએ નીકળતા દરેક માટે ખાસ ઉપયોગી છે અને તે દરેક પોતાની સાથે રાખવી જોઈ છે. આવા સાગં અને ઉપ-પુસ્તક લેવાર કરવામા આવેને ધણે જમ પડતો હોય તથા ધણું ખર્ચ કરવું પડતું હશે તે તમામ ! આપ જનસેવા ખખતે એ તેને માટે આપને ધન્યવાદ છે, આપના પુસ્તકોનો ખજોજો દેલાવો અને તેનો લાભ સર્વ કોઈ લેખ આપનો શ્રમ ખર લાવે એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છુ છું.

ભાવનગર મેટરના માણ વિદ્યાધિકારિ માહુમ મે. કોશીરામ વિઘ્નહરરામ મહિતા બી. લખે છે કે—હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા એ પુસ્તક વાંચી આનંદ થયો, યાત્રા કરવા ઇચ્છનારને જ સામાન્ય વાચકવર્ગને આપનું પુસ્તક અવશ્ય બહુજ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હું માનું છું. મારા મન્ય માટે જ નકલો મોકલાવશે.

હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રામાં આવેલા વિષયો.

જેની અંદર આશુ અંબાજી, અજમેર, પુષ્કરતીર્થ, કાંચ, કરાંચી, ડાંગળાજમાતા, ઉદેપુર, ભેધપુર, બેકાનેર, બેસલમીર, શ્રીનાથદ્વારા, કાંકરેલી, ઉબજન, ચોકારેશ્વર, ઈદાર, મથુરા, આઘા, દીલી, હેરદ્વાર, લાહોર, અમતસર, પંજાબ, બાંદ્રકેદારનાથ શ્રીમગર-કાશ્મીર, લખના, અયોધ્યા, કાશી, ગયાજી, સમેતશિખર, વૈજનાથ મહાદેવ; કલકત્તા, જગન્નાથપુરી, મદ્રાસ, શ્રીસેતબંધુ રામેશ્વર, શ્રીરંગજી; શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, સાક્ષીગોપાળ, કોચીન, હુબલી, નાશિક, ત્રંબક, પુના, ચુંબાઈ, આણંદ, શુકલતીર્થ, કાંકર, દ્વારકા, પ્રભાસપાટણ, ગીરનાર ખર્વત, પાલીતાણુ વિગેરે યાત્રાના સ્થળોનું વર્ણન, ત્યાં શું શું યાત્રા કરવાનું થાય છે, શું જોવા લાયક જગ્યાઓ કે વેપારની કશ કશ ખીજે ત્યાં થાય છે, ત્યાં ઉતરવાની શી વ્યવસ્થા છે, ગાડી કયા ખર્લાય છે વિગે જનાંજીએ ઉપયોગી સંપૂર્ણ માહત્તી આ પુસ્તકમા સમાવેશ છે.

જેમા-કાશી, જગન્નાથપુરી, બદ્રીનાથ, કેદારેશ્વર, શ્રી સેતબંધુરામેશ્વર અને દ્વારકા એ આ ધામતી યાત્રા, કાશી, કાચી, (શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચી) અર્ચતિકા, (ઉબજન) અયોધ્યા, મથુરા મા (હરદ્વાર) અને દ્વારકા એ સાતપુરી; ત્રંબકેશ્વર, કબ્બેશ્વર; ચોકારેશ્વર; મહાકાળેશ્વર, સોમનાથ, કેદારેશ્વર, રામેશ્વર, વૈજનાથ, નાગેશ. અલિકાબુદ ન રામેશ્વર અને ભીમાચંકર એ ૧૨ જ્યોતીર્લિંગો, સંકરાચાર્ય આર મહો, શ્રીવૈશ્વેશ્વરી યાત્રાના સ્થળો, કેશરીયાજી, પાલીતાણુ, સમેતશિખર, શેતુજય, ગીરનાર, પ તાણા વિગેરે જેનોનાં યાત્રાના સ્થળો તેમજ અજમેર વિગેરે સ્થળના મુસલમાનોનાં યાત્રાનાં અને પ ખીજોનાં ઉલ્લાસ વિગેરે સ્થળોનું વર્ણન છે.

દરેક દેવસ્થાનની જાત્રા કરી પછી બીજી જાત્રા કરવા માટે ક્યે ગરતેજવાથી મુગમ પડે, તેનું રહેને યેશનોતા નામ અને ટાઇમ વચ્ચે કિલસ્વા લાયક રકમ હોય તો તેનું નામ અને વર્ણન વિસ્તાર સાથે આપેલું છે. એટલે યાત્રા કરવા ખનાર આ પુસ્તક પામે રાખશે તો હિંદુસ્તાનમા ગમે વગર પૂર જઈ શકશે અને ત્યાં દરેક યાત્રાના દેવસ્થાનની ત્રારી રીતે યાત્રા કરી શકશે, એટલુંજ પણ તે તે સ્થાનોનું ચાસ્તાનુસાર માનકાય બાણી ચક્રશે. તે દેવસ્થાન મેણે સ્થાપ્યું, તેનું મહ કયા કારકર્ત્ત્વો આટલું વધુ છે, તેની યાત્રા કરવાનું ફળ શું. વિગેરે બાણી ચક્રશે.

દરેક માણસે આ ઉપયોગી પુસ્તકને પાસે રાખવાની જરૂર છે જેની અદર્શી યાત્રાના રા જગતે જવા આવવાની સગવડ, ઉતરવાની સગવડ વિગેરે છે. વળી યાત્રા નેમની ધરજો અને ચાલોનાં મેનું મ

ગૃહિણી રત્નમાળા

અને

કૌમુદિનાનો અમરકથા ભાગ પહેલો અને બીજો

ભાગ ૧ લો-શુદ્ધીકરણ-અંગેશુદ્ધીકરણ અને સમાજીકરણ (બીજી આવૃત્તિ)

આ પુસ્તક મુદ્રણ વધારા સાથે સ્ત્રી વાંચી મનન કરવા યોગ્ય હા માત્ર બહાર પડ્યું છે તેની અંદર ૫૧ પ્રકરણ છે. ૧૧૨ વિષયો, પાન ૪૪૭ કીમત રૂ ૨-૮-૦ પાકુ પુસ્તક

સ્ત્રીઓને, પુત્રીઓને, વહુઓને વગેરે તમારું શુદ્ધ આન્દીસપરૂષ અને શાંતિમય, સંપન્ન બનાવવા છતાં જો તેઓ આ પુસ્તક સ્ત્રી અને પુત્રીઓને તેમાં કૌમુદિની આત્મકથા, પતિ સાથે પત્નીએ કેમ વર્તવું, પતિ પત્નીનો પ્રેમ, સ્ત્રીઓનું ચારિત્રીય એ સ્ત્રીઓનું રત્ન, સ્ત્રીઓનો શરમાળ સ્વભાવ, સ્ત્રીઓએ શ્રમ વાત પ્રકટ કરવાની રીત, સ્ત્રીઓ વિનયી થવું, સ્ત્રીઓના હૃદય કેવા હોવા જોઈએ, પાડોશી સાથેનું વર્તન શુદ્ધચાર્ય વિધનકર્તા શરૂ, આવક ઉપર ખર્ચ કરો, વહુ અને સાસુનું કર્તવ્ય, પુત્રીને શિક્ષણ, સ્ત્રીઓની ભાગ્યતા, સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ, મતોથી સ્વભાવ, કેવું સ્ત્રી શિક્ષણ આપવું, નવરાશનો વખત કેમ જો, સ્ત્રીઓએ પોતાનું સમક્ષણ કરવું, બાળકોનું ભાલન પાલન કેમ કરવું. ગૃહિણીપદ અર્થ તેનું ય કર્તવ્ય, ગર્ભવતી સ્ત્રીનું કર્તવ્ય, અને સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ, પ્રકરણ ૨૫

ભાગ ૨ જો-સમાજીકરણ-મગ્ધીકરણ, સ્ત્રીઓના ધર્મો, સ્ત્રીઓને ત્યાગ કરના યોગ્ય દાખો, ગૃહિણી થવું, ગર્ભવતીએ પાળવાનું મો. પ્રસવની તૈયારી સુવાવડીએ પાળવાના નિયમો, ખરાબ ધાવણના લક્ષણ, ધાવણ ક્રોધરે, બાળકોની માવ પત, સ્ત્રીઓએ ખાસ જાણવાની વાતો, રક્તરખાના ધર્મ, નિરોગી રહેવા કરવું, શુદ્ધ આરોગ્યની વાતો, ઉપદ્રવોથી બચવું, જડુઓના શુભરોગ, વાવડ શરીર, અશુભક્રાંતિ, રોગોમાં વપરાતા દરેક જાતના (જોખા, દાળ, ઘઉં) વિગેરેના શુભધર્મો, શાકભાજી, ફળ, છાસ, માખણ તેન, ઘી, પાણી, મદ, સાકર, જોળ, મશાલા, મેવા, તેમજ વિના શુભ, સ્ત્રીઓના રોગો, મોમરોગ, ગર્ભ રહેવાના ઉપાય, ગર્ભવતીના રોગો, સુખપ્રસવના મો, ગર્ભાવ થતો અટકાવો, સુવારોગ અને તેના ઉપાયો, બાળકોના રોગો અને તેના ઉપાયો વિગેરે સ્ત્રીઓને ખાસ જાણવાના, મનન કરવાના અને પાળવાના ઉપાયો ત્રી ગ્રંથ, બોધક ઉપદેશકોનો સમાવેશ છે.

આ પુસ્તકનું સ્ત્રીઓને, બાળકોને શિક્ષણ આપો. જો તમારા ઘરમાં આનંદી હોય તો અનુભવ કરવો હોય તેમજ સ્ત્રીઓના હોય ત્યાં આ પુસ્તક વચાવો.

બહાર ૪૫૦ પાન, પ્રેમ કાગળના પ્રકાર પુકાની કિંમત માત્ર રૂ ૨-૮-૦ હવે ખપી જવા આવ્યું છે માટે તાત્કાલિક મંગાવી લેવું

વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય-દારુદાસદ.

ભાગ્યોદય

શરીર મન અને આત્માની ઉન્નતિ કરાર ધાર્મિક વિષયો ચર્ચતા ઉપયોગી માનીકના આજે આદ્ય થવું લવાનમ રૂ ૩) જેનું પુસ્તક મફત મળે છે, તમને નકન મફત ।

વ્યવસ્થાપક: ભાગ્યોદય-પાડીયા-અમદાવાદ.

સુંદરી સાથી

(૧૯૨૮૬)

શ્રીઓના તમામ રોગને માટે સુંદરી સાથી અકસી છે. શ્રીઓનાં દર્દ પશુ દર્દ જેવાં શેઠી શેઠીવા, પ્રદ, ગ્રંથ અને શ્વેત પ્રદ જેથી ચીકણી, ખાટી, પીળી, મળચુગળી, અગર માસ ગંગની શેઠી જેવી રસી કે ધાતુ વગેરે પેશાબે અગન બળે, હાથ પગના તળાંબામાં દેડેલા, ગરદામાં, માથામાં અને કોષ વખતે આખા ગરીબમાં સમગ્ર કામ, કાર, ચુપ અને કળતર થાય, ત્રિજી તાવ દર્શેશા આવે, નરી સ્કાઇ ગળી બર્ષ ઘોળા પુણી જેવું થાય, આખોનું તેજ કમી થાય, દીવસે દીવસે શરીર સ્કાઇ બેદાસ થાય, ગોળા ચડે અશક્તિ આવે અને કામ થઈ શકે નહીં, આખો દીવસ દેડે અને માથુ કાર્ય કરે, નાવ, ઉપરસ, ગ્તવા, દમ, ખાસી, સોજા ઉલટી, અડધી, ગાળીદ અટકાવ, અડી જવો, રીઝીરીયા વગેરે તમામ રોગ અને આવા અનેક દર્દોના સમુદાય આ સુંદરી સાથી એકદમ મટાડી શકે છે. કાકરો અને પોલો બચાવનાં વાપરે છે.

૧ નાની બાળકીઓને પાવાથી શરીર પુષ્ટ ગળી યુવાન અવસ્થામાં પ્રદર વગેરે બાધી થવા દેતું નથી. ૨ યુવાન સ્ત્રીઓને પ્રગ્ના બાધીમાંથી બચાવી ગર્ભાશયને સુધારી ગર્ભ ધારણ કરી શકે તેવું બનાવે છે. ૩ ગર્ભ વધી હોય તે વખતે પીવાથી અધુરે માંસે ગર્ભ પડતો નથી, ગર્ભનું પોષણ કરી પુણું માંસે વીના કરે પ્રસવ થાય છે, ૪ દસવાવડ પછી પીવાથી સુવરોગ થવા નથી, બાળકને પુષ્ટ કરે તેવું તંદુરસ્ત ધાવણ બનાવે છે અને બાળકનું ને તેની માતું શરીર પુષ્ટ કરે છે. ૫ શ્રીઓના તમામ મટાડે છે. હમેશા પીવાથી શ્રી તંદુરસ્ત રહી શકે છે. પ્રદર વગેરે બાધી થતા નથી. ૬ છુટકા વસ્થામાં પીવાથી શરીર તંદુરસ્ત યુવાન જેવું રહે છે. (૩.૧) ત્રણ ખાટલી પીવી પછે ત્રણત્રીકર-૧૦

સુંદરી સાથીથી પુનની પ્રાપ્તિ થઈ
આપની દવા સુંદરી સાથી વાપરવાથી રોગ મટી
જઈ મારે થેર પુનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. આ કાગળ વાચી
તરત જ ખીજ ૩ ખાટલી વી. પી. થી મોકલો.
મીસી પરસોતમ રાધવજી કીશોની કરંચી

સુંદરી સાથીથી ધણા માણસોને નાચકો થયો
સુંદરી સાથીની દવા અને વાપરી તેથી ધણો
ફાયદો થયો, પછી ધણા માણસોએ વાપરી પણ
સર્વેને સારો ફાયદો થઈ ગયો છે. ખીજ ૨ ખાટલી
વી. પી થી મોકલો. રૂપા નથુ ભુજાવાલા

કમ્બરનો દુઃખાવો મટ્યો છે.
સુંદરી સાથી ખાટલી વાપરવાથી મારા ધર્મ
પત્નીને ધણોજ ફાયદો થયો છે, કમ્બરમાં હજુ
હમેશા જે દુઃખાવો મટેતા તેને તે મટી
ગયો છે. તેમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રીઓના પ્રદ,
શેઠીવા ને માટે તે તેથી ધણોજ ફાયદો થયો છે.
ભલભમિંદ કેશરીસિંહ દાદેસલામ

મુંબાઈ-એ. એમ. ઠક્ક ની કું. પ્રિન્સેઝ ઓટ કોન્ટ્રા
સુરત-દલાવ બધર્મ જુગનપુત્રી જનને ને સી. એન બધર્મ
નડીયાદ-મુળવંદ નેમંગમલ માંધણીપણી
ગોધરા-દેમાલ દાગંગલમ પરમારમામ
લાવનગર-અમીચદ ડાલામ પત્ની કું.
બીજ નાના મોટા સર્વ ગામે મા સુંદરી સાથી ગમી અને દવા લેનારાઓને ત્યાં મળે છે. (૩.૧)
દેવે કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ અમદાવાદ.

સુંદરી સાથીથી પ્રાપ્તિ થઈ.
સુંદરી સાથીની ૩ ખાટલી મગાવી મારી અને
આપવામાં આવી તેથી શ્રીના ગર્ભાશયના રોગ પ્રદ
અશક્તિ મટ્યા છે. એ દવાથી તે સગર્ભા થઈ અં
આપના મુખ્ય પ્રતાપથી છોકરો ધાવણો થયો છે.
ત્રિવેદી કાલીદાસ દલગુખનાંમ પાટણ

સુંદરી સાથીથી ગર્ભાશય સુધારી ગર્ભ ગટે છે
આપની સુંદરી સાથી વાપરવાથી શ્રીઓનાં
તમામ રોગ મટ્યા છે. તે ગર્ભાશય સુધારી ગર્ભ
ધારણ કરવામાં ઉત્તમ છે તેની ખાત્રી કરી છે.
એ દવા વાપરતા અમને ધણોજ ફાયદો થયો છે
ખાવાજી લગવાના દાસ દરિનાંમ રેડ્ડી

સુંદરી સાથીથી ગર્ભ ગઈ
ગર્ભ માધીની દવા મેં વાપરી છે તેથી
ગર્ભ રહ્યો છે જેથી આપનો મારા ઉપર મોટો
ઉપકાર થયો છે તેને બદલે વાળવાને તો હું
અસમર્થ છું. ખીજ ત્રણ ખાટલીથી તરત વી પી.
થી મોકલો. કુલશંકર નારણજી કંગાચી.

લડચ-દાદારાસ મલજ મેડીકલ સ્ટોર
વડોદરા-જી. એન. દાદામ એન્ડ સન્સ
રૂડોદરા-ગો. મણીલાલ આપાલાલ
કોર્પો-ગો. જુરોલાલ મારે દલાવ
આણંદ-ચંદ્રનલાલ દરીશર દવ
બીજ નાના મોટા સર્વ ગામે મા સુંદરી સાથી ગમી અને દવા લેનારાઓને ત્યાં મળે છે. (૩.૧)
દેવે કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ અમદાવાદ.

સોના ચાંદી તથા ઝવેરાતના દાગીનાના
પ્રખ્યાત વેપારી

સો
ની

નરોત્તમદાસ ભાઉ

ઠેકાણું :

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ,
મુંબાઈ.

ઝ
વે
રી

બીજી દુકાન :

મુથાર ચાક્કી,
મુંબાઈ.

અમારે ત્યાં પ્રેઝન્ટ આપવા લાયક

સોના ચાંદી અને ઝવેરાતના દાગીનાઓ
મોટા જથ્થામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે

અને

બહાર ગામના ઓરિશ પર પુરતી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે.